

अज्ञानतिमिरान्धानां पानांजनशलाकया ।
नैत्रगुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

मूल
अ. ५

जो ५५५

सत्यानंद

रतिलास त्रिभुवनदास शास्त्र

વડોદરા રાજ્ય અને સુખર્ષ ઇલાકાના કેળવણીખાતાએ શિક્ષણસંસ્થાઓ અને
લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર કરેલું.

અનુક્રમણિકા

પુ. ર	વૈશાખ : ૧૯૬૫	અંક ૧
૧ નવા વર્ષે	...	૧
૨ —ને [કાવ્ય]	... નૌતમ	૩
૩ પ્રશ્ન [કાવ્ય]	... મૂળશક્તિ ભેષી	૮
૪ બે મહોત્સવો	... પ્રમા	૪
૫ શાનદેઈઃ ક્રાન્તિકારી ચીની યુવતી ...	... રતિલાલ મહેતા	૯
૬ વાંછા [કાવ્ય]	... નૌતમ	૧૩
૭ જાપાનની પ્રગતિનું સાચું રહસ્ય ...	... ત્રિભુવન વીરજી હેમાણી	૧૪
૮ નાટકિયો [નાટક]	... ઈ. ન.	૧૮
૯ બનાવટી બાદશાહો [વાર્તા] ...	... ન-સિંહ	૨૩
૧૦ સાહિત્ય અને જીવન	... વાસુદેવ વિનાયક ભેષી	૨૮
૧૧ મહુઆ	... અમલિકા મેધાણી	૩૨
૧૨ ચિત્રાંગદા : રસદર્શન	... બાલચંદ્ર મણિલાલ પરીખ	૩૭
૧૩ ગાયરી	... ..	૩૯
૧૪ નોંધ	... ..	૪૩
૧૫ અન્યપરિચય	... ..	૪૫

લવાજમ :

હિંદમાં :
માસિક રૂ. ૩) ટપાવખર્ચ રૂ. ૩

હિંદ બહાર :
ટપાવખર્ચ સાથે રૂ. ૬

જાહેર ખર્ચરના બાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોઢ બાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	બમણો બાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક ટકા	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે ટકા	૨૫% વધારે

જાહેર ખર્ચર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨.૬% વધારે.

સુવાસ

સુવાસ કાર્યાલય, રાવપુરા વડોદરા

૫૧ પહેલું	૬૬ વાર્ષિક અનુક્રમણિકા ૬૬	સંવત ૧૯૮૪-૮૫ વૈશાખ-ચૈત્ર
--------------	---------------------------	-----------------------------

૧ વિષયક્રમ

ચિત્રો

આટલું ઘપર ઉપર

ચાલુ પૃષ્ઠોમાં

સુવર્ણ-વય	અ ક ખીલો	દળણ દળીને	૫૪ ૭
લક્ષ્મી	„ મોથો	તળાવ ખોદતાં	„ ૧૧૧
સતી	„ ૭૬૦	ખોદ્યો, 'પરજીવાની'	„ ૧૩૨
એક સુવાસ ત્યાં આંચો	„ આઠગો	વિચાર નિદ્રામાં	„ ૧૭૧
મયાજીરાવ ત્રીજા [૩૬૮]	„ અગિયારગો	ખેતી સાંચો	„ ૧૧૫
કલિકાસ સર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય		વજ્રવદન	„ ૨૨૯
અને શુભશિશુ કુમારપાળ	„ ચારગો	સાઈકલ ચિત્રો	„ ૪૬-૫૦-૫૧-૫૨ ૫૩-૫૪ અને ૬૧૮
		જાતામાં પોતી ગયું	„ ૩૧૨
		ભજનનો વહેપારણ	„ ૪૩૮

કાંચો

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
સોનેટ			
શબ્દસંધ્યા	૫૧	જીવન પ્રાર્થના	૧૫૪
જલજો કુસુમાવર		જલજો કુસુમાવર	
પૂજારિણી	૯૮	પારખેદર	૧૯૪
મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ		રસેન્દુ	
ગૌરાવની સળીત	૧૨૭	સૌન્દર્ય	૧૯૯
શિવમ્		સૌન્દર્યકુમાર કાશ્મુનિ	

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
તારાનું આદેશન	૨૬૧	નિર્ઝરણી	૯૯
જેઠાલાલ ત્રિવેદી		કતૂર્ના કુસુમાકર:	
પિતાને	૨૬૯	હૈયાના મહેલ	૧૦૦
મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ		નરદરિપ્રસાદ બટ	
ગાંધી પરીક્ષા	૩૪૯	વાદળી	૧૪૭
ચિવંમ		મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	
ઉત્તમ ભાવના	૪૦૨	પ્રીતમ દીઠા	૧૬૩
રોડાંશુ		મૂળજીભાઈ શાહ	
ફોલરે ગુલાબ ન ખેરે ?	૪૨૮	દીવડી	૧૭૬
કતૂર્ના કુસુમાકર:		મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	
નિષ્કૂટ	૪૬૦	આદર્શ ને વાસ્તવ	૧૭૭
જેઠાલાલ ત્રિવેદી		કતૂર્ના કુસુમાકર:	
હેત	૪૬૦	અધની મનોબધા	૧૯૫
કલ્પ		મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	
માઈકોઈનાને	૪૬૧	વૈભવ વિપાદ	૧૯૬
મોહન હકર		શંકરરામ બારાદ	
સરસ્વતીને	૫૧૫	કાવ્યકુંજ	૧૯૬
વિવિરસ		નરદરિપ્રસાદ બટ	
ન જાને	૫૨૫	મને વહાલું	૨૪૩
મોહન હકર		બાલકૃષ્ણ દવે	
ચાંદુ ઉગરવા	૫૭૨	જીની શાળા	૨૪૩
આર્ય		પ્રતાપ બાસ	
રમકડાં	૫૮૨	રંગમાં રમતી'તી	૨૪૪
મહેન્દ્ર દેસાઈ		મૂળજીભાઈ શાહ	
		સમભાવ	૨૫૪
		કતૂર્ના કુસુમાકર:	
અર્પણ	૬	ફણ્ડિતો	૨૭૨
કર્ણા		મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	
કોડ	૭	ભાવના	૨૭૯
સ્વખસેરી		રસેન્દુ	
સોહાગલુ	૮	તમે કે' ના જાણો	૨૯૨
મૂળજીભાઈ શાહ		મનાતન	
માનના બંસીનાદ	૯	કોણ કે લેશે સંભાળ	૩૫૦
કતૂર્ના કુસુમાકર:		મૂળજીભાઈ પી. શાહ	
અમારી પિછાન	૫૨	ફણ્ડિતો	૩૫૦
મૂળજીભાઈ શાહ		કેશવલાલ પટેલ	

卐

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
અખંડ શ્રદ્ધા	૪૦૧	મનનું આમવી	૫૧૫
મોહન હક્કર		મોહન	
પરિવર્તન	૪૦૨	સુંગી શાહાદત	૫૬૨
મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ		મોહન હક્કર	
વ્યોમહુદય	૪૬૧	અર્ધું શુ અર્જાલ અર્ધ	૫૬૩
શશિન્દ્ર ઓઝા		ક્ત્ત્વો કુલમાકર:	
વાંછના	૪૬૭	હુમ-સ્મૃતિ	૫૬૨
રસેન્દુ		મૂળસાઈ શાહ	
અલ્પચારી	૪૮૧	ચેતન પ્રદીપ	૫૬૧
રમણલાલ વ. દેસાઈ		મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	
યૌવન	૪૮૭	સંદેશ	૫૬૧
મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ		મોહન હક્કર	

નાટક

સુખ શોધતાં	૧૦૫	દીક્ષા	૨૫૧
રમણલાલ વ. દેસાઈ		ચન્દ્રવદન કોન્ડાકટર	

સંદેશ—પત્રો

સંદેશ	૨	શ્રીમદ્ વિજયવલ્લભચરિ	
ગોવિન્દલાલ હાથીસાઈ દેસાઈ		ક્ત્ત્વો કુલમાકર:	
સંદેશ	૨	નવું સામયિક ફેબ્રુ હોયું ન્તેઈ કો ?	૬
અનીલ ક. ચન્દ		કેશવલાલ હિ. કાશદાર	
અભિનંદન	૬૯	જીવન સુવાસ	૧૫
લાલચન્દ લ. ગાંધી		આનંદકુમાર	
પત્ર-મંજુષા (અભિનંદન)	૧૮૯	એક પત્ર	૨૨૪
		રમણલાલ વ. દેસાઈ	

જીવનચરિત્ર

લેખસ્વરૂપ		સપ્તશ્લોક	૩૬૧-૪૨૪
રણજીતરામ	૧૬	શ્રીમન્નલાલ	
વિદ્યાર્થી			
યામુનાચાર્ય	૨૦૩	ક્રેય સાહિત્યસમ્રાટ આનાતોલ ફ્રાન્સ	૪૬૨
ભિમલ		રમણિક ત્રિવેદી	
શ્રી રવીન્દ્રનાથ અન્ન તેમની		ભારતર ન. મોંકડ	
સાહિત્ય-ગંગા	૨૬૬-૩૨૨	શ્રીમન્ત સયાજીરાવ	૫૩૯
શ્રીમન્નલાલ		પ્રમા	

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
હેમચન્દ્રાચાર્ય-સંસ્કારસ્વામી તરીકે	૫૬૫	શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય	૩૯
ભદ્રાશુલાલ મો. મજમુદાર		તંત્રી	
કલિકાલસર્વજ્ઞ	૫૭૬	ઈકિખાલ મહુમદ	૮૭
જગજીવનદાસ ઠ. મોદી		તંત્રી	
શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય	૫૯૭	હીરાલાલ પાટેળ	૧૩૫
મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈ		તંત્રી	
શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય	૬૦૪	રાધ્વકવિ (બંકીમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય)	૧૮૭
ચતુરભાઈ શં. પટેલ		તંત્રી	
હેમચંદ્ર	૬૦૭	પંડિત આત્મારામજી	૨૩૩
રમણલાલ વ. દેસાઈ		તંત્રી	
શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય	૬૧૧	બે મહારથી	૩૮૫
ગોવિન્દભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ		[કમાલપાશા અને શૌકતઅલી]	
નોંધરૂપે (સુખ્યત્વે 'મંડપ' વિભાગમાં)		તંત્રી	
ચુનીલાલ વ. શાહ	૧૪	કેળવણીકાર [બળવંતરાય પ્ર. ઠાકાર]	૪૬૬
તંત્રી		તંત્રી	

વાર્તા

લાંબી		શાન્તિશ્ચિરં ગેહિની	૧૬૭
મંચુ ખવાસણ	૨૩, ૭૪	ચુનીલાલ વ. શાહ	
ઈ. ન.		ઈશ્વરનો બોલ	૨૧૦
ત્રક્ષ્મીના લાડકા	૬૧, ૧૦૯	ઈ. ન.	
પ્રમા		લતા	૨૪૫
રાજનો સાળો	૧૨૫, ૧૭૨	રતિલાલ ઉ. પટેલ	
૫૬૫૬		સાંતિ	૨૭૦
ધ્વજચંદન	૧૩૦, ૧૬૪, ૨૨૭	પ્રમા	
સ્વપ્નસેવી		રેત્યકાર	૩૧૦
જ્ઞાનયજ્ઞ	૨૬૩, ૩૫૪	ભાનુશંકર નીલકંઠ આચાર્ય	
બાલચન્દ્ર મ. પરીખ		વેપા	૩૮૦
નાટકિયો	૪૮૬, ૫૩૩	પ્રમા	
ઈ. ન.		છાનાં રુદન	૪૦૫
ટૂંકી		નિરંજન	
૧	૧૦	આ ભવમાં	૪૩૭
વ.		શુભાગસિદ્ધ. બારહટ્ટ	
ત્રી	૧૫૫	કલ્પિત સમાજદ્રોહી	૪૭૭
પ્રમા		રતિલાલ ઉ. પટેલ	

ભાષા-સાહિત્ય

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
સાહિત્યમાં અણુખેડાયેલ પ્રદેશ	૫૮	વસંતાનુજ	
જગજીવનદાસ દ. મોદી		સાહિત્ય	૩૪૫
વાર્તાભાષના પ્રકાર	૭૧, ૧૧૮	ચ.	
ભદ્રાચુલાલ મો. મજમુદાર		સાહિત્યમાં વાસ્તવવાદ	૪૦૩, ૫૧૬
આજનું બાલસાહિત્ય (અન્યપરિચય)	૧૮૪	રમણલાલ વ. દેસાઈ	

શિક્ષણ-સંસ્કૃતિ

રેશિયાની કેળવણીપ્રથા	૨૦૭	અન્દ્રક	
ચ. મ.		આધુનિક સંસ્કૃતિ	૩૫૬
શિક્ષણનાં સામાન્ય	૩૨૯	ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	

કલા-કુદરત

તુપારખિન્દુ	૯૭	પ્રકૃતિ દર્શન	૨૦૦
ચ.		આલયન્દ્ર મ. પરીખ	
કલા અને છયન	૧૧૫	છયનસત્ય	૫૧૩
રણજીભાઈ પરમાર		પ્ર.	

રસદર્શન

રાસકવિ શ્રી ઉપેન્દ્રચાર્યજી	૧૦૧, ૧૪૮	આપણું રાસસાહિત્ય [પ્રાચીન]	૩૫૧, ૪૨૬,
ચતુરભાઈ શં. પટેલ		ચતુરભાઈ શં. પટેલ	૫૨૬
જગતસાહિત્યમાં શૃંગાર	૧૨૨, ૧૮૧,	પ્રિય પ્રવાસ	૩૭૭
નરસિંહ	૨૩૦, ૨૭૬	જેઠાલાલ જોશી	
યશોધરાનું અવલોકન	૧૬૯	ચિત્રાગદા	૪૧૨, ૪૬૮, ૫૫૦
જેઠાલાલ જોશી		આલયન્દ્ર મ. પરીખ	

ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન

ધર્મ	૧	છયન	૨૮૯
રમણલાલ વ. દેસાઈ		ચ.	
પુરુષ અને પ્રકૃતિ	૪૯	અરવિંદ ઘોષનું નમ્રસત્ય	૪૨૧
ચ.		વાઢીલાલ મો. શાહ	
કિંમત	૧૪૫	ત્રિ. વી. હેમાણી	
ચ.		આનંદ	૪૫૭
અહિંસા	૧૯૩	મ.	
ચ.		ચોગીશ્વર શ્રી હેમચન્દ્રચાર્ય અને	૬૦૬
પ્રેમ	૨૪૧	ધ્યાનનિરૂપણ	
વ.		શ્રી મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી	

જીવન-સમાજ

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
એક પાતું	૫૬	દામ્પત્યજીવનનું જીવંત ઝરણું	૨૭૩, ૩૦૦
જ.		રાજરત્ન વામુદેવ વિનાયક જોશી	
પત્ની અને સંતાન	૧૨૭	જીવન-દર્શન	૨૦૨
શ્રીમનલાલ		પ્રમા	
બારમા સૈકાનું ગુજરાતી સમાજજીવન ૧૫૯		યુગવર	૫૬૧
નાગકુમાર મકાની		જ.	
મોહનલાલ દુઃબ	૨૧૬	સોલંકીયુગ અને જૈન સમાજ	૫૮૩
છોટાલાલ મા. કામદાર		કેશવલાલ ડિ. કામદાર	

વિજ્ઞાન

વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન	૧૫	સાદકિલ	૨૪૯, ૩૧૭
શ્રીમનલાલ		કા. અ. દામલે	
વીજળીક પ્રયોગો	૧૭૮	અ. પુ. સાને	
તંત્રી		ગર્લ પટેલ ચન્દ્રની અસર	૨૬૫
		રમેશ અમીન	

અર્થશાસ્ત્ર-રાજકારણ

અર્થશાસ્ત્રનું વસ્તુ	૮૪	ઉત્પાદન	૪૮૨
ન. દ. વ્યાસ		ન. દ. વ્યાસ	
અર્થશાસ્ત્રની વ્યાપકતા	૧૩૩, ૧૬૭	હુડિયામણુ [અર્થપત્ર]	૪૯૮
ન. દ. વ્યાસ		નરસિંહ	
અર્થશાસ્ત્રની વિચારપ્રણાલી	૨૧૯	બ્રિટિશ પ્રજાસંઘમાં હિંદનું સ્થાન	૫૧૮
ન. દ. વ્યાસ		પ્રાણચંદ્ર જોશી	
અર્થશાસ્ત્રમાં રાષ્ટ્રપ્રયોગો	૩૦૬	હિમચન્દ્રાચાર્યનું રાજકારણ	૫૬૯
ન. દ. વ્યાસ		નાગકુમાર મકાની	
ઉપલોગ	૩૬૬, ૪૩૪		
ન. દ. વ્યાસ			

ઇતિહાસ-સંશોધન

એક આખ્યાયિકાનું મૂળ	૩૨	લાલચન્દ્ર ભ. ગાંધી	
મંજુલાલ ર. મજુમદાર		સોપાનાના પ્રાચીન અવશેષોની શોધ	૫૭૩
વિશેષ વક્તવ્ય	૩૭	રણુકોડલાલ ઘ. માની	
લાલચન્દ્ર ભ. ગાંધી		આચાર્ય શ્રી હિમચન્દ્ર	૫૮૫
હિંદમાં ઇસ્લામનો પ્રથમ પગલાં	૫૩	લાલચન્દ્ર ભ. ગાંધી	
રમણલાલ વ. દેસાઈ		ગુજરાતની અસ્થિમતા	૬૦૨
દેરાના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો	૨૬૧, ૩૧૩, ૩૬૯, ૪૧૭, ૪૭૩	પ્રમા	

विनोद-कटाक्ष

विषय	पृष्ठांक विषय	पृष्ठांक
गालो देवानी कथा विषे	गुप्त	४६१

प्राणीसृष्टि

पक्षीजोनां प्रत्यक्षपन पाछा ओर अक्षिं विभुवन ची. लेमाणी	३७३
---	-----

प्रतीक्षा

हृष्टि अग्रत्युं	४	नाथ [राजकोष, आभाषिक के सांस्कृतिक गमे ते तत्कालीन विषय पर विचारणा]
तंत्री		
हताभी येजना	८६, १४०, १७७	तंत्री ४५, ६१, १४१, १६०, २३६, २८५, २३२, ३६०, ४४३, ५००, ५५३, ६१५
अजलि (स्व. धीमन्त स्यालरावते) पृ. १, २		
तंत्री	(अ अंक १०)	
अं३५ [तात्कालीन जवनतोषि के मध्यमावृत्ती प्रसंगो के दृग्गोचरो वगैरे]		संज्ञितो प्रतिष्ठास [शुद्धता, द्विद अने जगतना दरेक विषयमां दृग्गोचरीने-तारवेला ते ते भविनाना समायार]
तंत्री ३६, ८७, १३५, १८७, २३३, ३८५, ४६६		तंत्री ४७, ६४, १४२, १६१, २३६, २८७, ३३६, ३६२, ४४७, ५०३, ५५६, ६१४
अन्धपरिचय [अप्रसोक्तनाथे आवेक्ष ग्रन्थो के सामयिकोना परिचय]		
तंत्री ४३, ६३, १३७, २३७, २८०, ३२७, ३८८, ४४६, ५५७		

Specimen extracts from
Ancient India Vol II ३३७,
३६३, ४४६, ५०५, ५६१ (अ) ६१७
T. L. Shah

२. लेखककर्म

१ अनिल ह. यन्द	२	१२ गजानन पु. साने	२४६, ३१७
२ आनंदकुमार	१५	१३ गुप्त	४६१
३ छ. नं.	२३, ७४, २१०, ४८६, ५३३	१४ शुलाभसिंह पारद	४३७
४ डिमिष	२०३	१५ गोविन्दभाई हाथीभाई देसाई २, ६११	
५ अतुल कुसुमाकर: ६, ५१, ६६, १५४, १७७, १८६, २५४, ४२८, ५६३		१६ च. १०, ४६, ६७, १४१, १६३, २४१, २८६, ३४५, ५६१	
६ कपोत	३	१७ अतुरभाई शंकरभाई पटेल १०१, १४८, ३५१, ४२६, ५२६, ६०४	
७ कल्प	४६०	१८ अ. म.	२०७
८ डा. अ. शमले	२४६, ३१७	१९ अन्धवदन कोन्हाकर	२५५
९ कुमार	१६५, ४८२	२० अन्दि	३२६
१० देशपलास पटेल	३५०		
११ देशपलास द्वि. कामदार	६, ५८३		

૨૧ ચીમનલાલ સંઘવી	૬૫, ૧૨૭, ૨૬૬, ૩૨૨, ૩૬૧, ૪૨૪	૪૫ ભારુકર ન. માંકડ	૪૧૨
૨૨ ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૧૬૭	૪૬ ભોગીલાલ જયચંદ સાંસરા	૩૫૯
૨૩ ચૈતન્યકુમાર કાષ્ઠમુનિ	૧૬૯	૪૭ મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ દેસાઈ	૯૮, ૧૪૭, ૧૭૬, ૨૭૨, ૨૯૯, ૪૦૨, ૪૯૭, ૫૬૪
૨૪ છોટાલાલ માનસિંહ કામદાર	૨૧૬	૪૮ મેંભુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર	૩૨
૨૫ જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી	૫૮, ૫૭૬	૪૯ મૂળજીભાઈ પી. શાહ	૮, ૫૨, ૧૬૩, ૨૪૪, ૩૫૦, ૫૬૩
૨૬ જેઠાલાલ જોશી	૧૬૬, ૩૭૭	૫૦ મોહન ઠક્કર	૪૦૧, ૪૬૧, ૫૧૫, ૫૨૫, ૫૬૨, ૫૬૪
૨૭ જેઠાલાલ ત્રિવેદી	૨૯૧, ૪૬૦	૫૧ મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ	૫૬૭
૨૮ તાંત્રી ૪, ૧૪, ૩૯, ૪૩, ૪૫, ૪૭, ૮૬, ૮૭, ૯૧, ૯૩, ૯૪, ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૭, ૧૯૦, ૧૯૧, ૨૩૩, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૯, ૨૮૦, ૨૮૫, ૨૮૭, ૩૨૭, ૩૩૨, ૩૩૬, ૩૮૫, ૩૮૮, ૩૯૦, ૩૯૨, ૪૪૧, ૪૪૩, ૪૪૭, ૧. ૨ (જ. માંક ૧૦) ૪૯૬, ૫૦૦, ૫૦૩, ૫૫૩, ૫૫૭, ૫૫૯, ૬૧૪, ૬૧૫		૫૨ મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી	૬૦૯
૨૯ ત્રિભુવનદાસ વીરજીભાઈ હેમચાલી	૩૭૩, ૪૨૧	૫૩ રણછોડલાલ-પરમાર	૧૧૫
૩૦ ન.	૪૫૭	૫૪ રણછોડલાલ ઘ. જ્ઞાની	૫૭૩
૩૧ નરહરિપ્રસાદ ભટ્ટ	૧૦૦, ૧૯૬	૫૫ રતિલાલ ઉકાસાઈ ખોલ	૨૪૫, ૪૭૭
૩૨ નરસિંહ ૧૨૨, ૧૮૧, ૨૩૦, ૨૭૬, ૪૯૮		૫૬ રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	૧, ૫૩, ૧૦૫, ૨૨૪, ૪૦૩, ૪૮૧, ૫૧૬, ૬૦૭
૩૩ નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ	૮૪, ૧૩૩, ૧૬૭, ૨૧૯, ૩૦૬, ૩૬૬, ૪૩૪, ૪૮૨	૫૭ રમણિક ત્રિવેદી	૪૬૨
૩૪ નાગકુમાર મકાલી	૧૫૯, ૫૬૯	૫૮ રમેશચંદ્ર અમીન	૨૬૫
૩૫ નિરંજન	૪૦૫	૫૯ રસેન્દ્ર	૧૯૪, ૨૭૬, ૪૬૭
૩૬ પ્ર.	૫૧૩	૬૦ લાલચંદ ભગવાન ગાંધી	૩૭, ૬૯, ૨૬૧, ૩૧૩, ૩૬૯, ૪૧૭, ૪૭૩, ૫૮૫
૩૭ પ્રતાપ વ્યાસ	૨૪૩	૬૧ વસંતાનુજ	૧૮૪
૩૮ પ્રમા ૬૧, ૧૦૯, ૧૫૫, ૨૭૦, ૩૦૨, ૩૮૦, ૫૩૯, ૬૦૨		૬૨ વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	૪૨૧
૩૯ પ્રાણશંકર જોશી	૫૧૮	૬૩ વાસુદેવ વિનાયક જોશી	૨૭૩, ૩૦૦
૪૦ ઘ.	૫૬	૬૪ વિજયવલ્લભચરિ	૧૮૯
૪૧ બાલચંદ્ર મણિલાલ પરીખ	૨૦૦, ૨૯૩, ૩૫૪, ૪૧૨, ૪૬૮, ૫૫૦	૬૫ વિદ્યાર્થી	૧૬
૪૨ બાલમુકુન્દ દવે	૨૪૩	૬૬ વિપિત્ત	૫૧૫
૪૩ ભદ્રાચુલાલ મોતીલાલ મજમુદાર	૭૧, ૧૧૮, ૫૬૫	૬૭ શશિન ઓઝા	૪૬૧
૪ ભાનુશંકર નીલકંઠ આચાર્ય	૩૧૦	૬૮ શંકરરામ બારોડ	૧૬૬
		૬૯ શિવમ્	૧૪૭, ૩૪૯
		૭૦ પદ્મદ્	૧૨૫, ૧૭૨
		૭૧ સનાતન	૨૯૨
		૭૨ સારથિ	૫૭૨
		૭૩ રમેશંશુ	૪૦૨
		૭૪ સ્વપ્નસેવી	૭, ૧૩૦, ૧૬૪, ૨૨૭
		૭૫ T. L. Shah	૩૩૭, ૩૯૩, ૪૪૯, ૫૦૫, ૫૧૧ (જ), ૬૧૭

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાફયા ।
ત્રેત્રમુન્મોલિતં યેન તંસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૨ જી.]

વિ. સં. ૧૯૮૫ : વૈશાખ

[અંક ૧]

નવા વર્ષ

આ અંકથી 'સુભાસ' તેના બીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે.

પહેલા વર્ષના તેના અનુભવો ધાર્યા કરનાં કંઈક વિશેષ કહેવા છે. સાહિત્યકારોએ એને વધારી લીધું, વર્તમાનપત્રોમાં એની પ્રસંશા થવા લાગી, પ્રથમ પંક્તિના, પ્રતિષ્ઠિત ને ભીમતા તેજસ્વી લેખકોના એને સહકાર મળ્યો; છતાં આદરો તરફથી નેઈએ એવો થોડા ઉત્તર તે નથી મેળવી શક્યું. કેટલાક બંધુઓએ આદરક થવા સંબંધી હા લખીને ને કેટલાકોએ આખા વર્ષના અંકો સ્વીકારી લીધા પણ—યવાજમ આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે ઉત્તર આપવાની શૂદ્ધધાર્મિક પશુ વીસારી દીધી છે. કેટલીક પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ, વાંચનાલયો કે સંસ્થાઓને અમે 'સુભાસ'ના અંકો મોકલાવેલા અને સાથે જ ને તેમની આદરક બનવાની ઈચ્છા ન હોય તો ના લખી મોકલવાને અમારાં કાર્ડ્ઝ નોડેલાં, છતાં ધણાઓએ ના ન લખી મોકલાવી એટલું જ નહિ પણ અમને એમની 'આજ્ઞા' વિના 'સુભાસ' મોકલાવવા ગારે ઠપકો આપ્યો. અમે આ બધું શાંતિથી નોંધી રહ્યા છીએ અને જેમણે અમને સહકાર આપ્યો છે અને જેઓ એ આપી રહ્યા છે એમના ટેકાથી અમે ગમે તેવા અનુભવો છતાં બીજા વર્ષે વધારે વિકાસ સાથે આગળ વધવાનો જ નિશ્ચય કર્યો છે. અને જે બંધુઓ કે સંસ્થાઓ તરફથી પહેલા વર્ષે અમને અધિક કે અલ્પ અંશે પણ કંઈક સહયોગ પડ્યું છે તેઓ આ વર્ષે અમને એનો બદલો ચોક્કસ વાળી આપશે એવી અમે એમના પાસેથી પણ આશા રાખીએ છીએ.

‘સુવાસ’માં પહેલા વર્ષે કેટલીક અનિવાર્ય ઊણપો પણ રહી જવા પામી છે. તેનાં ચિત્રો જોઇએ એવા આકર્ષક નથી બન્યાં; તેના લેખો ઘણાકને વિશેષ પડતી ઉચ્ચકોટિનાં લાગ્યાં છે; તેની ભાષા કેટલાકને વધારે ગદ્ય, અલંકારિક ને અવરી લાગી છે. આ વર્ષે અમે એ બધું મર્યાદિત કરી ‘સુવાસ’ને પ્રગ્ન અને સાહિત્યકરો—અનેનું એક સરખું માનીતું બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

પણ આ વર્ષના શરૂઆતના અંકમાં અમારી આ નવી પ્રધાને પૂરેપૂરી અમલમાં મૂકવામાં કેટલીક સુરકેલીઓ નડે એમ છે. ગયા વર્ષની જેએક લેખમાળાઓ ને ત્રણેક લેખમાંથી જે કંઈ બાકી છે તે અમારે, લેખકો ને વાંચકોની સગવડતા સાચવવાને, આ વર્ષમાં પણ પૂર્વ કરવું જ પડે. ને આશા રાખીએ છીએ કે શરૂઆતનાં ત્રણ-ચાર અંકમાં નવી પ્રધાના વાંચનની સાથે જ થોડુંક એ પ્રકારનું વાંચન પણ કાઢને પ્રતિકૂળ નહિ જ થઈ પડે.

વાંચકોની ઈચ્છાને અનુસરી કવિતાનું પ્રમાણ અમારે ઘટાડી નાંખવું પડે છે. વાર્તાના પ્રસંગો ઉપરથી છટકે છટકે ચિત્રો અપાતાં તે ઘટાડી તેના ગદ્યભાગમાં આટપેપર પર થોડાંક પણ સુંદર વિવિધરંગી ચિત્રો કે જગંવિખ્યાત નરવીરોનાં મહાવવા યોગ્ય ફાટાઓ આપવાની અમે યોજના ધડી છે. કહીન કે શાસ્ત્રિય વિષયોના લેખોનું પ્રમાણ હવેથી ઘટાડી નાંખવામાં આવે છે. અને તેને ઠેકાણે રસિક અને સુંવાદ્ય વાર્તાઓ, જાણુવા અને અનુસરવા યોગ્ય વિવિધ વિષયો, અસરકારક જીવનચરિત્રો, સુંદર અને વિરલ પ્રસંગચિત્રો, પરસ્પર વિરુદ્ધ દૃષ્ટિબિન્દુઓ ચર્ચા પ્રજ્વળે શિક્ષણ આપે એવાં ચર્ચાપત્રો, દેશવિદેશની શામત્યક દહીકતો, બાળકો અને સ્ત્રી-ઉપયોગી વિષયો, અને સાહિત્ય—વિજ્ઞાન વગેરે પ્રગ્નપ્રિય વિષયોમાં દ્વિદના કયા કયા પ્રાન્તો અને જગતના કયા કયા દેશો કેવો વિકાસ સાધી રહ્યા છે—એવા સર્વસામાન્ય ઉપયોગી લેખોને વધારે પસંદગી આપવામાં આવશે. અને આમ જતાં શુદ્ધિ અને સાહિત્યના વિષયમાં ‘સુવાસ’નું ઉચ્ચ સ્થાન તો જળવાઈ જ રહેશે.

આ અંકે કવચચિત્ર તૈયાર ન થઈ શકવાથી બદલી શકાયું નથી અને ખીજું પણ અમારી ઉપરની બાવનાઓને યોગ્ય જે કંઈ બાકી રહી ગયું છે, તે સંબંધમાં ત્વરાએ અનુકૂળતા મેળવી લઈ, તે વ્યવસ્થિત અને સુંદર સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરવાની જાડી આશા રાખીએ છીએ.

ગયા વર્ષે જેમ જગતે તેમ ‘સુવાસ’ પણ અનુભવરૂપો એવા છે; અનેક અનુભવો કર્યા છે. સલાહકારક-મંડળમાંના ઘણાકને સહકાર તો મળેલો પણ ન વાળી શકાય એટલી દરે મળ્યો છે. લેખકો અને આદરણ્યજનોના પણ અમે એટલા જ આભારી છીએ. ને એ સર્વે પ્રથમ જેટલો મીઠો સંબંધ આ વર્ષે પણ જળવી રાખે એવી અમે એમના પોસેથી જાડી આશા રાખીએ છીએ.

સુહિણી ! હાવાં ફાગટ માગે હૈયા સાટે હૈયું,
સમય-વહી ગયો, ગહુ જ મોડું થયું, કેમ શકું કે'દે હું ?
હતું એકદા, -કબૂલ-ઉર મુજ નમણી કો કલિકા શું
ને અંતર-પાંખડીઓ વચ્ચે પરિમળ-ઓલા ખાતું !
કિન્તુ હવે એ કળી રહું ના, ખીલી ફૂલ થયું એ
પરિમળ એના પસર્યા યોગમ, ના કોનુંય રહું એ !
પ્રીમિયાગરની પાસેયે કો દીમિયો એવો છે જે
પસર્યા પરિમળને પાછું એ ફલમહી લાવી દે ?
ઉર મારું મારુંય રહું ના, થયું હવે એ સૌતું
કેમ કરી તુજને જ એકલીને એ આખી દો હું !*

* સંવિત.

પ્રશ્ન

મૂળશબ્દર જોયો

[મિશ્રોપનતિ]

હું તો જાણ્યો છો પરતંત્ર, કિન્તુ
જનાવવા પ્રકૃતિનેય હું સમી
રે ! કાં મશું માનવતા તણ દઈ
હું માનવી (?) ?

પંખી જાની મત્ત વને ઉડતાં
મેં પીંજરામાં પકડી પૂરી દીધાં
પશુય જે સુક્ત ઘૂમી શકતાં
મેં લોહની જળખર સાંકળે જડયાં.
અહંત્વનાં ભારણથી દબાયલે
મેં એદીએ વાપરી દોષદિ' નહીં
વિધિ-દીધી કર્મ કુકર્મ પ્રીછ્યાં
વિચાર ને બુદ્ધિ તણી મહા તુલા.
ગણ્યો મને સર્જનનો શિરોમણિ
એ ભૂલ શું ના જળરી વિધિ તણી ?

એ પ્રસંગે મંત્ર જેમ્મ ડીએ જનામ મહમદઅલી ઝાલુ વિષે કહ્યું, “હિંદી રાજકારણમાં તેઓ રાજકીય ક્રેટા ગણાતું રમાન સાચવે છે.” આ જ ઉપમા એ મુંબઈ ઈલાકાના પ્રમુખીવ જીવન સંબંધમાં વાપરવાની દોષ નો ને સહેજે મા. મુનશીને કાણુ પાડી દેશાય.

નાની વયે તેમનામાં તકસતી હિંમિઓ અને તેજસ્વી ભાવનાઓ ઊછળતી. તેને શબ્દોમાં ઉતારવા તેમણે અંગ્રેજી કવિતાઓ રચવા માંડી. પણ એ વિષયમાં તો શ્રી. અર્વિંદ ઘોષે તેમને મૌનની શિખામણ આપી, ને તેમણે શુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તેમની પ્રાથમિક વાર્તાઓ પણ તેમને માટે અમર થઈ વરી જાતી. તે પછી તો સામાજિક કે રાજકીય-જે જે ક્ષેત્રમાં તે પ્રવેશ્યા ત્યાં ત્યાં ને ચમકના શિતારાની જેમ ઝગડી હાલ્યા. પણ તે પ્રસંગે આર્થો અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે જોનોના પૂત્ર નરવીરો ને તેમની ધાર્મિક પ્રયાઓની તેમણે પોનાની કલ્પનાના ગરથી માપણી કરેલી અને પ્રગળે એ મન ખૂમળ અનુચિત જણાયેમો. પરિણામે આજમુખી મનાતું હતું કે ધર્મિક ક્ષેત્રનાં દાર તો હવે તેમને માટે સ્પષ્ટતાનાં ગંધ રહેશે. પણ એ દાર પણ કુચળ અભિનેતાની કળાથી તેમણે પાટણમાં ઉજવાયેલ હેમચારવતસત્રપ્રસંગે ખોખી નાખ્યાં છે.

નકિશાન-સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી ડૉ. આનંદકંઈર શ્રવે એમને વિષે કહેલું કે, “એમનામાં સંસ્કારી બદે કંઈ પણ સંવમ લાગેજ નહીં.” કવિ ન્દાનાવાંને એમના સર્જનને રસ-ભ્રષ્ટતાની ઉપમા આપેલી-હતાં શુજરાતને મન તો એ સદાય પ્રાણપ્રિય જણ છે, મુંબઈના મૃદમયિવ યયાને પૂરે વર્ષ પણ વીત્યા પહેલાં એમની કરાંચી-સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ તરીકે વઠણી કરવામાં આવે. ને એ પ્રમુખપદેથી તેમણે ત્યારે શુજરાતના યજ્ઞસ્ત્રી ને મહાન ત્યોતિર્ધર શ્રી હેમચારવતસત્ર ચિત્રવચાની યોજના ધરી ત્યારે શુજરાતના મંત્રી વર્ગે પણ માન્યું કે, “મુખ્ય આ પ્રસંગ છે કે ત્યારે ધડાતા શુજરાતનો તેજસ્વી સાહિત્યકાર ને અજિનવ સંસ્કૃતિનો ત્યોતિર્ધર તરણુ, વયે કરેલી સત્યાનિદામી કલ્પનાઓના પ્રાથમિકતનો આ રીતે પણ માર્ગ ચોધે છે.”

હાથધરેલ કામને યજ્ઞસ્ત્રી રીતે પાર ઉતારવાની શ્રી મુનશીની પ્રતિજ્ઞાનાં તો ના. ગર્વનેરે પણ શુભગાન કર્યાં છે. આસ્તવતસત્રની યોજના બદાર મૂઠી-તો એ પાર હિતરવીજ નેધ્ર એ. પણ મુશ્કેલીઓ પણ ઓછી નહોતી. શ્રી મુનશીને સત્ર હિત્તવો હતો પાટણમાં, પાટણ જોનોનું મુખ્ય ધામ; ને એ પાટણ ને જન પ્રગળે તો એમણે, પાટણ વિષેની નવસંકથાઓનાં, કલ્પિત જાનાચારને જોપણુ જૂનીના સ્વાંજમાં ચિતરીને, મહાન જોન વિનૂન હેમચંદ્રને માનવસ્વભાવ-લક્ષણના બદાના નોંચે કલ્પનાની મુંઝરીના અંગમાધુર્વમાં અંગતોને, હૈયાસંસારો થા કરી દીધો હતો. પણ આ પ્રસંગે શ્રી. મુનશીએ એવી કળ અને ખૂબીથી કામ લીધું, કે જેમ કરતું ને કરીને વિજય પામવો એ તેમણે ધડેલા મુત્સદી-ચિરોમણી મુંગલને માટે પણ લાવે યર્થ પડ્યું હોત.

પાટણના એક મુખ્યધવાસી લક્ષ્મીનંદન શ્રી હેમચંદ્રભાષ્ટને પિતાની સ્મૃતિ જળવવાને પાટણમાં એક જ્ઞાનમંદિર બંધાવવાની ભાવના હતી. આ જ્ઞાનમંદિર સાથે જો શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું નામ જોડવામાં આવે તે: તેને સારસ્વતસત્રપ્રસંગે જ જો ખુલ્લું મૂકવામાં આવે તો પ્રજાને આકર્ષવાનું તે એક પ્રયત્ન સાધન થઈ પડે. હેમ-ચત્રની સાથે સાહિત્ય પરિપક્વતા ખાસ જોડેક તો, પહેલેથી જ યોગચેત્રી-એટલે વિદ્વાનોનો સહકાર તો સહેજે સાંપડી શકે. ને એ રીતે હેમચંદ્રનો સારસ્વતસત્ર ઊગ્તવાઈ જાય. પરિણામમાં-જોનોના હૃદયમાં રહેલા હેમચંદ્રાચાર્યને. ગુજરાતના ખૂબીભર્યા સાંસ્કૃતિક સિંહાસને સ્થાપી શકાય; શ્રી મુનશી પ્રત્યેના જોનોના અનિર્ણયી વિરોધને શાંતિનું અમીશિયન મળે; મુંગઈમાં હેમચંદ્રાચાર્યના નામે સાહિત્ય-પરિપક્વ એક સુંદર મકાન બંધાઈ જાય; ને હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રન્થોના પુનર્મુદ્રણની યોજનાદ્વારા એ ગ્રન્થોમાં કેવું આકર્ષકમાં આવ્યું છે અને જોનત્વ પ્રત્યે કેટલો અંધ પડાપાટ ઘાપવવામાં આવ્યો છે એ પણ શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ દર્શાવી શકાય. આ બધું અહીં તો કેવળ ગણાચાય છે પણ એને વિજ્યવક્ત્રી સાથે પાર ઉતારવાનું તો શ્રી મુનશી સિવાય ખીન માટે તો અસંભવિત જ થઈ પડે.

બધી યોજનાઓ પરસ્પર ગૂંથાઈ ગઈ. જ્ઞાનમંદિર પણ બંધાઈને તૈયાર થયું. ને જર્મન-અર્થનિષ્ણાત ડૉ. શાંટ આ ઉનાળામાં સ્વીડેન-ડનું મધમધનું વાનાવરણ મૂકી જેમ હિંદની ગળતી રેતી ખૂંદવાને-આવ્યા છે એમ વિદ્વાનોની દારમાળા મુંબઈનો મધુર દરિયાકાંઠો મૂકી પાટણની ધગધગતી રેતીમાં એક વિદેહવીરની પુણ્યસ્મૃતિ ગળવવાને ચાલી નીકળી. આ હર્ષના ઊભરાથી દ્રૃઢન પણ કંઈક મોડી પડી ને તમસર્વ-સ્નાનથી નીનરતા પરસેવે સર્વેએ પાટણની પુણ્યભૂમિ પર પાવન પગલાં મૂક્યાં. તે પ્રસંગે શ્રી મુનશીનું સ્વાગત પાટણને માટે તો અસંભવ, અસંભવિત ને બેનમૂન હતું.

બપોરે શ્રી મુનશીના હરતે જ્ઞાનમંદિરનું ઉદ્ઘાટન થયું. તે પ્રસંગે એક જોન લેખકે શ્રી. મુનશીને, પહેલાં તેમણે શ્રીમદ્ હેમચંદ્ર વિષે ભણે ગણે તે લખી નાંખ્યું હોય, પણ જ્ઞાનવૃદ્ધિથી હવે તેઓ પોતાની જૂલ સુધારી રહ્યા છે એ માટે અભિનંદન આપ્યાં. પણ રાત્રે મહેમાનોની મંડળીમાં અને ખીજે દિવસે જાહેરસભામાં શ્રી. મુનશીએ પોતાની સાહિત્યકૃતિઓમાં એવી કોઈ જૂલનો, સુધારાનો કે જ્ઞાનવૃદ્ધિથી પોને બદલાવાની વાતનો ઈન્કાર કર્યો. ને અમદાવાદમાં જેમ ગાંધીજી સામે એમ પાટણમાં આ પ્રસંગે જોનોની સામે પોતાની માન્યતા, પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ અને કલાકારની સ્વૈરવિહારી ભાવનાનો ખચાવ કરતા શ્રી મુનશીની પ્રંતિભા અલૌકિક તેજથી જળદળી ઊડી. ને શ્રી. મુનશીને જૂલ સુધારતા માની પધારેલાંઓના મુખ પર 'વહેતિયાં'ની છાયા પથરાણી.

શ્રી. મુનશીને રાગપિં ભતૃહરિની એક પંક્તિ ખૂબ જ ગમી ગયેલી લાગે છે. 'વરગુણ ક્યનૈઃ સ્વાન્ ગુણાન્ દયાપયન્ત' [પારકાનાં ગુણગાન વડે તે વાસ્તવિક રીતે તો પોતાના ગુણની જ પ્રખ્યાતિ કરે છે.] આ પંક્તિ તેમણે 'ગુજરાતનો નાથ'માં, કે જ્યાં જ્યાં તેમનાં ગુણગાન થયાં ત્યાં ત્યાં-તે ગુણગાન કરનારાઓને ઉદ્દેશીને વાપરી છે એટલું જ નહિ પણ પાટણમાં પણ તેમણે પ્રસંગિક પ્રજાને અતુલક્ષીને એ જ પંક્તિ વાપરેલી; જીવનમાં પણ તેમણે એ જ પંક્તિ વણી દીધી લાગે છે.

તેમની પ્રેરણાથી નર્મદજયંતિ ઊજવાઈ, કલાપિ જયંતિ ઊજવાઈ, હેમચંદ્રાચાર્યનો સારસ્વત-સત્ર ઊજવાયો. ત્રણે પ્રસંગમાં તે તે વિદેહ વ્યક્તિઓને જે કંઈ મળ્યું છે તે કરતાં શ્રી મુનશી તેથી વિશેષ જગજવા છે. પાટણમાં તો સમજ પણ નહોતી પડતી કે આ તે

હેમચન્દ્રાચાર્યનો સારસ્વતસત્ર ઊગ્રવાય છે કે શ્રી. મુનશીનો પ્રશંસામહોત્સવ. સત્રના પ્રમુખ મુનશી, પરિપક્વના પ્રમુખ મુનશી, ઉદ્ધાટન પણ મુનશીનાજ હાથે; માન તોપણ મુનશીને જ, પ્રશંસા તોપણ મુનશીની, વરરાગ તો પણ મુનશી. શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યની પ્રશંસા આ પ્રસંગે પાટણમાં નહોતી થઈ. એમ તો નજ કહેવાય. પણ તે કંઈક અંશે યુરોપના સર્વસત્તાધીશ પ્રધાનો, રાગને સિંહાસન પર સ્થાપી, પોતાના અનુયાયીઓ સાથે જેવી એ રાગની પ્રશંસા કરે છે એવી ગણી શકાય. તે જેટલી વાસ્તવિકતાથી દૂર હતી એટલીજ હેવાથી પણ દૂર ભાસતી.

કહવામાં અને ઉપમાઓમાં તો આ સંગે હદજ ઓળંગી છે. કોઈ કે શ્રી. મુનશીને નવયુગના હેમચંદ્ર કહ્યા તો એક જણે શ્રી. મુનશીને અંસીધર કૃષ્ણ ને હેમચંદ્રભાષ્ટને હેમચન્દ્રની ઉપમા આપી. શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યને તો સર્વધર્મસમભાવી તરીકે લગભગ દરેક જ ઓળખાયા. વસ્તુસ્થિતિમાં આમાંનું કયું હતું નહિ તેમ હોઈ શકે પણ નહિ. શ્રી. મુનશી નથી મધ્યાકાશિન વિરાટમૂર્તિ ભગવાન હેમચન્દ્ર કે નથી ગોપીઓનો વહાલો ને મગરવિજેતા કનૈયો. ને હેમચંદ્રભાષ્ટ-હેમચન્દ્રાચાર્યનું સર્જન તો દૂર રહ્યો પણ એમણે જે કયું છે તે જે લખ્યું છે તે પણ તેઓ ત્રીક્ષી શકે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. ને શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યને સર્વધર્મસમભાવી કહેવા એ પણ એટલું જ અરથાને છે. શ્રી. હેમચન્દ્રાચાર્ય કેવળ સાચાજ નહિ બલકે સુસ્ત જૈન હતા--અર્જુનને ધર્માનું કારણ યઈ પડે એવા એ જૈન હતા. સોમનાથ-મંદિરની મુક્ષાકાત પ્રસંગે પોતાનું વર્ચસ્વ સાચવી રાખવાને ક્યારે સોમનાથની રતુતિ નેમને માટે અનિવાર્ય યઈ પડે છે ત્યારે પણ તેઓ એ ભૂતિમાં પોતાના ઈષ્ટદેવ જીનેશ્વરના ગુણોનું આરોપણ કરીને પછી જ સર્વસામાન્ય શરતી નમસ્કાર કરે છે.

કેટલાક વિવેચકોએ કહ્યું કે, 'Guj & its Lit.' માં તો શ્રી મુનશીને હેમચંદ્રાચાર્યના સર્જનનું મૂલ્ય નથી સમજ્યું, પણ હવે સમજ્યું લાગે છે. પણ ખરી રીતે એમાંનું કંઈજ નથી. મા. મુનશી, પોતાના અભિપ્રાયો ફેરવ્યા કરે એવા સામાન્યજન નથી, તેમજ અભિપ્રાય ફેરવેલો પડે એવી અનિશ્ચિત દસામાં તેઓ કંઈ બોલી કે લખી નાંખતા પણ નથી. પણ માનવતા વિષે એમનું જે માપ છે, સંસ્કૃતિ વિષે એમનો જે ખ્યાલ છે, સાહિત્ય વિષે જે ભાવના છે, ઇતિહાસ વિષે એમનું જે ધોરણ છે, રસ વિષે એમની જે દૃષ્ટિ તે આર્યોને અને મહદ્ અંશે જૈનોને માન્ય નથી અને સંઘર્ષણનું મુખ્ય કારણ પણ એ જ પણ 'એ માન્ય નથી' એ જેટલું સાચું છે એટલું જ નહિ બલકે એથી પણ વધુ શ્રી. મુનશી પોતાના એ ખ્યાલો બદલી શકે તેમ નથી એ પણ ચોક્કસ જ છે.

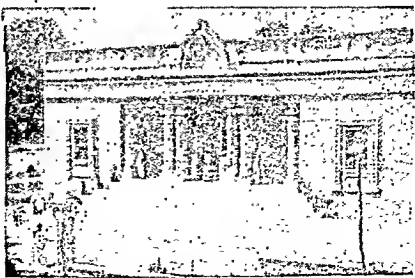
શ્રી મુનશી લોહી ઉછાળતાં પાત્રો માંગે છે, નીતિ આદર્શ પાત્રોની છે; શ્રી મુનશી બેકાશ વ્યક્તિત્વ માંગે છે, નીતિ સંધમની છે; શ્રીમુનશી ધાર્મિક સમભાવ માંગે છે, નીતિ સ્વધર્મે સુસ્તતાની છે; શ્રી મુનશી પોતે આકેલા માપથી પુરુષવરોને માપવા ઇચ્છે છે, એ માપ પશ્ચિમે સર્જવેલું છે. રસરાજની કાલિદાસે 'વેદાભ્યાસ ૪૩' જેવા પ્રયોગો કર્યા છે, રસનીતરતાં પાત્રો આલેખ્યાં છે પણ એમનાં વિશિષ્ટ કે પૂર્ણનિક પાત્રો તો તેમને પગે પડવાનું મન ગાય--તેમનામાંથી જીવનનું અમૃત ઝીલવાની ભાવના જગાવે એવાં હોય છે; વિકારી કે અધર્મિત મહત્વાકાંક્ષી પાત્રો પણ ઘણા જ રસરાજનીઓએ આલેખ્યાં છે. પણ તે તેમના પ્રતિ ઘૂણા-ઉપગમે એવાં. પણ શ્રી મુનશીનાં વિકારી પાત્રો

તેમના જેવાં થવાની જાવના જન્માવે એવાં તે એમનાં પૂજનિક કે વિશિષ્ટ પાત્રો મસ્કરી કરવાનું કે પછી એમનાથી દૂર રહેવાનું મન થાય એવાં હોય છે. સંભવિત છે કે આ માપ ક્યાંક યોગ્ય મનાતું હોય; વિજય થનગનાટ કે એકામપણું જ વરી લાવતું હોય. પણ દિંદી પ્રજાના મોટા વર્ગે હજી એ નીતિ સ્વીકારી નથી.

'દોષિત જ દોષ વિશેષ જોઈ શકે છે' એ નીતિવાક્ય પણ આ પ્રસંગે અનુભવવા મળ્યું. શ્રી મુનશીની પ્રશંસા લગભગ દરેક વક્તાએ કરી. કેટલાક મરાનુભાવોને આ પ્રશંસા વિશેષ પેડતી જણાતાં પ્રશંસકોને એમણે ભાટની ઉપમા આપી. પણ એ ઉપમા આપતી વખતે ઉપમા આપનારાઓએ જ શ્રી. મુનશીની પ્રશંસા તો એટલી બધી કરી નાંખી કે એમની ઉપમા ઉપમેય કરતાં એમને પોતાને જ વિશેષ લાગુ પડે. અન્યને ભાટ કહેવાથી પોતાની પ્રશંસા તટસ્થ બની જાય છે એવો પણ કેટલાકના મનમાં ખ્યાલ રમી રહ્યો હોય છે. ઠીક છે કે શ્રી. મુનશી આ બધું જ સગચા શકવાની શક્તિ ધરાવે છે. એમણે એક પ્રસંગે જૈનોની વલણ સંબંધમાં ખુલ્લા દીલે કહી પણ દીધેલું કે, "નથી હું ફેરવાયો, કે નથી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વિષે મારો અભિપ્રાય ફેરવાયો. પણ પહેલાં માઈ જે કથન તેમને અરુચિકર થઈ પડતું એ જ કથન આજે સંયોગે બદલાયા હોઈ તેમને રુચિકર થઈ પડે છે."

પહેલા દિવસની સાંજે મહેમાનવર્ગ પુરાતન પાટણ અને સદઅત્રીંગ તજાવનાં દર્શન કરી આગ્યો. રાત્રે રંજનનો કાર્યક્રમ અમલમાં મુકાયો. બીજો દિવસે સવારે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનો સારસ્વતસત્ર જીતવાયો—જે પ્રસંગે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ તે મદ્દામુનિવર મંત્રણમાં અભ્યાસપૂર્ણ નિર્મણો વાંચ્યા. બપોરે શ્રી. મુનશીને પાટણના નાગરિકો તરફથી ગાનપત્ર—અપાયું—તે પછી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સભાની બેઠક મળી તે સાંજે પૂજકાકતો મહેમાનવર્ગ મોદેશનાં દર્શન કરી આગ્યો. ત્રીજો દિવસે સવારે પૂર્ણાકૃતિ ચર્ચ—જેમાં વડોદરાનાં ના. દિવાન સાહેબે પણ હાજરી આપી. નમતા પહોરે ગાડનપાર્ટી, સાંજે કલબપાર્ટી તે રાત્રે સીનેમાપાર્ટી ગોઠવાણી. આ રીતે એ બન્ન પ્રસંગ જન્મ્યો, જીવ્યો અને આશમી ગયો. ગાનમંદિરના ટકાય અર્થે શ્રી હેમચંદ્રભાઈ તરફથી અને શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની અગર રમ્મિ જળવવાને અન્ય લક્ષ્મીનંદનો તરફથી કેટલાક હળવર રૂપિયા પણ એકત્ર કરાયા.

આ ઉત્સવની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ રમ્મિ-પટે કાયમ રહી જાય એવી છે. પાટણની પ્રજાએ તો ત્રણ દિવસનો ખરેખરો મહોત્સવ માણ્યો છે. મહેમાનોએ પણ સાચી અને હૃદયગમ મુલાકાતી ને મહેમાનગીરી માણ્યાં છે. એ ઉત્સવમાં માનવો હતાં;

મહામાનવો હતા; સાહિત્યકારો હતા, મુત્સદ્દોઓ હતા, લક્ષ્મીનદનો હતા; વીરો કે સેવકો હતા; સંગીત હતું, જલસો હતો; લાવના હતી, મધુરતા હતી; સંપ હતો, સ્નેહ હતો, બંધનતા હતી, આદર્શ હતો. ને સૌથી છેલ્લે છતાં પ્રથમ ને શ્રેષ્ઠ મુનિવરો હતા; સાધ્વીઓ હતી. તે મહોત્સવ પરમ પ્રસંગ હતો: જો તે જ બાહ્યરીતે ઊજવાયો છે, એટલી જ આંતરિક બંધનતા ધરાવતો હોય; જો વિરલ પરિણામની આશાઓ તેમાં દર્શાવાઈ છે એથી અર્ધા પણ શુભ પરિણામનાં તેણે સાચાં મૂળ રાખ્યાં હોય.

જ્ઞાનમંદિરની બાંધણી ધણાકને નથી રૂચી. તેનું સ્થાપત્ય તેમને કાઠ પણ પ્રકારની લાવનાહીન લાગ્યું છે. પણ એ વિષય હવે જૂતકાળનો બની ગયો છે.

પ્રથમ મહોત્સવની મીઠાસ ગળેથી નીચે જીતરે એ પહેલાં જ શુભરાતને અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે વડોદરાને બીજા મહોત્સવ માણવા મળ્યો છે. અને તે ગાયકવાડ નરેશ શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવનો રાજ્યારોહણ પ્રસંગ.

બંને મહોત્સવો વચ્ચે જો કે વિશાળ અંતર છે: એક વિદ્વતાપ્રધાન, બીજો રાજકારણ પ્રધાન; એક વ્યક્તિની પ્રેરણામાંથી જન્મેલ, બીજો માંગલિક પ્રસંગ તરીકે ઊજવાયલ; એકમાં વિદ્વદ મુનિવરના યશઃકેમાં પ્રભુએ પોતાના પ્રેમને કેન્દ્રિત કર્યો, બીજામાં સિંહાસને વિરાજતા નૃપવર અને પ્રજાના પરસ્પર સ્નેહનાં દાર ખોલાયાં; છતાં બંનેમાં કેટલુંક સામ્ય પણ છે: બંનેએ શુદ્ધ બનતી જતી પ્રજાને આનંદનો પ્રસંગ આપ્યો, બહારના ઝમકાર, ચમકાર કે યશસ્વને પાછળ ખાણી અંખવાઈ પ્રણાલિકા પ્રવેશતી નય છે; વિરાટપૂજાને પણ પ્રસંગે વ્યક્તિપૂજાનું સાધન બતાવાય છે એ પણ એ ઉત્સવોમાંથી ઝાંઝવતે અંશે અનુભવવાનું મળ્યું.

જગતયશસ્વી શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવના અવસાન પછી શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવે જો પ્રભુપ્રેમ દાખવેલો એ જોતાં એમના રાજ્યારોહણનો આ મહોત્સવ પ્રગટે પણ પ્રિય યર્ષ પડશે એવી જુધાયેલી અને તે મહદઅંશે ફળિયૂત થઈ છે. દેવનગરીની સ્પર્ધા કરતું અને રાશનીથી ઝળહળતું વડોદરા શણગારવામાં એટલી જલ્દી જલ્દી રાજ્ય તરફથી ઉઠાવાયેલી એટલી જ પ્રભુએ પણ ઉઠાવેલી.

રાજ્યભરમાંથી હાજરોની સંખ્યામાં આવેલા આમંત્રિત પટેલોનાં નજરાણાં પાછા વાળવા સાથે એમને પાંચડીઓ ખંધાવીને શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવે, આ મુજબ અને આજની પરિસ્થિતિમાં, સુંદર રાજકુનેહ દર્શાવવા સાથે જ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનું પણ મોટું માન સાચવ્યું ગણી શકાય.

શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવ રાજગાદીએ બેઠા છે; પ્રભુએ દેવો મહોત્સવ માણ્યો છે. આ મહોત્સવની સ્મૃતિ જીવનના સદૈવ ઉત્સવ સ્વરૂપે રાજ્યના પ્રત્યેક કુટુંબમાં ને પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં જો જળવાઈ શકે તો રાજ્યના સેકડો કાર્યક્રમો કે લાખો-કરોડો દોવાઓથી તે ઝળહળ્યો છે એ કરતાં પણ વિશેષ ઝળહળી બેઠશે. ને એને એ રીતે દોવાવંવાની શક્તિ સાથે સિંહાસને વિરાજતા શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવ પામેથી એ આશા અંખતી પ્રજા રાજ-દંપતીનાં દીર્ઘાયુષ્યની લાવના ગળવી રહી છે.

શાનદેઈ : ક્રાંતિકારી ચીની યુવતી

રતિસાસ મહેતા

શાનદેઈ ચીનના હુનાન પ્રાંતમાંના શ્રીગંત જમીનદારની પુત્રી હતી. તે પાંચ વર્ષની નહેાતી થઈ ત્યાં તો તેના જીવનમાં ક્રાંતિકારી ઘટના જનવાની શરૂઆત થઈ. નાનપણમાં તે શાળામાં ગએલી ત્યારે રેશમી કપડાં પહેરેલાં. અને શાળામાંથી પાછાં ફરતાં એક દિવસ તે ફાઉન્ટેનપેન લેતી આવી. આ માટે તેને તેના પિતાએ શિક્ષા કરી હતી.

તેની માતા હતી કંઈક અંશે જીનવાણી વિચારની, પણ પિતા તો ખૂબ જ. માતા આસાધારિણી પત્ની હતી તેમ બંડખોર સ્ત્રી હતી. તેણે પોતાના પુત્રની જેમ પુત્રીને પણ બાંધવા જવા છૂટ આપવા પતિ સાથે કળિયો કર્યો. તે જ કારણે બાઈ સાથે પણ તેને મન બેસું કરવું પડ્યું. તેમની સાથેની લડાઈમાં તેનાં શસ્ત્રો હતાં અત્રુ, વિનંતિ, અને હક. તેનો આખરે વિજય થયો. છોકરીને શિક્ષણ આપવાનું નક્કી થયું, પણ તેમાં બે શરતો હતી: એક, શાનદેઈનો શિક્ષક-સ્ત્રી હોય, તે જીના વલણનો હોય અને ખીજ, શિક્ષક ધરે બાણાવવા આવે. તેના પગના પંજા ચીની રિવાજ મુજબ તે પાંચજ વર્ષની થઈ ત્યાંસુધી બાંધી રાખવામાં આવેલા. અને તેનું મગપણ એક ભારે શ્રીમંત જમીનદારના પહેલવાન ચિરંજીવી સાથે કરવામાં આવ્યું. આ છોકરાના બાપને કેટલીય રખાત ઓળો હતી!

શાનદેઈ અગિયાર વર્ષની ઉંમરે પહેાંચી ત્યાંસુધી તેને કંઈ કંઈ દુઃખો સહન કરવાં પડ્યાં. એટલામાં તેના પિતા મરણ પામ્યા. તેના દશમા દિવસે માતાએ પુત્રીના પગના મેઝાને પાટિયાના બંધનથી મુક્ત કર્યાં. આમ તેણે પોતાની એક ઈચ્છા પૂરી કરી. ખીજ ઇચ્છા પૂરી કરી પુત્રીને શાળામાં મોકલીને. તેની ત્રીજી ઇચ્છા પુત્રીનું મગપણ તોડી નાંખવાની હતી. પણ તે સાંકળે પૂરી થાય એમ નહોતું.

ચીનની સરકારે જાળસગળાને મંજૂરી આપી હતી. તે ફેક કરવામાં આવે તો ફેબ્રુઆરી કાયદા મુજબ સખ્ત શિક્ષાને પાત્ર થવાય; પરંતુ શાનદેઈની માતા આ ભુલમોટો કાઈ પણ રીતે સામનો કરવા તત્પર હતી. તેના આ પ્રકારના વલણથી સમાજ ચીડાયો. તેણે તેની પર બંડખોરનો આરોપ મૂક્યો. વધુમાં માતા પુત્રીને બંડખોર બનાવે છે એવી બંબેરફણી શાળાના અધિકારીને કરી શાનદેઈને શાળામાંથી કાઢી મૂકાવી. શાનદેઈ પણ બંડખોર હતી. તેણે શાળામાં એક વિદ્યાર્થીંગંડળ રચાવ્યું હતું. આથી તેને શાળામાંથી કાઢી મૂકવામાં આવી. માતાએ તુરત યાંસેનદી પરની 'વૂયુંગ'ની આધુનિક પદ્ધતિએ ચાલતી શાળામાં તેને દાખલ કરાવી. આ વખતે તેની ઉંમર સોળ વર્ષની હતી. ત્યાં તે વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓની નેતા બની. આ શાળામાં સહશિક્ષણ અપાતું.

હવે તેને લામ કરવાનો સમય થયો હતો. ત્યાંના રિવાજ મુજબ તેને આટલી ઉંમરે લામ કરવું જ પડે, પણ તેની માતા 'જેટલી લામની મુદત લંબાય તેટલી ખરી,' એ જ ઇચ્છા સેવતી. આથી શાનદેઈના અસુરપસંદ વિનાશરણે લામ મુલતવી રાખવાના કારણે ફરિયાદ નોંધાવી.

શાનદેઈની માતાએ સુંદર દલીલો કરી પોતાનો બચાવ કર્યો કે મારા ધરારો બિલકુલ લમ લંગાવવાનો નથી જ. મારી ઈચ્છા તો એ જ છે કે લમ ફક્ત બે વર્ષ માટે મુક્તત્વી રહે. કાર્ટ આ દલીલમાં વિશ્વાસ મૂકી લમ બે વર્ષ સુધી મુક્તત્વી રહેશે એવું ફરમાન કાઢ્યું અને તે નિર્દોષ કરી.

શાનદેઈની માતા આ પ્રમાણે કાર્ટની ચુંગાલમાંથી છટકી શકી, પણ તેના શીઘ્ર વેવાઈની ચૂકમાંથી નહોતી છટકી શકી. કાર્ટ તરફથી શાનદેઈના સસરાને કાંઈ દાદ ન મળતાં પોતાનાં માણસોનો મદદ વડે શાનદેઈને જાગરદરતીની પાતાને થરે ધસડી લાવવાની તેણે ગોઠવણ કરી. એક વખત શાનદેઈ શાળામાં જતી હતી ત્યારે તેની પાછળ તેને ઊંચકી જવા કેટલાક માણસો ગયેલા, પણ તે આગાદ રીતે છટકી ગઈ. આવી રીતે તે બીજી વખત પણ અચી હતી. આમ બે વર્ષ પસાર માર્ગ ગયાં. બીજાં વર્ષ પુરૂં થતાં જ શાનદેઈની માતા મૃત્યુ પામી. શાનદેઈની ખાતર તેણે વૈદ્યાં શારીરિક અને માનસિક કષ્ટોએ તેની જિંદગીનો અંત આણ્યો હતો. શાનદેઈ હંમેશાં કહેતી કે મારી માએ મારી ખાતર આત્મગણિદાન દીધું છે.

શાનદેઈની શાળામાંના તેના મિત્રોએ તેને તેના ગામ તેની માતાની ઉત્તરક્રિયા કરવા જવા સલાહ ન આપી કેમકે જો તે તેના ગામે જાય તો તેના શ્વસુરના હાથમાં ઝડપાઈ જવાનો મોટો ભય હતો, પણ તેણે કહ્યું, મારી માએ મારા સ્વાતંત્ર્ય-રક્ષણ ખાતર બલિદાન આપ્યું તો હું મારા જીવના જીવનને પણ મારા ગામમાં જઈને મારી માતાની ઉત્તરક્રિયા કરીશ. તેને મૃત્યુ આત્મવિશ્વાસ દેતો કે બે વખત તો બચી ગઈ છું તો ત્રીજીવાર પણ અંવશ્ય બચીશ. શાનદેઈનો મક્કમ વિચાર બદલા બાદ તેના મિત્રોએ એવું ઠરાવ્યું કે અમુક સમય બાદ શાનદેઈ તેના ગામથી પાછો ન ફરે તો સમજવું કે તે તેના સસરાના માણસોના હાથમાં ઝડપાઈ ગઈ છે અને તેના છુટકારા માટે પ્રયત્ન કરવો.

તેણે ગામમાં જઈ માતાની ઉત્તરક્રિયા કરી. ક્રિયા મૃત્યુ થતાં તેના સસરાના મુંડાએ તેને ઊંચકી ગયા. ત્યાં તેને વધુ-વેશ પહેરાવવામાં આવ્યો. પછી તેને એક કાટરીમાં પૂરી. પણ એ સ્વમાનો ને ઘણી લાગણીવશ હતી. તેણે ત્યાં પાછી અને અજનો ત્યાગ કર્યો. આમ એક અકવાડિયું ચાલી ગયું. આ સત્યાગ્રહથી જમીનદાર-સસરાના સગાંમાંનાં બીજાં માણસોની મદદ વડે તે અકસ્મ્ય મુક્તિ પામી !

એ મુક્તિ અપાવનાર એ જમીનદારની પ્રથમવારની પત્ની હતી. એને શહેરમાં બધાં 'માજી' કહીને યોલાવતાં. માજી શાનદેઈનો બંદોબસ્ત સ્વભાવ-ઓળખી શકી. તેની હૃદયદ્રાવક રિયતિ નેમને તેનામાં સ્ત્રીસુતલ સદાનુભૂતિ ઉદ્ભવી અને શાનદેઈને બંધાના કંપાઉન્ડમાં દરવાજાવા જેટલી છૂટ તેણે જમીનદાર પર પોતાની લામવગ વાપરીને અપાવી. આ પછી શાનદેઈએ દિવાલ ફેદી નાસીજૂટવાનો ધાટ ધડ્યો, પણ ને તેના માટે અશક્ય હતું. કારણકે દિવાલ ઊંચી હતી, ખૂબ ઊંચી હતી.

આ વાતની ખબર તેના મિત્રોને-એક સ્ત્રી અને બે જુવાનોને પડતાં, મિત્રોએ જમીનદારના નોકરને લાંચ આપી પોતાનો મિત્રો શાનદેઈ પર પાડ્યો, અને યોજના મુજબ એક રાત્રે શાનદેઈ કંપાઉન્ડની દિવાલ વટાવી નાસીજૂટી.

સને ૧૯૨૬ના ઉનાળાના દિવસો હતા. ચીનમરમાં કાન્તિનું મોજું નેરશોરથી ઉઠાળા મારી રહ્યું હતું. ટૂંક સમયમાં વૃત્તગને સંન્યની જરૂર પડી એટલે શાનદેઈએ શાળા છોડી

અને રણક્ષેત્રમાં જવા તે તૈયાર થઈ. તે ક્રાંતિકારી સુવાન-ગ્રંથની સભ્ય ગઈ. સમયજતાં અહીં જ તે એક બહાદુર ક્રાંતિકારી વિગારવાળા કિસાન કાર્મકર્તાના પ્રેમમાં પડી. તેણે ફરિયાં બધન તોડી સગાં અને આપતજનોની ખુશી વહોરી તે કિસાન જોડે લગ્ન કર્યું. આમ તેના નિશ્ચય અને ખોટી ટીકા માટે બેપરવાલથી સ્વભાવની છાપ તેની આખી જિંદગીમાં પડેલી દેખાય છે. તે અત્યંત ગરીબ કિસાનના જીવનમાં સમરસ થઈ છે. કિસાન સ્ત્રીને તે વેશ પરિધાન કરે છે. તેની સાથે જ રડીને સુદમાં ઝંપલાવે છે. અનેક લડાઈઓમાં તે ધૈર્યથી લડી છે. સગર્સા જતાં લડાઈમાં જતાં ન ગભરાતી અને પુત્રવતી થતાં પુત્રને ખભે બેરવેલી જોળીમાં નાંખી અવિરતપણે પોતાને સોંપાયેલું કાર્મ તેણે પાર પાડ્યું છે.

તે વખતે કોમીગટાંગ અને ચીનમાંના સામ્યવાદી પક્ષે મહાકારપૂર્વક કામ કરતા તેથી કોમીગટાંગની સ્ત્રી-શાખાના પ્રમુખ તરીકે શાનદેઈની વૃત્તિ આતે નિમણૂક કરવામાં આવી. ક્રાંતિવિરોધીઓની ખબર લાવવી, જમીનદારોની જમીન ખાલસા કરીને તે ગરીબ કિસાનોને આપી દેવી, વગેરે કાર્મ માટે વૃત્તિમાં એક કાર્યદક્ષ મડળ હતું. તેના સભ્ય તરીકે તેને પશુ લેવામાં આવી. તેણે પોતાની અને પોતાના એક વખતના સસરાની સધળી જમીનો જત્મ કરવામાં દરેક પ્રકારની મદદ કરી !

ચીનની રાજદ્વારી ક્રાંતિએ સામાજિક ક્રાંતિનું સ્વરૂપ પારખ્યું કર્યું કે તુરત કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ અને કોમીગટાંગ પક્ષમાં ફાટ પડી. અને લશ્કરી અમલદારોએ રાજસત્તા કબજે કરી. શાનદેઈના અગાઉના સસરાના લાગણ્ય મર્યાદાના સંબંધીઓએ કોમીગટાંગ પક્ષના હોદ્દાદારો પાસે શાનદેઈને અટકમાં લેવાનો દુકમ કરાવ્યો. આ દુકમની બચતવણી કરતાં તેને અને તેના બાળકને ખૂબ નાસ આપવામાં આવ્યો. નની સાથે પકડાતેલી બે સ્ત્રીઓ ઉપર મુઠરેલા શીનમ અમાનુષ્ય હતો. સ્ત્રીઓનાં રતનને છેદી નાખવામાં આવ્યાં અને ત્રણે પુરુષોનાં માથાં ઘડથી જુદાં કરવામાં આવ્યાં. પરંતુ આ આપત્તિમાંથી શાનદેઈની સુક્રિ કામદારોના એકનિષ્ઠ પ્રેમને લઈને ગઈ એમ કહેવામાં દરકત નથી. કામદારોએ મુદ્દાં લઈ જવાનાં પેટીમાં કાણું પાડ્યાં જેથી તેની અંદર દયા આવવાનું કરી સંક. મજી ને પેટીમાં શાનદેઈને અને તેના બાળકને મુલાકાત. અને તે પેટી લશ્કરી ગોડામાંથી મુખ્ય રાજેરની બહાર લાવી મૂકી. ફરી એક વખત પ્રવાસમાં ટૂંકા કપાવેલા કેશને લઈને તેના પર સંકટ ઊતર્યું. તેના માથા, પરના એ કેશને લઈને તે ક્રાંતિકારક હોયી બેઈએ એવા વહેમ ઉપરથી તેને અટકમાં લેવામાં આવી, પરંતુ તેના કામજ બાળકને બેઈને તેને છોડી મૂકવામાં આવી.

શાનદેઈ વૃત્તિ પહોંચી કે તુરતજ દુનાનના ખેડોતોની-તેમણે કરેલા ખંડમાં-દ્વારે ધાવાની આજ્ઞા તેને સામ્યવાદી પક્ષે કરી. કિસાનોએ સશસ્ત્ર સામનો કરીને મહેસૂલ આપવાની ના પાડી જમીનદારોની જમીન જત્મ કરી હતી. આ પ્રકારની ઉગ્ર પરિસ્થિતિ દુનાનના પશ્ચિમ વિભાગમાં પ્રવર્તતી હતી. આ કોટકટીમાં શાનદેઈએ કિસાનો સાથે બંધનમાં રાતવાસો કર્યો. આખરે સરકારે પ્રચંડ મદદ વડે કિસાનોનો પરાજય કર્યો. હવેના કિસાનોની નિર્દયપણે કતલ કરવામાં આવી અને નિઃશસ્ત્ર કરવામાં આવ્યા !

શાનદેઈ ત્યાંથી પાછો ફરી, જાગુ નેને આરામ નેંદ્રોતો. ફરીથી તેને સુદના મોખરે કરવામાં આવી. આ વખતે તે કોમીગટાંગ પક્ષની સભ્ય દ્વાવાળી તે ખુશી રીતે કામ કરતી, તે દરમિયાન એક મુખ્ય લશ્કરી અધિકારીની હકુમેત નીચેના રાજેરમાં તે કામ કરવા ગઈ. આ

શહેરમાં બંધોર કિસાનેનું સૈન્ય હતું. આ જ અરસામાં એક લશ્કરી અધિકારીનું દિલ તેના પર ચોંટ્યું. તેણીએ તેના લાલ ઉઠાવવાની તક સાધી, જે કે તેના પર તેને ખૂબ રોષ હતો; પરંતુ તે રોષ દેખાવા ન દેતી, ઉલટું પ્રેમ બતાવતી, ન્યારે બીજા બાળુએ તે અધિકારી પાસેથી બાતમી મેળવી કિસાનેતા કનેથી અણુનાચોગ્ય માહિતી મેળવતી.

છેવટે એક દિવસ એવો આવ્યો કે ન્યારે કિસાનેસૈન્યે શહેર પર હલ્લો કર્યો. શાન-ફૈર્ફ એ ધૈર્ય રાખી કરેલા પ્રચારને લીધે શહેરમાંના સૈન્યાધિકારીને કેદ કર્યો, અને તેને ફાંસીની સજા ફરમાવી. તેણે આ હકીકત તેના પર મોહિત થયેલા અધિકારીની ગળામાં આવે એવી વ્યવસ્થા કરી. તે તેની પાસે આવ્યો. તેના શબ્દોમાં વિશ્વાસ રાખી તેને રક્ષણ હેઠળ શહેરની બહાર મોકલી આપી. આ લડાઈમાં જીવતા છૂટીને આવેલા માણસોમાં એક તેનો પતિ પણ હતો.

લડાઈ પછી બાદ શાનફૈર્ફએ પોતાના પક્ષ માટે જાપખાનાનું કામ કર્યું. તે એક બાળુએ પોતાના નાના બાળકને ટેબલ પર બેસાડી કામ કરતી. આ દિવસો દરમિયાન તેના પતિની ગેરહાજરીમાં લશ્કરે તેના પર જાપો મારી તેના નિર્દોષ બાળકને પાણીની ખાઈમાં ફેંકી દીધો. પાછળથી ખાઈમાંથી ગૂંચળાઈ ગયેલ બાળકનો મૃત દેહ જ મળી આવ્યો. શાનફૈર્ફનાં અશ્રુ તેના પતિએ પોતાના હાથ વડે લૂછ્યાં અને બંને જડહલ્લનાં બની કાર્યમાં મંડ્યાં. આ એક આઘાતને લઈને હજુ તેનાં આંસુ સૂકાયાં નહોતાં ત્યાં તો બીજો નિષ્કુર આઘાત તેના પર પડ્યો. તે એક દિવસ પોતાના અગાઉના ઓળખાણુવાળા પ્રિન્સિપાલને મળવા માટે ઘેરે ગઈ. અને રાત્રીભર ત્યાં જ રહી. અંટલામાં ધરતી બહાર મોટા કોલાહલ મચ્યો. અને તે નગી ગઈ. આ કોલાહલમાં તેના પતિનો અવાજ આવતો હોય એવો ભાસ થયો. તે સ્વરથ થઈને બેઠી અને તેના કાન પર સ્પર્શણે અવાજ પડ્યા લાગ્યો—“અમે સામ્યવાદ માટે આત્મજલિદાન કરીએ છીએ. ક્રાંતિ ધણું જીવો.” તેની બહેનપણીએ “ખૂમ પાટી: રાજ-રાજ સામ્યવાદીને પકડી લાવીને અહીંયાં તેની અમાનુષી રીતે હત્યા કરવામાં આવે છે. તે ના, તેમનું કતલખાનું બન્યું છે.

ગનનબેદી અવાજેથી સાઈ આકાશ હાલી જાયું અને પછી અર્ધફણમાં ત્યાં રમશાન-પ્રાંતિ-સ્થપાઈ. શાનફૈર્ફ બેઠી કતલખાના આગળ દોડી. લશ્કર જતું રહ્યું હતું અને કેટલેક દૂર બાધા સરખાં માણસો ત્યાં લાંબેસુધી પડેલાં મૂંઝવેને જોતાં બેઠાં હતાં. શાનફૈર્ફ સાંતપણે પગલાં પાડતી જઈ રહી. છેવટે તે પોતાના પતિના મૃતદેહ પાસે આવી પહોંચી.

આ લશ્કરી અમલતા જીવનમાંથી શાનફૈર્ફ છૂટી ન થઈ શકી. વૃદ્ધાવસ્થામાં તેને હલ્લારીનો હુકમ મળ્યો. તેણે તે પ્રાંત છોડી યાંગત્સી પ્રાંતનાં શહેરોનાં કારખાનામાં ફરી ત્યાંની સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓનું સંગઠન કર્યું; તેના પગની નબળાઈને લીધે યંત્રની જેમ બેઠા રહીને બરાબર ચૌદસી કલાક કામ કરવું અશક્ય હતું આથી તેને કારખાનું છોડવાની નોટીસ મળી. એક કારખાનામાંથી બીજા કારખાનામાં અને એક શહેરમાંથી બીજા શહેરમાં એમ સતત તેણે બટકવા મોંડ્યાં.

૧૯૨૬ ના ઉનાળામાં તે ફરીથી હુનાનના કાસાનેને મળી. યાંગશા ખાતે એક દિવસ તેને બે સામ્યવાદી પુરુષો સાથે પકડવામાં આવી. તેમાંનો એક કિસાનેતા હતો. ૭ માસ તેણે જેલ ભોગવી. અને અત્મકારિક રીતે તેનો છૂટકા થયો. જુના લશ્કરી અધિકારીની સામે કાઈ નવા અધિકારીને વિજય મળ્યો, અને તેણે સત્તા હસ્તગત કરી. આ બનાવ દરમિયાન કેટલાક

કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. તેમાંની શાનદેઈ એક હતી, પણ તેની સાથે પકડાયેલો ખેડૂત-આગેવાન છૂટ્યો ન હતો. શાનદેઈ જેલના હવાફદારને લાંચ આપીને ખેડૂતનેતાની મુક્તાકાત લઈ શકી. તેની ગરદન, હાથ, છાતી અને કમર પોલાલી સાંકળવડે બાંધી રાખવામાં આવ્યા હતાં. આવી રીતે ચીનની જેલમાં જકડાયેલો કેદી એ વર્ષથી વધારે કાળ જીવતો રહેવા ન પામતો. શાનદેઈને આ પ્રકારની એકી નોખવામાં આવી નહોતી, પણ જેલમાંથી છૂટતાં જ તેનું શરીર અનેક રોગોનું ધર બની ગયું. તે ફરીથી ખેડૂતોની લડાઈમાં સામેલ થઈ. અને તેમને મદદ કરવા મંડી. ૧૯૩૦ ની સાલમાં અરવામાં આવેલી અખિલ ચીન સોવિયેટ કોંગ્રેસમાં તે પ્રતિનિધિ તરીકે આવી હતી. ત્યારપછી તેના કેટલાક મિત્રોની મદદ વડે શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવી. આ વખતે તેણે સાંઘવાદી તત્ત્વજ્ઞાનનું ભાષાંતરવાળું પુસ્તક પોતાના ઉશીકા નીચે રાખ્યું હતું. અને તે કોઈ કોઈ વખત કહેતી: “હવે મને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા માટે ખરી કુરસદ મળી છે.”

ધણા લોકો પ્રશ્ન કરે છે: “શાનદેઈ યુવાન અને સુંદર છે?”

• શાનદેઈનું વય અત્યારે ૨૫ વર્ષનું છે. તેનું શરીર સતત પરિશ્રમને લઈને કાળું પડી ગયું છે. અને તેનો અહેરો પણ સૂકાઈ ગયો છે. કપોતપ્રદેશ પર હાડકાં ઉપસી આવ્યાં છે અને આંખો રાત્રી જેવી કાળી ભભરે છે; પરંતુ તેમાંથી સરતું તેજ એટલું વિસર્જાય છે, એટલું ચમકદાર છે કે, ચીનમાંના અંધકારની પેલી પાર શું પડેલું છે તે પણ તે વાટે દર્શિગોચર થાય છે. તેની શરીરચરિત્ર એકાદ ચીની કિસાન જેવી ભમ્મ અને ચોરસ આકારની છે. રહેણીકરણીમાં તેની સાદાઈ તરી આવે છે. કૃત્રિમપણાનો જરીયે અંશ નથી. કિસાન ચળવળમાં તેના પગ એટલા દઢ ખૂંપેલા છે કે જગતમાં એવી કોઈ શક્તિ નથી જે તેને દલાવી શકે, એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. અને તે સુંદર ? એને સુંદર કહેવાય કે કેમ, કોણ જાણે ! સહિ સુંદર છે ?

વાંછા

નોતમ

: પૃથ્વી :

અદીઠ અણબળ આમ જરા જીવવા દો મને
અને નિધન આવી દિવ્ય સદને જ્યે નોતરે
ન શોક કર્યો, ન અશુ પણ લાવશે લોચને
—વને પમરતું અગ્રીહ ઋણ દૂલ દેવું ખરે !—
ચહું ત્યમ હું જે અગ્રીહ પમરી જવા જીવને !

ને ખરેખર ઉત્તમોત્તમ તરીકે ઓળખાવી શકાય, પરંતુ સાથેસાથ સુ-રાજ્ય પોતે કંઈ ઓછું ઉપયોગી કે હલ્યાલુકારક છે એમ-લાગે જ કહી શકાય; અને ખરેખરા રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્રને પ્રગતી વિવિધ નિરૂપિતોનો સાચો ખ્યાલ સ્પષ્ટ રીતે આવી શકે છે.

૭. ફરજિયાત કેળવણી

હેલાં સાઠ વરસના ગાળા દરમિયાન જાપાનવાસીઓએ તેમની માતૃભૂમિમાં કેળવણીનો અભ્યાસ જેવો ફેલાવો કરી દેખાડ્યો છે. સૌ કોઈ કબૂલ કરે એવી એ સહી વાત છે કે જાપાનની ઉન્નતિનું સાચું હાર્દ એ ફરજિયાત કેળવણીમાં સમાવેલું છે. તેની કેળવણી એટલે સાચા નાગરિક બનાવનારી તાલીમ, નહિ કે ફેશનના ગુલામ બનાવનારી અગર તો ગુલામ માનસ (Slave Mentality) ઉત્પન્ન કરનારી કેળવણી.

૮. સરતામાં સરતો રેડિયો

જાપાનમાં મળી શકે છે એટલી સરતી કિંમતે જગતભરમાં કોઈ સ્થળે રેડિયો મળતો નથી. એશિયાના એ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં રેડિયો તો સાર્વજનિક શિક્ષકની ગરજ પૂરી પાડે છે; ત્યાં તો રાજકીય શિક્ષણ તેમજ મગજશક્તિ તેમજ હૃદયશક્તિની તાલીમના પાક એ રેડિયો દ્વારા અચ્છી રીતે પહોંચાય છે. તે ઉપરાંત અઘતન બાપારી સમાચાર તેમજ વર્તમાનસાર પણ એ રેડિયો દ્વારા જ પાકવવામાં આવે છે. મશિનગતો તથા એરી વાયુ કરતાં પણ વધારે ઉપયોગી શાસ્ત્રરૂપે સમસ્ત જાપાનમાં એ રેડિયો ફરી વળ્યો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના અભ્યાસીઓના તો ખ્યાલમાં જ હશે કે છેક ગયે વરસે જ એ રેડિયોની મદદવડે પ્રજાકેળવણીના શુભ પગલુદ્વારા બે પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોમાં રાજક્રાંતિ થવા પામી હતી. આશ્ચર્ય જનું તો એ છે કે જાપાનમાં રેડિયોની માસિક ફી પચાસ સેન એટલે લગભગ છ આના છે, બ્યારે હિંદુસ્તાનમાં તેનાથી દશગણા કરતાં પણ વધારે દામ અર્થવાધી રેડિયો રાખી શકાય છે. આટલી હકીકત જ એ રેડિયોની ઉપયોગિતા સમજાવવાને પૂરતી છે.

૯. સાનુકૂળ કુદરત

સૌ કોઈ જાણે છે કે જાપાનમાં કુદરતી સૌંદર્ય તો અનુપમ છે, જેને લઈને સંખ્યાગંધ મુસાફરો ત્યાં જવા આકર્ષાય છે અને એ રીતે પણ ત્યાંના બાપારને આગળ ધપાવવામાં એ સૌંદર્ય મદદરૂપ નીવડે છે. ખનિજદ્રવ્ય પણ ત્યાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં નીકળે છે. વળી સમુદ્ર, સરિતા, માછલાં, જંગલો ઇત્યાદિ જોતાં કુદરતની સાનુકૂળતાનો સાચો ખ્યાલ આવી શકે છે. એ રીતે કુદરતની કૃપા જાપાન પર અનેકમણી છે, તોપણ ક્યારેક ક્યારેક ધરતીકંપ તેમજ દરિયાઈ વટોળ (Typhoon) ના રૂપમાં કુદરતનો કોપ પણ ઉતરી આવે છે એ પણ જાણીતું છે. પરંતુ એ ધરતીકંપો તેમજ વટોળચક્કોઓ તો તેમના રાષ્ટ્ર પર હુમ્મી રીતે ઉતરતા આશીર્વાદની ગરજ સારે છે, કારણ કે તેમની માતૃભૂમિ પર આવતી એ આફતો જ સમસ્ત દેશને એક થવાને તેમજ એક જ કાર્ય પાછળ લાગવાને પ્રેરે છે. હેલાં ધરતીકંપ પછીનાં બાર વરસ દરમિયાન આગાદી ખામેશો ટોચિયો તેમજ યોકાહામા એ માતની સાહી પૂરે છે.

૧૦. સૌથી સસ્તું વિદ્યુતબળ

દુનિયાભરમાં સરતામાં સરતી કિંમતે વિદ્યુતબળ મળે એવો કોઈ દેશ હોય તો તે માત્ર એક જાપાન છે. સાચી વાત જ એ છે કે એ રાષ્ટ્રના વિધિવિધ ઉદ્યોગોના વિકાસમાં સરતી કિંમતે મળતાં વિદ્યુતબળે પૂરેપૂરો ભાગ બજળ્યો છે.

૧૧. સસ્તામાં સસ્તું વાહન

એ પ્રકારનું વાહન વ્યાપાર તેમજ ઉદ્યોગ એમ બન્નેને માટે આશીર્વાદરૂપ છે. જાપાન તથા હિંદ વચ્ચે આ બાબતમાં સરખામણીનો અવકાશ જ રહેતો નથી; કારણ કે મુંબઈથી જાપાન સુધી એક પાર્સલ મોકલવામાં જે દામ ભેરી છે તેના કરતાં વિશેષ ખર્ચ મુંબઈથી અમદાવાદ સુધીના પાર્સલ માટે ભેસે છે.

૧૨. સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા

જાપાનભરમાં સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થાની પ્રથા છે. એને લીધે જાપાનવાસીઓને સાચા સહકારનું શિક્ષણ મળે છે અને કુટુંબનાં સદીપારાં દિતની ખાતર આત્મભોગનો સાચો દિરસો પણ કેળવાય છે. આપણા ભારતવર્ષમાં પણ સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા છે જ, પરંતુ યુવામી તેમજ નિર્ધનતારૂપી બલાઓએ આપણને ધણા જ અવનત કરેલ છે.

૧૩. પ્રામાણિક તેમજ ચાતુરીયુક્ત મજૂરી

પુદ્ગલો પછી જેની સરસતાનાં મુક્તકંઠે અનેક વખત વખણ કર્યા છે તેવી એ મજૂરીને પરિણામે જ જાપાનમાં આજે વિવિધ પ્રકારના સંખ્યાગંધ ઉદ્યોગો જન્મવા પામ્યા છે અને એને માટે જગતનાં ઈતર રાષ્ટ્રોને આજે એ જાપાનની અદ્યોગિક ધણા આવે છે.

૧૪. અનુકૂળ થઈ જવાનો સદગુણ તથા વ્યાપારમાં સાચા સહકારનો જીવરસો

જાપાનમાં ખૂબ ખૂબ રીતે પ્રચલિત એવી આ જાને વસ્તુઓ જગત સમક્ષ દષ્ટાંતરૂપે ધરા જેવી છે. જાપાનવાસીઓની શોધકશુદ્ધિ તેમજ વ્યાપારી પદ્ધતિ માટે પિષ્ટપિજન કરવું એ તદ્દન નિરુપયોગી છે.

૧૫. સ્વાત્મભોગી મહિલાઓ

જાપાનની આત્મભોગી પુત્રીઓનો ઉલ્લેખ પણ થયો જોઈએ. તેમની માતૃશ્રીની પ્રગતિ માટે પોતા તરફના ફાળારૂપે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો ભોગવીને આત્મભોગો આપવામાં એ જાપાની મહિલાઓએ કમીના રાખી નથી. આધુનિક જાપાન એ ત્યાંની માતાઓના આત્મભોગનું પરિણામ છે.

૧૬. સૌથી સસ્તાં વર્તમાનપત્રો

સૌથી વધારે સસ્તાં તેમજ અદ્યતન (up-to-date) વર્તમાનપત્રો એ પણ જાપાનની અનેરી વિશિષ્ટતા છે. ત્રીસ ત્રીસ લાખ પ્રતોના પ્રચારવાળાં તેમજ ત્રણ ત્રણ સેન એટલે દોઢ પૈસાની કિંમતે વેચાતાં વર્તમાનપત્રો જગતભરમાં જાપાન સિવાય બીજે ક્યાંય મળતાં નથી. એ પત્રોની લાગવગ સમસ્ત પ્રગતિ પર આગળ પ્રકારની છે અને જાપાનના લાગ્ય નિર્માણનાં કાર્યમાં એ પત્રો ધણે જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

આવી આવી જાપાનની મહત્તા દર્શાવનારા એ પુસ્તક વિશે એક ખાસ વસ્તુ એ નોંધવા જેવી છે કે શ્રી. અમનદાસે રાજકારણની દૃષ્ટિએ આડીઅવળી ચર્ચાચર્ચાતો જંગ મચાવે એવા પૂર્વગ્રહોથી નવગતના નગરકાર કર્યા છે અને જાપાનની સાંસ્કૃતિક પ્રગતિશીલતાનો પરિચય દરાવવા જતાં જગતનો બીજો પ્રગ્નઓ સાથેના પરસ્પર સંબંધનો નદિ જેવો ઉલ્લેખ સરખો પણ કર્યો નથી. દુકમાં એશિયાના એ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રે કયા પ્રકારની પ્રગતિ સાધી છે અને એ પ્રગતિને કમી કમી વસ્તુઓ આગળ ધપાવી રહી છે એ જાણવાના એક સાધનની ગરજ એ અંગ્રેજી પુસ્તક અચ્છી રીતે પૂરી પાડે છે. આમ હોવાથી પ્રત્યેક રાજકારવાંધ્ય વ્યક્તિને એ પુસ્તકના ગનનપૂર્વકના વાચનથી રીતસરની પ્રેરણાનું પાન થવા પામે એ નિઃસંદેહ છે.

[ગયા વર્ષના અંક ૧૧ માંના પૃ. ૫૪૮ થી ચાલુ]

ધનશ્યામના હૃદયમાં અર્ધ મેથન જાગ્યું. મેટ્રીકમાં, જીએ નંબરે પાસ થયા બદલ તેને શિષ્યવૃત્તિ મળી હતી. પણ એ રકમ મેળવવા માટે તો તેણે કોલેજમાં અભ્યાસ કરવા જવું જોઈએ.

તેનું ભણવાનું ખર્ચ તેની શિષ્યવૃત્તિમાંથી કાપડે તેમ હતું, અને કદાચ પાંચ-સાત રૂપિયા તૂટે તો તેના પિતા તેને માટે તેટલું ખર્ચ કરવા તૈયાર જ હતા.

બેનની રજા લઈ ધનશ્યામ ઘેર આવ્યો.

“મારે હવે શું કરવું? ઘેર આવી ધનશ્યામે તેના પિતાને પહેલોજ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“શું?”

“ભણવાનું.”

“ભણવું. ખીજું શું?” ધનશ્યામના પિતાએ કહ્યું.

“પણ શી રીતે?”

“કેમ? તને સ્કોલરશીપ મળવા ઈ છે તેટલામાં જે પૂરું થાય તેમ નહીં હોય તો હું મહીને પાંચ-છ રૂપિયા મોકલીશ.”

“ના-ના. હું પૈસાની વાત નથી કરતો.”

“ત્યારે શેની વાત કરે છે?”

“હું એમ કહું છું કે બેન આટલી દુઃખી અને મારાથી કેમ ભણાય?”

“બેન માથે તો દુઃખના કુંઘર ઊતરી પડ્યા છે, બિચારી ખડુ દુઃખી થઈ ગઈ; પણ હવે શું થાય? હવે ધર સાચવીને એસે એટલે જસ! એને કાંઈ રોટલાની ચિંતા થોડી છે.”

“એ જ તો હું કહું છું ને?” ધનશ્યામ બોલ્યો.

“શું?”

“કે બેનના ધરની સ્થિતિ તમે માનો છો તેટલી સદ્દર નથી.”

“હૈં!” તેના પિતાએ નવાઈ પામતાં કહ્યું.

“બેનનાં બધાં ધરેણાં વેચીને તેણે ધરનો વ્યવહાર અત્યારસુધી ચલાવ્યો છે...”

“તો મોટાભાઈને ક્યાંક નોકરીએ વળગાડી દોને!” તેના પિતા વચ્ચે બોલી બહ્યા, “કે એ છેકરાઓ બિચારી બેનને ગાંડતાજ નથી?”

“અત્યારે તો બેન એ ધરમાં દેવીની માફક પૂજાય છે, પણ બેન પોતે જ મોટાભાઈને નોકરી કરવાની ના પાડે છે.”

“કાં?”

“તમે તમારી દીકરીને નથી ઝાળખતા. મોટાભાઈને ભણતર મુકાવી દે તો બધા એમ કહેને કે, પ્રતાપરાય જતાં તેનું ધર વેરણુછેરણુ થઈ ગયું...”

“હા, પણ, તેમાં તું શું કરવાનો છે ?”

“તું બેનને આ કટોકટીના સમયમાં મદદ ન કરી શકું ?”

“હજી તું નાનો છે. અને આપણી સ્થિતિ પણ કેવી છે તે તું જાણે છે. તેમાં બેનને મદદ કરવાનું તો ક્યાંથી જ બને !”

“હું કાંઈક નોકરી કરું તો ?”

“નોકરી ? લાણવાનું મૂકીને ?”

“હા.” ધનસ્વામે શાંતિથી કહ્યું.

“તને વીશ રૂપિયા મેળુ દેવાનું છે ?”

“જેહ તો ખરો !”

“મારું માનતો હો તો તું લણીગણીને સારી પાપરીએ ચડે ત્યારે બેનને મદદ કરજો ને !”

“ત્યાંસુધી બેનને દુઃખી રૂમ જોવાય ? જો બેનને આશરેજ હું મેટ્રિક થયો તે બેન દુઃખી હોય ત્યાંસુધી મને તો લણતું નહોં ગમે, હું નહોંજ લણું !”

પિતાની અનિચ્છા છતાં ધનસ્વામે નોકરી માટે ફાંફાં મારવાનું શરૂ કર્યું પણ લાગ-વગનાં આ જમાનામાં ધનસ્વામ-સામાં છેકરતો એમ રહેલાઈથી પત્તો ક્યાંથી ખાય ?

એક દિવસ ધનસ્વામને એકાએક ગાદ આગ્યું કે તેણે ગળું મુંદર છે. શા માટે નાટક કંપનીમાં નોકરી ન લેવી ?

તેના પિતાએ ધનસ્વામનો નાટકિયા થવાનો વિચાર સાંભળી તેને ખૂબ ધમકાવ્યો, તેની સાથે અગ્રેણા લેવાની ધમકી આપી, પણ ધનસ્વામ તો એકનો બે નજ થયો.

ધનસ્વામના સુરીલા ગળાએ તેને ૫૦ રૂ. ની નોકરી અપાવી, પણ નોકરીમાં દાખલ થયા પછી ખીજો જ, ગદીને તેનો પગાર ૧૦૦ રૂ. કરી દેવામાં આવ્યો.

“બેન !” નાટકિયો બન્યા પછી બે મહિને ધનસ્વામ વેણી પાસે ગયો.

“કેમ ?” વેણીએ રહેજ કંટાળો દર્શાવતાં કહ્યું. ધનસ્વામે લણતર છોડી નાટકિયા થવાનું પસંદ કર્યું તે તેને નહોતું ગમ્યું.

“આ દ્યે,” ધનસ્વામે સો રૂપિયાની નોટા બેન પાસે મૂકતાં કહ્યું.

“આ શું ?” વેણીએ સર્વિરમય પૂછ્યું.

“બેનને લાઈ તરફથી બેટ.”

“આટલા બધા રૂપિયા ક્યાંથી કાઢ્યા ?”

“નાટક કંપનીનો પગાર...”

“તે આટલા મોટા લણવાનું મૂકી દીધું ?” વેણી ધનસ્વામ સામે પ્રશંસામુગ્ધ નેત્રે જોઈ રહી.

ધનસ્વામ ચૂપ રહ્યો.

“લાઈ તું હજી નાનો છે. મોટો થા ત્યારે જરૂર મને મદદ કરજો. પણ અત્યારથી તું નાટકિયો બન્યો તે મને નયી ગમતું.”

“બેન, કાંઈ બોલો તો તમને મારા મોગન. મોટાભાઈ ભાગી રહેશે એટલે હું આ ધંધો મૂકી દઈશ, પણ ત્યાંસુધી તો તમને ખાગવાનું મારા પર જ !”

વેણીએ ધનસ્વામને જુદી જુદી રીતે સંગમની જોયો પણ તે એકનો બે ન થયો. પોતાને ખાતર આટલો ઉમદા આપનોગ આપતો લાઈ જોઈ વેણીને ખૂબજ આનંદ થયો ;

પણ લાઇને આપભોગનું જે મૂલ્ય ચૂકવવું પડ્યું-તે પર વિચાર કરતાં તેને ગ્લાનિ પણ થઇ. આપણા સમાજમાં નાટકિયાનું સ્થાન શું? ઘનરસામ ઘણી સરળતાથી બી. એ ને એમ. એ. માં ઉચે નંબરે પાસ થઇ કોઇ કોલેજમાં પ્રોફેસર બની શક્યો હોત. જે કોઈ નિયમમાં તે નિષ્ણાત થવા ધારત તેમાં તે નામ કાઢી શકત એવી તીવ્ર તેની બુદ્ધિ હતી. એક બાબુ અનેકવિધ મહત્તાઓભર્યું જીવન અને બીજી બાબુ માત્ર પૈસાને ખાતર પોતાની ઈર્ષ્યાવિરૂદ્ધ પોતાના સુરીલા ગણાનું વેચાણ? પહેલી બાબુ બેનનાં દુઃખ પ્રત્યે આંખમીચામણાં કરવા જેટલું કંઈ હૃદય જોઈતું હતું; બીજી બાબુ બેનનાં દુઃખમાં સક્રિય હમદર્દી બતાવવા જીવનની સમસ્ત મહત્વાકાંક્ષાઓ વીસરવાની વાત હતી !

ઘનરસામે પોતાની પસંદગી કરી લીધી હતી. બેનની આંખનું આંસુ લૂછવાની લાયકાત મેળવવા તેણે પોતાનું સઘળું હોમી દીધું હતું.

તેના બાપુજીએ તેની સાથે બોલવાનો વ્યવહાર બંધ કર્યો હતો; અને બેનને મળવા પણ તે ચોરીછૂપીથી જ શકતો.

પણ જે સમાજ તેને પોતાનો અંદરની એક વ્યક્તિ તરીકે હલકો માને તે જ સમાજ તેનાં ગાયનો પર આક્રીન પૂકારતો.

આપણા સમાજનું માનસ કેટલીક વખત ન સમજી શકાય તેવું હોય છે.

દાખલા તરીકે જે કોઈ વિધવા જરા રૂપાળી દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે, કે નૈસર્ગિક જીવનનો ઉલ્લાસ માણવા ઉત્સુકતા દર્શાવે તો સમાજ તેને ખોળી નાખવા તત્પર બને છે. પણ જે એ જ સ્ત્રી વૈધવ્યનો કાળો ઝાઝ બૂંસી સીધી વેસ્થાસદનમાં પહોંચી જાય તો તેને ધિક્કારનારામાંના મહાનુભાવો જ તેનાં પગનાં તળિયાં આંપવામાં ય કૃતકૃત્યતા અનુભવવા લાગે છે. તે ક્યાં નવી વાત છે ?

એવુંજ નાટકિયાનું ! એક વ્યક્તિ તરીકે સમાજમાં તેનું સ્થાન શું? અને છતાંય તેને રંગભૂમિ પર નિહાળવા લોકો કેટલાં તૈયાર !

ઘનરસામ લોકોનો માનીતો નટ હતો. તેના પગાર પણ ફૂદકે ને બૂસકે વધ્યો, ૭ એક વર્ષમાં તો તેના માસિક ૩૦૦) રૂ. નો પગાર થયો હતો.

વેણીના ધરની સાલબી તો પ્રતાપરાયના વખતમાં હતી તેવીને તેવીજ રહી. એટલાજ લાકરો. રસોયો પણ ખરો. અને મોટાભાઈ તથા રસિક પણ ખૂબ જ હૃદયથી રહેતા.

જગત જાણતું કે પ્રતાપરાયની ગેરહાજરીમાં વેણીને કેળવી ખાતાં આવડે છે. એવી તો કોઈનેય ખબર ન હતી કે વેણીની વટ ટકાવવા કાળે તેનો નાનો ભાઈ નાટકશાળાનો નટ બન્યો હતો.

અને તેથી જ તો સહુ કોઈ કહેતું કે, વેણીએ પોતાના ભાઈને આગળ ન લખાવ્યો તે બહુ સારું ન કર્યું. ભણેને સો રૂપરડી પગાર મળતો હોય, પણ આખરે તો નાટકિયોને ! લખ્યો હોત તો કુળને ઉજાળે એવો એ છોકરો હતો.

“ભાઈને ન લખાવ્યો એટલી વેણીની ખામી !” એમ સહુ કોઈ કહેતું.

રસિકનાં સારે દેકાણે લગ્ન થયાં: પૂરતી ધામધૂમથી ! વેણીને માત્ર એટલો ખ્યાલ ન રહ્યો કે ભાઈની મૂડી પર વધારે કાપ કરી તે તેને વધારે વખત અણગમતી બિન્દગીમાં રોડી રાખતી હતી, પણ મોટા વેવાઈ સમક્ષ દરિદ્રતા તો કેમ જ દેખાડાય ?

મોટાભાઈ ત્રણ વરસે વજીલ થયા. અને શ્રુત પિતાની લાગવગને જોરે સાકં રૂપીયામાં રૂપન્યુ-ખાતામાં નીમાયા. રસિક હજી લખતો હતો.

વેણીનું ઘર જાતિમાં ટાચે ગણાતું.

ધનસ્યામનું ઘર આમેય ન્હાનું તો હતું જ. તેમાં વણી તે નાટકિયો થયો એટલે તો તે અધમ કક્ષામાં મૂકાયું હતું.

લોકો વેણી અને ધનસ્યામનું નામ એકસાથે લેવામાં મુશ્કેલીભંગ સમજતાં. ક્યાં ઘરરખુ, ડાહી, સંસ્કારી વેણી અને ક્યાં લખાડ નાટકિયો ધનસ્યામ !

બેનનું મધ્યદરિયે તૂટેલ વહાણ સહોસકામત દિનારે પહોંચાડ્યા પછી, ધનસ્યામને પાછું લાણવાનું મન થયું. વેણીએ તેની એ ઈચ્છાને સમર્થન આપ્યું. મોટાભાઈ એ પણ 'મામા' ને લાણવાનો ખાસ આગ્રહ કર્યો.

માત્ર ધનસ્યામના પિતાએ તેની સાથેના અગ્રોહા ન તોડ્યા. તેમને તેની વર્તણૂકથી બહુ જ માફું લાગ્યું હતું. તેણે પોતાનો સ્વાર્થ જગાડ્યો એટલું જ નહિ પણ તેના નાના ભાઈના વિકાસનો માર્ગ પણ પોતાના ગેરવર્તનથી અવરોધ્યો હતો, એમ તેમનું માનવું હતું.

પણ હવે ધનસ્યામને પૈસાનો પ્રશ્ન તો રહ્યો જ ન હતો. તેના પગારમાંથી તેણે પૂરતું ખચાચું હતું.

ધનસ્યામ કોલેજમાં ગયો ત્યારે કોલેજનો દરેક વિદ્યાર્થી તેની સામે જોઈ રહ્યો. તેનું નામ પ્રસિદ્ધ હતું. કેટલાક વિદ્યાર્થી ને વિદ્યાર્થીનીઓ તેના ગળાનું અનુકરણ કરતાં હતાં. ધનસ્યામ તેમને મન કંડવનાના પાત્ર સમો હતો. તેને રૂબરૂ જોતાં સર્વની કુતૂહલ વૃત્તિ જાગૃત થઈ.

પણ ધનસ્યામ કોલેજમાં લાણવાનો છે એ વાર્તા પ્રસરતાં તો કોલેજમાં ખળખળાટ ધર્મ ગયો. નાટકના શોખીનોએ માન્યું કે હવે કોલેજના ગેધરિંગમાં ઓર રસ જામશે. અને અભિનયકલાના અભ્યાસીઓએ આશા જાંધી કે ધનસ્યામ સાથે કામ કરવાની તક મળવાથી તેમને ધાતું શીખવાનું મળશે. પુરૂષ ગોપજ લાઈ બ્રેરીના મંત્રીસાહેબે ધનસ્યામના ગળાનો સારો વર્કશ કરવાની મુરાદ જાંધી.

પણ બધાંના આશ્રય વચ્ચે ધનસ્યામ કોલેજની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ ન લેતો.

“તમે આપણા ગેધરિંગમાં ભાગ લેશો ને ?” ગેધરિંગનાં મંત્રીએને ધનસ્યામને પૂછ્યું. ધનસ્યામને મનાવી લેવાનું તેણે બીકું ઝડપ્યું હતું.

“ના જી.” ધનસ્યામે કહ્યું.

“એ નહીં ચાલે.”

ધનસ્યામ શાંત રહ્યો.

“તમારે અમારું માન રાખવું જ પડશે.”

“પણ.....”

“પણ-જાણ કંઈ નહીં. તમારા જેવો કુશળ નટ આમ આનાકાની કેમ કરે છે તે જ મને નથી સમજાતું.”

“હું નટ નથી રહ્યો.”

“એ તો અમારે જોવાનું છે ને !”

“ગાફ કરજો. પણ હું એમાં ભાગ નહીં લઉં.”

“તમે તો કેવા વિચિત્ર છો !”

“તમને જેમ લાગે તેમ, પણ મારાથી કશામાં ભાગ લઈ શકાય જ નહિ.”

એ બેન હાર્યા, તેની દલીલો, તેના કાલાવાલા અને તેની રીસ એમાંથી કરાની મનસ્થામ પર અસર ન થઈ.

બધાંએ ધનસ્થામને વાચડો અને અભિમાની ગણી કાઢ્યો. તેના પ્રોફેસરોને પણ થોડું માફું લાગ્યું.

પરંતુ ધનસ્થામ જ્યારે પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં ય પ્રથમ આવ્યો ત્યારે તો બધાંની આંખ ઉઘડી ગઈ. અને કોલેજના સાડાચણ મહોનાના લાંબા વેકેશન પર ઘેર જતાં છોકરા છોકરીઓએ પોતાનાં વર્તુલમાં અડધું વેકેશન તો મનસ્થામનો જ વાતો કર્યા કરી.

મોટાભાઈ તેના ખાતામાં ધીમેધીમે વધે જતા હતા. તેના પિતાની માફક ને પણ ધીમેધીમે જ્ઞાતિના અગ્રણી થતા જતા હતા.

“મોટાભાઈ, આપણી સુર્યા માટે દવે કોઈ મૂરતિયો શોધવાનો છે.” મોટાભાઈના કુટુંબની ખાનદાનીમાં અચળ શ્રદ્ધા ધરાવતા એક ગૃહસ્થે કહ્યું.

“સુર્યાના કેવડી યછ ?” — “સોળ વર્ષની.”

“શું લાગે છે ?” — “ઝઢી.”

“કેવો વર લેશે ? કુળવાન કે લાલચ-મલેચ ?”

“દલેના જમાનામાં તો કેળવણી પરજ વધારે ધ્યાન અપાય છેને !”

“તમારી ઈચ્છા હોય તો એક મૂરતિયો જતાવું.”

“કેવડો છે ?” — “ખાલીશ વર્ષનો.”

“શું લાગે છે ?” — “કોલેજમાં.”

“લગુવામાં કેવોક છે ?” — “પહેલો નંબર જ આવે છે.”

“કોણ છે એ ?” — “તમારી ઈચ્છા થતી હોય તો વાત કરું.”

“હા. હા. આવો સારો છોકરો હોય તો શી હરકત ?” — “ધનસ્થામ...”

“તમારો મામો ?” — “હા.”

“ના. ના. એ તો નહીં.”

“કેમ ?”

“છવટ તો નાટકિયોને ! આજણે તો તમારા જેવા ખાનદાન કુટુંબ સહ્યે સંજોખમાં વાનું પમંદ કરીએ.”

“એ ય મારો મામો જ છે ને !”

“અરે, તમારા આમાં અને તેનામાં તો હાથીધોડાનો ફેર ! એવા ધરમાં તમારા બા જેવું રતન પાક્યું તે ઇશ્વરની લીલા જ ! તમારી ખાનદોની એ જ નીલાવી અને જીરવી શકે. ધનસ્થામ જેવી હોત તો કુટુંબને બદો લગાડત બદો !”

મોટાભાઈ ન કહી શક્યા કે તેના ધરનો ખાનદાની તો ધનસ્થામનાં આત્મભોગ પર જ નિર્ધાર છે; અને પેલા ભાઈ નાટકિયા ધનસ્થામનું નામ પોતાની લાડકી દીકરીના ઉમેદવાર તરીકે સૂચવાયું, તેથી કટાણું ગોઠું કરી ચાલ્યા ગયા.

ધનસ્થામ બી. એ. માં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ થયો, પણ તો ય તે નાટકિયો ન મટ્યો. તેને દીકરી દેવા કોઈ નાતીલાએ ઉત્સુકતા ન દેખાડી.

સુર્યા કોઈ લીમીટેડ કંપનીમાં કારકુન તરીકે ત્રીસ રૂપિયાના પગારથી કામ કરતા બીજવરને પરણી એ બચ્ચાંની માતા થઈ હતી.

થોડાક સમય પૂર્વે અમેરીકાની એક પ્રકાશન-સંસ્થાએ હીટલર વિષે પ્રગટ કરેલ એક પુસ્તકમાં જાણવેલું કે જર્મન સરમુખત્યાર હર હીટલરનું તો મ્યુનીચ કરારના આગલા દિવસેજ ખૂન થયું છે અને અત્યારે જે હીટલર તરોડે ઓળખાય છે તે તો ખનાવટી હીટલર છે. મ્યુનીચ કરાર પછી હર હીટલરે જે પરાક્રમો કરી ખનાવ્યાં છે એ જોતાં આ વાત વલ્લુભરી જણાતી નથી. પણ રાજકીય ક્ષેત્રમાં આ રિધતિ અસંભવિત નથી. જર્મનીમાં ખનાવટી હીટલર મંજૂરી શકે તો તે જર્મન પ્રજાના સંગઠિત શત્રુ અને ઉત્સાહને ટકાવી રાખવાને અને તે પણ નાઝીવર્ગના પૂર્ણ ટેકા સાથેજ. પણ યુરોપનો ઇતિહાસ-અંગત અથવા તો અંશિક વર્ગના લાભને ખાતર—ખનાવટી બાદશાહે, રાજપુરુષો, રાજરાણીઓ કે ઉમરાવોની જમાતથી બરપૂર છે. તેમાંના થોડાકનું દર્શન અહીં પ્રસંગોચિત લેખારો.

ખ્રિસ્તના મહાન અને ઉમ્મ શાસક ચાર્લ્સ પહેલાએ લૅંગિકમાં એક જન્ય ઉત્સવ આદરી પહોંચ્યો. ઉત્સવની શરૂઆતમાં તો મહારાણી મેરી લંડનમાં દતાં પણ અધવચમાં તે લૅંગિક જઈ પહોંચ્યાં. ઉત્સવના રાજવંશી મેડપના દરવાનોએ તેમને શાહી સલામી આપી; રાજનીએ સામાં આવીને તેમને બોલામાં બેસાડ્યાં. મહારાણી ક્રાન્સનાં રાજકુંવરી દતાં એટલે ઉત્સવમાં પધારેલ ક્રાન્સના રાજપ્રતિનિધિએ. પણ તેમને જરૂરી સન્માન આપ્યું. પણ ઉત્સવ પૂરો થતાં જ્યારે આ મેડપની લંડન પહોંચી અને રાજમહેલમાં રાહ જોતાં મહારાણી રાજાને લેવાને સામાં આવ્યાં—

ત્યારેજ આ રાજવંશીઓને ખબર પડી કે કોઈક સુંદર ફ્રેન્ચ યુવતિએ તેમને આપાદ ખનાવ્યા છે. રાજાએ એ ખનાવટી મહારાણીને પકડવા હાથ લંબાવ્યો, પણ તે તો કોઈક અનુકૂળ તકે છટકી ગયેલી જણાઈ. ચાર્લ્સનો ક્રોધ બેફામ બન્યો. ખનાવટી મહારાણી કેવળ તેના ઓખનો આસ્વાદ કે રાજવંશી સન્માન જ નહોતી લઈ ગઈ—સાથે કિંમતી બેટા પણ લેતી ગઈ હતી. ધૂંધવાવસ ચાર્લ્સ તેને પકડવાને ખિટન અને ક્રાન્સની પોલીસ રાષ્ટ્રી અને બંનેની અથાગ જહેમતને પરિણામે એ યુવતીને પકડીને જેલના સળિયા પાછળ ધકેલી દેવામાં આવી.

જેલ ગમે તેવી હોય, પણ પ્રમાણમાં થોડાક દસાદનું પણ મહારાણીપદ-એ યુવતિને શું વધુ હાજનક નહોતું ?

ફ્રેન્ચ-રાજ્યશાંતિના પરિણામે ક્રાન્સનાં કમનસીબ રાજરાણીને જ્યારે સ્વર્ણાએ ચટાવવામાં આવ્યાં ત્યારે તેમને એક નાની વયનો કુંવર હતો. આ કુંવરનું શું થયું એ તો ક્રાન્સનાં ખૂબ થોડાંજ માણસો જાણતાં દતાં એટલે જ્યારે જ્યારે ભુલ ભુલ માણસો પોતાને એ કુંવર તરોડે ઓળખાવી, ક્રાન્સની રાજગાદી પરનો પોતાનો હક્ક જાહેર કરવા લાગ્યા ત્યારે ક્રાન્સની પ્રજા અચંખામાં નરકાવ બની ગઈ.

ઉક્ત રાજકુવરના ચહેરા સાથે આખાદ સામ્ય ધરાવતા હવેંગોલ્ટ નામના એક દરજીપુત્રે રાજકુમાર તરીકે પોતાની જાહેરાત કરી. સંખ્યાબંધ ઉમરાવો અને ધનીકોનો તેને ટેકો મળ્યો. પણ એ સમય પ્રગતિનાનો હતો. જુકો કે સાચા રાજકુવરોની ત્યાં કેશી કિંમત જ નહોતી. એટલે આ રાજકુમારને ગાંડો ગણી ગાંડની ઈસ્પતાલમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યો.

પ્રગતિસત્તાકના પતન પછી લુઈ ૧૮મો ફ્રાન્સની ગાદીએ બેઠો. એ સમયે ફ્રેન્ચ નગરમાં એક યુવાને પોતાને ફ્રાન્સનાં મૃત મહારાણીના એકનાએક પુત્ર અને ફ્રાન્સની રાજગાદીના સાચા વારસ તરીકે જાળખાવતાં જાહેરનામાં બહાર પાડ્યાં. આ કુમારને યુક્તિથી પકડીને જ્યારે તેની સામે કેસ ચલાવવામાં આવ્યો ત્યારે જજશ્રીએ કે તે બૂનો નામનો બેઠત હતો. તેને નામાંકિત વ્યક્તિઓના નામે ગોઠવાઈ જવાની અજબ અને સફળ ટેવ પડી ગઈ હતી. તે એક ઉમરાવજાદીના શ્રમ ચચેલા પતિ તરીકે રહી ચૂક્યો હતો; અમેરિકામાં તે નામાંકિત કર્નલ તરીકે રહી આવ્યો હતો અને ધાત્રીલની રાજકુવરોએ તેને બે મૃત્યુવાન હીરા ગેટ બદલા દતા; તેની પાસે ત્રણેક લાખ લગભગની મિલકત યઈ હતી; ફ્રાન્સનાં મૃત રાજદંપતીના રસોયાના સંસર્ગમાં આવી, રાજકુટુંબ અને કુમાર વિષેની બધી હકાકતો જાણી લીધા પછી તેને રાજકુમાર તરીકે જાળખાવાની ઊર્મિ યઈ આવી હતી. આ બધું જાહેર ચર્ચા છતાં જ્યારે તેને જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે ફ્રાન્સનાં હજારો સ્ત્રી-પુરુષો આખગાંથી આંસુ સારતાં હતાં અને આ રાજકુમાર માટે ઈશ્વરની કૃપા શુભરતાં તેના પર દ્રશ્યનો વરસાદ વર્ષાવતાં હતાં. તેની સંસ્મૃતિઓ જાળવવાને એ સમયે કેટલાક ગ્રન્થ પણ પ્રગટ કરવામાં આવેલા.

હર્બર્ટ નામના એક ત્રીજા યુવાને પણ ફ્રેન્ચ રાજકુમારનો આખાઈ વેશ લઈવેલો. તેને જ્યારે કેદમાં પૂરવામાં આવ્યો ત્યારે જેલરને એણે ફ્રાન્સની રાજગાદી મળતાં જ રાજમહેલના રક્ષક તરીકે નીમવાની આજ્ઞા આપેલી. જેલર એ આજ્ઞામાં અને આજ્ઞામાં અર્ધશ્રમિતે ની ગયેલો.

નન્ડોઈ નામના એક મહુદી યુવાને પણ પોતાને ફ્રેન્ચ રાજકુમાર તરીકે જાળખાવેલો. તેના સંસર્ગમાં આવતાં સંકડો સ્ત્રીપુરુષોએ ઉજ્જવળ લાલિની આશાએ તેને પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પી દીધેલું. અને જ્યારે ઉક્ત જનાવટ સાગિત ચતાં તેને કેદમાં પૂરવામાં આવેલો ત્યારે પણ તેવાં સ્ત્રીપુરુષોએ તેના પરનો પોતાનો વિશ્વાસ છોડ્યો નહોતો.

ઇલીઝોર નામનો એક રેડ ઈન્ડીયન પણ એ રાજકુમારને આખાદ મળતો આવતો હતો. ફ્રાન્સની રાજગાદી ઉપર ખીજ નંચરે હક ધરાવતા એક ફ્રેન્ચ રાજવંશીએ આ ઇલીઝોર પાસે ફ્રાન્સની રાજગાદી ઉપરનો દક તે જતો કરે છે એવું લખાતી લઈ બહારમાં તેને પુષ્ટિ નાણાં અને ખીજ પણ અનેક લાલચો આપેલી.

—તે જેના નામે આ કાવાદાવા ચાલતા હતા એ ફ્રેન્ચ રાજકુમાર તો માતપિતાના ખૂન પછી એક દેવળમાં મૂરી મૂરીને સાઝાદશ વર્ષની વયે જ અવસાન પામ્યો હતો.

૧૭૪૮ ના યુદ્ધપ્રસંગે એક ફ્રેન્ચ વ્યાપારી વહાણની પાછળ ધ્રિટનનાં લશ્કરી જહાજ જઈ પહોંચતાં એ ફ્રેન્ચ વહાણના કેપ્ટને વહાણ પરનાં મુસાફરોને ફ્રેન્ચ વેસ્ટ ઈન્ડીઝના એક ટાપુ પર હિંતારી દીધાં. એ મુસાફરોમાં ટાર્નડ નામના એક લગ્ન, તેજસ્વી અને સત્તાની મધમઘાટ ફેલાવતા યુવાને ટાપુવાસીઓનું ધ્યાન આકર્ષ્યું. તેઓએ કેપ્ટનને એ મુસાફર વિષેની

માહિતી પૂછી તો એટલું જ જાણવા મળ્યું કે રામચંદ્રના એક વ્યાપારીએ ‘આ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ છે’ એટલું કહી એ યુવાનને વહાણ ઉપર મૂક્યો હતો.

આ વૃત્તાંતથી ટાપુની પ્રગ્ન વધારે આશ્ચર્યચકિત બની. જે બંદરે એ બીનધર્મી એ બંદરના ઉપરીએ તેને પોતાને ત્યાં ઉતારે આપ્યો ને પોતાનું સર્વસ્વ તેની સેવામાં અર્પણ કર્યું. આ બધાનો લિખિત ઉપકાર માનતાં ટાર્નડે એ ઉપરીને લખી આપેલ પત્રની નીચે ડીસ્ટે નામથી સહી કરી.

હવે ડીસ્ટે એ મોડેનાના રાજકુમારનું લાડકું નામ હતું. પરિણામે બંદરના ઉપરીએ તેને એ રાજકુવર તરીકે સન્માની લીધા અને એ ઉપરીના, ફ્રેન્ચ લશ્કરમાં રહી આવેલ, શાળાએ આ એજ રાજકુવર છે એવી ખાતરી આપતાં પ્રગ્નએ પણ એને વધાવી લીધા.

આ સમયે એ ફ્રેન્ચ ટાપુઓના ગવર્નર તરીકે નીમાયલ ઉમગવ પેસેટકે તમ રિયલિનો હોઈ પોતાની ખાનગી આયક વધારવાને ને બિનકાયદેસર બધાઓને પણ ખાનગીમાં આશ્રવા દેતો અને સ્ટ્રોડિયાઓ પાસેથી કમીશન ખર્ચ જરૂરી સ્ત્રીઓના લાવ વધારી મૂકવામાં પણ તે તેમને સહાયક બનતો. પરિણામે દેશમાં, ખાધાખોરાશીની પૂરતી સ્ત્રીઓ હોવા છતાં તે પૈસાદારોએ પોતાને હવાલે રાખેલ હોઈ, દુકાળ જેવી મોંઘવારી થઈ પડી હતી.

ટાપુની પ્રગ્નએ નવા રાજકુવરને આ સંબંધી ફરિયાદ કરી ને કુવરે ગવર્નર પર સત્તાનો દુરુપયોગ કરવા માટે કપકાનો પત્ર લખ્યો. ગવર્નરે આ સંબંધમાં ટાર્નડેને પોતાની મર્યાદા જાળવી રાખવાનો ઉપદેશ દીધો. પરિણામે ટાર્નડે એને સત્તાઝરતો પ્રત્યુત્તર આપી પોતાને મળી જવાનું લખ્યું. ને ગવર્નર મળવા ન આવતાં ટાર્નડે પોતે જ પાટનગર સેટ પીર આવ્યો અને એની પ્રતિભાથી અંતગદ ગયેલ ગવર્નર તેને જોયા પણ વિના ત્યાંથી પલાયિત થઈ ગયો.

ટાર્નડે હવે એ દેશનો સત્તાવાર કબજો લીધો. રાજકુમારની અદાથી તે ત્યાંનો અધિષ્ઠાતા બન્યો. રાજ્યમાં તેણે યુક્તિ અને પ્રતિભાના બળે અપૂર્વ વ્યવસ્થા આણી. જરૂરી સ્ત્રીઓના લાવ થટી જઈ તે પૂરતા પ્રમાણમાં મળવા લાગી, ડીસ્ટેના રાજવંશી અને લક્ષ્મીવંત કુઆની એ પ્રદેશમાં આવેલી લાખો પાઉંડની મિશ્કત એ કુઆના એજન્ટ તેને દપાલે કરી એ એજન્ટ ખૂબ જ પ્રામાણિક ને પોતાના રોકના કુટુંબ વિશે રજોરજ માહિતી પરાવનાર હોઈ આ નવા નામદારના હોદ્દા વિશે કોઈને જ શક ન રહ્યો.

નાસીછૂટેલા ગવર્નરે આ રિયલિમાં શી રીતે વર્તવું એ પુછાયતો ફ્રેન્ચ સરકારને વિગતવાર પત્ર લખ્યો. ફ્રેન્ચ પાર્લામેન્ટ ચકિત બની. તેણે તપાસ કરાવરાધી ને રાજકુમારની આ લકીકત કેવળ બનાવટ જણાતાં છ મહિના સુધીના સૂક્ષ્મ વિચાર પછી ગવર્નર પર એ કુમારને પકડવાનો આજ્ઞાપત્ર લખ્યો.

પણ અહીં રાજકુમાર પણ પોતાનું જાવિ ચેતી ગયો હતો. ને તે સાતેક માસનું શાહી ગવર્નરપદ ભોગવી, હવાફરના બહાને, તોપોની રાજવંશી સમાધી સાથે, પદબદ્ધ ગવર્નરને ફ્રેન્ચ પાર્લામેન્ટનો પત્ર મળે એ પહેલાં જ ફ્રેન્ચ ટાપુઓથી વિદાય થઈ ચૂક્યો હતો.

એ ટાપુઓ પછી તે પોર્ટુગાલ અને રપેનમાં જઈ પહોંચ્યો. અંતે રથળે તેને રાજવંશી માન આપવામાં આવ્યું. તે વિરલ શાહી દેશે રહેવા લાગ્યો. પણ છેવટે ફ્રેન્ચ છૂપીપોલીસની વ્યવસ્થાથી રપેનમાં તેને પકડીને જેલના અગિયા પાછળ મૂકેલી દેવામાં આવ્યો.

જેલમાં પણ તે રાજવંશી અદાથી રહેતો. મોરોક્કોના સુલતાનના બાદશાહે તે જેલમાંજ

તેની મુલાકાત લઈ તે બે સ્પેન સામે લડવાને તૈયાર થાય તો તેને મોરાક્કાનો સેનાપતિ બનાવવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. પણ દાર્નડે એ માગણીને અસ્વીકાર કર્યો.

થોડાક સમય વીનતાં તે સ્પેનની જોશમાંથી નાસ્તીજીટ્યો. પણ ભૂમિ પર તેને જોલ સિવાય બીજું કશું રચાવ ક્યારેય અંબવિત ન દેખાતાં તે એક વદાણમાં ચડી એકો અને એ વદાણને તેણે દરિયાનાં આગામ મોજાઓમાં પડેલી દીધું. તેનું શું થયું કે તે કાળુ હતો તે જંગમે હતું પણ બાણ્યું નથી.

ફ્રાન્સ આંધાધૂનીના સમયમાં ત્યારે ફ્રેડરિક ઉમરાવો ફ્રાન્સ છોડી જવા લાગ્યા ત્યારે ફ્રાન્સના શહેનશાહે એ ઉમરાવોની અગીર જામ કરી તેનેમનાં સગાંબંધીઓને સોંપી દેવાનું ફરમાન બહાર પાડ્યું. આ રિયતિમાં ફ્રાન્સ છોડી સ્વીઝર્લેન્ડ જઈ વસેલ એક ઉમરાવ અને એના પુત્ર મ્હાકાના મિલકતલક્ષ તેમનાં સગાંઓને સોંપી દેવામાં આગ્યા.

પણ થોડાક સમય પછી ફ્રાન્સમાં પોતાને ઉત્તર ઉમરાવના પુત્ર તરીકે ઓળખાવી એક યુવાને એ ઉમરાવની વિશાળ જાગીરને કબજે માગ્યો. ત્યારે તેને પૂછવામાં આવ્યું કે તે પાછો શા કારણે કર્યો છે ત્યારે તેણે ઉત્તર દીધો કે તે પોતાના પિતાથી કંટાળી ગયો છે અને ફ્રાન્સના રાજનીની છત્રછાયા નીચે રહેવું પસંદ કરે છે.

ફ્રાન્સના અમલદારવર્ગને આ ઉત્તર ગમી ગયો. તેમણે એ યુવાનને ઉમરાવની જાગીર સોંપાવી અને તેનાં એક ખૂબસુરત ઉમરાવમદી વેરે લગ્ન ઉજવાયાં.

ત્યારે સ્વીઝર્લેન્ડમાં આ વાતના સમાચાર પહોંચ્યા ત્યારે જૂના ઉમરાવે આ યુવાનને તર્ફડી ગણી એની સામે પ્રાન્ત-પાલમેન્ટમાં કેસ માંડ્યો. એ પ્રસંગે એ ઉમરાવે જાહેર કર્યું કે આખું ફ્રાન્સ જાણે છે એમ પોતાને એક જ પુત્ર ઇચ્છાક હતો અને તેને તો મરી ગયાને પણ ત્રણેક વર્ષ થઈ ગયાં છે. પણ નવા ઉમરાવની પત્ની સાથે સંબંધ ધરાવતા પાલમેન્ટના જજોએ લાંબા સમયસુધી અને પસોને સાંભળ્યા પછી નિર્ણય આપ્યો કે આ યુવાનજ એ ઉમરાવનો સાચો પુત્ર છે.

આ પછી તો આ યુવાનના તર્ફડી લેખાવાનો જરીકે સંભવ નહોતો. પણ તેણે કરેલાં પાલમેન્ટ તેને પોષા આપ્યો. એ લગને ઉમરાવપદ પહેતાં તે પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં જ સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો તે સ્ત્રી પોતાના પતિનાં નવાં લગ્નથી ઉરેફરાઈને આગળ આવી અને તેણે આ યુવાનની એક સામાન્ય માનવી તરીકે વિગતવાર ઓળખ આપી તેને પોતાના પતિ તરીકે જાહેર કર્યો.

ફ્રાન્સના શહેનશાહે આ વિગત સાંભળ્યા પછી ઉક્ત કેસને ફરી વિચારી બેવાની જરૂરિયાત જણાણી. તેણે પેરિસની પાલમેન્ટને એ કામ સોંપ્યું.

પેરિસની પાલમેન્ટે મહિનાઓ સુધી આ કેસ ચલાવ્યો. અને પશોએ પોતાપોતાના સમર્થનમાં લખરો લુગાનીઓ રજૂ કરી. અહીં પણ આ યુવાન છતી જવાનો સંભવ હતો. પણ તેની પ્રથમ પત્નીની લુગાની અને સ્વીઝર્લેન્ડના સત્તાવાળાઓએ જૂના ઉમરાવના મૃતપુત્ર મ્હાકાની સમસાનયાત્રામાં પોતે આપેલી હાજરી વિષે સમગ્રાણ ખાત્રી આપી ત્યારે સુઘટે યુવાનની વિરૂદ્ધ ટળી ગયો.

આ પછી પણ આ કેમની પુનર્વિચારણાનો પ્રસંગ બોલો થયેલો. પણ આ બનાવટી ઉમરાવ તે દરિયાનાં જોલમાં મૂકી પામી જતાં તેનો પૂર્ણાંત બાકી રહી ગયો.

વિદ્યનના રાજની જ્યોર્જ ગ્રીમ્મના પુત્ર ક્યુક આફ કંબરલેન્ડની પૌત્રી તરીકે ઓલાધવ

નામની સુવર્તિએ એ ડ્યુકની મિત્રતા પર ૧૮૬૬માં પોતાનો દાવો નોંધાવ્યો. ડ્યુકની આ પાત્રી વિશે કોઈને કશો ખ્યાલ નહોતો. કેમકે ડ્યુકનાં વિખ્યાત પત્નીનાં સત્તાનો સંબંધ ગણતરીમાં હતાં. પણ આ કન્યાએ જણાવ્યું કે ડ્યુકે પોતાનાં જાહેર લગ્ન પહેલાં ખાનગીમાં પોતાની દાદી સાથે લગ્ન કર્યા હતાં, અને તે સંબંધી જરૂરી દસ્તાવેજ પુરાવા પણ તેણે રજૂ કર્યા. આ પુરાવાઓ જોતા દેવવાનું સ્થિતિના ગહાનમાં મહાન વકીલો માટે પણ ભારે ચર્ચા પડ્યું. પણ રાજવંશી લગ્નો જાહેર રીતે, સત્તાધીશોની અમુક પ્રકારની સંમતિ પછી એને રાજવંશીઓની સાથે જ થઈ શકે એ કાયદોનો આશ્રય લઈ તેમણે કન્યાને ખાટી દેવડી ને ત્યારે કન્યાએ કહ્યું કે, “આ લગ્ન તો એ કાયદો ધડાયા પૂર્વે થઈ ચૂક્યા હતા” ત્યારે તેને ઉત્તર આપવામાં આવ્યો કે, “તમારી મા એ ડ્યુકનાં પુત્રી હોય તો તે પણ રાજવંશી તો ખરાઈને. તેમણે સત્તાધીશોની સંમતિ વિના એક સામાન્ય માનવી સાથે લગ્ન કરેલ હોઈ તમે, તમે કહો છો તેમ જો સાચાં હો તોપણ, રાજવંશી હક્કો માટે અવગણ કરી ચૂકો છો.”

કર્નલ રીસરને ત્યારે રશિયાની લડાઈમાં જતું પડ્યું ત્યારે પોતાના બાળપુત્ર જેમ્સને તે પોતાના એક મિત્ર બેરનને આશ્રયે મૂકતો ગયો. આ બેરન અને એની સ્ત્રી એવાં લગ્નાં હતાં કે તેઓએ જેમ્સને પોતાના પુત્રની જેમ ઉછેર્યો.

જેમ્સ જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તેની વૃત્તિઓમાં લાલસા ને લોભ સંભરાવા લાગ્યાં. તેણે પોતાને પાળનાર દંપતીના સ્વભાવની નજાણાઈ એના અભ્યાસ કરી લીધી અને પછી તેમની સાથે રમન આદરી.

બેરનપત્નીનું તો જેમ્સ પર વહાલજી લગારાઈ જતું. યુવાનીમાં રમતા જેમ્સે પણ એના સૌન્દર્યને રસ લાંટવા માંડી, એનાં નાણાંનું સુંદર સંકુલોગ કરવા માંડી, એ વહાલનો અમ્હો. બહોલો વાળ્યો. જિઆરા બેરનને મન તો જેમ્સ એક પુત્ર સમાનજ હતો.

જેમ્સે બેરનપત્નીને એક પ્રગંથ ગુપ્ત વાત કહેનો હોય એ રીતે કહ્યું કે, પોતે ખરી રીતે કર્નલનો પુત્ર નહિ પણ ડ્યુક આફ્ સન્સપીકનો પાટવીકુંવર હતો. પણ ફેટલાંક રાજકીય કારણોસર એના જન્મની વાત છુપાવી તેને આ રીતે ખાનગીમાં ઉછેરવામાં આવતો હતો.

જોખી બેરનપત્નીને ગંજ આ વાત તરતજ ઊતરી અઈ. તે જેમ્સને રાજકુમાર તરીકે સન્માનવા ને પ્રેમથી પૂજવા લાગી. જેમ્સ પણ જાણે પોતાના રાજવંશી પિતા તરફથી આવતા હોય એ રીતના બનાવટી પત્રો યોજતો અને તે આ બેરનદંપતીને મોટેથી ધંધાવતો. બેરનપત્નીને તેણે પોતાના પિતા તરફથી આવેલી કૌમતી બેટ તરીકે, બનાવટી હીરાનો એક હાર બદલ્યો. એ દંપતીના લગ્નકરમાં નોકરી કરતા એકનાએક પુત્ર માટે તેણે રાજવંશી કન્યાની લાલંગ આપી અને એ કન્યાને મોકલવાના અસંકાર વગેરે તેને સોંપવામાં આવ્યા.

આ સર્વ યુક્તિઓથી બેરનકુટુંબ દરિદ્ર બની ગયું. તેની રહીસડી ફેટલીક મિત્રકત આ રાજકુમારની યોજનાને અનુસરી ચોરાઈ અઈ. એક વખતે જેમ્સને બ્યલિયારના ગુન્દા માટે પોલીસે પકડ્યો ત્યારે આ બેરનદંપતીએ તેની ગુપ્ત રાજવંશીયતા આગળ કરી અને રાજવંશીઓ માટે બ્યલિયાર રવાનાયિક છે એમ માની પોલીસે તેને છોડી મૂક્યો. પણ છોડે એકો પર બનાવટી સડી કરવાના આરોપસર તેને પકડ્યામાં આવ્યો અને એ પરપકક છનાં ગરીબ બની ગયેલ જિઆરા બેરનદંપતીને અને એના પાંડારીઓને મન તો તે સંવિધનો આદશાહજ હતો.

સાહિત્ય અને જીવન*

—એક ચર્ચા

રાજકેશવ વાસુદેવ વિનાયક જોશી.

બી. એ., એલ એલ. બી.

સાહિત્ય એટલે માનવજીવનનું પ્રતિબિંબ ક્રીડનાર અરિસો. એ અરિસાએ સ્વતઃતુ જિજ્ઞાસુ નિર્માણ કરવાની લાલસા અથવા તે નિર્માણ કર્યાની અકાશ મારવી નિરર્થક છે. પણ આજકાલ વિવેક અને ભવ્યતાથી વિમુખ થઈને વાચાળતામાં સરકતી લલિત-વાક્યમયિન વિદ્વાતા માનવજીવનની ઉત્કાન્તિ સંસ્કારો દાવો યુક્તિથી આગળ ધરે છે. પણ તે સમજતી નથી કે માનવજીવનને યોગ્ય રહે દોરનાર શક્તિઓ એટલી ચંડપ્રચંડ છે કે એની સામે સાહિત્ય (ને તેમાં પણ મુખ્યત્વે લલિતવાક્યમય)ના આગકમાં તે આંખ પણ માંડી શકવાનું થઈ નથી, એનું આકેશન કરવાની એની તાકાત નથી, અને એનું ચિત્રણ કરવાની હજી એને હિંમત નથી આવી.

લૅંગ્વિશ આકર્ષણ, પ્રજ્વેતપાદન, અપત્યપ્રેમ, સ્વપ્નરસાણુ, સ્પર્ધા, પરાપહાર, બધી ગતની જૂથ જેવી પ્રવૃત્તિનિષ્ઠ સહજપ્રવૃત્તિ અનાદિ કાળથી મોતાના તરફથી માનવજીવનને તોડતી વેગથી હાંકી લઈ જતમ છે. અને એમાંની અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ અગર વ્યક્તિના જીવનની બેકાશ વર્તનથી સમાજ અને માનવવંશનો ઉચ્છેદ ન થાય એટલા માટે નીતિ, કાયદો અને ફટિની લગામ એ જીવનને સરળ માર્ગે દોરે છે. આ સર્વ કાર્યશક્તિની ભઠ્ઠીમાંથી બહાર પડનાર ... નમાં કેટલાય અનંત રસોનું મિશ્રણ હશે અને કેટલાય અનંત આકર્ષણના ગુંદરથી ... પરમાણું એકમેકની સાથે કાળમનાં ચોટી ગયાં હશે' એનું પૃથક્કરણ સર્વ ... ની મર્યાદા પ્રયોગશાળામાં કદાચ શક્ય અને. અને આ બધી ગડબાજમાં સાહિત્યનો હસો હોય તો, માપ લખી મૂકવા પૂરતો; એ જીવનનાં વારંવાર ચિત્રો ચિતરવા પૂરતો.

સાહિત્યને જીવન વલણ આપે છે કે જીવન સાહિત્યને એ વાદનો પ્રશ્ન છે. સાહિત્ય માનવજીવન પર અસર કરે છે એવી સાહિત્યકારોની હડ છે. વ્યવહારિક. મનુષ્ય કહેશે કે જીવન જ સાહિત્ય ધંક છે, જીવન એ જિજ્ઞાસુ છે, સાહિત્ય તો જીવનનું પ્રતિબિંબ માત્ર છે. કેવળ સાહિત્યનો કોટડીમાં પૂરાર્થને વિચાર કરનારને સાહિત્ય કાન્તિ કરાવી શકે એમ લાગે છે; પણ માનવજીવન પર પ્રભુત્વ ભોગવનાર અનંત ખરી કાર્યશક્તિઓ વિચારનારને સાહિત્ય પેલી ઉત્કાન્તિની ફક્ત નોંધ લેતું જ લાગે છે.

જગતને ઘડવાનો સાહિત્યનો દાવો જૂના પુરાવા વિનાનો છે. જે પુરાવા છે તે પ્રતિ-પત્નને મદદ કરનારા જ છે. હિંદમાં આટલી કાન્તિઓ થઈ ગઈ, તેમાંથી કેટલી લેખિનીના

* આ વિષય ચર્ચાત્મક હોઈ એમાં નિરૂપિત મથક માન્યતા સાથે તંત્રી સંગત છે એમ માની લેવાનું નથી. તંત્રી.

ફેટકાથી કે શાહીના રેલામાંથી નિર્માણ થઈ? અહુરનસમાં નિરક્ષર—અગ્નિ; શિવાજી જેવા યુગકર્તા—સ્વરાજ્યસંસ્થાપક અને પેશવાઈના ધૂમકેતુમાંના પરાક્રમી તારાનાં જૂંડ પણ સો ટકા સાહિત્યવિશુષ્પ. જે વખતે સાહિત્યપ્રસારનાં મુદ્દલાદિ સાધનોનો સંપૂર્ણ અભાવ હતો તેવે વખતે સાહિત્યથી કાંતિ થવાનો મંભાવ અથવા પુરાવો શો હોઈ શકે? તે છતાં સાધુસંતોએ સ્વરાજ્યની નવી ભૂમિકા શિવાજી પહેલાં તૈયાર કરી મૂકી હતી એવા કંઈશીય કરી રાજ્યકાંતિનું શ્રેય વારકરી અને રામદાસી પંથની ઝોળીમાં નાખવા આપણે તૈયાર જ! સાધુસંતોના, સાહિત્યમાં રાજકીય ગમગીતોનો સમ્પદ પણ ભૂલેચૂકે ન જડે, કેવળ સામાજિક નોંધ તરીકે સુદાં રાજકીય શુભામગીરીનો ઉદ્દેશ ન મળે, છતાં આપણે બધા સન્તપુરુષોના સલાહમાં પરાક્રમનું તિલક બળાત્કારે ઘોડોએ જ છીએ, અને એમાં ન્યાયમૂર્તિ રાનડે જેવા પણ સામેત્ર! સન્તકવિઓનો રાજકાન્તિમાં વર્દિકેયિત પણ હાથ હતો એમ પૂરવાર કરવાનું આદવાન હજી પણ નિરતર પડ્યું છે. ખુદ સાધુસંતોનું સાહિત્ય તે તેમની પરંપરા, આગમુધીની પ્રવૃત્તિ તપાસતાં જણાય છે કે, ઈરીછીકરાં ને માખાપને બાણુએ મૂકી કેવળ એકલાએ મોક્ષ સાધવાનો બોધ, ભુદ્ધનો પ્રતિકાર ન કરતાં મુંગે મોટે તે સહન કરવાની તૃપ્તિ, ને બધી દૈનિક આગતો પ્રત્યે સંપૂર્ણ ઔદાસિન્યમાં હતી. આવી રિયતિમાં સાધુસંતોએ રાજકારણમાં માયું ઘુસાડવું પણ શક્ય નથી. ખુદ સન્તકવિનું ઉદાદરમ્ લેનાં નેમના સમયમાં તે એટલા અપ્રિય અને અપ્રસિદ્ધ હતા કે ગામના સટલિફુકા પણ તેમને હેરાન કરી મૂકતા. ભુદ્ધી ઇસ્લામી સત્તા સામે એક શબ્દ સરખો ઉચ્ચારતાં આખા ગામનું આવી બને એ નકો. એટલે નેગણે રાજ્યકાંતિને મદદ ન કરી હોય તે સ્વાભાવિકપણે યોગ્ય જ હતું. ગમગીનના પ્રવાહ સાથે આસનાર રામદાસી પંથ પ્રત્યક્ષ રાજ્યકાંતિમાં કેટલો ઉપયોગી થયો? ખુદ શિવાજી-રામદાસનું મિલન થયું હતું કે નહિ અને થયું હોય તો ક્યારે એ વાદ્યસ્ત વિપવ છે. શિવાજીના યશસ્વી રાજકારણની ધ્વનના ભગવા દેગની વિશેષ દેણી એતિહાસિક પુરાવાથી સાબિત થઈ શકતી નથી. મરાઠાશાહીની ઘડો વિખરાઈ; ફરી બેસાડાઈ, તે ઉપર પેશવાઈની ઇસ્ત્રી ફરી, એ બધું રામદાસીપંથથી અપરેક્ષ જ થયું. તેથી એતિહાસિક સમયમાં વાદ્યમે સમાજકાંતિ શક્ય બનાવ્યાનો પુરાવો નથી એ દેખીતું છે.

અંગ્રેજી રાજ્યઅમલ પદની પણ લોકગમગીતનું કામ સાહિત્યે કર્યું નથી એમજ કહેવું પડશે. સાહિત્યને ગગનમાં મારી ચીવટથી પ્રત્યક્ષ અગવળ કરનાર લોકમાન્ય તિલકે રાજકારણનો અશ્વ દોડાવી આખા હિન્દના પ્રાંતોમાં તેને અગ્રસ્થાને સ્થાપન કર્યો. તિલકના વખતમાં ઇતરવ પ્રસિદ્ધ થયેલ સાહિત્ય બહુ તો તે ગમગીતની નોંધ બતાવશે.

ઉપર કહ્યું છે કે સાહિત્યના બાળકને જીવનની કાર્યશક્તિ તરફ જોવાનું ધૈર્ય નથી, તેને આકર્ષન કરતાં આવડતું નથી અને એનું ચિત્રણ કરવાની એનામાં હિંમત નથી. આ વિશે સાહિત્યકારે એકસામેટા કોલાહલ કરી મૂકે એ સંભવિત છે. જીવનના પ્રમાણમાં સાહિત્ય પાછળથી જન્મેલું એટલે તેને બાળક કહેવામાં શું બગડ્યું? એકાંતી લલિતવાદ્યમયમાં સર્વ જીવન શક્તિના પ્રવાહનું પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી એમ નવો અને જૂનો ઇતિહાસ કહે છે. તે ઉપરથી સાહિત્યને તેનું આકર્ષન થતું નથી એમ ન કહેવું તો શું કહેવું? એનું ચિત્રણ બાળને બેલુકમી કાવ્યાની સાજીશીમાં પકડાવી દેનારું! એટલે એ જીવન આજનું સાહિત્ય લેતું નથી. હિન્દુસ્તાનના સમાજની સામેસામી દીનકીન રિયતિ, તેને ક્યારેય

પારતંત્ર્ય: એ વિશે નિડરપણે લખાયેલું સાહિત્ય ક્યાં છે? જે કોઈ એવું લખે તો કાયદો એને પ્રકાશ ક્યાં નેવા દે છે? નાટક-સિનેમામાં પણ પ્રયોગ બંધ પાડવામાં ન આવે એવી અગમચેતીથી મુસલમાનબંધુનું પાત્ર ધીરેદત્ત ચીતરવું પડે છે. પૈગંબરી ધર્મનું શિક્ષણ હિન્દુ ધર્મથી પણ ક્રોધ છે એમ હૃદયવિરુદ્ધ અને અનુભવવિરુદ્ધ પણ હંમેશ લખવામાં આવે છે. એ આપણા સાહિત્યકારોના વૈયંબો નમુનો!

સાહિત્ય સર્જન કરનારા સ્વયં લેખકની જીવનને સાહિત્યની અસર થતી નથી તો વાંચનારના હૃદય પર અસર થવાની વાન નો બાળુએ જ રહી! પ્રસિદ્ધ નિબંધલેખક લોર્ડ ખેકન જાતે લાંચખાઉ હતો, ત્રિયમ્બકના અતિરેકથી વૈરાગ્યનાં કિસ્મિત વગાડનાર લોર્ડ આયરન બન્ને બાળુએ એ કુવતીઓ લઈ લખવા એસતો. પ્રખ્યાત નાટક 'એકચ-પ્યાલા' ના લેખક ગઝકરી પોતાના જીવનનું ચિત્ર રચી કરતા, કે શું?—કાણ જાણે! એવો પ્રવાદ છે ખરો. ઉત્તમોત્તમ ગણિત સાહિત્યનો સર્જક મેક્સીમ ગોર્કો જુગાર અને દારૂનો ખંડો-શુલામ હતો. મદાન નાટ્યકાર મેક્સિમિયર પર મુકાયેલ વ્યભિચારનો આરોપ હતો ખોટો પુરવાર કરી શકાયો નથી. વેરાંતી કાઉન્ટ લિયો ટોલ્સ્ટોય દારૂચારી હતો. મહાન લેખક ગોરકર વાઇકસ સૃષ્ટિવિરુદ્ધ કર્મ કરતાં સખ પામ્યો હતો. ગેટ અને શેલી પ્રેમના નામે વ્યભિચારને અનુસરતા. રસકર્ષિ જમનાથ મુરલીમ રૂપસુંદરીના ફંદમાં મરતાંમુઠી ફસાઈ પડ્યો હતો. 'પૌથીમાંનાં રંગણી' પૌરાણિકો મોઢે કહે છે, દુનિમાં પણ ઉતારી બતાવે છે. એક જણુ લખે, બીજો વાંચે, ત્રીજો ફસાય; ને ચોથો હસે એવી તો છે લલિતસહિત્યની પરંપરા અને એને જ જીવન ઉપર સાહિત્યની અસર માનવાની કે શું?

અને વાંચકોના મન પર અસર ક્યાંમુઠી લાગે છે એ મુદ્દો પણ વાદ્યરત છે. કાશિદાસના 'શાકુન્તલ' એ 'પ.બી.ની' કાદમ્બરીએ લવબુતિના 'ઉત્તર રામચરિત્ર' એ સમાજજીવન પર એવી કર્મ કાયમી છાપ પાડી છે? કેવળ લેખક એવું કુદ્ર પ્રાણી છે કે તેનું કહેવું લોકોમાં વંદવાક્ય માની પાળવું એ પણ દારૂચારપદ જ છે. જે લેખકને એ ટંક પેટંગો ખાડો પૂરવા જરૂર હતું તેવન કે કેવળ ઉત્તેજન પણ મળવાનાં ફાંફાં, ખાકી પ્રતિષ્ઠા હોવાની ારામારી તે લોકમતને નાથી જ શી મીતે શકે? ગાનવજીવન પર અસર કરી તેને ઘડોઁગાં નો તો છે શાસ્ત્રિય શોળખોળ, કાયદા અને જીવનકલ્પના જુદા જુદા ઉત્તર હલ્લા; અને કે કરવું જેનાથી શક્ય અને તે હલે જીવન પર અસર કરવાની બહાશ મારે. વડોદરામાં ગઈ સાડીમાં ચંચેલી સુધારણા કોણે કરી? શ્રી. સયાજીરાયે કે કોઈ સ્તુતિપાઠક રાજકવિએ કે ભાટ બનેલા ગદ્યલેખકે? લેખકોની કલ્પ વાયકોની—ખાસ કરીને સુરસંસ્કૃત વાયકોની—આરાધના કરે છે, છતાં બહુજનસમાજમાં એવાં લોક કેટલા ને એમના અનુયાયીઓ કેટલા?

સમાજમાં લલિતવાક્યમયું ઉત્તમ વેચાણ એટલે પહોંલે વર્ષ હમર-આદસો ને બીજા પાંચ વર્ષમાં તેટલાં જ બીજાં પુસ્તકોનું ને! પચીસ હમરની ગ્રાહકોખ્યા ધરાવનાર કોઈ માસિક હોય તો કેટલા હમરે એક વાયકનું પ્રમાણ આવે? અને એવા હમરમાં એક વિચાર કરનાર, એવા હમરે વિચાર કરનારમાં એક નિર્ધારો, એવા હમરના નિર્ધારીમાં એકાદ કાર્યકારો. આ પરંપરા જોતાં જ જીવન પર અસર કરવાની એની બહાશ ખોટી કહે છે. જીવનની જરૂરિયાતો અને અડચણો જ માનવજીવનને આર્થિક, ધાર્મિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વક્ષણ લગાડે છે. લલિતવાક્યમય માત્ર તેની નોંધ રાખે છે. જેમ નામાના ચોપડા જાતે પૈસા કમાતા નથી, ખર્ચતા પણ નથી તેમ લલિતવાક્યમયી જીવનનો ઉર્ધ્વ કે અપર્ધ્વ ચર્ચ શકતો નથી.

જીવન ઉપર ઊંચ પાડનારી પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકૃતિઓ તરફ જોઈએ તો પણ એ કૃતિઓ તે તે સમયની પરિસ્થિતિમાંથી જ નિર્માણ થયેલી જણાયો. રૂસો અને વોલ્ટેરના અન્યોથી કેન્ય રાજ્યકાન્તિ યર્થ એક કહેવું સર્વોચ્ચ ખરું નથી. જે વિકટ રાજકીય પરિસ્થિતિને લીધે વોલ્ટેર અને રૂસોને આગભર્યા લખાણો લખવાની સૂતિ યર્થ એ પરિસ્થિતિ દરેકને એક સરખી રીતે જ દગાડની હતી. એ અન્યકર્તાઓએ અસમાજિક અને ભાવનોદોષક ભાષામાં જે વિચાર રજુ કર્યા તે સામાયિક માલિકીના દત્તા, દરેકના મનમાં ધૂમવાદ્ય રહેલા દત્તા. બધાંનાં મન ધૂમવાદ્યો દત્તાં એટલેજ એ જાનેએ દારૂગર્ભ કાકારામાં પોતાનાં પ્રકાશનેની સરખાતી ચાંપી દીધી. તે સિવાય એક મુદ્દો ખ્યાનમાં રાખવાનો છે કે એ જાને લેખકોએ રાજકારણ વિશેજ અન્યો લખ્યા હતા. વિધાયક અને મંદારક રાજકીય કીકાને લોધે પ્રગ્ન જોહોશ યર્થ અને તેણે રાજ્યતંત્રની ધાંસરી ફાંસી દીધી, એવું શ્રેય એ અન્યોના સાહિત્યિક ગુણ કરતાં તેમાં પ્રતિપાદિત કરેલા રાજકીય કાર્યક્રમને આપનું પડશે. ટોલસ્ટોય આજના રશિયાનો વિધાયક છે એવી ખોટી કલ્પના હતી. આજનું રશિયા નિર્માણ કર્યાનું શ્રેય નિષ્કુર અને જુદામી કારસાદોને આપવું પડશે અને આજના રશિયાના ધડતરનું શ્રેય લોખંડી લેનીન કે રેડ્ડેલીનને આપવું પડશે.

પ્રુદ સાહિત્યમાં એવું કરવાની કશી શક્તિ નથી એવું એકજ માત્ર ઉદાહરણ: ક્રોડ લેખક પોતાના કાળમાં આગેવાન હતા? લેખકનું ગારવ તેના મરણ પછી જ શાય છે. લેખકમાં ન હોય એવા ગુણ અને સ્વપ્ને પણ અલભ્ય એવી પ્રતિષ્ઠા લોકો એના પર લાદી દે છે. નાટ્યમંદાટ રોકસપિયર, બાલકાક, ઈમ્સન: એમનાં લખાણોની કમલચુક સિવાય જીવન પર શી અસર થઈ? રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે દિન્દી પર શી અસર કરી? પણ પચ્ચીસ વર્ષ પછી એમના તત્ત્વજ્ઞાન અને રાજકારણને આપણી ઉત્તરિના મૂળ તરીકે ચોક્કસ ઓળખાવવામાં આવશે, એ જુદી વાત છે.

જીવન ઉપર અસર કરવાના ઉદ્દેશથી લખેલું ધ્યેયાત્મક સાહિત્ય પણ નિષ્ફળજી હશે છે. ધ્યેયાત્મક સાહિત્ય એ કેવળ અનુમાનધક્ષથી લખેલું લખાણ હોય છે. જે ધ્યેય ખોટાં કરે એવા ધ્યેયાત્મક લખાણની શી દસા?

ફ્રાઈડ માર્ક્સના અંથોએ અબૂનપૂર્વ કાંતિ કરી નાખી એવું કહીએ, તોપણ તેમના અંથો એ સાહિત્યકૃતિઓ જ નથી. શાસ્ત્રિય લખાણ કેવળ શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતની પદકથી જીવન પર ઊંચ પાડે છે. જે જે બોલાય અગર લખાય તેને સાહિત્ય ગણીએ તો પણ પાછળ 'શાસ્ત્રિય' શબ્દનું ટુંકું લાગેલું હોય છે જ. અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, ભૌતિક શાસ્ત્ર એ પોતપોતાની રીતે જીવનને ઘડે છે પણ તે સિદ્ધાંતોથી, 'માનવજરૂરિયાતો પૂરી પાડવાના વિધાયક દસ્ય કાર્યક્રમોથી. કાઈ અન્ય જાને પડે પણ, આપ. ગીતા નીતિશાસ્ત્રમાં અને વેદાંતમાં આવે અને સાહિત્ય તરીકે તેનું મૂલ્ય ઉચ્ચકારિનું જ હશે. પણ તેનો પ્રતિપાદ્ય વિષય વેદાંત જ હોઈ તેનું ભાષાસોન્દર્ય ગોણું જ ગણાય છે. આ ગોટાળો ન શાય એટલા માટે લેખની સરખાતમાં લખિતવાક્યમય એ જ અભિપ્રેન વિષય હોવાનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર પડી છે.

આથી સાહિત્યનો જીવનધડતરમાં ફિસ્સો છે એવો દાવો કરવો એ અરથાને છે. કાઈ અસાહિત્યકારે આ લખ્યું હોત તો સાહિત્યકારો એના ઉપર મીઠાંની માફક તૂટી પડ્યા હોત. પણ હું કાંઈ તદ્દન અસાહિત્યકાર નથી: ફિલ્લાનો છૂપો રસ્તો દુસ્મનને જાણેલા મજે તો તે ફિલ્લામાંના સૈનિક મારફત જ. ને નિરુપયોગી મનાતા ફિલ્લાની દિવાલોમાંનાં ગાખડાં બતાવનાર શીતૂરી કરે પણ શી રીતે?

પ્રથમ અંગાળનાં પ્રશંસા પામેલાં કથાગીતોમાંનું એક કથાગીત તે આ મહુઆ.

એક વેળા એ અંગાળના કથા-ગાયકો દ્વારા અંગાળના ધરધોર પહોંચી ગયું હતું. જો કે એની ભાષા અલગ ગામડિયાઓની હતી, જ્યાં એમાં સાહિત્યની શુરુચિ અને અંગીતની મધુરતા જળવાઈ રહી હતી. એમાં ગૂંચાગેલ પવિત્ર પ્રેમ માટેના અલિહાનની હૃદય ભારના અંતરને ગમગમીન એવી છે.

આ કથાગીતનું નામ 'મહુઆ' એની મૂળ નામિકા મહુઆના નામ પરથી પડ્યું છે. પોતાના અંગમરોડ અને દેહની સમતોલતાના પ્રયોગો અદર દારડા ઉપરના નૃત્ય વગેરે દ્વારા અતાવતાં ને જનસમૂહ ઉપર સૂરનાં જનુ બિજાવતાં ગામ-પરગામ અને દેશ-વિદેશ ભમતા એક છાંરી ટાળાનો નાયક હોમરો એક દિવસ એક છ મહિનાની બ્રાહ્મણ બાળકોને મોરી કરી ઉઠાવી ગયેલો. તેનું નામ એણે રાખ્યું હતું મહુઆ. મહુઆને હોમરાનાજ ઘરમાં ખૂબ લાલનપાલનપૂર્વક ઉછેરવામાં આવતી. નૃત્ય વગેરે કળાઓ પણ તેને શીખવાતી. મોળ વર્ષની ઉંમરે પહોંચતાં તો મહુઆ એ કળાઓમાં પ્રવીણ થઈ ગઈ. વળી એ એક અતિ રૂપવતી અને મોહક સુંદરી હતી. જોને જોતાં જ હૃદયમાં પ્રેમ જાગે એવી એ નિર્દોષ દેખાતી. એને સાથે લઈને જ હોમરો રથભરથજે. જતો ને પોતાના ખેલો કરતો.

એક દિવસ આ છાંસીદળ નેદરચંદ નામના એક ધનિક રાજવંશી બ્રાહ્મણ સુવાનને ત્યાં પોતાના ખેલો દેખાડવા આવે છે; ને નેદરચંદ અને મહુઆ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ, ખના પહેલા જ પક્ષકારે અન્યોન્યને પોતપોતાનાં કરવા દમ્પ્ત છે; તેઓમાં મધુર નિઃશ્વસ થાય છે.

પોતાના મુખથી પ્રેશકો ઉપર સૂરના જનુ બિજાવતી ને પોતાના દેહને પાતળા વાંસ પર ડોલાવતી-ઝુલાવતી મહુઆ ત્યારે છેક વાંસના છેડા પર આવે છે ત્યારે નેદરચંદ ચીસ પાડી બેઠે છે: "અરે! અરે! હમણાં જ એ વાંસ પરથી નીચે પડશે ને મ...રો...જ...રો."

આમ બોલતાં તે સામાન્ય પ્રેક્ષક નહોતો રહેતો. તેના મુખ પર ને આંખોમાં પ્રણયીની ચિંતા પથરાતી. એક ત્યારે નિર્વિઘ્ને પૂરો થતો ત્યારે જ એ શાંતિ અનુભવતો. આનું એક માત્ર કારણ એ જ હતું કે એ મહુઆને હૃદયના બાંધણથી આદતો હતો. ને પોતાના સર્વસ્વના ભોગે પણ એ એને પોતાની પ્રેમીકા બનાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. આવીજ પ્રેમ-લાવના મહુઆના હૃદયમાં પણ નિઃશ્વસ થઈ હતી.

ત્યારે ખેલ પૂરો થતો ત્યારે એ નેદરચંદ પાસે જાહેર ઈનામ તો માગતી. પણ મનમાં તો સમજતી કે "એની પાસે ગને હવે આપવા જેવું શું બાકી રહ્યું છે? કારણ—એનું હૃદય તો હું છૂતી ગઈ છું. હવે શું લેવાનું રહ્યું છે? એ શું દઈ શકે?"

અહીં આપણે જોઈએ છીએ એ આત્માઓને પહેલીજ વાર પ્રેમમાર્ગ પર સાથેસાથ કદમ મિલાવીને ચાલતાં—જે એક બીજાને પ્રથમવાર નિહાળતાં પરસ્પરના થઈ ચૂક્યા છે. જાણે કવિવર દાગોરના ચબ્દોમાં એ કહી રહ્યાં છે કે—

“યુગે યુગે ને જન્મે જન્મે, હજારો વાર ને હજારો રીતે તારી સાથે પ્રેમ કર્યો હોય એવું લાગે છે.”

એ આજે પણ એવા જ પ્રતિત થાય છે—જેવા કેટલાંયે જીવનમાં હતા. એમનો વિશુદ્ધ પ્રેમનો કુવારો વિસ્મૃતિના વેરાન રણમાંયે અદ્રશ્ય નહોતો થઇ શક્યો.

ગમે તેમ હોય, પણ મહુઆ આખરે એક સ્ત્રી હતી. ને તેથી એ સ્ત્રી—સહજ એવી લલ્લજીળું અને શરમાળ હતી. ને તેથી ત્યારે એ નેદરચંદના આગ્રહને વશ થઇને એક દિવસ રાત્રે ચંદને મળવા નદીકિનારે આવી ત્યારે એણે લલ્લજીળી શરમાઈને ચંદને કહ્યું—

“રાજકુમાર તમે એક અજ્ઞાન પુરુષ છો. તમારી સાથે વાતચીત કરતાં મને મંદાય માય છે. હું કંઈક બાકુળના અનુભવું છું.”

મહુઆનું મગજ એ પ્રાકૃતિક ભાવનાગોળી તર્ક લાવું હતું જે પોતાના પ્રેમી પાસે પ્રથમવાર પ્રેમ વ્યક્ત કરતી વેળા કોઇ પણ જાણમાં હોય છે. પોતાની એ વાતચિત દર-મ્યાન જ્યારે એણે વનપ્રયું કે ચંદ દળ અવિવાહિત છે, ત્યારે એણે દયા ખતાવવા કહ્યું કે, “તમે ખૂબ કઠોર હૃદયી લાગો છો ને તમારાં માતાપિતા પણ તેવાં જ હોવાં જોઇએ. આટલા સમજી અને ઉમ્મરસાયક થયા છતાં હજીયે તમારાં લગ્ન નથી થયાં એ શું તેની સાબિતી નથી?”

ને ચંદે પણ ખરોખર જ જવાબ વાળ્યો કે “પણ હું તમને ખાત્રી આપું છું કે જો હું તમારા જેવી કોઈને મારી કરી શકું તો હું હવે વધુ ચૂંચ કઠોર નહિ રહું. પણ એક કોમળ હૃદયનો પ્રેમીપતિ બની જઈશ.”

આપણા મગજમાં લગભગ હંમેશાં ધણા ધણા વિચારો અને ધણી ધણી આશાઓ ને ભાવનાઓ રમી રહી હોય છે. પણ કોઈ કોઈ વેળા શબ્દોમાં એને પ્રગટ કરતાં આપણે શરમ અનુભવીએ છીએ. આજે મહુઆની પણ એજ રિપતિ હતી. એ ભાવનાઓના મંધર્થમાં પડી હતી. ચંદની ઉત્સુકતા અને પ્રેમભરી દષ્ટિ જોતાં એ કહે છે—

“આવું બોલતાં તમે નિર્લજ્જ યુવાન દેખાઓ છો. આ કરનાં તો એક ધડો ગળે બાંધીને નદીમાં ડૂબી મરે એ વધારે સારું.”

વાસ્તવિકરિતે એ કોઇ જીપ્સીદળની છોકરી નહોતી જ. કેટલા માત્ર અને પ્રેમથી એ આ શબ્દો ઉચ્ચારતી હતી!

અને ચંદ, જેના પર પ્રેમરૂપી જાદુ સ્વાર થયું હતું તેણે જવાબ વાળ્યો:

“સાચું છે સુંદરી! તમે કરેલી સગ સહન કરવા હું તૈયાર છું. ફક્ત હવે તમે એક જળપ્રવાહ બની જાઓ. હું તેમાં ડૂબી મરવા આતુર છું.” કેટલા સુંદર અને અજોડ છે આ શબ્દો! ચંદના પ્રેમનાં મૂળ ખૂબ ખૂબ ઊંડે પહોંચ્યાં હતાં. એનાં જીવનમાં આ પ્રેમે એક ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું હતું. પ્રેમ—દરિયાવમાં ડૂબકી મારવા એ ઉતાવળો થયો હતો.

મહુઆ અને ચંદનો પ્રેમ દેહનાં સુંથણાને નહિ પણ વિશુદ્ધ પ્રેમ હતો. પવિત્ર આત્માઓનો એ પવિત્ર પ્રેમ હતો. જંગીય કવિ ચંડીદાસનાં કાવ્યોમાં આવા વિશુદ્ધ પ્રેમના ધણા ફિરસાઓ આપણે જોઇ શકીએ છીએ. એવા આત્મિક પ્રેમની વાતો ત્યારે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણે પ્રસન્નતાના પૂરમાં તણાઈને કોઈ અકથ્ય આનંદ અનુભવતા હોઇએ એવું લાગે છે.

સ્ત્રીઓને સહજ એવી શરમથી મહુઆ એ દિવસે પોતાના હૃદયના વિચારો સાફ સાફ રીતે પ્રગટ ન કરી શકી. પણ ત્યારબાદ જે કંઈ વાતો એણે પોતાની સખી પ્રસા-

નકાને કહી, એ ઉપરંથી આપણે તેના પોતાના પ્રેમની પવિત્રતાનો ખ્યાલ કરી શકીએ છીએ. એ પદ્માનકાને કહે છે, “ પદ્માનકા, જો હું એ યુવાનને એક દિવસે પણ ન જોઉં તો આપ જોજે જ મરી જાઉં એવું મને લાગે છે; ” ને ફરી એ કહે છે, “ મારી વહાણી સખી, સંદે, ચંદ્ર, અને તું આ વાતનાં સાક્ષી રહેજો કે આ આદ્યજી યુવાન જ મારા હૃદયનો સ્વામી છે, મારા સાચા પ્રિયતમ છે. બીજાને કાંઈ જ નહિ. ”

.. ચંદના હૃદયમાં કંઈક અવનવી લાગણીઓ જાગ્યા મારની હતી. રાત્રીની નિરવ શાંતિમાં એ એકાએક નિદ્રામાંથી ઝાંખાઈને ઝગી જતો અને જોતે એ જાણી પણ નહોતો શકતો એવી કંઈક અદ્રશ્ય શક્તિઓનો દોરવાનો દોગાદને અધીરે બનીને બંસી બગવતો, ગાતો ગાતો એ નદીતીરે જતો ને ત્યાં પોતાની પ્રેમિકા મહુઆને મળતો. અને ચંદની બંસીના મધુર સ્વરથી મહુઆ પણ જાગી જતી, ને ચંદની દિશામાં પ્રયાણ કરતી. ને નદી તીરે પહોંચતાં એ જોતી કે ચંદ ત્યાં જોગી મસ્તીભર ગીતો લલકારી રહ્યો છે. થોડીવાર વાતો કર્યા બાદ ચંદ મહુઆને કહેતો કે—

“ હું તારે માટે મારું સર્વસ્વ કુર્યાન કરવા તૈયાર છું, મહુઆ ! ” ને મહુઆ પણ આતું જ કંઈક કહેવા ઇચ્છતી કે—

“ હું તમને અત્યંત ચાહું છું પ્યારા ! મારા એક મિત્ર લેજો નહીં, પણ પતિ તરીકે હું તમને ચાહું છું, વહાલા ! ” પણ એ એક સ્ત્રી હતી. એના માર્ગે આવે હજારો મુશ્કેલીઓ હતી; ને તેથી એ વિચારતી કે, “ હું તો પિંજરે પૂરણેના એક પંખી જેવી નિઃસહાય છું; જો તમે કોઈ ફક્લ હોત તો તો હું તમને મારા વાળમાં એટાડી રાખીને પણ મારી સાથે જ રાખત, ને મને લાગે છે કે જો હું તમારી સાથે નહીં જ રહી શકું તો મારી આ જિંદગીનો અંત લાવીશ. અગર તમેજ મારા જીવનનો અંત લાવી દો. કારણ તમારા વિના કોઈ પણ રીતે હું જીવી શકું એમ નથી જ. ”

કેટલાક દિવસસુધી મહુઆ અને ચંદની આ પ્રેમચેટા હોમશે જોતો રહ્યો. પણ તેને આ બંને આમ પ્રેમમગ્નમયી જોડાય એ નહોતું રચતું. મહુઆને બાળપણથી એણે પોતાને જ મોટી કરી હતી. એ એને પુત્રીવત ચાહતો હતો. ને તેથી તેને એ પોતાથી અજાગી નહોતો ઇચ્છતો. બીજું પણ એક કારણ હતું ને તે એ કે તેના ખેડોનું મુખ્ય આકર્ષણ મહુઆ જ હતી. મહુઆ જો નેદરચંદ સાથે લગ્ન કરી પોતાના દળમાંથી ચાલી જાય તો પોતાને ખૂબ સહન કરતું પડે તેવી સ્થિતિ હતી. આ વિચારથી આખરે હોમશે પોતાનો પડાવ બહોળી ઉકાવવાનું નક્કી કર્યું.

આ પછી મહુઆ અને ચંદ મળ્યા ત્યારનું દ્રશ્ય કરણ્ય હતું. મહુઆ દુઃખમાં રૂબી ગઈ છે. આર્દ્ર સ્વરે એ ચંદને કહે છે કે, “ હું હવે તમારું ગોઠું નેપા યિના કેમ છી શકીશ ? હવે શું વધુ વખત હું તમારો મુદર ચહેરો નહીં જોઈ શકું ? મારા માલિક, શું હવે હું વધુવાર તમારા પ્રેમકવિ ગીતો ને બંસીના મધુર સ્વર નહિ સાંભળી શકું ? ” આ શબ્દોમાં આપણે મહુઆના નેદરચંદ પ્રત્યેના અગાધ પ્રેમ અને તેને અંજો તેને થતું દુઃખ, ને તેની અંતરવેદના સાંભળીએ છીએ.

છાંપીઓનું રાજી ગામમાંથી એકાએક ચાલ્યા ગયાના સમાચાર સાંભળતાં પ્રિય જનના વિગોચના દુઃખે નેદરચંદ લગભગ ગાંડા જેવો બની ગયો. ને એક દિવસ અંધારી રાત્રિએ નિરવ શાંતિને ગમચે એણે ચૂપચાપ ઘર છોડ્યું ને એક નાચીઝ છાંપી બાળાની શોધ માટે પાગલની જેમ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે, ગામ-પરગામ ભટકતો જંગલો પૂરતો

ને પહોડો ચડતો-ઝીતરતો આગળ વધવા લાગ્યો. રસ્તે મળતાં માનવીઓને એ પૂછતો,
 “ જોયું છે તમે કોઈ છપ્પીટોળાને ? જંગલમાં મળતાં પંખીઓને એ પૂછતો :

“ આ જંગલનાં પંખીઓ: તમે તો ઝડપથી ઊડનાં અહીં તહીં, દૂર ને પાસે ફરો છો. સાંભળ્યું છે કે તમે દૂર દૂર સુધી ભેઈ શકો છો, તો તમે મને કહેશો કે છપ્પીઓનું દળ કય તરફ ગયું છે ? કયે માર્ગે ગયું છે ? દેશો કોઈ વાવડ, મને, મારી પ્રિયતમા ‘મહુઆના’ ?”

અને ખૂબ લાંબી સફરને અંતે-બહુ બહુ તકલીફ વેઠ્યાં બાદ છ મહિના પછી ચંદ મહુઆને મળે છે. મહુઆ આમ ફરી પ્રિયમિલન થવાથી અત્યંત આનંદિત બને છે. હોશી હોશી પોતાને હાથેજ સરસ સરસ રસોઈ તૈયાર કરે છે. ને પછી ચંદ પોતાના મનના ગૌરવની જરા પણ પરવા કર્યા વિના મહુઆની સાથેજ બેસીને આનંદપૂર્વક સુખમંદરી અનુભવતાં ભોજન કરે છે. પ્રેમને ખાતર એણે પોતાનું જનિત-માન, કુટુંબકબીરો, ગૌરવ અને સર્વસ્વ તબ્યું હતું.

હોમરાએ ચંદને ફરી મહુઆ સાથે પ્રેમગોષ્ઠી કરતો જોયો ને એ ક્રોધાવમાન થયો. ને રાત્રિકાળે ઘોર નિરવતામાં એ એક ખંજર મહુઆને આપે છે ને એ વતી ચંદને મારી નાંખવાની સૂચના કરે છે. મહુઆ ક્ષણવાર તો આબી બનીને ઊભી જ રહે છે, પણ આખરે તે હોમરા પાસેથી ખંજર લે છે ને તે એ ઠંકાણે જઈ પહોંચે છે જ્યાં ‘હિન્નજ’ વૃક્ષ નીચે ચંદ મીઠી ઊંઘ લઈ રહ્યો છે. એની પાસે બેસીને એ નિરવ આકંઠ કરે છે ને એ ખંજરથી પોતાનો શ્રવ આપી પોતાના પ્રેમીને અચાવવાનો નિશ્ચય કરે છે. જેવી એ પોતાની છાતીમાં ખંજર ડુલાવવા છરો ઊંચો કરે છે તેવામાં જ ચંદ જાગી જાય છે ને આ દ્રવ્ય જોતાં જ ‘મહુઆ’ નો ખંજરવાળો હાથ પકડી તેને આત્મઘાત કરતાં રેડે છે. બધી વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફ થવા બાદ એ કહે છે કે—

“ મહુઆ, ‘મે’ મારાં માતાપિતા અને કુટુંબ તબ્યાં છે. નીતિનું ગૌરવ પણ ઊંડયું છે. એ બધું મેં, શા માટે કર્યું છે તે જાણે છે ? તારે ખાતર તારું દેશને ખૂણેખૂણે ફરી ચલ્યો છું. ને એ પછી પણ જો હું તને ન જ મેળવી શકું તેમ હોય તો મારું જીવ્યું જીવતાં ચે મોત જોયું છે. માટે હવે આ ખંજરથી આત્મઘાત કરવાનો વિચાર છોડી દઈ એથી મને જ આ દુનિયામાંથી રજા આપ. મરતાં મરતાં એ મને મંત્રાપ થશે કે મારી પ્રિયતમાને હાથેજ મારા જીવનનો અંત આવે છે. માટે હવે ઊઠાવ આ ખંજર ને તારા રસદરને જ તારા દુઃખી પ્રિયતમને સહારો માટે યાંત્રિ આપ. ”

મહુઆ જવાબ વાળે છે— ‘ના, ના, મારા હૃદયેશ્વર, એ કદીજ નહિ ગની શકે. હું આ ક્ષણે જ મારાં મા-આપ ને ધરને હેડના સન્નામ કરી દઉં છું. ચાત્રો આપણે કોઈ દરેકરના પ્રદેશમાં આઠ્યાં જઈએ. ત્યાં મુખેદુઃખે પણ આપણે સાથે જ રહીયું. ”

‘ને તુરત જ’ એ ધનધોર લીપણ અંધારી રાત્રે મહુઆ ને ચંદ ચાલી નીકળે છે. -કોઈ એવા પ્રદેશની શોધમાં, જ્યાં હોમરાની આગવરસાવતી આંખો પહોંચી. નાં શકે, જ્યાં કુદરતના મુક્ત વાતાવરણમાં એ બન્ને સ્વતંત્ર રીતે વિહરી શકે. એકબીજાનાં ચર્મને રહી શકે.

‘ પોતાના શદમાં આવતી મુશ્કેલીઓનો મહુઆ અને ચંદ ગદાદૂરીથી ગામનો કરતાં, જંગમો ખૂંદનાં ને પહોડો વટાવતાં જામતાં જામતાં એક દિવસ એક પહોડી ઝરણા પાસે આવી પહોંચ્યાં. એ સ્થળ સહામત લાગવાથી ત્યાંજ પહોડીની એક ગાળુએ એમણે ઝુંપડું બાંધ્યું. ને ત્યાં રહેવા લાગ્યાં. એમને કોઈ ચીજની અપેક્ષા નહોતી. તહેા પર પાકતા

ફળો અને ઝરણાંનું મીઠું પાણી એમને માટે પૂરતું હતું. હરિયાળી ધરતી, સુંદર અને સુંઘી ફૂલો, પંખીઓનો મધુર કલરવ, મીઠું સંગીત અને કુદરતનું અપાર સૌંદર્ય એ બધું આ મુક્ત પ્રાણોને વધુ સુખી બનાવતું હતું. હવે એક એવા વાતાવરણમાં આ જોડું વિચરતું હતું કે જ્યાંના લાગિમાં પણ અંધકારનું નામનિશાન નહોતું દેખાતું. જ્યાં બધુંજ વિશુદ્ધ, આનંદમય અને સુંદર હતું.

પણ એવું સુખમય જીવન વધુ પાર ન ટક્યું—આખરે એક દિવસ એમની શોધ કરતો કરતો હોમરો ત્યાં આવી એમની સામે જ ખડો યર્ષા ગયો. એની આંખમાંથી ક્રોધની આગ ઝરતી હતી. તેણે મહુઆને ખજૂર આપ્યું અને એ દ્વારા ચંદને પોતાની સમજ જ મારી નાંખવા તથા પોતાના દળના એક સુવાન-સુગ્ગન સાથે પરણવા ક્રોધપૂર્વક હુકમ કર્યો.

ક્ષણવાર માટે મહુઆ દિગ્મુદ્ જ બની ગઈ, પછી એણે દ્રઢતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો :
“મારા પ્રેમિક પતિનું ખૂન હું પોને જ કેમ કરી શકું ? હું સુગ્ગન સાથે કદાપિ લજ્જા નહિ કરી શકું. ક્યાં મારા પતિનો તમ સુવર્ણ જેવો, સૂર્ય ને ચંદ્ર જેવો ચહેરો ને ક્યાં તમારા આ સુગ્ગનનો આગિયા કીડા જેવો ચહેરો ?”

મહુઆ ચંદને ચાહતી હતી. ચંદને એણે હૃદયથી પોતાનો કર્યો હતો ને પોતે ચંદની બની હતી. હવે એ કોઈ બીજાને પોતાનો કરવા અશક્ત હતી. સાથીસાથ એ સમજી ગઈ કે પોતાના વહાલા પતિ ચંદનું જીવન હવે લયમાં છે, કારણ હોમરો અત્યંત કોપાવમાન બન્યો હતો. પોતાની આંખો સામે જ પોતાના પ્રિયજનને મરતો જોવો એ એને માટે અસહ્ય હતું. તેણે પોતાના હાથમાંનું ખંજૂર પ્રેમના પવિત્ર પ્રકાશમાં હસતા ચહેરે અને અમકતી આંખો સાથે પોતાની છાતીમાં ડુલાવી દીધું. હોમરાની આજ્ઞાથી નેદરચંદનું જીવન પણ એ સ્થળે જ પૂરું કરવામાં આવ્યું. ને તે ત્યાંજ પ્રિયતમાની સન્નેડે સદાને માટે પોઢી ગયો.

ચંદ પોતાના મૃત્યુ સમયે મરતી પ્રેમિકા મહુઆના હસતા ચહેરા તરફ નિહાળી રહ્યો હતો. એને મૃત્યુનો જરાએ લગ્ય નહોતો. એ તો શાંતિના સામ્રાજ્યમાં વિચરવા જતો હતો.

આ દુઃખાંત કથામાં આપણને પ્રેમની મહત્તા અને આદર્શ બલિદાનનાં દર્શન થાય છે. મહુઆ અને ચંદ પ્રેમની દીપશિખા ઉપર હસતા ચહેરે પોતાનાં બલિદાન આપ્યાં.

કવિવર ટાગોરના કાવ્યોમાંથી જાણે કે એમના હૃદયોનો પ્રતિધ્વનિ આવે છે કે—

—“પ્રિયતમ ! હું મૃત્યુથી નથી ડરતો. હું મારા જીવનનો લુગાર ખેંચીને પણ તને મેળવ્યો જ રહીશ. મને તો બધાં સત્યોમાંએ સત્ય લાગે છે મારા પ્રેમ. અને મૃત્યુ રહિત છે એ પ્રેમ.”

પ્રથમ દષ્ટાંટ મળતાં જ એ બંનેમાં અન્યોન્ય માટે પ્રેમ જાગ્યો હતો. બન્ને એકબીજાનાં યંધ ચૂક્યાં હતાં. એમનાં હૃદય પ્રેમથી ઓતપ્રોત બન્યાં હતાં. અને અંતે એ પ્રેમને કારણે જ એ બન્નેએ પોતાનાં બલિદાન પણ દઈ દીધાં.

ખજૂર નથી કે એમના રાહમાં કેટકેટલાં દુર્ણાગ્નનાં વાદળો આવી ગયાં. પણ પ્રેમના એ પવિત્ર પ્રકાશ પર કશીયે અસર ન થઈ. એમના સારાએ જીવનમાં પ્રેમની જગાળા ધધકતી રહી. એમણે મૃત્યુ પર વિજય મેળવ્યો. મૃત્યુ પણ એમને વિપ્લવ ન પાડી શક્યું. એમનો પ્રેમ મૃત્યુરહિત, પવિત્ર, અને દૈવી હતો.

(શ્રી. કલ્યાણકુમાર સોમના લેખ પરથી)

ચિત્રાંગદા : રસદર્શન

આસંચંદ્ર મણિલાલ પરીખ

-(ગતાંક-૨૧ પ. ૫૫૨ થી ચાલુ)

૭

આ સલાહ માન્ય રાખી ચિત્રા અર્જુન સાથે પ્રેમોત્સવમાં સમય વીતાવે છે; પણ તેનું અંતર તો અંદરથી વસોવાતું હોય છે. નવું મેળવેલું સૌંદર્ય પાછાયાની માફક તેને વળગતું તેના વિકસર જીવનને પરિતપ્ત થવા દેતું નથી. તે જાણે છે કે હૃદયને ભરી દેતી એ અતૃપ્તતાને તૃપ્ત કરવા, જીવનના સાહસ્યને સિદ્ધ કરવા પોતાના નિગૂઢ સત્ય સ્વરૂપને પ્રગટ કર્યા સિવાય તેના આશ નથી; છતાં સંયોગોની સાનુકૂળતાને અભાવે માન સિવાય બીજાને માર્ગ નથી. અત્યારે તો પ્રિયતમના સુખને ખાતર, ભ્રમણા હૃદયે અંતરની પ્રવળ વ્યથા મનમાં ને મનમાં જ ગ્રમણી, સમયની પરિપક્વતાની દૂષી આશા મેલતાં તે દિવસો પર દિવસો પસાર કરે છે.

અર્જુન એકદિવસ ચિત્રાને માળા ગૂંચતાં નિહાળતાં જામે હોય છે ત્યારે તેની એકાગ્રતાથી આકર્ષાઈ ચિત્રા ખૂંચે છે—

‘ મને આમ કેમ નિહાળો છો મારા રણવીર ? ’

પ્રશંસાનાં મધુર પુષ્પ ઘેરતાં અર્જુન ઉત્તર આપે છે—

‘ આ ફૂલમાળ તું કેવી રીતે ગૂંચી રહી છે, તે હું જોઉં છું. કૌશલ અને લાલિત્ય, જોડે જન્મ્યાં બંધુભગિનિનાં તારી અંશુલિને ટેરવે રમી રહ્યાં છે. હું જોઉં છું અને વિચારું છું. ’

સાચેજ, કૌશલ અને લાલિત્યે ગૂંચાતી મંગલ જીવનજ્યોતિ પ્રકટાવવામાં જ આર્ય-રમણીનું સાહસ્ય રહેલું છે, એ ભારતવર્ષની મહામાયાનો પ્રતિધોષ, ફૂલમાળ ગૂંચતી ચિત્રાંગદામાંથી નથી જાડતો શું ? પણ જરોર આમળ વધતાં—

ચિત્રા : ‘ શું વિચારો છો નાથ ? ’

અર્જુન : ‘ હું એમ વિચારું છું કે સ્પર્શ અને માધુર્યની તરસતાથી તું મારા વનવાસના દિવસો ઘેર પાછા ફરતી વેળા મારા મસ્તકે આરોપવાની એક અમર પુષ્પ-માળમાં ગૂંચી રહી છે. ’

વનવાસના એ સુકાન્ત દિવસોને પોતાના જીવનવ્યક્તિત્વની પરિમલથી મધુર, રસમય બનાવનાર, જીવન સર્વસ્વના ગારરૂપ આ હૃદયાણુમૂર્તિમાં, શું ભારતવર્ષની આર્ય-સંસ્કૃતિના પ્રાણુમ્મી ઓગલ્લિવિનિ કુત્તહીપિકાનું આર્પદર્શન નથી પ્રગટતું ? એ દર્શનને પ્રત્યક્ષ કરતા, પ્રિયતમાનાં સૌખ્ય અને લાલિત્યના ચિત્રમાં કેન્દ્રિત અનેકી પ્રેમની પ્રશાન્ત

પ્રતીતિમાં અર્જુન મસ્ત છે. પણ નિજ સૌંદર્યને અને તેની પારિણામિક પ્રણયચર્ચાને મદનના વંરદાનને કારણે જગતની વાસ્તવચૂંચિથી પર, સ્વપ્નવત લેખતી ચિત્રાના મુખમાંથી સદસા હિંદુગર સરી પડે છે—

‘ધેર ? પણ આ પ્રેમ ધર માટે નથી.’

યયું. ફૂલના ઢગલામાં દાંડણ અગ્નિ પડે, અને સુકુમાર પુષ્પપાંદરીઓને માથે તેમ અર્જુનની માનસસૃષ્ટિ પર અલુધાયો વજ્રાગ્રાત થાય છે; તે તો ચિત્રાને પૃથ્વીકન્યા માનતો હાઈ તેને પોતાની વાસ્તવચૂંચી પ્રિયતમા નરીકે જ લેખે છે. વનપાસને અંતે વનમાં જન્મેલા પ્રણયને ધેર લઈ જઈ, ગૃહમંદિરના સિંહાસને સ્થાપવાનો લાલિ પ્રસંગ તો તેણે સામાન્ય માન્યો છે. ચિત્રાનાં વેધક વચનોથી તેના હૃદયમાં પ્રથમવાર આજે શંકા જન્મે છે. આજપૂર્વે કદી નહિ અનુભવેલ દ્વિધાનો તેને ચિત્રામાં લાસ થયે છે ને નિરાશાનું ઔદાસિન્ય ધીમે ધીમે તેના પર પ્રસરતું જાય છે. પ્રિયતમા હાથમાંથી સરી જતી હોય તેમ હૃદયના ઊંડાણમાંથી ને ખોલી જાય છે—

‘ધર માટે નહિ !’

પણ તે જ મક્કમતાપૂર્વક ચિત્રા—

‘ના એની કદી પાતળ ન કરશો...’

પોતાના સૌંદર્યની અનિવાર્ય અરૂપશક્તિને લઈ ચિત્રાને સ્વાભાવિક રીતેજ અર્જુનના પ્રેમ પ્રત્યે શકાભાવ જન્મે છે—સૌંદર્ય જતાં તે પણ શું ક્ષણિકલાવ નહિ હાખવે ને ? તેથીજ—

ચિત્રા : ‘એ નાનકડા વનપુષ્પને જ્યાં જન્મ્યું હતું ત્યાંજ રહેવા દો. જે વસ્તુઓ ક્ષય પામી વિસ્તૃત થને છે તેમને માટે જેને જરાય ટરજી નથી એવા તમારા રાજશુબનના સિદ્ધાંત પર પરક્યા તેને ન દર્ષ જલો.’

અહીં એક વસ્તુ યાદ રાખવી ઘટે કે મદનનો આશય ચિત્રાને એક વર્ષનું મૃપૂર્ણ સૌંદર્ય ગણી પછી તેનું શ્વપન નષ્ટ કરી નાખવાનો નથી તેણે બચેતો એક વર્ષનો સૌંદર્ય કાળ, તેના વરદાનની સમયમર્યાદા નહિ, પણ ચિત્રાએ યાચેલા એક દિવસના સૌંદર્યના પ્રત્યુત્તરમાં વસન્તે દાખવેલું તેનું અમાપ ઔદાર્ય જ સૂચવે છે. તેનો પ્રધાનહેતુ તો વિકૃત પૌરુષિતામાં જટકાયલી ચિત્રાંગદાને સ્ત્રીના હૃદયમાં સતત પહેનાં રસ, રતેહ, ને માર્દવની મધુરપે લીધી, સૌંદર્યનો ઓપ આપી, સુકુમાર-લાગિત્યમાં વિકસતી સર્વાંગ-સંપૂર્ણ સુંદરી બનાવવાનો છે. કલાપૂર્વક તેણે અર્જુન સાથે તેનો સંબોગ અને પ્રણયક્ષમ આલ્સાં છે. હવે માત્ર શાશ્વતતાના મંગલ કલશથી એ આત્મલક્ષ્મીનો અમર અભિષેક કરવાનું જ બાકી રહ્યું છે. યૌવનસૌંદર્યની વીનેલી વસંતમાંથી ફળાનુમાં પ્રવેશેલી ચિત્રાને જે કણે અર્જુન વર્તમાન પ્રેમથી પરિત્રપ થઈ, તેના મૂળ સ્વરૂપમાં હૃદય પામતી જોશે અને સનાતન ફલિત સત્ય પ્રગટાવતી ચિરંજીવ ચિત્રાનો પુનઃ હૃદયસ્વીકાર કરશે તે ક્ષણ પરિસમાપ્તિની હશે. ક્યિએ આ પરિસમાપ્તિને વિદાસ કૃતી રીતે સાધ્યો છે તે હવે જોખ્યું.

[આલુ]

ગોચરી

જર્મની અને ઈંગ્લાંડ વચ્ચેનાં વેર અને તેનાં સમન અંગેના રાજનૈતીય પ્રવાસો રસિક અને વાંચક છે. હાલિફાસ અને ખાનખી દિપેટ્ટોમાં પ્રગટ થયા પ્રમાણે—

મદાન ફેરિકના મુખ્યમાં અને નેપોલિયનયુગમાં જર્મન-સામ્રાજ્યનો મુખ્ય પ્રદેશ પ્રશિયા અને ઈંગ્લાંડ પરસ્પર ગૈરી ધરાવતાં. તે પછી તેજસ્વી જર્મન મંત્રી પ્રોન્સ ગિરમાર્ક વ્યવસ્થિત જર્મન સામ્રાજ્ય ઊભું કર્યું ને ઈંગ્લાંડ તેની વિરુદ્ધ ક્રાંત્ય સાથે જોડાયું.

ગિરમાર્કને ઈંગ્લાંડની દુરમનાવટ ખૂબ ભારે થઈ પડતી તેણે કાઈપણ ઉપાયે ઈંગ્લાંડ ને ફ્રાન્સને વિખૂટાં પાડવાનો નિર્ણય કર્યો. પ્રથમ તેણે નગળા ફ્રાન્સને લગ્નચાવવાનો ઉપાય અજમાવ્યો. ઈંગ્લાંડની વિરુદ્ધ જર્મની સાથે મિત્રતામાં જોડાવાની ક્રાંત્ય જ્ઞે લિખિત ખાત્રી આપે તો મીસર અંગ્રેજો પાસેથી ઝૂંટવી લઇને તે ફ્રાન્સને સોંપી દેવાની તેણે તૈયારી બતાવી. ફ્રાન્સ આ યુક્તિમાં કસાઈ ગયું ને તેના પ્રધાને ગિરમાર્કને મૈત્રીમાં જોડાવાની એવી ખાત્રી લખી આપી. ગિરમાર્કને ફ્રાન્સની તો ગણતરી નહોતી. તેણે ખાત્રીને લગતો આ દસ્તાવેજ ઇંગ્લાંડને બતાવી તેને ફ્રાન્સની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી મૂકવાની યોજના રચી.

આ યોજનાની અંગ્રેજ એલ્બીદારા ફ્રાન્સના એક રાજદ્વારીને ખચર પડતાં તેણે કાઈપણ ઉપાયે એ દસ્તાવેજ, અંગ્રેજ પ્રધાનને તે બતાવાય તે પહેલાં જ ગિરમાર્કના હાથમાંથી ઝૂંટવી લેવાનો નિર્ણય કર્યો. આ માટે તેણે જર્મન શહેનશાહ ફૈસરની સલાયગત નબળાઈનો લાભ લેવા બાજુ ગોઠવી.

ફૈસર ખૂબ જ મહત્વાકાંક્ષી પુરુષ હતો. ફ્રેન્ચ રાજદ્વારીએ જ્યારે એને જણાવ્યું કે ગિરમાર્ક તેની ગણબદારજ એક ભયંકર કરાર કર્યો છે ત્યારે તેને ગિરમાર્ક પર ચીડ ચડી. કાઈપણ ઉપાયે એ કરાર ગિરમાર્ક પાસેથી મેળવી લેવાની ફ્રેન્ચ રાજદ્વારીની મજાદ તેને ઉચિત લાગી. પણ ગિરમાર્ક જરૂરી દસ્તાવેજો પોતાની ગુપ્ત પેટીમાં રાખતો અને ફૈસરનું તેના પાસે કંઈ ચાલે એમ નહોતું. પણ ફ્રેન્ચ રાજદ્વારીએ એને ગિરમાર્કને તે પેટી સાથે રાજમહેલમાં નોતરવાનો, અને એ પેટી દિવાનખંડમાં જ પડી રહે એ રીતે અકસ્માત તેને બીજા ખંડમાં ખેંચી જવાનો, અને એ પ્રયત્ને આ રાજદ્વારી ફૈસરને માટે એ દસ્તાવેજ ઉઠાવી લે એ રીતે વર્તવાનો માર્ગ દર્શાવ્યો. ફૈસરને એ માર્ગ બિયિત જણાતાં તે તેને અનુસર્યો અને પરિણામમાં ફ્રેન્ચ રાજદ્વારીએ એ દસ્તાવેજ મળ્યાથી મુક્યો. ગિરમાર્કની યોજના ઊંધી પળી.

આ પછી ૧૯૧૪ ના યુદ્ધ માટે, હેલ્લા 'ક્વાર્ટર્સ રીયુ'માં ડૉ. વેન બેમલરના લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, ફૈસર નહિ પણ પ્રોન્સ ખૂબો જવાબદાર હતો. તેણે ફૈસરને બંધુચતુ સંમળવીને, અંતેકે બતાવતી ખતપત્રો બાત્તાં કરીને ને ફૈસરની ગેરદાજરીમાં જ જર્મનીને ઇંગ્લાંડની વિરુદ્ધ યુદ્ધમાં સંડોવી દીધું હતું. ફૈસર તો અંગ્રેજો સાથે હંમેશની મિત્રતા ઇચ્છતો અને નિરૂત છતાં લશ્ક ઈચ્છે છે.

આ પછી દયરાઈ ગયેલ જર્મનીના પ્રમુખ હીન્ડનબર્ગે તોટલરના બાપક-બદારવટિયા બળને કેળવાવા દીધું, એ બળને તોડવાના ગદાના નીચે સત્તાવાર બળ પણ વધાર્યું અને જ્યારે જર્મની સચક્ત ભૂમિકા ઉપર આવી જતું ત્યારે તેણે એ બંને બળોને જોડાવા દીધાં.

ને હીટલર જર્મનીનો સર્વસત્તાધીશ બન્યો. તેણે જર્મન સામ્રાજ્યને અનેક યુક્તિઓ દ્વારા ઉત્તરમાં ઉત્તર ભૂમિકા પર લાવી મૂક્યું. આજે તે ફરી ઇંગ્લાંડનો સમોપડિયો યદ્ય બને છે.

*

ઇન્ડિયા ઓફીસ—લાયબ્રેરીના આસી. ક્યુરેટર મી. એ. જી. આર્ચરીએ, હિંદી વજીર માકર્થોસ ઓફ ઐટલેન્ડની પ્રસ્તાવના સાથે, પ્રગટ કરેલ 'India Office Library' નામના પુસ્તકમાં એ લાયબ્રેરીની ઉત્પત્તિના કથુ ઇતિહાસ સાથે એ લાયબ્રેરી સંબંધી બીજી પણ વિગતવાર ગાહિતી આપી છે.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ હિંદમાં અસહ્ય અને અમૂલ્ય હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની હયાતિ જોતાં તેના સંગ્રહ કરી લેવાને ચાર્લ્સ વીલ્કીન્સની નિમણૂક કરી. તેણે અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિ-ઓથી હમ્બરો હસ્તલિખિત પ્રતો કબજે કરી. મહાન શાસક ટીપુ મુલ્કનાનની દાર પછી એના ખાનનામાંથી પણ કંપનીને અરેબિક અને પર્શિયન ભાષાના હમ્બરોની સંખ્યામાં અમૂલ્ય ગ્રન્થો મળી આગ્યા. આ બધી કાગદેસર છૂંટમાંથી એ લગ્ન લાયબ્રેરીની સ્થાપના યદ્ય. ઇન્ડિયન પ્રેસએક્ટ પછી હિંદમાં પ્રગટ થતા દરેક પુસ્તકની પણ અંકે નકલ તેને મળવા માંડી. આ બધા મહત્તિયો સંગ્રહ આજે હિંદનો એક અમૂલ્ય ખજાનો ગણાય છે. તેમાં ૨૦૦૦૦ કિંમતી હસ્તપ્રતો અને ૨૩૦૦૦૦ છપાવક પુસ્તકો સચવાઈ રહ્યાં છે.

*

સર વિલિયમ બાર્ટને તાજેતરમાં North West Frontier નામે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. તેમાં હિંદી સરકારને સરહદી બંધોડાઓ પાછળ ને કરોડો રૂપિયા અને બેહદ શક્તિનો વ્યય કરવો પડે છે તે બચાવી લેવાને તેને અફઘાનિસ્તાન સાથે મિત્રતાભર્યો અને સહર રાજકીય સંબંધ બાંધવાની; સરહદી પ્રગ્નમાં કેળવણી, સુધારો, અહિંસા ને શક્તિધાતક સામાન્ય ઉદ્યોગોનો પ્રચાર કરવાની; ને તેના હાથમાંથી ઓસ્તે-આસ્તે ચૂકિત-પૂર્વક હથિયારો છીનવી લેવાની મનાહ આપવામાં આવી છે.

*

'રેશનાલીસ્ટ એન્યુઅલ'માં સી. ઈ. એમ. જોડ 'નિરર્થક કેળવણી' નામે લેખમાં લખે છે કે, 'પહેલાં હું આધુનિક કેળવણીનો ઉપાસક હતો, હવે ધિક્કારનાર છું. વિદ્યાન શક્તિઓનો વિકાસ શીખવે છે; તે ક્યાં ને કેટલી મર્યાદાપૂર્વક વાપરવી તે નથી શીખવતું. તે તો ધર્મ અને નીતિ શીખવી શકે.....ને ન્યાંસુધી માનવી પોતાની શક્તિઓનો સદુપયોગ કરતાં ન શીખે ત્યાંસુધી તેની શક્તિઓ ઓછામાં ઓછી હોય એ વધારે સુંદર છે.'

એ જ પત્રમાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના સભ્ય થી. અર્નેસ્ટ હર્ટલ 'પ્રેસ અને સત્ય' એ વિષય ઉપર લખતાં કહે છે, " જાણું અને જાણખાનાંઓએ તો ધર્મગુરુઓ ને રાજ્યોનો સ્વૈરવિહાર પણ બુલખાવી દીધો છે. તેમણે શાહીવાદ કરતાંએ બીજાનું એકદમ વિચારવાદ જન્માવ્યો છે." ને જાણખાના સત્ય સંબંધમાં તેઓ એક સુંદર દાખલો ટાંકે છે, "૧૯૪૨માં સરકારે ન્યારે સોનાનું ધોરણ ઊઠાવના નિશ્ચય કર્યો ત્યારે ઇંગ્લાંડના વર્તમાનપત્રોએ તે સામે શોરબકાર મચાવી મૂક્યો. થોડાક દિવસ પછી સરકારે દરેક પત્રોને ધોરણ ઊઠાવની તરફેણમાં જ પ્રચાર કરવાની ચેતવણીપૂર્વક સૂચના કરી કે બીજા જ દિવસથી દરેક પત્રોમાં સોનાનું ધોરણ ઊઠાવમાં શા-શા લાભો સમાયા છે તેની કટારો ભરાવા લાગી."— આ ક્યા પ્રકારનું વિચારસ્વાર્તાન્ય ?

*

અંધ અને શાષ્ટિક રૂઢિવાદ માટે હિંદની વગેરે જગત્સરે બની છે. પણ બૂલી જવાય છે કે પશ્ચિમની અંધતા આગળ તો એ તૃણસમાન પણ નથી.

સ્પેનના જંગમાં જનરલ ક્રાન્કેની એક ટુકડીએ કોરનાના ગવર્નરને મારી તેની પત્નીને કદ કરી. પણ એ પત્ની ગર્ભવતી હતી, ને ટુકડીને સરદાર સાચો ખિસ્તિ હતો. ગર્ભવતી જીને મારવાનો ધાર્મિક પ્રતિબંધ તેનાથી તોડી શકાય એમ નહોતું. પરિણામે એ જીના શરીરે ઓપરેશન કરાવી ચાર માસના ગર્ભને તેણે દૂર કરી દીધો અને પછીજ એ બિન-ગર્ભવતી જીને કબરમાં સૂવાડી તેને ગાળીઆથી વીંધાવી.

* સત્તાવાર રીતે જગતના સોનાનો ૫૮ ટકા ભાગ અમેરિકા પાસે, ૧૧ સિટન, ૧૦ ક્રાન્સ, ૫ હોલાંડ, ૩ બેલ્જિયમ, ૨ સ્વીઝર્લેન્ડ, ૨ આર્જેન્ટાઇના અને બ્રાઝીલ પાસે ટકા ભાગ બ્રાઝીલના જગત પાસે છે. હિંદને ભાગે કદાચ અઘોએક ટકા આવે ૧૭૫૭ પહેલાં જગતના સોનાનો સિત્તેરેક ટકા ભાગ હિંદ પાસે હતો.

દક્ષિણ અમેરિકાના લોકો નજીકના એક તળાવમાં કેટલાંક ઝાડ તૂટી પડ્યાં અને ગાંભીરતાં માંદાં ઢોર એ તળાવનું પાણી પીતાં સાગ્ગ જનવા લાગ્યાં. તે પછી એક ભરવાડ પણ એ પાણી પીને સાગ્ગે બન્યો. ત્યારથી એ દવા રેડ ઇન્ડિયનોમાં જાણીતી થઈ; તે પછી પેરુના માંદા સ્પેનિશ સોલ્ડીયર્સના તાય પર એના સંકળ પ્રયોગ પછી એ યુરોપમાં પ્રવેશી; અને આર્સેનીક પીળા પરના સંકળ પ્રયોગ પછી એ જગવિખ્યાત બની. તાવ માટે અકસીર દવા તરીકે જાણીતી ક્વીનાઇનનો આ ઇતિહાસ. તળાવમાં તૂટી પડેલાં ઝાડ સંકોનાનાં હતાં.

જગતની ઘણીખરી શોધો એક યા બીજા પ્રકારે અકસ્માતમાંથી જ થઈ છે; ને કેટલીક તો ઉલટી બૂલમાંથી: કાગળની બનાવટમાં તેને ચીકણાશ આપતો પદાર્થ નખાવે રહી ગયો ને બ્લોટીંગ બની ગયું. હેલિયમ ગેસને બાળવાના વપરાશમાં લેવાના પ્રયોગો થયા અને એ કોઈ રીતે ન બળતાં ફાયરબૂક્સ-ગેસ તરીકે એની ઉપયોગિતા એ કરતાં પણ વિશેષ કિંમતી થઈ પડી.

૧૮૧૫ માં મધ્ય એશિયામાં એક જખ્ખર ધરતીકંપ થયો અને પરિણામમાં ૪૪ માર્ચલ લાંબુ, ૧ માર્ચલ પહોળું અને ૧૮૦૦ ફીટ જાડું સરોવર અગતી નીકળ્યું.

ન્યુયોર્કના બન્ધ મેળામાં પાંચ કરોડ લગભગ માણસોની મુલાકાત અને પંદર કરોડ ડોલરના ખર્ચની ગણતરી છે.

ફીલ્મ-ઉદ્યોગમાં પહેલાં મૂક ચિત્રો શોધાયાં, પછી બોક્ષતાં ચિત્રપટો, તે પછી રંગીન અને હવે સુગંધી પણ સાથે જ પ્રસરી શકે એવાં ચિત્રો માટે પ્રયોગો ચાલે છે, ને તે કંઈક અંશે સંકળ પણ થઈ ચૂકેલ છે.

ડચ ટપાલખાતાએ રેકોર્ડિંગની સહાયથી હવે સ્વમેળે જ બોક્ષતા કાગળો લાવવા લઈ જવાની શરૂઆત કરી છે.

કેથેરાઈન બ્રોગેટ ફિરલો પસાર ન થઈ શકે એવા કાયની શોધ કરી છે.

હાડકાના દર્દમાં અત્યારસુધી અદલાઅદલી માટે પ્રાણીઓનાં હાડકાં વપરાતાં. પણ હવે પ્રો. હે. ઝોન્ડે એમાં નુક્સાન દર્શાવી માણસના અંગમાંનાં, ખાસ જરૂરી નહિ એ સ્થળનાં, હાડકાં કે તેના ભાગ બગડી ગયેલા જરૂરી સ્થળે સાંધી શકાય એવી શોધ કરી છે.

હેબન કેન્સરને આંખ નથી, કાન નથી, જીભ નથી છતાં તે બધો બચવાર સરળતાથી ચલાવે છે; અને કુભાપાઓ બાંહે છે.

* * *

પ્રાન્તિક સરકારોની સફળતા અને ફેરફાર સંબંધી પરદેશી સામયિકોએ મૂર્તિ ધણું પ્રગટ કર્યું છે :

‘એશિયાટિક રીવ્યુ’ના ગયા એપ્રિલના અંકમાં લોર્ડ લોધિયનનો ‘હિંદમાં નવીન રાજ-તંત્રનો અમલ’; લુથાઈના અંકમાં વાર્મકાઉન્ટ સેમ્યુઅલનો ‘વર્તમાન હિંદની રાજકીય પંચિસ્થિતિ,’ અને સર આલ્ફ્રાન્સ બેનરજીનો ‘ડોક્ટરટરશીપ યાવ પ્રેક્ષી ઇન ઇન્ડિયા’; તથા ઓક્ટોબરના અંકમાં સર રિલિગમ રટાએ કરેલી મહામહાવાદી પ્રધાનમંડળોની પ્રશંસા; ‘કોન્ટેમ્પરરી રીવ્યુ’માં ‘પ્રોસ્પેક્ટ ઇન ઇન્ડિયા’ અને ‘પોલીટીકલ ક્વાર્ટર્લી’ના છેલ્લા અંકમાં ‘ઇન્ડિયા ઇન ટ્રાન્સિસન’ વગેરે લેખો એ વિષયના અભ્યાસીઓએ બેઠું જવા જેવા છે.

‘કોન્ટેમ્પરરી રીવ્યુ’ના ફેબ્રુઆરીના અંકમાં દિલ્હી વિષેના લેખમાં શ્રી દીનબંધુ એન્ડુઝ કહે છે કે—

‘હિંદની યસૂતી બેઠક વધી રહી છે. કન્યાઓની લગ્નવય વધારવામાં આવે, કે સંતતિ-નિયમનનાં વૈજ્ઞાનિક સાધનોનો આશ્રય લેવામાં આવે; જાગવા તો પછી ૧૮-૧૯ જેવી કોઈ કુદરતી સંહારક આક્રમિત આવી પડે એ સિવાય એ મર્યાદામાં રહેવી મુશ્કેલ છે...તીલગિરિની ટકરીઓની પ્રજા સૈકાઓથી પોતાની ચાલી આવતી રીતિનીતિઓ પાળી રહી હતી, પણ મહાત્માજીના યુગે તેની પાસે એ જવા અમલ રૂઢિવાદ ફગાવવાની દીધો છે.’

‘એશિયાટિક રીવ્યુ’ના ઓક્ટોબરના અંકમાં હિંદના શિક્ષણ વિષે લખતાં એ. ઇ. પોટસન કહે છે કે, ‘હિંદમાં હવે સર્વ સ્થળે સહશિક્ષણ પ્રત્યેનો વિરોધ શામી ગયો છે.’ ને હિંદીઓને તેઓ ઔદ્યોગિક કળવણી લેવાનો આમંત્ર કરે છે.

‘જૈન એન્ટીકવરી’ના છેલ્લા અંકમાં, ‘તામિલ ભાષામાં જૈન સાહિત્ય’ને ‘દેવાનગિરિય શબ્દની વ્યાખ્યા’ જ્ઞાનયોગ્ય લેખો છે.

‘પ્રસ્થાન’ના છેલ્લા અંકમાં એમ. એસ. સૈયદનો ઇસ્લામમાં અહિંસા નામનો લેખ ઇસ્લામની માનવતા ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે.

‘ફાર્બસ ટ્રેમાસિક’ના છેલ્લા અંકમાં ‘પરમ માહેશ્વર કુમારપાળ’ નામના લેખમાં એ શૂપતિએ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યાની આવૃત્તિનો વિગતવાર અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

‘રૂપજીવિની’ના લેખક ‘કલમ કિતાબ’કારની કલ્પના પ્રમાણે શ્રી રમણભાઈ દેસાઈ નહિ પણ એમનાજ સમાંતર હોદ્દાના, જેમને જલ્દી પસંદ નથી એવા, વડોદરા રાજ્યનાજ યુગરાતી અમલદાર છે. આ તેમનું પ્રથમ જ પુસ્તક છે.

ડૉ. ફ્રેડ ‘The Future of Illusion’ નામના પોતાના છેલ્લા મંથમાં જણાવે છે કે ધર્મ એ ટોંગ છે, તેની ઉત્પત્તિ ભવમાંથી થઈ છે. ને તેનો વિકાસ અંધશ્રદ્ધામાંથી ઉદ્ભવ્યો છે.

ઈ. એમ. એલન આજના અધર્મના મૂળ તરીકે કાર્લ માર્ક્સને ઓળખાવે છે. પેટ્રીક લેસીના મતે પંડિત જવાહરલાલનું દિંદી શુદ્ધ નહિ પણ ઉર્દુમિશ્રિત છે. ‘વિમાન બનાવનાર બલે મહામાનવી હોય, પણ તેનો કળને માનવવાદમાંથી જ હાથ જાય છે.’ એચ. ઇ. વેલ્સ.

મહાન અંગ્રેજ તરવંજાની હોબ્સના મતે રાજ્ય ન્યાય અને અન્યાયનાં બંધનોથી પર છે. ‘પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને તેની પોતાની અંદર જ રહેલાં એરી મૂળિયાંથી ઉખડવા દેવામાં આવશે.’ ઇ. કે. યાસ, ‘હીબર્ટ જર્નલ.’

નોંધ

આખરે શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝે રાષ્ટ્રપતિપદેથી રાજીનામું આપ્યું છે. આ રાજીનામું જરૂરી છે કે બિનજરૂરી એ ભલે. મોવડીવર્ગની ચર્ચાનો વિષય હોય; પણ એ રાજીનામું મહાસભાની શુદ્ધિ અને તેની એકતંત્ર વ્યવસ્થા મળવી રાખવામાં મહાયક બનવું જો અસંભવિત હોય તો પ્રગ્નને માટે એ દુઃખનો વિષય ગણાય કે ચૂંટાયેલ પ્રમુખને, કદાચ મીટાની પણ શકાય એવા, મતભેદને કારણે પોતાનું પદ છોડવું પડે છે.

શ્રી. બોઝે દેશને માટે જેલો વેરી છે, સુખ અને શાંતિનો ભોગ આપ્યો છે, એમનું આ રાજીનામું જો દેશના કંધાણમાં નીવડશે તો તે પણ એક આવકારપાત્ર ભોગ જ લેખાશે. પણ જો એ રાજીનામાથી પ્રગ્નમત અને તેની શક્તિ કેવળ સામસામી વહેંચાઈ જ જતી હશે તો દેશને માટે તેના જેવો દુઃખદ પ્રસંગ બીજો નહિ હોય.

શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝને રાજીનામું આપવું પડ્યું એ કદતાં બંને પક્ષો જો એકમાર્ગ પર આવી જીલા હોત, દેશના દરેક પ્રગ્નકીય વર્ગોને મહાસભામાં કેન્દ્રિત કરી લેવાયા હોત તો તે પ્રગ્નદષ્ટિએ વધુ આવકારદાયક યર્ષ પડત. છતાં મોખરે મહાત્માજી છે. શુભ પરિણામ એમની ગણતરીમાં જ હશે. એટલે પ્રગ્ન આ રાજીનામું શાન્ત બધાપૂર્વક વધાવી દેશે છે. પણ સાથે જ તે એટલી તો આરામ રાખે જ છે કે આજના ગૃંથવાચક આંતરરાષ્ટ્રીય ગ્રંથોગોનો સામ દિલને જેટલો વિશેષ મળી શકે એટલો મેળવી લેવામાં આવા મતભેદોને અંચાલ્યકર્તા નહિ જ બનવા દેવામાં આવે; અને મહાસભાને મૂઠ-પુરુષોની મળથી કે સ્વાર્થ-ઓના પ્રપંચથી દૂર કરી-વિશુદ્ધ બનાવી, તેને દિલની એકમાત્ર ઉર્જાવળ અને વિજયી સ્વાતંત્ર્યસંસ્થા બનાવશે.

પ્રેસીડેન્ટ ફ્રેન્કલિન હીટલર અને મુસોલિની ઉપર યુરોપના કેટલાક નાનકડા દેશોના સ્વાતંત્ર્યની ખાતી માગતો સંદેશ મોકલ્યો છે. આ દેશોમાંના કેટલાક તો એવા છે કે જેમની પ્રગ્નસંખ્યા વીશ લાખની પણ લાગે જ હશે, જેમનું નામ ભૂગોળના લક્ષ્યો અભ્યાસીઓ પણ મુશ્કેલીથી જાણતા હશે. આવા દેશોના સ્વાતંત્ર્યરક્ષણની પ્રેસીડેન્ટની માગણીમાં યુરોપના કહેવાતા પ્રગ્નસત્તાવાદી દેશોની જેમ દિલો વર્તમાનપત્રોને પણ શાન્તિ અને શુભેચ્છાની ભાવના જણાણી છે.

જો ભૂમિની મૂળ પ્રગ્નને કચરીને ગોરી પ્રગ્નનો વંશવેલો ત્યાં ફાંસ્યોફાંસ્યો છે, જે દેશમાં રૂઢાચલ લક્ષ્મીની ઇંચો જાળળા રહી છે, જે દેશના લક્ષ્મીનંદનોએ પોતાનાં ચરત્રો ખાપાવવાને જગત પર યુદ્ધના દિવોને નહોતર્યા છે એ દેશના સત્તાધીશના હૃદયમાં પારકાંઓના સ્વાતંત્ર્યની લાગણીઓ, કહેવાય છે એ સ્વરૂપમાં, જો જન્મી હોય તો એ ખરેખર દર્પજનક છે. પણ જો એ એક પ્રકારની રાજકીય આજીજી હોય તો તેની પ્રસંશા કરીને તેની તરફેણમાં પ્રગ્નમત કેળવતાં શુદ્ધ ન્યાયને ક્ષતિ પહોંચવા સંભવ છે.

વોશિંગ્ટનથી ફ્રેન્કલિન-અમેરિકાના પ્રમુખોની દારમાર્ગમાંના કોઈને યુદ્ધમયીએ વધારે દુઃખો ભોગવતી દિલની કરોડોની પ્રગ્ન પ્રત્યે દમદમ ઉલ્લાસી છે ખરી? એ પ્રગ્નના સુખ કે સ્વાતંત્ર્ય માટે એમણે કોઈ પ્રસંગે વેળું ઉચ્ચાર્યું છે ખરાં? પ્રેસીડેન્ટ વિદ્યમનના આગ-નિર્ણયના અધિકારના મુદ્દાને કાળી પ્રગ્નમાં ક્યાંય અમલમાં મૂકવામાં આવેલો? યુરોપનાં નાનાં રાજ્યોના રક્ષણ માટે પ્રમુખમાં જે ભાવના જાગી છે એવી ભાવના એમણે પોતાના

મહારાજની આસપાસ આવેલાં ન્હાનાં રાજ્યો, પોતાના જ પ્રદેશમાં ભૂખે મરીને-ખળીને પશુ થવતી એ જ પ્રદેશની મૂળ પ્રજા કે એ મહારાજ સાથે જોડાયેલ ટાપુઓ સંબંધમાં પણ દર્શાવી છે ખરી? ક્યાંય ન જંગતી અન્યના સુખની ભાવના આ પ્રસંગે જ ક્યાંથી જાગી જોડી? એખિસિનિયાના સંહાર પ્રસંગે પણ ન જાગી એ ભાવના આ રાજ્ય પરિવર્તન પ્રસંગે શી રીતે જાગી જોડી?—

કેમકે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં અમેરિકાના વેપારને સ્વાર્થ રહેલો છે. ઇટલિ અને જર્મની વધતાં જાપાન પણ વધારે સશક્ત બને છે, ને તેથી પેસિફિક મહાસાગરના તેના ઇજારા પર પણ અસર થવા સંભવ રહે છે. ને સૌથી વિશેષ તો એ કે એ નાનાં રાજ્યોને ગળપ કરી જવાનું કામ તેના મિત્રોના શુભ હસ્તે નહિ, પણ અમિત્રોના અશુભ હસ્તે થઈ રહ્યું છે.

આમ હોઈ એ તો દેખીતું જ છે કે સર્વે પોતાપોતાના સ્વાર્થની ખાજ રમે છે અને વાતો ન્યાય અને શાંતિની કરે છે. જેમ લશ્કરવાદી ઇટલિ, જર્મનિ કે જાપાનના હાથ ઊજળા નથી એમ મુડીવાદી અમેરિકા, બ્રિટન કે ફ્રાન્સના હાથ પણ ઊજળા નથી જ. સર્વેને ખીજાને લૂંટીને જ ફાલવું છે. હાલે ફાલેફાલે-ફૂલીને ફૂટવું એમના નશીબે લખાયું હશે.

પણ હિંદી પ્રજાએ આ પ્રસંગે પોતાની હમદર્દીને એક બાજુ ઢગવા હઈ પોતાની ન્યાયપુલાને અશુદ્ધિના છાંટા નથી ઉડાડવા બેઠતા. યુરોપની શાંતિમાં એનું સુખ નથી, યુરોપના યુદ્ધમાં એનું દુઃખ નથી. એણે તો તટસ્થ રહીને જોયા કરવું બેઠ્યું. યુરોપની અથડામણમાંથી એનાં સુખ અને સ્વાતંત્ર્ય જન્મો કે ન જન્મો, પણ રાજકર્તાઓના અપ્રતિહત કે વિકસતા સામર્થ્યમાંથી તો એ નથી જ જન્મવાનાં.

આ મહિને—

પાટણમાં ઊજવાયલો હેમ-સારસ્વતસત્ર. ફેરલ-કોર્ટના ન્યાયાધિશના મહાત્માજીની તરફેણના ચુકાદા પછી પણ રાજકોટમાં રમાયલી અનેક કુટિલ રાજરમતો અને મહાત્માજીએ ભારે હૈયે તે પ્રકરણમાંથી લીધેલી વિદાય વડોદરામાં શ્રીમંત પ્રનાપસિંહરાવનું રાજ્યારોહણ. ગતમનગરમાં શુડાગીરી. રામદુર્ગ ને દેગપુરમાં અદિસક લડતમાંથી જતેલી હિંસા અને અંતમાં ખૂન-મારકાડ અને સત્તાધિશેની ગોળીઓથી લડનારાઓનાં ખેદજનક મરણ. રાજગમાં ભરાયલું હિંદુ-સંમેલન; અને રાજ્યારોહણના પ્રસંગે નંખાયેલી બ્રાડકાસ્ટીંગ સ્ટેશનનો.

યો ને જમખાનાની ઉદ્ઘાટન-ક્રિયા. શેઠ મનસુખલાલના નવ લાખ, શેઠ મુંગલાલના ૭ લાખ, ૭ લાખ મધ્યસ્થ સરકારના અને વીરોક લાખ મુંબઈ સરકારના—એમ ચાળીસ લાખના ખર્ચે ખેડા જિલ્લામાં, આખા એશિયામાં પ્રથમ નંબરનું સ્થાન શોભાવે એવી, ખેતી-વાડી વિદ્યાપીઠ બંધાશે. મુંબઈ ઈલાકામાં પ્રગટ સાધતો પ્રૌદ્યશિક્ષણ-પ્રચાર સિંધમાં ખેરકીની દાણચેરી માટે વેપારીઓનો ચયેલો આઠ લાખનો દંડ. કલકત્તામાં મહાસમિતિની બેઠક, બાણુ સુભાષચન્દ્ર બોઝનું રાજનામું, શ્રી. રાજેન્દ્રપ્રસાદની નવા રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટણી અને પંડિત જવાહરલાલ, સુભાષ બોઝ અને શરત્ચોખ્રને બાદ કરતાં, જુના જ પ્રતિનિધિઓની, બનેલી નવી કારોબારી. ઇટલિએ જીતેલું આલ્બેનિયા. મેમલના કબજા પછી હોટલર-માગેલ ડાન્ઝીગનો કબજો. તેમણે તોડી નાખેલા બ્રિટન સાથેના નૌકાકરાર. પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટ, હોટલર અને મુસોલિની પાસે યુરોપનાં નાનાં રાજ્યોની સહોસદ્ધામતીની માગણી કરે છે અને એ બંને સરમુખત્યારો રૂઝવેલ્ટની એ માગણીની પદ્ધતિ પ્રત્યે નાપસંદગી બતાવી શાંતિ માટેની પોતાની મહેચ્છા જાહેર કરે છે. આગામી યુદ્ધને પૂરેપૂરું સંભવિત માની બ્રિટન સ્વીકારેલું ફરજિયાત લશ્કરી તોફારીનું ધોરણ. લંડનના માજી કમીશનર હિંદના હવે પછીના વાઇસરોય નીમાખનો સંભવ. મુંબઈમાં ચાલતી સીનેમા-પરિષદો.

* 'સાંધ્યગીત'નો કાવ્યપ્રવાહ

અમારાં કાવ્યોનાં

બાળરે કે વાટે કદિ ન કંઈ મૂલ્યાંકન થશે,
કિંવા નેહને કે સ્વરૂપ મુખપૂષ્પથી કળશે
કદી ના કર્તાના હરકમળકા, ભર્મિ, સ્ફુરણા
કશુંયે, જ્ઞાનીઓ નિજ ભુવનપ્રાસાદ ત્યજીને
અમારાં કાવ્યોનાં નહિ જ કરશે દર્શન કદિ !

જે પંક્તિઓમાં સાંધ્યગીતના કવિહૃદયનો સદગ્ર સંકેત અને સ્વાભાવિક આશંકા રજુ થયે છે. કુમાર-કાર્યાલયનું સુશોભન આ સંગ્રહને નથી મળ્યું છતાં કવિની મૌલિક કલા પીછોએ તેને સચ્ચુભારીને સૌ કોઈને પરવડે એટલી કિંમતથી આ કાવ્યપ્રથ શુભરાતને તરણે ધર્યો છે. 'પારિજાત'ની શૈરલ પ્રસારનાર પૂજનલાક્ષ્મી સન્માનનીય હોદ્દા જેવા કરેલ પ્રકૃતિના બાગવાન મેળવવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું, જ્યારે 'સાંધ્યગીત'ના મધુરને સુરખીલવા, માર્દવનીતરતા, રક્તવર્ણા સાંધકાળના સૂર્યશા શુવનસંધ્યાએ પહોંચેલા ખખરદારનો મધુરો આથ મળી ગયો. હજી તો શુવનની પહેલી પચ્ચીસી પણ પૂરી નથી કરી અને જેમનાં કાવ્યો થોડા સમયથીજ દેખાવા લાગ્યાં છે એવા જીવનના કવિનો કવનકાલ ધરતો આ સંગ્રહ અન્ય કવિઓને જરૂર પ્રેરણા આપશે.

અર્થપ્રધાન કાવ્યોનાં આશ્રય તથા આપણા નવીન પેઢીના કવિઓ પોતાની કેટલીક નિર્ભળતા અને કચારા છુપાવવા મધી રહ્યા છે તેના વિરોધ રૂપેજ આ કાવ્યો રચાયાં હોય એમ જણાય છે. કાવ્યભાષા તરીકે સંસ્કૃતપ્રચૂર કેવળ લીલા અળકતા શબ્દોનો નિરર્થક પ્રયોગ, ભાવને અરપટ રાખે એવી અટપટી વાકચરચના, માધુર્ય કે પ્રસાદની સાથે જેને હાડવેર છે એવી ગદ્ય જેવી કાવ્યપંક્તિઓ વગેરે અર્વાચીન કવિતાની ઉજીપો સામે 'સાંધ્યગીત'ના કવી-કકળા જાડતા હોય એમ આ સંગ્રહ વાંચતાં જ જણાશે. કવિ એક કાવ્યમાં જણાવે છે તેમ સાચે જ આ કાવ્યોમાંથી ચાકેલાં પ્રવાસીને નિર્ભળ સુધા પ્રાપ્ત થશે અને જગતથી ત્રાસેલાંને તે સ્થુભર મધુર શાંતિ અર્પશે.

સાંધ્યગીતના આંતરદેહની મધુરપ અને નૈસર્ગિક સૌંદર્યને તપાસીએ તે પહેલાં તેમાં પ્રયોગશીલ દશામાંથી પ્રાપ્ત થતી કેટલીક અપૂર્ણતાઓને તપાસીશું. પ્રથમ તો ભાષાવિષયક દોષો જેતાં કેટલાક ખોટા શબ્દપ્રયોગોના નમૂના આ સંગ્રહમાંથી નીચે મુજબ મળે છે:

કિસબ	૫. ૯	પંક્તિ ૧૫	રસધાણ	૪૧	૬
નૂન	૧૪	૧૪	વાછરીશું	૪૯	૫
હૃદય	૪૦	૬	કંઈયો	૬૩	૪

* 'સાંધ્યગીત' કર્તા કોલક

૧-૪-૦ માધુરી કાર્યાલય : વડોદરા-મુંબઈ.

શિખાડતો	૮૪	૨	સ્વર્ગીયા *	૧૧૧	૧૧
પ્રોહ	૧૦૦	૧૪	હાલે	૧૧૪	૪
વદનગર્વિણી	૧૦૫	૧	(હિન્દી) કહોં તક	૪૨	૭૬૩

ઉપરનાં વિરલ ઉદાહરણો આદ કરતાં એકંદર શુદ્ધ શબ્દો વાપરવામાં કવિએ સાવધાની રાખી છે. હવે કેટલાક નોંધણીવિષયક દોષો અને અરુચિકર શબ્દપ્રયોગોનાં પણ થોડાં નમૂના સાથે સાથે નોંધ લઈએ.

'હદી' ને બદલે 'હદિ'—પૃ. ૬, ૧૧૦	'કંઈક' ,, કંઈક પૃ. ૨૫
'મીઠાં' ,, 'મીઠાં' પૃ. ૧૦	'મૂંથી' ને બદલે મૂંથી પૃ. ૧૦૭
'મહોં' ,, 'મહિં' પૃ. ૧૭, ૨૧, ૧૦૮	'મૂંઝા' ,, મૂંઝા પૃ. ૧૧૨
'અહોં' ,, અહિં પૃ. ૨૨	

ઉપરાંત 'ત્યાર', 'કિયે', 'હવાં' 'અધિ', 'દા'ડની' વગેરે અનુચિત શબ્દપ્રયોગો પણ ખૂંચે છે. વળી આ સંગ્રહમાં એક બીજા પ્રકારના દોષ પણ દેખાય છે. પ્રયત્નતત્ત્વ (Accent) પર ભાર મૂકનારા કેટલાક પ્રયોગોથી હંદોલેખના દોષમાંથી ખચી જવામાં સહાય મળે છે. એનાં ઉદાહરણો અહીં ભારી સંખ્યામાં મળે છે. આપણી ભાષામાં કેટલીક લઘુશ્રુતિ વ્યંજનના જેવી શાંત કે દ્રુત ઉચ્ચારાય છે આ પ્રકારના ખખરદારના અમુક અંશે વ્યાજબી આમહત્યા પરિણામે અગર બીજા ગમે તે કારણે અહીં લેખકે તેનો વધારે પ્રમાણમાં લાલ લીધો જણાય છે. તેનાં થોડાં ઉદાહરણો નીચે આપ્યાં છે:

મૂંથી દેશો એને નહિ, તદ્દપિ ફૂલે સહુ ભણે...પૃ. ૬
 કયા આ કામની ફૂલેલી કેવી રીતે, કયહોં; હરો ? પૃ. ૧૧
 મૂંઝી રહેલી અવનિ પણ ત્યાં અમુલ્યોની યદને: પૃ. ૨૨
 આવીને હાં કંઈક રસિકો નેહ રહે નિત્ય ન્યાઈ પૃ. ૨૩
 વીતી ગઈ કેંક કમુલુ ફૂલાણી પૃ. ૨૫
 નીચે, છેલ્લી પગથી ખર ત્યાં બેસીને નેહ રહેતો પૃ. ૪૬
 કોક વેળ ફૂલે બહાલા કવિ ! શી પુસ્તકની બલિદારી ! પૃ. ૬૨
 અબડી ભગી નેતાં ત્યાં તો અધારાં રહે ડંખી ! પૃ. ૬૨

આ પ્રકારની છૂટ કેટલે અંશે ન્યાય છે એ નિશ્ચિત કરવું એ કપરું કાર્ય જણાય છે. છતાં પણ ભાષાવિષયક દોષો અને કેટલીક ઉપરોક્ત છૂટો પ્રમાણમાં ધી. કોણકે જોાછી લીધી છે એ તો સૌ કોમ આ સંગ્રહ વાંચતાં નેહ રાકશે. હવે આપણે આ સંગ્રહમાં રહેલ આકર્ષક તત્ત્વો તરફ વળીએ.

પ્રથમ તો આ સંગ્રહમાં મૂકેલાં ઘણાંખરાં કાવ્યો શુદ્ધગેય કાવ્યો હોવાથી આપણા હૃદયને અત્યંત સ્પર્શે છે. પહેલું જ કાવ્ય 'સાંધગીત' તેના આ ગેય તત્ત્વથી અને સાથે સાથે કવિની ઉન્નત ભાવના અને મધુરી કલ્પનાથી અમુક વાતાવરણ જમાવે છે અને કાવ્યને અંતે પહોંચતાં તો—

મીઠા મધુર મારા જીવનની કુંજના
 તારુચે હર કંઈ જોાછી જાણે!
 મારા જીવનકેરી રંજાચી સાંજના!
 મોંઘા મધુર! કંઈ જોાછી જાણે!

* 'સ્વર્ગીયા' અને 'નૂતન' શબ્દ સાચા છે. અવલોકનકારની ચરતચૂક થઈ શકે છે, અને અહીં દર્શાવાયેલ ઉપરાંત વિરોધ મૂકેા પણ 'સાંધગીત'માં છે. તંત્રી.

એ પંક્તિઓ પ્રત્યેક વાચકના હૃદય સાથે ચોંટી જાય છે અને કણે કણે તેનું રટણ કરવા સૌ કોઈ ઇચ્છે છે.

‘કલ્પનાની પાંખ પર’ શિર્ષક એક બીજું ગૈયકાવ્ય પણ તેની મનોહર કલ્પના અને આકર્ષક ઉકાવને અંગે એક જુદીજ લાવનાવાળું, ઉમાશંકર જોશીનું, ‘લોમિયા વિના મારે’ એ કાવ્યની સ્મૃતિ જગાડે છે. તેની કલ્પનામાં રહેલ ચારુતા મારે નીચેની પંક્તિઓ જુદી શકાતી નથી—

લવાની મુંઠાએ દેરાસો ભડવા
જૂઝા ખાતાં ફેર આવેછ રે!
સ્વાતિની સોજમાં ને દિશાના દ્વારમાં
મારે એકાંત નહિ ફાવેછ રે!

કાવ્યકર્તા કાવ્યોમાં સંગીતની સાથે પ્રકૃતિનો આછો પટ સુમગ વાતાવરણ ખડું કરે છે. સંધ્યાના અગમ્ય આકર્ષણથી એમનાં ધણાંખરો કાવ્યો આપણા અન્ય કાવ્યગ્રન્થોમાં ન મળે એવાં રંગભાંટણાંથી શોભી રહ્યાં છે. સંધ્યાને મૂર્તસ્વરૂપે રજુ કરતાં ‘સંધ્યા અને ચંદ્ર’, ‘સીમની સંધ્યાને વદાય’, ‘ચાલી જતી સંધ્યાને’ આ ત્રણે કાવ્યો કવિની વર્ણન શક્તિ અને ઉત્તત કલ્પનાશીલ માનસનો યોગ્ય પરિચય કરાવે છે. પ્રથમ કાવ્યમાં ચંદ્રના આગમન સંમયે અદ્રશ્ય થતી સંધ્યાને નેહને કવિ કલ્પના કરે છે કે ચંદ્રિકા અને સંધ્યા એ બંને બહેનોમાં મોટી બહેન ચંદ્રિકા પોતાની નાની બહેન સંધ્યાને સાસરિયે વળાંકે છે ત્યારે નગરનાં ફૂલ સંધ્યાની વેણીમાં ગૂંથે છે. આકાશમાં રહેલા સફેદ તારાઓને નગરના ફૂલની સાથે સરખાવવામાં સુંદર કલ્પના કવિએ કરી છે. સંધ્યાને વળાવતાં ચંદ્રિકા કહે છે:

પાછાં ફરી જોન, ફરી આ વાટમાં
આનંદે ભર્યા અહીં મળશું વળી;
કહેજે હું ત્યારે મને પ્રીતમની વાતડી,
છાનીમાની વાત હાશું મળી.

ખરેખર! આખુંયે કાવ્ય મુકોમળ લાવથી નીતરતું હોય એમ લાગે છે. ‘સીમની સંધ્યાને વદાય’ એ સોનેટઅંધ, શિખરિણી હંદમાં યયાર્થ રીતેજ સંધ્યાનું વર્ણન કરે છે. શિખર પર છવાયેલ સુવર્ણરંગી સંધ્યા, ઘાસનાં ખીડ જાણે તેને વંદન કરતાં હોય, મસ્ત અનિલો સમસ્ત આકાશને ખૂંદી વળતા હોય, ધર તરફ પાછાં ફરતાં દોર જાણે લાસ ચરતાં ચરતાં સંધ્યાની પગદીને ઝોકી સાથે ચૂમતાં હોય અને ધૂળના ગોટાથી છવાએલા થૂવર જાણે મૂંગાં મૂંગાં ચરણ સુધી ઓળા ફેલાતાં મૂરી રહેતા હોય—એ આખું ચિત્ર સજ્જતાથી કવિએ ખડું કર્યું છે. અને સોનેટના પદ્યકમાં અત્યંત મનોહર કલ્પના મૂકી છે. તેની ત્રણ પંક્તિઓ આ રહી:

પનિહારીઓએ પણ સરિતામાં પાપ ભોજવી
નિહાળ્યો પશ્ચિમે અવરતન કો કુંભ ભરતો
મહાબ્ધિ-ઝોવારે કનકજળમાં શાન્ત નયને;

સરિતામાંથી પાણી ભરતી પનિહારીઓએ સંધ્યાના જળમાંથી અસ્ત થતા સૂર્યરૂપી કુંભથી પાણી ભરતા કોઈ વિરાટ આત્માને જોયો. આ કલ્પના ખરેખર ભવ્ય છે. માત્ર સોનેટની ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિમાંથી સ્પષ્ટભાવ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થતો નથી એટલું જ તેમાં લાંબન છે.

(અપૂર્ણ)

રતિલાલ ઉકાભાઈ પટેલ

પત્ર-પરિચય.

માધુરી (ગુજરાતી સાહિત્યનું ત્રિમાસિક)—તંત્રી : મંગેનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ; માધુરી કાર્યાલય, જાનજ રોડ, વીલેપાર્સે. વા. લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦.

જીવનના બીજા ૪ વર્ષમાં આ ત્રિમાસિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાનું અનોડ સ્થાન જમાવી દીધું છે. ગુજરાત પાસે 'માનસી'—એક જ ત્રિમાસિક હતું. 'માધુરી' એની સમાંતર આવી જીવું છે. ગમે તેવા પત્રના તંત્રીને પણ મુશ્કેલ થઈ પડે એવો નામાંકિત લેખકોનો સહકાર આ પત્રના તંત્રીને સહેજે વરી ગયો છે.

બીજા વર્ષના પ્રથમ અંકમાં વિખ્યાત કવિઓનાં કાવ્યો ઉપરાંત કવિવર જાગરદારે લખેલ 'સાંધ્યગીતનો પ્રવેશક' ખૂબજ અવ્યાપૂર્ણ લેખ બન્યો છે. તેમાં 'સાંધ્યગીત' ના અવલોકન સાથે ગુજરાતી કવિતાનું પણ થોડુંક સહમાવલોકન વળાણ ગયું છે. બીજા અંકમાં 'શેખનાં કાવ્યો'—ની હીક જાગર લેવાઈ છે.

નવરચના—સંચાલક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ. વા. લવાજમ રૂ. ૨-૮-૦. જોહા લવાજમે સરળ અને સુંદર વાંચન પૂરું પાડતા માસિક તરીકે આ પત્ર સારો ફલાવો પામી રહ્યું છે.

સ્ત્રી બોધ—તંત્રીઓ : પુતળીઆઇ કાખરાજી, શ્રી કેશવપ્રસાદ દેસાઈ; મંત્રી : ચન્દ્રકાંત જીવનલાલ મહેતા; પીરમશા રોડ, અમદાવાદ. વા. લવાજમ રૂ. ૪-૦-૦.

સ્ત્રીઓના માસિક તરીકે નાણીતું બનેલું આ પત્ર દિવસે દિવસે વિકાસ સાધતું ગય છે. તેના દરેક અંકમાં સ્ત્રીજીવનનાં પ્રત્યેક અંગમાંથી કોઈક ને કોઈક વિષય પર તો કંઈક અભ્યાસપૂર્ણ લખાણ હોયજ. સાહિત્યક્ષેત્રે કદાચ ખૂબ જીવે ન રહેતું હોય. પણ સ્ત્રીઓ ને ખાળકો માટે તો તે સુવાચ્ય છે જ.

ખાસ અંકો

પ્રજાબન્ધુ (ત્રિપુરી મહામલા-અંક) : મૂલ્ય-બે આના. ઝોછી કિંમતે પણ આ અંક મહામલા સંબંધી પૂરતી સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

આર્ય સંદેશ—(સ્વ. પં. આત્મારામજી સ્મારક-અંક)—તંત્રી : નાગજીભાઈ આર્ય, આર્યકુમાર આશ્રમ, કારેલી આગ, વડોદરા, મુલ્ય-આઠ આના.

એડવરટાઇઝર (સ્વ. આત્મારામજી લેખ-અંક)—પ્રકાશક : જયદેવ બ્રધર્સ, વડોદરા. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.

રાજસ્થાન (કોંગ્રેસ-અંક) સંપાદક ઋષિદત્ત મહેતા, કચેરી રોડ, અજમેર. મૂલ્ય-દોઢ આનો.

સ્વીકાર

ઉનેવાળ જાતિનો ઇતિહાસ, યજ્ઞોપવિત ત્રિમાસા, ગૃહઉદ્યોગ પ્રદર્શન માર્ગદર્શિકા : ફ્રાંસ ત્રિમાસિક, જૈન સિદ્ધાન્ત વારકર, New India, Man in India, Federated India; પ્રસ્થાન, જ્ઞાણજીવન, જ્ઞાણમિત્ર, સ્ત્રીબોધ, સુરક, કમર, ફોરમ, ગુજરાત શાળાપત્ર, વ્યાયામ, વિશ્વવિજ્ઞાન, ગુપ્ત સહાય, જાલવાદી, આમસેવા, અનાવિલ જગત, અનેકાન્ત, ખેતીવાડી વિજ્ઞાન, ઉનેવાળ બન્ધુ, ઉન્નતિ, જૈન સત્ય પ્રકાશ, આત્માનંદ પ્રકાશ, શિક્ષણ પત્રિકા, વૈદ્ય કલ્પતરુ, કચ્છી દેશા ઓસવાળ પ્રકાશ, ક્ષત્રિયમિત્ર, કલ્યાણ, નવરચના, ઓસવાલ, ઓસવાલ નવયુવક, દુ-દુષિ, પ્રજાબન્ધુ, ગુજરાતી, જૈન, સ્ત્રીશક્તિ, ગુજરાતી પંચ, Sunday Times (London), જ્યે સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન.

અહેવાલો : શ્રી જૈન એપરકર મંડળ, ન્યૂપોર્ટ જૈન મંડળ બોર્ડિંગ. [અવન્તિનાથ, 'મહાલસા' વગેરે પુસ્તકો અને નવાં સામયિકોનો પરિચય, સ્થળ સંજ્ઞાઓની કોરજો, આવતાં અંકો.]

अद्यानतिमिराण्णानां सानोजनशलाकया ।
मेघमुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥

सन्ध्या-१३

रतिलाव त्रिभुवनदास शाह

વડોદરા રાજ્ય અને સુબર્ષ ઇલાકાના કેળવણીખાતાએ શિક્ષણસંસ્થાઓ અને લાયબ્રેરીઓ માટે મેળુર કરેલું.

અનુક્રમણિકા

પુ. નં	જેઠ : ૧૯૮૫	અંક ૨
૧ દર્શન	ચં.	૪૯
૨ ઊર્ધ્વગતિ [કાવ્ય]	ત્રિવિત્તુ	૫૦
૩ જીવનમંગલા [કાવ્ય]	નૌતમ	૫૧
૪ સ્નેહ-સ્વરૂપ [કાવ્ય]	મનુભાઈ ત્રિવેદી	૫૧
૫ કચ્છી સાહિત્ય	હરસુખરાય ગોરધનદાસ માંડલીયા	૫૨
૬ શ્રીવલ્લભાચાર્ય	કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	૫૬
૭ જનાળાસુખી	રમણલાલ વસંતરાય દેસાઈ	૬૧
૮ જનસંખ્યા	નર્મદાદોરડે હ. વ્યાસ	૬૬
૯ ચિત્રાંગદા : રસદર્શન	બાલચંદ્ર મણિલાલ પરીખ	૭૦
૧૦ વટપદ (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો	લાલચંદ્ર બ. ગાંધી	૭૫
૧૧ જીવન અરણ્ય	પ્રજ્ઞા	૭૬
૧૨ ચૌગીધર શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય અને ધ્યાનનિરૂપણ	મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી	૮૫
૧૩ રતિ-રસાયણ	શાન્તિલાલ બાવીસી	૯૧
૧૪ અન્ધપરિવ્રત	ચ, રતિલાલ ઉદાભાઈ પટેલ	૯૩
૧૫ ગોચરી	... ..	૯૭
૧૬ ચૈત્યપત્ર	... ..	૧૦૧
૧૭ નાંધ	... ..	૧૦૩
૧૮ તારા-તણખા	... ..	૧૦૫

લવાજમ :

હિંદમાં :	હિંદ બહાર :
વાર્ષિક રૂ. ૩) ટપાલખર્ચ રૂ. ૩	ટપાલખર્ચ સાથે રૂ. ૬

જાહેર ખખરના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોઢા ભાવ
૧ પાતું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમણો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

જાહેર ખખર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨૩% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ મુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ.

૧૫-૬-૩૬

વડોદરા રાજ્ય અને મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણીખાતાએ લાયબ્રેરીઓ અને શિક્ષણ-સંસ્થાઓ માટે મંજુર કરેલું અને ગુજરાતના નામાંકિત વિદ્વાનોના સહકારથી વડોદરામાંથી જ નીકળતું ગુજરાતનું એક અગ્રેજ માસિક

સુવાસ

વાર્ષિક લવાજમ
રૂ. ૩—૩—૦

સુવાસ કાર્યાલય,
રાવપુરા; વડોદરા.

વિનંતિ-સૂચના પત્ર

પુસ્તકાલયો (લાયબ્રેરીઓ) ને—

પહેલા વર્ષે અમે આપને બાર અંક મોકલાવ્યા, જે ગ્રાહક બનવાની ઈચ્છા ન હોય તો અંક પાછા (Refused) મોકલવાની દરેક અંકે અમે આપને સૂચનાઓ કરી. છતાં ન આપે અંક પાછા મોકલાવ્યા, ન 'ના'નો પત્ર લખ્યો. પરિણામે આપ ગ્રાહક બનવા ઈચ્છો છો એમ માની ગયો અંક, અમે આપને વી. પી. થી મોકલાવ્યો. એમાંથી જેણે જેણે એ વી. પી. પાછાં મોકલાવ્યાં એમને બીજું તો શું કહીએ? પણ સૂચનાઓ કયાં છતાં દરેક અંક લીધા જ કરવા અને છેલ્લી વખત વી. પી. પાછાં ધકેલવાં એમાં નથી બંધુભાવ, નથી સાહિત્યસેવા કે નથી સહૃદયતા. રાજ્યના ધારા પ્રમાણે પણ ગ્રાહક બન્યા સિવાય એક કરતાં વધારે અંકો રાખી શકાતા નથી. છતાં જે થયું તે થયું. પણ હવે અમે એ દરેક પાસે એટલી આશા તો જરૂર રાખીએ કે પહેલા વર્ષ પેટે તેઓ પોતાથી બનતું કંઈક મોકલાવી આપે, અને બીજા વર્ષે ગ્રાહક બની અમને પ્રથમ વર્ષે થયેલ નુકશાન અને અન્યાયને ભૂંસવા પ્રયાસ કરે.

જેમને અંકો આ વર્ષે નવેસરથી મોકલાય છે તે પુસ્તકાલયો પાસે પણ 'હા' 'ના'ના તરત ઉત્તરની અમે આશા રાખીએ છીએ. સાથે એ યાદ આપીએ છીએ કે વડોદરામાંથી જ નીકળતા, અને અનેક વિદ્વાનોએ, સામયિકોએ અને પ્રબંધો વધાવી લીધેલા આ માસિકને ઉત્તેજનની ખાસ જરૂર છે. અને વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોની તો એમ કરવાની પહેલી ફરજ છે. તે બજે-ટમાં પસાર કરાવવાને પણ તેમને માથાકૂટ કરવી પડે એમ નથી. કેમકે 'સુવાસ'ના ગુણો અને તેની પ્રતિષ્ઠાથી આકર્ષાઈ, અને તેને ઉત્તેજન આપવાની ભાવનાથી, રાજ્યના પુસ્તકાલયખાતાના અધિકારી સાહેબે એને નવાં, અને જરૂર હોય તેને માટે વધારાનાં, બજેટમાં પણ તરત જ પસાર કરવાની

તત્પરતા ણતાવી છે. એનું લવાજમ પણ દરેકને પોપાઈ શકે એટલું એણે રાખવામાં આનું છે. અને એના દરેક અંકમાં સામાન્ય અને કેળવાયલ દરેકને માટે કંઈક ને કંઈક તો રસપ્રદ સામગ્રી હોય જ છે.

શાળા—કૉલેજોને—

નમુના દાખલ આપને આ અંક મોકલાવીએ છીએ, અને હજી ણીત છે મોકલાવીશું. દરમિયાનમાં આપ ગ્રાહક ણનવું કે કેમ એનો નિર્ણય કરી લેશો એવી આશા રાખીએ છીએ. બજેટના સમયને અંગે મુશ્કેલી હોય તો તેમ જણાવશો. અમારા જ માસિક વિષે વિશેષ અમે શું કહીએ? આપ જ તે જોઈને, તેના વિષેના અભિપ્રાયો ને અવલોકનો વાંચીને નિર્ણય કરશો અને આપને તેમાં કંઈ સર્વ જણાય—તે ઉત્તેજનને લાયક લાગે તો એના ગ્રાહક ણનવામાં નહીં લવાજમતા પ્રશ્નને આગળ નહિ ધરો એવી આશા રાખીએ છીએ.

ગૃહસ્થોને—

દરેક તામાંકિત ગૃહસ્થને અમે નમુનાના ત્રણ ત્રણ અંકો મોકલાવીએ છીએ. તે દરેકને અમે વિનંતિ એકજ કરીએ છીએ કે પહેલાં બે અંક જોયા પછી પણ આપને જો 'સુવાસ' ન ગમતું હોય અથવા ગમે તે સંયોગોમાં આપની ગ્રાહક ણનવાની ઇચ્છા ન જ હોય, અને 'ના' જણાવવાને માટે એક કાર્ડ લખી મોકલવાની પણ આપની લાવના ન હોય તો ત્રીજો અંક આપ પાછો (Refused) મોકલાવી દો. આપને એક પાછો પણ ખર્ચ નહિ થાય, ને અમને વ્યવસ્થા જાળવવામાં અને નિર્ણયક ખર્ચમાંથી બચાવી લેવામાં આપ એ રીતે પણ સહાયક ણની શકશો.

આમ છતાં જો ગૃહસ્થો અંકો ઉપર અંકો સ્વીકાર્યા જ કરે અને આઠ-દશ કે બાર અંકનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી છેવટમાં વી. પી. પાછું ધકેલી દે એમને અમે શું કહીએ?—એટલી જ આશા રાખીએ કે તેઓ હજી પણ કંઈક વિચારે અને નવેસરથી ગ્રાહક ણનીને, કોઈને ગ્રાહક ણનવાની પ્રેરણા કરીને અથવા ગમે તે રીતે પણ અમને કંઈક બદલો વાળી આપે.

પ્રત્યેક વાંચકને—

આપ 'સુવાસ' પિસા ખર્ચાને વાંચતા હો, પુસ્તકાલયમાંથી વાંચતા હો કે ગમે તે રીતે. પણ 'સુવાસ' આપને ગમ્યું જ હોય તો આપની ફરજ છે કે તેને અંકેક ગ્રાહક તો ગમે તે રીતે પણ વધારી આપવો.

સુવાસ કાર્યાલયના નિયમો

‘સુવાસ’ દરેક અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ થશે.

આરમી તારીખ સુધીમાં અંક ન મળે તો વડોદરા-જોડિસના સરનામે ફરિયાદ કરવી. નમુનાનો અંક મંગાવનારે પાંચ આનાની ટિકિટો ખીડતી.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને લેખની યોગ્યતા પ્રમાણે પાના દીક ૩. ૦૦ થી ૧ સુધી આપવામાં આવશે. આવો પુરસ્કાર સ્વીકારવા સામે જેમને વધી ન હોય તેમણે પોતાનો લેખ મોકલતી વખતે તે લેખના હાંસિયામાં ‘પુરસ્કાર’ શબ્દ લખવો. લેખકોને તેમનો લેખ પ્રગટ થયા પછી સાત દિવસની અંદર પુરસ્કાર મોકલી દેવામાં આવશે. પણ લેખકને ‘સુવાસ’ના આદક ગણી તેમને મળતા પુરસ્કારમાંથી તેમનું આદકપદ ચાલુ રહી શકે એટલું વળતર જરૂરી ગણાશે. દરેક લેખકને તેના લેખની પાંચ ‘આઉટ પ્રીન્ટસ’ મોકલશે.

તત્કરપર્ષી, ને ભાષાશુદ્ધિ ને કલાપૂર્વક આલેખાયલા સુવાસ્ય લેખો માટે ‘સુવાસ’માં ઉચિત સ્થાન છે. જોડણી સમયમાં લેખકોએ મુજરાન-વિદ્યાપીકના કાષ્ઠને અનુસરવું. અશુદ્ધ લેખો માટે અસ્વીકારનો ભય કાષ્ઠમ રહેશે. સ્વીકાર્ય લેખોની એક અકવાડિયાની અંદર પહોંચી આપવામાં આવશે; અસ્વીકાર્ય જો અગપૂર્વક આલેખાયલા હશે તો તે ઉચિત નોંધ સામે તે જ મુદતમાં પાછા મોકલવામાં આવશે. તે સિવાયના લેખો જો લેખકો ટપાલ ખર્ચ મોકલી એક મહિનાની અંદર પાછા નહિ મગાવી લે તો તે રદ કરવામાં આવશે.

તરતમાં પ્રગટ થયેલ અન્યોને અગે ‘અન્ય પરિચય’માં સ્થાન આપીશું. તે સિવાયના અન્યોની કેવળ નોંધ જ લેવાશે.

‘સુવાસ’ ગ્રંથધી પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે પોતાનું નામ અને સરનામું પૂરેપૂરું લખવું.

સુવાસ કાર્યાલય • રાવપુરા • વડોદરા

ભારતવર્ષની પ્રાચીન ગૌરવતા તથા મહત્ત્વતા જાણવી હોય—
અનુભવવી હોય તો

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એલ. એમ. એન્ડ એસ. ફ્રૂટ

ઇ. સ. પૂર્વે ૯૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦ સુધીનો

૧૦૦૦ વર્ષનો

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ખરીદો

તમે સ્વદેશપ્રેમી છો ?

ત્યારે તો તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જાણતા જ હોવા જોઈએ
ન જાણતા હો તો

ઉપલા પુસ્તક માટે આજે જ ઓર્ડર લખો

અગાઉથી આદક ધનારને પાંચ ભાગના આખા રોટના રૂ. ૨૨૫
ત્યારપછી અને છુટક આખા રોટના રૂ. ૩૦)

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

ત્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વંધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતા	૦-૬
૩ કાયદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સંતતિનિયમન	૦-૮
૪ અધોગતિ (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વતેશી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણા (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ જલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમુજ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ લાલી લાભી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ ગ્રહ છે	૦-૧
૧૦ જ્યાના પત્રો (કોસ્ટીમ્સ લગ્ન)	૦-૬	૪૫ મોંઘી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિનો પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેશર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણીનો શાખ	૦-૧
૧૩ કૌર્મ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધડતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અજ્ઞાન	૦-૧
૧૯ ભુતના ભાષા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિધવૃક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમુજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ઔષધાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાચિવા	૦-૧
વીર રોજા (કાળુ મુલાખ)	૧-૦	૫૮-૫૯ શ્રી તારા (બે લાગ)	૨-૪
૨૩ અરણ્ય (રમુજ)	૧-૮	૬૦ ગેરમાનાં ગીતો	૦-૧
જરા આઠ મુકળે	૧-૦	૬૧ એકમ ડેમીડ	૦-૧૨
ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીમલ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (બાધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૃંથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાંધણકળા	૦-૩
૩૦ ચોર્યાસોનું ચક્ર	૦-૫	૬૬ સતી જરામા	૦-૬
૩૧ રાજીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમક	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ સ્તવનું સાત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

ત્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યા છે. તે રૂ. ૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છુટાં પણ મળી શકશે. નર જુડે.
લખો: ત્રીશક્તિ, કેળાંપીક, સુરત

— થોડાક અભિપ્રાયો :—

....દરેક પુસ્તકલયમાં આ પુસ્તક હોવું જ નેહ્યો એટલું જ નહિ પરંતુ તે વિશેષ વંચાય ગેલી પેલી મંત્રીઓએ કાચી લેખ્યે...

“પુસ્તકાલય” માસિક (વડોદરા)

....આવાં પ્રથમ હપથોની પુસ્તકને રાખ્યે અને હથોળના પ્રચાર માટે હલી ચપેલી સંસ્થા-ઓએ હસેજન આપી, આમ હથોળને સજીવન કરવામાં સાથ અને સહકાર આપવો લેખ્યે...

“આમ જીવન, સહકાર્ય અને ખેતી” માસિક. (વડોદરા.)

....પર મધ્યુ હુતરોનાં આ નતનાં દેખાતાં પુસ્તકો આપણે ત્યાં ઘણાં બહાર પડ્યાં છે, અને હજી એ બધે તેવી નહેરોતોનાં ઓકડા સાથે બહાર પડશે, પરંતુ આ પુસ્તકની વિશેષતા તેમાં મુકેલા પ્રથેગો જ માત્ર નથી. પણ બુદ્ધિ બુદ્ધિ વિધાના સારા અને અનુભવી લેખકો પાસે લખાવેલા લેખોને સંગ્રહીને આ પુસ્તકને વિવિધતા ભર્યું બતાવવામાં આવ્યું છે તે છે...

“રવિવાર” શાસ્ત્રાલિક. (મુંબઈ.)

....આવું શાસ્ત્રીય પુસ્તક જે રૂઝિયાની કિંમતે મળે એ ખરેખર સસ્તું જ લેખાય...

“કમર” માસિક. (મુરત)

મુંબઈ, પ્રાંતના કેળવણી ખાતાએ અને વડોદરા રાજ્યે પુસ્તકાલયો માટે મંજુર કર્યું છે.

ઘેર બેઠાં પૈસા કમાવા મંગાવો ?

નફાકારક હુતરો

ભાગ પહેલો

નિષ્ણાતો અને અનુભવીઓએ લખેલા

વિવિધ હુતરોથી ભરપુર પુસ્તક જેની ઉત્તમતા વિષે અનેક સુપ્રસિદ્ધ પત્રોએ સારામાં સારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

ઉમદા એન્ટીક કામળ અને મુંદર છપાઈ જત કિંમત માત્ર ર રૂપીયા, દપાલ ખર્ચ માફ મળવાનું ટેકાણું:—

શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા

પોસ્ટ સીનુગરા, (અંબાર-કચ્છ)

માલતું વેચાણ મોટા પ્રમાણમાં કરવા માટે
જાહેરખબર જ સર્વોત્તમ સાધન છે.

સાહસિક વેપારીઓને ખુશખબર

સુપ્રસિદ્ધ માસિકોમાં

સસ્તા ભાવે જાહેરખબર

છપાવવા આજે જ લખો:—

વ્યવસ્થાપક, શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા

પોસ્ટ સીનુગરા. (અંબાર-કચ્છ)

બાળક કોઈ પણ પંત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

રીતે

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે

૧૭

તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

વરસ

બાળક

થી

અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડા બાળક

પ્રગટ

વાંચવા ઘણું આતુર હોય છે :

થાય

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર જણાશે.

છે

‘બાળક’ કાર્યાલય, સવપુરા-વડોદરા.

બેંકાર દુનિયાને મહાન આશીર્વાદ

સ્વતંત્રપણે ઇવન ગણતું હોય
આતમથી જીવન ગુલરતું હોય
કોઈના તાબેદાર ન રહેવું હોય

— અને —

વચર પૈસો વેપાર કરવો હોય તો

છાયા ટેલરીંગ કોલેજમાં

આજેજ દાખલ થાવ, અને સીવણ તથા
વેતરણ શીખી લો.

વેતરણમના શિક્ષણ મંદિર ‘માસ્ટર કટર’
અથવા ‘ડિપાર્ટમેન્ટ’ કિંગડમ: રૂ. ૨-૧૨-૦
પોસ્ટલ ઓર્ડર-૦૫૭-૦૦ પારદેશ સિલીંગ ૭.

છાયા ટેલરીંગ કોલેજ-વડોદરા.

તા. ૬. સેવા આનાની ટિફિડ બીડી સુચિપત્ર
મંગાવો.

અદ્ધાનતિમિરાન્ધ્યાનાં દ્ધાનાંજનશલાકયા ।
 નેવમુન્મોલિતં યેન તસ્મૈ શ્રોગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૨ લું]

વિ. સં. ૧૯૮૫ : ૭૬

[અંક ૨]

દર્શન

૪

એક મંદિર હતું. મંદિરની મધ્યમાં એક દેવીપ્રમાન હીરા અમમતો. એ હીરામાંથી છૂટતાં તેજકિરણો મંદિરની ભીતિભીતિ પથરાઈ જતાં; ને ભીતના અણુએઅણુમાંથી પ્રતિબિંબિત થઈ તે પુનઃ હીરામાં ભળી જવા અંજતાં. પણ ભીતો માટીની હતી. એકએક કિરણ એ ભીતના એકેક અણુમાં અટવાઈ જતું.

પણ હીરા સામાન્ય નહોતો, કિરણો સામાન્ય નહોતાં. ખંડેમાં દેવી આત્મતેજ અમમતું. પરિણામે અણુએઅણુએ અટવાયેલ કિરણ હીરામાં જઈ ભળવાને એ અણુને પ્રતિબિંબક-હીરાની પ્રતિમા રાખું બનાવવા મથતું. ને અણુમાં આંતરિક કે બાહ્ય વેગ અગત્યતો; તેનામાં હીરા સરીખાં બનવાની ભાવના જન્મતી.

ને પ્રતિબિંબક બનવાની આ ભાવના ને ક્રિયા એ ભીતોનો જીવનક્રમ બનતો.

ભીત ક્યાંક સપાટ હોય તો ક્યાંક વિશેષ અરબચડી પણ હોય; પણ જીવનના પરમ તેજથી પ્રત્યેક અણુ ધડાધડે-ઓગળીને પણ ઊજળો, ચકચકતો ને હીરા સમો બનવા મથતો. ને એ રીતે ચકચકિત થતો ભાગ અરબચડાને પોતાના સમો બનવામાં સહાયક થતો.

ચકચકિત-પ્રતિબિંબક બનતા જતા ભાગમાં પૂરાવલ કિરણો સ્વતંત્ર બનતાં; હીરા સાથે તે એકરૂપ થઈ શકતાં,

સૃષ્ટિ પણ કંઈક એવીજ છે. પ્રભુના તેજકિરણથી ત્યાં પ્રત્યેક પ્રાણીને જીવન મળ્યું છે; પણ એ કિરણને તેણે પોતામાં કેદ કરી દીધું છે. પરિણામે ત્યાંસુધી પ્રાણી નિર્ભય થઈ પ્રભુ સાથે સમરૂપ ન બને, પ્રભુના કિરણને પ્રભુ સાથે એકતાર ન બનાવે, ત્યાંસુધી તેને જીવનના ભરતીઓટ હોય છે. પણ ત્યારે તે તે કિરણનાં પ્રતિબિમ્બ બને છે, શુદ્ધ નિર્ભય ને તેજસ્વી બને છે, પ્રભુની ને તેના પરમ તેજની કેવળ પ્રતિમા સમાં બની ગય છે- પ્રભુની જેમજ તેઓ મુક્ત બને છે.

પ્રભુ કોણ ?

‘કાલસાની ખાણમાં હીરો કોણ ?’—એ પ્રશ્ન જેવોજ એ પ્રશ્ન છે. ને કંઈક અંગે એના ઉત્તર સમોજ એનો ઉત્તર હોય.

—o—

શિર્વગતિ

વિવિધ

[૫મી]

હવે પુનિત કેલિયો સ્વરગની સખે ! ખૂંદવી,
ધરૂં ડગ દરેક આગળ, અને ઉરે ઠોરવી
પ્રતિદા દહ મંગલા; નહિ જ વાત વિધામની.

સર્વો ઉર યકી સર્વો સહુ પ્રમાદવાધા નયો
ધર્યા વજર બખતરો મુદ્દ નિશ્ચયોનાં, સજી
વિરાટ અભયે; નલે પ્રબળ બાધને લીડવી.

કરાળતમ કંદરા ગહન એહ જોખંજવી
અલીત મનથી કરૂં મરણનો ખરો સામનો
અને સર હું શૂંઝ સૌ હરિત હુંગરોનાં કરૂં.

ભરી રગરગે અધાગ નવ જોમ તાનુપ્યનું
બની મનુજશ્રેષ્ઠ કું ભવકરાળ જંગે ધૂમું;
ખરો મરણવો બની, અતળ મૃત્યુ ખૂંદી વણું.

હવે ‘મનુજ મર્ત્ય’ એ પ્રબળ ભાવના સંત્યજું
કરૂં વિહ્વાન આત્મમાં કંઈ અનંત શ્રદ્ધાંક હું
અસીમ વિભુના સખો ગુગન-પૃથ્વીને આવરૂં.

ગાઉં કહો શી વિધ એ સખીને ?
 ઉલ્લાસિની, જીવન આ સમસ્તની.
 છે શાંતિ સુન્દરતા સ્વયં જે !
 પાદામ્બુજે અધ્યં ઉશ્મિ મસ્તની.
 સૌન્દર્યશ્રી નિત્ય કુમારિકા એ
 ફકી જરી હાસ્ય હસી અધૂકડું;
 ને ચૂમું ના ચૂમું લટે, સરી એ,
 સરી ગયું સોણલું આવી ફકડું !
 ગાઉં કહો શી વિધ એ પ્રિયાને ?
 હુંચે ભરી મૂક વ્યથા, નિરાશા:
 એ વર્ણનાતીત મનોરમાને
 ગાઉં કય મંગલ ગીતિકામાં ?
 નેણે છલયું ગૌન અનંત આલનું:
 ગવાઈ ગયું અંતરગીત આકુહું !

સ્નેહ-સ્વરૂપ

મનુભાઈ ત્રિવેદી

અક્ષ જની પૂરું વ્યોમ ધરાતલ,
 જીવન ધ્યેય ધરું એક મંગલ;
 —અંતર પૂરૂ શી ભિમિ ગજારો—
 જ્યાં તું ત્યાં કરું છાંયડો મારો.
 સ્રોત જની રમું અદ્રિ ઉછંગે,
 ચંદી સખી રમ આલ ઉમંગે,
 ઝીલી લઈ તવ રૂપની છાયા
 હું ય ઘડીકે જનું નભ રાયા ?
 અદ્રિ જનું સિંધર પાય ધરામાં,
 ઘોર જળે નભ મેઘ દહામા
 વીજ તું, ઝીંક પ્રહાર શિરે તે
 ઝીલી જનું કટકા અતિ હેતે.

કચ્છી સાહિત્ય

હરમુખરાય ગોસ્વમીદાસ માંડલીઆ.

‘કચ્છ’ દેશ હિંદુસ્તાનનાં પ્રથમ શ્રેણીનાં દેશો રાજ્યો (First class Native States) માંનો એક છે. અત્યારે તે અસામાન્ય એવા બે ખાસ હકો બોગવે છે: (૧) કચ્છી ચલણી સિક્કો; (૨) કચ્છ દેશની પોતાની—‘કચ્છી’—ભાષા.

કચ્છ દેશનું સાહિત્ય એટલે અંકુશિત અર્થમાં કચ્છી ભાષામાં રચાયેલુંજ સાહિત્ય; કચ્છી ભાષાનું સાહિત્ય એટલે પુરાતન કાળથી અવાતાં આવતાં કાવ્યો, લોકગીતો, વાર્તાઓ, દુહાઓ વગેરે. કચ્છી ભાષામાં લિપી છેજ નહિ; તેથી ગદ્યરચના હોઈ શકે નહિ. ભાટ, ચારણો, કવિઓ, રજારીઓ તેમજ ભરવાડો વગેરેએ રચેલાં મૌખિક કાવ્યોમાંજ કચ્છના પુરાતન સાહિત્યનો કે કચ્છના લોકસાહિત્યનો યજ્ઞોષ્ઠનો સમાવેશ થઈ ગય છે, એમ કહીએ તો પશુ ચાલે.

સિંધી ભાષા અને કચ્છી ભાષા વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. વળી હાકાર અને કાઠિયાવાડનાં ઘોડાંએકે દેશો રાજ્યો જેવાં કે ગોંડળ, જુનાગઢનો થોડો ભાગ (નાથેર સિત્રાવનો) કે ત્યાં મેમણ લોકો ‘મેમણસાહી’ ભાષા બોલે છે તે ભાષા અને કચ્છી ભાષા વચ્ચે પણ સારું જેવું સામ્ય છે.

સિંધી ભાષાના નિકટના સંબંધથી કચ્છી ભાષા જાણનાર સિંધી ભાષા થોડી મહેનતે સમજી શકે છે. વળી એક ખીન્ને પણ કાવલો છે: કચ્છી ભાષા જાણનાર બનતાંસિંધી ભાષા જાણતો જ હોય. આથી તે સિંધ જેવા પ્રદેશમાં જ્યાં ગુજરાતીઓનું સારું નેર છે ત્યાં સિંધીઓ તેમજ ગુજરાતીઓ સાથે, બન્ને ભાષા વચ્ચેનું અંતર દૂર નહીં બહુ સહેલાઈથી હળી મળી શકે છે.

કચ્છી ભાષાની ઉત્પત્તિ: કચ્છી ભાષા—હાલની કચ્છી ભાષામાં ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોનો સારો જોશો વપરાય છે; પરંતુ કચ્છી ભાષાને એક ‘સ્વતંત્ર ભાષા’ તરીકે સાબિત કરી આપવાના ઘણાં સફળ પ્રયાસો થયા છે. સ્વ. શ્રી મુરારજીભાઈ માવજી કામદારે ગયે વર્ષે કચ્છમાં અંતિહાસિક પ્રસાધનો કર્યા બાદ કહ્યું કે, “કચ્છી ભાષા આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં પણ બોલાતી હોય તો નોંધવું.” આ વિષે કચ્છના આજના પ્રખ્યાત કવિ અને સાક્ષર ધીયુત દુલેરાયભાઈ કારાણીને પત્રદ્વારા પૂછવાતાં તેઓ જવાબમાં લખે છે:—

‘કચ્છી વાણી પાંચ હજાર વર્ષ-જૂની હોવાનાં તો કંઈ પ્રમાણો હોય તેમ લાગતું નથી. પણ હજાર વર્ષના જૂના દુહાઓનાં પ્રમાણો તો છે અને એ સમયે ગુજરાતી ભાષાનું તો કંઈ કેમણુંજ ન હતું.’

તેઓ તેમના એક ખીન્ન પત્રમાં લખે છે:

‘કચ્છી ભાષાનો આ દુહો તદમે સાંભળ્યો હશે:

લાખે ખરચી લખખ, કેરે કોટ અડાયો,
ગંઠોં હુવે ગરચ, ત પદ્ધર અડાય પુંઅરા !

ભાષાર્થ:—લાખા ફૂલાણીએ લાખો ખરચીને કેરા કોટ ચણાવ્યો; હવે, હે પુંઅરા જામ! જે તારી ગાંઠમાં પૈસા હોય તો તું પણ કોઈ એવો ગઢ ચણાવ.

જામ લાખો અને પુંઅરા પછી ૫૦-૧૦૦ વર્ષે આ દુહો તૈયાર થયો હશે. આ દુહો ખૂબજ જૂનો અને પ્રચલિત છે તો એને તૈયાર થયે લગભગ સાતસો વર્ષ જરૂર થયા હશે એમ મહાર્ મનાવું છે. આવા બીજા પણ જૂના દુહા મળી શકે. દૂંઝામાં, કચ્છી ભાષા ગુજરાતી કરતાં જૂની જરૂર છે.’

આ પરચી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે ગુજરાતી અને કચ્છી ભાષાના નિકટના સંબંધને લઈને કચ્છી ભાષામાં ગુજરાતી શબ્દોની ઉમેરણી પાછળથી થઈ હોય.

મહે ધણુએને કહેતાં સાંભળ્યા છે કે:—‘કચ્છી ભાષા અમને તો નીરસ અને કઠીન લાગે છે !’ આ માટે મહેને તો જે મુખ્ય કારણો જણાવે છે: (૧) કચ્છી ભાષામાં ક્રેન્ચ અને હિંદી ભાષાની માફકજ નાન્યતર જાતિ નથી; (આથી ભાષામાં નરમાશ ન જણાય એ એટીખીતું છે.) અને (૨) કચ્છી ભાષા પુરાણી હોઈ જરા અણુધડ અને અણુખેડાયલી રહી જવાથી બહુ કઠુપ્રિય ન હોઈ શકે. તેમ છતાંય કચ્છી ભાષામાં જે આસિયતો છે, તે ગુજરાતી જેવી બીજી કોઈ ભાષામાં જણાઈ નથી. કવિશ્રી કારાણી તેમના એક કાવ્ય-પુસ્તક ‘કારાણી કાવ્યકુંજ ભા. ૧’ની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે:—

‘આપણી કચ્છી ભાષા હાલે અણુખેડાયલ કે અણુધડ હોય તો પણ જે વેધક્તા અને સચોટતા કચ્છી ભાષામાં ઊતરી શકે છે, તથા જે ભૂરસો અને જમાવટ કચ્છી ભાષામાં જામી શકે છે તે ગુજરાતી જેવી અન્ય અનેક ભાષાઓમાં કોઈ કાળે પણ આવી શક્યાનાં નથી, આ વાત કચ્છી ભાષાથી પરિચિત ધણુ ગુજરાતી સાક્ષરો પણ ખુદલા હૃદયે કમ્મલે છે.’

કચ્છી ભાષાનું સ્થાન: જ્યાંસુધી આજની આપણી વિદ્યાપીઠો કચ્છી ભાષાને એના જેવી બીજી અનેક—Indian Vernaculars—હિંદીભાષાઓ જેવું અગત્યનું સ્થાન ન આપે એટલે કે પાલી, તેલુગુ, સિંધી વગેરે ભાષાની જેમજ પદ્ધતિસરની ‘ફરજિયાત ભાષા’ (Compulsory Vernacular) તરીકે સ્વીકારવા જેટલું મહત્ત્વ ન આપે, ત્યાંસુધી કચ્છી ભાષાનું સ્થાન હાલ તો ચોક્કસ ન કહી શકાય. છતાંય કચ્છી ભાષા કચ્છમાં હજારો વર્ષ થયાં બોલાતી આવી છે અને હજુ પણ એ ભાષા કચ્છીઓની જગ્યાનમાં એટલી બધી ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે કે ગમે એટલા સુધારાઓ કચ્છમાં દાખલ થાય તો પણ એ જૂની પુરાણી ભાષાનો કંદિ નાશ થવાનો સંભવ નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ હજારો વર્ષ સુધી બોલાતી રહેશે. શહેરો કરતાં કચ્છનાં ગામડાઓમાં કચ્છી ભાષાની કિંમત વધારે છે. ગામડામાં રહેનારે તો કચ્છી ભાષા પૂરેપૂરી જાણી લેવી આવશ્યક છે. કદાચ સુધારાના ખવનથી શહેરમાં કચ્છી ભાષાને જાહેલે ગુજરાતીમાં સંઘળાજ વહીવટો ચાલે તો તે શક્ય છે ખરું; પરંતુ ગામડાઓમાં તો કદી કચ્છી ભાષાનું આકર્ષણ, માન અને સ્થાન ઓછાં થશેજ નહિ.

કચ્છમાં પ્રથમ આવનાર કે કચ્છી ભાષાથી અપરિચિત માણસને સૌથી પહેલાં ખાતર કરીને 'હએરા' શબ્દ આપ્યો છે. તે શબ્દનો અર્થ 'કચ્છ નરેશ (રા) ધર્મ હવે (હએ)' એવો થાય છે. વળી 'હએરા' એ કચ્છ રાજ્યનું ચિન્હ (Symbol) પણ દેવો સમજાવે.

કચ્છનું લોકસાહિત્ય : અગાઉ કહ્યું તેમ કચ્છનું લોકસાહિત્ય-સંકુચિત અર્થમાં- કચ્છી કાવ્યોમાંજ સમાવેશ્ય છે એમ સમજી લઈએ. પુરાતન કાળની લગાઈનાં આગેદગી વણીનો તેમજ ઐતિહાસિક ગનાવો સંપર્કોષ કાવ્યોમાંજ ગૂંથેલાં છે. આ કાવ્યોમાંનાં ઘણાં જ અભારે પ્રચલિત છે. તેમાંનાં કેટલાંએક એવાં કરી, ગુજરાતી ભાષામાં ભાવપૂર્ણ ભાષાંતર કરી, કચ્છના ઇતિહાસનો અમુક ભાગ કદમ દ્વારા આપણી સમક્ષ મૂકવાનો એક સફળ પ્રયાસ શ્રી હુસેનભાઈ કારાણીએ કર્યો છે: તેમણે 'કચ્છના કળાધર' નામનું એક ખૂબ મોટું અને સુવાચ્ય પુસ્તક તૈયાર કરી કચ્છી સાહિત્યની સાચી સેવા બજાવો કહેવાય.

કચ્છી કાવ્યો મોટે ભાગે "કચ્છી સંજર"ની યોગ્યતામાંજ રચાએલાં હોય છે. 'કચ્છી સંજર'ની પદ્ધતિ કલાત્મક છે: તેની પ્રત્યેક દીઠમાં પહેલાં જો દુદાઓ આવે, બંને દુદા રેકે બખ્તે પંક્તિના હોવા જોઈએ. દરેક પંક્તિમાં ૨૪ માત્રા હોવી જોઈએ. પંક્તિના પ્રથમ અર્ધમાં ૧૩ અને બીજા અર્ધમાં ૧૧ માત્રા હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણે જો દુદાઓ પૂરા કરી પછી એક પંક્તિના જો ભાગ ઉચ્ચારીને મૂકવા જોઈએ, એટલે એની એક દીઠ ધર્મ. પહેલી દીઠનો દેશી લગજગ અર્ધ ભાગ જે જોઈ દીઠની સરખાવમાં પ્રથમ પંક્તિના પ્રથમ અર્ધ તરીકે આવશે જોઈએ. આમ જો અર્ધો પંક્તિ બેરહાસી જોઈએ. આ પ્રમાણે સાંકળની દીઠોની મારફત જોડાયેલી રહે છે એ મારે એનું નામ 'સંજર' (સાંકળ) પાડવામાં આવ્યું છે આથી પદ્ધતિમાં રચાએલાં કાવ્યો વાદ મખર્વાં જલુ સહેલાં યમ પડે છે. કચ્છી કાવ્યોમાં તે સિવાય લુટા લુટા રાગ પણ છે. ઠા. ન. 'કચ્છી કારી, કારાઈડા મારઈ, મુસદ્દા વગેરે. આ ઉપરાંત જણાશે કે કચ્છી ભાષા પુરાણી હોવા છતાં કવનમાં તાલ, માત્રા, રાગ-રાગજનિ પણ રચાન તો છેજ.

કચ્છી કાવ્યોના પ્રકારનથી કચ્છનું ઘણું લોકસાહિત્ય પ્રકારમાં આવ્યું છે. હલુ ઘણું જલાર હાલી સકાય તેનું છે. એક ગુર્જર સાહિત્યકાર-પરકારના ચન્દ્રમાં કહે તો "ગુજરાત અને કવિયાવાનું ઘણુંખરું લોકસાહિત્ય તો મેઘાણી અને રાવસુરાએ વીણી લીધું છે. જાકો હવે કચ્છનું જલાર આવે ત્યારે ખરું!" આમ કચ્છના લોકસાહિત્ય પર મોટી આરા બંધાયેલી છે.

કચ્છી ભાષાના કવિઓ-લુના અને નવા: કચ્છી ભાષાના આઠ કવિઓમાંનાં જો પ્રખ્યાત વીરોનાં નામ આવે પણ વાદ કરાય છે: (૧) રવ. કવિશ્રી રાધવ; (૨) રવ. કવિશ્રી નિરંજન. કવિ રાધવની કાવ્યકૃતિઓમાંની મોટે ભાગે ધીરામજનના 'ચાત્રખા'ને મળતી છે. એટલે સમાજની અનિષ્ટ પ્રજ્ઞાવિકાઓ પર કટાક્ષો છે.

દાસ જે રીતે ગુજરાતી ભાષાના કવિઓનો- 'ગણ ગણાય નહિ ને વીણા વીણાય નહિ,' એટલો મોટો રાફડો ફાટ્યો છે તેનું કયું કચ્છી ભાષા માટે નથી. કેમકે કચ્છી ભાષામાંજ કાવ્યો રચનારા 'ગણ ગણાય'જ છે. તેમાંના પ્રખ્યાત કવિઓ (૧) શ્રી હુસેનભાઈ કારાણી, (૨) શ્રી મળજીભાઈ લક્ષ્મીદાસ સંપટ, (૩) 'કચ્છી કાવ્ય મૃત'ના કર્તા શ્રી શીવજીભાઈ, (૪) શ્રીકૃત સાલજી નાનજી જોષી વગેરે છે.

તે સિવાય ગુજરાતી તેમજ કચ્છીમાં લખી શકે તેવા ધણાવ સાહિત્યકારોમાંથી કેટલાકને ગુજરાતી સાહિત્યે લગભગ પોતાનાજ ગણે કરી લીધા હોય ની । દા. ત (૧) સ્વ. સાક્ષર શ્રી નારાયણ વિસનજી. કક્કર, (૨) સ્વ. મુરારજીભાઈ માવજી કામદાર, (૩) શ્રી. હુમરશી ધરમશી સંપટ, (૪) કવિશ્રી ચમન, (૫) ડૉ. શ્રી. મૂળજી જોષી, (૬) શ્રી. લાલજી મૂળજી જોષી, (૭) શ્રી. લાલજી નાનજી જોષી, (૮) યુવાન નવલકથાકાર શ્રી રસિકલાલ જોષી, (૯) શ્રી. પુરુષોત્તમ સુંદરજી ગોર, (૧૦) શ્રી. રાવસિંહજી રાઠોડ, (૧૧) શ્રી. યુનીલાલ પાટડીઆ, (૧૨) સ્વ. પુરુષોત્તમ મૂળજી શેઠ વગેરે. આ સિવાય અનેક અદ્વાર પડી જૂકેલા અને ભવિષ્ય માટે સારી આશા આપતા ઊગતા કચ્છી લેખકો અને કવિઓનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં નોંધપાત્ર ફાળો છે.

આટલા પ્રાથમિક છતાં સર્વોચ્ચ વિવેચન પછી હવે આપણે કચ્છી સાહિત્યનાં મૂળમૂત વ્યંગો—દુહાઓ, કહેવતો, ઉખાણાં, રસકવિતો—વગેરેનાં દર્શન કરીએ.

કચ્છી દુહાઓ:

‘કકલે’ કાઠો રજેઓ, રજેઓ કાઠરા

કાં વિચાણી મલ્લણી, કાં અકળર મા.

ભાવાર્થ: ‘કકલે વીરોએ કચ્છનું અને કચ્છના મલ્લીનું રક્ષણ કર્યું એથી અકળર બાદશાહને જન્મ આપવાને એની માતાને જેટલું માન થતે છે તેટલુંજ માન આ કકલે બાળકોને જન્મ આપનાર તેમની માતા મલ્લણીને પણ થતે છે.’

રાજકુમારોના રક્ષણનું વચન પાળવાને પોતાનાં ૭ ૭ બાળકોને રહેસાનાં જોઈ રહેનાર કચ્છના કીર્તિમુગટ સર્મા કક્કલેપતીના સ્વાર્પણના આ કરુણ દ્રશ્યને કચ્છી કાવ્ય દ્વારા વર્ણવી શ્રી. કારાણીએ કચ્છી જાનની મીઠાઈ, પ્રાસની ખૂબીથી, તેમના એક સર્ગક કાવ્ય ‘કુરબાની’માં બતાવી છે:

“...જંગલ રૂનાં, ઝાડી રૂની, ઝાડેમથે પનપન રૂનાં,
પંખી પરદા ને પથ, વનરાઈ વનવન રૂનાં,
રણવીર રાવળ નમન, ને ગામન જનજન રૂનાં,
આસ્માન ને ધણી રૂનાં, માટું રૂનાં, મનમન રૂનાં,
કવિતા કરે કારાણી રૂનું, કલમ કાગર કે છડે
હિકડો ન કકલે રૂનું, જેલ લાલ લટિયર બાલડે.”

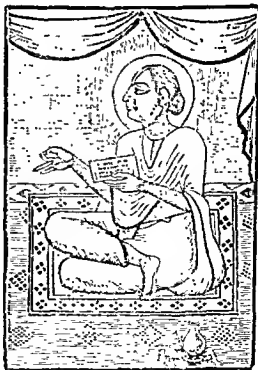
ભાવાર્થ:—આવા અસાધારણ બનાવથી અને કરુણ મૃત્યુથી જંગલ એટલું તો ત્રાહી ત્રાહી પોકારી ઊઠ્યું કે, જંગલે જંગલની ઝાડીઓએ રુદન કર્યાં, ઝાડો પરનું પાંદડે પાંદડું રડી ઊઠ્યું; પક્ષીએ પક્ષી અને વનગાંહેની એકેએક વસ્તુ રડી ઊઠી. રણવીર રાવળ જન્મ અને ગામે ગામના માણસો સઘળાં રડી ઊઠ્યાં. એટલુંજ નહિ પરન્તુ આકાશ અને પૃથ્વી પણ ગળે હમદર્દી બનાવતાં રડી રહ્યાં હોય એવું લાગ્યું; માણસે માણસનાં મન રડી ઊઠ્યાં. કવિશ્રી કારાણી પોતે પણ કલમ અને કાગળને બાળ્યોએ રાખી એ ઘડી આંસુ સારી રહ્યાં પરન્તુ જેના ૭ ૭ બાળકો કુરબાનીના યસમાં હોમાઈ ગયા હતા એવા એકજ કકલે વીરની આંખમાંથી આંસુ સર્યું નહિ.

પ્રાચીન વૈષ્ણવાચાર્ય શ્રીવિષ્ણુસ્વામી: તેમની પરંપરામાં યથેચ્છા ગોવિંદાચાર્ય નામે એક વૈષ્ણુવાચાર્યના શિષ્ય વલ્લભભટ્ટના વંશમાં, આંધ્ર દેશના કાદૂરપાંદુ કે કાંદુરવાર નામક ગામમાં, પૂર્વે, કૃષ્ણજીવેદીય તૈત્તીરીયશાખી ભારદ્વાજ ગોત્ર અને આપરતંત્ર સૂત્રના, વેદવતાડુ કુટુંબના, શ્રીપત્તારાયજી નામે એક વિદ્વાન તૈલંગ વ્યાઘ્રજી રહેતા હતા. તેમના પુત્ર ગમાધર ભટ્ટ તેમના મળપતિ ભટ્ટ ને નેમના વલ્લભ ભટ્ટ; વલ્લભભટ્ટને લક્ષ્મજી ભટ્ટ અને જનાર્દન ભટ્ટ નામના બે પુત્રો થયા. આ કુટુંબ સોમયાજી હતું અને તેથી તેની શાખજ સોમયાજી પડી ગઇ હતી. શ્રીમંતનારાયણ ભટ્ટથી માંડી શ્રી લક્ષ્મજી ભટ્ટજી સુધીમાં સો સોમયજ પૂરા કરવામાં આવ્યા હતા. એમ મનાતું આવ્યું છે કે જે કુલમાં સો સોમ-યજ પૂરા થાય તે કુલમાં જન્મરહસ્ય દેવાંથી પુરપનો જન્મ થાય. એ પ્રમાણે શ્રીલક્ષ્મજી ભટ્ટજીને ત્યાં તેવા દેવાંથી પુરપનો જન્મની સંભાવના કરવામાં આવતી હતી. શ્રીલક્ષ્મજી ભટ્ટજીનાં વિજયનગરના રાજ્યુરુ શ્રીસુશર્માનાં ઇન્દ્રમાગાર નામક બેન સાથે લગ્ન થયાં હતાં. તેમાં તેમને શ્રીનારાયણ ભટ્ટ નામક એક પુત્રનો અને બે પુત્રીઓનો જન્મ થયો હતો. એ ત્રણ બાળકોના જન્મ પછી શ્રીલક્ષ્મજી ભટ્ટજીને પ્રવાગ નિવાસ કરવા જવાની ઇચ્છા થઇ. પુત્ર શ્રીનારાયણ ભટ્ટને કાદૂરપાંદુ ગામમાં જ પોતાના ભાઈ જનાર્દન ભટ્ટજીને ત્યાં રાખી પોતાની બે પુત્રી અને પત્ની સાથે યાત્રા કરવાને માટે શ્રીલક્ષ્મજી ભટ્ટજી પોતાને ગામથી વિદાય થયા. તેઓ તીર્થજમણ કરતા કરતા બીમરથી નદીને કિનારે ચંપારણ્ય નામક સ્થાનમાં આવ્યા. અહીં શ્રીલક્ષ્મજીભટ્ટજીને એ ૧૫૨૯ના ચૈત્ર (મઝ વૈશાખ) વદિ ૧૧ ને શનિવારની રાત્રીએ સાત માસે પુત્રજન્મ થયો. (કોઇ મં. ૧૫૩૫ ના ચૈત્ર વદિ ૧૧ રવિ અને કોઇ તે તિથિ-માસ-વર્ષ પણ વાર ગુરુવાર કહે છે. ગીતાની રક્ષિત્કંઙ્ગી નામક ટીકાકાર શ્રીકલ્યાણ ભટ્ટજી પોતાના કલ્પેલ નામક અંધમાં વર્ષ ૧૫૨૯ ને વાર શનિ કહે છે, જે ગણિતની દૃષ્ટિએ ખરાબર છે. સૌથી જૂનો વર્ષનો ઉલ્લેખ શ્રીકલ્યાણ ભટ્ટજીનો છે. ગૌડિયા સંપ્રદાયના અંધોમાં પણ આ જ વર્ષ મળે છે.) બાળક અધૂરે માસે જન્મતાં ક્ષણભર મૂર્છા રહી, પરંતુ પછીથી પરમ તેજસ્વી મદાન અસૌકિક સુંદર બાલકનાં દર્શન થયાં. આ જ બાળક તે શ્રીવલ્લભ. શ્રીલક્ષ્મજી ભટ્ટજી પોતાના આ બાળક અને પત્નીને લઈ નિકટના ચૌક ગામમાં આવ્યા અને ત્યાં જાતકર્માદિ સંસ્કારો કર્યા. ત્યાં દોઢ બે માસ રહ્યા પછી આ નાનું કુટુંબ આગળ વધ્યું અને કેટલાંક તીર્થોમાં યાત્રા કરતાં કરતાં પ્રવાગમાં નિવાસ કરી રહ્યું. અહીં પ્રવાગમાંજ ત્રણ વર્ષ બાદ શ્રી. રામકૃષ્ણ નામક બાળકનો શ્રીલક્ષ્મજી ભટ્ટજીને ત્યાં જન્મ થયો.

હવે ત્યારે શ્રીવલ્લભ પાંચ વર્ષના થયા ત્યારે શ્રીલક્ષ્મજી ભટ્ટજી કાદૂર જઈ રહ્યા. ત્યાં હતુમાન ધોટ ઉપર એક ગરબન બાંધે લઈ એમણે કાયમી નિવાસ કરવાનો નિશ્ચય કરી

ધ્યાસમય શ્રીવલ્લભને યતોપવીતસંસ્કાર કરાવ્યો અને બાળકના વિદ્યાભ્યાસનું કાર્ય મધ્ય-ગ્રંથાલયી શ્રીમાધવેંદ્રપુરી નામક પંડિતને સોંપ્યું. થોડા સમય ઉપર જ રચપાચેલી શ્રીમાધવેંદ્રપુરીની પાઠશાળા એ વખતે કાશીમાં એમની વિદ્વત્તાથી વિખ્યાત થઈ ચૂકી હતી. અહીં શ્રીમાધવેંદ્રપુરીએ પાસે બાળક વલ્લભના અભ્યાસનું દોટક વર્ષ કાર્ય આપ્યા પછી શ્રીમાધવેંદ્રપુરી સં. ૧૫૩૫ માં વ્રજમાં ગયા અને પાઠશાળાનું કાર્ય શ્રીમાધવતીર્થ નામના વિદ્વાનને સોંપતા ગયા. શ્રીરામકૃષ્ણને યતોપવીતસંસ્કાર થયા પછી શ્રીમાધવતીર્થ પાસે ભણવા મૂકવામાં આવ્યો. થોડા જ સમયમાં બંને બાળકો સારા વિદ્વાન થયા. આ બાળકોને દાર્શનિક જ્ઞાન અપાવવાની ઇચ્છાથી બંને પુરોનાં લગ્ન પતાવ્યા પછી સં. ૧૫૪૨ માં શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટે પોતાના આ બંને બાળકો અને પત્ની સાથે દક્ષિણમાં તુંગભદ્રા નદીને કિનારે આવેલા અને ત્યાં પોતાના સાળા સુશર્મા રહેતા હતા તે સુપ્રસિદ્ધ વિજયનગર નામના નગરમાં આવ્યા. ત્યાંના સરસ્વતી-ભંડારમાં પૂરું અને ઉત્તરગીમાંસનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરાવવાને માટે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટે બંને બાળકો સોંપી આપ્યા. બે વર્ષ સુધી મન લગાવી ત્યાં અભ્યાસ કર્યા બાદ શ્રીવલ્લભની ભારતવર્ષના દાર્શનિક પંડિતોમાં ગણના થવા લાગી. આ જ સમયમાં શ્રીવલ્લભે "તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ" નામક સર્વ શાસ્ત્રોના મંદોદરપ્ર અંબની રચના કરી, પોતાના પિતાજીને ભેટ આપ્યો.

શ્રીવલ્લભના અધ્યયન પછી સં. ૧૫૪૫ માં શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટે ફરી તીર્થયાત્રા કરવાને માટે વિજયનગરથી નીકળ્યા. એમ કહેવાય છે કે જ્યારે એણે શ્રીલક્ષ્મણ બાલાજીમાં આવ્યા, ત્યારે ત્યાં શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટે સ્વધામ પધાર્યા. કુટુંબનો ભાર ૧૬ વર્ષના બાળક શ્રીવલ્લભ ઉપર આવી પડ્યો. મોટાભાઈ શ્રીનારાયણ ભટ્ટ શ્રીવલ્લભથી મોટા હતા, પરંતુ કાંકરવાડમાં પૂર્વે શ્રીમાધવેંદ્રપુરી યાત્રા કરતાં આવી અટકા ત્યારે તેમની ભક્તિપરાયણતા જોઈ શ્રીમાધવેંદ્રપુરીએ તેમને દોષા આપી ગોપાલગંધ આપ્યો હતા; અને કેશવપુરી એવું નામ પાડ્યું હતું. શ્રીમાધવેંદ્રપુરીની સાથે તેઓ ગુંન્ગરત-દશમાં રહેવા લાગ્યા હતા. શ્રીમાધવેંદ્રપુરી કાશી આવ્યા પછી શ્રીકેશવપુરી ધર્મપ્રચાર-નિમિત્ત તીર્થયાત્રામાં નીકળી પછી સુદર શેષમાં જઈ રહ્યા હતા. ગોડિયા ગ્રંથાલયમાં શ્રીકેશવપુરીનું માન અસાધારણ હતું. આમ એ વિરક્ત થઈ ચૂકેલા હતા.

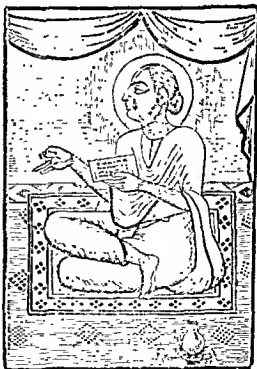
શ્રીવલ્લભ પિતાનો અંત્યેશ્વિવિધિ પૂર્ણ કર્યો પછી, નાનાભાઈ અને માતાની સાથે કાંદૂરપાંદુમાં આવ્યા અને પોતાના કાકા શ્રી જનાર્દનભટ્ટ સાથે રહેવા લાગ્યા. થોડો સમય

પ્રાચીન વૈષ્ણવાચાર્ય શ્રીવિષ્ણુસ્વામી: તેમની પરંપરામાં થયેલા ગોવિંદાચાર્ય નામે એક વૈષ્ણુવાચાર્યના શિષ્ય વલ્લભભટ્ટના વંશમાં, આંધ્ર દેશના કાઠૂરપાંદુ કે કાંકરવાર નામક ગામમાં, પૂર્વે, કૃષ્ણચલુવેંદીય તૈત્તિરીયશાખી ભારદ્વાજ ગોત્ર અને આપસ્તંબ સૂત્રના, વેદલનાડુ કુટુંબના, શ્રીયજ્ઞનારાયણ નામે એક વિદ્વાન સૈવંગ લાલણ્ય રહેતા હતા. તેમના પુત્ર ગંગાધર ભટ્ટ તેમના ગણપતિ ભટ્ટ ને તેમના વલ્લભ ભટ્ટ: વલ્લભ ભટ્ટને લક્ષ્મણ ભટ્ટ અને જનાર્દન ભટ્ટ નામના બે પુત્રો થયા. આ કુટુંબ-સોમયાજી હતું અને તેથી તેની શાખાજ સોમયાજી પડી ગઇ હતી. શ્રીયજ્ઞનારાયણ ભટ્ટથી માંડી થી લક્ષ્મણ ભટ્ટ સુધીમાં સો સોમયજ પૂરા કરવામાં આવ્યા હતા. એમ મનાતું આવ્યું છે કે જે કુલમાં સો સોમ-યજ પૂરા થાગ તે કુલમાં જગત્પરસ્ત દેવાંશી પુરુષનો જન્મ થાય. એ પ્રમાણે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજીને ત્યાં તેવા દેવાંશી પુરુષના જન્મની સંભાવના કરવામાં આવતી હતી. શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજીનાં વિજયનગરના રાજ્યશુર શ્રીસુશર્માનાં ઇલ્લમાગાર નામક બેન સાથે લગ્ન થયાં હતાં. તેમાં તેમને શ્રીનારાયણ ભટ્ટ નામક એક પુત્રનો અને બે પુત્રીઓનો જન્મ થયો હતો. એ ત્રણ બાળકોના જન્મ પછી શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજીને પ્રયાગ નિવાસ કરવા જવાની ઇચ્છા થઇ. પુત્ર શ્રીનારાયણ ભટ્ટને કાઠૂરપાંદુ ગામમાં જ પોતાના ભાઈ જનાર્દન ભટ્ટજીને ત્યાં રાખી પોતાની બે પુત્રી અને પત્ની સાથે ગાત્રા કરવાને માટે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી પોતાને ગામથી વિદાય થયા. તેઓ તીર્થજમણ કરતા કરતા ભીમરથી નદીને કિનારે ચંપારણ્ય નામક સ્થાનમાં આવ્યા. અહીં શ્રીકૃષ્ણમાગારજીને સં ૧૫૨૬ ના ચૈત્ર (વ્રજ વૈશાખ) વદિ ૧૧ ને રાત્રિવારની રાત્રીએ સાત માસે પુનઃજન્મ થયો. (કોઇ સં. ૧૫૩૫ ના ચૈત્ર વદિ ૧૧ રવિ અને કોઇ તે તિથિ-માસ-વર્ષ પણ ચાર ચુરુવાર કહે છે. ગીતાની રસિકરંજની નામક ત્રીકાકાર શ્રીકૃષ્ણાણ ભટ્ટજી પોતાના કલ્લોલ નામક ગ્રંથમાં વર્ષ ૧૫૨૬ ને વાર શનિ કહે છે, જે ગણિતની દૃષ્ટિએ ખરોત્તર છે. સૌથી જૂનો વર્ષનો ઉલ્લેખ શ્રીકૃષ્ણાણ ભટ્ટજીનો છે. ગૌડિયા સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં પણ આ જ વર્ષ મળે છે.) બાળક અધૂરે માસે જન્મતાં ક્ષણભર મૂર્છા રહી, પરન્તુ પછીથી પરમ તેજસ્વી મદાન અસીકિત સુંદર બાલકનાં દર્શન થયાં. આ જ બાળક તે શ્રીવલ્લભ. શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી પોતાના આ બાળક અને પત્નીને લઈ નિકટના ચોડા ગામમાં આવ્યા અને ત્યાં ત્રણત્રીસ સંસ્કારો કર્યા. ત્યાં દોઢ બે માસ રહ્યા પછી આ નાનું કુટુંબ આગળ વધ્યું અને કેટલાંક નીચીમાં ગાત્રા કરતાં કરતાં પ્રયાગમાં નિવાસ કરી રહ્યું. અહીં પ્રયાગમાંજ ત્રણ વર્ષ બાદ શ્રી. રામકૃષ્ણ નામક બાળકનો શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજીને ત્યાં જન્મ થયો.

હવે ત્યારે શ્રીવલ્લભ પાંચ વર્ષના થયા ત્યારે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી કાશી જતા રહ્યા. ત્યાં હનુમાન ધાટ ઉપર એક મકાન બાંધે લઈ એમણે કાશી નિવાસ કરવાનો નિશ્ચય કરી

ધ્યાસમય શ્રીવલ્લભને યત્નોપવીતસંસ્કાર કરાવ્યો અને બાળકના વિદ્યાભ્યાસનું કાર્ય મધ્ય-ગ્રંથાલયી શ્રીમાધવેંદ્રપુરી નામક પંડિતને સોંપ્યું. થોડા સમય ઉપર જ રચપાચેલી શ્રીમાધવેંદ્રપુરીની પાઠશાળા એ વળતે કાશીમાં એમની વિદ્વત્તાથી વિખ્યાત થઈ ચૂકી હતી. અહીં શ્રીમાધવેંદ્રપુરીજી પાસે બાળક વલ્લભના અભ્યાસનું દોટક વર્ષ કાર્ય ચાલ્યા પછી શ્રીમાધવેંદ્રપુરી સં. ૧૫૩૫ માં વ્રજમાં ગયા અને પાઠશાળાનું કાર્ય શ્રીમાધવતીર્થ નામના વિદ્વાનને સોંપતા ગયા. શ્રીરામકૃષ્ણને યત્નોપવીતસંસ્કાર થયા પછી શ્રીમાધવતીર્થ પાસે ભણવા મુકવામાં આવ્યો. થોડા જ સમયમાં બંને બાળકો સારા વિદ્વાન થયા. આ બાળકોને દાર્શનિક જ્ઞાન અપાવવાની ઇચ્છાથી બંને પુત્રોનાં લગ્ન પતાવ્યા પછી સં. ૧૫૪૨ માં શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી પોતાના આ બંને બાળકો અને પત્ની સાથે દક્ષિણમાં તુંગભદ્રા નદીને કિનારે આવેલા અને ન્યાં પોતાના સાળા સુશર્મા રહેતા હતા તે સુપ્રસિદ્ધ વિજયનગર નામના નગરમાં આવ્યા. ત્યાંના સરસ્વતી-ભંડારમાં પૂર્વ અને ઉત્તરગીર્માંસાને તુલનાત્મક અભ્યાસ કરાવવાને માટે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજીએ બંને બાળકો સોંપી આપ્યા. એ વર્ષ સુધી મન લગાવી ત્યાં અભ્યાસ કર્યા બાદ શ્રીવલ્લભની ભારતવર્ષના દાર્શનિક પંડિતોમાં ગણના થવા લાગી. આ જ સમયમાં શ્રીવલ્લભે "તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ" નામક સર્વ શાસ્ત્રોના સંદેહરૂપ ગ્રંથની રચના કરી, પોતાના પિતાજીને ભેટ આપ્યો.

શ્રીવલ્લભના અધ્યયન પછી સં. ૧૫૪૫ માં શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી ફરી તીર્થયાત્રા કરવાને માટે વિજયનગરથી નીકળ્યા. એમ કહેવાય છે કે જ્યારે એઓ શ્રીલક્ષ્મણ બાલાજીમાં આવ્યા, ત્યારે ત્યાં શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી સ્વધામ પધાર્યા. કુટુંબનો ભાર ૧૬ વર્ષના બાળક શ્રીવલ્લભ ઉપર આવી પડ્યો. મોટાભાઈ શ્રીનારાયણ ભટ્ટ શ્રીવલ્લભથી મોટા હતા, પરંતુ કાંકરવાડમાં પૂર્વે શ્રીમાધવેંદ્રપુરી યાત્રા કરતાં આવી અટકતા ત્યારે તેમની ભક્તિપરાયણતા જોઈ શ્રીમાધવેંદ્રપુરીએ તેમને દીક્ષા આપી ગોપાલગંધ આવ્યો હતો; અને કૃષ્ણપુરી એવું નામ પાડ્યું હતું. શ્રીમાધવેંદ્રપુરીની સાથે તેઓ ગંધર્વ-દશમાં રહેવા લાગ્યા હતા. શ્રીમાધવેંદ્રપુરી કાશી આવ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણપુરી ધર્મપ્રચાર-નિમિત્ત તીર્થયાત્રામાં નીકળી પછી અકર શેત્રમાં જઈ રહ્યા હતા. ગૌડિયા ગ્રંથદાયમાં શ્રીકૃષ્ણપુરીનું જ્ઞાન અસાધારણ હતું. આજ એ વિરક્ત થઈ ચૂકેલા હતા.

શ્રીવલ્લભ પિતાનો અંત્યેષ્ટિવિધિ પૂર્ણ કર્યા પછી, નાનાભાઈ અને માતાની સાથે કાંકરપાંદુમાં આવ્યા અને પોતાના કાકા શ્રી જનાર્દનભટ્ટ સાથે રહેવા લાગ્યા. થોડો સમય

રહ્યા બાદ કાકાની રજા લઈ ફરી તીર્થયાત્રામાં નીકળી પડ્યા. માર્ગમાં દામોદરદાસ દરસાની અને કૃષ્ણદાસ મેઘન નામક બે શિષ્યો થયા. બાલક શ્રીવલ્લભ અને લગભગ સમવયસ્ક બે બે શિષ્યો અગળ તીર્થો કરતા કરતા મારવાડમાં આવ્યા. ત્યાં જારખંડ નામક રથમાં શ્રીવલ્લભને કોઈ અચિત્ત દેવત મંચમાં બેસાવતું હોય તેવું થયું; એટલે શ્રીવલ્લભ મંચમાં જવાનો નિશ્ચય કરી ઉત્તરેનમાં આવ્યા. ત્યાં ઝં. ૧૫૪૬ ના ચૈત્ર સુદિ ૧ ને દિવસે શિષ્યા નદીના તટ ઉપર એક મુંદર રથમાં ધીબાગવતનું પારાયણ કર્યું : (આ દિવસે ત્યાંના નરાત્તમ નામના બ્રાહ્મણગોરને તીર્થગોર તરીકે કબૂલ કર્યાનું તેવા એક ખતથી માનવામાં આવે છે. આ ખત થોડા વર્ષો પૂર્વે "શુદ્ધદૈત" માસિકમાં છપાયેલું છે.) ત્યાંથી તીર્થો કરતા કરતા તેઓ ગોકુલ આવ્યા. એમ માનવામાં આવે છે કે ગોવિંદચાટ ઉપર ઝં. ૧૫૪૮ ના આવણ સુદિ ૧૧ ને દિને પ્રભુ શ્રી ગોવર્ધનપરણે સાક્ષાત પ્રદટ થઈ શ્રીવલ્લભને ભક્તિ-માર્ગે દીક્ષા આપી અને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારી "અલખંડ"નું દાન કર્યું. શ્રીવલ્લભે એટ વને પવિત્ર ધરાધ્યું. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં પ્રભુની આના પ્રમાણે સૌથી પ્રથમ દામોદરદાસ દરસાનીને અને પછી બીજા અનેક મળવાસીઓને શ્રીવલ્લભે શિષ્ય તરીકે સ્વીકારી "બ્રહ્મસંમંથ" એ નામે સુપ્રસિદ્ધ ભક્તિમાર્ગે દીક્ષા આપી.

તે જ રથએ સદ્ગુરુ નામના અન્ધોદ્ગા એક મળવાસી હાજરે આવી ગિરિરાજ પરંત ઉપર શ્રીગોવર્ધનનાથજીના પ્રાદરણની દ્રષ્ટીસ્ત કહો. એમ કહેવાય છે કે શ્રીમાધવેંડુપુરી ઝં. ૧૫૩૫ માં કાશીથી મળ્યાં આવેલા ત્યારે ત્યાં એક ધીંગોપાલનું સ્વરૂપ એમણે શ્રીગિરિરાજ ઉપર એક મંદિર કરી પધરાવેલું. આ મંદિર પૂર્વેના નામના ક્ષતિયે કરાવી આપેલું એમ મીડિયા મંપ્રદાયવાળા માને છે. ઝં. ૧૫૩૮ માં તેઓ એ પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે જમનાથજીમાં કૃષ્ણમંદન લેવા ગયા અને ઝં. ૧૫૪૦ માં પાછા ફરે એ પૂર્વે જ ઉત્કલ દેશમાં રેમુળા નામના રથમાં પ્રયુધામવાસી થયા. શ્રીગિરિરાજમાં મળવાસીઓ એ ગોપાલસરવજીની સેવા કરતા રતા. શ્રીવલ્લભે જે જાતનો અવાજ જારખંડમાં માંભળ્યો હતો, તેવા જ અન્ધોરમાં આવી ફરી સાંભળ્યો. તેથી તેમને ખાતરી થઈ કે પ્રભુ અત્રે જ મિરાજે છે. સદ્ગુરુ સાથે શ્રીગિરિ-રાજ ઉપર જઈ એ શ્રીગોપાલ-શ્રીગોવર્ધનપરણનાં દર્શન કરી શ્રીવલ્લભને અત્યંત આનંદ થયો. ત્યાં સેવાપ્રકાર ચચાચિત્ત કરી એઓ પાછા પોતાના વતનમાં આવ્યા. થોડા દિવસો ત્યાં રહી ઝં. ૧૫૪૮ (આષાઢી) ના વૈશાખ વદિ ૨ ને દિવસે શ્રીવલ્લભે સ્વનંતરીને ભારતવર્ષની પરિક્રમાનો આરંભ કર્યો અને સૌથી પ્રથમ ગોદાવરીના તીર ઉપર ઉતર્ય પ્રદેશમાં આવેલા એક બીજા વિદ્વાનગર નામક નગરમાં જાગવત ધર્મનો પ્રચાર કરવાને માટે ગયા. ત્યાં તે વખતે રામભદ્ર નામક રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. તેની સહામાં વાદ થયા પછી શ્રીવલ્લભને વિજેતા તરીકે સુવર્ણાભિષેક કરવામાં આવ્યો. (જુઓ. મોડગા-નરેસોના પ્રાચીન ઐતિહાસિક મંથ "પ્રતાપવંશ વર્ણન" મો ૧૦ મો તરંગ પેજ ૨૫-૪૦.) અહીંથી શ્રીજગન્નાથજી જતા ત્યાં પ્રસાદનું માદાન્ય વધારી છેક સેતુમંધરામેશ્વર સુધીનાં તીર્થોમાં જગમગ કરતા કરતા અને અનેક શિષ્યો કરતા કરતા નેમ જ મુંદર રથમાં જાગવત-પારાયણ કરતા કરતા મળ્યાં આવ્યા, અને શ્રીગિરિરાજ પર આવી શ્રીગોવર્ધનપરનાં દર્શન કર્યા. ઝં. ૧૫૫૪ નો અન્નકુટ-ઉત્સવ ત્યાં મહાપૂજાથી ગાળી. મળરાત અને કાઠિયાવાડમાં તીર્થ-પરિક્રમણ કરી, ત્યાંથી કચ્છ-મિંઠા અને છેક જગદિશમ માર્ગે શ્રીજગન્નાથ અને ઉત્કલના વિદ્વાનગરમાં માર્ગ પોતાના વતન કાંદરખાંડમાં આવ્યા. અહીં ઝં. ૧૫૫૪ ના વૈશાખ સુદિ ૩

ને દિવસે પ્રથમ પરિક્રમા પૂર્ણ કરી. એ પછી ત્યાં માતા તેમજ કાકા પાસે એક વર્ષ રહી ગાં. ૧૫૫૫ ના ચૈત્ર સુદિ ૨ થી બીજી પરિક્રમાનો આરંભ કર્યો. લગભગ એ જ રૂમે ઉત્કલના વિદ્યાનગર અને તે પછી સેતુબંધરામેશ્વર, પંઠરપુર, ઉત્કલના વગેરે સ્થળોમાં યજ્ઞ શ્રીવલ્લભ મંજમાં આવ્યા.

આ સમયે ઉત્તર ભારતવર્ષ ઉપર સિકંદર લોદીનું શાસન હતું. મથુરા પ્રદેશમાં તેના કેટલાક હાકેમોએ દિંદુઓ ઉપર ભારે ભુદ્ધિ આદર્શ હતા. શ્રીવલ્લભ આવ્યા ત્યારે એ ભુદ્ધિએ ચાલુ હતા; મદિરા તોડી - પાકડામાં આવતાં અને તીર્થો ભટ્ટ કરવામાં આવતાં. કોઈ દિંદુને તીર્થસ્નાનાદિ પણ કરવા દેવામાં આવતાં નહોતાં. શ્રીવલ્લભની આજ્ઞાથી એમના શિષ્યસમૂહો અને તેને અનુસરી મથુરાની ભાવિક દિંદુપ્રજાએ એ હુકમોનો અનાદર કરી વિશ્રામઘાટ ઉપર યમુનાસ્નાન કર્યું; અને પછી શ્રીવલ્લભ મંજમાં આવ્યા ગયા. ત્યાં જઈ ભુદ્ધિએ છે તો શ્રીગોવંદનધરણું મદિરા નષ્ટ કરવામાં આવેલું. શ્રીકુલનદાસ વગેરે પ્રભુને “ટીક કે ધના” નામક રચનામાં પંધરાવી ગયા હતા. એ પછી પંચરી નામક રચના નજીક રયામઘાટમાં પંધરાવી ગયેલા. રા. ૧૫૫૬ ના ચૈત્ર સુદિ ૨ ને દિને ત્યાંથી પંધરાવી શ્રી મહાપ્રભુજીએ તૈયાર કરાવેલા નવા મદિરામાં પ્રભુને પંધરાવ્યા. અને જે વર્ષ પર્વત ત્યાં રહી પ્રભુની સેવા કરી એજ ગાળામાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો પ્રભુતાથી આકર્ષાયેલા સિકંદર લોદીએ હોનહાર નામના ચિત્રકાર પાસે શ્રીવલ્લભાચાર્ય અને તેમના ત્રણ શિષ્ય હમોદરદાસ હરસાની, કૃષ્ણદાસ મેઘન અને માધવભટ્ટ કારમીરીનું સમૂહચિત્ર આલેખાવ્યું, જે અત્યારે દિશનગરના દરબારમાં મોજૂદ છે. એ પછી યાત્રા અપૂર્ણ રાખી શ્રીવલ્લભ પ્રભુના આદેશે પ્રયાગ, કાશી, જગન્નાથજી યજ્ઞ પોતાના વનનમાં આવ્યા. ત્યાંથી માતાજીને સાથે લઈ કાશી આવ્યા અને ત્યાં સં. ૧૫૬૦ (આઘાદી) ના આઘાદ સુદિ ૫ ને દિને શ્રીદેવન ભટ્ટની મહાલક્ષ્મી નામક કન્યા સાથે લગ્ન કર્યા. માતા અને પત્નીને ત્યાં જ રાખી શ્રીવલ્લભ પ્રથમ શ્રીગિરિરાજ આવ્યા. ત્યાંની મંજયાત્રા પૂર્ણ કરી પછી સૂરસેનમાં જ્યાં મોટાભાઈ શ્રીકેશવપુરી હતા, ત્યાં આવી પ્રજામાદિક કરી પછી પાછા રીપલલ કાશી આવ્યા. ત્યાં થોડા મંસ ગિરાજ પછી બીજી યાત્રાનાં બાકી રહેલાં તંત્રોનાં દર્શન કરવા નીકળ્યા. આ વખતે ફરતા ફરતા શ્રીવલ્લભ દક્ષિણમાં આવ્યા. કહેવાય છે કે ત્યાં તુંગભદ્રાના તીર પર આવેલા વિજયનગરમાં તે વખતના રાજા વીરનૃસિંહના સમયમાં તેના નાના ભાઈ કૃષ્ણરાય રાયલુના આગ્રહથી દરબારમાં ચાલતા એક શાસ્ત્રાર્યમાં ભાગ લેવા શ્રીવલ્લભ આવ્યા. અહીં શાસ્ત્રાર્યમાં વિજય મળતાં તેમને સં. ૧૫૬૦ના ચૈત્ર સુદમાં સુવર્ણોલિપેકે કરવામાં આવ્યો. ત્યાંથી આચાર્યપદવી પ્રાપ્ત કરી શ્રીવલ્લભ તીર્થભ્રમણ કરતા કરતા ગૂજરાત-કાઠિયાવાડ-કચ્છ-સિંધ-બદરિકાશ્રમ વગેરે તંત્રોમાં યજ્ઞ સં. ૧૫૬૪ માં કાશીમાં પોતાને ઘેર આવી પહોંચ્યા.

કાશીમાં રિયર થયા પછી ત્યાંના કેવલાદી સંન્યાસીઓ સાથે અનેક વાદવિવાદના પ્રસંગ આવ્યા. વાદીઓને નિરત્તર કરવાને માટે પન્નાવલમ્બન નામક વાદચંચની રચના કરી શ્રીવલ્લભાચાર્યે શ્રીવિદ્યેશ્વરના દ્વાર પર જાંખ્યો. છતાં ઉપદ્રવ શાંત ન થવાને કારણે મિત્રો અને અંતર્ધર્મીઓની સલાહથી સં. ૧૫૬૭ માં નજીકના, ગંગાકિનારા પર આવેલા અડેલ નામક ગામમાં જઈ ત્યાં કાયમી નિવાસ કર્યો. અહીં મળેલી શાંતિના સમયમાં પૂર્વ અને ઉત્તર મીમાંસાનાં ભાષ્યો, ભાગવત ટીકા-સુજોધિની, અને પ્રકાશ પ્રકરણગ્રંથોની રચના કરી. અહીં સં. ૧૫૭૦ ના કર્તિક વદિ ૧૧ ને દિને પ્રથમ પુત્ર શ્રીગોપીનાથજીનો અને સં. ૧૫૭૨ ના માગસર (વજ્ર પોષ) વદિ ૬ ને દિવસે શ્રીવિદ્યાનાથજીનો જન્મ થયો. (કોઈ શ્રી ગોપીનાથજીનો જન્મ સં. ૧૫૬૭ માં પણ માને છે; પણ શ્રીકૃષ્ણાણુ ભટ્ટ “કલ્પલક્ષ”માં ૧૫૭૦ જણાવે છે, જે ખોટો હોવા કારણ નથી.)

અહીં સં. ૧૫૮૭ સુધી બિરાજ્યા. તે પછી પ્રભુની આરાજગતના ત્યાગની યનાં બિરદાસંન્યાસ ધારણ કરી, કાશીહનુમાનઘાટ ઉપર જઈ ત્યાં પુત્રોને અંતિમ શિક્ષા (જે શિક્ષા-શ્લોક તરીકે સાઝનજી શ્લોક પ્રસિદ્ધ છે, તે) લખી આપી સં. ૧૫૮૭ (આપાદી)ના આપાદ સુદિ ૨ ઉપર ૩ ને દિને મધ્યાહ્ન સમયે ગંગામાં દેહ છોડ્યો તે વખતે કહિ બોલેલાં જનોએ અમિનો એક મોટો તેજઃપુંજ આકાશમાં જતેજ જોયો, કહેવાય છે.

શ્રીવદ્વલભાચાર્યજીએ નિર્ગુણ ભક્તિમાર્ગની સર્વ વર્ણના જનો માટે સ્થાપના કરી, દિલ્લેને માટે શુદ્ધકૃત નેતાંતનો ઉપદેશ કર્યો છે. અનન્ય જ્ઞી પ્રભુનું સરજી અદર્શિય વિચારવું. અને દુઃસંગ, પ્રભુને ધર્મ વિનાના પદાર્થોનું સેવન તેમજ મિથ્યા ભાવજનો ત્યાગ કરવો, એ એમનો પ્રમાણ ઉપદેશ છે.

શ્રીવદ્વલભાચાર્યજી પછી યોગોપનાયજી આચાર્ય તરીકે આવ્યા. એઓ શ્રીગોકુલમાં આવી રહ્યા. એમને એક પુત્ર થયો. એ બંનેના સ્વધામપ્રધાણ પછી નાના પુત્ર શ્રીવિદ્વલનાયજી આચાર્ય થયા. એઓશ્રીએ કાચમી નિવાસ મથુરામાં કર્યો હતો. મોગજ સસાટ અકબરને શ્રીવિદ્વલનાયજી માટે ઘણું માન હતું. એણે જ એમને ' ગોસ્વામી ' એ ગિરુદ આપ્યું હતું, જે અદ્યાપિ પર્વત એ વસમા ચાલુ છે. શ્રીવદ્વલભાચાર્યજીના મંથોમાંથી અત્યારે ઉત્તરમીમાંસા-ભણમાયના અદી અખ્યાય, પૂર્વમીમાંસાના ભાવાર્થપાદનું ભાષ્ય, સુગોપિની (ભાગવત) દીકાના ૧-૨-૩, ૧૦, પૂર્વ અને ૧૧ મા રકથના ચાર અખ્યાય પર દીકા, ૧૬ પ્રકરણમંથો, યોગ સ્તોત્રી અને ' નરનાયદીપનિર્મળ ' (જે પ્રકરણ પૂર્ણ પર અને ત્રીજા ભાગવત પ્રકરણના પાંચ રકથ-અખ્યાય પર એમની જ પ્રકાશ-નામક દીકા સાથે), ચાટલા મંથો મળે છે. અણભાષ્યનો અધૂરો રહેલો ભાગ શ્રીવિદ્વલનાયજીએ પૂર્ણ કર્યો છે. એ ઉપરાંત શ્રીવિદ્વલનાયજીએ " વિદ્વન્મઝા " નામનો સ્વતંત્ર વાદ્યોગ, ભક્તિદંસ, ભક્તિતેજુ નિર્ભૂષ, મૂળારસજગડન (કાવ્ય), સુગોપિની-૧૦ મા રકથના ૩૨ મા અખ્યાય પર દિપ્તપદ્મી ઉપરાંત કેટલાયે સ્તોત્રો, શ્રી વદ્વલભાચાર્યજીના નવરત્ન, સિદ્ધાંતમુક્તાવલી અને ગમુનાદક પર દીકા, મીતાના પદેશા અખ્યાય પર દીકા, વગેરે મંથોની રચના કરી છે.

શ્રીવિદ્વલનાયજીના વંશમાં અનેક સમર્થ નંદિન વંશજો થયા છે, તેમાં તેમના ચોથા પુત્ર શ્રીગોકુલનાયજી, બીજા પુત્રના પુત્ર શ્રીકલ્યાણરાયજી, તે પૌત્ર શ્રીહરિરાયજી, ત્રીજા પુત્ર શ્રીઆસુકૃષ્ણજીના વંશમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી, ઉપરાંત શ્રીયોગી ગોપેશ્વરજી વગેરે મુખ્ય છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીએ ભણમાય ઉપર લખેલી " પ્રકાશ " નામક દીકા બધા ભાષકારોના મતનો ઉદ્દેશ આપી તુલનામક દૃષ્ટિએ લખાયેલી છે. એના ઉપર શ્રીયોગી ગોપેશ્વરજીએ " રસિગ " નામક સમર્થ દીકા લખી છે.

આ સંપ્રદાયમાં પૂર્વ સંસ્કૃત સાહિત્ય નસેનું, એમ માની કેટલાકોએ ભાષાસાહિત્યને આધારે વિરોધીઓએ ઊંટા ઉડાડવાનો પ્રયત્ન કરેલો; પણ છેડતી જે પગીરીઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યે આચાર્યના નિર્ગુણ ભક્તિમાર્ગની વિશુદ્ધિનો વિદ્વાનોમાં આવે પરિણ કરાઓ છે.

બધા ભાષકારોમાં સૌથી છેડતા ભાષ્યકાર આચાર્ય શ્રીવદ્વલભાચાર્ય થયા છે; એથી ભાષ્યકારોના મંથોનો પરિમય મેજવવામાં શ્રીવદ્વલજીનું નેતાંતભાષ્ય સૌથી વધુ ઉપયોગી છે. શ્રીવદ્વલજીએ ભક્તિસૂત્રના અર્થોની ખેંચનાળ કર્યા વિના અવિરૂદ્ધ પરિણામવાદને સ્વીકારી ભક્તિ જે આ જગતરૂપે પરિણમ્યું છે, એ પ્રાચીન શ્રીન સિદ્ધાન્તનું દર્શન કરાખી, માત્ર અનન્ય સરજીથી જ જીવ પ્રભુને પામી શકે છે, એ સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો છે.

‘સૌ અને પુરુષના દક્ષ સમાન હોઈ શકે?’
દુષ્ટ જગત-જગનના વિધાયકો-આ પ્રશ્નો ઉઠેલ નથી કરી શક્યા તો કાલેજના વિદ્યાર્થીઓ તેનો ઉઠેલ લાવી શકે?

‘જનાં વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રશ્ન ઉઠેલવા મથે છે તો ખરા જ. સંસારવિધાનમાં તેમનો ઘણો ફાળો છે, અગર તેમણે ઘણો ફાળો આપવાનો છે એવી માન્યતા તેમના હૃદયના ઉડાણમાં વસતી હોય છે. એટલે તેમની યત્નત્વસક્તાઓમાં આવા પ્રશ્નો ખૂબ ચર્ચાય છે. કૉલેજમાં એ પ્રશ્ન ઉપર વાદવિવાદ રાખવામાં આવ્યો હતો.

કેટલાક પ્રશ્નો જ રસમય હોય છે. ‘ગામડાનો એટલ કેમ છવે છે?’ ‘કૉલેજનું ભણતર ગામડાં માટે નિરુપયોગી છે,’ ‘વિદ્યાર્થીઓ અને વ્યસન’ એવા એવા પ્રશ્નોની ચર્ચા સલામત મંત્રી રાખવાની જૂલ કહે તો ચરમા પહેરેલા સુધા પ્રચાર વિદ્યાર્થીઓ અને છંદગીથી કંટાળી ગયાનો દેખાવ કરતો એકાદ પ્રોફેસર સભાગૃહમાં હાજર હોય. પરંતુ ‘લગ્નની જરૂરિયાત,’ ‘સૌપુરુષના દક્ષ,’ ‘સન્નારીઓનું સત્યામદમાં રથાન’ એવા એવા રસનિર્ઝર વિષયોનું નિરૂપણ થવાનું હોય તો વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીઓથી સભાગૃહ એટલું બિચારાઈ ગય કે ઘણાને બિલા રહેવાનું રથાન પાણુ ન ગળે.

ઉપરાંત શિક્ષણ માટે યોજામાં યોજી તકલીફ લેઈ વધારેમાં વધારે પગાર જેમી જવા છતાં શહીદીનો સદાય દેખાવ કરતા ગંભીર પ્રોફેસરો પણ વધારે સખ્યામાં આવા ચર્ચાપ્રસંગે હાજર રહી શકે છે. આ તેવોજ પ્રસંગ હતો.

વિદ્યાર્થીઓ ધક્કાધક્કી કરતા, હસતા, લડતા, ખૂસો પાડતા, વિચિત્ર નાદપ્રયોગો કરતા આખા સભાગૃહને છવંત ખનાવી દેતા હતા. ધડીકમાં તાળીઓ પડતી, ધડીકમાં પગધગારા થતા, ધડીમાં રજુગર્જનાને બૂધાવે એવી સીસેટીઓ વાગતી, તો ધડીમાં માનવી કે પશુ-પક્ષીમાંથી કોઈને પણ ન આવડે એવા વિચિત્ર ઉદ્ગારોથી વિદ્યાર્થી-સખ્યોમાં હાસ્યનાં મોખં બેઠગતાં. આંખ મીચીને આવનાર એમ જ જાણે કે અહીં કોઈ મદાસંગ્રામની તૈયારી થઈ રહી છે; ફરજિયાત શારીરિક કેળવણીથી ભય પામતા વિદ્યાર્થીઓ આવા પ્રસંગોમાંથી કેવો વીરરસ કેળવે એ સમજી શકાય એમ છે.

સજાના અમલાગના એક રિલાગમાં કૉલેજની વિદ્યાર્થીનીઓનું એક જૂથ જેટલું હતું. સોમન ખાઈ શકાય એવી સાદાર્થ પાછળ આશ્વમ્બની અફલુન જાળી મુંઝવાની આવડનવાળી

* શ્રી ‘સયાઈવિજય’ના હવે પડી પ્રગટ થનાર બેટપુસ્તક ‘સોમના’નું પહેલું પ્રકાશન- પ્રીમાન્ પ્રકાશના સોમનથી.

વર્તમાન સુવર્તી વિદ્યાર્થીઓના આવા ધાંધળાથી બહુ આકુળ બનતી નથી. ક્યારેક દસતી, ક્યારેક નાખુશી બતાવતી, ક્યારેક ઉપેક્ષા કરતી વિદ્યાર્થીનીઓ વિદ્યાર્થીઓની અર્થહીન વેપલાસ અને નિરંકુશ છતાં પોક્કળ લાભરાઓમાં હજી સમાન હક્ક માગતી હોય એમ લાગતું નથી.

પ્રાંદેસરે પ્રાંદેસરે વિદ્યાર્થીઓ તાળીઓ પાડના. કેટલાક પ્રાંદેસરે પોતાને મળતી તાળીઓથી દસના, કેટલાક વિદ્યાર્થીઓના છિછડ્યા વર્તનથી જંબીર બની જતા અને કેટલાક સાચા વેદાન્તી પ્રાંદેસરે તાળીઓની માયાને મિથ્યા માની અક્રિષ્ત જ રહેતા.

કોલેજને આપણાં વિદ્યાર્થાને હોય, પાઠશાળાઓ આપણા ગ્રંથકારની ગંગોત્રીઓ હોય અને પ્રાચીન ગુરુકુળ-અરે ગયા સુગતી જ કોલેજનો ડાહ શિક્ષિત પુરુષ વર્તમાન સમારથાને લુએ તો તેને પ્રથમ દર્શને એમ જ લાગે કે આજનાં વિદ્યાર્થાનેની વિદ્યા વંકી ગઈ છે અને સંસ્કારગંગોત્રીના મૂળમાં કાંઈ વિગ રેડાયું છે.

છતાં એ જ વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનીઓના અંધતી પાછળ જગતનું લાપિ ધડાપે બન્ય છે, અને તે ઘડતરમાં વિગ રેડાયું હોય તો ક્યાંથી રેડાયું એ પ્રશ્ન ઊભો જ રહે છે. વિદ્યાર્થી અવરથા પટાવી ગયેલી આગતો પેઢીને વિદ્યાર્થીઓ ઘડનાં આપડયું નથી એમ આરાધ આવે પણ ખરે.

ખાત્ર તોફાનોની પાછળ આ જ વિદ્યાર્થીવર્ગ એક મદાપ્રશ્ન વિચારી રહ્યો હતો: દસને દસતે વિચારી રહ્યો હતો કે, સ્ત્રી અને પુરુષના દક્ક સમાન હોઈ શકે !

નિવૃત્ત યવાની અણી ઉપર આવેલા એક વિદ્યુર પ્રાંદેસર સભાના પ્રમુખરથાને ચિરાન્તા. સ્ત્રીના દક્ક પુરુષ જેટલા રાજવાથી તેમને દવે કાંઈ દરકત આવે એમ નદતું-ધરમાં તેમ જ નોકરીમાં. અશાન્ત વિદ્યાર્થીઓને શાન્ત રહેવાનો ઉપેક્ષા પામતો ગોધ કરી તેમજે સમાનું કામ આગળ ગયાયું, અને ચર્ચા માટે મુખ્ય વક્તાને રાગના કરી.

સમાઓ તાળીઓ પાડવા માટે, દસવા માટે, જુઓ પાડવા માટે અને ગેડકો ટોકવા માટે જ હોય છે એમ માનતા વિદ્યાર્થીઓએ મુખ્ય-વક્તાના બાખ્યાનના થોડા દુકક સાંભળ્યા અને મોટા ભાગને મોંઘાટમાં ફૂટાવી દીધો. સ્વમાનંજય મએત્રો એ વક્તા એક ઝેડો થા પાગી ગેરતી ગયો. સ્ત્રી અને પુરુષના દક્ક સમાન ન હોઈ શકે એવા પક્ષ એવું લીધો હતો.

સાચો વાદ કરવાને એક બીજે વિદ્યાર્થી ઊભો ગયો. તેને પણ પૂરતા પ્રમાણમાં તાળીપ્રદાન મળ્યું. એટલું જ નહિ, પરંતુ બાખ્યાન-રમાન પારો જતાં તેને આછી ટોકર વાગી એટલે તાળીઓનાં પૂર લાભરાયાં. વિદ્યાર્થીજગત દૂર અને અન્યની વિટંબણામાં પૂજ દસો શકે એવું નિર્દગ બની ગયું છે એવો વિચાર આવતાં પ્રમુખે નિઃશ્વાસ નાખ્યો. સામા વાદમાં શું કહેવાયું તે કાર્મના પણ સાંભળવામાં આવ્યું નહો. પ્રમુખે પ્રથમ દસીને, પછી ગાંબીરથી, ત્યારબાદ ગેજ ઉપર મુકો ટોફાને અને અંતે અત્યંત કોષપૂર્વક વિદ્યાર્થીઓને ગૃહરથાઈ વાપરવા વિનંતી કરી. જગતમાં ગૃહરથાઈ હોય તો વિદ્યાર્થીવર્ગમાં તે આં ને ! રહોસલો ગૃહરથાઈના દુકકો સખાગૃહમાં થોડી રહેા માટે પ્રવેસ પામ્યો, અને એક આકર્ષક યુવકે જગપણ શોભ વગર બાખ્યાનરથાન ઉપર ગમ મકેા. શાન્ત રહેલી વિદ્યાર્થી જનતાએ પાછો ટોકાર શરૂ કરી દીધો. અદ્ય વાગી કબા રહેલા એ પુરક વિદ્યાર્થીઓના લાભરાને લાભરાઈ જવા દીધો. સમુદનાં ઊંછળનાં મોજાં ખડકે રદાએ અથડાઈ રતાં. પરંતુ ખડક પાર્યો નહો. યુવક આજ રિગતસદ ઊભો જ રહ્યો.

સહજ શાન્તિ ફેલાતાં તેણે રિયરતાભર્યો ઉચ્ચાર કર્યો :

“ પ્રમુખ સાહેબ,

સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના હક્ક સમાન કદી ન હોઈ શકે...”

વિદ્યાર્થીઓએ તાળીઓ પાડી, પરંતુ આગળ સાંભળવાની સહુને આછી લાક્ષ્ય થઈ.

યુવકે તેનો લાલ લીધો. અને અસરકારક ભાષામાં તેણે ચર્ચા કરી. સ્ત્રીઓ જગતના

વિકાસમાં કશો જ ફાળો આપ્યો નથી, અને પુરુષ દ્વારા તેમ દોરાવાનો તેનો ધર્મ જ છે એવો

તેના વક્તવ્યનો ખ્યાલ હતો.

સહુએ તેને શાન્તિથી અને વખાણતી તાળીઓ રદ સાંભળ્યો વિદ્યાર્થીઓના ઉત્સાહને

વેગ મળે એવી ઘણી ઘણી રસપ્રદ બાબતો એમાં હતી.

પરંતુ વિદ્યાર્થીનીઓને આ વ્યાખ્યાન રુચ્યું નહીં. તેમની ઝંખ્યા ઓછી હતી એ વાત

ખરી; વિદ્યાર્થીઓ જેટલું તોફાન તે કરતી નહીં એ વાત પણ સાચી. પરંતુ એનો અર્થ

એમ નહીં કે વિદ્યાર્થીનીઓની ઝંખ્યા ભવિષ્યમાં વધી વિદ્યાર્થીઓની ગરામી ન કરી શકે.

અને તેમ થાય તો તોફાનની શક્તિમાં પુરુષવર્ગ કરતાં હિતરતું સ્થાન લેવાની તેમની તૈયારી

ન જ હોય. પુરુષો વિરૂદ્ધની અનેક દલીલો વિદ્યાર્થીનીઓના હૃદયમાં સળવળી રહી. ચંપલ

પછાડવા માટે તેમના પગ વેગવાન બનતા હતા, અને જરૂર પડે કપુટેક્સથી ફંગી લાલ

બનાવેલા અને ખાસ એકાગ્રથી સ્વચ્છ અને અણીદાર બનાવી આગળ વધારેલા કલામય

નખ આમુધ તરીકે ન જ વાપરવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી ન હતી.

પરંતુ હજી સ્ત્રીજાતિએ પુરુષ સરખા હક્ક માગ્યા છતાં ઘણા હક્ક વાપર્યા નથી.

હૃદયના ભાવ વિદ્યાર્થીનીઓએ આજ રિખત તીએ છૂપાવી રાખ્યા. માત્ર એક વિદ્યાર્થીનીના

હૃદયે તેના પગને વેગ આપ્યો. તેણે બીડી વ્યાખ્યાનસ્થાન તરફ જવા માંડ્યું.

પાછો તાળીઓનો વરસાદ વરસ્યો. એ વરસાદ માનવાચક ન લાગ્યો. વિદ્યાર્થીનીઓ

અજાણી બીડી છતાં શાન્ત રહી શકે. પ્રમુખે હાથ ઊંચા કર્યા, સહુને શાન્ત પડ્યા વિનંતિ

કરી, ધમકી આપી, ગેજ પછાડ્યું અને સજ્જા હોડી જવાની જાડુ થોડા સાંભળી શકે એવી

બીડી બતાવી. એટલામાં એ વિદ્યાર્થીની જરાપણ ભય વગર પ્રમુખની પાસે આવી બિંબી રહી.

તેણે પણ તાળીઓના વરસાદને વરસી જવા દીધો. સહજ શાન્તિ થતાં પ્રમુખે કહ્યું:

‘ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સભાએ વધારે સાફ વર્તન રાખવું જોઈએ. ’

‘ ના ’ ‘ ના ’ ના પોકારો વિદ્યાર્થીઓમાંથી ઊઠી આવ્યા. ‘ સમાન હક્ક, ’ ‘ સરખા

હક્ક, ’ ‘ સરખું વર્તન ’ એવા જવાબ પ્રમુખને મળ્યા.

‘ હું પુરુષોની તકપૂર પણ મહેરબાની માગતી નથી, પ્રમુખ સાહેબ. ’ વિદ્યાર્થીનીએ

પોકારો વચ્ચે પોતાના વ્યાખ્યાન માટે સ્થાન મેળવી સરખાન કરી. ‘ બેસી બન, ’ ‘ જાડુ

થયું. ’ ‘ પરણ્યા પછી જોડાજો ’ જેવા વિદ્યાર્થીજગતની શિષ્ટતા દર્શાવતા ઉદ્દેશો મંભાગતા

હતા છતાં તેમને ન ગણકારી તેણે સહુના ધ્યાનને ખેંચવા માંડ્યું, અને જોતજોતામાં તેણે

સહુના ધ્યાનને સર કર્યું. તેનો રજુકારભર્યો મધુર અવાજ, જટારહિત છટા, પુરુષજાતિ

ઉપરના પ્રકારો અને સ્ત્રીજાતે માનવસંસ્કારમાં આપેલા ફાળાનો ઇતિહાસ તેના વ્યાખ્યાનને

આકર્ષક બનાવી રહ્યાં હતાં. તેણે સાગિત કર્યું કે સ્ત્રીઓને પુરુષની દોરવણીની જગ્યા જરૂર

નથી; એટલુંજ નહીં, પણ પુરુષ સર્વદા સ્ત્રીથી દોરોનો છે. અને જેટલે અંશે એ સત્ય તે

સમજશે તેટલે અંશે જ તે અને તેની દુનિયા સફળ થશે.

વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં સુધી પૂરી શાન્તિ જળવાઈ રહી. વિદ્યાર્થીનીને પણ સાચા વખાણની તાળીઓથી સહુએ વધારી લીધી. પરંતુ તેમાંથી પાછી અન્યવસ્થા શરૂ થઈ ગઈ.

પ્રમુખે મહુના ગત માન્યા. વિદ્યાર્થીઓએ સમાન દક્ષની તરફેણમાં પણ હાથ ઊંચા કર્યા અને વિરૂદ્ધમાં પણ હાથ ઊંચા કર્યા. વ્યાખ્યાન માટે કોઈને ગંભીરતા હતીજ નહીં, એથી કોઈના જ્ઞાનમાં વધારો થાય એમ લાગતું નહોતું. જ્ઞાનમાં વધારો કરવાની ઇચ્છાથી ભાગ્યે જ કોઈ વિદ્યાર્થી ભણે છે. ભણવાની જરૂર છે, ભણવાની ટેવ પડી છે, ખીમ્મ ભણે છે માટે દેખાદેખી વિદ્યાર્થીઓ ભણ્યે જાય છે.

કેશા દરાવ પસાર થયો નહીં અને પ્રમુખે પોતાનો આભાર માનવાની તક ન આપતાં સભા બરખાસ્ત કરી. સભા બરખાસ્ત થતાં રાક્ષસી ખૂમાખૂમ, પછાડપછાડ, ભાંગતોડ અને ધક્કાધક્કી સદ આ દિલ્લા-જગજના ભાવિની કૂંગી ધારણ કરનારો વિદ્યાર્થીવર્ગ વ્યાખ્યાન-મૃદની બહાર નીકળવા લાગ્યો. સમાન દક્ષ માગતી કન્યાઓએ પોતાના દક્ષને બાલુએ રાખ્યો. અને પુરુષ—વિદ્યાર્થીઓને પહેલા બહાર નીકળવાની તક આપી.

બહાર ચળનાળ કાછળતો હતો. અંદર વિદ્યાર્થીઓનું ટોળું ધીમેધીમે દરવાજા તરફ આગળ વધ્યું.

‘શોભના, ત્હે બહુ સારો જવાબ આપ્યો.’ એક સુવતીએ વ્યાખ્યાન આપી ચૂકેલી વિદ્યાર્થીનીને કહ્યું.

‘હ,’ તિરસ્કારથી શોભન એ માનતો સ્વીકાર કર્યો. એનો તિરસ્કાર એની સડીપણી પ્રત્યે નહતો. વિદ્યાર્થીવર્ગનો અપિનય તેને જરૂર ખૂંચતો હતો.

‘પાછું રસ્તે એનું એ જ થશે.’ બીજી સુવતીએ કહ્યું. સદશિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓની વાતના તીવ્ર બની છે અને શીર્ષની કચ્છા નીચી ઊતરી છે એમ ‘કોઈ આરોપ મુકે તો તેના પુરાવા કોલેજ અને કોલેજની બહાર છેક ન મળે એમ કહેવાય નહીં. છોકરીઓને નિહાળવાની તક મળે એવા ઉદ્દેશથી સરસ્વતીપૂજન કરતો વિદ્યાર્થીવર્ગ છેક ન્હાનો નહીં હોય !

‘હું તો ગંપાજ બગાડી દઉં’ બીજી સુવતીએ કહ્યું. એ પ્રમાણે બને કે કેમ એ લુહો વાત છે. પરંતુ પુરોગાના ભળતરનો સાથે વર્તનનું ઘટનાર ગંપાજને પાત્ર છે એવો અભિપ્રાય તો મણી વિદ્યાર્થીનીઓ ધરાવે છે. સહુને બહાર નીકળવા દેઇ શોભના શેઠી બહાર આવી.

બારણા પાસે દસજાર સુવકા લટાર મારી રહ્યા હતા. સ્ત્રીઓને નિહાળવાની સજ્જનમૃદની પુરુષવેગાળા અન્નચર્યાશ્રમમાં પણ ભાગ્યવા લાગે છે. કોઈએ તીરછી આંખે, કોઈએ સોંપી નજરે, કોઈએ દરિયે, કોઈએ સ્વદજ દટાર બનીને બહાર નીકળતી વિદ્યાર્થીનીઓ તરફ નજર નાંખી.

પગથિયા પાસે એક ગમકની મોટરકાર ઊભી હતી. મહત્તાની બાવના સાથે જરૂર અનેક સુવકસુવતીઓને ગંચગ ખનાવતી આ કહેવાતી જડ માડી પાછળ દિલ્લી રસિકતાને પ્રતિલાસ પણ રચાતો જાય છે. માડીમાંથી એક સુવક છટા અને દવચ્છાથી બહાર નીકળી આવ્યો. એણે જ સ્ત્રીઓના સમાન દક્ષ વિરૂદ્ધની દલીલ કરી હતી. પહેલો પાપાળનો, રેશમી પહેરણ, સફાઈદાર ચરમા, અને બતરિયત રીતે અન્યવરિયત રાખેલા તાજાની સોડા-મણે દેખાતો એ સુવક જડા પગ મોકામ વચર મોકાનાની પાસે ગયો.

‘મારી કાર ખાલી છે. આપને એમાં હું મૂકી આવું.’ યુવકે કહ્યું.

‘ના. મને ચાલવાની ટેવ છે.’ શોભનાએ જવાબ આપ્યો.

‘ટેવનો સવાલ નથી. સગવડ છે તો બેસી જાઓ. સંધ્યાકાળ ચાય છે.’

‘હરકત નહોં. મારી બેઠે વિની, તારિકા અને રંભા છે.’

‘એ બધાંય એમાં આવી શકશે.’

‘ચાલો ત્યારે. બેસી જઈએ વળી.’ રમતિયાળ બાળકો જેવા અભિનય કરતી સહજ રચ્છ તારિકા બોલી ઊઠી, અને પગથિયાં નીચે આવતાં યુવકે ગાડીનું આરણ બોલી અંદર બેસવાનું લાક્ષિત્યમય મૂકે આમન્ત્રણ ચારે સાહેલીઓને આપ્યું.

લટાર ગારતા યુવકોનાં ટોળાંએ મોટેથી દસવા માંડ્યું. ‘બેસો, બેસો,’ ‘હરકત નહોં,’ ‘હું સાથે આવું?’ વગેરે ઉચ્ચારો પણ વર્તમાન શિષ્ટતાને શોભાવતા સંભળાવા લાગ્યા. હાસ્ય દડીલાઈ ઉત્પન્ન કરે છે. આવા આકર્ષક આમન્ત્રણથી કદી પણ કારમાં ન બેસે એવી ગર્વિષ્ઠ શોભનાને પણ યુવકોના હાસ્યનો જવાબ આપવા કારમાં બેસવાની દૃઢ ઈચ્છા થઈ. ચીઢીને સુધારવાની રીત નિષ્ફળ નીવડી છે. પરંતુ વિવાદોંચિત્તો ચીઢીને પણ સુધારવા ક્યાં માગતા હતા? તેમને પણ યુવતીઓની સોળત બેઠતી હતી. ગરકરી કરવા છતાં યુવતીના સંગ ગળી જાય તો તેમને ગમે એમ હતું.

‘આપનો આભાર માનું છું. આપના આમન્ત્રણનો લાભ લઈએ જ,’ શોભનાએ જવાબ આપી પોતાની સહીપણીઓને અંદર બેસાડી.

‘આપ આગળ બેસો. હું ચલાવીશ.’ કહી યુવકે શોભનાને કારની આગલી બેઠક ઉપર બેસાડી. કારનો હાંકનારો બારી પાસે બેઠો તે ખરો ગયો. તેને યુવકે કહ્યું:

‘તું પાછળ આવ. હું ગાડી લેઈ જઈ છું.’

સદાઈપૂર્વક શોભનાની સાથે બેસી યુવકે ગાડીનું સુક્રાન હાથમાં લીધું. ગાડીમાં જઈ આવ્યો દેખાયો.

એકાએક કાઈ વિચિત્ર ખાદીધારી યુવક ગાડી પાસે આવી શોભનાને બેતો ત્યાંની પસાર થયો દેખાયો.

શોભના એ યુવકને બોધ રહી. સહજ આશ્ચર્ય તેની આંખમાં રમી રહ્યું. કારના માલિકે ગાડી આગળ ધપાવી. તેણે પેલા ખાદીધારીને બોલો નહતો.

‘કાણુ હતો એ બખ્તચક?’ તારિકાએ પૂછ્યું.

‘કોની વાત છે?’ રંભાએ પૂછ્યું.

‘પેલો આગ ગયો તેની.’

‘એવા કેંક ફરે છે, ગમારો!’

શોભના કાંઈ બોલી નહોં. કાર આગળ વધી કોલેજના વંડાની બહાર નીકળી. મુચક તાળીઓ અને ઉદ્ગારો વચ્ચે થઈ તે પસાર થઈ.

યુવકયુવતીના આ જગતમાં ઉત્સાહ, ઉન્માદ, અશિષ્ટતા, અદેખાઈ, અહંકારાપણું, અને અતંત્રતા ચારે પાસ દેખાયા કરતાં હતાં. એ વંડોળિયા વચ્ચે થઈ ઝડપથી આગળ વધતી ગાડીમાં એ જ યુવકયુવતીના એક વિભાગ અત્યંત નિયંત્રણપૂર્વક આગળ વધતો હતો. જવાબામુખીના દુકાઓ અવરિચત અને નિયમનબધાં વાહનને જ વશ વર્તતા હતા.

કે પછી નિયમન માગતા વાહનને જ એક જવાબામુખી દોરતો હતો?

‘મારી કાર ખાલી છે. આપને એમાં હું મુકી આવું.’ યુવકે કહ્યું.

‘ના. મને ચાલવાની ટેવ છે.’ શોભનાએ જવાબ આપ્યો.

‘ટેવનો સવાલ નથી. સગવડ છે તો બેસી જાઓ. મંધ્યાકાળ થાય છે.’

‘હરકત નહોં. મારી બેઠે વિની, તારિકા અને રંભા છે.’

‘એ બધાંય એમાં આવી શકશે.’

‘આલો ત્યારે. બેસી જઈએ વળી.’ રમતિયાળ બાળકો જેવા અભિનય કરતી સદજ રમૂસ તારિકા બોલી ઊઠી, અને પગથિયાં નીચે આવતાં યુવકે ગાડીનું બારણું ખોલી અંદર બેસવાનું લાલિત્યમય મુક આમન્ત્રણ આપે સાહેલીઓને આપ્યું.

લટાર મારતા યુવકોનાં ટોળાંએ ગોટથી દસવા ગાંડયું. ‘બેસો, બેસો,’ ‘હરકત નહોં,’ ‘હું સાથે આવું?’ વગેરે ઉન્માદે પશુ વર્તમાન શિષ્ટતાને શોભાવતા મંભળાવા લાગ્યા. દારય લડીલાઈ ઉત્પન્ન કરે છે. આવા આકર્ષક આમન્ત્રણથી કદી પશુ કારમાં ન બેસે એવી ગર્વિષ્ઠ શોભનાને પણ યુવકોના દારયનો જવાબ આપવા કારમાં બેસવાની દટ ધ્રુષ્ટ થઈ. ચીટવીને સુધારવાની રીત નિષ્ફળ નીવડી છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ ચીટવીને પણ સુધારવા ક્યાં માગતા હતા? તેમને પણ યુવતીઓની સોળત જોઈતી હતી. મશરી કરવા છતાં યુવતીનો સંગ ગળી જાય તો તેમને ગમે એમ હતું.

‘આપનો આભાર માનું છું. આપના આમન્ત્રણનો લાભ લઈએ જ,’ શોભનાએ જવાબ આપી પોતાની સહીપણીઓને અંદર બેસાડી.

‘આપ આગળ બેસો. હું ચલાવીશ.’ કહી યુવકે શોભનાને કારની આમલી બેઠક ઉપર બેસાડી. કારનો હાંકનારો બારી પાસે બિથો હતો તે ખસી ગયો. તેને યુવકે કહ્યું:

‘તું પાછળ આવ. હું ગાડી લેઈ જઈ છું.’

સફાઈપૂર્વક શોભનાની સાથે બેસી યુવકે ગાડીનું સુકાન હાથમાં લીધું. ગાડીમાં જીવ આપ્યો દેખાણો.

એકાએક કાઈ વિગિત ખાદીખારી યુવક ગાડી પાસે આવી શોભનાને બેતો ત્યાંથી ખસાર થયો દેખાણો.

શોભના એ યુવકને જોઈ રહી. સદજ આશ્ચર્ય તેની આંખમાં રમી રહ્યું. કારના માલિકે ગાડી આગળ ધપાવી. તેણે પેલા ખાદીધારીને બેઠો નહતો.

‘કાણુ હતો એ બજાર?’ તારિકાએ પૂછ્યું.

‘કેની વાત છે?’ રંભાએ પૂછ્યું.

‘પેલો આમ ગયો તેની.’

‘એવા કેંક ફરે છે, ગમારો!’

શોભના કાંઈ બોલી નહોં. કાર આગળ વધી કોલેજના વંડાની બહાર નીકળી. ગ્રયક તાળીઓ અને ઉદ્ગારો વચ્ચે થઈ તે ખસાર થઈ.

યુવકયુવતીના આ જગતમાં ઉત્સાહ, ઉન્માદ, અશિષ્ટતા, અદેખાઈ, અછંતાપણું, અને અતંત્રતા આરે ખાસ દેખાવા કરતાં હતાં. એ વંદોગિયા વચ્ચે સર્વ ઝડપથી આગળ વધતી ગાડીમાં એ જ યુવકયુવતીનો એક વિભાગ અત્યંત નિયંત્રણપૂર્વક આગળ વધતો હતો. જવાબામુખીના રુકડાઓ વ્યવસ્થિત અને નિયમનલયાં વાહનને જ વશ વર્તતા હતા.

કે પછી નિયમન માગતા વાહનને જ એક જવાબામુખી દોરતો હતો?

વધતી જતી જનસંખ્યા મુખ્યત્વે બે રીતે અંકુશમાં આવે છે, કુદરતનો કાનુન જ એવો અજળ છે કે ઉત્પાદન અને જનસંખ્યા આપોઆપ જ સમતોલ રીતિમાં રહે છે. વધતું જતું જનસંખ્યાનું પ્રમાણ કાં તો રાજ્યાંગાને પરિણામે અથવા તો બૂખમરાથી કે વિગ્રહોને પરિણામે કાબૂમાં આવી શકે છે. તેમજ જનતા આપોઆપ સમજીને જનમનું પ્રમાણ ઘટાડી જનસંખ્યાને મર્યાદિત કરી શકે છે. આમ કરવાને માટે કાં તો લગ્ન મોટી ઉંમરે કરવાં પડે અથવા તો અંતતિનિયમન કરવું પડે. માલ્યસે જનતાને બીજી જનતા પ્રકાર રાહણ કરવા આગ્રહ કરેલો. જેમ બને તેમ મોટી ઉંમરે પરણવું અને પરિણીત જીવનમાં પણ સંયમ વળગવી જેમ બને તેમ ઓછી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી. જનસંખ્યા મર્યાદિત કરવાનો આ માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો જગતનું કેટલુંક દુઃખ આપોઆપ આટોપાઇ જશે. પણ આ રસ્તો ગ્રહણ કરવામાં ન આવે અને અમર્યાદિત રીતે જનસંખ્યા વધતી જાય તો પછી કુદરત પોતાનો હાથ ભજવવાની જાહેર કરશે. પરિણામે જનતામાં દુઃખનો આદા નથી રહેતો, બૂખમરો વધે છે, રાજ્યાંગા વધે છે અને મહાન નિમોહમાં પ્રવૃત્તિ ધણીને સારું તત્ત્વ દણાઇ જાય છે.

જગતની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ એના છે કે સાધારણ રીતે જનતા બીજા પ્રકારના માર્ગ-Preventive checks-ગ્રહણ કરી શકતી નથી. આ માર્ગ ત્યારે જ શક્ય અને સુઘડ બને જ્યારે સમસ્ત પ્રજા સમજી, સંસ્કારી અને શિક્ષિત હોય. જ્યાંસુધી જનતાના મોટા ભાગ અજ્ઞાન અને અસંસ્કારી હોય ત્યાંસુધી આ માર્ગ ગ્રહણ કરવાથી સમાજને હાનિ થાય છે. કારણ કે પ્રજાનો ઉપલો થર ને લાણેલો અને સંસ્કારી હોય છે તે પ્રજેત્પતિનું પ્રમાણ ઘટાડે છે. જ્યારે પ્રજા નીચડા થર ને મોટેભાગે અજ્ઞાન અને અસંસ્કારી હોય છે તો અમર્યાદિત રીતે પ્રજેત્પતિ કમ જાય છે. પરિણામે પ્રજાનો ઉપલો થર-સમાજનો શિક્ષિત અને સંસ્કારી વર્ગ ઘટતો જાય છે જ્યારે સમાજમાં અણધાર માણસો વધતાં જાય છે. જેનું કુદરત પોતાનો હાથ ભજવે છે અને વાતી જતી જનસંખ્યા રાજ્યાંગાથી, બેકારીથી, બૂખમરાથી કે લડાઈની કતલ-Possitive checks-થી કાબૂમાં આવે છે.

માલ્યસે પોતાના યુગમાં વધતી જતી જનસંખ્યાના પ્રમાણનું નિરિક્ષણ કરીને જે લય ઉત્પન્ન થયેલો, તેવો લય આજે વાસ્તવિક નથી લાગતો, કારણ કે આજે વિજ્ઞાનની શોધખોળને પરિણામે અર્થશાસ્ત્ર રાષ્ટ્રીય મટી આંતરરાષ્ટ્રીય અને સર્વવ્યાપી બન્યું છે. વિજ્ઞાનની પ્રગતિએ ઘટતી જતી પેદાશના નિયમની રીતિરચાપક્ષતા પુરવાર કરી છે અને પરિણામે જનસંખ્યાના પ્રમાણ સાથે ઉત્પાદનના પ્રમાણને સમતોલ કરી શકાય છે તેની ખાતરી આપી છે.

આજે જગતમાં કેળવણી વ્યાપક બનેલી છે. જગતની પ્રજાઓ સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી બનતી જાય છે. પ્રાણીશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે જનતા સમ્યક્તામાં જેમ જેમ આગળ વધતી જાય છે તેમ તેમ તેની પ્રજનનશક્તિ ઓછી થતી જાય છે. માનવજાત શુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં તેમજ નીચના ક્ષેત્રમાં જેમ જેમ વિદ્યા સાથે છે તેમ તેમ તેની ફળદ્રુપતા ઓછી થતી જાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે વર્તિત્યગમાં અમર્યાદિત જનસંખ્યા થઈ જવાનો સંભવ નથી રહેતો કારણ કે માનવજાત પ્રત્યેક દિવસે પ્રગતિને પંથે પગલાં પાડી રહી છે.

આજનો સમાજ પોતાનું આર્થિક જીવન ધણી જ સમગ્રજીવનમાં જીવે છે. આર્થિક સમગ્રજીવને પરિણામે સમાજમાં જનસંખ્યા મર્યાદિત બને છે. જૂના જમાનામાં વધારે વિશાળ

કુટુંબ હોવામાં ગર્વ ગનાતો, આજે કુટુંબને મર્યાદિત કરવામાં ગર્વ મનાય છે. x જીવનનું ધોરણ સ્થિતિસ્થાપક છે, પ્રત્યેક દિવસે જીવન વધારે સગવડતાઓ અનુભવવું થવું જાણ છે અને પરિણામે કુટુંબને મર્યાદિત કરવું જ પડે છે. ગધ્યમવર્જનાં લોકો અને સુધરેલાં રાષ્ટ્રોમાં તો સારેયે જનરામુદાય પોતાના કુટુંબોમાં સંખ્યા જેમ અને તેમ ઓછી રહે તેવી કોશિશ કરે છે. આધુનિક સમયમાં જીવનનું ધોરણ જેમજેમ ઊંચું ને ઊંચું જતું જાય છે તેમ તેમ કુટુંબમાં સંખ્યા મર્યાદિત થતી જાય છે. વારતવમાં કાર્મ પશુ રાષ્ટ્રમાં ઉત્પાદનના પ્રમાણ કરતાં જનસંખ્યા વધારે થઈ નથી.

જનસંખ્યાનો વધારો બે રીતે થાય છે. એક તો કુદરતી રીતે એટલે કે જન્મનું પ્રમાણ મરણના પ્રમાણ કરતાં વધારે હોય, અને તેથી થતો જનસંખ્યાનો વધારો. બાકી તો ત્યારે લોકો બહારથી કોઈ પણ રાષ્ટ્રમાં વસાહત કરવા આવે છે અને તે રીતે જ વધારો જનસંખ્યામાં થાય છે તે, કુદરતી રીતે જનસંખ્યા વધવાનો આધાર આબોહવા ઉપર, સામાજિક અને ધાર્મિક રિવાજો ઉપર, જીવનના આર્થિક ધોરણ ઉપર તેમજ જન્મમરણના પ્રમાણ ઉપર છે. ગરમ પ્રદેશોમાં લગ્ન ન્હાની ઉંમરે થાય છે-જેમકે હિંદુસ્તાનમાં ઇઝ્ઝાંડ કરતાં લગ્ન બહુ નાની ઉંમરે થાય છે. લગ્નની ઉંમરનું પ્રમાણ નેટલું નાનું તેટલું વસતી વધવાનું પ્રમાણ મોટું, અને લગ્ન નેટલાં મોડાં તેટલું પ્રગ્નનું પ્રમાણ ઓછું. લગ્નસંસ્થાનું ધન્યદેશના સામાજિક અને ધાર્મિક રિવાજો ઉપર આધાર રાખે છે. ત્યાં એક કરતાં વધારે પત્નીઓ કરવાની છૂટ હોય છે, ત્યાં જનસંખ્યા એકદમ વધે છે. ધાર્મિક માન્યતાઓને અંગે પણ લગ્ન ન્હાની ઉંમરે કરવામાં આવે છે. હિન્દુશાળાને માટે પહેલી વીસીમાં જ લગ્ન આવરમક મનાય છે.

આજે સામાજિક કે ધાર્મિક માન્યતાઓ લગ્નમાં નેટલો ભાગ ભજવે છે તેના કરતાં આર્થિક પરિસ્થિતિ વધારે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. નેટલા પ્રમાણમાં જીવનનું આર્થિક જીવન દરજ્જાનું હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં લગ્ન મોટી ઉંમરે થાય છે. યુવક અને યુવતી ત્યારે જ લગ્નગ્રંથીથી નોડાય છે ત્યારે તેઓ તેમના દંપતીજીવનમાં અમુક જીવન ધોરણ પ્રમાણે જીવી શકે છે.

જેવી રીતે જન્મના પ્રમાણ ઉપર જનસંખ્યાનો આધાર છે તેવી રીતે મૃત્યુના પ્રમાણ ઉપર પણ જનસંખ્યાનો આધાર છે. મૃત્યુનું પ્રમાણ નેટલું ઓછું હોય છે તેટલું વસતીનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. જે દેશો આરોગ્યતાની યાગતમાં તેમજ આર્થિક સમગ્રણમાં પહોંત હોય છે તે દેશોમાં જન્મનું પ્રમાણ ઊંચું હોય છે પણ સાથે સાથે મૃત્યુનું પ્રમાણ પણ અધિક ઊંચું હોય છે. ઇઝ્ઝાંડમાં હિંદુસ્તાન કરતાં જન્મનું પ્રમાણ ઓછું છે પણ મૃત્યુનું પ્રમાણ તેથી ય ઓછું છે. પરિણામે નેટલા પ્રમાણમાં વસતી વધતી જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં, જન્મનું પ્રમાણ ઓછું હોવા છતાં, ઇઝ્ઝાંડમાં વસતી વધે છે, ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં જન્મનું પ્રમાણ ઘણું વધારે હોવા છતાં, મૃત્યુનું પ્રમાણ ઘણું વધારે હોવાથી નેટલા પ્રમાણમાં વસતી વધતી જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં વધતી નથી.

x આ વિચારકમાં ઝપાટાળધે પરિવર્તન થવું જાય છે. હવે જર્મની, ઇટાલી, ફ્રાન્સ જેવા રાષ્ટ્રોમાં પ્રજોત્પત્તિ વધારવા માટે રાજ્ય તરફથી લેણસેર આરોહન કરવામાં આવે છે.

આજની સમયતામાં શ્રીમંત વર્ગમાં તેમજ મધ્યમ વર્ગમાં કુટુંબને કૃત્રિમ રીતે મર્યાદિત બનાવવાની વૃત્તિ બહુ મજબૂત રીતે જણાય છે. આ વૃત્તિને પરિણામે સમાજ અને રાષ્ટ્રને જગજગત દાનિ પહેંચે છે; પ્રજાનું અધઃપતન થાય છે, નીચી કક્ષાના લોકો સંખ્યામાં વધે છે અને તેમ ન થાય તો જનસંખ્યાનો ખેદદ ઘટાડો કદાચ આખીયે ગતિના નારામાં પરિણમે છે.

સાધારણ રીતે શ્રીમંત વર્ગના લોકો ગોઠી ઉગરે પરણે છે, તેમને પ્રજા ઓછી થાય છે અને જે પ્રજા થાય છે તેમાંનો પણ કેટલોક ભાગ તો કુદરતી રીતે જ શક્તિ અને તેજમાં કમ હોય છે; શ્રીમંતાઇને લીધે તેમની ઉછેર પણ એવા પ્રકારની હોય છે કે જેથી તેમનામાં હિંમત કે સાહસિકવૃત્તિ ખીણતાં નથી. પરિણામે યુવુની દૃષ્ટિએ પણ પ્રજા અવનવ થતી જાય છે.

ત્યારે જનસંખ્યા ખેદદ પ્રમાણમાં ઘટી જાય છે ત્યારે સારીયે ગતિનો લોપ થઈ જવાની ભીતિ રહે છે. પ્રજાનો ઘટાડો એટલે દેશની આર્થિક, રાજકીય, અને રેનિકશક્તિનો પણ ઘટાડો. રાજકીય દૃષ્ટિએ કૃત્રિમ રીતે જનસંખ્યા મર્યાદિત કરવાનો અને સંતનિનિયમનનાં સાધનોને ઉપયોગ બહુ નુકશાનકારક છે. આજે યુરોપના બધાપ રાજ્યોમાં મંતવિતિ નિયમન વિરૂદ્ધ જગજગત આદોક્ષન આવી રહ્યું છે તેની પાછળ મુખ્યત્વે આ રાજકીય હેતુ છે. *

જનસંખ્યા કેટલા પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ તે જાણતમાં આજની સાસ્ત્રિય વિચારણા એવી છે કે કોઈપણ રાષ્ટ્રની આર્થિક સંપત્તિ તેમજ ઉત્પાદનશક્તિનો વિચાર કરી અને તેટલી આર્થિક સંપત્તિથી તથા ઉત્પાદનશક્તિથી કેટલા માણસોને નભાવી શકાય તેનો વિચાર કરી જનસંખ્યાની મર્યાદા કે પ્રમાણ નક્કી થવું જોઈએ. આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એક તરફ રાષ્ટ્રની સંપત્તિ અને ઉત્પાદક શક્તિને મૂકવામાં આવે છે અને બીજી બાજુ તેના પ્રમાણમાં જનસંખ્યા નક્કી કરવામાં આવે છે. જેટલા પ્રમાણમાં સંપત્તિ હોય તેટલા પ્રમાણમાં જ જનસંખ્યા હોવી જોઈએ. સંપત્તિના પ્રમાણ કરતાં જનસંખ્યા ઓછી હોય તો તે આર્થિક દૃષ્ટિએ નુકશાનકારક છે કારણ કે જેટલી જનસંખ્યા ઓછી તેટલી ઉત્પાદનશક્તિ ઓછી અને જેટલી ઉત્પાદનશક્તિ ઓછી તેટલી સંપત્તિનો સપૂર્ણ સંકુલોગ કરવાની તક પણ ઓછી. જેટલા પ્રમાણમાં સંપત્તિ હોય તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં જનસંખ્યા હોય તે વળી આર્થિક દૃષ્ટિએ વધુ નુકશાનકારક છે. આવી પરિસ્થિતિમાં જનસંખ્યામાં જૂનમરો આવે છે, રોગચાળો આવે છે, જીવનનું ધોરણ નીચું જાય છે—પરિણામે પ્રજા શક્તિહીન અને નીચી કોટીની સંભવે છે. આ સિદ્ધાન્ત—optimum theory of population—નું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ રાષ્ટ્રની જન સંખ્યા તે રાષ્ટ્રની કુદરતી સંપત્તિના પ્રમાણસર નક્કી થવી જોઈએ. આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે લાંબેગાળે જનસંખ્યા એક યા બીજી રીતે કુદરતી સંપત્તિના પ્રમાણમાંજ આવી રહે છે અને એક વખત સમતોલપણું પ્રાપ્ત થયા પછી સાધારણ રીતે અસાધારણ સંજોગો ઉપરિચત થયા વિના તે સમતોલપણું નાશ પામતું નથી.

* જર્મનીમાં હેર હીટલરે શુદ્ધ ત્રણચર્ચ ન રોવી રાષ્ટ્રની સાધ્વીઓને પાછી જઈ પ્રજા વધત કાવાની આજ્ઞા કરાવાની છે, એટલુંજ નહિ પણ, ગત મહાયુદ્ધમાં હોમાઈ ગયેલા લાંબા નરવીરાના કાણે, તે દેશમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વિશેષ પ્રમાણમાં હોઈ, તેણે, લગ્ન મટિ પુરુષ ન મેળવી શકતી થોટી વધતી કન્યાઓને, શુદ્ધ ને સરાત આર્થજર્મનો સાથે સંયોગમાં આવવાની છૂટ આપી, તેમની સંતતિને કાયદેસર ગણવા હાથ્યું છે.

ચિત્રાંગદા : રસદર્શન

બાલચંદ્ર મણિલાલ પરીખ

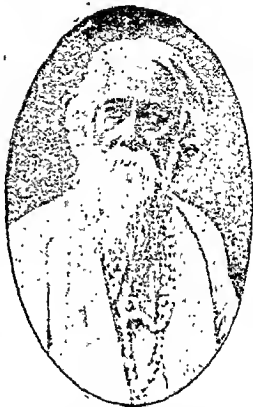
(ગાંધી પૃ. ૩૮ થી ચાલુ)

પ્રકૃતિની ગોદમાં પ્રકુલ્લતું, નિરક્ષિતમાં
વિકસતું, આનંદ અને વિપાદના તેજ-
અન્ધારમાં વિહરતું નવદમ્પતી વિલાસતૃષ્ણિને
આરે આવીને ઊભું છે. પ્રેમલગ્નનું એક
વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું છે. વર્ષાઋતુ આવી
રહી છે. ધોધમાર વર્ષતી મેઘધારાને નિહા-
ળતા અર્જુનને આવા સમયે ખજાસજેલાં
નદીનાળાં ઝોળાંગી બનારે પાંચે ગાંધેવો,
વનો બાંધેલો, ગિરિગર્જિતો ભેદતા, મૃગયા
રમવા નીકળતા ત્યારનો પ્રસંગ સ્ફુરી આવે
છે. મયૂરના ફેફસાવધી ગાળતા ચિત્રકવનના
પ્રદેશો, અરુણાક્ષિત વર્ષતી મેઘધારાના નાદ,
બોમમાં વિહરતાં પયોધરના ગમ્ભીર નિયોષ,
વનમાં વિચરતાં પશુઓ, એકે કાંઈ હજારક્રાંતિ
નદીનાળાં, અને તે ગધાના દસને ઐપ્રાસાયે
ધનક્રાંતિ ગાંધેવહરો, એ સર્વના રમરણે
પ્રગટતી રૂપનાસૃષ્ટિમાં અર્જુન વર્તમાનને
શૂલી જઈ તદ્દલીન બને છે. એ અદ્ભુત
સૃષ્ટિની મોહકતા તેનામાં પ્રજ્વળિતકાળજાવે
છે અને મૃગયા ખેલવા નીકળવા તે ચિત્રા સમીપ પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે; પણ ચિત્રા તો
અધવચથીજ તેને કાપી નાંખે છે:

‘પહેલાં જે શિકારની પાછળ પડ્યા હો તેને જ ઝખ્મે કરો. તમે નજીકમાં નજીક
ધારતા હો ત્યારે તે વનપશુ તમારી પાસેથી હંમેસાં સ્વપ્રવૃત્ત હટકાં જાય છે. લુઓ, ગડિાતુર
વરસાદ સહજ બાણ ફેંકતો વાયુ પાછળ ધાપ છે પણ તે તો સદાય મુક્ત અને અગ્રેય
આલ્સો જાય છે.’

અને વર્ષા અને વાયુના આ પ્રતિદર્શનના રૂપકને પોતાના જીવન સાથે ઘટાવતાં
તે ઉમેરે છે—

‘આપણી કોડાં એ, પ્રાણનાથ ! એવી જ છે. તમે સૌંદર્યના વિદ્યુદ્ગતિ આત્માની
પાછળ, તમારી પાસે છે તે એક એક બાણ ફેંકતા, ધાઓ હો, ‘હતાં આ જનુઈ હરણ
સદાય મુક્ત અને અરૂપ દોડ્યા કરે છે.....’

‘ચિત્રાંગદા’—જગવિખ્યાત રસનાટિકાના મહાન
લેખક—કવિવર રત્નિન્દ્રનાથ ટાગોર

આમાં અર્જુનને ચિત્રાના વાસ્તવસ્પર્શની કંઈક ઝાંખી થાય છે. તેનામાં તે કાંઈક સ્થાયી તત્ત્વને પકડવા મથે છે પણ ચિત્રા તો હરિણીની પેઠે સદાય અસ્પર્શ્ય રહે છે. ગમે તે બાલુથી વાસ્તવને સ્પર્શવા તલપતો અર્જુન સીધો જ પ્રશ્ન કરે છે—

‘ પ્રિયે ભ્યાં સ્નેહાળ હૃદયો ત્હારા પ્રત્યાગમનની વાટ જોતાં હોય એવું તારે એકે ગૃહ નથી ?—એવું ગૃહ, જેને તે તારી સુમન સેવાઓ વડે એકવાર મધુરૂં બનાવ્યું હતું, અને, ત્યારે તું આ અરણ્યમાં આવવા તે તજી નીકળી ત્યારે જેનો જીવનદીપ હોવાવાઈ ગયો હતો ? ’

કેવી હૃદયંગમ ભાવમયતાથી અર્જુનના મુખમાંથી નીકળતાં આ કામળ વચનો સ્વી-
ન્દનાયના પ્રિય ગૃહજીવનના પ્રભાવન્ત આદર્શને મૂર્તિમાન કરે છે ! ભારતવર્ષના એ ધાર્મિક મહાગૌરવને પ્રગટાવતા આ ચિત્રદર્શનમાં વિલસતી પુણ્યપ્રભા, ભારતની પ્રાચીન મદત્તા પર, એક એવી તેજસ્વતી દીપશિખા ધરી રહે છે કે જેના પ્રકાશમાં આપણને આર્વાચનના આર્પ જીવનધર્મનો, ઉર્જસ્વલ આદર્શનો, પવિત્ર સંસ્કૃતિનો, ઉત્કૃષ્ટ માનવતા ને ગૌરવશીલ-સંસ્કાર રિતાનો પરમ સાક્ષાત્કાર થાય છે. ’

પણ આપણી ચિત્રાંગદાનું અસ્વાભાવિક જીવન ગૃહજીવનના આદર્શને અનુરૂપ રિયલિટી હજી પામ્યું નથી. અર્જુનના હૃદયવેધક પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં તે કહે છે—

‘ આ પ્રશ્નો શા માટે ? અણુવિચારતા વિશ્વાસના દિવસો શું વહી ગયા ? તમે તમારી આગળ મને જુઓ છો તે કરતાં હું-કશું વધારે નથી તે તમે નથી જાણતા ? ’

આ વિલાસ દર્શાનું તાત્પર્ય હવે અર્જુનને કંઈક સમજવા માંડે છે. કુળતા માણસ પેઠે તે પ્રિયતમાને પકડી રાખવા મથે છે. પણ તેથી તો તેનું જીવન એક સતત સંઘામનો ઝંઝાવાત અનુભવવા માંડે છે.

અર્જુન : ‘ અહા જોટલેજ તું મારી પાસેથી સરકી જતી હોય તેવું લાગે છે. મારું હૃદય અત્રુષ્ટ છે, મારા ચિત્તને શાંતિ નથી. હજી પાસે આપ ઓ અપ્રાપ્ત ! નામ, ગૃહ અને કુળનાં બંધન સ્વીકારી લે; મારા હૃદયને સપ્તગી બાલુગ્રેથી તને સ્પર્શવા દે અને પ્રેમના પ્રશાન્ત પ્રત્યયમાં તુજ સદા મને જીવવા દે. ’

પ્રજુગીનું આ કરુણ આકંઠ જાણે તેના હૃદયને ચીરીને ખદાર નીકળવા મથતું હોય તેવી દાણુ આત્મવેદના પ્રગટ કરે છે. આશા અને નિરાશા, સુખ અને દુઃખ, જીવન અને મૃત્યુ—એ આકંઠ પાછળથી ઊકતી એક જાડી આદમાં અસહ્ય બધારૂપે જડી રહ્યાં છે. એકજ આસે જલણે તેનું આખું જીવન લટકી રહ્યું છે !

ને ચિત્રાનો પ્રત્યુત્તર—

‘ વાદળોના ઇંચ, વીચિમાઝાનાં નૃત્ય, પુષ્પોની સૌરભા—એને ઝાલો રાખવાના આ નિરર્થક પ્રયત્નો શા માટે ? ’—

ચિત્રામાં સનાતન સત્ય મદજ કરવા, તેને પોતાના હૃદયકમળ પર સ્થાપવા ઝંખતા અર્જુનને આ ઉત્તર શી રીતે અંતોણી શકે ? તેથી તે પ્રુત્ત : તેની તે જ અભ્યર્થના ઉચ્ચારે છે—

‘ પ્રિયે, પ્રેમને આકાશકુસુમોથી સાંત કરવાની આશા ન મેળીય. મને એવું કાંઈક આપ જેને હું વળગી રહું—એવું કાંઈક જે માતનાઓમાંથી પસાર થવા છતાં અમર રહી શકે. ’

પણ રિચર આત્મા વગરની આ અસહાય યૌવના શું કરી શકે? કયી રીતે તે પ્રિયતમના પ્રેમને વાસ્તવિક પ્રેમથી તૃપ્ત કરી શકે? કયી રીતે તેની સહ તે અખંડ-અવિભાજ્ય-અંતરંગ એકતા સાધી શકે? એટલેજ, વરદાનને કારણે અરિચર અનેકાં જીવનમાં જે કાંઈ મળ્યું છે તેમાંથી શક્ય રસ ચૂસી લેવાની ન્યારે તે અર્જુનને પ્રેરણા આપે છે ત્યારે તેમાંથી માનવીના દીર્ઘ છતાં નિશ્ચિદિત વિકાસકાળ કરતાં વધારે મોઢક, વધારે આકર્ષક, પુષ્પના અદ્ય છતાં મુક્ત—નિર્ભય જીવનકાળની અમૃતઝરતી મધુરતા ટપકી રહે છે—

‘મારા વીર, હજી તો વર્ષ પણ પૂરું નથી થયું એટલામાં તમે યાત્રી બે ગયા! હવે ગુને ખખર પડે છે, કે પુષ્પ અદ્યાય છે તે સ્વર્ગના આશીર્વાદને લીધે છે. આ મારો દેહ ગઈ વસન્તનાં પુષ્પો સાથે કરગાર્ધ મર્ગો હોત તો જરૂર તે ગૌરવસદિત મૃત્યુ પામ્યો ગણાત, છતાં તેના દિવસો ગણાર્ધ ચૂક્યા છે, નાય! એમાંથી કરું બાકી ન રાખશો; સધળો રસ એનામાંથી ચૂસી લ્યો કે પાછળથી તમારું ચાચક હૃદય, મીઠાપદ્મલો ધૂળમાં કરગાર્ધમાં પડ્યાં હોય, ત્યારે તૃપ્ત મધુકરની પેઠે, અતૃપ્ત કામના સહ, વારંવાર ને વખતે વખતે, પુનઃ તેની પાસે પાછું ન આવે.’

૯

વર્ષનો છેલ્લો દિવસ. નવવર્ષનું પ્રભાત અને ચિત્રાનું જીવન કે મૃત્યુ. મદન તેને કાળ-સમાપ્તિની ચેતવણી આપે છે પણ સાથેસાથે એટલી આશાય આપે છે કે તેનું બહેન શૌંદર્ધ વસન્ત મંદિરે પાછું ફરતાં તેની દેહકતાને નવસૌંદર્ધનાં બાલકુમુદો પ્રગટવાં શરૂ થશે. આ છેલ્લી રાત્રિ માટે ચિત્રા ફરી એકવાર મદન પાસે જુઝાતા દીપકની જ્યોત જેવું સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રભાવનું અપૂર્વ શૌંદર્ધ માગી લે છે અને તેની અવધર્મતાનો સ્વીકાર કરી મદન તેને વાસ્તવિક વિકાસની પરિશીમાએ અમિષ્ટિ કરે છે.

*

*

*

*

આ અરણ્યમાં અર્જુનને એકાએક ગ્રામ્યજનો પાસેથી તે પ્રદેશ પર આવી રહેલી હારવટિયાઓની ધાડના સગાસાર સાંપડે છે. તેનું શામતેજ ભમકી ઊઠે છે, તેનાં અંગમાં વીરત્વનું જોમ ઊભરાય છે, અને સત્વર ગાગના રક્ષણે જવાની તે તત્પરતા દર્શાવે છે. રાજકુમારી ચિત્રાંગદાનાં શૌર્ધ, શક્તિ અને પ્રતિભા વિશે લોકોએ સુભાવેલી પશસ્તિ તેના હૃદયના સદ્ભગાં સદ્ભગ તારને પણ અજુગળાવી મૂકે છે. પણ ન્યારે પ્રિયતમાના મળ સ્વરૂપથી અજ્ઞાત અર્જુનને ચિત્રા જણાવે છે કે યાત્રાએ જતાં પહેલાં રાજકુમારી ચિત્રાંગદાએ સરહદના રક્ષણો પાકા બંદોબસ્ત કરી દીધે હોઈ ક્ષો વાસ્તવિક ભાગ નથી, ત્યારે તો લોકપ્રચરિતએ તેનામાં પ્રેરણા તેની પ્રત્યેના માનમાં જોર વધારે થાય છે. ચિત્રાશે અજ્ઞાત અર્જુન! કહ્યુનાપ્રદેશની એ વીર રાજકુમારી પ્રત્યે તે ધીમેધીમે અગમ્ય આકર્ષણ અનુભવતો જાય છે—જે અંતે તીવ્ર જનતાં મોઢમાં પરિણમે છે, અને તેનું રટણ જ તેનો એકમાત્ર વિશ્વ જાની રહે છે. પણ ન્યારે તેની આ ચિત્તજઠ્ઠતિનું કારણ જણવા માગતી પ્રિયતમાના તલસાટભર્યા કાલાવાલાનો ઉત્તર આપતાં અર્જુન રાજકુમારી ચિત્રાંગદાના વીરત્વની અનહદ પ્રશંસા કરે છે, ત્યારે ચિત્રા એક વેધક બાણ ફેંકે છે:—

‘પણ તે શૌંદર્ધવતી નથી. તેને માગા જેવાં ગનોહર, મૃત્યુસમાં કાળાં ભમ્ભર નયનો નથી.’

પણ અર્જુનને તેના રૂપની પરવા નથી. તે તો તેની ક્ષાત્રપ્રભાથીજ અંગ્રામ ગયો છે—
(અર્જુન) ‘લોકો કહે છે કે શૌર્યમાં તે પુરુષ સન્માન છે. અને મૃદુતામાં સ્ત્રી સન્માન’.
હવે ધીમેધીમે સહજ અસ્પષ્ટ ને લાક્ષણિક વ્યંગપૂર્વક ચિત્રા તેની સત્ય સ્થિતિ બોલે છે:—પણ તેમણે સાથેસાથે અર્જુનના વલણને પારખવાની ઈચ્છા તો જાડે જાડે રહેલી જ છે—

‘એ જ એનું સૌથી મોટું દુર્ભાગ્ય છે. જ્યારે સ્ત્રી એ માત્ર સ્ત્રી જ રહે છે, જ્યારે પુરુષના હૃદયની આસપાસ તે તેનાં સ્થિત. રદન. સેવાઓ, અને આલિંગતી પ્રેમ-શેષાઓ દ્વારા વિરજાઈ રહે છે ત્યારે જ તે મુખી થાય છે. વિદ્યા અને મહાન સિદ્ધિઓ તેને શા કામનાં?’

પછી સ્ત્રીએ અર્જુનને પોતે પ્રથમ સિવમંદિરમાં મળી હતી તે પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરતાં તે ઉમેરે છે—

‘વનપંથની ખાલુએ આવેલા મહાદેવના મંદિરમાં તમે તેને મર્ધ કાલેજ બેઠાં ચક્રના ફોત તો તેની તરફ નજર પણ નાખ્યા વિના તમે પસાર થઈ જાત. પણ શું તમે સ્ત્રીના સૌંદર્યથી એટલા બધા કંટાળી ગયા છો કે તેનામાં પુરુષનું બળ વાંછી રહ્યા છો?’

સાચે જ ચિત્રાના હરિણગતિ સૌંદર્યથી અર્જુનને કંટાળો ઉપજ્યો છે. એવા મિથ્યા-સૌંદર્ય કરતાં તો શસ્ત્રસન્નિજત રાજકુમારી ચિત્રાંગદા તેને વધારે આકર્ષે છે. વિલાસનો વૈરાગ્ય તેને શૌર્ય તરફ વાળે છે. રાજકુમારીની વીરતા સાંભળી તેના રોમેરોમમાં નવચેતન વહેવા માડે છે, ને વિજયકીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા સમરાંગણમાં જવાની તે ચિત્રા પાસે અનુમતિ વાંછે છે.

ચિત્રા, તેના સત્યસ્વરૂપથી અનભિચ અર્જુનની નિર્દોષ અવસ્થા પર મનમાં હસતી હશે કે એ સત્યસ્વરૂપને ઝીલવાને ઉત્સુક પ્રિયતમના તલસાટથી અંતરમાં દર્પની દરો? મને તેમ, તે તેની છેલ્લેમુખી કસોટી કરી લેવા હચ્છે છે એટલે તેની સામે મુક્તિનો બાનુ પ્રગટતો હોવા છતાં કૃત્રિમ સૌંદર્યની માયારજની પ્રત્યે અર્જુનને દલુ કાંઈ મોહ રહ્યો છે કે નહિ તે ચકાસી જોવા તે નિજ સૌંદર્યનું આકર્ષણ વધારે વિસ્તારતી ગય છે—આશા અનુભવવા છતાં બેપરવા નિરાશા વ્યક્ત કરે છે, એટલા માટે કે પાછળથી પસ્તાવું ન પડે—

ચિત્રા:—‘તમને જવાની ના પાડું તો? મારા બાહુપાયમાં તમને વોટી રાખું તો? તો શું સમ્પ્રતાર્થી મુક્ત થઈ, મને તજીને ચાલ્યા જશો? જાઓ, ત્યારે.....’

જોને આપણે સ્ત્રીસહજ હણેકો ક્ષીએ છીએ તે નારીની અમોઘ આકર્ષણ-મોહિનીનું આનાથી વધારે ઓરસ દ્રષ્ટાંત બીજું કયું હોઈ શકે?

પણ તરતજ મૂળ વાત પર આવતાં—

ચિત્રા:—‘પ્રાણનાથ! જરી અહીં બેસો. ક્યા બેસેન વિચારો તમને મતાને છે? કાચે તમારું મન ચોરી લીધું છે? ચિત્રાએ?’

જરાએ છપાવ્યા વિના કેવી સરળતાથી અર્જુન ઉત્તર આપે છે!—

‘હા, ચિત્રાએ, મને આશ્ચર્ય થાય છે—ક્યા જનની સિદ્ધિ તારૂં તે યાત્રાએ નીકળી હશે? તેને શું જરૂરિયાત હોઈ શકે?’

ચિત્રા:—‘તેને શું જરૂરિયાત હોઈ શકે? એ અજાગી સ્ત્રીને કદી હતું જ શું? તેના મુજો જ તેના હૃદયને ખાલી કાચજામાં જડી રાખતા કારાપાસની દિવાલો સમા છે. તે અંધારગમ છે, અનુમ છે. તેના નારીય પ્રેમને ઔઘરાં પહેરી સંતોષ માનવો પડે છે.

સૌંદર્ય તેને બક્ષાયું નથી. તે તો ક્યામ અબોધી નાશ પામેલા ઉબસવાળી, કે શિલામય ગિરિશૃંગ પર બેઠેલી-નિરુલાસ પ્રભાતના આત્મા સમી છે. મને એના જીવન વિષે પૂછશો નહિ. પુરુષના કાનને તે કદી પ્રિય નહિ લાગે.'

કેવી બંગાત્મક વિશદતાથી ચિત્રાએ તેનું સૂક્ષ્ણ દારિદ્ર્ય પ્રગટ કર્યું છે! સૌંદર્ય, સૌભાગ્ય ને પ્રેમવિહોણા જીવનનાં વહેણ પલટાવવા તેણે જે ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો હતો તે આવી નિરર્થકતામાં પરિણમે એ તેના અંતરને કેટલું દુઃખકર નીવડ્યું હશે! અતઃ અર્જુનને સર્વે પરિસ્થિતિ જાણ્યાવી તે પ્રત્યે તેનું કેવું વલણ રહે છે, તે પર હવે તે પોતાના ભાવિ પંથનું નિર્માણ કરવાની આશા બાંધે છે.

અર્જુન રાજકુમારી ચિત્રાંગદાનું કલ્પનાચિત્ર દોરે છે. વિજયદેવી શી આપતી, શ્વેત અશ્વ પર સવારી કરતી, ધનુર્ધારી રાજકુમારી તેના મનને દરી લે છે. નિકટની પ્રિયતા હવે તેના જીવનનો સૂર્ય નથી રહ્યો, ને નથી રહી તેના પ્રેમને પ્રદીપ્ત કરતી પૂર્વની ચૈતન્ય-જ્યોતિ. એ ચાર વનખંડો, એ એકાન્ત ગિરિગર્ભો, એ ગાદ કુંજનિકુંજો, મનોરમ્ય પુષ્પ-ગૃહો, સોહામણ્ય લતામંડપો—પૂર્વનાં એ પ્રેમનિકેતનો હવે તેને અપ્રિય થઈ પડ્યાં છે. તેનું પ્યાન વનમાંથી, જ્યાં રાજકુમારી ચિત્રાંગદા પ્રવાસ કરી રહી છે તે કલ્પનાપ્રદેશમાં કન્દિત થયું છે. પણ ચિત્રાને સદ્ભાગ્યે તેમાં તેના અંતિમ સુખનો ઉદય થાય છે. જે વસ્તુ તેની પોતાની જ છે. જેના પર બીજા કોઈના પ્રભાવની છાયા નથી, જે નિર્મલતા-ગાંધી, ફૂલમાંથી સુગંધ ફેરે તેમ સ્વભાવતઃજ પમરે છે, તે પ્રતિનું અર્જુનનું આકર્ષણ તેનામાં હર્ષ સિવાય બીજું શું ગ્રેરે? છતાં સૌભાગ્યના ઉદય સામે રહેલી દુર્ભાગ્યની સંભવિતતા તેને આખી વસ્તુસ્થિતિ મૂળથી ચોક્ષી કરવા ગ્રેરે છે—

'અર્જુન, મને સાચું કહો; અત્યારે હું કોઈ જાદુથી આ વિહારી માર્દવતા, જગનના આરોગ્યવર્ધક, પરમ સ્પર્શથી અંચકાતી આ નિર્માદ્ય સૌંદર્યપ્રભા મારા પરથી અંબેરી નાખી મુક્ત બની શકું અને તેને મારા દેહ પરથી ઉછીનાં વસ્ત્રોની જેમ ફેરી દઇ શકું—તમે તે સહન કરી શકશો? આલિંગતી નિર્મળતાની ક્ષાન્ધાતુરીઓને તિલાંજલી આપી, સાદસી હૃદયના નેમસહ સખળ, ટદાર જીભી રહું; વેદ પેઠે ધૂળમાં ઢસરડાતાં નહિ, પણ ઇચ્છા ગિરિ-ફર-વૃક્ષ પેઠે માંડે સિર ઊંચુ ધરી રાખું તો પુરુષનાં નયનને આકર્ષશે? ના, તમારાથી તે સહન નહિ થાય.'

સૌંદર્યનાં મધુ પી પી ધડાઇ ગયેલો તેના સત્યસ્વરૂપને આવકારી શકે તે ચિત્રાને અશક્યવત્ લાગે છે. અને છતાં એ પણ એટલુંજ ચોક્કસ છે કે આ ચંચળ લાવણ્ય કોઈ પણ હિસાબે અક્ષુબ્ધ, ક્યાથી સુખ જન્માવી શકવાનું નથી, કેમકે જેની મધ્વમાં તેને જીવવાનું છે તે જગત સાથે તેને કશો સંબંધ નથી, સૃષ્ટિનાં નિયમોથી તે અસ્પર્શ્ય છે. માનવજીવનનાં તરવોથી વિયુક્ત છે. અર્જુનના શબ્દોમાં તે કોઈક વિહારી દેવના પ્રમાદથી પૃથ્વી પર પડેલા સ્વર્ગના એકાદ અંડ મધું છે; એટલેજ એ મૃત્યુ નથી, માયાસ્વરૂપ છે. તેનો બાહુપાશ વસગો છે પણ સત્યને જીરવતું તો તેથીયે અધકે છે. એટલે વર્તમાન જીવનથીજ મોતેષ પામવાનો સંકલ્પ કરતાં ચિત્રા અર્જુનને કહે છે—

'જેઠેતર છે કે હું મારી આશ્રપાસ ચંચળ ચૌવનની મધળી લલિત કીડાસામંત્રી પાધરી રાખું; અને ધૈર્યથી તમારી વાટ જોઉં. જ્યારે તમને પાછા આગવાની મંજા થાય, ત્યારે રિતભેર, તમારા સાડ, આ લાવણ્યમય દેહના પ્યાલામાં હું આનંદ-મદિરા રેડીશ, એ મદિરાથી જ્યારે ફેટાળી જાઓ, પરિતૃષ્ણ થાઓ, ત્યારે તમે કામ પર જઈ શકો છો, અથવા કીડા માખી શકો છો.'

[અર્જુન]

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો

[પં. લાલચંદ્ર લ. ગાંધી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા]

[૬]

વિ. સં. ૧૬૩૮માં આશ્વિન વ. ૧ શુક્રવારે વાયનાયાર્ય મદિમાસાગરે વટપદ્ર લખાયેલી પ્રતિયો નગરમાં લખેલી મળ્યેરહા (મદનરખા) મદાસતીના પ્રબંધની પ્રતિ અમદાવાદમાં વિજયવીરસૂરિના સંગ્રહમાં છે.^૧

કવિ ઋષિવર્ધનસૂરિએ વિ. સં. ૧૫૧૭માં રચેલ નલ-દવદની-રામની વિ. ગ્રં. ૧૬૫૦માં વૈશાખ શુ. ૭ રવિવારે વટપદ્ર નગરમાં લખાયેલી એક પ્રતિ અમદાવાદના સેકે આશુદેવ કલ્યાણજીની પેટી હસ્તકના પાણીતાણાના જૈન પુસ્તકગંડારમાં છે.

રાયેનશાહ આકબરથી 'જગદ્ગુરુ' જિજ્ઞાસારા સન્માનિત થયેલા સુમસિદ્ધ હીર-વિજયસૂરિએ સમ્રાટ આકબરદ્વારા સર્વપ્રાણિ-હિતકર પરાપકારનાં અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવ્યાં,

તેમાં સમાજના હિતનું શત્રુજ્ય તીર્થના ફરમાનનું કર્તવ્ય પણ વડોદરાનો સંઘ ગણાવી સદાય દૂર દેશથી સૂરિએ મોકલેલા ગદેશ-વચનથી તેમના શત્રુજ્યમાં પ્રતિનિધિ પં. ભાનુચંદ્રે દિમ-કબોટાની પરવા કર્યા વિના, કાશ્મીરના માર્ગને શોભાવનારા 'જયનલસંક્રા' નામના દસ યોજન (૪૦ કોશ)

પ્રમાણવાળા મનોહર શરોવરમાં વદાણુ-નીકાવિદારથી મોઝ માણુતા પાતશાદને અરજ કરી હતી. શત્રુજ્ય તીર્થના યાત્રિકોને વચ્ચેના ગમ્યમાં ફર વિગેરેથી કનડગત થઈ ગણા કબે ઈષ્ટદેવનાં દર્શન થતાં, એ ૧૯ ગર્વયા ફર કરવાનો સમયક યુગપ્રધાન એ મદાત્માનો દરેદરી-ભયો દૂરદર્શી સુપસારથી પ્રવલ્ન સફલ થયો હતો. પ્રતિયો ૭ ગૈહિના અને ૬ દિવસ સમરત દેશોમાં સર્વ પશુ, પક્ષી, જલચર પ્રાણિગણને અભયદાન આપ્યાનું અને ગુજરાતના જજયા નાગના અનિષ્ટ કરને દૂર કર્યાનું ફરમાન, વાયક શાંતિચંદ્રના હાથે બેટ મોકલાવી પાતશાહે હીરસૂરિના પ્રસન્ન આંતઃકરણની શુભાશિષ્ય મેળવી હતી અને પં. ભાનુચંદ્રના પ્રવલ્નથી શત્રુજ્ય-નો કર મુક્ત કરી સૂરિને શત્રુજ્ય સમર્પણ કર્યાનું ફરમાન બેટ ધરી એમાં શુદ્ધિ કરી હતી.

રાધનપુર(ગુજરાત)માં વિજયસેનસૂરિ સાથે ચોમાસું રહેલા હીરવિજયસૂરિએ ઉપર્યુક્ત સત્કાર્યથી પ્રસન્ન થઈ લાહોર(પંજાબ)માં પાતશાદ પાસે રહેલા પં. ભાનુચંદ્રને વચનદ્વારા ઉપાધ્યાયપદથી સન્માનિત કર્યા હતા. પાતશાદ આકબરે હીરવિજયસૂરિના પદધર-વિજયસેનસૂરિને દર્શનાર્થે લાહોરમાં બોલાવી એ ઉપાધ્યાયપદનો મહોત્સવ કર્યો હતો અને વાદમાં વિજયી થયેલા વિજયસેનસૂરિને 'સવાઈ વિજય'પદથી વિશેષ માનનીય કર્યા હતા.

આ તરફ હીરવિજયસૂરિ, શત્રુજ્ય-સમર્પણનું ફરમાન મળ્યા પછી ધણા યાત્રિકોના સંધો સાથે શત્રુજ્યની યાત્રાએ પધાર્યા હતા અને ત્યાં ખજાતના ઓસવાળ સીમાન

૧. પ્રકટ થયેલ પ્રશસ્તિ-સંગ્રહ (ભા. ૨, પૃ. ૧૩૦)માં વટપદ્રને બદલે વિટપદ્ર એવું અશુદ્ધ ઉપાધેય છે.

તેજપાલશાહે ઉદ્ધાર કરી નવા કરાવેલા મૂલમંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિગેરે સત્કાર્યો કર્યા હતાં. હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય વિગેરે ગ્રંથોમાં એનું વિસ્તારથી વર્ણન છે, તથા તે સમયની કવિ હોમવિજયે રચેલી પ્રતિષ્ઠા-પ્રશસ્તિનો શિલાલેખ ત્યાં વિદ્યમાન છે. વિ. સં. ૧૬૫૦માં શત્રુજયની યાત્રાએ હીરમુનીશ્વર આવ્યા, તે વખતે ત્યાં ૭૨ સંઘવી આવ્યા હતા, તેમાં વડોદરાનો સંઘ પણ હતો.^૧ એમ ખ્યાતના આવક કવિ ઋષ્યભટ્ટાસે વિ. સં. ૧૬૮૫માં રચેલા હીરસૂરિ-રાસમાં જણાવ્યું છે.

વિ. સં. ૧૬૭૯(૯૭)માં ધુરહાનપુરમાં કવિ ઠસનવિજયે રચેલા વિજયતિલકસૂરિ-રાસમાં પણ વટપદના આવેલા આ સંઘનો ઉલ્લેખ છે, શત્રુજય તીર્થની યાત્રા કરવા અને હીરસૂરિને વંદન કરવા આવેલા માણસેત્રી સંખ્યા એ લાખ કવિએ સાંભળી હતી, તથા હીરવિજયસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૪૯માં આ યાત્રા કરી હતી-તેમ જણાવ્યું છે.^૨ ખરી રીતે વિ. સં. ૧૬૪૯માં તૈયાર થયેલા ઉપરુક્ત મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૬૫૦માં હીરવિજય-સૂરિના હસ્તે થયેલી હોવાનું ત્યાંના શિલાલેખ પરથી જણાય છે.

સિદ્ધપુર(ગુજરાત)ના વશિષ્ઠ રામજી અને રમાદેના સુપુત્ર ભાણુજી, કે જેને આમન-ઈ-અકબરીમાં-અમકબરના દરબારમાં માન્ય વિદ્વાનોના વર્ગમાં ભાણુચંદ નામથી પાદ કર્યા છે, તે પૂર્વોક્ત શત્રુજયકરગોચર વિગેરે સુસ્તોથી અને સૂર્યસહસ્રનામ, વસંતરાજ (રાકુનરાસ), કાદંબરી, સારસ્વત; કાવ્યપ્રકાશ, નામમાલા, વિવેકવિલાસ વિગેરે ગ્રંથો પર વિદ્વત્સાહી વ્યાખ્યાઓ રચવાથી વિખ્યાત થયેલા ઉપાધ્યાય ભાણુચંદ, તેના સહકારી વિદ્વાન શિષ્ય સિદ્ધિચંદ સાથે જહાંગીરના રાજ્યઅમલમાં વિ. સં. ૧૬૬૫ લગભગમાં ૨૩ વર્ષે ગુજરાતમાં આવ્યા, ત્યારે વટપદ (વડોદરા)માં પણ પધાર્યા હતા-એમ એ સિદ્ધિચંદે રચેલા સં. ભાણુચંદ-ચરિત મહાકાવ્ય^૩ (પ્રકાશ ૪, શ્લો. ૨૦૯) પરથી જણાય છે.

૧. "એકલો પ્રશિષ્ટનો જ્યાહિ, હીર મુનીશર આવ્યા ત્યાહિ;
બોદોતરી સંઘવી આવ્યા તસિ, સંવત સોલ પંચાસો જસિ. x x x
મદિમદાવાદ ખરેલું નેય, વડોદરાનો સંઘ તિહાં હોય;
આમોદ સિનેત કેસ જન, જખૂસર નર નારી ધન.
—હીરસૂરિરાસ (આનંદકાવ્યમહોદધિ મૌ. ૫ દે. લા.)

૨. "સૂરતિ દીવિ ભદિરનો વલી, વટપદ ભરજયિ તેમાંદિ બલી;
x x એમ અનેક સંઘ આવ્યા ઘણા, યાત કરેવા સોદામણા.
શીશત્રુજય તીરથ તણી, વલી શીહીર વદેવા બણી;
માણસની સંખ્યા ઝિ લાખ, સુણી તેહની મિ કહી એ લાખ.
હીરવિજયસૂરિ કરી ભન, એમગણુપંચાસઈ ગુણ-પાન;"

—વિજયતિલકસૂરિરાસ (ગા. ૩૪૬ થી ૩૪૯) [ઐતિહાસિકરાસસંગ્રહ ભા ૪ થો પૃ. ૨૭ થ. વિ. મં.]

૩. "વટપદ્રેડેય ગન્ધારે કૃત્વા જ્યેષ્ઠસ્થિતિ પુનઃ ।
વાચકારતે ચતુર્માસીમાસીતાઃ પત્તનેડન્યદા ॥"

આ મહાકાવ્ય, અમદાવાદ રેલ્વે સ્ટેશનથી સાક્ષર શીશુવ મોહનલાલભાઈ દ. દેસાઈદ્વારા સંપાદિત યદ્ય પ્રકાશમાં આવવાની તૈયારીમાં છે. આ સંજોગમાં 'શાસન-પ્રભાવક ગુરુ-શિષ્ય ભાણુચંદ અને સિદ્ધિ-ચંદ' નામનો એમનો લેખ આત્માનંદજી-સંતાળની-સ્મારક ગ્રંથમાં પ્રકટ થયેલો છે.

વિક્રમની સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તપાગચ્છમાં મહોપાધ્યાય ધર્મસાગરના શિષ્ય પં. પદ્મસાગર વિદ્યાન વાદી, વ્યાખ્યાકાર અને કવિ ચર્ચા ગયા. જેમણે વિ. સં. ૧૬૩૩માં તિલકમંજરી જેવી ઉત્કૃષ્ટ જૈન ગદ્યકથાની વ્યાખ્યા રચી હતી, દાદા પાર્શ્વનાથ તથા નવપ્રકાર (સટીક સં. ૧૬૩૩), શીલપ્રકાર, યુક્તિપ્રકાર, પ્રમાણપ્રકાર (સટીક), ધર્મપરીક્ષા, યશોધરચરિત્ર, અને જગદ્ગુરુ-કાવ્ય (મંગલપુરમાં વિ. સં. ૧૬૪૬માં), ઉત્તરાધ્યાયન-કથા (સં. ૧૬૫૭), જેવા ગ્રંથોની રચના કરી હતી; તેમના શિષ્ય રાજસુંદર(સાગર) કવિએ ભક્તામર નામના પ્રસિદ્ધ જૈનસ્તોત્રનાં પદોનાં પ્રથમ ચરણો લઈ બીજાં ત્રણ ત્રણ ચરણોથી પાદપૂર્તિ કરી વટપદ્ર(વડોદરા)ના દાદાપાર્શ્વનાથને ઉદ્દેશી નવીન ભક્તામર સ્તોત્ર રચ્યું હતું.

તપાગચ્છમાં રચેલા કવિ શાંતિકુસલે વિ. સં. ૧૬૬૭માં રચેલા પાર્શ્વનાથ-નામમાલા (૧૦૮ નામોવાળા) સ્તવનમાં, ભિન્ન ભિન્ન રથોનામાં રહેલા પાર્શ્વનાથ (મૂર્તિ)ના સ્મરણમાં, વડોદરાના પાર્શ્વનાથનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૨

વિ. સં. ૧૬૭૦માં માર્ગ. શુ. ૩ લોએ વટપદ્ર મહાનગરમાં મુનિ દીપવિજયે લખેલી સારસ્વત વ્યાકરણની એક પ્રતિ વડોદરામાં પ્રવર્તક લખાઈલી પ્રતિયો હાન્તિવિજય મુનિરાજના સાસ્ત્રગ્રંથમાં છે.

વિ. સં. ૧૬૭૩માં ફાગણ શુ. ૧૦ ગુરુનારે વટપદ્ર નગરમાં લખેલી ચૈત્યવંદનાદિ ભાષ્યત્રયની પ્રતિ, ઝીંજુવાડામાં જૈન પુસ્તક-ઠાંડરમાં છે.

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જહાંગીરના રાજ્યઅમલમાં જૈન શ્વેતાંશર-સમાજમાં તપાગચ્છમાં અંદર અંદર અનિચ્છનીય વૈમનરયે ઉગ્ર રૂપ લીધું, ત્યારે એ શમાવવા રાજ્યના શાણા અધિકારીઓએ ગુજરાતમાં લેખો મોકલાવતા આવેલ લેખ આ વટપદ્રમાં પણ લેખ આવ્યો હતો-એમ કવિ દર્શનવિજયે વિ. સં. ૧૬૭૬માં રચેલા વિજયતિલકસરિરામાં જણાવ્યું છે.^૩

૧. વર્તમાનમાં વડોદરામાં નરસિંહજીની પોળમાં દાદાપાર્શ્વનાથનું જૈન દેહરું પ્રસિદ્ધ છે. અહમ્મદશાહનિવાસી જ્વેરી મોહનલાલ મગનલાલના પ્રયત્નોથી વિ. સં. ૧૯૭૬માં પ્રકટ થયેલ, મણિલાલ ન્યાલચંદ શાહે લખેલ 'પ્રગટપ્રભાવી પાર્શ્વનાથ' પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે-“ઉપર્યુક્ત મંદિર મહારાજ કુમારપાલે બંધાવ્યું હતું.” પરંતુ અમદાવાદ ધારવા પ્રમાણે તે મંત્રીશ્વર તેજપાલની કારકીર્દીમાં બન્યું હતો. આ જિનમંદિરમાં મૂલનાથક તરીકે ખિરાજમાન દાદા પાર્શ્વનાથની પ્રૌઢ પ્રમાણક પ્રતિમા લેખમય વેળુની છે. સંસ્કૃત શાવકોની વસતિને અસાધે આજ સદીમાં પાવાગઢથી આવેલી ભીમજન્ય પાર્શ્વનાથની પ્રાચીન પ્રતિમા પણ આ મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી છે. આ દેહરાનો જીર્ણોદ્ધાર વિ. સં. ૧૬૭૩માં લગભગ એક લાખ રૂપીયાના ખર્ચે કરાવ્યો જણાવાય છે. સદ્ગત સુધારાત્રી શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડે ઉપર્યુક્ત પ્રસંગમાં દાદાપાર્શ્વનાથનાં દર્શનથી જૈનજનપાને આનંદિત કરી હતી.

૨. “તું ભરૂઆછિ તું ઈદરમ, ખૂઆડિ હો તું દિ જ ગુણુ-આણિ;

તું દેલવાઠ વડોદરઈ, ડુંગરપુરે હો ગધારિ વખાણિ.

—પ્રાચીનતીર્થમાલસંગ્રહ (ય. વિ. મં. બા. ૧, પ. ૧૬૬, ગા. ૧૪).

૩. “આરાતના સાગરા જેઠ કરતા, દીવ જૂપ સીખામણ ખરીય દુસતા;

તર આવીઆ ગુજ્જરદેસિ લેખા, રાજનથર સૂરણિ વટપદ્ર એવા.”

—વિજયતિલકસરિરા અ. ૧, ગા. ૧૩૧૬ [ઐતિહાસિકાસંગ્રહ બા. ૪થો, પ. ૧૧૦ ચ. વિ. મં.]

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા કેટલાક ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે કે—
તે સમયમાં-આજથી ત્રણસો વર્ષો પહેલાં વડોદરામાં જૈનોનો એક જ્ઞાનભંડાર(ચિત્રકોપ)
હતો. રાહનશાહ અકબરથી સન્માનિત થયેલા સુપ્રસિદ્ધ જગદ્ગુરુ
વડોદરાનો પ્રાચીન હીરવિજયસરિના શિષ્ય-પરિવારે આ ભંડારમાં પોથીઓ મૂકી
જ્ઞાનભંડાર હતી. હીરવિજયસરિના હસ્તદીક્ષિત એક પ્રસિદ્ધ શિષ્ય વાયક
કીર્તિવિજય નામના વિદ્વાને વિ. સં. ૧૬૯૦માં (આસો શુ. ૪)
વિચારરત્નાકર નામના ગ્રંથની સંકલના કરી હતી; જેનું લેખન, તેમના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય
પં. ચિનયવિજયે કર્યું હતું. આ ગ્રંથની એક પ્રતિ, ઉપર્યુક્ત ગ્રંથકાર કીર્તિવિજય વાયકના
શિષ્ય કીર્તિવિજયે વટપદ્રુપુરના પૂર્વોક્ત જ્ઞાનભંડારમાં મૂકી હતી, જે હાલ છાણીના
જૈનભંડારમાં (ઉ. વીરવિ. શાસ્ત્રસંગ્રહમાં) છે.

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને અઢારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્વાનભરી
ગુપ્તનાઓથી વિખ્યાત થયેલા જૈન શ્વે તપાગણના બહુચુત ઉપાધ્યાય ચિનયવિજયે જોધપુરથી
કવિ ચિનયવિજયે તપાગણપતિ(વિજયદેવસૂરિ?) તરફ મોકલ્યો હતો. મહાકવિ
કરેલ વર્ણન કાશિદાસના મેઘદૂતની પદ્યતિએ ૧૩૧ મંદારકાંતા છંદોમાં રચાયેલા
આ ઈન્દુદૂત કાવ્યમાં ઈન્દુને ત્યાં જવાનો માર્ગ સૂચવતાં જોધપુર,
સુવર્ણગિરિ(ગોનગર), ઝાલોર, શિરોહી, આબ, અચલગઢ, સિદ્ધપુર, સાગ્રમતી,
અહમદાવાદ, વટપદ, ભુગુપુર (ભરૂચ) અને સૂરત વિગેરે સ્થળોનું કવિએ સુંદર વર્ણન
કર્યું છે. તેમાં પ્રસ્તુત વટપદ (વડોદરા)નો પરિચય આ પ્રમાણે કરાયો છે:—

“તસ્માદ દ્રજાચ્છવતકકુમિ પ્રસ્થિતયાન્તરા તે

સ્વર્ગાકારં નગરમપરં લાટદેશસ્વ પુણ્દમ્ ।

દર્શી દર્શી મનસિ પરમપ્રીતિરામસ્થતે યત્

નાનાલક્ષ્મીસચિરવપુપાં તન્ન વાસો જનાનામ્ ॥

લક્ષ્મી શઘ્વાં મનસિ દધતી તોયરાશી મમજા—

સીતે દગ્ધ્યો વસતિ ચ પદે દન્ત ! વસોક્તારા ।

પાતાલ પ્રાવિશદપમદા સાડવિ મોગાવતીમાં

દમ્પ્તા રમ્યામનુપમતમાં વાટપદ્રોમમિત્યામ્ ॥

મધ્યેડસ્થત્ર પ્રચુરસુપમો મળ્ડપોડત્યન્તતુન્ન—

સ્તન્ન સ્થિત્વા ત્તસપુ દિશાસ્વીકૃત્તોયં સ્વંદન્દો ! ।

દ્રશસિ દાક્ શ્રિયમનુપમામસ્ય વિશ્વકુ પુરસ્થ

રમ્યં રોતચ્છુચિરુચિ ચતુર્દારચૈત્યાનુવારમ્ ॥ ”

—ઈન્દુદૂત (સં. ૭૬-૮૧ નિ. સા. ડાંગમાલા શુ. ૧૪)

—[અપૂર્ણ]

૧૧. “પ્રીતિવિજયવાચકવિનેયલેષેન કાન્તિવિજયેન ।

ધીવટપદ્રુપુરસ્થિતચિત્કોશે પ્રતિસ્થિ મુખા ॥ ”

જવન ઝરણાં

પ્રમા

[જ્યતમાં મહાન પુરુષો તો હવેની સંખ્યામાં યથા ગયા છે. પણ તે દરેકનાં વિરલ જવન ચરિત્રો વાંચવાનો પ્રભને અવકાશ ન જ દોય. પરિણામે એવા મહાપુરુષોના જવનમાં બનેલા સમય-સૂચક, રૌમાન્વિક, સાહસિક, આર્થિક કે વિનોદમય પ્રસંગોને ખૂબેખાંચરથી ખાળી છાટી, કે પરમાયાનાં અલગ્ય કે કિંમતી અન્યરનોમાંથી તારીખીને, સુવાચ્ય સૈલી અને જરૂરી શબ્દોમાં, પ્રસંગે પ્રસંગે આ પાનાંઓ પર અપાતા રહેશે.]

સી ઝર એક પ્રસંગે દરિયાઇ સહેલગાહે નીકળ્યો. અધવચ પડેલમાં સમુદ્ર તોફાને ચડ્યો ને હીરા-મોતીએ મટેલી સીઝરની શાદો હોડી દરિયાનાં ઝિજગતાં મોર્ગ પર ફૂલની જેમ ઝૂલવા લાગી. હોડીનો કપ્તાન રામનપતિની મહોસલામતીની પોતાના પર આવી પડેલી નેપમદારીથી ગભરાઇ બેઠ્યો. પણ સીઝરે તે પ્રસંગે પ્રભાવપૂર્ણ વદને શાંતિથી કહ્યું, "કપ્તાન, ગભરાઓ નહિ. હોડીમાં પૃથ્વીપતિ સીઝર એકલો નથી, આથેજ તે પૃથ્વીપતિનું ભાગ્ય પણ છે." ને સીઝરનાં એ સમયસૂચક પ્રભાવવચનોએ ગભરાવલ કપ્તાનમાં બેમ, ઉત્સાહ ને આત્મભાન પ્રગટાવ્યાં. અણુધાર્થી તોફાનની વચ્ચેથી પણ હોડી તરીને પાર બેતરી.

રશિયન શહેનશાહ ઝાર અલેક્ઝાંડરે પણ આવો જ એક પ્રસંગ અનુભવેલો: ગ્રીષ્મ-ઋતુની એક માંજે તે હોડીમાં મરોવરતી સહેલગાહે નીકળ્યો. થોડેક જતાં તોફાનની આંધીએ ચડી. કપ્તાન પોતાની ગંભીર જવાબદારીથી બેઆકળો બની બેઠ્યો. પણ અલેક્ઝાંડરે પણ પારખી કહ્યું, "કપ્તાન, હું શહેનશાહ છું એ બૂલી જાઓ. મને તમારા પોતાના કરતાં જરીકે પણ મોટો ન માનો. ને જે પગલાં તમારા બચાવ માટે લઈ શકાય એ જ પગલાં મારે માટે લ્યો."

નેપોલિયન બ્યારે ઈંગ્લાંડ પર ચડાઇ લઇ જવાને બોલેલ બંદરે ધૂમ તૈયારીઓ કરી રહ્યો હતો ત્યારે અંગ્રેજ વહાણો વારંવાર ત્યાં અકસ્માત આવીને ઉપદ્રવ કરી જતાં. એક પ્રસંગે નેપોલિયન તેમની સાથે દરિયાર્ધ યુદ્ધ માટે પોતાના વહાણમાં બેતરી પડ્યો. આ વખતે શહેનશાહને ખૂબ ભયમાં નેઈ શાહી નૌકાદળના અધિકારીએ વહાણનું સુકાન પોતાના હાથમાં લીધું, ને વહાણને તેણે સહીસલામત રચે દોરવા માંડ્યું. ફેન્ય વહાણે પણ નેપોલિયનના વહાણની આસપાસ વિંટળાઈ વળ્યાં. નેપોલિયન તે વખતે બરાડો બોલ્યો, "મને નહિ, પ્રસંગને ભુલો." ને હસીને તેણે આગળ વધી અંગ્રેજ વહાણોને સહેલાઇથી મારી હઠાવ્યાં.

*

એક સમયે ગ્રીન્સ બીરમાર્કે વર્ષાઋતુમાં, ગામડામાં, બે મિત્રો સાથે દૂર દૂર ફરવા નીકળી પડ્યો. કેટલેક દૂર જતાં એક ઠેકાણે કાદવવાળી ખૂમિમાં બેમાંના એક મહા મિત્રના પગ ખૂંપવા માંડ્યા ને થોડા જ વખતમાં તે તે કાદવમાં ખભા સુધી ડૂબી ગયો. તેમાંથી નીકળવાના તેના પ્રયાસ નિષ્ફળ જવા લાગ્યા. તેણે બીરમાર્કને મદદ માટે વિનંતિ કરી, ને ઉત્તરમાં બીરમાર્કે બંધુક સજ્યા માંડી.

"આ શું કરે છે?" કહ્યો મિત્રે ગભરાઇને પૂછ્યું.

"કંઈ નહિ" બીરમાર્કે શાંતિથી તેના કપાળે સામે બંધુક તાકતાં કહ્યું, "તમને

અચાવી શકાય એમ છે જ નહિ, ને તમે આવું દુઃખદ મૃત્યુ પામો એ મને પસંદ નથી. એક જ ગોળી ને તમે શાંતિથી સીધા સ્વર્ગે જઈ પહોંચશો.” ને બીરમાઈે બંદુકના ધોડા પર પોતાનો હાથ મૂક્યો.

હૂબતા માણસે ક્યાંય આરા ન જોયો. પરિણામે પોતે કાદવમાં ડૂબ્યો છે એ વાત જ વીસરી જઈ ગોળીથી અચવાને તેણે નાસી છૂટવાને એક જોરનો ઊછાળો માર્યો, અને ખરેખર એ ઊછાળો અકલ્પ્ય નીવડ્યો. તે કાદવમાંથી બહાર ફેરી પડ્યો ને નક્કર શ્રુમિ પર ઠોડતાં તેણે બીરમાઈેને મિત્રધર્મ બૂલવા માટે ઠપકા દીધો.

“ઠપકા ખુશીથી આપો,” તેના ખભા પર શાંતિથી હાથ મૂકતાં બીરમાઈે હસીને કહ્યું, “પણ બૂલો ન જાઓ કે એ મિત્રે જ તમને બચાવ્યા છે.”

“એમ !” મિત્રે વ્યંગમાં કહ્યું.

“હા જી” બીરમાઈે બોલ્યો, “ગોળી તમને મારવાને નહિ, તમારી આત્મશક્તિ ઉશ્કેરવાને તાકવામાં આવી હતી. અમારી આશામાં તમે તમારું સ્વતંત્ર ગૂમાવી દીધું હતું. તમે સમજી ન શક્યા કે મદદ કરવા જતાં તો અમે પણ સાથે જ ડૂબીએ એમ હતું. પણ જ્યારે તમે જોયું કે તમારું કાઈ જ નથી—તમારી સમગ્ર શક્તિએ એકી સાથે ઊછાળો માર્યો.

ને એ એક જ પળમાં બીરમાઈે બંને મિત્રોને જીવનશક્તિનો નવો જ પ્રકાશ આપ્યો.

*

રશિયન સામ્રાટો કેસેરાઈન પાસે રશિયાની પ્રજાનું પ્રતિનિધિમંડળ જવાબદાર રાજા તંત્રની માગણી કરવાને ગયું. રાણીએ તેમને અવસરે યોગ્ય ઉત્તર આપવાનો દિલાસો આપ્યો.

બીજે દિવસે તેણે પ્રધાનોને રાજ્યનાં જુનાં દક્ષિણ તપાસવાની ને તેમાંથી જુનાં વખતમાં ચર્ચ ગયેલા રશિયાના લેખાંડી રાજવી મહાન પીટરે આપા કેાઈક પ્રસંગે આપેલા ઉત્તરની નકલ જોળી કાઢવાની આજ્ઞા કરાખી.

થોડાંક મહિનામાં પ્રધાનોએ એ નકલ જોળી કાઢી; ને તે વાંચી મહારાણીને કહ્યું : “દેવીજી, ઉત્તર તો મળ્યો છે, પણ તે એટલો કડક ને કટાક્ષમયો છે કે આપને તે વંચાવતાં મને શરમ આવે છે.”

“મારે વાંચવાની કંઈ જ જરૂર નથી,” દેવીજીએ બેપરવાઈથી કહ્યું, “પ્રતિનિધિમંડળને એ ઉત્તર મોકલાવી દો.”

*

પ્રીન્સ બીરમાઈના એક અંગ્રેજ મિત્રને એક ઉમરાવતની સાથે મિત્રાચારી હતી. તે ઉમરાવતનીની માગણીથી તે અંગ્રેજ મિત્રે તેને માટે બીરમાઈ પાસે તેના હસ્તાક્ષરની માગણી કરી.

ઉત્તરમાં બીરમાઈે એ ઉમરાવતની પર પોતાના જ હાથે સીધો પત્ર લખીને જણાવ્યું. “વહાલાં શ્રીમતીજી, મને મારા હસ્તાક્ષરો કેાઈને પણ આપવા સામે ખૂબ જ ચીડ છે. એટલે એ હું કેાઈને કેાઈ વખત આપતો જ નથી. સદાય આપનો કૃપાકાંક્ષી—બીરમાઈ.”

ખનાડ શૌ સંબંધમાં પણ કંઈક અંશે આવો જ એક પ્રસંગ બનેલો—

એક સામાન્ય રિયલિટીની છતાં શુદ્ધિમાન સ્ત્રીને શૌનું ‘શુદ્ધિમતી સ્ત્રીને દોરવણી’ નામનું પુસ્તક જોઈતું હતું, પણ તે ખરીદી શકવા નેટલી તેના પાસે જોગવાઈ નહોતી. તેણે શૌ પર એ પુસ્તક જો પોતાને ભેટ મોકલવામાં આવે તો ખૂબ જ ઉપકાર થશે એવી મતલબનો પત્ર લખ્યો. ને ઉત્તરમાં શૌએ આવી રીતે પુસ્તક મૂકત મેળવવાની માગણી

કેટલી અનુચિત છે, દરેકે પોતાના જળ અને શુદ્ધિથી જ પોતાને નોંધતી વસ્તુ મેળવી લેવી નોંધએ વગેરે જણાવતો પત્ર લખ્યો.

સ્ત્રી ચાલાક હતી. જર્નાડ શૌના બે-પાંચ સપ્તહતા અભિપ્રાયની પણ કેટલી કિંમત અંકાય છે તે તે જાણતી હતી. પરિણામે શૌનો પત્ર લઈ તે એક પત્રકાર પાસે ગયું અને તેના વર્તમાનપત્રમાં શૌનો આ પત્ર છાપવા દેવાના મૂલ્ય તરીકે તે તેના પાસેથી બે ગીની લઈ આવી. તેમાંથી તેણે પોતાને નોંધતું પુસ્તક ખરીદ્યું અને જર્નાડ શૌ પર તેણે પોતે પોતાના કેવા શુદ્ધિજળથી એ પુસ્તક ખરીદી લીધું છે એ દર્શાવતો પત્ર લખ્યો.

*

નેપાળના પ્રધાન સર જંગબહાદુરને લંડનમાં મહારાણી વિક્ટોરીયાએ જંગી મિત્રબાની આપેલી. તે પ્રસંગે ખાણના ટેબલ પર તરેહતરેહની વાનીઓ ગોઠવવામાં આવી. પણ જંગબહાદુર તેમાંથી એકેને હાથ પણ અડાડ્યા વિના બિડી ગયા. મહારાણીએ તેમને દસીને આનું કારણ પૂછ્યું. જંગબહાદુરે મક્કમતાથી કહ્યું, “હું દિંદુ છું.”

એક સમયે સમય જંગાળી સાહિત્યકાર દિનેન્દ્રલાલ રાય લંડનમાં એક સગા પસેથી પસાર થતા હતા. સભામાં ભાષણ કરતા પાદરીને આ કાળા માણસને નોંધ પાનો અડ્યો. તેણે રાય સામે તાકી મોટી કહ્યું, “ઓ મૂર્તિપૂજક ! સેતાન તારા મોં સામે તાકી રહ્યો છે.” રાયે હસીને કહ્યું, “આપ તાકે જ છો ને !” ને આખી સભાએ પણ એ હાસ્યને વધાવી લીધું.

એક પ્રસંગે ન્યાયમૂર્તિ રાનડેના અભ્યાસખંડમાં અચાનક એક ખિરિત અમલદાર આવી અડ્યા. રાનડે તે વખતે તરવરાનનાં કેટલાંક પુસ્તકો જોતા હતા અને એ પુસ્તકોના ઢગ પર બાઈબલ પડ્યું હતું. એ જોઈ અમલદારે કહ્યું, “હર્પની વાત છે કે આપ બાઈબલને સૌથી ઉપર રાખો છો.”

ન્યાયમૂર્તિએ ઢગની નીચેથી ગીતા કાઢી તે જતાવતાં શાંતિથી કહ્યું, “પગ મૂળમાં તો આ છે.”

*

પીલ પાર્લામેન્ટમાં જુદા જુદા અભિપ્રાયો ને ફકરાઓ ટાંકીને લાંબુ ભાષણ કરતા હતા. તે વખતે એક સભ્યે વડા પ્રધાન ડીઝરાયલીને પૂછ્યું, “આપને તેઓ નામદારના ભાષણમાં કંઈ ખામી જણાય છે.”

“જરીકે નહિ,” ડીઝરાયલીએ ગંભીરતાથી કહ્યું, “તેઓ નામદાર આ જ પાર્લામેન્ટમાં આ પહેલાં બોલાઈ-પસાર થઈ ચૂકે જ હોય એ સિવાય કંઈ જ નથી બોલતા. પછી એમાં ખામી સંભવી જ શી રીતે શકે ?”

એક વખતે એક અંગ્રેજ મૂડીદાર ડીઝરાયલી પાસે આવ્યો અને પોતાને ઉમરાવ બનાવવા માટે તેણે તેને ખૂબ જ આગ્રહ કર્યો.

“દિલગીર છું કે કેટલાંક કારણોસર હું આપને ઉમરાવ નથી બનાવી શકતો,” ડીઝરાયલીએ કહ્યું. અને પછી શાંતિથી ઉમેર્યું, “પણ આપ આપના મિત્રોને ખુશીયો કહી શકો છો કે મેં આપને ઉમરાવપદ લેવાની વિનંતિ તો કરી હતી પણ આપે તેનો અસ્વિકાર કર્યો છે. આથી આપનો દરજ્જો અને માન ઉલટાં બેવડાં વધી જશે.”

પોતાની યુવાનવયમાં ડીઝરાયલી એક પ્રસંગે નાણાંની તંગ રિયતિમાં આવી પડેલો. તેણે એક અંગ્રેજ મૂડીદાર પાસે હજારેક પાઉંડ ઉછીના માગ્યા. મૂડીદારે પૂછ્યું, “અડાણ-

વટમાં શું મૂકો છો ? ” “ માફ મગજ અને લુદ્ધિ. ” ડીઝરાયલીએ મક્કમતાથી કહ્યું. અને એ મૂડીદારે એ અડાણવટનો સ્વીકાર પણ કર્યો.

એ જ અરસામાં લોર્ડ મેલ્બોર્ન તેને એક પ્રધાનના સેક્રેટરીની જગ્યા ધામવા માંડી. ડીઝરાયલીએ સાંતિથી કહ્યું, “ સેક્રેટરીપદે શું વળે ? હું તો પ્રધાન જ બનીશ. ” અને થોડાં જ વર્ષો પછી એ સામાન્ય પ્રધાન જ નહિ, બ્રિટીશ સરકારનનો વડો પ્રધાન બન્યો.

એક મિત્રે ડીઝરાયલીને તેના પ્રતિસ્પર્ધિ અને મહારાણી વિક્ટોરિયાના અણુમાનીતા મહાન વડાપ્રધાન ઝ્વેસ્ટન વિષે પૂછ્યો કરી. ડીઝરાયલીએ કહ્યું, “ ઝ્વેસ્ટન ખરેખર મહાન છે. પણ તે રાણી સાથે વાત કરતાં બૂલી બધ છે કે એ એક સ્ત્રી છે. હું તે યાદ રાખું છું. રાણી રાતને દિવસ કહે તોપણ હું તેના વિરોધન કરું. ”

*

જર્મનમંત્રી પ્રીન્સ બીરમાર્કે સુવાનપથે એક લગ્ન હોટેલનો થોડોક ભાગ ભાડે રાખેલો. તે ભાગમાં-બીરમાર્કના એકકબ્જમાં નોકરને બોલાવવાને ઘંટડીની વ્યવસ્થા નહોતી. બીરમાર્કે એ ત્રુટિ તરફ માલિકનું ધ્યાન ખેંચ્યું. પણ માલિકે કહ્યું કે, “ ઘંટડીની જગર હોય તો તે લાડુઆતે પોતે વસાવી લેવી જોઈએ. ” બીરમાર્કે એ વખતે તો કંઈ ન બોલ્યો પણ રાત્રે તેણે બંદુકના ઉપરાઉપરી બહાર કરવા માંડ્યા. મહાનમાલિકે હુસ્લડની બીકે એ ખંડમાં ધસી આવ્યો ને ગોળીબહારનું કારણ પૂછ્યું.

“ ગભરાઓ નહિ, ” બીરમાર્કે હસીને કહ્યું, “ બંદુકમાં ગોળી ભરેલી નથી. આ તો નોકરને બોલાવવાને માટે આ ખંડમાં એક ઘંટડી નથી દેખાતી એટલે નોકર સાથે મેં એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે મારે તેને બોલાવવો હોય ત્યારે મારે ખાલી બંદુકના બહાર કરવા. ”

તે બીજા દિવસનું સવાર બેગે એ પહેલાં જ બીરમાર્કના ખંડમાં ઘંટડી ગોઠવાઈ ગઈ.

અંગ્રેજ એલચી લોર્ડ રસેલે બીરમાર્કની મુલાકાતના પ્રસંગે એક વખતે તેને પૂછ્યું, “ આપ મુલાકાતોથી તો ખૂબ જ દંટાળી જતા હશે ? તેમાંથી બચવાને આપે કોઈ ઉપાય શક્ય છે ખરો ? ” “ હા જી ” બીરમાર્કે કહ્યું; “ મારા કૃપાળુ પત્ની મુલાકાતના ખંડમાં આવી ગમે તે બહાને... ” અને તે વાક્ય પૂરું કરે એ પહેલાં જ તેમના પત્નીએ તે ખંડમાં આવી મધુર ને નિર્દોષભાવે કહ્યું, “ આપનો દવા પીવાનો સમય ક્યારનો થઈ ગયો છે-એ બૂલી ન જતા. ”

રસેલ જાણતો હતો કે બીરમાર્ક માંદો છે જ નહિ-માંદો હોય તોપણ દવા પીએ તેમ નથી. તે હસીને બેગે થઈ ગયો.

એક પ્રસંગે બીરમાર્કે અંગ્રેજ એલચીને ખાણું આપ્યું. તે વખતે બોજન કરતાં એલચીના પત્ની લેડી એમીલી તરફ જોઈ તે રિમતપૂર્વક બોલ્યો, “ તમારા બાપ મરી જવાના સમાચાર જોવા ખુશીના સમાચાર મેં મારી જીંદગીમાં બીજા સાંભળ્યા જ નથી. ” લેડીને તો અમક આવી ગઈ. પણ પછી બીરમાર્કે ઉમેર્યું, “ જો તે જીવતા હોત તો તેમણે મને બહાણું યુદ્ધ અટકાવી દીધું હોત. ”

અન્યેક જર્મન આગેવાનો કૈસરને મળવાને આવતા. બીરમાર્કને તે સર્વની કૈસરને જોળણ આપવી પડતી. પણ જોળણ આપવાના આવા પ્રસંગે બીરમાર્કનું મગજ એવી ગૂંચોથી ભરેલું હોતું કે તેને આવનારનું નામ યાદ કરવામાં ચુસ્કેસી પડતી. પરિણામે તેણે

એવો શીરસ્તો રાખ્યો કે જેનું નામ તરકાળ ચાદ ન આવે તેને ધિમે, “ નામદાર કાઉન્ટ ફલાણુ ફલાણુ ”-તરીકે ઝેળખ આપવી. ફેસર ઝંવા કાઉન્ટોને ઝેળખતો હોય નહિ, અને આવનારને પણ પોતે કાઉન્ટના ઈલકાળે ઝેળખાવાથી મગફરીનો મોકો મળે.

*

સાદુ છત્રપતિને સાદાર્થ ખૂબ પ્રિય હતી. એક વખતે મોગજ દરબારમાં રહેતો એક મરાઠા સરદાર અગ્રકારોના કાકામાં સાથે તેમની મુલાકાતે આવ્યો. છત્રપતિએ તેનું સ્વાગત કરવાને મોકલેલો ગાદી મંડળી સાથે પોતાના પ્રિય કુનરા ધોંડુને પણ અરઝવેરાતથી લાદીને એક શેલાયમાન ગાડીમાં મોકલ્યો. તે પછી દબારે દરબાર ભરવામાં આવ્યો ત્યારે સાદુ મદારાજે શાંતિથી કહ્યું, “ આગળના આપણા દરબારમાં એ જ વ્યક્તિએ અગ્રકારથી ચોખી રહી છે. એક આપણો પ્રિય ધોંડુ ને ખીચ આપણા વઢાલા મહેમાન. ”

માધવરાય પેશ્વાના સેનાપતિ રામસેર જદાદુર પરશુરામ ભાઉને એક વખતે હનમત કરાવતાં અરજો વાગ્યો. ભાઉએ હનમતને તે સંબંધી સંભાળ રાખવા સૂચના આપતાં અટક-આળા હનમભાઈએ કહ્યું, “ સેનાપતિશ્રી અરજાથી આટલા ડરે છે તો લડાઈમાં તરવારના ધા શી રીતે સદાતા દરો ? ” સેનાપતિ એ પળે તો શાંત રહ્યા. પણ પછી હનમત પૂરી થતાં તેમણે એક ભાલો મંગાવ્યો અને હનમતના પગ પર પોતાને પગ દાખી તે પર એવા બેરથી એ ભાલાનો ધા કર્યો કે તેનું ફેણ બનેના પગ સોંસરતું ઊતરી ગયું. હનમતે તો ચીસે ચીસ પાડવા માંડી. પરશુરામે પૂછ્યું, “ કાં હનમભાઈ, ભાલો તો બંનેના પગમાં પેડો છે. રાડો ફેગ નાંખો છો ? ”

લખનીના રાજમહેલની રમીપમાં એક ફજીર બાંગ પોકારતો હતો, “ છસકો ન દે ખુદાતાલા ઉસકો દે આસફ ઉદ્દીલા. ” ને નવાગ આસફ ઉદ્દીલાએ તે ફજીરને બોલાવી હીરામોતીથી ભરેલું એક તરબૂચ બેટ આપ્યું.

કેટલાક દિવસ જતાં એ ફજીર પુનઃ નવાગની દૃષ્ટિએ પડ્યો. નવાએ તેને પૂછ્યું, “ કાં સાંઈગાવા, તરબૂચમાંથી શું મળ્યું હતું ? ”

“ એ તો મેં બે પેસે વેચી દીધેનું. ” ફજીરે ગમજીને કહ્યું.

“ હું તો તમને હીરામોતી આપવા ઈચ્છતો હતો, ” નવાએ શાંતિથી કહ્યું. “ પણ ખુદાતાલાને એ પગંદ ન્હોતું. તેણે તો તમને બે જ પેસા આપાવ્યા. માટે દવેથી બાંગ ફરની નાંખો ને કહો કે, “ છસકો ન દે ખુદાતાલા-ઉસકો ન દે આસફ ઉદ્દીલા. ”

તાનસેનના વૃદ્ધ યુરનું સંગીત સાંભળી અકળે તાનસેનને પૂછ્યું, “ તાનસેન, તું દિદુરતાનનો અદિતિય ગર્ખ્યો છે. પણ તારા સંગીતમાં મને તારા યુરના સંગીત જોટલી મધુરપ કેમ નથી લગતી ? ”

“ રાજન ” તાનસેને વિનવથી ઉત્તર દીધો, “ મારી કળાને મેં સ્વાયી બનાવી છે. હું આપને-પૂર્વીપતિને રીઝવા માઉં છું. મારા યુરની કળા તો કેવળ પ્રચુરત્તનિમાં મસ્ત રહે છે. ”

ધીયોસોશીના નગદયુર શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિએ થીયોસોશીસ્ટોની સત્તામાં પ્રવેશ કરતાં કહ્યું, “ કાઈ જિજ્ઞા ન થયો. આપણે સર્વ સમાન છીએ; જન્મમાવલયાં છીએ. કાઈને વધારે મહાન માનવાની જરૂરિયાત નથી. ”

બીજી વખતે સલાના સર્વે સભ્યો જેસી રહ્યા. પણ ડૉ. કઝીન્સ ઊભા થયા. કૃષ્ણ-મૂર્તિએ તેમને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. ડોક્ટરે શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો, “આપના જ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કોઈએ વિચારપરવશતા ન રાખવી જોઈએ. આપ જેસવાનું કહો ત્યારે અમારે શું જેસી જ રહેવું? મને આપના પ્રત્યે માન છે અને તે માટે હું સ્વાભાવિક રીતે ઊભો થયો છું.”

શ્રી દયાનંદ સરસ્વતિને વાદનું આદ્વાન આપતાં કાશીના એક પંડિતે હાથમાં છરી બતાવી કહ્યું, “જે હારે એનાં નાકકાન કાપી લેવાં.” મહર્ષિએ કહ્યું, “એકલાં નાકકાન જ શા માટે?” ને હથેળીમાં ચપ્પુ રમાડતાં ઉમેર્યું, “આ ચપ્પુથી ભેગી જીલ પણ કાપી લેવી.”

રૂકકન કોલેજના પદવીદાન—સમારંભ પ્રસંગે ડૉ. લાંડારકરે અંગ્રેજોનાં ગુણગાન ગાતાં કહ્યું, “ને અંગ્રેજો ન હોત તો દિલ્હી પ્રગતિ અંબવિત ન બનત. દાખલા તરીકે હું પોતે—ક્યાંક અગ્નિજ્વાળા ખૂણામાં આવ્યમન કે સંધ્યા કરતો બેઠો હોત.” સમારંભના પ્રમુખ પ્રિન્સીપાલ બેઠને ઉમેર્યું, “અને શિવાજી હોત તો તે આ યુગમાં અચ્છો ક્રિકેટર બની શક્યો હોત. નાના ફર્નવીસે પણ ટેનીસમાં એકાદ લવસેટ જીત્યો હોત.”

ટેપકની કુશાગ્ર બુદ્ધિ કોઈ પણ વિષય પર નવો પ્રકાશ ફેંકી શકતી, પણ ત્યારથી તેણે એડીસન પાસેથી કેટલાક પાઉંડ ઉછીના લીધા ત્યારથી તે તેની સાથેની ચર્ચામાં હંમેશાં મૂક સંમતિજ દાખવવા માંડ્યો. એડીસને એવો એક પ્રશ્નગ બોધ તેને કહ્યું, “જનાબ, કાં તો મારી સાથે રીતસરની દલીલ કરો અથવા તો પછી મારા પાઉંડ મને પાછા આપો.”

એડીસન સાથેની વાનચીત પછી એક સ્વરૂપવતી રમણીએ તેને કહ્યું, “તમે ખૂબજ ગંભીર અને જોષાજોલા છો.” “દેવીજી,” એડીસને ખીશામાંથી નવ પેન્સ કાઢી તેને હથેળીમાં ધરતાં કહ્યું, “મારા ખીશામાં આ નવજ પેન્સ છે. પણ જોગો અર્થ એ નથી કે મારી તિભેરીમાં પણ નવજ પેન્સ છે.”

શ્રિદનના વડા પ્રધાન પીટ સાથે એક પ્રસંગે બોજન લેતાં બંને ફ્રાન્સના વધતા જતા બળ અને તેના ભયજનક પરિણામ પ્રત્યે તેનું ધ્યાન દોર્યું. પીટે ગર્વથી કહ્યું, “આ દેશનું ધારણ અને તેની આગાહી તો દિને કયામત સુધી સત્તામત છે.” બંને હસીને ઉત્તર દીધો, “હું દિને કયામતના લયની વાત નથી કરતો.”

રશિયાના સુશોભિત રાજમહેલમાં એક દિવસે જંગી મહેશીલ ગોઠવાઈ હતી. તે પ્રસંગે રાણો કેથેરિન પોતેજ દરેક વિષય પર દેખરેખ રાખતી હતી. બોજન વખતે એક નોકરની જરૂર જણાતાં તેણે ખૂમો મારવા માંડી. પણ અનેકમાંથી એકે નોકર ત્યાં ન દેખાયો. તે પોતે નોકરોની શોધમાં ચાલી. થોડીક પળોમાં તેણે એક નોકરને તો બોજનખંડમાં મોકલાવી આપ્યો, પણ સાથે તે ન આવી શકી. એક રાજવંશી મહેમાન રાણીની શોધમાં આવ્યો. તેણે નોકરોના ખંડમાં જઈ બેસ્યું તો રાણી નોકરો સાથે જેસી પાનાંની રમત રમતી હતી.

“આ શું?” રાજવંશીએ સ્તબ્ધ થઈ પૂછ્યું.

“બધાજ નોકરો રમતે ચડ્યા હતા,” રમતમાંથી જાંચું પણ જોયા વિના રાણીએ ઉત્તર દીધો, “તેમની રમતમાં લાંબ પાડવો મને વ્યાજબી ન લાગ્યો; પણ એક નોકરની તો અનિવાર્ય જરૂર હતી. એટલે એને તમારા ખંડમાં મોકલી હું એનો દાવ સાચવી રહી છું.”

યોગીશ્વર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને ધ્યાનનિરૂપણ

લેખક: મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી
બી. એ., એસ. એસ. બી. સોસાયટી

[અનુસંધાન અંક ૧૨ પૃ. ૬૧૦ થી આગળ]

અનિત્યતા આદિ બાર ભાવના ભાવનાઓ નિર્મમત્ત ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી સુખદુઃખ, ક્ષાણ-હાનિ, જ્ય-પરાજ્ય, સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ, સર્જનના-નિર્જનના વગેરે દ્વેષથી મનુષ્યને કંપેશ થતો નથી અને સમતા સિદ્ધ થાય છે અને એમ રાગ અને દ્વેષ છતાય છે. રાગદ્વેષનો જ્ય થતાં મનની શુદ્ધિ થાય છે. તેથી ઇન્દ્રિયનો જ્ય થાય છે, અને પરિણામે કષાય છતાય છે. આ પ્રકારે પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થાય છે.

પછી છટ્ટા યોગમાં 'ધારણા'ને તેઓ વર્ણવે છે ને તેને ધ્યાનના કારણરૂપ કહે છે. તે ધારણાનાં યોગ્ય સ્થાનો તરીકે નાભિ, હૃદય, નાસાગ્ર, કપાળ, ભ્રૂવો, તાળાં, નેત્ર, મુખ, કર્ણ તથા મસ્તકને તેઓથી બતાવે છે. ધારણાના પાર્થિવી, આગ્નેયી, માતૃતી, વાયુયી, તથા તત્ત્વ એવા પાંચ પ્રકાર તેઓ ત્યારપછી વર્ણવે છે. પરંતુ તે ધારણાઓનું સ્વરૂપ અન્ય યોગ ગ્રંથોમાં વર્ણવ્યું છે તે કરતાં છુદ્ડ છે.

ધ્યાનનો વિષય સાર કરતાં પહેલાં ધ્યાનને માટે યોગ્ય સ્થાન તથા ધ્યાનનો પ્રવાહ ચાલુ રાખવા માટે ઉપયોગી ભાવનાઓનો ઉલ્લેખ કરીશું.

તીર્થંકર ભગવાનના જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાન, અથવા મોક્ષની કલ્યાણકર્મિણી તીર્થરૂપ છે તે સ્થળો તથા તેના આસપાસે જ્યાં પણ સ્વરચના પ્રાપ્ત હોય ત્યાં અથવા પવંતની શુદ્ધ વગેરે સ્ત્રી-પશુરહિત નિર્ગળ સ્થાન ધ્યાન માટે યોગ્ય છે, એમ આચાર્યશ્રી કહે છે.

'યોગેષ્ટ સંહિતા'માં યોગ્ય સ્થાન સારા દેશમાં, ધાર્મિક રાજ્યમાં, જ્યાં શિક્ષા મુલ્ય હોય, ને જ્યાં ઉપદ્રવ ન હોય ત્યાં કહ્યું છે; અને સાથેસાથે કહ્યું છે કે:—

દુરદેશે તથા કરચ્છે રાજધાન્યાં જાતિકે ।

યોગારંભં ન કુર્વતિ કૃત્તો ન સિદ્ધિરો મયં ॥ પ્ર. ૫ ટી. ૩

એટલે દૂરના દેશમાં, જંગલમાં, રાજધાનીમાં, જ્યાં શત્રુ માણસનું આવડું જતું હોય એવે સ્થળે યોગારંભ ન કરવો; જો ત્યાં કરવામાં આવે તો સિદ્ધિ આપવાવાળો થતો નથી, કારણ કે દૂર દેશમાં વિશ્વાસ રહેતો નથી, જંગલમાં રક્ષા થઈ શકતી નથી, અને નગરમાં પ્રકાશમાં આવવાથી વિશેષ થાય છે.

ધ્યાન અમુક સમય પર્વત ચાલુ રહી રહે છે, તેથી વચ્ચે તૂટતા ધ્યાનને ધ્યાનના નવા પ્રવાહ સાથે જોડવા માટે મૃત્તી, પ્રભોદ, કાર્ણવ તથા માધ્યમ એ ચાર ભાવનાઓ ઉપયોગી છે.

ધ્યાનના ધર્મ અને શુદ્ધિ એવા બે પ્રકાર છે. તેમાં ધર્મધ્યાન માટે આ ભાવનાઓ ઉપયોગી છે. સામ્ય વિના ધ્યાન ચતુ નથી, અને જ્ઞાન વિના સામ્ય ચતુ નથી, સામ્યને લક્ષ્યને ધ્યાન નિશ્ચય થાય છે, તેથી તે બંને અન્યોન્યના કારણરૂપ છે. મોક્ષ સકળ કર્મના ક્ષયથી થાય છે. અને તે આત્મજ્ઞાનથી થાય છે. આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી સાધ્ય છે માટે ધ્યાન આત્માના હિન માટે છે.

ધ્યાન કરવા ઇચ્છનારે ધ્યાતા, ધ્યેય તથા ફળનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈ એ. ધ્યાતા (ધ્યાનનો અધિકારી) તે જ યર્થ શકે કે જે પ્રાણનાશના પ્રસંગે પણ સંયમ ત્યજતો નથી, અન્યને પોતાના જેવાં જ ગણે છે, પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાંથી મુક્ત થતો નથી; દાઢ, તડકા, પવન વગેરેથી સંતાપ પામતો નથી; ક્રોધ, લોભ, માન, માયા વગેરેથી જેનું મન દુષ્ટિત થતું નથી; જે આત્મામાં જ લીન છે; સર્વ કર્મોમાં નિર્લેપ રહી કામભોગથી વિરત થયો છે; પોતાના શરીરની પણ મમતા જેણે મૂકી દીધી છે; જે વૈરાગ્યમાં નિમગ્ન છે અને સર્વ પ્રત્યે જેને સમભાવ છે; જે રાગ દેમગ વંકનું સ્વરૂપી રીતે કલ્યાણ ઇચ્છે છે, અગાધ કરુણા વાળો છે, સંસારસુખથી પરાહમુખ છે, મેરુ જેવો અચળ છે, ચન્દ્ર જેવો આનંદકારી છે, અને પવન જેવો નિઃસંગ છે એવો ભુદ્ધિમાન ધ્યાતા પ્રસંસાને પાત્ર છે.

પછી ધ્યેયના પિણ્ડરથ, પદરથ, રૂપરથ, અને રૂપાતીત એ ચાર પ્રકાર ધ્યાનનો આલંબન તરીકે આચાર્યશ્રી આમ વર્ણવે છે:—

વિષદસ્ય ચ વદસ્ય ચ રૂપસ્ય રૂપવર્જિતમ્ ।

ચતુર્થાં ધ્યેયમામ્નાતં ધ્યાનસ્વાલંબનં ત્રયૈઃ ॥ પ્ર. ૭ શ્લોક ૮

પિણ્ડ એટલે શરીર-તેમાં રહે તે પિણ્ડરથ ધ્યેય; તેના માર્ગિની, આગેથી, માસ્તી, વાડણી, તથા તત્ત્વ જો પાંચ ધારણારૂપ પાંચ પ્રકાર આચાર્યશ્રી વર્ણવે છે. તેની વિગતમાં આપણે અત્રે નહિ જીતરીએ. આના સતત અભ્યાસ કરનારે યોગી પર ગેલી વિદ્યાઓ, મંત્ર, તથા મંડળની શક્તિઓ ચાલતી નથી; શક્તિની, હ્રદ્ર યોગીનીઓ, તથા ગાંસલંકી પિશાઓ વગેરે તેનું તેજ સહન ન થવાથી ત્રાસ પામી નાશી જાય છે; અને દુષ્ટ દિશક દાથીઓ, મિહો, શરભો, અને સર્પો પણ દૂરથી જ સ્તંભિત થઈ જાય છે.

જે પવિત્ર પદરૂપ ધ્યેયના આલંબનથી ધ્યાન થાય છે તેને સિદ્ધાંતનો પાર પામેલાઓ પદરૂપધ્યાન કહે છે. એટલે જે ધ્યાનમાં અમુક મંત્રાક્ષર કે મંત્રપદના જ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાન કરવામાં આવે છે તે જ પદરથ ધ્યાન જુદા જુદા મંત્રપદના જ્ઞાપથી જુદાં જુદાં ફળ પ્રાપ્ત છે તે આચાર્યશ્રીએ વિસ્તારથી યોગશાસ્ત્રના આડમાં પ્રકાશમાં પદરથ ધ્યાનનું વિવરણ કરતાં દર્શાવ્યું છે.

આ પદરથ ધ્યાનનું વિવરણ કરતાં આચાર્યશ્રીએ વિવિધ મંત્રોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે પરથી જોઈ મંત્રવાદનો આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. એ મંત્રવાદનો પ્રવાહ અત્યંત પુરાતન છે. તે તથા તેનું મૂળ જોઈ આગમનો પ્રાચીન પૂર્વ નામના આગમોના વિદ્યાપ્રવાદમાં છે, તે યોગશાસ્ત્રના નીચેના શ્લોકો પરથી સિદ્ધ થાય છે:—

જ્ઞાનવદ્भिः समाम्नातं वज्रस्वाम्यादिभिः स्फुटम् ।

विद्यावादस्तमुधृत्य बीजभूतं शिवप्रियः ॥ પ્ર. ૮ શ્લોક ૭૪

कर्मदाबहुताशस्य प्रशान्तिनयवारिदम् ।

गुरूपदेशाद्विज्ञाय सिद्धचक्रं विचिन्तयेन् ॥ પ્ર. ૮ શ્લોક ૭૫

इति गणधरपुर्याविकृतान्मुष्णतानि प्रवचनजलराशेस्तत्स्वरत्नान्ममूनि ।

हृदयमुकुरमप्ये धीमतामुल्लसन्तु प्रचित्तमवशतोऽप्यङ्गેશનિર્નાશहेतोः ॥ પ્ર. ૮ શ્લોક ૮૧

“વજ્રસ્વામિ વગેરે જ્ઞાનીઓએ વિદ્યાપ્રવાદમાંથી ઉદ્ધરી મોક્ષ લક્ષ્મીના ઓળખ, કર્મદાવાસિને શાન્ત કરવામાં નવા મેધ જેનું સિદ્ધચક્ર, સારી રીતે સ્પષ્ટતાથી વર્ણવ્યું છે તે ગુરુના ઉપદેશથી જાણી ચિન્તનું.” શ્લોક ૭૪-૭૫.

“એમ ગણધરમુખ્યે પ્રકટ કરેલા સિદ્ધાન્ત સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધરેલાં આ તત્ત્વરત્નો શુદ્ધિમાનોના હૃદયરૂપ દર્પણમાં સંકેડે। જીવોનાં સંચિત કર્મેશન્નપાપના નાશ માટે ઉદ્ધ્વાસ પામે—” શ્લોક ૮૧.

પદ્મસ્થ ધ્યાનનું વર્ણન કરતાં મેત્રાધિરાજ-અર્થે, પંચ પરમેષ્ઠિમંત્ર, પ્રણવ-ઙ્કાર, માયાળીજ હોંકાર, સંરિમંત્ર પ્રથમપીઠમથ વલ્લભ્યુક્ત અપ્રતિચક્ષા વિદ્યા, પાપનાશિની સારસ્વત વિદ્યા, સિદ્ધચક્ર વગેરે ધ્યાનયોગ્ય કમલની રચના માથે આચાર્યશ્રીએ બતાવ્યા છે—એટલે મંત્રોનો ધ્યાનપૂર્વક નામ વર્ણવ્યો છે.

પદ્મરથ ધ્યાન ચર્ચાતા યોગશાસ્ત્રના આકાશ પ્રકાશમાં કેટલાક મંત્રો તથા શ્લોકો આચાર્યશ્રીએ શ્રીભદ્રશુભાચાર્ય પરિગિત “અનુભવસિદ્ધ મંત્ર દ્વાર્નિશિકા” નામકે ગ્રંથ ને “શ્રીભૈરવ પદ્માવતી કલ્પ” નામક મુદ્રિત ગ્રંથના ૩૦ માં પરિશિષ્ટ તરીકે પ્રકટ થયો છે તે ઉપરથી સમ્બદ્ધ: કે છાયારૂપે લીધા છે, તે કંઈકે અંશિ કુટનોટમાં * નિર્દિષ્ટ શ્લોકોની સરખામણી પરથી માલમ પડશે. વિશેષ ચર્ચા લેખકની ઉક્તા ‘શ્રીભૈરવ પદ્માવતી કલ્પ’ની પ્રસ્તાવનામાં છે.

इपरस्य ध्येयने आश्रयाने करवाभां आवे ते इपरस्य ध्यान. समवसरण्णां रवेत्ता सर्वं अतिशयोक्ती युक्त, केवणज्ञानधी दीपता, अतुमुभ, अरिहंत जगज्जानता इपनुं आसंगन करी न् ध्यान करवाभां आवे तेने इपरस्य ध्यान कहे छे. आ इपरस्य ध्यानता अभ्यासधी तेषां तन्मय यथेदो योगी वीतराग यद्य मुक्त थाय छे; अर्थात् वीतरागना ध्यानधी ध्याना पक्ष ध्येयइप वीतराग थाय छे अने परिष्ठागे मुक्ति वरै छे.

દોરણ સહિતાના નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવેલું ખ્યાન તે 'શ્વરથ' જ છે, જો કે ત્યાં તેને 'સ્વયં ખ્યાન' કહ્યું છે:—

“यस्य देवस्य यद्रूपं यथाभूषण-वाहनम् ।

तद्रूपं ध्यायते नित्यं स्थलायानमिदं विदुः ॥” उ० ६ श्लो० ८

ધીરજસંહિતામાં ધ્યાનના રથૂલ, જ્યોતિ, તથા સદ્ગુણ એમ ત્રણ બેદ પાડ્યા છે. કુલાર્જુવમાં ધ્યાનના રથૂલ અને સદ્ગુણ બે જ બેદ પાડ્યા છે, છતાં ત્યાં પણ પરમેશ્વરનું તેજોમય ધ્યાન ફરવાનો ઉલ્લેખ છે (જુઓ કુલાર્જુવ, ઉલ્લાસ હોમો). શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યે પણ નીચેના શ્લોકમાં રથૂલ ધ્યાનમાંથી સદ્ગુણધ્યાન ફરવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સદ્ગુણ ધ્યાન તે જ રૂપાતીત ધ્યાન છે, જે હવે પછી વર્ણવવામાં આવશે.

“अलक्ष्यं लक्ष्यसंबधात् स्थलात्संक्षेपं विचिन्तयेत् ।

सालम्बाच्च निरालम्बं तत्त्ववित्तत्त्वमंजसा ॥" प्र० १८ श्लो० ५

“લક્ષ્મના ગ્રંથધી અલક્ષ્યનું, સૂક્ષ્મગ્રંથી મુદ્ધમનું, સાલંગન પરથી નિરાલંગન તત્ત્વનું તત્ત્વ જાણનાર ધ્યાન કરે.”

निराकारं ध्यानं ते इपातीत ध्यानं, अभूर्त-निराकारं, विद्यानंदरूपं, निरंजनं सिद्धं

* अनुभवसिद्धमंत्रद्वान्निरिहा प्रथम अधिपार योगरात्रे अष्टम प्रपार

231.9

$$20442 =$$

२३८ ३१

સંથા. ૮ તથા ૧૫ ભાગ તથા શબ્દશઃ = સંથા. ૭૪-૭૫ (૭૫૧ આગળા ઉ.)

 $\Delta_{\text{H}_2\text{O}} = \frac{\Delta H}{T} = \frac{1000}{273}$

શ્રે. ૬૦ થી ૬૫

પરમાત્માનું ધ્યાન તે રૂપાતીત ધ્યાન છે. આવાં ધ્યાનમાં મગ્ન થયેલા મુનિનું મન સમગ્ર જગત્તો સાક્ષાત્કાર કરે છે ને આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને હવે ધ્યાતા અને ધ્યાનના અભાવે ધ્યેયની સાથે એકાકાર થઈ જાય છે.

આમ ધ્યાનના ચાર પ્રકાર વર્ણવી, જૈન શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ ધર્મધ્યાન તથા શુદ્ધ ધ્યાન એમ ધ્યાનના બે ભેદો પાડી, ધર્મધ્યાનના આત્માવિચય, અપાવિચય, વિપાકવિચય તથા સંસ્થાનવિચય એવા ચાર પ્રકાર વર્ણવી શુદ્ધધ્યાનના પણ ચાર પ્રકારો વર્ણવે છે, કારણકે મોક્ષપ્રાપ્તિનું સાક્ષાત્ કારણ તો શુદ્ધધ્યાન જ છે.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ધ્યાનના જે ચાર પ્રકાર પિંડરથ, પદરથ, રૂપરથ અને રૂપાતીત વર્ણવ્યા છે તે તેગની પૂર્વના કોઈ પણ જૈનગ્રંથમાં વર્ણવેલા છે કે નહિ. નિઃશંકપણે તેગની પૂર્વનો કહી શકાય એવા કોઈપણ જૈનગ્રંથમાં તેવો ઉલ્લેખ લેખકને ઉપલબ્ધ થયો નથી.

જ્ઞાનાર્ણવ ગ્રંથમાં તેવો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તે ગ્રંથ યોગશાસ્ત્ર પહેલાં રચાયો હોય એવું નિશ્ચયાત્મક પ્રમાણ નથી મળતું. એટલું જ નહિ પણ તે ગ્રંથ યોગશાસ્ત્ર પછીનો છે એમ લેખકનો મત છે, જે ‘શ્રી હેરવ પદ્માવતી કલ્પ’ની તૈયાર થતી પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તૃત ચર્ચાપૂર્વક દર્શાવ્યો છે.

શ્રીજિનદત્તસરિકૃત ‘વિવેક વિલાસ’માં ધ્યાનના આ જ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. પણ એ યાગડગચ્છના શ્રીજિનદત્તસરિ યોગશાસ્ત્રકાર શ્રીહેમચંદ્રસરિ પછી આશરે ૩૬ વર્ષ બાદ થયા છે. વસ્તુપાલ મંત્રીના શત્રુંજયની યાત્રાએ ગયેલ ગ્રંથમાંના આચાર્યોમાં તેમનું પણ નામ માલમ પડે છે તેથી સંવત્ ૧૨૭૭માં પણ તેમનું અસ્તિત્વ હતું એમ સાબિત થાય છે. તેમણે યોગશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા ધ્યાનના નવીન ચાર પ્રકાર અનુસાર જ ઉક્ત વર્ણન કર્યું હોય એમ લાગે છે. તે વર્ણન સંક્ષિપ્ત હોવાથી અત્રે આપીએ છીએ:—

વિવેકવિલાસ ઉદ્ધાસ ૧૧—

“રૂપરથં ચ પદરથં ચ વિષ્ણુરથં રૂપર્જિતમ્ । ધ્યાનં ચતુર્વિધં પ્રોક્તં સંસારાર્ણવતાત્કમ્ ॥” ૧૬
“રૂપરથ, પદરથ, વિષ્ણુરથ અને રૂપાતીત એવા ચાર પ્રકારનું ધ્યાન સંસાર સમુદ્રમાંથી પાર ઉતારનારું છે.”

“વદ્યતિ પ્રથમે રૂપે સ્તૌતિ ધ્યેયં તતઃ તન્મયઃ પદેઃ સ્વાત્તતઃ વિષ્ણુ રૂપાતીતઃ ક્રમાદ્ભવેત્ ॥” ૧૭
“ધ્યાતા પ્રથમ ધ્યેયનું રૂપ જુએ, પછી પદોવડે ધ્યેયની સ્તુતિ કરે, પછી સ્વશરીરમાં તન્મય (ધ્યેયરૂપ) થાય અને પછી ક્રમે રૂપાતીત થાય.”

“યથાવસ્થિતમાલેખ્ય રૂપે ત્રિજગદ્ગીરુઃ । ક્રિયતે ચમુદા ધ્યાનં તદ્વપરથં નિગચતે ॥” ૧૮
“ત્રિલોકના નાથનું જેવું છે તેવાં રૂપનું આલેખન લાઇ પ્રગોદપૂર્વક ધ્યાન કરવું તે રૂપરથ ધ્યાન કહેવાય.”

“વિદ્યાયાં ચદિ વા મગ્ને ગુદ્દેવસ્તુતાવપિ । પદરથં કથ્યતે ધ્યાનં પવિત્રાન્યસ્તુતાવપિ ॥” ૧૯
“વિદ્યા કે મંત્રનું, ગુરુદેવની સ્તુતિનું, તથા અન્ય પવિત્ર સ્તુતિનું ધ્યાન તે પદરથ ધ્યાન કહેવાય.”

“યદિક્ષ્વન શરીરસ્થં ધ્યાયતે દેવતાદિકમ્ । તન્મયીભાવશુદ્ધં તત્ત્વ વિષ્ણુરથં ધ્યાનમુચ્યતે ॥” ૨૦
“શરીરમાં કોઈપણ દેવતાદિકનું તન્મયતાથી શુદ્ધ જે ધ્યાન તે વિષ્ણુરથ ધ્યાન કહેવાય.”

“ નિર્લેપસ્ય નિરુપસ્ય સિદ્ધસ્ય પરમાત્મનઃ ।

ચિદાનન્દમયસ્ય સ્વાધ્યાયોત્તરુપવિવર્જિતમ્ ॥ ” ૫૪ *

“ નિર્લેપ, નિરાકાર, ચિદાનન્દમય સિદ્ધ પરમાત્માનું ધ્યાન તે રૂપાતીત કહેવાય. ”

સગભગ આવીજ ધ્યાન-વિતાનની પરિભાષા એ જીનેતર અથોર્મા લેખકના લેવામાં આવી છે. તેમાંથી એક અન્ય શિવસંહિતા છે; અને બીજો કાશ્મીરક ત્રિકમતનું માલિની વિજયોત્તરતંત્ર છે. અને અન્યોના સંબંધ ધરાવતા ઉતારા કૂટનોટમાં આપ્યા છે.

‘માલિની વિજયોત્તર તંત્ર’ જૂનું છે પણ તે ગ્રોકસ ક્યારે રચાયું તેનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી; પણ એમ માનવાને પ્રણય કારણ મળે છે કે ધ્યાનના આવા પ્રકાર પાડી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કરેલું ‘વર્ણન, આચાર્યશ્રીનું યતનનું પ્રત્યેનું વર્ણન લેતાં, ધ્યાન કરીને તાંત્રિક અન્યોને આભારી છે. જ્યારે તેમની પૂર્વેના કાર્ય પણ જોના આચાર્ય ધ્યાનના વિવિધમાં

* સરખાવો શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની યોગશાસ્ત્રમાંની રૂપાતીતની વ્યાખ્યા:—

અમૂર્તસ્ય ચિદાનન્દરૂપસ્ય પરમાત્મનઃ ।

નિરુપનસ્ય સિદ્ધસ્ય ધ્યાન રૂપાત્તરુવર્જિતમ્ ॥ પ્ર૦ ૧૦ શ્લોક ૧

તથા

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની જ્ઞાનાર્જવમાંની રૂપાતીતની વ્યાખ્યા:—

ચિદાનન્દમયં શુદ્ધમમૂર્ત પરમાક્ષરમ્ ।

સ્મરેણપ્રારમ્ભાત્માનં તદ્રૂપાતીતમિથ્યતે ॥ પ્ર૦ ૪૦ શ્લોક ૧૬

૭૫૨ના શ્લોકોમાંનાં નીચેનાં પદો ખાસ સરખાવો:—

ચિદ્વિસ્તાર યોગશાસ્ત્ર જ્ઞાનાર્જવ

પરમાત્મનઃ } = પરમાત્મનઃ } = પરમાક્ષરમ્
સિદ્ધસ્ય } = સિદ્ધસ્ય

નિર્લેપસ્ય = નિરુપનસ્ય = શુદ્ધમ્

ધ્યાનમ્ = ધ્યાનમ્ = સ્મરેણપ્રારમ્ભાત્માનમ્

ઉપર નિર્દિષ્ટ “અનુભવસિદ્ધમંત્રદ્વાત્રિશિષા” માંના શ્લોકોની યોગશાસ્ત્રમાંના શ્લોક સાથેની સરખામણી પરથી તેમજ આ સરખામણી પરથી સુમ વાંચાને ખ્યાલ આવશે કે માનસાક્ષર સાથે “અનુભવસિદ્ધમંત્રદ્વાત્રિશિષા” હતી અને ચિત્તેકલિષ્ઠકાર તથા જ્ઞાનાર્જવકાર સાથે યોગશાસ્ત્ર દર્શ. એકે ધ્યાન લીધી છે પણ તે ટાંકવા પ્રયાસ કર્યો નથી ત્યારે જ્ઞાનાર્જવકારે ધ્યાન લીધી છે પણ તે ટાંકવા પ્રયાસ કર્યો છે.

૧. શિવસંહિતા, પ. ૫ શ્લોક ૧૩:—

પિન્દસ્યં રૂપસંસ્યં (પરસંસ્યં?) ચ રૂપસ્યં રૂપવર્જિતમ્ ।

પ્રદૈતન્મતાવસ્થાં હૃદયં ચ પ્રશામ્યતી ॥

‘રૂપસંસ્યં’ ને બદલે શુદ્ધ પાડ્યામાં બીજો જ નાબૂદ દોષો લેવાએ કારણ કે તુરં પછી ‘રૂપસ્યં’ આવે છે; જનવાજેન છે કે તે ‘વદસ્યં’ દોષ.

૨. માલિનીવિજયોત્તરતંત્ર, વિરોધપિકાર: ૫. ૧૩૭—

અથ પિન્દાદિભેદેન સાત્ત્વં વિદ્યનમુચ્યતે ।

યોગિનાં યોગસિદ્ધ્યર્થં સંકેષાત્ તુ વિસ્તર્ય ॥૧૧॥

મન્ત્રાદિને, પદ્મસ્થ ધ્યાન તરીકે ધ્યાનનો એક મુખ્ય વિભાગ પાડી, એટલું મહત્ત્વ આપ્યું હોય એમ માત્રમ પડતું નથી, ત્યારે આપણને એવું અનુમાન દોરવાને પ્રયત્ન કારણ મળે છે કે આચાર્યશ્રી ઉપર મન્ત્રાદિના પ્રભાવની ઊંડી અસર થયેલી અને તેમણે મન્ત્રયોગને તેથીજ અપનાવ્યો. એ નોંધવા જેવું છે કે શિવમંદિતામાં યોગના મંત્રયોગ, હૃદયોગ, લયયોગ અને રાજયોગ એવા ચાર પ્રકાર વર્ણવી મંત્રને આવું જ મહત્ત્વ આપ્યું છે.* ગોરક્ષ પદ્ધતિ આદિ ખીજ પણ યોગમન્ત્રોમાં પ્રણવ-હૃદયકરના ગ્રંથ પર ભાર મૂક્યો છે. આચાર્યશ્રીએ આ ગદ્યાનો સંગ્રહ કરી જૈનોના પ્રાચીન મંત્રવાદ સાથે મુંદર સમન્વય કર્યો છે. આ સમન્વય જો જૈન શાસ્ત્રોને મંત્રયોગ અસંમત હોત તો શક્ય ન જ થાત. વસ્તુતઃ જૈન શાસ્ત્રોમાં મૂળથી જ કંઈકે મર્યાદાપૂર્વક મન્ત્રવાદ સ્વીકૃત છે તે લેખકની શ્રી હારવ પદ્માવતી કદપંતી થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનાર ઈંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં જ્ઞાતાયું છે.

આચાર્યશ્રી છેલ્લું યોગાંગ સમાધિ તથા મોક્ષ વર્ણવી છેવટે પોતાના જ અનુભવથી મેળવેલું યોગજ્ઞાન વર્ણવે છે. તેમાં મળતી—વિશિષ્ટ, યાનાયાત, શિલ્પ તથા સુલીન એવી ચાર અવસ્થાઓ વર્ણવી ઉન્મતીભાવ તથા લયયોગ પર યોગસિદ્ધિ માટે ભાર મૂકે છે.

પિપ્લું શરીરમિત્યુક્તં તદ્વચ્છત્તિ-શિવાત્મનોઃ ।

મદ્ધાનન્દો ચલં તેજો વીર્વમોજ્ય કીર્ત્યતે ॥૨॥

× × ×

તેનાવિર્ભાવ્યમાનં તત્પૂર્વાવસ્થાં પરિત્યજત્ ।

યાઃ સંવિત્તૌરવાપ્નોતિ તા અથસ્તાત્ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૪॥

તદેવ પદ્મિચ્છન્તી સર્વાર્થાવગતિર્યતઃ ।

તસ્માત્સંજાયતે નિત્યં નિત્યમેવ શિવાત્મનોઃ ॥૫॥

તદેવરૂપમિત્યુક્તમાત્મનઃ વિનશ્વરમ્ ।

રૂપાતીતં તદેવાનુર્યતોઽક્ષાવિષયં પરમ્ ॥૬॥

હવે પિપ્લું આદિ બેદથી શક્તિવિજ્ઞાન, યોગીની યોગસિદ્ધિ અર્થે, વિસ્તારથી નહિ પણ, સંક્ષેપથી કહેવામાં આવે છે. ૧.

પિપ્લું એટલે શરીર, તેની જેમ સિવશક્તિનો અક્ષાનન્દ, અથ, તેજ, વીર્ય તથા જીવનશક્તિ કહેવાય છે. ૨.

×

×

×

તેની પૂર્વાવસ્થા છાડતાં તેનાથી આવિર્ભાવ પામતાં જે જે સંવેદનો મેળવે છે તેનીને વર્ણવ્યાં છે. ૪

“ સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન એથી તે જ પદ ઉત્પન્ન છે, તેથી શિવાત્માનું નિત્ય-સ્થાયિત્વ નિત્ય વદ્ધાવે છે.” ૫.

“ આત્માનું તેજ નશ્વર રૂપ છે અને તે જ રૂપાનીત છે, કારણ કે પરમ (નશ્વર) હૃદયથી અજોગર છે.” ૬.

* મન્ત્રયોગો હૃદયેવ લયયોગાવૃત્તીયકઃ ।

ચતુર્થો રાજયોગઃ સ્વાત્સ દ્વિધામાવર્જિતઃ ॥ શિવસંદેહા, પટલ ૫ જીઠ ૧૪

હુવાફેર નિમિત્તે અમે થોડા દિવસ ચાચ્યાસા ગયેલા. ત્યાં એક માસ્તરસાહેબ સાથે અમારો પરિચય થયેલ. સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર પ્રતિ તેમને અતિ પ્રેમ હતો. આવતા વેંત તેઓની પ્રથમ ચર્ચા સાહિત્ય અને સાહિત્યકારો વિષેની જ હોય. બનશે એ જ એમનો ધંધો હોય. તેઓ હંમેશાં વક્તા હોય અને અમે શ્રોતા.

તેઓની વાગધારા શરૂ થતાં તે ક્યારે અટકશે તે કહી શકાય તેમ નહોતું. બીજા કોઈને ભાગે બોલવાનું આવતું જ નહીં !

માસ્તરસાહેબને સાહિત્ય વિશે કેટલું જ્ઞાન હતું તે તો ખબર નથી. પરંતુ સાહિત્ય-કારો વિશે, તેઓ અવશ્ય થોડું ધણું જ્ઞાન ધરાવતા. કદાચ તેમના મત પ્રમાણે તે તેઓની રંગેરંગના જાણકાર હતા એટલુંજ નહીં પરંતુ તેમના નક્કર સુધ્ધાં જાણુતા.

સાધારણ જનતામાં મહાપુરુષો, સાક્ષરો, કવિઓના આંતરજીવનને-જીવનરહસ્યને જાણવાનું કંઈક કૌતુહલ હોય છે. સ્વભાવતઃ તેઓને તેમના જીવન વિશે કંઈ જાણવાનું દિલ રહ્યા કરે છે. એટલે માસ્તરસાહેબને શ્રોતાઓની ક્યારેય ખોટ જાણતી નહીં.

એક દિવસ વાતચીત થતાં કવિવર ચૌદ્રનાથ વિશે વાત નીકળી. માસ્તરસાહેબે કહ્યું, 'હું તો ઘણા દિવસ કવિ સાથે શાંતિનિકેતનમાં રહ્યો છું !'

કવિના જીવન વિશે કંઈક નવું જાણવાને અમે અધારે, આતુરતાપૂર્વક, તેમને આગ્રહ કર્યો, ને માસ્તરસાહેબે વાગધારા છોડી:

'ઉત્તરાયન' નામના આરસપહાણના એક રાજપ્રાસાદમાં કવિ રહે છે. તેમના રામનખંડ ઉપર બિલોરી કાચનો એક વિશાળ ધુમટ છે. રાત્રે સ્વચ્છ રેશમી બાદર બિજાવેલી મુખમલ્લની રાખ્યા ઉપર સુતા સુતા કવિ એ ધુમટમાંથી ચંદ્ર-તારકજડિત આકાશની શોભા નિહાળે છે.

ચંદ્રનાં અજગ્યાળાં આવી તેમના રામનખંડને સૌમ્ય, ઉજ્જવળ અને શીતળ બનાવી જાય છે.

પુષ્પ, ધૂપ, વગેરે સુગંધીથી ગદ્યમધતા તે રામનખંડમાં ચંદ્રમાંના પ્રકાશમાં રાત્રે તેઓ સંગીત અને કવિતા રચે છે. અને સવારે વાર્તા, નિબંધ અને નવલકથા લખે છે.

ઉપકાલ થતાં જ સુંદર બાલિકાઓનું એક ટોળું આવી મધુર સ્વરે ગીતાંજલિનું ગીત ગાઈ કવિને નિદ્રામાંથી જગાડે છે.

કવિ હાલતા સીધાજ સ્નાનગૃહમાં ચાલ્યા જાય છે. સ્નાનગૃહની વિશાળ દીવાલો ચોતરફ અરીસાથી મટેલી છે.

આરસપહાણની ઓછી વચ્ચે ત્રણ જળરશ્મત 'બાથ-ટબ' ગરુવામાં આવેલ છે. એકમાં ગરમ પાણી, એકમાં થરફુંડું ઠંડુ પાણી અને એકમાં સુગંધી શુભાગ્રજી ભર્યું રહે છે.

સ્નાન કરી આવ્યા પછી કવિ નાસ્તો કરવા બેસે છે. ચા, પાઉરોટી, કાફી, ઈંડાનો રસ, બીમનાગના મંદેશ, એસ્ટ્રેલિયન સફરજન, ઈટાલીના જડવાલુ, બદામનું સરખત, ગાયનું અરધો શેર દૂધ અને તે સાથે થોડા 'પામ' ગિરફીટ આ તેમનો સવારનો નાસ્તો છે.

આ દરમ્યાન, માલતીકુંજમાં આવી જળરશ્મી ચાંદીથી મટેલ હોકામાં સુગંધી તમાકુ ભરી જાય છે. જરીભરેલ હોકાની નળી પચાસ હાય લાંબી છે !

કુંજમાં આવી હોડા ગડગડાવતા કવિ ટપાલથેત્રી ખેલે છે; આવશ્યક, પત્રો લખે છે. અને એ પત્રોની સંખ્યા ?-કોડીબંધ હોય છે. તેમનો આનંદીમંત્રી પાસે જ હોય છે. ઘણા ખરા પત્રોનો જવાબ તે જ લખે છે, માત્ર કૌટુંબિક અને સ્ત્રીઓના પત્રોના જવાબો કવિ પોતે જ લખે છે. જગત ઉપર એકેય એવો દેશ નથી, જ્યાંથી કવિ ઉપર પત્રો ન આવતા હોય ! તેમના સેક્રેટરીને તો ખૂબ મજા ! દરેદેશની ટિકિટો તેને મફત મળે. તેનું ટિકિટાનું આલબમ પણ એક ભોવાળેથી ચીજ છે !

કાગળપત્રોનું કામ પતાવ્યા પછી કવિ નિબંધ કે વાર્તા લખવા ભેંસે છે. ચંદનના લાકડાના સુગંધી મેજ ઉપર, મોરોઝોના કોમતી પૂઢાથી વાધેલી, જુદા જુદા પ્રકારની ત્રણ ચોપડીઓ પડેલી હોય છે. કવિ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે તેમાંથી એકાદ ચોપડી લે છે. ક્યારેક એકસાથે તેઓ ત્રણચાર જાતની રચના પણ કરી નાંખે છે.

બપોરે તેઓ બરોજર બાર વાગ્યે ભોજન માટે બેઠે છે. તેમની પુત્રવધૂ પ્રતિમાદેવી પોતે જ કવિનું બપોરનું ભોજન તૈયાર કરે છે. પ્રત્યેક વેળા તેઓ બાદશાહી ભોજન લે છે. તે રાત્રે અંગ્રેજી હળનું ખાણું લે છે. તે તેમના પોતાના રસોડામાંથી જ તૈયાર થઈને આવે છે.

બપોરે ભોજન લીધા પછી કવિ થોડો થોડો વખત આરામ કરે છે. અને એ સમયે જ કવિ વાચન પણ કરે છે. મોટા મોટા ગ્રંથો તેઓ એકાદ કલાકમાં જ પૂરા કરી નાંખે છે. આપણે પુસ્તક ઉધાડી એકાદ લાઇન વાંચીએ ત્યાં કવિ આખું પાનું પૂર્ણ કરી નાંખે છે.

તેમની આવી ઝડપથી નવાઇ પામી ગે એક વખત પૂછ્યું, ' ગુસ્સેવ ! આનું દળદાર પુસ્તક તમે આટલા જ વખતમાં કેવી રીતે વાંચી લીધું ? ' માત્ર એકવાર આંખ ફેરવી ગયા હો તેમ જ લાગે છે ! ' કવિએ હસતાં હસતાં જવાબ દીધો, ' ના, હું તો પૂરેપૂરું વાંચી ગયા છું. પરીક્ષા કરવી હોય તો કરી જુઓ. '

ગમે તો કુતૂહલ થયું. ચોપડી હાથમાં લઈ તેના જણોસતાણુંએ પાને શું છે, તે મેં પૂછ્યું. તમને સાંભળીને આશ્ચર્ય થશે, કદાચ માનવામાં એ નહીં આવે. પણ કવિ પાનાનો પહેલેથી છેલ્લો અક્ષર ગડગડાટ બોલી ગયા ! તેઓની સ્મરણશક્તિ હબુત છે ! ક્યારેક ક્યારેક બપોરે તેઓ ચિત્રો પણ દોરે છે ! બપોર પછી તેઓ તેમના સ્નેહીજનો સાથે ચાપાણી પીએ છે. સાથે થોડાં પાકાં મીઠાં ફળો અને કોફી પણ લે છે. આ સાથે તેઓ એવેલટીન, કોકો, કે સેનેરાજનનું પણ સેવન કરે છે. બાલક-ઓ કરી તો તેઓ માટે બારે મહિના ખાસ પેક થઈને આવે છે.

સાંજે તેઓ કલાલવનમાં આવી નૃત્યગીતોનો પ્રેમપ્રાંત્ર સર કરે છે. પોતાનાં પુત્રપુત્રીઓને તેઓ પોતે જ નૃત્યગીત શીખાવે છે. રાત્રે સાડાઆઠ વાગ્યે ભોજનનો સમય થતાં, તે માટે ચાલ્યા નાવ છે. કવિનું એકેએક કામ ઘડિયાળના કાંટા પેઠે ચાલે છે. તેમાં જરાયે ફેરફાર થતો નથી.

ભોજન સાથે તેઓ હંમેશાં શેરી કે સેમ્પેઈન લે છે; અને ખિસ્તીઓની પેઠે, ભોજન પહેલાં તેઓ મેજ ઉપર બેસી પ્રાર્થના પણ કરે છે. સુવા જતાં પહેલાં થોડીવાર તેઓ કાંઈક ગાય છે !

અમે માસ્તરસાહેબનું આ શંભાળણું નવાઈ સાથે સાંભળ્યું. વયમાં વયમાં મારી પત્ની એક-બે વખત વિરોધ કરતા તૈયાર થયેલ પરંતુ તેમ કરતી મેં તેને વારી.

અવન્તીનાથ—લેખક : શ્રી. યુનીભાઈ વર્ધમાન શાહ. પ્રકાશક : ઇન્દ્રવદન જળવંતરાય દાકાર; 'પ્રગ્નગંધુ' પ્રેસ, રેવડી જનર; અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૨.

“પ્રગ્નગંધુ”ના આલોકને ૧૯૩૯ની બેટ’ તરીકે આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. એના નામાંકિત લેખક શ્રી. યુનીભાઈ શાહ, ઐતિહાસિક નવલકથાઓ તો વર્ગીયી લખે છે પણ છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી તેમની તે નવલોમાં ઓરકારિતા, સુરેખ પાત્રચિધાન અને વસ્તુ મૂલ્યભૂતીની કલામયતાનો જે સુમેળ જળવાઈ રહે છે તે લેખકને ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વાર્તાકારોમાં સહેજે ઉચ્ચસ્થાન અપાવે એવો છે.

‘કર્મગોળી રાજેશ્વર’ અને ‘રાજહત્યા’ એ બંને નવલકથાઓએ એમને ગુજરાતના વિજ્ઞાની વાર્તાકાર તરીકે ઓળખાવ્યા. ‘અવન્તીનાથ’ એમને પ્રથમ પક્ષિતના ત્રણચારની હરોળમાં લાવી મૂકે છે.

અવન્તીપતિ બોજ : સરસ્વતીનો અને સરસ્વતીસેવકનો તે પ્રિયતમ બને છે, પણ એનાજ પરિણામમાં તે રાજકારણમાં પૂરું લક્ષ નથી આપી શકેતા; તેને કાર્તિકાક્ષસાને એપ વળગે છે. એ લાલસામાં તે મહાકવિ-પંડિત ધનપાળને ગંભીર અન્યાય કરી બેસે છે, પણ એ અન્યાયનો પગલાપ તેની લાલસાને જ ડુંબે છે. તેને ભાટ-કવિઓ પ્રત્યે પ્રણા ઉપજે છે. તે અરસામાં તે વિજયા નામની એક રસોપણપુત્રીના ચમત્કારિક બુદ્ધિર્વિભવથી આંખાય છે; અને નીલપટ્ટેશ્વર નામના એક લૌતિકવાદી ગોળીના તર્કવાદમાં અટવાઈ ને જડવાદના પંથે પડે છે. પણ પછી ધનપાળ અને તેના શિષ્ય કાર્તિકાક્ષનાં સુખચોટી તેની બુદ્ધિ ખૂલે છે. તે પુનઃ સંસ્કારવાદ-નિર્ગળ વિકાસવાદ અપનાવે છે. દરગિયાનમાં ધનપાળપુત્રી તિલકા અને રાજપુત્રી અરુન્ધતીના કાર્તિકાક્ષ સાથેના પ્રેમપ્રસંગો, નિલકાએ અરુન્ધતીની તરફેણમાં આપેલું ચોનાના રોલનું જાગ્રદાન; બોજ અને વિજયાનું લગ્ન; પ્રાસંગિક અને માર્મિક કથાનકો; રાજકીય પ્રપંચો; ગુજરાતની જીત; તિલકા, એદી અને ગુજરાતનો માળવા પરનો દેવ અને અંતમાં એ ત્રણેએ એકત્ર થઈ બોજના મૃત્યુપ્રસંગે માળવાની જડસંપત્તિ પર મેળવેલો વિજય; કામર મહેતાની આતુરી-વગેરે વિષયો અને વસ્તુની પાછળ આખીયે કથા જુગાં જુગાં રમણીય દરજો વેરતી ગૂંચાય છે.

આ નવલકથામાં-વિજયાનું બેકામ છતાં ગર્વદિત, તેજસ્વી છતાં મૃદુ, રંગીલું-મરીલું માધુર્યઝરનું સ્ત્રીત્વ; ધનપાળનું કરુણ છતાં લગ્ન જીવન; તિલકાનું વિરાદ-દિવ્ય-સદિધિજુતા-

ત્યારપછી કવિ પાસે જઈ મેં તેમને જણાવ્યું કે, ‘તમારા વિષે તમારા પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવેલાઓ આવી વાતો ફેલાવે તેનો પ્રતિકાર કરી રીતે કરવો?’

તેઓ તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે હસીને બોલ્યા ‘તેમાં ખરાબ પણ શું છે? આવી સાદેથી કેટલાકના લાગ્યમાં હોય છે? મારા વિષેની આશીયે કેટલીક વિચિત્ર વાતો મેં પણ સાંભળી છે.-તમે એ બધીનો સંગ્રહ કરી શકો તો એક સુંદર પુસ્તક તૈયાર થઈ જાય, અને તે પુસ્તકનું નામ આપવું—‘રવિ રસાણુ.’

[મીમલી રાખાણીદેવી તથા શ્રી. નરેન્દ્રદેવના બંગાળી રૂપ વપરાયી]

વધારે ઊર્મિલ જની જતા હોય એવું સ્પષ્ટ લાગે છે. 'દેહનું ગીત' તેની સાક્ષી પૂરશે. એ કાવ્યની અંતિમ પંક્તિઓ જેટલી બચ્ચ છે તેટલી જ ઉર્મિલ પણ લાગે છે.—

‘કપડાં ફાટ્યે ચોંટાડાં મૂખીએ, ઢાંકિયે દુબળાં રિલ;
રિલનાં આખડાં ભય વધી તો ગોત કરે છે દીલ!
અમેને માનવમનનાં પાપ

કહાંતક વેઠાશે માળાપ ?

અહીં છેલ્લી પંક્તિમાં ‘કહાંતક’ એ શબ્દપ્રયોગ પણ યથાર્થ નથી. આ ઉપરાંત “તાજમહાલ અને યમુના” ને લગતાં બે કાવ્યો, ‘અણતનાંગા પરણત’, ‘સૂતો ઝરૂઓ’, ‘હું એકલો’, વગેરે કાવ્યો તેની આંતરિક વસ્તુની નવીનતા કરતાં પણ તે વસ્તુને, કાવ્યદેહે અવતારવામાં રહેલ કૌશલ્યને અંગે દષ્ટિગોચર થતી કવિપ્રતિભાના વિશિષ્ટ ચમત્કારાથી આપણને આકર્ષે છે. એ કાવ્યોનો ઉપાડ અને અંત મનોહર છે, તેમજ તેની ભાવનાઓ અને તેનું આલેખન પણ ઉદાત્ત છે.

આ સંગ્રહનાં કાવ્યોની બાપા સરળ, વિશદ અને પ્રાસાદિક છે. એ એનો સૌથી મોટો ગુણ છે તેમજ તેની ગુણરસીમા પણ એ બાપાનો પ્રચાર, વધે એવા સવિકલ્પ પ્રવલનમાં રહેલ છે. કાવ્યની વાણી (Poetic Diction) અત્યંત સરળ, સુગદ અને સામાન્યજન સમજી શકે એવી હોવી જોઈએ એ આગ્રહ જરૂર પ્રસંસનીય છે પરંતુ બાવાનુંકૂળ ઉત્તતભાષા પણ કાવ્યને માટે અનિવાર્ય છે. આગ ન કરવાથી ઉપજતાં અનિયોનાં થોડાં ઉદાહરણો આ સંગ્રહમાંથી જ મળી રહે છે. અડચાર નદી પરનાં કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિઓ આ રહી:

‘એકત્ર સાંધપદથી તુજ વારિસ્થાને
આ આમને અવનિનાં હર થાય આજે,
એ સાંધ રંધથી બરી તુજ યાજ ધાજે
પૂર્વે, અતી! અરપવા બસતી ઉવાને.’

અહીં છેવટની પંક્તિમાં ‘અતી’ અને ‘અરપવા’ એ શબ્દો જરૂર ખૂંચે છે. ‘તાજ-મહાલ અને યમુનાની ગાથા’ એ કાવ્યમાં ગમુના કહે છે:

‘પ્રેમગૂંથાં હરગુલનું એકતું અધુનિન્દુ,
હૃદયે મરે નિત રત્નનિજે બસતો સૌમ્ય ઈન્દુ!
નજો એની રત્નતગૂંથતી રનેહની સાંકળીએ
જંધાઈને કદચલકા આપણે સાંભળીએ !

અહીં છેલ્લી પંક્તિમાં રહેલ ‘ધનકા’ શબ્દ પ્રયોગની નજી પંક્તિમાં રહેલ બાપ અને માધુર્ય પર આકરો પ્રહાર કરતો હોય એમ નથી લાગતું!

પરંતુ આવી ત્રુટીઓ તો બહુ વિરલ પ્રમંજે જ મળી. રહે છે એટલે એકંદર તો આ કાવ્યસંગ્રહથી આપણને ઘણું ઘણું મળ્યું છે. તદ્દન ગદ્ય સમી કવિતાઓથી ન્યારે આપણું કાવ્યસાહિત્ય ગૂંચળામણ અનુભવી રહ્યું છે તે ક્ષણે માધુર્ય ગેય કાવ્યોની દિસા તરફ દીવા-દાંડીની ગરજ સારે એવો આ કાવ્યસંગ્રહ તેમાં રહેલ નૂતન કાવ્યવાણી (Poetic Diction), મનોહર કલ્પના, આકર્ષક પદ્યસાહિત્ય, ભક્તિતરસનું નવું પ્રમાણ, પ્રબલ ભાવદર્શન અને ખજાનારની મંગલવાણીથી આપણા કવિઓને પ્રેરક થઈ પડશે. શ્રી કાતક પણ એમના કાવ્યોમાં રહેલ પ્રયોગશીલ તત્ત્વ તરફ વિશેષ જાગૃત જની એમની કાવ્યવાણીને ઉત્કૃષ્ટ કલાએ મુખી ગુજરાતમાં મધુરતા પ્રસારે એટલું ધિંધી વિરંગીસા.

અતિલાલ ઉકાસાર્થ પટેલ.

ગોચરી

લંડનના 'World Review' ના મે મહિનાના અંકમાં, 'હિંદ અને બહારની દુનિયા: બ્રિટનની ઝોલ્ડી થતી આગર' નામના લેખમાં, એડવર્ડ થોમ્પ્સન લખાવે છે કે, "ગાંધીજી મહાત્મા અને અહિંસક છે. જવાહરલાલ ને સાદું પ્રજાકીય બ્રિટિશ રાજતંત્ર હોય તો સ્વતંત્રતા કે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય વચ્ચે બહુ બેદ લુગ્ગે એમ નથી. સુબાપત્ર બોઝ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યવાદી છે." અને મહાત્માજીના રાજકોટના ઉપવાગ વિષે એ જ લેખમાં કહે છે, 'આમાન્ય અંગ્રેજને મન ગાંધીજી આશ્ચર્યનિ અને દંધક અંશે દારૂપત્રેરક છે. રાજકોટના તેમના ઉપવાસ એ આપઘાતનો એક પ્રકારનો પ્રવાસ છતાં તેમનું રાજકીય સ્થાન વિચારી નમવું પડેલું.' ને એ સંબંધમાં તેઓ એક દૃષ્ટાંત નોંધે છે: '૧૮૫૭ના બળવા પછી જ્યારે રાજપુતાનામાં કેળવણી સંગ્રામી દર નાખવામાં આવેલો ત્યારે બીનાર્મ રાજની ચિતાએ ચડતી સતીએ તે સંબંધમાં શ્રાપ આપેલો અને એ શ્રાપ બિનકાયદેસર છતાં કર તો દર કર્યો જ પડેલો.'

'Fortnightly' ના મે મહિનાના અંકમાં એચ. વી. હાર્સન 'હિંદમાં રાતા માટે બેચતાણ' નામના લેખમાં લખાવે છે કે: 'હિંદમાં એક કરતાં વધારે મહાસત્તાવાદી આગેવાનોએ મને લખાવેલું કે ૧૯૩૫ના બંધારણમાં મૂળભૂત ફેરફારો કર્યા સિવાય પણ ફેરફાર સંકીર્ણમાં તે સ્વીકારી શકાય એવો મુદ્દારો થઈ શકે તેમ છે...જેમાં બંને કોમોને એક સરખુંજ સોચવાતું હોય એ સિવાયના એક પણ પ્રશ્નમાં હિંદુ મુસલમાનો કોઈ પણ કાળે મિત્ર બની શકે તેમ નથી. મુસ્લીમ લીગ ને કે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય માટે ખૂબ આતુર છે: તેની કાર્યવાહક સભાએ સર સિકંદર સામે, તેમણે આગામી ચુદ્ધમાં બ્રિટિશ સરકારની પડખે ઊભાવાતું કહેવા માટે, ને કે કપકાનો દરાય પણ પસાર કરેલો છતાં કેટલાક મુસ્લીમ આગેવાનો અંગત મહત્વાકાંક્ષા અને દ્વેષથી જ દોરવાઈ રહ્યા છે. મુસલમાનોએ જેમ પંખળ, કાકીર, સરહદી પ્રતિ, અફઘાનિસ્તાન, બહુચિસ્તાન અને સિંધનું મંથોગીકરણ કરી ઉત્તર હિંદને પાકીસ્તાન બનાવવાની અને બંગાળમાં અને નિઝામમાં સ્થાન જમાવી રાખવાની યોજના વિચારી છે એમ હિંદુઓએ પણ 'પ્રજાકીય ધૈનિક દળ'ના નામે એવો તકતો ગોઠવ્યો છે કે જે પંખળમાં મુસલમાનોની સહર અને અનુદાન રિયતિ પર ધા સમાન થઈ પડશે.'^૧

૧. આ ઉપરાંત 'Asia' ના મે મહિનાના અંકમાં પંડિત જવાહરલાલનો 'આતુર હિંદ'; 'Asiatic Review' ના એપ્રિલના અંકમાં મીસીસ માર્ગરેટ મીલવર્ડનો 'નેપાળ-સ્વર્ગશીલ', અને લેફ. ફર્નલ એ. જી. મુરહેડનો 'હિંદ ને બ્રહ્મદેશની તાજેતરની મુસાફરી'; 'Twentieth Century' ના મે ના અંકમાં આર. એન. નામરનો 'મરાઠી સ્ત્રીનો વિકાસ' અને જુનના અંકમાં 'હિંદુ-મુસ્લીમ સ્થાપત્ય'; 'Nineteenth Century and After' ના એપ્રિલ-મેના અંકમાં, પ્રો. એલ. એફ. રસચુક વિલિયમ્સનો 'હિંદના બંધારણીય પ્રશ્નો'; 'Science and Culture' ના જુનના અંકમાં 'હિંદની પ્રાથમિક પ્રત્યો'; 'Research and Progress' ના મે-જુનના અંકમાં, 'હિંદની સલામતી'; 'Current thoughts' ના

નવા ફેડરલ બંધારણ પ્રમાણે દિંદની વડી ધારાસભામાં ૩૭૫ બેઠકો રાખવામાં આવી છે. તેમાંથી ૧૨૫ દેશી રાજ્યો માટે; ૮૨ મુસ્લીમો માટે; ૬૩ શીખ, એંગ્લો ઇન્ડિયન્સ, ખ્રિસ્તીઓ, યુરોપિયન, સ્ત્રીઓ, મલુરો, બગીચદારો, વેપાર, ઉદ્યોગ વગેરે માટે; ૧૯ પછાત વર્ગો માટે; અને કુલ ૮૬ બેઠકો ખુલ્લી ચૂંટણી માટે રાખવામાં આવી છે, એ ૮૬માંથી ચોવીસ કરોડ હિંદુઓ જે કંઈ મેળવી શકે એ એમને! અને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ્સમાં ૨૬૦ બેઠકોમાંથી ૧૦૪ દેશી રાજ્યો માટે, ૪૯ મુસ્લીમો માટે, ૩૨ ઉપર જણાવેલ ખાસ વર્ગો માટે અને ૭૫ ખુલ્લી ચૂંટણી માટે. એ ૭૫માંથી હિંદુઓને ફાળે જે કંઈ આવે તે! કોમીન અને ત્રાવણકોર અને હિંદુ રાજ્યો છતાં તેમની વસ્તીનો અનુક્રમે ૨૮ અને ૩૨ ટકા ભાગ ખ્રિસ્તી પાની ગયો છે.

*

*

*

૧૯૨૧માં હિંદમાં હિંદુ વિધવાઓ દળને ૧૯૫ હતી, ૧૯૩૧માં તે દળને ૧૬૯ બની અને ૧૯૩૮માં આશરે ૧૫૦ થઈ છે. અને ઈંગ્લેન્ડ વિધવાઓ ૧૯૨૧માં દળને ૨૫૩ હતી, ૧૯૩૧માં ૨૨૧ બની અને ૧૯૩૮માં આશરે ૨૦૦એ પહોંચી છે. આ પ્રતાકો પુનર્જીવને આભારી ગણાવવામાં આવે છે!

	૧૯૦૧	૧૯૩૮
હિંદમાં—ગાંડાઓની સંખ્યા—	૬૬૨૦૫	૧૨૦૩૦૪
મૂંઝાં—જહેરાં —	૧૫૩૧૬૮	૨૩૦૮૯૫
આંધળાં —	૩૫૪૧૦૪	૬૦૧૩૭૦
લંગડાં —	૯૭૩૪૦	૧૪૫૯૧૧

આભાર !

x

x

x

હિંદમાં બોલાતી ભાષાઓનું પ્રમાણ—

હિંદી	૭૨૫૦૦૦૦૦ માણસ	રાજસ્થાની	૧૪૦૦૦૦૦૦ માણસ
બંગાળી	૫૨૫૦૦૦૦૦ „	કાનેરીજ	૧૧૦૦૦૦૦૦ „
તેલુગુ	૨૬૫૦૦૦૦૦ „	ઑરિયા	૧૧૦૦૦૦૦૦ „
મરાઠી	૨૧૦૦૦૦૦૦ „	ગુજરાતી	૧૦૮૦૦૦૦૦ „
તામીલ	૨૦૫૦૦૦૦૦ „	મલાલમ	૯૦૦૦૦૦૦ „
પંજાબી	૧૬૦૦૦૦૦૦ „	પશ્ચિમ પંજાબી	૭૫૦૦૦૦૦ „

હુનના અંકમાં 'બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં હિંદીઓ'; 'New Indian Antiquary' ના એપ્રિલના અંકમાં ડી. બી. લીસલેકરને 'કાઠિયાવાડના શિક્ષણેષી'; 'Indian Review' ના હુનના અંકમાં, શ્રીનિવાસ રાવને 'આપણા દરિયાકાંઠાનાં છપન'; 'Indian Review' ના હુનના અંકમાં, સી. એફ. એન્ડ્રુસને 'દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ' અને સુર્જનારાયણ રાસોને 'પશ્ચિમમાં હિંદુ સંસ્કાર'; 'Scientific America' ના મેના અંકમાં, થોમસ એલ્સગુડને 'પ્રવાહી રેલિગિયમ'; 'Modern Review' ના મેના અંકમાં, 'ચટ્ટોહીઓના હિંદનિવાસ સમિતિ લાલજીભાઈ' અને કલ્યાણના હુનના અંકમાં રામીન્દ્રનાથ સાન્યાલને 'આધુનિક વિજ્ઞાન એટ હિંદુ ધર્મ' અને ચાર્લ્સ મિચને 'નારી'—(જેમાં સ્ત્રીવાદનું વૈજ્ઞાનિક પૃથ્વકરણ કરી અભિનવ સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યવાદના પ્રશ્નને સર્વવ્યાપમાં આપ્યો છે) વગેરે લેખો તે તે વિષયના અભ્યાસીઓએ આવશ્ય લેઈ, નવા લેખો છે.

અમેરિકાના પાટનગર વાશિંગ્ટનની લાયબ્રેરીમાં ૯૮૪૧૫૦૦, બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમ ૪૪૫૦૦૦૦ અને પેરિસ લાયબ્રેરીમાં ૪૫૦૦૦૦૦ પુસ્તકો છે. હિંદની મોટી ગણતી લાયબ્રેરીઓમાંથી કલકત્તામાં ૨૦૪૫૦૦ અને વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં ૧૦૧૭૮૧૯ પુસ્તકો છે.

×

×

×

‘London Mercury’ અને ‘Bookman’ ને જેની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યાં છે તે ‘Life and Letters To-day’ના છેલ્લા અંકમાં તેના તંત્રીએ, ઈંગ્લેન્ડનાં એ બે પ્રતિષ્ઠિત પત્રોની આર્થિક સ્થિતિ અને વાંચકવર્ગના વક્ષણ વિષે લખેલ નિવેદનમાંથી ગુજરાતી પ્રશ્ન અને પત્રકારોને ધણું જાણવાનું મળે એમ છે.

‘Life and Letters to-day’ના એ નવા અંકમાં ૩૨ પાનાં કેવળ રંગબોગિય અને રીતેના વિગેના લેખ-ગ્રંથાગારમાં રોકવામાં આવ્યાં છે.

*

લોર્ડ ન્યુરીન્ડે પોતાના જીવનકાળમાં લાખો પાઉન્ડનું દાન આપ્યું છે. હમણાં થોડા સમય અગાઉજ તેમણે સૈન્યને માટે વિનોદ-વિહાર અંગે પાઉન્ડ પંદર લાખનું દાન કરેલું. થેટીસ રાજમરીન-હોનારત અંગેના ફૂગાં તેમણે પાંચ હજાર પાઉન્ડ લખ્યાં છે. થોડાક મહિના પહેલાં ઓક્સફર્ડ યુનીવર્સિટીને તેમણે અમુક સંશોધનો ને સ્કોલરશીપો માટે લાખો પાઉન્ડ ભેટ આપેલા. હવે તેઓ રાષ્ટ્રાભ્યાસનાં પાંચ હજાર લગભગ દવાખાનાંઓને લોખંડી ફેફસાંની ભેટ કરવાના છે જેની સહાયથી, પશ્ચાત્તાત કે એવાં બીજાં દર્દીમાં શ્વાસ અટકી જતાં, દર્દીઓને બનાવટી શ્વાસ આપી બચાવી લઈ શકાશે.

જાપાનનાં મહારાણીએ ત્યાંના ક્ષયનિવારણ ફંડમાં પોતાની ખાનગી આવકમાંથી પાંચ લાખ ચેન લખ્યાં છે.

કવિ શ્રી ખજારદારને લાલનગર રાજ્યે ૭૨સો રૂપિયાનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું છે.

સર રાધાકૃષ્ણ ગાંધીજીને તેમની સિંતરમી વર્ષગાંઠે ભેટ આપવાને, તેમની મહત્તા પર, એક અન્ય તૈયાર કરી રહ્યા છે. તે અન્યમાં પ્રે. રૂઝવેલ્ટ, મુસોલિની, શેર્મા શેક્ષાં વગેરે પણ પોતાનો ફાળો આપશે.

*

અમેરિકાના અભિનવ વિશ્વમેળામાં અનેક અવનવી વસ્તુઓ રજુ કરવામાં આવી છે. તેમાં બનાવટી માણસ, યુગેયુગની પરિસ્થિતિનું દર્શન કરાવતું ઘડિયાળ અને ટાઈપરાઈટરમાં ચાલીઓ દબાવ ને અટકાવી છપાય છે એ રીતે ચાલીઓ દબાવ અને શબ્દો બોલાના બંધ એનું ધ્વનિવન્ન વગેરે મુખ્ય છે.

સુરીયના જગવિખ્યાત માનસશાસ્ત્રી ડૉ. સુરીયના મતે જગતમાં હિંદી સ્ત્રીઓનો પોષાકજ સર્વોત્તમ છે.

ખરતર (મધ્યપ્રાંત)માં ખોદકામને અંગે નળવંશી રાજ્યોના જુના શિક્ષાઓ મળી આવ્યા છે. તે બહેરોજજેલોમ પાસે હાલના શિક્ષકશાસ્ત્રીઓને પણ અચંચો પડાડે એવા ૨૦૦૦ વર્ષ જુના શહેરના અવશેષો મળી આવ્યા છે.

અમેરિકામાં ૧૯૩૦ માં વાર્ષિક અદીલાખ ઉપરાંતની આવકવાળાં ૧૫૦૦૦ માણસો હતાં. ૧૯૩૮ એવાં ૫૦૦૦ જ રહ્યાં છે.

રશિયામાં ૧૦૦ વર્ષ ઉપરાંતની ઉંમરનાં ૨૯૦૦૦ માણસો છે.

જાણો છો ? —

નેપોલિયન બોનાપાર્ટ એ એક સાધારણ વકીલનો છોકરો નહિ પણ ફ્રાન્સની રાજગાદીનો સાચો વારસ હતો.

લોખંડી શુરબાધારીના નામે વિખ્યાત જનેલ નરવીર ફ્રાન્સના સહેનશાહ લુઇ ઓદમાનો સગો ભાઈ થતો. એ ભાઈ બોનાપાર્ટ નામે પોતાના યજમાનની સ્વરૂપવતી પુત્રી સાથે પ્રેમમાં પડ્યો. તેની સાથે તેણે લગ્ન કર્યા. એ લગ્નથી જે સંતતિ થઈ તે બોનાપાર્ટના નામે જાણખાઈ. ફ્રાન્સમાં અગવડતા પડતાં તે કુટુંબ કાંસિકા રહેવા ગયું. ત્યાં તે કુટુંબમાં જ નેપોલિયનનો જન્મ થયો. અને છેલ્લા લુઈના વધ અને તેના સંતાનના અવસાન પછી ફ્રાન્સની રાજગાદીનો ખરો હક્કદાર એ જ હતો.

ઈંગ્લાંડના વડાપ્રધાન ડીઝરાયલીએ પોતાની પાંત્રીશ વર્ષની વયે ૫૦ વર્ષની ઉંમરનાં વિધવા લેડી વીડહામ વેરે લગ્ન કર્યા હતાં. અને તે પણ કેવળ પૈસાને ખાતર.

હીટલર કે મુસોલિની દારૂ-ભાંસ વાપરતા નથી. મુસોલિનીને તો ચાન્કાશી કે તંબાકુ પણ પસંદ નથી. પીણા તરીકે તે ટુગસીનો ઉદાજો કે નાકગીનો રસ લે છે.

હીટલરના મતે ખ્રિસ્તિ ધર્મ એ યહુદિઓનો અને યુલામેનો ધર્મ છે.

કુચિલદારના રાગએ એક હોટેલમાં પોતાની નજરને પસંદ ન પડતા જગને પડાવી નાંખવાને લંડનમાં એક હાનર પાઉંડની હોળી કરી હતી.

‘ગુડથ્રુક્સ’ના કહેવા પ્રમાણે ગાંધીજીનું અંગ્રેજી અપ્રાદમ લોકનના અંગ્રેજી જેવું શુદ્ધ છે.

પંતળમાં લરકરી ખર્ચ અને પેન્શનો પાછળ વાર્ષિક રૂ. ૧૦ કરોડ ખર્ચાય છે.

ઈંગ્લાંડના એક મહાન રાજદારીએ પૂછેલું: ‘હિંદુઓ એ મુસલમાનોની કઈ જાતિ છે ?’

ઈંગ્લાંડનું પ્રથમ પંક્તિનું ‘ટાઇમ્સ’ પત્ર સર તેજ બહાદુર સમુત્તે મહાસબાના સભ્ય અને વાઈસરોયની કાઉન્સિલના મેમ્બર તરીકે જાણખાવે છે.

ઈંગ્લાંડમાં નોકરીના બહાને દરવર્ષે ૪૦૦૦૦ કન્યાઓને ફસાવાય છે.

વિયેનાની એક સુરતિએ પોતાના પ્રિયતમને ૩૦૦૦ પાનાનો પ્રેમપત્ર લખેલો.

ફ્રાન્સમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા એટલી બધી વધી ગઈ છે કે યોગ્ય પુરુષોને પતિ તરીકે મેળવવા સ્ત્રીઓ લાજો પાઉંડ ખર્ચી નાંખે છે એટલું જ નહિ-તેઓ મહિમાહિ દંડયુદ્ધ પણ કરે છે.

ઉત્તરકેચીનના એન્થ્રીકાક ગામમાં એક જાળિકાને પુનર્જન્મનું તાદસ જ્ઞાન થયું છે. હવે તે પોતાનાં નવાં માથાપને છોડી પૂર્વજીવનનાં માથાપની સાથે રહે છે.

જૂની-પુરાણી ટીકટોના હાનરો પાઉંડ તો ઉપજે છે. પણ હવે હસ્તાક્ષરોની કિંમત પણ એ હદે પહોંચી છે. જાન ગીનેટના હસ્તાક્ષરની કિંમત ૧૦૦૦૦ પાઉંડ ઉપજેલી. ડીકન્સના હસ્તાક્ષરના ૨૦૦ અને ડીઝરાયલીના ૫૦૦ પાઉંડ ઉપજે છે.

ચર્ચા પત્ર.

૧ ભાવ બૃહસ્પતિને વ્યભિચારી કોણે કહ્યો છે ?

શ્રીમાન તત્ત્રી મહાશય,

મા. મુનશીએ, પાટણમાં, તા. ૭ મી એપ્રિલની રાત્રે, અમદાવાદી સાહિત્યકારોના ઉતારે, શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય અન્યમાળા વિષે વાતચીત કરતાં કહેલું કે, “અન્યમાળા માટે જૈનો પાસેથી આપણે પૈસા ઉધરાવોએ. પણ એમને અન્યો અમુકજ રીતે સંપાદિત કરવાનું વચન ન આપી શકીએ. અસત્યો પર પણ આપણે પ્રકાશ પાડવો એઈ એ. દા. ત. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનો સમોવડિયો ભાવ બૃહસ્પતિ: મહાન લેખાત્તા જૈન અન્યકારોએ એના પર વ્યભિચારનો આરોપ મૂક્યો છે.”

કેઈ પણ જૈન અન્યકારે ભાવ બૃહસ્પતિ પર વ્યભિચારનો આરોપ મૂક્યાનું સ્મરણમાં નહોતું. છતાં ‘દયાશ્રય મદાકાન્ધ’ ‘પ્રત્યંધ ચિન્તામણિ’ વગેરે અન્યો ફરી તપાસી લીધા. પણ ક્યાંય વ્યભિચારનો આરોપ ન જણાયો. પણ મૂળ સંસ્કૃત લખાણનો ખોટો અર્થ કરીને કેટલાક વર્તમાન પ્રાણીય ઇતિહાસકારોએ ભાવ બૃહસ્પતિ પર પોતાની મેળેજ વ્યભિચારનો આરોપ ઓઢાડી દીધેલો જોયો.

‘પ્રત્યંધ ચિન્તામણિ’માં ભાવ બૃહસ્પતિ વિષે લખતાં કહેવાયું છે:

‘બૃહસ્પતિ નામા શબ્દઃ કામવ્યવર્તિ કુર્વાણઃ.’

‘બૃહસ્પતિ’ નામે શબ્દ (કામ્ શવિ ભરતિ કુર્વાણઃ) કંઈક દેવ (જેનો પ્રત્યે) કરતો હતો. ‘રતિ એટલે પ્રેમ, ભરતિ એટલે દેવ. રતિ એ સ્ત્રીલિંગનો શબ્દ હોઈ એના વિશેષણ ક્રમ્ને સ્ત્રીલિંગનો પ્રત્યય લાગી કામ્ રૂપ બન્યું છે.

પણ શુજરાતના ખૂબ જવાયઝા ઇતિહાસકારે અને ‘શાર્ગસ ત્રૈમાસિક’ ના હેમ્લા અંકમાં, ‘પરમ માહેશ્વર રાગ કુમારપાળ’ નામના લેખમાં, કુમારપાળને સદૈવ અર્જુન પુરવાર કરવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરનાર હરિશંકર શાસ્ત્રીએ આ શબ્દોનો અર્થ—‘બૃહસ્પતિ શબ્દ કોઈક સ્ત્રીની સાથે રતિ (વ્યભિચાર) કરતો હતો’—એ પ્રમાણે કર્યો છે.

આ અર્થ કયા વ્યાકરણથી સિદ્ધ થાય છે તે તો તે કરનારાઓ સમજાવે ત્યારે. પણ શ્રી મુનશી જેવી જવાણદાર વ્યક્તિ આવા અશુદ્ધ અર્થો પરથી જૈન અન્યકારો પર અયોગ્ય આરોપો ઓઢાડી દે એ તેમને માટે નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિના અભાવનું સ્પષ્ટ બની જવા સંભવ છે.

તે આપવામાં આવે છે ત્યારે પ્રગ્નમાં એવાં દૃષ્ટાંતો અને નમુનાઓ પ્રવેશે છે, તેનું માનસ એવું પલટાઈ જાય છે કે તે સત્વ શુભાચી નવીનતાનાં મોહમાં ફસાય છે; પોતાની ગૂંચોના ઉકેલ તરીકે તે વિજેતાઓની સંસ્કૃતિ અને તેમનાં સામાજિક નિયમોનાં સ્વાભાવિક જરૂરિયાત માની અનુકરણ કરે છે. પણ ખરી રીતે એ ગૂંચો અને એ અનુકરણ બંનેનું ઉગમસ્થાન વિજેતાઓએ યોજેલ શિક્ષણ અને કૃત્રિમ વિરોધ કરી કરીને વિકસાવેલ પરાક્ષ પ્રચારમાં રહેલું હોય છે. ત્યારે આવાં પરિવર્તનો માટે રાજકર્તાઓનો આશ્રય લેવામાં આવે છે ત્યારે પ્રગ્નનો ધર્મ, તેના સંસ્કાર, તેની સંસ્કૃતિ, તેનાં સામાજિક નિયમો દરેક વિષય પર રાજકર્તાઓનો કાબૂ આવી જાય છે; અને રાજકીય દૃષ્ટિએ શુભામ પ્રગ્ન સંસ્કારથી પણ શુભામ બને છે. એ સાથેજ એને ધીમેધીમે સ્વરાજ્યના દુકકાઓ બક્ષવામાં આવે છે; હાંત અને પગ્ન તૂટી ગયા પછી સિંહ પાંજરે પૂરાતાં એને જોમ સ્વતંત્રતા બક્ષવામાં આવે એમ.

નેપોલિયને, તેના સમકાલીન ઑસ્ટ્રિયન શહેનશાહ ફ્રાન્સિસે અને મેકાલેએ આ નીતિ કબૂલી છે એટલુંજ નહિ, હિંદના મહાન દેશમંત્ર લાલા હરદવાળે ત્રીશ વર્ષ પર 'મોડર્ન રીવ્યુ'ના એક અંકમાં 'હિંદુ જાતિનો સામાજિક વિજય' નામના લેખમાં એનું રેખાંકન પણ કરેલું. આ નીતિથી મૂળ સંસ્કૃતિ અને મૂળ પ્રગ્ન ધીમે ધીમે હુમ થઈ વિજેતાઓને અનુકૂળ પ્રગ્ન અને શુભામ સંસ્કૃતિ વિકાસ પામતાં જાય છે. ઑસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા તે જેનેડાનાં દૃષ્ટાંત એ માટે મોજુદ છે.

સ્વીકાર —

પુસ્તકો : પાંખડી; કુમારનાં કાવ્યો; કલ્યાણચન્દ્રજીનું જ્ઞાનચરિત્ર.

ત્રૈમાસિકો : માનસી; ફર્બસ ત્રૈમાસિક; દેશી રાજ્ય; જૈનસિદ્ધાન્ત ભાસ્કર; કુસુંભ; માધુરી.

માસિકો : ચારદા; સુવક; પ્રસ્થાન; બાલમિત્ર; બારાજીવન; બાળક; સ્ત્રી-મોધ; કમર; નવરચના; ઓસવાલ; દીપક; જૈન સત્યપ્રકાશ; આત્માનંદ પ્રકાશ; ફારમ; ગુજરાત સાળાપત્ર; વ્યાપામ; શિક્ષણ-પત્રિકા; પૈલકલ્પતરુ; ખેતીવાડી વિજ્ઞાન; કન્હી દશા ઓસવાલ પ્રકાશ; બાલવાડી; ગીતા; પ્રગતિ; અનાવિલ જગત; ક્ષતિયમિત્ર; અતેકાન્ત; વિશ્વવિજ્ઞાન; શુભ સહાય; કલ્યાણ.

પાક્ષિકો : ઓસવાલ નવપુવક; જ્યોતિર્મર; દુન્દુભિ.

અઠવાડિકો : પ્રગ્નપન્થુ; ગુજરાતી; ગુજરાતી પંચ; જ્ય સૌરાષ્ટ્ર; જૈન; જૈન જ્યોતિ; સ્ત્રી શક્તિ; લોકસેના.

[પૂર્વે અને અહીં સ્વીકારાયેલ પુસ્તકો કે નિયતકાલિકામાંથી બાજીનાં નોંધવામાં લેવા પડે.]

સુધારો

આ અંકના પૃ. ૫૧ પર 'સ્નેહ સ્વરૂપ'ની કવિતામાં નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચવું.

	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
પંક્તિ ૧.	ધૂમું	ધૂમું
" ૫.	સોત	સોત
" ૬.	ચંદ્રી	ચંદ્રી
" ૮.	રાધા ?	રાધા ?
" ૧૨.	પ્રદાર	પ્રદાર

શ્રી સુભાષભોજે સ્થાપેલા નવો ફોરવડ પદા કવિવર ટાંગોર બાણુ સુભાષને શાંતિ માટે અભિનંદન બોલવાને છે. પરદેશી પત્રો સુભાષ સામે આંધીછની છતને વધાવી દેશે છે. સુભાષ—મહાત્માજી પર બ્યવહારનું પ્રકાશન, લેણેશમાં હિંદુ-મુસ્લીમ અયકાચણ, લખનૌમાં શિયા-મુન્ની ળગરો. પ્રાત્તિક મુસ્લીમ લીગના પ્રમુખપદેથી સર સિકંદર શોલાપુરમાં હિંદુઓ અને મહાસભા સામે બખાળા કાઢે છે. હંદારનમાં આંધી સેવાસંપત્તી બેઠક, સરદારશ્રી કહે છે, 'આંધીછ કચવાં બીજે મોઢો હીટરર મેં નથી નેયો.' મુંબઈમાં દારૂનિષેધક સભાઓ અને ધાંધલ, મુંબઈ સરકારના વેચાણુ વેરા સામે વેપારીઓનો વિરોધ. ગયામાં હિંદુ-મુસ્લીમ રમખાણુ, માછ વરા પ્રધાન ખરે આંધીછ પર આગ્રેયો કરતાં તેમને પોતાની સામે મૂંડેલીમાં બીભા રહેવાનું આહવાન આપે છે ! સીમલામાં મૂંડમેનીઓની પરિપદ. સિદ્ધપુરમાં હિંદુ-મુસ્લીમ હુલ્લડ. ઓરિસ્સાના ચોક્ષીકલ એલન્ટના ખૂનને મંદે તણને ફોંસી, આડને દેશનિકાલની ચળ. મુંબઈ વિદ્યાપીઠની છેલ્લી મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ૨૨૧૦૩મ:થી ૧૩૨૦૩ વિદ્યાર્થીઓ પસાર થાય છે. મુંબઈછ કહે છે, 'મને છૂટ મળે તો નદી તીરે જઈ બેસું. અહિંસાની કલ્પના ને તેના પ્રયોગે હિંદને અમર બનાવ્યું છે, એ સિદ્ધાંત સારા જગતમાં અમર બની રહે છે,' ચંપારણ્યમાં વડાપ્રધાન મા. ખેર કહે છે, 'જનતા પ્રધાનેશા રાજ ૨૫ છે.' કચ્છમાં જેલમાં અને જેલખંડાર માગપીટ. મહાત્માજી રાજકોટમાં. ગ્વાથર ચૂકાદાને ફગાવી દઈ તેઓ મૂલ કમુલે છે. સમાધાન અને શાંતિ. કાવનગરમાં પ્રેત પરિપદની બેઠક વખતે હુલ્લડ. હિંદ-જિંટન વેપારી કરાર !

આફ્રિકામાં એશિયાવાસીઓ સામે કાળો કાયદો. તેની તરફેણમાં બોલતાં ધારાસભ્ય કહે છે, 'અલગ-પણાનો સિદ્ધાંત તો હિંદમાંથી આવ્યો છે.' (હિંદ એ ઉત્તર આપે કે 'આફ્રિકા, કોમવેલ, વોશિંગ્ટનનો ઇતિહાસ અમને ઇચ્છાંડે શીખવ્યો છે, તો ?) જિંટન છ જર્મનેને હલપાર કરે છે, જર્મની છ અંગ્રેજોને કાઢે છે. રશિયાના ખરેદેશમંત્રી હોટવીનોફનું રાજનાથું, તે સ્થળે મોસેટાવની નિમણૂક. જર્મન-ઇટાલિયન પરદેશ મંત્રીઓ પરસ્પરની મુલાકાતે ને બંને દેશો વચ્ચે ચયેલ સરકારી કરાર. જર્મની-ઈટાલિયા વિમાની દળને બેડા દેવાની ચોળના. જર્મની રશિયા સામેના વિરોધને ફગાવી દઈ—તેની સામે મિત્રતા બાંધી જિંટનને કદાચ પડકારે પણ ! આફ્રેનિયાના વિજય ખાગળ ઈટાલિએ ૪૮ કરોડ લીરાનો મૂમારો કર્યો છે. રથુક બોફ વોંડસરનું વફૂર ખાતેથી કોડકાચ વાપણુ, અને કેનેડા અને જિંટનમાં તે સામે પ્રતિબંધ. [સ્વતંત્રતા વાદીઓને ધન્યવાદ !] સોવિયેટ સાથે કરાર કરવાની જિંટનની હોંસ અને ધીમી પ્રગતિ. જર્મન-ઇટાલિ ધરીમાં યુગેસ્લેવિયા નેડાવ છે. પેલેરટાઈનની ચોળવા ઘણત અને આરબો બંનેને નાપસંદ છે. [પણ જિંટનને પસંદ છે ને !] ઈચ્છાંડ ઉકેસલેવેકિયાનું સાડ લાખનું અનામન સોનું જર્મનીને સોંપે છે. [હિંદને પણ એનું કંઈક ન સોંપે ?] રાદેનરાદ જ્યોજાં કેનેડા અને યુનાઈટેડ સ્ટેટસના પ્રવાસે. દિલ્હાતન આવકાર. તેઓ નામદાર વોશિંગ્ટનની કબર પર ફૂલ ચડાવે છે. ['છવતાં છતાં-મર્ધ' પુખ્તની કહેવત સાચી લાગે છે.] તોઈ શેગધુલ ફેરેશનની વડેણમાં વહે છે.

શ્રવણ-બેલગોલમાં જગતની મહાનમા મહાજ વિરાટમૂર્તિ—બાહુબલિના અભિષેક પ્રસંગે તેની ક્ષીરમ સેવાશે. મુંબઈની ક્ષીરમ પરિપદમાં સીનેમા દ્વારા શિશુજીની સલાહ અપાય છે એ જ પ્રસંગે કેટલોક નદીઓ 'સીનેમામાં આકિર સંભવિતુ નથી,' એવાં આત્મવ્રતાંત બહાર પાડે છે. જાપાનમાં નીતિબોધક સિવાયની દરેક શીલો સામે જાળો અને યુવાનો માટે પ્રતિબંધ.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્રાંતિ હજી સુધી સોંચવી રાખી છે. તેના અમલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ
લેખો એકંદરે સારા :..... અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરુણેશ્વર પ્રસાદ, ખબરદાર
લાગે છે કે ‘સુવાસ’ સ્વ. મટુભાઈ કોંટાવાળાના ‘સાહિત્ય’ જેટલું ઉદાર દષ્ટિવાળું પત્ર થશે. તેના લેખોની પસંદગી ઘણા ઊંચા પ્રકારની છે.

—પ્રહલુનાં કુસુમાકર :

ગુજરાતને એક માર્ગ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જન્મભૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો કાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાત્રી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યથા’ નામ તથા ગુણોની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલિ ઉત્તમ કલાપૂર્વક નથી છે. ખાસ મહત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—ખેલીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. .... આ પદ્ધતિનો ખર્ચ સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ? અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધગતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારા ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—ક્ષત્રિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

, જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-દર્શીરામ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અમલેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો સંયોગ ટાંગેર સિંચાય કયાંય નથી અનુભવ્યો.

—બ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કોઈપણ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણા લાગી રહે.

—ચિન્મયિય

વડોદરેથી એક વર્ષથી પ્રગટતા આ ઉચ્ચગ્રાદી માસિકનો ચૈત્ર-૧૯૯૫નો અંક શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશેષાંક તરીકે નીકળ્યો છે.... જેના લેખોમાં ઉપયોગી વિચારણીય લખાણો તંત્રી...મેળની રાધ્યા છે એ આનંદનો વિષય છે. ઇચ્છીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા મતપ્રવાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસનો તક આપે.

—માનસી

अहामतिमिषन्धानां शानांगतुशलाकया ।
नेत्रमुन्मीलितं येन तस्मै शोणुरवे नम ॥

सयावक

रतिलास तिलुवनदास शाह

૧	સુખ-દુઃખ	જી.	...	૧૦૭
૨	ઝંડો [કાવ્ય]	કેશવલાલ પટેલ	...	૧૦૮
૩	નરકેસરી રાણા જંગમહાદુર	ચમનલાલ	...	૧૦૯
૪	ચુડલી [વાર્તા]	નિરંજન	...	૧૧૫
૫	આવી ગઈ! [કાવ્ય]	મોહન ઈક્કર	...	૧૨૨
૬	કવિ અને કવિતા [કાવ્ય]	નૌતમ	...	૧૨૨
૭	કાકાની ઉક્તિ [કાવ્ય]	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	...	૧૨૨
૮	કચ્છી સાહિત્ય	હરસુખરાય ગોરધનદાસ માંડલીઆ	૧૨૩	
૯	કા-કિરણો [એકસ રેખા]	શ્રી. ચીમનલાલ સંઘવી	...	૧૨૭
		કાશીનાથ અર્નત દામલે		
૧૦	ચિત્રાંગદા : રસદર્શન	બાલચંદ્ર મણિલાલ પરીખ	...	૧૩૧
૧૧	સંજીવની [કાવ્ય]	વાસુદેવ જાની	...	૧૩૫
૧૨	અમ	નર્મદાસોકર હ. વ્યાસ	...	૧૩૬
૧૩	વટપદ્ર (વટાદરા)ના ઐતિહાસિક ઉદ્ભવો	પં. લાલચંદ્ર બ. ગાંધી	...	૧૪૧
૧૪	જીવન-ઝરણાં	પ્રમા	...	૧૪૫
૧૫	ચર્ચાપત્ર—ઐતિહાસિક જુઠાણાં	નરસિંહ	...	૧૪૭
૧૬	નોંધ	...	...	૧૫૧
૧૭	ગાયત્રી	...	...	૧૫૨
૮	તારા-તણખા	...	...	૧૫૪

લવાજમ :

હિંદમાં :

વાર્ષિક રા. ૩), દપાલખર્ચ રા. રૂ

હિંદ બહાર :

દપાલખર્ચ સાથે રા. રૂ

જાહેર ખર્ચના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોઢા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમણો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

જાહેર ખર્ચ ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨.૩% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ.

૧૧-૭-૩૬

ગ્રાહકોને વિનંતિ

જે ગ્રાહક ગન્ધુઓએ બીજા વર્ષનું લવાજમ કહ્યું, પુરી ન થોકલોગ્ય હોય તેઓ આ અઠ, મુજબ પછી તેગત મનીઓકંરથી લવાજમ મોકલી આપશે એવી આશા રાખીએ છીએ. જેમનું લવાજમ તા ૧-૮-૩૬ સુધીમાં નહિ મળી જાય તેમને આવંતો અઠ વો પી થી મોકલવામાં આવશે જે ગન્ધુઓ ડાઈ પર્ત મયોગોમા ગ્રાહક રહેવા ન જ છૂટતા હોય તેઓ તગત જ, તે સખધી અમને લખી જણાવી વી પી ના નિર્વાહક ખર્ચમાંથી ગચાવી લેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

જેમને 'સુવાગ' નમુનાના અઠ તરીકે મોકલવામાં આવે છે તે ગન્ધુઓ અમને તરત જ પોતાનો ગ્રાહક બનવા ન બનવા વિષેનો નિર્ણય જણાવી, પિન્તાનાવી મુજબ કરે એમ ઠરવીએ છીએ. તે માટે સ્વતંત્ર કાર્ડ લેખવાની, જેમની ઇચ્છા ન હોય તેઓ પોતાનો નિર્ણય અમારા (જુનું છુકપોઆમા મોકલાવેલા) વેપારી કાર્ડમાં લખી જતાને, અથવા ગ્રાહક બનવાની ઇચ્છા પોઈ પૂછા કોર્પોરેશન જે ન જ હોય તેો અવતો અઠ પાછો (Refused) મોકલોવે અમોંની આ વિનંતિને એક પથ ગન્ધુ ધ્યાન ખેંચાર નહિ કાઢે એવી ઠીકી આશા રાખીએ છીએ.

જે મુલકાવયો જે શિશુસત્વાઓની ગ્રાહક તરીકે આજ રહેવાની અથવા નવા ગ્રાહક બનવાની ઇચ્છા હોય અથવા તરતમા તે માટે બજેટની અનુકૂળતા ન હોય, તે તે સખધી અમને જણાવી તેઓ ગ્રાહક વર્ગમાં ઈ અને લવાજમ, બજેટ પ્રગો મોકલાવી શકે છે.

આવું છે તે છે

“રવિવાર” સાપ્તાહિક (સુમર્ધ)

આર્ટ સાપ્તાહિક પુરાક જે રૂપિયાની કિંમતે મળે એ ખરેખર સરકાર દેખાય

સુવાસ કાર્યાલયના નિયમો

‘સુવાસ’ દરેક અંગ્રેજી ગદિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ થશે.

ખારગી તારીખ સુધીમાં અંક ન ગણે તો વડોદરા-જોડિસના સરનામે ફરિયાદ કરવી. નમુંનાનો અંક મંગાવનારે પાંચ આનાની ટિકિટા બીડવી.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને લેખની ચોખ્ખતા પ્રમાણે પાના દીકરું. વા યી ૧ સુધી આપવામાં આવશે. આવો પુરસ્કાર સ્વીકારવા સામે જોગેને વાંધા ન હોય તેમણે પોતાનો લેખ ભોકશક્તી વખતે તે લેખના હાંસિવામાં ‘પુરસ્કાર’ શબ્દ લખવો. લેખકને તેમનો લેખ પ્રગટ થયા પછી માત્ર દિવસની અંદર પુરસ્કાર મોકલી દેવામાં આવશે. પણ લેખકને ‘સુવાસ’ના ગ્રાહક ગણી તેમને મળતા પુરસ્કારમાંથી તેમનું ગ્રાહકપદ ચાલુ રહી શકે એટલું વળતર જરૂરી ગણાશે. દરેક લેખકને તેના લેખની પાંચ ‘આઉટ પ્રીન્ટસ’ મોકલારો.

તલરપર્શી, ને બાપાશુદ્ધિ ને દલાપૂર્વક આલેખાયલા સુવાસ લેખો માટે ‘સુવાસ’માં ઉચિત સ્થાન છે. જોણી ગ્રંથમાં લેખકોએ શુભચિત-વિલાપીકના કાષ્ઠને અનુભવું અશુદ્ધ લેખો માટે અસ્વીકારનો ભય કાયમ રહેશે. સ્વીકાર્ય લેખોની એક આડનાટિયાની અંદર પહોંચ આપવામાં આવશે; અસ્વીકાર્ય ને ગ્રંથપૂર્વક આલેખાયલા હશે તો તે ઉચિત નોંધ સાથે તે જ મુદતમાં પાછા મોકલવામાં આવશે. તે સિવાયના લેખો જો લેખક દ્વારા ભય મોકલી એક ગદિનાની અંદર પાછા નહિ મંગારી લે તો તે રદ કરવામાં આવશે.

તરતમાં પ્રગટ થયેલ ગ્રંથોને અને ‘અન્ય પરિચય’માં સ્થાન આપીયું. તે સિવાયના ગ્રંથોની કેવળ નોંધ જ લેવાશે.

‘સુવાસ’ મંજૂરી પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે પોતાનું નામ અને સરનામું પૂરેપૂરું લખવું.

સુવાસ કાર્યાલય • રાવપુરા • વડોદરા

—: થોડાક અભિપ્રાયો :—

.....દરેક પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તક હોવું જ નેહ્યો એટલું જ નહિ પરંતુ તે વિશેષ વચાષ એવી પૈત્રી મંજૂરિઓ કરવી નેહ્યો...

“પુસ્તકાલય” માસિક (વડોદરા)

.....આવા પ્રજા ઉપયોગી પુસ્તકને રાખ્યે અને ઉચોગોના પ્રચાર માટે જગ્યા વચેલી સરના-એણે ઉત્તેજન આપેલી, ગાજર કમોગરે સહજન કરવામાં સાથ અને સહકારે આપવો નેહ્યો...

“ગ્રામ ઉત્થન, સહકાર્ય અને ખેતી” માસિક. (વડોદરા.)

.....ધર ગયું હુનરોના આ નવતા દેખાતા પુસ્તકો આપણે ત્યાં ઘણાં જગાર પડયા છે, અને હજી એ ગમે તેવી નહેરોનાના ગોડકા સાથે જગાર પડશે, પરંતુ આ પુસ્તકની વિશેષતા નેમા મુકેલા પ્રયોગો જ માત્ર નથી. પણ જુદા જુદા વિષયોના સાત્રા અને અનુભવી લેખકો પાસે લખાવેલા લેખોને અંગ્રહીને આ પુસ્તકને વિવિધતા બર્નું બનાવવામાં આગવું છે તે છે...

“રવિવાર” સાપ્તાહિક. (મુંબઈ.)

.....આવું સાસ્ત્રીય પુસ્તક જે રિચયાની કિમતે મને એ જરેખર સરહર્વ ન લેખાય...

“કમર” માસિક. (સુરત)

ગુણર્ધ પ્રાંતના કેળવણી ખાતાએ અને વડોદરા રાજ્યે પુસ્તકાલયો માટે મંજુર કર્યું છે.

ધેર બેઠાં પૈસા કમાવા મંગાવો ?

નક્કા કારક હુન્નરો

વાગ પહેલો

નિષ્ણાતો અને અનુભવીઓએ લખેલા વિવિધ હુન્નરોની ભરપુર પુસ્તક જેની ઉત્તમતા વિષે અનેક મુપ્રસિદ્ધ પત્રોએ સારામાં સારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે. ઉમદા એટીક કામળ અને સુંદર ઉપાર્ધ જનાં કિંમત માત્ર રૂપીઆ, દ્વાસ ભર્ય માફ. મજનાનું દેહાણું:—

શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા

— ચોરટ સીનુગર, (અંબર-કચ્છ)

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્રાંતિ હજી સુધી સાચવી રાખી છે. તેના અમલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકંદરે સારા..... અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરવિંદર રૂપમજી ખળદાર

લાગે છે કે ‘સુવાસે’ રવ. મદુભાઈ કાંટાવાળાના ‘સાહિત્ય’ જેટલું ઉદાર દૃષ્ટિવાળું પુત્ર થશે. તેના લેખોની પસંદગી ઘણા જોશ પ્રકારની છે.

—ઋતુનાં કુસુમાકર :

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જન્મભૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—સુવલ્લ

આ નવો ક્ષણ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નગર કરી ફેંડી દેતા જેવો નથી. ‘યથા નામો તથા ગુણો’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે.... લેખોની શૈલિ ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્ત્વતાં ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—બેલીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસે’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે..... આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો અત્યારે કચેરાની ટાપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધગતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—શ્રમિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સંચાલકવિજય

‘સુવાસે’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-દેશીશંકર

‘સુવાસે’ના કેટલાક અમલેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો સંયોગ ટાંગોર સિવાય કયાંય નથી અનુભવ્યો.

—બ. મ. પરીખ

‘સુવાસે’ના કેટલાક વિષયોની જાણ એટલી તો હૃદયગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કોઈપણ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃપ્તિ જ લાગી રહે.

—મિત્રપ્રિય

વડોદરાથી એક વર્ષથી પ્રગટતા આ ઉચ્ચમાર્ગી માસિકનો ચૈત્ર-૧૯૯૫નો અંક ધીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશેષાંક તરીકે નીકળ્યો છે...જેવા સુલેખકોનાં ઉપયોગી વિચારણીય લખાણો તંત્રી...મેળવી શક્યા છે એ આનંદનો વિષય છે. પ્રમુદીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસે’ જેવા સત્પ્રયાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિધાસની તક આપે.

—માનસી

વિદ્વાતોદરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા સાહિત્ય માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાળક

સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

સ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાફી	૦-૩	૩૭ પારસી હનગીતો	૦-૬
૩ કાવદામા સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ મતતિનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહબ્યવસ્થાની વાર્તા	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાયણા (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાર્તા	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમુજ વાર્તા	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભલી બાબી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ બવાના પત્રો (કસોટીમય હન)	૦-૬	૪૫ ગાદગી અને માનવત	૦-૪
૧૧ પતિની પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણાનો શોખ	૦-૧
૧૩ દ્રોષ	૦-૪	૪૮ પારસી મતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણદેવી	૦-૧૨
૧૬ જ્ઞાને પરણું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુનક્તો અને સુદરતા	૦-૮	૫૨ માસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાલમનું અદાન	૦-૧
૧૯ જીતના બાકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવવાધા	૧-૮
૨૦ વિષદ્વેષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિપેક્ષ	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમુજ)	૧-૮	૫૬ માનિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ઔધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા માધિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોઝા (કાણુ મુલામ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તાગ (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ઝરણા (રમુજ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાના ક્રીતો	૦-૧
૨૫ “જરા ચાહ મુક્તો”	૧-૦	૬૧ મેડમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાર્તા	૦-૩
૨૭ જીવનપત્રો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ શુદ્ધિ	૦-૧
૨૮ સુખી ધો (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાનત્ય	૦-૧
૨૯ ભરત મૂંઝણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાધાસુગા	૦-૩
૩૦ ચોર્વાંતીનું ચક્કર	૦-૫	૬૬ સતી જન્મમા	૦-૬
૩૧ રઝીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ મસાદદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમ્	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ રતવનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ માર્ચા સંદેહ	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

સ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યા છે. તે ૩૩ હરમાં મળે છે. પુસ્તકો છુટાં પણ મળી શકશે નર જુદાં.
લખો: સ્રીશક્તિ, ડેજાંપીઠ, સુરત

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૭

વરસ

થી

પ્રગટ

થાય

છે

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજનો પ્રૌઢ શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે

તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

બાળક

અવશ્ય હોયું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડા બાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર જણાશે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, ગવપુરા-વડોદરા.

બેંકાર દુનિયાને મહાન આશીર્વાદ

સ્વતંત્રપણે જીવન ગાળવું હોય

આરામથી જીવન ગુજારવું હોય

કોઈના તાણાદાર ન રહેવું હોય

— અને —

વનર પૈસે વેપાર કરવો હોય તો

છાયા ટેલરીંગ કૉલેજમાં

આજેના દાખલ થાય, અને શીવણ તથા

વેતરણ શીખી લે!

વેતરકામના શિક્ષણ માટે ‘માસ્ટર કટર’

અથવા ‘દોમટેક્સ’ કિંમત રૂ ૨-૧૨-૦

પોસ્ટલ ૦-૭-૦ પરદેશ શિપિંગ ૭

છાયા ટેલરીંગ કૉલેજ-વડોદરા.

તા ક. સવા આનાની ટિકિટ બીડી સુધિપત્ર

મંગાવો

અદ્વાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોહિતં યેન તસ્મૈ શ્રોતુર્થે નમઃ ॥

પુસ્તક ૨ છું]

વિ. સં ૧૯૮૫ : આપાઠ

[અંક ૩

સુખ-દુઃખ.

વ

સુખ કેવળ પુણ્ય નથી, દુઃખ એ કેવળ પાપ નથી. સુખ હાંપડો છે તો દુઃખ તડકો છે; સુખ ભરતી છે તો દુઃખ ઓટ છે; સુખ સૂર્ય છે તો દુઃખ ચન્દ્ર છે; સુખ સ્ત્રી છે તો દુઃખ પુરુષ છે; બંને જીવન અને જગતનાં જરૂરી અંગો છે.

સુખથી માનવી મહત્તા વરે છે તો દુઃખ એને માનવતા ને શ્રમ શીખવે છે; સુખથી તે લેજરવી બને છે તો દુઃખ એને નમ્રતા સમજાવે છે. ધરતીને જેમ તડકા સાથે હાંપડો પણ જરૂરી છે તેમ માનવીને સુખ સાથે દુઃખ પણ જરૂરી છે. કેવળ તડકે જેમ ધરતી તપી જાહે-કેવળ દુઃખથી માનવી મજારાઈને જાડળી બાવ; કેવળ હાંપડે જેમ ધરતી લેજર સુખથી એસે-કેવળ સુખથી માનવી શુણો સુખથી એસે જીવનોનાં જીવતો જો કેવળ સુખ સમૃદ્ધિમાં વાતે તો માનવીમાં એક પણ શુણ વિકાસ ન પામી શકે. ગમે તેવો બુદ્ધિમાન કે શુણીજન પણ આજીવન સુખમાં દુઃખીનાં દુઃખ પૂરાં નથી સમજી શકતો; પરિણામે નથી એનામાં સાચી હમદર્દી કેળવાતી, ને નથી, એના અવગામી શુણો વિકસતા.

પ્રકૃતિ અને માનવી દરનિશ અને દરપણે વિકાસ સાથે છે. તેમ કરવાને પરિવર્તન એ સુખ્ય માતી છે. સૂર્ય પછી ચન્દ્ર, અને એ ચન્દ્ર પછી પુનઃ સૂર્ય જેવો વહાલો લાગશે એવો સદૈવ સૂર્ય કે સદૈવ ચન્દ્ર વહાલો નહિ લાગે; ભરતીને રથને ઓટ થઈ ત્યાં પુનઃ ભરતી જેવી આહ્વાદક જાણાશે એવી સતત ભરતી નહિ જાણાય; શ્રીખ પછી વર્ષા વહાલી

લાગશે એવી દરનિશ વર્ષા નહિ લાગે; અંધાર પછી ઉપા જેવી મોહામણી જણાશે એવી સતત ઉપા નહિ જણાય—એમ સુખમાંથી દુઃખમાં અને દુઃખમાંથી સુખમાં વિચરતો માનવી જેવો વિશુદ્ધ બનશે એવો સદૈવ સુખી કે સદૈવ દુઃખી માનવી નહિ બની શકે.

પાણી બિડળીને હરે અને બો વારંવાર એમ દરવામાં આવે તો ગમે તેવું અશુદ્ધ પાણી પણ જેમ મધુર ને નિર્ગંધ બની જાય છે એમ માનવી સુખદુઃખના ક્રમો અનુભવી મધુર ને વિશુદ્ધ બને છે.

ને તરવથી તો સુખદુઃખ જેવી કોઈ વસ્તુ પણ નથી. જેમ પ્રકૃતિ એક, અનંત ને અગમ્ય છે: ઉપા ને મંખા, ભરતી ને ઓટ તેની લીલા છે.—તેમ આત્મા પરમ છે: સુખ દુઃખ તો લીલા છે. બને વચ્ચે વારતત્વિક ભેદ કંઈજ નથી: એકનું સુખ બીજાનું દુઃખ હોઈ શકે; બીજાનું દુઃખ કોઈનું સુખ પણ હોઈ શકે. બંને વચ્ચેનો બાલ ભેદ એ આભાસ ને માનસિક અનુભવ છે. અને જીવનવિકાસમાં એ અનિવાર્ય છે.

શિયાળો, પછી ઉનાળો, પછી વર્ષા ને પુનઃ શિયાળો એ જેમ એકજ પ્રકૃતિનો ક્રમ છે, એમ સુખ, પછી દુઃખ, પછી આર્દ્રતા-આંસુ ને પુનઃ સુખ એ માનવજીવનનો ક્રમ છે. વર્ષા જેમ સમુદ્રના ક્ષારને ગાળી જળને મધુર બનાવે છે, આંસુ ને આર્દ્રતા માનવ-જીવનના ક્ષારને ગાળી તેને વિશુદ્ધ બનાવે છે.

પ્રકૃતિમાં જેમ વૈવિધ્યતા ગમે છે,—જીવનમાં પણ એમ વૈવિધ્યતા—સુખદુઃખને વધારી લેવાં જોઈએ.

ઝંઝો

કેશવલાલ પટેલ

આલો અહા! ફરફરે છ ત્રિરંગ ઝંઝો,
રાત્રે ધરી મુદ્ધ, શું કે ઉર શુદ્ધ બંધે;
હૈયે કરી ભૂતતણી સ્મૃતિઓ જવંત,
નિત્યે સમીર સહ એ મૂઠ કે કંવંત.
જેણે હૈયે બલિ બની નિજ દેશ કાજે,
એક્યા, હરે, જીવનખેલ ધરી તમજા;
આજે બધાં ફલસમાં કુમળાં જનોની,
ગંજે લઈ ગરવ એ ઉર શૌર્ય ગાથા.
હૈયે મહા સુલગ લાગે ભરી ઝગતો,
ખાદી તણો સ્થૂલ નહિ કંકડો પરંતુ,
આઝાદ ભારત તણી જનતા તણો એ
છ પ્રાણ, ને પ્રતીક સંસ્કૃત્ય પ્રેરણાનો.

એથી ઝરે છ ઝરણો નવચેતનાનાં,
પાયે સલિલ સહુને શુભ વીરતાનાં;
મંત્રો વદે છ નિજના પ્રતિ તાંતણેથી,
જાગો સાહુ-હૃદય સત્ય, દયા, અહિંસા.
એ ચેતવે હૃદય દિવ્યજ આત્મસ્ફુતિ,
ભ્રેષ્ઠ, ઊગે છ પ્રતિ રોમ સ્વદેશપ્રીતિ;
દેશાત્રતિ લભત ચીજ સ્વદેજ પોપી,
હૈંશિ વદે છ મૂક ચેતન દેશ આયુ.
ઝંઝા! વહો વિમલ કોટિક દિવ્યધારા,
તુંથી ભરો હૃદય ચેતનના કુચારા;
હે પ્રેરણાત્મક, તું ભારત પ્રાણ પ્યારા,
ગાઓ રહી અમર મન્ત્રજ શાન્તિ તારા.

ખાંખેણીમાં ફેરમાંથી સાહસો ખેડનાર, યૌવનમાં અપૂર્વ શક્તિના પરિચય કરાવનાર અને વિરલ મુતસદીગીરીથી સ્વતંત્ર નેપાળનું પ્રધાનપદ ધારણ કરી યુરોપમાં અમત્કારિક પ્રતિભાનો વિજયડંકો વગડાવનાર—આધુનિક નેપાળનો ભાગ્યવિદાતા—

નરકેસરી રાણા જંગબહાદુર

અમનસાસ

ચૈદમી સદીના અંતમાં, ઉદ્દેપુરના કેટલાક રાજવંશીઓ વચ્ચેની કંટાળીને નેપાળમાં જઈ વસેલા, ત્યાં તેમણે અપૂર્વ અતિભા, અને વિરલ યુદ્ધનિપુણતાથી ધીમેધીમે મહત્વનું રચાન મેળવવા માંડ્યું. તેઓ ત્યાંની પ્રજા સાથે જે કે ભગી ગયા છતાં પોતાની રાણા અટક તેમણે જાળવી રાખી. ૧૮ મી સદીના અંતમાં એ રાજામાં બલનેરસિંહ નામે એક વીર પુરુષ થયો. તેણે નેપાળનાં તે સમયના રાજવીના ખૂનીને ઝપ્પે કરી, તેને મૃત્યુદંડ દઈ યશસ્વી રચાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ને તે કામના બદલામાં તેને ન્યાયાધિકારીનું વંશપરંપરાગત પદ આપવામાં આવેલું. આ ન્યાયાધિકારીની ખીચ પત્નીને પેટે, ૧૮૧૭ ના જુલાઈની ૧૮ મીએ જંગબહાદુરનો જન્મ થયો.

જાળકના જન્મને છઠ્ઠે દિવસે પછીપૂજન કરવામાં આવ્યું. નામાંકિત નેપીઓએ તે પ્રસંગે લવિષ્ય બાખ્યું કે, ' આ જાળક સ્વપરાક્રમથી મહારાજ્યનો સ્વામી અને વિધાયક થશે. ' અગ્યારમે દિવસે જાતકર્મસરકાર કરી તેને વીરનંસિંહનું નામ આપવામાં આવ્યું. પશુ જાળકના મામા માતગેરસિંહને નેપીઓ પર ખૂણું વિશ્વાસ હતો. એટલે તેના મુશ્વંથી, જાળકનું એ નામ ફેરવીને, નેપીઓના કથનને અનુસરી તેને જંગબહાદુરનું યુદ્ધવિજયી નામ આપવામાં આવ્યું.

ત્રણ વર્ષની ઉંમરે જાળકનો કર્ણવેધ કરવામાં આવ્યો. તે પ્રસંગે નેપાળનાં મહારાણી લલિતત્રિપુરાચંદ્રીએ જાળકને માટે કિંમતી કુંડલો બેટ મોકલાવ્યાં.

પાંચ વર્ષની ઉંમરે જંગને માટે સિદ્ધક રોકવામાં આવ્યો. પશુ ભણતરમાં તેણે ખૂબ ઓછી પ્રગતિ કરી. પુસ્તકો તેને પસંદ નહોતાં. તેને તો સાહસિક જીવન ગમતું. કોઈ વખતે તે લગામજૂટ થોડા પર સ્વારી કરી આવતો. તો કોઈ વખત ઝેરી સાપને મોટેથી પકડી તે તે પિતાને જતાવતો. એક વખતે તે બાગમતી નદીના રાક્ષસી પ્રવાહમાં તરવાને પડ્યો, ને માંડમાંડ દૂજતો બચાવી લેવાયો. છતાં તે એજ બાગમતીમાં તરવાનું તો શીખ્યો જ. નાગપંચગીની મદલકુરતીઓમાં ભાગ લઈ લઈ તે મદલવિદ્યા ને દંદ્યુદ્ધ શીખ્યો.

અગ્યાર વર્ષની વયે તેનાં લગ્ન થયાં. તે પછી પિતાની ખદલી ધનકૂટના સુખા તરીકે ચનાં તે ત્યાં ગયો. ને ત્યાં શિકાર, જુદા જુદા પ્રકારનાં યુદ્ધ, બાણવિદ્યા વગેરેનો તે તીક્ષ્ણ અનુભવી બન્યો. થોડોક સમય જતાં તે લશ્કરી મોઢરીમાં જોડાયો, અને તેમાં અનેક પ્રકારની રમતગમતો ને દરિદ્રાર્થજોગમાં તે અનેક રહેવા લાગ્યો. પિતાને પશુ તે અર્થુભોગ સહાયક બન્યો.

પણ તેની વીશેઝ વર્તની વધે નેપાળમા આતર્કિત બનવા ફાટી નીકળ્યો તે સમયે તે દેશમા બે મુખ્ય ગઠ્ઠકીય પક્ષો હતા એક થાપા, બીજો પાન્ડે અત્રાગમુધી થાપા પક્ષ કર્તાહર્તા હતો પણ આ બંનેમાં નેપાળના મુખ્ય પ્રધાન અને થાપાઓના નાયક ભીમસેનનું ખૂન થતા પાન્ડે પક્ષ આગળ આ ચો તેના આગેરાનોએ થાપાઓને મત્તા પગથી ફર ક્યાં અને બલનેગસિંહ પણ એ પક્ષનો હોવાથી તેને અને જગને નોકરોમાંથી રૂપસદ આપવામા આવી

બલનેગસિંહ આઠ પુત્રો અને બે પુત્રીઓનો પિતા હતો નોકરી જતા કુટુંબની હાલત ઝડપી થઈ પડી બલનેગના ઉદાર સ્વભાવથી પણ કુટુંબને કષ્ટક ગોપતુ પડ્યું નોકરી તૂટવાના સમયે તે આગમતી નદી પર પૂજા ગધાસ્તો હતો આનંદ બધ થતા તે કામમા પેસાની તાણુ પડી પોતાના એક કુટુંબી પાસે તે અગ્રે તેણે પદ્મ હનગ રૂપિયા ઉછીના માગ્યા કુટુંબીએ ઉપહાસમા પૂછ્યું ' આઠ પુત્રોના પિતાને કઈ જનમોનગીરી ઉપર રૂપિયા ધીંગવા ?' બલનેગે ગર્વથી ઉત્તર દીધો, ' એ આઠ પુત્રોજ લવિષ્યમા નેપાળના ગણીધન્યો બનશે ' ને આમ ઉરકેગટમા બોનાયેની એ વાત સમજ જતા ત્રાસથી પડી જગમહાદુરે પણ પિતાનો ઉપહાસ કરનાર એ કુટુંબી કે તેના મતાનોજ લવિષ્યમા આગમ ન આવના કઈ એની એ ફર મરજરીનો યોગ જલ્દો લીધેનો

એ અરસામા નોકરીના બલાને જગ જુગારની ન્તે ચડ્યો એક પ્રમગે તે તેમા ૩ ૧૧૦૦ હારી ગયો પેસા ન ભાઈ પણ આલી રાકે તેમ હતુ, પણ એકનયતી જગ, ફર આવેલા પાટણુ માગે જઈ, પોતાના એક ભગસ ગિર પાગેથી પેસા ઉછીના લઈ આ ચો અને મધ્યુ તેણે તગતજ સૂકી આપ્યુ ભગવાનુ દેણુ ચૂકનવાને તેગઈના જગનમાંથી કેટલાક હાથોએ પકડી તેમને વેચારની તેણે યુક્તિ મિથારી એક વર્ષ જુધી તે તે જગનમા રખડ્યો, પણ તેગઈના રાક્ષસી હાથોએ એક્યે હાથે પમડાના ગભરિત નહોતા પરિણામે તે નિગશ થઇ પનાગસ ચાલ્યો ગયો ને ત્યાં એકાદ વર શાન્તિમા ગાળી ફેની સાહસો માટે તે નેપાળમા પાડો કર્યો

આ વખતે તેની પહેલી પત્ની મરી ગઈ હતી પરિણામે તેણે બીજાના લગ્ન કરી લગ્નપ્રસંગે તો તેની હાલત જો કે ઝડપી હતી પણ વગ પડી તેના નસીબનો પારો ચડવા માડ્યો નવી પત્નીના સ્ત્રીધનમાંથી તેણે ભગસનુ દેણુ ચૂકી આપ્યુ ને અવનવા સાહસો માટે તે જગલોમા લામસા લાગ્યો

નેપાળના મહારાગન ગજેન્દ્રવિક્રમને હાથોઓના તિ ગનો ખૂબ શોખ હતો તે માટે થોડાક સેનિકો સાથે રાખી તેઓ કેટલીકરાગ જગલમા આલી નીકળતા એવા એક પ્રમગે જગ પણ સેનિકોની પાછળ પાછળ ચાલ્યો જગમા સેનિકો એક હાથોને ઘેરી વળ્યા પણ તેને કેદ કરવામા તેઓ નિષ્ફળ ગયા એ વખતે જગ આગમ આ ચો, અને હવના જોખમે એમ દોગડાનો પાચો નાખી હાથોને તેણે કેદ કરી લીધો મહારાગન ખૂનખૂન થઈ ગયા, તેમણે ત્યાને ત્યા જ જગને કેટલનો હાદો આપ્યો આ પ્રમગ પડી જગતુ પ્રાગમ્ધ મિત્રવક્રયગીઓથી ગોપના લાગ્યુ

એક વખતે તેણે જગલી પાડાની સાકમારીમાંથી વીંકીને નાસી છૂટે ॥ ગણમી પાડાને એક કામગી ને દોગડાથીજ વશ કરી લીધો, બીજી વખતે સગમી જોડેલા ઘરમાં સપગઈ

અગેય કોઈક સ્ત્રી અને કન્યાને જીવના ભેજમે જ્યાની લાગ્યો; ત્રીજી વખતે કોઈક ગરીબ કુટુંબના ઘરમાં લગાઈ ગયેલા વાઘના માથામાં ટોપકો પહેરાવી દઈ, તેને વશ કરી, તેણે તે જીવતો ને જીવતો જ પાટળીકુંવર સુરેન્દ્રવિક્રમને બેઠ મોકલાવી આપ્યો; ચોથી વખતે તે મનોહરા નદીના ઝડપી પ્રવાહમાં તણાતી બે સ્ત્રીઓને જીવના ભેજમે કાંઠે લઈ આપ્યો; તો પાંચમી વખતે, મહારાજન સાથેના શિકારમાં, એક સૈનિક પર ઘરયા આવતા ચિત્તાને પોતાની સાથે વાળી તેણે તેના એકજ ઝટકે બે કક્કા કરી નાંખ્યા. આવાં આવાં અનેક પરોપકારી સાહસોથી તેણે નેપાળના હૃદયે યુવાનોનાં હૈયાં હરી લીધાં.

એક પ્રસંગે નદી પર ચીફરેલો રાજદાથી મહાવતને મારો નગરના માર્ગે દોડ્યો. મદમરત રાજદાથીઓ વરા થવા સંભવિત નહોતા. છતાં રાજની આત્મા લઈ જંગ એ રાક્ષસી દાથીને વશ કરવા ચાલ્યો. દાથીને આવવાના રસ્તે તે એક ઊંચા છાપરા પર ચડી બેઠો; ને જેવા દાથી ત્યાંથી પસાર થવા ગયો કે તે તેની પીડ પર ફૂટી પડ્યો. દાથીએ તેને નીચે પછાડવા ખૂબ ફાંફાં માર્યા પણ જંગની અનન્ય શક્તિ પાસે તેનું કંઈ ન ચાલ્યું. દાથી વધારે ચીફર્યો. પણ જંગે યુક્તિથી અંકુર વાપરી તેને ગાગ ગદાર લીધો. દાથી માર્ગે આવતાં ગાણુસોને ઉઠાળતો નદીને માર્ગે દોડ્યો. બે એ નદીના પૂલ પર ચડી જાય તો પૂલના કક્કા ઊડી જાય ને સાથે જંગના પણ ભૂકા નીકળી જાય. આવી ભયાનક કટોકટીની પળે પણ જંગે દાથી પર સાંતિથી તીક્ષ્ણ અંકુરનો ઉપયોગ કર્યા કર્યો. ને જ્યાં દાથીને પકડવાની યોજના રચાણી હતી ત્યાં વાળી તેણે તેને જળમાં ફસાવી દીધો. તેનું આ સાહસ સાંભળી રાજાએ કહ્યું, “જંગને દેવુંજ નથી.”

એક વખતે જંગ જંગલમાં શિકારે ગયેલા. ત્યાં પોતાના પર ધસી આવના રીંછને તેણે એવું ફસાવ્યું કે ચીસો નાંખતું રીંછ પાછું નાસવા માંડ્યું. એ સમયે શિકારના શોખમાં તે એક ઊંચી બેળડ પર ચડી ગયેલો અને ત્યાંથી પગ લપસતાં તે સાક ફૂટ નીચે નદીના પર્યટાળ કાંઠે ગળડી પડેલો. છતાં તેને ઈશ્વર ન બેવીજ ગયેલો. અને એમ છતાં તે શિકારને પકડવા પછીજ પાછો ફરેલો.

સ્વતંત્ર દેશોમાં કોઈ પણ કારણે જ્યારે બે પક્ષો વચ્ચે લડાઈ ફાટી નીકળે છે ત્યારે ઘણી વખત તે સશસ્ત્ર જની જાય છે. એવી લડાઈએ સમાવવાને રાજસત્તાઓને મોટે ભાગે સરકારી પગલાં લેવાં પડે છે. પણ નેપાળમાં એ વખતે ફાટી નીકળેલી કેટલીક સામાન્ય અને એક ગંભીર લડાઈને પણ જંગે યુક્તિ, શક્તિ ને પ્રતિજ્ઞાથી સમાવી દીધી એટલુંજ નહિ-સાચા પક્ષકારોને સદકાર આપી કુટ્ટાને તેણે ગોચર નસિયત આપવા માંડી.

નેપાળનો પાટળીકુંવર સુરેન્દ્રવિક્રમ ‘અંધેરી નગરી તહાં ગંડુ રાજા’ કરતાંએ વધારે એક હતો. એક વખતે તળિયત સુધારવાને તેણે ત્રિશુલી નદીને કાંઠે પડાવ નાંખેલો. ત્યાં એક દિવસે દૂરથી ઘોડા પર ચડી આવતો એક અમલદાર શરતચૂકથી તેને જોઈ ન શકવાથી ઘોડેથી નીચે ને જતો. રાજકુવરે તરતજ સૈનિકોને તે અમલદારને ઘોડા સાથેજ પૂલ પરથી નદીમાં ફેંકી દેવાની આજ્ઞા ફરમાવી. ઘોડેસ્વારે આજીજ કરી પોતાની શરતચૂક મોટે હાથે માગી. પણ રાજકુંવરે કહ્યું, “એમાં શું ? નદીમાં પડવાથી તું ઓછાજ મરી જવાનો છે ?” અમલદારે તે પ્રસંગે સમયચૂકતા વાપરી કહ્યું, “એંશી ફૂટ ઊંચા પૂલ

પરથી ઘોડા સાથે બેખડાળ નદીમા ઝપનાવીને જીવતો તો એક જગમહાદુરજ રહી શકે.” કુમારે તરતજ એ સૂચના ઉપાડી લીની તેણે જગમહાદુરને જોનાવગવી અમનદાગને બંને તોજ અમનદાગના ઘોડા પર ચડી પૂવ પગથી નદીમા ઝપનાવનાની આજ્ઞા ફરમાવી

જગ તરત તયાર થયો તેના નયનમા આહસતુ તેજ અમકી ગાયુ ને અમનદાગના ઘોડા પર ચડી જ્યા પૂવ પગથી તેણે ગણસી ઝડપે દોડતી બેખડાળ નદીમા ઝપનાવ્યુ પણ ઝપનાવતા પહેલા તેણે પેગડામાથી પા કાઢી લીરેલો એણે નદીમા ઘોડો અને તે બંને જુગ જુગ પડ્યા નદીના પ્રવાહમા એકાદ માલ સુધી ખસાઈને જગ જીવતો પાછા આવ્યો

સુરેન્દ્રવિક્રમની હડીનાઈને તેની ધૂનને, તેના ઘડપણને ને માનવાને હાથે થતાં રાક્ષસી ટમો કે તેને થતી વેદનાઓને નજરે નિહાળવાની તેની બેહુદી વાનસાઓને પાગ નહોતો તે જગને જુગ જુગ સાહસિક ટમો માટે આજા ફરમાવતો અને જગને તે અમનમા મુકનાજ પડતા

એક વખતે જગને તેણે લીડા, પુગણા ને મૃત પનુઓના હાડકા નાખવાને વપગતા ફૂવામા ઝેંઝેથી ફૂદી પડનાની આજા ફરમારી જગે ફૂવામા છૂપી ગીને ફેટલુડ ર પથગરી એ આજા બે કે અમવસા મુકી જના એક ધારદાર હાડકાની તીચુ અણી વાગતા તેના ઘૂટણ પર આજીવન ઘા થયો કુવરે એ સાહસની પ્રતિસા કરતા કંથુ કે આજા સાહસમા તો તે પોતે પણ ગહેનાઈથી ઝપનાવી શકે

આ પડી જગના પિતાએ કુવરથી કટાળી તેની બીજા પ્રદેશમા ન્યાયાધિકારી તરીકે નિર્ણય કરી અને જગને ત્યાં તે જાતાનો મુંગ અનુભવ થયો

૧૮૪૧ ના ઝાકટોયગમા નેપાળના મોટા મહારાણી લખિતગિપુગમ્સુ રી અવસાન પામ્યા મહારાણી રાજેન્દ્રવિક્રમ નિજેજ રસમાવતા હોઈ નેપાળમા ખરે સાગન તે જના મહારાણીનુજ આનુ. પણ તેમના અવગાનથી ગાજની લગામ નાના ગણી રાગત ને પાગનીકુવર એમ જણેના હાથમા એકીસાથે જઈ પડી તણે જણુ મનરની ને પરરપરવિરોધી આજાઓ ફરમાવના માડ્યા આયો ઢટાળી ગમેન પ્રગ્ન અને પ્રધાનોએ ગાજને એનાજ હાથમા સત્તા ગખવાની આગ્રહભરી વિનંતિ કરી ને ગાજએ સત્તાની લગામ નાના ગણી લદ્દાઈ રીના હાથમા મોપી

લક્ષ્મીદેવી કહીયોપેદ્દાની જેમ ઝેરીલી કાલિન રસભાવની ને આગિનશિયિન જના પ્રજાનરથીન હતી તેને ચાપાઓ પ્રત્યે પક્ષપાત હોઈ તે પક્ષના વડા માતમેગસિંહને તેણે નેપાળનો વડો પ્રધાન બનાવ્યો પણ તેને પાટલીકુવર સુરેન્દ્રવિક્રમને ગમે તે રીને ફર કરી પોતાના પુત્ર રાજેન્દ્રવિક્રમને સિંહાસને સ્થાપવો હતો માતમેગ એ અતીતિમા ગણી સાથે સદમત ન થઈ શક્યો ગાજો તો પકડેયેથી જ માતમેગ પ્રત્યે બા હતો આમ ગાજ ગણીથી ઢટાળેના માતમેગે કુવરનો સાથ મોખ્યો અને અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓથી તેણે પાટલીકુવરના હાથમા ગાજની રાજી અત્તાગો મોપાની લક્ષ્મીદેવી ગાજન્દિ. (Queen Regent)ના પ્રે સ્થપાણી

સુરેન્દ્રવિક્રમના હાથમા ગજસુત્રો મોપાસથી ગાજમેગની અત્તા રાજી પણ તેનાજ પગિણામે ગાજ અને ગણી પણ પોતપોતાનો પક્ષ ખેંચતા માડ્યા માતમેગે આ વિગ્રાધને

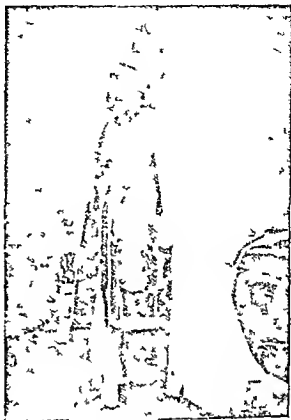
પહોંચી વળવા પોતાનાં જ માણસોની તથા ની લશ્કરી ટુકડીઓ ઊભી કરી. રાજ્યની રાજસભા (Council) ને પણ તેણે પોતાને અનુકૂળ બતાવી. જંગમહાદુર પણ એ પ્રસંગે રાજસભામાં નીભાયો.

એક સમયે ખેતીના પાકને તીડાથી બેઠદ નુકશાન પહોંચ્યું. ખેડૂતોએ તે પ્રસંગે મહેમુલમાં રાહતની માગણી કરી ને માતબેર તેમને તે વિષયમાં સીધી ના મંજૂઆવી પણ આ પ્રમ રાજસભામાં ચર્ચાતાં જંગમહાદુરે ખેડૂતોનો પક્ષ લીધો. રાજ્ય અને કુંવર બનેએ તેને ટેકા આપ્યો. માતબેરના વિરોધી તરીકે રાણીને પણ તે ગમી ગયો. પ્રમપક્ષે હોવાથી પ્રમમાં પણ જંગનું માન વધ્યું. પણ માતબેરને, તે જંગને મામે છતાં, પોતાના બોગે વિદસતી જંગની આ રાજ-પ્રભુત્વિયતા ન ગમી. તેણે તેને રાજસભાથી દૂર રાખવાને સુરેન્દ્રવિક્રમની સેવામાં મૂક્યો.

સત્તા વધવાથી સુરેન્દ્રવિક્રમનું ગાંડપણ અને તેની મનસ્વીતાઓ પણ વધવા માંડી. તેનો પક્ષ કરવાથી માતબેર પોતાની ઉજ્જવળ કીર્તિ ગુમાવી બેઠો. જંગને પણ એની સાથે રહેવાથી એની ફૂર ઘેલછાઓ સંતોષવાને વારંવાર જીવલેણ સાહસોમાં ઝંપલાવતું પડતું. સુરેન્દ્રવિક્રમની નફ્ટ-પાશવી વૃત્તિઓને પણ હદ નહોતી. તે માણસોની મૃત્યુચીસો સાંભળવાની મોજ માણવાને સામાન્ય ગુન્હેગારોને પણ હાથીને પગે ખેંચાવીને કચરાવતો. પોતાની રાણીઓને પણ તે, અભિનવ દશ્યો બેવાને, પાલખી સાથે બાગમતી નદીમાં ફેંકાવી દેતો અને નદીનાં પાણી સારી રીતે પીવરાવ્યા પછી જ તે તેમને બહાર કઢાવતો. કેટલીક વખત તે નદીમાં સ્નાન કરતાં સ્ત્રીપુરુષોનાં કપડાં ઉચકાવીને સળગાવરાવી દેતો અને પરિણામમાં તે ટાઢથી ધૂળતાં સ્ત્રીપુરુષોનાં નમ અંગો અવલોકવાને આનંદ લૂંટી શકતો. કેટલીક વખત અધિકારીઓને તે મોં પર મેશ ચોપડી-એકજ સાંકળે બંધાઈ રાજમાર્ગો પર લાઇનસર ચાલવાની ફરજ પાડતો.

પણ રાણી લક્ષ્મીદેવીની મનસ્વીતા તો સુરેન્દ્રવિક્રમની ઘેલછાને પણ ચાંટી જતી. તેનામાં ગાંડપણ નહોતું પણ ચારિત્રની શિથિલતા ને દ્રેષ એ કરતાંએ વિશેષ લયંકર હતો. તેની તહેનાતમાં હજારેક યુવાન પરિચારિકાઓ રહેતી. લક્ષ્મીદેવીની તેઓ કૃપાપાત્ર લેખાતી. ને લક્ષ્મીદેવીની મીઠી નજરના તરસ્યા હજારો નેપાળી અમલદારો કે યુવાનો આ પરિચારિકાઓ સાથે પ્રેમ બાંધતા. કેટલીક સ્વરૂપવાન ને લક્ષ્મીદેવીની ખાસ કૃપાપાત્ર પરિચારિકાઓ તો સંખ્યાબંધ તેજસ્વી યુવાનોને પોતાના મોહપાશમાં જકડી લેતી. નેપાળના તે સમયના રાજમંદિરમાં ગમે તે ખૂબસૂરત તેજસ્વી યુવાન પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિનો ઉપયોગ અનેક પરિચારિકાઓ સાથે પ્રેમ બાંધી તેમના દ્વારા લક્ષ્મીદેવીની કૃપા મેળવવામાં કરી શકતો; તે કોઇ ખૂબસૂરત પરિચારિકા લક્ષ્મીદેવી પરની પોતાની લાગવગના પ્રભાવે સંખ્યાબંધ મોહક યુવાનો સાથે આનંદ લૂંટી શકતી. પરિચારિકાનો પ્રેમ તુચ્છકારનારનું જીવન બેખમાઈ જતું. લક્ષ્મીદેવી પોતે જ ગગનસિંહ નામના એક ગુલામ સાથે પ્રેમમાં પડેલી. અને તે ગુલામને તેણે પ્રધાનને દરબજે ચડાવ્યો હતો. આ રિથિતિમાં જંગમહાદુરને પણ લક્ષ્મીદેવીની સતત તહેનાતમાં રહેતી તેની યુખ્ય ને ખૂબસૂરત પરિચારિકા સાથે પ્રેમ બાંધવો પડ્યો.

જગજહાદુરનો એક પિત્રાઈ ડેખીમહાદુર રાજ્યમા પ્રતિષ્ઠિત અમલદારનો હોદ્દો ધરાવતો હતો. પણ લક્ષ્મીદેવીની એક પરિચારિનિએ પોતાના પ્રેમિકને માટે ગણી પામેથી એ હોદ્દો લખાવી લીધો. ડેખીને આ ફર ફારના સમાચાર મળે એ પહેલા જ તે પ્રેમિકે દુઃખારમા આવતા ડેખીને ધક્કો મારી પાડી નાખ્યો. ને તેની પાસેથી હોદ્દાનો સાદ ને તનનાં ઝૂટવી લીધો. ડેખીએ આ અન્યાયમા ન્યાય-મંદિરમા ફરિયાદ કરી પણ લક્ષ્મીદેવીનો લેખિત ટુકડો લેતા ન્યાયાધિપતીએ ફરિયાદ માઠી નાખી. ડેખીને આ જોઈ ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે ક્રોધમા જ ગણી ને ગગનસિંહના સળધ પર કટાક્ષ કરી રાજમંદિરની કેટલીક કુટિલતાઓ બહાર મૂકી બધા જ એ જાણુતા હતા, પણ બોલતુ ક્રોધ નહિ ડેખીને એવા સાહસ માટે ફરિની સળ ધઈ જશે વડાપ્રધાન માતબેરને આ અન્યાય અટકાવવા વિનંતિ કરી પણ રાણીની સત્તાથી ગભરાતા માતબેરે એને બહાર ઉડા યો ત્યારથી જગ અને માતબેર વચ્ચે વૈર મધાયુ ફાસીએ ચડતા ડેખીમહાદુરને અને સતી યસો ચિત્તાએ ચડતી એની પત્નીને જગે આ અન્યાયનો બદલો લેવાનું વચન આપ્યું. મતીએ એને આશીર્વાદ આપ્યા.

જગમહાદુર

ગણીના યાગ ગગનગિહને તેજસ્વી વડા-પદ ન માતબેરની સત્તા ખૂંચતી હતી તે લક્ષ્મીદેવીના પુત્રને ગાદીએ લાવવાની બાબત પર ધ્યાન નહોતો આપતો. એ વિગતને આગમ કરી તેણે રાણીને પણ પાતો ચડા યો. ગણીએ માતબેરનું ખૂન કરાવવાની યોજના રચી ગગને તો માતબેર પહેલેથી જ ખમદ નહોતો. એટલે એ વિષયમા ગગની ગમતિ પણ સહેજે મેગવી લેનાઇ અને જગ અને માતબેરની મડાસા જાગુતા ગગને, ગામ અને ગણીના પીડબળ સાથે જગને એ કામ મોરખુ પગિણાએ માતબેરને, ખામ બહા ાસર, એની લશ્કરી ટુકડીઓથી જુદો પાડી મહેવમા બોનાવવામા આ યો અને જગે એને પગથિયા પર જ વીધી નાખ્યો.

આ પ્રમથથી જગ સરેનાથી ગણીનો પ્રેમ છૂતી ગયો. છતાં ગણીને ને પોતાના યાર મિત્રા ખીજા કોઈની પર વિશ્વાસ નહોતો. પણ ગગ તે યાગનો સખન વિરુદ્ધ હતો. તેણે આ મટામગીની પગતો લાભ લઈ પોતાના મમતિ ા ફતેહજગને મુખ્ય પ્રધાનપદે નિહાતર્યો. ગણીને આવી બનીગ પગિમિતિમા નામનો વિગદ મર્યો અવાગતવિષ [અનુબંધાન ૫ ૧૩૬]

ત્રેમાળ ગામતીએ પતિ પાસે હોંશમાં બે માગી, અને પતિ જેની સાથે હૈયું
પણુ તેજસ્વિની માલતીને ત્યાં ભૂલી આવ્યા તે—

ચુડલી

નિરંજન

‘આનીકાર કાચું બોર કાચું બોર
આની કોર પાકું બોર પાકું બોર
અન મારી ખૂન દે’ગલે રમે બાઈ
દે’ગલે રમે.....’

આં ગણામાં બેડી બેડી છત્રી બાનીછને રમાડી રહી હતી. વારાફરતી એક એક
હાથ લઈ છત્રી ‘કાચું...બોર...પાકું બોર’ કરતી અને જ્યારે ‘મારી ખૂન
દે’ગલે રમે’ બોલતી ત્યારે તો નાની બાળકી ખડખડાટ હસી પડતી. જવેરાની માફક
ખીખાઈ જતા વાળને દોરીથી બેગા કરી બાંધ્યા હતા. જ્યારે તે કૂદકા મારતી ત્યારે તો
પેલો વાળનો મોરલો નાચી ઊઠતો.

‘અન ખૂન વાવા બતાવ ને.’ છત્રી નાની કીકી માફક કાણું બોલી પૂછતી. પેલી
બાળકી જવાબમાં હાથની જંગડીએ બતાવતી હતી ત્યાં છત્રી હર્ષમાં બોલી બેડી:

‘એ વાઈ આયા,’ નાની ભત્રીછને ઉપાડી ધરમાં પેસતાં ફરીવાર હર્ષથી બિભારતી
ખૂસ મારી, ‘ઓ...મા. વાઈ આયા.’

રસિક ધરમાં પ્રવેશે તે પહેલાં તો ધરમાં ‘ભાઈ આયા’ ‘ભાઈ આયા’ ચર્ચ મચું,
જેટલાં હાજર હતાં તે બધાં ગામે આવ્યાં ને બાબીએ તો ગામના હાથમાંથી બેગ
પણુ લઈ લીધી.

‘શરીર તો દારૂં છન બાઈ’ મા રસિકના મોં પર હાથ ફેરવી પૂછતાં હતાં. તેમની
આંખમાંથી કંઈકે બિભારાઈ રહ્યું હતું.

ધરનાં બધાં ભત્રીની ખજાર ખૂંટી રહે તે પહેલાં તો પાકોશીએ પણ ‘ભાઈ દારૂં
છ ક?’ કરતાં આવવા લાગ્યાં. રસિકના આગમનથી ધરમાં અવગર જેવો આનંદ
રેલાવા લાગ્યો.

થોડીકવાર રસિકના લજ્જતરની, તેના શરીરની, તેની પરીક્ષાની ગાતો ધમ. ગગાગાર
પૂછી બીજાં તો ધીમેધીમે ચીખરાઈ ગયાં. રસિક અને તેના ધરનાં બધાં ધરની
ઓસરીમાં બેઠાં.

‘અલી સમુડી ને કાકા આયા.’ પેલી નાની છોપરીને રમાડતાં રસિકની મા કહેવા
લાગ્યાં; ‘પૂછતો ખરી, તારા ઓલે ચું ખાવાનું લાખા છૂ.’ રસિક સમુડી સામે તાકી રહ્યો.
સમુડીની બા ‘એક બાણુ બિલાં બિલાં હરખાતાં હતાં.

‘તે ભાઈ તમે તો સમુડીન ધાવણી હતી તાણુ બેઈ હશે.’ તેમનાથી બોલાઈ જવાનું.

‘હોવરતો. પણ તો બાળને બાળવા જવાનું થયું.’ રસિકની માએ જ જવાબ વાળ્યો.
‘મારી સમુદી તો હોશિયાર છ હોંક. જૂન મને છેકી તણાવેને?’ માએ કહ્યું, ને સમુદીએ મુઠ બે આંગળાં બેગાં કરી માના નાકે અંડાડ્યાં. આ વખતે તો રસિક પણ હસી પડ્યો.

‘જૂન આ બેકા એમને જોળખ છે કે? એ તો દાકા થાય હોં, કાકા.’

આ વાતચીત ચાલતી હતી તે દરમિયાન રસિકની આંખો કોઈ ને શોધતી હતી. મા તેની નજર વરલી ગયાં ને ધીમે રહી બોલ્યાં, ‘ગોમતીવદુ પાણી ગઈ છ અરા કે?’ અને જીવીએ માયું હસાવ્યું.

રસિકે તો વદુને નહિ જોઈ હોય પણ ગોમતીએ તો ‘તેમને’ જોયા હતા;—પાણી ભરવા જતાં નેળિયામાંથી નીકળતા રસિકને જોયો હતો. લાગ કાઢેલી હતી છતાં એકએ વાર પાછું વળીને તેણે જોઈ પણ લીધું હતું. અજાણ્યતાં તેના પગ પણ ધડીક ચંબીને ઝડપથી ઊપડ્યા હતા. કુવા પર પણ મોરિયો નંદાઈ જશે તેની પરવા કર્યા વગર ઝડપથી તે પાણી ખેંચતી હતી. એક બાઈએ ટોકાર પણ કરેલી:

‘જોતીએ નય કે. હમણાં મારો મોરિયો નંદાઈ જત ને!’

‘દેશાવરથી વર આવવાના છ એટલે જવાની ચઢી દશે.’ એક આધેડ વયની બાઈએ મશકરી કરી. ગોમતીને કહેવું હતું:

‘એ તો આઈએ ગયા. મેં જોયા ને!’ પણ હોઠે આવેલા શબ્દોં પાછા જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાંજ સમાઈ ગયા.

ખેડું ઉપાડી ગોમતી રોજ કરતાં કંઈક જુદી જ ચાતે ચાલતી હતી. થોડા-દિવસથી તો તે રસિકની મેદની પેડે રાહ જોતી હતી. ‘તેમને’ રમતો પડી ગઈ છે તેની તેને જાણ થઈ ગઈ હતી. પહેલાં તો રમતો પડે કે એક-એ દિવસમાં રસિક ઘેર આવે જ હોય. પરંતુ આ વખતે તો એએક કાગળ લખ્યા ત્યારે બાઈ આવ્યા. તેના પિતાએ હેલ્લા પત્રમાં તો કપડાંએ લખ્યો હતો ‘ખરૂં કહીએ તો ગોમતીની ખાતર પણ તારે આવ્યું જોઈએ,’—એવો પત્રનો ધ્વનિ હતો. એકલા ‘સમરાને કેમ, ધરનાં બધાંને-ગોમતીવદુ તરફ સહાનુસૂદી હતી. સાસુ તો વદુને આડકતરી રીતે કહેતાંએ ખરાં:

‘હરે આ કાગળ પછે, એટલે તો જાણ એક-એ દાકામાં આવે જણે. માં આવે પત્રના બાપ આંખડીએ ઉતારી નાખે તો. આ તો હાકરમન કહેવાય. તેને કોઈ ધરતું જાન છ?’ આતું આતું સાસુજી ધાતું કહેતાં. અને તેમની બલિષ્ઠવાણી ખરીએ પડી. કપડાવાળા પત્ર પછી તો રસિક તુરંતજ ઘેર આવવા નીકળ્યો.

‘કેવા થઈ ગયા દશે? મારા માટે શું શું લાગ્યા દશે? મારી ગંગાવેલી સુડકો લાગ્યા દશે કે નહિ? મને શું પૂછશે?’ આવા આવા પ્રશ્નો ગોખતી ગોમતી ધરના આંગળે આવી પહોંચી. રોજ તો બોલતી:

‘જીવી આ જરા ઉતરાવજો.’ પણ આજે તો જીવ ચોંટી ગઈ. માત્ર હદય તાકુટીને ખુરો મારતું હતું.

‘જાને છેવડો, વદુ ચ્યારની ઊભી રહી છ ન?’ માએ કહ્યું અને જીવી દોડતી ગઈ અને ખેડું ઉતરાવ્યું. ઉતરાવ્યું એટલુંજ કેમ—ધીમે રહી રહી પણ દીધું કે, ‘બાબી મારા લાઈ આઈ જ્યા.’

ગોમતી કમાડની તડમાંથી 'તેમને' ધારીધારીને જોઈ રહી હતી. ગોમતીને રસિકનું શરીર તો સાફ લાગ્યું. ટાપટીય હતી તેથી વધેલી પણ લાગી. ધરાતો ન હોય તેમ ગોમતી તો 'તેમને' જોઈ રહી હતી. એકવાર પકાઈ જતાં જોડાણીએ કહ્યું મોં કરી બોલેલાં, 'આં હાં હાં. બધું આવી તે શું અધીરાર્થ આવતી દશે! પણ નહિ જોવાય તે?' અને ગોમતી-શરમાતી ઝોરડામાં ભરાઈ ગઈ.

રસિક સાથે જ રસિક હતો. ગામને આંછ નાંખે તેવાં લોકકાંઈ કપડાં પહેરતો. સાથે કેમરા તો હોય જ. છોકરાં તો મોં જોઈ શકાય તેવાં ખૂટ જોઈ જ રહેતાં. ગામમાં લીલાંછમ દાતણ મળે તો પણ મોડા મોડા ઊડી રસિક ધરા લઈને ઝોટડા પર બેગતો. કાલેજમાં કદાચ ચલાવી લેતો દશે પણ અડી તો રોજ સાણુથી નહાતો. મધમધી ઊંઠે તેવું તેલ નાખતો. કપડાં ચીપીચીપીને પહેરતો. આમ રસિક ગમાથી ભૂલે તરી આવતો હતો.

સંયુક્તા કુટુંબની કમાણી પર રસિકના આ કોણ નજાતો હતા. ખેતીમાં સારી ગંજી આવક હતી. ઉપરાંત તેના પિતા ધીરધારમાં પણ કંઈકનાં ખેતર, કંઈકનાં ઘર મોખડામાં મડાવી દેતા. એટલે રસિકનો ખર્ચ તેમને ભારે પડતો નહિ. આમ તો કદાચ ભારે પડે, પરંતુ: 'મારો રસિક તો મોટો રાજ્ય થશે ને કાચળી ભરીને મહીને કમાશે,' એ આશામાં તેમને આ ખર્ચ ખૂંચતો નહિ.

અને ગોમતીવદુ આવા અલખેલા વરને જોઈ મલકાય તેમાં કંઈ નવાઈ ન હતી. તેના પિયરમાં વાત નીકળતાં ગોમતી કામકાર 'તેમનાં' વળાણ પણ કરી દેતી. તેની બેનપણીએને તો 'તેમની' રજરજ વાત કરતી. તે જ્યાં આ છપાં આવે તેવા ધણીની વાત સાંભળી એટલું જ કહેતાં, 'એ તો તારા ગયા ભવનાં પુન્ય તે આપો-ધણી મળ્યા છે.'

ગોમતી પણ 'તેમની' કાળજી રાખવામાં કંઈ કમીના રાખતી નહિ. તે જાણી જાય ત્યાંસુધી તો તે પવન ઢોળતી. તેઓ નિરાતે સ્વ શકે માટે એકબાજુ જ પડી રહેતી. તેમની ઊંધ ન બગડે તેટલા માટે તો તે હજારે રહી પડ્યું ફેરવતી. તેને તો 'તેમની' સેવા કરવામાં જ આનંદ આવતો. તેમાં ગાત્ર એકલો આનંદ જ ન હતો, ગોમતી તો સેવાને ધર્મ સમજતી.

રસિક ગમે તેવો હોય પરંતુ ગોમતીની આ સેવા એને સ્પર્શ કર્યા વગર રહે? ગોમતી ગમી જાય તેની હતી. તે દરેક જાગ્યતમાં તેની કમી કાળજી રાખતી. 'તે' કહે તે તો જોડું હોય જ નહિ એમ માનનારી ગોમતી રસિકની નજીક આવતી ગઈ. ગોમતી સાધારણ બણેલી હતી પરંતુ તે એવું કંઈક જાણતી કે જેથી રસિકને અણગમો થતો નહિ. વાત કરવામાં તો તે પાછી પડે જ નહિ. 'તેમને' પણ મૂંઝવી નાખે તેવા પ્રશ્નોની પરંપરા ચલાવતી. ભારી જીવનનાં સ્વપ્નાં સ્વપ્નામાં તો કેટલીકવાર તે રસિક કરતાંએ આગળ વધી જતી હતી. આખા દિવસના શ્રમથી થોડેલી હોય છતાં ગોમતી વાન ચાલતી હોય ત્યાંસુધી તો ઊંધને નકારે જ. રસિક આંખો ખીડતો હોય તો ધીમે રહી કહે, 'બસ જાણી ગયા ને?'

રજતએ પૂરી થવા આવી ત્યારે તો બે જણાં મોડી રાત સુધી કંઈક મણમણટ દેવે જતાં ગોમતીને તો વાતો જ ન ખૂટે રસિક પણ ખોસતો અને વાતોડી વધુને ખીસાવતો. છેલ્લા દિવસે તો રસિક જ પૂરેપૂરું:

'ગોમતી તારા માટે શું લાવું?'

‘તમારે જે લાવવું હોય તે લાવજો ને.’

‘ના ના, તું કહે તે લાવું. બોલ તને શું ગમે છે?’

‘લ્યો. હારી મજાની સુડલી લાવજો તાણુ.’ એકાએક ગોમતી બોલી. તેની દુનિયામાં

‘સુડલીનું મહત્ત્વ ઘણું ગણાતું હતું; અને રસિકે કહ્યું:

‘જસ સુડલી જ. સાદ ત્યારે તારે માટે સુંદર સુડલી લાવીશ હોં.’ આ સાંભળી ગોમતી કેવી ખુશખુશ થઈ થઈ હતી તે તો કાણુ કહી શકે?

પરંતુ રસિક તે પછી વધારે વાતો કર્યા વગર પડ્યો રહ્યો. ગોમતીને લાગ્યું કે ‘તેમને’ હાંધ આવતી હશે એટલે તે પણ બોલ્યા વગર પવન ફોળવા લાગી.

રસિકને ઊંડે ઊંડે એમ થવા લાગ્યું કે માગીમાગીને તેણે સુડલીજ માગી? હાંધ શિખર પરથી ગળાડી પડ્યો હોય એમ તેને થવા લાગ્યું. તેની નજર આગળ કાલેન્ડરનું છાકરીઓ તરવા લાગી. તેમની ચાલવાની છટા, મીઠું હાસ્ય વેરતી આંખો, દિલને ગમી જાય તેવી દેહલતા રસિક યાદ કરવા લાગ્યો. એ ક્યાં ને આ ગોમતી ક્યાં?

વર-વહુ બેમાં વહેલું કાણુ ઊંધો ગયું તે તો કાણુ કહી શકે? પણ રસિક સવારમાં ઊડી ખારીમાં બેઠો ત્યારે તો ગોમતીવહુ રોજની માફક જાણુ લાવતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે ચોરી-છપીથી ખારી સામે નજર કરી લેતી. પણ આજે રસિકને ગોમતી આકર્ષક ન લાગી. જાણુને ચૂંથતી, બાડાં-જાણુથી ખરડાયેલાં કપડાં પહેરેલી ગોમતી એવી જ ગંદી લાગી. પોષણ જેમ યંદ્ર ગ્રામે હસી રહે તેમ ગોમતીવહુની બે આંખો રસિકની સામે હસી રહી હતી. પણ રસિકને તે ન હસાવી શકી.

ફરીવાર પણ રસિક ગોમતીની કાલેન્ડરનું છાકરીઓ સાથે સરખામણી કરી લીધી. તે કેટલી ગંદી, કેટલી કદરૂપી, કેટલી ખરજટ અને કેટલી અસંસ્કારી લાગતી હતી? ‘શું મારે આખી જિંદગી આની સાથે ખેંચવાની?’ તેણે દાર્ઢ નિઃશ્વાસ મૂક્યો ને બસ ભઈ ભારે પગલે નીચે ઊતર્યો.

*

રત્નજો પડી છે તે સાંભળ્યું ત્યારથી ગોમતીને સુડલી યાદ આવવા લાગી. કોઈકવાર પધારીમાં મીઠું હસી પડતા: ‘તેમને વળી સુડલી લાવનાં ક્યાં આવડશે? મારા હાથના માપ વગર ચોરી લાવશે? હું એ માંડી તો ખરીજ તો, મારે નાં આવડ્યું. એમને વળી શેક્યો પાપડે ક્યાં લાગતાં આવડે છ.’

રસિકે રત્ન પડતાં લખ્યું કે, ‘હમણાં કામમાં છું. નહિ આવી શકાય.’ ત્યારે તો ગોમતીએ કંઈની કંઈ કંડપનાઓ કરેલી:

‘રત્નજોમાં તે વળી શું કામ દશે? દરવખતે આવતા ને આ વખતે શું કામ આવી પડ્યું દશે?’ તેના મનમાં ગડગડાટ થતો હતો. ઘણીવાર સાસુએ તે પૂછવાનું મન થતું પણ કદાચ ટોડશે એ બાંકે તેનું ગોંધીવાદ જતું. પણ જ્યારે સસરાએ કપકાનો પત્ર લખ્યો છે એ જાણ્યું ત્યારે તેણે ઊંડે ઊંડે નિરાંત અનુભવી. ઘરમાં રસિકનાં જાપનું જ ચલણુ હતું. તેમની ખર્ચાપિરફ કંઈજ થઈ શકે તેમ ન હતું. એટલે ગોમતીવહુને ખાતરી થઈ ગઈ કે ‘હવે તે આવ્યા ગયા.’ અને રસિક આવ્યો.

પિતા અને ભાઈઓ ખેતરથી આવ્યા પછી બધા સાથે જમવા બેઠાં. તેના પિતાએ તેના અજાણને લગતી થોડીક વાતચીત કરી. તેને શું કામ હતું તે પણ પૂછ્યું. પણ

રસિકે ગોળગોળ જવાળ આપી પિતાજીને સમજતી દીધું. તેના આપના મનમાં પણ એમજ કે 'ગમે તે કામ હોય ના. હવે આગ્યો એટલે પલું.' આમ થોડીકવાર વાતચીત થઈ અને તેના આપજી બોલ્યા:

'હીક હીક. જલભઈ, તું તારે ઉપર આરામ કર.' અને રસિક મેઢે ચડી પથારીમાં પડ્યો.

કામતું બહાતું કાઢી ગોમતીને ઉપર જવાતું મન થયું પરંતુ જોકાણી પાછાં ટકોર કરશે ને હસશે એ બીક તે ઉપરતો ન જ ગઇ.

ભાઈ ઉપર ગયા છે તે તક સાધી જીવી જોરડામાં જઈ ભાઈની બેગ ફેંદવા લાગી. ભાભી માટે કંઈક લાગ્યા હશે? અંદર શું શું રાખે છે? આવી કુતુહલચિત્તિથી પ્રેરાઈ તે બેગ જોવા લાગી. અંદર એક ફોટો જોયો. ભાઈ કોઈક અજાણી સ્ત્રીના ખભા પર હાથ મૂકી બિલા હતા. જીવીએ ધારીધારીને જોયું ને ખાત્રી કરી જોઈ કે તે ભાભી તો ન જ હતી. જીવી મા પાસે દોડી.

'મા, મા, ભાઈની પેટીમાં ફોટો છે.'

'તે હોય એમાં શું? તને કપ નાં થઈ ખરા? એ જાણશે તો પછ અડવાએ નહિ કે.'

'પણ આતો કોક બાપડી બેડી છ ને ભઈ એના ખભા પર હાથ રાખે કીખા છે.'

'ચૂપ મર. કોઝ તે વગી કુણ હોય? હશે તારી ભાભી.'

'ના, આ ભાભી નાં હોય. આતો રૂપરૂપનો કટકો છે. હું ભાભીન નાં જોળયું.'

'હવે છાંતીમાંની બેસી રે. નકામે જાગાટ કર છ તે?'

જીવીની વાત ત્યાંજ રહી.

ગમે તેમ હોય પરંતુ રસિક આ વખતે અનડો અનડો રહેનો હતો. મેડા પર એકસો બેસી રહેતો. ચોપડીનાં પાનાં ફેરવનાં ફેરવનાં આંખા બીડી પડ્યો. રહેનો કે પછી આંટા મારતો. ગોમતી રસિકની ગંભીરતા જોઈ ફરી ગઈ હતી. તે ચુડલી ન માગી શકી. ગોમતી ઉપર આવે તે પહેલાં તો રસિક હંધી ગંગેલોજ દેખાવ. હાથે વાન યશે એમ મનને મનાવી ગોમતી હાંધી ગએલા વરને પવન દોળતી અને 'તેમને' સમજાવવા એકરી કરેલી વાતો એમને એમજ રહેતી.

રસિકની મા પણ તેની ઉદાસીનતાને કળી ગયાં હતાં. એકવાર નો ઝોસરીમાં બેઠાં બેઠાં રસિકના જાપને કહી દીધું:

'તમે માંનો ન માંનો પણ છોકરો જલ્લાઈ ગ્યો લાગ છ. જુઓને આખો દા'ડો મેડી પર પડ્યો રે છ. પહેલાં તો એવી હસીને વાતો કરતો, એવો ખેનરમાં ફરેવા જતો. આતો છૂનમૂન બેસી રે છે.'

'શહેરમાંથી આવોને. એટલે ચોડા દા'ડા નાં જોઠે. એ તો પછ હતો એવોને એનો.'

કહી રસિકના આપાએ વાતનું સમાધાન કર્યું.

પરંતુ અઢવાડિયું થયું ત્યાંસુધી તો રસિકની ઉદાસીનતા ન બીડી તે નજ બીડી. ઘેરાયેલા આકાશ જેવું તેનું મોં ગોમતીને ચૂપ કરી દેતું. ગોમતી આ અંદરું મોં જોઈ રાતું રાતું ચાલ જતી.

રસિકની માએ તો તેને આ પરિવર્તનનું કારણ પૂછેલું પણ ખરું. રસિકે દૂંકમાં એટલું જ કહ્યું: 'મને કંઈ થયું નથી. એ તો તમને એમ લાગે.'

ગોમતી રાજ નિશ્ચય કરી મેડી પર ચઢતી. 'જસ આજ તો એમની હારી વાત કરવીજ છે.' પરંતુ તેના નિશ્ચય રસિકની ગંભીર મુખમુદ્રા જોઈ ઓગળી જતો. સવારે ઊંઘતા રસિક સામે મીટમાંડી જોઈ રહેતી. તેનાં બ્રુશમાં આંગળાં પરોવવાનું મન થતું હતું, તેના મોં પર હાથ ફેરવવાની ઇચ્છા થતી હતી પણ તેમની ઊંઘ જગડે એ વિચારે તે ચટકી જતી.

'જસ આજ સાંજે તો ઊંઘી ગયા હોય તોએ જગાડીને વાત કરવી છે. ચુડલી તો માથુંજ,' અખડતી અખડતી ગોમતી નીચે ઊતરી.

પણ તે જ દિવસે કોઈકેનો તાર આવ્યો. તાર વાંચી રસિક બહુ ગંભીર બની ગયો, અને ગોમતીને ક્ષણ પડી. માલતી આશુ જરા ઊપડી હતો ને તેને રોશનેથી સાથે થઈ જવા જણાવ્યું હતું.

માલતી તેની સાથે બાણતી હોકરી હતી. કોઈ કારણસર રસિકને તેની સાથે ઓળખાણ થઈ હતી ને સંગંધ વધતો આવ્યો હતો. માલતી સાથે મજા કરવા તો તે ત્યાંજ રાખવાનો હતો પણ પિતાજીના ઠપકાવાળા પત્ર પછી એક પણ દિવસ વધારે રાકવાની તેની હિંમત આલી ન હતી.

રસિકને શું કરતું તે એકદમ તો ન સમજાતું. તે જરા તકસતો હતો. પણ તેના પિતા રજા આપે તેમ જણાતું ન હતું. તેમને સમજાવવા રહે તો તો ગાડી ચૂકે તેમ હતું. ગાડીનો ટાઈમ થઈ ગયો હતો. જરા પણ વખત ગુમાવે પાલવે તેમ ન હતું. અને 'ગયા વગર કંઈ ચાલે? ન ત્યય તો માલતી શું ધારે? તેની મેત્રી પછી તૂટીજ ત્યય ને? માને મમે તેમ કરી સમજાવી દેવાનો એક વિચાર આવ્યો, અને એ મા પાસે આવ્યો.

'મા. આજે મારે બહારગામ જતું પડશે.'

'પણ ક્યાં જવાનું છે?'

'આશુ' રસિકથી ઓર્સિતા સાચું બોલાઈ ગયું

'પણ ત્યાં તો તું જઈ સાલજ નઈ આવો છન ભઈ.'

'પણ મારા મિત્રોએ તાર કરી ખાસ બોલાવ્યો છે. હવે કંઈ ગયા વગર ચાલે? અને થોડા દિવસમાં પાછો આવીશ.'

'તારા બાપા ખેતરમાં જ્યાં છન? ભઈ એમને પૂછીને જજો. હું તો કાંઈ નાં જાણું.'

'પણ તમને કંઈ ખબર પડતી નથી. ગાડીનો તો ટાઈમ થેવા આવ્યો. અને હું ન જાઉં તો પછી તે શું ધારે?'

'તું જાણે તારે! 'ગાએ ભારે અવાજે જવાજ દીધો.

'આ તો ગયા વગર ફૂટકો ચાવ તેનો નથી. મારા બાપાને તમે સમજાવજો. મારે તો ગાડીનો ટાઈમ ચાવ છે.'

રસિક થોડીવાર ત્યાં મૂંઝાતો બિભો રહ્યો ને પછી ધીરે રહી ત્યાંથી ખસી ગયો.

એણે ઝટપટ બેગ-મિસ્ત્રો તૈયાર કર્યા, અને જતે જ એ ઉપાડી બહાર નીકળ્યો.

'હીક મા, ત્યારે હું જાઉં છું હાં.' કહી રસિક લાંબાં પગલાં ભરતો ચાલ્યો ગયો.

તેની મા કંઈ બોત્રી શક્યાં નહિ. ઓસરીમાં જ તે બેસી રહ્યાં. હીકણીની દાગડી એમને એમ હાથમાં રહી ગઈ.

ગોમતી આજ પયારીમાં આબોટતી હતી. એક પડખે ધસધસાટ ઊંધતી ગોમતી આજ આખી પયારી ધસતી હતી છતાં ઊંધ આવતી ન હતી. તે આમ ગોમિત્યા કેમ ગયા દશે એની જ ગડમથલ ચાલતી હતી.

‘જીવીયા કહેતાં’તાં એ હાથુ હશે ? કાના હારી ફોટો પડાયો હશે ? અન આ વખત તો મારી સામે આં જોઈએ છે ?’ ગોમતીના હૃદયમાં શંકાઓ ઘેરાવા લાગી.

પોતે દિમત કરી ‘તેમની’ સાથે વાત ન કરી શકી તે માટે પરતાવો થવા લાગ્યો. શા માટે તેણે છૂપી રોતે ફોટોએ ન જોયો ? શા માટે ‘તેમની’ ઉદાસીનતાનું કારણ ન પૂછ્યું ? ગોમતી પોતાની જાતને વારંવાર કપોડે આપવા લાગી. ને મીઠો મીઠો તેની આંસુ-બીની આંખો ઘેરાવા લાગી.

—ગોમતી ના પાડતી હતી છતાં પેઢી સ્ત્રી કેમ તેની ચુડલી પડારી લેતી હતી ?
 ‘એમ તો હું કંઈ જાણતી નથી’ કહેતી ગોમતી ઊભી થઈ અને પેઢી સ્ત્રીને ધક્કો માર્યો
 ‘મારી ચુડલી લેવા આવી છ ? રાંડ,’ કહી ગોમતી દાંત કચકચારીને પાટુ મારવા જતી હતી ત્યાં ‘તે’ દેખાયા.

‘કેમ પાછો ધમાલ કરે છે ? ચાલ કાઢી આપ ચુડલી.’

‘નહિ કાઢી આશું.’ ગોમતી બોલી.

પેઢી સ્ત્રી ઊભી થઈ પાછી ચુડલીને કાઢવા મથતી હતી. રસિક ગોમતીને દબાવી રહ્યો હતો. ગોમતી જોર કરી હાથ મારી ઊભી થઈ ગઈ.

‘આપ રાંડ તન ચુડલી અલાઉ ?’ કહી ગોમતી પેઢી સ્ત્રી પર તૂટી પડી, પણ ત્યાં તો રસિક સોટીએ સોટીએ ગોમતીને મારવા લાગ્યો. ગોમતી ચીસો નાળે છે પણ કેમ છોડતો નથી ? ગોમતીના અડગમાં લોહીની શેરો ફૂટવા લાગી. રસિક મારે જ ગય છે. આ લોહી લોહી.....

ગોમતી કળકળતી હતી એ દશામાં પેઢી સ્ત્રીએ ગોમતીની એક ચુડલી કાઢી લીધી. બીજી કાઢવા ગય છે ત્યાં મારતી પણ પરવા કર્યા વગર તે પેઢી સ્ત્રીને પગથી લાતો મારવા લાગી. એ સ્ત્રી ઢળી પડી. આ જોઈ રસિક વધુ ખીન્નયો ને જોરથી ત્રાડ મારી.

‘હવે ન માને તો ફાંડી નાખને !’ આમ કહી રસિકે જાતે જ તેના જમણા હાથ પર સોટી મારી અને ચુડલીના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. ગોમતીથી વેદનાની એક ચીસ પડાઈ ગઈ.

એજાકળી ગોમતી બેઠી થઈ ગઈ. તેણે ચારે બાજુ આંખો ગોળગોળ ફેરવવા માંડી, ત્યાં તો કંઈ ન હતું. પેઢી સ્ત્રી અને રસિક નારી ગયાં હતાં. ગોમતીએ આંખો ચોળી ઝટ ચુડલી સામે જોઈ. નવી નહિ તોય જુની ચુડલી તો હાથ પર હતી; એણે વધુ ખાત્રી કરવા ઊભા થઈ અડગમાં હાથ ફેરવ્યો, ત્યાં તો કંઈ જ વાગ્યું ન હતું. લોહીનું નામનિશાન ન હતું.

સત્તરસુધી ગોમતી ચુડલીનો, ‘તેમનો’ અને સ્વપ્નનો વિચાર કરતી જાગતી બેસી રહી.

આવી ગઈ!

કવિ અને કવિતા*

મોહન દસર

નોતમ

આછી આછી એક આવી'તી વાદળો,
અંતરનાં અમરત અરપી ગઈ;
સૂકી વેરાન મારી જીવનની ભોમકા
સૌથી સંજીવની ધરપી ગઈ! આછી.

*
મીઠી મીઠી એક મોહરી'તી મંજરી,
અંતરનાં પરિમળ ઝરતી ગઈ;
મૂકી સુઅંધલીથી જીવન સુધાગ્રને,
દોરમથી મોઢેક મોઢેક કરતી ગઈ! મીઠી.

*
ઝીણી ઝીણી એક ઝખૂકી'તી તારણી
અંતરનાં તેજ-અગ્નિ દાળી ગઈ;
સૂતા, અંધારલયાં જીવનના બોમને
ચેતન-અગકારે ઉગળી ગઈ! ઝીણી.

કવિની પાંખજીને પારજીએ પોદતી
કવિતા હું કે સ્નિગ્ધ સ્વપ્નથી પ્રેમના;
અભિનવ રંગી કલ્પન અંગે ઓઢતી,
સત્ય, સનાતન સુંદર, શિવની જેવના!

પરોઢિયેથી સાંજસુધી એ ન્યાળશે,
સર્વ કિરણિયાં ગિરિખિલ દસતાં નીરમાં;
કમળ-પાંખડીના પરિમળમાં મહાસરો,
(૩) વીંપુરી આગર-સોણા-છીપધાં નીરનાં!
કિન્તુ એમાંથી જે જે સંજીવ જશે,
સર્જન સાચાં, સિરજીવ મનુષ્યથી,
સંજીવની સીમ્યાં એ સર્જન મોઢેકશે
સત્ય, સનાતન સુંદર સૌજન્ય આસથી!

* શેરોના એક આંગ્રહ ગીતની કેટલીક પંક્તિઓ
પરથી રૂચિત.

કાકાની ઉક્તિ

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

[ગંદાકાન્તા-વચનતિલકા]

“તારા જેવી પ્રિય નવ મને ચીજ કે અન્ય લાગે,
“સાથે રાખું નિશ્ચિન તને, શોકન પત્ની ગણે છે;
“અમુ તારૂં મુખ ધરી ધરી ઝોડકારો અંગીના,
“આવે ને હું બહુ જગતની અન્ય જગતના સર્વે.
“લોકો કેરી કહ, સગિતિ ના હો સળા કે કચેરી,
“વાત્રામાં જે પણ પ્રિય મને મંગ તારો, ગણે છે
લોક ઘેસો મને મી.

“કુરુપું, જમ કહે પણ રૂપ તારાં
“પીધા વિના અધર અમૃત કે ન ભાણે.
“શિષ્ટો અસિષ્ટ મણના તુજને અશુદ્ધ,
“હું અમિથી અધિક શુદ્ધ તને પ્રમાણ.
“તારૂં મીઠું મિઠન, લોક નિંદે જાણે છે,
“દોસો ધરો પણ ન મોહ ધરે, રૂપે છે.”
હુકાની ને મુખ ધરી સડકો લગાવી
કાકા કહે: “શકું ન તુજ શુભો મળાવી.”

[ગાંઠ પૃ. ૫૫ થી આરંભ]

હવે કચ્છી કહેવતોના થોડા નમૂના જોઈએ:—

નીચેની કહેવતો પરથી જણાશે કે કચ્છી કહેવતોમાં પ્રધાનતઃ ગમ્મત છે અને તે સાથે જ્ઞાન અને લાવવાહી અર્થ પણ છે જ.

(૧) અકરમીન ખટલા વીયાન્ઝે=અકરમીનો પરિવાર ઝાઝો હોય!

(૨) ધરતે શું બણ નેમજેને મુંબણ-વત'પીએ=ધરતો કલેશ ને માંકડ બને લોડી પીએ (હાલિયો) (ખાલો) (માડડો) (લોડી)

(૩) ચોમાસો ને વસંથે માં, ઉનારે ને તપધેડી,
સીચારેજ પાછી રાત, અણ મડીજ હિંચણુજ તાત.

(અર્થાત્) 'વરસાદ વરસતો હોય, ઉનાળાનો ધોમ ધીખતો હોય' અને કડકડતી ઠંડી પાછલી રાતે પડતી હોય ત્યારે, 'ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી કહે છે કે—'હે પ્રભુ! અમને દિશાએ જવાનું ન થાય એ નોજે!'

(૪) 'તુકો લખખણ લખ્યા રો અકરમી નહ અડ
નિધર વડી, તિલ લખી, ભમે શરે ભડ,
આંકથો વા ઉચો, મુરે ન અથે હોડો
પરાય અણુ વીકો, તખુતો કરે ખોડો
જ થીએ દીકો ત અધરાતે (વગી) કપીએ ન.' ("કચ્છી કહેવતો" માંથી)

અર્થાત્: અકરમીનાં આઠ લક્ષણ ક્યાં છે, જેવાં કે ઘણી વિધ, છલ લાંબી, ગમે તે વખતે ગમે ત્યાં રખડવું, સવળું કહો તો પણ ભડે ને અવળું કહો તો પણ ભડે, વિચારની ખામી, પારકે આંગણે ખીલાની માફક ખૂપીને જેસવું અને યાક લાગવાથી દીલો યઈ પડે તો અર્ધો રાત લગી પણ જોડે નહિ!

(૫) ધાંગેજ ધરા, ને જડેજ ખાયડી=નળિયાના એ લાગ.

હવે એકાદ એકાંતો નમુના લઈએ:

સાધારણ રીતે કહેવાય છે કે કચ્છના બાદિયાલોકો તેમના પુત્રને 'કાકુ'નાં લાડકા નામ (Pet Name)થી ખૂબ લાડ લડાવતા અને ચાગરા જનારી મૂકતા; તે એટલે સુધી કે તેમના છેડરાઓ જળે પોતાને જન્મસિદ્ધ દક્ષ હોવાની તેમ કહેતા:—

'આંઠ માંજી કે ચાં: મુકે કેર ચે ત આંક રઈ ખાં=હું બધાને મને ફાંચે તે કંઠી સડુ; મને કાઈ કહે તો હું રડી પડું (મતલબ કે મને કાઈ કંઠી શકે નહિ.)

(૨) એક વધુ એાહું લઈએ: કચ્છમાં ચાકતી લાંચફરતની નીતિને ત્રણ સખ્તોમાં રમૂજ રીતે દર્શાવી છે: (૧) મીડી ખાન્નેડી; (૨) ખારી ખાન્નેડી; (૩) હડધ ખાન્નેડી.

(૧) 'મીઠી ખાન્નેટી' એટલે પોતાના હક્ક પૂરતી જ અને અનાયાસે આવી પડતી લાંચ લેવી તે; (૨) 'ખારી ખાન્નેટી' એટલે પોતાના હક્ક-નાહકનો વિચાર નહિ કરતાં જ ખાનુએથી લાંચ મળે તે કાઈ પણ પાછી નહિ ઠેલતાં સ્વીકારવી તે; અને (૩) 'હકકઈ ખાન્નેટી' એટલે પોતે લાંચ માટે ચેત્પાસ કર વર્તાવી જેમ આવે તેમ, બ્યાંત્યાંથી 'લાવો લાવો' એવી રીતની લાંચ સ્વીકારવાની નીતિ અખત્યાર કરવી તે.

હવે થોડી કાવ્યપ્રગાદી—

‘ચાય અને છાય’

(શ્રી. દુલેરાય કારાણીના આ કાવ્યમાં ચા અને છાસ વચ્ચેનો એક કાંત્પનિક, રમૂજ સંવાદ ગૂંથેલો છે.)

ચાય અચી ચે' છાય દે, “ખલુ તોજો પારો,
આંઈ હુવાં તિત તું નવે, ઈ મુંજો ધારો
છાણે' ચો—દારો
કર છાણે કચ્છડે મિલ.”

(અર્થાત) ચાએ આવી છાસને કહ્યું કે, “હવે ત્હારા 'પોટલાપોટલી' સંભાળી લે! કેમકે 'બ્યાં' હું હોઈ ત્યાં તું ન હોયી જોઈએ' એવો મ્હારો રિવાજ છે. આથી જ કહી દઈ છું કે હવે તું સમયસર કચ્છમાંથી ટળી જઈ મ્હારા માર્ગમાંથી દૂર થા!”

ચા અને છાસ એક ખીજના દોષ કાઢી લડે છે:—

છાસ : ફૂલાણી-ફૂતીયા અને, અખડાગી અખુલંગ,
રોખ્યા રણ વીરે' જિતે, જારે જોડા જંગ,
તોલે પેઓ પ્રસંગ
ત કુમાર કે' તું કચ્છ ન ... ..

ભાવાર્થ: જે કચ્છના શરવીરા જેવા ફૂલાણી, ફોલમહમદ જમાદાર (કચ્છનો કોમવેલ) 'વગેરેએ 'જારાતું યુદ્ધ' જેવા પ્રખ્યાત યુદ્ધો ચેત્યાં તે કચ્છના પણ ત્હારે શરણે આવવાથી હું હાલહવાલ કરી નાખ્યા!

કલજુગજ તું કાલક, ફેર ધન ચે' ન જરા,
કોપ—રકાળી—કોટલી ખપ્પર તોલ ખરા.

ભાવાર્થ: આ કલિયુગના પ્રતીકરૂપ તું ખરેખર કાલકામાતા જ છો; ત્હારા ખપ્પરપે ત્હે' કપ-સોસર ને કોટલી ધારણ કર્યા છે!

ચા : અઈયે' છટારી છાયતું, આઈ અમીરી ચા,
કારી મુંજ બેજુને, કાવો મુંજો બા,
અય આશીલ અસાંજે, સગો વરો બાપા.

ભાવાર્થ: તું તો દુર્ગંધ માદતી છાસ છે બ્યારે હું તો 'અમીરી ચા' કહેવાઈ છું કે જેની કાશી પૂજેન છે, કાવો જાઈ છે ને અશીલુ જેવો મ્હોટો વડીલ છે!

ચા : મુદયા મુંજે ના સુણી, લભા ચીચે' અલભત !

ભાવાર્થ: મ્હારું નામ સાંભળીને તો સ્મરણનાં મુઠાં પણ ખડાં ચર્મ બન્ય છે!

અંતમાં આ બંને વચ્ચેનો સંવાદ પૂરો થતાં કવિ કહે છે કે આ લોકોનો કનિગો સાંભળીને-દોડી આવેલા માણસોને ચા કહેવા લાગી:—

‘માડુડે' કે ચાચે' ચે, દાણે' દિત ન રાં

મીના યોડાં છાયલ, આંકે' કરેલા સાં

‘મુંછે મનછ મલસે, ચોઢખી આં કે ચાં,
કરો છોકરી છાય કે, કાં ત આંકે મરાં
વિગોં વાય મેં પાં,
પાછી ન વરાં પેલ પલ્લુ ૨૧

ભાવાર્થ: હવે હું આંઈ રહીને છાસના મેણુ-ઝોઢાં સાંભળવાને તૈયાર નથી; ગદારે શા કારણે એ સધળું સહન કરવું? હું ગદાર દિલ ખોલીને ખરેખરી હકીકત કહી દઉં છું કે કે કંતો આ ‘છોકરી છાસ’ને કાઢો અથવા તો ગદને મરવા દો. જો હું દૂવે પડવા ગઈ તો કદી પણ પાછી ફરવાની નથી!

કવિ આગળ કહે છે:—

ચાય હલઈ તાં નરેંછ, હથમેં રઈ નાહી,
કોક કરો તા “વેષમા! મુકાશોં માહી”
ભૂલ થી વછ ભારી
ફરો ન અમનું છાય કે ... ..

ભાવાર્થ: જ્યારે આ આવવા લાગી ત્યારે માણસોના શબ હાથમાં ગદા નહિ; અને સધળા ‘વેષ મા!’ ‘મરી ગયા’ એવી ખૂણો પાડવા લાગ્યા. પછી લોકોએ ચાને સાંતવન આપતાં કહ્યું કે, “માતાજી, અમારી ગભીર ભૂલ થઈ; અમને માફ કરો: આજથી અમે કદી ચાને અડક્યું પણ નહિ!”

આ પ્રમાણે આની છાસ પર થયેલી છતનું રમૂજ વર્ણન કવિએ સુંદર અને મીઠી શૈલીમાં આપ્યું છે.

તદુપરાંત, આ જ કવિએ પોતાના આઠ આઠ લીટીના ન્હાનકડા રમૂજ ટુચકાઓ ગૂંથી જનાવેલાં કાવ્યો તેમના એક પુસ્તક “કન્ઠી કિરસા બાવની” દ્વારા પ્રગટ કર્યા છે.

કન્ઠના સુધાન કવિશ્રી મળજી લક્ષ્મીદાસ સંપતની કૃતિઓમાંથી એક કદી લઈએ:—
(‘કન્ઠી કાવ્યકુંજ’માંથી)

“જે જે કદય મેં દાડ, પિંડને દેરાસા નતી વસે
જ માફ કરતા પહાડ એ પાણી ન થો કો પૃથ્વી તેં?
પાણી ત ખાસો હન કના, જે સિત મેં પણ કમ અથે;
પાણી થઈ પણ વ્યો અને પાણી શુભાથેં પૃથ્વીતેં!

આ કાવ્ય “Breathes there a man, with Soul so dead...” એ ભાવને મળતું છે. કવિ કહે છે કે દેશદાઝ વગરના માણસ કરતાં પાણી તરિકે અવતર્યો હોત તો સાફ; કેમકે, એવા માણસ કરતાં એ પાણી સારો કે જે ભીંત ચણવામાં કામ આવે. અરે, એવા માણસો તો પાણીથી પણ ગયા અને આ પૃથ્વી પર પાણી શુભાચું.

હવેનું કાવ્ય મ્હાફે જ જનાવંહું છે, તો પણ તે કાવ્યની પહેલી બે/કડીઓ કન્ઠના કવિશ્રી કારાણીએ મિનઝાવે સુધારી આપી છે તેમનો હું આ રથને ઝાણી છું. કદાચ આ કાવ્યમાં કવિજોને જોઈએ તેવું શબ્દલાલિત્ય કે સાદ્યરોને જોઈએ તેવું અર્થગાંભીર નહિ મળે તો પણ એ અદ્યપદ્ધતિને સહાયતાથી રવીકારી લેવાશે એવી આશા રાખું છું.

તાજમહાલ

(કન્ઠી સંગર)

તું અચ્છા ને હજારે, આરસ ને અર્વતાર,
જમ્માને ને નેરસેં કુંડે તો કુંડાર,
હરીએ પ્રેમ-પૂકાર
હોભો હોભો તું આશમેં..... (૧)

ભાવાર્થ: અહો! કુંદર તાજમહાલ! તું ભારતમાતાના આશ્રુપણરૂપ છો. તું ત્હારા ધુમ્મટના ઘેરાવાથી ખૂબ અમકે છે. વળી તું હજારો અને ઝોજસવંતો છે કેમકે તું આરસનો જ અવતાર છો. ત્હે વર્ણોથી કાળના જળ સામે ઝમ્મૂમ્મા કર્યું છે અને તું આકાશમાં હોભો હોભો પ્રેમ—પૂકાર કર્યા કરે છે.

હોભો હોભો તું આશમેં, ધરીએ કેન્ને ધ્યાન ?
કેન્ને નેહ નિધાનન, - હરીએતો ગુણગાન ?
તું મુમતાજ મહાલને, સચ્ચો નેહ—નિશાન,
આરસ કે આકાશમેં, માશક મયે મકાન
નેરો શાહજહાન,

તેરો તાજમહાલ તું ... .. (૨)

ભાવાર્થ: આકાશમાં નિરાદિન હોભો હોભો તું કેતું ધ્યાન ધરી રહ્યો છે? અને કાનાં નેહનિધાનનાં ગુણગાન ગાઈ રહ્યો છે? ખરે! તું મુમતાજમહાલની યાદગીરીરૂપ છો. ને આશકે આકાશમાં જ જાણે માશક ઉપર મકાન ચણાવ્યું એવા શાહજહાન જેવો જ તાજમહાલ તું પણ લાગે છે.

તેરો તાજમહાલ તું, સને જગતમેં સર,
જગતજ સતનવાધમે, હડડો તું ખરેખર,
પરદેશી બોતા અમે, તેંજ તાણેં નજર
હયો ન વો 'હુ' કો વડા, ન તેકે કેન્ને ડર
નાં કરે તો અમર

શાહ નેડા દિ જગતમેં... .. (૩)

ભાવાર્થ: તાજમહાલ! તું તો દુનિયાની 'સાત નવી નવાઈ' (Seven wonders of the world) મના એક હોઈ ક્રેષ્ટ છો પરદેશીઓને પણ તું ટોળાગંધ આપ્યો છે, તું કોઈથી ડરતો નથી. શાહજહાન જેવા આત્માઓ આ જગતમાં પોતાનાં નામ અમર કરી નાખે છે.

હ શાહ નેડા દિ જગતમે, હિંડાં નતાં પાકન,
દિ જગમે જુડે કોક, પ્રેમ-ચેલા રાજન
હડડો રાજ એકવર્ડ, શાહ વો બ્યો રતન
તોજ સજ સર્મીયો, વાવરેં તન—મન—ધન
હરી તો ને સર્જન

અમર થીઓ જગતમે ... .. (૪)

ભાવાર્થ: એ શાહજહાન જેવા પ્રણવધેલા રાજવીઓ આ જગતમાં બહુ નથી. રાજ એકવર્ડ અને થીએ શાહજહાન એ જને રતન ખરા. શાહે તો ત્હારાં સર્જન પાછળ તન મન ધન ખર્ચા પોતાના નામને હંમેશ માટે અમર કર્યું છે.

અમર થીઓ જગતમે, હ છડી તેજો ભાર!
અરેબો થીએ તું હિંડા, ચીન ને શાવકાર!
કો કુંડે ન તો તું કી, તેજો કુંડે અપાર,

અનેક અદર્શોને દર્શ્ય બનાવતી આધુનિક વિજ્ઞાનની એક અજબ શોધ ક્ષ-કિરણો [એક્સ રેઈઝ]

લેખક :

શ્રી સીમનસાસ સંઘવી અને
કાશીનાથ અનંત દામડે બી. એસ.સી.

૧૯૮૫ ના એપ્રિલના એક પ્રકાને જર્મન ડૉક્ટર પ્રો. રોન્ગન હવા ખાલી કરેલી કાચની નળીને કાળા પૃથ્વી લાંબી તેના પર વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો કરી રહ્યા હતા. એ પ્રયોગ માટે તે નળીને તેમણે જ્યારે પીગળીનું બેડાણુ કર્યું ત્યારે દર પડેલો એક પદાર્થ ઝળાંકી બેઠો. ઓરડીમાં તેજનું નામનિશાન નહોતું. ત્યારે એ ઝળાંકાટ આવ્યો ક્યાંથી ? —ને ડૉક્ટરે જ્યારે ઝીણવટભરી તપાસ કરી ત્યારે તેમને જણાયું કે એ ઝળાંકાટ કાળા પૃથ્વીને બેઠીને નળીમાંથી આવતા ધાર્મિક અદર્શ કિરણોને આભારી હતો. ઊંડી તપાસ પછી તે એ કિરણોને ઝડપી શક્યા. એ નવીન કિરણોને તેમણે ક્ષ-કિરણો [એક્સ રેઈઝ]નું નામ આપ્યું. સામાન્ય તેજકિરણો કાચ પગે જે પદાર્થોને બેઠી શકે છે તે ઉપરાંત ખીન્ન પદાર્થોમાંથી પણ પસાર થઈ શકે એવાં કિરણોની ઘણા સમર્થ વિદ્વાને વર્ષોથી શોધ કરી રહ્યા હતા. તેનો યશ ડૉ. રોન્ગનને ફાળે ગયો.

‘ માંદા માણસો, શરીરનો ફેટો (છાયાચિત્ર) લેવાયે છે ’ એ તો ઘણાખરાના અનુભવની વિગત છે. પણ એ ફેટો પ્રો. રોન્ગનનાં આ-ક્ષ-કિરણોની મદદથી જ લેવાય છે અને,

ભગો રેખો દિન લાય, હુએ ને સરધાર !

માઠ કેં તું ધાર, મુંગો મુંગો જિઓ જૈયે... (૫)

ભાવાર્થ : શાદગજાન પોતાના તામને અમર કરો, રવર્ગમાં ચાલી ગયો. પણ ત્હને કેમ અહીં છોડતો ગયો ? તું એને ભારૂંપ લાગ્યો ? તું તો જાદુ અદેખો લાગે છે; અથ, ચીનના શાહુકાર ! હજી તું બોલતો કેમ નથી ? ત્હારામાં જરૂર લુચ્ચાઈ છેજ. શું તું આટલા માટે જ આટલો લાંબો તાડ ચયો છે કે ? આટલું (ચીડવા—) કહેવા છતાં, તું તો ધરાર શાંત થઈને, જાણે મૌનવત ધારણ કરીને બિભે જ રહ્યો છે !

મુંગો મુંગો જિઓ જૈયે' યકે નથો ધીનરાત,

વીજલી તાપ સઘ ગીને, પથરેંજી તું જાત;

ઠમો રોજ ઈ અચલ તું, રખી વટ બસી ભાત,

હામાસ તોકે મહાલ, બચેં જિઓ તું તાત :

અસાં ને શિસ્તાજ

વેતો “ હરમુખ ” રચ્યો ને... (૬)

ભાવાર્થ : જેમ હમણાં વિજળી-તાપ-વરસાદ સર્જાતે પણ તું મુંગો મુંગો જિઓ છે, તેજ રીતે હંમેશ માટે તું તારો વટ કાયમ રાખીને જિઓ રહેજે. ખરેખર ! તાજમહાલ ! તું અમારા (હિંદીઓના) માયાના મુગટ સમો છે.

જીવનમાં તેમજ જગતમાં, ક્ષ-કિરણોના એ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક ચમત્કારિક ઉપયોગો છે એ હકીકત ખુલાસેની છે.

પ્રકાશનાં ચાલુ કિરણો કાચમાંથી પસાર થાય અને તેની મદદથી જેમ આપણે એ કાચની પાછળ શું રહેલું છે એ જોઈ શકીએ તેમ ક્ષ-કિરણો જે જે પદાર્થોમાંથી પસાર થઈ શકે એ પદાર્થની પાછળ શું રહેલું છે તે પણ આપણે એ કિરણોની મદદથી જોઈ શકીએ. પણ પ્રકાશનાં કિરણોની મદદથી આપણે દરેક વસ્તુ જોઈ શકીએ છીએ તે એ કિરણોમાં રહેલાં પરાવર્તન [Reflection]ના ગુણને લીધે. ક્ષ-કિરણોનું પરાવર્તન કે નબી-ભવન (Refraction) નથી થતું. એટલે ચાલુ પ્રકાશની જેમ ક્ષ-કિરણોની મદદથી નરી આંખે વસ્તુ ન જોઈ શકાય. રાખલા તરીકે આપણી હથેળી-હથેળીનાં માંસ ને ચામડામાંથી ક્ષ-કિરણો પસાર થાય ને હાડકામાંથી ન થઈ શકે. પણ એથી કંઈ હથેળીની અંદર શું શું છે તે આપણે નરી આંખે ન તપાસી શકીએ. પણ જો હથેળીની પાછળ એકસરે-પ્લેટ [આ પ્લેટ ફોટોગ્રાફમાં વપરાતી પ્લેટ જેવી જ હોય છે: ફેર ફક્ત એટલો કે ફોટોગ્રાફ-પ્લેટ કરતાં આ પ્લેટ ઉપર સીસ્વર ઓમાર્ફડનું ચેલ્યુશન વધારે જાડું લગાડેલું હોય છે] ધરી શખીને હથેળીમાંથી ક્ષ-કિરણો પસાર કરવામાં આવે તો એ કિરણો હથેળીના માંસજ ભાગ-માંથી પસાર થઈ પ્લેટને જઈ સ્પર્શે છે અને પ્લેટ પર હથેળીનાં હાડકાંની છાયા પડી જાય છે. એ છાયા પરથી હથેળીના અંદરના ભાગની તપાસ કાઢી પણ પ્રકારની વાટકાપ વિના કરી શકાય.

આ જ રીતે શરીરના કોઈ પણ ભાગનું દાડકું જગડ્યું હોય, ક્યાંક જંદુકની ગોળી વાગી હોય, કોઈક ભાગમાં નક્કર ગાંઠ બંધાઈ ગઈ હોય કે કોઈ માણસ ગમે તે ધાતુંની ગમે તે ચીજ ગળી ગયું હોય તો આ કિરણોની મદદથી તેની તપાસ કરી શકાય છે.

વીજળીની જતીઓ જેમ નેજેટીવ અને પોઝીટીવ જે પ્રકારના તારના જોડાણથી પ્રકાશી હોય છે તેમ આ ક્ષ-કિરણો પેદા કરવામાં પણ એ જને પ્રકાર આવશ્યક હોય છે. દયા ખાત્રી કરેલી નળીમાં નેજેટીવ અને પોઝીટીવ બંને પ્રકારના પોલ રાખવામાં આવેલા હોય છે. જ્યારે એ નળીને વીજળીના તારનું જોડાણ કરવામાં આવે-વીજળીને પસાર થવા માટે દયા જરૂરી હોય છે. જ્યારે આ નળીમાં દયા તો નજેટીવ જ રહી ગઈ હોય છે. એટલે દીવા અગટાવવાને જેટલી વીજળીક શક્તિ વપરાય છે એ કરતાં ૫૦૦થી ૮૦૦ ગણું વધારે વીજળીક જળ અદ્દા વાપરવું પડે છે.)-ત્યારે વીજળીક શક્તિ પેદા થઈને પોઝીટીવ પોલમાંથી નેજેટીવ પોલમાં જાય છે અને એ-નેજેટીવ-પોલમાંથી એક સેકન્ડે ૧૯૦૦૦ માર્ફલનો વેગ ધરાવતાં કિરણો પેદા થાય છે. આ કિરણો જ્યારે કોઈ પણ ધાતુ સાથે અથડાય-અને એવી અથડામણ માટે નળીના એક ભાગમાં પ્લેટીનમ નામની ધાતુ રાખવામાં આવી જ હોય છે-ત્યારે તેમાંથી ક્ષ-કિરણો ઉત્પન્ન થઈને સામે જોડેલા પદાર્થ (ધાતુઓ, દાડકાં અને આક કે ચુનામાંથી બનાવેલી વસ્તુઓમાંથી આ કિરણો સામાન્ય રીતે પસાર થઈ શકતાં નથી)માંથી પસાર થાય છે અને એ પદાર્થની પાછળ જે 'એકસરે-પ્લેટ' જોડવામાં આવી હોય તો તેના પર એ પદાર્થના જે ભાગમાંથી એ કિરણો પસાર ન થઈ શક્યાં હોય અથવા એછેથઈને અંશે થયાં હોય (ધન કરતાં વિરલ પદાર્થોમાંથી આ કિરણો વધારે સહેલાઈથી પસાર થઈ શકે છે) તેની, તે પ્રમાણમાં એ પ્લેટ પર છાયા પડે છે.

પ્લેટ પર છાયા હમેશાં પદાર્થના જે ભાગમાંથી કિરણો પસાર થઈ શકતાં હોય એની નહિ પણ જે ભાગ પર એ પડતાં હોય-તેમાંથી પસાર ન થઈ શકતાં હોય-તેની પડે છે.

આથી જ્યારે જેમાંથી આ કિરણો પસાર થઈ શકે, એવા ભાગની પણ હાથ લેવી હોય ત્યારે તે ભાગ સાથે કિરણો પસાર ન થઈ શકે એવા ભાગ ભેગવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે આપણું શરીર. હાડકાંમાંથી કિરણો પસાર નથી થઈ શકતાં અને હૃદય-ફેફસાં વગેરે કઠણ ભાગોમાંથી પણ તે સહેલાઈથી નથી વર્ધ શકતાં, એટલે એમની હાથાઓ તો આપણને મળી શકે. પણ આપણે જો કાર્બની હોબરી કે તેના આંતરડાની હાથા ઉનારવી હોય તો તેને જો બિરમથસ કે બેરિયમ નામનો પદાર્થ ખવરાવવામાં આવે તો એ પદાર્થ-માંથી કિરણો પસાર ન થઈ શકવાથી એની, પેટના કે આંતરડાના આકાર પ્રમાણે, હાથા પડે છે તે તે ઉપરથી તેની હોબરી-આંતરડાં વગેરેની રીતિ મગજ શકાય છે. હાથા ઊંટાર્યા વિના જ પદાર્થનું જો નિરીક્ષણ કરવું હોય તો કિરણો પસાર કરતી વખતે પદાર્થની પાછળ 'એક્સરે પ્લેટ'ને બદલે બેરિયમ પ્લેટીનો સામનાર્મક લગાડેલા પડો ધરવામાં આવે છે અને તે પર પદાર્થના કઠણ ભાગના પડછાયા દેખાય છે. હૃદયના ધબકારા, હોબરીમાં ઊતરતો ખોરાક વગેરે જેવામાં એ રીતનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ક્ષ-કિરણોની પદાર્થમાંથી પસાર થવાની શક્તિને લગતું આ વિવેચન સામાન્ય ક્રાંતિનાં ક્ષ-કિરણોને અનુલક્ષીને છે. એ કિરણો ઉત્પન્ન કરતી વખતે વીજળીક શક્તિમાં જેમજેમ વધારો કરવામાં આવે તેમતેમ તેમની બેદનશક્તિ વધતી જ નાય છે. જો ૨૦૦૦૦૦ વોલ્ટ દબાણનો વીજળીક પ્રવાહ જોડવામાં આવે તો એવાં તીવ્ર ક્ષ-કિરણો પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે કે જે ધાતુમાંથી પણ પસાર થઈ શકે.

ક્ષ-કિરણો દૃષ્ટિગોચર નથી હોતાં. તેની બેદનશક્તિ જો કે સામાન્ય સંયોગોમાં પણ અતિરક્ત કિરણો કરતાં વિશેષ હોય છે છતાં તેનું બહુવિધ (Wave of length) અતિનીલલોહિત (Ultra Violet) કિરણો કરતાં પણ ઓછું હોય છે.

રેડિયમ (Radium) ધાતુમાંથી 'ગામા' નામનાં કિરણો નીકળે છે. એમની બેદનશક્તિ ક્ષ-કિરણો કરતાં પણ અનેકગણી વિશેષ હોય છે. પેલાહદના ૧૫ દૈન્ય બરા પતરામાંથી તે પસાર થઈ શકે છે. ક્ષ-કિરણો ઉત્પન્ન કરવાને વીજળીક યંત્ર વગેરેની જરૂર પડે છે. પણ 'ગામા' કિરણો માટે એવી કશીજ જરૂરિયાત રહેતી નથી, કારણ કે એ કિરણો રેડિયમમાંથી સતત નીકળ્યાજ કરે છે.

જીવડાં વગેરે કેટલાક પદાર્થો એવા પણ હોય છે કે જેના આંદરના કોઈ પણ ભાગ પર પડ્યા વિના ક્ષ-કિરણો તેમાંથી સીધેસીધાં પસાર થઈ નાય અને જેમની સાથે ક્ષ-કિરણો પસાર ન થઈ શકે એવા પદાર્થ ભેળવી પણ ન શકાય: આવી વસ્તુઓનાં હાથાચિત્રો લેવાને 'મેન્ડ' નામનાં કિરણો વપરાય છે.

આ કિરણોની બેદનશક્તિ ક્ષ-કિરણો કરતાં ઓછી હોય છે. ક્ષ કિરણો જેમાં ઉત્પન્ન કરાય છે એવી કાચની નળીમાંથી આ કિરણો બહાર પણ નીકળી શકતાં નથી. તે જ જગ્યાએથી પસાર કરવાની જગ્યા હોય તે જગ્યા પર પાતળો કાચ વાપરવો પડે છે. કામળ, ચામડાં, કાપડ, પાંદડાં, ફૂલો અને જીવડાં ઇત્યાદિ પદાર્થો અને પ્રાણીઓનાં હાથાચિત્રો લેવામાં આ કિરણો અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે છે.

કેટલાક લોકો ક્ષ-કિરણોની મદદથી પત્તી હાથાઓ માટે ફોટોગ્રાફ શબ્દ વાપરે છે તો કોઈ વળી પ્રકાશચિત્ર (Photo-graph)ને માટે હાથાચિત્ર શબ્દ વાપરે છે. કેટલાક

તો વળી ફોટોગ્રાફ કે છાયાચિત્ર વચ્ચેનો ભેદ જ નથી સમજતા. પણ આ કિરણોની મદદથી પડતા પડછાયાઓ માટે છાયાચિત્ર (Shadowgraph-Shadow=છાયા, graph=લેખન-ચિત્રણ) અને કેમેરાની મદદથી જે છબીઓ પાડવામાં આવે છે તેને માટે પ્રકાશચિત્રો (Photograph-Photo=પ્રકાશ, Graph=લેખન-ચિત્રણ) એ શબ્દોજ્ઞ સુયોગ્ય છે.

છાયાચિત્રો ફોટોગ્રાફ જેવાં સરતાં પણ ન હોઈ શકે. કેમકે કાં તો એ 'ગામાકિરણો' ને નહિતર 'ક્ષ-કિરણો' ની મદદથી જ પાડી શકાય. 'ગામાકિરણો' ઉત્પન્ન કરતું રેડિયમ તો આખી દુનિયામાં થઈને પણ અદ્યપાંશ જગ્યામાં છે; લાખો રૂપિયા ખર્ચે પણ તે મળતું મુશ્કેલ બને છે. અને 'ક્ષ-કિરણો' ઉત્પન્ન કરવાને હજારોની કિંમતનાં વીજળીક સાધનોની જરૂર પડે છે. એટલે વસ્તુ કે કિંમત બેગાંધી એક પણ દષ્ટિએ આ બંને ચિત્રોને સમાંતર ગણવાં એ અયોગ્ય છે.

ક્ષ-કિરણો શોધાયાં ત્યારે તરતતરતમાં તો તેનો ઉપયોગ વૈદ્યક્ષેત્રમાં જ વિશેષ પ્રમાણમાં થયેલો. સડી કે તૂટી ગયેલાં હાડકાં, શરીરમાં પેસી ગયેલી ગોળી, દાંત કે પેદાંઓનો સડો વગેરે તપાસવામાં અને તે સંબંધી ઉપાય લેવામાં આ કિરણોએ અણુમોલ સહાય કરી છે. રણુભૂમિ ઉપર તેનો ઉપયોગ અતીવ મહત્વનો સિદ્ધ થયો છે. શરીરમાંની નાણુક, પેશીઓમાં ક્ષયથી થયેલાં સ્ક્રમ પરિણામ પણ આ કિરણો દર્શાવો શકે છે, અને એ રીતે એ ભયંકર રોગનું નિદાન શોધવામાં પણ આ કિરણો સહાયક બને છે.

પણ ધીમે ધીમે ક્ષ-કિરણોના ઉપયોગનું ક્ષેત્ર વધવા માંડ્યું છે. તેનાથી ધાતુનાં ભરતકામોની ઝીણવટભરી પરીક્ષા થઈ શકે છે, ભરતકામમાં રહી ગયેલ ફાટો કે પોલાણો ગમેતેટલાં ન જેવાં હોય તો પણ આ કિરણો તે શોધી કાઢે છે. તેથી એ કામને ધસતું, સંધ્યા ઉપર ચડાવીને એને છાલી નાંખતું, ધાલીશ કરતું ઈત્યાદિ ક્રિયાઓમાં પૈસા અને વખતનો નિરર્થક ખર્ચ નથી થતો. ક્ષ-કિરણોથી કરેલી ભરતકામની પરીક્ષા યાંત્રિક (Mechanical) રાસાયણિક (Chemical) પરીક્ષાઓ (Tests) કરતાં પણ વધારે સ્પષ્ટ ને ચોક્કસ ખર્ચાળ હોય છે.

વિમાનો અનાવવાનાં કારખાનાંમાં ક્ષ-કિરણોથી કરેલી પરીક્ષાજ છેલ્લી અને વધુમાં વધુ વિશ્વસનીય ગણાય છે. વૈજ્ઞાનિકોની સત્તામતિનો મદત્વનો આધાર ક્ષ-કિરણોજ ગણાય છે. આ ઉપરાંત કતુરસો બરાબર ભરેલી છે કે કેમ તે તપાસવાને શસ્ત્રો બનાવવાનાં કારખાનાંમાં; દરિયાઈ કે બેલોમાં તારોની સત્તામતિ બેવાને, અને રાંકાસ્પદ પાસેલો કે કવરોને ખોટા વિનાજ અંદરથી તપાસી જવાને. પોસ્ટખાનામાં; લીફ્ટોના તારોની સ્થિતિ સમજવાને ખાણોમાં; દડાની અંદરની ગોળાઈની ચોક્કસાઈ કરવાને ગોદફના દડા બનાવવાનાં કારખાનામાં; બેડામાં પગ મુંદરમાં સુંદર રીતે બેસી રહે છે કે કેમ તે તપાસવાને બેડા બનાવવાનાં કારખાનાંમાં; સીગારેટો બરાબર ભરેલી છે કે તેમ તે બેઠ જવાને સીગારેટોના કારખાનાંમાં; પદાર્થો તાજ ને ગોઝ રીતે ભરેલા છે કે કેમ તે તપાસવાને પાઉદરી અને ખાદ્ય પદાર્થો બનાવવાના કારખાનામાં; ખર્ચા-ખોટાં મોતી ઝાળખવાને ઝંબેરી ખજારમાં અને અસલી કે નાલી ચિત્રો પારખી કાઢવાને ચિત્રકલામાં ક્ષ-કિરણોનો ઉપયોગ હવે તો સદૃજ અને સુંદર પરિણામદાયક થઈ પડ્યો છે.

ચિત્રાંગદા: રસદર્શન

. ખાલચન્દ્ર મણિલાલ પરીખ

[અંક ૫. ૭૪ થી આગળ]

ચિત્રા મમળે છે કે આ રીતે પણ તે વારતનશૂનિ પર અમર પ્રેમનો અભિપ્રેક્ષ કરતા તલસતા કાન્તને પૂર્ણ તૃપ્તિ અર્પો શકે તેમ તેા નથી જ. છતાં તેણે પગલે કર્યો છે તે માર્ગ સૌથી સરળ, નિર્ભય, ને સલામત છે તેની તેને લેક્ષમાન શંકા નથી. તેને અપનાવવા જતાં સર્વ સંભવિત દુઃખોને આવકારી લેવાની જ્યારે તે તૈયારી બતાવે છે ત્યારે તેને પોતાના દુઃખની તો કશી જ વિગત નથી. પણ પ્રાણીયે અધિક સ્વામીનું શું ? સુખના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચેલા હૃદયનાથના બધા અભિલાષના પોતાને કારણે ચૂરચૂરા થતા જોઈ તેનું આર્થ સતીહૃદય ચીરાઈ જાય છે. સર્વસ્વની કુશળી કરતાં પણ પ્રિયતમનું શ્રેય થતું હોય તો તે કરવાને ઉત્સુક આ અસહાય યૌવના પાસે એથી ઝીંજે માર્ગ નથી. પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રગટ કરી તેને અર્જુનના ચરણે ધરવું અને જે પરિણામ આવે તે સત્કારી લેવું એ પ્રથમ માર્ગ; બીજો માર્ગ—છે તે જ સ્થિતિમાં રહી, અર્જુનને સત્ય સ્થિતિથી અસાત રાખી, શક્ય સુખ અર્પનાં જીવન વીતાવવું, પ્રથમ માર્ગ જોઈએ વધારે ઇષ્ટ છે તેટલો જ તે વધુ દોહાલો છે. તેને અપનાવવા જતાં બીજી કાંઈ નથી જ આપતિ આવી પડવાનો ભાવ હંમેશાં લટકતો રહેવાનો. જ્યારે બીજો માર્ગ સરળ છે. તે દ્વારા જોઈ પૂર્ણતા પ્રતિ વધવાની આશા વ્રથાજ છે, તેમજ જંખનાતી ભાવના હંમેશાં અતૂઠ રહ્યા જ કરવાની—જીવન, પરિણામે, હંમેશાં અસ્થિર ને અવિશ્રાન્ત જ રહેવાનું. છતાં પણ એટલું તો ખરું કે તેમાં કશું વધારે શુભાવવાનું નથી. ભલે વિશેષ ન મળે, એકંદરે આ માર્ગ ચિત્રાને પ્રથમ કરતાં વધારે દિતાવડ લાગે છે. તેના સ્વીકારમાં પોતાનું જીવન કેટલું કરણ, એકલ અને અસહાય દશે તેની કદમના તે કેવા પ્રશાન્ત મારગીર્યથી ઉચ્ચારે છે !—

‘અને જ્યારે હું વૃદ્ધ થાઉં ત્યારે મારે માટે જે ખૂણો રહ્યો હશે તે હું આભારસહ વિનમ્રભાવે સ્વીકારી લઉં છું.’

નથી લાગતું કે પ્રિય પાત્રના સુખને ખાતર જીવનસર્વસ્વના સમર્પણને હર્ષભરે વધાવી લેનાર ભારતીય સતીહૃદય આ જ્વલંત ત્યાગમાં મળકી રહ્યું છે ? નથી લાગતું કે ભારત-વર્ષનું જગજૂન જીવન્ત ગૌરવ રનેહભાષી ત્યાગના મંગલપંથમાં પ્રેમકુમકુમની તેજવન્તી પગલીઓ પાડતી આ આર્થ લક્ષનામાં મૂર્તિમાન થયું છે ?

‘ચોડા વખતથવાં ચિત્રામાં જન્મેલાં અસાધારણ આંતર્ય ને બાહ્યતા અર્જુનના પ્યાન બહાર રહી શકતાં નથી. ચિત્રામાં રહેલી કાંઈ જાડી ઉણપ જ તેના કારણમૂલ છે તેની પ્રતીતિ થતાં તે મૂંઝવણ અનુભવવા માંડે છે. હેદયમાં મંભાપણોમાં જેમજેમ તે ઉણપ વધારે અને વધારે પ્રગટ સ્વરૂપ લેતી જાય છે, તેમતેમ તેની મૂંઝવણ પણ વધુને વધુ તીવ્ર અને

છે, અને આખરે એક બીપણુ મનોવ્યથા પ્રગટાવે છે. ચિત્રામાં રહેલા નિગૂઢ સત્યને બેદવા તે અયાગ પ્રવત્ન કરે છે. તેની આછી જાંખી કાઈકવાર તેને યાપ પણુ છે, પણ દર્શન પ્રધાનતઃ આવરણુક્રાંત હોય છે. ચિત્રાની વેદના તે સમજે છે, તેમની જાંતેની વંચે પ્રવર્તતી વિલિસતાથી પણ તે અનલિસ નથી, પણ એ જ્ઞાના મૂળમાં રહેલા પ્રેરકળને તે સ્પર્શી શકતો નથી. અપાર મંથન પછી એક જ માર્ગ જરૂર છે. પોતા પર થયેલી તેના સહયોગની અસર ચિત્રાને દર્શાવી તે દ્વારા તેના હૃદયમાં પ્રવેશવા પ્રયત્ન કરવો. તે પ્રમાણે આખરે અગ્ર દિગતથી જન્મે વચ્ચે રહેલો માયાવી પડો તે ચીરે છે.

અર્જુન—‘‘યથાર્થ સ્વરૂપે હું તને કદી ઓળખતો લાગતો નથી. મને તું કોઈ સુવર્ણ પ્રતિમામાં છૂપાયેલી દેવી જેવી લાગે છે. તારી મદામોલી કૃપાઓનો યથોચિત જદ્વો હું વાળી શકતો નથી. આમ મારે પ્રેમ અપૂર્ણ રહે છે. કેટલીકવાર તારી વિપાદમય દષ્ટિના માર્મિક ઉડાણમાં, પોતાના જ અર્થની મશ્કરી કરતા હોય એવા તારા રમતિયાળ શબ્દોમાં, રમિતના આખાવરણમાંથી દુઃખની પુણ્યજ્વાલામાં નીકળી પડવા, દેહના વિલાસશિયલ લાલિત્યને વિદારવા મથતી તારી આત્મલક્ષતાની જાંખી યાપ છે. છૂપાવેષે તે નિજ વદ્વલ પ્રતિ સંચરે છે; પણ એક એવો સમય આવે છે જ્યારે અલંકાર તે દુકૂલો ફગાવી દઈ તે નમ્ર ગૌરવતામાં સુદાતી ઊભી રહે છે. હું એ અંતિમ તુંને-સત્યની એ અપરિહિત ઝલ્લુતાને ઝંખું છું.’’

દમ્પતીના અંતરમાં જલતી વ્યથા અર્જુનના ઉદ્બોધનમાં કેવી હૃદયંગમ કરણતામાં શબ્દરેહ પામે છે! કેવી હૃદયદ્રાવક દશે, ચિત્રાની જાડી જગાછ ગયેલી એ વિપાદપૂર્ણ દષ્ટિ! કેવી અપાર્થિવ જ્ઞાનક્રાંત પ્રસરાવતા દશે, પોતાના જ અર્થની મશ્કરી કરતા તેના રમિ-યાળ શબ્દો! ને વિલાસી માર્દવતા નીચે ઊભરાતાં આંસુની હૈયાવરાળને ખેંચેરી નાખી, સનાતન દુઃખની પવિત્ર અગ્નિજ્વાલામાં પ્રગટ થવા મથતી ચિત્રાંગદાનું દર્શન કેવું મર્મેનેદી, કેવું બીપણુ હશે!

જે કે અર્જુનનાં વેણુ ચિત્રાના હૃદયસોંસરાં ઊતરી જાય છે, છતાં એ કારમાં શબ્દોમાં વાદળાંના આછા આવરણમાંથી પ્રકાશતા સૂર્યની પેઠે નિકટવર્તી સુખની આશા ચમકી રહી છે એ તે સારી પેઠે જાણે છે. જે અર્પવા તે તૈયાર છે તે નમ્ર ગૌરવતાને અર્જુન હવે ઝંખી રહ્યો છે. પણ નિશા-ધકારયેવો માનવી પર, મધ્યાહ્ન—રવિના ઝગઝગતા પ્રકાશની જેમ, સુખનો આ અણુધાર્યો ઉદય તેના પર એક તીવ્ર આધાતની અસર નીપળાવે છે—પણ એ આધાતની નીચે સુકિતની સચિતા વહી રહી છે. હર્ષ અને શોક, સુખ અને દુઃખ આશા અને નિરાશા, એ આધાતમાં એકમેકમાં મળી જાય છે. તેમાંથી ઉદ્ભવતી હૃદય-વ્યથાનો ભાર આખરે એક તીવ્ર પરિતાપમાં વિલય પામે છે. ચિત્રાને આશ્વાસન આપતાં અર્જુન કહે છે—

‘‘આ આંસુ શા માટે વ્હાલી? હાથવતી મુખ ઢાંકવાનું શા માટે? મેં તને દુઃખ દીધું છે, પ્રિયતમે? મેં કેહ્યું હોય તે ચૂલી જા.....હું વર્તમાનથી જ સંતોષ પામીશ. અન્ધારના અદૃષ્ટ માળામાંથી મંગીનમંદિશ લાવતા કે બોદી પંખો પેઠે ભલે મને સૌંદર્યની પ્રત્યેક બિલ વિત્ત ક્ષણ મળે. લલે સાક્ષાત્કારને કિનારે મારી આશ મરી હું સદાકાળ એસી રહું અને એમ મારા દિવસો વીનાયું.....’’

અર્જુનની આ વિસર્જનભાવનાએ કંઈ જેનીતેરી નથી. આકાંક્ષાપ્રાપ્તિને કિનારે આવો પહોંચેલા માનવી માટે તેના અંતિમ લક્ષ્યમાંથી પરિહરણું કેટલું દુષ્કર હશે ! પાણીની મધ્યમાં રહ્યા છતાં પાણીને સ્પર્શવાને અસમર્થ, અને તેને સ્પર્શવા જતાં તે દૂર અને દૂર લાગે ત્યારે તૃપ્તિ જલતા, અલિપ્ત ટેન્ડેલસતી સંતત તલસાટ-વેદના તેના સિવાય અન્ય કાણુ જાણી શકે ?—અરે કલ્પીએ શકે ?

આમ અર્જુન-ચિત્રાની અન્યોન્ય પ્રેમભાવનામાંથી સમર્પણની કલ્યાણકારી ભાવના જન્મી. પ્રેમ હશે પૂર્ણ ન થાય, પણ પ્રેમના પ્રાણ સમી અર્પણભાવનામાં આનન્દતાં પ્રણયી પ્રણયસિદ્ધિમાં યઈ શકત તે કરતાં ઓછાં કૃત્કૃત્ય નથી થતાં !

(૧૦)

મદને મિલન સાધ્યું. વસન્તની સહાયથી રસ પૂરી તેને વિકસાવ્યું. પ્રેમ પરિપૂર્ણ થયો ન થયો એટલામાં દમ્પતી વચ્ચે સૂક્ષ્મ વિલક્ષણભાવ જન્મ્યો. ધીમેધીમે તે પ્રવળ બનતાં બનેના અંતરપ્રવાહ લુહા પડ્યા. પણ અન્યોન્ય રોહને લઈ અંતે તેઓ ત્યાગ અને સમર્પણની મંગલભાવનામાં પુનઃ આત્મલક્ષની સમજૂતિ પર આવી જાતાં. હવે એ લગ્ન પરિપૂર્ણ કેમ થાય છે તે જ જોવાનું માત્ર બાકી રહે છે.

અર્જુનની તેના સત્યસ્વરૂપને અંગીકાર કરવાની ઉત્કટ આકાંક્ષાથી પ્રેરાઈ નવરંગના પ્રભાતે ચિત્રા એ ચિરસ્થિત માયાનો પડો પિહારી લેશ પણ કોણ વિના તેના મૂળ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થતાં કહે છે—

‘મારા હૃદયના દેવ, તમને પૂજવાને સ્વર્ગપાટિકામાંથી હું અનુપમ સૌંદર્યનાં કુસુમો લાવી. કિયાચિધિ સમાપ્ત થઈ હોય, પુષ્પો કરમાઈ ગયાં હોય, તો લાત્રો તેમને હું મંદિર-માંથી બહાર ફેંકી દઉં (મૂળ પુરુષોત્તમમાં પ્રગટ થઈ) હવે કૃપાશીલ નયને તમારા પૂગરીને નિહાળો.....’

‘જે પુષ્પોથી હું તમારી પૂજન કરતી તેમના જેવી હું સૌંદર્યમાં સંપૂર્ણ નથી. મારામાં ધણુય હોયો, ધણીએ ક્ષતિઓ છે. ગદાન વિશ્વંધની હું તો એક પ્રવાસી છું. મારાં વસ્ત્રો ગંદા છે. મારા પગમાં કાંટા ભોંકાઈ લોહી નીકળે છે. કુસુમસૌંદર્ય—એક જ સણનું એ નિષ્કલંક લાવણ્ય મને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? ગર્વપૂર્વક હું તમારી સમીપ જ ઉપહાર લાવું છું તે એક સ્ત્રીનું હૃદય છે. અહીં સર્વ સુખ—કુસુમો, એક મર્તાતનયાની આરાઓ—નિરાશાઓ ને શરમ ભેગાં મળ્યાં છે. અહીં જ અમર જન્મમાની સાથે ઝંખૂમતો પ્રેમ જાગી નીકળ્યો છે. અહીંયાં જ એક અપૂર્ણતા રહેલી છે—જે ભણ્ય અને ઉત્તત છે. પુષ્પચર્ચા પૂરી-થઈ હોય તો, મારાં નાચ ! આનો તમારા લવિષ્યના દિવસોની સેવિકા તરીકે સ્વીકાર કરો.’

આમ પૂર્વની સ્વર્ગીય—અંચળ કલ્પનાસૃષ્ટિ અદૃશ્ય બનતાં આ દમ્પતી હવે નકર વારતવશ્ચમિ પર આવી જાય છે. ચિત્રા જન્મદેવને હવે નવપૌવનમાં ખીલતી તેની એ કમનીય દેહવ્રતા ધરી શકે તેમ નથી. તેની પાસે જે કાંઈ રહ્યું છે તે એક જન્મ માનવી સ્ત્રીહૃદય છે, અને જાગવથી તેને તે પ્રિયતમના ચરણે ધરે છે. એ સ્ત્રીહૃદય પ્રથમના મિલને રહ્યું તેવું પાશુપત્ય નથી. ચિત્રાંગદાનું એ સ્વરૂપ તો પ્રતિભાયાની ગાદમાં, સૌંદર્ય અને પ્રેમના વિકાસમાં, આત્મ-આત્મના રોહલક્ષમાં, ક્યારનુંયે ઓશણી ગયું છે. હવે તો તે

મધુરતાએ સીંચ્યા નારીત્વપૂર્ણ બન્યું છે. માત્ર ચંચળ સૌંદર્યને માયાપટ જ દૂર થયો છે. પૂર્વજીવનનું ચિત્રદર્શન આલેખતાં ચિત્રા આગળ ચલાવે છે—

‘હું રાજતનયા ચિત્રા છું. કદાચ તે દિન તમને યાદ હશે, જ્યારે એક સ્ત્રી અસંકાર અને પ્રસાધનસામગ્રીથી લદાયેલી શિવમંદિરમાં તમારી પાસે આવી હતી. પુરુષ હોય તેમ તે બેશરમ સ્ત્રી તમને રનેહ અર્પવા આવી. તમે તેનો અસ્વીકાર કર્યો; તે તમે સાફ કર્યું. મારા સ્વામી ! હું તે જ સ્ત્રી છું. તે મારા નેશપટ્ટો હતો. પછી મેં દેવોના વરદાનથી એક વર્ષ લગી મત્યોએ કદાએ ધારણ ન કર્યું હોય તેવું ઉર્જસ્વલ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું, અને એ માયાના ભારથી મારા વીરનું હૃદય કંટાળી નાખ્યું.....ચોક્કસ હું તે સ્ત્રી નથી જ.....’

ચિત્રાના જે જીવનકાળની આપણે સમીક્ષા કરી તેમાં બે મહાપરિણતિઓ સમાયેલી છે. અર્જુનના પ્રથમ દર્શને પુરુષત્વ કચરાતાં, કામદેવના વરદાનથી ચિત્રા પુનઃ નારીત્વની દીક્ષા પામી સ્ત્રીયોગ્ય સૌંદર્ય ને સુકુમારતાએ વિભૂષિત બને છે. આ પ્રથમ પરિણતિ—જેના વિના તેનું જીવન ગ્રીષ્મઋતુમાં સુકાર્ષ ગયેલા મરોવરમાં તરફડતા માછલાના સમુ જની રહેત, તેને નૈસર્ગિક વિકાસ આપવા ગ્રંપૂર્ણ સૌંદર્ય અનિવાર્ય બન્યું; પણ તે પોતામાં તો હતું જ નહિ એટલે દેવોની મદદ યાચવી પડી. આમ તેના જીવનનો પૂર્વદોષ બૂંસાઈ ગયો. પણ દેવોનું બક્ષેલું દિવ્ય ને પરમ તોય માયાસ્વરૂપી સૌંદર્ય છેવટે અકારે ધર્મ પડ્યું. એ સૌંદર્યના યોગે પ્રેમનું જે નિર્દોષ, જીવંત ઝરણું ફૂટ્યું હતું તેને માયાના પ્રચંડ તાપમાંથી બચાવી લેવા સત્યને પ્રગટ કરવા સિવાય બીજા માર્ગ રહ્યો નહિ. તેમાંથી બીજી પરિણતિ જન્મી જેના વડે પ્રથમનું માયાતત્ત્વ દૂર થવા છતાં તેના યોગે ચિત્રામાં પ્રગટેલું નારીહૃદય તો પેલા પ્રેમઝરણાનું જળ પીપી કુસુમિત જ રહ્યું. પ્રથમ પરિણતિના આ બન્ની ગયેલા ચિરંજીવ તત્ત્વે કલ્યાણકારી દ્વિતીય પરિણતિ પ્રગટાવી જેમાં ચિત્રાનું નારીત્વમય છતાં પુરુષધર્મથી અભિરા શુદ્ધ ક્ષાત્રરમણીનું સત્સ્વરૂપ પ્રગટ થયું—

અર્જુનને ઉદ્દેશીને ચિત્રા: ‘હું ચિત્રા છું. નયો કાંઈ પૂજવાની દેવી ને નથી’ પતંગિયાની પેઠે બેપરવાઈથી હડસેલી દેવાનું લોકકચ્છાનું પાત્ર. ભય અને સાહસના પંથમાં મને તમે તમારી બાજુમાં રાખવાની કૃપા કરશો, તમારા જીવનનાં મહાન કર્તવ્યોમાં ભાગ લેવાની મને રમ્યા આપશો, ત્યારે તમે મારા સત્સ્વરૂપને પિછાનશો. જેને હું મારા ગર્ભમાં પોથી રહી છું તે તમારો બાળપુત્ર જન્મશે તો હું તેને બીજા અર્જુન બનતાં શીખવીશ, અને સમય પાકશે ત્યારે તમારી પાસે મોકલીશ, અને ત્યારે છેવટે તમે મને યથાર્થ એળખશો. આજ તો હું તમને માત્ર રાજસુતા ચિત્રા જ અર્પી શકું છું.....’

વસન્તે પૂર્યે ભાષેલા આ સન્નાતન ફલિત ગંગલ સત્યને સ્વીકારતાં અર્જુન તેનો હર્ષ આનાથી વધુ મુંઢ કયી રીતે વ્યક્ત કરી શકે ?—

‘પ્રિયે માફ જીવન પરિવૃત્ત છે !’

+

+

+

+

“ચિત્રાંગદા”નું રસદર્શન એટલે જીવન, પ્રેમ અને સૌંદર્યનું કલાત્મક વિકાસદર્શન. એ વિકાસદર્શનને ફૂલગૂંચણીમાં ભરી લેતાં રસ અને માધુર્ય, કદપના અને કવિતા, ભાવ અને ભાષા, કલાકૃતિશીલ અને જીવનદર્શન એટલાં વ્યાપક ને વિરાટ, સમૃદ્ધ, ભવ્ય ને તેજસ્વન

છે કે તેમનું સંપૂર્ણ—સુરેખ દર્શન તો એ મહાકલાકૃતિમાં એકતાન બન્યે જ થઈ શકે. અહીં તો તેમનું પ્રતિબિંબ દર્શાવવાની અભિલાષા હતી, તે કટલે અંશે સિદ્ધ થઈ છે તે તો તત્ત્વજ્ઞો કે રસદ્રષ્ટાઓ જ કહી શકે છે.

આ રસદર્શનની સરખાતમાં પ્રસંગોપાત શાકુન્તલનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી હવે અંતમાં, ચિત્રાંગદા અને શાકુન્તલ એ એ રસકૃતિઓ વચ્ચે રહેલા એક સામ્યનો નિર્દેશ કરીને વિરમીશું.

બાહ્યદષ્ટિએ દુર્વાસા ઋષિના આપથી નિરરત બનેલો શાકુન્તલાનો પ્રણય જેમ વસ્તુતઃ ઋષિના આપમાં મૂર્ત થયેલા, આચારધર્મના ઉલ્લંઘનમાંથી પરિણમતા સ્નાનન દૈવા શાપે શપાયેલો છે, તે જ પ્રમાણે દેવવિહિત સૌંદર્યના સ્વીકારમાં રહેલા માયાના સ્વીકારને કારણે ચિત્રાના પ્રણયેન્દુને વિદાતાના પરાક્ષ અભિલાષાનું ગ્રહણ લાગ્યું છે, જેને લીધે અમાપ સૌંદર્યસમૃદ્ધિ મળવા છતાં તે તેનો વચેચ ઉપભોગ કરી શકતી નથી. બસેના આપમાં એકજ તકાવત છે: શકુન્તલાના વિયયમાં તે પ્રત્યક્ષ પ્રાર્ત થાય છે, ત્યારે ચિત્રાના જીવનક્રમ સાથે તે પરાક્ષભાવે ચૂંથાઈ ગય છે. પણ આ બેદ તો ઉપરનો જ છે, તળિયે બન્નેમ સમ-રૂપ છે. બસેના આપના પરિણામમાં પણ સામ્ય છે. અતિચિદ્ધર્મના વ્યક્તિક્રમને ટાળવા શકુન્તલાને પતિનો વિયોગ વેડી ઉગ્ર તપશ્ર્ચા કરવી પડે છે; ચિત્રાને પતિનો વિરહ સહેવાનો નથી તેમજ દૈહિક તપશ્ર્ચામાંથી પસાર થવાનું નથી તે ખરું, છતાં પતિના સાન્નિધ્યમાં તેને અનુભવે પડતો માનસિક પરિતાપ જોણા દારણુ નથી. શકુન્તલાનો આપ તપશ્ર્ચાના હુતાશમાં ભરમીમૂત બનતાં જેમ દુષ્યન્તસહ અંતે તેનું પુનઃ મંગળમિલન થાય છે, તેમજ, વ્યથાપૂર્ણ આત્મવલોવણ પછી દુઃસહ માનસિક તપશ્ર્ચાને અંતે, ત્યારે ચિત્રા માયાને વિદારી સત્યસ્વરૂપે ગ્રંગટ થાય છે, ત્યારે તે અર્જુનસહ પુનઃ વિશુદ્ધ-ઉન્નત પ્રેમના કલ્યાણબંધને સંસ્રવન થાય છે; અને ત્યારથી, દુષ્યન્ત-શકુન્તલાની પેઠે અર્જુન—ચિત્રાંગદાનો પ્રેમ પણ, સત્યમાં વિરાજતો ચિરંજીવ બની રહે છે.

સંજીવની

વાસુદેવ જાની

દિવસના ઉંચાત રાખ્યા પછી,	નવ છૂપાવી કદી તુજથી સખી,
વિરંસ વેળ કદી તવ ખોળલે;	હૃદયમાં ઊઠતી સૌ વેદના;
વિરમીને લઉં શાન્તિઅધિકતા,	નસનસે તવ બોલોતિ ફરી વળી,
જીવન-સંજીવની મમ છા તમે.	સ્મરણમાં તવ યાદ ભરી પડી:

દિન. પડ્યો બસ યાચન એટલું,
નવ. ખસો મમ નેમ સમીપથી: .

[મહેનત-મજૂરીને સુંદર અને સફળ બનાવવાને, અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, પ્રવ્રણતા દરેક વર્ગમાં-પ્રૌઢો અને મજૂરીને પણ શિક્ષણ અને સંસ્કારની-સુખ અને સજવડતાની શી જરૂરિયાત છે તે આ લેખ સમજાવે છે.]

શ્રમ એટલે માનવીએ હિંદાવેલ કોઈ પણ જાતની શારીરિક તેમજ માનસિક મહેનત કે મજૂરી. જીવનમાં માણસોને ડગલેને પગલે પરિશ્રમ કરવો પડે છે. પરિશ્રમ સારાએ સંસારના સંચાલનની ચાવી છે. જગતમાંથી શ્રમનું અસ્તિત્વ નાબૂદ થાય એટલે જગતનો પણ અંત આવી જાય. શ્રમ તો સંસારની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓ-આર્થિક, રાજકીય, નૈનિક, ધાર્મિક, સામાજિક વગેરે વગેરેનો પ્રાણવાયુ છે.

શ્રમ એટલે સાધારણ રીતે આપણે મહેનત કે મજૂરી સમજીએ છીએ. પ્રથમ તો માત્ર શારીરિક મહેનત કે મજૂરીનો જ શ્રમમાં સમાવેશ થતો હતો. પણ શ્રમની અર્થમર્યાદા ધામેધીમે વિસ્તાર પામવા લાગી અને આજે તો શ્રમનું ક્ષેત્ર એટલું વધુ વ્યાપક અને વિશાળ બની ગયું છે કે જગતની કોઈ પ્રવૃત્તિ-રમૂળ યા સૂક્ષ્મ-શ્રમરહિત નથી, શ્રમથી પર નથી.

સૃષ્ટિનાં મુખ્ય બે અંગ-પ્રકૃતિ અને પુરુષ. પ્રકૃતિ ને પુરુષના સમન્વયથી સંસારનો અવિર્ભાવ થાય છે. એ સમન્વયમાં શ્રમ રહેલો છે. સંસારના મૂળમાં શ્રમ છે. શ્રમથી પાયા ઉપર સમગ્ર સંસારની આલીશાન ઈમારત ખડી છે. માનવી વિનાની પ્રકૃતિ એકલી તડ છે, અને પ્રકૃતિ વિનાનો માનવી ઉપભોગરહિત-ચેતન વિનાના પથ્થર સમાન છે. પ્રકૃતિથી પુરુષનું જીવન છે, સંસાર છે, સંસારની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓ છે; પુરુષથી પ્રકૃતિ રળિયામણી છે, ઉપભોગદાય છે. પ્રકૃતિ ને પુરુષ સંસારનાં બે-જમણું ને ડાણું-પાસાં છે.

માનવી જીવનના સર્જનથી તે અંતઃસુધી જીવવાને માટે પ્રકૃતિનો ઉપભોગ કરે છે, અને તે ઉપભોગ માણવાને માટે માનવીને પરિશ્રમ હિંદાવો પડે છે. પ્રત્યેક જાતના ઉપભોગ પાછળ પ્રકૃતિનું પરિવર્તન-ઉત્પાદન રહેલું છે અને ઉત્પાદનનાં પ્રાણુસંગો શ્રમ તેની સાથે સંકળાયેલ છે.

સર્જનશૂના કાળથી માનવી શ્રમ કરતો આવ્યો છે, પણ શ્રમની સમજણ શાસ્ત્રિય પદ્ધતિ પ્રમાણે જેમજેમ સમય પસાર થતો ગયો અને વિચારવિજ્ઞાનનો વિકાસ થતો ગયો તેમતેમ બરાબર તર્કાનુસાર થતી ગઈ. પહેલાંના વખતમાં અમુક જાતના શ્રમને જ ઉત્પાદક શ્રમ તરીકે ગણવામાં આવતો. ને શ્રમના પરિણામે રચીત વસ્તુના જગ્યામાં વધારો થાય તેને જ માત્ર ઉત્પાદક શ્રમ સમજવામાં આવતો. જેમકે ખેતીવાડી પાછળ, શિકાર કરવામાં, ખનીજ પદાર્થો કાઢવા પાછળ કરવો પડતો શ્રમ ઉત્પાદક શ્રમ ગણાતો. શ્રમની આ સમજણ ઘણી સંકુચિત હતી. એ વિચારણા ક્રમશઃ વિસ્તૃત બનતી ગઈ. એક સ્ત્રીય નામના અર્થશાસ્ત્રીએ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન ઉપરાંત જેને પદાર્થોનું જરૂરિયાત પ્રમાણે પરિવર્તન કરવું પડે છે અને પરિવર્તન પાછળ જે શ્રમ હિંદાવો પડે છે તે ધોષી શ્રમ પણ ઉત્પાદક જ છે તેવું

જાહેર કુર્વ. આટલી વિચારણા પણ હજી પૂરેપૂરી સંવોધકારક ન હતી. શ્રમને પરિણામે ત્યારે સ્થૂળ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ શ્રમ ઉત્પાદક હોઈ શકે, એ સમજમાં આજે જગત્સત્ પરિવર્તન થઈ ગયું છે. આજે તો શ્રમ એટલે જ મહેનતથી સ્થૂળ યા મુક્ત જરૂરિયાત ઉત્પન્ન થાય તે ઉત્પાદક. મજૂરી મળ્યા છે. આ વ્યાખ્યા એટલી બધી વ્યાપક બની ગયેલ છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિની અને સમગ્ર સંસારની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ ઉત્પાદક શ્રમના સ્વરૂપમાં જ સમજી શકાય. અહીંયાં એક વસ્તુ ખાસ સમજવા જેવી છે. ઉત્પાદક શ્રમની વ્યાખ્યામાં, જે મહેનતથી જરૂરિયાત ઉત્પન્ન થાય તે મહેનત ઉત્પાદક કહેવાય છે એમ જોયું. હવે જરૂરિયાત એટલે માત્ર એક જ વ્યક્તિની નહીં પણ સમૂહની અને કદાચ એક જ વ્યક્તિની હોય તો પણ બીજી વ્યક્તિના ભોગે પ્રાપ્ત થયેલ નહો. જે જરૂરિયાત સમાજના બહામાં ન પરિણમતી હોય તે જરૂરિયાત પાછળનો શ્રમ ઉત્પાદક ન કહી શકાય. જેમકે ચોરે ઉઠાવેલ શ્રમ, લુગારીએ ઉઠાવેલ શ્રમ, ડાકુ, લુટારાઓ, ચુંડાઓ જે માત્રના પાત્ર શ્રમ ઉઠાવે તે તે બાજે જ ઉત્પાદક શ્રમ કહી શકાય, કારણકે તે શ્રમમાં સમાજના હિતને યાદે અહિં રહેલું છે, એ લોકોની પ્રવૃત્તિમાં સમાજને અનર્થ થઈ રહેતો હોય છે. એ લોકોના શ્રમથી એમની વ્યક્તિગત જરૂરિયાત પાર પડતી હોય પણ તેથી તેમના શ્રમને ઉત્પાદક ન કહી શકાય કારણકે તેઓ સમાજને અનર્થ કરી રહ્યા છે.

ઉત્પાદક શ્રમને સમજવો હવે શિલકુલ સહેલ છે. સમાજમાં રહેતી પ્રત્યેક વ્યક્તિનો શ્રમ જે શ્રમને પરિણામે કોઈ પણ વ્યક્તિને તેમજ સમાજને નુકસાન નથી થતું તે ઉત્પાદક શ્રમ છે. પ્રત્યેક માનવો પૃથ્વીને પગથાર શ્રમજીવી છે, શ્રમજીવી હોવો જોઈએ, જે પોતાને શ્રમજીવી નથી મણતો તે સમાજનો દ્રોહી છે, સમાજ ઉપર ભારરૂપ છે અને સમાજનું અહિં કરનાર છે. સમાજમાં રહેતા પ્રત્યેક માનવીનો શ્રમ ઉત્પાદક છે. જેમકે સુચારનો, લુહારનો, મોઝીનો, ધોંચીનો, શિશુકનો, વજાલનો, ન્યાયાધિશનો, ધારાસાઓનો, કારકુનનો, માયકનો, ચિત્રકારનો, સાહિત્યકારનો તેમજ કોઈ પણ માતના કલાકારનો શ્રમ ન્યાયસુધી કેવલ વ્યક્તિગત જ નહીં પણ સમાજને હાનિ ન થાય એ દૃષ્ટિગિદ્ધ રાખી શ્રમ કરે છે ત્યાંસુધી એ ઉત્પાદક શ્રમ છે.

શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિનું માપ કાઢવા માટે શ્રમ કરનાર લોકોની શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક રિધતિ કેવા પ્રકારની છે તે તપાસવું પડે છે. ઉત્પાદક શક્તિનો આધાર મુખ્યત્વે કરીને આખોડવા, શ્રમજીવીઓના જાતિશુણ, શ્રમજીવીઓનું આર્થિક જીવનધોરણ, તેમની શુદ્ધિમત્તા, ઈન્દ્રિયશક્તિ, કાર્યશક્તિ, પ્રામાણિકતા તેમજ કાર્ય કરવાની સતત મગસ અને નૈતિક શુણ ઉપર રહે છે. આશરપદ જીવન, સ્વતંત્રતા અને કાર્યની ઢગમાં યથોચિત ફેરફારો પણ ઉત્પાદક શક્તિને વધારે છે. મજૂરીનું વળતર કેટલું અને કેવા પ્રકારનું મળવાનું છે તેના ઉપર પણ ઉત્પાદક શક્તિ વધવાપટવાનો સંભવ રહે છે. શ્રમની વ્યવસ્થા ઉપર પણ ઉત્પાદક શક્તિનો જગત્સત્ આધાર છે.

આખોડવા ઉપર શારીરિક બંધારણ તેમજ શારીરિક શક્તિનો આધાર રહે છે. અતિશય ઉષ્ણ તેમ જ અતિશય ઠંડી આખોડવામાં ઉત્પાદક શક્તિ ઘણી કમ માલુમ પડે છે, ત્યારે સમશિતોષ્ણ આખોડવામાં ઉત્પાદક શક્તિ બહુ સરસ હોય છે. આખોડવા ઉપર જીવનની

આવશ્યકતાઓનો આધાર છે અને જેટલા પ્રમાણમાં આવશ્યકતાઓ વધારે હોય કે ઓછી હોય તેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પાદનશક્તિ વધે કે ઘટે છે.

ગમે તે પ્રકારની આબોહવા હોય પણ મજૂરાનું આર્થિક જીવનધોરણ જે સંતોષકારક ન હોય તો ઉત્પાદક શક્તિ ખિલકુલ ઓછી હોવાની. ઉત્પાદક શક્તિનો આધાર મજૂરને કેવા પ્રકારનો અને કેટલા પ્રમાણમાં ખોરાક મળે છે, તેની રહેણીંદરેણી કેવા પ્રકારની છે, તથા તેને આરોગ્યવાળાં-ખુદ્દલી હવા અને ઉત્તમસવાળાં નિવાસસ્થાન મળે છે કે નહીં તેના ઉપર રહે છે. જે મજૂરને પેટપૂરતું ખાવાનું પણ ન મળતું હોય, શરીર ઢાંકવા પૂરતાં-ઝટપટોના આક્રમણમાંથી શરીરને રક્ષવા પૂરતાં કપડાં પણ ન મળતાં હોય, તેમને રહેવાનાં જુપડાંઓ ગંદકીમય જગ્યામાં હોય, તો પછી તે મજૂરોની ઉત્પાદક શક્તિ ઊંચા પ્રકારની કેવી રીતે થઈ શકે ? હિંદુસ્તાનનો મજૂર ઈંગ્લાંડ, અમેરિકા કે જર્મનીના મજૂર કરતાં ઓછી ઉત્પાદક શક્તિવાળો હોય તો તેનાં કારણ, ઉપર જતાબા પ્રમાણે, જીવનનું આર્થિકધોરણ બેઠક ફગાવ, સમાજ અને રાજ્યની તેના જીવન માટેની બેદરકારી અને કંઈક અંશે આબોહવા છે.

આબોહવા સારી હોય, જીવનનું આર્થિકધોરણ ઊંચા પ્રકારનું હોય તો પછી ઉત્પાદક-શક્તિનો આધાર મજૂરોની સુદ્ધિગતા ઉપર રહે છે. જેટલા પ્રમાણમાં સુદ્ધિ કુશાગ્ર અને માનસિક શક્તિઓ સારા પ્રમાણમાં ખીલેલ તેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પાદક શક્તિ વધારે હોય છે. માનસિક શક્તિઓની ખીલવણીનો આધાર કેળવણી ઉપર હોય છે એટલે જેટલા પ્રમાણમાં કેળવણી વધારે વ્યાપક અને વ્યવહાર તેટલા પ્રમાણમાં મજૂર વધારે કાબેલ અને હોશિયાર બને છે. પરિણામે તેની ઉત્પાદક શક્તિ પણ વધે છે. યુરોપ, અમેરિકા અને જાપાનના શ્રમજીવીઓની ઉત્પાદક શક્તિ હિંદુસ્તાનના મજૂર કરતાં અનેકગણી વધારે છે કારણ કે હિંદુસ્તાનનો મજૂર નિરક્ષર છે, અજાણ છે. જ્યારે પેલા કેળવાયેલા અને વ્યવસ્થિત છે. કેળવણીથી વિચારશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ ખીલે છે, અને ઉત્પાદક શક્તિ કલ્પનાશક્તિને આભારી છે. જગતમાં આજે અતુલ ઉત્પાદક શક્તિ માલુમ પડે છે તેનું કારણ વિજ્ઞાનની અસાધારણ શોધખોળો અને જે જ્યાં શોધખોળો કલ્પનાશક્તિ તેમ જ વિચારશક્તિનું પરિણામ છે. કેળવણી સાથે સંસ્કાર, પ્રાપ્ત થાય છે અને સંસ્કારથી ઈષ્ટાશક્તિ, પ્રામાણિકતા, કાર્યક્ષમતા તેમજ નૈતિક શુભોત્તી ખીલવણી થાય છે.—જેનાથી મજૂરોનું જીવન ઉત્તમ બને છે તેમજ ઉત્પાદન શક્તિને ખૂબ વેગ મળે છે. પરિણામે દેશની ઉત્તિ થાય છે. એ કારણે જ હિંદમાં આજે પ્રૌઢ શિક્ષણનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે.

મજૂર ખિચારો કામ કરીને મરી જતો હોય અને તેની મજૂરીના ખદલામાં તેને ધાર્યા પ્રમાણે ન્યાયપૂર્વક, પેટપૂરતું વખતસર ન મળતું હોય તો તેની ઉત્પાદક શક્તિ ધીમેધીમે ક્ષોણ થતી જાય છે. સ્વતંત્ર મજૂરોની ઉત્પાદક શક્તિ કરતાં શુદ્ધાઓની ઉત્પાદક શક્તિ અનેકગણી ઓછી હોય છે તેનું કારણ આ છે.

[અનુસંધાન પૃ. ૧૧૪]

લાગ્યો. પરિણામે તેણે ક્ષેત્રહન્યને આવકાર્યો પરંતુ કોઈના પણ હાથમાં પૂરી સત્તા રાખવાને બદલે તેણે તે ક્ષેત્રહન્ય, ગગનસિંહ, સેનાપતિ અભિમન ને જંગ વચ્ચે વહેંચી નાંખી. વડા-પ્રધાનનું પદ જો કે ક્ષેત્રહન્યને આપવામાં આવ્યું પણ લશ્કરી બળનો મોટો ભાગ ગગનને સોંપી બાકીનો બીજા ત્રણ વચ્ચે વહેંચી દેવાયો.

આ અરસામાં પંચગામાં અંગ્રેજો અને શીખો વચ્ચે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. શીખોએ નેપાળની મદદ માગી અને નેપાળની રાજસભાએ પૂરતી મદદ આપવાની ક્ષમ્ભા પણ દર્શાવી; પણ જંગબહાદુર અને ગગનસિંહે અંગ્રેજો સાથે નિરર્થક વેર બાધવામાં કંઈ સાર ન જોયો. તેમણે શીખોને મદદ આપવાની બાબતમાં વિરોધ કર્યો. રાજ્ય-રાણીએ પણ શાંતિને માટે એ બંનેને જ ટેકા આપી તટસ્થતાની નીતિ સાચવી રાખી.

પણ ગગનસિંહની આ રીતે દિવસેદિવસે વધતી જતી સત્તાએ રાજ્યને ઉરફેરી મૂક્યો. તે પોતે તો ગગનને કંઈ પણ કરી શકવાને જોડે અશક્ત હતો પણ ૨૫. મહારાણીના અને પુત્રો-સુરેન્દ્રવિક્રમ અને ઉપેન્દ્રવિક્રમને તેણે રાણી સાથેના ગગનનો નીચ સંબંધ સમજાવ્યો અને ગગનના ખૂન માટે તેમને આમલ કર્યો. પરિણામે બંને કુમારોએ, રાજકુટુંબની કીર્તિ પરના કલકને જુગતી નાખવા, ક્ષેત્રહન્ય વગેરેને વિશ્વાસમાં લઈ, ગગનના ધરની સમીપમાં જ રહેતા, લાલજહાં નામે માણસની મદદથી, એક રાત્રે, આકરિમક રીતે ગગનનું ખૂન કરાવી નાંખ્યું; ને લાલજહાંને તેમણે હજારો સોનામહોરો આપીને એ પ્રદેશની બહાર સહીસદ્વામત રથે પહોંચાડી દીધો.

રાણીને આ ખૂનના સમાચાર મળતાં જ તે અડધી રાત્રે ઉઘાડી તલવારે નીકળી પડી. ગગનના શય પાસે તેણે આ વેરનો બદલો લેવાના શપથ લીધો. પોતાના એ પ્રિય-તમના શબને અને તેની સ્મશાનયાત્રાને રાજવંશી રાન્માન આપવાને તેણે રાજતિજેરીમાંથી એક લાખ રૂપિયા આપવાની આજ્ઞા ફરમાવી. ને તે સીધી કોટ-કે જ્યાં લશ્કરી બાબતોનું નિરાકરણ થતું ત્યાં જઈ પહોંચી. તેણે રાજ્યના દરેક અમલદારને તે જ વખતે ત્યાં બોલાવી મંગાવવાને લશ્કરી શંખ ફૂંકાવ્યા.

આ પ્રસંગે સૌથી પ્રથમ આવી પહોંચનાર જંગબહાદુર હતો. રાણીએ તેને વિશ્વાસમાં લીધો. ઘણાખરા અમલદારો અને સેનાપતિઓ આવી પહોંચતાં રાણીએ ખૂનીની તટકાળ માગણી કરી. અને એક અમલદાર ઉપર શંકા જતાં તેને ત્યાં જ ઉડાવી દેવાની તેણે સેનાપતિ અભિમનને આજ્ઞા ફરમાવી. આ બધી કમાલ જોઈ ગભરાતો રાજ્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે અમલદારના વધને વડા-પ્રધાનની ગંગલિ શિવાય જરૂરયાદેસર કરાવ્યો. વડા-પ્રધાન હજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા નહોતા. તેમને બોલાવવાના બદાને, રાણીથી ડરતો રાજ્ય ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યો; ને ક્ષેત્રહન્યને ત્યાં જઈ તેને બધી વિગત સમજાવી. ક્ષેત્રહન્ય યોગ્ય તૈયારી સાથે કોટમાં આવવા નીકળ્યો. રાજ્ય સલામત આશ્રય માટે અંગ્રેજ રેસીડેન્ટની કોઠીએ જઈ પહોંચ્યો પણ રેસીડેન્ટે રાત્રિને વખતે મુલાકાત આપવાની ના પાડતાં તે રેસીડેન્ટને ગાળો ભાંડતો ભાંડતો રાજમંદિરે પાછો ફર્યો.

ક્ષેત્રહન્યે કોટમાં પહોંચી રાણીને પૂરતી તપાસનું આશ્વાસન આપ્યું. પણ રાણીએ તો

તે જ વખતે ખરા ખૂનીને શોધી કાઢવાનો ને શકારોને ઊડાવી દેવાનો આગ્રહ કર્યો. અને તેમ થતાં પહેલાં કોઈ પણ વ્યક્તિને કોટની બહાર નહિ જવા દેવાનો તેણે નિશ્ચય દર્શાવ્યો. ફોદજંગ રાણીની એકે માગણી સાથે સંમત ન થઈ શક્યો. તેણે અભિમન સાથે મસલત કરી રાણી સામે ખુદલા વિરોધનો નિર્ણય કર્યો.

પણ એકલા ફોદજંગ કે અભિમનથી કંઈ પણ એમ નહોતું. કોટની બહાર રહેલાં તેમનાં લશ્કરોને સંદેશ પહોંચાડી તેઓ તેની સસર સહદ ન મેળવે ત્યાંસુધી તેઓ નિરુપાવ હતા. ને કોટનો એકા પહેરો જંગબહાદુરને હરતક હતો. અભિમન એ પહેરો વટાવી બહાર નીકળવા ગયો કે તેને રાણીના હુકમથી તરતજ ત્યાં વીધી નાખવામાં આવ્યો. મરતા અભિમને ગગનસિંહના ખૂની તરીકે જંગબહાદુરનું નામ દીધું.

ફોદજંગનો રોષ પણ હવે જંગબહાદુર તરફ વળ્યો. આ પ્રસંગનો બધો જ દોષ જંગ પર દોળી નાખવાને તે બેગાકબો જાની રાણીની પાસે દોડ્યો. પણ રાણી પાસે પહોંચી તે રાણીને જંગબહાદુર પ્રતિ શંકાશીલ બતાવી શકે, એ પહેલાં જ જંગની પ્રેમિકાના પ્રબંધથી તેને પગથિયા પરજ વીધી નાખવામાં આવ્યો.

આ પછી તો ફોદજંગના પક્ષે, પાન્ડે પક્ષે અને સાતબેરના ખૂનના કારણે કેટલાક થાપાઓએ પણ જંગનો એકત્ર સામનો કર્યો. જંગને પણ ચોતાનો મોટો પક્ષ હતો. અને વચ્ચે ઘુમુક્ત યુદ્ધ જામ્યું. પણ વિરોધી પક્ષો અવ્યવસ્થિત હતા. જ્યારે જંગ તો પહેલેથીજ ભાવિનું માપ કાઢી પૂરતી લશ્કરી તૈયારી સાથે આવ્યો હતો. તેના બહાર રહેલા લશ્કરને કોટમાંની ગંભીર પરિસ્થિતિના સમાચાર મળતાં તેણે અંદર ધસારો કર્યો. ગગનનું સૈન્ય પણ જંગના પક્ષે ઊભું. ફોદજંગ ને અભિમનનાં સૈન્યોએ સેનાપતિઓના અવસાન પછી રાણી કે જંગનો વિરોધ કરવામાં કંઈ સાર ન જોયે. પરિણામે વિરોધીઓએ નાસભાગ આદરો. કોટના ઝગઝગમાં રૂધિરની નીકા રેલાવતાં હજારો સખોની ભપાનક હારમાળા જામી. રાણીએ સુરેન્દ્રવિક્રમને એ દશ્ય બતાવી તેને ડરાવવાની જંગને સૂચના કરી. જંગે સુરેન્દ્રવિક્રમને દશ્ય તો બતાવ્યું, પણ વીધેથી કાનમાં કહ્યું, “અહીં તમારા વિરોધીઓજ ખતમ થયા છે.”

આમ અનેક બળવા ને હજારોનાં લોહી રેડાયા પછી નેપાળનું સુકાન એકજ વ્યક્તિના હાથમાં મૂકાયું. રાણીએ તે જ રાત્રે જંગબહાદુરને નેપાળના મુખ્ય સેનાધિપતિ ને વડા પ્રધાનને પદે નીમ્યો.

[જંગબહાદુરના રસિક અને યશસ્વી ઉત્તરજીવન માટે આવતો અંક લુઓ]

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

[પં. લાલચંદ્ર લ. ગાંધી. પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા]

[૭]

કુવિ વિનયવિજય' ઉપાધ્યાયે વિઠ્ઠલની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વડોદરાની મનોહરતા જોયા પછી તે ગ્રંથમાં પોતાના અવિત્તલ્પથી ઉદ્ગારે ઉપર્યુક્ત શ્લોકોદ્ધારા પ્રકટ કર્યા છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે,—

૧. આ કવિ, તેજપાલ અને નાગરીના સુપુત્ર અને ઉપર્યુક્ત કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હતા. તેઓએ પોતાની જનનીના ગ્રેય માટે ચિત્રકોશમાં મૂકેલી કથાસંગ્રહ, જ્ઞાતાસૂત્ર વિગેરે ગ્રંથોની પ્રતિયો પાઠણના જૈન ગ્રંથભંડારમાં જોવામાં આવે છે. આ કવિએ પોતાના કવનમાં અનેક તપાગચ્છ-પતિઓના સમયમાં ગ્રંથોનું લેખન, સંશોધન, અવગાહન અને રચનાકાર્ય કર્યું જણાય છે. તેમના ગુરુ-બંધુ કીર્તિવિજયે સંવેગ-રસાનન બાવળીમાં કરેલા ગુરુત્રન પ્રમાણે તેઓએ જે લાખ શ્લોક-પ્રમાણ રચના કરી સમાજને ઉપયોગી સાહિત્ય પુસ્તક પાડ્યું હતું, જે દ્વારા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી અને હિંદી ભાષા પર પણ તેમનું પ્રૌઢ પાંડિત્ય પ્રકટ થાય છે. સંવત્સરા સૂચનવાળી તેમની મુખ્ય રચનાઓ આ પ્રમાણે જણાવામાં આવી છે—

વિ. સં. ૧૬૮૪ માં ચૈત્ર વ. ૧૦ રમચંદ્રદેવ શ્રીશેખી નૈપથ-વૃત્તિનું લેખન (એ. ઈ. નં. ૧૨૦૬).

વિ. સં. ૧૬૮૭ માં ચંત્રરાગ ગ્રંથનું લેખન.

વિ. સં. ૧૬૮૯ માં ઉ. ભાવવિજયે રચેલી ઉત્તરાચલન-વૃત્તિનું સંશોધન.

વિ. સં. ૧૬૯૦ માં ઉપર્યુક્ત ગુરુ કીર્તિવિજય-કૃત વિચાર-રાનારનું લેખન.

વિ. સં. ૧૬૯૬ માં જેઠ શુ. ૨ તપાગચ્છપતિ વિજયનંદસૂરિના સમયમાં કલપસૂત્ર-વૃત્તિ (સુખોપિકા), જે જૈન-સમાજમાં પ્રતિવર્ષ ધર્મપણ્યમાં વંચાય-સંભળાય છે.

વિ. સં. ૧૬૯૭ માં ધન્યવડોદરાએ દ્વારપુર(આરેબ)થી, સ્તંભતીર્થ(ખંભાત)માં ચોમાસું રહેલા તપાગચ્છ-પતિ વિજયનંદસૂરિ તરફ લખેલ વિદ્વાતલેખો ચિત્રકાચમય પાંચ અધિકારવાળો આનંદ-લેખ સં. વિજ્ઞાપન. (જૈનસાહિત્ય-પ્રદર્શન પ્રસ્થિતસંગ્રહ ભા. ૧ લાના અંતમાં આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કર્યો છે, ત્યાં 'વાર્ધિ' રાખ્ધયો ચાર સંખ્યા લઈ આનો રચના સમય (વિ. સં. ૧૬૯૪ જણાવ્યો છે, પરંતુ વિ. સં. ૧૬૯૬ માં રચેલી કુખોધિકાને તેમાં ઉલ્લેખ હોવાથી 'વાર્ધિ' રાખ્ધયી અર્ધિ' ૭ સંખ્યા લઈ આનો રચના-સમય વિ. સં. ૧૬૬૭ સમજવો યોગ્ય ગણાશે).

વિ. સં. ૧૬૯૯ (૬૮) માં તપાગચ્છપતિ વિજયદેવસૂરિ અને વિજયસિંહસૂરિના સમયમાં ગુજરાતી ભાષામાં રચેલી સૂર્યપુર(સૂરત)ની ચૈત્ય-પરિપાટી; જેમાં સૂરત અને તેની આસપાસનાં જગેર (રાંદેર), વડરાલ (વડસાડ), ઘણીવી (ગણદેવી), નવસારી અને હાંસોદ વિગેરેમાં રહેલાં તે સમયનાં જિન-ચૈત્યો(જૈન-મંદિરો)નો સારો ખ્યાલ આપ્યો છે.

વિ. સં. ૧૭૦૧ (૧) માં તપાગચ્છપતિ પૂજ્ય આચાર્યના આદેશથી નેપથપુરમાં ચોમાસું રહેતાં તેમના તરફ સૂરત લખેલ ઉપર્યુક્ત ઈંદુલ્લ કાચ-લેખ (કવિએ આના ૧ લા પદમાં વિનય અને ૧૨૬ માં શ્લોકમાં વિનયવિજય એવું નામ સ્પષ્ટ સૂચવ્યા હતાં, સં. ૧૬૦૬ માં નિ. સા. કાચમાલિકા ગુચ્છક ૧૪ માં આ કાચ ત્યાં સંપાદિત કરવા છતાં સંપાદકને તેના કાર્યું નામ સ્ફુટ ઉપલબ્ધ થયું ન હતું. સાક્ષર શ્રીજિનવિજયજીએ સંપાદિત 'વિજ્ઞાપિત-ત્રિવેણી'ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭ અને ૧૮)માં

“ હે ઇદુ ! તે દ્રગ(અહમ્મદાવાદ)થી દક્ષિણ દિશામાં પ્રધાન કરતાં વચ્ચે સ્વર્ગના આકાર જેવું બીજું નગર લાહરેશનું તિલક જોષ્ણેજને તને મનમાં પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થશે; કેમકે વિવિધ પ્રકારની લક્ષ્મી—શોભાથી મનોહર શરીરવાળા મનુષ્યોનો ત્યાં વાસ છે.

રમણીય અર્થાત અનુપમ પદપદ્ર નામની આ નગરીને જોઈ, મનમાં શંકા ધારણ કરતી લોક સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ, અને અલકા(કુજેરની રાજધાની) દૃષ્ટિ ન પહોંચે તેવા સ્થાનમાં વસે છે, અને ભોગાવતી, મદરહિત યર્જને પાતાલમાં પેસી ગઈ લાગે છે.

તથા એને અનુસરીને બીજા કેટલાક લેખકોએ અન્યત્ર જણાવ્યું છે કે આ ‘ઈન્દુદત’ કાવ્ય વિજયપ્રભ સંસ્કૃતિને હૃદયેશીને લખાયેલ છે, પરંતુ આતર અપલોકન અને વિશેષ વિચાર કરતાં તે વિજયદેવસૂરિને હૃદયેશીને લખાયેલ હોય એમ જણાય છે.)

વિ. સં. ૧૭૦૫ માં ધનતેરશે ખંભાતના બ્રીસંધ તરફથી ચોમાસા માટે ખંભાત પધારવા વિજ્ઞપ્તિરૂપ, રાજનગરમાં રહેલા વિજયદેવસૂરિ તરફ લખેલ ગુજરાતી કવિતા-લેખ.

વિ. સં. ૧૭૦૬ માં ભાદ્રવામાં વિજયસિંહસૂરિના આધિપત્યમાં ભેમિનાથ-ભરમર ગીત.

વિ. સં. ૧૭૦૭(૧)મા દીવળદરમા વિજયદેવસૂરિશ્વર અને વિજયસિંહ ગુજની તુષ્ટિ માટે સં. નયકુસુમાંગલિ (નયકુણ્ડિકા)

.....ધનતેરશે દેવકપત્તન (પ્રભાસ પાટણ)થી, ગુજરાતની રાજધાની પાટણમાં ચોમાસું રહેલા પૂજ્ય વિજયદેવસૂરિ તરફ પૂર્વાર્ધ પ્રાકૃત અને ઉત્તરાર્ધ સંસ્કૃત પદ્યોવાળું છંદાદાર રચી ચોક્કસ વિરિષ્ટ નિવેદનવાળું પશુવલ્લખ-વિજ્ઞપ્તિપત્ર.

તપાગણપતિ વિજયદેવસૂરિ અને વિજયસિંહસૂરિની આજ્ઞા લઇને પ્રારંભ કરેલ, અને વિજય-સિંહસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થતાં વિજયપ્રભસૂરિ પટ્ટધર તરીકે પ્રકાશમાં આવતાં (૧) વિ. સં. ૧૭૦૮ માં વૈશાખ શુ. ૫ જુનાગઢમાં પૂર્ણ કરેલ રોડો પ્રગણિવાળો ૧૭૧૧ સ્લોક પ્રગણ અતિવિસ્તૃત દ્રવ્ય, શેષ, કાક, ભાવ લોકવિપચ્છ લોકપ્રકારા નામનો મહાન્ સં. ગ્રંથ.

વિ. સં. ૧૭૧૦ માં જ્યેષ્ઠ શુ. ૬. વિજયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી શયુન્નથના શિખર પર યથેલ સ્ફૂટ (૧૦૦૮ જિનખિજવાળા) તીર્થની પ્રતિક્ષા (વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞા અને આ. વિજયપ્રભ-સૂરિના નિર્દેશથી કર્યાનું) શિલાલેખમાં સ્થપન છે.)

વિ. સં. ૧૭૧૦ માં રાજધન્ય(રાધન)પુરમાં, તપાગણપતિ વિજયદેવસૂરિની વિદ્યમાનતામાં તેમના પટ્ટધર વિજયસિંહસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થતાં સુવર્ણ વિજયપ્રભસૂરિના સમયમાં કાંતિવિજયગણિ માટે હૈમચાકરણ-લઘુરકિયાની રચના.

વિ. સં. ૧૭૧૩ (૧) માં વિજયપ્રભસૂરિ-પર્યન્ત પટ્ટલક્ષી-સન્નિગ્ધ.

વિ. સં. ૧૭૧૬ માં સૂરતમાં વિજયપ્રભસૂરિના આધિપત્યમાં ધર્મનાથ-વિજ્ઞપ્તિરૂપ ઉપમિતિ-ભવ-પ્રપન્ન સ્તવન.

અનેક જિન-સ્તવનો, ચોવીશી, વીશી, સ્વાધ્યાયો, પદો, વિનયવિલાસ વિગેરે.

વિ. સં. ૧૭૨૩ માં ગંધપુર (ગંધાર)માં વિજયપ્રભસૂરિના અધિકારમાં શાંતસુધારસ ભાવના-પ્રબંધ (સં. ગ્રેય દેશીઓમાં મધુર સંગીતમાં ઉતારેલ હસ્ત જૈન ભાવનાઓ.)

વિ. સં. ૧૭૨૩ (૩૨)મા ગંધારમાં વિજયપ્રભસૂરિના આધિપત્યમાં પાંચ રામવાય-કારણ સ્તવન, પદાવશ્યક સ્તવન, ઉપધાન વિધિ-સ્તવન વિ.

વિ. સં. ૧૭૨૬ માં ઉ. ચરોવિજયે રચેલ ધર્મ-પરીક્ષા ગ્રંથનું સંશોધન.

વિ. સં. ૧૭૨૮ માં રાનેરમાં રાજુલ-નેમિ-સદેશ (ભારમાસ).

વિ. સં. ૧૭૨૯ માં વિજયદશમીએ રાનેરમાં વિજયપ્રભસૂરિના આધિપત્યમાં પુણ્યપ્રકારા (આરાધના) સ્તવન (જૈન-સમાજમાં અંતરસમય પર આરાધના માટે બહુધા વંચાતું અને સળગાવતું).

વિ. સં. ૧૭૩૧ માં ગંધારમાં જિનસહસ્રનામ-સ્તોત્ર.

આ નગર(વટપદ્ર)માં મધ્યમાં વિશાલ મુખમ (ચોતરફથી સારી રીતે સમઘાટ-વાળો) અત્યંત ઉંચો મંડપ (માંડવો) છે, ત્યાં રહીને તારે ચારે દિશામાં જોઈ શકાય છે. આ પુરની ચારે બાજુની અનુપમ લદ્દમી-શોળાને તું જાદી જોઈ શકાય છે. પરંપરા આ નગર, પવિત્ર કાંતિવાળા ચારદ્વારવાળા ચેત્ય(જિનમંદિર)નું અનુકરણ કરનારું હોય સ્પષ્ટીય છે. ” અહિંથી અત્યંત પાસે ભુશુપુર(ભરૂચ) છે. ” એમ એ પછીના શ્લોકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

નિઝાલસ વિલિટિંગ્ટન (Withington) નામના પરદેશી મુસાફરે ઇસ્વીસન ૧૬૧૨થી ૧૬૧૬ સુધી હિંદુસ્તાનમાં ફરી માહિતી મેળવી ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના ગવર્નર તરફ લખ્યું હતું, જે લખાણ બ્રિટિશ ગુરૂપ્રથમમાં ગણ્યુ હતુ, તે પ્રકારમાં પરદેશી મુસાફરોએ આવતાં જણાવ્યું છે કે, ઉપર્યુક્ત મુસાફરે બ્રિ એન્ટ એસ્ટવયં કરેલા ઉલ્લેખો સાથે ઈ. સન ૧૬૧૩ અષ્ટોજરમાં (વિ. મં. ૧૬૭માં) સૂચવેલ તરફથી અદરમદાવાદ જતાં આ વટોદરાની મુસાફર લીધી હતી. અહિંથી વેપાર માટે માત્ર ખરીદો હતો. આ નગરને બ્રોઠરા (Brothra), બ્રોઠરા (Brodra) નામથી જાણખાતી તેને સારાં ગિરડોગીરના નાના નગર તરીકે જણાવ્યું છે. તે વખતે આ શહેરનો ગવર્નર મુસાફરના ૨૦૦૦ થોડાઓ તથા પાવડળ વગેરે સૈન્ય સાથે મહી વાસડ તરફ જળપૂત સામે મુદ્દ માટે રોકાયો હતો જેમાં પાછળથી અને વચ્ચે મંધિ થઇ હતી. વિલિટિંગ્ટનને વાસડથી નડિઆદ જતાં સામાન વિ. ઉપાડયા મુસાફરના ૨૦ થોડાઓ અને એક હાથી આપ્યો હતો.^૧

મંબરેરેલો નામના મુસાફરનો ઈ સન ૧૬૩૮-૩૯નો જે અહેવાલ પ્રકટ થયો છે, તે પરથી જણાય છે કે તેણે ઈંડિય ગિરો અને અંગ્રેજ એન્ટ સાથે ભરૂચથી આવી સન ૧૬૩૮માં તા. ૭મી અષ્ટોજરમાં (વિ. મં. ૧૬૮૫માં) પોતાના રેસના ટ્રેસમાં વટોદરાની મુસાફર લીધી હતી. અહિં તેણે અંગ્રેજ એન્ટને ત્યાં હિંદુ નાયનારીઓના નામો જોયા હતા. અર્ધ મજબૂત દિવાલવાળો સારાં છુરજોવાળો કોટ તથા ચાર ખુદ્દા અને એક બંધ રહેતા દરવાજા સાથે પાંચ દરવાજા તેણે જોયા હતા. અર્ધ વણાટ અને રંગારી-છીપા કામમાં ઉઘમી મુખ્યત્વે હિંદુવસતિની તેણે નોંધ કરી છે.

વિ. સં. ૧૭૩૨-૬માં વિજયવલ્લભસિંહા અધિકારમાં મુલ્કસ્થાનક સ્વરૂપ (વીરસ્થાન).

વિ. સં. ૧૭૩૭ માં વિજયદરામીએ વિજયવલ્લભસિંહની આજ્ઞાથી રતલામના ચોમાસામાં હૈમપ્રકાશ (હૈમપ્રકાશ-વિવાણ) વિસ્તૃત વ્યાકરણ-ગ્રંથ-રચના.

વિ. સં. ૧૭૩૮ માં રાનેરમાં ભગવતીસુત્ર-સમજાવ.

વિ. સં. ૧૭૩૮ માં રાનેરમાં શ્યામલ-સાસ (૭૫૦ ગાથા પર્યંત, અપૂર્ણ મૂળી સ્વર્ગરથ વનાં ગાળીનો શાવ, તેમના વચનથી મુપ્રસિદ્ધ ઉપાધ્યાય યશોવિજયે પૂર્ણ કર્યો; જે આશિન-વૈત્રમાં તવ-પદ આરાધન-પ્રસંગમાં જૈન સમાજમાં બહુરો વચાવ-ગવાવ-સંગજાવાય છે).

૧. ‘અર્ધો ટ્રેડરસ ઈન્ડિયા (૧૫૮૩-૧૬૧૬)’ આર્કાઈવ્ડ યુનિવર્સિટી ટ્રેસ, ઈંગ્લેન્ડ તરફથી સન ૧૯૨૧ માં પ્રકટ થયેલ પુસ્તક (પૃ. ૨૦૫).

૨. ‘મંબરેરેલો ટ્રેડરસ ઈન્ડિયા રેસર્ચ ઇન્ડિયા’ ઈસ્વીસન ૧૬૩૮-૩૯ (આર્કાઈવ્ડ યુનિવર્સિટી ટ્રેસ તરફથી ૧૯૩૧માં પ્ર. પૃ. ૧૫, ૧૬).

વિક્રમની અદારમી સદીમાં

વિ. સં. ૧૭૨૧માં તપગચ્છપતિ વિજયપ્રભસૂરિના સમયમાં તેમના આસાધારક, પં. વડોદરાના કૃપાવિજયના શિષ્ય પં. મેઘવિજય નામના વિદ્વાને દીવ્યગંદરમાં પાર્શ્વનાથનાં સ્મરણો એમામું રહી રચેલી શ્રીપાર્શ્વનાથની નામમાલામાં વડોદરાના પાર્શ્વનાથનું પણ સ્મરણ કર્યું છે.^૧

તપાગચ્છમાં વિજયપ્રભસૂરિના અધિકાર-સમય(વિ. સં. ૧૭૧૩ થી ૧૭૪૯)માં પં. ચારિત્રસાગરના શિષ્ય પં. કલ્યાણસાગર કવિએ રચેલી પાર્શ્વનાથ-ચૈત્યપરિપાટીમાં વડપદ્મના પાર્શ્વનાથ(મૂર્તિ)નું સ્મરણ કર્યું છે.^૨

તપાગચ્છમાં વિજયપ્રભસૂરિના અધિકાર-સમયમાં પં. શિવવિજયના શિષ્ય શીલવિજયે વિવિધ દેશોમાં યાત્રા કરી વિ. સં. ૧૭૪૬માં રચેલી તીર્થમાલા(સ્તવન)માં વટપદ્મ(વડોદરા)ના દાદા પાર્શ્વનાથ દેવનું સ્મરણ કર્યું છે.^૩

વિક્રમની અદારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં લુંકાગચ્છમાં ચર્ચાગ્રણી શ્રીપૂજ્ય ગણીશ્વર કેશવશુરના શિષ્ય મુનિ તેજસિંહગણિએ સં. ૬૫૮માં તત્કાલ તથા બીજી કેટલીક લઘુ કૃતિઓ ગુજરાતીમાં રચેલી જણાય છે. જેમણે વિ. સં. ૧૭૨૭માં જલોદમાં પ્રયત્નસ્તવન નેમિનાથનું સ્તવન (હીરાવેશ), વિ. સં. ૧૭૩૩માં છુરાહાનપુરમાં શાંતિજિનસ્તવન, તથા વીર જિનસ્તવન, વિ. સં. ૧૭૩૪માં રતનપુરીમાં જિનસ્તવન, વિ. સં. ૧૭૩૫માં નાંદરામાં આંતરાનું સ્તવન, ૧૭૪૮માં વીરમગામમાં સીમંધર-જિનસ્તવન રચ્યાં હતાં; તે કવિ તેજસિંહે વિ. સં. ૧૭૧૧(?)માં વડોદરામાં નેમિનાથનું સ્તવન રચ્યું હતું.^૪

[આણ]

૧. "જેસલમેરજ નિન મનમોહન કલિકુંડ, ઇસારજ અનિરાય વડોદરઈ પરચંડ;
હુંગરપુર-ઈડર ઉદયપુરજ નિનરાય, ધવલકંઠ નવસારી વાણારસી વરદાય."

—પ્રાચીનતીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૫૨ ચ. વિ. ગં.)

૨. "હુંગરપુરમે દીપતો વડપદ્મ હો વાટિ રખવાલ."

—પાર્શ્વનાથ-ચૈત્યપરિપાટી (પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ ભા. ૧, પૃ. ૭૭ ગા. ૯).

૩. "હલોઠ પાત્ર, વટપદ્મિ દેવ દાદો નિન શોહિ નિતુમેવ;
આંપાનેરિ નેમિ નિજુંદ, મહાડાલી દેવી સુંખ-કંદ."

—પ્રાચીનતીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૨૨, ગા. ૧૧૬).

૪. "તસ શિવ તેજસિંહ, સ્તવન રચો વડોદરા મજાર એ, ૫
સંવન રૂદ્ર અસ્વ(સ)િસી સહી દીવો સો પ્ર(દિ સામ)વ સાર એ;
શ્રીનિમપ્રભુજની સ્તુતિ કીધી, સંઘ સહુ જયજયકાર એ. ૬

ગા. ૬. દસાઈ-જૈન ગુર્જર કવિઓ (ભા. ૨, પૃ. ૩૦૦)

બર્નાર્ડે શા સુસ્ત શાકાહારી છે. શરીરે પણ તેઓ જિંચા ને એકવડિયા છે.-જ્યારે સ્વ. મહાન વાર્તાકાર ચેસ્ટરટન માંસાહારી અને શરીરે પણ સશક્ત ને લગાવદાર હતા. એક વખતે આ બંને નામાંકિત સાહિત્યકારો માર્ગમાં અકસ્માત એકઠા મળ્યા.

તે પ્રસંગે ચેસ્ટરટને શા સામે જોઈ કહ્યું, “તમને જોઈને કેઈ ચોક્કસ એમજ ધારી બેસે કે ઈંગ્લાંડમાં દુકાળ પડ્યો છે.”

“ને, નામદાર!” બર્નાર્ડે શાએ જોયું “આપને જોઈને એ ચોક્કસ એમજ માની બેસે કે ઈંગ્લાંડના દુકાળનું કારણ આપ છે.”

*

પ્રશિયન રાજકુમારની રાણીને છૂટાછેડા પછી એક ગામમાં નજરકેદીની જેમ રાખવામાં આવેલી. તે રાણીએ એક પ્રસંગે પરદેશથી દિમતી માલ મંગાવ્યો. પણ જકાતી અમલદારે જકાત ન મળવાથી માલ રોકી રાખ્યો. રાણીએ એ અમલદારને માલ લઈ પોતાની સમીપ બોલાવ્યો. ને તેને તમાચા ચોડી તેના હાથમાંથી માલ પડાવી લીધો.

અમલદારે આ અપમાન વિશે શહેનશાહ ફેરિકને ફરિયાદ કરી ફેરિકે ઉત્તરમાં લખ્યું, “જકાતી નુકશાન મારા નામે ચડાવવું. માલ જેણે લીધો હોય એ વાલે સાચવે. તમાચા જેને મળ્યા હોય એ પોતાની પાસે રાખે. ને અપમાન!-એક સુંદર રમણીના મુકે.મળ ગુલામી હાથ અમલદારનું અપમાન કરી શકે?-એ તો પુષ્પ કહેવાય.”

મહાન ફેરિકના એક અંગરક્ષકે યુદ્ધના વખતે પોતાની રમણીને પત્ર લખતાં જણાવ્યું, “ઓ વ્હાલી! ધૂરકતા ધરડા રોજની સેવામાં દિવસો વધારે વીતે એમ હોઈ તને મળતાં મોડું થશે.” એ કાગળ અકસ્માતથી ફેરિકને હાથ જઈ ચડ્યો. ફેરિકે એ અંગરક્ષકને બોલાવી તેને લખતાં આવડે છં કે કેમ એ વિશે રાંનિથી પૂછપરછ કરી અને ઉત્તરમાં સૈનિક પોતે સુંદર લખી જાણે છે એમ જણાવતાં ફેરિકે તેની ટેબલ પાસે લખવા બેસાડ્યો અને એનો જ પત્ર એને મોટેથી વાંચીને લખાવવા માંડ્યો. અંગરક્ષક મતરાધ બેઠ્યો. ફેરિકે પત્ર પૂરા કરાવી પૂછ્યું, “ધૂન્ને છે કેમ?” હવે એ પત્રની નીચે એક નવી લીટી પણ ઉમેરે કે, “ઓ પ્રિયતમે! એજ ધરડા રોજ હવે મને જેલમાં મોકલેલ હોઈ તને મળતાં મહિનાઓ વીતી જશે.”

પણ રસિક ફેરિકે થોડા જ દિવસમાં એ અંગરક્ષકને છોડી મૂકી તેને તેની રમણીને મળવા મોકલી આપ્યો.

જર્મનીના એક નગરના ન્યાયાધીશે એક લોકસેવકને ઈશ્વરનું, રાગનું ને કાર્તનું અપમાન કરવા માટે બે વર્ષની સખત સજા કરી. આ મંજૂરમાં શહેનશાહ ફેરિકને અપીલ થતાં તેણે ન્યાયાધીશના રિપોર્ટ નીચે તોંધી કરી: ‘ઈશ્વરને એ ઓળખતો નથી એટલે ઈશ્વરનું અપમાન કરે એ સ્વાભાવિક છે. મારું અપમાન હું મારે કરું છું. ને નામદાર ન્યાયાધીશના

અપમાન માટે અડધા કલાકની સખત કેદની સજા જે વિશેષ પડતી લાગે તો તેમાં ધટાડો કરવાને તેઓ નામદાર સ્વતંત્ર છે.”

એક પ્રસંગે નગરમાં ફરવા નીકળેલા ફેડરિક એક ભીંત પાસે લોકોનું ટાળું મળેલું જોયું. તેણે પાસે જઈ જોયું તો જણાયું કે જાંચે ભીંત પર પોતાનાજ લોશની મશકરી કરતું કંઠાચિત્ર ચોડાયું હતું અને લોકો તે જાંચે માથે જોઈ રહ્યાં હતાં. તેણે શાંતિથી પોતાની સાથેના અંગરક્ષકને કહ્યું, “ભાઈ, ચિત્ર જરા નીચે ચોડ કે જ્યાં લોકો તે સહેલાઈથી જોઈ શકે.”

તે એ શબ્દો સાંભળી શરમીદા બનેલા લોકોએજ તે ચિત્ર તરત સળગાવી મૂક્યું. ફેડરિક સાથેના સુદમાં જર્મન સૈન્યનો વાવટો સાચવનારે એક વખત શ્રુલથી વાવટો નીચે મૂકી દીધો. તે જોઈ ફેડરિક એ વાવટાનો દાંડો લઈ અમલદારની પાછળ પડ્યો. અમલદારે માન્યું કે ચીડાયેલ ફેડરિક પોતાને મારવા આવે છે અને તે તો નદીનાળાં કે પૂલ કૂદતો લાગવાજ માંડ્યો. તેની વિરલ ઝડપ આગળ હારીને અને તે પર મુઘ્ધ બનીને ફેડરિક આખરે પાછો ફર્યો.

સવારમાં તે અમલદારના ઉપરીએ ફેડરિકને અમલદારનું રાજીનામું બતાવ્યું. તે ફેડરિક અમલદારને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું “બસા માણસ, હું તમને તમારો વાવટો, નાવકપદ ને બિલ્લો આપવા દોડ્યો પણ તમે એ વખતે એવા લાગ્યા કે મારા ધરડા પગ તમને પહોંચીજ ન શક્યા. કંઈ નહિ—હવે એ સંભળી લ્યો.”

*

હિંદી ફોર્મ—ઉદ્યોગના સ્થાપક દાદા સાહેબ ફાળકેના તેજને ન સાંપી શકવાથી ફોર્મ કંપનીના માલિકોએ કામ પોતેજ સંભાળી લીધું. પણ પરિસ્થાપનામાં ફોર્મો જોઈ એ એવી વખણાઈ ન શકી. એ પરથી માલિકોએ જૂના નોકરોને બોલાવી તેમને ફોર્મો સંબંધમાં ફાળકેની યુક્તિ—પ્રયુક્તિ વિશે પૂછ્યું. તે પ્રસંગે એક આજ્ઞાક નોકરે જવાબ દીધો, “સાહેબ, તેઓ તો હંમેશ રાત્રે ફોર્મોને દૂધથી સારી રીતે ધોઈ નાંખતા.”

“એહ સગળ્યું.” માલિકોએ કહ્યું. તે તેમણે ફોર્મો ધોવાને હંમેશ રાત્રે સારી રીતે દૂધ મોકલાવવા માંડ્યું. ફોર્મોને બિચારોને તો દૂધની જરૂર નહોતી. પણ એ રીતે નોકરોને વગર ખર્ચે હંમેશની ગહેફીર ગોઠનાઈ ગઈ.

ફાળકે ઈંગ્લાંડમાં એક શાકાહારી અંગ્રેજ કુટુંબમાં જિતરેલા. ગૃહપતિની કન્યા મીસ રોઝ હિંદી પાકશાસ્ત્રમાં પૂજન્ન રસ ધરાવતી. તેણે ફાળકે પાસે કોઈ નવો વાની શીખવાનો આગ્રહ કર્યો ને ફાળકેએ એને બર્નિયાં બનાવવાની રીત શીખવી તેમાં નાંખવાની વસ્તુઓનું પ્રમાણ લખી આપ્યું.

તે પછી મીસ રોઝે બર્નિયાં બનાવ્યાં ને ફાળકે જમવાં બેઠા. એક બર્નિયું ચાખીનેજ ફાળકે તો બસી બેઠા ને તેમણે બર્નિયાં પાસેના ટેબલમાં પધરાવવા માંડ્યાં. થાળી ખાલી જોઈ મીસ રોઝે માન્યું કે ફાળકેને બર્નિયાં માફક આવી ગયાં છે ને તે તો હસીને વધુ ને વધુ જ મૂકતી ગઈ.

હવે ફાળકેએ ચાકીને ટેબલના ખાનામાંથી બર્નિયાં કાઢીને એનો ટગનો કર્યો એ જોઈ ગભરાઈ બેઠેલ મીસ રોઝને એમણે સમજાવ્યું કે તેણે શેર વેસનમાં ચમચીબર હળદર નાંખવાને બદલે ચમચીબર વેસનમાં શેર હળદર મેળવી હતી.

ચર્ચાપત્ર.—

ઐતિહાસિક જુઠાણું

માન્યવર તંત્રી શ્રી—

ઇતિહાસની એ એક કસબ દશા નથી લાગતી કે એમાં કેટલાક નવલકથાધારે તો કોઈક રસિકતાપ્રેમીઓ, કેટલાક રાજદાનીઓ તો કેમકે ઉપદેશો પોતપોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રસંગોની વધવટ કરી નાંખે છે, અથવા કેટલાક સંશોધકો પૂરતાં પ્રમાણે વિના જ અમુક માન્યતાઓને ઇતિહાસ તરીકે સ્વીકારી લે છે? જગતના દરેક દેશના ઇતિહાસમાં ઓછેવધતે અંશે વિકૃતિ પ્રવેશી જ ચૂકી છે અને એના મૂળ તરીકે મને તો ઉપરનાં જ કારણો જણાય છે.—કેમકે વધવટ કરનાર કે માન્યતાઓ સ્વીકારનારે મને તે ઉદ્દેશથી એમ કહ્યું હોય પણ સમય જતાં એવો વધવટ કે એ માન્યતાઓ શુદ્ધ ઇતિહાસને ડાળી નાંખે છે અથવા એના સંશોધનમાં આડખીલીરૂપે ઊભી થાય છે.

જૂતકાગના પૌર્વાત્ય કે પાશ્ચાત્ય લેખકો પ્રજામાં નીતિ, સંસ્કાર કે શક્તિ ખોલવવાને ઇતિહાસનો આશ્રય લેતા. વર્તમાન લેખકો ઇતિહાસને એ રીતે વિકૃત કરવા માટે તેમના પર જો કે દોષ તો ઢોળે છે પણ દિલગીરીની વાત એ છે કે તેઓ પોતે જ પ્રજાની અમુક પ્રકારની રસવૃત્તિઓ મંતોપવાને ઇતિહાસને એમના પૂરોગામીઓ કરતાં પણ વિશેષ પ્રમાણમાં ચૂંટી નાખે છે; ને બૂલી જાય છે કે ભવિષ્યના ઇતિહાસધારના માર્ગમાં તેઓ જો રીતે કંટક વેરી રહ્યા છે.

આજે આપણે જાણીએ છીએ કે વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની કેટલીક ઐતિહાસિક નવલ-કથાઓને વાસ્તવિક ઇતિહાસ સાથે કશો જ સંબંધ નથી, તે પ્રજાની વિવિધ પ્રકારની રસવૃત્તિઓ સંતોષવાને જ લખવામાં આવી છે. છતાં ભવિષ્યના ઇતિહાસધારે એમાં પણ ઇતિહાસ શોધવાનો પ્રયાસ નહિ કરે એની ઇંછા ખાતરી? પુરાણો, પ્રબંધો કે ‘પૃથ્વીરાજ રાસો’ જેવાં પુસ્તકો રચાયાં હોય તે સમયની પ્રજા કે લેખકો ન્દણતાં જ હોય કે આ રચનાનો આશય કેવળ ઇતિહાસ નથી છતાં આજે આપણે એમાંથી જ ઇતિહાસ ઝોળીએ છીએ ને? આ સ્થિતિમાં ઇતિહાસને ચૂંચતા કોઈ પણ લેખકને અટકાવે એ શું પ્રજાનો ધર્મ નથી?

ઐતિહાસિક વ્યક્તિને વાસ્તવિક કરતાં વિશેષ ઊંચે ચડાવવા કે વધુ નીચે પટકના માગતા લેખકો એમ કરવું એને કલાકારની સ્વતંત્રતા માને છે. પણ જૂલો જાય છે કે એમ કરીને તેઓ દેશના શુદ્ધ દર્શનને ચૂંટી નાખે છે અને ભવિષ્યના સંશોધકોને મુશ્કેલીમાં ઉતારે છે. કેવળ દ્વિદંતો જ નહિ પણ જગતના દરેક દેશના ઇતિહાસમાં આ કે એવાં બીજાં કારણોએ ઓછેવધતે અંશે ગોટાળા વળી જ ગયા છે.

ઈજ્જત ને યુરોપના લેખકોએ કવીયોષેદ્વાની રસિકતાને વધારે દિવ્ય દેખાડવાને લખ્યું કે તે દારૂને અમૂલ્ય બનાવવાને તેની સાથે મોતી મેળવીને પીતી. પણ રાસાયણિક દ્રવ્યોથી સિદ્ધ થયું છે કે કોઈ પણ પ્રકારના દારૂમાં કોઈ પણ પ્રકારનાં મોતી ગળી

શકતાં જ નથી. ગ્રીક, રોમન, અને તેમના અનુયાયી ઇતિહાસકારોએ નીરોને વધારે દુષ્ટ ચીતરવા લખ્યું કે, 'તેણે પોતાની માતું ખૂન કરાવ્યું હતું; અને રોમ સળગી ઊઠ્યું તે વખતે તે વાંસળી વગાડતાં વગાડતાં 'દ્રોણનું દહન' નામનું ગીત ગાતો હતો.' પણ એ એવો દુષ્ટ હતો જ નહિ. તેની માતાનું ખૂન તો કોઈ જીજ્ઞ વ્યક્તિએ અકસ્માતમાં જ કરી નાંખેલું; રોમમાં વાંસળીનો પ્રવેશ તો નીરોના મૃત્યુ પછી સો કરતાં પણ વધારે વર્ષ વીતી ગયા કેડે થયેલો; ને 'દ્રોણનું દહન'—એ ગીત તેને આવડતું જ નહોતું. દ્રોણનો ઘેરો એ એક દંતકથા જ છે કેમકે પેરિસ હેલનના પ્રેમમાં પડે છે તે વખતે હોમરના જ કથન પ્રમાણે હેલનની ઉંમર ૧૦ કરતાં પણ કંઈક વિશેષ વર્ષની હોય છે. થર્મોપલી ૩૦૦ માણસોથી નહિ પણ ઝોછામાં ઝોછાં સાત હજાર ને વધુમાં વધુ બાર હજાર માણસોથી રક્ષાયું હતું. બેબિલોન સંપ્રદમાં 'મૂલતા બગીચા (Hanging gardens)' શબ્દપ્રયોગ વાંચી ઇતિહાસકારોએ ફેરવ્યું છે કે બેબિલોનમાં જગતના અજૂતપૂર્વ બગીચાઓ આવેલા હતા. પણ સમકાલીન લેખકોના ઉલ્લેખો ને અન્ય સંશોધનોથી જણાય છે કે ત્યાં બગીચાઓ નહોતા પણ દિંદી રચાપત્યનું અનુકરણ કરી બેબિલોનના રચપતિઓએ ત્યાંના ગદાલયોમાં ધ્રુવારા અને ફૂલ-કુંડોઓ ગોઠવી શકાય એવા અપૂર્વ ઝરખાઓ રચેલા ને તેને 'મૂલતા બગીચા'ની ઉપમા અપાયેલી. અલેક્ઝાંડરે જગત છૂટી સ્વર્ગ છૂતવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવી હતી એ વાત ગલત છે કેમકે તેણે જગત જીત્યું જ નહોતું.—દિંદમાં તેણે સળગેલ હાર ખાધી હતી. કોલંબસ વિશે કહેવાય છે કે તેણે થોડા વખત પછી થનાર બ્રહ્મણી ગણતરી પરથી અમેરિકાની અજ્ઞાન પ્રગતે તેમના પર પ્રભુનો કાપ ઉતરવાનો છે અને એની સામિતીમાં ચન્દ્ર શીસાઈ જવાનો છે એ દર્શાવી વશ કરેલી. પણ આ પ્રસંગ જે વખતે ગણાયો છે એ ૧૫૦૪ની સાલમાં જગતમાં કે અમેરિકામાં એકે બ્રહ્મણ હતું જ નહિ; અને અમેરિકાની મૂળ પ્રજા એ પહેલાં પણ બ્રહ્મણ વિષેની માહિતી ધરાવતી જ હતી. વિલિયમ ટેલ વિશે કહેવાય કે તેણે પુત્રના માથા પર રહેલા લીંબુને તીરથી વીંધી નાખ્યું હતું, પણ સ્વીસ ઇતિહાસકાર તપાસતાં જણાય છે કે ત્યાં વિલિયમ ટેલ નામનો કોઈ વ્યક્તિ જ થઈ નથી. કોન્સ્ટે-ડાર્બન મહાન સંન હતો એ વાત ખોટી છે કેમકે તેણે પોતાની સ્ત્રીનું અને બે છોકરાંનું ખૂન કર્યું હતું. મહાન આફ્રેડે છૂપાવેશે ડેનીશકેમ્પની મુલાકાત લીધી હતી એ વાત પણ એટલી જ ગલત છે, કેમકે આફ્રેડેને ડેનીશ ભાષા આવડતી જ નહોતી. રાણી એલીઝાબેથ સાંત કે મધુર સ્વભાવની નહિ ઉલટી ક્રોધી અને ક્રૂર હતી. જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનનો તેના બાપ સાથેના સાચની કુદાડીવાળો જગવિખ્યાત પ્રસંગ બનેલો જ નથી. એના ચરિત્રકાર મેસન ધીમે તે અમેરિકન પ્રજાની નીતિ કેળવવાને જ ઉમેરેલો છે. આવાં આવાં તો યુરોપ—અમેરિકા કે મંજીમના ઇતિહાસમાં અનેક જુદાણાં પ્રવેશી ગયાં છે અને તે જેને લેખકોની સ્વતંત્રતા ગણવામાં આવે છે એ મનરચી સ્વચ્છંદતાના પરિણામે જ.

દિંદના ઇતિહાસની પણ કંઈક એવીજ સ્થિતિ છે.

સેનાપતિ અલેક્ઝાંડર પંજાબમાં સેન્ડ્રોક્રાટસ નામના જે મગધપતિને મળ્યો તે ચન્દ્રગુપ્ત ગણાય છે. પણ ખરી રીતે તે અશોક હતો. કેમકે ચન્દ્રગુપ્ત પંજાબમાં ગયેલો જ નથી. અલેક્ઝાંડરનો સુબો સેન્ધુકસ પોતાની કુંવરી સેન્ડ્રોક્રાટસને આપે છે પણ ચન્દ્રગુપ્ત યવનકન્યા પરણ્યો જ નહોતો જ્યારે અશોકે યવનકન્યા સાથે લગ્ન કર્યાનાં પૂરતાં પ્રમાણ છે. અલેક્ઝાંડર

ચન્દ્રગુપ્તના શાસનના પૂર્વભાગમાં હિન્દમાં આગ્યો હોય તો તે વખતે સિંધમાં સિંધુગેજી, કાશ્મીરમાં પુષ્કરાક્ષ ને પ્રાસીકાના રાજા તરીકે મેઘાક્ષ હતો;—જ્યારે અલેક્ઝાંડરના સમયમાં સિંધ અને પશ્ચિમ-ઉત્તરહિંદમાં પોરસ ને પ્રાસીકાના રાજા તરીકે જેન્ડ્રાસ હોવાનું જણાવાય છે. ને જો અલેક્ઝાંડર ચન્દ્રગુપ્તના પાછલા શાસનકાળમાં આગ્યો હોય તો તે વખતે ઉત્તર-હિંદમાં બાર વર્ષનો રાખત દુષ્કાળ હતો જ્યારે અલેક્ઝાંડરની સવારી પ્રસંગે તો નદીનાળાં ભરપૂર હતો. અલેક્ઝાંડરનો સમકાલીન એલ્ક્વી મેગેસ્થીનીસ હિંદનું જે વર્ણન કરે છે તે ચન્દ્રગુપ્ત કરનાં અશોકના સમય સાથે વિશેષ મળતું આવે છે.

પૃથ્વીરાજ વિષે કહેવાય છે કે તે ગુજરાતના રાજા યોગ બીમદેવ સાથે અયડામણમાં આગ્યો હતો, તેણે સંયુક્તાનું દરજી કર્યું હતું, શાહજુહોન ધોરીને તેણે સાતવાર દરાગ્યો હતો, સંયુક્તાના મોહપાશમાં લપટાઈ તે છેલ્લા યુદ્ધમાં રણમૃતિ પર ન જઈ સક્યો, તેણે એકજ બાણથી સાત તાવડા વીધી તેની ઉપરના ઝરખામાં બેઠેલા શાહજુહોન ધોરીને વીધી નાંખ્યો હતો. પણ આમાં શાહજુહોન ધોરીને તેણે સાતવાર દરાગ્યો હતો તે સિવાયની એક પણ બાબત સાચી લાગતી નથી.

૧૨૩૩ માં ગાદીએ બેસી ૧૨૩૫ માં ગુર્જરપતિ બાળ મળરાજ મૃત્યુ પામ્યો. ને તેનો નાનો ભાઈ ભીમદેવ બીજો ૧૨૩૫ માં ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો. મળરાજ જ્યારે બાળક હતો ત્યારે ભીમદેવ તો કેટલો નાનો બાળક હશે એ રાહેજે સમગ્રાય. ને પૃથ્વીરાજનો ૧૨૪૮ માં તો વધે ચાલે છે ને ૧૨૪૦ માં તે દિલ્હીનો સમ્રાટ હોય છે જ્યારે હિંદી રાજાઓને રંજડતા શાહજુહોન સામે પગલાં લેવાની તેને વિનંતિ કરવા પૂર્વ અને ઉત્તરહિંદના રાજાઓનું પ્રતિનિધિમંડળ મહારાજા ચન્દ્રરાજનો સરદારી નીચે તેને મળવા આવે છે. નાના બાળકને સમ્રાટ પૃથ્વીરાજ સાથે, અને તે પણ એક કન્યા સંગંધમાં, અયડામણ શી રીતે ગંભીરી શકે? પૂરાવો જોઈએ તો પૌરાણિક પદ્ધતિએ લખાયેલ એક ‘પૃથ્વીરાજ રાસો.’

પૃથ્વીરાજને સંયુક્તાનું દરજી કરવું પડે એ રિયતિમાં જ્યયંદ્ર હતોજ નહિ. ને સંયુક્તાને પરણવાની પૃથ્વીરાજની ઇચ્છા પછી આખા હિંદમાં એક પણ એવો રાજા નહોતો કે જે તેની પ્રિયતમાના સ્વયંવરમાં ભાગ લઈ શકે. ‘મહાભારત’ની સ્વયંવર કલ્પના ઉપરથી ચંદ્ર અરદાઈ એ જોડી કાઢેલા રસિક પ્રસંગ સિવાય એની બહુ કિંમત નથી.

જ્યયંદ્રના દેશદ્રોહની વાત પણ એટલી જ ગલત છે. કેમકે શાહજુહોન જ્યારે છેલ્લી વખતે પૃથ્વીરાજની સામે આવે છે ત્યારે તે દિંદ બહારના મુસ્લીમ શહેનશાહોનાં સૈન્યોને પણ સાથે લેતો આગ્યો હોય છે છતાં પૃથ્વીરાજ સામે ખુદશા યુદ્ધમાં ઊભા રહેવાની તેની હિંમત ચાલતી નથી. જો એક હિંદુ રાજાની તેને ગદ્દ હોત તો એમ ન બનત. ને જો જ્યયંદ્ર દેશદ્રોહી બન્યો હોત તો પૃથ્વીરાજની પાછળ હોમાનારા માત્રવપતિ ઉદયરાજ વગેરે અનેક રાજાઓ તેનું વેર લીધા વિના ન રહેત.

પૃથ્વીરાજ સંયુક્તાના પ્રેમમાં યુદ્ધ વીસરે છે એમાં પણ કંઈ વલુદ નથી. મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ એક હિંદુ સમ્રાટને બદનામ કરવા ગોઠવેલા તૂટ સિંધાય એની કશી કિંમત નથી. સાતસાત વખત દાર્યા પછી છેલ્લી વખતે શાહજુહોન જ્યારે બિનદિંદી મુમ્તજમાન સમ્રાટોની મદદ સાથે પૃથ્વીરાજ સામે આવી પહોંચે છે ત્યારે પણ વિજય વિષે સંકા જણાતાં તેણે યુદ્ધના નિયમોનો ભંગ કરી, રાત્રિને વખતે સતેશા દિંદુ સૈન્યમાં ને પૃથ્વીરાજના

તંત્રમાં નીચ સુક્તિઓ ગોઠવી, યુદ્ધની સરખાત પશુ યદ્ય શકે તે પહેલાંજ પૃથ્વીરાજને કપટથી પકડી તેને તેજ વખતે દિલ્હીમાં જીવતો ને જીવતો કિલ્લામાં ચણી લીધાની (દુર્ગાન્તરે-૬ ચે ચિત્ત) બાબતનું 'હમ્મીર મહાકાવ્ય'ના કર્તા જે તટસ્થ વર્ણન કરે છે તેને બાબુએ રાખી ચંદની હકીકત ફક્ત તે રસિક હોવાના કારણે જ સ્વીકારી લેવી ?

ચંદ-જણાવે છે કે સાત તાવડા વીધીને અંધ પૃથ્વીરાજે સાહસુદીનને માર્યો. શું એક હિંદુ સમ્રાટ પોતાની સક્તિનું દુરુપયોગ સામે એવું પ્રદર્શન કરવાને તૈયાર થાય ? અને યાવ તોપણ જે દુરુપયોગ એની નાલાયકી ગણવા છતાં સાનસાન વાર દરાવીને એણે છાડી દીધો એને જ તે એવી રીતે મારે ? જો પૃથ્વીરાજને સાહસુદીને મારી નાંખ્યો હોય તો પૃથ્વીરાજના વધ પછી માલવપતિ વગેરે સાહસુદીનની સાથે યુદ્ધ કરે છે એ સાહસુદીન આખો ક્યાંથી ?

સિદ્ધરાજ અને જરમા એડણનો પ્રસંગ પણ એટલોજ મગ્ગત છે. કેમકે જે વખતે એ પ્રસંગ મોંઘાયો છે એ વખતે સિદ્ધરાજ પાટણમાં જ નહોતો.

કરણ વાઘેલાની પત્ની કૌસાદેવી અને પુત્રી દેવળદેવી સંબંધમાં નોકાવલ વાતો પણ એટલી જ ખેંદી છે, કેમકે કરણને કૌસાદેવી નામે પત્ની નહોતી અને પુત્રી તો સમૂળગી જ નહોતી.

આ રીતે આવાં કે કસકતાના કારામુદ જેવાં કેટલાંક જુઠાણાં વિધર્મીઓએ ગણી નોંધીને ફેસાવેલાં હોય છે-જે અટકાવવાં ખૂબ મુશ્કેલ અને છે. પણ આપણા જ લેખકો એ પરથી તારવીને કંઈક લખવા બેસો, કે કલાકારની છૂટના ગઢાને મહેતમ લખી નાંખે એ અસહ્ય છે. 'કરણધેસો' છે કેવળ નવલકથા; છતાં કરણ વાઘેલાના જૂતાંત સંબંધમાં એનાં પણ એમ આજે પ્રમાણો અપાય છે, એમ આજની નવલકથાઓનાં ન્યારે પ્રમાણો અપાશે. રે ઇતિહાસની શી દશા યશે ?

નરસિંહ

સ્વીકાર

ત્રૈમાસિકો : માનસી; કાર્જસ ત્રૈમાસિક; દેશોગાન્ય; જૈન સિદ્ધાંત બારકર; કુસુમ; માધુરી.

માસિકો : શારદા; યુવક; પ્રસ્થાન; ગાલમિત્ર; ગાલજીવન; બાળક; સ્ત્રી-બોધ; કમર; નવરચના; દીપક; જૈન સત્ય પ્રકાશ; આત્માનંદ પ્રકાશ; ફેરમ; યુગરાત સાળાપત્ર; વ્યાપાર; શિક્ષણ પત્રિકા; વૈદ્યકલ્પનરુ; ખેતીવાડી વિજ્ઞાન; કચ્છી દશા આસવાળ પ્રકાશ; આત્મવાડી; ગીતા; પ્રગતિ; અનાયિલ જગત; ક્ષત્રિયમિત્ર; નિશ્ચયિતાન; યુગ સદાશ; ગાંડીવ; વેપાર ઉદ્યોગ; ઉનેવાળ જાન્યુ; શ્રીમાળી શુભેચ્છક; વિશ્વજ્યોતિ; ઉત્તતિ; ક્ષિર્ણેશ્વર; કપ્તાન; કલ્યાણ; અનેકાન્ત; New Book Digest; Indian Review.

પાક્ષિકો : બોસવાલ; દુન્દુલિ.

અઠવાડિકો : પ્રજાજાન્યુ; યુગરાતી; યુગરાતી પંચ; જય સૌરાષ્ટ્ર; નૌકા; જૈન જ્યોતિ; સ્ત્રી સક્તિ; લોકસેવા; રાજસ્થાન.

નોંધ

હું મણાં હમણાં મુસ્લીમ લીગના આગેવાનોએ હિન્દમાં ગળે મુસ્લીમ રાજ્ય સ્થાપવાનો જ નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે. તેઓ શુદ્ધ ગાંધીય હોલયાલોમાં પણ સહકાર આપવાને ગદ્યે એનો સામનો કરી બેસે છે; જુદે જુદે રચણે લશ્કરી 'યજ્ઞ' જમાવવાની તેઓ યોજનાઓ ધરે છે, હિન્દની હિન્દુ પ્રજા પર આધિપત્ય મેળવવાને તેઓ ગિનહિન્દી મુસ્લીમ પ્રજાઓ કે રાજ્યો સાથે પણ સહકાર સાધે છે; જુલમગાર રાજ્યો પણ બે મુસલમાન હોય તો તેઓ તેમને સાથ આપવા દેડે છે; ઉત્તર હિન્દને પાકીરતાન બતારી પૂર્વ અને દક્ષિણમાં પણ પોતાનો પગ જગાવી રાખવાની તેઓ સુકિતઓ વિચારે છે; તેમનાં વર્તમાન-પત્રો જગતની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અને મદાન હિન્દુ પ્રજાને માટે 'ગેર કામ' સિવાય બીજો શબ્દ નથી વાપરનાં; અને પગલગા વડા પ્રધાન સર સિકંદર ને મુખ્ય ધારાસભાના વિરોધ પક્ષના નાયક સર દહેલવી જેવી જવાબદાર વ્યક્તિઓ ગાંધેરમાં બોલે છે: 'રાજ્ય કરવાને તો મુસલમાનો જ સર્ગીયા છે. બનિયાઓનું એ કામ નથી. જસો-તણસો મુસલમાનોએ હિન્દ હતી લીધું હતું. બીગના મુસ્લીમ યુવાને સિંધ હતું હતું; તો નવ કરોડ મુસલમાનો શું ન કરે?'—આવાં શાંતિધાનક લાપણાં પડેથી કાં તો એમ માનવું જોઈએ કે એ નાયકો ઇતિહાસ કે રાજકારણના મૂળાક્ષરો ગણ્યતા જ નથી; અથવા તો પછી તેઓ ગાણી જોઈને કામી ઉશ્કેરણી ફેલાવી રહ્યા છે.

આખા જગતના ઇતિહાસકારોએ ઈજુલેલું એ રાજ્ય છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ઇ. સ. ૧૮૦૦ સુધી આખા જગતમાં વધારેમાં વધારે લશ્કરી યજ્ઞ અને તેજસ્વિતા હિન્દુ પ્રજાએ જ દાખવ્યાં છે. જે સિકંદર સ્વર્ગે હતવાના કેડ સેવતો હતો એ-જગતનો મદાનમાં મદાન ગિનહિન્દુ સેનાપતિ પણ-હિન્દમાં અણુકણી શીકરત ખાઈ ને દત્તાશ બની ગયેલો. ગુર્જરપતિ બીમદેવે અરૂપ સૈન્યની મદદથી સિંધના યવન સમ્રાટને તેના લશ્કર સાથે મહાસાગરમાં દડસેલી મૂક્યો હતો. મધ્ય અને પશ્ચિમ એશિયાની મદદ પર ઝંખૂમતા શાહજુહીનને પૃથ્વીરાજે સાતસાત વાર નમાવ્યો હતો. બાળ બાદલે આખા મુસલમાન સૈન્યને તોળા પોડરાવેલી. વિક્રમનારાયણ કરતાં પાંચપાંચ ગણું સૈન્ય ધરાવવા છતાં જલાલુદ્દીન તેની સામે બીજો ન રહી શકતો. મુસલમાનો હિન્દમાં વિજય વર્ષો છે તે લશ્કરી બળથી નહિ પણ ધર્મયુદ્ધ ને શસ્ત્રમર્થોતાની નીતિ સાચવી રાખનાર હિન્દુ પ્રજા સાથે કપટ રમીને. ઉદાર હિન્દુ રાજવીઓને નીચતાપૂર્વક ફિલાઓમાં ચણી દેનાર, નાનકડાં બાળકોનાં લોલો વદાવનાર, સ્ત્રીઓના ગર્ભો ચીરાવનાર મુસલમાનોએ હિન્દમાં શુદ્ધ લશ્કરી વિજય નથી મેળવ્યો; સત્ય ઉપર અસત્યનો ક્ષણિક વિજય મેળવ્યો છે.

ને, વાણિયા-ખાહણ રાજ્ય ન કરી સડે કહેનારે આણકયથી માંડી ચાંપો, વિમળમંત્રી, શાન્તુ, ઉદયન, વરતુપાળ, તેજપાળ, હેમુ, લામાશાહ, અમરજી, ઘેલાશા વગેરેની પરંપરાનો

ગોચરી

‘Inside Europe’ ના જર્મનિષ્ઠાત લેખક જોહાન ગન્ધરે તાજેતરમાં ‘Inside Asia’ (એશિયાની બીતરમાં) નામે એક પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. તેમાં શ્રી મહાત્મા ગાંધીજીને શુદ્ધ પછીના હિન્દનાં મહાનમાં મહાન પુરુષ તરીકે ઓળખાવતાં તેમના વિષે તે લખે છે: ‘ગાંધીજી કે જેઓ બ્રિટિશ સલ્તનત સામે શાંતિની લડત લડ્યા છે તેઓજ હિન્દમાં બ્રિટનના સૌથી મહાનમાં મહાન મિત્ર છે. હમણાં હમણાં પ્રગ્ન એમ ધારી બેસે એમ છે કે તેઓ તેમનાં છેલ્લાં મહાન વીરા વર્ષોમાં બની ગયા છે; તેમની હિન્દમાં કરી ગણતરી નથી. પણ એના જેવું જુદાણું બીજું એકે ન હોઈ શકે. તેઓ હજી પણ જીવંત હિન્દીઓમાં અદ્વિતીયપણે વધુમાં વધુ મહત્વની બાંધે છે.....તેઓ માનવોને ને પ્રગ્નજોને વશ કરી શકે છે. તેઓ દૃઢ સિદ્ધાંતવાદી છે.’

બર્નાર્ડ શોના એક લત્તીજીએ હમણાં ‘Bernard’s brethren’ નામે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. તેમાં શો ના કુટુંબ અને તેના પૂરોગામીઓ વિષે રૂઝિક વિગતો આપવામાં આવી છે. શો કોમરેલ સાથે લોલોનો મંગળ ધરાવે છે. બર્નાર્ડ નામ એ મંગળમાંથી જ બીતરી આવેલું છે. શોના ધણીય પૂર્વજો સાહિત્યકારો હતા. એક બે જણે એન્કા રથાપેલી. ઔસ્ટ્રેલિયામાં પ્રથમ જઈ પહોંચનાર શોનાજી પૂર્વજો હતા. શોનો દાદીએ બાવીશ વર્ષમાં પંદર તેંદુરસ્ત સંતાનોને જન્મ આપેલો. શોનો જન્મ ૧૮૫૬ ના જુલાઈમાં થયેલો. તેનું બાળપણ ગરીબાઈમાં વીતેલું. વીશ વર્ષની ઉંમરે તેણે લખવાની શરૂઆત કરી અને ત્રીસ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં તે કુલ ૬૮ રૂપિયા કમાયો. તે પછી યુક્તિપ્રકૃતિઓથી તે લેખક તરીકે વિખ્યાત બન્યો. તેણે નોબલ પ્રાઇઝની સવા લાખની રકમનો અરવીકાર કર્યો. એક અમેરિકન કોટમાધિપતિએ એની કૃતિઓના સીનેમા હક માટે પચીસ લાખ રૂપિયા ધામ્યા તે પણ તેણે નકાર્યા. તે પછી તો તે એટલો નામાંકિત બની ગયો કે તેના હરતાદાર માટે પણ લોકો ૧૫૦ થી ૨૦૦ રૂપિયા આપતા.

રોયલ એસ્ટ્રોનોમીકલ સોસાયટીએ પ્રત્યક્ષમાં આવે એટલો સમય સૂર્ય ગ્રહણ ટકાવી રાખવાની શોધ માટે બર્નાર્ડ લ્યોટ નામના ફ્રેન્ચ વિદ્વાનને સુવર્ણચંદ્રક આપ્યો છે.

અમેરિકન લેખકોના મિત્રમંડળ તરફથી હર્બર્ટ ક્રાઉઝને તેની ‘Wind without Rain’ નામની નવલકથા માટે એક હજાર ડોલરનું ઈનામ આપવામાં આવ્યું છે.

અબ્બાસ કરી લેવો ભોઈ એ. મોગલ સહેનસાહેબ દિલ્હોપતિઓ કહેવાતા હશે પણ એમનું રોમન તો ગિરજા-ટોડરમજ જેવાં અનેક વણિકરત્નોને આભારી હતું.

આ કથન મુસ્લીમ કોમ સામે નથી; પણ શ્રી. હાસનના શબ્દોમાં ‘પોતાના અંગત સ્વાર્થ કે મહત્વાકાંક્ષાથી ધેરાયેલા’ જે કેટલાક કામીવાદી આગેવાનો મુસ્લીમ પ્રજાને અને સાથે જ હિન્દને પણ ખાડામાં પાડી રહ્યા છે તેમની સામે છે. આજે તો બંને કામોએ પોતાનું જીવન ટકાવવાને પણ એક યઈ સામાન્ય દુસ્મન સામે ઝૂમવાનું છે. એ પ્રસંગે ઔતરિક ધુરધુરાર અરથાને ગણાય.

અમેરિકાના જુલિયા એલીસવર્થ ફોર્ડ મંડળે જાળકા અને તરણોને માટે અતીવ ઉપયોગી ગ્રન્થ તા. ૧૫ જુલાઈ સુધીમાં લખી મોકલનારને માટે ૨૦૦૦ ડોલરનું ધનનામ જાહેર કર્યું છે.

રશિયન સરમુખત્યાર રોલીન પોતાની આત્મકથા લખે છે. ઝેકારલેવેસ્કિયાના માછ પ્રમુખ બેન પ્રગતેન ઉપર એક પુસ્તક લખે છે.

તાજેતરમાં એક હિન્દી યુવાને જર્મનીમાં બાદશાહી અદાથી એક નાઝી મંડળની મુલાકાત લીધી. ત્યાં તેણે હોટલરના ગરીબો ગરેના ફૂંટમાં પંદર દગ્ગર પૌન્ડ બર્પા ને તરતજ એક ફાડી આપ્યો. મેડળે એને નિજામના લાગીમ તરીકે માની આવી મુંદર બેટ માટે આભાર માનવાને એક પ્રતિનિધિ મંડળ હૈદરાબાદ મોકલવાનો વિચાર કર્યો. પણ પછી પોલ જણાતાં, ને યુવાન નજરે ન પડતાં એક ફાડી નાખવામાં આવ્યો.

૧૯૩૮ ના મે માસમાં હિન્દમાં પરદેશથી બાર કરોડ પીરતાળીશ લાખનો માલ આયાત થયો; બાર કરોડ બે લાખની નિકાસ થઈ. ને ૧૯૩૯ ના મે માં ચાદ કરોડ બાસક લાખની આયાત ને પંદર કરોડ જત્રીશ લાખની નિકાસ થઈ છે. એમાં નિકાસ મુખર્ષ બંદરે વધી છે; આયાત કલકત્તા બંદરે વધી છે.

ચલચિત્રોથી થતા લાભલાભનો અહેવાલ તૈયાર કરવાને અમેરિકામાં નીમાયેલી સત્તાવાર સમિતિએ ચાર વર્ષ સુધી એ વિષયનું નિરીક્ષણ કરી ટૂરબું છે કે ચલચિત્રોથી થતા લાભ નહવા છે; ત્યારે દેશમાં વધતાં દુપણોનો મોટા ભાગ એમને આભારી છે.

ન્યુયોર્કમાં ખુદ્દું મુકાયલું જંગી વિશ્વ પ્રદર્શન જે જગ્યાએ રચવામાં આવ્યું છે તે ૧૨૧૬ એકરની જમીન પર પહેલાં ન્યુયોર્કનો કચરા દલવાતો. પ્રદર્શન નિમિત્તે એ જગ્યાને, ૭ કરોડના ખર્ચે, સપાટ અને સુશોભિત બનાવી, ૧૦૦૦૦૦ જુલોથી તેને અલંકૃત કરી, ત્યાં બે મુંદર કૃત્રિમ સરોવરો બાંધવામાં આવ્યાં છે.

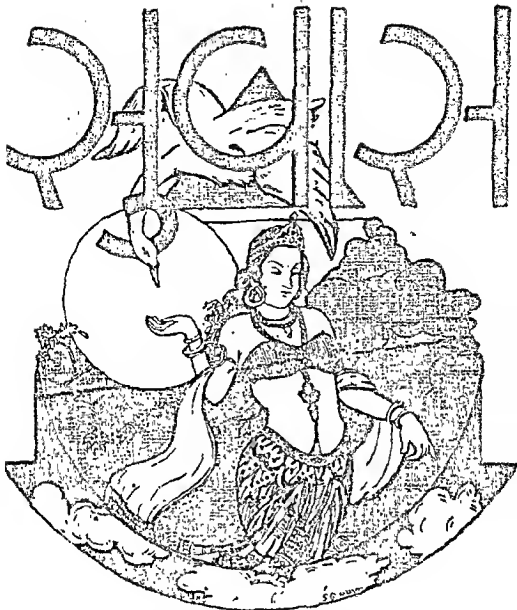
પ્રકાશની ગતિ સેકન્ડે એક લાખ છયાશી દગ્ગર માઈલની હોય છે ત્યારે વીજળીની ગતિ સેકન્ડે દશ દગ્ગર માઈલની હોય છે.

ઇરેલેન્ડ રાઈસ નામે વિખ્યાત અમેરિકન લેખક દિંદ વિનેના પોતાના એક તાજેતરના લેખમાં જણાવે છે કે: 'દિંદ જગતની જનની છે. આજે ત્યાં આર્થિક મુશ્કેલીઓ કે અસમાનતાના કારણે જે સામાન્ય ઝગડા ચાલુ છે એનાથી દિંદની સાચી કિંમત ન આંકી શકાય. પણ એણે જગતને આપેલું અમૂલ્ય તત્ત્વજ્ઞાન, જે સમૃદ્ધિએ આખા જગતને તેના પ્રત્યે આકર્ષ્યું એ તેની દૈવિ સમૃદ્ધિ, તેની ભવ્ય ગંડકૃતિ, તેનું ચિરલ સાહિત્ય, તેની અપૂર્વ સામાજિક વ્યવસ્થા, તેની મહાપ્રજ્ઞ અને એ પ્રજ્ઞના યુનિત સંસ્કાર અને પરમ નીતિ એ જગતે તેની પાસેથી મરતક નમાવીને શીખવાની વસ્તુઓ છે. આજે ઇંગ્લેંડ દિંદની શક્તિના વિકાસને સંલવિતે નથી, જનતા દર્ષ શકતું નહિતર સશક્ત દિંદ આખા જગતનું મુગટમણી અને યુર જની શકે. બીજા દેશો-અને ખાસ કરીને અમેરિકા તો દિંદની પાસે હજી બચ્યું છે.'

મુંબઈમાં અખિલ હિંદ મહાસમિતિની એકઠ. મહાસભાનો સરો સારું કરવાને ધડાધેલા સખત કાનુન જેમાં પરદેશી કાયદા કે દારૂ વેચનાર કે વાપરનાર મહારાજાનો સહય કે અધિકારી ન થઈ શકે એવા નિયમનો પણ સમાવેશ. નર્મનીએ કરેલા હિંદી અક્ષરોનો સ્વીકાર. મહાસભાનો સમાજવાદી પણ આંતરરાષ્ટ્રીય બોદ્ધેશીક દોરવણી નીચે છે એમ દર્શાવી એ પક્ષના ત્યાર સહયોગે આપેલ રાજનામાં. શ્રી સુભાષચાણુના ફેરવડું બ્લોકનું આગળ વધતું કામ: મુંબઈમાં સુભાષચાણુનું બાદશાહી સ્વાગત; કરાંચી ખાતે સ્વામી ગોવિંદાદે ફોર્કરેલું એ પક્ષનું પ્રમુખપદ; પુનામાં એ પક્ષની પરિષદ; તેમાં દાય, બાપટ વગેરેની મહારાજાજી સામે હુમલા; મુંબઈ-પરિષદમાં પણ એમ જ, તાત્કાલિકમાં શેડ દાસગિયા દેશી રાજ્યોને સિપાયામણ આપે છે. સાચામતી પર ખુદસો મુકામલ નેરો પૂલ. બંગાળમાં રાજકારી નોકરીમાં મુસલમાનોને પણ રાજની પગદંઘીને ત્યાંના પ્રધાનમંડળે કરેલા નિર્ણય. (કોમિલવા-દનો અભાવ તે આનું નામ!) બંગાળ અને પંજાબનું પ્રધાનમંડળ હૈદરાબાદ જતા ચાર્જ મતયાદીન-ઓને રોકવાનો નિર્ણય હચ્ચારે છે, (હૈદરાબાદમાં હિન્દુઓ નર્મને નં નહિ એવો ઉત્કરને આરેશ કર્યો હોય તો?) મદ્રાસને કાઠે દેખાયલી નર્મન સ્વીમર. પ્રભાસપાટણમાં કચ્છસ્તાનની નર્મનોએ ખિસ્તિ દેવળ બાંધવાની અપાયેલી છટ. લીટરના તંબી સી. વાય. ચિન્તામણિને સરનો ઇલકામ. (અખિલ્લ!) લખનૌમાં સિયા-સુત્રોનું ગણીતર તોફાન. પશ્ચિમ હિંદના દેશી રાજ્યો ફેરેરોનું સામે વિરોધ પેઠારે છે; ફક્સિલના રાજ્યો તે સ્વીકારવા તલપાપટ બન્યા છે. [બિટિસ સક્ષતનને બનેલી કિમત સરખીજ છે.] મદ્રાસની, મધ્યપ્રાંતની ને મધ્યસ્થ સરકારે લગી કરેલી નવી લેતો [હિંદી પ્રતીકોને માટે એ ધજોજી સુવાળો માર્ગ છે.] સિયોન-દંસિલ્, અદિકા વગેરે સ્થળે દિલ્હીવાની કફેલી સિપા [ચરીબકી જોર સબકી બાબી.] પડિત જવાદરનાલ સિયોન જરો. આસામમાં રાજ્યોર્ તોફાનપનીમા ઘટનાળ. ખિસ્તના પરદેશમ ત્રી હિંદના ના. વાઈસરોયની પ્રશંસા કરે છે; ખિસ્તનું વર્તમાનપત્રો પરદેશ મંત્રીની પ્રશંસા કરે છે. [પરસ્પર પ્રશંસાતિ અટોરપમ્ અટોરવનિ.] ગ્વાલિયર-નરેશ જવામદાર રાજતંત્ર આપે છે. [એ પણ એક તુરખો છે.] દિલ્હી-ફહેરાફન ટ્રેઈનને ગંભીર અકસ્માત. (ફહેરે કંપનીએ સહામતિની ખાતી કરારે આપી છે?) કાનપુરની કાઠરટ ચર્ચ કોંગ્રેસમાં છેલ્લીના પંજિણને લેવેથી ઓકરીએને દાખત કરવામાં નહિ આવે. [સત્યનો માર્ગ હંમેશાં પીછો જ હોય છે.] બાળકોજળીતા પિતા શ્રી ગિજુબાઈનું શોજકનક અવસાન.

દીન્ડીનનો સખત બનતો થેરો. [વિમહો દરો દિશાએથી સાથે જ આવે છે.] ડાન્ડીગનો ઉમ બનેશેઠ માગશે. અમેરિકન રોનેટ પ્રેસીડેન્ટની વિરુદ્ધ જલ ઘરકરી સામગ્રીની નિપાસ સામેનો પ્રતિબંધ કાયમ રાખે છે. [એમાંથી વધુ કાનિયમદક ફેલ્ડ?] ઇંગ્લંડની વેરીક વહી દલસરો દીન્ડીજ રહે છે. લંડનમાં આજ અને ધારાલ. ચિતનમાં સાદાં, સાત ને સાથે જ લીખનમનમનાં લાયજોની હાલમાળ. સોનીયેટ અને જ્વપાની વિમાનો વચ્ચે અપરામણ. દીટલર-યુરોલિની હા મંત્રણાં ચીનના પરદેશમંત્રી ઓટકારટ લાયજોમાં યુરોપને જમ્લાને છે કે જ્વપાન યુરોપિયન હિતોને ચીતમાંથી ડાંકી કાઢવા માથે છે. (આપ રાખવાને માગતા દરો.) પૂર્વમાં ફ્રેન્ચ અને બિટિસ નીકાદળનું જોરાળ. રશિયન પરદેશમંત્રી જ્વલુએ છે કે તેમની સાથે સમાવતાના મોજે સધિ કરવાની ચિતનની તૈયારી નથી લાગતી. દીટલર ડાન્ડીગની મુલાકાત લેશે. [ધાત્રમાં એક જ તણખો જસ હોય છે.] ઇરાનના રાજવી રેશાસાઈ મુઢેવવી માદીત્રાગ કરશે. [સાતિની કિમત સિંહાસનની થે વિશેષ છે.]

‘દીટલરનું ખૂન’ અને ‘દીટલરનો ખૂની’ નામની એ ચાપડીઓની એ મહિનામાં જ લાખો નકલો લપસી ગઈ છે. [પ્રજની સાહિત્યજીતિનું એ સચોટ દિગ્દર્શન કરાવે છે.] સાચર રીકમ કંપની ના. મુનશીની પૂર્વચરક્ષક નવલકથાને સીનુમાપટ કગારો: હંસની ‘લાની ચી બેરલમાં હિન્દુ ધર્મવતારો, દારૂકે દારૂનિષેધ એમાંથી દોની મુશ્કરી કરવામાં આવી છે એ જ કોઇને નથી સખતવડું.

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानोज्ज्वलाकया ।
नेत्रमुन्मीलितं येन तस्मै श्रांशुरवे नमः ॥

संश्लेषः

रत्निलाल त्रिभुवनदास शास्त्र

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨	આવણુ : ૧૯૮૫	અંક ૪
૧ વન્દે માતરમ્	૧૫૫	
૨ સંસ્મરણ	૧૫૭	
૩ સર્વસિદ્ધિ ત્રયોદશી [વાર્તા]	૧૫૮	
૪ વટપદ (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો	૧૬૩	
૫ સાણા જંગમહાદુર	૧૬૭	
૬ મજલિસમાં [કાવ્ય]	૧૭૮	
૭ રંગીન પ્રજાઓ	૧૭૯	
૮ અંગ-વહેચણી	૧૮૫	
૯ સૌદામિની [કાવ્ય]	૧૮૮	
૧૦ શ્યવન સુવાસ	૧૯૯	
૧૧ પરદેશી આંખે [ચર્યાપત્ર]	૧૯૩	
૧૨ ગાયત્રી	૧૯૫	
૧૩ અન્યપરિચય	૧૯૭	
૧૪ નોંધ	૧૯૯	
૧૫ તારા-તણખા	૨૦૧	

લેખકો :

હિંદમાં :

હિંદ બહાર :

ગાંધી ૩૧. ૩) દપાલખર્ચ ૩૧. ૩

દપાલખર્ચ સાથે શિ. ૧

બહાર ખર્ચના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોહા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	બમણો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	બેક કવર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કવર	૨૫% વધારે

બહાર ખર્ચ દેરવામણી દરેક વખતના ૧૨% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ મુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયપટ, અમદાવાદ.

૧૧-૮-૨૦

સૂચના-વિનંતિ

જે જે શ્રાહક બંધુઓએ હજી સુધી 'સુવાસ'નું ખીલ વર્ષનું લવાજમ મોકલાવી આપ્યું નથી તેઓ તરત જ લવાજમ મોકલાવી આપી અથવા હા-નાનો તરત ઉત્તર આપી અમને બી. પી. ની મુશ્કેલીઓમાંથી બચાવી લેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

જે જે શ્રાહક બંધુઓ કે પુસ્તકાલયોને નમુનાના અંક મોકલાય છે તેમણે શ્રાહક બંનવા વિષેનો પોતાનો નિર્ણય અમને તરત જણાવવો જોઈએ અથવા કોઈ પણ સંજોગોમાં જો શ્રાહક બંનવાની ઇચ્છા ન જ હોય તો આ કે છેવટે આવતો અંક પાછો (Refused) મોકલાવી આપવો જોઈએ. ઉત્તર માટે વેપારી કાર્ડ પહેલેથી જ મોકલાયેલ છે.

ઘણી ખરી લાયબ્રેરીઓ અને વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોને આ મહિને બજેટનો પ્રસંગ છે. દરેકને અમે નમુનાના બે બે ત્રણ ત્રણ અંક મોકલાવેલા જ છે. તેઓ આ પ્રસંગે 'સુવાસ'ને યોદ્ધ કરી તેને બજેટમાં શોધસ પસાર કરાવી લેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

અમારા જ માસિકનાં વખાણ અમારા મ્હોંએ કરીએ તે ઠીક નહિ! પણ શુંજરાતના નામાંકિત વિવેચકોએ ને વિદ્વાનોએ સવા વર્ષની વયમાં જ તેને શુંજરાતનાં વર્ષોથી બમેલાં ચાર પાંચ મુખ્ય માસિકોની દુરોજમાં ગણાવ્યું છે. તેનું લવાજમ પણ ચોક્કસ છે. આ સર્વનો લાભ શુંજરાત અષ્ટદશેર ઉદાવશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

સુવર્ણ કાર્યાલયના નિયમો

‘સુવાસ’ દરેક અર્થે પાંગળી તારીખે પ્રગટ થશે.

ખારખી તારીખ સુધીમાં જો મળે તો વડોદરા-ઓદિમના શરનામે ફરિયાદ કરવી. નમુનાનો અંદ મંગાવના આનાતી ટિકિટ ખીડવી.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા લેખના લેખકને લેખની શોધના પ્રમાણે પાના દીઠ રૂ. ૦૫ થી ૧ સુધી આપવામાં આવશે. આવા પુરસ્કાર સ્વીકારના સામે જેમને વધી ન હોય તેમજ પોતાનો લેખ મોટાકાની મળતે તે લેખના હાસિયામાં ‘પુરસ્કાર’ શબ્દ લખવો. લેખકને તેમનો લેખ પ્રગટ થયા પછી પુરસ્કાર મોકલી દેવામાં આવશે. પણ લેખકને ‘સુવાસ’ના આદક ગણી તેમને મળતાં પુરસ્કારગાથી તેમનું માહકપદ ચાતુ મહી સકે એટલું વળતર જરૂરી ગણાશે. દરેક લેખકને તેના લેખની પાંચ ‘આકિટ પ્રિન્ટસ’ મોકલાશે.

તલસ્પર્શો, ને ભાષાશુદ્ધિ ને કલાપૂર્વક આલેખાયલા સુરામ્ય લેખો માટે ‘સુવાસ’માં ઉચિત સ્થાન છે. જોડણી સંબંધમાં લેખકોએ મુજરાત-વિદ્યાપીઠના ફાઇને અનુમત્ત અમુક લેખો માટે અસ્વીકારનો ભય કાપમ રહેશે. સ્વીકાર્ય લેખોની એક આવાડિયાની અંદર પહોંચ આપવામાં આવશે; અસ્વીકાર્ય જે અમપૂર્વક આલેખાયલા હશે તે ને ઉચિત નોંધ સાથે તે જ મુદતમાં પાછા મોકલવામાં આવશે. તે મિત્રાયાના લેખો જે લેખકો ટપાક ખર્ચ મોકલી એક માહનાતી અંદર પાછા નહિ મગારી લે તે તે રદ કરવામાં આવશે.

તરતમાં પ્રગટ થયેલ પ્રયોગને અમે ‘અન્ય પરિચય’માં સ્થાન આપીશું. તે સિવાયના અન્યોની કેવળ નોંધ જ લેવાશે.

‘સુવાસ’ અંબંધી પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે પોતાનું નામ અને સરનામું પૂરેપૂરું લખવું.

‘સુવાસ’ને લગતો બધો પત્રવ્યવહાર નીચેના શરનામે કરવો—

સુવાસ કાર્યાલય • રાવપુરા • વડોદરા

—: થોડોક અભિપ્રાયો :-

.....દરેક પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તક હોતું જ નહીં એટલું જ નહિ પરંતુ તે વિરોધ વચાવ નાવી પેરવી મતોએએ કરવી જોઈએ...

“પુસ્તકાલય” માસિક (વડોદરા)

.....આવા પ્રબંધ ઉપયોગી પુસ્તકને રાખે અને ઉદ્યોગોના પ્રવાર માટે ઉણી થયેલી સંસ્થા-ઓએ ઉત્તેજન આપી, ગ્રામ ઉદ્યોગને સજીવન કરવામાં સાથ અને સહકાર આપવો જોઈએ...

“ગ્રામ ઉત્થન, શાહકાર્ય અને ખેતી” માસિક. (વડોદરા.)

.....ધર ગણુ હુનરોના આ નતના દેખાવા પુસ્તકો આપણે ત્યાં ઘણા બહાર પડ્યા છે, અને લખે છે એ તેવી નહોતાંના ગ્રામી સાથે બહાર પડશે, પરંતુ આ પુસ્તકની વિરોધના તેમા મુશ્કેલી પ્રયોગો જ માન નથી. પણ જુદા જુદા વિષયોના સારા અને અનુભવી લેખકો પાસે લખાવેલા લેખોને સંપ્રદાને આ પુસ્તકને વિવિધતા લઈ જતાવવામાં આવ્યું છે તે છે...

“શ્રવિવાર” સાપ્તાહિક. (મુંબઈ.)

.....આવું સાપ્તમી પુસ્તક જે રૂપિયાની કિંમત મળે એ ખરેખર સરદ ન લેખાય...

“કમર” માસિક. (મુરત)

મુંબઈ પ્રાંતના કેળવણી ખાતાએ અને વડોદરા રાજ્યે પુસ્તકાલયો માટે મંજુર કર્યું છે.

ઘેર બેઠાં પૈસા કમાવા મંગાવો ?

નફાકારક હુન્નરો

ભાગ પહેલો

નિષ્ક્રાંતો અને અનુભવીઓએ લખેલ વિવિધ હુન્નરોથી બરપુર પુસ્તક જેની ઉત્તમતા વિશે અનેક સુપ્રમિદ પત્રોએ સારામાં સારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે. ઉમદા એટીક કાગળ અને મુદ્રા ઉપાઈ છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૩ થીઆ, ટપાક ખર્ચ માફ મળવાનું ઉદ્દેશ્ય—

શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકાલય

પોસ્ટ - ૭

ખાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે મોકલવાનું નથી

સ્વ
તં
ત્ર
શીતે
૧૭
વરસ
થી
ગટ
ય
છે

ખાળક માસિક ખાળકો માટે મોકલવામાં આવે છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના/પાઠ શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈક કંઈક મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

ખાળક

અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ ખાલુડા ખાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર જણાશે.

‘ખાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા.

‘સુવાસ’ દરેક સંસ્કારી સ્ત્રી પુરુષનું જીવનફૂલ છે.

ખેડકાર દુનિયાને મહાન આશીર્વાદ

સ્વનિર્મલ જીવન ગાળવું હોય
આત્માથી જીવન શુભરૂઢ હોય
દાર્દ્રના તાબેદાર ન રહેવું હોય

— અને —

પગર પેરી વેપાર કરેલો હોય તો

છાયા ટેલરીંગ કોલેજમાં

આજેના દાખલ થાય, અને શીવણ તથા
વેતરણ ગીતી હો.

વેતરકામના શિક્ષણ માટે ‘માસ્ટર કટર’
અથવા ‘લોમટેક્સ’ કિંમત ૩. ૨-૧૨-૦
પોસ્ટલ ૦-૭-૦ પરેરા સિલ્લોગ ૭

છાયા ટેલરીંગ કોલેજ-વડોદરા.

તા. ૬. સવા આત્માની ટિકિટ બીડી સમિપવ
મંગાવો.

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

સીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વંધ્યા	૦-૪	૩૬ માનુષ્યેષ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પાગમી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાપદામાં શ્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સતતનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાંગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને મુખ	૦-૬
૬ ખાંચાં (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમુજ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભલી ભાબી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્વાના પત્ની (કસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૪ માદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિનો પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાનનું વલેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ઘરેણાનો શોખ	૦-૧
૧૩ ફોર્મ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણે ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુવ્રતા અને સુદરતા	૦-૮	૫૨ સાચુની શિખામયુ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાચમનું અઘાન	૦-૧
૧૯ ભૂતના ભાડા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવસકધા	૧-૮
૨૦ વિષદક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમુજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ઔધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાથિયા	૦-૧
૨૩ વીર રાજા (કાળુ યુવાન)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ઝરણા (રમુજ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા ચાહ મુકનો"	૧-૦	૬૧ મેઝમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ મરખાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ મામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ ગુદિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાનંદ્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી સંધ્યજીના	૦-૩
૩૦ ચોપાસીનું ચક્કર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રઝીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમઃ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્નો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ સ્ટેવનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સહોદર	૧-૮
૩૫ શ્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાયો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તે ૩૧.૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છુટાં પણ મળી શકશે. ૧૨ જૂદાં લખાણ, શ્રીશક્તિ, ડેજાંપીક, સુરત

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કોટિ હજી સુધી સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકંદરે સારા ..... અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરુણેશ્વર પ્રસાદજી ખલસા

વડોદરાથી એક વર્ષથી પ્રગટતા આ ઉચ્ચગ્રાહી માસિકનો ચૈત્ર-૧૯૮૫નો અંક શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશેષાદ્ય તરીકે નીકળ્યો છે.. જેવા સુલેખકોના ઉપયોગી વિચારણીય લખાણો તંત્રી...મેળની શક્યા છે એ આનંદનો વિષય છે. ઇચ્છીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્રપાસને આવકારે, પોષે અને મપૂર્ણ સુવિકાસનો તક આપે

—માનસી

ગુજરાતને એક સારૂ માસિક મળ્યું હોવાનો સતોષ થાય છે.

—જન્મભૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંટી દેવા જેવો નથી ‘યથા નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલિ ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્ત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને ભેદભૂતિને આપેલી છે.

—ખેડાવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. .... આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ? અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધગતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે

—ફાવિય મિત્ર

સામગ્રી મંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વતાભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બધ પડેલા સાહિત્ય માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બધાય છે.

—ખાજક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે

—અચાજવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી - દેશીશાસ્ત્ર

‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રલેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક મંથનો મંથોગ ટાંગોર સિંધાય કચાય નથી અનુભવ્યો

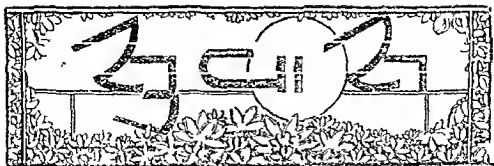
—બ. મ. પરીખ

ભાગે છે કે ‘સુવાસ’ સ્વ. મહુભાઈ કાંટાવાળાના ‘સાહિત્ય’ જેટલું ઉત્તર દર્શિરાણુ પત્ર થશે તેના લેખોની પસંદગી ઘણા બધા પ્રકારની છે.

—જ્ઞાતુનાં કુસુમાકર :

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કોઈપણ સાહિત્યરમિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીનાગ તેના વાચનની તૃપ્તિ જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

અણાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશઠાકયા ।
નેત્રમુન્મોલિતં યેન તસ્મે શ્રીગુરવે નમ ॥

પુસ્તક ૨ ભું]

વિ. સં ૧૯૮૫ : શ્રાવણ

[અંક ૪

વન્દે માતરમ્

૬૧

મોતાને વદન

પશુ માતાનો અર્થ નથી કેવળ ભૂમિ, તેમ નથી કેવળ જનની. વદનનો અર્થ ન હોય કેવળ પૂજન-અર્ચન-સ્તવન

માન્યતે ક્ષતિ માતા એ માતાનો વ્યુત્પન્ન અર્થ, એનો ૩૬ અર્થ જનની પણ એનો સંસ્કારિત અર્થ તો 'જે જીવનસત્ત્વ બક્ષતું હોય એવું પૂજનીય સ્ત્રીતત્ત્વ'

વદનનો શબ્દાર્થ બહે સ્તુતિ કે અભિવાદન હોય. પણ એનો સંગ્રહિત અર્થ તો વદના રક્ષણની જવાબદારી પણ ચોતામા જ અમાવી દે છે જનનીને પ્રતિદિન નમન કરનાર પુત્ર જનની પર આવી પડતી આફનના પ્રમંજે બે ગૌન સેવે તો તે કરતા નમન ન કરનાર છતાં એ આફતને વિદાગ્નાર પુત્રના વદન વધારે સાચા લેખાય છે સરસ્વતી કે સરકૃતિના પૂજન તો હમેશા હળવો કરતા હશે પણ એને ગળવવા જીવનના એન એનનાર પ્રતાપ કે શિવાજીના જ પૂજન ત્રીલાયા છે જન્મભૂમિને વદન તો લાખો રૂતા હશે પણ નોંધપાત્ર વદન તેમના જ લેખાય છે જેમણે ભૂમિના રક્ષણ માટે કુરબાની કરી હોય.

સંકુચિત દષ્ટિના માનવીને મન માતા એટલે જનની, ગંધિય દષ્ટિના માનવીને મન માતા એટલે જનની ઉપગત જન્મશૃંગિ; મહાત્માને મન માતા એટલે જગતનું પ્રત્યેક સ્ત્રીતત્ત્વ આમા પરમ વિશુદ્ધ ભાવના તો મહાત્માની છે, પણ દરેક માનવી મહાત્મા ન બની શકે છતાં જીવનના, સરકારના, દેશના, ધર્મના, પ્રગ્નના શુદ્ધ સ્વાર્થના રક્ષણને ખાતર ઓછામાં ઓછા ચાર સ્ત્રી-તત્ત્વોને તો દરેક માનવે માતા તરીકે સ્વીકારી લેવા અનિવાર્ય છે એ ચારે એને જીવનનું સત્ત્વ બક્ષે છે એમની વિશુદ્ધિ અને એમના સંરક્ષણમા જ એના જીવનની કિંમત છે.

ગર્ભમાં પોષનાર, જન્મ આપનાર, જોળે ઉછેરનાર, અમૃતસર્માં દૂધ પાનાર, બાળ-પણને સંસ્કારથી સિંચનાર જન્મદાત્રીનો માનવી ગર્ભપુત્ર છે. માતા પણ જ્યારે દૂધ ન પાઈ શકે, યૌવન ઊછળતું હોય કે જીવનનાં સર્વો સુસાઈ ગયાં હોય, હાથમાં સમશેરા રમતી હોય કે પગતું કૌવત પણ આચળી મથું હોય ત્યારે પણ જે એના એકને જ નહિ અનેકને નિરંતર દૂધ પાયા કરે છે; જે માનવીની જ નહિ, પૃથ્વીમાતાની પણ માતા છે; સંતાનધેલછાના પૂર્વસંસ્કાર સંતોષવાને જેને પ્રાણીની છતાં જગતમાતાની પવિત્ર જાતિમાં જન્મ મળ્યો છે; જેનામાં શાંતિ-ગૌરવ-સદ્વિષ્ણુતા માનવમાતા કરતાં પણ વિશેષ પ્રમાણમાં ઝળહળે છે તે ગાયમાતાનો માનવી દૂધપુત્ર છે. જેણે આજીવન સંસ્કાર સિંચ્યા, તેજ બદ્ધ્યું; માનવતા શીખવી, ધર્મ સમજાવ્યો; અનેકોને જેણે એક સાંકળે ગૂંથ્યાં, અદ્યમાં પણ જેણે આત્મજ્ઞાન પ્રેર્યું; કલા અને સાહિત્ય, સ્થાપત્ય અને શૃંગાર-જીવનનાં અનેક મધુર અંગો જેની સહાયથી ઝગમગ્યાં એ અદેહી છતાં પ્રત્યેકના હૃદયમાં વિરાજતી સંસ્કૃતિ-સરસ્વતી માતાનો માનવી સંસ્કારપુત્ર છે. જે જડ છતાં ચેતનમાત્રનો આધાર છે, કુદરતની રમણીય લીલાઓનું મંદિર છે; જે જળ પાય છે, જીવન રક્ષે છે; જે મૃત્યુ પછીની પણ રચનભૂમિ છે; સમસંસ્કારી બંધુઓની સાથે વસવાનું જે ગૃહમંદિર છે એ જન્મભૂમિનો માનવી દેશપુત્ર છે. આ ચારે માતાઓ પ્રત્યે માનવીની સમાન જવાબદારી છે. એ ચારેમાંથી એકની કિંમત ઓછી આંકનાર બાકીનાંની વિશુદ્ધિ પર ત્રાપ મારે છે.

જનની અને જન્મભૂમિને તો જગતનાં પ્રત્યેક રાષ્ટ્રોએ વંદનીય ગણેલ છે. પણ એ બાવનાએ કેવળ એ લાલસાજ જન્માવી જેને અનુસરી તેમણે ધડેલાં નિયમોને સંસ્કૃતિનું નામ આપ્યું-જે સંસ્કૃતિ આજે જગતની વિરલ પ્રજાઓને ચક્રીમાં પીસી રહી છે. પણ દિંદે જનની અને જન્મભૂમિ ઉપરાંત ગાય અને સરસ્વતી-સંસ્કૃતિને પણ વંદનીય ગણ્યાં. ગાયને માતા ગણવાથી દિંદેની મહાન પ્રજ્ઞને આજીવન માતાનું દૂધ મળ્યું-જેણે એના જીવનમાં અન્યાયને આવતો અટકાવ્યો, જેના વિશુદ્ધ પ્રભાવથી એનામાં શિશુનો સમભાવ ને માધુર્ય કેળવાયાં. સંસ્કૃતિને માતા ગણવાથી તેનામાં એવું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વિકસ્યું જે હજારો વર્ષોના આક્રમણ અને નીચ યુક્તિઓ સામે હજી પણ કેટલેક અંશે અવનત ઊભું છે. અને દિંદેની સંસ્કૃતિ વધારેમાં વધારે ઉન્નત, ગૌરવશીલ અને પ્રભાવશીલ એ માટે છે કે તે કેવળ લાલ-સાઓ સંતોષવાને કે અન્યને લલકવાને નહિ પણ સંસ્કાર, ન્યાય ને તેજને ખીલવવાને, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે બંધુભાવ કેળવવાને, ભૂમિને રક્ષવાને, સમૃદ્ધિને વિકસાવવાને, માનવતા જાળવવાને રચાય છે.

દિંદેની મહત્તા જેટલી એના ભૂમિ-સ્વાતંત્ર્યમાં છે એટલી જ એ એના ગાય પ્રત્યેના માતૃભાવમાં, જનનીપૂજામાં ને સંસ્કૃતિરક્ષામાં છે. જયપરાજય તો બાગ્યને આધીન છે. પણ માનવીની કિંમત તો ન્યાયની, સંસ્કૃતિની, પવિત્રતાની કે સંસ્કારની જાળવણી માટેની એની તમજામાં છે. અને જ્યારે એ તમજા પૂરેપૂરી ઝગમગી ઊઠે ત્યારે જ—

વન્દે માતરમ્ પદની બાવનાને તે સાર્થક બનાવી શકે.

છવનનું એક મોંઘુ અને મધુર છતાં હળવુ અને કઠણુ

સંસ્મરણ

મોહન વ દક્ષરે

કોલેજમાંથી છૂટીને મપોરે ધરભણી નળતો હતો ત્યાં ખજૂર ભરેલી ટેવજુગાડી ઠેલી જતા કોઇ વૃક્ષ દેરિયાનો સા- માટે કાને પડ્યો. 'ખજૂર દ્યો મરકતી ખજૂર.' અને અધમધરાતે વાયતાવાયતા એકાન્ત ઝોનુ આવતા હાથમાંનું પુસ્તક સરીને બોયે પડી જાય એમ માટુ વૈવન સરી પડ્યુ, હું ચારપાય વગસનો શિશુ થઈને પેલી ટેવજુગાડીના ખાલી ભડકિયામાં પોદી ગયો.

ખા તો મને ધાનજો મેલીને જ ધામમાં ચાલી ગઈ 'તી એટલે મારે મન તો જા કે બાપા જે કહો તે એક અધા' જ હતા વ્હેલી પરાંટે હજુ તો મોરઝાણું માડ થયુ હોય ત્યાં, શિયાળાની શુલાળી ટાઢમા એમની હૃદયળી ગોદમા અર્ધા ઊંડમા, અર્ધા જગતો- 'મારે ઘેર આવજો માવા, સવારે દેનરા ખાવા'

એ મધુર પરભાતિયુ સાલજતો પડ્યો રહેતો અને હજુ આજેય મને એ પરભાતિયુ અને એના ગાનાર હેતાવ અધા' મને, ગેવા ને એવા જ સાંભરે છે.

મિશનગૃહ પરના વાડમા એક ઘટાઘાટ લીમડાની મીઠી ઊંચે શુણ્ણપાટ, ખપાટિયા અને પતરામાંથી બીભી કરેલી નાનીરી બૂપડીમા અમે બાપડીકરો સુપે રહેતા.

સવારમા વ્હેલા બીઠી દાતજુપાણીથી પરવારી, સૌપહેલુ કામ અધા'ની આગળાએ નળગી કે એમને ખાધેલીએ ચડી, લીમા કદાઈની હાટથી ગરમાગરમ ફડફડિયા ગાથિયા અને મોનથાળ લેરા જનુ એ 'મને તારેય મોનથાળ ખૂમ ભાનતો મોહન ખગેને' અને 'અધા' નેય ચરીણતી ગોળી પડી એ હુગો ઠીક માફક આવતો.

ઘેર આવી અધા મથાળા ઉપર ઝટપટ એ રોટના નીચી કાદના ને ફુગમીનું ડચકુ ને રોટલાનુ ઘટકુ સીંગી ગામમા ફેરીએ બિપડતા ટેવજુગાડીના થાળા ઉપર ખજૂરનું વાડિયું ગોઠવાતુ ને નીચે ભડકિયામાં બદા! 'ખજૂર દ્યો મરકતી ખજૂર' આમ સાદે દેતા બાપા શેરીએશેરીએ ધૂમતા હોય ને હું ભડકિયામા આરામથી ધોળી ગયો હોઉં!

ધોમ ધખ્યા હોય, ત્યારે કોઇ વડ કે લીમડાને ઊંચે ગાડી બીભી રાખી 'અધા' ઘડીક પોરે ખાતા હું જાણ્યો હોઉં ને ખૂબ લાગી હોય તો, સામેની હોટેલમાંથી ચા-ગાથિયા મથાવી રોટા કરતા, અને પાછા ફેરીએ બિપડતા! દિવસ નમતા હુંય ટેવજુગાડીના થાળા ઉપર બેઠો બેઠો 'ખજૂર દ્યો મરકતી ખજૂર' ની ઝીણી ખૂમો પાડતો

સાજે પાળી-દફતર ઉનાગતા નિરાશિયાએ નિરાશમાંથી નીમરી પામગ ઘેગ જતા મને ગાડીના થાળા ઉપર બેઠો બેઠો એકલો 'દુઃખન દુઃખન' રમતો જોઈ તાનુન થતા! કોઈ પૂછતા 'વલુકાકા આને રોજ સાથે જ કા ફેરવો, ઘેર કેમ નથી ગખતા?'

કોઈ મરાક વળી પૂછતું આ તમારો દીકરો કે, કાકા?'

'દીકરો તો પ્રયુતો ભાઈ, આપણે તો ગોવાથિયા ગ્લા ગોવાથિયા!' અધા જવાન વાગતા એમની આ વાતો મમજી ચડું એટલે સમજજો ત્યારે નો તો થોડા એટલે હું તો મારી સોગારેટના ગોળ ડખ્યાના ઢાઢણા ને સાચીકાંની નાનંદી તાકડી ને પથગ-સીકરાના તોવા વડે દુઃખન દુઃખન' રમવામા જ વડુ મોજ માણતો

આજે, વીસવીસ વગમ પછી, જ્યારે એ બધુ સભારવા મેંનું હુ ત્યાં આખમા ઝળઝળિયા ભગઈ આવે છે 'પ્રયુના બાગક'ને લાડકોડથી ઉછેરનાર એ 'ગોવાથ' આજે નથી, છે, હૈયામાં સદાને માટે જડાઈ રહેલુ એનું મધુર મેરમરણ!

પંચાંગલેખકો ઉપર હરેન મળ્લુકારને મૂળથી જ સ્વાભાવિક રાપ હતો. ભગવાને સરજેલા દિવસોમાં રાખની વાઢકાપ કરનાર ડોકટરોની પેઠે મથેચ કાપદૂપ કરવી એ હરેનની દૃષ્ટિએ અચોગ્ય લાગતું: વિષ્ણુકો, વ્યતિપાત, રાનિની દશા વગેરેમાં હરેનઆશુ ખિલકુલ માનતા નહિ. એવા કુસંસ્કાર અને વહેમમાં એમના જેવો વિદ્વાન માણસ આસ્થા રાખે તો યર્ષ રહ્યું ? જે રીતે હરેનઆશુ પંચાંગમાં લખેલા નિષેધદિને માનતા નહિ, તે જ રીતે તેમાં ઉલ્લેખ કરેલા શુભ દિનોમાં કામ કરવા માટે પણ ઈચ્છા રાખતા ન હતા. પોતે કોઈ કામ માટે બહાર નીકળે તે વખતે કોઈ તેમને કહે કે ‘આજ સારો દિવસ છે તેથી કાર્યસિદ્ધિ થશે,’ તો તે જ વખતે તેઓ કહ્યું યર્ષ ધેર પાછા ફરતા. પછી તે દિવસ તેમને કામ કરવા માટે નામો સમજાવે.

આ ગ્રિયમાં તે તેમના સાહિત્યક બંધુ પ્રમથને કેટલો બધો ચીડવતા ને સમજાવતા તેની તો ગણની જ ન યર્ષ શકે. ઊગતો લેખક હોવા છતાં પ્રમથ, એવા વહેમમાં માને છે એ તેમનાથી સદન યર્ષ શકતું નહિ. પરંતુ હનરાવાર પ્રવત્ન કર્યા છતાં પણ તેઓ પ્રમથને પોતાના પક્ષમાં બેળવી શક્યા નહિ.

હરેન પોતે પણ લખતા હતા. એ ગ્રિયમાં તેઓ પ્રમથ પાસેથી પ્રેરણા પણ મેળવતા હતાં. પરંતુ અઘાપિપર્યંત પત્રગોપાદકોના કૃપાજાળ તેમને નસીબે લખાયો હોય એમ લાગતું નહિ. તેમણે લગભગ એ ડઝન ટૂંકી વાર્તાઓ લખી, બધીએ એક પછી એક તમામ પ્રચલિત માસિક પત્રોના તંત્રીઓ તરફ મોકલાવી હતી. પરંતુ બધાની તરફથી તે વાર્તાઓ “સાહાર પરત”ના શેરા સાથે પરત કરવામાં આવી હતી. પરંતુ તેથી હરેન હારી નય તેમ ન હતું. આ વખતે તેમણે પત્રના ઉત્તર-પ્રત્યુત્તરના રૂપમાં ટૂંકી વાર્તાઓ લખવાની નવી રીત શોધી કાઢી. એ નવી વાર્તા એમને એટલી ગમી ગઈ કે, હવે તે વાર્તા કોઈ સંપાદક પાછી નહિ મોકલે એવી દૃઢ ધારણા તેમના મનમાં બંધાઈ ગઈ. પરંતુ ભૂતકાળની નિષ્ફળતાની સ્મૃતિ તેમના મનમાંથી હજી ખુસાઈ ગઈ ન હતી. આથી તે વાર્તા રવાના કરતાં પહેલાં તેઓ એકવાર પ્રમથની પાસે ગયા ને પૂછ્યું: “તું શું ઉપાય કરે છે કે તારો કોઈ લેખ પાછો આવતો નથી ? જેવો મોકલાવે છે તેવો જ હંપાઈ નય છે. તેનું કારણ શું ?”

પ્રમથ સંરળ બાવે બોલ્યો: “કોઈ હું કોઈ ઉપાય-બુપાય ગણતો નથી. પરંતુ એટલું ખરૂં કે, શાસ્ત્રવાક્યમાં વિશ્વાસ કરીને સર્વસિદ્ધિ ત્રયોદશીને દિવસે હું મારા લેખો રવાના કરું છું.”

“જે બધા કુસંસ્કાર” કહીને હરેને દલીલ ચલાવવા ઈચ્છા કરી. પણ સામો માણસ પ્રતિવાદ કરતા તૈયાર ન હોય ત્યાં દલીલ શી રીતે ચાલી શકે ? હરેન જાનોમાનો ઊઠીને ધર તરફ વિદાય થયો.

થેર આવીને હરેન વિચાર કરવા લાગ્યો: ‘શું પ્રમથ તેના લેખ ત્રયોદશીને દિને રવાના કરે છે માટે પાંછા નહિ આવતા હોય ? ત્યારે ખરેખર એ નિયિમાં કાંઈ રહસ્ય હતો ? ત્યારે પોતે પણ તેની ખાત્રી કરવા માટે પોતાનો લેખ એકવાર ત્રયોદશીએ રવાના કરે તો ?’ પરંતુ ખીછ જ ક્ષણે તે મન સાથે બોલી ઊઠ્યો: ‘તેમ ન થાય, એતો વહેમ, કુસંસ્કાર ! કુસંસ્કાર !’

કેટલાક દિવસ સુધી એ બંને વિરોધી વિચારોમાં તેનું મન ઝાલાવા લાગ્યું; પરંતુ માસિકમાં વાર્તા ઇપાવવાનો નશો તેના પર કાળુ જમાવી બેઠો હતો. તે મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘પોતે તો તિથિ-નિદાનમાં ખરેખર માનતો જ નથી. પરંતુ એકવાર પરીક્ષા તો કરી જુએ ! એમાં હાથ શું ?’ આ રીતે ઇવટે સર્વસિદ્ધિ ત્રયોદશીનો જ જન્મ થયો. જનશુભા પ્રમાણે હરેને પહેલીજવાર પંચાંગ બોલી તિથિ બોધ, એક આનાની પોષ્ટ-ટ્રિકિટ સાથે પોતાની લખેલી નૂતન વાર્તા એક પ્રખ્યાત માસિકના તંત્રી તરફ રવાના કરી દીધી.

સાધારણ રીતે વાર્તા પાછી આવવાનો સમય પસાર થઈ ગયો, પરંતુ વાર્તા આ વખતે પ્રાધી આવી નહિ. હરેનજાણુના મનમાં આશાનો સંચાર થવા લાગ્યો. હરેને માન્યું કે, પોતાની વાર્તાનો આ વખતે સ્વીકાર થયો છે. ખરેખર ત્રયોદશીમાં સિદ્ધિદાનની શક્તિ છે. પરંતુ આનંદદાયક સમાચાર ન આવે ત્યાંસુધી નિશ્ચિત થવાય નહિ. હરેજ મધ્યાહ્ને તે પ્રોષ્ટમેનની પ્રશ્નાક્ષા કરતા બેસતા. એ પ્રમાણે એ માસ વીતી ગયા હવે તે સંપાદક તરફ ઉપગ્રાણી કરવાનો વિચાર કરતા હતા. પરંતુ ‘એક દિવસ વધારે રાહ બેઠને લખીશ’ એમ વિચાર કરતાં કરતાં રાત દિવસ વીતી ગયા. એક દિવસ એકાએક એક પોલીસ કમચારી હરેનજાણુ પાસે આવ્યો. તે હરેનજાણુને વોરંટ દેખાડી પકડીને ચાલુમાં ખેંચી ગયો ને ત્યાંથી કચેરીમાં લઈ ગયો.

કચેરીમાં ગયા પછી હરેનજાણુએ જાણ્યું કે, એક યુવકે કેટલાક દિવસ પહેલાં આત્મ-હત્યા કરી હતી. એ સંબંધે તપાસ કરતાં તે યુવકના ઘરમાંથી હરેનજાણુએ લખેલો પત્ર મળી આવ્યો હતો. હરેન આ વાત જાણતાં જ બોલી ઊઠ્યો કે, ‘આ પણ એક મતની હીરેક્ટીવ વાર્તા છે કે શું ?’

નિર્દિષ્ટ તારીખે મુકદ્દમાની શરુઆત થઈ. હરેનને કોર્ટમાં લઈ જઈ આરોપીના પાંજરામાં બેસાડવામાં આવ્યો. સર્વથી પહેલાં સપથ આપવામાં આવ્યા. પછી ન્યાયાધીશે હરેનનું નામકામ વગેરે પૂછ્યા બાદ પ્રશ્ન કર્યો: “તમે મહિમય રોય નામના કોર્ટ યુવકને જાણ્યો છો ?”

હરેન બોલ્યો: “ના જી.”

ન્યાયાધીશ:—જે યુવકે પલાસપુરમાં આત્મહત્યા કરી છે તેને તમે જાણખતા ન હતા ?

હરેન:—ના, જી.

ન્યાયાધીશે તુરત એક પત્ર બતાવી હરેનને પૂછ્યું: “જુઓ આ લખાણ આપના હાથે લખાયું છે કે નહિ ?”

હરેન પત્ર દેખી સંબલિત થઈ ગયો. તે તેણે છેલ્લીવાર લખેલી ટૂંકી વાર્તા ઇપાવવા મોકલી હતી અને જે પાછી નહિ આવવાથી તે એમ માનેતો હતો કે, માસિકના સંપાદકે તે સ્વીકારી છે, તેનું એક પૃષ્ઠ હતું. તેમાં એક જગ્યાએ લખેલું હતું:—

નિવાસની ઈચ્છા દર્શાવી. જંગે તેને વાંચ્યો પછુ તે ન માનતાં તેને પછુ, રાણી સાથે કાઠ ઢાવત્રામાં સામેલ ન થવાની ચેતવણી આપી. કાશીએ વળાવ્યો. પછુ ઘેલો રાજ યોગક દિવસ કાશીમાં ગાળી પાછો નેપાળને માંગે વળ્યો.

પછુ એ સમયે રાણીએ, તેના મળતિયાઓએ ને જંગના વિરોધીઓએ તેને જંગની સામે ઢાવત્રામાં સામેલ થવા લલચાવ્યો. રાજ્ય ફરાર્થ પૂર્યો. ને નેપાળની સરહદ પર છાવણી જમાવી; ઢાવત્રાંગાળેની પ્રેરણા પ્રમાણે, નેપાળની તિબ્બેરીમાંથી જ મળેલ નાણાંની મદદથી તે, જંગની સામે ધસી જવાને, સૈન્ય એકત્ર કરવા માંડ્યો.

જંગને આ સમાચાર મળી ચૂક્યા હતા. તેણે રાજને તરત જ પાટનગરમાં પાછા ફરવાનો ચિનંતિપત્ર મોકલ્યો. પછુ રાજએ તે ન ગણુકારતાં ઉલટું એ મારાઓને પોતાની સ્થિતિ, આજ્ઞા સાથે જંગનું ખૂન કરવા મોકલ્યા. એ મારાઓ, જંગના મનમુસોના હાથમાં પકડાઈ જતાં તેમણે ખૂનનું ઢાવત્રું કબ્જી તે સંબંધી રાજને આજ્ઞાપત્ર રજુ કર્યો. જંગ એ આજ્ઞાપત્ર લઈ નેપાળના સૈન્યની સામે લબો દેતો અને રાજની આ ખૂની આજ્ઞા તેમના માથે મોન્ય છે કે કેમ તે વિશે પૂછપરછ કરી. આળા સૈન્યે એકે અજાને એ આજ્ઞાને અસ્વીકાર્ય જણાવી જંગે તે જ ક્ષણે રાજને પુદ્ગલિત બાકેર કરી પોટવીકુંવર સુરેન્દ્રવિક્રમને નેપાળનું મિલ્લસન સોંપ્યું.

આ રીતે શાંત રાજકાન્તિ પછી જંગે નેપાળના ૩૭૦ જવાબદાર અમલદારોની સહીથી માછ મહારાજને એક પત્ર મોકલાવ્યો, જેમાં જણાવવામાં આવ્યું કે, અનેક ખૂની પ્રપંચોમાં જાંગ લઈ મહારાજને પોતાની માનસિક નબળાઈ પ્રદર્શિત કરેલી છે. એ રિયંતિમાં તેમને નેપાળના સિદ્ધાસને ચાલુ રાખવા એ જાણવરું હોઈ તેમના પાટવીકુંવર સુરેન્દ્રવિક્રમને પ્રગ્નએ પોતાના મુગટમણિ તરીકે રવીકાર્યા છે. મહારાજની ઈચ્છા જે નેપાળનુબદાર વસાવાની હોય, તો તેમને સારું લાગેલ આવવામાં આવશે અને જો તેમને પાટનગરમાં વસવું હોય, તો તેમની માછ મહારાજને ગોચ સેવા ઉદારતામાં આવશે.

પછુ હકીલો ફગિન ન માન્યો. તેણે નેપાળની સરહદ પર પોતાની લશ્કરી હીલચાલ ચાલુ જ રાખી. જંગે નહોતુંકે પોતાના મુખ્ય સેનાપતિને સામગ્રી સાથે રાજને કાળમાં વેંચાને મોકલ્યો. એ સેનાપતિએ રાજની લશ્કરને મારી હાલતાં તેના ખુશામતિયા હાથમાં રાજનો જે કંઈ માલ આવ્યો તે લઈ નાસી ગયા. સેનાપતિ રાજને એક પાલખીમાં બેસાડી સન્માનપૂર્વક પાટનગર ખટમંડુ લઈ ગયો. ત્યાં તેને નિવાસ માટે એક સ્વતંત્ર મહેલ આપવામાં આવ્યો. પછુ છતાં રાજની કાવત્રાંગાળ ચાલુ રહેતાં એ જ મહેલમાં તેના પર સન્માનનીય નેગરકેદીને ગોચ સંપત્તિ દેખરેખ ગોઠવાણી.

રાજનો આ રિયંતિ છતાં રાણીએ, તેના મુખ્ય મદદગાર યુરુપ્રસાદે અને તેના મળતિયાઓએ જંગના ખૂનને માટે હરેક પ્રયાસ ચાલુ જ રાખ્યા. પછુ જંગની કુનેદખાલથી એવાં એક પછુ પ્રયાસ સફળ ન થઈ ચક્રશે. વિરોધીઓએ મોકલાવેલ મારામાંથી કેટલાકને જંગે એવી કડક રાજ કરી. તેને એ આપવાને પ્રયાસ કરનાર ફૂટલાં દાસદાસીઓની તેણે એવી કટકોડી રિયંતિ કરી કે પછી અને તેટલી લાલચો છતાં પછુ વિરોધીઓને મારાઓ મળ્યા જ મુશ્કેલ થઈ પડ્યા. રાણી નિરાશ બની. મળતિયાઓ વિખરાઈ ગયા. યુરુપ્રસાદ કંટાળીને જંગને શરણે આવ્યો. જંગે તેને લશ્કરમાં ગોચ હોદ્દો આપ્યો.

આ વખતે જંગલ બાગ્ય સોજે કળાએ ખીસી નીકળ્યું હતું. શક્તિ અને પ્રભાવ, સમૃદ્ધિ અને સત્તા, વિજય અને કીર્તિ તેના મુખેટમાં મેલ્યાં હતાં. રાજ્ય તેના હાથમાં રમકડું હતો; પ્રજા તેના પર મુગ્ધ બની હતી; તેના વિરોધીઓ કચરાઈ ગયા હતા. યશસ્વી પગલે તે નેપાળના ભાગ્યવિધાતાને પહે ચડી રહ્યો હતો. તેનું મધુર અને રવાભાવિક ઔનાર્થ પણ તેને તેમાં સહાયક બનતું.

એક વખતે તે પાતાને માટે થાપયલો મહેલની આસપાસ એક મુંદર જાણીએ બનાવતો હતો. તે અંગે એક માળીની આલિશની શોડાક એક જમીનની તેને જરૂર પડી. રાજ્યમાં ચાલુ નિયમે તે જમીનની આંકણી કરાવતાં તેની કિંમત રૂ. ૭૦૦ હતી. પણ માળીએ ખરીદનાર અમલદારને વડાવટાર છે. એ ચાલુતાં રૂ. ૧૫૦૦ માગ્યા. જંગે એ કળાના માળીએ રૂ. ૩૦૦૦ માગ્યા; ૩૦૦૦ રૂપિયાતા ૫૦૦૦ માગ્યા; તે કળાવાતા ૫૦૦૦ ઉપરાંત પોતાના સાંતે દીકરાઓ માટે તેણે એક ધર ૫૦ માગ્યું જ એ જો પોતાની પાસે બોલાવી, મીઠાશથી સમજાવી રૂ. ૫૦૦૦થી તેને મંત્રાપ પગાડ્યો. માળી જંગેનું યુગ્મ પૂજક બન્યો.

કાર્ત્તિક પ્રસંગે તે શિકારથી પાછા ફરતાં તરમ લાગવાથી એક ઝુપડી મંમીપે જઈ થોભ્યો. આરણ્ય બેઠેલ ડાશો પાસે તેણે પાણી માગ્યું. ડાશોના મુખ પર ઉદામીનતા હતી. પણ અજાણ્યા મુસાફર-મહેમાનને જોતાં જ, તેણે રિમંતભર્યા બોલીને તેને મંદુર પાણી પાડ્યું. જંગ ડાશોની આદરવૃત્તિ પર મુગ્ધ બન્યો. તેણે સુકિતથી ડાશ પાસેથી તેની દર્દભરી કથની કહાવી. તે એ દીને દર કરી; એની કિંમતિયતને પાછી કહાવી. એને અને એના કુટુંબને સ્વપ્નમાં રમતું જોયા પછી જ તે મહેલે પાછો ફર્યો.

એક દિવસે નેપાળમાં સેનાઓથી ભયાનક લેખાતા માર્ગ પર એક જનન લુટામાના જંગને સર્માચારે મળ્યા. આવા જનતોએ એ પ્રદેશમાં અને તેમાં પણ એ પન્થ પર તો સામાન્ય યર્ષ પડ્યા હતા. પણ જંગે તરતજ એ લુટારાએને પકડ્યાને, અને એ રરતા પર પાછા સેડક બંધાવી પ્રજાની સલામતિને બદોબરત કર્યો.

એ અરસામાં જંગને માથે એક ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. બીજા શીખવિગ્રહમાં રણજિતસિંહની દાર પછી તેમના મહારાણી મંદુકવરને સુતારતા કિલ્લામાં કેદ પૂરવામાં આવેલાં તે રણજિતસિંહ સંસારત્યાગી-સાધુ બની નેપાળની જંગેલોમાં ચાલ્યા ગયેલાં. કેદ પૂરાયલાં મહારાણીને પતિનાં સમાચાર મળતાં તે અંગ્રિજોની આંખમાં ધુળ નાંખી નેપાળ નાસી આવ્યાં. રણજિતસિંહ સાધુ બની ગયેલ હોઈ તેમની પંચાતક નહોતી. પણ નાસી આવેલાં મહારાણીએ તો નેપાળની મરહૂં પરથી રાણા પર પચેડ લખી રણજીની ઉલટી માગણી કરી. નેપાળને અંગ્રિજો સાંધે મિત્રતા હતી ને શીખવિગ્રહમાં તો અંગ્રિજોને મંદ કરવાને તે તત્પર પણ બનેલું. છતાં રાજ્યવંશી અતિથિની માગણી તરછોડવામાં જંગને અધર્મ જણાયો તે મંજૂર થયો, પણ ઉવટે તે સત્તનું જ જંગની રહ્યો. મહારાણીને તેણે દિલાસાપૂર્ણ પત્ર લખ્યો અને તેમના સન્માન માટે હાથી, સાકાપીઓ, ગેન્યની ટૂકડી વગેરે સામાં મોકલાવ્યાં. મહારાણી માદા હોઈ તેમની સારવાર માટે તેણે વેલો પણ સાથે જ મોકલાવ્યા. શોડાક દિવસમાં તેઓ ખટમકુ આવી પહોંચતાં જંગે તેમને ઘટિત સન્માન આપી, ધર બંધાવવાની આર્થિક સગવડતા કરી આપી રૂ. ૩૦૦૦૦૦ વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. અંગ્રિજ એલવીએ બ્રિટિશ શહેનશાહના એવા અગત્યના અને નાસીશ્ટેકા કેદીને મંદરવા

માટે સુલેહ તૂટવાની જગતે ગેતવણી આપી. પણ જગતે અતિથિધર્મમાં મુક્તિ મળે. અંગ્રેજ અધિકારીએ છેવટે મહારાણી કંઈ કાવતું ન ગણતે એની જવાબદારી જગતે માથે ઓઢાડી સંતોષ માન્યો.

તેપાળમાં પોતાની સત્તાનાં મૂળ જમીન જતાં જંગે પરદેશી પ્રતિ પોતાની દૃષ્ટિ દોડાવી. ગોરી પ્રમતું રાજકારણ, તેનો સ્વભાવ, તેની સ્થિતિ વગેરેનું નિરીક્ષણ કરવાની ને તે પ્રજા પર છાપ પાડી તેની સાથે મિત્રતા બાંધવાની તેને ઘણા સમયથી હોશ દેતી. તે હોશ પૂરી પાડવાનો હવે તેને અનુકૂળ અવસર જણાયો. ધિરૂનના મહારાણીને તેપાળની મિત્રતાની ખાતરી આપવાના ને બંને પ્રમત્યો વચ્ચેના મેળાપને વધુ ગાઠ બનાવવાના બહાને તેણે ઇચ્છાંડ જણાવે નિર્ણય કર્યો. ને થોડા જ સમયમાં એજ સાધનસામગ્રી ને રસાના સાથે તે મુસાફરીએ નીકળી પડ્યો.

કલંકતો સંધી જમીનમાં અને ત્યાંથી થોડા સ્થળોએ તો જળમાં છત્રાંડ પહોંચવાનો તેનો કામ હતો. કલંકતા, મદરાસ, કાલમો, એકા વગેરે સ્થળે અંગ્રેજોએ તેને સ્વતંત્ર રાજાના રાજવંશી પ્રતિનિધિ સરખું માન આપ્યું. જંગ અને કવાર અંગ્રેજ અમલદારોના સંસર્ગમાં આવ્યો હતો, તેણે તેપાળમાં કેટલાક મુદ્દાઓ ક્યાં કર્યા હતા, પરદેશની મુસાફરીનું તેણે સાંદસ પણ ખેડ્યું હતું છતાં ગમે તેવા પ્રસંગે પણ એક પણ હિંદુ રિવાજને તિલાંજલિ આપવાને તે તૈયાર નહોતો. તે ધિરૂન અમલદારોનું સન્માન સોચવતો પણ કાલમી સાથે પાંછો શુદ્ધ પ્રજા પીવા ન ખેડતો. જમીન પર જીતયાં વિનાં તે ખોરાકને સ્પર્શતો પણ નહિ. સ્ટીમરમાં કેવળ દૂધ-ફળથી જ ચલાવી લેતો. તેણે પોતાની સાથે ગાયો-લીંધેલી અને પોતાનાં જ માણસો સિવાય બીજાને હાથે તે તેમને દહોવા પણ ન દેતો. કલંકતા, મદરાસ વગેરે નગરોની પોતાની નોંધપોથીમાં તેણે નોંધ લીધી છે. પણ તે તેમનાં પરદેશી નામે નહિ-કલિષાટ, મીનાપટ્ટન વગેરે મૂળ હિંદુ નામે.

એક મુઠ્ઠી સ્ટીમર સુએઝને બારે વર્ષ બની. સુએઝની નહેર, સિદ્ધાએ એ વખતે ખોદાવેલ નહોતી. પ્રિણામે જમીનમાં તેમણે ઇંજનમાં પ્રવેશ કર્યો. સાંદ અંગ્રેજો સાથે જંગતે ધરિત સન્માન આપી તેને તેજવત આરગ થોડાની એક જોડ બેઠ ધરી; જંગે શાહને ચરણે કરતુરીનાં બાર ઘડા ને એક તેપાળી અંગરની વળતી બેઠ મૂકી. ઇંજનમાંતે જંગે ઉતારે બીજા પણ રાજવંશી બેઠો મોકલાયો. ત્યાં થોડાક દિવસ થોભી, સત્તાધીશો માથે મિત્રતા ફેળવી, એવા જેવું જોઈ જંગે ફરી સ્ટીમરની મુસાફરી શરૂ કરી. આ વખતે તેને અંજર પડી કે પોતાની સ્ટીમર પર પણ સ્ટીમરનાં માણસોનાં ખોરાક માટે ગાયો-કપાંચ છે. તેણે તરત જ સ્ટીમરના કમાનને પોતાની પાસે બોલાવી જણાવ્યું કે સ્ટીમર પર જો ગાયો કપાવાની હોય તો તેણે આ સ્ટીમર ખાલી કરી બીજા સ્ટીમર રાંધી લેશે. કમાને તરત જ એવું બંધ કરાવ્યો.

થોડાક દિવસમાં તેણે ખાલ્ટા થઈ ઇચ્છાંડના સાઈધેમ્પ્ટન બંદરે પહોંચ્યા. બંદરના નેકાંતી અમલદારોએ આમાન નપાસવાની માગણી કરી પણ જંગે બિનહિન્દુઓ પોતાના પવિત્ર સામાનને અડકે એ પસંદ નહોતું તેમ તેને એ પ્રકારના વ્યવહારમાં માનદાન પણ જણાઈ. તેણે પોતાના છ સિનિકાને હાથે ત્રણવારે મામાન સોંપવાની આજ્ઞા કરી ને બંદરના અધિકારીએ તેણે જણાવી દીધું કે જો તેણે સામાન નપાસવાની હડ નહિ છોડે

તો તે બીજી જ રેડીમરમાં અહીંથી પાછો ફરી જંગે અધિકારીઓએ મુજાબને વડાઅધિકારીને પૂછાવ્યું તે તેના તરફથી અનુમતિ મળતાં તેમણે મામાન તપામવાની હક હોડી દીધી. કહેવાય છે કે ઇંગ્લાંડને જંગ પાસેથી જકાત નહોતી બેઠતી, તેને તો નેપાળના એ વીગ્નું પાણી જ માપવું હતું.

જંગ થોડાક દિવસ ત્યાં જ રોકાયો અને પોતાના માણસોને તેણે લડનમાં પોતાને માટે શો વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તેની તપામ કરવાને મોકલ્યા બ્યારે, તેને ખબર પડી કે પોતાનો ઉતારો રીયમંડ રેકેમ્ નામના એક લગ્ન મહેલમાં રાખનામાં આવ્યો છે અને તેને થોડા મનમાન મળવાનું છે ત્યારે જ તે લડન ગયો.

લડનમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાએ થોડા જ દિવસ પહેલાં પુત્રમે જન્મ આપેલ હોઈ તેઓ પડે હતા; એટલે તેમની મુલાકાત તરત ન થઈ શકી. પણ બીજી નામાનિત બાળિકાએ કે મર્યાદાઓએ જંગમે પોતાને ત્યાં નહોતરવાનો તાબ ઉઠાવવા માંડ્યો જંગને એ રીતે ત્યાં ત્યાં જુવુ પસંદ નહોતું છતાં તેને ઇન્ડિયા ઓશીસ લડનના મુખ્ય નાટ્યગૃહો, થોડોડાનું મેદાન, ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટન ને બીબ કટલાક સેનાપતિઓ, થોડાક ઉમરાવો વગેરેનાં આમંત્રણ સ્વીકારવાં પડ્યાં.

થોડોડાનાં મેદાનમાં કટલાક ઉમરાવોએ દોડતા થોડાઓ સામે બેઠી જંગને પૂછ્યું: “આપ આમોંથી કયો થોડો આગળ આવી શકે એમ મારો છે?” જંગે એક તેમજથી છતાં અનુધાયાં થોડા સામે આગળી ચીધી અને કાધાની અગવળી વચ્ચે એ જ થોડો આગળ આવ્યો. “એક અનુસરત ઉમરાવેજીએ જંગને પોતાને ત્યાં આપવાનું આમમળ આપ્યું, પણ પોતાને સમય ન હોઈ તેણે પોતાના ભાઈઓને ત્યાં મોકલ્યા. ઉમરાવજીએ તો આદરશાહી હાકમાદથી ખાણનાં રૂબો તૈયાર કરાવેલા પણ જંગના ભાઈઓએ મુશ્કેલી ટાળવાને ઉમરાવજીના અગમગતા રૂપની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું. “અમારાં નવન ભરાઈ ગયાં છે, જુખ જરીકે નથી રહી.” ઉમરાવજી કઈ સમજી ન શકી. પણ પાસે બેઠેલા કેપ્ટને તેને સમજ પાડી કે, “તેઓ હિંદુ છે, આપણી સ્પર્શલ વસ્તુઓ તેમનાથી ખાઈ ન શકાય.” ત્યારે ઉમરાવજીએ હસીને તેમની પ્રશંસા કરી.

એક દિવસે જંગે લડનના કટલાક તબેવાઓની મુલાકાત લીધી તે પ્રમંગે તેણે કટલાક થોડાઓની ખરીદી કરી. ત્યાંની એક ગોશાળાગાથી તેણે કટલીક ગાયો પણ ખરીદીને એ ઠંકાણે ખાનગી વેપારીના એક તેજવી થોડાએ તેનું ખ્યાન આપ્યું. તેણે તેના માનકને તેની કિંમત પૂછી તો તે ૩. ૬૩૦૦ જણાવવામાં આવી. જંગે થોડો કેલુ ફૂદી શકે છે એ તપાસ કરી પછી પણ માલિકે જણાવ્યું કે એ મહેલમાંથી થોડો હોઈ ગયું ફૂદી ન શકે. છતાં જંગે એ થોડાને કુદાવવાનો આગ્રહ સેવતાં જયનાં ભાઈએ દુઃ એક ખુદસી સગવાર રાખીને થોડાને નુકરાન ચાપ તો કિંગત બરી આપનાની શરતે, માલિક માસે થોડાને છૂટા મુકાવ્યો. કાધા પ્રેક્ષકોની અગવળી વચ્ચે થોડો તેજવાર ફૂદાવી ગયો દવે માલિકે ગોંપા થઈ તેના ૩. ૮૪૦૦ માગ્યા. જંગે હસીને કહ્યું, “દવે તો તમને એના ૪૨૦૦ રૂપિયા જ મળશે અને તેમાં પણ બે દીવ કરશે તો કિંમત માત્રેથીમે ઘટતી જ જશે.” ગુંચવાઇને ગલ્લાંતલ્લાં કરતા એ અંગેજ વેપારીએ છેલ્લે ૩. ૨૧૦૦માં જંગને જ એ થોડો વેચ્યો. જંગે તેને ૩. ૫૦૦ની ખસીસ આપી.

ખીજે દિવસે જંગે લંડનની મુખ્ય વ્યાયામશાળાની મુલાકાત લીધી. ત્યાં લંડનના એક અદિતીય મદલે પોતાની અનુપમ શક્તિનાં બળુમાં નૂકતાં જંગે પોતાની સાથેના એક કુસ્તીબાજને એની સાથે અખાડામાં ઊતાર્યો અને એ નેપાળીએ ઇંગ્લાંડના મદલેનાં હાડકાં ખોખરાં કરી નાંખ્યાં. જંગે એ મદલ ઉપર દવા લાવી તેને થોડીક સેનામહેરા બક્ષી.

આ પછી જંગે એક ઓફ ઇંગ્લાંડ, ટેમ્પલ, લંડનનાં દવાખાનાં, ખાગળગીઆ, સંપ્રદાયના, લંકરી દુકડીઓ વગેરેની મુલાકાત લીધી. કેટલેક રથળે બજાતી મુંશોભિત વ્યવસાયે તેને મુગ્ધ કર્યો. તેણે કેટલીક નોંધો ટપકાવી લીધી. એ પ્રમુગ્ધે તે દિવસના માણ વાઈસરોય, ઇંગ્લાંડના પરદેશમંત્રી વગેરેના સંસર્ગમાં આવ્યો.

એક દિવસે જંગે અંકેસ્માત માદો પડ્યો. તે પ્રસંગે તે રામયના ઇંગ્લાંડના નામાંકિત વૈદ્ય સર બેન્ગમીનને બોલાવવામાં આવ્યા. બેન્ગમીનને મુંદર સારવાર કરી જંગને બે ત્રણ દિવસમાં જ સાજો કરી દીધો. જંગે વૈદ્યને ૭૫૦૦ રૂપિયા પ્રાપ્તવા માંડ્યાં પણ વૈદ્યે પોતાની ફીના રૂ. ૧૫૦૦ ઉપરાંત વિશેષ લેવા ના દહી. આવા કેટલાક પુરુષોએ જંગના મન પર ખિટન અને તેની પ્રજા વિષે મુંદર છાપ પાડેલી.

આ સમય દરમિયાન મહારાણી વિક્ટોરિયા પ્રસૂતિબચન છોડી બંદાર આવીં ચૂક્યાં હતાં. તેમની સાથે તરત જ જંગની મુલાકાત ગેફરવામાં આવી. જંગે પતિની સાથે દિવાનખંડમાં બેઠેલાં મહારાણીને નંગન કરીને બેટણું ધર્યું. મહારાણીએ વળતી નમન કરી. હસીને જંગે સન્માન કર્યું; ને તેની સાથે ખુદલા દિલે વાતચીત કરી. જંગને મહારાણી ખૂબ જ પ્રભાવશાળી ને આકર્ષક લાગ્યાં.

ખીજે દિવસે પણ મુલાકાત ગોઠવાઈ. તે વખતે મહારાણીએ જંગને બાલકુવરની સંસ્કારવિધિમાં હાજર રહેવા આમંત્રણ આપ્યું. જંગે આમંત્રણને સ્વીકાર કરી પ્રસંગે પર હાજરી આપી. મહારાણીએ તેને પોતાની સમીપ જ બેસાડ્યો. અહીં તે ભવિષ્યના જર્મન શહેનશાહ પ્રીન્સ વિલિયમ સાથે સંસર્ગમાં આવ્યો. મહારાણીએ જંગને નેપાળની પ્રાકૃતિક લીલા સંબંધી પૂછપાછ કરી. તે પછી બાલકુવરની રાલામતિમાં દારૂની રંગરેલ ચાલી પણ જંગે પોતાનો ખાલો સાથેના કેપ્ટનને આપી દીધો.

થોડાક દિવસ બાદ મહારાણીએ એક જંગી મહેફીલ ગોડવી તેમાં તેમણે જંગને પોતાની સાથે જ નમવાનો આગ્રહ કર્યો પણ જંગે વિનયપૂર્વક એ રીતે જગવાની પોતાની અશક્તિ દર્શાવી.

તે પછી જંગે મિજબાનીઓ કે મુલાકાતો, બેટ ને જુદી, જુદી આકર્ષક કથાઓ-દરેક રસ્તે લંડનમાં મિત્રોનું જુથ જમાવવા માંડ્યું. મહારાણીનો માનીતો મહેમાન હોષ અનેકાએ તેની સાથે મિત્રતા કેળવવામાં ગૌરવ જોયું. પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ વેલિંગ્ટન ને મહારાણીની પતિ પ્રીન્સ આલ્બર્ટ પણ તેની સાથે સ્તેહનાં બંધને સંજાયા. જંગના ભાગ્યોએ પાલંગેન્ટના મુલાકાત લઈ ત્યાં પણ પોતાની છાંપ પાડી. સ્વીમર પર ન્યારે તેમને જંગી મહેફીલ અપાણી ત્યારે થેકરીએ આ નેપાળી મહેમાનોના માનમાં પોતાની જગવિખ્યાત સન્મતલકિર્તિ રચેલી.

છેલ્લે દિવસે જંગે રાણીની મુલાકાત લીધી. તે પ્રસંગે મહારાણીએ તેને સ્વતંત્ર રાજ્યના અધિપતિ સરીખી વિદાય આપી. ઉગરાવો, ઉમરાવમદીઓ ને મંત્રીઓથી ચિકાર દિવાનખંડમાં મહારાણીએ જંગના સૌર્યની, તેની પ્રતિભાની, તેની મમતાની પ્રશંસા કરી. જંગે આ રીતે

નેપાળને માટે ઇંગ્લાન્ડનું હૈયુ હતુ પણ દિલના કમનસીમે તે પોતાનું હૈયુ પણ ઇંગ્લાન્ડને આપતો આવ્યો મહારાણીએ તેના મન પર ઇંગ્લાન્ડ એટલે સ્વર્ગખંડ અને તેની પ્રજા એટલે દેવ એવી છાપ પાડીદીધી એ છાપ ઇંગ્લાન્ડને સત્તાવનના બગવા પ્રમગે કામ લાગી

ઇંગ્લાન્ડ છોડી જંગ ફ્રાન્સ આવ્યો ત્યાં પણ તેને બાદશાહી મનમાન મળ્યું. ફ્રાન્સના પ્રમુખે તેનું ભાવભર્યું સ્વાગત કર્યું, અને જંગની સાથે ફરી પેંગેસ અને ફ્રાન્સના જોવાલાયક મંથ્રહંચાનો, ક્યાલવનો, મહેનો કે બાગમગીચા બતાવ્યા મહાન નેપોલિયનની દગ્ગાદની જંગના મન પર ઘણી ઊંડી છાપ પડી નેપોલિયનના ભાઇની પણ તેણે મુલાકાત લીધી. ત્યારે તેને ફ્રાન્ગના એક લાખ સૈનિકોની રિગ્લ કવાયત બતાવવામા આવી ત્યારે તેણે ઊંડો મંતોપ ને ફ્રાન્સને માટે મધુર પ્રેમ અનુભવ્યો

ફ્રાન્સની વિદાય પછી જંગ મીગર અને એકન યદ્ય મુર્ત બંદરે ધનર્થો અહીં પણ તેનું શાહી સન્માન યર્થ અહીંથી તે દ્વારકાની મુલાકાતે ગયો ને ત્યાં પ્રભુચણે રૂ ૫૦૦૦ની ભેટ ધરી તે પછી ગમેશ્વરનાં દર્શન કરી ત્યાં પણ ૫૦૦૦ની ભેટ મૂળી તે કાલમો યર્થ કવકતા પ્રહોય્યો

કવકતાથી બનાગસ પહોંચી ત્યાં તેણે કાશીવિશ્વનાથનું ભાવભર્યું પૂજન કર્યું અહીં વસંતા નેપાળના માજી મહારાણી અને તેમના કુરારે વચ્ચે ચાલતી તકગગનો તેણે નીવેડો આપ્યો અને પછી તરતજ તે નેપાળને પન્થે પડ્યો એક વપની ગેરહાજરી પછી તે ખટમંડુના પોતાના નામાકિતે મહેલ યાપયવીમા આવી પહોંચ્યો

જંગ આ રીતે પરદેશથી રિગ્લ ક્ષાંતિ વરીને આવ્યો છતાં કાવત્રામાજને હજી જાણ નહોતા પરદેશમાં તેની ગાયે રહેનાર એક સાથીએ ગુપ્ત અક્ષર ઊંડાડી કે જંગે ખિસ્તિઓ સાથે બોજન લઈ હિંદુત્વને કવક લગાડ્યુ છે જંગ જેના નગ્નીગે દિંદુ મમાજની બહાર કવો સ્લભવિત નહોતો, એવે તેના ખૂનની યોજના રચાણી અને તે યોજનામા જંગના જ બે ભાઈ ઉપગત નાતો ગજમાર નગેરે મામેન યથા પણ એક ભાઈનું હૈયુ પીમગી જવાથી યોજના બહાર પડી ગઈ તે કાવત્રામાજને કેદ કરી સિટિશ હદમા મોકલી દેવામા આવ્યા

આ પછી નેપાળમા જંગ ખિનદરીક બન્યો તે જ નેપાળનો નાચો શહેનશાહ ગણાવા લાગ્યો રાણા મુરેન્દ્રવિંકમે તેના વર્ચસ્વથી દટાળી નિરૂત થવાનો વિચાર કર્યો પણ જંગે તેને યુક્તિથી સિદ્ધામન પર ટકારી ગમ્યો પ્રજામા તેણે જરૂરી મુધાગ કર્યા કાપદાને અવરિધન બનાવી દેશમા તેણે મુખ્ય અને શાંતિની ચચાવના કરી

જંગમહાદુર સ્વભાવે દયાળુ છતાં નિર્દયતાના કેસોમા તે ઝડક ન્યાયાધીસ દનો એ પ્રમગે એક મોચીની સાથે પ્રેમમા પડેલી કાર્કે સ્ત્રીએ પોતાનું દુષ્ચરિત છુપાવી ગમ્પવાને પોતાના બાગપુત્રને મારી તેનું જ મામ પતિને પીગર્યુ પતિને શક જતા તેણે નપામ કરાવગવી ને પાપ બંદાર આવતા તે કેમનો છેવટનો ફેમ્યો જંગની સમીપ આવ્યો જંગ આ નિર્દયતા ન રાહી શક્યો તેણે તે સ્ત્રીને શૂખ્યા વાધના પોંગગમા ધોલી દેવાની આજ્ઞા ફરમાવી પણ વાધ એ સ્ત્રીને ન અડચ્યો જ્યારે એને ખૂન ઉરકેવવામા આવ્યો ત્યારે તેણે એને ચૂંધી નાખી પણ દિવસો મુધી શૂખે માસ છતાં એ સ્ત્રીના મામને તો તે ન જ સ્પરસ્યો જંગને આ પરથી પ્રાણીચોના સ્વભાવ, તેમની શુદ્ધિ તેમની મદત વગેરે વિષે માન પેદા થયુ

જંગમહાદુરની પિરન મેરાથી આકર્ષાઈ નેપાળની પ્રજાએ તેનું સમારક ઊંચું કરવાની મહેચ્છા દર્શાવી જંગે પહેલા તો વાધો ઊમગ્યો પણ પછી ખૂન આમદ થના,

એક હાથમાં તરવાર અને બીજા હાથમાં ન્યાયગ્રન્થ પકડેલી જંગની આરસની પ્રતિમા, તેની અનુમતિથી, કપાયતબુધિ ઉપર ખુલ્લી મૂકવામાં આવી.

આ પછી જંગે નેપાળના રાજકારણમાં પોતાની પ્રતિભા અવિચલ બતાવવાને સુરેન્દ્ર વિક્રમની કુંવરી વેરે પોતાના મોટા પુત્રનાં લગ્ન લીધાં. લગ્ન પ્રસંગે વરની હાંમર આઠ વર્ષની ને કુંવરીની હાંમર છ વર્ષની હતી. લગ્ન પછી તરત જ રાજકુંવરી પોતાના પતિગૃહે રહેવાને ગઈ. તે પોતાની સાથે લાખોનો કરિયાવર લાવેલી. એ રીતે જંગની મિલકતમાં પણ અપૂર્વ વધારો થતો ગયો. એ જ મહીનામાં જંગે પોતે પણ સ્વ. વડાપ્રધાન રતેહજંગની પુત્રી ને પોતાના વિરોધી પક્ષના સરદાર ગુરુપ્રસાદની નાની બહેન વેરે લગ્ન કર્યાં. બંને લગ્નો પ્રેમ કરતાં રાજકારણપ્રધાન હતાં. એ બંનેથી જંગનું બળ નેપાળમાં અદિતીય બન્યું.

આ રીતે આંતરિક એકતા થઈ જતાં જંગની નજર, બહારના પ્રદેશો પર પડી. તિબેટની સાથે નેપાળને થોડોક સમય જતાં ઝગડો જાગ્યો હતો. વર્ષો પહેલાં જ્યારે નેપાળ ને તિબેટ વચ્ચે ઝગડો જાગ્યો ત્યારે તિબેટની મદદે ચીનની શહેનશાહત આવી પહોંચવાથી નેપાળને નમતું મૂકવું પડેલું ને પોતાનો થોડોક પ્રદેશ ચીનને દરતક 'સોંપવો' પડેલો. તે વખતે તિબેટ અને નેપાળ બંને ચીનનાં ખંડિયાં ગણાયેલાં. તે પછી કંઈક શાંતિ હતી. પણ થોડાક વખતથી તિબેટના મત્તાધિશો અને ત્યાં રહેતા ચીનનો એલચી નેપાળી બાપરીઓ અને મુસાફરોને સતાવવા માંડ્યા હતા. આ મટે જંગે વિધિસર વંધો જીકાઓ પણ તેને કંઈ નિકાસ ન આવતાં તેણે યુદ્ધનેશ આશય લીધો. ચીનમાં આ સમયે આંતરિક ઝગડો ચાલતો હોઈ ત્યાંથી તિબેટને મદદ મળતી સંભવિત નહોતી. એટલે જંગને આ યુદ્ધમાં પાછડું કડાકે જૂંસી નાખવાની પણ આશા બંધાઈ.

તેણે તરતજ લશ્કરમાં જરૂરી વધારો કરી તેમના હાથમાં અલિનય શસ્ત્રો મૂક્યાં. દરેક ટુકડી પર તેણે વિશ્વાસુ અને વીર સેનાપતિની નિમણૂક કરી. લશ્કરી સ્વયંસેવકોની ટુકડીઓ પણ જોતજોતામાં જીબી ચડા લાગી. સરેને નેપાળની પિતૃવ્યવસ્થા ફરકાવવી હતી. શરૂઆતમાં તો તિબેટ સામનો કર્યો પણ તેણે બળ હેવટે ધટવા માંડ્યું. નેપાળના હાથમાં તિબેટના કિલ્લા, થોડાઓ, લશ્કરી સરંજામ ને મુશ્કેલી આવવા લાગ્યાં. એક ટુકડાંથી ૪૫ મણ તેજતુરી (સોનાની રેતી) મળી આવી. ચીનનો મદદ ન મળી શકવાથી તિબેટ હેવટે નરમ પડી ચલાહની માગણી કરી. ને નેપાળે દશ લાખરની વાર્ષિક ખંડણી, તુકશાનનો બદલો વગેરે લઈ તિબેટની સાથે મિત્રતાના કરાર કર્યાં.

આ રીતે સર્વત્ર વિજયી બનેલ જંગે હવે પોતાના લાંબની તરફેણમાં નેપાળના પ્રધાનપદેથી રાજનામું આપ્યું. પણ નેપાળી પ્રજાને એ ન રુચ્યું. તેણે જંગને એ પદ સમયવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો. પણ જ્યારે જંગે ન માન્યું ત્યારે તેમણે જંગને 'સુરેન્દ્રવિક્રમની અનુમતિથી, કરકી અને લાંજ' નામે બે પ્રાન્તનો સ્વતંત્ર રાજ્ય બનાવ્યો; તેને મહારાજાનો ઇલાકા બધો; નેપાળના સર્વમત્તાધિકારીના તેને અધિકાર આપ્યા; નેપાળપતિને પણ કળાતમાં રાખવાની તેને સત્તા આપી ને નેપાળના વડાપ્રધાનનું પદ તેના વંશમાં કાયમ બનાવ્યું.

એકાદ વર્ષ સુધી પ્રધાનપદ બોગતી જંગનો લાંબ અવસાન પામ્યો. તે પછી જંગે ફરી એ પદ સંભાળી લીધું. પણ હવે તો તે નેપાળનો ખરેખરો ચક્રવર્તી સમ્રાટ બની ગયો. આ અરસામાં હિંદમાં સત્તાવનતો બળવો ફાટી નીકળ્યો. ઇંગ્રાંડે જઈ આવ્યા પછી જંગે પોતાનું હૃયું તો સ્થિતનને ચરણે ધરી દીધું હતું. બળવાના સમાચાર મળતાં જ તેણે

પોતાની શક્તિ અને સત્તા, સૈન્ય અને મજદૂર અંગ્રેજોની મેવામાં ધર્યા; છ હજારના ગુરખા સૈન્ય સાથે તે હિંદી જીવાળને કચરી નાખવા દોડી આવ્યો. પણ વાઘમરોએ તેની મેવાનો અસ્વીકાર કરતાં તેને વીલા મુખે પાછા ફરવું પડ્યું. એ સમયે કેટલાક સ્વદેશ-ભક્તોએ તેને કચરી નાંખવાની યોજના ઘડી પણ મુક્તિપાત્ર જગ સહેજે બચી ગયો. ને અંગ્રેજો ત્યારે હિંદમાં ખરેખર મપડાઇ ગયા ત્યારે જગ ફરી તેમની મદદે દોડી આવ્યો ને પોતાની અનુપમ સેવાથી પડતા સ્પિટ્લર સામ્રાજ્યને તેણે બચાવી લીધું.

તેની એ સેવા અનેકવિધ હતી કેટલેક ઠેકાણે તેના સૈન્યે જળવાખોરોને પાછા હમવ્યા તો કેટલેક સ્થળે અંગ્રેજમિત્રોનો છૂટકારો કર્યો, કેટલેક ઠેકાણે તેમણે કાલ ચલાવી તો કોઇક સ્થળે લૂટફાટ પણ કરી. જનૂની જળવાખોરોની મામે તો જગ અંગ્રેજોને ફેવદત મમો થઈ પડ્યો. કેમકે તેનું સૈન્ય હિંદી શુદ્ધકળાથી પરિચિત હતું તે જળવાખોરો અંગ્રેજો મામે લડે એવા જનૂનથી તેની મામે લડી સકતા પણ નહિ. કેટલાક હિંદી ગઝાઓને પણ અંગ્રેજોના પક્ષે એમાંડવામાં તેણે મદદરેનો ભાગ લગવ્યો. ઔધના નવાબે તેને જળવાખોરોને પક્ષે બળવાની કરેલ પિનનિતા જવાબમાં તેણે તે નવાબને અંગ્રેજોના ચક્ષે જઈ ઢળવાની દીધેલી મલાઈ કરણાજતક છ અંગ્રેજોએ તેને એ મદદનો તારકારિક બદલો પણ આપ્યો. લખનૌની કાયદેમગ જગી લૂટમાં જગને અને તેના સૈન્યને ભાગ પડાવવાની છૂટ આપવામાં આવી. મરોડોનું જવાબિર, કિમતી કાપડ, અગણિત નાણું, સોનાચાંદીના વાસણો, અમૂલ્ય કાંચાસામગ્રી અંગ્રેજ-ગુરખા લૂટારાઓના હાથમાં જઈ પડી. બિચારા લડાયક ગુરખાઓને તો અમૂલ્ય વસ્તુઓનું જ્ઞાન પણ નહોતું. મોતીની માળાઓમાંથી સોનાના તાર ખેંચી લેવાને તેમણે લાખોની કિંમતના મોતી ગરતે પરી નાખ્યા, અમૂલ્ય ચત્કંચલોને બોય પર પાથરી તેઓ તેના પર આઘાતર્થે લાગ્યા.

હિંદી જળવાની આ રીતે ઘોર ખોટી વિજયી જગ નેપાળ પાછો ફર્યો અંગ્રેજોએ તેને પોતાના લાડીલા મહાયક તરીકે અલિનદનના મંદેશ મોકલ્યા. હિંદી વાઇસરોય લોર્ડ કનિંગે જંગનાં ગુણગાન કરતાં પત્ર લખી, તેની અનુપમ મેવાના બદલામાં, નેપાળનો જે થોડોક પ્રદેશ સ્પિટ્લર હિંદમાં બેળવી દેવામાં આવ્યો હતો તે તેને પાછો મોકલ્યો. સ્પિટનના સત્તાધીશોને લાગ્યું કે કચરાયત નેપાળ કરતા સ્વતંત્ર નેપાળ તેમને વધારે લાભદાયી છે પરિણામે નેપાળને તેમણે સન્માન્ય મિત્ર રાજ્ય તરીકે કબૂલ્યું. સ્પિટનના મદારાણીએ જગ પર ભારેમા ભારે ધડકાઓની નવાજેશ કરી મદારાણીના પતિ પ્રીન્સ આલ્મર્ટ અલિનદનપત્ર લખી તેની પ્રશંસા કરી.

જળવાની નિષ્ફળતા પછી જળવાખોરોમાના કેટલાક નેપાળની મરહમમાં લગવા. સ્પિટનના મિત્ર તરીકે તો જગ એ બધાને અંગ્રેજોને સોંપી દેત પણ હિંદુઓનો પવિત્ર અનિયધર્મ તેનાથી છોડાય એમ નહોતું. ઔધના નવાબ અને તેની માતા જેવી કેટલોક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓને તેણે વર્ધામન બાધી આપ્યું, કેટલાકને નિવાળની ગોડવણ કરી આપી, તોફાને ચડ્યા એને પૂરા કર્યા, ને જે લોકો ફાગદારી રીતે યુદ્ધગાર કરતા હતા, તેમને તેણે અંગ્રેજોને સોંપી દીધા. જળવાખોરોના હાથમાં કેટલાક અંગ્રેજ કેદીઓ હતા તેમને તેણે મુક્તિ અપાવી.

જુના ભારતીય રાજવીઓની જેમ જગ લણી વખત ગુમવેશે નગરની નવાજૂની ગણુવા નીકળતો. એ પ્રસંગે કાંઈ ગુમ વીરો, સાચા સેવકો કે દેશભક્તોનાં ભાગ્ય ખૂંચી જતા,

ન્યારે દ્રોહીઓ અને દંભીઓના પટ ચીરાઈ જતા. કેટલીક વખત તે જુગારખાનામાં જઈ ચડતો અને પોતે પણ શુભરીતે રમવા બેસી જતો. એવાં રથજે તેને ઘણું જાણવાનું મળતું. તે જીત પણ સહેલાઈથી મેળવી લેતો. એક દિવસે તેણે એક જ રમતમાં રૂપિયા ૨૫૦૦ મેળવેલા.

હિંસક પ્રાણીઓના શિકારને તેને વિશેષ શોખ હતો. તે માટે અનેક વખતે તે જીવલેણ સાહસોમાં પણ ઝંપલાવતો. ઘણી વેળા તે બાર્બને પ્રધાનપદ સોંપી દિવસોના દિવસો જંગલમાં ગાળતો. એ સમયનાં એનાં સાહસો એવાં રોમાંચક હતાં એટલી સંખ્યામાં છે કે તે બધાંની નોંધ ઘણી લાંબી ચર્ચ પડે.

સાહસી હોવા સાથે જ તે સાહિત્ય અને કલાને પણ એટલો જ પૂજક હતો. સાહિત્ય-કારો અને કલાકારોને તે અવનવાં ઉત્તેજન આપતો. તેણે તે પ્રદેશનાં પંખીઓ અને પશુઓની જુદી જુદી જાતોનાં તેજજ કુદરતી લીલાનાં લેવરાવેલ ચિત્રો દોશ પણ સચવાઈ રહ્યાં છે. અન્યલંકારો પણ તેને અતિ પ્રિય હતા. રાજ્યના મુખ્ય અન્યલંકારમાંથી ગોરા વિદ્વાનોએ અમુક અલગ્ય પ્રતો પચાવી પાડ્યાના સમાચાર મળતાં જ તે ઉરકેરાઈ ગયેલો. તેણે કાર્ક પણ ઉપાધે એ અન્યો કે તેની નકલો મેળવવાનો આગ્રહ કર્યો. અને યુગ ચયેલમાંથી ઘણાખરાની નકલો તેણે એ રીતે પાછી મેળવાવી પણ લીધી. તેમાં કેટલાક તાત્ત્વિક અન્યો, મુદ્રારાક્ષસ, સિદ્ધાન્ત દીપિકા, શુદ્ધ સમાજ, મેધસૂત્ર, વજ્રસૂત્રિ, વરાહમિહિરકૃત જ્યોતિષ વગેરે મુખ્ય હતા.

તેને સ્વભાવ પણ એટલો જ ઉદાર હતો. તેણે જાણ્યોને દાનમાં હજારો ગાયો આપી, મુવર્ણનો રથ આપ્યો, રત્નધેનુ આપી. નાનાં છોકરાંઓને સાહસિક દરિદ્રાઈઓમાં ફેરી તે તેમને મુંદર ધનાયો આપતો. એક પ્રસંગે એક ગરીબ કાણુલીનું કાપડ ખપતું નહોતું ને તે જિયારાને દેશ પાછા જવું હતું. તે વખતે જંગે પોતાને બિનજરૂરી છતાં તેનું ખુંખું જ કાપડ ખરીદી લીધેલું. નેપાળનાં કેટલાંક દેવાલયો સૈકાઓએ જીર્ણ ચર્ચ-રહ્યાં હતાં તે તેણે ચીનથી કુશળ ઇન્જનેરો બોલાવી લાખોના ખર્ચે સમરાવી દીધાં. એક પ્રસંગે તે દરિદ્ર છત્રના મેળામાં ગયેલો. ત્યાં વેપારીઓને ખટાવવા તેણે એક જ રાતમાં રૂ. ૩૫૦૦૦ ની ચીન્નેતી ખરીદી કરી.

તેની ન્યાયપ્રિયતા પણ એટલી જ ઉજ્જવળ હતી. એક શહેરીએ તેના પિતાને ચોવીશ વર્ષ પૂર્વે, તેની ગરીબ સ્થિતિમાં, શુભ રીતે, રૂ. ૨૩૦૦ આપ્યા હોવાની વાત કરી ને જંગે તરત જ તેને વ્યાજ સાથે તે નાણાં ચૂકવી આપ્યાં. એક ગામના જમીનદારે ન્યાયાધીશને ફાડી એક કેસને ચુકાદો પોતાની તરફેણમાં મેળવેલો. જંગ તરત જ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો ને ઊંઘી તપાસ કરી જમીનદાર દોષિત જણાતાં તેનો દંડ કર્યો. નિર્દોષને ખસેલો આપ્યો. ન્યાયાધીશને નાળિયેર પરખાવ્યું. મદારાણા સુરેન્દ્રવિક્રમે એક નિર્દોષ અમલદારનું અપમાન કરતાં તેણે મદારાણાની પણ ધૂળ કાઢી નાંખી. સત્તાચનના વીર સેનાપતિ નાનાસાહેબનાં નેપાળમાં વસતાં મદારાણાને એક ઝંવેરીએ તેમની એ દોરાની બંગડીઓના વેચાણમાં છેતરેલાં. જંગને એ સમાચાર મળ્યાં જ તેણે ઝવેરીનો દંડ કરી મદારાણાને થોગ ખસેલો અપાવ્યો. એક રથજે એક સ્ત્રીને રાત્રી બેઈ તે તેના ઊંઘણમાં બિનયો અને તેમાં સ્ત્રીના ઘણાંનો દોષ જણાતાં તેણે તે ઘણાને ધમકાવ્યો એટલું જ નહિ પણ કાર્યદો કર્યો કે કાર્ક પુરુષ પોતાની પત્નીને વિશેષ પડતી હેરાન કરે તો તેને એવી કડક સજા કરવામાં આવશે.

કે જેમાથી તેની સ્ત્રી તેને માણી મહે તો જ થોડી છૂટછાટ મળી ગઈ કેટલાક સનિકાએ કંઈક ચોરી કરતા તેણે તેમને લાખી મખત કેદમા ધડેલી દીધા એ કે મિહાગમાંથી આવેલા થોડાં લોકોને નેપાળમાં કંઈ સ્થાન નહોતું તેઓ કાચેભાચે હેવાતા ને અત્યજ લેખાતા જંગે તેમને દરબારમાં ન્હોતરી ચોતે જ તેમના હાથે પાણી પીધું ને નેપાળમાંથી એ જ પળે અસ્પૃશ્યતા દૂર થઈ એ સ્ત્રીએ ઘરમાં ધસી આવેના એ વાધ સામે ટક્કર પીનેની તેને તેણે સુદર ઈનામ આપ્યું એ જુદું મદિગની કેડનીક જંગીરે મળ્યે જમ મરી પલ તેના દાનનું તામપન મળી આવતા તેણે તે તગત જ પાછી મોપાની તેનઈમાં ચત્રી કેડનીક ચોરીઓની પાછળ ત્યાના સુમેદારનો હાથ જળાતા તેણે તને મખત કેદમાં હસેની મૂક્યો બાકીના નામન સૂમાંએ પોતાના પ્રદેશમાં સુદર વ્યવસ્થા જાળવતા તને તેણે તગત જ ગિયે દરજ્જે ચડાવ્યો આમ દોપિનને શિક્ષા ને ગુણનાનને થોડા વનામ દાગ તેણે અધાધૂધી ભર્પા નેપાળને થોડા જ સમયમાં સુદર વ્યવસ્થાના શિખરે ચડાવી દીધું

નેપાળનો મર્વમત્તાધીશ છતાં સિપાઈથી માડી મહારાણા મુનીની બધી જગતનરીગો તેને શિંગે લટકતી બધા જ કાર્યો પર તેને દેખરેખ રાખવી પડતી બધી જ મામતોમાં તેની સત્તા મગાતી તે પરાદમાં બીડી પ્રભુપૂજન ને તો પછી નારતો કરી ન્યાયાસન સલાજતો ભોજન પછી બીજા રાજકીય કામો પર તેને દેખરેખ રાખવી પડતી

છિટનના હોસ્ત છતાં તે સ્વદેશપ્રેમી ને ધર્મનિષ્ઠ હતો તેને આયુર્વેદ પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી તે માટે તેણે હિમાલય અને પશ્ચિમ હિંદમાંથી અનેક જાતના છોડ મગાવેના તેણે કેટલાક ભારરૂપ થઈ પડેલા રિવાજો જો કે બધા કર્યા છતાં તે રીતગિરાજનો નુસ્ત ઉપાસક હતો તેની કિંમત તે સમજી શકતો ચીનના સહેનસાહે જ્યારે તેની પ્રશસા કરી થોડા મંદકાબ આપ્યો ત્યારે છિટનના ગમે તેવા મોટા ઈર્કમો કરતા તેણે તેની કિંમત વધારે આપી

થોડાક સમય પૂર્વે પોતાના નાના પુત્રનું લગ્ન તેણે નાની રાજકુવરી વેરે કરેલું આ અરસામાં તેણે પોતાની પુત્રીનું લગ્ન નેપાળના પાટવીકુવર ત્રૈનાયકવિક્રમ વેરે કર્યું આમ નેપાળના રાજવંશ માથેના તેનો સમય અતૂટ બન્યો

હવે તે ઉત્તરાવસ્થામાં પ્રવેશતો હતો તેણે માતાને બે પત્નીઓને એક પુત્રને બે લાકડાં ને રમશાને વળાવ્યા હતા તેની સ્વાભાવિક રક્તિ એટલી જ પ્રભાવશીન છતાં અતગમાંથી તે ત્યાગી મળી રહ્યો હતો એ વખતે તો તેને સાધુ બની જતો માડ અટકાવાયેલો

૧૮૭૫ માં તેણે બીજી વખત યુરોપ જવાની વ્યવસ્થા મરી થોડા જ સમયમાં થોડા રસાવા સાથે તે નેપાળથી નીકળી ચૂક્યો અદલાબાદમાં તેને એ રસાલા માથે ત્રિવેણી સ્નાન કરવાની ઈચ્છા થઈ પણ લેફ મર્વનરે સરસ સૈનિકો સાથે નદી પર જવાની અનુમતિ ન આપતા તે ખીજાયો વાર્ધસરોવરને એ સમાચાર મળતા જ તેણે દિલગીરી દશાવી બધો અનુકૂળતા કરી આપી પણ જંગે એ વખતે સ્નાન ન જ કર્યું

ત્યાથી તે ગોદાવરી-નર્મદાના પ્રદેશમાં થઈ ત્યાં પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરી મુગધ પહોંચ્યો પણ મુગધમાં થોડાના અકસ્માતથી શારીરિક ઇજા થતા તેને તગત જ નેપાળ પાછા ફરવું પડ્યું

આ અરસામાં છિટનના પાટવીકુવર હિંદની મુનામતે આ રા જંગે પણ પોતાના ભાઈને સામે મોકલી તેમને નેપાળમાં શિકારે આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું કુવરે એ આમ

ત્રણનો સંહર્ષ સ્વીકાર કર્યો. જંગે તેમની સાથે ત્રણેક અઠવાડિયાં સુધી તેરાઇના જંગલોમાં ઘૂમી હિંસક પ્રાણીઓના શિકારની તેમને કળા શીખવી. કુંવર અતીવ આનંદ પામી શુભેચ્છા સાથે પાછા ફર્યા.

જંગતું સ્વાસ્થ્ય હવે, ધીમેધીમે લથડતું જતું હતું. એ જ અરસામાં એનો બોન્ને પુત્ર અવસાન પામ્યો. તેને અપાર વેદના થઈ. તે શાંતિ માટે જંગલોમાં શિકારે આવ્યો. પણ તખિયત વધારે લથડી. તેને તરત જ પાછો ફેરવવામાં આવ્યો. પણ રસ્તે તેની આંખોનું નૂર ઓલવાઈ ગયું. ને પછીના બેત્રણ દિવસમાં જ બાગમતી નદીને કિનારે, પથરઘાટમાં, ૧૮૭૭ના ફેબ્રુઆરીની પચીશમીએ તે અવસાન પામ્યો. તેની પાંચ પત્નીઓમાંથી મોટી ત્રણ તેની પાછળ સતી થઈ, નાની એને કુમળાં સંતાન હોઈ તેમને તેમ કરતાં વિનંતિપૂર્વક અટકાવવામાં આવી.

આમ જંગ ગયો, પણ નેપાળમાં એની છવનપ્રજા હજી છવતીજગતી છે. નેપાળની ગાદી પર, ત્યાંના પ્રધાનપદે તેના જ વંશજો શાસે છે. મુસાફરો ત્યાંથી કંઈક ને કંઈક તેની જ સ્મૃતિ લઈ પાછાં ફરે છે.

મજલિસમાં—

નૌતમ

“અહો ! શા દિવ્ય સંગીતે આલ-ચાલી છલી રહે,
કિત્તર કંઠ આ કોનો નીરવે માધુરી ઝરે ?

સ્વર હિલોળ ગજે, નહ નીલમાં
મધુરિમા લસી મેઘકમાનની;
સુભગ સાંજની ગાદક લાલિમા
કપી દીંચે સૂર-માધુરી ગાનની !”

“સુરીલાં ગાનતાને કો દેહવલ્લરી નાગતી,
અંગની ભંગિમા દેખી નેનપલ્લવી રાગતી !

લાવણ્ય અંગે લસતાં અનંગનાં,
લાલિત્ય એ લાસ્ય તણાં અનૂપાં,
સંગીત ને નૃત્ય-લીના સ્વરૂપ
ભૂલે દિશા, જેમ દીવે પતંગિયા !”

ગામને ગોંદરે સાંજે જામી છે મજલિસ, ત્યાં
ગદબદલ ને હાટે સંગીત નૃત્ય આદર્યાઃ
“બહોત ! બહા ! ખૂબ ! દુબારા !” પ્રસંશાની પુરંપરા
આલી અન્યોન્ય માટે ત્યાં : “અહો રૂપમ અહો દેવનિ !”

જગતને જેણે સંસ્કાર આપ્યા-સમૃદ્ધિ આપી, પયગંબરો આપ્યા-તત્વજ્ઞાન આપ્યું, કલા આપી-સંસ્કૃતિ આપી છતાં આજે હિંદમાં જે શુભામ છે, ન્યુઝીલેન્ડ કે ઑસ્ટ્રેલિયામાં જે ભૂંસાઇ ગઇ છે, અમેરિકામાં આજ સુધી જેને ખાળી દેવામાં આવી છે, ચીનમાં જેના પર ઝાંખ અને અગ્નિ વર્ષે છે, આફ્રિકામાં જેના પર ગુન્દેશા અમાનુષિક અત્યાચારો માટે શબ્દો નથી એ-જગતની

રંગીન પ્રજાઓ

નરસિંહ

દક્ષિણ-આફ્રિકામાં મહાત્માજીને ઝાટની ડાળી પર ફાંસીએ લટકાવી દેવાની યોજના અને ના. શાસ્ત્રીજી અને શ્રીમતી સરોજિની દેવી સામે ચમેલ ગોરા હુમલાઓએ હિંદી પ્રજાનું એ પ્રદેશ પ્રત્યે ઠીક ઠીક પ્યાન આકર્ષ્યું છે. આજે ફરી એ અગ્ર હિંદના પ્રગ્નકીય સ્વમાનને ખૂંડવી રહી છે. ત્યાં વસતા હિંદીઓએ વર્ષોથી અધરિત અપમાનો સહ્યા છે, અસહ્ય શુભાગી વેડી છે, મજૂરી કરીકરીને ગોરાઓને પેસો કમાવી આપ્યો છે-આજે એ ગોરાઓ કંઇક વર્ષોથી ધડેલી પોતાની યોજના પ્રમાણે હિંદી વસાહતીઓને પાછા હસેલવા માગે છે, અથવા એમના ન જેવા હકો ખૂંટવી લઈ એમને અંત્યજ્યાયામાં મહેલી દેવા માગે છે.

આ પ્રગ્નને દક્ષિણ-આફ્રિકામાં હિંદીઓના રથાન વિષેનો વિચાર ખાસ જરૂરી છે; પણ તે કેવળ હિંદી દષ્ટિએ નહિ પણ સમસ્ત રંગીન પ્રજાની દષ્ટિએ. કેમકે દક્ષિણ-આફ્રિકાની આ દ્રેષતીતિ-જો કે એના પરિણામે શોષવાનું તો મોટે ભાગે હિંદીઓને છે છતાં-કેવળ હિંદીઓ સામે નહિ, પણ મોટા ભાગની એશિયાવાસી રંગીન પ્રજા સામે આદરવામાં આવી છે; અને તે પણ ગોરી પ્રજાની આખી રંગીન પ્રજા પ્રત્યેની વલણનું એક પ્રકરણ જ છે.

ગોરી પ્રજાના બીપણ અત્યાચારો અને રંગીન પ્રજાની કરુણતમ સ્થિતિને ઉખેળતાં 'પહેલાં એ જોઈ જવું જરૂરી છે કે ગોરી કરતાં અનેકગણું મોટી રંગીન પ્રજા ગોરા પાશમાં શા મોટે અંધાઇ રહી છે?—અત્યારે તો એમ થવાનાં પણ કારણો જણાય છે: એક ગોરી પ્રજાનું દાનવી ચતુરબળ; બીજું હાથચડેલી રંગીન પ્રજામાં કેળવવામાં આવેલ કુસંપ, નિર્બળતા અને સંસ્કારભ્રષ્ટતા; અને ત્રીજું ગોરી પ્રજાની રાક્ષસી અને કુટિલ વૃત્તિઓને સંમજવાની રંગીનોની અશક્તિ. ગોરી પ્રજા જ્યારે રંગીનોને પડખે લે છે ત્યારે રંગીનો કુલાહ જન્ય છે, સમજતા નથી કે આ કોઇક નવી સોગડાળાજી છે. એક ગોરા અમલદારે દક્ષિણ-આફ્રિકાની ધારાસભામાં ગોરી પ્રજાનું માનસ વ્યક્ત કરતાં ખરું જ કહ્યું છે કે “દેશ હજાર દેશોમાં કરતાં એક ગોરાની કિંમત વધારે છે.” જર્મની સ્થિતનું દુરમન છતાં હારીને પંજુ વીસ વર્ષમાં પાછું ટટાર બન્યું છે, કેમકે તે ગોરું છે. પણ યુદ્ધમાં સ્થિતનને પડખે રહી એના પગ ચાટતાં ચાટતાં સમરબુમિ પર આજોટનારાઓની પ્રજા પાસે આજે શાટલો નથી, કેમકે એ રંગીનો છે. દક્ષિણ-આફ્રિકામાં જોર યુદ્ધમાં મદદ કરી, હિંદીઓએ અંગ્રેજોને ક્યો સામે વિજય અપાવ્યો; આજે હિંદીઓને હાંફા કાઢવામાં એ જ અંગ્રેજો ને ક્યો એક બન્યા છે; કેમકે બંનેની આંખો ગોરી છે. પંજુ રંગીનો એક નથી બંતી સંકતા.

દક્ષિણ-આફ્રિકાની ગોરી સરકારે એશિયાવાસિઓ સામેની પોતાની દૈવનીતિમાંથી જાપાન અને સિરિયાને જુદાં તારવ્યાં છે, કેમકે એક બળવાન છે; બીજું પાકેલું મોગદું છે. પરિણામે એ બંનેને રંગીન પ્રજા પ્રત્યેની પોતાની વિશેષ જવાબદારી કશી નથી જણાતી. જે ચીનને હિંદ-યુગોથી પોતાનું મિત્ર ગણતું આવ્યું છે એ ચીન ગોરાઓને ચરણે પડે છે કે, 'અમને એશિયાવાસી ન ગણો.' હિંદીઓ ત્યાંની કચરાઈ ગયેલી મૂળ પ્રજા સાથે એક બનવાને બદલે પોતાની લાગવગનો ઉપયોગ કરી ગોરાઓ સાથે સમાધાન વાંચે છે. કાંઈને વિચારવાનો અવકાશ નથી કે ગોરી પ્રજાને મન રંગીનોની 'પવિત્ર ભૂમિ' એટલે શિકારનું મેદાન, જંગલો કે સંસ્થાનો વસાવવાનું સ્થળ, વેપારી ચૌદું કે 'લૂંટ ચલાવવાની કે અત્યાચારો ગુજારવાની બગીચો છે. એની સાથેનું 'સમાધાન' એ 'મિત્રતાના કરાર' નથી પણ ભીખનો દુકડો છે. એવા દુકડાઓથી પ્રજાનાં સત્ત્વ, સાહસ ને તનમનાટ ચૂસાઈ જાય છે; એ સ્વાર્થ જુએ છે, સ્વમાન નથી નોંધ શકતી. પરિણામે સમાન પ્રજાઓ પર ગુજરેલા કે ગુજરતા ગમે તેવા અત્યાચારથી એને કમકમાટી નથી ઉપજતી.

'કાઈ' કમલાગી પણ ગોરા સાહસિકના મનમાં નવનવા દેશો શોધી કાઢવાનો તલસાટ જન્મ્યો. અને તે જ દિવસથી પોતપોતાના પ્રદેશોમાં સુખે વસતી રંગીન પ્રજાઓના ગળે ગોરાઓના સ્વાર્થની છૂરી આવી લટકી. આ માટે સાહસિકને દોષ ન દેવાય. મહાન પુરુષોની મહેનત કે મહત્તાનો ઉપયોગ હંમેશાં દુષ્ટોને હાથે 'હજાડળ સ્વાર્થમાં જ થાય છે.' પણ બીજીજાતી સાહસિકને એ ખૂબ મોટું સમજાય છે. આફ્રિકાના અનેક પ્રદેશોનો સંશોધક હર્બર્ટ વોડ ત્યાંની પ્રજા પર ગુજરતા અત્યાચારો સાંભળી દુઃખથી ઘેસો બની ગયેલો, પોતાના એ થમ પર તેણે આંસુ સાર્યાં. આફ્રિકાની પ્રજા પર ગુજરતા અત્યાચારોનાં કરણ સમારકારે તેણે દાનવોની આંખમાંથી પણ આંસુ સારે એવી એક પ્રતિમા જાંબી કરી છે. દેવ્ય કોંગોના સંશોધક અને એ પ્રદેશની પ્રજા સાથે મીઠાસા ફ્રાન્સને તે પ્રદેશ અપાવનાર ડૉ. બ્રાઝએ જ્યારે એ દેશની નિર્દોષ પ્રજાનાં લોહી 'વહેતાં' જોયાં ત્યારે તેનું હૈયું ફાટી ગયેલું.

અમેરિકા શોધાયું, ઓસ્ટ્રેલિયા શોધાયું, બીજા અનેક દાંપુઓ શોધાયાં. આજે ત્યાં ગોરી પ્રજા મહાલી રહી છે. પણ ત્યાંની મૂળ પ્રજાઓ ક્યાં છે ? - તેમની સ્થિતિ શું છે ? ગોરાઓ પાસેથી જગતને તો એટલું જ જાણવા મળ્યું છે કે તે તે પ્રદેશોમાં, છૂટીછાંઈ માણસખાંઉ પ્રજાઓ વસતી હતી અને તે ધીમેધીમે લુપ્ત થઈ ગઈ છે. એમ તો જગતની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મહાન હિંદી પ્રજા વિષે પણ પરદેશોમાં કહેવાય છે કે અહીંના લોકો કાચું માંસ ખાય છે અને જ્યારે હિંદ અંગ્રેજોને હસ્તક પડ્યું ત્યારે તેની વસતી દશ કરોડની હતી. [બિચારાઓને લાગ્યું હશે કે એથી ઓછો આંકડો તો ગાંડાઓની ઇસ્પીતાલ સિવાય બીજા ક્યાંય માન્ય નહિ થાય.] ચીન આજે અશીર્ણી ગણાય છે. પણ એને અશીર્ણી બનાવ્યું કાણે ? ત્રણેક મહિના પર સાંધાઈના એક પ્રતિષ્ઠિત ચીની પત્રમાં પ્રગટ થયેલ સમાચાર જો ખોટા ઠેરવવામાં ન આવે તો એમ માનવું રહે છે કે, 'હિંદમાં અશીર્ણું ઉત્પાદન વધારી ચીનને નજીક બનાવવાને ને તેનું નાણું ખેંચી લેવાને ત્યાં યુક્તિથી ઉલ્લાસે એ સૈકામાં અશીર્ણોનો પ્રચાર વધારવામાં આવ્યો છે. ત્યાંનાં ખ્રિસ્તિ દેવજોમાં બિચારાના અખાડા ચાલે છે અને અનેક પ્રકારની લાલચોથી સેકડો ચીનાઓને તેમનું સ્વત્વ હણવાને

ખિરિત બનાવી દેવામાં આવે છે. આવા માણસો ગોરી અને ખિરિત પ્રગ્નની તરફેણમાં પ્રચાર કરવામાં એવી રાગની ગરજ સારે છે. યીનમાં ગોરી પ્રગ્નએ ઠેર ઠેર પોતાનાં ચાણાં જમાવ્યાં છે. તે યીનનું રાજતંત્ર અડાણુવટમાં લખાવી તેને જનપાનની સામે લડવાને નાણાં ધીરે છે. એનો મૂળ ઉદ્દેશ તો યીન-જનપાનને અંદરોઅંદર લડાવી બંનેને ખોખરાં કરવાનો છે.

અમેરિકાની મૂળ રેડઇન્ડિયન્સ પ્રગ્નને તો આજ સુધી જીવતી ને જીવતી બાળા દેવામાં આવી છે. એ જનગનહેર વાત છે. ગોરાઓ કહે છે કે એ પ્રગ્નઓ તો પશુથીયે હલકા છે. કોણે માપ કાઢ્યું ? ઇતિહાસ તો એમ પૂરવાર કરી શકે એમ છે કે ઉત્તર અશિયાને માર્ગે થઈ આર્યોની કેટલીક ટુકડીઓએ અમેરિકામાં જઈ ત્યાં વસવાટ જમાવેલો. અમેરિકાનો મહાન ઇતિહાસકાર પાર્કમેન તો ત્યાંની મૂળ પ્રગ્નએ ખેલેલાં અદિતીય યુદ્ધોની પ્રશસ્ય તોંધ લે છે. તે અમેરિકામાં મળ્યા આવતા પુરાતત્ત્વના લગ્ન અવશેષો શું હેલ્લા તણસો-ચારસો વર્ષથી ત્યાં જઈ વસેલી ગોરી સંસ્કૃતિએ લીલા કરેલા છે ?

ઇંગ્લાંડમાં જોને માટે કંઈ સ્થાન ન રહ્યું હોય એવાઓને ઑસ્ટ્રેલિયા ધોકલી ધોકલી એ સંસ્થાનની ખીલવણી કરવામાં આવી છે. પણ એ ખીલવણી શું કેવળ એવા જાતરેલ ગોરાઓએ જ કરી છે ? ગોરાઓએ જ્યારે ઑસ્ટ્રેલિયા કે ન્યુઝીલેન્ડ પર પોતાનો વાવટો ચડાવ્યો ત્યારે તે પ્રદેશની પ્રગ્ન જેવી અને જે સંખ્યામાં હતી તેવી અને તેથી અડધી સંખ્યામાં પણ આજે છે ?

આફ્રિકા પરના અત્યાચારો વિષે તો વિચાર કરવાને પણ પાંચરી હેયું જોઈએ. ઈ. ડી. મોરેલ જેવો નામાંકિત અંગ્રેજ લેખક પણ કહે છે કે, 'એ કાળા અત્યાચારનાં લોહિયાળ પાનાં ઉઝેલવાની દિમત નથી. એ દિંદના વિજય જોટલાં જ લોહીથી રંગાયેલાં છે.'

આફ્રિકા વિષે એક ભ્રમણા એ ફેલાવવામાં આવે છે કે ત્યાંની પ્રગ્ન પણ જેવી અને જિનસંસ્કારી હતી અને ગોરાઓએ ત્યાં જઈને પ્રકાશ ફેલાવ્યો છે. પણ આ બંને હળાહળ જુકાણાં છે. ગોરાઓએ તો ત્યાં જઈને લોહીની નદીઓ જ વહાવી છે. અને ત્યાંની પ્રગ્ન યુગોથી સંસ્કારી હોવાનાં પૂરાં પ્રમાણ છે.

પુરાણમાં આફ્રિકાને કૌય દ્વીપના નામે ઓળખવામાં આવે છે. હિંદી સંસ્કૃતિ પશ્ચિમ એશિયાને માર્ગે યઈ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ લગલગમાં ત્યાં પહોંચેલી. ઝીમ્બાબ્વેનાં લગ્ન ખંડેરમાં આજે પણ તેના અવશેષો નજરે પડે છે. ખંડના અનેક ભાગોમાંથી મળ્યા આવતાં ખંડકચિત્રોને તો ગોરા સંશોધકોએ પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦૦ લગલગનાં ઠેરવ્યાં છે. મીસરના રાજવંશનો સ્થાપક રાજા મેનીજ (અસમેન્સ) ચક્રવર્તી સગરતો પુત્ર હતો. મેગિલોનનાં ચક્રવર્તી સમ્રાટો પણ આફ્રિકાના ઉત્તર ભાગમાં જતાં દાર ખાઈ જોડેલા. એચ. વેલ્સના મતે ઇ. સ. ૫૨૦ માં હિંદી પ્રવાસીએ દક્ષિણ-આફ્રિકાની મુલાકાત લીધેલી. પૂર્વ-આફ્રિકામાં તો હિંદીઓ સદીઓથી જઈ વસ્યા હતા અને વારકો ડી ગામાએ ત્યાં તેમને જોયેલ હોવાનાં પણ પુરાવા છે. હિંદ-વિરોધીઓમાં અગ્રપદ ધરાવનાર મી. ચર્ચીલના મતે પણ હિંદીઓ આફ્રિકામાં ગોરાઓ પૂર્વે ઘણાં વર્ષ પહેલાં જઈ વસ્યા હતા. આમ આફ્રિકા અંધારખંડ હતો અને ગોરાઓએ એને શોધીને અજગાળામાં મૂક્યો એ વાત વળુદભરી નથી જણાતી. એ ખરૂં છે કે લૂંટફાટની નીતિ ગોરાઓએ જ ત્યાં પહેલવહેલી અજમાવી.

ચૌદમી સદીના મધ્યાન્હમાં પોર્ટુગલના રાજા હેનરી ધી નેવીગેટરની સહાયથી કેટલાક ગોરા શોધકોએ પશ્ચિમ આફ્રિકાને કહિ યમ મૂક્યો. તેમની નજર ત્યાંના સુદિસીનદ્ય પડ ન કરી પણ કેટલાંક ખેલતાં-ફૂટતાં કાળાં માનવો પર જઈ ચોંટી. તેમણે એ માનવોમાંના

કેટલાક સચક્ત પુરુષોને ગુલામો તરીકે ઉઠાવવાની યોજના થઈ. પરિણામે જંને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. પણ શસ્ત્રધારી ખ્રિસ્તિઓએ અનેક કાળો સ્ત્રી-પુરુષોનો સંહાર કરી નાંખ્યો. તે પછી વિજય માટે તેમના વહાલા પ્રભુની સ્તુતિ કરી બાર ગુલામો લઈ તેઓ પોર્ટુગલ પાછા ફર્યા.

એ પછી કોલંબસ રંખડતો રખડતો અમેરિકા જઈ ચડ્યો. શરૂઆતમાં તે પ્રદેશ સ્પેનને હસ્તક આવ્યો. તેને ત્યાં ધાતુઓ અને કુદરતી ખનનનાની વિપુલતા જણાણી. પણ ત્યાંની મૂળ સ્વમાની પ્રાંત તેને માટે મજૂરી કરવા તૈયાર થાય એમ નહોતી. પરિણામે તેને પરદેશી ગુલામોની જરૂર જણાણી. પોર્ટુગલ તૈયાર જ હતું. તેણે સ્પેનને ગુલામો પૂરા પાડવાનો કોન્ટ્રાક્ટ કર્યો; અને ઇશુખ્રિસ્તના પવિત્ર નામ પર આફ્રિકામાંથી ટોળાબંધ ગુલામો ઉઠાવીને તેમને અમેરિકાને કાંઠે ખડકવા માંડ્યા. ગુલામોને પકડવામાં કેટલું લોહી રેડાતું હતું, કેટલાં નિર્દોષ ચૂંચાઈ જતાં હતાં, મુસાફરીમાં કેટલા ગુલામો મરી જતા હતા તેનાં ખ્યાલ રાખવાની પોર્ટુગલને જરૂરત નહોતી.

પણ પોર્ટુગલને આ રીતે લાડવો ખાટી જતું નેઈ યુરોપના ખીજ દેશોની દાઢ મળકી. ૧૫૬૨ માં ઇંગ્લાંડનાં મહારાણી એલિઝાબેથની ખાનગી ભાગીદારી સાથે હોકીન નામના અંગ્રેજે પણ એ પવિત્ર કામ ઉપાડી લીધું. એ પછી તો બધા દેશો વચ્ચે તે ધંધામાં હરીફાઈ ચાલી. સ્પેને પોર્ટુગલ સાથેના કરાર રદ કરી ખીજ દેશોને પણ એ સફળ ધંધામાં નેડાવા દીધા. પણ સાથે જ તેનું અમેરિકા પણ ખીજઓ ખાઈ જવા માંડ્યા. આ બધા ધંધા, હરીફાઈ ને વિજયોમાં વધુમાં વધુ ભાગ ઇંગ્લાંડને ફાળે ગયો.

ઈ. સ. ૧૬૬૬થી ૧૮૦૦ના ગાળા દરમિયાન યુરોપની ગોરી પ્રજાએ આ રીતે અમેરિકાને કાંઠે ૧૦૫૯૧૧૫ ગુલામો ઊતાર્યા. આમાં સાઠ લાખ લગભગ તો 'એક્સા ઇંગ્લાંડે જ' નાંચો. એ બધાને પકડતાં રેડતું પડેલ લોહી, તેમનાં કુટુંબોના હાલહવાલ, રસ્તે દુઃખ કે ખયી તેમનાં લાખોનાં કરુણ મૃત્યુ એ કશાનો તો દિસાળ જ નથી. એક ગાળા દરમિયાન ત્રી લાખ લગભગ ગુલામો રસ્તે દુઃખથી કચરાઈને મરી ગયાની નોંધ લેવાઈ છે. આ બધા ગુલામો મોટે ભાગે પશ્ચિમ-આફ્રિકામાંથી જ ઉઠાવાયેલા.

આ વેપારમાં નેડાનાર પેદીઓની સાથે જ રાજ્યોને અને વંદાણવટાના વેપારીઓને પણ એટલો જ આર્થિક લાભ થયેલો. ઇ. સ. ૧૭૭૫ માં બ્રિટનના સંસ્થાનમંત્રીએ પાર્લામેન્ટમાં જવાબ આપતાં કહેલું કે, 'આવો ઉમદા લાલદાયી ધંધો દેશથી ન છોડી દેવાય.' ઇંગ્લાંડનો વંદાણવટાનો ઉલોગ પણ એ અરસામાં ફાલી ફૂલી નીકળ્યો. ગુલામોના એ વેપારમાં એક્સાં લીવરપુલનાં વહાણો જ વાર્ષિક રૂ. ૧૬૭૬૪૭૦૫ નો નફો કરતાં હતાં. નફામાંનો કેટલોક ભાગ કાળી પ્રજામાં ઉમદા ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રચાર માટે મીશનરીઓને સોંપાતો.

અમેરિકામાં ઉતારવામાં આવેલા ગુલામોની દશો વર્ણવી જાય એવી નથી. તેઓ કામ કરવાને અચક્ત જનતાં તેમને મારી નાંખવામાં આવતા. તેઓ સામનો કરે તો સરીરતું લોહી નીતરવા માંડે એ હદે તેમને ચાળખા મરાતા. કામ ન કરનાર કે ઓછું કરનારને દિવસો મુધી ઝાડ સાથે બૂખ્યા ખાંધી રાખવામાં આવતા. ડચ-ગિયાના ને બ્રિટિશ વેસ્ટ ઇન્ડીઝમાં તો તેમને જીવતા સળગાવી દેવામાં આવતા, તેમનાં ગુલા અંગે હેદી નાંખવામાં આવતાં કે તેમને ખોડના ઝિકળતા તાવડાઓમાં ફેંકી દેવાતા. તેમના દેશમાં તેમનાં કુટુંબોની સ્થિતિ તો પ્રશ્નને આધીન હતી.

ગોરી પ્રજ્ઞાએ આફ્રિકાના દેશો સર કરવામાં વાપરેલી કૂરતા અને અધમતાનો ઇતિહાસ પણ એટલો જ કરુણ છે. ગોરાઓને મન બિનગોરી ચામડી એટલે સંહાર કરવાનું ઠેકાણું. એમના ભગવાન ઇશુ યહુદી કોમમાં જન્મેલા એ ખાતર એશિયાઈ યહુદીઓને પણ તેઓ ગોરા ગણે છે. ઇશુની જન્મભૂમિ એશિયામાં આવેલી છતાં એને એઓ બિનએશિયાટીક ગણે છે. ગોરી ચામડી સિવાયનું જગત એમને મન પશુજગત છે. અને એના પ્રત્યે તેઓ પોતાની કશી કરુણ નથી માનતા.

આફ્રિકામાં દેહ લાપ્ત ગોરમહાધર્મ લ્લાલગતા વિસ્તારનો દક્ષિણ રોડેશિયા નામે પ્રાન્ત છે. ત્યાંની પ્રજા તંદુરસ્ત અને ચ્વાનદી ગણાતી. એ પ્રાન્તના રાજા લોબેન્ગ્યુલાને અંગ્રેજો હાંપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તે એક અંગ્રેજ મીશનરી સાથે મિત્રનાધી મંડળાયો; પરિણામે અંગ્રેજ વેપારીઓ ત્યાં આવતાં જતા થયા. એ વેપારીઓને તે પ્રદેશની ખનીજસંપત્તિ અખૂટ અને અમૂલ્ય જણાઈ. તેમણે અંગ્રેજી ન જાણતા એ રાજા પાસે, તેને જુદી જ રીતે સમજાવી, એક કરાર પર સહી કરાવી લીધી. ભયારે રાત્રીએ જાણ્યું કે તે કરાર તો માસિક રૂ. ૧૫૦૦ના બદલામાં દેશની બધી ખનીજસંપત્તિ પરના હક્કો જૂંટવી લેના હતા ત્યારે તેણે મહારાણી વિક્ટોરિયાને તે કપટ મંત્રબંધી લખી જણાવ્યું. મહારાણી વિક્ટોરિયાએ તેવા અંગ્રેજોને બિન-મત્તાવાર જણાવી તેમની સાથે જોડેને વર્તવાની રાજ્યને સલાહ આપી; પણ પછી તો રોડેશિયામાં અંગ્રેજ કંપનીઓ સ્થપાણી. ને તે સ્થિતિના પીડાળા સાથે નવાનવા દક્ષ મેળવતી જ ગઈ. પછી તેમણે જુદાં જુદાં બહાનાં કાઢી ત્યાંની મૂળ પ્રજા સાથે ઝગડા માંડ્યું. ને છેવટે હામરો માણસો ને ઠોકરો સંહાર કરીને એ પ્રદેશ પડાવી લીધો. તે પછી તેમણે મૂળ પ્રજા સાથે કડકમાં કડક કાનુન કરી બધી જમીન જૂંટવી લઈ તે પ્રજાને વાડાઓમાં ધોલી મૂકી. તેના પાસે મરજીમાં આવે એટલું વળતર આપી ફરજિયાત મજૂરી કરાવવા માંડી. અંગ્રેજોને પર વિશ્વાસ રાખનાર રાજા લોબેન્ગ્યુલાના વંશજોએ સચાટ જ્યોર્જ પર પોતાની કરુણ સ્થિતિ મંત્રબંધી લખેલો કકળતો પત્ર કંઠે હેવાને પણ આંસુ સરાવે એવો છે.

વીશમી સદીની શરૂઆતમાં સ્થિતિ દક્ષિણ-આફ્રિકામાં બોઅર યુદ્ધમાં મંડાવાયું હતું. આ વખતે ફ્રાન્સને મોરોક્કો ગળી જવાનો તલસાટ જાગ્યો. તેણે મોરોક્કોના વિશ્વાસી સુલતાનને થોડાંક નાણાં ધીરી તેના પર કાબૂ જમાવ્યો. પહેલાં તો ઇંગ્લાંડ ફ્રાન્સની વિરુદ્ધ પડ્યું પણ પછી જર્મનીની વિરુદ્ધ ફ્રાન્સનું જળ કેળવવું જરૂરી હોઈ તેણે ફ્રાન્સને યુક્ત કરારથી મોરોક્કો ગળી જવાની છૂટ આપી. ખોટા આરોપો જીલા કરવામાં તો ગોરી પ્રજા નિષ્ણાત જ છે. એવા જુદા જુદા આરોપો જીલા કરી ફ્રાન્સે મોરોક્કોના એક નગર કેસેમ્બલેન્કા પર તોપોનો મારો ચલાવ્યો. હમ્બરની કતલ થઈ. ને થોડા જ વખતમાં મોરોક્કો ફ્રાન્સને હસ્તક જઈ પડ્યું.

આ જ રીતે ઇંગ્લાંડની બેરડી ત્રેવડી રમતોથી પ્રેરાઈ ફ્રાન્સે ટર્કી પાસેથી ટ્યુનિસ પડાવી લીધું, ઇટાલીએ દ્વીપોલી પડાવી લીધું. એ બંનેનો કમળે લેતાં જ સંહાર થયો એ ગણ્યો જાય એમ નથી. ઇટાલિએ થોડા જ સમય પૂર્વે લીબેલા એબીસીનિયાના કબજાથી એનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે.

બેલિજમના રાજા સિયોપોદના મનમાં પણ સંસ્થાનવાદની દુષ્ટ લાવના જાગી. તેણે ગોરી પ્રજાને પોતાના સંસ્થાનમાં વેપારી લાભો કરી આપવાનું વચન આપ્યું, મધ્ય આફ્રિકાની પ્રજાને અનેક જાતના સુખની લાલચો આપી; ને આફ્રિકન પ્રજાને પ્રિય થઈ પડેલા મુસાફર સ્ટેન્લીને

મદદમાં લઈ કેંગો ફી સ્ટેટ નામે સંસ્થાન વસાવ્યું. પણ પછી એ સંસ્થાનમાં ગુજરેલા અત્યાચારોની સીમા નથી. એ પ્રદેશમાં રખજર ને હાથીદાંત એની પુષ્કળ પેદાશ છે. પણ ગોરા વેપારીઓ પોતે તો એ કામ કરી ન શકે. તેમણે ત્યાંની મૂળ પ્રજા પર એ ફરજ નાંખી. અને એ ફરજ અદા કરાવતાં તેમણે હજારોની કતલ કરી, સેંકડોને શિકારી પ્રાણીઓના મોઢામાં ધકેલી દીધા, હજારોને ફાંસીએ લટકાવ્યા, સેંકડોને ભૂખથી મારી નાંખ્યા. તેમને મારી નાંખવામાં બંદુકની ગોળાઓ નકામી વપરાઈ ન જાય એ ખાતર તેઓ સેંકડોને ઝાડ સાથે બાંધી ભૂખ-તરસ કે શિકારો પ્રાણીઓના શિકાર તરીકે મરવા દેતા. પુરુષો પાસે કામ કરાવવાને તેઓ તેમનાં સ્ત્રી-બાળકોને પકડીને કડક સગ કરતા, તેમનાં અંગ હેદી નાંખતા, તેમને દિવસો સુધી જુએ મારતા, ઝાડ સાથે બાંધી રાખતા, તેમનાં ગામે સળગાવી મૂકતા, તેમને મારી નાંખી તેમનાં માંસની ઉત્પત્તિ કરતા. આ રીતે એ દારૂ ગાળામાં તે પ્રદેશનાં ૨૦૦૦૦ માણસો હોમાઇ ગયાં.

આલાક રાજ લિયોપોલ્ડે આના ધોરવર્તન માટે પોતાના પર દુનિયાનો રાષ ને જીતરે એ માટે ફ્રેન્ચ-કેંગોમાં પણ આજ નીતિ અમલમાં મૂકાવી. તે દેશના સારી વિભાગમાં, એ નીતિની રૂએ, એક જ દિવસમાં ૫૮ સ્ત્રી-હોકરોને નાની કોટડીમાં પૂરી મારી નાંખવામાં આવેલાં. સેંકડો સ્ત્રીઓને તેઓ ધગધગતા સળિયાથી કંપાવતા. કોર્ટ સિસ્ટમમાં તેમણે ૧૧૯ સ્ત્રીઓ અને કુમળી કન્યાઓને એક જ દિવસમાં એ રીતે મારી નાંખેલી.

અંગ્રેજો પણ આ વિષયમાં જીતરતા નથી. થોડા જ દિવસ પહેલાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં પ્રશ્ન પૂછવામાં આવેલો કે સિયેરાલીયોન નામના બ્રિટિશ સંસ્થાનમાં કંગાળ બની ગયેલી પ્રજાને કર ભરવાને પોતાનાં સંતાન વેચવાં પડે છે અને સરકાર તરફથી કર ન ભરનારાઓ પર અંગમર્ષણ જેવા જુદા જુદા અત્યાચાર થાય છે એ વાત સાચી છે?—તેના ઉત્તરમાં ... થોમસ ઇન્સ્ક્રીપે કબૂલ કરેલું કે ગેરવર્તાન ચલાવવામાં આવે છે ખરો. હિંદમાં એમણે શું કર્યું એ તો જગજગણીલી વાત છે.

દક્ષિણ-આફ્રિકાનો ઇતિહાસ, ગાંધીજીના પ્રતાપે, હિંદને વિશેષ જણાવેલો છે. ત્યાંની મૂળ પ્રજા બાન્ડુ. તે પછી ત્યાં ડચો જઈ વસ્યા. તેમણે બાન્ડુઓને અનેક રીતે ફસાવી, તેમના પર અત્યાચારો કરી, કેટલોક પ્રદેશ પડાવી લીધો. પછી ત્યાં અંગ્રેજોને પ્લાન આકર્ષાયું. તેમણે મૂળ પ્રજાને વિશ્વાસમાં લઈ ડચોને ફટકા માંડ્યા. ડચો ઉત્તર તરફ આગળ વધતા ગયા. આફ્રિકાની ડચ પ્રજા બોઅર નામે ઓળખાય છે. તેનું ઝનૂન પણ અજબ ગણાય છે. તેની અને અંગ્રેજોની વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. પણ છેવટે અંગ્રેજો ફાળ્યા ને બન્ને વચ્ચે સમાધાન થયું. સમાધાન થતાં જ અંગ્રેજો મૂળ પ્રજાને અને યુદ્ધમાં મદદ કરનાર હિંદીપ્રજાને વીસરી ગયા; ૧૮૪૩ માં મહારાણી વિક્ટોરિયાએ બહાર પાડેલ પ્રજાસમાનતાનો ઢંઢેરા જૂલી ગયાં. મૂળ પ્રજાને ડચોએ ધણે અંશે તો કચરી નાંખી હતી. હવે બંનેએ સાથે મળી તેને વિશેષ કચરવા માંડી.

હિંદીઓ ત્યાં વહુનહોંતયા ગયા પણ નહોતા. બંને ગોરીપ્રજાઓ કરતાં આફ્રિકા પર તેમનો વિશેષ હક્ક હતો. અને મોટાભાગના હિંદીઓને તો નાતાલમાં ૧૮૬૦માં શેરડીનું પાવેતર કરવાનું હતું ત્યારે નહોંતરવામાં આવેલા. પણ કામ સર્ચુ કે.વી.સ વેરો. બંને ગોરી પ્રજાએ એંદરથી એક યઈ હિંદીપ્રજાને મૂળ પ્રજાની જેમ કોઈ પણ જાતના હક્ક વગર અંત્યજાતિમાં ધકેલી દેવાની અથવા હિંદ પાછી કાઢવાની યોગનાઓ રચવા માંડી. હિંદીપ્રજા

અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસનું એક પ્રકરણ—

શ્રમ-બેઝયણી

ન. હ. વ્યાસ

મનુષ્યના જીવનમાં શ્રમને જેટલું મહત્વનું સ્થાન છે તેટલું જ બદકે તેથી પણ વિશેષ શ્રમની યોગ્ય બેઝયણીને સ્થાન છે. પ્રત્યેક માનવીને શ્રમ કરવો પડે છે; પણ તે માત્ર ગમે તે ઢંગથી શ્રમ કરીને મુક્ત નથી થતો; તેને અમુક જ પ્રકારનો શ્રમ કરવો પડે છે; પોતાની પરિસ્થિતીને અંગે જે પ્રકારના શ્રમનું નિર્માણ થયું હોય તે પ્રકારનો શ્રમ કરવો પડે છે. આ રીતે પ્રત્યેક માણસને વિવિધ પ્રકારનો શ્રમ કરવો પડે છે.

આર્થિક જીવનની શક્યતા માટે માનવીના જીવનમાં શ્રમ અનિવાર્ય છે. પણ જીવનનો સમગ્ર જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત કરવાને માટે તે, વિવિધ પ્રકારનો-પ્રત્યેક જરૂરિયાતને અનુલક્ષીને શ્રમ કરતો નથી. તે તો માત્ર સારીયે હિંદી સુધી એક જ પ્રકારનો શ્રમ હિંદાવે છે અને છતાં તે શ્રમના બદલામાં તેનું સારીયે આર્થિક જીવન શક્ય બને છે, તેમજ બધી જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત થાય છે. આનું કારણ શ્રમની-બેઝયણી છે.

ધણા પ્રાપ્તિના ક્ષણમાં ત્યારે માનવી આજના જેવા નિવમળદ આર્થિક સમાજમાં નહોતો વસતો ત્યારે શ્રમની બેઝયણીની હરતી નહોતી, તેનો ખ્યાલ પણ ન હતો. જગત પ્રગતિશીલ છે, જગતમાં વસતો માનવી પણ પ્રગતિશીલ છે. વ્યક્તિજીવનમાંથી કુટુંબ જીવન આવ્યું, કુટુંબજીવનમાંથી સમૂહજીવન આવ્યું, સમૂહજીવન રિથતે થતાં ગ્રામ જીવન પ્રાપ્ત થયું અને ગ્રામજીવનમાંથી ગ્રાંતો, રાષ્ટ્રો અને આજે, માનવી આંતરરાષ્ટ્રિય જીવનના ધ્યેય તરફ ઝપટભેર, જઈ રહ્યો છે. આ બધી પ્રગતિના મૂળમાં શ્રમની-બેઝયણી રહેલી છે. શ્રમની બેઝયણી વિના પ્રગતિ આકાશ કુસુમવત્ છે. શ્રમની બેઝયણી જેટલી વિશેષ તેટલી અગતિ વિશેષ. શ્રમની બેઝયણીનો વ્યાપકતા, પ્રગતિનું માપ કાઢવાનું સાધન છે.

માનવી તેની પ્રાયમિક અવસ્થામાં પોતાની બધી જરૂરિયાતો માટે-અવગત જરૂરિયાતો ધણી અર્થાદિત હતી-જેટલા પ્રકારનો શ્રમ કરવો પડે તે બધો શ્રમ કરતો. જેમકે કુષાશાન્તિ માટે પોતાના ખોરાકનું સાધન તેને પોતાને જ તૈયાર કરવું પડતું; શરીરના રક્ષણ માટે કેપડાંઓ પોતાને જ તૈયાર કરવાં પડતાં-જે પ્રકારનાં કેપડાંઓ પ્રચલિત હતાં તે-પોતાનાં આયુધો-શસ્ત્રો; પોતાને રહેવાનું ઘર વગેરે વગેરે બધી જરૂરિયાતો મેળવવાને માટે તેને પોતાને જ દરેક જાતનો શ્રમ કરવો પડતો. એક જ માણસ પોતે શિકારી, મચ્છીમાર,

પ્રત્યે તેમણે તીવ વૈર કેળવ્યું. હજી સુધી એ કમ ચાલુ છે. હવે તેને જીવાળ આવ્યો છે. અને સરકારે જાપાન-સિરિયા સિવાયની આખી એશિયાઈ પ્રજા સામે એ કાયદો અમલમાં મૂકવા કરાવ્યું છે.

આ પ્રસંગે રંગીન પ્રજાના દરેક વર્ગો પોતપોતાનો જીવો સ્વાર્થ ખોલે એ કરતાં આખી પ્રજા એકમેકને માટે એક જ અવાજ રજૂ કરે તો એના પર પ્રજાના વધારે હિંસા આશિર્વાદ ઊતરશે.

રસોઇ પકાવનાર, કપડાં તૈયાર કરનાર, સુતારી કામ કરનાર, મકાન બાંધનાર વગેરે અનેક પ્રકારના શ્રમ કરનાર હોતા.

પણ જેમજેમ માનવી સમાજમાં રહેતો ચલે અને સંમાજજીવન દિન-પ્રતિદિન પ્રગતિ પામવા લાગ્યું, તેમતેમ સમાજમાં તેમ જ વ્યક્તિના જીવનમાં શ્રમની બહેચણીને સ્થાન મળ્યું. શ્રમની બહેચણી આવતાં અમુક માણસો ખેડૂત બન્યા, કોઈ મચ્છીમાર બન્યા, કોઈ દરજી બન્યા, કોઈ ગોળી, કોઈ ઘાંચી, કોઈ સુતાર તો વળી કોઈ લુહાર બન્યા, જેમ અનેક પ્રકારની વ્યવસાયોતી પૂરી પાડવાને માટે વિવિધ પ્રકારના ધંધાઓવાર શ્રમની બહેચણીના સિદ્ધાન્ત ઉપર આખા સમાજનું આર્થિક જીવન શક્ય બન્યું. શ્રમની બહેચણીના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ચાલતું સમાજજીવન વધારે સુગમ, સંરળ, સંગીન અને સુખ આપનારું પણ પરિણમ્યું.

હજી આ તો શ્રમની-બહેચણીની પ્રાથમિક ભૂમિકા જ હતી; બહેચણી માત્ર સાદા સ્વરૂપમાં જ હતી. જેવી રીતે પ્રત્યેક કુટુંબમાં અને ખાસ કરીને નવાં અવિદ્યમત કુટુંબની પ્રથા છે ત્યાં કુટુંબના પ્રત્યેક સભ્યને ભાગે અમુક પ્રકારનું કામ આવી ગય છે અને આખું કુટુંબજીવન સરળતાથી અને સહેલાઈથી ચાલે છે; તેવી જ રીતે સમાજમાં રહેતા પ્રત્યેક માનવીને ભાગે અમુક અમુક પ્રકારનું કામ-અમુક પ્રકારનો શ્રમ-કરવાનું આવે છે અને સારા સમાજનું આર્થિક જીવન સુંદર રીતે સુગમતાથી ચાલે છે.

પણ આજે તો શ્રમની-બહેચણીનો વિકાસ અને તેની વ્યવસ્થા ની કદખી શકાય તેટલાં આગળ વધેલાં છે. વિદ્યાને યંત્રો આપ્યાં અને યંત્રોથી ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ આવી. આ યંત્રની સફળતાના મૂળમાં તેમજ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિના વિશ્વવ્યાપી મૂળમાં શ્રમની-બહેચણી છે. આ શ્રમની-બહેચણીનો પ્રકાર ઉપર નોંધેલ ગયા તે સાદી શ્રમની-બહેચણી કરતાં જુદા છે. અર્થશાસ્ત્રમાં આ શ્રમની બહેચણીને સંયુક્ત શ્રમની બહેચણી કહેવામાં આવે છે.

સંયુક્ત શ્રમની-બહેચણીનો આધાર યંત્ર અને જરૂરયાંબંધ ઉત્પાદન ઉપર જ છે. માવીને કહીએ કે યંત્રની દ્રષ્ટિ તેમજ જરૂરયાંબંધ ઉત્પાદનની શક્યતા કેવળ શ્રમની બહેચણીને આધારી છે તો તે પણ બિલકુલ સત્ય છે. સાદી શ્રમની બહેચણી આજના સામાજિક જીવનની જેટલી વાસ્તવિક ઘટના છે તેટલી જ બધુંકે તેથી પણ વિશેષ સંયુક્ત શ્રમની-બહેચણી યાંત્રિક ઉત્પાદનની વાસ્તવિક ઘટના છે.

ગૃહઉદ્યોગના યુગમાં, હજી ન્યાંસધી યંત્ર ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ્યું નહોતું ત્યાંસુધી, પ્રત્યેક ઉદ્યોગમાં ખાતી જુદી જુદી વસ્તુઓને, બનાવનાર સર્ગનું રીતે પહેલેથી છેલ્લે સુધી તેની બધી વિધિ પોતાના જ શ્રમથી સંપૂર્ણ કરી તૈયાર કરતો. જેમકે આપણો મોતી પગરબાંને, સર્ગનું પોતાના શ્રમથી તેના બધા ભાગોને તૈયાર કરી; બનાવે છે; તે જ પ્રમાણે લુહાર, તે જ પ્રમાણે સુતાર, પ્રત્યેક કારીગર જે યંત્રનું અવલંબન નથી લેતો પણ હાથ કારીગરીથી કામ કરે છે તે તૈયાર કરવાની વસ્તુને સર્ગનું પોતે જ તૈયાર કરે છે.

પણ યાંત્રિક ઉત્પાદનમાં નવાં સંયુક્ત શ્રમની બહેચણીનો સિદ્ધાન્ત ખૂબ જ વ્યાપક બને છે ત્યાં તો બનાવવાની વસ્તુના અનેક ભાગ પાકી નાખવામાં આવે છે અને પ્રત્યેક ભાગ જુદા જુદા માણસથી-મજૂરથી તૈયાર થાય છે; અને છેવટે બધા ભાગોનું સંયોજન એક જગ્યાએ થઈ વસ્તુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં તૈયાર થઈ બહાર આવે છે. જેમકે ખૂટના કારખાનાઓમાં આખા ખૂટ એક માણસ નથી બનાવતો પણ એ ખૂટના લગભગ એકી

જેટલા વિભાગો કરી નાખવામાં આવેલા હોય છે અને પ્રત્યેક વિભાગ જુદો જુદો તૈયાર થઈ છેવટ બધાથે વિભાગોનું સંયોજન થઈ જૂટ તૈયાર થાય છે. પ્રત્યેક મજૂર માત્ર જૂટનો અંશીયો ભાગ જ હરદંમેશને માટે બનાવ્યા કરતો હોય છે. આ પ્રમાણે શ્રમની વહેંચણી જેટલી વધારે સૂક્ષ્મ તેટલી ઉત્પાદનની શક્તિ વધારે. એટલે ઉત્પાદનની શક્તિને વધારવા માટે શક્ય હોય ત્યાંસુધી શ્રમની વહેંચણીને વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મ બનાવવામાં આવે છે; ઉત્પાદનની વસ્તુના શક્ય હોય તેટલા વધારેમાં વધારે વિભાગો પાડી નાખવામાં આવે છે. આમ કરવામાં કામ કરનારાઓને વધારે સંખ્યામાં રાક્ષા પડે છે અને તે ત્યારે જ બની શકે જ્યારે ઉત્પાદન જરૂરયાનંધ કરવાનું હોય તેમ જ જરૂરયાનંધ તેમાર થતા ઉત્પાદન માટે વિશાળ બજાર હોય. માત્ર જરૂરયાનંધ ઉત્પાદન અને વિશાળ બજારને પરિણામે, શ્રમની વહેંચણીને સૂક્ષ્મતમ બનાવી શકાતી નથી પણ ઉત્પાદન સતત ચાલુ રહેવું જોઈએ. જો ઉત્પાદન સતત ચાલુ ન રહે તેમ હોય તો કાંઈ પણ એક વસ્તુનો સોમો કે હજારો ભાગ માત્ર બનાવવા પૂરતો મજૂર કામ કરવા તૈયાર નહિ થાય. ખેતીવાડીના ધંધામાં યાંત્રિક, ઉત્પાદન કરતાં સંયુક્ત શ્રમની વહેંચણી બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં શક્ય અને છે તેનું કારણ આ જ છે. યાંત્રિક ઉત્પાદન જેટલો કૃષિઉદ્યોગ સતત હોતો નથી.

ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં સંયુક્ત શ્રમની વહેંચણીમાંથી પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવવો હોય તો પ્રત્યેક મજૂરને એકજ પ્રકારના કામ ઉપર—અને તે કામ ઉત્પાદનની વસ્તુનો શક્ય હોય તેટલો નાનો વિભાગ—સતત લગાડવો જોઈએ. આવી રીતે પ્રત્યેક મજૂરને તેની શક્તિ અને થોડાતા પ્રમાણે જુદા જુદા અક્ષેપે વિભાગનું કામ આપવાથી તે વિભાગ તૈયાર કરવામાં અસાધારણ કુશળતા, તે મજૂર પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરિણામે કામ વધારે સાફ અને સચોટ અને છે. પ્રત્યેક વિભાગ તૈયાર કરવા પડતું યંત્ર પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનું થતું જાય છે.

શ્રમની વહેંચણીને પરિણામે ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં અનેકવિધ ફાયદાઓ થાય છે. જેમકે, પ્રત્યેક મજૂરને તેની શક્તિ કે થોડાતા પ્રમાણે કામ આપી શકાય છે. સ્ત્રી-મજૂરો અને બાળ-મજૂરો ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં શ્રમની-વહેંચણીના સિદ્ધાન્તને પરિણામે જ પ્રવેશી શક્યાં છે. એકજ પ્રકારનું કામ સતત કરવાથી કાર્યમાં કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે; વખતનો, મૂંઝીનો, સાંધોનો સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગ સુધ્ધ શક્ય છે. તેટલું જ નહિ પણ ઘણા લાભથી ઉપયોગ કરી શકાય છે. યંત્રનો ઉપયોગ ખૂબ જ વ્યાપક બનાવી શકાય છે.

ઉપર જોયેલા શ્રમની વહેંચણીના ફાયદાઓ માત્ર ટાંકતી એકજ બાબ છે. ટાંકતી ખીજ બાલુ—તેનાથી થતા ગેરફાયદાઓ કેટલા ભયંકર છે તે ઉઠાણથી વિચાર કરતાં કમકમાં આવે તેવા છે. શ્રમની વહેંચણી ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં જ્યાં સ્ત્રી-મજૂરો અને બાળ-મજૂરોને લાવે છે કે તેની જ સાથે બેકારી, અનીતિ, કુટુંબજીવનનો વિનાશ અને શૈશવનો નિર્દોષ આનંદ અને વિકાસ હણી નાખે છે.

એકજ પ્રકારનું કામ આપી જિંદગી સુધી કરતાં હદાય તે કામ પૂરતી કુશળતા પ્રાપ્ત થાય પણ સાથે સાથે, તે મજૂરનો જીવનમાંથી જીવનની તેમજ શ્રમની ખીજ બધી બાબોએ બંધ થઈ જાય છે. તેના જીવનમાંથી વિવિધતા અને રસ ઊડી જાય છે, તે યંત્રની સાથે માત્ર યંત્રવત બની જીવન પસાર કરે છે, અને સદાને માટે મૂંઝીદારનો શુભામ બની રહે છે કારણ કે એક વસ્તુનો સોમો કે હજારો ભાગ બનાવવા સિવાય તેને કંઈ આવડતું નથી.

યંત્રનો ઉપયોગ અલગત્ત શ્રમની બેંચણીને પરિણામે ખૂબ જ વ્યાપક બને છે પણ યંત્રની વ્યાપકતા સાથે માનવીના શ્રમની જરૂર ઓછી થતી જાય છે જેથી યંત્ર પોતે જ માનવીનું સ્થાન લેતું જાય છે અને માનવી કામ વિનાનો બેકાર રખડે છે. જ્યાં હજારો મજૂરોની જરૂર પડતી ત્યાં આજે યંત્ર એક આવી ચલાવનારથી હજારો મજૂરોનું કામ કરે છે. આખા જગતભરમાં માનવીના આર્થિક જીવનને બેકારીનો પ્રશ્ન આજે ગૂંચળાવી રહ્યો છે અને એ પ્રશ્ન માટે શ્રમની-બેંચણી ઓછી જોખમદાર નથી.

શ્રમની બેંચણીને સિદ્ધાંત તરીકે તેમજ ઉત્પાદનને તે જે વેગ આપે છે તે દૃષ્ટિએ અવગણી શકાય કે વખોડી શકાય નહિ પણ મૂડીદારના કાર્મમાં એ સિદ્ધાન્ત મજૂરોના રોષપણુ અર્થે વપરાય છે તેટલા પૂરતી એ પ્રથા બચકર છે. આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ, માનવ જાતનું આર્થિક હિત સધાય અને માનવીનું આર્થિક કલ્યાણ થાય તે રીતે કરવામાં આવે તો તે ખરેખર આશિર્વાદરૂપ છે.

ઉપર જોયેલા શ્રમની બેંચણીના બે પ્રકાર-સાદી અને સચુક્ત-ઉપરાંત ત્રીજો પ્રકાર કૌશલિક શ્રમની બેંચણીનો છે આ પ્રકાર સાદી શ્રમની બેંચણીનું વિશાળ સ્વરૂપ છે. પ્રત્યેક દેશની પ્રાકૃતિક સંપત્તિ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારનું ઉત્પાદન થાય અને તે પ્રમાણે, પરસ્પર રાષ્ટ્રો, આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપારથી રાષ્ટ્રની બધી જરૂરિયાતો પૂરી કરી લે. વિનિમયના સાધનોને પરિણામે આ પ્રકારની કૌશલિક શ્રમની બેંચણી શક્ય બને છે અને તે શક્ય બનતા આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપારનો અને આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યવહારનો જન્મ થાય છે. જેમકે કૃષિપ્રાધાન્ય દેશ ખેતીનું જ ઉત્પાદન કરે, ઉદ્યોગપ્રાધાન્ય દેશ યાંત્રિક ઉત્પાદન જ કરે, પ્રત્યેક દેશ પોતાની પ્રાકૃતિક અનુકૂળતા પ્રમાણે ઉત્પાદન કરે. આ પ્રકારને પરિણામે જગતનું આર્થિક જીવન વધારે સુગમ અને સરળ બને છે. માનવીની દરેક પ્રકારની જરૂરિયાતો પૂરી પડે છે.

સૌદામિની

[રામ તિલક-ચિંતાલ]

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

મંદ મંદ મલકે માનિની,

ઉલ્લસતી, મધુ સ્ફુરતી નંદિવ,

દોર દમામંથી મોહિની દામિની

મંદ મંદ મલકે માનિની.

પ્રણયશિખ સોહત મોહતિમિરે,

કૃષ્ણ-મેઘ મહી વીજ સોહિની,

પરમાનંદે નાચે ચતુરા,

પુલકિત કાળજકાય ચામિની,

મંદ મંદ મલકે માનિની.

મહાન શિવાજીનાં પિતા શાહજી બીજાપુરના નવાબનાં સરદાર હતા. નવાબે સરદારના પુત્રને સલામીએ બોલાવ્યા. પણ શિવાજીએ ગોવધ ચલાવનારના દરબારમાં જવાની ચોકખી ના સંભળાવી. નવાબે ગોવધની બંધી ફરમાવી; સાદાં કતલખાનાં પણ તેણે ગામ બહાર લેવરાવ્યાં. ગોવધ કરનારને માટે તેણે જ્યારે મૃત્યુની સજા જાહેર કરી ત્યારે જ શિવાજી તેના દરબારમાં ગયા.

એક વખતે બીજાપુરના ચૌદામાં એક વીકરેલ ખાટકીએ ગામ પર તરવાર ઉગામી. તે તલવાર ગાયના ગળાને રપડે એ પહેલાં જ ત્યાં ચક્રમાત આવી પહોંચેલ શિવાજીએ ખાટકીનો એ હાથ કાપી નાખ્યો.

શિવાજીના બગીચામાંથી બાગવાનની રમ્મ સિવાય કોઇએ કંઈ તોડવું નહિ એવું શિવાજીના શુર કોપડેવે ફરમાન કાઢ્યું; પણ એક પ્રસંગે બૂલથી શુર કોપડેવે પોતે જ થોડાંક ફળ તોડી ખેડા. એ બૂલ માટે તે તરત જ પોતાનો જમણો હાથ કાપી નાખવા. તેમણે બન્યા. પણ એ પહે ત્યાં આવી પહોંચેલ શિવાજી વગેરેએ તેમને પગે પડીને તેમ કરતાં અટકાવ્યા. છતાં શુરએ એ બૂલની ચાઢીરી માટે પોતાના પહેરણની જમણી બાંધ તો હમેશને માટે કાપી જ નાંખી.

શિવાજી સુસજ્જમાનોના કંઈ દુશ્મન હતા. તેમના પિતા શાહજી મુસલમાની નવાબનાં સરદાર હતા. એક પ્રસંગે શાહજી શિવાજીના પ્રદેશમાં ખંડોખાનાં દરોને આવ્યા. શિવાજીએ સામે જઈ તેમનું ભક્તિભાવથી સન્માન કર્યું. ખંડોખાના મંદિરથી જેલુરી ગામ સુધી પિતાને રાજવંશી પાલખીમાં લઈ જવાની, તેમણે વ્યવસ્થા કરી. ને તે પોતે હાથમાં બેડા ઝાલી પાલખીની સાથે સાથે ચાલ્યા.

છત્રપતિ શિવાજી એક પ્રસંગે સંત તુકારામના ભજનમાં મસ્ત થઈ ડોલવા માડેલા. તે વખતે મોગલ સૈન્ય તેમને ઘેરવાને આવી પહોંચું હોવાની બૂમ પડી. પણ મહારાજ ભજનની ધૂનને વળગી રહ્યા. આ કટોકટીની પળે એક મરાઠા સરદારને એક સુકિત જડી આવી. ને મહારાજા પ્રતાપને જેમ રાજ્ય માનસિંહે બચાવી લીધા હતા, શુરજીપતિ સિદ્ધરાજને જેમ શ્રી. મુનશીનો બનાવટી કાક બચાવી લે. છ એમ છત્રપતિ શિવાજીને બચાવવાને તેણે તેમના માથા પરનો મુગટ ઉઠાવી લીધો. તે મુગટ પોતાના માથા પર મૂકી તે ત્યાંથી ભાગી નીકળ્યો, ને મોગલ સૈન્યે તેને જ શિવાજી માની તેનો પીછો લીધો.

*૩

નેપોલિયનની સાતું વર્ષની વયે તેના કાકાને ત્યાંથી ફળનો એક કરડિયો આવ્યો. તેની નાની-મોટી બે બહેનોએ તેમાંથી કેટલાંક ફળ ઉઠાવી લઈ ચોરીનો આરોપ નેપોલિયન પર દાખ્યો. પિતાએ નેપોલિયનને ચાલખાનાં સજા કરી દેને ત્રણ દિવસ બૂબે માર્યા. નેપોલિયને

એ બધું શાંતિથી સલા કર્યું. છેવટે બહેનો લાઈની આ કરુણ સ્થિતિથી પીગળી લીડી. તેમણે પોતાની ભૂલ કબૂલી. ન્યારે નેપોલિયનને આ સંબંધી પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તે બોલ્યો, 'તેઓ સ્ત્રી છે, મારી બહેનો છે, કામળ વયની છે. તેમને સગ્ન કરવામાં આવે તે કરતાં મને થતી સગ્નથી એમને વધારે શીખવાનું મળ્યું છે.'

નેપોલિયને દુહલેરીસ-મહેલના સ્નાનખંડમાં મરામતની કેટલીક બ્યવસ્થા કરેલી. મહેલના અધિકારીએ તે વિભાગમાં ફાંસના સર્વોત્તમ ચિત્રકારો પાસે કેટલાંક સુંદર ચિત્રો દોરાવ્યાં. ખડ તંબાર થઈ જતી નેપોલિયને ન્યારે સ્નાન કરવા માટે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ત્યાં દોરાયેલ ચિત્રોમાં કેટલાંક સ્ત્રીચિત્રો તરફ તેની નજર ખેંચાઈ. તે તરત સ્નાન કર્યા વિના જ ત્યાંથી બહાર આવ્યો. મહેલના અધિકારીને પોતાની સમીપ બોલાવી તે બોલ્યો: "સ્ત્રીઓનું સન્માન જાળવો."-ને ન્યારે એ ખંડમાંથી સ્ત્રીચિત્રોને બૂંસી નાંખવામાં આવ્યાં ત્યારે જ તેણે તે ખંડમાં સ્નાન કર્યું.

સેનાપતિ સોલ્ટને નેપોલિયને સ્પેનના યુદ્ધમાં જવાની આજ્ઞા કરમાવી. પણ સોલ્ટની સ્વરૂપવતી અને નેજરવી પત્નીને એવા જોખમી પ્રદેશમાં જવું ન ગમ્યું. તેણે સોલ્ટને દયાવી દીધો. નેપોલિયનને આ સમાચાર મળતાં તેણે સોલ્ટની પત્નીને પોતાની સમીપ બોલાવી. ને રૂપરૂપના આંખાર વર્ણવતી એ ઉમરાવમદી નેપોલિયનની સમક્ષ આવી ધડાધડ પોતાની મુશ્કેલીઓ વર્ણવવા માડી.

"શીમતીજ," નેપોલિયને શાંતિથી કહ્યું, "હું તમારો પતિ નથી કે મારી સાથે જમનેમ બોલો છો. ને જો પતિ હોત તો તમે આ રીતે બેઠાનાં શીખ્યાં પણ ન હોત. યાદ રાખો, શાસકની આજ્ઞા એ સેનાપતિનો ધર્મ છે; પતિની આજ્ઞા એ સ્ત્રીનો ધર્મ છે. મેં તમને અહીં શિખામણ લેવા નથી બોલાવ્યો. જાઓ, તરત સ્પેન ત્યાં જાઓ."

બિચારી ઉમરાવમદી તો દડીચાર બની ગઈ. બીજે જ દિવસે તેણે પતિની સાથે સ્પેનનો રસ્તો પકડ્યો.

મુલાકાતે આવનાર પ્રત્યેક સ્ત્રીને નેપોલિયન પણ પ્રેમ પૂછતો: 'તમે કયા કુળનાં છો? તમારી વય શું? તમને કેટલાં મંતાન છે?' આ ત્રણ પ્રશ્નોની ક્રમિક ઉત્તર ગોખી એક વૃદ્ધ અને બહેરાં મેડમ નેપોલિયનને મળવા ચાલ્યાં. મુજબ મેડમને નેપોલિયને એ જ પ્રસંગે પોતાના પ્રશ્નોમાં ફેરફાર કર્યો.

તેણે પૂછ્યું, "આપ મૃત સેનાપતિનાં લાશી યાઓ?"

મેડમે કહ્યું, "હું છિસેક..."

"આપને કઈ મંતાન છે?" નેપોલિયને પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર ન સમજતાં પૂછ્યું. "આવન" વૃદ્ધ મેડમે હસીને ઉત્તર દીધો.

આટલાં બધાં સતાનની લાગ્યશાળી મોના તો નેપોલિયનના ધ્યાન બહાર રહી શકે જ નહિ એટલે એણે વિશેષ ધ્યાન આપીને પૂછ્યું, "આપની ઉંમર?"

"સાત" વૃદ્ધાએ ગર્વથી ઉત્તર દીધો.

નેપોલિયન પહેલાં તો શુંચાયો. પણ પછી પરિસ્થિતિ સમજાઈ જતાં તેણે વૃદ્ધાને હસીને વિદાય આપી.

સેનાપતિ મોન્થોલે બે વખત છૂટાછેડા લેનાર સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાની નેપોલિયન પાસે મંજુરી માગી. નેપોલિયનને છૂટાછેડાની પદ્ધતિ દૃષ્ટાંતરી લાંગતી. પોતાના સેનાપતિઓ એવી સ્ત્રી સાથે પરણે એ તેને ન રમ્યું. પરિણામે તેણે એવી અનુમતિ આપવા ના કહી. પણ મોન્થોલને તદ્દન નિરાશ ન કરી નાંખવાને તેણે ઉમેર્યું, “તમે પ્રેસીડેન્ટ સેગરની ભત્રીજી સાથે પરણો એ વધારે યોગ્ય છે.” પણ કમઆએ નેપોલિયને પ્રેસીડેન્ટની જે ભત્રીજીનું સૂચત કર્યું એ ભત્રીજીજી બે વખત છૂટાછેડા લેનાર અને મોન્થોલની ઉક્ત પ્રિયતમા હતી.

નેપોલિયનને બ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે ખીજાયે. તેણે કહ્યું, “મારી ન્યાય-સભામાં છૂટાછેડા લેનાર સ્ત્રીઓને મારું રયાન નથી.” ને સેનાપતિ મોન્થોલને તેણે પોતાની પત્ની સાથે વર્જબગની કોર્ટમાં પ્રવેશવાની મના ફરમાવી.

એક વખતે નેપોલિયન ફ્રાન્સમાં બળવાનાં મૂળ રોપનાર રૂસોની પ્રતિમા પાસેથી પસાર થતો હતો. તે પ્રસંગે એ પ્રતિમા સામે બેઠે એ બળડ્યો, “આ માણસ જે પાક્યો જ ન હોત તો ફ્રાન્સની શાન્તિ વિશેષ જળવાત.”

પાસે ઉભેલ કેટલાક પ્રતનજનોએ આ સાંભળી પૂછ્યું, “નામદાર આપ આમ કેમ બોલો છો ? બળવાને લીધે વધારેમાં વધારે લાલ તો આપને થયો છે.”

“હું જાણું છું,” નેપોલિયને હુઃખપૂર્વક શાંતિથી કહ્યું, “પણ હું એ પણ જાણું છું કે રૂસો ન થયો હોત, બળવા ન થયો હોત કે હું પણ ન થયો હોત તો ફ્રાન્સની અને જગતની શાંતિ વિશેષ જળવાત.”

એક પ્રસંગે એક મેલેધેસેલ ચિત્રકાર નેપોલિયનને મળવાને આવ્યો. નેપોલિયને શરૂઆતમાં તો એના પ્રત્યે કશું ધ્યાનજ ન આપ્યું; પણ બ્યારે નેપોલિયન સાથે થોડાક સમય ચિત્રકલા સંબંધમાં વાતચીત કરી ચિત્રકાર જવાને બાક્યો ત્યારે નેપોલિયન તેને બારણા સુધી વળાવવા ગયો.

ચિત્રકારે વિનયપૂર્વક આ ફેરફારનું કારણ પૂછ્યું. નેપોલિયન બોલ્યો, “માણસ આવે છે ત્યારે કેપાંચી ઝાળખાય છે. જાણ્યું છે ત્યારે ગુણથી.”

ગુરુ ચૈતન્યદેવે એક પ્રસંગે બોટમાં એક મિત્રની સાથે જળવિહાર કરતા હતા. એ પ્રસંગે તેમણે તરતમાં પિતે રૂઝેસી બિંચતો અદ્ભુત અન્ય મિત્રને જોવાને આપ્યો. પણ અન્ય જોઈને તો મિત્રની આંખમાંથી બલદાં આંસુ સરી પડ્યાં.

“કેમ ?” ચૈતન્યદેવે ચંમકીને પૂછ્યું.

“ભાઈ,” મિત્રે હુઃખ પૂરવાતાં કહ્યું, “મેં પણ અમરકોતિ કમાવાને ન્યાય પર એક અન્ય લખ્યો છે. પણ આ અન્ય જેતાં જણાય છે કે મારા એ અન્યનો કોઈ કરો ભાવ પણ નથી પૂછવાનું.”

“એમ !” ચૈતન્યદેવે હસીને પોતાના અન્યને સરિતામાં પધરાવતાં બોલ્યા, “હવે તો લાવ પૂછશે ને !”

એક પ્રભાતે ગુર્જરપતિ બીમદેવના સામંતો રાજાની હાજરીમાં એક નિશાત તાકતા હતા. પણ તે તિશાત કોઈથી બેઠાનું નહોતું. એ પ્રસંગે ત્યાં મેલાધેસેલ વેશમાં એક અમલો

‘શ્રી. હેમચન્દ્રાચાર્ય’ નામના પોતાનાં અનુવાદગ્રન્થમાં કવિનું નામ લખ્યું, ‘અપાડ’ બિચારાનું નામ બદલ્યું તો બદલ્યું પણ એના ‘કવિસભાશૃંગાર’ના બિરુદને પણ ‘કવિસભા મંત્રહ’ કરી દીધું. એ જ ગ્રન્થમાં મહારાણી જૈતલદેવી ‘Jayataladevi’નું નામ બદલાયું ‘જૈતલાદેવી’.

ટાંડે વસ્તુપાળની પત્ની લલિતાદેવી વિશે લખ્યું કે, “લલિતાદેવી વસ્તુપાળ કે તેજપાળ બેમાંથી એકની મા, પત્ની કે છેવટે દીકરી હતી.” આ પરથી કાઢકે એને દીકરી ઠેરવી તો કાઢકે એને મા ઠેરવી.

‘મુદ્રાબ્યાપાર’નો અર્થ માય રાજગત્રીનો વ્યવસાય. પણ અણગણ્ય પરદેશીઓએ તેનો અર્થ કર્યો શરાશી મધો. ને એ અર્થને અનુસરી આપણા સંગોધકાએ કેટલાય મંત્રીઓને શરાશુ ઠેરવી દીધા.

ફાર્મસની રાસમાળામાં પાનેપાને ગેરસમભુતીઓ ભરેલી છે. તેની વિરુદ્ધ બીજી પ્રમાણે શ્રુત હકીકતો પણ મળી રહે છે. છતાં એ ગ્રન્થ જાણે ગુજરાતના ઇતિહાસનો એક માત્ર અદ્ભુત ગ્રન્થ હોય એમ એની આગળ એવી વિશેષ આદરણીય હકીકતોને ઠોકરે મારવામાં આવે છે.

ટાંડે લખ્યું કે, ‘સંવત ૧૨૩૪માં કુમારપાળના શાસનકાળ દરમિયાન તેના મત્રી વસ્તુપાળે.....મદિરાની પ્રતિષ્ઠા કરી.’ કુમારપાળ ૧૨૩૦માં અવસાન પામેલ અને વસ્તુપાળનો ઉદય ૧૨૭૫ પછી થયો છે એ નમદ ઇતિહાસ છે. છતાં આ હકીકત પરથી ડૉ. અસ્તેકર જેવા અનેક વસ્તુપાળને કુમારપાળનો મત્રી ઠેરવી દીધો.

આપણા ઐતિહાસિક નામોની વિકૃતિએ તો એ હદે સીમા વટાવી દીધી છે કે એને હવે સ્પર્શવું જ નિરર્થક જણાય છે.

શ્રમણ-સંસ્કૃતિના બે મહાન સ્થંભો-શ્રી બુદ્ધ અને શ્રી મહાવીર. તેમાં જે તટસ્થ દષ્ટિએ જેવા જઈએ તો વધારે કસાયત્ત ને વધારે ભવ્ય જીવન શ્રી મહાવીરનું લાગે છે. છતાં એડીન ડાનોલ્ડ અને બીજા અંગ્રેજ લેખકોએ બુદ્ધને ઝડપ્યા અને આપણે બુદ્ધને જ સર્વસ્વ માની બેઠા. બુદ્ધનું જીવન આપણે બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાંથી નથી લીધું, વેસ્ટ કે આર્નોલ્ડ જેવાએ આપ્યું છે એ લીધું છે;—મળ બૌદ્ધ ગ્રન્થો કરતા કેટલાય વિકૃત સ્વરૂપે. ન પૂજાના જેવી કેટલીયે ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓને આપણે પૂજાએ છીએ; પૃથ્વીગળ જેવી કેટલીયે મહાન વ્યક્તિઓને તરછાડી બેઠા છીએ.

આજે આપણી દષ્ટિ હીહરી બની ગઈ છે. એક પણ વિષયના ઊંડા અભ્યાસ વિના અનેક વિષયોમાં માથું મારવાને આપણે તલપાપડ બની જઈએ છીએ પુરાણોની પંદર લીટીનો પણ શુદ્ધ અર્થ ન કરી જાણનાર આજે પૌરાણિક સાહિત્ય પર વિવેચન લખવા બેસી જશે; વેદોનાં બે સૂકતોને પણ સમજ ન રાકનાર વૈદિક સાહિત્ય ઉપર નિમ્મધો લખવા બેસશે; જૈન ઇતિહાસ, સાહિત્ય કે તત્ત્વજ્ઞાનનું ડીટ ન જાણનાર આખા જૈનત્વનો પૂર્ણ અભ્યાસી હોવાનો ડાળ કરશે; ને શાંત-ભવ્ય તટસ્થતાપૂર્વક લખવા બેસી જશે કે ‘જૈનોના પહેલા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથે આમ ક્યું’ કે ‘જૈનોના બાવીસમા તીર્થંકર આદિનાથે આમ ક્યું.’

પણ હવે આપણે આ બધું દૂર કરી વધારે વિશુદ્ધ બનવું જોઈએ.

ગોચરી

હીટલરના બાલમિત્ર રેઈનહોલ્ડ હેનીશે હમણાં પોતાનાં સંસ્મરણો લખ્યાં છે, જે જર્મનીના એ માન્યાતાના પ્રભાવ અને તેના વિકાસના મૂળ પર સારો પ્રકાશ માંખે છે.

અમલદાર-પિતાના મૃત્યુ પછી હીટલર અનાથ અને કંગાજ બન્યો. તે સ્થિતિમાં તે વિધેનાના અનાથાશ્રમમાં જઈ વસ્યો. ત્યાં ડેનીશને-એની મુલાકાત થઈ. જૂનથી જ્યાપણ હીટલરને ખાવાનું આપી ડેનીશે એને વિશ્વાસમાં લીધો. ડેનીશ જાગરૂ ચિત્તકાંત હતો; હીટલર પાંખ કંપક ચિત્તકામ જણતો. બંનેએ લાગીદારીમાં એ કામ આદર્યું.

હીટલરના પિતાના અવસાન પછી, તેની સુંદર સેરાઓના બદલામાં, સરકારે તેના કુટુંબને માસિક ૫૦ ક્રોનનું પેન્શન બાંધી આપેલું. એ નાણાં હીટલરની પરિણીત બહેન લઈ લેતી. હીટલર એ વિષે પરવા પણ ન કરતો. પણ શિયાળામાં જ્યારે તે ટાટથી થરથરી બેઠ્યો ત્યારે ડેનીશના કહેવાથી તેણે ગરમ કોટ ખરીદવાને બહેન પાસેથી થોડાક પૈસા મંગાવ્યા.

ડેનીશ અને હીટલર બંને લાગીદારીમાં કામ કરતા, પણ હીટલરને આ સામાન્ય કામ જરીકે ગમતું નહિ. તે તો સમાજ, સંસ્કૃતિ ને રાજકારણની વાતો કર્યા કરતો અથવા ગદ્યનું પુસ્તકો કે છાપાં વાંચવામાં જ વખત વીતાવતો. પરિણામે ડેનીશને બીજાં તે બારણે પક્ષ પડ્યો.

તેનો સ્વભાવ ઉમ્ર હતો. રાજકીય ચર્ચાઓમાં તેને ખૂબ જ રસ પડતો. અનાથાશ્રમના નિવાસીઓ તેના આ સ્વભાવની ધણી વખત મશ્કરી પણ ઉઠાવતા. તે જ્યારે ચર્ચા કરવા બેસે ત્યારે તેઓ તેના પહેરણનો પાછળનો ભાગ યુમ રીતે પાટલી સાથે બાંધી નાખતા અને પછી તેઓ ચર્ચામાં હીટલરને એવો ઉશ્કેરી મૂકતા કે તે યુક્તીઓ ઉગામી બીમો થયાં જતો તે સાથેજ પાટલી પણ બિછળી પડતી.

ધર્મને તે ખૂબ જ જરૂરી માને છે. કોઈ પ્રચલિત ધર્મ ન હોય તો નવો સર્જવીને પણ પ્રગતે તેના પર પ્રેમવતી કરંવી નોંધએ એવો તેનો અભિપ્રાય છે. પાપ-પુણ્યને પણ તે સમજે છે ને માને પણ છે. તે સંબંધમાં તે વારંવાર વોલ્ટેરનું દૃષ્ટાંત ટાંકતો: 'નાસ્તિક વોલ્ટેરને એક વખતે કેટલાક ગામડિયાઓએ લૂંટી લીધો. વોલ્ટેર ચીડાઈ ગયો. ગામડિયાઓએ કહ્યું, 'જો પાપ-પુણ્ય હોજ નહિ તો આમાં દોષ શો છે? તમારા પાસે બચત નાણું હતું, અમારે તે નોંધવું હતું ને અમે તે લઈ લીધું.' આ પરથી વોલ્ટેરની આંખ બિધડી ગઈ ને તે હમેશ દેવળમાં જવા લાગ્યો!'

ક્રૅથોલિક-ખ્રિસ્તિ ધર્મના તે ખૂબ જ વિરોધી છે. દુનિયામાં જે લોકો રેડાં છે તેમાંના મોટે ભાગે તે એ ધર્મના નામ પર ચડાવે છે. હાથના કેટલાક સિદ્ધાંતો એ માને છે. સુસંસ્કૃત હિંદુ પ્રત્યે એને ખૂબ જ પ્રેમ છે. હિંદુને તે સંસ્કૃતિઓની જાનેતા માને છે. ઇશુ સંબંધમાં તે કહેતો કે, 'તે હિંદુમાં રહેલ હોવાને નોંધએ, તેના પર ભુલ, ધર્મની બાંધી અસર છે.'

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ વિષે એનો અભિપ્રાય ઘણો જ હલકો છે. તે કહેતો, 'પશ્ચિમને સંસ્કૃતિ જેવું કેઈ હતું જ ક્યાં? એ તો બધું ધર્મયુદ્ધ (ફ્રીડમ) ના પ્રસંગે પૂર્વમાંથી આપાત કરેલું છે.'

સ્ત્રીઓ વિષે તેનો અભિપ્રાય લગભગ નેપોલિયન જેવો છે. તે કહેતો, 'સ્ત્રીઓને સન્માન આપવું પણ એમના પાસેથી પવિત્રતા, સંસ્કાર અને સેવાપરાયણતાની પૂરેપૂરી આશા રાખવી.'

તે પોને ઘણો જ અતડો હતો. એક અમલદારના મુત્ર સાથે એને મિત્રતા બંધાયેલી. તે મિત્રની ખૂબસૂરત બહેન અને તે-ત્રને હૃદયથી પ્રેમમાં પડ્યાં, પણ બંને એકમેકને શબ્દોમાં તો તે કોઈ દિવસ ન જ કહી શક્યાં. એક પ્રમંથે એક ગોવાળકન્યા એની વાઘવારા પર મુગ્ધ બની ગઈ. તેણે તેના પાસે પ્રેમની માગણી કરી. તે હીટલરને પોતાના એકાંત ઘરમાં પણ લઈ ગઈ. પણ હીટલર તેને સ્પર્શ્યા પણ વિના ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યો.

ગમે નેવા ગદન વિષયોમાં પણ તે માથું માગતો. પણ એક વખતે શોપનહેગને લગતા વિષયમાં તેની ક્યાશ પકડાઈ જતાં પૂણે અભ્યાસ વિના કોમ પણ વિષય પર ન બોલવાનું તેણે સ્વ લીધું.

અન્યાયનો તે ઉપ વિરોધી હતો. એક વખતે એને લાગ્યું કે કેનીશ તેની સાથેના કામમાં તેને છેતર્યો છે કે તરતજ તેણે વર્ષોનૂના મિત્રને પણ કોર્ટમાં ધસડ્યો.

આજે તે જર્મનીનો સર્વસત્તાધીશ છે પણ તેના જીવનનું ઘડતર ઉપરના સાધારણ પ્રમંથને આભારી છે.

સાપેક્ષવાદના નવા સિદ્ધાન્તના મંથોધક અને મહાન વિદ્યાનવેતા એઈન્સ્ટીનને તેના એક મિત્રે તેના નવા વાદની ટૂંકી વ્યાખ્યા પૂછી. એઈન્સ્ટીને કહ્યું :

'સુંદર-શુભાષી યુવતી પાસે એક કલાક એક મિનિટથીયે ઓછો લાગશે, ભડિયારા પર એક મિનિટ કલાક કરતા પણ વધુ લાંબી જણાશે.....આનું નામ સાપેક્ષવાદ.'

અમેરિકન મુક્તિયુદ્ધમાં નેચરલ હીસ્ટરીના સાયન્સના પ્રોફેસર કહે છે કે, 'માનવી વધ્યા જ કરે છે. પાંચ લાખ વર્ષમાં એ રાક્ષસી જિંયાઈએ પહોંચશે.' ખીન્ન કેટલાક વિદ્વાનો એથી જલદી જ અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેમનું એમ કહેવું છે કે, 'લાખો વર્ષ પૂર્વે માનવી રાક્ષસી હતો હતો. ધીમેધીમે તે ઘટતો જ આવ્યો છે.' ને તેમની એ માન્યતાની સાબિતીમાં હમણાં વોશિંગ્ટનની બેક ડાયમન્ડ કોલસાની ખાણ પાસેથી તેમને માનવીનું માદાચણ પૃથ્વી પથ્થુ પણ મળી આવ્યું છે.

ક્રેપ્ટન કેરીના જન્મ વખતે એનો બાપ એટલો બધો ખૂશ થઈ નયેલો કે તેણે પોતાના મુત્રને હિંદી સૈન્યના બધા જ અંગ્રેજ ક્રેપ્ટનોનાં નામ એકી માથે આપી દીધાં. એ અન્યથે ક્રેપ્ટન કેરીનું ખરું નામ 'ઓસ્કર વીલિયમ ફ્રી ઓમ્પીસ શીટ્ઝ એલન જોહન ટોન પેટ્રો ઓલ્ફ્રાનલ્સ મેલટાર ગુસ્ટાફસન ટટલ સ્ટેપ કાર્લ કેરી' છે.

નીમિત્તગતિમાં એમ ગનાય છે કેં મોઢામાં જે ચાંદીનાણું રાખવામાં આવે તો ભૂતપ્રેત વળગનાં નથી. એને અતુમરી ત્વેન વેબ્સ્ટર નામના નીમિત્તે ૪૪ વર્ષ સુધી સતત પોતાના મોઢામાં ચાંદીનો ડોલર રાખેલો. તેમ કરતાં ત્રણ ડોલર તો ચમળાઈને ખસાસ થઈ ગયેલા.

જગતના મોઢામાં મોટા મહારાના રેણને ઠંડાણે પહેલાં જળ હતું. શોષબોળ કરતાં તેના બૂગલેમાંથી સૂકી માલ્લીઓ માથેના ફૂવાઓ મળી આવે છે.

ત્રણ કાવ્યગ્રન્થ

૧. પાંખડી—કર્તા: જ્ઞાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી. પ્રકાશક: અયુભાઈ રાવત, કુમાર, કાર્યાલય, રાયપુર; અમદાવાદ. કિંમત ૫૫૨ આના.

૨. કુમારનાં કાવ્યો—લેખક: મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ દેસાઈ. પ્રકાશક: જી. એમ. દેસાઈ, અમદાવાદી પોળ, કકત્તા શેરી, વડોદરા. મૂલ્ય એક રૂપિયો.

૩. મદાલસા—લેખક: ગોવિન્દ હ. પટેલ. પ્રકાશક: ગોરધનભાઈ કાશીરભાઈ પટેલ, વડોદરા. કિંમત ૬૫ આના.

જેટલાં સ્વરૂપ કુરતનાં છે એટલાં જ કવિતાનાં છે. કવિતા સાગરની જેમ ગર્જતી હોઈ શકે, સદિતાની જેમ રૂપેરી પટે દોડતી પશુ હોય; મેઘધનુષ્યની જેમ સુરમ્ય રંગપ્રધાન હોય તો અરમર વર્ષતી વર્ષાની જેમ તે આહ્વાદક પશુ હોઈ શકે; મોતીની જેમ ચમકતી હોય તો મોતીમાળાની જેમ ગૂંથેલી પશુ હોય; અમૃતખિંદુની જેમ મધુર હોય તો પુષ્પ-પાંખડીની જેમ સુગંધકારતી પશુ હોય. મેઘહૃતને સહેજે મોતીની માળાની ઊપમા આપી શકાય.

એક શ્લોક કે આછામાં આછી પંક્તિઓમાં એક જ ભાવ કે દર્શનને વાણીમાં મોતીની જેમ પરીવર્તી, પૂજનના યાગમાં પુષ્પપાંખડીની જેમ સોદાવતી કે અમૃતખિંદુનો સ્વાદ બક્ષતી કવિતાને મુક્તક કહેવાય છે. 'પાંખડી' એવાં મુક્તકોનો સંગ્રહ છે.

'કુમારનાં કાવ્યો'માં મુક્તકો છે; ભાવ, દર્શન કે આત્મમંથનને વિકસાવતી કે વર્ણવતી લાંબી કવિતાઓ પશુ છે.

'મદાલસા' એ એક પૌરાણિક પ્રેમપ્રસંગનું ભાવ-ચિત્રદર્શન કરાવતું સંગ્રહ અને સંવાદમય કાવ્ય છે.

ત્રણ કાવ્યસંગ્રહોમાં આસુંબ પશુ ગુજરાતના ત્રણ જાણીતા વિવેચકોએ લખ્યો છે. 'પાંખડી'માં શ્રી. રામનારાયણ પાઠક, 'કુમારનાં કાવ્યો'માં શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ અને 'મદાલસા'માં શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી.

શ્રી રામનારાયણ પાઠક પોતાના કથનમાં મુખ્યત્વે મુક્તકનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. શ્રી રમણલાલ દેસાઈ 'કુમારનાં કાવ્યો'ના ગુણદોષ વર્ણવે છે; શ્રી ત્રિવેદી 'મદાલસા'નું અવલોકન કરતાં સાથે રસપાન પશુ કરે છે.

પ્રાચીન યુગ કવિતાને પ્રકૃતિમાં બાંધવા મથતો; અર્વાચીન યુગ તેને વિતાન અને જીવનના સામાન્ય પ્રશ્નોમાં બાંધવા મથે છે. આ ત્રણ કાવ્યગ્રન્થો અર્વાચીન કરતાં પ્રાચીન સ્વરૂપને વિશેષ પ્રમાણમાં અનુસરે છે એટલે સંભવિત છે કે અર્વાચીન યુગ-પ્રદાયીઓને એ યોગ્ય પ્રમાણમાં ન આકર્ષે; છતાં ત્રણેમાં કવિત્વના માધુર્યગર્ભીય સ્વરૂપો આજે વધતે અંશે પશુ છે જ.

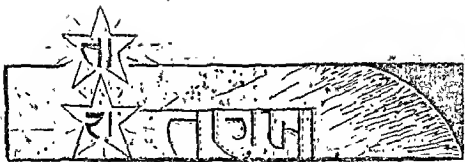
આ ત્રણ પુસ્તકોમાં મૌલિક ચિંતન, રમ્ય શબ્દગૂંથણી, 'મુક્તકિત' પ્રવાહ, ચિત્રાત્મક

ગયો છે એ જાણીતો વાત છે. એને કાયદાપૂર્વકે ઘટાડવાની વાત પણ ચર્ચાઈ રહી છે. આમ પ્રોપર્ટી-ટેક્સ અને ભાડાનો ઘટાડો અનેના પરિણામે, પૈસાદારો નવાં મકાનો આંધવાને બદલે પોતાની મૂડીને બેંકામાં મલામત રાખવી વધારે લાભદાયી ગણશે. પરિણામે જે મૂડી હરતી ફરતી અને વહેંચાતી રહેતી તે સ્થિતિ અંતી, દેશી સરકારને મદદકર્તા બનવાને બદલે ઊલટી પ્રજ્ઞના વ્યવસાય પર કાપ મૂકશે ને બેંકા કે લોનોનાં વ્યાજના દર ઘટાડવામાં મદદકર્તા થઈ પડશે.

ભાડાના વધારાનાં અનેક કારણોમાંનું એક મુખ્ય કારણ એ પણ છે કે પ્રજા કેટલા પ્રમાણમાં શહેરો પોહી ધસી રહી છે એટલા પ્રમાણમાં ત્યાં મકાનો ન હોઈ. જોયો વધારે ભાડાં આપવાને તત્પર બને છે તેમને જ ભાડાનાં મકાનો મળી શકે છે. એટલે ઉપરના બંને કાયદાઓના પરિણામે નવાં મકાનો બંધાવાં જો અટકી ગયાં તો પ્રજા કંગાલ ગામડાંઓમાં પાછી નહિ ફરે, પણ ગુપ્ત રીતે પણ વધારે ભાડાં આપવાને તૈયાર બની શહેરમાં વસવાની હરીફાઈ આદરશે.

આને બદલે પ્રોપર્ટી-ટેક્સમાંથી જો ભાડાનાં મકાનોને આઠ કરવામાં આવે તો પૈસાદારોને એવાં મકાનો આંધવાને ઉત્તેજન મળે, એની હરીફાઈના પરિણામે ભાડાં સ્વાભાવિક રીતે ઘટી જાય. એ હરીફાઈ મકાનોને પણ સારાં અને સ્વચ્છ બનાવવામાં મદદકર્તા થઈ પડે, મૂડી ફરતી રહે, ધૂધો ખીલતો રહી પ્રજાનો અરીદશક્તિ ટકાવી રાખે, સરકારને જમીનનું મારું વેચાણ થાય અને સરકારી કાગળિયાં કે બેંકામાં પડી રહેતી મૂડી ધંધાકારની સ્થિતિ મિલકતમાં વધારો કરી પ્રજાનાં ધન તરીકે વહેંચાઈ જાય.

આ ઉપરાંત પ્રજાનો કીર્તિપ્રેમ વિકસાવી આવકને કેટલાક સ્વૈચ્છિક માર્ગે પણ વધારી

કલા-સંસ્કૃતિ—હવાદાર શ્રી. યજ્ઞશ્વર. ક. શંકરનાં દિગ્દર્શિ સમ્માન કરે છે. [હિંદુદિંદ પણ કરો.] કાન્સની સરકારે નહેરુ બની, બચ્ચી સાદિલકૃતિઓના પ્રકાશન પર કર નાંખી તેમાંથી ગરીબ લેખકોને મદદ કરવાનું ઉચ્ચું છે. સર સોનીપૂર્વે જિરિલ-ઓક્ટોબરના ફેબ્રુઆરીનાં ચૂંટાયે છે. અલીગઢ યુનીવર્સિટીએ બનાઈ શા અને કોચ. રૂ. વેલ્સનાં પુસ્તકો પોનીના ગ્રન્થાલયમાંથી ખંડાર કરાવી માંખ્યાં છે. રુલ્લ ઓફ મોર્ટન ફ્રેન્ચ બુલીંગ્સ ગા. મુનશીએ ફ્રેન્ચ—સાદિલકૃતિ, આપેલી નાંખી. હિમાલય આરોહણમાં બે પોલારવાસીઓનું મૃત્યુ. સરતું, સાદુ ને સલામતીભરતું વિમાન બનાવવા માટે ફ્રેન્ચ સરકારે નહેરુ કરેલું ત્રીસ લાખ ફાન્ડનું ધનામ. શેઠ આનંદીલાલ પોદારે મુંબઈમાં આયુર્વેદિક કોલેજના મકાન ને હોસ્પિટલ માટે કરેલું સાર્વત્રિક લાખનું દાન. કુમારી સાન્તા આપેલા પ્રભાત-શીર્ષક કૃતિની સોને લખવાસ. [રામબાણુ, હવાઈ !], ને લખવાસ હોરના છત્તી એટલે તંગ માંમેલો. [રામનું બાણ પણ એક નખત તો નિષ્કળ મર્થન હતું ને !] હિંદી દર અપારિયે ૪૫ લાખ લખવાનું રોનું પરદેશ મટે છે. [હિંદ એટલે કામધેનુ છે ને ?] મહાત્માજી બિમલ રૂવિ બખરદારની મુલાકાત દેવે છે. કકર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં કવિશ્રી પ્રખરદારનું વ્યાખ્યાન મોડવાયું છે. જોડસકર્ફ યુનીવર્સિટીએ નાણીતા દાસપ્રસેખક પી. છ. વડાંડાંસને ડાકર જોડ લીટરેયેની પ્રદીપી આપી છે. નગત—પુસ્તકમંડળે નહાન રટનબેઠી એથ્થ એથ્થ રાખ નામની નવલકથા—એના શેઠબેઠક માટે લેખકને ૭૫૦૦૦ ટોલર આપવામાં આવ્યા છે—ને જોગસે માસતા સસિ પુસ્તક વતી નહેરુ કરી છે. ઈંગ્લાંડમાં વાર્ષિક ગર્ભપાતની સરેરાશ દાંડ લાખની આવી છે. કાન્સ રિવરપટી લીચોનું સંગ્રહસ્થાન ખોલનાર છે. [પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં બને વિકાસચિહ્નો છે.] અસીર-આસામમાં કાલસા ને લોખંડની નવી ખાણો ખોલી આવી છે. [હિંદનું આકર્ષણ વધ્યું.]

દેશ—પંતબના હિંદી પ્રિન્સિપોલા સમાજે બે યુદ્ધ આવી પડે તો પ્રિન્સને મરણે પોતાની સેવા પહેલેથી ન ધરી દેવાનો કાલ પસાર થઈ છે. [પમપ્રાન્યવના ને આનું નામ—એક ગાલે નમનાઈ પડે તો બીજે આવળ કરવાને કરવેલે દેવને કનવેલેલેલે પુલ આનકૃતિમાં કુપરે કરવાનું મન થાય એવી.] શ્રી. મુલાખચંદ્ર બેલે મહાસભા, શિરેલા નિધમન, સોમે દરોવેલા દેશબાપી વિરોધ [સિવાઈ દેશમાં બીજું છે મણુ શું ?] મુંબઈ-સરકારના આકાર કરો સોમે સી. મુલાખને પોદાર. [પોદાર ધણી લખત ધુષોની ગરજ સારે છે.] મહાત્માજી મુલાખબાણના પલટાપલ ચર્ચન સંબંધમાં રાખવેલો ખેદ. મહાત્માજીને લાગે છે કે પ્રભુએ હનુ સ્વેચ્છિક સ્વરૂપે હજારથી શુદ્ધ અહિંસાને અપનાવી નથી. [મનુથી માંડીને જોઈકય અને કાલિકાચાર્યથી માંડીને હેમચંદ્રાચાર્ય સુધીના દેશને અમંજ લાગેલું.] બંગાળના ફેરીઓ લખવાસ. દેશલરમાં તેમના છટકારા માટે શળવળ. મહાત્માજી તેઓના લખવાસ સંબંધમાં કહે છે, બૂબમરાની લડત અયોગ્ય છે. સરકાર લખવાસ હોરના પહેલાં છટકારોના પ્રથ દાય ધરવાની ત્તા કહે છે. હવે જોગલધુઓનાં ગ્રામદેવને બાદેધરીથી લખવાસ મુલતવી રખાય છે. સિલોનમાં હિંદીઓની હાડમણીઓને નિકાસ આણવાને પંડિત નવાદરલાલ સિલોનની મુલાકાતે. પણ સિલોન હિંદીઓને મુલાકાતમાં મેક્રમ છે. [જોતા સંસ્થાનવાદની ખૂચીલ એ છે-કે ને પ્રદેશને સંસ્થાનવાદે સ્વેચ્છિક સ્વાતંત્ર્યદે. આપવામાં આવે લોની પ્રભુ પોતાના મૂળ સંસ્કાર લીધરી ગદ દોય છે એટલું ન નહિ પણ ગોતાઓને આજવા સ્વામી ને મિત્ર માની લોહી ને

સંકારનો સંખ્યા ધરાવતો, યુગલની-મિત્રપ્રેમીઓને તરોડાવાને પણ તે તત્પર બનેલી હોય છે. ને જ્યારે તે એવી બને છે ત્યારે જ તે સંસ્થાનને લાચક, થેપાઈ હોય છે.] ઇન્વારની ઉમરાવસાએ લોહી, સિંહાને લગભગેલક સ્વીકાર્યો છે. [સંવિષ્ણમા કામ લાંબેયે.] ટ્રાન્સવાલ-સંવામદ સુલતની રહો છે. કોગી-કોલેનમા હડતરનાને લોકીમાર. [યુદ્ધના મેદાનો સુમસામ નેઈ હિસાદેવીએ સસ્કાર, અને સંસ્કાર-મહિસોના આશ્રય લીધો. કાગે છે.] હિંદને મુસલમાની અમલમા લાવવા આકાસાર ચળવળ-આગળ વધે છે. [યે. બિટલીએ ન હોડે તો બદરને મળે ડરી રીતે છે.] દિલ્હીમા ટ્રામ-હડતાળ. અમદાવાદની ફેરલીકે શિખાલ-સંસ્થાઓને પકિતમેદ કડવાલાગે છે. [એમ ન માય તો ખિસ્તીઓને સમાન સામાજિક દરજ્જો મળી પણ રીતે શરૂ ?] ધરોહા-જેવમા તોફાન. રાજ્ય મેદાનમાં તપને દિદ આપવાની અતુમતિ નથી મળતી. [દિદ દિલ્હીઓનું નથી એ વાત કઈ નવી નથી.] સર રોડમસજ એડનવળાનું અવસાન. મેવાદના એક મેન શ્રીમંતે પોતાના પુત્રને ખિસ્તી બનતો અટકાવનારને મારે પણ હોદ્દાનું દર્શન લઈ રહ્યું છે. [ખિસ્તી પ્રચારકોને દિલ્હીની શક્તિનું મૂલ્ય કાઢવાનો અપકોશ મળશે.] મુઝઈમા મિલકતવંતે ને સારાઈમીના મેમલાયરનું દિલ્હી મીલકદોમ પર સંપૂર્ણતો લેય, ગીધોને આડંબાદિમા બળે દિવસ બંધ રોપવાની વિચારાલી ધામના. [મળેયોને અને એમના કુટુંબોને જોરે દિવસ ઉપવાસ કરી પવિત્ર બનવાનો અવકાશ મળશે.] કિરી સરકાર મુલાયા ને કેરો કરી [તંદન સ્વાભાવિક.] સેમવાયતની અનુકૂળતા માટે વડી ધારાસભાની મુદત કરી એક વર્ષ માટે લખાણી છે. [પ્રાતિકતત્ત્વ સામેના, બખાળા જેમ પોવા 'હતા' એમ સેમવાયતનું સંમિતી બખાળા પછી ખિસ્તીને એવાન લાગે છે.] મુઝઈમા સમીપ્ય દુલસ અને શક્તિ. શુનરાતમા કુકાળનો ઉચ મેનતો લેય [સાલ કાલસ્ય કારણેય].

દેશી રાજ્ય-સાચાચંદના દરજ્જા પ્રદલપ્ત થાય છે. [દાહરો પણ અંગેને સડવા હઈને પછીના તેના પર વાડકાપ કરે છે.] રાજકોટમા ચાર નવી આગસનતિકાઓ [અનભાગ્ય.] વીસવાળા સોન, મેળવર્વા માટે હોદ્દાકે કરે છે. એ પણ ધનનું જીવ ! [લુણાવાડા રાજ્યમા એડતો પર દગન. વાંતેપુરમાં સોચો સત્યામહને પચે, ધાર્મીની ન્યાય માનવા આવતી પ્રજા પર ગોળીમાર. [ન્યાયના નિર્ણય] યતા ગચતાનના ખૂંચે એ સ્વાભાવિક છે.] રાજ્યોને લડનદાહમસ ચેતવણી આપે છે. સેમયા પાકી હરો.] હૈદરાબાદમા સુધારો લીડીના યુવરાજ કહે છે, સ્વાતંત્ર્ય એ તો પ્રજાને જામેસિદ્ધ હક છે. [બને સમાન નુસ્ખા છે.] હૈદરાબાદના સુધારા સામે ચાલી મુસલમાન પ્રજાની વિરોધ. [અંગેન બ્યાપારીઓ પણ દિંદને આપી દેવાયેલા સ્વરાજ્યનો વિરોધ કરે છે.] પત્રિયાળા નેહમાં ૨૦૦૭ ફરીએના ઉપવાસ.

પરદેશ-ડેન્ડીગને તંબ બનતો મામલો [દળાહળ સ્પર્ધાની અપરામણો એવીજ હોય છે.] નીન-નપાનમા ખિસ્તીવિરોધી દેખાનો. રીજેન્સીન સળિપગા ખિસ્તને સ્વીકારી લીડેલી નપાની સારતો; પણ પછી એવીજ હમ પદસ્થિતિ નીન-નપાન યુદ્ધની વ્યવસ્થાથી આગમ્યધીમા સવાનંત લાખ નર્તપાનીઓ મુદ્દબાગીનાર સૂતા. કાગ્ન-સિયાનો રોગની મુંવારોતે રોગ-કીલસિની મિત્રતામા થતો જતો વધારો. આયરિશ રોપબ્બકોએ લટનમા અગ્રવિવા મૂમપડાકા [તે માટે નાખ્યાની મદદ એમને ખિસ્તના મિત્ર અમેરિકામાથીજ મળે છે.] ચીનાઈ દોહરની કિમતમા પડાડો. [એ પણ નપાનનો એક વિચલન છે.] એ ઓ-ફ્રેન્ચ-રેસિયન મુલાકાતને નડયા કરતાં એક અપશુકનો. એક અમળ પોડ આપીને પણ ખિસ્ત કદાચ જર્મનીની સાતિ ખરીદે. [પ્રત્યાપાતનાં મુલ્ય આપવાને તો સૌ તૈયાર બને છે, આપ્યાવ વખતેજ આપ નથી બેઠતી.] રસિદરમાથી ઉઘાલિ વેરદેશીઓને હદપાર કરે છે. અમેરિકા નપાન સાથેના વેપારી કચર તેડે બ; નપાન જર્મનીની સામેનવા વેપારી કચર કરી વળતર મેળવી લેય છે. મોવિથેટ નીતને વાંચ કોઈ પાકન્દી વેળ આપે છે. [અડાળવામા શું ચેવાયું છે એ પણ સાથેજ લહેર કરતું મેઈટુ દેવદેવી અમેરિકાનો પ્રાણ પ્રમુખ દુવર વર્તમાન-પ્રમુખ રજવેલની નીતિને વખોડી કાઢે છે, ત્યાંની, પ્રતિનિધિ-સભા પ્રસીડેઈના યુનિયન બિલ પર વિચાર ચલાવવાની પણ ના પાડે છે.

“अज्ञानदिमिरान्धानां” पानाङ्गनशय्यायया ।
नेत्रनुन्मीलितं दिन तस्मै धीगुरवे नमः ॥

संस्मृत

रत्नलाल त्रिभुवनदास शाह

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨

ભાદ્રપદ : ૧૯૮૫

૧	યુગદર્શન	ચ.	...
૨	નિન્દાખોર [વાર્તા]	શ્રી. કૃષ્ણવદન જેતલી	...
૩	રિવાજનો અવાજ	ઓલિયા જેથી	...
૪	બ્રિટિશ પ્રબલસંઘર્ષમાં હિંદુ સ્થાન	પ્રાણજીવન જેથી	...
૫	નહું અને જીવું	ગૌતમ	...
૬	ગોવાળિયા [કાવ્ય]	મૂલજીભાઈ પી શાહ	૨૧
૭	યંત્ર	ન. ક. વ્યામ	...
૮	જીવન સંસ્મરણ	પ્ર.	૨૨૬
૯	મંત્રી દામોદર	વિદ્યાર્થી	૨૩૪
૧૦	પદ્યદ્ર (પદોદર)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો	૫ લાલરામ બ. ગાંધી	૨૩૧
૧૧	એકાકી [કાવ્ય]	ગૌતમ	૨૩૭
૧૨	યાંત્રિક દરજ્જાની જીવનકથા	કાશીનાથ અનન્ત દામલે	૨૩૮
૧૩	જીવન ગરજ	પ્રભા	૨૪૫
૧૪	છુટાં ફૂલ	... ..	૨૪૬

લવાજમ :

હિંદમાં :

હિંદ બહાર :

વાર્ષિક રૂ. ૩) દરવાજા રૂ. ૩

દરવાજા રૂ. માથે સિ. ૧૬

જાહેર ખર્ચના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં ૩	દોડા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમણી ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કવર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કવર	૨૫% વધારે

જાહેર ખર્ચ ફેરવાવણી દરેક વખતના ૧૨.૫% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મહિલાલ પુ. મિત્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રામખડ, અમદાવાદ.

૨૬-૬-૮૫

સુવાસ કાર્યાલયના નિયમો

‘સુવાસ’ દરેક અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ થશે. જાણીતી તારીખે પ્રગટ થશે અનેક ન મળે તો વડોદરા-ઓરિસના શરનામે ફરિયાદ કરવી. અનિવાર્ય કારણે અંક બેઠા બહાર પડતાં તે સંબંધી બહોરાત કે જુલાસો કરવામાં આવશે.

નમુનાની અંક મંગાવનાર પાંચ આનાની ટિકિટા બીડવી.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને લેખની ચોખ્ખતા પ્રમાણે પાના દીઠ રૂ. ૦૫ થી ૧ સુધી આપવામાં આવશે. આવે પુરસ્કાર સ્વીકારવા સામે જેમને વાંધો ન હોય તેમણે પોતાનો લેખ મોકલતી વખતે તે લેખના હાસિયમાં ‘પુરસ્કાર’ શબ્દ લખવો. લેખકને તેમનો લેખ પ્રગટ થયા પછી પુરસ્કાર મોકલી દેવામાં આવશે. પણ લેખકને ‘સુવાસ’ના ગ્રાહક ગણી તેમને મળતા પુરસ્કારમાંથી તેમનું ગ્રાહકશ્રેણીમાં રહી શકે એટલું વળતર જરૂરી ગણાશે. દરેક લેખકને તેના લેખની પાંચ ‘આઉટ પ્રીન્ટ્સ’ મોકલાશે.

તદ્વચ્ચમાં, ને ભાષાશુદ્ધિ ને કલાપૂર્વક આલેખાયલા મુતામ્ય લેખો માટે ‘સુવાસ’માં ઉચિત સ્થાન છે. જોણી સંબંધમાં લેખકોએ ગુજરાત-વિદ્યાપીઠના કાશને અવગણવું. ગ્રાહક લેખો માટે અસ્વીકારનો ભય કાયમ રહેશે. સ્વીકાર્ય લેખોની એક આવાડિયાની અંદર પહોંચ આપવામાં આવશે; અસ્વીકાર્ય જે અમપૂર્વક આલેખાયલા હશે તે તે ઉચિત નોંધ સાથે તે જ મુદતમાં પાછા મોકલવામાં આવશે. તે સિવાયના લેખો જે લેખકો ટપાલ ખર્ચ મોકલી એક મહિનાની અંદર પાછા નહિ મંગાવી લે તે તે રદ કરવામાં આવશે.

તરતમાં પ્રગટ થયેલ અન્ધોને અને ‘અન્ય પરિચય’માં સ્થાન આપીશું. તે સિવાયના અન્ધોની કેવળ નોંધ જ લેવાશે.

‘સુવાસ’ સંબંધી પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે પોતાનું નામ અને સરનામું પૂરેપૂરું લખવું.

‘સુવાસ’ને લગતો ખર્ચો પત્રવ્યવહાર નીચેના શરનામે કરવો—

સુવાસ કાર્યાલય • રાવપુરા • વડોદરા.

—: થોડાક અભિપ્રાયો :—

.....દરેક પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તક હોવું જ જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ તે વિશેષ વચ્ચે એવી પૈરી મંત્રીઓએ કરવી જોઈએ...

“પુસ્તકાલય” માસિક (વડોદરા)

.....આવાં પ્રભુ ઉપયોગી પુસ્તકને રાજ્ય અને ઉદ્યોગોના પ્રચાર માટે ઉભી પથેલી સરનામોએ ઉત્તેજન આપી, આમ-ઉદ્યોગને સજીવન કરવામાં સાથ અને સહકાર આપવો જોઈએ...

“આમ જીવન, સહકાર અને એતી” માસિક. (વડોદરા.)

.....ઘર ગણ્યું હોયનાં આ બંધનનાં દેખામાં પુસ્તકો આપણે ત્યાં ઘણાં બહાર પડ્યાં છે, અને દલ થે મને તેવી બહોરાતોનાં ચોક્કસ સાથે બહાર પડશે, પરંતુ આ પુસ્તકની વિશેષતા તેમાં મુકેલા પ્રયોગો જ માત્ર નથી. પણ બહુ બહુ વિષયોના સારા અને અનુભવી લેખકો પાસે લખાવેલા લેખોને સંશ્લેષીને આ પુસ્તકને વિવિધતા બહુ બનાવવામાં આવ્યું છે તે છે...

“રવિવાર” સાપ્તાહિક. (મુંબઈ.)

.....આવું સાક્ષી પુસ્તક એ રૂપિયાની કિંમતે મળે એ અરેખર સરત જ લેખાય...

“કમર” માસિક. (મુંબઈ.)

મુંબઈ પ્રાંતના કેળવણી ખાતાએ અને વડોદરા રાજ્યે પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કર્યું છે.

ઘેર બેઠાં પૈસા કમાવા મંગાવો?

નફાકારક હુન્નરો

ભાગ પહેલો

નિષ્ણાતો અને અનુભવીઓએ લખેલા વિવિધ હુન્નરોથી ભરપૂર પુસ્તક જેની ઉત્તમતા વિષે અનેક સુપ્રસિદ્ધ પત્રોએ સારામાં સારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

ઉમદા એટીક કાળજી અને મુદત જપાઈ જતાં કિંમત માત્ર ૨ રૂપીઆ, ટપાલ ખર્ચ માફ મળતાનું ઠેકાણું—

શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા

પોસ્ટ સીનુગરાં, (અંબાર-કચ્છ)

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૭

વરસ

થી

પ્રગટ

થાય

છે-

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

બાળક

અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડા બાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :
નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર જણાશે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા.

‘સુવાસ’ દરેક સંસ્કારી સ્ત્રી પુરુષનું જીવનકૂલ છે.

બેંકાર દુનિયાને મહાન આશીર્વાદ

સ્વતંત્રપણે જીવન ગાળવું હોય
આરામથી જીવન ગુલરવું હોય
કોઈના તાબેદાર ન રહેવું હોય

— અને —

ધન્ય પૈસે વેપાર કરવો હોય તો

છાયા ટેલરીંગ કૉલેજમાં

આજેના દાખલ થાવ, અને રીઝલ્ડ તથા
વેતરલ્ડ સીખી લો.

વેતરકામના શિક્ષણ માટે ‘માસ્ટર કટર’
અથવા ‘હોમટેક્સર’ કિંમત રૂ. ૨-૧૨-૦
પોસ્ટેજ ૦-૭-૦ પરદેશ શિલીંગ ૭.

છાયા ટેલરીંગ કૉલેજ-વડોદરા.

તા. ક. સવા ગાનાની ટિફ્ટ બીડી સચિપત્ર
મળાશે.

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

સીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વેધ્યા	૦-૪	૨૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાશી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતા	૦-૬
૩ કાવદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સતનિનિયમન	૦-૮
૪ અધ્યાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેણ પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણું. (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમુછ વાતો	૦-૪
૮ ભાવિયી	૦-૪	૪૩ ભલી ભાલી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્યાના પત્રો (કસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૫ માંદગી અને મારજત	૦-૪
૧૧ પ્રતિનો પસંદગી	૦-૪	૪૬ રાતનું વનેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ પરણીને શોખ	૦-૧
૧૩ ફેઈ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાજકુમારી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધાસતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અત્તાન	૦-૧
૧૯ ભૂતના ભડકો (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિષરૂક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમુછ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ઔષધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાધિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોઝા (કાળુ ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ગરજાં (રમુછ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા ચાહ મુકનો"	૧-૦	૬૧ મેડમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણવિલ્લ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૃંથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી સંધ્યુંકથા	૦-૩
૩૦ ચોર્યાસીનું ચક્કર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રાજીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ શૂદ્ર વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમંક	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ જાળવિધવા	૦-૨
૩૪ રટવનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

સીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાયો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યા છે. તે રૂ. ૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છુટાં પણ મળી શકશે. નેર જુડે. લખો: સીશક્તિ, કેળાપીઠ, સુરત

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કોટિ હજી સુધી સાચવી રાખી છે તેના અગ્રવેળા ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકદરે સાગી ..... અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરદેશર દુરામજી ખખટાર

વડોદરેથી એક વર્ષથી પ્રગટના આ ઉચ્ચગ્રાહી મામિકનો ચૈત્ર-૧૯૯૫નો અંક શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશેષાક તરીકે નીકળ્યો છે. ..જેવા સુલેખકોના ઉપયોગી વિચારણીય લખાણો ત’ની...મેળવી શક્યા છે એ આનંદનો વિષય છે. છઠ્ઠીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવામ’ જેવા સત્પ્રયાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે

—માનસી

ગુજરાતને એક સારું મામિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જન્મશૂભિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો ક્ષાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા યુથા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલિ ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે

—ખેત્રીવાડી વિમાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના મંચાલકોને ધન્યવાદ છે. .... આ પદ્ધતિનો જ્યાં સામયિકોનાળા સ્વીકાર કરે તો અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રમિદ્ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધગતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે

—ફવિય મિત્ર

સામગ્રી મંતોપગ્રદ છે

—યુસ્તકાલય

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બધ પડેલા સાહિત્ય માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાબક

જીવન, કથા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે

—સયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે

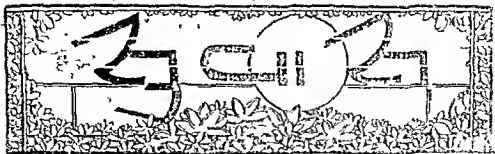
—ત’ની—દશીરાજ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રલેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક મઘનો મંયોગ ટાંગોર સિત્તાય કચાય નથી અનુભવ્યો.

—બ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કાષ્ઠિય સાહિત્યગમિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃપ્તિ જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોહિતં ચેન નસ્ત્રમ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૨ છંદ]

વિ. સં. ૧૯૮૫ : ભાદ્રપદ

[અંક ૫

યુગદર્શન

૧.

ઉપાનાં શુભાખી ચીરને કામળ અંબુજિથી દૂર કરી જાવગવિ ન્યારે આઠાં મોતેરી કિરણો વર્ષાવતા મુખે દર્શન દે છે—માનવી તેને પૂજવા દોરે છે; પપીઓ કિવકિવાટ કરે છે; પ્રકૃતિમાં સૌન્દર્ય ઉભરાય છે, પરન સુમદ જાને છે, જીવનમા તાજગી પ્રગટે છે, પદાર્થ-માત્રમાં ચેતનના કુવારા જીડવા મોટે છે.

પણ એ જ રવિ ન્યારે જગતને ઉગ્મળા, દિવસના અમથી યાદી, આરામ માટે સંધ્યાની સોડમાં ભરાઈ ગમુદને જોળે જઈ પોટે છે—નથી કોઈ એને અર્થ આપના દોડતું, નથી કોઈ એનો પ્રભાવ સ્મરતું, નથી પ્રકૃતિમાં હાસ્યના મોજાં જીછગતા.

યુગ-સંસ્કૃતિ-મહામાનવતાની પણ એ જ સ્થિતિ છે જગતાં એને મૌ કોઈ પૂજે છે, આયમતાં નથી કોઈ અંજલિ આપતું, નથી એની ચીંટ મૃતિ જીવન્ત ગણવાની કોઈ ભાવના દર્શાવતું. એની સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા જે અમંભવિત હોય તો એને જગતાનો અંચળો ઓઢાડવામાં આવે છે અને એના નામ નીચે પણ પૂજા તો જગતાની જ સાથ છે.

પણ સૂર્ય જેમ પ્રતિનિધિ પૃથ્વીની વધુ ને વધુ નજદીક આવી એના વિનાશને વધારે ને વધારે સમીપ આણે છે એમ પ્રનિકુએ પ્રગટતી નવી સંસ્કૃતિ કે નવી મહામાનવતા, નવ-યુગનો એ પ્રાણવાયુ ને પ્રકાશ છતા, માનવીની પાસથી ટૂંકિઓને ખેંચવાનાં હોતોને વધુ ને વધુ વિચાળ બનાવી તેના વિનાશને તે વધારે સહજ બનાવે છે. આયમતા સૂર્યને અટકાવવાની માનવીની શક્તિ નથી પણ આયમતી સંસ્કૃતિનાં શુભ તત્ત્વોને ગાળી લેવાની, નિર્મળ નજરે એની મહત્તા નીરખી એનાં પૂજનથી પવિત્ર બનવાની, જીગતા કિરણોને આયમેલના જીગમ-કિરણો માથે સરખાવી એની કિંમત આક્રવાની તેનામા તાકાત છે પણ જીગતાને પૂજવાની ધૂનમાં એનો તેને ખ્યાલ પણ નથી રહેતો.

આદિયુગમાં માનવી સાદાં, મંથમી, રસિક ને પ્રકૃતિનાં વહાલાં સંતાન સમાં હતાં. પણ ધીમેધીમે એનામાં સ્વાર્થસંરક્ષણભાવના જન્મી ને એ ભાવનાએ લોભ પ્રેર્યો. જગતના આદિ પુરુષવરે એ સર્વને સાંકળી સુખ્યવસ્થા જન્માવી. પણ એ જ વ્યવસ્થાના યોગે અદ્ય માનવી પ્રકૃતિનાં સંતાન મટી એનાં સ્વામી જનવા દેડ્યાં. આદિપ્રજાની સરળ નિર્મળતા તેઓ વીસરી ગયાં. છતાં પુરુષવરના પ્રભાવે એ યુગની સાચી સુવર્ણકાન્તિ જળવાઈ રહી.

તે પછી ચક્રવર્તી ભરતે રત્ન ને સંતોષની હદ ઓળંગી જગવિજય આદર્યો. તેના બાઈ અને પ્રતિસ્પર્ધી બાહુબલીએ તેને પડકાર્યો, પોતાની અપ્રતિમ શક્તિનાં તેણે એ જગવિજેતાને દર્શન કરાવ્યાં; પણ એને હરાવવામાં તેણે એ શક્તિ નહિ, આત્મભોગ વાપર્યો. ને તલપતી સંહારદેવીનાં બારણાં અધધ્રુલાં રહ્યાં, માનવીમાં પ્રગટેલી દાનની વૃત્તિ લગ્નવાદને છૂપાઈ ગઈ.

પણ એ વૃત્તિ ફરી ઊછળી. ક્ષત્રિયોનાં ક્ષાત્રતેજે તાંડવનૃત્ય આદર્યો, રાવણ જેવાની વિરલ શક્તિએ મંથમનાં બંધન ઓળખ્યાં—ને પરશુરામ ને રઘુપતિએ શુદ્ધ શક્તિતેજથી તેમને સંહાર્યાં. વિરોધીઓને આત્મભોગથી ઓળાળવાનો એ સમયે મંથોગ નહોતો, એમ ક્યારેયી શુભ પરિણામ આવે એટલી યુગવિશુદ્ધિ પણ નહોતી. છતાં એ વિજયોથી, એક કે અન્ય પક્ષના કારણે પણ, મહત્તામાં માનવજાતે એક વધુ પગથિયું તો ગુમાવ્યું જ.

તે પછી થી કૃષ્ણે દુષ્ટોના સંહારમાં બળ સાથે શુદ્ધિ પણ અજમાવી; ને સંહારનું શસ્ત્ર જે શુદ્ધ બળ હતું તેની સાથે શુદ્ધિ, મૃત્યુ ત્યારથી એ જ સ્વરૂપે ઉમેરાઈ. માનવીમાં જેટલી પ્રેમ અને સર્જનની ઉત્કટ ભાવના રહેલી છે એટલી જ એનામાં દ્રેષ ને સંહારની તમન્ના તો પ્રગટી ચૂકેલી. પરિણામે ધર્મણુ ને યુદ્ધ અનિવાર્ય બનેલાં. પણ એનાં સાધનો એમ વધુમાં વધુ મર્યાદિત ને વધારે સાદાં-સીધાં એમ સંહારલીલાની હદ વધુ ને વધુ ઓછી. પણ કૃષ્ણયુગ યુદ્ધદેવીના ચરણે એક જ પરશુથી ખેલવાની પરશુરામની એ ભાવના ઝીલવામાં નિષ્ફળ ગયો. તેનાથી વીસરાઈ ગયું કે પોતાને ન્યાયી માનતો પક્ષ ત્યારે શુદ્ધનાં સાધનો કે નિયમોની મર્યાદા ઓળંગી વિજય વરે છે ત્યારે તે ભાવિના ગર્ભમાં રહેલા એવા અનેક ન્યાયી પક્ષોની સામે અન્યાયીઓએ એ જ ઉપાય લેવાનો માર્ગ ગોઠવો કરે છે. ને વસ્તુ-સ્થિતિમાં તો અન્યાયી પક્ષ પણ યુદ્ધ તો પોતાને ન્યાયી માનીને જ કરતો હોય છે. એટલે શુદ્ધના નિયમો ઓળંગવામાં એ પણ ન્યાયીઓના જેટલો જ ઉત્સાહ દાખવો શકે છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં મોટેભાગે એમ જ બન્યું. બળ ને શુદ્ધિથી મત્ત બનેલા મંદારે એ યુદ્ધમાં અભૂતપૂર્વ તાંડવનૃત્ય ખેલ્યું.

પણ પૃથ્વીનાં ભાગ્ય એ સમયે સતેજ હતાં. તેણે પ્રભાવશાળી તત્ત્વદષ્ટાઓ જન્માવ્યા—જેમણે સંહારલીલામાં બળ અને શુદ્ધિ બંનેને મર્યાદિત કર્યાં. વીર અને પૂજક પ્રજાએ એ મર્યાદા કબૂલી. ને સંહાર કષ્ટક કાળમાં આવ્યો.

પણ સ્વાર્થલોભ પશુદિનું નશન ચિરંજીવ ન બન્યું. જીવનના સ્વાભાવિક વેગમાં ઊઘડી કંઈક અંશે કૃત્રિમતા પ્રવેશી. દાનવી શત્રો સૂઝાઈ ગયાં, પણ શુદ્ધિ પોતાનાં દાનવી સ્વરૂપે શોધવા માંડી. તેની લાલસાએ સીમા ઓળંગી. એ યુગમાં શુદ્ધ-મહાવીર પ્રગટ્યા. તેમણે અદિસા ઉપદેશી સંહારને મર્યાદિત કર્યો, સંયમ ઉપદેશી લાલસાને નાથી, સત્ય ઉપદેશી શુદ્ધિને નર્કમાં પડતી અટકાવી. પણ સ્વાર્થ અને વિકૃતિએ માનવહૃદયમાં ધીમેધીમે એવું સ્થાન જમાવી દીધું હતું કે એ મર્યાદાઓ એના મૂળ સ્વરૂપે સર્વવ્યાપી ન બની.

માનવનજાણ્યોને નિર્બંધ બનતી અટકાવવાને કૃષ્ણયુગે રસનાં અને વિજ્ઞાનાં, પ્રભાવનાં અને શક્તિનાં, સ્વાર્થશુદ્ધતાનાં ને આનંદનાં જે મંદિરો રચાયા હતાં એ મંદિરોમાં પ્રવેશોલી વિકૃતિ એ યુગમાં કંઈક અંશે આછી બની. પણ જીવનની છલોછલતા સ્વભાવ-વિહારીને બદલે અનુગામી બની. પરિણામે મર્માદામાં પ્રાણ જઈ કૃત્રિમતા પ્રવેશી; રસ જઈ અનુકરણ પ્રવેશ્યું.

તે પછી આણક્યે જીવિતા નૃત્યથી સામ્રાજ્ય રચાયું. પણ એ નૃત્ય આખા ભારતવર્ષ પર ફરી વળ્યું. પીસરાયેલી શસ્ત્રદાનવતા ફરી ન જન્મી પણ જીવિતા દાનવતા પ્રગટી નીકળી. રાજ્ય રાજ્ય વચ્ચેની સંધિઓ સજીવ ધર્મબંધનો મટી શબ્દની રમન બની. પ્રેમભાવ આયમી તકભાવ જન્મ્યો. ને પરદેશી આક્રમણકારોને બારણેથી જ વિદાય દેવામાં સ્વર્ગોષ ભારત નિષ્કળ ગયું.

છતાં ભારતનાં ભાગ્ય સમૂળમાં આયમ્યાં નહોતાં. નરપતિ વિક્રમ, સેનાપતિ સમુદ્ર-ગુપ્ત, નરવીર કાલિકાચાર્ય, રસાવતાર કાલિદાસ કે જીવનરક્ષક ચરક જેવા પ્રતાપી પુરુષવરોએ એનો પ્રભાવ જળવી રાખ્યો. તેમણે નવો સુવર્ણયુગ રચાવ્યો. છતાં ગયેલા રવતંત્ર પ્રાણ ને નિર્દોષ છતાં તેજસ્વી જીવનની પુનઃરચાપના તો તેઓ ન જ કરી શક્યા.

તે યુગ પછી તો ભારતે સ્વતંત્ર પ્રાણ કે જગત્પ્રાણભાવ ધણું ઓછાં અનુભવ્યાં છે. બોજનું અપેંતી, હર્ષનું કનોજ, કંથનું ઢાસી, સોલકીયુગનું ચુગરાત, સેનમંદારનું બંગાળ કે પૃથ્વીરાજનું દિલ્હી—શિવાય જીવનની પ્રકુલ્લતા પણ એને ખૂબ ઓછી માણવા મળી છે. પ્રાચીન યુગમહત્તાને તેણે તરછોડી નહિ છતાં એ મહાયુગની પ્રાણભવ્યતા ક્રીડવામાં કે તેને સર્વાંશે સમજવામાં પછીના યુગની પ્રજાઓ નિષ્કળ ગઈ. રસમંદિરોને એણે વિલાસમંદિર બનાવ્યાં, જીવનલીલાને એણે રાસલીલા બનાવી. દેવોના મુગટમણિ સંભા શ્રી કૃષ્ણ કેવળ પ્રેમમંદિરની મૂર્તિ બન્યા. માનવોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રી મહાવીરની તેજભવ્યતાને પણ કયાંક કયાંક નિર્બંધતાની ઢાલ બનાવાઈ.

આમ ક્રમિક ધસારા છતાં એ યુગે સ્વતંત્ર હતા. એમને વરેલી ઉજાપોમાં નિસર્જે પણ મહત્વનો ભાગ ભજવેલો—કેમકે શક્તિમાં, તેજમાં, નિર્દોષતામાં, નિર્બંધતામાં માનવી સ્વાભાવિક રીતે પણ ધીમેધીમે અદ્ય બનતાં હતાં. પરિણામે તે તે યુગના નરપુંગવોને પ્રાપ્તની અદ્યતા કે તેનું સ્થાન વિચારી સ્વતંત્ર સંસ્કૃતિઓ ધણી પડી. એ સંસ્કૃતિઓમાં આદિયુગની મહત્તા નહોતી છતાં તેમાં દીર્ઘદષ્ટિ હતી, સ્વયંભાવના હતી, પ્રજાના સતેજ જીવનને લખાવવાની તમજા હતી. તે યુગોની પ્રજા આદિયુગના પ્રાણ ન જીવી શકી છતાં તેની પૂજા તો તેણે ન જ પોસારી.

પાછલા 'પરંતંત્ર યુગે શીખવવામાં આવ્યું છે એમ એ સંસ્કૃતિઓ નિષ્પ્રાણ નહોતી, સ્વાર્થમય નહોતી. નરપુંગવોના ઊંડા મંચન અને નિર્બંધ ત્યાગનું તે પરિણામ હતું. જીવનનાં પ્રત્યેક અંગોને અને કાળની ગતિને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વિચારી તેમણે તેની રચના કરેલી—

તેમણે સ્ત્રી અને પુરુષની નૈસર્ગિક શક્તિઓ અને તેમનાં સ્વરૂપ વિચાર્યાં. સ્ત્રી તેમને સંસ્કાર, લજ્જા ને સૌન્દર્યની દેવી લાગી; પુરુષ શક્તિનો પ્રિયતમ જણાયો. પરિણામે દેહના સંસ્કારરક્ષણની જવાબદારી સ્ત્રીને સોંપવામાં આવી, સ્વાતંત્ર્યની જવાબદારી પુરુષને મોંપાણી. સ્વતંત્રતાની રક્ષામાં જેમ લાખો પુરુષોનાં શિરની કિંમત ન ગણાય એમ સંસ્કાર કે પવિત્રતાના રક્ષણમાં સ્ત્રીનાં જીવનની કિંમત ન અંકારી થતે. એ જાવનામાંથી સતીત્વની પ્રથા જન્મી.

પણ પરસ્પરકારની અસરથી જ્યારે વંશવિશુદ્ધિની પેરેમ વાંચના કંઈક નિર્ભળ બની, પવિત્રતાએ સ્વૈચ્છિક સ્વરૂપ છોડ્યું, પુરુષો દેશની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવામાં નિષ્ફળ ગયા - સ્ત્રીને માટે પણ સામાન્ય છૂટછાટ મૂકવામાં આવી. છતાં મંત્રકાર, રક્તવિશુદ્ધિ, સ્વચ્છતા, સુખ, સૌન્દર્ય, કલા, રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ, મંત્રિ અને નૈસર્ગિક ધોરણે આર્થિક બહેચણી વગેરે અંગે સાચવવાને સ્ત્રીને માટે ગૃહરાજીપદ કાયમ રખાયું.

સમરભૂમિ પર પોદતા લાખો વીરોથી વધી પડતી સ્ત્રીસખ્યાની સાંસ્કારિક વ્યવસ્થા જાળવવાને તેજ, સમૃદ્ધિ, સત્તા ને શક્તિસપત્ર પુરુષો પર એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓને પત્ની તરીકે અપનાવવાની જવાબદારી નાંખવામાં આવી; છતાં જેમ જેમ પુરુષે વીરતા ત્યાગી નિર્ભળતા સ્વીકારી, સ્વાતંત્ર્ય તથા પરધૂંસરી ભરાવી - એ જવાબદારી ધીમેધીમે ઓછી કરી નાંખવામાં આવી.

પવિત્ર અને જવાબદાર ધધાની વ્યવસ્થા પેસાના પ્રમાણ પર નહિ પણ સ્વૈચ્છિક ગરિબાઈના ધોરણે થવી ઘટે, રાષ્ટ્ર અને પ્રજા-રક્ષણની જવાબદારી ધર્મરૂપ અને પ્રતિપજ સજીવ હોવી જોઈએ; બહારનાં શિક્ષણ કરતાં કૌટુંબિક શિક્ષણ વધારે સાચાં, સુધરિત, વ્યવહારમય અને રાષ્ટ્રને ઓછા ભારરૂપ બની શકે; લોહીનો વારસો માનવજીવનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે-એ સર્વના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ ને નિર્ભળ પૃથક્કરણમાંથી વર્ણવ્યવસ્થા જન્મી.

વધી પડતા ઉત્પાદનથી આર્થિક સુરક્ષીઓ ન આવી પડે તે માટે તેને મર્યાદિત અને યોગ્ય બહેચણીના ધોરણ પર રખાયું. અને એ નિયમ અને સંહારમર્યાદા જાળવી રાખવાને શુદ્ધ, વાહન કે ઉત્પાદનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં અગ્રિમા ગાળેલી ધાતુઓના યાત્રિક ઉપયોગો પર પ્રતિબંધ મુકાયો. દેશની વમતીતું સુપ્રમાણ જાળવી રાખવાને સામાજિક વ્યવસ્થામાંજ પુત્રની જરૂરિયાત સ્વીકારાઈ, ને માયકાંગલા સ્વરૂપે પ્રજા વધી ન પડે માટે અનેક નિયમોની ગૂંથણી કરવામાં આવી. પ્રજાના નિર્દોષ આનંદ અને ઉત્સાહનાં પૂર જાળવી રાખવાને પર્વોની અને ઉત્સવોની સ્થાપના ચર્મ. ન્યાયની વિશુદ્ધિ જાળવી રાખવાને પ્રાણીમાત્રને સમાન ગણી નિર્દોષોને અભયદાન અપાયું.

દેશદેશ વચ્ચેના ગંજધો આદિયુગમાં મોકળા હતા. પણ માનવી જેમજેમ લોભી બનતો ગયો-તેના લોભની લીલાભૂમિ તરીકે મરહદ ખાંધવાને વધુ પડતા દેશાટન પર પ્રતિબંધ મુકાયો.

આમ પ્રજા ધીમેધીમે ધસાતી છતાં તેની સાંકૃતિક રચનામાં અપૂર્વતા અને દીર્ઘદષ્ટિ હતાં. આજના પરત્વર યુગનાં રંગીન ચરમોને જ્યાં જ્યાં દોષો દેખતાં કેળવવામાં આવ્યાં છે ત્યાં ત્યાં-તે સર્વની પાછળ પણ ઊંડા ઉદ્દેશો હતા. આવી સાંકૃતિક વ્યવસ્થા કેવળ હિંદમાં જ જન્મેલી ને જળવાયેલી છતાં પરધર્મો કે પરભૂમિઓએ પણ સમુદ્રપર્યટન, વિજ્ઞાન કે યુદ્ધનાં નિયમોને જેવો કેટલોક મર્યાદાઓ તો સ્વીકારી હતી. પણ ઊગતાને ને અંધ સાહમિકોને પૂજતી ને ગર્વમાં ઘેલી અનેલી નવનવા યુગની પ્રજાએ એનાં તાત્પર્ય વીસરી ગઈ.

મિત્રદેરે રાષ્ટ્રીય સીમા એળગવાના પ્રતિબંધ તોડી જગતની ત્રીજા ભાગની પ્રજાનું સત્યાનાશ વાળ્યું અને પૂજક પ્રજાએ તેને નરવીર તરીકે વધાવ્યો; મુસ્લીમ શાસકોએ એ નિયમ તોડી હિંદની ગુલામીના મૂળ નાંખ્યાં. યુરોપના દેશોએ ચોદમી સદી સુધી તો સમુદ્ર પર્યટનનાં નિયમન સામાન્ય અંશે જાળવ્યાં પણ પછી રમેન અને પોર્ટુગલે છૂટછાટ મૂકી;

અને ત્યારથીજ આજની આંતર-રાષ્ટ્રીય મુશ્કેલીઓનાં મૂળ નંખાયાં. સ્વાર્થલોભુષ મુસાફર-ટોળાંએ જ્યાં ત્યાં બંધેડા જગાવ્યા, પ્રજાઓને નિર્બળ કરી, કલહ કરાવ્યા ને પરિણામમાં જગતની પોણા ભાગની પ્રજા પા ભાગની પ્રજાના વિલાસો પોષવાને ગુલામ બની.

યુરોપની પ્રજાએ સમુદ્રપર્યટનની સાથેજ સુદનાં નિષ્ક્રમોની, શુદ્ધિના સ્વૈરવિહારની હદ પણ ઓળંગવા માંડી. તેણે તાર્કિક વિજ્ઞાનના મૂળ નાંખી જગતમાંથી શ્રદ્ધા, સંતોષ ને નિર્દોષ સુખને દેશવટેા આપ્યો; વિલાસ ને વિજયનાં સાધનો વધાર્યાં; મૂડીવાદને વધારે વ્યાપક બનાવ્યો. નેપોલિયન સુદના સ્વીકૃત નિયમોનો લંગ કરી ક્ષણિક વિજયો વર્યો, ઇંગ્લાંડે પવિત્ર સધિઓને કાગળના ચીથરાં બનાવી સામ્રાજ્ય વધારવા માંડ્યું; પૂજક પ્રજાઓએ આ વિજયોને કુસુમમાળથી વધાવ્યા. જગત ગોરી પ્રજાને બારણે ગુલામ બન્યું. એ સ્થિતિથી આજની ગોરી પ્રજા ભલે પોતાને સુખી માનતી હોય.— પણ એ સુખ નથી; વિનાશનાં મૂળરૂપ સ્વચ્છંદ છે. પાંચસાત ગોરા દેશોએ પોતે અખંડ વહાણરૂપ રહી જગતનાં અનેક વહાણોને કાણાં કરી આજે પોતાની સાથે બાંધી રાખ્યાં છે; પણ અર્વાચીન યુગની સ્વચ્છંદ-લીલા જો થોડોક સમય આમ ને આમ ચાલુ રહી તો કાણાં વહાણો તો ઇંબરો, સાથે જોડનારને પણ કુબાડશે.

વિજ્ઞાન કે શુદ્ધિના સ્વૈરવિહારને પોતાની ઊજળી બાજુ હરો, પણ માનવઅદ્વૈતા અને યુગનિર્ભળતાએ એનો ગરલાભજ ઉઠાવ્યો છે. હિંદી નરપુંગવો એ પહેલેથીજ સમજ ચૂકેલા. ને પરિણામે તેમણે સગાજ, રાજનીતિ, આર્થિક વ્યવસ્થા, ધર્મ, પ્રજાવિશુદ્ધિ, મર્યાદા વગેરેનાં ચોક્કસ નિયમોના ધડમાં.

હિંદી પ્રજા જ્યાંસુધી સ્વતંત્ર હતી, પરમંસ્કાર ને પરશિક્ષણે એને લલચાવી નહોતી ત્યાંસુધી તો ધીમેધીમે નિષ્પ્રાણ બનવા છતાં તે એ નિષ્ક્રમોને ઓછેવધતે અંશે પણ વળગી રહી. પણ મુસ્લીમ ને મોગોલિયન વિજેતાઓએ એના આંતરિક ને બાહ્ય સ્વાતંત્ર્ય પર ઝાટકા માર્યા, ખ્રિસ્તી ને ગોત્ર વિજેતાઓએ તેના બાહ્ય સ્વાતંત્ર્યના કપટથી દૂર્ય ઉઠાવી એના આંતરિક ને સંસ્કારસ્વાતંત્ર્યને મીઠાં ઝેર પાવા માડ્યાં. જે નિર્ભળતા સ્વાભાવિક રીતે કેળવાતી હતી તેમાં યુક્તિનાં બીજ રોપાયાં; ને પ્રજા ઝડપથી પટકાવા માંડી. પણ એ પછકાટથી એની આજો ખૂલી ન જાય માટે એને શિક્ષણનું એવું ઘેન પાવામાં આગ્યું કે અધોગતિને પણ એ ઉર્ધ્વગતિરૂપે જુએ.

ને વસ્તુરિધાતિ પણ કંઈક એવીજ છે. પૂર્વની મહાન સ્વતંત્ર હિંદી પ્રજા કે તેના નરપુંગવોની તે કેવળ પૂજાજ વીસરી નથી ગઇ, તેમના પ્રત્યે તે કેવળ ઉપેક્ષાજ નથી દર્શાવતી—તે તેમની ઠેકડી ઉઠાવે છે, તેમની સંસ્કૃતિક રચનામાં એને અંધશ્રદ્ધા ને હળાહળ સ્વાર્થ જણાય છે. તેણે એ સત્ર ગોખી રાખ્યું છે કે, ‘યુગેયુગે નિષ્ક્રમો કે સંસ્કૃતિએ આવશ્યક પરિવર્તન માગે છે;’ પણ એ એ નથી સમજતી કે એવું પરિવર્તન સ્વયંસર્જિત હોવું ઘટે. જ્યારે પ્રજાને નિઃસત્ત્વ બનાવી ગુલામી માનસ કેળવવા માગતા પરશિક્ષણનું એ પરિણામ હોય છે, વિજેતાઓની ગૃહ દોરવણી નીચે એ વિકાસ પામે છે ત્યારે પ્રજા પ્રગતિના નામેજ વિનાશના પંજમા જઈ પડે છે. પણ નવસંસ્કૃતિની પૂજામાં એને એ જોવાની દરકાર નથી. એ વિચારતી પણ નથી કે જે સંસ્કૃતિ આજે ઊગી રહી છે એના પ્રમાણમાં આયમતીનું ઉગમસ્વરૂપ કેવું હતું. આજે જગતો સંસ્કૃતિ ચિદ્રૂત બનીને આયમશે ત્યારે એની દશા શી હશે?—

કેમકે જગતની પૂજા એ પ્રજાઓનો સ્વભાવ છે.

અખીલ લેખનનો શિક્ષક હતો. તેની પુત્રી નર્મદાનું તેણે ઇતિહાસ-ભૂગોળના શિક્ષક રોમેશ સાથે લગ્ન લીધું હતું.

લગ્નની ધામધૂમ પૂરજોશમાં આવતી હતી એરડો ગાનતાન, મંગીત અને નૃત્ય કરતાં પદોના અવાજથી ગાજી રહ્યો હતો. કાળા ડગલા અને શ્વેતમેલા ગલપટ્ટા પહેરી લાડુતી નોકરો એરડામાં ગાડાતૂર જોમ આંટા મારતા હતા. ગણિતનો શિક્ષક તારાનાથ, અંગ્રેજીનો શિક્ષક અસુતોય અને ઉપાધ્યાયક મહેશ મહેમાનો સાથે સોફા પર જોરી વાતો કરતા હતા. તેઓ એકબીજાની વાતમાં વચ્ચે ખોલી હાકતા અને એકબીજાની ભૂલો કાઢી સુધારતા દરેક જણ પોતે ઓળખતા માણસોમાંથી કોઈનું જીવંત થયેલું દેહન વર્ણવતો અથવા અધ્યાત્મવાદ વિષે પોતાના વિચારો દર્શાવતો. ત્રણેમાંથી કોઈ પણ અધ્યાત્મવાદમાં માનતું નહિ, છતાં એટલું તો કબૂલ કરતા કે આ દુનિયામાં મનુષ્યની હુદ્દિને અગમ્ય ધણું છે.

ખીજા ખડમાં સાહિત્યશિક્ષક ડોલરનાથ પોલોસ ક્યા મંજોગોમાં સિવિલિયનો સામે ગોળીબાર કરી શકે તે સમન્વતો હતો. વાત નજીવી ને નકામી હતી, છતાં રમમય બની હતી સામાજિક સ્થિતિ જોતરતી. હોવાને લીધે અંદર આવવા અસમર્થ ટેટશાક લોકો અદેખાઈથી બારીમાંથી ડાકિયાં કરી જોઈ રહ્યા હતા.

બરાબર બાર વાગે ઘરઘણી અખીલે લગ્નના જમણ માટે બધું તૈયાર હતું કે નહિ તે જોવા રસોડામાં પ્રવેશ કર્યો. રસોડામાં તળિયેથી કે છત સુધી રમમય હોવા, પેડા, બગીચો અને ખીજી હુષોત્તજક વાનીઓની સુવાસ પ્રસરી હતી. જંગી મહેરીલ ગોઠવી હોય તેમ બે ટેબલ પર બધી સામગ્રી કલામય અવ્યવસ્થામાં પડી હતી. મેજ પાસે કાઠી જેવા પેટવાળા લહેરી રંગની કામમાં ગૂંથાયેલી હતી.

“અરે રજની, જરા બરશીનો યાજ તો જોવા દે,” અખીલે ખુશ થઈ હથેળીઓ ધમતાં વિનંતિ કરી. “હા! શુ મઝાની ખૂશખો. આપુ રસોડું જ ખાઈ જવાનું મન થાય એવી! લાવ, પેલો યાજ લાવ તો.”

રજની ટેબલ પાસે ગઈ અને તેણે મંજોગપૂર્વક રમાલ ખસેડ્યો. નીચે યાજમાં બગીચાં સુશોભિત ચોસલાં મધમધૂતા હતાં. તેની ઉપર પાનાં, ચારાળો ને એલચી વેર્ષો હતાં. અખીલ તો તે જોઈ ગૂંઘટથી પાણીપાણી ઘર્ષ ગયો. તેના મોં પર ચમક આવી, ડોળા બદાર આવ્યા. તેણે મોં રાં વળી દોડથી રીતકાર કર્યો—અરખી લગાડવા વગરના વત્રમાંથી નીકળે તેવો. ઘડો રાં રહી કરીથી તેણે શુચકરો બોલાવ્યો.

“અહા! આવેશભર્યા સુગન્ધનું મંગીત.....અય કોને સુગન્ધ કરે છે? રજનીને?” પાસેના ખડમાંથી અવાજ આવ્યો અને અખીલના મિત્ર સુરેન્દ્રનું મુંડણ કરેલું માથું હાડમાં ટેખાયું.

આ વાર્તાના મૂળ લેખક—

જગવિજયાત રસિયન વાર્તાનરેશ

એન્ટની થેમોસ

“કોનું નશીબ જોર કરે છે? અહા.....મજાનું. ખાણુ અખીલ જતેજ છે કે? શાખાશ દાદા! સરસ! કંઈ સંગીત ઉડાવે છે ને?”

“હું કોઈને ચૂમતો નથી,” અખીલે ગભરાતાં ગભરાતાં કહ્યું; “તમે શું મારા લાછ! જરા વિચાર તો કરો! હું તો પેલી બરફીની તાસક નેંઘને ખુશ થઈ અમરથા, ખુશકારા બોલાવતો હતો.”

સુરેન્દ્રના મુખ પર હાસ્યની રેખા ફરતી અને તે જતો ગયો. અખીલ રાતોચોળ બની ગયો.

“સાહેબો! ” તેણે વિચાર્યું. “હવે લાછ બંધ ફરી મારી વાતો કરવાના. આવી વાતને શહેરમાં ફેલાતાં વાર કેટલી.....ગદી!”

અખીલ શરમાતો ઓરડામાં પાછો ફર્યો અને સુરેન્દ્રને જોવા ઝડપથી ચારે બાજુએ નજર ફેરવી. મહેરમાન તો પિયાના પાસે બેસી સેનિકની અદાથી અધ્યાપકની સામુને કંઈ કહેતા હતા અને તે ખુશ થઈ દસતી હતી.

“મારા વિષે જ” અખીલને શકા આવી. “મારી જ વાત. મા કાબી હરામીની ખબર લે! અને પેલી પછુ તેના શબ્દે શબ્દને સાચા માની હસે છે! સાલો મૂર્ખો! ઝો દીનાનાથ! આ કેમ સહેવાય? મારે તેની બાજુ ઊંધી વાળવા કંઈ કરવું જોઈએ. હું બધાને આ બનાવની વાત કહીશ અને એને નિંદાખોર તરીકે ખુશ્કો પાડીશ.”

ડીલ ખજવાળતો અખીલ મૂજાતો અચુતોપ પાસે ગયો.

“હું જરા જમણની વ્યવસ્થા કરવા રસોડામાં ગયો હતો,” તેણે એ અંગ્રેજીના શિક્ષકને કહ્યું; “તમને બરફી બહુ લાવે છે એની મને ખબર છે. તેથી મેં ખાસ બનાવરાવી છે. હી...હી...હી...! હ અને પછી...અરે, સાધું જૂલો ગયો...અને રસોડામાં હમણાં જ એક મજા થઈ! તમે સમજ્યાને, હું રસોડામાં પેકો અને વાનીઓ જોવા માગતો હતો. બરફી જોઈને તો હું ખુશખુશ થઈ ગયો...કેવો ઉમદા જવત...મેં હોડથી ખુશકારો કર્યો અને પેલો ઘેટા જેવો લખાડ સુરેન્દ્ર અંદર આવીને કહે...હા...હા...હા! અને કહે, “ઓહો! ચુંબન કરો છો?” સાવ મૂર્ખો. જાણે હું રસોયણુ રજનીને ચુંબન કરતો હોઉં! અરે એ તો એવી લાગે છે...જાણે...હતારી! એના જેવીને હું ચૂમું? આવા મૂર્ખો જગતમાં પાકે છે! સાવ ડોખો!”

‘એ કાણુ?’ તારાનાથે અંદર આવી પૂછ્યું.

“સુરેન્દ્ર!... જુઓ હું રસોડામાં ગયો હતો...” રજની તે બરફીની વાત ફરી કહેવામાં આવી. “જરા વિચાર તો કરો! હું એક કુત્તાને ચૂમું તો રજનીતે ચૂમું.”

પાછું ફરી એતાં અખીલે ખાણુ મહેશને જોયા.

“અમે સુરેન્દ્રની વાત કરતા હતા,” અખીલે મહેશને કહ્યું, “તદન ઉલ્લુ! રસોડામાં ડાકિયું કરી મને રજની રસોયણુ પાસે જોઈ મોટી વાત બોલી કરી, “કેમ, રજનીને ચુંબન કરો છો?” - એમ મને પૂછવા બેઠો. મારા સમ, જરા વધુ દીઓ દરો? મેં તો સુણાવ્યું કે રજની કરતાં હું મરઘીને ચૂમવું વધારે પસંદ કરું. અને તેને વાદ આપી કે હું તો પરણેલો છું. તેની મૂર્ખા જેવી કલ્પના તો જુઓ! હાવા જેવું છે ને?”

“શું હસવા જેવું છે?” ત્યાંથી પસાર થતા ધર્મગુરુ મહેન્દ્રે પૂછ્યું.

“પેલો અક્રમ સુરેન્દ્ર! હું રસોડામાં બરફી જોતો હતો...નમે સમજ્યા ને?... ”

વળી પાછું રામાયણુ-આદ્યું. અડધા કલાકમાં તો બધાથે મહેમાનો બરફીની વાતથી વાકેફ થઈ ગયા.

“હવે એ ફાવે તેટલા માણસોને વાત કરે!” અખીલે હથેળીઓ ધક્કાં વિચાર્યું; “જન્મ મારે છે! તે જેવો વાત શરૂ કરશે કે હું એને ચોપડાવીશ, “મારા પ્રિય મિત્ર, તમારી જીભને તરદી ના આપશો. અમે બધાં ક્યારનાં ચે બાણીએ બીએ!”

આ વિચારથી અખીલને અત્યંત મંતોષ થયો. તેણે જોઈએ તે કરતાં ચાર પાક્કીઓ વધારે પીધી. ખાણી પછી તેણે નવપરીણિત યુગલને વધૂના ઓરડા તરફ દોર્યું; અને તે પધારીમાં પડી લાકડા જેમ બંધવા લાગ્યો.

ખીજ સવારે તો તે બરડીની વાત છેક જૂલી ગયો હતો. પણ નશીબ એ ડગલાં આંગળ ને આંગળ! માણસ ધારે છે કંઈ અને ઈશ્વર કરે છે કંઈ! જૂંડી જીભે અખીલની ચાલાકી કાણુ જાણે ક્યાં ઉડાડી દીધી હતી. બરાબર અઠવાડિયા પછી બુધવારે ત્રીજે પાક શરૂ થયો હતો ત્યારે અખીલ વર્ષમા બીજો બીજો વિનુ નામના વિદ્યાર્થીના હસ્તાક્ષરના મરોડ સુધારતો હતો. આ વખતે સંચાલકે પ્રવેશ કર્યો અને તેને ખૂણામાં બોલાવ્યો.

“મારા પ્રિય બાણુ અખીલ,” સચાલકે કહ્યું, “માફ કરજો...જો કે મારે પંચાત કરવાની જરૂર નથી, છતાંયે મારે કહેવું જોઈએ!...મારી ફરજ છે...તમે જાણતા તો હશે કે શહેરમાં અકચા બિડી છે કે તમારે તમારી રમીયણ સાથે અમુક પ્રકારનો સંબંધ છે... અલબત્ત. મારે તેની સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી. હું તો કહું છું કે તમે તેની સાથે રહો, યુગ્મન કરો...ફાવે તેમ મઝા ઉડાવો પણ આમ છોડ્યો નહિ. હું તમને વિનંતિ કરું છું-તમારી પ્રતિષ્ઠાને જૂલશે નહિ.”

એક ઠંડી ઝણઝણાટી અખીલની કરોડમાંથી વહી ગઈ. તેણે આત્મવિશ્વાસ શુભાખ્યો. જાણે જંગી મધમાખોનું ટાણું તેને ડબો મારતું ન હોય; અથવા કાષ્ટએ ઉકળતું પાણી તેના પર ન રેડ્યું હોય તેમ તે ધરબણી લાગ્યો. રસ્તામાં તેને આખું શહેર પોતાની તરફ તાકીને જોઈ રહ્યું છે એમ લાગ્યું. જાણે એણે આખા શરીરે ડામર ન ચોળ્યો હોય ને પીછાં ન પહેર્યા હોય!.....થેર એક નવી આકૃત તેની રાહ જોતી હતી.

“કેમ ખાતું નથી?” તેની પત્નીએ જમવાના સમયે પૂછ્યું, “કેમ, કાનાં સ્વપ્નાં ફાવે છે? માશુકનાં? રજની પર પ્રેમ જાગ્યો છે? તુરકડા જેવા! હું બધું ય જાણું છું! રી આંખો ઉઘાડી છે! જંગલી જેવા!”

એક તમાચો તેના ગાલ પર સળસળ્યો. તે લાણી પરથી જીર્યો ને તંદ્રામાં હોય તેમ ખેશ કે ટોપી પહેર્યા સિવાય સુરેન્દ્રને ત્યાં ગયો. સુરેન્દ્ર ધરમાંજ હતો.

“નિંદાખોર!” અખીલ તેને જોઈ બરાડો બીક્યો, “તે દુનિયામાં મારી આજરના કંકરો ક્યાં છે! મારી નિન્દા કરવાનું તારે શું કારણ છે?”

“તમે મને ‘નિંદાખોર’ કહી શું કહેવા માગો છો? તમારા મગજમાં એવો ખ્યાલ ક્યાંથી આવ્યો?”

“ત્યારે શા માટે તમે હું રજનીને યુગ્મન કરતો હતો એમ વાત ઉડાવી? તમે નથી ઉડાવી?...એમ મારે ધારવું, કેમ?”

સુરેન્દ્રની આંખનાં પોપચાં ફફડ્યાં. તેણે વિચિત્ર રીતે મુખ બગાડ્યું. તેણે ખૂણામાં જોઈ ખૂસ પાડી કહ્યું, “બગવાન માંડે મત્યાનાય વાજે! મા દુર્ગાના સોગમ આખને કદું છું કે મેં આ વાતનો ફરીથી એક ચબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નથી. મારો સર્વનાથ ચળો જો મેં...”

સુરેન્દ્રની સહૃદયતા માટે હવે સકાને રચાન ન રહ્યું. એટલું તો સ્પષ્ટ થયું કે તેણે ગપ ઉડાવી નહોતી.

“ત્યારે કાણુ હશે? કાણુ?” “જાતીએ મુકો મારતાં અખીલ બગડ્યો અને મનમાં બધા મિત્રોના નામ ગણી ગયો, “ત્યારે કાણુ હશે?”

પ્રત્યેક રીતરિવાજ—જે પૈકી કેટલાક અત્યારે આપણને હાસ્યાસ્પદ લાગતા હોય તેની ઉત્પત્તિના કારણ અને તેમાં કાંઈક રહસ્ય પણ સમાયેલું હોય છે. આપણા હિન્દુ સમાજમાં લગ્ન-પ્રમંગની ધણીય રીતરસમો હવે અર્થહીન જણાય છે. When the reason of the law ceases, law must cease. [કાયદાનું કારણ બંધ પડે, તો કાયદો પણ રદ થવો જોઈએ]. એ મુત્તાનુસાર કેટલાક જૂના રીતરિવાજો હવે આપણામાંથી કાળાન્તરે જોડે નીકળતા જાય છે, તોપણ રૂઢિપ્રધાન હિન્દુ—સમાજમાં ધણીયે જૂના રીતરિવાજો અને રસમો હજી પણ પ્રચલિત છે, અને તે પૈકી કેટલાક સકારણુ ન્તળવી રાખેલા જણાય છે. તેનું એકાદ પ્રાસંગિક ઉદાહરણ પ્રકાશમાં લાગશે.

આંશરે ચાર દાયકા પહેલાંની વાત છે. અગાસ એક લઘુબંધુના લગ્નનો પ્રમંગ હતો. જાન મયુરપુર જવાની હતી, તે કાળે રેલ્વે ચાલુ થઈ ગઈ હતી. ત્રીસ ગાઉનું બલે અંતર હોય, પરંતુ વચ્ચે બખ્ખે જંકશનો આવે, અને બાર ગાઉએ બોલી બદલાય તેમ દરેક જંકશને ગાડી બદલવી પડે, અમારે ગામથી જો બપોરની ગાડીએ બેસીએ તો પ્રથમના જંકશનથી મયુરપુર જવાની ગાડી તુરંત મળતી અને સપ્તનું સરખું ઊતરે તો સુર્યાસ્ત સમયે સીધા મયુરપુર પોંચી જવાય ખરૂં. બીજી ગાડી તો ફક્ત પ્રથમના જંકશનથી જ માત્ર સવારનાં મયુરપુર માટે મળી શકતી. બખ્ખે સંધ્યાસુર્યાનો વજોટાવીને નિશ્ચિત સ્થળે વખતસર પોંચવું એ કાંઈ આજની પેઢે બચ્ચાના બેલ નહોતા! એમાં તો વખતે લગ્નનો દિવસ પેલુ ખડી જાય! જેથી વર અને અમુક જનન્યાઓએ આગલે રાત્ર બપોરની ટ્રેનમાં રવાના થઈ, પ્રથમને જંકશને રાત રોકાઈ, ત્યાંથી સવારે બપડી બપોરે મયુરપુર પોંચી જવું, અને બાકીનાં તમામ મોટરોએ લગ્નને દિવસે નીકળી સીધાં લગ્ન વખતે કન્યાને ગામ આવી પોંચે એ પ્રમાણે ગોઠવણ થતાં. વરને લઈ હું અને કેટલાક નાનામોટા છોકરાઓ બપોરની ગાડીમાં રવાના થઈ પ્રથમને ટપે ઊતરી, અમારા સગાને ત્યાં રાત્ર ગાળી, ત્યાંથી પ્રભાતની ટ્રેનમાં બપડી બીજા જંકશને ઊતરી પડ્યા. સાગી આલુથી ટ્રેન આવે ત્યારે બને તરફનાં છડિયાં લઈને અમારી મયુરપુરની ગાડી બપડે. જેથી આ સંધ્યાસુર્યાને નજી—ચાર કલાકનો ધામો નાખ્યો. અમો શિરાચ્ચાને હજી અડી કલાક માંડ થયા હશે ત્યાં બધાના પેટમાં કુરકુરિયાં બોલવા લાગ્યાં. લાડવા-ગાંડિયા જેવી મીઠાઈ સાથે હતી. પણ તે કેને લાવે? એટલે બીની રસોઇ આરોગવાનું મન થતાં ખીચડી, શેટલા, કાંદા, બટાકા ઇત્યાદિની વરદી વીશીમાં આપતાં. વરસમેન અમે બધાએ પેટભરીને આપટ્યું. હડબડ હડબડ કરતે કાંડિયું આખરે શંદાટાણે મયુરપુર પોંચ્યું. ગામબહાર એક જગ્યામાં અમને હંગામી ઉતારે અપાયો. નેવાઈને ત્યાં કાંઈ ઘરકુબડું શુભરી બેલ તેનો ટાંકણે બારે 'સોગ' પાળી બેઠેલા જેથી રહ્યા જેવી કાંઈ ચીજ પણ ત્યાંથી ન મળી. અમે

બધાનાં પેટ તો વળી પાછાં પાતાળ ઊતરી ગયાં, જેથી તે ખાડો ખૂરવા માટે ગામમાંથી ચવાણું મંગાવી કળી, ચેવડો, ચટણી ઇત્યાદિ તીખી-તમતમતી કચુંબર ઉપર વરસમેત બધાએ પુષ્કળ હાથ માર્યો. સૂર્યસ્ત થવા આવ્યો તો પણ ટ્રેનના કસા 'વાવડ નહોતા. અમારા તથા વેવાઈના એક સામાન્ય સગા નામે કચરાભાઈ માંડવા અને જનીવાસા વચ્ચે હલફ કર્યા કરે; અને વારેઘડીએ માંડવેથી અમારી પાસે આવીને અમને કલા કરે કે— 'કાં હવે જામને શી વાર છે?' 'અમારા વડીલો આવી પોંચે ત્યારે દેવાય'—એમ અને તેને ઉત્તર વાળતા: વળી કચરાભાઈ આવીને ટપારે કે— 'મા'જન માંડવે આવી ગયું છે, તો જલ્દી જાજ લઇને ચાલો!' ને કે જાજનું જોખમ અમારી સાથે જ ભળાવ્યું હતું, પરંતુ વડીલોની ગેરહાજરીમાં અમારાથી તે ક્રિયા કેમ પતાવાય? વળી પાછા કચરાભાઈએ હાંકારો કર્યો કે— 'ગાડી તો આજ બે કલાક મોડી છે, માંડવે મા'જન બેસી રહ્યું છે, જાજ નહીં લાવો તો શેડિયા ઊડી જશે અને આપણી આખર જશે.' અમારી સાથે કોઈ ધરડું માણસ પણ નહોતું કે ગાડાં વાળે, જેથી અમારી અક્લ વાપરીને જાજ માંડવે દઇ આવ્યા. અને 'વાહ-વાહ' કરતું મા'જન ઊડી નીકળ્યું. જરા વારે અમારા વડીલો અને મોટરાંઓ રોશનેથી જનીવાસે આવી પોંચ્યાં. અને 'જાજ તૈયાર કરો'—એમ તાકીદ અમને થઈ. 'એ ક્રિયા તો હમણું જ ઉકેલી લીધી'—એવું અમે કહેતાં, મારા વડીલની મારા પ્રત્યે લાલ આંખ થઈ. 'ભૂખા! આ બધા મોટા માણસોને જાજ માટે માંડ માંડ જનનમાં લઈ આવ્યો. અને અમારી રાહ પણ ન જોઈ?' મારા ઉપર દાખ ઊતર્યો.

“પણ-ગાડી મોડી છે અને આપણી આખર જાય છે એમ કચરાભાઈએ કહેતાં અમારે આખર જાળવવી જોઈએને?”

“ગધેડો છે; અને કચરા એથી મોટો લંબકર્ણ છે”, અમને ઇન્કાબ મળ્યા.

જનમાં આવેલ મોટરાંઓ બધાં જાળના દાગીના ગણતી હશે તેનું આપણને તે કાળે લાન ન હોવાથી હું તો મુંગો થઇ ગયો. મારા વડીલે વેવાઈ પાસે ઘોખો કરતાં વેવાઈએ ખુલાસો કર્યો કે— 'ભાઈ-સાહેબ! અમે તો તમારી રાહ જોતા હતા. કલાક બે કલાક મોઢું થાય એમાં ક્યાં ખાટું મોજું થઈ જવાનું હતું? પરંતુ કચરાભાઈ વારેઘડીએ અમને કહી જતા કે— 'જાજ તૈયાર છે અને શા માટે લીલ કરો છો? ગાડીનું કચું ઠંડાણું નથી; અને જનીવાશેથી ઉતાવળ કરે છે. લાઇલાજે મા'જનને બોલાવી જાજ મારે વધાવવી પડી.' 'ઓત્તારી!! આતો બધા કચરાના કામા!' મારા વડીલ બોલી ઊઠ્યા. અને મારા માથેથી વાદળ વીખરાઈ ગયું.

અલવા-કલવાની ક્રિયા પતી, અને વરરાજ્ય તોરણે આવ્યા; તે જ વખતે વરના પેટમાં ભારે ચૂંક ઊપડી. બાળેડ ઉપર ઊઠા રહેવાની પણ શક્તિ ન મળે! મારા વડીલને કાને એ વર્તમાન પોંચતાં, વળી વાતાવરણ ગરમાગરમ... અને આ વખતે મોટા ઘડાકો થયો એવી ભીતિને લીધે હું તો ત્યાંથી ગચ્છ-તી ધરી ગયો! પેનકિલર ઇત્યાદિ દવા આપવાથી ઇશ્વરકૃપાએ પીડા તો-તાત્કાલિક શમી ગઈ, અને લમકિયા સમાપ્ત થવા બાદ વરરાજ્યને બે ચાર દસ્ત થયા ત્યારે તેને કાંઈકે શાંતિ થઈ. આવી અચ્ચત્ પીડા થવાનું કારણ જોળવા માટે જની વાસે સંક્ષિપ્ત તપાસ ચાલી, અને અપરાધી તરીકે મને, પકડી મંગાવી ખડો કરવામાં આવ્યો.

બ્રિટિશ પ્રજાસંઘમાં હિંદનું સ્થાન—

૨

સમુદ્રપારનાં સંસ્થાનો

પ્રાણજીવન જોશી

પંદરમી સદી યુરોપના ઇતિહાસમાં મહાસાગરો ઓગળી નવાં માર્ગો અને નવાં દેશો શોધવાના સાહસ માટે પ્રસિદ્ધ છે. ઇ. સ. ૧૪૮૭ માં બાર્થો લોમ્બુ ડાયસ દક્ષિણ-આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી ગયો, ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં કોલમ્બસે અમેરિકાખંડને પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યો, ઇ. સ. ૧૪૯૭ માં વાસ્કો ડી ગામાએ હિંદનો જળમાર્ગ દૂંદી કાઢ્યો અને એ જ વર્ષે કેપ્ટે કેનેડાની હસ્તી અમેરિકાના નકશા પર સિદ્ધ કરી.

આ સમયે હિંદમાં સૈયદ વંશનો અસ્ત થયો હતો; લોદી વંશના પતનની ઘંટા વાગી રહી હતી અને મોગલાઈના આગમનની તૈયારી ગાજતી હતી. દક્ષિણ-આફ્રિકામાં હોટેન્ટોટ અને શુશમેન નામની જંગલી જાતો અને જંગલી પશુઓ નિરંકુશ રીતે અહોતહો જલકતાં હતાં; અને કેનેડામાં રેડ-ઇન્ડિયનો અને એસ્કીમો લોકો નિશ્ચિત જીવન માણતાં હતાં.

દક્ષિણ-આફ્રિકા શોધવાનો યશ પોર્ટુગીઝ નાવિકને છે, ત્યારે કેનેડા શોધવાનો યશ ઇટાલિયન નાવિકને જાય છે. પણ આ નવા શોધાયેલા દેશોમાં એ નાવિકોની માનુષ્યમિત્ર શાસન નથી થયું એ એક ઐતિહાસિક વિચિત્રતા છે. ઇ. સ. ૧૫૨૪ માં કેનેડા ફ્રાંસનું કોલોની બન્યું. ઇ. સ. ૧૬૫૨ માં દક્ષિણ-આફ્રિકા ડચ પ્રજાના શાસન હેઠળ આવ્યું. આ પછી ૨૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ આંગ્લ-ફ્રેંચ સ્પર્ધાનો અને આંગ્લ-ફ્રેંચ યુદ્ધોનો છે. ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં ઇંગ્લાંડે ફ્રાંસ પાસેથી કેનેડા અને ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં ડચ પાસેથી કેપ પડાવ્યું.

“વરરાજને આટલી બધી પીડા બિપડવાનું કારણ શું? શું ઝોરશું હતું?” મને સોધો પ્રશ્ન થયો. પણ મારા ટાંગા બેઠી રમતા હતા; અને જીભ ઝલાઈ ગઈ હતી. ત્યાં એક છોકરો બોલી બેઠ્યો—“દાદા! અમે બધાએ વીસીમાં શેટલા, ખીચડી, કાંદાખટાકા, ખૂબ ખાધા’તા, અને આંહી પાણુ કળી, ચેવડો, ચટનીનો સારી રીતે સ્વાદ કર્યો’તો!”

“હા! ત્યારે પેટ ચોળીને પાંસાચળ બની કરી છે એમ કહોની! મૂર્ખા! જે તે હોજરીમાં ઘાલવાયી આવી માંગલિક ક્રિયા વખતે શારીરિક બ્યાધિ ઉત્પન્ન થવા સંભવ; માટે જ લગ્નપ્રસંગે વર-કન્યાને અપવાસ ઉપર રાખવામાં આવે છે તેનું કારણ આ છે. હવે સમજ્યો?” મારા વડીલે મને સંબોધીને પ્રવચન કર્યું.

હું સમજ્યો. આપણા કેટલાક રિવાજોનું મૂળ જાણ્યા વિના આપણે હાંસી કરીએ છીએ તે હું અગુબર સમજ્યો, અને મેં મારા કાન પકડ્યા.

સુધરેલી દુનિયાને ઓસ્ટ્રેલેશિયા ખંડની શોધ સદુદી મોડી થઈ. યુરોપના મધ્યકાલીન યુગ સુધી હિંદી મહાસાગર કેવળ ચારે દિશાએ ધરતીથી વીંટળાયેલો આંતરિક સમુદ્ર છે એવી સામાન્ય માન્યતા હતી. માર્કોપોલો જેવા રડયાખડયા પ્રવાસીઓએજ સાંભળેલું કે એશિયાની દૂર દક્ષિણે મહાન દેશો પડેલા છે. સોળમી સદીમાં પોર્ટુગીઝ નાવિકો આ અગમ્ય ઓસ્ટ્રેલિયા ખંડને “મહાન જાવા”ને નામે ઓળખતા. સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં ડચ નાવિકોએ ઓસ્ટ્રેલિયા તરફ મીટ મોડી. હોલાંડની સરકારે તેને ‘ન્યુ હોલાંડ’ ને નામે ઓળખાવ્યું.

ઇ. સ. ૧૬૪૨ માં ડચ નાવિક ટાસ્માનની સફર સાથે ઓસ્ટ્રેલિયાની શોધનો નવયુગ શરૂ થયો. તેણે આ ખંડનો ઘણો પ્રદેશ ઢંઢોલ્યો. તેને ત્યાંના દેશીઓ અદેખા અને અનાડી જંગલીઓ જણાયા. તેને આ દેશ વસવાટ અને વેપાર માટે આશાજનક કે આકર્ષક ભાસ્યો નહિ. તેના રિપોર્ટ પરથી ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને “ન્યુ હોલાંડ” નકામી શોધ છે; તેના પર વધારે લક્ષ આપવાની કશીયે આવશ્યકતા નથી એવી ખાતરી થઈ. પરિણામે અર્ધી સદી સુધી કોઈએ વિશેષ શોધ કરવાની માયાકૂટ ન કરી.

સત્તરમી સદીની છેક આખરીમાં ઇંગ્લાંડનું લક્ષ તો એ દિશાએ વળ્યું. ઇ. સ. ૧૬૮૮ માં કેપ્ટન વિલિયમ ડેમ્પીયર આ ખંડને કિનારે પાંચ અઠવાડિયાં ગાળી ગયો. તેણે પણ ડચ નાવિકોના જેવાજ ફગાલ મત પોતાના Piracy નામના ગ્રંથમાં દર્શાવ્યો. ત્યારબાદ છૂટાછવાયા નાવિકો ઓસ્ટ્રેલિયાને દક્ષિણ કિનારે આવી ગયેલા. ઇ. સ. ૧૭૦૫ માં ડચ નાવિકોની ટોળી ત્યાં ફરીવાર આવી, અને નિરાશ થઈ ચાલી ગઈ. છેક અઢારમી સદીની મધ્યમાં ફ્રેંચ લેખક ડિ બ્રોસિસે ઓસ્ટ્રેલિયામાં કેદીઓનું ચાણું રચાપવા હિમાયત કરી. અને તેના ગ્રંથનું અંગ્રેજી ભાષાંતર થયું. આ પ્રસંગે ઇંગ્લાંડને ઓસ્ટ્રેલિયા તરફ દુર્લક્ષ ન કરવા હસાવ્યું.

વિજ્ઞાનપ્રેમી નાવિક કેપ્ટન જેમ્સ કૂક સર જેસેફ બેન્કસ વગેરે વિજ્ઞાનીઓ સાથે ઇ. સ. ૧૭૬૯ માં ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડ આવી ગયો. તે બધા તો આ ખંડની અજળ ફળદ્રુપતાથી અંતર્ધ ગયા. ઇ. સ. ૧૭૭૦ માં એ કેપ્ટન કૂકે એ ઉપસાગરના કિનારાની પ્રકુલ વનરાજી નિહાળી તે ઉપસાગરનું નામ “બોટાની બે” અને દેશનું નામ ‘ન્યુ સાઉથ વેલ્સ’ રાખ્યું.

આ સમયે ઇંગ્લાંડે અમેરિકામાં ભારે પછડાટ ખાધી હતી. અમેરિકાનાં ગ્રંથાનો “પ્રતિનિધિત્વ નહિ તો કર નહિ” એ સિદ્ધાંત પર જળવેા જગાવી ક્ષિત્રનથી છૂટા થયાં અને ‘યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા’નું સર્જન થયું. ઇંગ્લાંડને આ અસલા બોટ હલુયે સાહે છે, પણ ઓસ્ટ્રેલિયાખંડની પ્રાપ્તિથી તે પોતાના હૃદયને દિલાસો અપાવી શક્યું છે.

ન્યુઝીલેન્ડનો ગૌરાંગ ઇતિહાસ એક સદીથી વિશેષ દૂર જતો નથી, પણ અંગ્રેજો પહેલાં એ દેશને વસાવનાર માગ્યોરી પ્રજાનો ઇતિહાસ ઓછામાં ઓછો આઠ સદી જેટલો પ્રાચીન છે.

માગ્યોરી પ્રજા ધર્ત્વલુઈ પોલિનેશિયન પ્રજાનું એક અંગ છે. તે શુદ્ધિમાન, તેજસ્વી, પ્રેમ-શૌર્ય ભરી, સાહસિક અને રૂપાળી પ્રજા છે. ન્યુઝીલેન્ડના બૂરા વસાહતકારોમાં એક

પિતામહ અને પૌત્રની પુણ્ય પ્રેમ-ગાથા જગતના સ્વાર્થત્યાગી પિતાપુત્રોની તુલનામાં ગૌરવભર્યું સ્થાન લે એવી છે. આ પિતામહ અને પૌત્રની સાહસિક પ્રવાસ-કથા કેલમ્બસ, ડાયમ્, વાર્કોડોગામા, રોક, ફ્રેંક કે ક્રેમ્પ્ટોનાં પ્રવાસ-સાહસોને પણ ઝાંખાં પાડી દે એવી છે. પ્રેમની દૃષ્ટિએ, એ કથા કવિસમ્રાટ રોકસ્પિયરના પ્રસિદ્ધ નાટક "The comedy of errors"નાં પાત્ર ધર્મિયન અને એન્ટોફિલસ-પિતાપુત્રની પ્રેમ-કથાને કેટલેક અંશે મળતી આવે છે.

જ્યારે યુરોપીય પ્રજા પોતાના દેશને આંગણે બેસી, પોતાના પ્રશ્નોમાં પરાવાયેલી હતી; જ્યારે પોર્ટુગીઝ નાવિકોને હિંદી મહાસાગરનું જ્ઞાન પણ ન હતું; જ્યારે કય વહાણવડીઓનો પ્રપિતામહ ટારમાન જન્મેયો પણ ન હતો ત્યારે પોલિનેશિયન નાવિકો તુપાર-બીના આ પ્રદેશને વસાવવા ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા સાથે નીકળેલા, તેને ચોતરફ ફરી વળેલા અને તેના ભાગેભાગ બેઈ ચૂકેલા.

૮૦૦ વર્ષ પહેલાંના ઝાંખા ભૂતકાળના યુગમાં હવાઇથી કે ટહીડીના પીકોપીકોપ્રજ્ઞીડીનાં છીછરાં નીરમાં ભારે નાવ-સમારણ થયેલો. પહેલાં સામાન્ય નાવડાની શરત ચાલી. પછી સાગર-સફરી વહાણો નૌકા-કૃતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પેમિક્સિક મહાસાગરના વિચાળ હૃદયમાં સંચર્યા. આ સમયે અણધાર્યું વાવાઝોડું થયું. શરત-જળપટે પહેલાં વહાણો વિખૂટાં પડી ગયાં, જમીનથી દૂર દૂર ધસાડાઈ ગયાં. આ અકસ્માત ન્યુઝીલૅન્ડના વસવાટના શ્રી ગણેશ ૩૫ નીવડ્યા.

એક નાવનું નામ ટેવેચો હતું. તેમાં હવાઈનીના એક 'મીક્' ટાઇ-કે-રેકૌનો પૌત્ર બ્હેટોન્ગા હતો. બ્હેટોન્ગાનું વહાણ પાણું ન ફર્યું ત્યારે જુદા પિતામહ ટાઇ-કે-રેકૌએ પૌત્ર મૃત્યુ પામેલો હશે એમ ધારી કડપાંત ન કર્યું. તેમણે તો તેને દૂંદી કાઢવા માટે ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા કરી. સાહસિક નાવિકો એકઠા કરી, વહાણ સજ્જ કરી, પિતામહ બિપડયા; ટાપુએ ટાપુએ ભટક્યા. ખ્યારા પૌત્રનો પત્તો ન લાગ્યો, પણ નિરાશા શબ્દ આ જુદા દાદાના શબ્દકોશમાં ન હતો. તે સ્નેહોળા ગયો. બ્હેટોન્ગા ત્યાં પણ ન મળે. તે કુક ટાપુઓમાં આવેલ રેરોટોન્ગા પહોંચ્યો. અહીં તે 'મીક્' ઇંગ્લીડીલીને મળ્યો અને સંદેશો પાઠવ્યો: "અહોથી હું કુપેએ શોધેલ તુપાર-બીના દેશ દૂંદવા જઈ છું. મારી તપાસ કરવું કોઈ આવે તો કહેજો કે હું દૂરના ખુદલા જળપટમાં આવેલ જૂમિ માટે બિપડયો છું. કાં તો હું ત્યાં પહોંચીશ, અથવા તો સાગરના પેટાળમાં સમાઈ જઈશ."

હવે દાદા ટાઇ-કે-રેકૌ ડોવા (પેસિફિક) મહાસાગર, ઓટીરોઆ (ન્યુઝીલૅન્ડ) અને પોતાના પૌત્ર બ્હેટોન્ગાની શોધમાં મેદાને પડ્યા. આ પ્રવાસમાં મૃત્યુની ચિંતા તેને જરાયે ન હતી. તેણે પોતાના પ્રયુધમાં, નાવિક તરીકેની શક્તિમાં અને પોતાના કાર્યની અગતતામાં વિશ્વાસ મૂક્યો. ઘણા દિવસોના પરિશ્રમ બાદ પોતાના યાકેલા નાવિકો સાથે તે ચેટલામ ટાપુઓને તીરે ઊતર્યો. હજુ પંથ દૂર હતો. તે ગજરાયો નહિ, પણ થોડો સમય આરામ લઈ, મુખ્ય ભૂ-પ્રદેશ શોધવા નીકળ્યો. પ્રદેશ જડ્યો અને તે બ્હેટોન્ગાને દૂંદવા લાગ્યો. ન્યુઝીલૅન્ડના ઉત્તરના ટાપુએ, ઉત્તર ટેરેનાકી ખાતે તેણે જુદી જાતના કેટલાક દેશીઓને જોયા. પણ આ દેશીઓ પાસેથી દાદાને પોતાના દીકરાના દીકરાના કથા સમાચાર ન મળ્યા. પછી દાદાજી,

ઉત્તર તરફ પોતાનું વહાણ હંકારી, નવા દેશની ટાચ સુધી પ્રદક્ષિણા કરી, 'બે ઓફ પ્લેન્ટી' ના પૂર્વ કિનારે ગયા અને ત્યાં વસવાનો નિર્ણય કર્યો.

પિતૃ-રનેહે ધસડાઈ, અનંત સમુદ્રો ઝોળગનાર આ જુદા પિતામહ ન્યુઝીલેન્ડના પહેલા રાષ્ટ્ર-સર્જક બન્યા. હવે તેનો પૌત્ર આ સમયે સ્વદેશ પહોંચ્યો. પિતામહ ત્યાં નહોતા. પણ પૌત્રનો પ્રેમ પિતામહથી ઊતરતી પકિતનો ન હતો. બેટોંગા ૬૬ સ્ત્રીપુરુષ સાથે, ધાર્મિક વિધિ બાદ દાદાની શોધ અર્થે મંચર્યો. મૌરી લોકોએ આ સફર માટે પ્રાર્થનાઓ કરી, નૈવેદ્યો ધરાવ્યાં, યજ્ઞો કર્યા. બેટોંગાનું વહાણ આખરે રેરોટોંગા પહોંચ્યું. અહીંના 'ચીફ' તેના દાદાનો મંદેશો પાઠવ્યો. તે સમુદ્રની સફર લખાવી ઉત્તર ટેરેનાકી પહોંચ્યો. અહીં દેશીઓના ચીફ તેના દાદા તેને દ્વંદ્વા માટે ઉત્તર તરફ ગયા છે એમ પાઠવ્યું. બેટોંગા એ દિશાએ ઊપડ્યો. દાદાને તેણે શોધી કાઢ્યા. છેવટે બંને "બે ઓફ પ્લેન્ટી" આવ્યા. પિતામહ—પૌત્રના પ્રવાસો પાર પડ્યા. તેઓની મહેરબાનીઓ મૂર્તિર્મત બની. જગતને પિતૃરનેહ અને પુત્ર પ્રેમનું ઉજ્જવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત મળ્યું. બેટોંગાનો માહસ-પ્રેમ છેવટે તેને આજના સમૃદ્ધ હોકસ બે પાસેના પ્રકૃતિ-સુંદર પ્રદેશમાં વસવા દોરી ગયો.

આ માઓરી લોકોએ ઝોગણીસમી સદીના આરંભ સુધી ન્યુઝીલેન્ડ પર નિરંકુશ શાસન કર્યું. ઈ. સ. ૧૬૪૨ માં પહેલા ગોરા નાવિક ટારમાને ન્યુઝીલેન્ડની ધરતી પર પગ મૂક્યો હતો. આમ છતાં ઈ. સ. ૧૭૬૯ સુધી તો તે યુરોપીય જગતને વ્યવહાર રીતે અપરિચિત જ રહ્યો હતો. કેપ્ટન કૂકે તેનો પ્રવાસ કર્યા બાદ ઈ. સ. ૧૭૭૭ થી ૧૮૧૪ સુધીમાં ઓસ્ટ્રેલિયાથી નાસી છૂટેલા કેદીઓ અને ભાંગી ગયેલા વહાણોનાં ખલાસીઓ જેવા મુઠીભર સૈદ્ધ લોકો ત્યાં વસી ગયેલા નજરે પડ્યા હતા. તેઓ સાથે પાદરીઓ પણ પહોંચ્યા અને ત્રીસ વર્ષમાં ઘણાં માઓરી લોકોને ખ્રિસ્તી સપ્રદાયમાં આણવામાં આવ્યાં. ઈ. સ. ૧૭૮૭ માં ન્યુઝીલેન્ડને બ્રિટિશનના તાબાના એક દેશ તરીકે સત્તાવાર રીતે જાહેર કરવામાં આવ્યો, પણ વાસ્તવિક રીતે તો બ્રિટીશ શાસન ઈ. સ. ૧૮૪૦ થીજ શરૂ થયું.

ચોદા, ખેડૂતો, શિકારીઓ, નાવિકો, કવિઓ, કથાકારો અને કળાકારો સરજનવાર માઓરી પ્રજાએ ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં આ સફેદ આક્રમણનો છેલ્લો સળંગ સામનો કર્યો. પણ તેઓનું બળ ગોરા આક્રમણકારોની શક્તિ સામે ટકી શક્યું નહિ. તેઓએ છેવટે બ્રિટિશ તાબાને શિરસાવદન કર્યું. માઓરી લોકોને ગોરા સુધારાની અને ગોરા દંડોની તાત્કાલિક માડી અસર થઈ. ૩૫ વર્ષમાં તો તેની અર્ધી વસ્તી થઈ ગઈ.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને દ. આફ્રિકા, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડની પ્રાપ્તિથી ઘણો લાભ થયો છે. તે પ્રદેશો વિવિધ ખડમાં વિસ્તરેલા હોવાથી બ્રિટિશ પવનની પ્રતિજ્ઞા ઘણી વધી છે. આ પ્રદેશોનાં શાસનને અંગે બીજા અનેક ટાપુઓ બ્રિટિશ જગ હેઠળ મુકાયા છે. અને આ વસ્તુએ જગતે કદી નહિ જોયેલું એવું સમર્થ, સમૃદ્ધ અને સર્વવ્યાપી સામ્રાજ્ય સરજ્યું છે.*

જગતમાં સૌથી સહેલામાં સહેલું છતાં મૂંઝવનારું કામ નામ પાડવાનું છે. છોકરાંનાં નામો પાડતી વખતે કેવી મૂંઝવણ થાય છે એ બાજીતી વાત છે. આવી મૂંઝવણ અમને પણ એકવાર થઈ. અમે અમારા નવા મકાનનું નામ પસંદ કરવામાં પડ્યા હતા. અમારી મંડળીના નાના-મોટા દરેક જણે પોતાને ગમતું નામ સૂચ્યું. કાંઈએ 'લક્ષ્મી નિવાસ' તો કાંઈએ 'સરસ્વતી મંદન' સૂચ્યું; તો કાંઈએ અંગ્રેજી લખ પ્રમાણે એકાદ પીઢાનું નામ સૂચ્યું. અમારા મોટાભાઈએ દાદાનું નામ ખ્યાલમાં રાખી 'દયાળ નિવાસ' સૂચ્યું; બીજા બે જણે ધરમાં સૌથી નાના અરણનું નામ પસંદ કરી એક નામ સૂચ્યું. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા અમારા નાનાભાઈએ આ બધી પસંદગી તરફ અણગમે બનાવી કળાત્મક એવું 'શિષ્યભવન' નું નામ સૂચ્યું.

નામની પસંદગીનો અમારો વાર્તાલાપ ખૂબ ચાલ્યો. એમ કરતાં કેટલીયે અવનવી વાતો નીકળી. એક પછી એક એવાં કેટલાંયે નવાં નામ આગ્યે જ જતાં હતાં અને ઘડી બેઘડીમાં જૂનાં થયે જતાં હતાં.

બધાં વાર્તાલાપમાં મશ્ગૂલ હતાં તે વખતે એક વસ્તુ મારા ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહી નહિ. જેઓએ 'કુકુંબની વ્યક્તિઓમાંથી નામ પસંદ કર્યું હતું તેમના બે વિભાગ હતા. એક વિભાગે ગત પેઢીનું નામ પસંદ કર્યું હતું અને બીજા વિભાગે ભાવી પેઢીમાંથી નામ પસંદ કર્યું હતું. પરસ્પરવિરોધી દેખાતી આ પસંદગી પાછળ શું ખૂબી હશે એ શોધવામાં હું ગૂંચાઈ ગયો.

એકમાં બાપદાદાની સ્મૃતિ રાખવાની ભાવના હતી તો બીજામાં ભાવી પેઢી તરફનો પ્રેમ અને પક્ષપાત હતો. એકમાં ગત પેઢીને અંગલિ આપવાનો શ્રદ્ધા હતી તો બીજામાં ભાવી પેઢીનું શ્રેય કરવાની કામના હતી. એકમાં ભૂતકાળનો આહ હતો તો બીજામાં ભવિષ્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ હતો. નામ પસંદ કરનારાઓમાં પણ એવોજ મૂળશત ભેદ હતો. એક જૂના વિચારને વળગી ચાલતો હતો તો બીજો નવા વિચારે પ્રત્યે દબેલો હતો. એક હતો પ્રૌઢ અને બીજો હતો યુવાન. પ્રૌઢ ભૂતકાળમાંથી પ્રેરણા મેળવતો હતો ન્યારે યુવાન ભાવી તરફ આસાની મીઠ માંડતો હતો.

આજે ધણુંય વરસોથી બાપદાદાનાં નામો મકાનો સાથે સંકળાતાં આવ્યાં છે. પણ જમાનો પલટાયો છે. કેમ જણે ભૂતકાળનો અસહ્ય બોલો ખેંચાતો ન હોય તેથી આજની પ્રગ્ન યાકી જણાય છે. જૂની માલમત્તાને જેમની તેમ છાંડીને તેણે ભાવિ સૂર્યના પ્રકાશને શોધવા ડગ લર્ચી છે. ગત પેઢીને શ્રદ્ધાંજલિ આપીઆપીને આજની પ્રગ્ન હતાશ બની છે, જૂનો પરિક્ષમણનો માર્ગ તેને લૂખો સુકો અને અર્થવશરનો લાગે છે. જૂનું તેટલું સોનું એમ હવે લાગતું નથી. ભૂતકાળમાંથી મળતી પ્રેરણા આજની પેઢીને તૃપ્તિ આપી શકે એમ

લાગતું નથી, એટલે નવતાના ચમકારામાંથી કાંઈક મળશે એવી શ્રદ્ધા આજની પેઢીમાં જાગી છે. આખી પ્રજા જૂનામાંથી નવા તરફ, જૂતમાંથી ભાવિ તરફ પોતપોતાની ગતિએ પ્રયાણ કરી રહી છે. જૂનું તરવ જાય છે; નવું હાથ લાગ્યું નથી પણ મળશે એવી શ્રદ્ધા છે. પણ આજનો યુગ નવા અને જૂના વચ્ચે મજલ કાપી રહ્યો છે. એનો પંથ પૂરો થયો નથી. જે નૂતન ચમકારાની એધાણીએ આજની પ્રજા સાક્ષી રહી છે, તે મૃગજળ જેવી ન નીવડે એ જોવાનું કાર્ય આજના અને આવતીકાલના સૂત્રધારોના હાથમાં છે. આજનો યનગનાટ અને આજનું પ્રયાણ આવતીકાલના સૂર્યને દેખશે તેની પ્રજા કીલીને નવા યુગની રમ્ય વાટિકા રચી શકશે. અને ગઈકાલે કરેલું પ્રયાણ સાર્યક નીવડશે.

વિચારમાળામાં એક પછી એક નવા મણકા ઉમેરાયે જતા હતા અને હલુ કેટલાયે ઉમેરાયે જાત પણ ત્યા ખજાર પડી કે નાના અરણુ તગ્દના સૌ કોઈના પ્રેમને કારણે બધાએ તેના નામને પસંદ કર્યું હતું. હાઈના અવાજના ભારી વિચારમાળા તૂટી અને હુએ તેમાં જોડાયો.

ગોવાળિયો

મૂલજીભાઈ પી. શાહ

[હાજા જમુનાને કાંઠડે કળાયલ મોરલો]

મહારી તે આંખમાં નાચે ગોવાળિયો;

ગોવાળિયા રે ! ત્હારાં અલખેલાં અંગ :

મહારા તે ઉરમાં રાચે ગોવાળિયો,

ગોવાળિયા રે ! દીક્રીમાં જીવનના રંગ. મહારી૦

સરોવરને કાંઠડે કદમ્બ કેરી છાયા,

ગોવાળિયા રે ! આતું લેવા હું નીર;

મીઠીશી મોરલીની નજન્ટી માયા,

ગોવાળિયા રે ! થંભુ સુણવા અધોર. મહારી૦

રમણે ચડન્ટ દેખી ઝહાલપની વેલડી,

ગોવાળિયા રે ! ખેલતો તું જીવનના રાસ;

આશાની મીટ ઘડી માંડું રસધેલડી,

ગોવાળિયા રે ! ત્હારા પ્રજ્ઞના વિલાસ. મહારી૦

મહારે તે અંગ અંગ નાચે ગોવાળિયો,

ગોવાળિયા રે ! બાજે પ્રીતનો સિતાર;

અનસ્ત રંગ અંગ અંગ છાંટે ગોવાળિયો,

ગોવાળિયા રે ! ત્હારી લીલા અપાર.

યંત્ર એટલે ભૌતિકવિજ્ઞાનની પ્રગતિનું પ્રતીક. વિજ્ઞાને યંત્રને જન્મ આપ્યો અને યંત્રે વિજ્ઞાનને અકદપનીય વેગ અને વિકાસ આપ્યાં. આજનું જગત વિજ્ઞાનમય છે, આજના જગતનું ભૌતિકજીવન યંત્રમય છે. માનવજીવનની પ્રત્યેક બાજુને યંત્ર સ્પર્શે છે; જીવન એ હવે સુધી યંત્રપરાયણ બનતું જાય છે કે યંત્ર જાણે માનવજાતને મૂંગળાવી ન નાખતું હોય ? ભૌતિકવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં માનવી અવિરત પ્રગતિ ક્યે જાય છે; યાંત્રિક બળ વડે પ્રકૃતિની અખૂટ શક્તિઓ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવતો જાય છે. આજે તે, ક્ષણભર અટકીને, એ પ્રગતિ અને પ્રભુત્વનું શું પરિણામ આવવાનું છે, તે વિચારવાની દરકાર નથી કરતો; ભૌતિકવિજ્ઞાનનો પ્રગતિ અને વિકાસની મર્યાદાઓને તે ભૂલી ગયો છે; આજે તો તેને એકજ ધૂન છે: અવિરત પ્રગતિની અને અમર્યાદિત વિકાસની.

જગતમાં યંત્ર આગ્યું, યંત્રને પરિણામે ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ ઉદ્ભવી. આ ક્રાન્તિએ જગતના આર્થિક જીવનમાં જળરદસ્ત પડ્યો આણ્યો. ઉત્પાદનનું સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ ગયું. નિર્મર્ણ સાથેનો માનવીનો સીધો સંબંધ એકદમ ઓછો થવા લાગ્યો અને પ્રકૃતિનું પરિવર્તન માનવી પોતાના ઉપભોગ અર્થે અનેક રીતે યંત્રદ્વારા કરવા લાગ્યો. પ્રત્યેક દિવસે માનવી પ્રકૃતિને ખોળેથી દૂર ચર્મ યંત્રને શરણે જઈ રહ્યો હતો. યંત્ર મોઢક હતું, તેની મોઢિની અદ્ભુત હતી; જોતજોતામાં સમસ્ત માનવજાત યંત્રની જાળમાં ફસાઈ ગઈ. આજે માનવ જાતના જીવન ઉપર પ્રકૃતિનો કાબૂ નથી, યંત્રનો કાબૂ છે. અને એ કાબૂ એટલેાળધો મજબૂત તેમજ ભયાનક છે, કે કઈ ક્ષણે વિકાસ પામેલું વિજ્ઞાન અને પ્રગતિની હેલ્લી ટોચે જઈ એટલું યંત્ર માનવજાતનો વિનાશ પોકારે તે કલ્પી શકાતું નથી. પ્રકૃતિની મર્યાદાઓનો લોપ કરી માનવીએ જે વિકાસ સાધ્યો છે તે વાસ્તવમાં વિકાસ નથી, માત્ર વિકાસનો આભાસ છે. આજે જગત કપાટાબંધ ભૌતિકવિજ્ઞાન અને યંત્રદ્વારા વિનાશને પંથે ધંસી રહ્યું છે.

આ યંત્ર એટલે શું ? એમાં એવી તો કઈ અદ્ભુત શક્તિ રહી છે કે જેના વડે સારા જગતના જીવનમાં તેણે પરિવર્તન આણ્યું ? આ પ્રશ્નો સમજવા માટે આપણે યંત્રનું કલેવર તપાસવું પડશે તેમજ યંત્રની શક્તિ અને શક્તતાઓને પણ જોવાં પડશે.

આજનું યંત્ર આગળના જમાનાનાં યોગ્યરો કરતાં ભિન્ન પ્રકારનું છે. યોગ્યરો સાદાં હતાં અને માનવી પોતાની શક્તિથી યોગ્યરો વડે જરૂરી પ્રમાણમાં ઉત્પાદનની પ્રવૃત્તિ કરતો. યંત્રનું કલેવર, માનવીના શરીરની જેમ, વિવિધ અંગોનું સંયોજન છે. યંત્રનું સ્વરૂપ ધણું જ સંયુક્ત છે. યંત્ર શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા તો કુદરતની શક્તિઓને કાબૂમાં લે છે અને એ શક્તિવડે વેગ પ્રાપ્ત કરી પોતાનાં જ જુદાં જુદાં અંગો વડે જરૂરયાબંધ ઉત્પાદન આપે છે.

યંત્રની શક્તિ અમર્યાદિત છે, અતૂલ છે, અકલ્પનીય છે. યંત્રની શક્તિદ્વારા માનવીએ રેલ્વે, મોટર અને એરોપ્લેન રૂપે વિરાટ પગની ભાવના મૂર્ત કરી છે; માનવીનાં ઉપયોગ સાધન ઉત્પન્ન કરતાં અનેક યંત્રો અને કારખાનાંઓ તેના વિરાટ હાથની ભાવનાનો ખ્યાલ આપનારાં છે; રેડિયો, તાર અને ટેલીફોન માનવીના વિરાટ શબ્દની પ્રતિતી કરાવે છે; ટેલીસ્કોપ, માઇક્રોસ્કોપ, Xray, અને ટેલીવીઝન માનવીની વિરાટ આંખો છે. યંત્રથી માનવીનું સ્વરૂપ વિરાટ બન્યું છે, પણ આ વિરાટ સ્વરૂપનો આધાર કેવળ ભૌતિક જ્ઞાન ઉપર હોવાથી એ અનાશવંત બન્યું નથી, બલકે એ વિરાટ સ્વરૂપનું ભંસણ યંત્રરૂપી રાક્ષસ ક્યારે કરી જશે તે કળી શકાતું નથી. વિજ્ઞાનના વિકાસથી માનવીએ ભૌતિકજીવનની વિરાટ ભાવનાનો આવિર્ભાવ કર્યો છે પણ તે કેવળ ભૌતિક હોવાથી માનવી વિનાશને આરે જઈ જોતો છે. યંત્રની શક્તિ જેમ ઉત્પાદન કરી શકે છે, તેમ તે જ શક્તિ વિનાશ પણ કરી શકે છે.

યંત્રની શક્યતાઓ તેની શક્તિ કરતાં પણ વિશેષ છે. માનવીથી અશક્ય અને અશક્ય એવાં ભારે કાર્યો યંત્ર પાર પાડી શકે છે. માનવીના શ્રમ કરતાં યંત્ર એકજ પ્રકારનું કાર્ય વધારે સહેલાઈથી, ઓછા ખર્ચથી તેમજ ખિલકુલ ચોક્કસપણે કરી શકે છે. જેમ જેમ યંત્રનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ યંત્ર વિશિષ્ટ પ્રકારનું, ઉત્પાદનનાં દરેક વિભાગ માટે વિશિષ્ટ પ્રકારનું બનતું જાય છે. તેમ યથાથી ઉત્પાદન ઘણીજ પ્રગતિ કરી શકે છે.

યંત્ર વરાળશક્તિ કે વિદ્યુતશક્તિનો ઉપયોગ કરે છે અને યંત્ર વડે માનવી કલ્પનામાં ન આવી શકે એવાં ભારે કાર્યો કરે છે. હજારો દનના ભારવાળા હથોડાઓ યંત્ર સિવાય કોઈ દિવસ માનવીથી ઉપાડાવાનાં પણ હતાં? માનવીના શ્રમ કરતાં યંત્ર અનેકમણા વેગથી કાર્ય કરી શકે છે, માત્ર વેગથીજ નહિ પણ ઘણીજ ઓક્સાઈથી કાર્ય કરી શકે છે. એકે કલાકમાં વીસ વીસ માઈલ જેટલી લાંબી છાપણી કે એકે કલાકમાં કરોડો દિવાસળીની પેટીઓ યંત્ર વિના માનવીથી કોઈ દિવસ ચમકવાનાં હતાં? મોટર, રેલ્વે, એરોપ્લેન, રેડિયો, તાર, ટેલીફોન તથા અનેક જાતનાં ઉત્પાદનનાં કારખાનાંઓ યંત્ર વિના માનવી માટે અશક્ય અને અશક્ય બનત. યંત્ર અર્વાચીન જગતમાં સર્વવ્યાપી બનેલું છે. માનવીના આર્થિક જીવનના ખૂણેખૂણા સુધી તેણે પ્રવેશ કરેલો છે. યંત્ર અને માનવી પરસ્પર વણાઈ ગયાં છે. આજે માનવી યંત્ર વિના એક પગ પણ ચલાવી શકતો નથી. યંત્રના આધાર વિનાના માનવી પાંગળો છે, ઠોચ છે. એકજ શબ્દમાં કહીએ તો યંત્રદેવ સમગ્ર માનવીએ સંપૂર્ણ પરતેજતા કબૂલ કરી છે. યંત્રના ભાર નીચે માનવી દબાઈ ગયો છે.

યંત્ર માનવીને પરતંત્ર કરી અટક્યું નથી. માત્ર યોતાને આધીન બનાવે ત્યાં સુધી યંત્ર હજી ભયંકર નથી. યંત્રની ખરી ભયંકરતા તો તેની શોષણગાથામાં છે. માનવજનના મોટા સમુદાયના-શ્રમજીવીઓના શોષણના સાધનરૂપ ચર્મ પડેલું યંત્ર ખરેખર ભયાનક છે.

યંત્ર, યંત્રને પરિણામે ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ, ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિને પરિણામે જલ્દયાબંધ ઉત્પાદન, જલ્દયાબંધ ઉત્પાદનને પરિણામે મૂડીવાદ, મૂડીવાદને પરિણામે આધુનિક સામ્રાજ્યવાદ, સામ્રાજ્યવાદને પરિણામે નિર્બળ પ્રજાઓ-રંગીન પ્રજાઓનો વિનાશ, નિર્બળ રાષ્ટ્રોનું

સામ્રાજ્યવાદને પુષ્ટ બનાવવા માટેનું શોષણ વગેરે વગેરે જે આર્થિક અને રાજનૈતિક જીવનની પરંપરાઓ રચે ચક્ર તે બધાનાં મૂળમાં ચંત્ર છે. મૂડીવાદથી અને સામ્રાજ્યવાદથી જગતમાં થયેલા અનર્થો માટે ચંત્ર ઓછું જોખમદાર નથી. આજે જગતમાં સામ્રાજ્યવાદનો જે વિકાસ થયો છે તેને માટે ચંત્ર આભારી છે. મૂડીવાદ, સામ્રાજ્યવાદ અને યંત્રવાદ ત્રણે એક-બીજાનાં પોષક છે અને ચંત્ર એ ત્રણેશોષણનું સાક્ષાત સ્વરૂપ છે.

ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ પછી વર્ષો સુધી કારખાનાઓમાં શ્રમજીવીઓની જે સ્થિતિ રહી, તેનું આલેખન જેટલું કરી શકાય છે તેટલુંજ ચંત્રની ભયાનકતા પ્રદર્શિત કરનાર છે.

ચંત્રના આગમનથી માનવીના આર્થિક જીવનમાં ભયંકર વિરોધભાસ ઊભો થયો છે. ચંત્રથી ઉત્પાદન વધ્યું, કામ વધ્યું, છતાં હજારો ને લાખોની સંખ્યામાં શ્રમજીવીઓ બેકાર બન્યા; ચંત્રથી અનેકવિધ ઉત્પાદન શક્ય બન્યાં, જરૂરિયાતો પુરુક વધી, છતાં શ્રમજીવી વધારે ગરીબ બન્યો, કંગાલ બન્યો, આવરક જરૂરિયાતોથી પણ વિમુખ થયો; ચંત્રથી જરૂરિયાતો ઉત્પાદન થયું, મૂડીની ઊંચો જીજ્ઞાસા લાગી, છતાં શ્રમજીવી સદાયે શોષાતો જ રહ્યો. શ્રમજીવીને માત્ર બેકાર, કંગાલ અને શોષણનું સાધન બનાવી ચંત્ર અટક્યું નથી. ચંત્રથી તો તેનું પોતાનું વ્યક્તિગત જીવન, તેનું કૌટુંબિક જીવન, તેનું સામાજિક જીવન, તેનું નૈતિક અને ધાર્મિક જીવન ઊત્તરિત થઈ ગયું. તે શોષણનું પ્રતીક મરી ચંત્રની સાથે કેવળ ચંત્રવત બની રહ્યો-નિર્જીવ અને જીવનરહિત. માત્ર તેના વ્યક્તિગત જીવનની આ સ્થિતિ નથી થઈ, તેની સ્ત્રી અને તેનાં બાળકો પણ ચંત્રના આગમનથી જીવનવિમુક્તિમાં ધસડાયેલાં છે. ચંત્ર માત્ર પુરુષોના ભક્ષણથી અટક્યું નથી, સ્ત્રી અને બાળકો પણ તેનાં ભક્ષ્ય બનેલાં છે. આજે અસાધારણ રીતે વધી ગયેલી જીવનકષ્ટહતી તીવ્રતા માટે ચંત્ર આભારી છે. આ પરિસ્થિતિ જીવનની અને ચંત્રની વાસ્તવિકતા બુદ્ધિ જવાને પરિણામે ઉપરિચિત થયેલ છે. ચંત્ર માનવી માટે છે, માનવી ચંત્ર માટે નથી. ચંત્ર અને ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ આખા પછી વર્ષો સુધી આ સુત્ર વીસરાઈ ગયું અને જાણે કે માનવી ચંત્ર માટે ન સર્જાયો હોય તેવી રીતે ચંત્ર અને ઉત્પાદન પ્રગતિ કરવા લાગ્યાં. શ્રમજીવીની લગભગ પાંચ પેઢી સુધી તો ચંત્ર અને મૂડીદારનાં શોષણ અનિયંત્રિત રીતે આગળ વધ્યાં. કેટલાં કુટુંબો, કેટલા નવજવાનો, કેટલી સુંદર સ્ત્રીઓ, કેટલાં કુમળાં બાળકો આ અનિયંત્રિત શોષણના પ્રવાહમાં ખતમ થઈ ગયાં હશે તેની કલ્પના કરતાં પણ કમપારી આવે છે! એવા દાખલાઓ છે કે શ્રમજીવીઓની લાગલગાટ ત્રણ ત્રણ પેઢી સુધીના કોષ્ટકો સમગ્રે કારખાનાની બહારની દુનિયાનાં દર્શન પણ ન કર્યા હોય! આ બધું ચિત્ર કાલ્પનિક નથી, એ તો પૂરેપૂરું વાસ્તવિક છે. તેની વાસ્તવિકતા સમજવાને માટે શ્રમજીવીઓને આપવામાં આવતા મજૂરીના દર, તેમને માટે રહેવાનાં મકાનોની આરાગ્યતા, તેમનાં કપડાંઓની દશા, તેમની પાસેથી ચૌદ ચૌદ કલાક સુધી સેવામાં આવતું કામ, તેમનાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે બતાવવામાં આવતી બેદરકારી, તેમના હૃદયના રક્ષણની ભાવનાનો અભાવ વગેરે શ્રમજીવીના જીવનની અનેક ઘટનાઓ તપાસવી પડે. આ ઘટનાઓના લંબાણ વિવેચનમાં, આવા નાના લેખમાં ઉતરવાનું શક્ય નથી.

ઉપર આલેખાયેલી વિપત્તિ ઘટનાઓ માટે કેવળ ચંત્રને જ જોખમદાર ગણવામાં આવે તો આપણે ઠાઠની માત્ર એક જ જાણ તપાસવી ગણાય. વાસ્તવમાં ચંત્ર તો નિર્જીવ

એક નામાંકિત સાહિત્યકારની અગ્રગત નોંધપાઠીમાંથી ઝડપી લીધેલું

જીવન સંસ્મરણ

સંપાદક : પ્ર.

ત્યારે જીવનનું સુરમ્ય પ્રભાત હતું. નિર્દોષ ને મધુર આનંદ માણતાં માણતાં મેં બાલ્યાવસ્થા વીતાવી. બાલ્યાવસ્થા પટાવી મુગ્ધવર્માં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે આજે દૂર દૂર કાલોદયમાં વિલીન થયેલા એક દિને, મારા જીવનમાં રમી રહેલા કોઈક ગૂઢ સત્યની મને ઝાંખી થઈ. તે દિને એક તેજસ્વિની બાલિકાની પ્રતિમા મારા હૃદયમાં અંકિત થઈ. તે દિને મને પ્રથમવાર સમજાયું કે મારા હૃદયના સર્વ ભાવો, આશાઓ ને જીર્મિઓથી હું એ બાલપુષ્પને ચાહતો હતો. એ પ્રેમ બાલક્રીડાના આનુષંગિક સહચારમાંથી નહિ—કેમકે મદ-ક્રીડાનો શયોગ અમને મળ્યોજ નહોતો—હૃદય હૃદયના રનેહાંકુરમાંથી પાંગર્યો હતો. જીવનના ઉપક્રાંતથી હું એને જોળખતો—નિકટના છતાં દૂરના સખધથી—એના પ્રત્યે અસાધારણ મમતા પણ ધરાવતો; પણ એનામા પ્રેમનું પ્રથમ દર્શન તો થયું તે અર્ધબૂઝાગેલ દિને. વર્ષ પર વર્ષ વીત્યાં. દૂર રહ્યા છતાં મને કુદરતે તેના પર સ્વામીત્વ અર્પી દીધું હોય તેમ નિશ્ચિત ભાવે મેં સગવડ પસાર કર્યો. કળીમાંથી તે પુષ્પમાં વિકસતી હતી. શુદ્ધપક્ષના શરદચંદ્ર સમો તેનો દેહવિકાસ સાહિત્યપ્રદેશમાં પાર્વતીના વિકાસને સ્મરણે તેવો હતો. બીજની શશિલેખામાંથી વિકસેલા પૂર્ણેન્દુ શી તે મુગ્ધત્વના પૂર્ણ વિકાસમાં ત્રિરાજતી. પ્રણયીની દષ્ટિથી નહિ, તટસ્થ ભુદિથી હું કહું છું કે જગત પર મેં તેના જેવું સર્વોચ્ચ સંપૂર્ણ, સૌરભવન્તુ દિવ્ય સૌન્દર્ય બીજું જોયું નથી. સૌન્દર્યની વાસ્તવસૃષ્ટિમાં તાત્ત્વિક દષ્ટિએ હજી તે અપ્રતિમ જ મને લાગી છે. તેની સરખામણીમાં તો સાહિત્ય કે કલાસર્જનની સર્વોત્તમ સુંદરીઓજ ઊતરી શકે એ તો મારા જીવનની—બાલ અને આંતર-શકુન્તલા

છે. જે યંત્રે જગતનું અનર્થ કર્યું છે તે જ યંત્ર જગતની બેનમુન સેવા પણ બળવી શકે. તો પછી જોખમદાર કેણું? યંત્ર કે યંત્રની ઉપર કાબૂ મેળવનાર માનવી—મૂડીદાર? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બે રીતે આપી શકાય છે. એક રીતે માનવી સંપૂર્ણ રીતે જોખમદાર છે કારણ કે તેણે યંત્રનો સમસ્ત માનવજાતના આર્થિક કલ્યાણ અને સેવાને અર્થે ઉપયોગ નહિ કરતાં, પોતાના સ્વાર્થ માટે અને માનવજાતના મોટા સમુદાયના—શ્રમજીવોઓના, શોષણ અર્થે કરેલ છે. બીજી રીતે યંત્ર જોખમદાર છે કારણ કે યંત્રનો પ્રકાર જ એવો છે, યંત્રનો પ્રભાવ અને શુણ્ય એવા પ્રકારનાં છે કે તેમાંથી અનર્થ ઉદભવ્યા વિના રહેતો જ નથી. માનવીએ યંત્રનું પતન કર્યું પણ યંત્રે માનવીની અધોગતિ કરેલ છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે યંત્રની સાથે જથ્થાબંધ ઉત્પાદન, શ્રમચ્છેદન, મૂડીદાર પ્રથા અનિવાર્ય રીતે જોડાયેલાં છે; પરિણામે જગતમાં વ્યાપેલા આર્થિક અનર્થો માટે યંત્ર સંપૂર્ણ રીતે જોખમદાર છે.

હતી, ઉમા ને ચિત્રાંગદા હતી, જુલિયેટ ને મીરાન્ડા હતી, રતિ કે રાધા હતી, જ્યા અને ઉષા હતી. તેનામાં 'હું' 'રસ-લાગ્નિ-પ્રભા, માર્દવતા ને માધુર્ય લયોભયી અંગપ્રત્યંગમાં વિદ્યમાની ઉમા'નું સાક્ષાત્ દર્શન કરું છું. આ સાક્ષાત્કાર કલ્પનાનું-પ્રણયીની કલ્પનાનું પરિણામ નથી. એ મારું જીવનસત્ય ને સૌન્દર્યનું વિશ્વસત્ત્વ છે. હૃદયભાવનો આવિષ્કાર નથી, વાસ્તવનું વિશુદ્ધ દર્શન છે.

હવે તો એ સુખ્યા બની હતી. એના હૃદયમાં મારું સ્થાન ક્યાં હતું તેની મને ખબર નહોતી. મારા પ્રેમનો અંતરનાદ એણે એના હૃદયમાં સુષ્પ્તો હશે કે નહિ તે પણ હું નથી જાણતો. મારા રનેદાકર્ષણનો પ્રત્યુત્તર મેળવવા મેં કદી પ્રયાસ કે પ્રયત્ન છુટા સુધાય નથી કરી. મને લાગે છે કે રનેદી પુરુષોમાં હું સૌથી વધુ કલ્પનાશીલ ને આદર્શ-વાદી નીવડ્યો છું.

તેને તો મેં મારા વિષે સદાય અલિખ્ત કંપી છે. સ્વાભાવિક રીતે અમારી દષ્ટિ કાર્મિકવાર મળતી હશે એટલું જ. અમારા વચ્ચે એક પણ લાક્ષણિક દષ્ટિ કે શબ્દનું દાન-પ્રતિદાન થયું નથી, નિગૂઢ ભાવનું પ્રાગટ્ય કે નિર્દેશ કદી થયાં નથી. એટલે પ્રેમમાં નિષ્ફળતા સહનાર પ્રણયીને પોતાના પ્રેમ વિષેની પ્રિયતમાની અલિખતાનું જે આશ્વાસન ને પરિણામે કાર્મિક દુઃખપૂર્ણ આનંદ પણ રહે છે તેનાથી મારે વચ્ચિન રહેવાનું જ લખ્યું હશે.

આજ એ વાતને ચાર વર્ષ થયાં. એક ઓખપૂર્ણિમાની ધવસ રજનીમાં ચન્દ્ર પૂર-બહારમાં અવની પર તેની અમૃતભયોત્સના વહાવી રહ્યો હતો ત્યારે પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં, ચન્દ્રને નિરખતાં નિરખતાં, સમાચાર સાંપડ્યા કે તેનું ..... ની સાથે સગપણ થયું. મારી સન્મુખ સારીયે સૃષ્ટિ કાર્મિક અન્ય અવસ્થાં સ્વરૂપમાં પદ્મદર્શિ ગઇ. જેની પર મેં અટલ સ્વામીત્વ કલ્પ્યું હતે તે પ્રિયતમા મારા જીવનમાંથી સરકી ગઇ.

પછીનાં એ વર્ષ મેં અપાર હૃદયમંચનમાં—અમુદાય એકસતામાં બીતાબ્યાં. ત્યારે જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન હું સમજ્યો નહોતો. જુલિનો વિકાસ ત્યારે થયો નહોતો. કેવળ લાગણી પ્રધાન એ જીવન હતું. પણ એ લાગણીપ્રવાહ અંતરમાં સમાવી દેવા પૂરતો તો હું સમર્થ હોતોજ. આ સમય દરમિયાન ..... મને સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરાવ્યો; સાહિત્યે મારી સૌન્દર્યપિપાસા કંઈક ગંભીર સંતોષી. મારા હૃદયને તો ચુરુદેવતા જીવનની મધુરતાજ હારતી. તેમના જીવનમાં જોતપ્રોત બની ગયેલા તત્ત્વજ્ઞાનની રસસુધા મારા હૃદયમાં શાંતિનાં અમી સિચતી, મારા સંતપ્ત મનને શીતળતા અર્પતી. એવામાં મને ટાગોરની કવિતામાંથી આમી સિચતી, મારા સંતપ્ત મનને શીતળતા અર્પતી. એવામાં મને ટાગોરની કવિતામાંથી પ્રગટતાં તેમના વિદાટ વ્યક્તિત્વનાં દર્શન થયાં. ત્યારે સૃષ્ટિનું—જીવનતત્ત્વોનું તાત્પર્ય હું સમજ્યો. ધીમે ધીમે હું બૌદ્ધિકમાંથી રસિકમાં અને રસિકમાંથી આધ્યાત્મિક તરફ વળતો ગયો. તેણે મને મધુર શાંતિ બક્ષી. એક રાત્રિએ મને વિશ્વનું તેજદર્શન થયું. એ તેજદર્શનમાંથી 'તને' 'ભરી દેતી, 'તેની' સૌમ્ય પ્રભા વર્ષોવતી મુલમ દિવ્યાકૃતિ પ્રગટી. એ તેજદર્શનમાં તે અને હું એકએકમાં સમ્મિલિત થઈ જોતપ્રોત બની ગયાં. તે દિવસે મારા ભાવિ જીવનક્રમનો મને સાક્ષાત્કાર થયો. વિશ્વના શાશ્વત સાક્ષાત્કારને માટે હું નિર્માયો હતો તેમાં મને લેશમાત્ર શંકા રહી નહિ. 'તે' મારા વિશ્વદર્શનની પ્રત્યક્ષ સૌન્દર્યપૂર્વિત્તી વિગ્રહ રહી, મારા ધ્યેયની પ્રેરણામૂર્તિ સખી મારા જીવનાકાશમાં પ્રકાશી રહી. મને થયું, વિધાતાએ પ્રથમ મને તેની સહ સંયુજિત કરી, પ્રેમદર્શનમાંથી વિશ્વદર્શન

સાધવા નિર્મયો હશે અને પછી કાઈ નિગૂઢ હેતુનો ખ્યાલ આવતાં તેની સિદ્ધિ સારૂ એ પ્રેમસંયોજનને અહર ઉડાવી દઈ સીધા વિશ્વદર્શનની સાધના સાથે મારા જીવન-ક્રમને સાંકળી દીધો હશે.

એ તેજદર્શન પછી એવા અમંખ્ય દિવસો ને મહિનાઓ ગયા છે, ન્યારે કાઈ અપૂર્વ, વિશ્વવ્યાપી, દિવ્યપ્રકાશથી વીંટળાયેલા મેં પ્રત્યેક પ્રાણીને, સૃષ્ટિના પ્રત્યેક આણુને, જે પ્રેમલતાથી હું..... ને ચાહતો હતો તે જ પ્રેમલતાથી એક સરખાં ચાહ્યો છે. એ સુવર્ણકાળમાં, વ્યક્તિપ્રેમની નિષ્કૂળતામાંથી જન્મેલી હતાશા અદૃષ્ટ ચર્ષ હતી. મારા હૃદયમાં ત્યારે આનંદ-આનંદના ઓધ ઊભરાતા કાઈ અપૂર્વ દર્શન સાથે ત્યારે હું મળે કાઈ તેજભૂમિપર વિચરી રહ્યો હતો.

તે પછી.....દિને એના લગ્ન થયાં મને યાદ છે કે ત્યારે સ્વસ્થ દેખાવા છતાં મને અન્ધકાર આવરી રહ્યો હતો. ફરી મયન શરૂ થયું. મારા હૃમેશના સાથી એ તેજદર્શને પણ વિદાય લીધી. કાંઈકે કાંઈકવાર ફરી તે પ્રગટતું પણ બહુધા અંધકારને નિરાશા જ જીવનમાં વ્યાપી રહ્યાં હતાં એ તેજદર્શનના સુવર્ણયુગમાં મેં કદી નહોતી અનુભવી તેની એકલતા, ઉણપ ને અપૂર્ણતા મારા હૃદયને ભરી ગઈ. તેનું પ્રતિબિંબ સ્થાયી વિપાદરૂપે મારા દેહપર પડ્યું. મારી વિશ્વદૃષ્ટિ હવે કાંઈકે કાંઈકવાર જ મારી પાસે પાછી આવે છે, અને તે પણ અસ્પ સમય માટે. પણ મને શ્રદ્ધા છે કે હું તેને અમરતામાં જડી દઈ શકીશ.

સ્વગત લાભને ખાતર નહિ પણ તદ્દુપ-દર્શનની મારા હૃદયની પૂર્વેની ઉત્કેષ અભિ-લાષાની તૃપ્તિને ખાતર, પ્રકૃતિપ્રેર્યા મેં જગતમાં તેની પ્રતિકૃતિની શોધ—અંતર સ્વરૂપે—કરવામાં કમીના નથી રાખી. પણ જેમ શેલીને તેની કલ્પનામંદરીની પ્રતિકૃતિ જગતમાં : સાંપડી-તેમજ જગતની અસખ્ય સૌન્દર્યબાલાઓ, કુમારિકાઓ, અરે રૂપમંદરીઓ—જેમને મેં આજસુધીમાં જોયું છે—માં મને તેની પ્રતિકૃતિ તો શું, પણ એક આછી રેખાવ નથી મળી. અને હવે મને મારા જીવનમાં તેની એક પણ રેખા સાંપડશે તોય હું મારૂં અહોભાગ્ય માનીશ.

તેના ગુણદોષની મને ખબર નથી. મેં તો એવા સમયે મારૂં હૃદય અર્પો દીધું હતું કે ન્યારે તે ગુણદોષથી અલિપ્ત એવી અઞ્ઞ, મધુર બાલ્યાવસ્થામાં સ્વર્ગખાલિકા સમી વિહરતી હતી. પછીથી તેનામાં ગમે તે ગુણદોષોનો વિકાસ થયો હોય—મેં તે કદી જોવાની ઈચ્છા સર્વી નથી; મને તે વિષે કશો વિચાર સુદ્ધાં નથી આવ્યો. પ્રકૃતિસૌન્દર્ય ને આત્મસૌરભ અમીપ ગુણદોષની શી કિંમત? સંભવિત છે કે તેનું આત્મસૌન્દર્ય ધ્યેયહીન જીવનમાં ચૂંચાર્ષ પણ બન્યું—તેમ થશે તો ય મને તે વ્યથાકરજ હશે, મારા પ્રેમને તે નહિ અળાવી શકે. જો કે તેના વાસ્તવિક જીવનક્રમ વિષે હું તદ્દન તટસ્થ જ રહું છું. પહેલાં ધણીવાર ચર્ચું કે તેના જીવનને હું ગમે તે રીતે ઉગત બનાવું. પણ મને લગ્ય છે કે તેમ કરવા જતાં, મારા પ્રત્યે હું તેને જે અભાનજ્ઞા—સ્વભાવગત અજ્ઞતા—ધરી રહેલી જોઉં છું—તેમાંથી તે સહેજ પણ મ્યુત થતાં, ઊઝડું તેના જીવનને ક્ષોભાયમાન કરી મૂકીશ. એટલે હૃદયનો નિર્મળ પ્રેમ છતાં, હું તટસ્થજ્ઞાને જ આપકારી લઉં છું.

મંત્રી દામોદર

લેખક: વિદ્યાર્થી

‘રાણી વાવ દામોદર કૂવો, ન બુએ એ જીવતો મૂવો.’— એ પ્રસિદ્ધ લોકાકિત આજે તો પ્રજાની સ્મૃતિમાંથી ધીમેધીમે ખૂંસાઈ રહી છે. પણ એ હકિતને પોતાનો સ્વતંત્ર ને જીવંત ધલિદાસ છે. ગુર્જરસામ્રાજ્યના પાટનગરને શોઆવતાં એ અગ્નિ જલમંદિરો-રાણીવાવ, દામોદર કૂવો-ની અપૂર્વ ગોદકતા એ એક જ પંક્તિમાં વણાયેલી છે.

આજે તો એ પાટણની લાગોળે મૃત અવશેષરૂપે ઊભાં છે. તેમની કળા આયમી મર્ધ છે; તેમનું સ્વર્ગીય સૌન્દર્ય હરમાર્ધ ગયું છે; તેમની સજીવ પ્રજા પર કુદરતની કારમી પીઠી ફરી વળી છે. પણ એક સમયે એ ગુર્જરપ્રજાને મન યાત્રાનાં સ્થાન હતાં. રસિક નયનો એને નીરખી મુગ્ધ સંતોષ અનુભવતાં; કલાકારો ત્યાં પ્રેરણા ઝીલતા. ને કંકણ નયવતા સોદામણી કરે પાટણની કાઠીલી અપ્સરાઓ ત્યાં જ્યારે નીરે સિંચતી ત્યારે તે જલમંદિરની સાથેજ જીવનમંદિર પણ બનતાં.

તેમાંના એકનો સાથે ગુર્જરનરસ બાણુવળી બીમદેવની રાણી ઉદયામતીની મનહર સ્મૃતિ જળવાઈ છે; ખીજનો સાથે એ જ નરેશના મંત્રી દામોદરનું નામ સંકળાયું છે.

ઉદયામતી ગુર્જરપતિની પ્રિયતમા હતી, તેને મારે એવાં જલમંદિર સર્જનવાં સદજ હતાં. પણ દામોદર-એક ગરીબ પાદાણુનો પુત્ર હતાં જે ગુર્જરસામ્રાજ્યના મંત્રીપદે પહોંચ્યો; રાણીવાવની લગ્નલગ વાવ કરતાંય વધારે અગ્નિ કૂવો બનાવરાવી જે ગુર્જર-મહારાણીનો સમાંતર ગણાયો તે વીરની શુદ્ધિપ્રજા જાણુવા જેવી છે.

પાટણના એક સામાન્ય પાદાણુકુટુંબમાં, અગ્યારમી સદીના પૂર્વર્ધમાં તેનો જન્મ થયેલો. તેનો પિતા સિંધહસ્ત ન્યોતિયો ગણાતો. જન્મ સમયે બાળકનું સૌન્દર્ય અરચિ ઉપજાવે એવું હતું પણ પિતાને પુત્રની લાગ્યરેખા બળવાન લાગી, તેની શુદ્ધિમાં તેને અલૌકિક તરવો જણાયાં. પુત્રને તેણે યોગ્ય શિક્ષણ આપ્યું; તેની શુદ્ધિને ખીજવાનું સ્થાન મળી શકે એ રીતે રાજરજનકલા, કૂટનીતિ વગેરે શીખવ્યાં. સમય જતાં એને ગુર્જરપતિ બીમદેવના સમાગમમાં મુકવામાં આવ્યો. ગુર્જરપતિએ એની શુદ્ધિથી અંગત એને પર-રાજ્યઆતાના એલચીવિભાગમાં સામાન્ય દરજ્જે આપ્યો.

તેનો વર્ણ શાધના પ્રિયતમને મળતો હોઈ તેને દામોદરનું નામ મળેલું. કારણકે તેને લાક કે તિરસ્કારમાં વધારે સૂચક ‘દામર’ ના નામે પણ ઓળખતા.

બીમદેવ રત્નપારણુ હતો. તે ગુણની કિંમત આંકતો; ને તેમ કરતાં તે વય, રૂપ, જાતિ કે કૌટુંબિક દરજ્જા પર ખૂબ ઓછું ધ્યાન આપતો. પોતાના મુખ્ય મંત્રી અને દંડનાયક વિમલને તેણે એક સામાન્ય વણિક-કુટુંબમાંથી જ ઓળી કાઢ્યો હતો. દામોદરમ પણ

જેમજેમ તે બુદ્ધિના વધુ ને વધુ તીક્ષ્ણ ચમકાર અનુભવતો ગયો. તેમ તેમ તેણે તેને આગળ આજુબા માંડ્યો. ને ઘોડાજ સમયમાં ડામરબાટ પરરાજ્યખાતાના માનવંત એલચી બન્યા.

તે સમયના ભારતમાં ગુજરાતના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે માળવાનું મહારાજ્ય ગણાતું. ત્યાંના રાજવી બોજ લક્ષ્મી, મરસ્વતી ને શકિતના પ્રિયતમ સમેા હતો; તેની મન્ત્રસભા બુદ્ધિની ખાણ લેખાતી. માળવાનું પાટનગર અવંતી અમરાવતીની ઉપમા પામતું. રાજ્ય બોજની મહત્વાકાંક્ષા પણ અમાપ લેખાતી. એ સ્થિતિમાં એ મહારાજ્યની સમીપ આવેલા ગુજરાત માટે ત્યાંના યંચેગો પર ગુપ્ત દેખરેખ રાખવી આવશ્યક હતી. તે માટે ગુજરાતના એલચીઓ વારંવાર અવંતી જતા આવતા; બોજને રીઝવતા; ગુજરાતનાં સૈન્ય, સામર્થ્ય ને બુદ્ધિની તેના પર છાપ પાડતા, અવતીની પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતા. ડામરની તીવ્ર બુદ્ધિના પરિચય પછી ગુર્જરપતિ બીમદેવે માળવાના દરેક પ્રસંગોમાં એલચી, મન્ત્રી કે સાન્ધિવિગ્રહક તરીકે એનીજ પસંદગી કરવા માંડી.

એવા એક પ્રસંગે ડામર એલચી તરીકે અવંતીની રાજસભામાં ગયેલો. તે વખતે ભારતના ચાર નામાંકિત વિદ્વાનો, દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશમાં વિજયડંકા વગડાવી, વાદ માટે અવંતીની રાજસભામાં આવી ચડ્યા. પણ અવંતીના વિદ્વાનોએ તેમનું પાણી ઉતારી નાંખ્યું. રાજ્યભોજે એ જોઇ કહ્યું, “પૃથ્વીપર તો શું પણ પાતાળ કે સ્વર્ગમાં પણ એવા વિદ્વાનો નથી જે મારા વિદ્વાનોની તોલે આવે.”

ડામરે એ અવસરે ગુજરાતની કીર્તિ સાચવવા શાંતિથી ઉભેરું, “એક ગુજરાત સિવાય.”

“શું?” બોજે ડામરને ડારતાં નયને પૂછ્યું.

“અમારે ગુજરાતમાં માણસો તો શું શીંગડાં વગરનાં પશુઓ પણ એવાં છે કે જે આવા વિદ્વાનોને છતી લે.”

બોજે ખીજવાઇને એવાં પશુઓને વાદ માટે અવંતીની રાજસભામાં રજુ કરવાની ડામરને આજ્ઞા ફરમાવી.

ડામર તરત પાટણ પાછો ફર્યો. તેણે લોકવ્યવહારથી દૂર-બોંયગંઓમાં રહી શાઓનો અભ્યાસ કરતા ચાર પ્રખર પંડિતો શોધી કાઢ્યા. એ વિદ્વાનોને અવંતીની ભાગેળ સુધી મૂકી જવાની એક અમલદારને સૂચના કરી તે તરત અવંતી જઈ પહોંચ્યો. બોજે તેની પાસે શીંગડાં વગરનાં પશુઓની માગણી કરતાં તે બોલ્યો, “ઘોડાજ સમયમાં તે અહીં આવી પહોંચશે.”

કંઈક સમય જતાં, એક સાંજે, ડામર બોજની સાથે ફરવા નીકળેલો. રસ્તે તેમણે ગાડાંનાં પંડિતે ઘોંસરી સાથે બાંધી એ ગાડું ખભે ઉપાડી આવતા ચાર દૂજતા માણસો મળ્યા. બોજે તેમને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું.

“નરપતિ” તેમાંનો એક ગાડાનો બોજે દૂર કરી પોતાની ઝોળખ આપવા ગયો પણ તેમ કરવા જતાં ગાડું તેના પગ પર પછડાતાં તેને દૂર કરી ખીત પડિતે કહ્યું, “અમે હાલોમવાલી નથી; વિદ્વદ—શિરોમણિઓ છીએ.”

“તે તો દેખાય જ છે,” બોજે દરારીને કહ્યું. “પણ તમે આ રીતે ગાડું કેમ ઉપાડ્યું છે?”

“દેવ, મેંને દૂરથી આવીએ છીએ. અવંતીની લાગેળ સુધી તો અમારી સાથે એક ખીજમતદાર હતો. એટલે કરી મુકેલી નહોતી. પણ પછી એ ખીજમતદાર લાગી વતાં અમારા માથે અનેક ગંભીર જવાબદારીઓ આવી પડી.”

“શી શી ? બોલો રસ દર્શાવતાં પૂછ્યું.”

“રાંધવાની, આરામ લેવાની, વસ્તુઓ સાચવવાની, નગરપ્રવેશ કરવાની, અને તે પણ બધું સાચવચન પ્રમાણે.”

“સાબાશ, પણ તમે આમ મૂલને છો કેમ ?”

“કેમકે અમારાં પેટ ભૂખ્યાં છે.”

“કાંઈએ ખાવાનું પણ ન આપ્યું.”

“ખીચડી તો ખીજમતદારે અમને સોંપી હતી.” પહેલા પંડિતે ઊભા થતાં કહ્યું. “પણ એ પકવવાનું મહાભારત કામ મારા માથે નાંખ્યું. મેં ખીચડી તો પકવવા માંડી પણ હાંડલીમાંથી સમ્પદસાસ્ત્રમાં શોધ્યા ન જરૂં એવા ‘અદબદ’ સમ્પદો મંત્રજાનો લાગ્યા. હું સમ્પદસાસ્ત્રનો જુદરપતિ—શું એ અપસમ્પદો સાંખી રહું ? મેં એકજ લાકડીથી હાંડલીના જુદા ઉડાવી દીધા.”

“બહાદુર” બોલો તેની પીઠ યાજડતાં કહ્યું, “પણ તમારા બળદ ક્યાં ગયા ?” “એ સાચવવાનું કામ મને સોંપાયું હતું.” ત્રીજા પંડિતે કહ્યું “પણ મુવમંડળની ગતિનો વિચાર કરતાં મને ઝોકું આવી ગયું. બળદ ક્યાંક ચાલ્યા ગયા. મેં ઉડીને કુંડળી મૂકી વિચાર્યું તો જણાયું કે ગયેલા બળદ પાછા મળવાના નથી. એટલે અમે તેમની શોધ માંડી વાળી.”

“ધણું સરસ કર્યું” બોલો કહ્યું, “પણ તમે ગાડું ખરે શા માટે ઉપાડ્યું છે ? અને તે પણ તેનાં બન્ને ચક્રોને કપાળમાં તિલકની જેમ ઘોંસરી સાથે બાંધીને !”

“રાજન્” ચોથા પંડિતે આગળ આવતાં કહ્યું, “એ આપનો વિષય નથી. ન્યાયસાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનનો વિષય છે. અમારે ગાડા સાથે અવંતી પહોંચ્યું એ અમારો નિશ્ચય હતો, પણ તેમાં, અમારે ગાડામાં બેસીને કે ગાડાને અમારા ખભે ઉપાડીને, એ પ્રશ્નનો સમાવેશ નહોતો થતો. જ્યારે અમે એને અવંતી લાવવાનો જ વિચાર કર્યો ત્યારે વિચાર્યું કે એ કામ સુગમ શી રીતે બને ? પદાર્થનો નીચેનો ભાગ જેમ વધારે પડેલો હોય તેમ ચુરત્તાકર્ણબુની અસર વધી જવાથી પદાર્થનું વજન વધી પડે છે, પણ જો એ ભાગ સાંકડો હોય તો વજન ઓછું થાય છે. એ નિયમાનુસાર અમે પૈડાને એવી રીતે બદલી નાખ્યાં છે કે ગાડાનો અર્ધો ભાગ ખૂબ જ સાંકડો બની ગયો છે.”

“ધન્યવાદ તમારા જ્ઞાનને” બોલો તેમની સૂચક પ્રશંસા કરી. ને પછી બધા પંડિત શિરોમણિઓની પીઠ યાજડી. તેમના પર દયા આણી, તેમને માટે બોજનની વ્યવસ્થા કરી આગળ ચાલ્યા.

“મહારાજ” સાથે ચાલતા કામરે પૂછ્યું, “આવા મૂર્ખોને શી ઉપમા ધરી શકે ?”

“શિંગડાં વગરનાં પથ” બોલને ભર્તૃહરિની પંક્તિ યાદ આવી.

“રાજન્” કામરે શાંતિથી કહ્યું. “ત્યારે એ જ મારાં શિંગડાં વગરનાં પથ છે. તે ચુસ્તતાના વતની છે. અવંતીના પંડિતો સાથે તેઓ વાદ કરશે.”

બોજ પહેલાં તો ચમક્યો. ડામરે તેનાં મર્વવચનો સિદ્ધ કરવાને પંડિતોને માટે 'શિંગડા' વગરનાં પશુઓની ઉપમા પોતાના મુખમાંથી જ કઢાવી લીધી તે માટે તે ચીડાયો. પણ પછી આવા મૂર્ખ શિરોમણિઓ અવતીની પંડિત સભાને જીતી શકે એ અસંભવિત ક્ષાંતતાં તેણે શાંતિ પકડી.

પણ ખીજે જ દિવસે જ્યારે એ વ્યવહારથી મૂર્ખ શિરોમણિ, પણ વિદ્વતાથી પંડિત શિરોમણિઓએ અવતીના પંડિતોને શાસ્ત્રીય વાદમાં જીતી લીધા ત્યારે બોજને ડામરના બુદ્ધિપ્રભાવ માટે માન ઉપજ્યું. પણ તે સાથે જ ગુજરાતનાં શિંગડાં વગરનાં પશુઓએ માળવાના જંગલિખ્યાત પંડિતોને દરાબ્યા એ વસ્તુચિંતિએ તેનામાં ખીજવાટ ટ્રેયો. ગુજરાત જીતવાની તેની મહત્વાકાંક્ષા વધારે સતેજ બની.

અવતિને ગુજરાત સાથે વર્ષો જૂનું વેર તો હતું જ. બોજની મહત્વાકાંક્ષાએ તે વધારી મૂક્યું. તેણે ગુજરાત પર હુમલાની ઝડપી તૈયારીઓ કરવા માંડી. નિર્બળ ગુજરાતને કચરવું એ તેને મન રમત વાત હતી. થોડા જ દિવસમાં તે ગુજરાત પર ધસી ગયો, પણ ગુજરાતના સેનાપતિ અને મંત્રી વિમલની અસાધિક બુદ્ધિ, તેનું તેજસ્વી શીર્ષ બળ, અને તેની યુક્તિભરી બુદ્ધિરચના માસે તે પાછો પડ્યો; છતાં પાછા ફરીને પણ તેણે ફરીથી ગુજરાત જીતવાની વધારે સીવટથી તૈયારીઓ કરવા માંડી.

આ સમયે અવતિ અને પાટણ-બંને આર્યાવર્તની આંખો ગણાતી; પાટણપતિ ભીમ, મવનવિજેતા અને દેવસભો સોદામણો હતો; અવતીપતિ બોજ પુરુષવર લેખાતો. બંને પ્રતિસ્પર્ધી છતાં બંનેમાં પરસ્પરને બેવાની ઉત્કટા જાગી. બંનેએ ડામરને એ હકીકત જણાવી. ડામરે અનુકૂળ અવસરે એમ કરવાની બંનેને કળલાત આપી.

એક સમયે, અવતીમાં યુદ્ધની તૈયારીઓ કેવી ચાલે છે એ નજરે નીરખવાને ડામર અવંતિ આવ્યો. તેની સાથે એક સોદામણો યુવક પણ હતો. બંનેએ રાજસભામાં જઈ બોજને ચરણે પરવાળાંની માળા મૂકી.

“આ કયા પ્રકારનાં રત્નો છે?” બોજે મસ્કરી કરતાં પૂછ્યું.

“મહારાજ, એની કિંમત રત્નોથીયે વિશેષ છે,” ડામરે શાંતિથી કહ્યું; ને પછી ઉમેર્યું

“આપની સભાને એકે પંડિત ને એ ન જ સમજી શકે તો પછી અમારે અમારાં કમલાચ સમજવાં રહ્યાં.”

ખીજે જ પૂણે પંડિત ભાસ્કર બિલા ચલા. પોતાના ગળામાં પહેરેલી પરવાળાંની માળા જતાવતાં તે બોલ્યા, “મહારાજ, એ બેટ અમૂલ્ય છે. ભકારથી શરૂ થતાં નામેને મંગળનો ગ્રહ સતાવી રહ્યો છે. એની સામે પરવાળાંનો ઉપયોગ અપૂર્વ ને કડાચાકારી ઉપાય છે. મેં તે માટે જ આ માળા પહેરી છે. આપ પણ એ કિંમતી માળા વધાવી લ્યો.”

આ ઉકેલથી બોજરાગને હર્ષ થયો. તેણે ડામર પર પ્રશંસાપૂર્ણ નયન ફેરવ્યાં. તે પૂછ્યું, “મંત્રી, તમારા રાગને બેવાનો અવસર તો તમે હજી પણ ન આપ્યો. ત્યારે તેમનાં કંઈક વચરૂપ છ તો વર્ણવો.”

ડામરે ભીમદેવની યૌવનમય ને 'તેની અપૂર્વ કાન્તિનું વર્ણન કર્યું. તે પછી ઉમેર્યું, “મહારાજ! એમની પ્રતિકૃતિ જોવી હોય તો આ મારો મુલાન સાધી.”

ભીમદેવે યુવક પર નયન ફેરવ્યાં. તેનાં અસાધિક લક્ષણોએ તેની આંખમાં ચમકાર

આશ્ચર્યો. તે સંકિત નયને તાકી ન રહ્યા. તેની નજર પારખી લઈ ડામરે યુવકને કહ્યું, "ઝા, બીજા બોટાના કરંડિયા લાવવા માંડ."

યુવક ગયો. ને બીજા ન પચાવી ગુજરાતની જુદી જુદી સુંદર બોટાના કરંડિયા ક્ષેવકા અંદર લાવવા માંડ્યા. બોટા એ બેસમાં ચરકાવ બન્યો. ઘણો સમય વીત્યા છતાં ડામરનો સાથી પાછો ન આવ્યો. ત્યારે બોટા ડામરને એ વિષે પૂછવાજ કરી.

"મહારાજ," ડામરે વિનયપૂર્ણ ઉદ્દાસથી કહ્યું, "એ જ ગુર્જરપતિ બીમદેવ હતા. એમને પણ આપનાં ને આપની સલાખાં રહેતોનો અધિકારપ હતો. તે આજે પૂરો થયો છે."

બોટા બીમદેવને પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ડામરે જ્યારે જણાવ્યું કે તે તો એ પછે ગુજરાતની સરહદમાં પણ પ્રવેશી ચૂક્યા હશે ત્યારે તે ખીન્નચો; ગુર્જરપતિને ચરણે લાવવાને તો તે યુદ્ધની તૈયારીઓ કરી રહ્યો હતો, છતાં ગુર્જરપતિ બેટ મોઢકી એવું કંઠાણુ વાંછતો હતો એ વિચારે તેણે ક્ષાંતિ પકડી.

અવંતી જઈ આવ્યા પછી બીમદેવને યુદ્ધ વિષે ચટપટી લાગી. પ્રથમ અવંતિ સાથે યુદ્ધ વહોરવાની ગુજરાતની તે સમયે તૈયારી નહોતી. પોતાના મહામંત્રી અને સેનાપતિ વિમળને પોતાની જ ઘેસણાથી દૂર કરવા માટે બીમદેવને એ વખતે પરતાવો થયો. પણ હવે કંઈ ઉપાય નહોતો. તેણે કોઈ પણ ઉપાયે યુદ્ધ અટકાવવાનો નિર્ણય કર્યો. ને અવંતિથી પાછા ફરતા ડામરે કેવળ એ નિર્ણયને અમલમાં મૂકવાનું જ નહિ, સાથે જ પોતાના અપૂર્વ બુદ્ધિમત્કારથી વિના યુદ્ધેજ બોજ પાસેથી દંડ લઈ આવવાનું બીકું ઝડપ્યું.

અવંતીમાં તો યુદ્ધની તકમાર તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. જ્યારે ડામર ફરી ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે બોજ રનાન કરીને ઉધાડે સાથે તાલે જ દિવાનખાનામાં આવેલો. ડામરને જોઈ તેણે હસીને પૂછ્યું, "કા મંત્રીરાજ, બીમરાત ચું કરે છે?"

બોજ મહાવિદ્વાન હતો. તે 'બીમરાજ'ને જદલે 'બીમરાત' ભૂલમાં બોલે એ સંભવિત નહોતું. એટલે એના સંબંધેયો થોડા ઉત્તર આપવાને ડામરે કહ્યું, "બીના મસ્તકવાળાને મુંઝવા માટે અસ્યો ધસે છે."

બોજ ચમક્યો. બીમને હજમ દહેવા જતાં તે પોતે મૂંઝતો હતો. છતાં મુક્તિભર્યા રાખે સામે ચીકાવું એ રાજધર્મ નહોતો. તેણે બીમ અને ડામર બંનેની મસ્કરી કરવા ડામરના કુખડા રૂપને અનુકૂળી પૂછ્યું, "મંત્રીરાજ, તમારા રાજ્યને તમારા જોવા કેટલાક સાન્ધિવિમદ્ધો છે?"

ડામરે જરૂરી અચકાયા વિના ઉત્તર દીધો, "મદારાજ, અમારે ત્યાં ઉપમ, મધ્યમ ને અધમ એમ ત્રણ પ્રકારે સાન્ધિવિમદ્ધો છે. તેમાંથી જુદા જુદા રાજ્યો પાસે તે તે રાજ્યની યોગ્યતા પ્રમાણે એક મોકલવામાં આવે છે."

ડામરના આવા લાક્ષણિક બુદ્ધિવૈભવે બોજને આંજ નાખ્યો. તેણે તેને થોડા સન્માનથી નવાજ્યો.

ડામરે હવે બોજને ગુજરાત પર જતો રોકવાને મુક્તિઓ રચવા માંડી. તેણે પૂર્વ દેશના કેટલાક દળાકુરુજ નરોને શ્રમરોતે અવંતી નહોતરો તેમને મુક્તિથી બોજની નજરે ચડાવ્યા. બોજે નરોની કળા જોવાની જિજ્ઞાસા દર્શાવી, નરોએ જુદાં જુદાં નોટકો બજાવવા માંડ્યાં. તેમાં કંજુદીપતિ લેકપને, દાંતમાં તથુ લઈ, બોજની પુરોવામી માલવરાજ મુંગરને ચરણે

હળો દર્શાવતું એક દશ્ય આવ્યું. ભોજ એ જોઈ મલકી ઊઠ્યો. ડામરને એણે પૂછ્યું:

“મંત્રી, તમારો સ્વામી તૈલપનો મિત્ર છે. એટલે તૈલપને તો તમે સારી રીતે ઓળખતા હશો. એ જ આ તૈલપને?”

‘રાજાનું દશ્ય તો આભેદજ છે,’ ડામરે સાતિથી કહ્યું, “પણ તેમાં એક ઉણપ છે.”

“શી?” ભોજે ઉત્સુકતા દર્શાવી.

“આ તૈલપના હાથમાં મુંજદેવનું માયું નથી.”

ભોજને ચક્કર આવ્યા. મુંજે પૂર્વ વયમાં તૈલપને હરાવેલો, પણ તેના ઉત્તરકાળમાં તો તે તૈલપનો કેદી બનેલો, તૈલપની વિધવાજહેનને ફસાવવાથી તૈલપે તેનું મરતક કાપી ફૂદડીની જેમ હાથમાં ફેરવેલું. ગુજરાત છતવાની ધૂનમાં ભોજ એ બૂલી ગયેલો, પણ ડામરના ટોણાથી તે પ્રસંગ તેની નજર સામે તરી આવ્યો. ને ગુજરાતપર હલ્લા મારે સન્ન કરેલ સૈન્યને તેણે કણિકટની દિશાએ વાળ્યું.

ડામર ભોજની સાથે જ આવ્યો. તેની શુદ્ધિ ગુજરાતના વિજયમાટે અવનવી યોજનાઓ ધડપા જ કરતી હતી. ત્યારે માલવસૈન્યે દક્ષિણમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એક દિવસે ભોજની પાસે તેણે, દીન મુખે, પાછા વળવાની આજ્ઞા માગી.

“કાં લડાઈથી ડરો ગયા?” ભોજે પૂછ્યું.

“ડરો તો નથી દેવ, પણ ખીજ લડાઈમાં જવું પડે એમ છે.”

“ક્યાં?” ભોજે ચમકીને પૂછ્યું.

“હો,” ભોજના હાથમાં કામળ મૂકતાં તે ખોલ્યો, “આપ જ વાંચી જુઓને.”

કામળ વાંચતાં જ ભોજનું મોઝું ખવાઈ ગયું. તેમાં ભોજને દક્ષિણમાં ગયો જણી ગુર્જરપતિ ભીમદેવે અવતિપર ચડાઈ કર્યાના સમાચાર સાથે, ડામરને ત્વરાએ અવતિની સરહદે આવી પહોંચવાની સૂચના કરવામાં આવી હતી.

“હવે શું થાય?” ભોજે ડામરને પૂછ્યું.

“રાજાઓની કૂટનિતિને હદ જ નથી હોતી,” ડામર ગંભીર મુખે ખોલ્યો; “ત્યારે જોયું કે આપ હવે તૈલપને હરાવ્યા વિના પાછા ફરો તો, આપને નિર્ભય માની તૈલપ પાછળથી ચલ્યો કરશે ત્યારે જ ભીમદેવે તક સાધી લાગે છે. મને તો આ પ્રસંગે ગુજરાત બંને અવતિ વચ્ચે માનભરી સુલેહ જ અનિવાર્ય જણાય છે.”

“પણ તક સાધી માળવાપર ધસી આવતા એ મહત્વાકાંક્ષી સાથે મંધિ કરવી શી રીતે?”

“એ કામ મેવકરું,” ડામરે હસીને કહ્યું. “મને આપ ઘોડીક બેટા આપો ને હું એ ભોજા રાજાને સહેજે મનાવી લઈશ.”

ભોજને ન છૂટકે કીમતી બેટા આપવી પડી. ડામર એ લઈ ત્વરાએ પાટણ જઈ પહોંચ્યો ને ભીમદેવને ચરણે અવતિપતિતું બેટણું ધર્યું.

ભીમદેવ હર્ષથી ડામરને બેટી પ્રગલ્ભ. તેણે ગુજરાતપર આવતી આફતને કેવળ ખીમને ખારણે જ નહોતી ધકેલી—પોતાને મારે તે વિના સુદે વિજયના હક્ક લઈ આવ્યો હતો. બેટાનો મોટો ભાગ તેણે ડામરને જ જુદીસ આપ્યો. ને તેના અપૂર્વ શુદ્ધિચાતુર્યપર આફરીન પોકારતાં તેણે પૂછ્યું:

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો

[લે. પં. લાલચંદ્ર લગવાન ગાંધી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા]

[૯]

વિક્રમની ઝોઝણીરામી સદીમાં

વિજયવદ્યાસૂરિના અનુયાયી વિજયધર્મસૂરિ નામના જૈન શ્રે. તપાગચ્છતા અધિપતિએ વિ. સં. ૧૮૨૨, ૨૩ અને ૨૪, એ ત્રણે વર્ષોમાં વડોદરા ક્ષેત્રમાં યાતુર્માસ કરવા પં. સુભણ્ણવિજયગણિ અને પં. શાંતિવિજયને નથા વિ. સં. ૧૮૩૭માં પં. રાજવિજયગણિને આદેશ-પદ્મ આપ્યા હતા; તેમાં વડોદરા, વડોદર નામ દર્શાવ્યું છે. તે મુનિઓની યાતુર્માસ-સ્થિતતા અર્થે થઈ હશે-એ સમજી શકાય તેમ છે.

હિંદુસ્થાનમાં ૧૭ વર્ષો સુધી નિવાસ કરી ગમેત રહે-ન્યુ ખાતાના ઉચ્ચ અધિકારી પરદેશી અવલોકનકાર મિ. જેમ્સ ફોર્મસે લખેલા પત્રોના સારરૂપે જેમ્સ ફોર્મસે કરેલા ઇંગ્લીશમાં 'ઝોરિએન્ટલ મેમોર્સ' નામના ચાર મોટા વોલ્યુમો ઉદ્દેશ્યે પ્રકાશિત થયેલ છે. સન્ ૧૮૧૩માં લેડનમાં પ્રકટ થયેલા તેમાંના થા. ૩ ભા(પ્રકરણ ૩૩)માં વડોદરા સંગ્રહમાં જણાવ્યા લાયક ઉદ્દેશ્યો જોવામાં આવે છે.

જેમ્સ ફોર્મસે સન્ ૧૭૮૩ (વિ. સં. ૧૮૩૯)માં-આજથી દોઢસો વર્ષો પહેલાં વડોદરામાં વિશ્વામિત્રી નદી ઉપરનો મુંદર સિદ્ધપકામવાળો અપૂર્વ પત્થરી પૂલ (સ્થાન-ખિજ) જોયો હતો, તેનું ચિત્ર દોરી તૈયાર કરાવેલો ફોટો ઉપર્યુક્ત પુસ્તક (પૃ. ૧૪૪-૧૪૫)માં મુકેલો છે.

ત્યાં વડોદરાને ઝોદેરા, બરોડા (Brodera, Baroda) શબ્દોદ્ધારા ગુજરાતમાં ગાયકવાડની રાજધાની તરીકે ઝોજખાવેલ છે. તે સમયના રાજ્યકર્તા મહારાજા દેવેદસિંગની તેણે મુલાકાત લીધી હતી. તેમનાં ટાઈટલો, ઝારિન્ય, ગુલુ-દોપ સંબંધમાં તથા વડોદરા પરગણાનું વિશેષ સૌન્દર્ય, દરબારની આતરણ્યવસ્થા, આપના હાલ, વડોદરામાં મળતો ખોરાક, વડોદરાના દીવાન હીરનંદ અને તેમનાં સદ્ગુણી સતી પત્ની વિગેરે જીન પણ અનેક વિષયોમાં તેણે વિસ્તારથી ઉદ્દેશ્યો કર્યા છે.

બરોડા(દે)રા=વડોદરા પરગણાની મનોહર મુંદરતા સંગ્રહમાં તેણે ઉપર્યુક્ત પુસ્તક (પૃ. ૨૭૪-૨૭૫)માં જણાવ્યું છે કે—

"હિંદુસ્થાનનો સૌથી વધારે મુંદર જોયેલો ભાગ મહારે દર્શાવવાનો હોય તો હું ગુજરાત પ્રાંત તરફ અંગુલિ-નિર્દેશ કરું. તે જ પ્રાંતના સૌથી વધારે આહ્લાદકારક પ્રદેશ માટે મહારે નિર્ભય કરવાનો પ્રસંગ આવે તો જરા પણ આનાકાની કર્યા વિના ઝોદેરા અને નરીઆદના પરગણાઓ જ પરંદ કરું.

બીજા પ્રદેશોમાં થતા પાક, જાતિમાં અને વિપુલતામાં સરખો હશે, પરંતુ રસ્તાઓને સુશોભિત કરનારા વૃક્ષોની શ્રેણિ, ગામડાંઓની ચોતરફ આંખાઓની ઘરા, લીલાંછમ વિશાળ આંગણીવૃક્ષોનો ઘેર અસાધારણ સૌન્દર્યથી આ દેશને આત્મચાહિત-વિભૂષિત કરે છે. ખરેખર! આવા પ્રકારનું વિશિષ્ટ સૌન્દર્ય, પૃથ્વીના અન્ય પ્રદેશોમાં મહારા જોવામાં આવ્યું નથી. જો મને કહેવાની તક મળે તો કહું કે—આ સિવાય ત્યાં વૈધિક શાંતિ અને વાતાવરણ પ્રશાંત હોય છે. પ્રાતઃકાલમાં ફરવા જતાં અથવા દંડી ઋતુમાં સાંજે ઘોડા પર સ્વારી કરી જતાં રસ્તાઓ પર જે શાંતિ જણાય છે, તે યુરોપમાં સામાન્ય રીતે ખરબચડું નથી.

મહેને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે—કમલોથી આત્મચાહિત-વિભૂષિત સરોવરોનું અને સરોવરોને આત્મચાહિત કરતાં વટવૃક્ષોનું દૃશ્ય આસપાસના બીજા પ્રદેશો કરતાં ઘણું મનોહર આનંદકારક લાગે છે. મંદ મંદ પવનની લહેરથી ડાલતી તથા બેઠેલા કાળા લમરાઓથી કંપની લાલ, સફેદ અને નીલવર્ણનાં સુંદર કમળોની જાતિ, અને કમલ-પત્રો પરથી ધીમે ધીમે પસાર થતી જલકૂકડીઓ; આ બધું અત્યંત રમણીય લાગે છે.

આ આહલાદ-જનક પ્રદેશના એક ભાગ પર, સરોવરના તીરે પર બ્રોદેરા(વડોદરા)ની દીવાલોથી એક માર્ગ દૂર અમદારા તંખૂ ડોકવામાં આવ્યા હતા.^૧ તેણે જોગેલાં કમળોનું આકર્ષક આબેહૂબ દોરેલું મનોહર ચિત્ર, ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં (પૃ. ૨૭૪-૨૭૫ વચ્ચે) દર્શાવ્યું છે.

વડોદરાની અંદરના ભાગને ગરમ, ધૂળવાળો અને અસંતોષકારક જણાયો છે, પરંતુ તટપંચી બંદારના પ્રદેશને સુખાવહ તથા નૈસર્ગિક સૌન્દર્યમાં બીજાને કોઈ સ્પર્ધા ન કરી શકે તેવો

૧. "If I were to point out the most beautiful part of India I ever saw, I should fix upon the province of Guzarat. If I were to decide upon the most delightful part of that province, I should without hesitation prefer the pargunnas of Brodera and Nariad."

"The crops in the other districts may be equal in variety and abundance, but the number of trees which adorn the roads, the richness of the mango topes round the villages, the size and verdure of the tamarind trees clothe the country with uncommon beauty, such indeed as I never saw to so great an extent in any other part of the globe. There is, besides, a voluptuous stillness; if I may use the expression, in an Indian landscape, a serenity in the atmosphere and a quietness in the road during a morning walk or evening ride in the cool season, not generally known in Europe. I am almost tempted to say that the lotus-covered lakes and their ever-shadowing banian trees have a more cheerful and brilliant appearance than in the surrounding districts, the sweet variety of the red, white and blue lotos, gently agitated by the breeze or moved by the spotted halcyon alighting on the stalks, with the rails and water-hens lightly running over the foliage, are altogether lovely. Our tents were pitched in one of these delightful situations on the margin of a lake, about a mile from the walls of Brodera."

જણાવ્યો છે. વડોદરા-પરગણા જેવી ઘટાદાર આમ્ર-રાજિ, આનંદકારક ઉદ્યાન-ભૂમિ તથા કમલોદી વિભૂષિત સરોવરો અન્યત્ર તેણે જોયાં ન હતાં (પૃ. ૩૧૪). ઓરેરા પરગણાનો દરેક ભાગ પ્રાચીન સૌન્દર્ય જનવતો હતો (પૃ. ૩૩૧). વડોદરાની આસપાસના રમણીય પ્રદેશ કરતાં અન્ય કોઈ સુંદર પ્રદેશ તેના જોવામાં આવ્યો ન હતો. આમ્ર-રાજિ અને આંબલીના વૃક્ષોની ઘટામાં રહેલ મરજદ, મકળરા, કપ્પરચાનો જેવાં મોગલ-વૈભવનાં સ્મૃતિ-ચિહ્નો નગરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતાં જણાવ્યાં છે (પૃ. ૩૩૨, ૪૭૦). ઓરેરા પરગણાના ધણા ભાગો સુપાક, સુંદર અને સમૃદ્ધ છે (પૃ. ૩૩૮). ગુજરાતમાં તીડનો ઉપદ્રવ, ઓરેરા પરગણામાં થતી રસદાર શેલડી, મોટી જુવાર, તલ, એરંડા, મહુડાં (જેમાંથી દારૂ અને છે), વિગેરે ઉત્પન્ન થતી મહત્ત્વની વસ્તુઓની જેમ્સ ડૉર્નસે નોંધ કરી છે (પૃ. ૩૩૯).

ગુજરાતની જમીન ફળદ્રુપ—તમારૂં. શેલડી વિગેરેની ઉત્પત્તિ સારી થઈ શકે તેવી ભૂમિ, ગુજરાતના બગીચામાં થતા સેતુ (જેને રેશમના કીડા ખાય છે, જેનાથી જૂદી જૂદી જાતનું રેશમ ઉત્પન્ન થાય છે તે), તથા અરીજી, શણના છોડ, કપાસ, વાંસ વિગેરેની થતી ઉત્પત્તિની નોંધ કરી છે.

તે સમયમાં અનાજ તથા પશુઓ, લક્ષ્ય અલક્ષ્ય વસ્તુઓ અડુ સોંધી મળતી. ૩. ૧)માં ૩૦૦ પાઉંડ વજન યોખા અને એથી વધારે સોંધું જુવાર, બાજરી વિગેરે ખીન્તું અનાજ મળી શકતું. જૂદાં જૂદાં પ્રાણીનાં માંસના સોંધા ભાવો પણ તેણે જણાવ્યા છે (૨૭૩-૭૪).

૫. ૨૭૬ : વડોદરા-પરગણાનાં ગામડાં પ્રાચીન પ્રદેશો જેવાં, એક-બીજાથી બે માઇલથી વધારે અંતર પર કવચિત જ હોય છે, લોડા સુરક્ષિત રહેવા બધા સાથે અવિભક્ત રહે છે, તથા જલ-મર્ગે પ્રવાસ કરવા ગુજરાતમાં નદીઓ ઝોળંગવા માટે માટલાંઓનો ઉપયોગ કરે છે, તેની નોંધ કરી છે.

૫. ૨૭૮ : તે જણાવે છે કે—ફ્લોરેન્સિંગે પ્રાચીન હિન્દુ રાજ્યોની પદ્ધતિ સારી રીતે અદલ્લી નાખી. ફ્લોરેન્સિંગનો વિજયસંગ એવો અર્થ કર્યો છે. ગાયકવાડ (ગો-પાલ) તથા સમશિર બહાદુર ટાઇટલની નોંધ કરી છે. મહારાજા ફ્લોરેન્સિંગ ગાયકવાડે સર ચાર્લ્સ મેસેટની મુલાકાત લીધી, ત્યારે જેમ્સ ડૉર્નસે હાજર હતા (પૃ. ૪૭૦). મહારાજાનું આમંત્રણ સ્વીકારી જેમ્સ ડૉર્નસે સાંજે દરબારમાં તેમની મુલાકાત લીધી હતી. મહારાજાનું વય તે વખતે લગભગ ૪૦ વર્ષનું હતું. મહારાજાએ તેનું ઉચિત સ્વાગત કર્યું હતું, પરંતુ તેથી તેને બરાબર સંતોષ થયો હોય-તેમ જણાવું નથી; એથી મરાઠા સરદારના અચોક્ષ્ય અભિમાન અને અનુદારતાની ટીકા કરી, મુસ્લીમ અને મોગલ રાજ્યોની ઉદારતાની અને સભ્યતાભરી વર્તણૂકની પ્રશંસા કરી છે. મહારાજા ફ્લોરેન્સિંગે તે સમયમાં થનારા પોતાની પુત્રીના લગ્ન-પ્રસંગે સોનેરી-રૂપેરી થેલીમાં સુશોભિત સુગંધિત આમંત્રણ-પત્રિકા જેમ્સ ડૉર્નસેને પણ મોકલાવી હતી (પૃ. ૨૮૦); પરંતુ જૂદાં જૂદાં કારણો વિચારી તે આમંત્રણનો તેણે સ્વીકાર કર્યો ન હતો. પરસ્પર લેવડ-દેવડનો વ્યવહાર કરવો પડે—એમ દૌહતરાવ સિધિયાને ત્યાં ગયેલા બ્રિટિશ એજન્ટનો દાખલો ટીકા જણાવ્યું છે. મરાઠા દરબાર પર કૃપણતાનો આલેખ કરી તેણે મોગલોની ઉદારતાનું અને ૧૭૬૫માં લખનૌના નવાબ અસફઝઘૌદ્દૌલાના પાટલી સુવરાજ વજરઅલીના લગ્નપ્રસંગે થયેલ ઉદારતાભર્યા ભારે જલસાનું રસિક વર્ણન કર્યું છે.

ફેતેહસિંઘ ગાયકવાડના રાજ્યઅમલ વખતે અર્વાચીન હિંદુ પદ્ધતિ પ્રમાણે બંધાયેલ કાચવાળું દીવાનખાનું (આયના હોલ) જણાવ્યું છે. વડોદરાની તટબંધી કોટની નાની દીવાલોને હિંદુસ્થાનમાં ખીજા કોટા જેવી, શુરભેવાળી અને અનિયમિત અંતરે બબ્બે દરવાજા (કમાડો) વાળી જણાવી છે. શહેરમાં બે મુખ્ય વિશાલ રસ્તાઓ માર્કેટ પ્લેસ—માંડવા કેન્દ્રમાં + મળતા જણાવ્યા છે. તે(માંડવા)ને મોગલ ઇમારત તરીકે જણાવેલ છે. તેના ઉપર તંબૂ જેવો પેવિલિયન (Pavilion), તેની પ્રત્યેક બાજુએ મોટો સુશોભિત ત્રણ ત્રણ કમાનો, સપાટ છાપર, બેઠકો તથા તેમાં રહેલો ફવારા વિગેરેનું જેમ્સ ફૅર્ગસે વર્ણન કર્યું છે.

દીવાનખાનાંનાં હલકી વાસનાઓને પોષતાં શૃંગારી, બીજાસ અનૈતિક ચિત્રો ગ્રંથમાં ટીકા કરી છે. 'હિંદુ [રાજા]ઓને પ્રેમના શુદ્ધ નાણુક સ્વરૂપનો ખ્યાલ હોતો નથી,' તેમનો પ્રેમ રસહીન હોય છે. હિંદુ-મુસ્લીમ જનનાખાનાં, સ્ત્રીઓનું અજ્ઞાન, એકાંતવાસ, તેમનાં બાલિકા શુદ્ધ મનોરંજનો (બાળકો હોવાં, સારાં કપડાં અને આભૂષણોની વિપુલતા), ધાર્મિક રીત-રિવાજો વિગેરે સંબંધમાં ટીકા કરી છે.

તે સમયમાં વડોદરા રાજ્યની વાર્ષિક આવક ૬૦ લાખ રૂપિયા હતી. તે સમયે ફેતેહસિંઘ ગાયકવાડના સદ્ગુણી દીવાન હીરનંદ હતા, તેમની પત્ની સુયોગ્ય વિશિષ્ટ સારા સ્વભાવની સ્નેહાળુ હતી. પતિના કાર્યમાં તેણી સદાયક થતી. કર વિગેરે ઉદ્યોગવાંમાં દંપતી ધૃતિ અને ધીરજ દર્શાવતાં તેણી લોકપ્રિય થઈ હતી. પતિ બહારગામ જતાં ઓદરા(વડોદરા)ને રાજ-કારભાર તે ચલાવતી, હિસાબો તપાસતી, લેખન-વ્યવહાર કરતી, ઔશીસરોને મુલાકાતો આપતી તથા પરદેશના પ્રતિનિધિઓનું કચન-શ્રવણ કરતી હતી. નડીઆદમાં રહેલા દીવાન હીરનંદની ગંભીર માંદગીના સમાચાર મળતાં ત્યાં જઈને તેણીએ પતિને અંતકાલ પર ચિત્ત આશ્વાસન આપ્યું હતું, અને પતિના રાજ સાથે તે ઓદરા આવી હતી. મહારાજા તે સિંગે તેણીને સન્માનપૂર્વક સંરક્ષણ કરવા વચન આપ્યું હતું; પરંતુ તે દીવાન-પત્નીએ પતિ સાથે સ્વર્ગવાસિની થઈ સતી થવાનું પત્ર દર્શાવ્યું હતું. ઓદરાના દરવાજા બહાર વિશ્વામિત્રી નદીના તટપર ચિતા રચવામાં આવી હતી. સતી-વેદમાં જણાવેલ વિધિ પ્રમાણે પતિના રાજ સાથે જીવતાં બળી મરી, તે સતી સ્વર્ગવાસિની થઈ હતી. જેમ્સ ફૅર્ગસ, આ સમયે આ રચનાથી ૧૨ માર્ગલ દૂર હતો. સતી થવાની પ્રથા પર તેણે ટીકા કરી છે (પૃ. ૩૨૪-૨૫).

વડોદરાની આસપાસમાં હિંદુ—મુસ્લીમ શીમંતોના દાનને સૂચવતી, ઘણા ખર્ચે બંધાયેલી પથરના ચાંલકાઓવાળી અને પાણી સુધી પગથીઆંવાળી વાવડોઓ હતી, તેમાં સૌથી મોટી સોલિમાનની વાવમાં રહેલા પરિયન લિપિમાં લખાયેલા એક લેખમાં જણાવ્યું છે કે—ગુજરાતના સૌથી ઉચ્ચ અધિકારી રા. રા. ઝીરીખાન ખીન વઝલમુલની કૃપાથી વડોદરાના મુખ્ય અધિકારી (ગવર્નર) સોલિમાને વિશાળ સંપત્તિ મેળવી હીન્દી સન ૮૦૭ ના રજા મહિનાના પહેલા દિવસે સુંદર, મજબૂત, આશ્ચર્યજનક એ વાવ કરાવી ઉદારતાથી અર્પણ કરી હતી.

અનુસંધાન પૃ. ૨૩૦]

“પણ માળવાની ચડાઈનો કારણ તે બનાવટીજ થઈ કાઢ્યો હોય એવી ભોજને શંકા પણ ન આવી ?”

“જાસુસીકળા કે કૂટનીતિ સમજવાં એ ભોખાં દિલોનું કામ નથી.” આંખ નચવીને ડામરે ઉત્તર દીધો. બીમ સમજી ગયો કે ડામર ભોજની સાથે પોતાના ભોળપણ પ્રત્યે પણ સૂચક મર્મ ફેંકતો હતો.

તે બીમનું ભોળપણ હતું પણ એવુંજ, એ ભોળપણથી તેણે પોતાના મહામંત્રી અને દંડનાયક વિમલને ગુમાવ્યો હતો; એજ ભોળપણથી તેણે અનેક રાજપુરુષોને મુશ્કેલીમાં ઊતાર્યા હતા. ને ભોળપણની સાથે જ્યારે હડ કે ચીક લગતાં ત્યારે તો તે કેટલીક વખત એવું કરી બેસતો કે ગુજરાતનાં નરરત્નોને માટે પણ અકાળે યમનું મોં ખુલી જાય.

ડામર પર પણ તેની અવકૃપા ઓછી નહોતી ઊતરી. પણ ડામર ભક્તિથી ગુજરાતને વળગી રહ્યો, યુક્તિથી તેણે એ અવકૃપાઓને ઊધી વાળી. છેલ્લી વખતે માળવા જતાં ત્યાં થું થું કરવું તે વિષે ડામરને બીમદેવે રાતભર સલાહ આપ્યા કરેલી. ડામરે તેને પાક લથ્થાવવા જતાં જતાં કહ્યું, “શેઠની શિખામણ ઝાંપા સુધી.”

બીમદેવ ચીકાઈ ગયો. તેણે એક ખીન્ન દૂત સાથે, ડામર માળવામાં પ્રવેશ કે તરતજ તેનું મસ્તક કાપી લેવાનો, ભોજપર ત્વરિત સંદેશ મોકલ્યો. પણ ડામરને ખુદાસો પૂછ્યા વિના વેરી રાખતો ખૂની સંદેશ અમલમાં મૂકવો ભોજને ફીક ન જણાયેલો; તેણે એ સંદેશ ડામરને વંચાવતાં ડામરની આંખો પળભર ચમકીને ખીજીજ પળે હસી ઊઠેલી.

“કેમ, શી હકીકત છે ?” ભોજે પૂછ્યું.

“મારી જન્મકુંડલી ગુર્જરપતિને હસ્તક મઈ જણાય છે.” ડામરે તત્કાળ ઉત્તર આપ્યો.

“જન્મકુંડલીને આ પ્રસંગ સાથે શો સંબંધ ?”

“વાત એમ છે,” ડામરે ચાંતિથી કહ્યું, “કે મારા પિતા મહાન જોશી હતા. તેમણે માઈ લાલિ વાંગી જન્મકુંડલીમાં લખેલું કે જ્યાં માઈ લોહી પડે ત્યાં બાર વર્ષનો અવકર દુષ્કાળ પડે; એટલે બીમદેવે માળવાને ખેદાનખેદાન કરી મૂકવાને આ સહેલો ઉપાય લીધો લાગે છે.”

અને ડામર બચી ગયો એટલુંજ નહિ તેણે ભોજનો પ્રેમ જીત્યો, તેને ખીજીજ દિશાએ વાળ્યો, ગુજરાતને માટે તે વગર યુધ્ધે વિજયવાવટો લેતો આપ્યો.

એક વખતે મનસ્વી લોમે તેની જીલ્લિનું માપ કાઢવાને તેની સાથે અવંતીપતિને એક શીલબંધ દાખડાની ભેટ મોકલાવી. ડામરે અવંતીની રાજસભામાં જઈ ભોજને ચરણે તે દાખડો ધર્યો. ભોજે શીલ તોડાવી દાખડામાં નજર કરી તો તેમાં રખ્યા લાંરી હતી. એ અપશુકનિયાળ ચીજ જોતાંજ ભોજની આંખોમાંથી અંગારા વર્ષવા લાગ્યા.

ડામરે પ્રસંગ પારખી ગયો. ભોજ કંઈ ઉત્તર આપે તે પહેલાંજ તે બોલ્યો, “મહારાજ, આવી અમૂલ્ય ભેટથી પણ આપનાં નયનમાં આનંદ નથી ઊભરાતો ?”

“અમૂલ્ય !” દાખડો ડામર સામે ધકેલતાં ભોજ બોલ્યો, “ગુજરાતમાં રખ્યા જ અમૂલ્ય ગણાતી હશે !”

ડામર એક પણ થોભ્યો. ખીજી જ પળે તેની આંખો તેજથી ચમકી ઊઠી. તે બોલ્યો, “મહારાજ, એ રાખ લૌકિક નથી, અલૌકિક છે.”

“એમ ?” બોજની અશાંતિ વધતી હતી.

“પ્રભુ,” ડામરે વિરલ શાંતિથી કહ્યું, “મહારાજ બીમદેવે સોમનાથના મંદિરે મહાવ્રત આરંભ્યો છે. એ પવિત્ર યત્નની આ અલૌકિક રાખ છે.”

બોજ શાંત થઈ ગયો. મહાદેવનો તો તે પરમ ઉપાસક હતો. તેણે એ મહાદેવના નામપર, ગુર્જરપતિના ચૂલાની ભરમ પોતાને કપાળે લગાવી, પંડિતોને તેનો પ્રસાદ આપ્યો, રાણીઓને તે તિલક માટે મોકલાવી; ડામરને તેણે અમૃત્ય બક્ષીસો આપી.

આ રીતે બીમદેવની અવકૃપાઓને, ગુજરાતને તલભાર પથ્થુ નુકશાન પહોંચાડ્યા વિના, બોજની કૃપાઓમાં ફેરવતો ડામર તે બંને પ્રતિસ્પર્ધી રાજવીઓને પ્રિય બનતો ગયો. પરંતુ બોજની ગમે તેવી કૃપાઓ છતાં, ડામર એ ન વીસર્યો કે પોતે ગુર્જરપતિનો સેવક છે.

અવંતીના એક સેનાપતિ કુલચન્દ્રે, થોડાક સમય પહેલાં, બીમ અને ડામરની ઝેર-હાજરીમાં, પાટણ ભાગ્યું હતું. બીમ એ પ્રસંગે તો દૂર થવનો સાથે રણુમેદાનમાં ખેડતો હતો. પણ થવનોને હરાવ્યા પછી અવંતીપર વેર બાળવાને તે તલપાપડ થઈ રહ્યો. પરંતુ વિજયની પૂરતી ખાત્રી વિના યુદ્ધમાં ઊતરવું ડામરને બ્યાજખી ન જણાયું. ને બીમની મહેત્તોને યુક્તિથી શકી રાખી તે માળવાને હરાવવાની યોગ્ય તક શોધવા માંડ્યો.

ડામર જાણતો હતો કે સંસ્કાર, સમૃદ્ધિ ને શક્તિ એ ત્રણ, પ્રભુ અને રાષ્ટ્રના કાર્તિકણશો છે. માળવામાં એ ત્રણે બ્યાંસુધી પૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રકાશતા હોય ત્યાંસુધી તેને હાંછેડવામાં તેને કંઈ સાર ન જણાયો. એ ત્રણેમાંથી એકાદ કળશ ઝાંખો પડવાની તે રાહ જોવા લાગ્યો. અને એક દિવસે પાટણના ઝવેરી બજારમાંથી માળવાનો એવો એક કળશ ઝાંખો પડ્યાના તેને સમાચાર પણ મળ્યા.

બોજ સંસ્કારમૂર્તિ ને શક્તિનો પ્રિયતમ હતો. પણ વિદ્યા અને સંસ્કાર વધારતાં તેણે રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ સરખો ન રાખેલો. પંડિતોની પાછળ તેણે લખજૂદ ધન ફેના કરી નાંખ્યું હતું. ને જેમ જેમ તે વૃદ્ધ થતો ગયો તેમ તેમ તેની પ્રજાજ દાનશક્તિએ એવી સ્થિતિ આણી કે અવંતીના રાજલેડારના જવાહીરને ખાનગી રીતે પાટણની બજારમાં વેચાવા મૂકવું પડ્યું. ડામરે ઊઠી તપાસ કરી યુક્તિથી જાણી લીધું કે બોજની લક્ષ્મી ખૂટી હતી, તેવું જવાહીર ને તેનો અમૃત્ય રાજસુગટ વેચાણ માટે બજારમાં આવી ચૂક્યાં હતાં.

હવે ડામરે પણ પારખી લીધી. અવંતીનો રાજલેડાર ખાલી થયો હતો; બોજ વૃદ્ધ થયો હોય તેનો અંગત પ્રભાવ ઘટતો જતો હતો; વિદ્યાવિદ્યાસી વર્ગમાં નાણું વધી ગયેલ હોય શક્તિસંપન્ન વર્ગ પાછલી હરાજમાં ધસતો હતો. માળવા સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવાની આ અનુકૂળ તક હતી. છતાં બોજે કેળવેલા માળવાના પ્રભુબળને જોતાં તેની સાથે એકલે હાથે યુદ્ધમાં ઊતરવું તો ડામરને બ્યાજખી ન જણાયું.

ને તેણે બોજના વૈરીઓને શોધવા માંડ્યા; ગુજરાતથી દબાયેલા સામંતો માળવા સાથે મળી ન જાય એની તેણે તકેદારી રાખી. તે પછી ઉત્તરથી ચેદીપતિ ગંગા, પશ્ચિમેથી

ગુર્જરપતિ જીમ ને દક્ષિણેથી કણ્ઠાટકપતિ તૈલ—એમ ત્રણે બાજુથી માળવાને સપડાવી તેના સૈન્યને તેણે સમરભૂમિ પર સુવાડ્યું.

આ યુદ્ધમાં ત્રણે મિત્રરાત્રયે વચ્ચે ભેગ જમાવવામાં ને તેમને સામાન્ય શત્રુ સામે ઉશ્કેરવામાં ડામરે અનેક સાદસો ઉડાવેલાં, અનેક બેખમદારીઓ ઘોરેલી. ત્રણેને એકમેકની નિર્મળ છુદ્ધિ પર વિશ્વાસ નહોતો; પણ ડામરની અજબ કુનેહથી બધું પાર જતર્યું.

માળવાની અંતિમ દાર પહેલાં, બોજ અવસાન પામી ચૂકેલો. ને એ રીતે નંધણિયાતી બનેલી અવંતીના રાજસંહારને વહેલા વહેજા આવી પહોંચેલા મેદિપતિ ગાંગાએ લૂંટી લીધો. પણ એ લૂંટમાંથી ગુર્જરપતિનો લાગ આપવા તેણે ના કહી. ને એજ પજે કુનેહ-બાજ ડામરનું શૌર્ય લમ્બકી બિડ્યું. તે સીધો ગાંગાના તંત્રુમાં ચાલ્યો ગયો ને તેની છાતી પર અચાનક સ્વારી કરી તેની પાસેથી લીખેલો લાગ લખાવી લીધો.

આ યુદ્ધ પછી વિપ્રહો અને કુટનીતિથી કંટાળેલા ડામરે નિવૃત્તિ સ્વોદારી. પ્રજાના કલ્યાણમાં તે પોતાની સમૃદ્ધિ વાપરવા માંડ્યો. તેણે લખલૂટ દાન આપ્યાં, સેંકડો સ્થાપત્ય-મંદિરો બંધાવ્યાં, લબ્ધ જળાશયો સર્ગસ્થાં. પણ એ સર્વમાં તેના નામને તો પાટણની ભાગોળના એક—દામોદર કુવાએ જ અમર બનાવ્યું છે.

એકાકી

નૌતમ

[દ્રુતવિલંબિત]

નીરવ સાંજ સમે છુટી એકલો
વિજન સાગરની ગમ હું પશું,
દિવસના શ્રમયોરથી વેગળો
જઈ હું અંક નિસર્ગતણે ઢળું.

સુજ સમો નલ-અંક મહીં ઢપ્યો,
નિરખતો રહું એકલ તારલો !

x

દલ પ્રકુદલ ખીલે ઉર-પાયણું
ઉઘડતાં શુચિ સૌરલ સોણલાં;
સુજ ઉરે ઉઠતા ' ધબકારમાં
કવણ ઉર તણા પડવા સુણું ?

અનિલ દહર વહી, કહી કે જતું,
“તુજ સમું ઉર એકલ મૂરતું !

યાંત્રિક દરજીની જીવનકથા

મરાઠીમાં મૂળ લેખક:—કાશીનાથ અનન્ત દામડે

બી. એસસી., કળાસવન, વડોદરા.

અનુવાદક:—ડૉ. નાનાલાલ રતિલાલ ચૌરા

(૧) સીવલું અને સોય:—સોયનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં નીચે પ્રમાણે છે—“ન ભાંગનારી સોયથી પડતા સીવો, અને તે સીવેલી વસ્તુ હજારો ધા સહન કરનાર વીરલાઓને આપત્તે.” શ્રી અરીનારાયેન્દ્ર દાસના મતે ઋગ્વેદની રચના ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ ૨૫૦૦૦ વર્ષે થયેલી હોવી જોઈએ; એટલે કે આપણને—ભારતવાસીઓને સોયની ખબર ૨૭૦૦૦ વર્ષોથી છે. ઇન્ડો—યુરોપિયન ભાષાગ્રંથોમાં તેમજ લેટીન અને સંસ્કૃતોદ્ભવ સર્વ ભાષાઓમાં સીવવાનો અર્થ સૂચવવાને રમુ, સીવ, જેવા લગભગ ચારખા ઉચ્ચારના શબ્દો છે. સોયની મુયોગ માહિતી પહેલાં પણ સીવવાની એટલે કે જોડવાની કલા જાણીતી હોવી જોઈએ—એ અનુમાન થઈ શકે છે કે તે ન ગણાય. આ બધી સોયો લાકડાની અથવા હાડકાની હતી. હાલ પૈસાની પચીસ મળતી પોલાદી સોયો, ઓગણીસમી સદીની સંસ્ક્રાતમાં નીકળી; સીવવાના યંત્રની શોધ થવાને હજી પૂરો એક સૈકા પણ વીત્યો નથી.—સત્તાવીસ હજાર વર્ષોની આ પ્રગતિ! ને છતાં હજી પણ યાંત્રિક સીવણ કરતાં હાથસિલાઈ ચડી જાય છે. ફક્ત એટલું જ કે હાથથી જલદી કામ ચર્ચ શકતું નથી. આશાકમાં આવાક દરજી પણ એક મીનીટમાં ત્રીસથી વધારે ટાંકા મારી શકતો નથી.

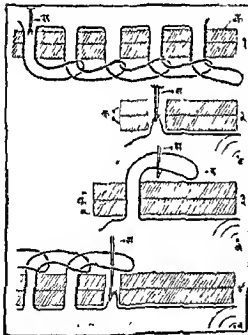
આજે બજારમાં જે સીવણ-યંત્રો આપણે જોઈએ છીએ તે એક જ શોધકની શોધનું ફળ નથી પણ અનેક શોધકોની શોધથી તે વિકાસ પામેલ છે. પૈસા આપીને એકની શોધનો ઉપયોગ બીજાને કરેલો હોય છે. કારણ એકની શોધમાં જે વિચિત્રતા હોય છે તે બીજામાં નથી હોતી. ગમે તેમ, પણ આ રીતે એકબીજાના સહકારથી બધાની શોધોનો પ્રગતિ મુચરિત લાભ મળી શકે છે.

(૨) બન્ને બાજુએ અણીવાળી સોય:—૧૭૫૫માં ચાર્લ્સ એફ. બ્રાઉન્ટે બન્ને બાજુએ અણી અને વચ્ચે દોરો પરાવવાનું નાકું—એવી સોય તૈયાર કરી, તે બાબત અમેસર હક્ક મેળવ્યો. સાદી સોયની વારંવાર દિશા બદલવી પડતી હોવાથી સમયના વ્યય સાથે જ હાથને પણ કામ વધુ કરવું પડેજો, આ સોયે એ મુશ્કેલી દૂર કરી. આ સોય ખાસકરીને ભરતકામ (એમ્બ્રોયરી) સાટે તૈયાર કરી દીધી. આગળ ઉપર તેનો ઉપયોગ સીવવાના યંત્રમાં પણ થવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૭૭૦માં એક્સાપ નામના માણસે ભરતકામ જલદી થાય તેવા યંત્રની શોધ કરી. ત્યાર-બાદ ૧૮૦૪માં જોન ડેને એક આડા દાંડાને પાંચ-છ અણીવાર સોળા લગાડી એવું સાધન તૈયાર કર્યું કે જેના ઉપર જલદીથી ભરતકામ થઈ શકે. (આ તરત ઉપરથી જ સીવવાનું યંત્ર નીકળ્યું.) હેર્ષલમેને આ યંત્રમાં પુષ્કળ સુધારા કર્યા. આ યંત્ર ધણે દેશોએ વપરાતું હતું.

(૩) સેટનું જોડા સીવવાનું યંત્ર:—(ઇ. મ. ૧૭૯૦) આ યંત્ર નીચે પ્રમાણે હતું: એક અણીદાર આરી એકદમ નીચે આવી ચામડાને કાણું પાડતી. તે જ વખતે એક ફરતી રીક્ષમાંનો દોરો એક ટચલી આંગળી જેટલી ચીપ વડે, પહેલા કાણામાં બરાબર આડો જતો. દોરો આડો થતાંની સાથે એક આંગડિયા નાકાનો મોથો, કાણા ઉપરના દોરાને કાણામાંથી નીચે દાખી એકદમ ઉપર લાવતો. દોરો નીચે દાખાવાથી નીચેની બાલુએ દોરાની આંટી તૈયાર થતી. આ યંત્રાંની સાથે જ ચામડું એક ટાંકા જેટલું આગળ ખસતું, આરી વડે ફરીથી કાણું પડતું, દોરો આડો આવતો, આંગડિયામાં ભરાતો અને સોયો એ દોરાને કાણામાં ઘાસતો,—આ પ્રમાણે નવીન ચમેલી આટી પહેલી આંટીમાં મળી જતી. આ જેને સાંકળીનું સીવણ કહે છે તેનું સ્વરૂપ છે. આમાં મોય વાપરવામાં આવી નથી એ વાદ રાખવા જેવું છે.

(૪) દરજીઓનું તોડાન:—(ઇ. સ. ૧૮૪૧) ઝોમણીસમી સદીની શરૂઆતમાં યુરોપમાં ઠેકઠેકાણે ધક્કાધક્કીનો મામલો હતો. સિપાઈઓ સેંકડોની સંખ્યામાં કપડાં જસદી સીવડાવવા તલ-

ચિત્ર ૧

૧ સેટના યંત્ર ઉપર કેવી સિલાઈ થાય છે તે બતાવતી આકૃતિ.

૨, ૩, ૪. થીમોનિયરના યંત્ર ઉપર સિલાઈ કેવી થાય છે તે બતાવતી આકૃતિઓ.

'સ'=સોઈ; 'ક'=કાપડ; 'બ'=મુતરની રીલ.

હતું—એના યંત્રમાં સ્ત્રીઓ જે પ્રમાણે ભરતકામ માટે સોય વાપરે છે તેવી સોય હતી. (જુઓ ચિત્ર ૧). સીવવાના પાટિયા નીચે દોરાની રીલ હોઈ, રીક્ષમાંના દોરાનો એક છેડો એક ઠેકાણે મજબુત પકડી રાખવામાં આવતો. ચિત્ર ૧—આકૃતિ ૨ માં બતાવ્યા પ્રમાણે

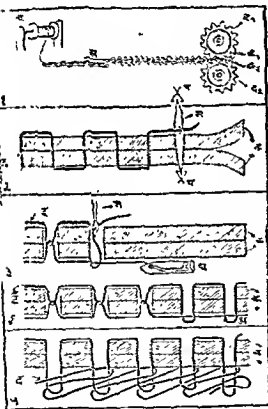
પતા અને પરિણામમાં સીવવાના યંત્રની મોઘાને વિશેષ જોરથી પ્રોત્સાહન મળ્યું. આ પહેલાં સીવવું, ધાગા મારવા વગેરે કામો ધાર્યું કરીને સ્ત્રીઓ કરતી હોવાથી, પુરુષોએ તે તરફ બેદર-કારી દાખવી હોય એ સ્વાભાવિક છે.

મને ૧૮૩૦-૩૪ દરમિયાનમાં ખાઈલેમ થીમોનિયર નામના ફ્રેન્ચ દરજીએ એક સીવવાનું યંત્ર તૈયાર કર્યું અને તેનું પેટન્ટ મેળવ્યું. એણે બનાવેલા યંત્રમાં ઘણાખરો ભાગ લાકડાનો હતો. તે યંત્ર ફ્રેન્ચ સરકારને પણ પમંદ પડ્યું હતું અને લશ્કરી કપડાં સીવવા માટે આવાં ૮૦ યંત્રો થીમોનિયરની દેખરેખ નીચે ચાલુ હતાં. દરજીઓને આ યંત્ર પોતાના પેટ ઉપર પગ મૂકે એમ લાગવાથી તેમણે થીમોનિયરના કારખાનાને આગ લગાડી દીધી. થીમોનિયર મરતો મરતો બચી ગયો. ત્યારપછી વચલા ગાળામાં શું થયું તેનો માહિતી નથી. પરંતુ જિયારા થીમોનિયરને ઇ. સ. ૧૮૫૬ની સાલમાં દરિદ્રાવસ્થામાં મરતું પડ્યું એવી ખબર પડે છે.

એણે બનાવેલું યંત્ર નીચે પ્રમાણે ચાલતું

સોય કપડામાં કાણું પાડી દોરતે ઉપર એવી લાવતી, જેથી ચિત્ર ૧—આકૃતિ ૩ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે આંટી તૈયાર થતી. આજ વખતે સોય ઉપરના ભાગના છેવટના છેડે પહોંચેલી હોવાથી તે નીચે ઊતરતાં, આંટી સોયના આંકડામાંથી છૂટી થઈ જતી અને આટલું થતાં જ કાપડ એક ટોંકા આગળ ખસતું. સોય, જે ફરીથી નીચે ઊતરતી તે પ્રથમની આંટી-માંથી ઊતરતી હોવી જોઈએ એ રહેજે ધ્યાનમાં આવશે. આવી રીતે જેને આપણે સાંકળીની સિલાઈ કહીએ છીએ તે તૈયાર થતી. (ચિત્ર ૧, આકૃતિ ૪) સેંટના યંત્રની સાંકળા નીચેના ભાગમાં આવે છે, અને થોમોનિયરના યંત્રથી તે ઉપરના ભાગમાં આવે છે—એટલે જ ફક્ત દેર છે; બાકીનાં તરફો એક જ છે. સાંકળીની સિલાઈનો એક દોષ છે, અને તે એ કે તે મહેલાઈથી ઉકેલી સકાય છે, તે પાંચકના ધ્યાનમાં રહેજે આવી જશે.

(૫) હાથ-સિલાઈની નકલ:—હાથસિલાઈથી જેવી સિલાઈ મળે છે તેવી સિલાઈ યંત્રોથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કાંઈ પણ શોધકના ધ્યાનમાં આવે એ સ્વાભાવિક છે અને તેવા

ચિત્ર ૨

આકૃતિ ૧ થી ૫માં 'સ' = સોઈ; 'દ' = દોરેક; 'ક' = કાપડ; 'પ' = પકડ; 'ચ' = ચકરડી.

પ્રયત્નો થયાં પણ હતા. પરંતુ તે સફળ ન થવાનાં કારણો એ કે, આવાં યંત્રો પર સિલાઈ બહુ ધીમેધીમે થતી અને તે પણ મજબુત ન થતી. હાથની સિલાઈની નકલ કરવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન, વોશિંગ્ટનના ઓનોંગ નામના ગૃહરથે જોડા સીવવાલા યંત્રમાં કર્યો. તેમાં બહુકેથાકની બન્ને બાલુએ અણીવાળી સોયનો ઉપયોગ કર્યો હતો. [ચિત્ર ૨, આકૃતિ ૨] આ યંત્રમાંની એવડી સોયની નીચે અને ઉપરની બાલુએ એક એક ચીપિયો હતો. યાંત્રિક યોજનાથી સોય જમારે એક પકડમાં મુપડાપણી હોય ત્યારે બીજી પકડમાં તે છૂટી રહેતી. હવે ધારો કે સોય નીચેની પકડમાં છે; આ જ વખતે બીજી કાઈ પણ યાંત્રિક યોજનાથી સોય ચામડામાં ઘૂસી, બીજી બાલુએ બહાર નીકળે અને ત્યાં બીજી પકડમાં પકડાઈ જાય અને નીચેની પકડમાંથી ફરે, એટલામાં ચામડું એક ટોંકા જેટલું આગળ ખસે. આવી રીતે ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ટોંકા મળી જતા.

દ. સ. ૧૮૪૩માં ન્યુયોર્કના મી. વીને કાપડને લાંબા લાંબા ટોંકા મારવાનું યંત્ર ગોળી કાઢ્યું. જેનો રચના ચિત્ર ૨—આકૃતિ ૧માં બતાવેલી છે. દ, વ, દર, આ હાંભારાળા ચક્રોથી કાપડ ચૂલી થઈને આગળ ખસતું; એમાં 'સ' આ ફેંકણે સોય, ફક્ત એક જ ખોસતાં રડીએ કે લાંબા લાંબા ટોંકા મારી સકાય. આ યંત્ર ધોળી, રંગારી, અને ખડી

કામ કરનારા ધણા વાપરતા. હાથમિલાઈના ટાકા માગવાનું તત્ત્વ, યજમાં વાનવું કેમ અશક્ય થયું તેનું કારણ હવે વાંચકના ધ્યાનમાં આવ્યું હશે.

(૬) હન્ટ અને હૈએ, એમનો પ્રયત્ન.—આ પછી સીવણુચત્રમા જે જે મદદની ગાંધો થઈ તે ધણીખરી અમેરિકામાં જ થયેલી છે. તે મમયે આજના જેટલી જગદી ખબરો પહોંચતી નહોતી, તેથી અમેરિકામાંના પ્રયત્નો રવતજ હતા એમ કહેવાને કંઈ દરકત નથી.

ઇ. ૧૮૩૪માં ન્યુયોર્કના હન્ટ નામના મૃદુએ પહેલાની સાકળીના ટાકાની કલ્પના છોડી આજની મર્વમાન્ય થયેલી, તાળાના આધારના ટાકાની કલ્પના ગાંધી કાઢી આવા પ્રકારના ટાકાને ઇન્લોચમા (Lock-stitch) કહે છે તેના ચત્રમાંની સોય જગત વાકવાળી હોઈ, નાકુ અણીની પાસે જ હોય છે ચિત્ર ૧-આકૃતિ ૩, ૪મા આ ચત્રનું તત્ત્વ જતાનવામાં આવેલું છે. તે ઉપરથી બે દોગ મળી સિવાઈ મળતી હોવાનું આપણા ધ્યાનમાં આવશે. વાંકવાળો સોઈમાનો દોરો ઉપરનો હોઈ, સોયથી કાણુ પડ્યા પછી સોયની જલદગતી વડે આ ઉપરના દોરાની કપડાની નીચે આટી તૈયાર થાય છે આ અટીમાંથી ચિત્રમા જતાગા પ્રમાણે એક દોરાવાળી ગરેડી (Shuttle) સામેની બાલુએ જાય અને એટલામા સોા ઉપર બેચાઈ જતી હતી સોયના દોરાથી થયેલી આટી બને કપડાની વચ્ચેવચ પડતી. પછી કાપડ એક ટોકો આગળ ખસતુ ગરેડી પ્રથમના રથને જતી અને ફરીથી ઉપરના પ્રમાણે ફરતી થતી. ચિત્ર ૨-આકૃતિ ૪, 'બ' આ ઠેકાણે બને દોરાનું બેચાણ મગ્યું ન થવાથી કેવી સિવાઈ મળે છે તે જતાવે છે. બંને ગમે તેમ હોય-પણ હન્ટને પેટ લેવાની બુદ્ધિ વહેલા સૂઝી નહો. ઓગણીસ વર્ષો પછી તેને આ બુદ્ધિ સૂઝતા એણે અરજ કરી જેના જવાબમા એને, એનો પેટ લેવાનો દક્ક જતો રહેવાનું જણાવવામા આવ્યું.

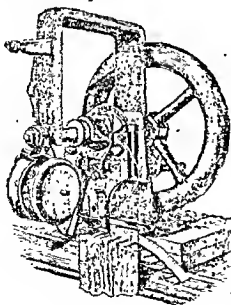
આ જ સમયે હૈએ નામના બીજા એક અમેરિકનનો પ્રયત્ન ચાલુ હતો એ બોરટનના એક કારખાનામા યાંત્રિક હતો. તેના માલિક પાસે એક મોટી શ્રીમત વ્યક્તિ રોજ ગપ્પાં મારવા આવતી. મીવણુચત્ર કાઢવાથી ખાત્રીપૂર્વક ખૂબ પસેા મળશે એની એ વ્યક્તિની સમજ હતી. માલિક મોટા કારખાનાદાર હોવા છતાં પણ એણે આ વાતને દમી દાંડી હતી. પણ હૈએને એ એક દૈવી સદૃશ પ્રમાણે લાગ્યું-અને તે કામે લાગ્યો. એના રિયે બીજા એક રમ્ય વાત પણ પ્રચારમા છે. એના ઘરની ગરીબીને લીધે, એની બેરીને લોકાના મીવણુ, ટીપણુ વગેરે કરવું પડતું તેથી એની (બેરીની) મહેનત ઓછી કમવાના હેતુથી તેનું લક્ષ સીવણુચત્ર તૈયાર કરવા તરફ લાગ્યું. એટલું ખર કે સોવવાના યત્ર તરફ તેનું લક્ષ વળનાં જ ગાંધોને માગે ફરેલા નિયમ પ્રમાણે, લક્ષદિવીએ એના પરથી પોતાની કૃપા ધણી જ ઓછી કરી નાખી. તેની કલ્પના તેના મગજમા જ રહી જત-પરતુ તેના એક અન્નિત્રે તેને આવા મંકટ વખતે મદદ કરી. બદવામા હૈએએ એને પ્રાપ્તિનો આધો લાગ આપવાનું કબૂલ કર્યું એણે થોડા જ દિવસમા એક યત્ર તૈયાર કરી તેનાથી પોતાને તથા પોતાના મિત્ર માટે, એક એક ડગલે રીઝ્યો તેના યત્રનું દંટના યત્ર માથે ધણું મામ્ય હતું પરતુ તેની શોધ માત્ર તેની પોતાની જ હતી એ વાત નિર્વિવાદ છે.

પેલા મોટા માણસે ફરેલા ચિત્ર પ્રમાણે, યત્ર તૈયાર થવા પછી પૈમાનો વગમાદ પડ્યો એવી જે કલ્પના હૈએ કરી હતી-તે જ પ્રમાણે કેટલાક વાંચકોએ પણ કરી હશે-તે ખોટી હતી. પહેલાં, લોકોને એ એક નવીન વસ્તુ છે એવી વધારે કંઈ લાગ્યું નહો. એટલે તેણે પોતાના યત્રની કરામત જતાવવા પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો પાંચ દરજ્જા એક કામ જેટલા

વખતમાં કરી આવતા તેનાથી અર્ધા વખતમાં તેટલું જ કામ મહેલાઈથી તે. શરત સાથે કરી બતાવતો. લોકોને તેની ઉપ-યુક્તતા પસંદ પડી એટલે દરજ્જાએએ એટલી ધમાલ કરી કે અમેરિકામાં તેવું યંત્ર ચાલુ થવાની તેણે આશા જ છોડી દીધી. ઇંગ્લેન્ડમાં કદાચ એ દાવશે એમ ધારી તે માટે તેણે પોતાના ભાઈને-ત્યાંની પરિસ્થિતિ જોવા માટે મોકલ્યો. ભાઈએ ઇંગ્લેન્ડમાંનો પેટન્ટ-હક્ક, કાસેટના વિવિધ યોમસ નામના કારખાનાદારને ૨૫૦ પાઉન્ડમાં વેચ્યો. તેમાં એક શરત એવી હતી કે હૈએ ઇંગ્લેન્ડ આવી, તે યંત્ર બનાવવાના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવા સારૂ નોકરીએ રહેતું જોઈએ. યોમસે તેને યોગ્ય પગારે દાખલ કર્યો. હૈએને પોતાનો ધંધો બરાબર ચાલે છે એમ લાગવાથી તે બેરાં-છોકરાંને ઇંગ્લેન્ડમાં લઈ ગયો; પરંતુ યોમસને અને તેનો, એક બાબતમાં જલદી મતભેદ પડ્યો તેથી તેને બન્યું નહિ. યોમસ તેને કહ્યું લાગ્યો કે એણે (હૈએએ) નાદુરસ્ત યર્ષ આવેલાં યંત્રોની દુરસ્તીના કામ પર દેખરેખ રાખવી જોઈએ. અને હૈએને એ ન ગમ્યું. તે પછી ઇંગ્લેન્ડમાં જ રહીને એકદમ જુદા પ્રકારનું યંત્ર તૈયાર કરવાનો હૈએએ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ આ અદેખાઈને લીધે તેનો આ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો અને અમેરિકાનો પેટન્ટ-હક્ક ગીર મૂકી તેને માતૃભૂમિનો રસ્તો પકડવો પડ્યો. અમેરિકામાં આવતાં જ એને સૌગર આદિ અનેકાએ તેના પોતાના હક્કનું ઉલ્લંઘન કરી યંત્રો બનાવવાનો સપાટો લગાવ્યો હતો એવું દેખાયું. તેથી તે બધાને એણે કાર્ટમાં બેસ્યા અને દાવો કર્યો; જેમાં એ સફળ થયો અને તેના તત્ત્વ ઉપર તૈયાર થનારા દરેક યંત્ર ઉપર સ્વામિત્વધન (Royalty) આપવી, એવો ન્યાયાધીશે હુકમ કર્યો. તેના હક્કની મુદતમાં તેને ૨૦ લાખ ડોલર સ્વામિત્વધનના મળ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ફ્રેન્ચ-સરકારને પણ તેની શોધ પસંદ પડવાથી સરકારે તેને એક પદક આપી તેનું સન્માન કર્યું.

(૭) હૈએના યંત્રની હજી થોડી

વધુ માહિતી:—હાલના બધા યંત્રોમાં સૌથ ઊભી ચાલે છે એ આપણને ખબર છે જ. ન્યારે હૈએના સૌથી પહેલાંના યંત્રમાં સીવવાનાં કપડાં ઊભાં ધરવામાં આવતાં અને સૌથ, લક્ક ફેડનારાઓની કુદાડી લાકડું ફેડતી વખતે જેમ આગળ પાછળ ચાલ છે, તેવી જ રીતે લગભગ હલનારા એક નાના ઘાંઝમાં બેસાડેલી હતી. નાકું, આજના સીવવાના યંત્રમાં વાપરવામાં આવતી સૌથો પ્રમાણે, અણી પાસે જ હતું. આધુનિક યંત્રોમાં અને હૈએના યંત્રમાં, બીજી બધી બહારની બાબતમાં પુષ્કળ ફેર ફરે તોપણ તેના યંત્રમાંની મૂળ કલ્પના એક પ્રચંડ વૃક્ષનાં મૂળમાંની માફક કાયમ છે. તે આવી છે:—૧. સોપની અણીની પાસે જ નાકું. ૨. નીચેના અને ઉપરના દોરાની

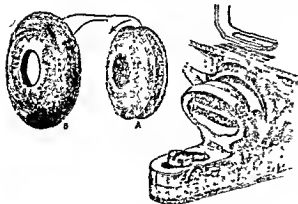

ચિત્ર ૩

હૈએનું પહેલું યંત્ર

આંદીથી મળતા તાજાના આકારના લાંકા (Lock-stitch). ૩. દોરા એની મેજે સીવતો દોર આપોઆપ આવતો જાય અને સીવતો જાય એવી યોજના.

(૮) હોશિયાર વીલસનની યોજનાઓ:--હૈએ પાવડાથી પૈસો ખેંચવા માંડ્યો

ચિત્ર ૪

(ડાબી બાલુથી જમણી બાલુ)

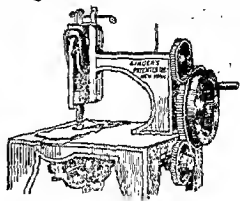
- A. દોરાની બોબીન ઉર્ફે રીલ જેમાં હોય છે તે કવચ
- B. બોબીન ઉર્ફે રીલ
- C. આક્રોડ અને રીલની યત્રમાંની જગ્યા

એ જેતાંની સાથે બીજા અનેકની કલ્પનાશક્તિઓ જનન થઈ, તેમાં વીલસન નામના સુધારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કરવો જોઈએ. પ્રથમ એક શોધ હાથ લાગ્યા પછી-તે પછીના શોધકોને પ્રથમના પેટન્ટ-દફત્રની કોઈ પણ પ્રકારે નકલ (Imitation) ન થાય એવા પ્રકારનું બીજું યત્ર બનાવવું પડતું. એટલે પાછળના શોધકની જુદી, પહેલા શોધક કરતાં વધારે છે એમ કહીએ તો વધારે પડતું ગણાશે નહીં વીચમને ઇ. સ. ૧૮૫૦ની સાલમાં જે બે યોજનાઓ ધડી કાઢી તે ધણી પ્રશસાપાત્ર ફરી અને તેને હૈએના કરતાં વધુ પૈસો મળ્યા.

પહેલી યોજના:—એક ફરતી ચકતીના પરિધની બાલુ-ધમીને એવી રીતે બનાવેલી હોય છે કે ચકતી, ગોળ ગોળ ફરતી હોય ત્યારે પરિધની બાલુ, ઉપરના સોપના) દોરાથી બનેલી આંટીમાં જરાક આધારણપણે ત્રણ ચતુર્થાંશ વર્તુળ સુધી અટકી, આંટીનો વ્યાસ વધારે છે. ત્યારપછી એક ચતુર્થાંશ જેટલા વર્તુળમાં આંટી, ચકતીની કક્ષામાંથી છૂટતી જઈ, બાલુમાં રહેલી—નીચેના દોરાવડે બેસેલી રીલના (Bobbin) કવચ (Case)ની બાલુબાલુ પડતી જાય છે. રીલના કવચની ગતિ અને ચકતીની ગતિ એકબીજાની વિરુદ્ધ દિશામાં હોય છે. રીલકવચ, એક ગોળ પોત્તી વાટકી (કાપરાના આકારની) માં બધી બાલુએથી છૂટું હોય છે. તેથી ત્યારે આંટી સોપની ગતિ ઉપર હોય ત્યારે ખેંચાઈને બરોબર પીલાયે જાય છે ને ત્યારે આંટીમાં ફક્ત નીચેના જ દોરા પકડાય છે. રીલનું ઢાંકણ (Bobbin case) જરા ઊંચકાય છે અને નીચે પડે છે.

બીજી યોજના:—સીવવાના પાટિયામાં સોપની નીચે એક ઢાંતાવાળી પટ્ટી ફરતી દેખાય છે તે ધણીને ખજર દરે. આ પટ્ટી જુદી રીતે, ઉપરનીચે અને આગળપાછળ ખસતી હોય છે. સરૂઆતમાં તે ઉપર જાય છે અને કાપડને, સોપ-પકડનાર લાંબા ઢાંડા-માંથી આવેલી નાની પટ્ટીને દાબે છે. તેથી બંને કપડાં સખત (શીટ) બેસવાથી સીવણ મજબુત થાય છે. ત્યારપછી પેલી પટ્ટી સમાન્તર ખસે છે. પટ્ટી ઉપર રહેલા ઢાંતાને લીધે કાપડ આગળ ખસે છે. પછી પટ્ટી પાટિયાની નીચે નમે છે અને કપડાને ખસાડતી વખતે જેટલી આગળ આવેલી હોય છે, તેટલી જ ખસીને પાછી પોતાની જગ્યાએ જાય છે, આવી રીતે ગતિ મેળવવા માટે કેમ (Cam) નામના-સામાન્યરીતે પીપળાના પાનના આકારની ચકતીનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

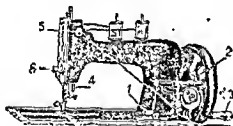
(૯) સિંગરનું યંત્ર અત ધીજી યુક્તિઓ:—હૌએની કંપનાની નકલ કરનારો સિંગર કંઈ એકદમ ડોળો નહોતો. એણે પણ એક-બે શોધો બોડીને સીવણયંત્રની સુલભતામાં વધારો કર્યો છે. યુરોપીય દેશમાં તો તેણે પોતાની વેચાણ ચાલાકીને લીધે સીવણયંત્ર એ દરેક દરેક ઘરમાંની મામુલી વસ્તુ કરી નાંખી છે. અહીંયા પણ હવે મધ્યમ વર્ગના સુખી ઘરની ઓએને “સીવવાના સંચા”ની જરૂરિયાત બાસવા લાગી છે. ખૂબ જાહેરાતથી, સુગોષિત અને મનોહર વેચવાનાં સ્થળોથી, હપ્તે હપ્તે યંત્ર મેળવવાની યોજનાથી, તેના યંત્રો આખી દુનિયામાં ફેલાવો થયો. પહેલાં નીકળેલાં બધાં સીવણયંત્રોને ગતિ આપવા માટે હાથથી જ કામ કરવું પડતું હતું. સિંગરની યંત્રે ગતિ આપવાની યોજના એટલે ઉપરની અને નીચેની દોરીને આંટી પડવાથી, (હૌએની ગરેડીને વીલસનની ફરતા આંકડાની યોજના બાદ કરતાં) કાઢેલી અર્ધ વર્તુળમાં—ચકરી અથવા ફરતી ગરેડીની યોજના છે.

ચિત્ર ૫

સિંગરનું પહેલું સીવણયંત્ર ૪, ૧૮૫૧

(૧૦) યાંત્રિક શોધોની સમાલોચના:—આધુનિક યંત્ર અતે તેની માહિતી કાઢપણુ કેકાણે જોવા મળવા જેવી હોવાથી તે વિષે લખતો નથી. ઉપરના લખાણમાં મુખ્ય શોધોનો જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. દ્રક્ત આજના યંત્રમાં સેકંડો શોધકોની શોધોનું એકીકરણ થયેલું છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. પહેલાંના શોધકોમાં દરજી તો હતા જ-તે સિવાય હૌએ જેવા યાંત્રિક પણ હતા. વીલસન અને ગ્રાન્ડર જેવા, આ યંત્રો સાથે જેમનો દરથી પણ સંબંધ થયો અશક્ય હતો એવા, એકદમ રૂઝિ પામેલા લોકો પણ આ શોધકોમાં

ચિત્ર ૬

જર્મન બેસ્ટા કંપનીનું હાથ યંત્ર.

ચર્ચ ગવા: વીલસન સુધાર હતો જ્યારે ગ્રાન્ડર એકલ હતો.

કપડાં, બોડા, ટોપીઓ, છત્રીઓ, ગાદીઓ, હોળિયરી તથા કેનવાસની વસ્તુઓ વગેરે અનેક ચીજો તૈયાર કરવાના કારખાનામાં, જુદા જુદા પ્રકારનાં સીવણયંત્રો ઉપયોગમાં આવે છે. સીવવાના યંત્રમાં એકંદર બે હગ્ગર પ્રકારો છે; એ ઉપરથી સમજી કહ્યતા આવી શકો.

શારીરિક કષ્ટ ઓછું કરવા માટે હવે વિદ્યુતશક્તિની પણ મદદ લઈ શકાય છે.

ગાદીઓ બોડવાના યંત્રમાં સીવણયંત્ર ગાદી ઉપરથી ટાંકા મારતું મારતું આગળ ખસે છે.

એક એવું પણ યંત્ર છે કે જેમાં એક લાઈનમાં બાર સોયો ટાંકા મારવાનું કામ એકી વખતે કરે છે. આ યંત્ર એક મીનીટમાં વીસ હગ્ગર ઉપર ટાંકા મારે છે.

મહારાણી વિક્ટોરિયાને પુત્ર અનતયાં પછી પ્રત્યક્ષે એ નિવેદન બહાર પાડવાનું હતું મહારાણી પાસે એ નિવેદનની નકલ ગ્લુ કરવામા આવી તેમા જણેતુ હતું, “મહારાણી અને પ્રીન્સ બંને મધૂર્ણ સુખશાંતિમા છે ”

મહારાણી એ નકલ લઈ પોતાના પતિ પ્રીન્સ આર્થર્ડ પાસે પહોંચ્યા ને તેમની સોડમા લગતા હમીને કહ્યું, ‘ પ્રિયતમ, લેખકો તદ્દન મૂર્ખ હોય છે ”

“કેમ ?” પ્રીન્સ આર્થર્ડે ચમકીને પૂછ્યુ

“જુઓને ” મહારાણીએ નિવેદનની નકલ બતાવતા કહ્યું, “આમા લખ્યુ છે કે, મહારાણી ને પ્રીન્સ બંને સુખશાંતિમા છે શુ આ ઉપગ્રી લેખ એમ ન ધારી એસે કે મારી માથે આપને પણ સુવાસ આપેલી દશે ”

પ્રીન્સ આર્થર્ડે હસીને નિવેદનમા પ્રીન્સની આગળ ઈન્ફન્ટ (ગાળક) શબ્દ ઉમેર્યો.

x

x

x

કોસ્યા મગધની નામાકિત ગણિત હતી. તેનુ વારણ્ય દેવોને પણ વ્યયમાવે એતુ હતુ. પણ પોતાના પ્રિયતમ સ્યુલિબદ્રના મમાગત્યામ પછી તે સન્માર્ગે વળી હતી છતાં મગધ-પતિ ને, તેના એ પંગિતનને ન ગણ્યમાતા, પોતાની એક વહાવા ક્યાકાન્ને એની પાસે મોજ માણવા મોકલ્યો.

કલાકારે જોયુ કે કોસ્યામા ઉલ્લાસનો અભાવ છે તેને રીઝવા તેણે ગ્લનગ્લિન પલંગમા પડ્યા પડ્યા ઝડપમાથી એક જાણુ ફેકી, ફર બગીચામા આબા પર મૂવની ફેરીની એક લૂબ વીધી નાખી ને એ લૂબ જમીન પર પડે એ પહેલા જ, અર્ધચન્દ્રાકાર ગતિમા બીજુ જાણુ ફેકી, તેની મદદથી, એ મધમવતી લૂબને જેથી લાગી તે પાસે બેઠેલી કોસ્યાના હાથમા મૂકી.

કોસ્યા કલાકારનો આશય પાગખી મર્ધ. તેના નયનમા વીજળીની ચમક ઊભગણી. તેણે તરત જ દર્પણખંડમા મગ્મવનો ટમ બનાવ્યો, તે દમ પર એક કીણી સોય બેગવી, એ સોય પર એક શિશીપુષ્પ ગોઠવ્યુ ને પછી સોજે અનકાર મછ તે, તે પુષ્પ પર નાચવા લાગી ન સરમન કળા, ન સોય ચમકી, ન કુસુમ છંદાય

કલાકાર તો મોમા આગળા જ નાખી ગયો.

“ભાઈ,” કોસ્યાએ કહ્યું, “ચકિત કા બનો ? પરમ કલા પાસે તો આ કલા કરી જ વિસાતમાં નથી ”

“એ પરમ કલા કઈ ?” કલાકારે ઊર્મિછનકની જિજ્ઞાસા દર્શાવી

“મૈયમ ” રિમત ફરકતા મુખે કોસ્યાએ ઉત્તર દીધો.

x

x

x

છૂટાં ફૂલ

આખું જગત આજે બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું છે. એક પક્ષે કૃત્રિમ લોકશાસન વાદ, અન્ય પક્ષે વિકૃત એકતંત્રવાદ. લોકશાસનપક્ષમાં મુખ્યત્વે બ્રિટન, ફ્રાન્સ, પોલાંડ ને અમેરિકા છે; એકતંત્ર પક્ષમાં જર્મની, ઇટલિ, રશિયા, જાપાન ને સ્પેન છે. તે તે રતંત્ર સત્તાઓનાં રક્ષિતરાજ્યોની પ્રજા શાસકે કેળવેલા વાદને અનુસરનાર હોઈ, પરંતુ જગત પોતપોતાના રાજકર્તાઓની પ્રજા દોડે છે. અમેરિકા, સ્પેન કે જાપાન જેવાં કેટલાંક રાજ્યો આજે હાલે તટસ્થ ગણાય, પણ એમને પણ પોતપોતાનાં રાજકીય ને સાંસ્કૃતિક હિતો જાળવવાને સમાનપક્ષે લગ્યા વિના છૂટકોજ નથી. આ રીતે આખા જગત પર આજે સુદૃઢતાનું તાંડવનૃત્ય એકાદ રહ્યું છે.

લોકશાસનપક્ષ પાસે મંજૂઆજ્ઞા, કાચો માલ અને દ્રવ્યની વિપુલતા છે; એકતંત્ર પક્ષ પાસે દાનવી જુરસો, યંત્રજળ ને સુદૃઢિયતા વિશેષ પ્રમાણમાં છે. પરિણામે કાણુ દારૂનો કાણુ છતરો? કહેવું મુશ્કેલ છે; પણ આ ધર્પણ અર્થજગતને ખુવાર કરી નાખશે એવી કાંઈથી ના કહી શકાય એમ નથી.

આ ખુવારીનાં મૂળ ક્યાં છે?—આજનું જગત અને કોનો શાસકવર્ગ ન્યાયનાં મૂળ તરવેને વીસરી ગયાં છે. આજનો લોકશાસનવાદ એ સાચું પ્રગતંત્ર નથી, પણ કાંઈ એક વ્યક્તિની શક્તિ, બુદ્ધિ અને સ્વદેશપ્રીતિ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકી શકવાની પ્રગતી અશક્તિનું અથવા તો એવી વ્યક્તિના અભાવનું પરિણામ છે. આજનો એકતંત્રવાદ સર મુખત્યારોનું એવું સ્વરૂપ સર્જે છે કે જે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, મૌલિક બુદ્ધિવિકાસ કે શાંતિનો વિકાસ નથી થવા દઈ શકે. લોકશાસનવાદ મૂડીવાદને જન્માવે છે; એકતંત્રવાદ લશ્કરવાદને પ્રેરે છે. લોકશાસનવાદી દેશોમાં રાજકર્તાવર્ગની ચૂંટણી ન્યાય, નીતિ, શક્તિ, બુદ્ધિ કે પરમ પ્રેમભર્તી વર્ગમાંથી નથી થતી, પણ જેઓ પ્રચાર કે પૈસાની હોજી ઉઠાડી શકે છે તેમનામાંથી, યદ્ય જાય છે. ત્યાં પ્રગતના સદ્ગુણો રાજકર્તાઓને નથી દોરતા, પણ રાજકર્તાઓએ વિકસાવેલા તે દ્રવ્યની કાચળીઓએ જન્માવેલા પ્રચારથી હારેલાં વર્તમાનપત્રોએ પ્રેરેલી પ્રજા રાજકર્તાઓને દોરવાના ખોટા ગુમાની શિખરે બેઠી, આજ્ઞાપાલન અને શ્રદ્ધાનાં તરવો વીસરી જાય છે. એકતંત્રવાદમાં સરમુખત્યારો પ્રગતી ગુણદૃષ્ટિએ પ્રભુ નથી હોતા, લશ્કરી દૃષ્ટિએ આગેવાન હોય છે. તેઓ પ્રગતના સમગ્ર ગુણોનું એકાકરણ નથી કરી શકતા, પ્રત્યેક પ્રજાજનમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ પાડવા મથે છે.—પરિણામે જ્યારે તેઓ આઘમી જાય છે ત્યારે પ્રજામાંથી પ્રતિબિંબો અદશ્ય થતાં પ્રજા નિસર્વ બને છે. આમ આજે ન્યાય અને સત્તવજૂલી સંસ્કૃતિઓના પરિણામે; પ્રચાર, પૈસા કે દાનવીજળ જગત પર શાસન ચલાવે છે ને નિર્બળ કે ગુણવાન પ્રજાઓને પોતાની ચક્રીમાં પીસી નાંખે છે.

જગત મહાબુદ્ધના વિજેતાઓમાં જે ન્યાયદૃષ્ટિ હોત તો આજનું બુદ્ધ જન્મ્યું જ ન હોત. વર્તમાન સરમુખત્યારોમાં જે શાંતિ અને વિશ્વાસ જન્માવવાની શક્તિ હોત તો એક ડાન્ઝીગને માટે આખા પોલાંડ અને જગતને ન સળંગવા દેવાનું પોલાંડના રાજકર્તાઓને

સમગ્રવધામાં તેઓ સહેજે સફળ થઈ શક્યા હોત. પણ આજની મંસ્કૃતિઓનાં મૂળમૂલ તત્ત્વોમાં એટલો વિકાર રમી રહેલો છે કે હુદયને પાને, પરસ્પર ઘર્ષશુથી એમનો નાશ જ નિમિત્તો જણાય છે.

પચાસ કરોડની પ્રજા પર શાસન કરતા ધિટનને આઠ કરોડનું મંખ્યા બળ ધરાવતું જર્મની હંછેડી શક્યું છે કેમકે જર્મની જાણે છે કે એ પચાસ કરોડમાં માનજ કરોડ જીવતાં છે, તેનાળીશ કરોડ તો મુએલાં છે. જો ધિટને સાચો ભોક્ષાસનવાદ દાખવ્યો હોત, જેના પર શાસન કરે એ દરેકના જીવનસુખની એણે જોખમદારી સ્વીકારી હોત, અત્યેક પ્રજાજનના સ્વતંત્ર વિકાસને સંભવિત રાખ્યો હોત. પ્રજામાત્રને એકજ નજરે નિહાળી હોત; હોદ નિસ્તવ બને એ કરતાં તે સ્વતંત્ર બની જાય એને વધારે ગહેતર ગમ્યું હોત, તો આજે જગતમાં એ અજીત હોત પાંગ્રીશ કરોડ ગુલામ દિદીઓના વ્વામીતરીકે આજે એની કોઇને દરકાર નથી. પાંગ્રીશ કરોડ સ્વતંત્ર દિદીઓના મિત્ર તરીકે જગતમાં એનું કોઈ નામ ન લઈ શકત.

આજે પરતંત્ર પ્રજાઓને જીવન નથી, સ્વતંત્ર પ્રજાઓને શાંતિ નથી. એકતંત્રવાદને પ્રજાસત્ત્વ નથી, ભોક્ષાસનવાદને આત્મા નથી. પરતંત્ર પ્રજાઓની લૂંટથી સ્વતંત્ર પ્રજાઓ એવી કાલી ગઈ છે કે તેમને ધર્મામૂલક આક્રેશ થયો છે. પરિણામે જ્યાંસુધી વિજયનાં ગુમાન ન જુલાય, પરાજિત પ્રજાઓના જીવનના વિકાસની જવાબદારી ન સ્વીકારાય, ગુલામ રાષ્ટ્રોને ગળેથી ધીમેધીમે દૂર કરી વિજેતાઓના ભાદ્રે આજી ન કરાય, જીતમાત્ર અત્યે રાજપિતૃધર્મ દાખવતો સંસ્કૃતિ-સમન્વય ન મધાય, ત્યાંસુધી જગત પર સુખનો સૂર્ય નથી પ્રગટવાનો. પરસ્પરના સર્વનાશના આસપાસી એલાતાં યુદ્ધો જગતની કાઈપણ પ્રજાને સુખી નથી બનાવી શકવાનાં.

આજની પરસ્પરવિરોધી મંસ્કૃતિઓ માનવીને દેવ તો નથી જ બનાવતી, પણ એની માનવતા મૂંઢવી લઈ, ભાટો એને દાનવ બનાવી દે છે. યુદ્ધ માનવી માટે કદાચ અનિવાર્ય હશે પણ યુદ્ધને પણ પોતાની મર્યાદા અને મંખમો હોઈ શકે છે. આજનું યુદ્ધ માનવો નથી લડતા દાનવો લડે છે. તેમાં બિનલશ્કરી પ્રજાઓની પણ સલામતિ નથી જળવાતી, શસ્ત્રનો સંયમ નથી સચવાતો, યુદ્ધના ધર્મ નથી પળાતા. સર્વમંદારની પ્રતિજ્ઞા લઈ એલાતાં દાનવી યુદ્ધો એ યુદ્ધ નથી, ખૂનોની પરપરા છે.

x x x

ધિટનનું પ્રજાબળ આજે નીચે પ્રમાણે છે—

ઇંગ્લાંડ	- ૩,૭૩,૫૪૯૧૭	હિંદ	- ૩૫,૧૩,૯૯૮૮૦	ઓસ્ટ્રેલિયા	- ૮૯,૫૬૧૭૯
વેસ્ટ	- ૨૫,૯૩૦૧૪	જાપાન એશિયા	- ૫૫,૫૭૨૦૩	ઓસનીયા	- ૪,૧૨૫૪૬
સ્કોટલેંડ	- ૪૮,૪૨૫૫૪	ઉત્તર અમેરિકા	- ૧,૦૬,૬૫૬૨૨		
ઉત્તર આયર્લેંડ	- ૧૨,૫૬૩૨૨	મધ્ય	- ૫૧૩૪૭	કુલ	—
પરસુરણ ટાપુઓ	- ૧,૪૨૩૬૯	દક્ષિણ	- ૩,૧૪૦૩૪		૪૯,૪૮,૭૦૧૦૪
જાપાની યુરોપ	- ૩૫,૭૨૮૩૯	વેસ્ટ ઇન્ડીઝ	- ૨૦,૫૦૩૫૧		

ગુનાઇટ્સ કોંગ્રેસ (ઇંગ્લાંડ, સ્કોટલેંડ, ઉત્તર આયર્લેંડ, ટાપુઓ)ની કુલ વસતી આજે તો ૪,૬૧,૮૯૧૭૬ માણસની છે. પણ એ વધારો તો છેલ્લાં સવાસો વર્ષમાં થયો છે:

ઈ. સ. ૧૮૦૧માં	- ૨,૦૮,૯૩૫૮૪	ઈ. સ. ૧૯૩૧માં	- ૪,૪૭,૬૦૪૮૫
„ ૧૮૬૧માં	- ૩,૧૪,૮૪૬૬૧	વર્તમાન	- ૪,૬૧,૮૯૧૭૬

ઇંગ્લાન્ડની આવક, તેની મરુદ્ધિ, તેનો સોનાનો જથ્થો વગેરેમાં પણ છેલ્લા સત્તર વર્ષથી એટલે જ વધારો થતો આવ્યો છે તેમાં પણ છેલ્લા કેટલાં વર્ષોથી તો એની હદ જ નથી રહી ૧૯૦૧નું તેનું મામાન્ય બજેટ ૨૮,૯૬,૪૧૦૬૭ પાઉન્ડ હોય તે, વધીને ૧૯૩૬માં ૧,૯૩,૯૨,૦૪૦૦૦ પાઉન્ડ બન્યું છે.

૧૯૩૬માં તેનો સોનાનો જથ્થો ૨૦૦૧,૦૦૦૦૦ પાઉન્ડો હતો તે ૧૮૩૭માં ૩૧ ૩૭ ૦૦૦૦૦ પાઉન્ડો બન્યો તે ૧૯૩૮માં તે ૨૨,૬૪,૦૦૦૦૦ પાઉન્ડની હતી. પરોચો

x

x

x

પર્વો અને ક્ષમાપના—

જગતનું વાતાવરણ આજે ડહોળાઈ ગયું છે, પ્રેક્ષકો અસ્થિતતાના જગતમાંથી ખાલી છે લોહીની તરસ મિત્રાવ ક્યાય જીજ્ઞાસાના નથી જણાતી—ત્યારે પણ દિદી પ્રજા મંથન જગતની શાંતિનો અને પુણ્યનો સંગમનો અને રસિકતાનો, અહિમાનો અને પ્રેમનો ભાગ જીમળી શકે છે, પવિત્ર દિવસોની શાંતિથી ઉપાસના કરી શકે છે એ દિદી સમાજ બધારણના ધર્મચાતુર્યની બુદ્ધિપ્રમાના વિજયચિન્હ છે, શ્રદ્ધાનો અજબ નમુનો છે.

સ્નાન, દાન તપ, સમ ને રસપૂર્વક શ્રદ્ધાથી હિંદુ પ્રજાએ પવિત્ર અધિક શ્રાવણ માસ જીજ્ઞાસો તે પછી ગોમુવ અષ્ટમી—નંદકિશોરના રસિક, પ્રમદ અને વીરતાભર્યા શ્રવણ એ દિને પુણ્યગાન ગવાયા, હિંદના એ મહાત્મા યોગીવરની હૈયાના દેવ તરીકે વાર્ષિક સ્થાપના કરાય.

શ્રાવણ વદ બાદમી ભાદ્રપદ સુદ ચોથ—જેનોનું પવિત્ર અડવાડિયુ—મહાપર્વ પર્યુષણ ને પર્વ દરમિયાન શાંતિ અને ગયમ, તપ અને ધ્યેય, ભક્તિ અને પૂજન, ઉત્સવ અને નિર્દોષ આનંદ સમાજની એકેએક વ્યક્તિને પ્રેમભર્યા સંસર્ગમાં લાવે છે, જે પર્વમાં આદિનાથથી માડી પ્રભુ મહાવીર પર્યન્તના પરમ પુરુષારથના પુણ્યગાન ગવાય છે, જે પર્વ રમીએના-તપસ્વીએના પૂજન કરાવે છે, મામા-યોગી પણ સયમ પ્રેરે છે, જે પર્વ આખા દરમિયાન અણગણમાં પણ થયેલી ભૂલોની ક્ષમા મગાવી માનવ-હૈયા પરથી મેલ ધોઈ બે છે એ પર્વની પવિત્ર મુદ્ધિ સાથે અમે પણ પ્રત્યેક મિત્રની-વાચની-શ્રવમાનની, જાણ્યે અજાણ્યે પણ થયેલી ભૂલ મારે, ક્ષમા માગીએ છીએ.

ખુલાસો:—

મુખ્ય લેખક અને વ્યવસ્થાપકની અનિવાર્ય ગેરહાજરી તેમજ આવણી તહેવારોને અંગે આ બેડ પંચે દિવસ મોડો બહાર પડે છે, એ જ કારણે આ અકસ્માત અન્ય પરિણામ તારા તણખા, નોંધ આદિ—વિષયો લઈ શક્યા નથી, તેમજ બીજી પણ કંઈ ક્ષતિ રહી જવા પામી હોય તો—વાચકમિત્રો અને આદ્યકળ-ધુઓ એ દરમિયાન કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ આવતા અંક એ બધી ખોટ પૂરી પડશે.

વિનંતિ—

જે જે સદ્ગુહરથો કે ગરથાઓને 'સુવાસ' નમુનાના અંક તરીકે મોકલા છે તે તે બધુઓ કે સરથાના મચાલકો 'સુવાસ'ના આદ્ય રહેલા ન હોતા મનથી પોતાની ઈચ્છા તરત લખી જણાવે એ આનું વિનંતિ પ્રત્યે કરીથી દરેક મિત્રનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ અને એવા દરેક સદ્ગુહરથ પામેથી તે સળધી ત્વરિત ખુલાસાની આશા રાખીએ છીએ.

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानांजनशलाकाया ।
नेत्रमुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥

संवाक

रत्निलाल त्रिलुवनदास शास्त्री

૧	મિત્ર યુગલને [કાવ્ય] ...	નાતમ. ...	૨૫૧
૨	કિરણનાં બાણ [કાવ્ય] ...	અરેશર ફરામજી ખનરદાર	૨૫૨
૩	તેલુગુ સાહિત્યનાં બે રત્નો ...	મીમનપાલ મંધવી	૨૫૩
૪	આપણને હાંકી કાઢશે... ..	બારાસ	૨૫૭
૫	આશા [વાર્તા] ...	હાનુશકર નીલકંઠ આચાર્ય...	૨૫૮
૬	માત્ર કૌમાર-ભંગે [કાવ્ય] ...	મૂળશકર જોશી ..	૨૬૧
૭	યુદ્ધ અને આર્થિક ઊથલ-પાથલ	નર્મદાશકર હ. વ્યાસ	૨૬૨
૮	આમસેવા ...	રમણલાલ વસનવાલ દેસાઈ	૨૬૭
૯	સ્વાતિ-પિન્ડુ ...	કાન્તિલાલ ગાધી...	૨૭૦
૧૦	જીવન ઝરણાં ...	પ્રમા ...	૨૭૨
૧૧	વટપદ (વડાદરા)ના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો ...	૫ લાલચંદ્ર જી ગાધી	૨૭૫
૧૨	લાલચંદનો લાલ [વાર્તા] ...	ઈ ન ..	૨૭૬
૧૩	નેપાળ-સ્વર્ગસીડી ...	નરમિત ...	૨૮૨
૧૪	હિંદ-દર્શન ..	નિકોલસ રોરિક...	૨૮૯
૧૫	અન્ધ-પરિચય .	...	૨૯૧
૧૬	ગાયત્રી ...	...	૨૯૬
૧૭	તારા-તલુખા ...	...	૨૯૭

લવાજમ

અંકો અને ભેટના ટપાલખર્ચ સાથે--

વિદ--

૩-૪-૦

ખર્ચા--

૩-૮-૦

પરકેશ--

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખખરના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કપર પેજ ન ૩	દોઢા ભાવ
૧ પાનુ	૪૦	૨૧	૮	કપર પેજ ન ૪	ખમણો ભાડ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કપર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૧	૮	૩	બે કપર	૨૫/૮ વધારે

જાહેર-ખખર ફેવરમણી દરેક વખતના ૧૨ ૧/૨ વધારે

નિયમો-યોજના

‘સુવાસ’ ને પ્રગટ થવાની નિશ્ચિત તારીખ અગ્રિય મહિનાની પાંચમી છે. પણ ફટલાક અનિવાર્ય યંયોગોથી, ગયા અંકની જોમજ, આ અંક પણ પંદર દિવસ મોડો બહાર પડે છે. આવતા અંક પણ તા. ૨૦ મી એ બહાર પડશે. આશા છે કે વાચકો આ દીવં માટે અમને દરગુજર કરશે. નિયમિતતા વધુમાં વધુ જરૂરી હોવા છતાં ‘સુવાસ’ એને માટે પોતાના વિશિષ્ટ ધોરણનો ભોગ આપી શકે એમ નથી; પરિણામે એને થોડીક રીત નભાવી લેવી પડે છે.

લેખકોને અને અનેક પ્રકારે સમવક્તાઓ આપી છતાં મોટા ભાગના લેખકો વાંચનાં પણ ફટાણી જવામ એવી કાટિની ચોક્કસાંધ વાર્તાઓ કે કવિતાઓ મોકલાવી આપે છે. તે પાછા મોકલતાં કે તેના લેખકો સાથે પત્રવ્યવહારમાં ઊતરતાં અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ નડે છે. એટલે એવા લેખો મંજૂરમાં હવે અને, તે પાછા મોકલાવવા માટે સાથે જ ટપાલ-ખર્ચ નહિ મોકલાવેલ હોય તો, કાંઈ પણ પ્રકારની જવાબદારીમાં ઊતરીશું નહિ આજ-સુધીમાં વધી પડેલ લેખોમાંથી કુર્ક પલ્લ યોગ્યતા ધરાવતા-સમગ્ર બધા જ, અમારા ખર્ચે, પાછા મોકલી દેવાયા છે. હવે પછી ઉપરનો નિયમ લાગુ પડશે.

‘સુવાસ’ માં સ્થાન મેળવવા ઈચ્છતા લેખકોએ માદ રાખવું પડે કે, તેઓ ચૂંટણી મને તે વિધવની કરી શકે છે પણ તેમાં તલસ્પર્શતા, જાણારુદિ ને કલા એ અનિવાર્ય અંગો છે. વિદ્યાપીઠના કોરાને ન સ્વીકારનાર પીઠ લેખકોને પોતાની સ્વતંત્ર નોટણી માટે છૂટ આપવામાં આવતી હોવા છતાં આમાન્ય મંયોગોમાં તે કોરાની નોટણીને જ અત્યસરતું જોઈએ. જવાબ આપવાએજ સ્વીકાર્ય લેખોની એક આવાગિયાની અંદર પહોંચ અપારો. ને અમપૂર્વક તૈયાર થયેલા કે સ્વીકારી શકાય એવી સ્થિતિના છતાં અલકાશના અભાવે એક-બે મહિનામાં પ્રગટ ન કરી શકીએ એવા લેખો અમારા ખર્ચે પાછા મોકલારો.

લેખક, ગ્રાહક અને મહાવક-મિત્ર કે વાંચક-એ ત્રણે કોર્મ પણ સામાયિકનાં આવરપક અંગો છે. એ ત્રણેના માર્ગ વધારે સરળ બને અને એ ત્રણે એકમેકને તેમજ માસિકને મદદરૂપ થઈ પડે એવી મંચીન યોજનાઓ ઘડવાની અમારી ઉમેદ છે. એની પ્રાથમિક ભૂમિકારૂપે એ ત્રણેનાં વિશિષ્ટ મડળો સ્થાપના વિમાર્ણ છે.

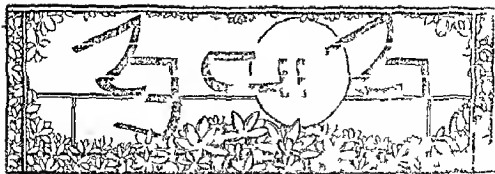
લેખકમંડળ—‘સુવાસ’ ના અત્યાસુધીના અંકમાં ને લેખક એજામાં એજાં પંદર પ્રાનાં લખ્યાં દરો અથવા સર્વોત્તમ કાટિનો ગણી શકાય એવો એકાદ પણ લેખ લેખો દરો તે દરેકને ‘સુવાસ’ ના લેખકમંડળમાં ગણી શકારો. નવા લેખકોમાંથી ને એમાં

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વેધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૧
૩ કાવદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સતતનિનિપમન	૦-૮
૪ અધોગત્રા (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૪
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૧
૬ ખાંચણાં (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમુજી વાતો	૦-૪
૮ ભવાદત્વી	૦-૪	૪૩ ભણી ભાભી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જવાના પત્રો (કસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૫ માંદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પમંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણીનો શોખ	૦-૧
૧૩ કૌર્મ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણુકોવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પ્રણય ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધકતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સામુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાવચનું અદાન	૦-૧
૧૯ ભુતના ભક્ષા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નેવલકથા	૧-૮
૨૦ વિપત્તિ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકથા (રમુજી)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ઔષધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાધિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોઝા (કોળી ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (જે.ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ગરજા (રમુજી)	૧-૮	૬૦ ગોરખાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા માહ મુકળે"	૧-૦	૬૧ મેઝમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રમુજી)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપટ્ટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ મુણીવલ્લ મુદિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાનંદ્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૃથલુ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી સંધ્યલગ્ન	૦-૩
૩૦ ચોખાસીનું ચક્કર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રઝીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ મંસારદશન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિષેક	૦-૬	૬૮ જુમિમાતા આનંદમ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ રટવનું શસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સુહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હાસ્ય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તેમાં ૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છુટાં પણ મળી શકશે. ૧૨ પૈસા.
લખા: શ્રીશક્તિ, કેળાંપીક, સુરત

અજ્ઞાનતિમિગન્ધાના જ્ઞાનાજનશલાખ્યા ।
નેત્રમુન્મોહિત યેન તસ્મ શ્રીગુરવે નમ ॥

પુસ્તક ૨ જી]

વિ મ ૧૯૮૫ : આશ્વિન

[૫૫]

મિત્ર યુગલને-

નોતમ

(વમતનિન ।)

વહાલા ! તમે નવ હજૂ પ્રણયી તમારા
છો હોય મુગ્ધ ઉર, લેખન પહાર ન્યારા,
માનો ભલે ઉભય અતઃ એકતારા
સવાઈ સાધી રટતા 'પિયુ', 'પ્રાણપ્યારા !'
હોયે કને પથર, ટાકણુ ને હથોડો
તેથી જ શુ બની જઈશ હુ શિલ્પી થોડો ?
કે સાભળ્યે મધુર ચડુલગાન કડુ
શેલે સમે અમર શાયર ધૈશ હુ શુ ?
વહાલા ! તમે નવ હજૂ પ્રણયી ભલે ના !
કિન્તુ ભવિષ્યમહીયે તમ આત્મતાને
ના જાય મૂક ચઈ, ચેતનનો કુવાળો
જો '૨' વહત કલકજત એકધારો,
ને ધૈર્ય ને પ્રણયથી મન, દેહ, હૈયા
અદ્વાલથી સનત ઢેળવવા મથો, તો
માધુર્ય, ગાર્દવ અને ઉર મૌઘ્યમાથી
કઠારી આપ શકશે નમૂનો કલાનો !

કેરણનાં બાણ*

અરેશર ક્રમભૂ ખખરદાર

(ગગ ગાઠ-તાલ દાદરો)

અહો ! આવે અંધારાં બિડતાં,

કોઈ માંડો કિરણનાં બાણ !

અહો આલ આ આલ્યાં બૂડતાં

કોઈ તારો તણાતા પ્રાણ !—

મુવ.

સૂર્ય શું અતે હૂબ્યો સદાનો,

હૂબ્યા શું સર્વ પ્રકાશ ?

આલનાં અંતરણ શું ખૂટયાં ને

બૂઝાયા હૃદય હુતાશ રે ?

કોઈ માંડો કિરણનાં બાણ !—

અહો !

દિવ્યતા દિનની શું આખર દટાઈ,

સૂકાયા જ્યોતિના ધોધ ?

અંધારે એવો શું આંટિયો દે આ

ભોંય પડ્યો દિનજોધ રે ?

કોઈ માંડો કિરણનાં બાણ !—

અહો !

વાદળની ખરી પાંદડી, ને

બિડયાં સૌ અવનિનાં તેજ;

આલ બિનાં બિનાં આંધુ વરસશે:

આખર એ જ શું ફેજ રે ?

કોઈ માંડો કિરણનાં બાણ !—

અહો !

અંધારે અવનિ ને આલ ઢંકાશે,

ઢંકાશે આત્માનાં નૂર;

જ્યોતિની પાંખ શું એમ કપાશે ?—

હાલ ! વિધાતા ફૂર રે !

કોઈ માંડો કિરણનાં બાણ !—

અહો !

તારલા, આવો ! ચંદ્ર, પધારો !

રાખો ઉર જ્યોતિની યાદ !

જ્યાં સુધી અંધારાં વીધી ન ઉતરે

પાછો એ સૂર્યપ્રસાદ રે !

કોઈ માંડો કિરણનાં બાણ !—

અહો !

તેલુગુ સાહિત્યનાં બે રત્નો

શ્રીમનસાલ સંઘવી

શ્રીનાથ—‘ઓ આંધ્રપતિ ! મને અંબર ને કરતુરી, કવંડર ને અત્તરો આપ. ને હું—સંગીતના સૂટ રેલતી મોઢક કન્યાઓનાં ઝીણાં ચીરમાથી દોરતી એની માઢક સુવાસમાં ઝીલ્યા કરીશ.’

પોતાન—‘કવિતા બાલકુમારી છે, આંબાની મંજરી સમી સુકોમળ છે. એને દુહા રાગઓને ન વેચો. એ શરમભર્યા વેચાણની રસવતી માણવાને બદલે કવિ ખેડૂત બને, બાળબચ્ચાંનાં પેટ પૂરવા મગ્ગર ઘઈ ખેતરોમાંથી કંદમૂળ ઉખેડે એ વધારે ઉમદા છે.’

ઉપર પ્રમાણે પરસ્પરવિરોધી વૃત્તિઓ દાખવનાર, એક રસરાગવી તો બીજો ભક્તરાગ, એક સરસ્વતીનો પ્રિયતમ તો બીજો એનો પુત્ર, એક નરપતિઓની સાથે જમનાર તો બીજો ‘પ્રભુ, પ્રભુ,’ પોકારતાં બંબલેશમાં રોટલાના દુકાથી ચંતોલ પામનાર, એક શ્રીનાથ બીજો પોતાન—બંને તેલુગુ સાહિત્યનાં ઝળહળતાં સમકાલીન રત્નો છે. શ્રીનાથ ઇ. સ. ૧૩૬૫માં જન્મી ૧૪૪૦માં પંચત્વ પદ્યે, પોતાન ૧૪૦૦માં જન્મી ૧૪૭૫માં સ્વર્ગે ગયો.

ચૈદમી—પંદરમી સદીમાં આંધ્રદેશની જહોજલાલી અનુપમ હતી. ત્યાં રેડીવંશના રાજવીઓ રાજ્ય કરતા હતા. એ રાજવંશ કલા અને સાહિત્યનો, પ્રેમ અને લક્ષિતો, વીરતા અને સૌંદર્યનો, રચાપત્ય અને સંસ્કૃતિનો, ઝમ અને મહત્તાનો પૂજક હતો, આંધ્રદેશ અને પ્રગતના વિકાસમાં એ રાજવંશનો ફાળો અનન્ય છે. જે જે દ્રવ્ય કે કલાની પોતાના દેશમાં તેમને નૈસર્ગિક ઉણપ જણાયેલી તે તે કલા કે દ્રવ્ય જ્યાં જ્યાં મળે ત્યાંત્યાંથી ખેંચી લાવી સ્વદેશમાં તેમણે તેનાં મૂળ રાખેલાં. ઉત્તરેથી અત્તરો, પંચત્વમાંથી કપૂર, ગોવાથી કરતુરી ને દક્ષિણેથી મોતી લાવી—સંભવિત ઉલ્લેખોની દેશમાં રચાપના કરી આંધ્રને તેમણે સર્વાંગ સુંદર બનાવેલું.

એ રાજવીઓ કલા કે સાહિત્યના કેવળ પૂજક જ નહોતા. તેઓ પોતે પણ કલાકાર કે સાહિત્યકાર હતા. પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં ઘણા વેનમૂપાળ નામના રાજવીએ શંકરાચાર્ય કૃત ‘અમરૂશતક’ની ટીકા લખેલી છે. કુમારગીરી નામના રાજાએ એક વૃદ્ધના પ્રયંક યજ્ઞને કારી એમાંથી એક સ્વર્ગીય આનંદમહેલ બનાવેલો. ધૃષ્ટીને સ્વર્ગ બનાવવાની એ રાજાઓની ભાવના હતી, અને તે કેટલેક અંશે સફળ પણ થઈ. આવા રાજાઓના શાસનકાળમાં કવિ, કલાકાર કે સાહિત્યકારોને મારે વિકાસનાં દરેક દાર ખુલ્લાં રહે એ સ્વાભાવિક છે.

આ રાજાઓની વિદ્વત્સલા, વિક્રમ કે જોગની રાજસલાની જેમ કવિરત્નોથી હરહંમેશ ભરેલી જ રહેતી. પણ એ બધા કવિઓમાં અમર નામના રાજા જનાર, પોતાની પાછળ અપૂર્વ વૃત્તિઓ મૂકી જનાર શ્રીનાથ ને પોતાનનું સ્થાન તો અનોખું જ છે.

શ્રીનાથ તેજસ્વી, સોદામણો, વિદ્વાસી, મળતાવડો ને ગર્વની મૂર્તિ સગો હતો. પોતાન સાંત, વૈરાગ્યશીલ, સમભાવી ને એકાંતવૃત્તિનો હતો. શ્રીનાથે બાળપણથી જ કવિતાકૌશલ

ચરણે ઝૂકાવ્યું. પોતન સંસારથી વિરક્ત થઈ શિશુ વગેરે જ સંયમ સાધવાને જંગલમાં ચાલ્યો ગયેલો—જ્યાં એક યોગીની પ્રેરણાથી તેના હૃદયમાં છૂપાયેલી સરસ્વતી પ્રભુના નામે પ્રકટી નીકળી, અને તેલુગુ બાપાને પ્રેમભક્તિભરી કવિતાનો ભંડાર મળ્યો.

શ્રીનાથની પહેલી કૃતિ સમસતિ—જેણે આંધ્રના વિદ્વાનોને ચક્રિત કરી મૂકેલા. તે પછી તેણે યુવાનવયે જ શ્રીહર્ષના સંસ્કૃત મહાકાવ્ય નૈષધનો “શૃંગારનૈષધ”ના નામે તેલુગુ બાપામાં અનુવાદ કર્યો; ને તેની કીર્તિ હિંદુલોકમાં ફરી વળી.

તે સમયે સંસ્કૃત મહાકાવ્યોને અપૂર્ણ લેખાતી પ્રાંતિક બાપાઓમાં મૂળનો ગૂઢાર્થ, શબ્દચમત્કૃતિ, રંગદર્શન, કવિત્વપ્રવાહ, પ્રયુક્તતા અને સુમધુર પ્રભાવ જળજીને, ઉતારવાં અસંભવિત ગણાયેલાં; અને આજ સુધી એ ગણતરી કાયમ જ છે. અને તેમાં પણ નૈષધ મહાકાવ્ય તો અર્થઆદુલ્યમાં એટલું અનેકરંગી છે કે તેને ખીજી બાપામાં ઉતારવું તો સં, સંસ્કૃત લેખાના સંપૂર્ણ અભ્યાસ અને કાવ્યક્રીડનશક્તિ વિના મૂળમાં જ એને સમજવું મુશ્કેલ થઈ પડે. આ કાવ્યનો શ્રીનાથે કરેલો અનુવાદ કેવળ બાપાંતર જ નહોતું. મૂળનું સુમધુર પ્રતિબિંબ હતું. ક્યાંક ક્યાંક તો એ મૂળની છટાને પણ ટપી ગયેલું છે. ગુજરાતીમાં જે સ્થાન કેશવ હ. ધ્રુવના ‘ગીત ગોવિન્દ’ના અનુવાદનું છે તે કરતાં પણ તેલુગુમાં ‘નૈષધ’ના એ અનુવાદનું વિશેષ સ્થાન છે. શ્રીનાથના યુગમાં મૂળ કાળમાં ટટસ્વીક અશુદ્ધિઓ કે ત્રુટિઓ પ્રવેશી ચૂકેલી પણ પાછળથી એનું સંશોધન થતાં જણાયું છે કે શ્રીનાથનો અનુવાદ એ ત્રુટિઓવાળા કાવ્ય કરતાં સંશોધિત કાવ્યની વધારે સમીપ છે.

નૈષધના એ અનુવાદ પછી તો શ્રીનાથ આંધ્રનો પ્રિયતમ થઈ પડ્યો. આદિપતિએ તેની ભિત્રતામાં જોરવ નિહાળ્યું. શ્રીનાથની કલમને પણ ઉત્સાહભર્યો વેગ મળ્યો. તેણે ‘મહાવિરાટ ચરિત્ર’, ‘ભીમેશ્વર પુરાણ’, ‘કાશીખંડ’, ‘પડિતારાધ્ય ચરિત્ર’, ‘શિવરાત્રી માહાત્મ્ય’, ‘હરવિલાસ’, ‘વલ્લભાબુદ્ધય’, ‘શૃંગારદીપિકા’, ‘વીદિ નાટક’ અને ‘પલ્નાટી વીર ચરિત્ર’ વગેરે ગ્રંથો એક પછી એક તેલુગુ સાહિત્યને ચરણે ધરવા માંડ્યા.

આ દરેક ગ્રંથમાં વીર કે કરુણ, શૃંગાર કે વિનોદ—રસ. તેના પરમચુંદર સ્વરૂપમાં વહે છે. ક્યાંક તે સરિતાની જેમ શાંત બને છે, ક્યાંક સાગરની જેમ ધૂધવી જોઈ છે. શ્રીનાથની એકેએક કૃતિનું દર્શન કરાવવાને તો એકાદ અ-ચ જોઈએ; એટલે તેલુગુ સાહિત્યમાં અમર અને અપૂર્વ લેખાતી તેની એ મૌલિક કૃતિઓ—‘વીદિનાટક’ અને ‘પલ્નાટી વીર ચરિત્ર’નાં દર્શનથી જ સંતોષ પામીશું.

‘વીદિનાટક’ વારાંગલની સામાજિક સ્થિતિ વર્ણવે છે. તેમાં ત્યાંનાં રસમંદિરો ને ગણિકા-ગારો, કુસુમજ્યન્તરો ને વિલાસમવનોનું આબેહ્રમ ચિત્રદર્શન કરાવાયું છે. તેની પંક્તિઓમાંથી કૃતી માદક શૃંગારની ખુશખો પ્રકુલ ને મોહક લાગે છે. ક્યાંક ક્યાંક કવિ શૃંગારને છેલ્લે પાટલે જઈ બેસે છે. કુસુમનાં બાણ ચૂંચતી લલનાઓનાં વદનને પ્રેમભરી નયોતે ચમકાવતાં તે વિલાસની પણ હલ યોગી જાય છે. હારવરસ પણ આ કૃતિમાં એટલો જ ખીલી જોડેલો છે. પ્રેમાઓનાં ગાંભીર્યને કે રક્ષિકાઓના ઉકળાટને વિનોદથી મહવાની કવિની કલા સિદ્ધહરત જણાય છે. કવીનાં રસ અને લાલિત્ય, પ્રભા અને માધુર્ય, શૃંગાર અને વિનોદ આ કાવ્યમાં તેના પરમચુંદર સ્વરૂપમાં ખીલી જોડ્યાં છે. કાવ્ય આટલું રસભર છતાં તેના પ્રવાહ સરિતાની જેમ મધુર—ફેરી પડે વલ્લા કરે છે. શૃંગારિક છતાં તે ક્યાંય પણ વિશેષ પડતાં વર્ણન કે અલંકારની હારમાળાથી લયકાંઠ નથી જતું.

‘પન્નાડી વીગ ચગિત્ર’ એ વીગમથી જન્મી ગીતકાવ્ય છે એમા વર્ણનારન વીરાની પૂજા ગન્તુ પ્રદેશમા હજી પણ ગ્રામ્યપ્રજાને મન વાર્ષિક ઉત્સવનો વિષય છે કાવ્યનો પ્રધાન વિષય એ ગજવશો વગરે બેલાયય યુદ્ધ છે જાન્યમાના કેટલાક સ્ત્રીપાત્રો ને કેટલાક પ્રમગો અપૂર્વ અને નિરાદ કવાના પ્રતીક મમા છે કાવ્યની હૃદયતા એટલી મધુર છે કે ગેયકાવ્ય તરીકે એનું સ્થાન અનન્ય છે. કાવ્યમાના વીરો દત્તચાઓમ થી ચૂંટાયન ળના એ વિષય પર તેનુગુમા કશુ જ પુરોગામી સાહિત્ય ન હોઈ આ કાવ્ય એ શ્રીનાથની ગ્વનન-ભૌવિક કૃતિ છે

આ કાવ્યના એ સ્ત્રીપાત્રો તેનુગુ સાહિત્યમા અપ્રતિમ સ્થાન ધરાવે છે એક નાયા-તુરાતુ, બીજુ મચાલા નાયાતુરાતુ એ તેજવી અને પ્રેમ નૌર્વવગતી અને પ્રતાપી વ્યક્તિત્વે અમકતી રેડીરાજવસિની ચાલચિવવા કે તેની સુકુમારતા વિષયા વગર જ દગમાઈ ગઈ છે, રૂપરતી તરીકે તેનુ આકર્ષણ અમલવિત હોય છે જા તેના પ્રભાવથી બેચાલય અને બીજવાયય બીજ ગજવશ માથે રેડીવસને યુદ્ધમા ઊતરતુ પડે છે નાયા-તુરાતુને ગાયો પ્રચક ને વિરાજાલય છે, તેના નયનમાથી દ્રઝાડતો પ્રતાપ વપ છે યુદ્ધમા વેરીઓને ન્યારે એક પરંતપાટમાથી પસાર થરાનુ હોય છે ત્યારે ટેકરી પર ઊભેની એ તેજસ્વિની સ્ત્રી સ્નેહને એવી અચૂક દોગવણી આપે કે, એટલુ વ્યક્તિગત શોર્ દાખવે છે અને એટલો વિચક્ષણતા દર્શાવે છે કે દુરમનમૈન્ય તોગા પોજારી જાય છે આ યુદ્ધ પ્રમંગે શ્રીનાથે દોરેલો એના વ્યક્તિત્વનો નિગમ ગજુચડી અને દેવાગનાના પ્રભાવિક મુમેગ મમે લાગે છે

મચાલા એક અજળ મૌન્દર્થમતિ છે તેની મોહમતા તેનુ ધૈર્ય ને તેની તેજભરી સુકુમારતા ચોગીને પણ ચળાવવાનુ મામર્ય ધરાવે છે પણ ગજદુમાગ-પતિએ તેને પગણીને તરત તજ દીધેલી છે યુદ્ધના અનસરે ન્યારે મૈનર હોમાઈ ગયુ હોય છે ને યુવાન કુમારોને પણ સમરભૂમિ પરથી તેકુ આવે છે ત્યારે તેનો પતિ યુદ્ધમા જતા, તે પ્રદેશના આચાર પ્રમાણે, પત્નીની અનુમતિ લેવા આવ છે તે પજે એ પતિને મચાલાનો મૌન્દર્થ પ્રભાવ મમજાય છે હવે પત્નીથી એક પણ પણ વિષ્ટો પડરાને તે અમમર્થ અને છે. મચાના એક ક્ષણ માટે આનદાશુ અનુભવે છે, પતિની સાથે તે તન્મય અને છે પતિ તેને ગજમહેવના આતરિક ભાગમા બેચી જાય છે. મચાલા તેને રાગનબવન સુધી અનુમરે છે, તે પતિની સોડમા લરાય છે, પણ બીજી જ પજે લાનભૂલો પતિ યુદ્ધથી વિમુખ રઈ ગલો છે તે જ્નેતા જ, તેને પોતાનો ધર્મ સમજાય છે તે તરતજ પ્રતાપી વ્યક્તિત્વે દ્રઝાડતી દેરાગના સમી અને છે, પતિને વીગમથી જન્મકતી વાણીમા તેની નૈતિક દ્રજ સમજાવે છે ને પગિણામમા પતિને એને સ્પર્શ્યા પણ વિના સમજૂમિ પર દોડતુ પડે છે. આ પ્રમગનુ શ્રીનાથે દોરેલુ શબ્દચિત્ર એટલુ આમેહ્ય ને અપૂર્વ છે કે તેનુગુ સાહિત્યમા તેનુ સ્થાન મોખરે છે એ વર્ણને અનેક બાષવાઓને પુરુષ બનાવ્યા છે, વિદ્વાસીઓને વીગ ગનાવ્યા છે, જડહ્યાને શૂગાર અને વીગસને આગ્રાફ દગારો છે

શ્રીનાથનુ જીવન બીજી પણ અનેક રીને અપૂર્વ છે દ્રેન્ય સાહિત્યમા લોટ્ટે કે અંગ્રેજીમા બર્નાર્ડ શોની જેમ તીખા-તમતમતા શબ્દનાણેથી તે પુરોગામી ને સમકાલીન લેખકોની ઠેકડી હોડારતો તેની વન્મત્વચમ્પિ પણ અજળ હતી ગજાઓની એને મિત્રતા ગમતી પણ જો તેઓ સ્નામીપણાનો દાવો કરવા આવે તો એમની પણ પગવા ન કરા નેટલો એ તેજરરી હને

એ સમયના આદિમાં ડોઝીમ ભટ્ટ નામે એક વિદ્વાન વસતા. તેઓ સાહિત્યિક અને વ્યાકરણી તરીકે પોતાને અનન્ય લેખતા અને લેખાવતા. પોતાનું એ અદ્વિતીય અને વિજયી સ્થાન સ્વયંવાને તે પોતાની સાથે સંખ ને ઢોલ દેરવતા. રૂઢિવાદી સાહિત્યકારોના એ નાયક હતા. શ્રીનાથ એક સમયે ચિરંજીવ સાહિત્યકાર તરીકે પોતાની એક કૃતિમાં વ્યાકરણની હદ ઓળંગી ગયો. રૂઢિવાદી સાહિત્યકારોએ એ કૃતિને ઉતારી પાડી કવિને વાદ માટે આહવાન આપ્યું. સાહિત્યકારોનું આ માનસ જોતાં શ્રીનાથનો તેજસ્વી સ્વભાવ ભ્રમણી બીડ્યો. તેણે રાજસભામાં ડોઝીમ ભટ્ટ અને તેના પક્ષકારો સાથે કલાકો સુધી વાદ કર્યો અને તેમને હરાવી-તોળા પોકરાવી, પોતાના પર મુકાયેલ દોષને ઉખેડી નાંખી તેણે ડોઝીમ ભટ્ટનું નગારું ફાડી નાખ્યું, તેના સંખ તોડી નાંખ્યો.

શ્રીનાથનો વૈભવ પણ દેવોને છાજે એવો હતો: રાજભવન સમા પ્રાસાદમાં તે નિવાસ કરતો; સોનાના વાસણોમાં ભોજન કરતો; ઉપવનમાં ટહેલતો; અત્તરોથી સ્નાન કરતો; અપ્સરા સમી સુંદરીઓના મંસર્ગમાં રહેતો. પણ એનો અંત કરણ નીવડ્યો. લાંબા આયુષ્યે પણ એને દોષ દીધો ગણાય. એના રાજવંશી મદદગારો એક પછી એક અવસાન પામ્યાં એને નકાવનાર કાઈ ન રહ્યું. એનું દેવું વધી ગયું. તેણે સાહિત્યકારો તો એના પર કચવાયેલા જ હતા. પરિણામે દેવા અંગે એને બેડીઓ પહેરાવી અગરમાં ઘસડવામાં આવ્યો. છતાં એના ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવ એ સમયે પણ મંદ ન બન્યો. એ પ્રસંગે, મૃત્યુને નજદીક ને નજદીક નિહાળી તે બોલ્યો:-

'શ્રીનાથ પંચત્વ પામે છે. સ્વર્ગના કવિઓનાં હૈયાં એને આવતો સાંભળતાં જ ફરફી બીડ્યાં છે, અપ્સરાઓ એને વધાવવાને હાર ગૂંથી રહી છે.'

અને આ રીતે, મહાકવિ માધની જેમ, આજીવન વૈભવી છતાં અંતમાં દરિદ્ર એવો, આંધ્રોનો આ મહાન રસકવિ ૭૫ વર્ષની વયે અવસાન પામ્યો.

રસકવિ તરીકે તેણે સાહિત્યમાં જે સ્થાન શ્રીનાથનું છે એ જ સ્થાન ભક્તકવિ તરીકે પોતાનું છે. નાની વયે જ તે વનવાસી બન્યો. તેના હૃદયમાં છૂપાયેલ કવિતાનું ઝરણ એક ચોગીની પ્રેરણાથી ખીસી નીકળ્યું. તેણે ભાગવતનો તેણે અનુવાદ કર્યો. રસિકોને શ્રીનાથના નૈવધના અનુવાદ જેટલો જ ભક્તોને ભાગવતનો આ અનુવાદ પ્રિય અર્થ પડ્યો. હિંદીમાં જે સ્થાન તુલસીકૃત રામાયણનું જ છે એ જ સ્થાન તેણે પોતાનું ભાગવતનું છે.

પોતાની ભાષામાં કાન્તિ છે, પ્રભુત્વ છે, બિજગતા સાગર સમું જેમ છે. એના શબ્દે શબ્દે શ્રદ્ધા અને પ્રાણને જગવતો સુમધુર રણકાર બેઠે છે. ભક્તિ અને ચૈતન્ય સિંચતી એની સજીવ કવિતા મધુર. ગેયતાથી આંધ્રના લાખો કુટુંબોમાં જીવનનું ગાન યજ્ઞ પડી છે. એ કવિતામાં પ્રભુના ચરણને સ્પર્શતું પ્રેમઝરણ પરમ રમણીય સ્વરૂપમાં વહ્યા કરે છે. પોતાને, બાણની જેમ, સમાસગૂંથણી પ્રત્યે વિશેષ પ્રેમ જણાય છે. પરિણામે તેની કવિતા કેટલેકે કેટલેકે એવી ગદન બની ગય છે કે અખંડ વિચારધારાને પણ તે ઝુંચવાની નાખે.

છતાં ભાગવતના દશમસ્કંધનો અનુવાદ એ કાવ્યના સુરેષ નૈસર્ગિક ઝરણનું આગેજ્ય પ્રતીક છે. તેમાં શ્રીકૃષ્ણની શિશુલીલા, નિર્દોષ આનંદજનતા અને યમુનાતટની મોહક રમણીયતા એવા સરસ સ્વરૂપમાં વર્ણવાયાં છે કે ગમે તેવાં રસિક હૃદયોને પણ તે મુગ્ધ

બનાવી દે. પોતાની કવિત્વશક્તિનો એ મુદ્દા નમ્મો છે, તેલુગુ સાહિત્યનું એ મર્થ-
શ્રેષ્ઠ અકિતકાવ્ય છે.

પોતાને ભગ્ન છતાં પોતાની કવિત્વશક્તિનું તો તેને શ્રીવાથના જોટલુ નાં અભિમાન હતું. મગ્ધવતીપુત્ર સમા કવિઓને રાગ્નઓના છત્ર નીચે નિવસતા જોઈ તેને આત્મા કંકળી
ભડો; તે સરસ્વતીને ઉદ્દેશીને વારંવાર કહેતો—

‘ઓ મા, સરસ્વતી ! તારી વીધાયલ છાતીને ક્ષારથી ભોજવતા તું વારંવાર આમુઓ
કેમ સારે છે ?’ હું તો તને રોટલાના દુકાડા માટે ભૂખવિઓને નહિ જ વેચુ !’

તેણે પોતાની આખી જિન્દગી પ્રભુકડિનમા વીતાવી શ્રોનાથે વૈભવ જોયો, એમ
દરિદ્રતા પણ જોઈ પોતાને જીવનની છેલ્લી ઘણું સુધી પ્રભુજન્મનેજ પાતાનું અર્થમાન્યુ x

આપણને હાંકી કાઢશે*—

મુશોગિત રચાનિક હોડીઓમા અમે દિદ-પોન્ડીચેરીના રમણીય કાંઠે જતયાં તે જ
પણ ભૂતકાળમા અનુભવેલી અમારી બધીજ મુશ્કેલીઓ વીમરાર્થ ગઈ. ત્યાંની આરોગ્યવર્ધક
અને સુખદ સુમદ આમોહવાએ અમને સ્વર્ગનો અનુભવ ક્રમ્યો-અમારી એક ઉમેદ એણે
અણપૂરી ન રાખી.

અહીં જ અમને મહાન પ્રગતી સાક્ષ્યિકતાઓનો-સ્વર્ગીય બૃમિના સ્વરૂપનો ખ્યાલ
આવ્યો. આ નગરની બાધણી ભવ્ય અને કવાનીતગ્તી છે તેના રસ્તાઓ સુંદર, પડોળા
અને બંને કિનારે અમૃતમય જામા વર્ષાવતા રમણીય દૃશ્યોથી ગૂંથી લોરેલા છે નગરજનો
સૌજન્યશીલ અને મામાણુ સ્વભાવના છે. ખરી રીતે તો તેઓ અપૂર્ણતાની એ હદ પહોંચ્યા
છે-જે હદ કાંઈ પણ સુસંસ્કૃત રાષ્ટ્રને એના પરમ રમણીય-તેજસ્વર સ્વરૂપમા કળાકારે

આ આખી પ્રજા વિરલ શાન્તિથી ઝોપી છે અને એનામા ઠકાસના બીજ રોપનાને
સુરોપીય પ્રજા અહીં જો ન જોતરી આવી હોત તો તે સુગો સુધી સુખ અને આનંદમા
મહાવતી જીવી શકત વહેવા યા મોઝા, આ મહાન પ્રજા, પરધૂસરી વરવાને અશબ
અર્ધ, એવો સજીવ બળવો જગાવશે જે આપણને એમના સ્વર્ગીય દેશમાંથી હાંકી કાઢશે.
ખારાસ

x આ લેખમા મુખ્ય આધાર, પ્રો. રાયચૌહાન મુળા શવની, ‘Tirumala’મા પ્રગટ થતી, Leader
and Landmarks of Telugu Literature નામની લેખમાળામાંથી લેવાયો છે

* નેપોલિયનને જીતે લાવનાર ફ્રાન્સના મહાન સેનાપતિ અને ફ્રાન્સના ખારાસે દિદપવાર
દરમિયાન, તા. ૨૧-૫-૧૭૭૭ ના દિવસે, લખેલી પોતાની ખાનગી નોંધપોથીમાંથી.

“કુમાર.....કુમાર.”

“કોઈ પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહિ.

“કુમાર.....” ફરીથી સાંજળ ખખડી.

“કોણ?” નિદ્રામાંથી ઊઠેલ યુવકનો તિરસ્કારભર્યો અવાજ સંભળાયો.

“આશા..”

“અત્યારે, મધ્યરાત્રીએ! કેમ મને મારવા આવી છે?”

“નહિ! તને બચાવવા આવી છું.”

“આશી જા. મને જીવન કે મરણ કશાની પરવા નથી.”

“કુમાર...છશ્વરને ખાતર ઉમાક. મ્હારું સાંજળ.”

ખારણું ઊખડ્યું. એક યુવતીએ અંદર પ્રવેશ કર્યો. અવ્યવસ્થ કપડાં, અનિશ્ચિત રીતે ફરતી ચમ્પૂઓ, અને ધલેકદ્વીકના દીપકમાં ચમકતું તેનું તામ્રવર્ણ મુખ તેના હૃદયમાં બળતી વિદ્યુજ્વલાની જ્વાલાનાં સાક્ષો હતાં. મ્હાની ચી ઓરડીમાં કુમાર એક ખાટલા પર બેઠો હતો.

“કુમાર! હજી ઊંઘે છે? આજે સાંજે બે-કમાં ચોરી થઈ છે. મેનેજરને તારા પર શક છે. અત્યારે જ મેનેજરને મળી આવ અમર તો સવારમાં પોલીસ તને કેદ કરશે.”

“આશા! હું પોલીસથી ડરતો નથી. આજે હું નિર્ભય બન્યો છું. હવે કદાચ પોલીસ મારાથી ડરશે.”

“એટલે?”

“એટલે એ જ કે હવે હું મનુષ્ય મટીને પિશાચ થયો છું. આશા! બેવફા સ્ત્રી! મેં તને ઈશ્વરની માફક પૂજી; તારા પર પ્યારનો અભિષેક કર્યો. તારે ખાતર મારી ઇજાત અને અભિલાષાઓને મેં ઠોકરે મારી; અને આખરે તું તારા-નારી ગતિના સ્વભાવ પર ગઈ.” ખાટલા પરથી ઊડી બફરાઈને કુમારે કહ્યું.

“કુમાર તું ખરેખર ચોર છે?”

“હા! દશ હજારની ચોરી મેં કરી છે. કુમાર કુમાર ન કર. તારો કુમાર તો અદૃશ્ય થયો છે, આજે તો આ નરપિશાચ તારી સમક્ષ ઊભો છે.”

આશાના હૃદયના ચૂરા કરવાને આ શબ્દો પૂરતા હતા. તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુઓ વહેવા લાગ્યાં. એકદમ ઘીડી તે કુમારના પગે પડી.

“કુમાર! મને માફ કર. મેં તો મારી ફરજ બજાવી હતી.”

“તારી ફરજ! શું?”

“એ જ કે મારે ખાતર તારી ઇજાત પામમાલ થતી જોઈ મેં તારા માતૃપિતાને પ્રસન્ન કરવા અનિચ્છાએ પણ તારો અનાદર કર્યો; તારી પાસે અસંભવિત માગણી કરી.”

“હીં, તો સાથે ખીજી ફરજ પણ ખમતી છે ”

“શી ?”

‘લે આ દશ હજારનું બડલ, તારા દેહ અને મંગીત બનેનું મૂલ્ય, પરંતુ ખ્યાનમાં ગળજે કે માંગ મૂલ્ય પછી કોઈની પાને પણ તારે હિડોળ’ ગાવો નહિ ”

એક બડલ આશાના જોળામાં પડ્યું

“કુમાર .. ..”

“બસ, કોઈ પણ બોલ્યા સિવાય હવે મહાર ચાલી જન ”

“નિર્દય ન થા, મારું હૃદય કારી જાય છે. ” તે ગડી પડી

“રડવું હોય તો બહાર જઈ રડ. આ હોલથી રાત્રી મને શાંતિથી સૂવા દે ” અખત અવાજથી કુમારે કહ્યું

બહુ ધીમે પગલે તે મહાર નીડળી, અને મહારની ધનધોર રાત્રીની શાંતિમાં અદશ્ય થઈ. આથે જોલેલો લેયોજ પણ પાછળ પાછળ ચાલી ગયો

x

x

x

અરવિંદકુમાર એક ઉચ્ચ કુટુંબનો યુવક હતો B Com ની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેને એક બેન્કમાં નોકરી મળી હતી મુખર્જીમાં તે એક જોશીમાં ગઈ એકાતમાં મુખી જીવન ગાળતો એક સમય તે સીનેમાં જોવા ગયો ઇન્ટરવલ સમયે જુએ છે તો પોતાની બાજુની સીટમાં એક યુવતી આખે લૂછી રહી હતી તે ચમક્યો ‘કાણુ દશે ? શા માટે રડતી દશે ?’ તેના હૃદયમાં અનેક પ્રશ્નોએ સ્થાન લીધું, આખરે દિંમત કરી તે યુવતીને તેણે રડવાનું કારણ પૂછ્યું.

“તે જાણવું હોય તો માંગ મકાન પર આવજો ” બહુ જ વિવેકભરી રીતે યુવતીએ હુંકમાં પતાવ્યું

ખીજે દિવસે તે યુવતીએ જણાવેલ સ્થળે ગયો. ફરીથી તે જ પ્રશ્ન પૂછ્યો

યુવતીએ આત્મકથા કરી મલખાવી પોતે એક માનપિતાવિહોળી માળા હતી શા કારણે તેને અનાયાજમમાં ત્યજ દેવામાં આવી હતી તે તેને ખબર ન હતી તેના માતપિતા કાણુ હતા તે પણ તેને ખબર ન હતી. ફીટમમાં તેના જ પ્રકારની વાત જોઈ તેને પોતાની નિગાહાર સ્થિતિ યાદ આવી અને તેથી આસુ આપ્યા

અરવિંદકુમારને તેની વાતમાં રસ પડ્યો ખીજી અને વાતો થઈ, એકબીજાના નામ પૂછાયા અને એક દિવસમાં તો ગાઢ પરિચય થઈ ગયો

દરરોજ નોકરીથી સુકા થઈ રાજે અરવિંદ આશાને ત્યા આવતો થોડા દિવસ પછી તેને ખબર પડી કે પોતે જેના આકર્ષણમાં હતા તે તો એક ગાનારી નાયિકા હતી પરંતુ તેથી પોતાનું હૃદય તે પાછું વાળી શક્યો નહિ તે તો કાર્યક્રમ મુજબ દરરોજ માળે આવના લાગ્યો. આશા રાહ જોતી બારીએ જોતી જ હોય અરવિંદ ઉપર જતો. બંને માથે આ નાસ્તો કરતાં, દ્વિચકા પર મૂલતા અરવિંદ સૂતો અને આશા તેને જુથાવતી મંથુર સૂચી ગાતી.

“ઝૂંબે ઝૂંબે હિડોળે મોગ સ્વામ,

કરે આત્રકુળ કાકિલ દહુકાર રે..... ..ઝૂંબે

પુષ્પનો મંદપ મ્હારો બેલે રમેતો,
ફૂલે રમેતો છે દિડોળ.....મૂલે.
અંતરે રાજે મ્હારે મૂર્તિ મુકારી,
ઉપવન ખેલે મુજ પ્રાણુ.....મૂલે.

“કુમાર! સંગીત ગમે છે?”

“ના.”

“હું ગમું છું?”

“ના.”

“ત્યારે અદી કંમ આવે છે?”

“પગ લગ આવે છે માટે.”

બને હસી પડતા.

x

x

x

‘ગાનારી નાચિકા અને વેશ્વારો બેદ ન સમજનાર મંડકારી અને પવિત્ર સમાજમાં અરવિંદકુમારની વાતો થવા લાગી. કોઈક પગપકારી પુરુષે પરમાર્થ ખાતર પણ ચોરટ ટીકીટનું ચાર પૈસાનું ખર્ચ કરી અરવિંદનાં ખાતપિતાને આ સમાચાર જણાવ્યા. બેન્કનાં મેનેજર તથા સાથે કામ કરતાં નોકરો પણ અરવિંદ બદાર જાય ત્યારે કોઈકે છાતું છાતું હસી લેતા.

ઉચ્ચ કુટુંબનો યુવક વેશ્વાના પ્રેમમાં! કેટલું બપંકર? ધરતી ને આસમાનનો છેડો જ આવી ગયો! રળતા કમાતા યુવકને ધસી ધસી કન્યા આપવા આવતા જાતિજનો પણ આ ૧ સાંભળી, જે પગલાં પાછા હડી જતા. પરંતુ અરવિંદને તો તેવી ‘આખર’ અગર તો ૧નની કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં આશાના પ્રેમ અને ‘દિડોળ’ ની કિંમત અધિક હતી.

આજે અરવિંદે આવી ઉપર જોયું તો આશા બારીએ ન હતી. તે ઉપર ગયો તો આશા દિડોળે ચોકલી લોચતો હતી. અરવિંદના આગમનની કરી પરવા ન કરતાં તે તો બેસી જ રહી.

“આશા! કેમ બોલતી તથી?”

પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો. અરવિંદ દિડોળે બેસી ગયો.

આશા જરા આંધે ખસી. અરવિંદે તેના ગળા પર હાથ મૂક્યો. હાથ તરછોડાયો.

“કેમ બોલતી તથી; કાંઈ ત્તેઈએ છે?” અરવિંદે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“હા.” આશાએ મૌન છોડ્યું.

“શું?”

“રૂપિયા દશ હજાર. તે મારા ઘર તરફ આવવું શરૂ કર્યું ત્યારથી મારા ઘણા મે બંધ કર્યો છે. તો ‘દિડોળ’ સાંભળવાની કિંમત રૂપિયા દશ હજાર તારે આપવા પડશે.”

રૂપિયા દશ હજાર! પચીસ રૂપિયાના પચાસથી છવતનિર્વાહ કરનાર પાસે રૂપિયા દશ હજાર ક્યાંથી હોય? અરવિંદ વિચારમાં જ પડી ગયો.

“તેટલી રકમ લઈને જ હવે મારા મકાન પર પગ મૂકજો, જાન આપ્યા જાન” તિરસ્કારથી આશાએ હુકમ કર્યો.

ધીમા પગે અરવિંદ દાદર જીતરી ચાલ્યો ગયો

x

x

x

“હીલીનિયમ-દાઈદિડ છે, નહિ બચે” ડોહરસાહેમે નિર્ણય આપ્યો

ડોહરમાહેળતા આ નિર્ણય પછી અરવિંદને જેનમાથી મગદારી ઇચ્છીતાનમા ખસેડવામા આવ્યો

“જૂલે.. દિડોળ. સ્થામ...રૂપિયા દસ હજાર ’ અરવિંદ મેલાનમા બોલતો હતો, અને આ ગખ્તો સાથે જ તેના મુખમાથી ઉદ્ધવો આવ નીકળ્યો મગમા નગદથી નધામ કરના કોઇ પણ અરવિંદના રાગનો કબજો લેના આવ્યુ નહિ

x

x

x

“જૂલે જૂલે દિડોળે મોગ રવાન ” એક લિખારણુ બગતી ચિનાથી થોડે દૂર ગાઇ ગઈ હતી

બીજો દિવસે તે જ હકારો ભરમના દગના પર પેલી માઠી જેની દેખાતી ભિખારણુનું રામ પડ્યુ હતું પોલીસે રામ કબજે કર્યું પણ પાસ ગણુ કરતા ‘ અતિશય દાઢમા મરી ગઈ છે ” એમ નિર્ણય થયો

તેનો અગ્નિસરકાર પણ તે જ રથને કરવામા આવ્યો

માત્ર કૌમાર-ભંગે

મુળાંકર નેશી

[મ દ]

પહેલી વહેલી શુભ મિલનની જિન્દગીથી જડેલી પ્રિયા ! પેલી રજની સ્મરતી પ્રેમગગા વહેલી ચદા જેની નલ નિવસતી સાક્ષીરૂપે અકેલી !
જે કે આલે ટમકતી હશે તારિકાઓ અસખ્ય ને વર્ષા ચે અહીં તહીં ફરી ફૂદડી ફેતો રમ્ય, કિન્તુ જેવા પ્રણય ઝરવા શક્તિશાળી મયક વિતા કોઇ નવ જાનો ગકે ખુલ્લી ખારી મહીંથી એ રાત્રિથી અજબ પલેટો જિન્દગીમા ચલે કે એ રાત્રિની સુભગ પળ એ એક માહે મઠી ગ્યા બને હું-તું કુવર-કુવરી તે દિ’ સુધો હતા જે બેઠા આજે બની પુરુષ-સ્ત્રી માત્ર કૌમાર-ભંગે.

જેટલી વાસ્તવિક અસર આ ક્ષેત્ર ઉપર થવાની તેટલી હદે તો નાણાંની સ્થિતિ અને કિંમતમાં તેમજ વ્યાપાર અને બજારભાવોમાં ફેરફાર થવાના જ. કારણ કે યુદ્ધને લીધે ઉત્પાદનનાં ક્ષેત્રો અંધ થઈ જવાનાં; આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર ખેડતાં અનેક જહાજો ડૂબી જવાનાં; નાણાંનો આંતર રાષ્ટ્રીય વિનિમય ખોરંબે પડવાનો; આંતરરાષ્ટ્રીય સમાચારો ઉપર સખત અંકુશ મુકાવતો; દુકામાં આખું જગત ઊંચે ઓછે અને અસ્થિર મને વિકટ દિવસોમાંથી પસાર થવાનું.

નાણાંની કિંમત ઘટી જવાનું કારણ યુદ્ધના દિવસોમાં સરકારને નાણાંની પુષ્કળ જરૂર હોવાથી રાજ્ય નાણાંને કૃત્રિમ રીતે વિસ્તૃત—inflate કરે છે. પરિણામે નાણાંની સંખ્યા વધી જાય છે અને જેટલા પ્રમાણમાં નાણાંની સંખ્યા વધે છે તેટલા પ્રમાણમાં નાણાંની કિંમત ઘટે છે, તેની ખરીદશક્તિ ઓછી થાય છે અને કુદરતી રીતે જ બજારભાવો વધે છે. નાણાંને સોનદારા તેમજ કાગળની નોટોદારા વિસ્તૃત—inflate કરવામાં આવે છે.

જનસંખ્યા:—જનસંખ્યા ઉપર યુદ્ધનો અદ્ભુત અસર થાય છે. જનસંખ્યાની પ્રગતિ બહુપ્રમાણથી થાય છે અને સાધારણ રીતે વીસ વર્ષે જનસંખ્યા બેગણી થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે વધતી જતી જનસંખ્યા બે રીતે કાખમાં લાવી શકાય છે. પહેલી રીતમાં કુદરતથી, સુધ્ધ દારા, રોગચાળાથી, ખેડારીથી, દુષ્કાળ અને પ્રલયથી, જનસંખ્યાને કાખમાં લાવવામાં આવે છે; બીજી રીતમાં બહુઅર્થથી, મોડાં લગતોથી, તથા સંતતિનિયમનથી જનસંખ્યા મર્યાદિત બનાવવામાં આવે છે. માનવીએ ભૌતિકવિજ્ઞાન, અર્થવિજ્ઞાન અને રાજ્યશાસ્ત્રના વિકાસને પરિણામે કુદરતનાં, રોગચાળાનાં, ખેડારીનાં, અને દુષ્કાળનાં હથિયાર છુટાં કરી નાખ્યાં છે; બીજી રીતે જનસંખ્યા મર્યાદિત કરવા વિશ્વ-આજે દુનિયાનાં બધાં રાષ્ટ્રોની નીનિ છે. ત્યારપછી જનસંખ્યા મર્યાદિત થવા માટે બાકી કુદરતનો પ્રલય અથવાતો યુદ્ધ જ રહે છે. એટલે જો કુદરતનો પ્રલય ન થાય તો યુદ્ધ અનિવાર્ય મને છે. જેમ અમુક વર્ષો સુધી દુનિયા ઉપર દર દર વર્ષે ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારિક આફતનું પોળું—Periodical industrial crises—ફરી વળતું તેમજ જગત ઉપર દર વીસ વર્ષે યુદ્ધની આફત આવવાની છે. અને આ પછી દરેક વખતે માનવજાત નિર્માલ્ય બનતી જવાની. યુદ્ધની અંદર પ્રજાનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ વર્ગ—ઐશ્વર્યથી આળીસ વર્ષની ઉંમરના સશક્ત પુરુષો એટલે કે પ્રજાનો ખરેખરો ઉત્પાદક વર્ગ—હણાઇ જાય છે. જગતની શરૂઆતથી જ યુદ્ધો થતાં આવ્યાં છે અને દરેક યુદ્ધ પછી માનવી નહાતો ને નહાતો બનતો ગમે છે. માનવો ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ કરતો જાય છે પણ જેટલી પ્રગતિ ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં થાય છે તેટલો તે પોતે પોતાના વિકાસમાંથી પીછેહઠ કરે છે. યંત્ર અને વિજ્ઞાનદારા અનેસો વિરાટ માનવી વાસ્તવિક રીતે જ્ઞેતિયો બનતો જાય છે. કહેવાય છે કે મહાભારતના યુદ્ધ પછી ભારતની સરેરાશ ઉંમર એક જ્ઞેત ઘટી ગઈ અને આયુષ્ય વીસ વર્ષનું ઓછું થઈ ગયું. દરેક વિમલથી માનવજાત ઉપર સખત આઘાત પડે છે. અને આઘાતો અને પ્રત્યાઘાતો વચ્ચે અથડાતી માનવજાત રથૂળ દૃષ્ટિએ પ્રગતિ કરતી હોવા છતાં વાસ્તવિક રીતે તો પીછેહઠ જ કરી રહી છે. યુદ્ધ માનવીના રજસનું, માનવીની અંદર રહેલા દિસાના અને જંગલીપણાના તત્વની પ્રતિતિ કરાવનારું છે.

હિંદનું ગામડું બહુ જ મહત્વનું, જરૂરનું અને ઉપયોગી છે; નમંદાશંકરે કહ્યું છે કે

ગામડાંને શહેરો ખાઈ જાય છે, તે કથન સત્ય જ છે. ગામડાં કેન્દ્રસ્થાનો છે, કારણ કે ૮૦

ટકા લોકો ગામડાંમાં વસે છે અને કુલ ૮૫ ટકા લોકો ગામડાં સાથે

ગામડું મંબંધ ધરાવતાં હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં બધાં મળીને સાત લાખ

ગામડાં છે, અને તેની અંદર ૮૦ કરોડ માણસો વસે છે. આ રીતે

હિંદની વસતીનો મોટો ભાગ ગામડાંમાં વસે છે, અને નહિ વસતો ભાગ ગામડાં માથે સંબંધ રાખે છે.

આપણી આર્થિક સ્થિતિ ગામડા ઉપર જ અવલંબીને રહેલી છે. ગામડાં શહેરોને પોષે છે; રાજ્યોની—પ્રાન્તિક, મધ્યરથ કે દેશી રાજ્યોની—આવકનો મોટામાં મોટો ભાગ

જમીનમહેસૂલ છે; અને જમીનમહેસૂલની મોટામાં મોટી આવક

દેશનો આધાર ગામડાંમાંથી જ આવે છે. વ્યાપારીઓ વ્યાપાર પણ ગામડાં ઉપર જ

કરે છે. ગામડાંમાં થતા પાક અગર ગામડામાં થતી વસ્તુઓની

ચાળવણી, ફેરફાર, અવરજવર અને વેચાણવ્યવસ્થા એ જ વ્યાપારનો મુખ્ય વિષય હોય

છે. ખેડૂતના માત્ર ઉપર જ ધીરધારની વ્યાપક પ્રથા બની ચર્મ છે. એટલે રાજ્ય, વ્યાપાર

તથા ધીરધારના ધંધા પણ ગામડાં ઉપર જ અવલંબી રહ્યા છે. ગામડાં શહેરો અને ખડું

જોતાં આખા દેશને પોષે છે. તેના બદલામાં આપણે તેમને શું આપીએ છીએ? ગામડાંને

જોઈતું કંઈ પણ આપણે આજસુધી આપી શક્યા નથી. સરકાર, સરકાર, કેળવણી, કલા

રાજ્યોનાં ખર્ચ, પોલીસ, ન્યાયાધીશ અને આખા મૂડીવાદી વર્તુલને પૈસા આપનાર અને

તેમનું પૂરું કરનાર ગામડાં જ છે. તેમને બદલામાં શું મળે છે? મળતીમય જીવન, રસદીન

જીવન, નિરાશામય જીવન!

પહેલાંનાં ગામડાં અને આજનાં ગામડાંમાં બહુ જ તફાવત પડે છે. પહેલાંનાં ગામડાંની

સરખામણી નંદનવનની સાથે કરવામાં આવે છે. એ ખડું હોય કે નહિ. પરંતુ આજના

કરતાં વધારે સાધનો સામજીવનની આબાદીને પોષવાં હતાં એટલું

જુનાં અને તો સમજાય એમ છે. પહેલાં ગામડાંમાં ધાર્મિક સંસ્કારોનાં કાંઈને

આજનાં ગામડાં કાંઈ સાધતો હતાં. દરેક ગામડાંમાં એકાદ મંદિર કે મસ્જિદ હોય જ.

અને તેની સાથે જોડાયેલો પૂજારી કે મુઝાવર ગામનો ગુરુ બની

રહેતો. પહેલાંના ગામડાંમાં પોપણ યદ્ય સકે તેવી આર્થિક અને સામાજિક વ્યવસ્થા હતી.

આમ પહેલાંનું ગામડું સંસ્કારી હતું અને તેની અંદરથી દરેકને કપડાં, ખાવાનું અને નાનું

સરખું ધર મળી રહેતાં. પહેલાંનું ગામડું સ્વાશ્રયી, સ્વપોષક—Self contained—હતું.

ઉપયોગી દરેક વસ્તુ ગામની અંદર જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવતી. પહેલાંના ગામડિયાઓમાં આત્મ-અભિમાન હતું. પોતાના ગામની અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને ઘોઠા પહોંચે એવું એક પણ કામ તેઓ કરતા નહિ અને કરવા દેતા નહિ. પહેલાંનાં ગામડાંનાં લોકોને ભજનો, દુહા, રાસડા, કવિતા વગેરેનો શોખ હતો. પહેલાં ગામડાંની અંદર એક વૈદ્ય પણ રહેતો હોય. અને તેમની શ્રી દાણાના રૂપની હતી. એ રીતે ત્યાં આરોગ્યરક્ષણને પણ સ્થાન હતું. ગામડાંના લોકો શરીરે હૃદયુષ્ટ હતા. અને માણસો પણ આજ્ઞાદ હતાં.

આજનાં ગામડાંમાંથી સંસ્કારો દૂર થયા છે. સાધુ, પુરાણી, સંન્યાસી કે ગુરુના હવે કાયમ વસવાટ નથી કે જેથી ગામના સંસ્કાર જન્યત રહે. આજનાં ગામડાંમાં મસ્જિદ અને મંદિરો ખંડિયેર યર્ધ ગયાં છે; હાલનાં ગામડાંમાં લોકોને કપડાં અને અનાજના પણ સાંસો પડે છે. અનિશ્ચિત ભાવવાળી ખેતી મૂડીવાદીઓને કંઈક જનાવે છે, અને ગ્રામજનતા પ્રત્યે જે મમત્વ અને સમભાવનાના અંશો શોક, શાફકાર અને ધીરધાર કરનારમાં હતા તે હવે બદલાઈ ગયા છે. રહ્યાં છે માત્ર અવિશ્વાસ, લોભ અને વધારેમાં વધારે નફા ખેંચી લેવાની વૃત્તિ. હાલ ગામડાંના લોકો એકબીજામાં હવે વિશ્વાસ પણ રાખતા નથી અને સંગઠનને બદલે ગામડાંમાં કલેશ-કંકાસનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું છે. હાલનાં ગામડાંમાં બધે જ્ઞાન ફેલાયું છે. ગામડિયાને જ્ઞાનનો પ્રકાશ મળતો નથી અને ગ્રામલોકો દિવસે દિવસે પશુવત બનતા જાય છે. ગામડાંની અંદર રોગ વધી ગયા છે, અને તેમની માવજત કરનાર પણ કોઈ રહ્યું નથી. વૈદ્યો, હાઈમે અને દાયણોનો ગામડાંમાં હવે દુકાળ પડી ગયો છે. લોકો કંગાલ અને નિર્બળ બની ગયાં છે. હાલનાં ગામડાં એટલે કચરાથી ભરપૂર ઉકરડા. નથી ત્યાં સંસ્કારસાધન; નથી ત્યાં આરોગ્યરક્ષણ; નથી ત્યાં જ્ઞાન, નથી ત્યાં સંપત્તિ; જો કે જ્ઞાન, સંસ્કાર અને સંપત્તિનો પાતાળી ડૂબો તો ગામડું જ છે. પણ એ ગામડાને જ સફૂએ લૂંટી લીધું છે. હાલનાં ગામડાંની નિંદ્રા શોષાઈ ગયેલી અને નિરાશાથી ભરેલી છે. આ ગામડાંનો પુનરુદ્ધાર કેવી રીતે કરવો ?

આ દુર્દશાનું મુખ્ય કારણ તો દેશનો પરાધીનતા જ છે. પરંતુ એ પરાધીનતા લાવનાર પણ આપણે જ હતા ને ? એ પરાધીનતા ટાળવી હોય તો આપણે આપણાં પાપના પ્રયાતાપ તરીકે પણ ગામડાંને સચેત બનાવવાં જોઈએ. જેમનામાં જ્ઞાન છે, જેમનામાં શક્તિ છે, જેમની પાસે સાધન છે, તેમની તો પ્રયત્ન કરજો છે કે એ જ્ઞાન, શક્તિ, અને સાધનોના દાતા ગામડાં તરફ લક્ષ રાખવું. નહોં તો એ જ્ઞાન, શક્તિ અને સાધનો સદાય પાંગળાં જ રહેવાનાં.

પરાધીનતા ટળે નહિ ત્યાંસુધી બેસી રહેવાય એમ પણ નથી, કારણ ગ્રામજાતિ એ જ પરાધીનતા ટાળવાનું એક મહાન સાધન છે.

ત્યારે આપણે ગામડાંની સાથે એકરસ બની જઈએ, તેમના સુખદુઃખમાં સમજાગી થઈએ, તેમના સ્વાર્થને આપણો સ્વાર્થ બનાવીએ ત્યારે જ તેમની ઉત્થતિ થઈ શકે. આપણા મનને પ્રયત્ન તો ગામડાં તરફ સદાનુભૂતિવાળું બનાવવું જોઈએ.

કમનસીબે ભણતર, સંસ્કાર અને સંપત્તિ દિલ્લવાસીને ગામડાંથી વિમુખ રાખે છે. ભણેલા શ્રેણ્યોએટને ગામડું ગમતું નથી. જમીનદાર ગામડું છોડી શહેરમાં મોજ કરવા રહે છે. ધનિકો ગામડાંમાંથી ધન ખેંચી લાવી શહેરમાં જ ભરે છે. કોઈને ગામડું ગમતું નથી. ગામડે જતાં શ્રેણ્યોએટો પણ ગમરાઈ જાય છે.

આની વૃત્તિ માનવીને શ્રામ-અભિસુખ નથી જ કરતી ધર્મે તરીકે અગર સ્વાય તરીકે પણ આપણે ગામડામાં, ગામડિયામાં, કૃષિમાં રમ લેવો જ પડે એને જો કે ગામડું ભાગ્ય છે છતાં આપણે માનીએ છીએ એટલું તે થું નિગમ હોય કે? શુદ્ધિમાન યુવકો આમજીવન માટે સુ રસ ન ઉપજાવી શકે? ગામડું રમ અને અભ્યાસને યોગ છે એની આખી શુદ્ધિમાન યુવકને કેમ થતી નથી?

ગામડામાં દુદગતી ઝોદર્થ ગામે પામ વિસ્તરી ગયું છે જલો, મેળો, ખેનગે અને વનશ્રી ગામડાને સૌદર્યમય જનાવી રહ્યું છે, ગામડાની આજુબાજુ મજીવન ઝગમગ અને નીનાના એ સૌદર્યને આપ થકાવ કે ભાના, બોળા અને નિર્દોષ

આકર્ષક અંગે ગામડિયાઓ માથેની વાતચીત મૂજ ઉત્પત્ત કે એવી હોય છે ગામડાની પગલાગત આજ પણ આપણને આપના લાગે એવી હોય છે વળી ગામડાના વહેમનો કેવી વિચાર થોઈ છે? કેઈ ઝાડ આગળ જીન રહેતો હોય? કેઈ ફરા આગળ મુકેય રહેતો હોય? કેઈ ધરમાં જૂત ભગાયેય હોય? આ રહેમોની પાછળ રહેયુ માનમ અભ્યાસ માગે છે અને કૌટુંબિક સંસ્કારો, પ્રાચીન કથાઓ, વડા-ઓના પગક્રમે, ચોરી, લૂટ, અને ધાડના પ્રમગે તથા જનવરોની સમીપના ઇતિહાસ અને સાહિત્યને પોષે એવા રમમય ની શકે એમ હોય છે દેવગો, પાગિયા અને તજાનનો પથરે પથર રસ લેનારના કાનમાં ગુજન કરી જાય

ગામડાંની સામાજિક રચના પણ મમજના જેવી હોય છે બ્રાહ્મણ વાણિયા, પાટીદાર ગ્યારી, હેડ વગેરે કેમો આમજીવનના ચોક્કામાં કેવી રીતે સમાઈ જતી તેનો અભ્યાસ કાઢ પણ કેળવાયના ઐત્યુએટની શુદ્ધિને મ્સે એમ છે

અને ગામડાની કળા, રમતમમન અને રજાગલા આનંદના સાધનો મરની મગતી આમજીવનતાને ચોડા શ્રામ આપી રહ્યા છે આ જાણ સમજવાની, જોવાની, અનુભવવાની ખૂબ જરૂર છે માત્ર આપણે આપણને શ્રામ-અભિસુખ જનાવના જોઈએ પછી જરૂર લાગશે કે ધર્મ, ફરજ અને સ્વાય આપણને આપણા ગામડા તરફ જોવા પ્રેરે છે

આપણે ધારીએ છીએ તેટલા ગામડા નિરમ નથી જો આપણે દેશનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો ગામડાનો ઉદ્ધાર કરવો જ પડે સાતવાખ ગામડાને કળાહીન, આગમ, અજ્ઞાન, ગરીબ અને માદના ગમ્પીને આપણે આગળ વધી શકવાના જ નથી જ્યાંમુધી આપણે તેમની સાથે રહીએ નહિ ત્યાંમુધી તેમની ઉત્તિ માટે આશા જ નથી

આમજીવનના સૌદર્યતત્ત્વો તરફ નજર કરી આમજીવનને દેશના સપતિભાગ તરીકે નિહાળી, શ્રામને ગજકીડા કે સામાજિક લડતના વ્યૂહનું એકમ માની એને જીવતુ, ઝગમગ, આનંદ અને હમતુ જોવા મયયુ એનું નામ શ્રામમેવા એ સેવા મોટાઈથી નહિ થાય ઉપકારની દૃષ્ટિથી એ સેવા નહિ થાય. આમમય જની જન્માય તો જ એ સેવા થાય એ વગર શ્રામ-ઉત્તિ નથી અને શ્રામ-ઉત્તિ ન હોય ત્યાં દેશ પણ ઉત્તિ કેમ થાય? ભતેને પછી શહેર કે શહેરનાસી પોતાને ઉત્તિની ટોચે પહોંચેના માને! એ ટોચના પાયા ડગમગી ગયેલ છે x

શ્રામમેવા

સ્વાતિ-ખિન્દુ

અનિલકાલ ગાંધી

પ્રભા ! તારી શોધમાં હું મંદિરે મંદિરે આચડ્યો, પરંતુ તું ત્યાં ન જડ્યો. તારા બક્તોએ તારાં પ્રાર્થનામંદિરને લૂટાસને રહેવા લાયક ગુફાસમું બનાવી દીધું હતું. તારા નામે ત્યાં અનાચારો પોષાતા હતા.

હું જંગલમાં ચાલ્યો. ત્યાંનાં ઝાડવાંને મેં પૂછ્યું: “મારો પ્રાણ ક્યાં છે?” પરંતુ જવાબ ન મળ્યો. એ વૃક્ષો તો તું મળ્યાના આનંદમાં સમાધિસ્થ હોય ગયે!

આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓને મેં પૂછ્યું: “પ્રભુ ક્યાં છે?” પરંતુ એ ઊડી ગયાં. તેમને, તને મળવાની, મારા કરતાંય વધુ ઉત્કંઠા હતી.

હું આચડ્યો, બધે આચડ્યો પરંતુ તું ન જડ્યો.

—ઊંધડતું એ પ્રભાત હતું. તારા પૂજનની પૂર્વ તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. આકાશમાં કુંકુમના સાચિયા પુરાણા હતા. નવું તેજ ભરી, અનંતકોટિ રશ્મિઓ રેલાવતો સૂર્ય તારા પૂજનને માટે ક્ષિતિજ પર દેખાયો. અને એ અનંતકોટિ રશ્મિઓ વચ્ચે મેં વાંચ્યું:

“પ્રભુ ક્યાંય નથી. નથી એ મંદિરમાં કે નથી એ મરિજદમાં, નથી એ એકાંતમાં કે નથી એ માનવોના સમૂહ વચ્ચે. એ ક્યાંય નથી, છતાં એ ક્યાં નથી?”

પયનની એક લહેર આવી મને સ્પર્શી ચાલી ગઇ. હું બ...બ...ડ્યો:

“મને મારો પ્રાણ મળ્યો!”

x

x

x

જ્યાં સહજજ તારી વિરભૂતિ થઇ જાય છે, જ્યાં અનીતિને પોષણ મળે છે, જ્યાં બીજાઓનાં દુઃખ શૂંભાર્થ જાય છે, જ્યાં માનવતા વિસારે પડે છે અને જ્યાંથી જીવનનો સાચો આનંદ અદૃશ્ય બને છે એવી સુખ-સમૃદ્ધિની છાંયો વચ્ચેથી, એ નાથ! મને ખેંચી લેજે અને જ્યાં હમેશાં તારું સ્મરણ કરવાનું મન થાય છે એવા દુઃખની ગતિમાં મોકલી દેજે.

x

x

x

મારી ચોગેર ગાઠ તિમિર હતું. તિમિરથી વોટળાયેલો હું, સાગરગટિ બેઠો બેઠો, છિપોલિયાં બેગાં કરતો હતો.

બેગાં કરેલાં છિપોલિયાંના ટગ જોઇ મને થયું: “અઢાઢા! મેં કેટલાં બધાં છિપોલિયાં બેગાં કર્યાં છે! આટલાં તો કોઇયેય-બેગાં નહિ કર્યા હોય!”

પ્રકાશનું એક કિરણ આવ્યું અને મારી પાસે થઈને આગળ ચાલ્યું. એના પ્રકાશ-પથમાં મેં જોયું કે મારાથી થોડેક દૂર, કોઇક માનવે મારા કરતાંય મોટો એવો છિપોલિયાંના ટગ કર્યો હતો. અને હજુ અંતથી એને વધાવે જતો હતો.

કિરણ આગળ ચાલ્યું અને આગળે આગળ જતા એવા પ્રકાશ—પથમાં, મેં, એક પછી એક વધુને વધુ મોટા દેખાતા છિપોલિયાનાં ઢગ જોયા અને એ દરેક ઢગલા પાસેનો પુરુષ એને વધુ ને વધુ મોટા બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો.

હું ભેઈજ રહ્યો. મારી અસ્પતાનું મને જ્ઞાન થયું.

*

*

*

જ્યારે મારું હૃદય જીવનતાપની પ્રચંડ ઝાળોથી રણ સમું બની ગયું—

જ્યારે સુખરૂપી સૂર્યની પ્રચંડ ગરમીથી મારું ભક્તિ-દલ મુકાઈ ગયું—

જ્યારે જગતના કલહો અને દુઃખો વેડી વેડી મારું હૃદય પત્થર સમું ફેંકી બની ગયું—

ત્યારે અવાજ, ઓ નાથ ! અને તારા સિમતરૂપી અમૃતની વર્ષા કરી મારા જીવનને ભક્તિરસથી ભરી દેજે, મારા તોફાની જીવને શાંતિના રાંઠે ચડાવી દેજે અને મારા હૃદયને કોમળ બનાવી દેજે.

*

*

*

પ્રભો ! તું જીવન છે; તુ પ્રત્ય છે...તું પ્રેમ છે. તુંજ...અર્થસ્થ છે...

*

*

*

સાગર ખૂંદી, મહામહેનતે મેં પાંચેક રત્નો મેળવ્યાં. જીમ્મો આગળ મારા આ પરાક્રમની વિજયગાથા ગાવા હું સાગરનીરે ચાલી નીકળ્યો.

સામેથી એક માણસ આવતો દેખાયો; એનાં કપડામાંથી જળ નીતરતું હતું. તેણે મને પૂછ્યું: “કેમ બાઈ, ક્યાં ચાલ્યા ?”

મેં કહ્યું: “આ સાગરમાંથી મહામહેનતે મેં પાંચેક રત્નો મેળવ્યાં છે. મારા એ વિજયની જગતને જાણ કરાવવા માટે હું નીકળ્યો છું.”

“હાહા માણસ ! મેં એવાં તો પચાસેક રત્નો મેળવ્યાં છે, અને હજુય હું તો વધારે રત્નોની શોધમાં જાઉં છું. રત્નાકર તું પાંચ કે પચાસ રત્નોજ આપી શકશે ?”

—અને તે મારાથી દૂર-સુદૂર ચાલ્યો ગયો.

એના નિખાલસતાભર્યા શબ્દો મંજારનાં આજેય મને લાગે છે, પ્રભો ! કે તે તારા મોકલેલો દૂત હતો.

અવતીપતિ ભોજ. નગરજનોનાં સુખદુઃખ જાણવાને રાત્રે ધણીવખત મુખવેરી રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળી પડતો.

એવા એક સમયે નદીકિનારે તેણે એક દરિદ્ર છતાં તેજસ્વી જણાતું બાલકુલુપ્ત મુલેયું જોયું. કુલુપ્તની પુત્રવધૂના અઘૌઠિક સૌન્દર્યે તેને મોહિત કર્યો. તે તે કુલુપ્તથી થોડેક છેટે જઈ સંઘ રહ્યો. ને મધ્યરાત્રિ થતાં, આઘાક પુત્રવધૂ જાગતી જણાતાં, તે સાંભળે એ રીતે તે બોલ્યો, “આ અસાર મંસારમાં સાર તો કેવળ મૃગનયની રમણીઓનાં અંગમાં ઊભરાય છે.”

પુત્રવધૂએ ભોજને પારખી જઈ સચક વાણીમાં કહ્યું, “જેની કુસીધી, હે ભોજરાજ! આપ સમા નરપુંગવો જન્મે છે.”

તે ભોજની આંખો તે જ પળે ખૂલી ગઈ; પુત્રવધૂને પગે પડતાં તે બોલ્યો, “આજથી જ તમે મારી માતા છો.”

x

x

x

જર્મન રાજકુંવરી મેરી એન્ટીનોટનું ફ્રાન્સના રાહેનશાહ સાથે લગ્ન લેવાતાં તે ફ્રાન્સ આવી. ફ્રાન્સની સરહદમાં પ્રવેશતાં નગરના ન્યાયાધીશે તેનું જર્મન ભાષામાં સન્માન કર્યું; રાણીએ કહ્યું, “જર્મન ભાષા ન વાપરો. આજથી હું ફ્રેન્ચ સિવાયની એકે ભાષા નથી જાણતી.”

એક સમયે તે સખીઓ સાથે ફરવા નીકળી. તેને ગધેડાની સ્વારીનો ખૂબજ શોખ. ઈ તે ગધેડાપર બેઠી, સખીઓ ખુલ્લી જગીઓમાં બેઠી. થોડેક દૂર જતાં, હરિયાળી ઈમિ આવતાં, ગર્જભરાજને ત્યાં મહાલવાનું મન થયું; ને રાણીને નીચે પછાડી તે જમિ. ર આઘોટવા લાગ્યા. રાણીએ જમીન પર પડ્યાં પડ્યાં જ, સખીઓને સમીપ બોલાવી પૂછ્યું, “ફ્રાન્સની સામ્રાજી ને એનો ગર્જભ—જને બોલ પર પડી જતાં પહેલું કાણુ બેઠે?”

એક સ્વમાની ફ્રેન્ચ લેખકને ૫૦૦ સોનામહોરોની અનિવાર્ય જરૂર પડી. એણે મર્ધ પાસે એ મંજંધી માગણી તો ન જ કરી પણ પોતાની જરૂરિયાત દાખ જાણી ન જાય એવી તે કાળજી રાખવા લાગ્યો. પણ એક વાતોડિયાએ રાણી મેરીને હાજવેથી એ લેખકની ગર્વભરી મુશ્કેલી જણાવી દીધી.

રાણીએ જોયું કે લેખકને જુગારનો રીક રીક પ્રેમ છે. તેણે એને પોતાની સમીપ બોલાવી હસીને જુગાર રમવા નહોતર્યો. ને થોડીજ મીનીટમાં ૫૦૦ સોનામહોર કારી જઈ તે ત્યાંથી ઊઠી ગઈ.

૨૫. શ્રીમન્ત સયાજીરાવે લોકમાન્ય તિલકને, ઉપર પ્રમાણે જ, તેમના સ્વભાવને અનુકૂળ એવું લાપાંતરનું કામ સોંપી દસપંદર હજાર ખટાવવા વિચાર કરેલો. પણ લોક-

માન્યને એ વિચારની ખબર પડી ત્યાં તેમણે કહ્યું, “મારે લખીને દ્રવ્ય નથી ખાટવું, લોકો નીચાવીને દેશની સેવા કરવો છે.”

x

x

x

રશિયન સમ્રાટ મહાન પીટર લેડનની મુલાકાતે આવતાં એને લેડનનું વડું ન્યાયમંદિર ખતાવવામાં આવ્યું. ત્યાં સેંકડો ગૃહસ્થાને જોડા કામમાં પડેલાવસ જોઈ પીટરે પૂછ્યું, “આ બધા ઉદ્યમશીલ સદ્ગૃહસ્થો કેણુ છે?”

“એ આ ન્યાયમંદિરનાં વકીલો છે.” સાથેના મંત્રીએ તેમને વકીલોની ઝાળખું આપી.

“ઓહ!” પીટરે હસીને કહ્યું, “મારા આખા રશિયન સામ્રાજ્યમાં તો એ જ વકીલો છે. તેમાંના એકને સ્વર્ગે વળાવવાના પ્રશ્નને હું વિચારી રહ્યો છું; પણ હવે કદાચ બીજાનો પ્રશ્ન વિચારવો પડશે.”

x

x

x

એક અંગ્રેજ રમણીએ છટલીમાં એક કિંમતી ઘડિયાળ ખરીદ્યું. પણ જ્યારે ઇંગ્લાંડ પહોંચી તેણે તેની તપાસ કરાવરાવી ત્યારે જણાયું કે એ ઘડિયાળ સામાન્ય કિંમતનું છે; ને તેને ઠગવામાં આવી છે.

તેણે તરત જ છટલીના સરમુખત્યાર સિતાર મુસોલીની પર ઠપકાનો પત્ર લખ્યો. વળતી જ ટપાલે મુસોલીની તરફથી તેને દિલ્લહીરીના ઉત્તર સાથે નુકશાની પેટેના પૈસા મળ્યા.

ખોજે દિવસે ઘડિયાળ વેચનાર વેપારી તરફથી એ રમણીને આજીજીઓ પત્ર મળ્યો. તેમાં લખેલું કે, ‘અમારી બૂલ માટે ખરા દિલ્લહી માફી આહીએ છીએ. હવે મહેરબાની કરીને આપ બે અમને લક્ષ્મણપત્ર આપો તોજ અમારી દુકાન બિપરે—વેપારમાં અનીતિ કરવાના આરોપસર અમારી દુકાનને સીલ લગાવવામાં આવ્યાં છે.”

ને જ્યારે એ રમણીએ વેપારીને માફ કરી તેને લક્ષ્મણપત્ર લખી આપ્યો ત્યારેજ તેની દુકાન ફરી ખૂલી શકી.

x

x

x

કાશીનાં મહારાણી કરુણા જ્યારે નદીમાંથી રંગાન કરી બહાર નીકળ્યાં ત્યારે તેમની કાયા ટાટથી કંપતી હતી. તેમણે નદીકાંઠે તાપ કરવાને પાસેની કેટલીક ઝૂંપડીઓ સળગાવી મૂકવાની સાથેની સખીએને આજ્ઞા કરાવી. આજ્ઞાનો તરત અમલ થયો.

ઝૂંપડીનાં ગરીબ રહેવાસીઓ રાજ પાસે ફરિયાદ દોડ્યાં. રાજએ રાણી પાછાં ફરતાં તેમની પાસે એ અન્યાયનો જવાબ માગ્યો.

“મારા સંતોષ કરતાં ઝૂંપડીની કિંમત વધારે? કંડી દૂર કરવા એ સળગાવી એમાં શું ઘોર અન્યાય થઈ ગયો?” રાણીએ જણાવ્યું.

“કાશીનાં મહારાણીપદે તમને એની કિંમત નહિ સમજાય,” રાજએ શાંતિથી-વૃદ્ધતા હેથે રાણીને બહાર વળાવતાં કહ્યું, “આજથી એક વર્ષ પર્વત તમે હવે કાશીનાં મહારાણી નથી. જીવન માગોને-મજૂરી કરીને તમે પૈસા રજા. એનાથી એ ઝૂંપડીઓ ફરી બંધાવી આપજો. ને પછી રાજસભામાં આવી કહેજો કે ઝૂંપડીઓની શી કિંમત છે? એ સળગાવતાં શો અન્યાય થાય?”

x

x

જર્મનપતિ ફેડરિક ખૂબ લોભી સ્વભાવનો હતો. એક મુદ્દ દરમિયાન તેણે સૈન્યમાં ફરમાન કહેલું કે, 'કામકાજ પતી જતાં રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી ડાઈએ મીણુખતી બાળવી નહિ."

બિચારા એક સૈનિક દિવસોથી પોતાની પ્રિયતમાને પત્ર લખવા તલસતો હતો. પણ દિવસે તેને સમય ન મળતો, રાત્રે અંધારું નડતું. છેવટે એક રાત્રે તો તેણે ફરમાનનો ભંગ કરી-મીણુખતી ચેતાવીને પત્ર લખ્યો, " પ્રિયતમે, છેલ્લી વિદાય. તને પત્ર લખવાને અત્યારે હું લશ્કરી ફરમાનનો ભંગ કરું છું; સવારે મને મોતની સજા થશે."

ખેતીવાડી ખાતાની બોર્ડ સ્થાપનાથી ઇંગ્લાંડને કેવા અગણિત લાભ થઈ શકે એ વિષે સર સીકલેરે વડા પ્રધાન પીટને વારંવાર શિખામણ આપ્યા કરી. પીટ કંટાળાને એ બોર્ડની સ્થાપના કરી તેના પ્રમુખ તરીકે સીકલેરની નિમણૂક કરી.

થોડાક સમય જતાં, ઉમરાવ બનવાની લાલસા સેવતા સીકલેરે પીટને પૂછ્યું, "આપને એ શું વધુ વ્યાજબી નથી જણતું કે ઇંગ્લાંડની ખેતીવાડી બોર્ડનો પ્રમુખ ઉમરાવ હોય?"

"જણાય જ છે ને!" પીટ તીક્ષ્ણ સ્વરે કહ્યું; "ને એ ખાતર તો મેં હવે પછી એ પદ સાચવવાને બોર્ડ (ઉમરાવ) સમરવીલની નિમણૂક કરી છે."

ફ્રેન્ચ પ્રીન્સ નેપોલિયન એકવખતે ઇંગ્લાંડના ડાર્ક પરગણાની મુલાકાતે ગયો. તે પ્રસંગે ફ્રેન્ચ ભાષાના પોતે અખંડ અભ્યાસી હોવાનો દાવો કરતા એ નગરના મેયરે નેપોલિયનના માનમાં ફ્રેન્ચ ભાષામાં સરસપટ ભાષણ કર્યું. પ્રીન્સે તેના ઉત્તરમાં ગેલા થઇ શુદ્ધ અંગ્રેજીમાં બોલતાં જણાવ્યું: "નામદાર મેયરે કરેલા ભાષણથી હું ખૂબજ પ્રતુષ્ટ થયો છું. આયરિશ ભાષા ન જાણતો હોવાથી તેમણે ભાષણમાં શી શી વિગતો થઈ તે નથી સમજી શક્યો-તે માટે દિલગીર છું, છતાં એમાંથી એ તો સમજી શક્યો છું કે તેમને મારા પ્રત્યે ધણો જ પ્રેમ બિભરાર્થે રહ્યો છે, ને એમની વિદ્વત્તા અગાધ છે."

સ્વ. ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલેનું બાળપણ ગરિબાઈમાં વીતેલ હોઈ તે શાખની ઘણી ચીજોથી અનુપ્રાપ્ય હતા: તેઓ કોલેજમાં પ્રોફેસરપદે આવ્યા પછી થોડા જ સમયમાં કોલેજના એક સમારંભમાં આઈસક્રીમ જરૂરી હોઈ એક ખંડમાં તેની તૈયારી ચાલતી હતી. ગોખલે અકસ્માત એ ખંડમાં જઈ પહોંચ્યા. ને આઈસક્રીમનો સૂચો નોઈ પાસે બેઠેલ પ્રોફેસરને પૂછ્યું, "આ શું છે?"

"આઈસક્રીમ" પ્રોફેસરે કહ્યું.

ગોખલેએ જીવનમાં આઈસક્રીમ જોયો જ નહોતો: તેમણે પૂછ્યું, 'એ કેવો બને?' પ્રોફેસર જરા ટીખળા હતા. તેમણે સંચામાંથી ચમચો ભરી મીઠાનું પાણી ઠાંડી તે ગોખલેને આપ્યું.

"જો આઈસક્રીમ આવો ખારોજ હોય," ગોખલેએ તે આખતાં કહ્યું, "તો આપણને તો એ ન લાગે, ભાઈ."

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

[લે. પં. લાલચંદ્ર લગવાન ગાંધી, પ્રાચ્યવિજ્ઞાનમંદિર, વડોદરા.]

[૧૦]

દોહસો વર્ષો પહેલાં જેમ્સ ફોર્બ્સે જેને એકિમાનની વાવ જણાવી હતી, તે હાલમાં નવલખી વાવ તરીકે ઓળખાય છે અને શ્રીમંત ગરકરના લક્ષ્મી-વિદ્યાસ પેલેસ-રાજ્ય-મહાલયમાં વિદ્યમાન છે. તેજ જણાય છે. તેના પર હીજરી નવલખી વાવ સંવત્ ૮૦૭ (ઈ. સન્ ૧૪૦૫ = વિ. મં. ૧૪૬૧)નો પરિચિત લિપિમાં શિલાલેખ છે. તેની નકલ પહેલાં એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિયામાં પ્રકટ થઇ હતી. તથા હાલમાં યુરોપ રોટના આર્કિયોલોજિકલ ખાતાના ડાઇરેક્ટર સાહેબ રા. રા. હીરાનંદ શાસ્ત્રીજીએ ૧૯૩૪-૩૫ ના એન્યુઅલ રિપોર્ટમાં પ્રકટ કરાવી છે અને નિઝામ રોટના આર્કિ. ડાઇરેક્ટર સાહેબની સહાયતાદાર તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ પ્રકાશિત કર્યો છે.

જેમ્સ ફોર્બ્સ પહેલાં લગભગ દોહસો વર્ષ પહેલાં હોલ-ડ-નિવાસી એક પરદેશી મુસાફરે ઇ. સન્ ૧૬૨૫ = વિ. મં. ૧૬૮૧ લગભગમાં વડોદરાની મુલાકાત લીધી હતી, તેના ફોટા સાથે તેણે કરેલું વડોદરાનું વિસ્તૃત વર્ણન ૧૯૩૬-૩૭ના અંગ્રેજી એન્યુઅલ રિપોર્ટમાં ઉપર્યુક્ત ડો. હીરાનંદ શાસ્ત્રીજીદ્વારા ગત વર્ષે પ્રકાશમાં આવેલ છે. તેમાં પણ વડોદરાની ઉપર્યુક્ત વિખ્યાત વાવનું વર્ણન છે.

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિ. મં. ૧૬૬૬ માં વટપદ્ર(વડોદરા)માં પ્રાગ્વંશી (પારવાડ) શાહ હુંસરાજની પત્ની હુંસરત્રેએ પ્રેમજી નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો; જેને ઓળ વર્ષની વયમાં વિ. સ. ૧૬૮૨ માં જન્યે. વાચક વિજયતિલકસુરિના શિષ્ય વાચક ઇંદ્રવિજયે આપેલી દીક્ષા દ્વારા પ્રેમવિજય પ્રેમવિજય નામ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમને વાચક સાવવિજય પાસેથી શિક્ષા મળી હતી. તેમણે વિવિધ તપશ્વર્ગો અને દેશ-વિદેશ વિહાર કરતાં શત્રુજય, ગિરનાર, આબૂ, શંખેશ્વર, અંતરિક્ષજી તીર્થોની યાત્રા કરી હતી; તેમને વિજયાર્જુનસુરિએ વાચકપદ આપ્યું હતું. વિજયરાજસુરિની આજ્ઞા સર્પ સૂરતથી વિ. સં. ૧૭૧૭ માં વટપદ્ર(વડોદરા)માં આવ્યા પછી આવળુ શુ. ૧૧ તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. એમ તેમના શિષ્ય વૃદ્ધિવિજયે રચેલા નાના નિર્વાણ-રાસ પરથી જણાય છે.^૧

વિ. સં. ૧૭૯૦ (શક સંવત્ ૧૬૫૫ = સન્ ૧૭૩૪) નો ૪૩ પંક્તિવાળો એક પદ્યમય

૧ 'જન્યુમ' સં. ૧૯૮૩ કા. મા. અંક (પૃ. ૮૬-૮૭) માં તંત્રીજી મેંધ પ્રકટ કરી છે.

ખડોદિયા
દરવાજો

મરાઠી^૧ શિલાલેખ ડબોઈના દિક્ષામાં વિદ્યમાન છે, જેમાં જન-
દંબાના મંગલાચરણ પછી દમાજી ગાયકવાડનું સ્મરણ છે-
“તથ ચરણિ તત્પર, પિલાજિ-સુત નિરંતર ।
દમાજી પ્રતાર ‘સમશેર, વાહાદુર’એસે બોલતિ ॥૫॥
મહાપ્રતાપિ પુરંધર, જગપ્રસિદ્ધ ષેષ્ટ વીર ।
કલિયુગમાજિ સમશેર, કીર્તી જાલી મૂમંઢલી ॥૬॥

તે શિલાલેખના ૨૪મા પદમાં ખડોદિયા દરવાજાનો ઉલ્લેખ છે.—

“ તેવે દરવાજા નિયોજિ નિપુણ, વડોદિયા નામામિધાન ।

છેદિ પરચકાવે માન, પશ્ચિમ દુર્ગ પામતિ ॥ ૨૪ ॥ ”

વિ. સં. ૧૮૦૧ માં રાજનગરમાં જૈનથે. તપાગચ્છના પં. ન્યાયસાગરના શિષ્ય
જયસાગરે રચેલી તીર્થમાલા(સ્તવન)માં વડોદરાના દાદા

દાદા પાર્શ્વનાથ પાર્શ્વનાથનું સ્મરણ છે, ૩ તે સર્વની આશા પૂર્ણ કરે છે.^૨

વિ. સં. ૧૮૪૫ માં અને ૧૮૬૬ માં જૈનથે. તપાગચ્છપતિ વિજયજિનેદ્રસૂરિએ

જૈન મુનિઓનાં તથા તેમના શિષ્યો પં. સુમણ્વિજયના શિષ્યો પં. હિતવિજય અને પં. હંસવિજયને
આમાસાં વડોદરામાં આતુર્માસ કરવા આદેશપદ્ધતિ આપ્યા હતા (જૈન-
સાહિત્યસંશોધક ખંડ ૧, અં. ૪; પૃ. ૧૫૩, ૧૨૧; ક્ષેત્રાદેશપદ્ધ

૨, ૬); તે પ્રમાણે તે વર્ષોમાં તેમની આતુર્માસ-સ્થિરતા અદિ થઈ હશે અને તેમના
ઉપદેશાદિનો લાભ જન-સમાજને મળ્યો હશે-એ સમજી શકાય તેમ છે.

કવિરાજ *દીપવિજયે રચેલ

વટપદ્ર નગરની ગજલ

દૂહા

સેવકને વરંદાશ(વિ)તી, મગિની શક્તી અવલઃ

*પ્રણમી^૫ વટપદ્ર નગરની, ^૬કહેલું શબ્દ *ગજલ. ૧

* વટપદ્ર(વડોદરા)ની આ હિંદી જગલ, કવિ દીપવિજયજીએ વિ. સં. ૧૮૫૨માં પોતાના પૂર્ણ
(અન્નામક-વિજયલક્ષ્મીસૂરિ)ને વહેલી રચી હોવાનું જણાય છે. એથી ૬૦મી ગાથામાં વર્ણવેલ વડોદરાનગરને
ચરણથી પાવન કરવા અને ૬૧મી ગાથામાં આમાસું કરવા આવવા થી પૂર્ણપરે સંધ વરંદની વિનંતી સૂચવી
છે. ૬૨ ગાથા પછીના કલશ સવૈયા કાવ્યમાં આગરા શુ. ૧ રાત્રિવાર સૂચવ્યા છે અને તેમાં પોતાના પરિચયમાં
ઉદય(વિજયોદય)સૂરિના પદ્મપ આકારમાં ઉદય પામેલા સૂર્ય જેવા લક્ષ્મીસૂરિ(વિજયલક્ષ્મીસૂરિ)નું
અને પોતાના ગુરુ ગ્રેમરતનું સ્મરણ કરી તેમના આજ્ઞાકિત સેવક તરીકે પોતાને ઓળખાવેલ છે.

૧ આ શિલાલેખ ખડોદિ રાજ્યદક્ષિણતીલ ઐતિહાસિક વંશે (પુ. ૧, પૃ. ૧૩૧ થી ૧૩૪) માં
પ્રકાશિત થયેલ છે.

૨ “ વડોદરે દારો પાસજી, તે સહુની પૂરે આસ; ” (ગા. ૧૯)

—જૈનપુત્ર ૧૯૮૫ આવાહ પૃ. ૪૪૨

૩ ક. વાચિની ૪. ક. હું છું ૫. ક. વટપદ્ર ૬ ક. કરવા ૭ ક. ગજલ

ગજલ

વડપદ્ર ક્ષેત્ર હે વીરાક્, તટળી વહત હે નીરાક્;
 ૧ ફિરતી મિરદ દો કોશ(સા)ક્, ૨ ક્યૌં રહે શત્રુકિ હોરાંક્ ? ૧
 ૩ ક્યાં રાવ દામાઝીક્, લેતા ૪ ન્યાદ રાનાઝીક્;
 મોલા ૫ નાલસે સખ્યાક્, ફિહ્લા તેતના વંધ્યાક્. ૨
 ફિહ્લા નવ હૈ કંચાક્, લિ(સી)લામારં મિંચાક્;
 ગાઢાવડે ચોટાક્, હંચા તુરજ હે ઊપોટાક્. ૩
 તુરજે નાલંક પાંત્યાં(તા)ક્, નિરજત હોત હે સાંત્યાં(તા)ક્;
 ૪ વાકા માન નવ ગઝાક્, દૂઝી શુહત હે સઝાક્, ૪
 ચાલ ચ્યાર દરવાઝેક્, અલકાનયરેકે સાજેક્;
 ગાયકવાલ(ક) સોઆ(યા)ઝીક્, ગંગા માત હે માઝીક્. ૫

જે વિજ્ઞપ્તિ-પત્રમાં આ વડોદરાની ગજલ છે, તે મૂળ ચિત્રાકિત-વડોદરાનાં વિવિધ દરયાથી વિભૂષિત હોઈ વડોદરા-નિવાસી (હાલમાં પાટણવાસી) વૈષ્ણવક ઇતિહાસપ્રેમી પ્રવર્તક ઇતિવિજ્ઞપ્ત મહારાજ પાસે હોવાનું જણાતા ત્યાંથી મંગાવવા હજી આપ્યું નથી, એટલે બીકાનેર(મારવાડ)ના હાલ-સાગરજી ભંડારમાંની યેષવવાળી પ્રતિ પૃથ્વી ઇતિહાસપ્રેમી શ્રીમાત્ અગરચંદ્રજી નાહરાણે સખી મોકલેલી નકલના આધારે આ ગજલ અહિં ઉતારવામાં આવી છે.

પ્રવર્તકજી ઇતિવિજ્ઞપ્ત મહારાજના સંગ્રહના ચિત્રાકિત વિજ્ઞપ્તિ-પત્ર(દીપણા)ના આધારે મિ. લોખીલાલ જયચંદ મહેડેસરા દ્વારા 'દીપવિજ્ઞપ્ત વડોદરાની ગજલ' 'સાહિત્ય'ના સં. ૧૯૩૨ ફેબ્રુઆરીના અંકમાં પ્રકટ થયે છે, તેમાં પાઠાતરે સાંચ પછી અશુદ્ધિયો જણાય છે, કેટલીક અહિં ક. નિરાણી દ્વારા જણાવેલ છે. તેની અંતિમ કહીના ઉત્તરાર્ધમાં ઉદયસાગરચરિના શિષ્ય પુણ્યસાગરચરિ નામવાળો ફેરફાર જોવામાં આવે છે, તે પાઠજમી ટાંકણે મુદ્રારેલ હોય તેમ જણાય છે. ખરી રીતે ત્યાં વિજ્ઞપ્તસદ્મીસૂરિનું નામ ઉચિત લાગે છે. જી. પ્રતિના આધારે આપેલા પાઠમાં અહીં જોવામાં આવશે, તથા તેમનો યોગ્ય પરિચય પણ અંતમાં જણાવીશું. એથી સ્પષ્ટ થશે કે-આ વિજ્ઞપ્તિપત્ર, ઉદયસાગરચરિ તરફ નહિ, પણ વિજ્ઞપ્તસદ્મીસૂરિ તરફ મોકલેલું માનવું ઉચિત છે.

રાજમાન્ય કવિરાજ દીપવિજ્ઞપ્ત, વિક્રમની અંદાશથી સદીના મધ્યસાગને સોસાવી ગણા તેમણે જૈન શ્લોકે, તપાગમગ્ની એક સાખા વિજ્ઞપ્તિ-પત્ર(ગજલ)ના નાયક શ્રીપૂજ્ય વિજ્ઞપ્તસદ્મીસૂરિ (સ્વ. વિ. સં. ૧૮૫૮)ની સ્તુતિમાત્રા (હાલ ૧૦) પણ રચેલી છે. તેમણે ગજલો, સ્તવનો, પૂલજો, સ્વાધ્યાયો તથા બીજાં પણ અનેક પ્રકારનાં કાવ્યો ગુજરાતી અને હિંદી ભાષામાં રચેલાં જણાય છે. તેમણે રચેલ સ્તૂલભદ્ર નવરસ (લે. સં. ૧૮૪૦), શિદ્ધિશ્રી તપસ્તપન (સં. ૧૮૫૬) વડોદરાની ગજલ (સં. ૧૮૫૨), બરેલ(૧)ની ગજલ, જંબૂસરની ગજલ, સુરતની ગજલ, (વિ. સં. ૧૮૭૩), ખંભાતની ગજલ તથા ઉદયપુર (મેવાડ)ની ગજલ (આગરાના શ્રીવિજ્ઞપ્તધર્મ-લક્ષ્મી-જ્ઞાનમંદિરમાં) જણાવામાં આવેલ છે.

આ જૈનચર્ચાકવિ દીપવિજ્ઞપ્તને શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડે 'કવિરાજ' એવું ખિત્ત આપ્યું હતું; તેમ તે કવિએ રચેલ અને વિ. સં. ૧૮૭૭માં ગદી હાથ લાંબા અને પોણા બે હાથ પહેળા કપડા ઉપર સ્વદેશી સખેલ રાડોડ મહારાજ માનસિદ્ધતા કીર્તિ-ગુણસમુદ્રપદ આશીર્વાચન કાવ્યના ચિત્રમય પટ્ટમાં કરેલા ઉલ્લેખથી જણાય છે—

“ઈતિ શ્રીમત્તપાગળ-શ્રીવિજ્ઞપ્તયાનંદસૂરીગચ્છે રાજશ્રીગાયકવાડદત્ત-‘કવિરાજ’

૧ ક. લાંબી ગી. ૨ ક. ક્યાં હૈ ૩ ક. આગો ૪ ક. ન્યાય ૫ ક. નાવસે
 ૬ ક. હેલાક્. ૭ ક. દોટાક્ ૮ ક. નીરજત ૯ ક. ઉત્તર

गोवंदराव हे राजाक, १ ज्या(जा)का सेन है ताजाक;
 मयगल झूलते मातेक, २ गोपति-सेन्य सोभातेक. ६
 ३ नीके चरणमें तोडेक, मुंडे कमलके (डो)डेक;
 पाखर खूय मुकलांताक, घोडां लाख ठकुरांताक. ७
 पाटवी राव आनाजीक, दूजा राव ४ कांनाजीक;
 ५ वा हे राखसे सु(ध)राक, न्याइ(वी) न्यायसे(मि) पूराक. ८
 ६ राउवा है दीवानाक, अपनि दुपसे दानाक;
 सेवक ७ बहुत ले लारोक, नित्ये जात ८ दरबारीक. ९
 कंते रहे(ह)त उहां धैठेक, नाहि मिलत ए केठेक;
 केते धरत ९ नजरांताक, खावंद देत १० फूरमानाक. १०
 ११ शी(शि)वाराम रंगीलाक, ११ ज्याका खूब बेगि(गी)लाक;
 फतेसंघके बारेक, दीनि(नी) दोलतां भारेक. ११
 १२ तिण दिन मान था वासेक, म(रा)ववा मान है तासेक;
 सर(खंड)नी देसकि लावाक, हाथि देत सरपायांक. १२ [आधु]

विरद जती पं. दीपविजयकविराजेन विरचितं श्रीराठोडकुल-गण-भान-महाराजाधिराज-
 महाराजश्रीमानसिंहगदोपालकीर्ति-गुणसमुद्रवध आतिरवचन श्रेयः ।

रावन् १८७७ वर्षे शाके १९४२ प्रवर्तमाने श्रीआसोजसुदिविजयादशम्यां लिखितं
 स्वहस्ते पं. दीपविजय कविराजे । ”

—आ विप्रमय पद, चोडराभा आत्माशामन नैन हानभंदिरमां विधमान छ, तेमां जने जान्
 आणदाभिर(सुखमुष्णी)धर, छत्रधर, छडीदरो, यमरधर, मोरधर-धर ६ शम्भुवैद्यनां अने तत्तवारनां
 भणी ७ रंगीन भनोदर यिरो छ, ते पक्षु कविओ तैयार कयां दरो, तेम अनुमान थापछ.

आ' सिवाय तेमनी अन्य कृतियो—पंचवधावागर्भित पार्श्वनाथ-स्तवन (ले. सं. १८८०),
 गोडीपार्श्व-स्तवन, शरापक्षी पार्श्व-स्तवन, नंदीधरद्वीप-पूज (ले. सं. १८८१), अश्व-शोभा स्तवन
 (सं. १८८६), महावीरगिन शोभा स्तवन, संघ-शोभास्तवन (सं. १८८७), इषिभानी शोभा (ले. सं.
 १८८९), अदसठ आगमपूज (ले. सं. १८८९), अष्टापदपूज (रांहेर जंहरमां संघना आग्रहणी
 सं. १८८२मां भद्रोत्सव-प्रसंगे), नैरादुग्ध(सौधम)दुग्ध-पद्मवली-भास, गौतमस्वामि आदिनी गडुंसी
 चंद्र-गुलावली-द्वेष(पद्यमां) वि. वि. कृतियो दार्जिली विगेरेना नैन ग्रंथ-जंठांमां भणी आवे छ.

आ हीपविजय कविराज, वि. सं. १८८०मां आ चोडराभां निवास करता दता, तयारे तेमने
 प्रावकाओ महानिरिषयसूत्र संधमा प्रश्नो कयां दता, नेमो गुनरातीमां आपेयो तेमने सिधित
 प्रत्युत्तर सं. ३०० प्रमाण यथा दते। ते आदिना नैन हान-भंदिरनी प्रवर्तक हांतिविप्रमय मुनिराजनी
 प्रति पश्यी नैनसादित्य शरीषक (अ. ३. अ. ३. पृ. २६२-२७२)मां प्रकट यथ अथे छ; तेना
 प्रारंभ अने प्रातमां नीगेना दखेओ छ—

१ क. उनका नैन न रहैता जाक; २ क. गहावत वां न केतावेक. ३ क. नीके
 चरणमें तांछाक मुंडे ४ क. कठनांगिक; गुर्जर प्रांतमे चाडाक, कांनुराव हें जावाक. ५ क. ओ तो
 ६ जीन दिन अगवारी जावेक, राखरा शहेर सोहवेक. राख्या हे ७ क. बहोत हें न्याराक,
 ८ क. दरबाराक ९ क. वज्र १० क. परमानाक ११ क. उनका बहोत १२ क. तेने दीनमान
 वा जेसक, सब या मान हें तेसाक; परना देसकी लावाक, हाथी होत

લાભચંદનો લાભ !

છ. ન.

લાભચંદ પચીસ વર્ષનો સુવાન હતો. ગામનું તે નાક ગણાતો. કોઈ પણ બહારગામનો માણસ પોતાના ગામનાં જડાં માણસની વાત કાઢતો ત્યારે અમે લાભચંદના દૃષ્ટાંતથી તેને પળવારમાં હંકારી શકતા. અને એ રીતે અમારા ગામની એ વિષય પૂરતી ચર્ચાપરિતા ટકાવી રાખતા.

લાભચંદ જાડો નો હતો જ, પણ એટલો બધો જાડો હતો કે તેને 'કોડી' કહેવા જઈએ તોય તેની જાડાઈને અન્યાય થાય તેમ હતું.

અમારા મિત્રોમાં અમે કોઈના પર બહુ ગુસ્સે થતા ત્યારે તેને કહેતા, "જા તને આશીર્વાદ આપું છું કે તું લાભચંદ જેવો થા !" પેલો મિત્ર બાપડો હાથ જોડી કહેતો, "લાહ; મને ફાંસીની સજા કરવી હોય તો કરો પણ કૃપા કરી લાભચંદ જેવા થવાનું ના કહો."

આવી રીતે લાભચંદની સ્મૃતિ હૃદયતરંગ બની ગઈ હતી. બહો ખિચારો લાભચંદ લક્ષણાં ગામ પર જંગલમાં વિજય મેળવી ગામનો કીર્તિધ્વજ અણુનમ રાખતો હોય છતાં, ગામનાં નમણાં લોકો લાભચંદની કદર કરી શકતાં જ નહિ.

લાભચંદને કયાંય બહાર જવું હોય અને વાહન મંગાવે તો ગાડીવાળો તેની આખી ગાડીમાં તેને એકલાને બેસાડે એટલું જ નહિ પણ તેની પાસેથી આખી ગાડીના ભાડા કરતાં જમણું ભાડું પણ વસૂલ કરે. ચાર માણસો કરતાં લાભચંદનું વજન વધારે નહોતું જ હોય. લાભચંદનું વજન બહુ બહુ તો સાત-સાડાસાત મણ ! ગાડીમાં બેસનાર છડિયાનું સરેરાશ વજન અડીમણ ગણીએ તોય ચાર જણનું વજન દસ મણ. તે ચાર જણ પાસેથી કુલ ૪ આના લેનાર ગાડીવાળાએ લાભચંદ પાસેથી બાર આના આગળથી વસૂલ કર્યા પછી જ તેને ગાડીમાં બેસાડે એ વાન અન્યાયની પરાકાષ્ટો નથી લાગતી ?

દરજી પણ લાભચંદનાં કપડાં સીવવાનાં આવે ત્યારે દોઢાં દામ જ માગતો. શરીરની જાડાઈને અંગે લાભચંદને જમણું કાપડ તો ખરીદવું જ પડતું, પણ જૂંડા દરજીઓ પણ તેના પર લુભ કરતા એ ધણું અધર્મિત થતું.

દરજી તો ઠીક, પણ હજમથેષ ત્યારે લાભચંદની દાઢી કરવાના દોઢા દામ માગતો ત્યારે તો હક ચર્મ જતી હોય તેમ લાગતું.

લોકો પોતા પર આવી દ્રેષદષ્ટિ રાખે છે તે જાણી લાભચંદને ઘણો શોક થતો. શોક કરવાનું એક બીજું પણ કારણ હતું ! આવા અન્યાયોની સામે આત્મા કંઈથી ભેદે અને તેની અસરથી થતા અનુતાપના પરિણામે વજન ઘટે તો સાફ, એ દત્તી લાભચંદની ગણતરી, પણ તેના વજનમાં અનુનાપનું વજન ભગવાથી તે તો હિંદાનો જાડો થવા લાગ્યો. પોતે કુખી

પર કાબૂ જમાવી તેણે કાંતિપુર-ખટમંદુરે રાજધાની ફેરવી અને એકચક્રે નેપાળ પર શાસન ચલાવવા માંડ્યું.

પૃથ્વીનારાયણસિંહ કુનેહબાજ ને યશસ્વી નૃપતિ હતા. પણ તેમની પછી ગાદીએ આવનાર તેમના વંશજોમાં કચઢ, સ્વચ્છંદ, ધમંડ અને સત્તાલોભનાં ખીજ રોપાયાં. તેમાં ૧૮૦૫ માં રાણા રાયબહાદુર શાહનું ખૂન થયું. તેમની પછીના ગાદીપતિ ગીરંજીયુદ્ધ વિક્રમશાહનો શાસનકાળ ૧૮૧૪-૧૬ ના નેપાળી વિગ્રહ માટે પ્રખ્યાત છે. તેમના અવસાન પછી તેમનો બાલપુત્ર રાજેન્દ્રવિક્રમશાહ ગાદીએ બેઠો. શરૂઆતમાં તેની નાની વયનો લાભ લઈ અને પાછળથી તેના મનસ્વી અને નિર્બળ સ્વભાવની ઢાલ નીચે ઘણાપ મહારવાકાંક્ષીઓએ સર્વમત્તા કબજે કરી લેવા યુક્તિઓ રચી, અને પરિણામમાં તેમાંના કેટલાકનાં ખૂન થયાં. છતાં મોટાં મહારાણી લલિતત્રિપુરાચંદ્રીના હાથમાં રાજ્યની લગભગ જળવાઈ રહી. પણ તે મૃત્યુ પામતાં નાનાં મહારાણી લક્ષ્મીદેવીએ અનેક સ્વચ્છંદ બેઠ્યા. તેમાં હજારોનું લોકો દેડાયું અને અન્તમાં રાજ્યની તમામ સત્તા, ઇ. સ. ૧૮૪૭ માં, જંગબહાદુર નામે પ્રધાનના હાથમાં ચાલી ગઈ. *

જંગબહાદુર પ્રમુખ મહારવાકાંક્ષી વીર હતા. તેણે મહારાણા રાજેન્દ્રવિક્રમને પદબ્રષ્ટ કરી તેના પુત્ર સુરેન્દ્રવિક્રમને રાજગાદી સોંપી. યુરોપની મુલાકાત લઈ પરદેશોમાં પણ તે પોતાની છાપ પાડતો આવ્યો. નેપાળમાં તેણે કેટલાક જરૂરી અને બિનજરૂરી સુધારા હાખી ક્યાં. સત્તારતના બળવામાં અંગ્રેજોને પૂરતી મદદ કરી તે બ્રિટનનો લાડીસો બન્યો. તેની કાર્તિથી આકર્ષાઈ નેપાળનાં રાજપ્રજાએ તેને મહારાજાનો ઈદદાબ આપ્યો, તેનું પ્રધાનપદ વંશપરંપરાગત બતાવ્યું. રાજવંશ સાથે સમબળનો સંબંધ બાંધી તેણે એ પદ ઉપરાંત નેપાળની ગાદી પર પણ આક્રમકરો કાબૂ જમાવ્યો. તેણે રાજ્યની સુરેન્દ્રવિક્રમના બાલપુત્ર વેરે પોતાની પુત્રી પરણાવી ને સમય જતાં એ પુત્રીના વંશજો નેપાળના ગાદીપતિ બન્યા. તેના સમયથી નેપાળના પ્રધાનો મહારાજાના નામે ઓળખાયા છે અને ગાદીપતિ મહારાજાધિરાજ કહેવાય છે. મરાઠી સામ્રાજ્યમાં પેથા સરખું નેપાળમાં પ્રધાનોનું રથાન ગણાય છે. વર્તમાન મહારાજા મુદ્દ સમશેર જંગબહાદુર જંગના પોતાના, અને મહારાજાધિરાજ ત્રિભુવન વીરવિક્રમ શાહદેવ તેની પુત્રીના વંશજ છે. આમ ૧૮૫૦ ના સમયથી નેપાળનો ઇતિહાસ એટલે જંગબહાદુરના કુટુંબનો ઇતિહાસ બની ગયો છે.

૧૮૭૭ માં જંગબહાદુર અવસાન પામ્યો ને ૧૮૮૫માં નેપાળમાં ફરી આંતરિક બળવો ફાટી નીકળ્યો. અંગ્રેજોએ પણ એ દેશને કબજે કરવા સંલગ્નિત કુનેહ અને શક્તિ અજમાવેલાં, પણ બધું નિરર્થક જતાં નેપાળ સાથે કાયમી મુલેહ કરવામાં આવી. તે સમયથી નેપાળ સ્વતંત્ર છતાં અંગ્રેજોનું અધર મિત્રરાજ્ય બની રહ્યું છે. બંનેએ પરસ્પરને મુશ્કેલીના પ્રસંગે મદદ કરી છે. ચાલુ મહા યુદ્ધમાં નેપાળે અંગ્રેજોને ચરણે ધરેલી પોતાની સેવા એ એનું હૈરંતુ પ્રમાણ છે.

નેપાળની પ્રજા આજે એક અને અમેલ છતાં તે જુદીજુદી પ્રતિઓમાંથી છતરી આવેલી છે. એના ઐરકાર, સામાજિક દરજ્જો, વ્યક્તિત્વ, જીવસાધ વગેરેમાં તફાવત રહેલો છે.

ગુરખા તરીકે જગતભરમાં નામાંકિત અનેલી લડાયક કોમ એ મહારાણા પ્રતાપની વંશજ ને નેપાળની આગળ પડતી પ્રજા છે. ચરીરે હીંગણી છતાં કાંડામાં તે અનુપમ ગણાય છે. તેનું સ્થાન હિંદમાં રજપૂતોના સ્થાનને સમાંતર છે. એ કોમનો શુદ્ધિમાન વર્ગ રાજતંત્ર ચલાવે છે; શક્તિમાન વર્ગ સૈન્યમાં શોકાય છે. તે ઉપરાંત નેવાર, કિરાતી, ભૂટિયા, માગર વગેરે કોમોનો પણ ત્યાં વસવાટ છે. નેપાળની મૂળ-જૂની પ્રજા તે આ પાછલી કોમો છે અને તે મોગોલ જ્ઞાતિમાંથી ઊતરી આવેલી છે.

નેવારો નેપાળમાં નવમી સદીમાં જઈ વસેલા ગુરખાઓ આગળ વધતાં એ કોમ કંઈક પછાત પડી, છતાં નેપાળના બધાજ વૈશ્ય ધંધાઓ હજી એ કોમને હસ્તક છે. નેપાળના સંસ્કાર, મંદિર, સમૃદ્ધિ, કલા, કારીગરી, સિદ્ધેષ, સ્થાપત્ય વગેરે એ જ કોમ સાચવી રહી છે. નેવારી સ્ત્રીઓ કૃપાળી અને કઠાની દેવી સમી ગણાય છે. કિરાતી લોકો શિકારી તરીકે પ્રખ્યાત અનેલા છે. તેઓ ગુરખા કરતાં પણ હીંગણા અને વધુ અપટા અહેરાના હોય છે. ભૂટિયા જ્ઞાતિ મોટેલાએ પહાડોમાં જ વસે છે અને તનતોડ મજૂરી કરી આજીવિકા રમે છે.

આ રીતે નેપાળી પ્રજા જુદી જુદી જ્ઞાતિમાંથી ઊતરી આવેલી અને સંસ્કાર, વ્યક્તિત્વ, વ્યવસાય વગેરેમાં ભેદ ધરાવતી છતાં તેમના રીતરિવાજો, ધર્મ, તહેવારો, પહેરવેશ વગેરે લગભગ એકસરખાં છે.

બહુ પત્નીત્વ બધી જ્ઞાતિઓમાં સામાન્ય છે. સ્ત્રીને કુમારો વળે તો એને સંખતમાં સખત સખ કરવામાં આવે છે, ને તેને એ માર્ગે વાળનાર પુરુષ પણ લગભગ મૃત્યુની સમને પાત્ર થાય છે. સતિપ્રથા પણ હજી ત્યાં સદંતર અંધ, યંઈ નથી. પહેલાં ત્યાં શુદ્ધામીપ્રથા હતી પણ તેરેક વર્ષ પગ, મહારાજા ચન્દ્ર સમશેરજી બહાદુરના સમયમાં, એ પ્રથાને તિલાંજલિ આપવામાં આવી. ત્યાંના જાહજોગ કોઇ પણ રીંધોશમાં માંસાહાર કરતા નથી.

નેપાળની જ્ઞાતિમાં નેવારી જ્ઞાતિનો હિસ્સો વધુમાં વધુ અને કુલર, ઉદ્યોગ, વેપાર વગેરે એ જ કોમને હસ્તક છતાં એ પ્રજા જિનલડાયક હોઇ તેનું સ્થાન એ દેશમાં ઘણું ઊતરતું ગણાય છે. એ કોમની લગ્નપ્રથા પણ કંઈક વિચિત્ર છે. કન્યાનું લગ્ન નાનપણમાં એક પવિત્ર વેલના ફળ સાથે કરી એ ફળને નદીમાં તરવું મૂકી દેવામાં આવે છે. ફળનું બાવિ જણાવું અસંભવિત હોઈ તે કન્યા આજીવન અવિધવા બની જાય છે. પછી મોટી વયે તેનું લગ્ન ગોચ પુરુષ સાથે કરવામાં આવે છે અને એ પુરુષ ન ગમતો હોય તો તેના યોશીકા નીચે એક સોપારી મૂકી તે કન્યા બીજા પુરુષ સાથે જોડાઈ શકે છે.

વર્તમાન નેપાળી પ્રજા મુખ્યત્વે હિંદુધર્માવલંબી છે. અણુ પ્રાચીન અને મધ્યયુગમાં ત્યાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મે પણ મહોજલાલી મોગવેલી. ત્યાંના ગ્રન્થલંકારમાં હજી પણ તે ધર્મોને લગતા હિંદમાં અપ્રાપ્ય એવા અનેક ગ્રન્થો જળવાઈ રહ્યા છે. તે પ્રદેશમાં બૌદ્ધ ધર્મને વધારે વ્યાપક જનતો જોઇ શ્રીમદ્ સંકરાચાર્ય ત્યાં જઈ પહોંચેલા અને તેમજો ત્યાં હિંદુ ધર્મની પુનઃસ્થાપના કરેલી. તે પછી નેપાળમાં, પ્રજાના થોડાક ભાગ જુદા જુદા ધર્મને વળગી રહેવા છતાં, રાષ્ટ્રધર્મ તરીકે તો હિંદુ ધર્મ જ કાયમ જન્યો છે.

સંસ્કારથી એ પ્રજા હિંદની હિંદુ પ્રજા સાથે જોડાયેલી છે. હિંદમાં ઊગ્રવાતા દર્શના-
દિવાળી વગેરે તહેવારો ત્યાં ઊજવાય છે. તે ઉપરાંત મત્સ્યેન્દ્રઉત્સવ, બાળરાયોગિની,
સીદીયાત્રા, ઘંટાકરણ વગેરે તહેવારો વિશેષમાં ઊજવાય છે. સીદીયાત્રામાં મુખ્યત્વે કૃત્રિમ
યુદ્ધો ખેલવામાં આવે છે.

ત્યાંના નીલકંઠ નામે પવિત્ર યાત્રાસ્થાનમાં એક સુશોભિત સરાવરના જળમાં
સૂતેલા આબેહૂબ વિષ્ણુનાં દર્શન થાય છે. પ્રજા ઉત્સવ ઊજવી એ તીર્થનાં દર્શને જાય
છે. પણ રાત્રીથી એ તીર્થનાં દર્શન ન કરી શકાય. જો કરે તો નરત મૃત્યુ પામે. પરિણામે
રાત્રીને માટે એ તીર્થની પ્રતિકૃતિ બિલો કરવામાં આવે છે. અને રાત્રી એ પ્રતિકૃતિનાં
દર્શન કરી સંતાપ મેળવે છે.

પહેરવેશ આખી પ્રજાનો લગભગ સરખો છે. ચોરણો, તે પર ઝખ્ખો ને કમ્મરે
પ્રિય હથિયાર કુકરી. શિખોને કીરપાણુ જેટલુંજ નેપાળીઓને આ કુકરી પ્રિય હોય છે.
કુરોપના રણમેદાન પર હાથોહાથના યુદ્ધમાં આ કુકરીએ તોખા પોકરાવેલી.

સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં ખાસ ફરક નથી હોતો. પણ તેમના ચોરણમાં કાપડ વધારે
પ્રમાણમાં વપરાય છે. નેપાળી સ્ત્રીઓના અંકેક ચોરણ પાછળ ૨૦ થી ૩૦ વાર લગભગ
કાપડ શેકાય છે. ને રાજવંશિની સ્ત્રીઓ તો ૩૫ થી ૪૦ વાર કાપડનો પણ ઉપયોગ કરે છે.

નેપાળમાં જુદી જુદી ૭ ભાષાઓ બોલાય છે. તેમાં પરજાતિયા સંસ્કૃતને મળતી
આવતી ભાષા રાષ્ટ્રભાષા ગણાય છે. જુદીવા જાતિ તિબેટી ભાષા બોલે છે.

નેપાળની રાજવ્યવસ્થા એકંતરવાદી છે. પહેલાં ત્યાં રાજા મર્યસત્તાધીશ ગણાતો, હવે
પ્રધાન ગણાય છે. રાજચુરુનું સ્થાન અને માન પણ ધર્પા ઉપગતવે એવું હોય છે. નેપાળની
: પર લાગવગ ધરાવનારો બીજો વર્ગ એ બ્રાહ્મણો અને જોશીઓ છે-જેમને પ્રજા
: છે, મનમાને છે અને જેમનાં વચન પર એને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે.

નેપાળમાં ગામડાંઓ અને સામાન્ય નગરો અનેક છતાં નોંધધોઅ મુખ્ય નગરો તો
ત્યાં ગણાઈ છે: ખટમંડુ, પાટણ અને ભટગામ. ત્રણે નેપાળી ખીણમાં જ થોડે થોડે અંતરે
આવેલાં છે. તેમાં વર્તમાન રાજધાની ખટમંડુ છે, અને જૂનામાં જૂનું ઐતિહાસિક
નગર પાટણ છે.

ખટમંડુ પહાડની તળેટીમાં ગોળાકારે વસેલું છે. ઇ. સ. ૭૨૩ માં રાજા કામદેવે તે
વસાવેલું. પહેલાં ત્યાં એકજ વૃક્ષના લાકડામાંથી એક ધર બંધાઈ રહેલું અને તે પરથી તેનું
નામ ખટમંડુ-કાષ્ઠમંડપ-પડ્યું છે. આજે પર્ણુ ત્યાં લાકડાનાં ધરો વિશેષ પ્રમાણમાં છે. તે
નગર બાગમતી અને બસુમતી અને નદીઓનાં સંગમ પર વસેલું છે. તેની પૂર્વે મનોહરા
નામની નાની નદી વહે છે. ખટમંડુથી એએક માસ દૂર શંખમૂળ સ્થાને એ ત્રણે
નદીઓનો મનોહર સંગમ થાય છે. આજે પણ એ નગરનું આકર્ષણ એટલું જ અદ્ભુત છે.
દૂરદૂરથી ઢળતી દિમાલવની રમ્ય હાથા, પહોળા રસ્તા, સુંદર કાતરણીવાળાં મકાનો,
લગ્ન મહેલો અને કલાકૃતિ સર્માં મંદિરો એ નગરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે. આજે ત્યાં
પેસાવન હજરની વસતી છે.

પાટણનું મૂખ નામ લલિતપટ્ટન છે. તે એ વખત વસેલું. પહેલાં તે પ્રિયદર્શનની પુત્રી
ચામતીએ વસાવેલું. બીજી વખત રાજા વીરદેવે વસાવેલું. તે પણ ખટમંડુની પેઠે ગોળાકારમાં

વસેલું છે. ત્યાં નેપાળીઓના અધિદેવતા મન્દેન્દ્રનાથનું ભવ્ય મંદિર આવેલું છે. નેપાળીઓ ત્યાં મોટા ઉત્સવ ઊજવે છે. આ મંદિર પહેલાં શુદ્ધનું હોવાનું મનાય છે.

ભટગામ ડમરના આકારમાં વસેલું છે. ઈ. સ. ૮૬૫ માં રાગ્ન અનંકમન્દે તે વસાવેલું. નેપાળનાં પ્રાચીન શિલ્પસ્થાપત્ય અહીં વિશેષ પ્રમાણમાં જળવાઈ રહ્યાં છે. શહેરની આસપાસ પુષ્કળ તુંળાવો છે. થોડાક સમય માટે આ નગર પણ નેપાળની રાજધાની બનેલું. તે સમયે તેની જાહેરાતલાલી અનુષ્ઠાન હતી. નગરનાં સંખ્યાબંધ તળાવોમાં ચીનથી મંગાવેલે સોનેરી-રૂપેરી રંગની માછલીઓ વસાવવામાં આવેલી. શહેરની મધ્યમાં નગરના બે મહાન વીર પુરુષો જન્મભૂમિ અને રૂદ્રાની સુંદર પ્રતિમાઓ ઊભી છે. ત્યાંનું સુવર્ણદ્વાર એ જગતની એક અદ્ભુત કલાકૃતિ ગણાય છે. નગરની વસતી બત્રીસ હજાર લગભગની છે.

પ્રાચીન યુગમાં નેપાળ કલા, શક્તિ અને સમૃદ્ધિનું મંદિર ગણાતું. બહુમૂલ્ય ગણાતી રત્નકંખણો ત્યાં જ બનતી અને હિંદમાં તેની આયાત થતી. ત્યાંના મહેલો, મંદિરો ને વિશિષ્ટ કોટિનાં ધરો કલા અને કારીગરીના સુંદર નમૂના છે. ચીનના જગતવિખ્યાત પેંગોડા હિંદમાં જન્મેલા, નેપાળમાં વિકસેલા, ને પછી તેનું ચીનમાં અનુકરણ થયેલું. સમ્રાટ પ્રિયદર્શીને પણ એ ભૂમિનું અર્ચન આકર્ષણ હતું. તેણે ત્યાં ધર્મસત્રો કોતરેલા છ ભવ્ય સ્થંભો-સ્તૂપો બનાવેલા—જેમાંના ચાર પાટણના ચાર ખૂણે હજી પણ વ્યવસ્થિત લાલનમાં નગરે ચડે છે. સ્વયંભૂનાથ અને બોદ્ધનાથ બે મોટા સ્તૂપો પણ નેપાળના આશ્ચર્યકાર છે. તેમાંના સ્વયંભૂનાથ ૬૦ ફીટ ઘેરાવાનો અને મૂળ કમળમાળા પ્રગટેલી એક ટેકરી પર આવેલો છે. તેરામના જંગલમાંથી મળી આવેલા પ્રિયદર્શીના એક સ્થળ પર લગેલું છે કે 'શુદ્ધ-શાક્યમુનિ અહીં જન્મેલા હતા.'

નેપાળના એકેએક પ્રાચીન અવશેષો પૌર્વાત્ય કલાના પ્રતીક સમા છે. જૂના રાગ્નઓનો, 'હનુમાનપીઠા' નામે છ માળનો, ઘેરા લાલ રંગનો, ભવ્ય મહેલ ત્રાયણકારની સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાપત્યકલાનાં દર્શન કરાવે છે. એ મહેલનું સાક્ષાત્ હનુમાન રક્ષણ કરે છે અને તેની મધ્યમાં કાળભરવની સલા આવેલી છે. પણ હિંદની જેમ નેપાળમાં પણ કેટલાંક પાશ્ચાત્ય ગરણો તો પ્રવેશી ચૂક્યાં છે. નવા રાગ્નઓએ પોતાના નિવાસ માટે બંધાવેલા 'સોંગ બર્ગર' નામના મહેલમાં અર્વાચીન ફ્રેન્ચ સ્થાપત્ય ઉમેરાયું છે. મહેલના સન્માન-ભવનમાં ઢેરઢેર રાગ્ન જ્યોર્જ, મહારાણી મેરી અને જુદી જુદી જાતનાં સિકાર-ચિત્રો નગરે ચડે છે.

નેપાળમાં આજસુધીમાં એક પણ ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન મીરાંનરી પ્રવેશી શક્યો નથી અને એમને પ્રવેશના દેવામાં આવે એ સંભવિનં પણ નથી. પરદેશીઓને પણ ત્યાં જનું વસમું લાગે છે; છતાં ત્યાંની મુસાફરી મનાય છે એટલી તો અધરી નથી જ. પરંપતિનાથના મેળામાં ભાગ લેવાને હિંદુસ્તાનના અનેક હિંદુઓ ત્યાં જઈ પહોંચે છે. નેપાળમાં કેટલાક હિંદી વેપારીઓનો કાયમી વસવાટ પણ છે. ગોરી પ્રજાનો ત્યાં, એક અંગ્રેજ રેસીડન્ટ અને તેના સાથી અમલદાર સિવાય, વિશેષ વસવાટ નથી.

ત્યાં જતાં, રક્ષસીય રહેણે ગાડી અટકે છે અને તે પછી નેપાળની સરદદ શરૂ થાય છે. પાસેના જ સમૃદ્ધ નેપાળી નગર વીરગંજમાંથી તે દેશમાં પ્રવેશ માર્ગના પાસપોર્ટ મળે છે. ત્યાંથી ખટમંડુ સુધી ઊંચ માર્ગજની પાટી સડક છે.

વીરગંજ છોડી આગળ વધતાં તેરાઈનું જંગલ અને તે પછી હિમાલયનો ગિરિમાળાઓ સર થાય છે. ત્યાંથી થોડે દૂર જતાં રસ્તો સાંકડા શીશાગદી ધાટમાં વળે છે. ત્યાં ૨૩૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલા એક જળ્ય કિલ્લા પર નેપાળી લશ્કરનું મજબૂત ચાણું છે અને ત્યાંથી જ નેપાળી સૈનિકાની આકરી યોદ્ધા સર થાય છે. તે પછી જુદા જુદા મંડલિત માર્ગો વટાવતાં, પ્રકૃતિની રમણીય લીલાનાં દર્શન કરતાં નેપાળનો ખીણમાં પ્રવેશાય છે અને હિંદુ-ઓના એક માત્ર સ્વતંત્ર દેશ અને તેનાં સમૃદ્ધ નગરોનાં ત્યાં દર્શન થાય છે.

યુરોપના સંસર્ગથી ત્યાં કેટલાક અનિવાર્ય સુધારાઓ દાખલ થઈ ચૂક્યા છે છતાં સાચા હિંદુત્વનાં દર્શન-તે પ્રદેશ સિવાય બીજે ક્યાંય સંભવિત નથી. પૌર્ણત્ય અને પાશ્ચાત્ય અને સંસ્કૃતિઓનું નેપાળ એ સ્વતંત્ર સંગમસ્થાન છે. ત્યાં શાળાઓ છે, કોલેજ છે; હાઈકોર્ટ છે, ધારાસભા છે, ટંકશાળ છે, ટપાલ છે, ઇસ્પીતાલ અને ઇજનેરી કામનાં કારખાનાં છે; નળ અને વીજળી છે; પશ્ચિમનો છેલ્લી દળ અનુસારની લશ્કરી શાળા છે; દારૂગોળો અને હથિયાર બનાવવાનાં કારખાનાં છે--જેમાં જાપાનમાં ફગવાયેલ નેપાળીઓની દેખરેખ નીચે રાજસર્ગમ તૈયાર થાય છે. છતાં ત્યાં હિંદુ-મર્મદા છે. નેપાળની નવાણું ટકા કન્યાઓ ફગવાયેલી છતાં ત્યાં એક પણ જાહેર-કન્યાશાળા નથી, સહશિક્ષણને અનિવાર્ય માનતી મહારાજાઓ નથી. દરેક કન્યાને તેનાં માનપિતા તરફથી ધરકામ, મૈત્રિનિઉછર, સૌન્દર્યવિકાસ અને કુલર ઉદ્યોગ શીખવવા ઉપરાંત થેર જ જરૂરી ફગવણી આપવાનો પ્રબંધ થયેલો હોય છે. નિદાર્થીઓ ત્યાં એકલાં પુસ્તકો જ નથી ગોખતા--સાથે લશ્કરી તાલીમ લે છે, તેજસ્વિતા વિકસાવે છે. હિંદનાં કેટલાંક ગુલામ દેશી રાજ્યો કરતાં પણ ઓછી-વાર્ષિક દોઢ કરોડની-આવક પર નભતું આ રાષ્ટ્ર જગતભરમાં અદિતીય એનું ૪૦ લગતરનું સૈન્ય ધરાવે છે.

નેપાળના મહારાજા કે મહારાજાધિરાજ ગિરિજંગની દવાઓનાં શોખીન નહિ પણ પણ પ્રગ્લના દેવે વસનાર ભક્ત અને દુઃખીઓના બેલી હોય છે. તેઓ પોતાના કુટુંબ સાથે સાદા નિવાસમાં રહી, એ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનું તંત્ર ચલાવે છે. મહારાજા મંદ્રમશોર જંગ-બદાદુરના ગમગથી પ્રધાનનું સ્થાન પ્રગ્લના દેવસમું છે.

વર્તમાન મહારાજા પોતાની બંને રાણીઓ સાથે એક સાદા ઘરમાં રહે છે. ૧૯૩૩નો ભયંકર ધરતીકંપ કે જેણે નેપાળને ખેદાનખેદાન કરી નાંખેલું, ૪૨૯૬ માણસોનો જેણે ભોગ લીધેલો, એક પણ પ્રાચીન કે અર્વાચીન મકાન જેણે ચીરાડ વિનાનું ન રહેવા દીધેલું, અનેક પ્રાણીઓનો ત્યારે દાટ વળી ગયેલો--ત્યારે હિંદના ના. વાઈસરોયે મહારાજાને તેમના કુટુંબ સાથે હિંદ આવી પહોંચવાને સાત વિમાન મોકલાવેલાં; પણ મહારાજાએ એ વિમાનોને પાળાં વળાવતાં લખ્યું, "જ્યાં મારી પ્રગ્લ ત્યાં હું". જ્યાંસુધી નેપાળનો સમસ્ત પ્રગ્લના નિવાસ અને નસાવની યોગ્ય વ્યવસ્થા પૂરી ન થત ત્યાંસુધી તે બહાર ખેદાનમાં એક તંત્ર નાંખી પડી રહેલા. ત્યાં જ તેમનું કુટુંબ વસતું, ત્યાંથી જ તેમણે દેશનું તંત્ર ચલાવેલું.

નિકોલસ રૅરિક
અનુવાદ-વિદ્યાર્થી

જીવનના બાલપણથી હું એશિયાના દાર્દ પ્રતિ આકર્ષિત હતો. મોંગોલ-મહાકાવ્ય અને હિંદના સમૃદ્ધિ-ભંડારોએ મારી કંપનાને આંજી નાંખેલી. પૌરુષ પ્રદેશો સાથેના અમારા મેળાવા પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારોએ વર્ણવ્યા કરતાં વધારે મઠ્ઠ હતા. એશિયાનું હૃદય એ જગતનું હૃદય છે, કેમકે જોને અને બુદ્ધિનું એ આદિકરણ છે. હિન્દુ અમેરિકાના ઇન્ડિયન્સ શું એશિયાના જ વારસો નથી?

અમારા કુટુંબનો એશિયા સાથેનો મીઠા મેળાંધ હંમેશ માટે જ નિર્માણ યર્ષ ચૂકેલો. એશિયામાં જેમણે નોકરી કરી હોય અથવા જેના વિષે માહિતી ધરાવતા હોય એવા મિત્રોની અમારે ત્યાં ચાલુ અવરજવર હતી. મારા બાલપણથી, એશિયાની રમૂતિ, મારી જિન્દગીને જે આધ્યાત્મિક તત્ત્વોએ અસર કરી છે તેની સાથે એક સરખી મેંડળાપેલી છે.

હિંદ સાથે તો, મને લાગે છે કે, હું શિશુવયથી જ મેંડળાઈ ગયો છું. કવિવર દાંગોરે અમારી જાગીરના 'ઈશ્વર' નામને એક સંસ્કૃત શબ્દ તરીકે ઓળખાવેલ. કેથેરાઈનના રાજ કાળમાં અમારી સમીપમાં એક હિંદી રાજવી વસતો અને નજીકના બૂનકાળ સુધી ત્યાં મોગલ મુગલાવનના અવશેષો હતા. અમારા ઘરમાં દિમારજાદિત શુંગનું એક રમણીય ચિત્ર હતું. પાછળથી મને જણાયું કે એ કાચિનગંગાનું હતું. મારાં 'દેવધિ', 'લક્ષ્મી', 'ભારતમાર્ગ', 'રાજસરદાર', 'કૃષ્ણ', 'હિંદનો પુત્ર', 'રણુનગરો' વગેરે ચિત્રો મેં, દિદમાં આવ્યા પહેલાં જ ચોતરેલાં.

* આ મહિનાની શરૂઆતમાં અમદાવાદમાં જેની કલાકૃતિઓનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકાયું છે એ અપૂર્વ કલાકાર, ગહન તત્ત્વચેતા અને દિમાલપના પુત્ર સમા મદર્કિ નિકોલસ રૅરિક અને જેમની કલાને આ પહેલાં પણ ગુજરાતને સામાન્ય પરિચય તો હતો જ. મેં પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતાં ટોચ મથરાય કહીએ એ આર્ષકલાકારની વિશિષ્ટતા, તેમનું અવૌકિક વ્યક્તિત્વ અને તેમની નિઃસર્જિતવાનાં શબ્દદર્શન કલાઓ. આમ આજના ગુજરાતને આ મદર્કિ કલાકારનું નામ મોટે ઘઉં મળ્યું છે.

રશિયામાં જન્મેલા મેં નાસ્તિક યુગમાંથી પસાર પેલેલા ૧૫ વર્ષની જમરના એ બુદ્ધિમંત તપસ્વી આજે પચાસ પચાસ વર્ષથી દિમાલપને ખેલે બેસી પ્રકૃતિને પૂજે છે, પરમ કલાની સંધિના કરે છે. જાવા એક મદર્કિનું હિંદ વિષે કેવું દષ્ટિબિન્દુ છે, હિંદ તેમને કેવું સન્માન આપ્યું છે, તેમની એખમશૈલી કેવી છે એ જાણવાની ગુજરાતની સારકારિક પ્રત્નમાં જિજ્ઞાસા જાગે એ સ્વાભાવિક છે. પરિણામે તેમની તૈયાર થતી જીવનકથામાંથી હિંદ વિષેનો શરૂઆતનો જાત તારવાને નીજ આપવામાં. આજે જે-તે જેમના જ શબ્દોમાં જાણવા વધારે યોગ્ય થઈ પડશે.

તેમની જીવનકથાનું લખાણનું પ્રકરણ જેવાં જાણ્ય છે કે તેમની શબ્દસંકલનામાં કાવિ, માધુષ કે ચાનુષ ખૂબ કોણાં છે. છતાં એમાં જેમની ચિત્રકલાની જેમ એવી એક વિશિષ્ટતા છે જે જેમના આત્માને હૃદય, મનજ અને કલમ વચ્ચે ગુલાટો ખવરાવવાને બદલે એમનું હૃદય જે બોલતું હોય તે સામાન્ય શબ્દરૂપે જેમના પાસે પ્રતિબિંબિત કરાવી લે છે.

૧૯૨૩ થી અમે હિંદનિવાસ સ્વીકાર્યો, અને ત્યારથી એ દેશ વિષેનું અમારું જ્ઞાન, તેના પ્રત્યેનો અમારો પ્રેમ, અને અમારા હિંદી મિત્રો વગેરેમાં વૃદ્ધિ થતી આવી છે. ૧૯૨૦માં શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે લંડનમાં અમારી મુલાકાત લીધી તે અમને હિંદ નહોતર્યા. તે પછી ‘મોડર્નરીવ્યુ’ માં મારી કળા પર એક વિસ્તૃત લેખ પ્રગટ થયો—જેણે હિંદને મારી ઓળખ આપી.

તે વર્ષમાં અમે હિંદનાં મુખ્ય આકર્ષક સ્થળો—એલીફન્ટા, આગ્રા, ફતેહપુરસીદી, બનારસ, સારનાથ વગેરે—ની મુલાકાત લીધી. તદુપરાંત અમે સ્વામી રામકૃષ્ણના આશ્રમો, અઘાર, મદુરા, સિલોન વગેરે સ્થળે રૂપાં અને તે તે દરેક સ્થળે અમને લાવણ્યો આવકાર આપવામાં આવ્યો. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના કુટુંબ ઉપરાંત અમારે સ્વામી રામદાસ, શ્રી. વસવાણી, સ્વામી ઝાંકાર, સ્વામી જગદીશ્વરનાંદ, અને સ્વામી શ્રી સદાનંદ સરસ્વતીનાં કુટુંબો સાથે સંબંધ બંધાવ્યો. શ્રી જગદીશ બોઝ અમારા મિત્ર બન્યા. અંગારિક ધર્મપાલ, રામાનંદ એટરજી, કે. ઈશ્વરદત્ત, સુનીતિકુમાર એટરજી, સી. વી. રામન વગેરે સાથે અમે પત્રવ્યવહાર કર્યો. અશીતકુમાર હળદર, અવનીન્દ્રનાથ અને જોગેન્દ્રનાથ ટાગોર, વીરેશ્વરસેન, મુકુલદેવ રાવણ વગેરે કલાકારો અને ગાંધુલી, મહેતા, બસુ, ટંકન, ભટ્ટાચાર્ય, ચતુર્વેદી, તામ્પી, શ્રીવર્ધન વગેરે કલાવિવેચકો સાથે અમારે મીઠા સંબંધ બંધાવ્યો.

બોઝ ઈન્સ્ટીટ્યુટ, બંગાળનો રાવણ એશિયાટિક સોસાયટી, મહાબોધિ, નાગરી પ્રચારિણી સભા, પૌર્વાત્ય કલાઓની હિંદી સભા વગેરેએ મને માનદ અથવા આજ્ઞાન સન્મ નીચ્યો.

રાયરામકૃષ્ણદાસની સલાહથી ભારતકલાભવનમાં અને રાયચંદ્રાદુર વનમોહન બામની લક્ષામણી અદ્વાબાદ મ્યુનિસિપલ મ્યુઝિયમમાં મારા ઉપયોગને સારું સ્વતંત્ર ખંડની વ્યવસ્થા થઈ. જે. એચ. કઝીન્સના મિત્રકૃત્યથી ત્રાવણકોરની સરકારે પૌતાના શ્રી ચિત્રાલયમ નામના રાત્રચિત્રભવન માટે મારો આખો ચિત્રસંગ્રહ ખરીદ્યો. હૈદરાબાદે એનું અનુકરણ કર્યું. કેટલાંક રાત્રગોએ પ્રદર્શનોની સંચયના કરી. હિંદી મહાસભા, દિલ્હી-વિદ્યાર્થીમંડળ, બોયરકાઉટ, મહાબોધિ, સ્ત્રીધર્મ, શાંતિભવન વગેરે લુદી લુદી સંસ્થાઓ ને નવનવાં સ્થળેથી અમને હૃદયસ્પર્શી સંદેશાઓ કે પત્રો મળ્યા છે.

ફતુલ્લાખાન, તેજસિંહ, મોહનલાલ, કસ્યપ, બાનુસિંહ, શુક્ત વગેરે કલાકારોનાં પ્રકાશનોમાં અમે પ્રસ્તાવનાઓ લખી આપી.

હિંદે અમારા મંસ્કારમંડળને માયાળુ અતિથિધર્મથી આવકાર્યું છે—હિંદને હાર્દિક અભિનંદન.

જુદ્ધ અને કેતકી-કર્તા : વિજયરાય
કલ્યાણુરાય પેઢ. પ્રકાશક-એન. એમ. ત્રિપાઠી.
મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૨-૮-૦.

પ્રથમ 'કૌમુદી' ના ને હમણાં 'માનસી' ના તંત્રી તરીકે નામાંકિત બનેલા અને કડક છતાં સાચા વિવેચક તરીકેનું બિરુદ ધરાવતા લાઈ વિજયરાયથી ગુજરાતની આદિત્યજનતા સુપરિચિત છે. પૂર્વે જુદાં જુદાં સામયિકોમાં પ્રગટ થઈ ચૂકેલ તેમનાં ૩૪ લઘુ વિવેચનોનો આ સંગ્રહ તેમણે, મુખ્યત્વે, 'માનસી'ના આદરને ચાહુ વર્ષના બીજા-ત્રીજા અંકના રજાનર પેરે આપવાને પ્રગટ કર્યો છે. પ્રગટ થતા ગુજરાતી સાહિત્યને અર્થ લાગ પ્રબળે લારૂપ છતાં આજે જ્યારે એક પણ ગ્રંથની ગોચર સ્વરૂપમાં કડક સમાલોચના નથી થતી ત્યારે, આશા છે કે, કડકતાનો આ પ્રતિનિધિ-સંગ્રહ આવકારદાયક થઈ પડશે.

લાઈ વિજયરાય સાચેસાચ કડક છે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે પણ તે કડક કહેવાય છે કેમકે જેમનું કાઈ નામ પણ ન લઈ શકે એવા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોની જે કાંઈ અદ્યપદ્ધતિ નીકળી આવે તો એને એમણે ઉઘાડી પાડી છે અને પરિણામે એવા પ્રતિષ્ઠિતોના લગ્ન-જતોમાં એમણે ખીજવાટ પ્રેર્યો છે. પણ એ કારણે એ શુભપૂજક નથી એમ તો ન જ કહેવાય.

આ ગ્રંથમાં પ્રગટ થતાં વિવેચનોનાં વિવેચનો પણ પ્રગટ થઈ ચૂકેલ હોઈ એની પુનરાવૃત્તિ જરૂરી નથી લાગતી પણ, ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં કર્તાએ જુલાસો કરી દીધેલ હોવા છતાં, એ કલા વિના નથી જ ચાલતું કે સમય

અને વ્યક્તિથી પર બનેલી વધારે તટસ્થ દષ્ટિએ આ વિવેચનો કરી તપાસી જઈ એને જો ચોગ્ય, સુધારાવધારા સાથે, પ્રગટ કરાયાં હોત તો તે ગુજરાતી સાહિત્યને માટે આશિર્વાદ સમાન થઈ પડત. વિવેચનો ઐતિહાસિક બન્યાં હોય તો પણ એ ઇતિહાસને કાળની મર્યાદા તો હોય જ. ને છતાં મૂળ સ્વરૂપે તો તે તે સામયિકોમાં એ જળવાઈ પણ શકેત. પણ એમનું ગ્રંથસ્થ સ્વરૂપ તો અમર અને વિવેચકની ન્યાયદષ્ટિને વધારે યશ અપાવે એનું બનવું જોઈતું હતું.

ને એમ થયું હોત તો કવિશ્રી ખખરદાર, બળવંતરાય કે ન્હાનાલાલમાં જે વાસ્તવિક દોષો વિવેચકને જણાયા છે એ જ દોષો, એક યા બીજા સ્વરૂપે, એાછા યા વધતા પ્રમાણમાં, જે લેખકો કે લેખિકાઓને એમણે પ્રશંસ્યા છે એમનામાં પણ મળ્યા વગર ન જ રહેત. ને શ્રી ખખરદાર કે ન્હાનાલાલના દોષ દાખવવા જતાં એ દોષદર્શને કટલેક રીતે ખરેખર ખની તે તે કવિઓના નૈસર્ગિક યુગ્મોનો પણ થોડોક ભોગ લઈ લીધો છે તેને તેઓ સહેજે નિવારી સકેત.

આપણા દેશનો ઇતિહાસ-ચિટિય યુગ. (પૂર્વાર્ધ) લેખક-ન્હાનુલાઈ કુંવરજી દેસાઈ; પ્રકાશક-લોંગમેન્સ, ઝીન એન્ડ કંપની લી. નિકલ રોડ, મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૧-૬-૦.

મુંબઈ યુનીવર્સિટીએ મેટ્રીકના વિદ્યાર્થી-ઓને જ્યારેથી દિંદના સમગ્ર ઇતિહાસના અધ્યયન અભ્યાસને બદલે ગમે તે એક યુગના જોગ અભ્યાસ બાબુ દેવા ત્યારથી દિંદના

ઈતિહાસના વિધવિધ યુગો પર ઠીકઠીક પ્રમાણમાં પ્રકાશ ફેંકાઈ રહ્યો છે. આ પુસ્તકમાં બ્રિટિશ યુગના પૂર્વાર્ધ-યુરોપીય ચંદ્રકૃતિનાં બીજીથી માંડી સત્તાવનના બળવા સુધીની હકીકત—ની સંકલના કરવામાં આવી છે. આશા રહે છે કે ઈતિહાસ વિષયમાં એ યુગ ખસેડ કરનારને તે સારી રીતે માર્ગદર્શક થઈ પડશે.

અંધની શૈલી સરળ ને સુવાચ્ય છે. ખૂબ જાણીતા પ્રકરણો ને પ્રસંગો આ પુસ્તક વાંચતાં ફરી નજર સામે તરી આવે છે. યોગ્ય રથાને ચિત્રો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. પૂર્વે લખાયેલ ઇતિહાસો કરતાં અહીં દૃષ્ટિની ઉદારતા વિશેષ જણાય છે અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુ પણ તદ્દન વીસરી નથી જવાયું. કલકત્તાનું કૃત્રિમ કારાગૃહ; હેસ્ટોંગની લૂંટ; બર્કનું ભાષણ; અંગ્રેજ અમલદારોનાં પહાણી કૃત્યો; હંદર, દીપ્તુ ને રણજીતસિંહની વીરતા વગેરે વિષયો પર યોગ્ય પ્રમાણમાં પ્રકાશ ફેંકવામાં આવ્યો છે.

શરૂઆતનાં સવાનજણો પાનાં ઉપરના ઇતિહાસ પાછળ રોકાયાં છે, પાછળનાં પચીસમાં રાજબંધારણ આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રચલિત ઇતિહાસો કરતાં આ પુસ્તકને વિશિષ્ટ બનાવવાનો ઉદ્દેશ છતાં, ને ભાષા કે જોડણી-શુદ્ધિ માટે કેંક કાળજી રખાયેલ છતાં, પરમ રાષ્ટ્રીય કે શુદ્ધ ભાષાદષ્ટિએ તો એમાં પણ વિશેષ પડતી લીજપો રહી જવા પામી છે. અંગ્રેજઅમલનાં અનેક કાળાં કૃત્યો ને વિનાશક પરિણામોમાંથી ફક્ત પ્રચલિત બની ગયેલનેજ અહીં રથાન અપાયું છે. અને પાંચપુસ્તકોમાં જોડણીની એક પણ અશુદ્ધિ ભારરૂપ ગણાવી જોઈએ એને બદલે, કાળજી જણાઈ આવતી હોવા છતાં, આ મધ્યમાં એવી બૂલો સંકેતોની સંખ્યામાં રહી જવા પામી છે. ઘણેક રથજે તો ગાથાખોટાં એને પ્રકાર વાપરવામાં આવ્યા છે. કેટલાંક ઉદાહરણો—

જમીનમાંમેં-હરિયા માર્ગે, ચુકી-ચુકી, મુલક-મુલક, કોલોઓ-કોલોઓ, એશિયા-એશિયા, નિમાયુંક-નિમાયુંક, જિઓ-ઉઓ, એક-હથ્થુ-એક હથ્થુ, હુંદતા-હુંદતા, પોંદિસરી-પોંદિસરી, પેચાવા-પેચા. આ ઉપરાંત ભાષા અશુદ્ધિ-‘ઇંગલાંડની પ્રજાનો મોટા ભાગ પ્રોટેસ્ટાં હતા,’ ‘હિંદીઓની પંચ’; શબ્દ અશુદ્ધિ-‘કુસુંખ’, ‘નૌકાનવન’; કે મૂક અશુદ્ધિ-‘વિદ્યાપીઠીઓ’-વગેરે વાંચનના પુસ્તકમાં કદાચ ચલાવી લેવાય પણ પાંચકમના પુસ્તકમાં તો તે ગંભીર ભૂલો ગણાવી જોઈએ; ને ત્યારે જ જિગતી પ્રજા પોતાના અબ્યાસકમનાં પુસ્તકોમાંથી પણ ભાષાશુદ્ધિ શીખી લઈ શકશે.

જાતિ-કર્તા: ડૉ. એમ. ડો. સરદા, ઓન્ટિક ચેમ્બર, ૨૭, અપોલો પિયર, મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૨-૮-૦.

૨૫. ગોવર્ધનરામ, કલાપિ કે નરસિંહરામ વહીવટ જેવાઓ જેને રવભાષામાં ગાવા હલચાયા એ અંગ્રેજ મહાકવિ ગોદડગીથના, ૨૬૦ લીટીના, ‘હરમીટ’ નામે કાવ્યનો આ સમસોડી ગુજરાતી અનુવાદ છે. તે એટલો સરળ, સુવાચ્ય, એવ અને મધુર બન્યો છે કે એને વાંચતાં અનુવાદકને સહેજેજ અભિનંદન આપી દેવાય.

‘ને મૈત્રી તો માત્ર ભરમ છે, એન બની દાસરડાં ગાય; હાંચ બને ધન-મથ પાછળ પણ, દુખિયાને રાયા તણ ગાય.’ એ શ્લોકો બોલતાં કે ‘કુસુમકલી ખુલતી દિન ઊગતે’ કે ‘જોરા, કુસુમ તરુવર પર અળકે’ -જેવી પંક્તિઓ શાતાં એ યાદ પણ નથી રહેતું કે આ અનુવાદ છે.

દરેક દષ્ટિએ સુશોભિત ભાગતો આ મધ્ય કર્તાનો સાદ્વિત્ત્યપ્રેમ અને એ માટે અર્થ ઉકાવવાની એમની ધગશ સૂચવે છે. પણ એ જ પ્રેમના બળે જો એની કિંમત ઓછી ઠેરવાઈ હોત તો દરકોઈ ગુજરાતી તે ખરીદવાને લગ્નચાર્જ ચકત.

મંજરી-માલા:—લેખક: બાર્દલાલ વ. બક્ષી. રાજપીપળા. કિંમત-ગાર આના.

મુખ્યત્વે સામાજિક છતાં જુદાં જુદાં દષ્ટિ-બિંદુએ લખાયેલી સત્તર વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ છે. શૈલી કંઈક સંવાદપ્રધાન છે; ને વાર્તાઓમાં અપૂર્વ ચિત્રદર્શન, તેજસ્વિતા કે હલકતું માધુર્ય શોધવા જનારને દ્વિગ કપાંક અટવાઈ પશુ જતું પડે.—એમ છતાં ઝડપી વાંચનમાં વાર્તાઓ અણગમતી થઈ પડે એવી તો નથી જ. કેટલાંક પાત્રોની ખીલવણી સારી થઈ છે. વિચારવર્તુલ સાંકડું છતાં પ્રગટ થતા ધણાં સામાન્ય વાર્તા સંગ્રહોમાં આ સંગ્રહ સારું રચાન ધરાવી શકે એમ છે.

મંદાગ્નિ, બ્રહ્મચર્ય, માણસ માંદો કેમ પડે છે?—લેખક : ડૉ. જટારાકર નાન્દી. પ્રકાશક—આરોગ્યરક્ષક જ્ઞાનપ્રચારક સેવા સમાજ, ભુધાભાષનો બંજસો, હરિજન આશ્રમ પાસે, સાબરમતી, અમદાવાદ. કિંમત પહેલાં બેની બખ્તે આનાં, છેલ્લાની એક આનો.

જીવનપ્રકાર અન્યમાળાના પહેલા, બીજા અને ત્રીજા મણકા તરીકે પ્રગટ થયેલાં આ ત્રણે પુસ્તકો નામ પ્રમાણે જ વિષયની મુદર છણાવટ કરે છે. પહેલામાં અપચાનાં કારણો અને તે અટકાવવાના ઉપાય; બીજામાં બ્રહ્મચર્યનો મહિમા, તેની શક્તિ અને તેનું સ્વરૂપ; અને ત્રીજામાં માંદગીનાં બાર મુખ્ય કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. સરતી કિંમતે પ્રગટ થતાં આ ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રજામાં સહેજે આવકારણીય થઈ પડ્યાં બેઈએ.

સંવાદ-સંગ્રહ : સંપાદક સોમચંદ ડી. શાહ, વડવાણ શહેર. મૂલ્ય ૦-૬-૦. જુદી જુદી ઔદ્યોગિકીઓએ લખેલા સોળ સંવાદોનો આ સંગ્રહ છે. પ્રાણ, કલા, માધુર્ય કે નાટ્યતત્ત્વનો તો એક પણ સંવાદમાં જરૂરી વિકાસ નથી થઈ

શક્યો પણ છોકરાંઓને સામસામાં બોલવ માટે અને સામાન્ય પ્રજામાં ધર્મ અને નીતિને પ્રચાર કરવાને તે ઠીકઠીક ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. સંગ્રહમાંના પહેલા સંવાદ—સામાજિક પ્રશ્નોમાં વિજ્ઞાન—માં તર્કસરણી વધારે વિશુભ અને અસરકારક છે. લેખકની અસામાન્ય જીદમતાના સૂચન સાથે જ એ સંવાદ અધોગામ પ્રવાહો સામે લાલચતી ધરી શકે એમ છે.

પરમાર્હત મહારાજા શ્રી કુમારપાળ—લેખક—મુનિ મહારાજ શ્રી દર્શનવિજયજી.

‘દાર્પસ ત્રૈમાસિક’ના એપ્રિલ—જુનના અંકમાં પ્રગટ થયેલ અને પછી જુદી પુસ્તિકા રૂપે છપાયેલ ‘પરમ માહેશ્વર રાજા કુમારપાળ’ નામે શ્રી. હરિશંકર શાસ્ત્રીના લેખના બીજા પદ્ધતિમાં જ ગોઠવી શકાય એવી આ પુસ્તિકા ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ જૈનધર્મો હોવાનાં પૂરતાં પ્રમાણો આપવા સાથે શ્રી. શાસ્ત્રીના લેખમાં રહી ગયેલી કેટલીક ત્રુટિઓનો ઉત્તર મેળવી લેવામાં પણ સદાયક બને છે.

યજ્ઞોપવિત મીમાંસા—સંશોધક મણીલાલ બદવરાય ત્રિવેદી. પ્રકાશક—દલમુખરામ અં. બટ. મામુનાથકની પોળ, અમદાવાદ.

સરળ અને સુવાચ્ય શૈલીમાં યજ્ઞોપવિતની મહત્તા, તેની જરૂરિયાત અને તેનાં કલાણુકારી પરિણામ જણાવતો આ નિબંધ યજ્ઞોપવિત ઋસકારના ભક્ત કે વિરોધી-દરેકે વાંચી જવા જોગ છે.

કુબેરદત્તા—લેખક : ચીમનલાલ નાથાલાલ શાહ. પ્રકાશક—શ્રી વિજયદાનસુરિશ્વરજી જૈન અન્યમાળા, ગોપીપુરા, સુરત. કિંમત ૦-૧-૦. કંઈક ગંભીર છતાં સરળ, સુવાચ્ય અને સંકલિત શૈલીમાં લખાયેલી આ નાની વાર્તા વાંચકના દિલ ઉપર સારી અસર જમાવે છે. કિંમત પણ પ્રમાણમાં ઓછી છે.

સામયિક-મંડળ

વિશેષાંક-

કલ્યાણ (ગીતા-તત્ત્વાંક) ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર.

હિંદનાં માસિકોમાં વધારેમાં વધારે ગ્રાહક સંખ્યા ધરાવતું અને હિંદુ સંસ્કૃતિની રક્ષાને જીવનધર્મે માનતું આ માસિક દર વર્ષે જમે તે એક ધાર્મિક વિષય પર દળદાર બેઠ આપે છે.

. આ વર્ષનો ગીતા-વિશેષાંક ૧૧૭૦ પાનાં, ૮૯ ચિત્રો કે સોનેરી ચિત્રો અને ૯૨ એક રંગી ચિત્રોથી પહેલી જ નજરે પ્થાન આકર્ષી લે છે. તેમાં રાષ્ટ્રાતનાં ૧૭૫ પાનામાં પ્રાયમિક-જૂથિકારૂપ જુદા જુદા લેખો અપાયા છે. તે પૃષ્ઠોનાં ૮૦૦ પાનામાં હિંદી ટીકા સમેત ગીતા અને પૃષ્ઠોનાં યો પાનામાં પુરવણી સમાન લેખો અપાયા છે. લેખો નામાંકિત સાહિત્યકારો કે ભક્તોના દાથે લખાવલ હોવા ઉપરાંત તે જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી ગીતાની અર્પૂર્ણતા શમજાયામાં પણ સહાયક થઇ પડે છે. હિંદુ સંસ્કૃતિના પ્રાજુબૂત ગ્રન્થ પર પ્રકાશ રતો આ વિશેષાંક કોઈ પણ હિંદુ ધરના યજ્ઞ પડે એમ છે.

ઉપરાંત દળદાર એક ખંડ પહેલાં કે પ્રગટ થયેલ છે. માસિકના સપ્ટે. ને ઇડોના એકાદે વિશેષાંકની પુરવણી-બીજા ખંડ તરીકે ગોઝવા. છે. સપ્ટે.ના એકમાં મુંદર ચિત્રો ઉપરાંત શ્રી. અરવિંદ ઘોષ વગેરેના ગીતા પરના અભગમપૂર્ણ લેખો મનન યોગ્ય છે. તથા ખંડની કિંમત રૂ. ૪.

બાહ્યજીવન (બાળક-એક) વડોદરા. બાળકોને પ્રિય થઇ પડેલ આ માસિકનો સપ્ટે. માસનો એક ખાસ બાળક-એક તરીકે નીકળ્યો છે. તેમાં નાનાં નાનાં બાળકોના સચિત્ર લેખો પ્રગટ થયા છે. મુંદર ચિત્રોથી તે શોભામય બન્યો છે.

શ્રીમાળી શુભેચ્છક-(બાળક-એક) સુરજેન્દ્રસાહ, અમદાવાદ. હિંદી અને ગુજરાતી બંને વિસ્તાર સાચવતા આ જાનિપત્રના ત્રેક એકમાં બાળ-વિજ્ઞાન

આપવામાં આવે છે. પણ એનો જીવન મહિનાનો એક વિશિષ્ટ બાળક-એક તરીકે નીકળ્યો છે. તેમાં જુદા જુદા લંબકોના રસિક-ટૂંકા બાલો-પયોગી લેખો પ્રગટ થયા છે.

વિદ્યાર-ના. લટ્ટના પ્રમુખપદે ચાલતા મુંબઈના જૈન વિદ્યાર્થી-સંઘના મુખપત્ર તરીકે પ્રગટ થતા આ પત્રના જુદાઈના એકમાં ના.લટ્ટનો મંદેશ અને મા. મુનશીના મહાનિષેધને લગતા બાળક ઉપરાંત જુદા જુદા સ્ત્રી-પુરુષ સંબોધના વિવિધ વિષયોને લગતા લેખો પ્રગટ થયા છે.

પ્રગતિ-પ્રગતિમંથ (મુંબઈ)ના મુખપત્ર તરીકે પ્રગટ થતા આ માસિકના રાષ્ટ્રાતના બે એકમાં તે સંઘના ઔદ્યોગિક અને એકારી નિવારણના કાર્યક્રમને મદદગતી થઇ પડે એવા ટૂંકા લેખો આપવામાં આવ્યા છે.

ત્રૈમાસિક-

ક્રાંતિસ ત્રૈમાસિક: જુલાર્ધ-સપ્ટે. ખાસ લેખો-ગુજરાત અને શિપિકરમ્બ, લેખન-માહિત્ય તથા અક્ષરશિક્ષણ; ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ; નર્મદાનું ગદ્ય. બુદ્ધિપ્રકાશ: જુલાર્ધ-સપ્ટે. પ્રેમાનંદી નાટકનું સંશોધન; પીટુનું કવન; ભવજૂતિ કોણ હતો? મનુષ્યવાણીની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ. જૈન સિદ્ધાન્ત લાસ્ટર: સપ્ટે. તામિલમાં જૈન સાહિત્ય. માધુરી: જુલાર્ધ. વર્તમાન કવિતામાં અવિશદતા; રામો રખારીનાં પ્રતિદાન; રતેહ-સંભ્રમ. કુમુદ: જ્યેષ્ઠ. ચાર્લસ. દેશીરામ્ય: જીવન. ભાવનગર રાત્રમાં ખેતી-સુધારાની પ્રવૃત્તિ.

માસિક-

પ્રસ્થાન-ભાદ્રપદ. ખજારદારનું મામદર્શન; રાષ્ટ્રભાષાનો રમાખ્યાય. શારદા: સપ્ટે. દવાઈ હુમલા સામે બચાવ; કાલંબોથી કારમોર. નવરચના-સપ્ટે. સાહસિક જમાલ: હિંદુ લગ્નવિચેદ જીલ. પુરતકાસય-સપ્ટે. પરદેશી સાહિત્યનું અવનવું; પરદેશી પુરતકાસય પ્રવૃત્તિ. ગુજરાત-રાણાપત્ર: ઝાકોટા-નવે. વધવિજ્ઞાન પ્રમાણે પાઠ. શિક્ષણ-પત્રિકા: ભાદ્ર. બાજી

માટે વિકાસના માધનો રક્ષકીવીગ સપ્ટે
કોણ વીગ ? બાલમિત્રઃ ઓકો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી
એડીમન બાળક-ઓકો ઝાનની ઝમનસીય
કહાણી, તાનમેન ફોરમ ઓગટ બાલવાડી
સપ્ટે કિન્નમત ઓકો મુત્રદી કે સત ?
ક્ષત્રિયમિત્રઃ ઓકો તપાત અને તેના
શહેનવાદ બ્યાયામ મપે અછા એ-ઉત્તમ
ફળ કચ્છી દ ઓસવાળ પ્રકાશ-ઓકો
અનાવિલ જગતઃ ઓકો મુલાવ ગાધીકુડવી
ખેતીવાડી વિજ્ઞાન સપ્ટે કમર ઓ-ટો
વેપાર-ઉદ્યોગઃ ઓકો જૈન મત્યપ્રકાશ
આત્માનંદ પ્રકાશ-જૈન ધર્મ પ્રકાશ-ભાદ્રપદ
સાગરવતજીવન ઉત્તતિ, વિદ્યવિજ્ઞાન વિદ્ય
જ્યોતિ, ગુપ્તસહાય, અનેકાન્ત, ઉનેવાળ
બન્ધુ, ગીતા દેશવપુટીકા, ગિષ્ટ સાહિત્ય
સંઘ પત્રિકા

Journal of Indian Merch
ant's Chamber-Sep અંગ્રેજીમા-રવ
લક્ષ્મીદાસ ગ્વલ તેગશી, દિલ્લો પ્રાચીન સોખ.
ઉદ્યોગ, ગુજરાતીમા-દરાર્ધ હુમનાથી બચવા
યુ કચેરી ? દિલ્લો કાપડો મુદઉદ્યોગ
Triveniઃ ઓગસ્ટ-મપે મરસ્વતી Hind-
ustan Review. ઓગસ્ટ એડમડ મ-
અને દિલ્લો Educational Review
ઓગસ્ટ નિબલમ રાગિકો 'દીવ' મળધી
લેખ Advertiser ગોમન્સજી New
Book Digest ફિલેન્સ્ટર ઓકો
આધુનિક ધન્વનગિ કે દાદાગાહેબ લાડકમમ્,
કુલો અપરિદાય શા માટે ?

પામિકઃ—

ગાડીવ મપે વિજ્ઞાનવીગ રાની નંચો
દુન્દુસિ ઓમવાલ.
મપુદ જૈન આચાર પુનર્વિધાન

સાપ્તાહિક—

મપુદ જૈન, મપે સ્ટેલીન-દીટવરનું પચ-
ર્ષીય પ્રણયગાધન, વર્તમાન દિનના મુરલીમ
ચુરકની નમ્રસજી, મોવોટાવ, ચર્ચોન, ગોગી-
ગના ગેખાચિનો ઓકો સોગદી અને
મજનોટ વાઈનનો પાગચન, સોગમડ
કાઈનુ રેખાચિત્ર, મદર્ષિ નિકાનસ રાગિક
મળધી કા ઝી-મનુ બાપજી રી—ગકિત
મપે ગુજરાતી અન્મા પ્રાટ યથેના
ત્રીટુલુ મળધી જુદા જુદા મુનામ લેખો
ગુજરાતી મપે તૃણાકમા પ્રગટ થયેન
અભ્યાગપણુ કે ગચિ લેખો ઓકો વીશમી
સદીનું નારીજીવન જયન્ન મપે, ગવ.
લક્ષ્મીદાસ ગ્વલ તેગશી મળધી જુદા જુદા
લેખો જૈન. જૈન જ્યોતિ ગુજરાતી
પચ નૌકા. રાજસ્થાન

પરચુનુ—

જૈન ધાર્મિક દેશવપુટીખાતાનાં ૩૫
વર્ષ— જૈન એ મુર્તિપૂજક મરના મંગલજુવાદી
વગ તરફથી મહેમાણામા આનની શ્રીમદ્
પ્રજોવિજયજી નરદન જૈન પારશાળા-જ્યા જૈન
ધાર્મિક સિદ્ધેશ તથા ચાલ છે—ને શ્રી જૈન
એવરડ મગ—જ્યાથી જૈન ધાર્મિક પુત્રકો
મરતી હિંમને પ્રગટ થાય છે—ની ૩૫ વર્ષની
સેવાએને લગતો આમા ટૂંક પરિચય આપ-
વામા આપો છે

હવે પછી—

છત્રપતિ ગિવાઈ, ગુર્જરકવિમગ્ધા
વંશાપિ, માનવરશ્મીવિકાસ, ગોશ્વના;
વીણાના મર, ઉનેવાળ જ્ઞાતિનો અનિદાસ,
નિદાગકિગુર્મન; મુલાપિત-પચ-ગ્તનાકમ;
હેમચંદ્ર વચનામૃત, મન્નુત પ્રાચીન સ્તવન
સદાહ, શ્રી વ્યાજુચક્ર જીવનચરિત્ર;
અતુર્થ અંક

ગોચરી

મ. ગાંધીજીને તેમની ૭૧મી જન્મજયંતિના પ્રસંગે સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણે 'Mahatma Gandhi' નામે એક સમૃદ્ધ ગ્રંથ અર્પણ કર્યો છે. તે ગ્રંથના સંપાદક સર રાધાકૃષ્ણ પોતે છે. ને તેમાં આદ્મર્ટ એઈન્સ્ટીન, રોમે રોલાં, પર્લ બક, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, લગવાનદાસ, દીનબંધુ એન્ડુઝ, રેવ. હોમ્સ, ન્યોર્ઝ લેન્સબરી, જનરલ સ્મૂટ્સ, ગાદ્મર્ટ મૂરે વગેરે ૬૦ જગત્કાંક્ષી લેખકોના લાવપૂર્ણ લેખો પ્રગટ થયા છે.

આ ગ્રંથની હાંખી પ્રસ્તાવનામાં સર રાધાકૃષ્ણ જણાવે છે કે, "માનવી એના આધિભૌતિક વિશ્વથી કે સામાજ્યો બાંધનાથી અમર નથી બનતો. પણ સત્ય, પ્રજ્ઞતા, પ્રેમ અને અદ્વિતીય શોધમાં એના આત્માએ અનુભવેલ સંવેદનો કે વરેલા પ્રકાશથી એની મહત્તા અંકાય છે. રહેનશાહો ભૂલી જવાય છે, સન્તો નથી ભૂલાતા. ગાંધીજીની મહત્તા એમના અદ્વિતીય યુદ્ધ કરતાં પણ એમના ચારિત્રમાં વિશેષ છે."

દીનબંધુ એન્ડુઝ પોતાના લેખમાં કહે છે, 'આદીકાર્યક્રમના સંશોધક ને સત્યાગ્રહના સર્જક તરીકે મહાત્માજીની નામના યુગો સુધી જળવાઈ રહેશે.'

એઈન્સ્ટીન જણાવે છે, 'રાજદ્વારી ઇતિહાસમાં ગાંધીજીનું સ્થાન અનન્ય છે. આલો સમકાલીન મહર્ષિ મેળવવા માટે આપણે ભાગ્યશાળી ગણાઈશું.'

રોમે રોલાં કહે છે, 'લાલિ સુવર્ણયુગને ઝળકાવનાર જે માનવતાની આપણે અંખના ઝી રહ્યા છીએ તેને તેઓ સિદ્ધ કરી રહ્યા છે.'

ટાગોર—'બીગ્ગઓ કરતાં વિશિષ્ટ સ્થાનના એ અધિકારી છે કેમકે એ નિઃસ્વર્ગ-નિઃસ્વાર્થો છે.'

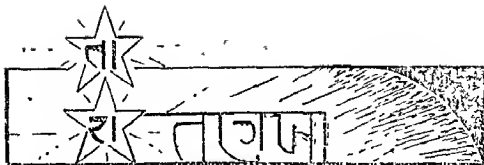
રેવ. હોમ્સ કહે છે, 'અત્યારસુધી નરપુંગવોએ જેને અક્રિતગત સાધના તરીકે ઓળખાવેલ તેને ગાંધીજીએ જગતની મુક્તિ માટે સામાજિક કાર્યક્રમ તરીકે અપનાવેલ છે.'

લગવાનદાસ—'હિંદનું પ્રાચીન જ્ઞાન સામાજિક રચનામાં બૌદ્ધિક બળોને જે સ્થાન આપે છે તે જો તેમનામાં ઉમેરાય તો હિંદને ઉગારી લેવામાં તેઓ સફળ બનશે.'

હીટલરની 'મેઈન કમ્પ્'ની ફેરફાર સાથેની નવી આવૃત્તિ તૈયાર થાય છે. તેમાં જર્મનીના અનાદિઅનન્ત શત્રુ તરીકે ફાસને બદલે ઇંગ્લાંડનું નામ ગોઠવાનાર છે. તે પછી 'જર્મનીના પ્રયત્નો', 'યુરોપના પ્રયત્નો' અને છેવટે 'મુક્તિ' નામે પુસ્તક લખવાની હીટલરની ઉમેદ છે.

મદારાણી વિક્ટોરિયા વિધવાવિવાહનાં ખૂબ જ વિરોધી હતાં. નેપોલિયન છૂટાછેડાનો વિરોધી હતો.

નેપોલિયનને મંદિરના ઘંટનાદ ખૂબ જ પ્રિય લાગતા....એજ્ઞાના નિવાસ વખતે તેવું મુખ્ય વાંચન હિંદી સાહિત્યનું હતું. હજી પણ ત્યાંના પુસ્તકાલયમાં તેણે જે વખતે ઉપયોગમાં લીધેલ પુરાણો અને હિંદી સાહિત્યના બીજા પણ કેટલાક મન્યો સચવાઈ રહ્યા છે.

ન્યૂદેશ—ખંભાતમાં શીના વધારાને કારણે હટતાન પર ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ પર લાડીચાર્જ :
 [બ્રિટિશ હિંદમાં હમણા એ બલસાય બંધ દોઈ દેશી રાત્રીઓ એની આયાત કરવા વલ્લયાય એ
 સ્વાસ્થ્યિક છે] પંખળની સરકાર આગેાદારક ખાતાએ બંધ કર્યે [એ સિવાય યુરોપોદ્યાર સભવિત
 નહિ હોય] પોતાની રાણી પર કારમા અત્યાચારો ગુજરાત દાથોરા નગરીના રાજ પર એ રાણીના ખૂનને
 આરોપ સાબિત થાય છે [દેશી રાત્રીઓ મટિ બળ અજમાવવાના સ્થાન રહ્યા છે ત્રણ—રેતી, દેવત
 ને દેશી નોકરો. તેમથી એકાદ પર તેા અજમાવે ન ને ?] મહાત્માજી, ઝીણા, સાવકર, જવાહરલાલ,
 સપ્ત, બાળુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, સુભાષ બોઝ વગેરે ના. વાહસરોયની મુવાકાતે દેગીરાત્રીઓ, પ્રાન્તિક સરકારો
 ને મધ્યસ્થ સત્તાએ, લગાદને અંગે વધુ પડતી નફાખોરી અટકાવવા, કરેલું લાવનિયમન સ્વ. સર
 નગરીના બોઝના પત્ની લેડી અબાવાએ, વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં રોધ મટિ બે શિષ્યવૃત્તિઓ ચલાવવાને,
 બંખળની સરકારને રૂ. ૫૦૦૦૦ આપ્યા છે. અમદાવાદમાં શ્રી હલ્લુભાઈ મહેતાનું અવસાન ને
 એમના સ્મરણાર્થે એમના પત્ની ને પુત્રોએ કરેલ રૂ. ૧૦૮ લાખની સંખાવત. આવના ડીસેબરમાં
 ભજવાનાર પેડિત માલવિયાજીની ૭-મી જન્મજયંતિએ એમને પદ્મ લાખની થેલી અર્પણ કરવાની
 યોજના. [હિંદી સમવાયત્રત્રની યોજના હમણા નેવે મૂકાણી છે. 'લોકસાસનવાદ મંરેશજીની લાવનાનું
 એકાદ અર્થ દિંદ પ્રત્યે પણ વાળવામાં આવે તેા હિંદને મિત્રની આરાયશુદ્ધિ સમન્વય' એવા મહા-
 સભાના નિવેદનની લોઈ જેટલેડે કરેલી દીકા ને પડિત જવાહરલાલ જગેરેએ કાઢેલી એ દીકાની ઘાટકણી.
 પહેલી ઓગસ્ટના તોફાન પ્રથમે, બે પારસી છાપાઓ પર, અસુક પ્રકારની દીકાએ છાપવા સાથે,
 મુકાયત્ર પ્રતિબદ્ધ અધડિત હોવાના, મુંબઈ હાઈકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિના ચુકાદા પછી, મુંબઈના પત્રકારમેરેડે
 એ છાપાએને અભિનંદન આપવા સાથે મુંબઈ સરકારના એ હુકમ મામે દાખલેલો વિરોધ બ્રિટનની
 સરકારને દેશી રાત્રીઓએ મોકલવા મટિવા વકાદારીના મદેશ. દેટલાક ગુજરાતી છાપાઓમાં તે મંબથી
 દોરતા મુદર કટાક્ષિયો : [પણ પહેલા ડિટલરને વીર તરીકે ઓળખાવનાર એ છાપાઓ અત્યારે એ
 બિચારાના નામની આગળ વારવાર બિનજરૂરી ગાળો—કુદ, રાક્ષસ, દત્તારો, અમાનુષિક, દાદો, નફરેટ,
 પાગલ, લંડારો, માનવસંસ્કૃતિહિતશત્રુ, ગુડો, મવાબી, લોડીતરસ્યો—નો વરસાદ વર્ષાવે છે એના
 કટાક્ષિયો દોરાય તેા ?] મહાત્માજીએ બ્રિટન અને ફ્રાન્સ પ્રત્યે દર્શાવેલી નૈતિક સહાનુભૂતિ. રશ્મી
 તારીએ ગુજરાતમાં ઠેરઠેર ભજવાયેલી દયાશમ-ન્યાતિ. હિંદુઓથી ગજરાતને મુસલમાનો લોકસાસનવાદ
 નથી ઇચ્છતા, મુસલમાનોથી ગજરાત કેટલાક હિંદુ આગેવાનો ને વર્તમાનપત્રોએ અજવા માટેલું અંમેજેનું
 અનાદિ-અનન્ત શરણુ [બ્રિટિશ રાત્રીઓને વિગત ત્યા ન છે.] મીરાતમાં ગંબીર કોમી રમખાણ
 શ્રી. લદ્દમીદાસ રવજી તેરસીનું અવસાન, બિનબંધાદારી પન્દેસી ડીએઓના મોહ સામે વિદ્યાર્થીઓને મુખઈ
 સરકારની ચેતવણી. કાનપુરમાં હટતાળ મુખઈના કલેક્ટર મી. નેરોડીએ માનસિક અસ્વસ્થતાના કારણે કેટલાક
 સરકારી હુકમેની અવગણના કરતા મુંબઈ સરકારે, ડેક્ટરોની સૂચનાથી, મી. નેરોડીને રજા પર તરવાની
 કરેલી ભલામણને કેટલાક વર્તમાનપત્રો અયોગ્ય હુકમની અવગણના કરનાર નરવીર નેરોડીને મુખઈ
 સરકારના ઝાઝા ઠેરવવાના પ્રયાસ તરીકે વર્ણવે છે : [વર્ણન કરનારનું બેજુ ડિટકરીવ વર્નાઓના વાચનથી
 ભમરાઈ નહું દૂરો.] વીકુલભાઈ—વીલ-કેસમાં શ્રી સુભાષ બોઝની દાર. મુંબઈ અને અમદાવાદ વચ્ચે
 બધાતા રાજમાર્જ પ્રત્યે મરાઠી પત્રોને હક્કાટ. લખનાના મહિલા—ગૃહમાથી લગ્નને યોગ્ય બાર
 ઠાકરીઓ લાગી ગઈ છે. [અભિનંદન !] થેપાપુના કાકેર પદ્મજી થયા છે. બિનસરકારી માધ્યમિક

માળાઓના શિક્ષકો માટે પ્રાવીણ્ડ-ફંટની ચાલનાને મુંબઈ સરકારે આપેલી ગાનુરી. હુદ્દ મળે વિરોધ તરીકે મુંબઈના કામદારોએ પાટલી હરતાળ કાનુપુરમાં ચાલુ હોવાળા. મુંબઈ માતાસભામાં પસાર થયેલાં મળેલાં અને છટાએલાં બીજાં. સાંઠાઆડ ટકાની વસ્તી ધરાવતા મુસ્લીમોની વતી મુસ્લીમ લીગ મુઝઈ મવાકામાં યામી નોંધણી ૨૦ ટકાની નોંધણીની માગણી કરે છે ન હાંકીનીતુ વિરોધી કઈ એકલાં હોટવર ન રજીસ્ટર્ડ નથી કરાવ્યું.] જિલ્લા વર્તમાનપત્રે, હિંદી મહાસભાની માગણીના જવાબમાં જણાવે છે કે, 'હિંદી પ્રશ્નને સ્વચાલ્ય માટે ને કહે તેવાર કરવામાં આવે છે, એ જ કમ ચાલે રાખેલાં ભેદભેદો : કમને કરેલાં સિદ્ધને છૂટા કરવાને લાયક ગણવા એના દાલ તરી જવા, પંચ ધસાઈ જવા, તેમ ચૂસાઈ જવું, સ્વત્વ હાણાઈ જવું, શક્તિ આપવી જવી એ કમ આવશ્યક ન હોય છે.] લીગ અને મહાસભાના વિરોધીઓ તથા વિનીતોએ લીગ કે મહાસભાને હિંદની પ્રતિનિધિત્વ સ્થા ન ગણવાની જિલ્લા સરકારને વિનંતિ કરતુ નિવેદન બહાર પાડ્યું છે; લીગે મહાસભાને ન ગણવાની વિનંતિ કરી છે; મહાસભા પોતાના દ્વંદ્વ સર્વોપરી માને ન છે.] આનું નામ રાષ્ટ્રીય એકતા.] જવાબમાં કેરેટર ડાંગવાયની આધી જલંતિ. ના વારંસરોની હિંદને ઘોળી જવાની મનાઈ.

પરદેશ-રશિયા-જર્મન મૈત્રીનું આનંદ વધતુ જાય. [સિદ્ધ અને મગલુ દાખમાં દાખ મીલાવી આગળ વધતા દલો-સસલાની દમ્બે હતી સિદ્ધને કુવામાંના સિદ્ધની સાથે બચાડવાની.] તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે હીટલરને ડાન્ઝિગ-પ્રવેશ તથા જિલ્લાને પાકારતુ તીખું-તમતમતું બાળુ; તેમાં લેલી રાજ્યનો હલેસા : [વિદ્યાને, માનવજાત માટે ધણુ કર્યું છે, તેમાં એકનો વધારો.] હીટલર કહે છે- 'જર્મનવિશ્વ વિના પોલીસ પ્રશ્ન પચારા વર્ષમાં જ વચી બની જત.' [એએએ પછી હિંદ વિષે એમ ન કહેતા હતા અને કહે છે, પણ બેમાથી એકની પાત કોઈ માન્ય ન નથી કરતું.] વારસોનું પતન અને પોલાડના યુદ્ધમાં રશિયાનો પ્રવેશ : [વરોધી દાદાગીરી કરીને હીટલરે વાપ્તુ, સ્ટેલીને તેમાથી અડધું જમીલવાની મહેનત કરી.] ગર્નાઈ ચાં કહે છે. 'સ્ટેલીને હીટલરને દોષીનું નાજિયેર બનાવ્યો છે : [યુરોપીય યુદ્ધને આનાથી દૂર પર્વિચ અસલાવિત છે.] પોલાડમાં લશ્કરી કાલ્દો : [ગારી સરકૃતિતુ પ્રથમ ચિન્હ.] રમાનિયન વડાપ્રધાનનું પૂત; એસ્ટ્રિયાના માણ ચાન્સેલર મુસ્લીમોના વધ [નાની સરકૃતિને પરિચય.] નિશાએ પોલાડના પ્રમુખ અને સેનાપતિને તબરકે કર્યા છે. [રાજાશત્રને ગોરૂ અક્ષપાદા.] મી.

રેડન અને મો. દવાદિયર, અને હીટલાના પરસ્પરવિરોધી શાંતિચાહક બાળુએ, તેમાં એકએક આરોપ : [યુરોપિયન સમીતિની વિશુદ્ધતાએ એ વિજયમાન છે.] હીટલરને સરકારના અને જનની માગ ભેદએ છે, મુસોલિનીને મહાસભા પહેલાનો દરમ્બે પકડી રાખે એ નથી વાળુ. હુદ્દમાં આજ પડાવવાને હુદ્દાએ હુદ્દાને કહેવા નીકળ્યા છે કે હુદ્દ સહેવાઈની નથી પચી રાકની.] હીટલર કહે છે- 'જર્મનો લેવી શાંતિપ્રિય પ્રશ્ન આખા જગતમાં બીજું એક નથી.] પોલાડના દાખડા પોલાડ છે.] ઉગ્વાર ને ક્રાન્સ જગતની મુક્તિ માટે લડે છે એ દાવા કેલવારે મંબુર નથી. [તેઓ લાખુના દોવા ભેદએ કે એ હંદશા અને ક્રાન્સ પોલાડના ખીગા ખીગેથી નાખે તે પછી અડધું જન તો મુકા બની જાય.] -ગીઠ એક્ટેબરે હીટલરને વેલસેભા પ્રવેશ [એ વખતે નેરોલિયને પાણુ બની જમી પ્રવેશ કર્યો હતો.] મી. ગેમ્બરેવેલનના રાખેદોમાં, 'જિલ્લાની નેમ જર્મનોએ બીજા દેશોને કેન્દ્ર અન્યાયનો બદલો લેવાની છે : [જર્મની પછી એવો જ વખતો ઉત્તર આવે તો ?] જિલ્લા કહે છે : 'અમાને જર્મન પ્રશ્ન સામે વિરોધ નથી, નાજીનય સામે છે : [નેપોલિયન સામે વપસાયલ મંદોનું અદ્વરશ-પ્રતિજ્ઞા.] જર્મનીએ જીતેલ પ્રદેશોમાં કુખી નીકળ્યા બજવા : [સમાચાર તદન સ્વાભાવિક છે.] હીટલરની ટેકાએ પોવેડના વિજયમાં બાળલેલા અપૂર્વ દિરેક્ષાથી આડર્થાઈ અમેરિકાએ પછી એવી સમ્યાન્ય ટેકાના એડર્થ અપવા માડ્યા છે [હીટલરના પોલાડના વિજયથી આટલું મુદ્દર રીખવાનું મત્યા છતાં અમેરિકા હજી પોલાડપરનો હીટલરનો વિજય તો કણ જ નથી ન કરતું.] રશિયા દંડરી, બલગેરિયા, હરથોનિયા, લેટવિયા, લિથુઆનિયા, ટક્રી, શીન્લેન્ડ વગેરે દેશો પર આડકતરો કાણુ જમીલવા માડ્યું છે. [જર્મનોને ત્રિયન ગૈરી કળો કે નહિ, રશિયાને તો જર્મન મૈત્રી કળી ગઈ છે.] જનરલ ક્રામ કહે છે કે યુરોપમાં રશિયાનો પ્રવેશ ને જીતિજનક છે. હંદશા-ક્રાને અગોચિત્તને બે ક્રોડ પોલાડના વિશાનોના એડર્થ આખ્યા છે [હિંદને ને ખીલવા દીધું હોત તો 'હિંદ પાલ ક્રોડનો એડર્થ પૂરો પાડી રાખ ને નાણુ રહેત સામાન્યની હદમાં.] હોવ રીજમં : ક્રોડનું અવરણ. યુરોપના પશ્ચિમ ગોખરા પર યદ ચૂંદેલી બચાઈ મુદ્દની ચરચાત.

અનુક્રમણિકા

પુ. ર	ક્રાંતિક : ૧૯૮૬	અંક ૭
૧ ૧૯૮૬	૧૯૮૬	૨૬૬
૨ અગત્યનાં! [કાવ્ય]	૧૯૮૬	૩૦૨
૩ ધની [વાર્તા]	૧૯૮૬	૩૦૩
૪ જીવનકથા	૧૯૮૬	૩૧૦
૫ માલા [કાવ્ય]	૧૯૮૬	૩૧૪
૬ વરપદ્મ (વરોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉદ્ભવો	૧૯૮૬	૩૧૫
૭ નાગર ગૌરવ	૧૯૮૬	૩૧૬
૮ પ્રેરકને- [કાવ્ય]	૧૯૮૬	૩૨૩
૯ જવાહિર	૧૯૮૬	૩૨૪
૧૦ કૂલકાને- [કાવ્ય]	૧૯૮૬	૩૨૬
૧૧ આમોગ્રતિ	૧૯૮૬	૩૩૦
૧૨ નવો કવિ [કાવ્ય]	૧૯૮૬	૩૩૨
૧૩ રેલવેનું સંચાલન	૧૯૮૬	૩૩૩
૧૪ અન્ય પરિચય	૧૯૮૬	૩૩૬
૧૫ છૂટા કૂલ	૧૯૮૬	૩૩૯
૧૬ નોંધ	૧૯૮૬	૩૪૧
૧૭ તારા-તણખા	૧૯૮૬	૩૪૫

લવાજમ

અંકો અને લેટના ટપાલખર્ચ સાથે--

હિંદ--

ખર્ચ--

પરિશિષ્ટ--

૩-૪-૦

૩-૮-૦

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખબરના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	કોટા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખબરો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખબર ફેરવાગણી દરેક વખતના ૧૨½% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મહિલાલ પ્ર. ગિત્રી બી. એ.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : આદિત્ય મુદ્રકાલય, રાયખડ, અમદાવાદ.

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાતાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક રજુ]

વિ. સં. ૧૯૮૬ : કાર્તિક

[અંક ૭]

૧૯૮૬

૫.

નવસવર્ષને લક્ષે કુંકુમ-કુસુમથી વધાવીએ, દીપકની માળથી શણગારીએ, કેસર-અશ્વત્થી પૂજીએ પણ નવનનાં નીર પણ ઓછાં પડે એ ભારતની સ્થિતિ છે. મહાન વિક્રમની ઉજ્જવળ સ્મૃતિને જીવંત રાખતો એનો યશસ્વી સંવત્સર તો સૈદ્ધાંતથી આથમી ગયો છે. હૃદયી કેટલીક સદીઓનો ઇતિહાસ એ તો ભારતીય પ્રજાની કરજીતાનો, તેની હૈમાવરાજનો, તેનાં લોહીનો ઇતિહાસ છે.

તે પુણ્ય પ્રસંગ-કે જ્યારે મહાન વિક્રમે પરદેશીઓને ને પ્રજાનાં અણુને, સમાજની અસ્થ ત્રુટિઓને કે દેશની નજીવી દરિદ્રતાને પણ દૂર કરી, ભારતમાતાના કંઠમાં વિજયની વરમાળ પરીધી, સંવત્સરની સ્થાપના કરી-ને ૧૯૪૫ વર્ષ વીતી ગયાં છે. તે સમયે ભારત પાસે સત્તા હતી, શક્તિ હતી; પ્રેમ હતો, પ્રભુતા હતી; કલા હતી, સંયમ હતો; સરસ્વતી હતી, રસ હતો. ધર્મ, સંસ્કૃતિ, રાજ્ય, પ્રજા ને રાષ્ટ્ર એકપ્રાણરૂપ લેખાતાં; જગતની પ્રજાઓ મુગ્ધભાવે એની પૂજા-પ્રશંસા કરતી.

સૈદ્ધાંતો સુધી ભારતવર્ષની એ પ્રભુતા જળવાઈ રહી. સંવત્સરની સ્થાપનાનો દિન-નવસવર્ષનાં પૂજન જીવનનાં પૂજન બની ગયાં. ભારતીય પ્રજાએ કલા ને સાહિત્યમાં, પ્રેમ ને ઉલ્લાસમાં વિકાસ સાધ્યો. જગતને મન ભારત નવર્જ બની રહ્યું.

પણ ધીમેધીમે, પ્રજાનાં પુણ્ય ઓછાં ચતાં કે એનામાં અલ્પતા પ્રવેશતાં, ભારતની મહત્તા ઘટતી ગઈ. વિધર્મીઓએ પગપેસારો આદર્યો; હુદ્દિદોનાને તેમણે પોતાની સંસ્કૃતિની અસર નીચે લેવા માંડ્યા. તેમની સંખ્યા વધતી ચાલી. પણ ભારતનો ઉજ્જવળ વિશ્વપ્રેમ, એની દયા, એનો અગ્ર આત્મગર્વ ને એની શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થચિંતિ એ પ્રગતિનાં ઝેરીલાં બીજ ન પારખી શકી. ભારતીય પ્રજામાં પ્રવેશતા કલહે એ પ્રત્યે કંઈક આંખમીચામણું પણ સેવ્યાં.

સરસ્વતીમેદિરોથી, મહાલયોથી મદી લે; ભારતની લૂંટાયેલ સપત્તિ જે પાછી લાઇ આંધે, જેના શાસનમાં નિર્દોષ એવું ક્ષુદ્ર પ્રાણી પણ જરીકે ઈર્ષ્ય ન અનુભવે, દુષ્ટ કે દોષિન એવો રાજપુરુષ પણ સળ પામ્યા વિના ન રહે; અમે જેને કહીએ, ‘ઓ વીર! અમને વિજય અને કાર્તિને માર્ગે દોર.’

—તે એ મહાવીરનો નવો સંવત્સર સ્થાપી અમે પ્રતિ નવલ વર્ષે એનાં દેવાનાં તેજથી, ઉલ્લાસથી મંગલપૂજન કરીશું.

અન્નદયા !

નૈતમ

નન્નને એવા કયા સળળ સર ઉંચાં મન થયાં,
અન્નદયે જાગ્યે કાં ઉરવહન આધાં વહી ગયાં !
ઢળે સંઘ્યા છાયા, ઉભય પડછાયા સમ અહીં
મળી જાતાં આજે વિજન, અણુધાર્યા, પથ મહીં !
ઉભાં એકાકીશાં ઉભય, રજની ગાઢ ઉતરે,
“મનીષા જંનેની નીંદરતી પડી શાંત હૃદયે—
કુદી ખેલી અંતે નીંદર—ઢળતા કલાંત શિશુશી.
ગયું જૂઝાઈ આ ટમટમ ચતું કોડિયુ વળી !
તમે ઘેરી લીધું સઢન મમ સૂનું, વિરમિયાં
બધાં ગીતો, સૂરો, અનુરણુ મેળુલ શમિયાં,
“અન્નદયાં પંથીઓ ! કંઈ નવ હનૂ સાંભળ્યું તમે ?
ગયાં છે સૂકાઈ જરણુ, કલગાનો નવ ઝમે !”
ક્રુપાયુ માળે કો જગ લવી રહું દીન વઢને,
છવાઈ આકાશે ગમગીની, ઉભાં આપણુ તળે !
અને તાકી રેતાં નયન-નયનો મૂક સમજે
ન કે’વાનું કાંઈ અધિક રહું બાકી, ઉભયને પ્રિ

ધની એક ગરીબ મજૂરજન હતી. પોતાના ચારપાંચ વરસના બાળક સાથે એ એક ઝૂંપડીમાં રહેતી. એની ઝૂંપડી શહેરના ગંદા ભાગમાં આવી હતી. સાંકડી ગલી, કાદવકચરાથી ભરેલી, ત્યાં વીજળીના દીવા તો ક્યાંથી હોય? પરંતુ પોતાની કર્તવ્ય-પરાયણતા દેખાડવા માટે, મ્યુનિસિપાલિટીએ મૂકેલા બે-ત્રણ ગ્યાસલેટના દીવા આખી રાત જળુકતા. એ લતામાં લગભગ બધા મજૂરવર્ગજન રહેતા. આખા દિવસના પરિશ્રમથી થાકી ગયેલા બિચારા મજૂરો, વાળુ કરી બેઠેલાજ સૂઈ જતા. રાતનાં બાળકોના રડવાથી, મચ્છરોના ગણગણવાથી અને લાસતા કૂતરાના અવાજથી આખાથે મહોલ્લાનું વાતાવરણ લીધણ બનતું. ધનીની ઝૂંપડી નાકા ઉપર આવી હતી. અર્ધું છપ્પર પડી ગયેલું, અર્ધો ભોંત તૂટેલી;-એવી એ ઝૂંપડી, કાંઈ ધનાયેલી વીરાંગનાની પેઠે દહતાથી ઊભી હતી. ને છતાં એ ગલીમાં આદર્શરૂપ ગણાય એવી તો એક એ ધનીની જ ઝૂંપડી હતી. એના મહેનતુ સ્વભાવે, એની ઝૂંપડીને સ્વચ્છતાનું રૂપ આપ્યું હતું. મહિનામાં એક-બે વખત તે ઝૂંપડી લીપતી ને સવારસાંજ વાળીઝાડી બને તેટલી સ્વચ્છતા રાખવા મથતી.

ધની બહુ રૂપાળી ન હતી; પણ એની ન્યાતમાં એ સૌથી સુંદર લેખાતી. એની આંખોમાંથી નિર્દોષતા અને માતૃ-સ્નેહનાં કિરણો વરસતાં. એને જગતમાં બહાલામાં બહાલી વસ્તુ એકજ હતી; અને તે એનો પુત્ર-છતીઓ. એને બોધ એનું હૈયું નાચતું ને રાચતું; એને નિહાળી એ સંતોષ માનતી ને પોતાનાં દુઃખોને વિસારતી. એ ન્હાનકડો બાળક એનો આશા-દીપક હતો. એ દીપકને ઝાલી એ સંસારયાત્રાના રસ્તે વિહરતી. એ સૂતો હોય ત્યારે ધડીઓની ધડીઓ મુધી, ધની એની સ્થાને એક નજરે નિહાળતી; નયનોથી સ્નેહાશ્રુનાં ઝરણાં ઝરતાં, હૃદય સ્તબ્ધ થતું. બાલ જગતનું બાન બૂલી તે ચેતનરહિત બની ઊભી રહેતી; ત્યારે આરસની પૂતળી જ ન હોય! ન્હાનકડા બાળકની શુભાકૃતિમાં પતિની રૂપરેખાઓ એ રૂપરૂ રીતે નોંધ શકતી. પતિના સ્નેહની અવશેષ રહેલી એ પ્રસાદી છે એમ એને લાગતું; દામ્પત્યપ્રેમની એ સ્મરણસંહિતા છે એમ એ માનતી.

ધનીના પતિને ગુજરી ગયે બે-ત્રણ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. બાળકના સુખમાં એના વિરહનું દુઃખ દંધકે ઓછું થયું હતું. ધનીને ફરી લગ્ન કરવા એનાં સગાંબહાણાંઓ તેમજ ન્યાતીલાંઓ કહેતાં. એ કામે જતી ત્યાં પણ એને બધાં એકજ પ્રશ્ન પૂછતાં, “ધની, તમારા લોકોમાં તો નાતરાનો રિવાજ છે, પછી તું નાતરું કેમ નથી કરતી?” એનાં લગભગ બધાંજ ઓળખીતાંઓ આ પ્રમાણે પૂછતાં. આ પ્રશ્નથી ધનીને અસહ્ય દુઃખ થતું. લગ્નની વાત સાંભળી, વીસરી જવા માંડેલાં જૂનાં સ્મરણો ફરી તાજાં થતાં, એના પતિની સ્નેહાળ મૂર્તિ એની નજર સમક્ષ ખડી થતી. બધાંને એ એકજ ઉત્તર આપતી: “મારા લાગ્યમાં સુખ હોય તો મારા પતિ મને શા માટે છોડી ગયા હોત! હવે બધું માફ મુખ છનીઆમાંજ.

સમાવહું હું દેખું છું. લગન કરે તો મારા છનીઆનું શું થાય ? મારે લગનજગન કરવાં નથી.” આવો એના તરફથી એકનો એક ઉત્તર અનેક વખત મળવાથી, બધાએ એ બાબત ફરી પૂછવાનું છોડી દીધું.

દિવાળી આવી તે પહેલાં એક-બે મહિનાથી જ, છનીઆએ દિવાળીના દિવસોમાં કેવી કેવી મઝાં લેવી એની નોંધ કરવી શરૂ કરી. ધની કામ ઉપરથી આવતી કે પહેલી છનીઆને એક બચી લેતી અને પછી ખાવાનું તૈયાર કરી બંને જમતાં. જમતાં જમતાં મા-દિકરાની વાતો ચાલતી.

એક દિવસ ધનીને કામ ઉપરથી આવતાં જરા મોડુ થયું. છતીએ એની રાહ ભેતો હતો. કેટલીક વખત તો એ બહાર એટલા ઉપર આવી ધણે દૂર સુધી નજર નાંખતો પણ એને એની મા ન દેખાઈ. “આજ કેમ મોડુ થયું” એનો વિચાર કરતો એ એક ફાટેલી ગોદડી ઉપર પડ્યો. એટલામાં ધની આવી. ધનીએ ઉબરામાં પગ મૂક્યો કે છનીઆએ કહ્યું, “બા. તું આવી ! આજ કેમ મોડુ થયું ?”

“બેટા, આજ જરા કામ વધારે હતું,” ધની બોલી. નિત્ય નિયમ પ્રમાણે પુત્રને તેણે એક બચી લીધી અને તે ખાવાનું કરવા લાગી. છતીએ એની પાસે ગયો. ધનીએ લાંગેસો પાટસો-પોટિયું આપ્યું તે ઉપર એ બેઠો.

“બા. આજે આટલું બધું શું કામ હતું ?” ધનીઆએ પૂછ્યું.

“હું કાગે જઈ છું ને ત્યાં એક તારા જેવો કીકાભાઈ છે. એની આજ વરસગાંઠ હતી એટલે એના ગોઠિયાઓને એણે ચા પીવા બોલાવ્યા હતા.”

“એના ગોઠિયાઓને એકલો ચા જ પાયો !”

“ના. સાથે ખાવાનું પણ હતું.”

“બા. હું પણ મારા ગોઠિયાઓને દિવાળીમાં ચા પીવા બોલાવીશ હં.” છતીએ ધની તરફ નેઘ રહ્યો.

“હા બેટા, બોલાવજે હં. એટલામાં તારી તબિયત પણ સારી થશે. હજી દિવાળીને દોઢ મહિનો છે.” ધનીએ હસતાં હસતાં કહ્યું. એની આંખમાં વાતસલ્યવ્યોત તરવરી ઊઠી.

છનીઆને હજી અશક્તિ ઘણીજ હતી. એ માસ સુધી એણે સખ્ત માંદગી ભોગવી હતી. એની માંદગીના દિવસોમાં ધનીના જીવ ઊડી ગયો હતો. એ એના તરફ નેઘ નેઘને રડતી. કાગે જવાનું પણ ગમતું નહિ; પણ કરે શું ? કાગે ન. જાણ તો ખાવાનું ક્યાંથી લાવે ? દવા-દાર મારે પૈસા ક્યાંથી મળે ? એટલે બિચારીને નાહટકે કાગે જતું પડતું. એક બે જગ્યાનું કામ છોડી દીધું; માત્ર એક જગ્યાએ કામ રાખ્યું હતું. બાળકની માંદગીના લીધે કરજ ઘણું થયું. દવાના પૈસા, દૂધના પૈસા, એમ એનો ખર્ચ વધ્યો ને આવક ઘટી. લોહા એને જે જે કહેતાં, તે તે બધું એ કરતી. માનતાઓ રાખી, ભગત બોલાવ્યા, અને ડાક્ટરની દવા તો ચાલુજ હતી. એને ન હતું દુઃખ પૈસાનું કે ન હતી ચિંતા કરજની; હતી એને કાળજી માત્ર એક છનીઆની—એના જીવ ને પ્રાણની. દુઃખના દિવસોમાં જૂનાં દુઃખનાં સ્મરણો તાજાં થાય છે તે પ્રમાણે પુત્રની માંદગી નેઘ એને એના પતિની માંદગીના દિવસો યાદ આવતા, અને દુઃખ જમણું વધતું. જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ એની ધીરજ ખૂટતી ગઈ. પરંતુ ધનીને એ દુઃખદ પ્રસંગ ભેવાનો ન હતો. છતીઆની

તબિયત સારી થવા માંડી. છનીઓ સાન્ને થયો, માન અશક્તિ હજી હતી. છનીઆની તબિયત સારી થઈ એટલે એક પછી એક માનતાઓ એણે ફેડવા માંડી, અને એના પરિણામે કરજમાં ઘણો વધારો થયો. મોદીની દુકાને એ જતી; તો મોદી કહેતો, “ ધની, પૈસા બહુ થયા છે. લગભગ દશબાર રૂપિયા થયા હશે. હવે એ બધા તું ક્યારે ભરીશ ? ”

“ ભરીશ, શેઠ સાહેબ ભરીશ. મારો છનીઓ સારો થયો એટલે ખસ; પૈસાની ચિન્તા રાખશો નહિ. ” એમ એ ઉત્તર આપતી. જ્યારે જ્યારે છનીઓ દિવાળીની વાત કરતો, ત્યારે ત્યારે એને ઘણું દુઃખ થતું. છનીઆને તો ઘણી મજાઓ માણવી હતી, પણ એ ન્હાનકડા બાળકને ક્યાંથી ખબર હોય કે એની બા પાસે પૈસા નથી ! આ વર્ષે છનીઓ મરતાં મરતાં બચ્યો. જાણે એનો નવો અવતાર જ ન થયો હોય એમ ધની માનતો. છનીઆને મનગમતી દિવાળી કરવાનો હોંશ હતો. એની હોંશ પૂરી પાડવા પોતાના સિવાય બીજું કોણ છે એવો ધનીને વિચાર આવતો. બે મહિના પહેલેથી એ દિવાળી માટે પૈસા ભેગા કરવા લાગી.

“ બા, હવે તો હું સાન્ને થયો. તાવ પણ નથી આવતો, નહો ! ”

“ હા બેટા, પણ થોડી અશક્તિ છે. હવે તું થોડા દિવસમાં એકદમ સારો થઈશ અને પછી દિવાળીમાં તને બહુ મજા પડશે. ”

“ ફટાકડા પણ લાવી આપશે ને ? ”

“ હા, બેટા હા. ”

આમ વાતો કરતાં, જમી-પરવારી, મા-દિકરા સર્થ ગયાં. થાકેલી બિચારી ધનીને ધસધસાટ ઊંઘ આવી. છનીઆને તો ઊંઘમાં પણ દિવાળીનાં જ સ્વપ્નાં આવતાં : “ ઓ ! બા, ફાક્યો. ” એવું કાંઈક એ બડબડ્યો. ધનીએ જાગીને પૂછ્યું, “ શું છે બેટા ? ” પણ છનીઓ તો ધસધસાટ ઊંઘતો હતો. એને લાગ્યું કે કંઈ સ્વપ્ન આવ્યું હશે. પાસું ફરીને એ સૂતો.

જેમ જેમ દિવાળીના દિવસો પાસે આવતા ગયા, તેમ તેમ છનીઆનો હર્ષ માતો ન હતો. હવે તો એની તબિયત પણ સારવ સાજ થઈ હતી. એનામાં શક્તિએ આવી હતી ને હવે એ ગોઠિયાઓ સાથે રમવા પણ જતો. “ દિવાળીના દિવસે બધાએ મારે ત્યાં આવવાનું છે. ” એમ બધા ગોઠિયાઓને પહેલેથી જ એણે આમંત્રણ દીધું હતું. “ દિવાળીને કેટલા દિવસ રહ્યા, બા ! ” એમ એ ધનીને રાજ પૂછતો, ને આંગળીના વેદાએ દિવસો ગણતો.

દિવાળી આવી. દિવાળીના આગલા દિવસથી છનીઆના હૃદયમાં આનંદની રેણી રેલાવા લાગી. ધની કામ ઉપરથી આવી કે એણે પહેલો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો, “ બા, કાલે દિવાળી ને ? ”

“ હા. ”

“ ફટાકડા લાવી ? ”

“ ના. ફટાકડા કાલે લાવશું. ” ધની ખાવાનું તૈયાર કરવા ચાલી ગઈ.

“ બા મેં મારા બધા ગોઠિયાઓને દિવાળીના દિવસે આ પીવા બોલાવ્યા છે. ” છનીઆએ હસતાં હસતાં આનંદથી જણાવ્યું.

“ સારું, બેટા. તું છે તો તારા ગોઠિયા છે ને ? ”

બીજા દિવસે રહવારે વહેલાં ઊઠી, દાતણપાણી કરી, આંગણમાં સાથિયા પૂરી ધની કામે ગઈ.

“બા, ફટાકડા લેવા જાય છે?” છનીઆએ પૂછ્યું.

“ના હમણાં હું કામે જઈ છું.”

“કેમ આજ વહેલી! ફટાકડા ક્યારે લાવીશ!”

“આજે દિવાળીને! વહેલી કામે જઈ વહેલી આવીશ. પછી તને ફટાકડા લઈ આપીશ. જો ક્યાંય જતો નહિ, હું વહેલી આવીશ.”

“હું ગમના સાથે રમીશ.”

“વાર, બાપ.”

ધની કામે ગઈ. વાળીઝાડી, વાસણ માંજ્યાં. ધનીનું કામ પૂરું થયું એટલે શેઠાણીએ કહ્યું, “ધની, કાલે પણ વહેલી આવજો હ.”

“બાબી, કાલનો દિવસ તો મને રજા જોઈતો હતો.”

“કેમ છોકરો મદિા છે કે શું?”

“ના પણ કાલે દિવાળીને?”

“તમારા ભોક્કને પણ દિવાળી ખરી કે? દિવાળીમાં તું શું શું કરવાની છે?”

“તમારા જેવી દિવાળી કંઈ અમ જેવા ગરીબથી થોડી જ થાય!”

“પણ, કાલે તો તારે આવવું જ પડશે. એમના મિત્રો આવવાના છે.”

“બાબી, મારે ત્યાં પણ છનીઆના મિત્રો આવવાના છે. તોપણ તમે કહો છો એટલે હું આવી જઈશ.”

“એમ!” શેઠાણી હસતી હસતી આવી ગઈ. અને ધની ઘેર આવી.

ઘર આગળ છનીઆ એની રાહ જોતો હતો. ધની આવી કે એણે પૂછ્યું:

“બા આવી!”

“હા, ચાલ, હવે તને ફટાકડા અપાવું.” ધનીએ છનીઆને ફેટું પણ સ્વચ્છ ખમીસ પહેરાવ્યું, ખાદીની સફેદ ટોપી આપી અને બંને ઘર બહાર નીકળ્યાં. ફટાકડાની દુકાનોની દારોની દારો બેઠી હતી. દુકાન આગળ આવી, ‘શું લેવું ને શું ન લેવું’ એ પ્રકારની ગડમથલ છનીઆના મનમાં સર થઈ.

“બા આ શું છે?” છનીઆએ પૂછ્યું.

“એ ફાદી છે.”

“આપણે ફાદી લઈશું?”

“ના એ તો બહુ મોંઘી આવે છે. પણ તને ન્હાની ફાદી લઈ આપીશ.”

“બા ફાડિયું પણ લેવાનું હ.”

“વાર.”

છનીઆ ફટાકડા લઈ ઘેર આવ્યો. હવે ક્યારે રાત પડે છે ને ફટાકડા ફેડવાની મજા મળે છે એમ એને થવા લાગ્યું. છનીઆને-આવાનું આપી, ધની પાછી બાજરે ગઈ અને ઘી, ખાંડ, ને રવો લઈ આવી. ઘૂંધરા એણે રાતનાં કરવાનો વિચાર રાખ્યો. પરંતુ એ દિવસે એને સળત તાવ ભરાયો અને એ બિઠી પણ ચક્રા નહિ, એટલે રાતનાં એનાથી ઘૂંધરા થઈ ચક્રા નહિ. બીજે દિવસે છનીઆના ગોડિયા આવવાના હતા ને તેમને આવાનું તો આપવું જોઈએ. હવે કેમ કરવું એનો વિચાર એ કરવા લાગી. રહવારે બિઠતાં પણ

મોહું થયું. એ દિવસે એ કામે ન જઈ શકી. છનીઆના ગોડિયાઓ આવ્યા, બધાને ખાવાનું ધનીએ આપ્યું. બધા હોકરાઓ ખાતા ગયા તે વાતો કરતા ગયા. ધની છનીઆને દૂરથી નેઈ રહી. હૃદયમાં માનુસનેહ બહારાવા લાગ્યો, અને એ બહારાના પૂરાવારૂપ એ આંસુ એની આંખોમાંથી સરી પડ્યાં.

“બા, કેવી મજા આવી!” છનીઓ જોલ્યો.

“વાહ! બહુ જ મજા પડી.” ધનીએ એક યુગ્મન લીધું તે એના માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો.

“બા, પેલો રામો કહેતો હતો કે એને ત્યાં કાલે લાડુ કરવાના છે. આપણે ત્યાં પણ તું લાડુ કરીશ ને!”

“વારૂ કરીશું હં.” ધની વિચારમાં પડી. આવતીકાલે લાડુ કરવાનું એણે છનીઆને કહ્યું, પણ લાડુ શેના બનાવવા? જે થોડા પૈસા એણે એકઠા કરી રાખ્યા હતા તે બધા ફટાકડા લાવવામાં અને ઘૂઘરા બનાવવામાં ખર્ચાઈ ગયા. હવે એક પાછ પછ રહી ન હતી. થોડો વખત વિચાર કરી એ બહાર જવા નીકળી.

“બા ક્યાં જાય છે?” છનીઆએ પૂછ્યું.

“મોદીને ત્યાં જઈ છું. જો ઘરમાં જ રહેજે.”

“કેમ મોદીને ત્યાં!”

“કાલે લાડુ બનાવવા છે ને! એના માટે ઘી-ખાંડ લેવા જઈ છું.”

ધની મોદીની દુકાને આવી કે મોદીએ પૂછ્યું, “કેમ ધની બાકી પૈસા આપવા આવી છે? કેટલા પૈસા લાવી છે?”

“બાકી પૈસાને તો શેઠ-સાહેબ થોડા દિવસ વાર લાગશે. પણ હું તો થોડો માલ લેવા આવી છું.”

“બાકી પૈસા ચૂકવ્યા સિવાય તને કાંઈ માલ મળી શકે નહિ.”

“સાહેબ, આમ શું કરો છો! આ તો દિવાળીના દહાડા છે. મારે તો ઠીક છે પણ મારા છનીઆને તો દિવાળી કરાવવી નેઈ એ ને? કાલે લાડુ કરવા છે!”

“ત્યારે છનીઆને દિવાળી કરાવવી હોય તેમાં મારે શું? મને તો મારા પૈસા નેઈએ.”

“આમ ન કરો, શેઠ! આટલી વખત જ આપો પછી પૈસા આપ્યા સિવાય હું માલ લેવા નહિ આવું. છનીઆને લાડુ ખાવા છે.” ધનીએ હાથ નેડ્યા.

“તારા છનીઆને લાડુ ખાવા હોય તેમાં હું શું કરું? પૈસા ચૂકતે ક્યાં સિવાય તને એક પાછતો પણ માલ મળવાતો નથી.”

ધની હતાશ થઈ ઘેર આવી. છનીઆની હોંશ કેવી રીતે પૂરી પાડવી એ એકજ વિચાર એના મનમાં ચાલી રહ્યો. એ આવી એટલે છનીઆએ પૂછ્યું, “લાવી, ખાંડ ને ઘી!”

“ના.” ધનીનો અવાજ ગંભીર બન્યો.

“કેમ?”

“મોદીના પૈસા આપવાના છે. તે આપ્યા સિવાય એ માલ આપવાની ના પાડે છે.”

“ત્યારે હવે લાડુ નહિ કરવાના?”

“કરીશું.”

“ક્યાંથી?”

“તું ખેસ, હું આપણા શેડને ત્યાં ગઈ છું. ને મારા પગારના એ રૂપિયા ચડ્યા છે તે લઈ આવું છું.”

“વાહ! વાહ! ત્યારે તો લાડુ મળવાના.” છનીઓ કૂદવા લાગ્યો. ધની શેડને ત્યાં ગઈ. ધનીએ બારણામાં પગ મૂક્યો કે શેડાણી ઘૂરક્યાં, “કેમ ધની, તું આજ વહેલી આવવાની હતી ને? આટલું બધું મોકું કેમ કર્યું!”

“લાભી, કાલે મારા દિવસમાં સારું ન હતું. સખત તાવ લગાયો હતો.”

“ચાલ હવે આ વાસણ માંજ આપ,” શેડાણી અંદર ગઈ, ધની બિચારી લાડુના વિચાર કરતી, વાસણ માંજવા બેસી.

“કેમ માંજ રહી કે વાસણ!” લાભીનો સત્તાવાહી અવાજ આવ્યો.

“જી હાં, લાભી”

“હવે કાલે પણ વહેલી આવજો. હં”

“લાભી, એક કામ છે.” ધની અચકાતાં અચકાતાં બોલી.

“શું?”

“ખે રૂપિયાનું કામ છે. મારા છનીઆને લાડુ ખાવાનું મન થયું છે. કાલે લાડુ કરવા છે.”

“એમ!” શેડાણીએ ખે રૂપિયા આપ્યા. “પણ જો કાલે વહેલી આવજો. તારે તો આજ છનીઓ માંદો છે તો કાલે તું માંદો છે, પરમ દિવસ છનીઆના ગોઠિયા આવવાના. તો ચોથે દિવસે છનીઆને લાડુ ખાવા છે; ને અમારે પૈસા આપીને કામ હાથે કરવું છે. હવે એમ નહિ ચાલે. તમને તો વળી મોટા લોડના શોખ પરવડે?”

“વાર. લાભી, વહેલી આવીશ,” કહી ધની ચાલતી ચર્મ. ખે રૂપિયામાંથી, એ ખાંડ, ઘી ને રવો લઈ આવી. અને છનીઆ મારે લાડુ બનાવ્યા. એ દિવસે પણ ધનીને સખત તાવ લગાયો. દિવસમાં તાવ હતો જ છતાં એ બિચારી વહેલી બિડી. વાળી-ઝાડી, સાથિયા પૂરીને કામે ગઈ.

ધનીની તબિયત દિવસે દિવસે વધારે બગડતી ગઈ. કામ છોડે તો ખાવાના સાંસા પડે એટલે કામ પણ છોડ્યું નહિ. તાવ લગાયો હોય તો પણ એ કામે જતી અને આમ હદ ઉપરાંત પરિશ્રમ કરવાથી, ધની સખત બિમાર થઈ. હવે એનામાં બિડવાની જે શક્તિ રહી ન હતી. કામ છૂટી ગયું. ત્રણ ત્રણ દિવસના અપવાસ મા-દિશને થયા. પધારીમાં પડ્યે પડ્યે પણ એને છનીઆનો જ વિચાર આવતો: “મારા છનીઆનું શું થશે?” એ એક જ વિચારે એનું હૃદય રડી રહેતું.

તાવ અને બુખમરાથી એ કરણ દિવસ પાસે આવી લાગ્યો. ધનીને છેવટનો શ્વાસ ચાલતો હતો. એણે આંખો ઉઘાડી. પાસે એનાં મગાંબાલાઓ ગોળ કુંડાળુ કરી બેઠાં હતાં. “પાણી.” ધનીના મુખમાંથી ધીમે અવાજ નીકળ્યો. એની માસીએ એના મોંમાં પાણીનાં બે ટીપાં મૂક્યાં.

“મારાં શેડાણીને જરા બોલાવશે કાઈ! મને એમનું કામ છે.” આટલું બોલતાં તો એનો શ્વાસ લગાયો. માસીને એની દયા આવી. શેડાણી પાસે એ ગઈ ને બધી વાત

એને જણાવી. “ભાભી, ધનીને તમારી સાથે કંઈક વાત કરવી છે. એ તો બિચારી મરવા પડી છે. આવો તો સાઈ.” ધનીની માસી હાથ જોડી ઊભી રહી. શેઠાણી વિચારમાં પડી. ગરીબ મજૂરશુને ત્યાં મોટાં લોકથી શી રીતે જવાય!—એવો વિચાર આવ્યો. “મારાથી નહિ આવ્યા. પરે જરા કામ છે.” શેઠાણીએ કહ્યું.

“ભાભી, એમ શું કહેા છે. એ બિચારી મરવા પડી છે.” ધનીની માસીએ કરગરતાં કહ્યું. એના સાદ ગળગલો થયો. એ બંનેની વાતો ચાલતી હતી ત્યાં શેઠાણીની દિકરી નિર્મળા આવી. નિર્મળા દિવાળી કરવા પીચેર આવી હતી. “શું છે બા?” એણે પૂછ્યું.

“કંઈ નહિ. એ તો ધની માંદો છે તે મરવા પડો છે. તો મને બોલાવવા આવી છે.”

“તો જાને. એમાં શું થયું?” નિર્મળા બોલી.

“આપણા જેવા મોટા લોકથી એમ ગરીબને ત્યાં જવાય?”

“વાહ! કેમ ન જવાય? તું ન જાણે તો હું જાઉં છું, ચાલ હું આવું છું,” ધનીની માસી તરફ ફરીને એ બોલી. નિર્મળા તૈયાર થઈ ધનીને ઘેર જવા નીકળી.

પયારી ઉપર ધની સૂતો હતો. કોઇની રાહ જોતો હોય તેમ પાંચ પાંચ મિનિટે બારણા તરફ એ નિહાળતો. નિર્મળાને અંદર પ્રવેશતાં જોઇને એ બોલી, “બહેન, આવ્યાં! ઉપકાર કીધો.”

“ધની, ઉપકારની વાત જરા દે. તારે જે કહેવું હોય તે કહી નાંખ.” નિર્મળા ધનીની પયારી પાસે બેસી.

“બહેન એક ઉપકાર કરશો?” ધની દયામણી નજરે નિર્મળા તરફ જોઇ રહી.

“શું?”

“મારી તો આ છેલ્લી ધડી ચાલે છે. મારી કાંઈ ઇચ્છા પણ રહી નથી. મને આવે છે માત્ર એક જ વિચાર; ને તે મારા જનીઆનો. બહેન, એક ઉપકાર કરશો?”

“શું છે? તારા જનીઆને મારે ત્યાં લઈ જાઉં?”

હા એ જ બહેન. મારા જનીઆને તમે સંભાળજો. ખાતાંપીતાં એ તમારું કામ કરશે; હોઢરાં રમાડશે ને બજારનું કામ કરશે. એને તમારે ત્યાં રાખજો. પણ બહેન, હજી એ ન્દાનો છે. બહુ કામ એને નહિ સોંપતાં. પછી તો એ તમારા જ છે, ને તમારો જ નોકરી કરશે.” ધની નિર્મળા તરફ અનિમેષ નજરે જોઈ રહી.

નિર્મળાના બે વરસના બાળકને રમાડવા માટે એક હોકરાની જરૂર એને હતી; એટલે એણે જનીઆને લઈ જવાનું કબજા કર્યું. “વાર. ધની, તું કહે છે તે પ્રમાણે હું જનીઆને લઈ જઈશ ને એ મારા હોકરાને રમાડશે. બસ હવે બીજું કાંઈ કહેવું છે?”

“બીજું કંઈ નહિ બહેન. તમારો ઉપકાર” ધનીએ જનીઆનો હાથ લઈ નિર્મળાને સોંપ્યો. “બહેન, એને સંભાળજો.” અંત વખતે એના હૃદયમાં વાતસલ્યરોદ જળદળી ઊઠ્યો; આંખો નાચવા લાગી; અને હૃદયનું મધુર હાસ્ય મુખ ઉપર પ્રગટ્યું. એની આંખો બંધ થઈ; શ્વાસ થંપ્યો. ધની—રનેલાળ માતા સદાને માટે જગતને હોડી, પ્રભુને ત્યાં ચાલી ગઈ. જનીઆને લાડુ તો મળશે, પણ રનેલાળ માતાનું હૃદય ફરીને મળશે ખરૂં?

જીવન ઝરણું

પ્રમા

થોડાક શીખ સૈનિકો સાથે ગુરુ ગોવિન્દસિંહ ચમકૌડના કિલ્લામાં ઘેરાયા. કિલ્લાની આસપાસ વિરાટ મોગલસેના પરચાર્ધ વળી, ફટવાનો એકે માર્ગ ન રહ્યો.

ગુરુએ એક પછી એક તીરે બહાર નીકળી મોગલસેના અને સેનાપતિઓને હંકારવાની નીતિ સ્વીકારી, ને તેમના મોટા પુત્ર અણ્ણતસિંહે પહેલ કરવાની આજ્ઞા માગી.

“ ધન્ય બેટા. ” ગુરુએ હસીને વિદાય આપી.

અણ્ણતસિંહ ઘોડા જ સમયમાં લડતાં લડતાં સ્વર્ગે સિધાબ્યો. ને તરત જ તેમના, ચૈદ વર્ષની વયના, બીજા પુત્ર જુઝારસિંહે પિતા પાસે સુદે ચડવાની આજ્ઞા માગી.

“ શાખારા, બેટા ” ગોવિન્દસિંહે પુત્રની પીઠ યાચડી.

“ પિતાજી ” પુત્ર ઘોડે ચડતાં બોલ્યો, “ તરસ લાગી છે. ઘોડુંક પાણી હશે ! ”

“ પાણી ! ” ગોવિન્દસિંહે શાંતિથી કહ્યું, “ પાણી તો સમરજૂમિ પર સૂતેલાં તારા લાંઈની પાસે હોય. ત્યાંથી પી લેજે. ”

*

*

*

પુનામાં ધારાસભાની બેઠક મળી હતી. તે સમયે લોકમાન્ય તિલક સભાગૃહમાં પ્રવેશવા જતાં બારણે બેઠેલા નોકરે સામે લટકાવેલ પાટિયા સામે તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તે પર લખેલું હતું: ‘ માનવંત સભ્યો સભામંદિરમાં પ્રવેશતાં જો તેઓ ફૂલ ટ્રેસ (ફાટ-પાટલુન-મોઝાન ખૂટ)માં ન હોય તો મહેરબાની કરીને તેમણે પોતાના જોડા અહીં ઉતારી દેવા. ’

લોકમાન્યે સાદું ધોતિયું અને ચંપલ પહેર્યા હતાં. તેમણે ચંપલ કાઢીને એક ખૂણામાં જોડાવતાં નોકરને કહ્યું, “ જરા સભાના મુખ્ય મંત્રીને અહીં બોલાવ તો. ”

નોકર માનવંત મંત્રીને બોલાવી લાવ્યો. તિલકે પોતાનાં ચંપલ સામે આંગળી ચીંધી તેને કહ્યું, “ હું સભામાં હોઉં ત્યાંસુધી અહીં મારાં ચંપલ સાચવતા બેસો. ”

મંત્રી અવાજ યઈ ગયો. પણ ધારાસભા અંગેના કામકાજમાં મંત્રીનું સ્થાન સભા અને સભાસદોના નોકર સરખું હોય છે. તે તિલકનાં ચંપલની સમીપ બેસી ગયો.

તિલક સભામાં ગયા. સભાનું કામકાજ શરૂ થતાં તેની નોંધ લેવાને ગવર્નરે મુખ્ય મંત્રીની તપાસ કરવા માંડી. તિલકે શાંતિથી કહ્યું, “ એમને તો મેં મારા જોડા સાચવી રાખવાને બારણે બેસાડ્યા છે. ”

ગવર્નરે અમકયા. પણ તરત જ તે પણ પારખી ગયા. તે જાણતા હતા કે મંત્રીની હાજરી સિવાય સભાનું કામકાજ આગળ વધી શકે નહિ; ને પ્રખર કાયદાજ્ઞ તિલક આ વિષયમાં પાછા પડશે નહિ. તેમણે તરત જ ધોતિયું પહેરનારે જોડા ઉતારવાના નિયમને રદ કર્યો. ને ત્યારે જ મંત્રી સભાગૃહમાં પાછા ફરી ચડ્યા.

*

*

*

કાશલપતિના ત્યાગ અને પ્રેમે, તેના દાન અને તેની ઉજ્જવળ કીર્તિએ કાશીપતિના હૃદયમાં દ્રેષ પ્રગટાવ્યો. તેણે ભયંકર સૈન્ય સજ્જ કરી કાશલ પર ચડાઈ કરી અને તે સુખી પ્રદેશને ઢિલકિત કરી નાખ્યો. કાશલપતિ જંગલમાં ચાલ્યો ગયો.

પણ પરિણામ ધાર્યા કરતાં ઊલટું આવ્યું. કાશલપતિનાં કીર્તિગાન સાથે જ હિન્દલરમાં કાશીપતિની નિન્દા વધવા લાગી. ને ખીજવલ કાશીપતિએ કાશલરાજને પકડી લાવનાર માટે એક હજાર સોનામહોરનું ધનિામ જાહેર કર્યું.

થોડાક સમય જતાં કાશીપતિની સભામાં એક જટાધારી જોગી આવ્યો. તેની સાથે એક ગરીબ લાગતો ગૃહસ્થ હતો.

“કાણુ છો? કેમ આવ્યું થયું?” કાશીપતિએ હસીને પૂછ્યું.

“હું વનવાસી કાશલરાજ,” જોગીએ શાંતિથી કહ્યું. “મને પકડવાતે તમે હજાર સોનામહોરનું ધનિામ જાહેર કર્યું છે. આ સદ્ગૃહસ્થને દ્રવ્યનો જરૂર છે. મને એમના હાથે પકડાયલ ગણી એ ધનિામ એમતે આપો.”

કાશીપતિની આંખો ચમકતીની બની. તેને કાશલપતિની કીર્તિનાં સાચાં મૂળ સમજાયાં. સિંહાસન પરથી ઊઠી, પોતાના એ મહાન પ્રતિસ્પર્ધાતે બેઠી પડી, એના માયા પર મુગટ મૂકતાં એ બોલ્યો, “કાશલ તમારું છે. સૈન્યથી તમે મને બંધે હરાવો. ગુણથી કદી ન હરાવશો.”

x x x

સિકંદર પંજાબમાં વિજયની ધૂનમાં આગળ વધતો હતો. હિંદીઓને હાથે માર ખાતા પોતાના સૈન્યની પીછેઠક્કની વલણને તે હસી કાઢતો.

તે અરસામાં, પૌતે છત્રે એક નગરમાં, તેણે કેટલાક બ્રાહ્મણ વિદ્વાતો ન્હોંતયાં. તેમની સાથે તે તત્ત્વજ્ઞાનની વાતોમાં પરાવાયો. તેને લાગ્યું કે આ વિદ્વાતો તેના શુરુ ઐરિસ્ટોટલ કરતાં પણ કંઈક વિશેષ જાણે છે.

વાતચીત પૂરી થતાં એક સુવાન બ્રાહ્મણ સિકંદરને એક બાલુએ લઇ ગયો. ત્યાં પહેલેથી પથરાવેલ ચામડા પર તે આમથી તેમ લમવા લાગ્યો. સિકંદર પર સૂચક નજર નોંધી તે વારાફરતી ચામડાના ચારે ખૂણે ઊભો રહ્યો; છેવટે વચ્ચે જઈ ઊભો. જ્યારે એ ખૂણાઓ ઉપર ઊભો રહ્યો ત્યારે સિકંદરે આજીના ચામડાને ઊછળીને સુવાનની ઉપર જ ધસતું જોયું; જ્યારે તે વચ્ચે ઊભો ત્યારે ચામડું ટપાઈ ગયું.

“આનો અર્થ?” સિકંદરે પૂછ્યું.

“અર્થ એ જ કે,” બ્રાહ્મણે તીક્ષ્ણતાથી કહ્યું, “રાજાનો ધર્મ રાજ્યની મંજૂમાં રહેવાનો છે. ને તો જ તે રાજ્યને સાચવી શકે. જો એ જગત છતવાની ધૂનમાં આડાચ્ચળો કે રાજ્યની બહાર ફરતો રહે તો તે પોતાનું પદ શુભાવી બેસે છે. તેનું રાજ્ય પણ તેના સામું ધસી આવે છે.”

સિકંદરની વિજયધૂન એ જ વખતે ઝોગળી ગઇ. સૈન્યની આગળ ન વધવાની ઈચ્છાને તે તાબે થયો. ને તરત જ ત્યાંથી પાછો ફરી ગયો.

x x x

ઈડરપતિ પ્રતાપરાવ રાત્રે ગુપ્તવેશે નગરદર્શને નીકળ્યો. તે વખતે એક ધરંમાં તેણે કાઈ અત્યાચારીને એક સ્વરૂપવાન સુવતી સાથે અનાચાર કરતો જોયો. તેણે ધરનું ટેકાણું ચાદ રાખી લીધું.

સવારમાં યુવતીને તેણે ન્યાયમંદિરમાં બોધાવી. પૂછ્યું, “અત્યાચારી કાણ હતો?”

“મહારાજ હું એને નથી ઓળખતી.”

“આ સભામાંથી ઓળખી કાઢ”. ઇડરપતિએ આજ્ઞા કરાવી.

યુવતીએ પ્રતાપરાવની સમીપ બેઠેલા એક તેજસ્વી રાજપુરુષ તરફ આંગળી ચીંધી. પ્રતાપરાવે જલ્દા પાસે તરત જ એ પુરુષના કકડા કરાવી નાખ્યા.—એ રાજપુરુષ પ્રતાપરાવનો મિત્ર અને તેની બહાલામાં બહાલી પુત્રીનો પતિ હતો.

જન્માઈના વધથી જરાકે વિદ્વજન બન્યા વિના રાજવીએ યુવતીને પૂછ્યું: “તું અનાચારને તાબે કેમ થઈ?”

“મારા પર બળાત્કાર ગુન્ધર્યો હતો” યુવતી બોલી.

“બળાત્કાર!” પ્રતાપરાવ ગળ્યો, “શિયળ કરતાં જીવનને વધારે મોઢું ગણ્યું? મરીને શિયળ ન સાચવી શકી! તું ઇડરની રમણી ગણાવાને લાયક નથી.”

તે પ્રતાપરાવે એ રમણીને ફરી એ બળાત્કારને વશ ન બની જાય એવો પાક લખાવ્યો.

x

x

x

લોકનંતું ઘર ધણેજ નાનું તે છાપડું બેસી ગયેલું હતું. પણ એ બેઠરકાર વીરને એની કશી જ ગણતરી નહોતી.

એક સમયે તે ચીકગો—ન્યાયમંદિરમાં ગયો. પાછળથી તેની પત્ની અને એક મિત્રે મળી એ ઘરનો ઉપરનો ભાગ પાડી નાખ્યો.

લોકન માછો ફરતાં તે ગૂંચવાઈ બાંધ્યો. તેણે એક પાડોશીને પૂછ્યું, “આ મહોલ્લામાં લોકન મહાશયનું ઘર ક્યાં આવ્યું?”

પાડોશીએ હસીને પડી ગયેલા ઘર સામે આંગળી ચીંધી. એ ગૃહમંદિરના અવશેષો નહાળતાં લોકનને સમગ્રતું કે પોતાને માટે એક સાદા મુશોભિત ઘરની જરૂરિયાત છે.

તે થોડાજ સમયમાં નવા મકાનનો પાયો નંખાયો.

એક સવારે ફરવા જતાં લોકન જિંડા ચિચારમાં ફરને ફર નીકળી પડ્યો. તેના પગ યાકો ગયા ત્યારેજ તેને ખજર પડી કે પોતે ધણો છેડે નીકળી પડ્યો છે.

તે વખતે ત્યાંથી ગાડી હંકારી જતા એક સદ્ગૃહસ્થ તીકળ્યા. લોકને પોતાના કાટ તરફ આંગળી ચીંધી એને પૂછ્યું, “ભાઈ, મારો આ કાટ જરા સહેરમાં લઈ જશો?”

“ધણીજ ખુશીથી,” સદ્ગૃહસ્થે કહ્યું, “પણ પછી તમે એ પાછો શી રીતે લઈ જશો?”

“હું એ કાટમાં ધું એ જ રિચિતિમાં પૂરાઈ રહેવા માગું છું. એટલે તમે એ કાટને જુદો સાચવવાની મુશ્કેલીમાંથી રહેજો બિગરી જશો.”

સદ્ગૃહસ્થના મનની ઇચ્છા ગમે એ લેણ પણ એણે હસીને લોકનને ગાડીમાં આવકારે તો આપ્યો જ.

એક દિવસે લોકને ન્યાયમંદિરમાં એક કેસ ચલાવ્યો. પણ ન્યાયાધીશે તેના પક્ષની વિરૂદ્ધ પડી અસરકારક ભાવણ કર્યું.

લોકને ભેળું કે ભુત્રીના ગૃહસ્થો ન્યાયાધીશના ભાવણથી દોરવાઈ ગયા છે. તે તે દક્ષાત્મક હશે બોલ્યો:

“આપણા માનવતા ન્યાયાધીશ સાહેબ આદેશ છે, વકીલ તરફે સફળ નીવડી શકે એવા પણ છે. પણ એમની અવળી દુશ્મીએ એમના મગજ પર પણ અસર કરી જણાય છે.”

ન્યાયાધીશ ધૂંધાંધૂં ધર્ષ ગયા. લોકને તેના ગંજીફરાક સામે આંગળી ચીંધી. બધાંએ એ તરફ નજર કરી તો જણાયું કે ન્યાયાધીશ સાહેબે તે વચ્ચે ઉતાવળમાં અવળું પહેરી નાંખ્યું હતું. છાતીનો ભાગ વાંસામાં ચાલ્યો ગયો હતો, વાંમાનો ભાગ છાતી પર શોભતો હતો.

તે બધા ધીમું દસી ગયા. ન્યાયાધીશને પણ કોધભરી ગભરામણ છૂટી. તેમના બાપણની અસર એકલાઈ ગઈ. ને જ્યુરીએ લોકનના પક્ષની તરફેણમાં ચુકાદો આપ્યો.

લેમન નામનો એક નામાંકિત અમેરિકન વકીલ હંદસુદનો ખૂબજ રસિયો હતો. એક પ્રસંગે કચેરીના બારણેજ તેને યુદ્ધનું આન્દાન મળતાં તે તરત પાછો ફરી અખાડામાં યુદ્ધ એકલા લાગ્યો. પણ પ્રતિરપર્ષો કંઈક સખળ જણાયો. એણે યુદ્ધમાં લેમનનું પાટલૂન ચીરી નાંખ્યું.

તે સમયે ન્યાયમંદિરમાંથી તેના નામની ખૂસ પડતાં તે તત્કાલ કચેરીમાં દોડ્યો. ને એ જ સ્થિતિમાં પોતાના અસોલના બચાવમાં બાપણ કરવા લાગ્યો.

કચેરીના ટીખણી વકીલોએ એ વખતે એના ફાટેલ પાટલૂન પર નજર નાંખી એક નવા ફૂડની શરૂઆત કરી. મથાળે તેમણે લખ્યું, “નામાંકિત છતાં ગરિબાઈથી પીડાતા વકીલ લેમનને માટે એ પાટલૂન ખરીદવાને” એ ફૂડમાં બધા વકીલોએ યોગ્ય રકમો ભરી એ કાગળ ગુપ્ત રીતે અંદરોઅંદર ફેરવવા માંડ્યો. તેમાં ઉલ્લેા વારો લોકનનો આવ્યો. લોકને લખ્યું :

“હું કોઈ પણ ફૂડમાં ઉલ્લેા ફાળો નથી નોંધાયતો.”

એક સમયે અગીયામાં ફરવા નીકળેલા પ્રમુખ લોકનને એક સૈનિક મળી ગયો. પ્રમુખને તે ઓળખતો નહોતો. બંને વચ્ચે વાતગીત થતાં સૈનિક પ્રમુખથી માંડી સેનાના સરદારો સુધીના દરેકની ખબર લઈ નાંખી.

“પણ છે શું?” લોકને દસીને પૂછ્યું.

“હું ગરીબ સૈનિક છું. મારા પડતાં મને સૈન્યમાંથી કાઢો મૂક્યો. ને મારા પગાર આપવાની પણ કોઈ ને દરકાર નથી.”

“એમ !” લોકને ચમકીને કહ્યું, “હું વકીલ છું. તને કાઢી મૂકવા સંબંધીના સરકારી કાગળો મને બતાવે તો કંઈક રસ્તો નીકળે.”

સૈનિક લોકનના હાથમાં કાગળો મૂક્યા. લોકને તે તરત તપાસી જઈ, તેની પાછળ યુદ્ધ વિભાગના સેક્રેટરીને આ કેસ ફરી તપાસી જોવાની ચૂચના કરી, તેની નીચે પોતાની દૂકાક્ષરી સહી કરી. તે લઈ સૈનિકને તેણે સેક્રેટરી પાસે પાછા જવા સૂચવ્યું.

પ્રમુખના બે મિત્રો આ વખતે દૂર રહી ગુપ્ત રીતે આ પ્રસંગ જોઈ રહ્યા હતા. સૈનિક તેમના પાસેથી પસાર થતાં તેને તેમણે પૂછ્યું, “કાણે દત્તા એ?”

“હતો કોઈ બેડાળ ઉલ્લુ. કહે છે કે હું વકીલ છું. મને નાકાગો ધક્કો ખવરાવે છે.”

“હીક, અમે પણ તારી સાથે આવીએ છીએ.” મિત્રોએ કહ્યું. ત્યારે તેઓ યુદ્ધ-વિભાગની કચેરીમાં જઈ પહોંચ્યા ત્યારે જ સૈનિકને ખબર પડી કે પોતે કેવો બાગપચાળો હતો.

તે પછી તેણે પોતાના મદદગાર વકીલની ધણી તપાસ કરી. પણ એનો તેને પત્તો ન જ મળ્યો.

પ્રમુખ વોશિંગ્ટનના મહેલમાં લગ્ન દરબાર ભરાયો હતો. સેનાપતિ ઝીન એ દરબારમાં મુખ્ય મહેમાન હતો. તે પ્રસંગે એટલી રસિક ચર્ચાઓ જામી કે સલાબનમાન ચર્ચામય બની ગયાં.

સલા વીખેરાતાં સેનાપતિ ઝીને પોતાની ટોપી અહીંથી તહીં શોધવા માંડી. ને મહેમાનો તરતજ મુખ પર રૂમાલ દાખી છૂંધું હસી જીક્યાં. પણ વોશિંગ્ટનના મુખ પર મધુર શાંતિ સિવાય કંઈજ ન જણાયું. તેમણે સામેના આયના પર આંગળી ચીંધી, ધીમેથી કહ્યું, “વહાલા મિત્ર, જરા જુઓ તો ખરા. તમારી ટોપી કોઈક નખરાંજાને પેલા આયનાની પાછળ છૂપાવી લાગે છે.”

“ઝોહ” કહેતાં ઝીને આયનામાં જોયું, ને તેને જણાયું કે તેની ટોપી આયનાની પાછળ દેખાતી હતી ખરી પણ તે તેના પોતાના માથે મૂકેલી રિથતિમાં.

દિવસો થયાં વોશિંગ્ટનનું એક લગ્ન ચિત્ર દોરાતું હતું. પણ ધાર્મો ભ્રમ્ય પસાર થવા છતાં ચિત્ર પૂરું ન થયું. વોશિંગ્ટને ચિત્રકારને તે અંધધી કપકો આપતાં ચિત્રકારે કયું, “નામદાર! ફક્ત (ચિત્રપટ) ત્યાંસુધી પૂરું સૂકાય નહિ ત્યાંસુધી ઉતાવળ અસંભવિત છે.”

ખીજે દિવસે ચિત્રખંડમાં આવી ચિત્રકારે ફક્ત તપાસ્યું તો તેને જાણ લાગી હતી. તેણે વોશિંગ્ટનને બોલાવ્યો. વોશિંગ્ટને તપાસની કડક આજ્ઞા ફરમાવતાં જણાયું કે તેના નીચા નોકરે ફક્તને ચૂલા પર ધર્યું હતું.

વોશિંગ્ટને નોકરને ધમકાવતાં તે રડતાં રડતાં બોલ્યો, “સાહેબ, ગંધ કાલે ચિત્રકારે કહેલું કે ફક્ત સૂકાય તો આપની ઇચ્છા તરત પાર પડે. મેં તેમ કરવાને તેને ચૂસે તપાસેલું.”

“આલ્યો જા, હરામી. ન સમજતી વાતમાં માયુ મારતાં શરમ નથી આવતી?” વોશિંગ્ટન ક્રોધમાં બોલી જીક્યો.

પણ ખીજે જ દિવસે વોશિંગ્ટને તે નોકરને પોતાની સમીપ બોલાવ્યો. ને તેના હાથમાં ચાંદીનું એક મુંદર ધડિયાળ મૂકતાં કહ્યું, “ભાઈ લે આ ધડિયાળ. ક્રોધની એક ક્ષણમાં થયેલી બૂલ માટે હું માફી માગું છું—એની તું એ જ ધડિયાળથી યાદગીરી રાખજે.”

માલા

પ્રભુલાલ શુક્લ

[૫૫૫]

દોઢી કનક ઝોલણી સખી ઉપાતણી આલ પે.
જતાં કરથી જોયવા તરલ દોર એ સાળુની
પડયો સખડિયો તદા અદોઠ લોભ પે આયડયો.
હવે નથી જ એપણા સુલગ સાળુના સ્પર્શની
સહુ કિરણ દોરમાં કંવિત ફૂલડાં ચૂંચીને
સદા જગત કંડમાં કવન હાર આરોપવા.

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

[લે. પં. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા.]

[૧૧]

૧સિંધિ(સંધી) ગારદિ(ગાઢરી) વટ્ટેક્, દુકમે મોરવેં બટ્ટેક્;

કેકિ-પંક્તિમે દાજાક્, સાયે કરત અવા(વા)જાક્. ૧૩

કેડિ વંધિ કઠારાક્, મટ-ગણ રહેત અઠારાક્;

કેતે હાલસે રમથેક્, પટ્ટા खेलते नमथेक्. ૧૪

૨નિકી હયોટે(ટે) ધો(ધુ)પાક્, પટ્ટા પ્રહત હે સું(સું)પાક્;

ધો(ધુ)પાંદાર મદમસ્તાક્, ટુળા દેત હે દસ્તાક્. ૧૫

એસે ચ્યારું દરવાજેક્, વેઠે ગારદી છાજેક્;

પોહોરાય દોતરપાંક્, જિ(જી)નકી સૂય દે કુ(કો)રપાંક્. ૧૬

નિકા ધાઠ દરવાનાક્, વહે વ(વો)હોત જરાં(જાં)નાક્;

૩જાતિ(તી) વલકરું છાલેક્, દાણિ(ળી) ધાગસે છાલેક્. ૧૭

દનતે(દળતે) સરે તમાસાક્, વરતું(વળું) નગરકા સાસાક્;

ગિકી પટોલ્યા ૪પોલ્યા(લાં)ક્, વામે(ઝંમે) પોલકો બોલ્યાક્. ૧૮

તામે સાંકડી સેરીક્, વામેં ભોક હે રહેરીક્;

મિ(મી)લ્લે કંદોરે મારી(રી)ક્, રેસમ(મી) મોહોત હે મારીક્. ૧૯

આઘા(ઘા) સા(પા)ન ૫ઝરાક્, ચિલયાનંદ મનોદારાક્;

ગિ(ગી)તારય હે સંતાક્, યાવા શિપ્ય મુવિનોતાક્. ૨૦

આદિમાં—“શ્રીમન્નૃપતિવિક્રમસમચાત્ર સંવત્ ૧૮૯૦ શકે ૧૭૫૫ પ્રવર્તમાને શ્રીશુભ(ભૂ)રેદેશ વડોદરાનગર સ્થાઈ શ્રીતપાગચીપશ્રીવિજયપાનંદસૂરિપક્ષે દીપવિજય ધવિરાજ તેમને સુભાવક પ્રવચપ્રભાવક ગાંધી દુર્લભદાસ ઝવેરચંદ, સાગ ઝવેરચંદ દેવચંદ, સાગ કાદાનદાસ નરસીદાસ, સાગ નયુ ગોવિંદજી તેમજ પૂચ્છા કરી જે મહાનિશીથસૂત્ર x x”

અંતમાં—“હતિ શ્રીતપાગચીપશ્રીવિજયપાનંદસૂરિપક્ષે દીપવિજયધવિરાજ ઉદ્ધરિત મહાનિશીથસૂત્ર —સેરામાત્ર ભાનાર્થ. સંવત્ ૧૮૯૦ શકે ૧૭૫૬ પ્રવર્તમાને શિષ્યમુદ્રિતે પૂચ્છાકારક આવકચંદ [સ્વપરોપકારાર્થે] શ્રીશુભ(ભૂ)રેદેશમાં વડોદરાનગરમધ્ય એ ગ્રંથ રચ્યો છે. વાંચ્યોને વાઘ્ય યાચ્યો. હતિ મહાનિશીથના બાલ સમાપ્ત. શુભ અવત્ત અંચાથ ૩૦૦”

૧ ક. સંધિ, ગાઢરી વટ્ટેક્, ૨ ક. નિકિયોટે ધૂપાંક, પટ્ટા ૩ ક. જાતી ૪ ક. પોલાંક, ઝંમેકો પોનલકો બોલ્યાંક. મીલતે ૫ ક. ઝરાક, સાગરગચ્છન મોહારાક, યાવક રહતે સંતાક(ક), ઝનકા સીત મુવિની(ની)જાક(ક).

मनमोहन-प्रासादाक्, मुरति(मूरत) री(रु)पभ अन्हा(आह्ला)दाक्;
 १ भवियां भावसे वंदेक्, भवका पाप निकंदेक्. २१
 शांतिनाथ(चंतामण) भगवानिक्, रहे वे मुगतिका आनाह्;
 ३ अभयादानका दाताक्, जगकुं देत सुख-खाताक्. २२
 साभरगच्छका आलाक्, शुद्धे नमत हैं बालाक्;
 ४ वाचक रहे चोमासाक्, करत प्रन्य अभ्यासाक्. २३
 ऐसी पोलकी(के) भगोंक्, भंडी दाणकी जगोंक्;
 छापां करत है दाणीक्, दगरी देत ५ सहनाणीक्. २४
 कणकि(फी)-पि(पी)उ हे भासोंक्, कणकी ६ बोहोत है रासोंक्;
 पोद्मां लात घणजा(नशा)राक्, ७ कणि(ण)या करत व्यापाराक्. २५
 बेढे ८ बहु(हो)त पसारीक्, मि(मी)भरी सकर सोपारीक्;
 मीरव्यां एलची भंजी(तज्जी)क्, फोफल(चारीली) खारकां ९ वजी(जा)क्. २६
 खसखस मुठ विर(वरी)हालीक्, पुडि(पूडी)आं देत है बालि(बाली)क्;
 ओले हाट तम्मा(मां)मांक्, चिजां देत अम्मा(मां)मांक्. २७
 अगो(गों) मांडवा नि(नी)रखेक्, देसत बार ही हरखेक्;
 घेढे सराफी मौजि(मोजी)क्, नाणां परखे(ख) वं(वं)चीजीक्. २८
 सकें(कैं) नवनये दगो(गों)क्, नाणावटिके(नाणावटीके) १० अगोंक्;
 घेढे बहु व्यापारीक्, हुंसी बलत हजारीक्. २९
 सका(कां) मूब १० भदभची(चनी)क्, हुंढयां(हुंढां) देत हैं नची(जन्नी)क्;
 जंबूवर सुरति(सुरती) सकां(कका)क्, ११ परख्या(खा)दार हैं पकाक्. ३०
 १२ सोद्दा(आ)साद्धि(ही) नही चे(हे)राक्, ज्याके सके(जीनके सके) समसेराक्;
 बलगा ब(बो)होत है १३ दूजीक्, गागोवतकी धूजीक्. ३१
 घेते भाव १४ परमाने(माणे)क्, लेते १५ लोक उन ठनि(णे)क्;
 उहां मिलत बीदेवीक्, कागद पत्र संदेसीक्. ३२

त्यां संपादक साक्षर श्रीनिबन्धनयत्ने उचि दीपविजयने। पश्चिध कदावतां नृणांभ्युं उ क
 मदाराल अडेरावे तेभने 'कविजगद्गुरु'ना हँकाल आभ्यां दतो। परंतु ते कथा आधारे नृणांवे उ,
 ते त्यां स्पष्ट सूचय्युं नथी.

आमथी. सो चर्चा पदेबां—वि. सं. १८६२मां पटोदराना भावसुधे सुरतमां रवेला कविशाल
 दीपविजयने पूजावेव भूतिपूज विजेरे २६ प्रसोवाणी प्र. कर्तविविजयल मदाराले दावमां नदारी
 तरङ्ग मोक्षवेदी ४ पत्रवाणी जील प्रदिमां दखेज उ ३—

१ क. भा २ क. देते मुक्तिका ३ क. विजयानंदका आलाक्, सापसेन मत है
 ४ क. गीतार्थ ५ क. सेंहे ६ क. बोत ७ क. कणका ८ क. बहोत तपसारीक ९ क.
 वज्जकि १० क. मरां अचीक, हुंढां ११ क. परखां १२ क. आता हीनकी घेराक, जिनके
 सिके १३ क. हुंजीक, भांगां १४ क. साणेक १५ क. लोक उन गलेक, गंदी छोड

गंठी-छोद उहां केतेक, लाडवा-हारागी तेतेक;
 भंगी भंगसे ^१मातेक, कैफी कैफले ^२रातेक. ३३
 वेठे तंबोलि(ली) साजेक, बिडे(बीडे) देत है ताजेक;
 नागरबेलि(ल) गंगेरिक, पेचेली पान ^४चंगेरिक. ३४
 नीकी खांडी(ड)कुं घोइक, मुखडी करत कंदोइक;
 मगदल जलेवी खाजाक, करफी लेत है खाजाक ३५
 पेडा लाहुआ(हुवा) मापाक, खलकां लेत है खावाक;
^५जंजी मरत(भव्य) हवेल्याक, लांभी हाटकी ओल्याक. ३६
 गुजरीमे वस्त ज मिलति(जे मीलती)क, ताकुं ^६वरनकुं(डुं) तहतिक;
 धोति ^७रेसमकी कोरां(री)क, दुपटे ^८कसबी लेइरां(री)क. ३७
 मि(मी)सक मि(मी)ससर ^९मोहोंघाक, रंगत वज्र हे ^{१०}सोहोघाक;
 पाघी दोरीया(भा) बि(बी)दतेक, बदल मुं(मुं)ल ही करते(तें)क. ३८
 नकली बोहोत दंताराक, ^{११}करते दंत-ध्यापाराक;
 जोड़ हापका मापाक, घूरा देत है छापाक. ३९
 धागो(गौं) घरत है नूदाक, आपे रु(हु)दयका गूदा(दा)क;
^{१२}रंगे नग इसी हरीआरीक, मुखसें देत है गारीक. ४०
^{१३}ति(नि)की पोल घडीबालीक, हवेल्यां राय मत्तवालीक;
 फतेसिचकी भारीक, गोखूं मोरामें ^{१४}बारीक. ४१
 नरसिंह(सीं)राव(यइ) चरघोडेक, रालकां निरखवा दोडेक;
 कालि(त्तिक)-पूचमें मेलाक, रतीआ लेत है(हैं) खेलाक. ४२
 दीपक-माल हे ऊं(उं)चीक, वा तो गगनसे पोह(पीहो)चीक;
 दीपक-त्रेणि(ण) हे ताजि(जी)क, नामे जोत है(हैं) साजे(जी)क. ४३
 दादा पास हे पासोक, परत मधकी आसोक;
 अं(आं)गी होत नव अंगिक, मावि(बी) रतवत एकंगिक. ४४
 वीरचंद साहवा नेहाक, जि(जी)नसे ^{१५}रसत हे नेहाक;
 आगम प्रण(न)से कर्ताक, आगम पासकी घर्ता(रता)क. ४५

“स्वस्ति श्रीमूरतयंदिश भाद्रपदसप्तमिने पूज्यशश्वतमोत्तम परमपूज्यायनीधान सकलगुण-
 निधान अनेकगुणकडिउपमाविराजमान गुणलसादेव पंचास दीपविनयल विराजयमान श्री
 चंडोदराधी लभित सहासेवक आद्यादारी आंधी हुलमदास अवेरयंद, सा अवेरयंद हेवयंद, मोही
 भुराव बाणा, सा नयु जोविंदल, सा काननदास नरसिदास, सा हरपयंद लभवानदास प्रभुप

१ क. आतेक २ क. में ३ क. चेलकी ४ क. में...दूरातांड जंधोइक ५ क. पंजर,
 सकरपारेक(क), मा(म)मग-सेइहे चारेक ६ क. नर्ण...सीक; ७ क. पोली रेगमां ८ क. घडी
 ९ क. मोघाक १० क. मोघाक, पाघी ११ क. उनका पय हे न्याताक; नगरजनवामी हे
 मोलाक(क), देवे द(दां)तका मोलाक(क) १२ क. नग रंगत है नारीक, १३ क. पीसी
 पीयालीक १४ क. बारीक, कालिंद १५ क. रहत

केवल साह है(है) मर्मिक, भोता सूय है(है) मर्मिक;
 संघमें बहु(बोहो)त सादासि(बासी)क, नरसिंह पोलका बासीक. ४६
 हरखजी शाह १हन(र)रोजांक, बंदे अरुपभजिन^२ मोजांक;
 रंगत सूय उहै जमा(ना)लाक, मंडप चोक वि(धी)सालांक. ४७
 मेहेता पोलकी बसित(स्ती)क, ४वाफो लोक है मरित(स्ती)क;
 विजयादेवका आलाक, उंचा गोख है ५मालाक. ४८
 १भद(हर) मारि(री) कमठना(ठांणों)क, लगा व(बो)होत ७वां(उंहो) नाणांक;
 कि(की)ना राव मानाजि(जी)क, ८जाकि मोंडणि(णी) ताजि(जी)क. ४९
 गेंडा ९बाघ ने चिताक, १०जोत होत है मित्ताक;
 निकि(की) मोज इण सहैराक, सरघर ११वरनउं गहेराक. ५०
 सरवर खूब सरसि(सी)आक, १२पाजो बंधमे कसीआक;
 सुरेसर द्वारा न्याराक, पांकी भरत १३वनि(नी)हाराक. ५१
 सरवर अंजुसे भरिआक, मानुं सायरा दरीयाक;
 बृंदा चलत है दाराक, मानुं रभ अगुहाराक. ५२
 पनघट(ट) पंघमे व(वे)हेताक, सहि(ही)सैं करत सकेताक;
 झुलर झुलरां जाति(ती)क, अपने रंगमें माति(ती)क. ५३
 जाति नारिभां लारेक, अपनि(नी) यात संगारेक;
 हसति(ती) हाथयें मालि(साली)क, देति(ती) मुं(मू)हयें १४गालि(ली)क. ५४
 सीआचाग है व(व)टाक, फत्तेवाग हि(है) अड्डाक;
 मस्तुचाग है मोटाक, १५वाका उर्ध है कोटाक. ५५
 १६सेहेतुत(र) झमरखांक, फल पोस्त कमरखांक;
 इधु(धू) छनार अघासाक, धीफल नीचू फना(फा)वाक. ५६
 चंपक जु(जुं)हवी अंवाक, मोगर केवडा क्रिबाक;
 मरभा मालती जाइक, दमणा १७गुलनेराइक. ५७

[आलु]

समस्त पदपदा संघनी वंदना वाचनी. जी. संघमां आवकने प्रथम सूत्र्यां ते वाचनीया अक्षरे
 लपतां कानो मातर हीक न्यावे नही भटि शास्त्री अक्षरे लप्यावीने पानां सादेष पासे मोक्षमां ७
 ते धारी विचारीने पाछा उत्तर लप्यो. तुमने न जेसे तो जिन पंडित जीतार्थ शुद्ध सादेष तथा
 समूह भोता आवकथी धारी विचारीने ओहना पाछा उत्तर लप्योयैछ."

१ क. नरो जांक, २ क. कृष्णजी नमो जांक; ३ क. जना लाक, ४ क. उंहो के
 पोत है मस्तीक; वी. ५ क. महालाक. ६ क. महरवारी कमठांणक, ७ क. उंहो. ८ क. जीनदी
 ९ क. बापन १० क. जोतां जो(हो)त है मीतक; ११ क. वणुं घ(घि)हेरांक. १२ क. मीलते
 पोत हा(हो) उंहो स्तीआंक; १३ क. घनीहाराक. जाति जोरीयां १४ क. गालीक
 पनघट पंघमें वहेताक, राहोसैं करत सकेताक;
 झुलर झुलरां जातीक, अपने रंगमें मातीक.
 १५ क. उनका उर्ध १६ क. सेहेतुत झमरखांक, फल अंजीर १७ क. गुलने राइक.

બુધી જાતના ધાત્તલોમાં નાગરો સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, એટલું જ નહિ પણ હિંદુઓની સર્વ જાતિઓમાં શ્રેષ્ઠપદ ભોગવે છે. એ એમની શ્રેષ્ઠતા તેમણે પરાપૂર્વથી સાચવી રાખી છે. દેખાવમાં, આચાર-વિચારમાં, સુઘડતામાં, સ્વચ્છતામાં, ચાતુર્યમાં, ભાષાશુદ્ધિમાં, વાણીમાધુર્યમાં, સાર્થિકતામાં નાગરો બીજા બધી જાતો કરતાં ચડી જાય છે. નાગરો એટલે આપે સંસ્કૃતિનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ સંસ્કારભૂતિ તે નાગરો. રૂપ-સૌંદર્ય તો નાગરોને જ વરેલું છે. કહેવાય છે કે નરસિંહ મહેતાને ભગવાને રાજી થઈને વરદાન માગવાનું કહ્યું ત્યારે તેમણે માગી લીધેલું કે મારી ન્યાતમાં કોઈ કદરૂપું ન હોય તે કોઈ ગરીબ ન હોય. અને ખરેખર એ નરસિંહા ભક્તની ન્યાતમાં કોઈ રૂપસૌંદર્ય વિનાનું નથી હોતું તે કોઈ બુદ્ધિનું નથી રહેતું. ગૌરવશું, અવયવોની સપ્રમાણતા, કાળા વાળ, મોટી અને કાળી તેજસ્વી આંખો, રક્તઘોષ, પ્રલંબજાહુ, મોટું માથું, ભવ્ય ચહેરો અને ગંભીર મુખમુદ્રા એ નાગરોને બીજા કોઈથી તુરત જુદા પાડે છે. અને એ ગૌરવ તથા મોટાઈનું અભિમાન બોલીઆલી, પહેરવેશ તે મુખમુદ્રા ઉપરથી જોનારને તુરત જણાઈ આવે છે. નાગરો રાજદારી ક્રોધ છે. મુત્સદ્દીગીરી તો નાગરોના બાપની જ. મોટાં મોટાં રાજ્ય વસાવવાં હોય કે ઉપલાવી નાખવાં હોય તો નાગરો કરી શકે એમ છે. વિદ્યામાં તે રાજખટપટમાં નાગરો આગળ પડતા છે; નાગરોમાં કોઈ અભણ નહિ, નાગર સ્ત્રીઓ એકે એક ભણેલી હોય છે. અને જટલીકે તો સારી વિદ્વાન તે ગ્રંથકર પણ થઈ ગયેલી છે—દાસ પણ છે. નાગર સ્ત્રીઓ ઘણી રૂપાળી હોય છે અને સાથે સુધક અને ચતુર પણ હોય છે. સ્ત્રી સન્માન અને સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય નાગરોમાં જેટલું છે તેટલું બીજા કોઈ ક્રોધમાં નથી. નાગર સ્ત્રીઓ હાથપણથી ભરેલી અને કાવડી હોય છે. તેમનો કંઠ મધુર હોય છે. અને તેઓ સંગીતમાં નિપુણ હોય છે. દીપકથી દાઝેલા અકબરના માનીતા ગર્વયા તાનસેનને મહદાર રાગ ગાઈ શાન્તિ આપનાર નાગર કુમારિકાઓ હતી. આચારશુદ્ધિ, વિચારશુદ્ધિ, વાણી શુદ્ધિ એમ સર્વ બાબતમાં શુદ્ધિ જળવી રાખી નાગરોએ સમાજમાં પોતાનું વર્ચસ્વ જળવી રાખ્યું છે. બીજા કોઈ જાતનું નાગરો જન્મતા નથી; અને એમ નહિ જન્મવાને લીધે જ નાગરો બીજા કોઈ કરતાં ઊંચા ગણાઈ ગયા છે. ન જન્મવાનું કારણ તેમની ચડિયાતી સુઘડતા છે. હિંદુઓમાં એવો રિવાજ પડી ગયો છે કે જે જેના હાથનું રાંધેલું કે અડેલું ન ખાય તે તેના કરતાં ઊંચો ગણાય છે. જો કે નાગરોમાં હવે આવી કોઈ બહુ ઓછી થઈ છે. તો પણ તેમણે પોતાની સંસ્કારિતા જળવી રાખવાથી હજી તેઓની મહત્તા સમાજમાંથી ઓછી થઈ નથી.

કલમ, કડછી તે બરછી એ નાગરોનો પેશો છે. કલમ એટલે વિદ્યાને લગતા ધંધા-મહેતાગીરી, કારકુની અને હવે દિવાનગીરી પણ કરવાને નાગરો સમર્થ હોય છે. કડછી

એટલે રસોઈ કરવાની કળા. તેમાં પણ નાગરો પ્રવીણ. કોઈના હાથનું જમાવ નહિ એટલે બધા જ નાગરો સ્વયંપાકી. સ્વચ્છતા અને સ્વાદમાં નાગરો રસોઈ વખણાય છે. અને બરછી એટલે હથિયાર ધારણ કરનાં. નાગરો યુદ્ધ પણ જોડી જાણે છે. નાગર યોદ્ધાઓની વાતો ઈ તિહાસનાં પાનાંમાંથી જરૂર જાડી આવશે. લલિત કળાઓ—ચિત્રકળા, રંગપૂરણ, સંગીત, વસ્ત્રપરિધાન વગેરે કળાઓમાં નાગર સ્ત્રી-પુરુષો સ્વાભાવિક રીતે જ ચતુર અને પ્રવીણ હોય છે. નાગરીલિપિ એ નામ નાગરો ઉપરથી જ પડેલું હોવું જોઈએ.

નાગરોમાં આવી જનતા વિશિષ્ટ શુભ છે તે ઉપરથી નાગર કવિ હર્ષદરાયે હિંદીમાં “નાગરબત્રીસી” નામે મુંદર કાવ્ય બનાવ્યું છે.

નાગર નામ ધણી જૂના કાળથી જાણીતું છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં નાગરોનો ઉલ્લેખ આવે છે. નાગરો પરદેશી પ્રગ્ન હોય અને આ દેશમાં આવીને વસ્યા હોય ને પછી આર્યોમાં લગી ગયા હોય કે આ દેશના મૂળ આર્યો હોય, પણ આજે તો શુદ્ધ આર્યો ગણાય છે ને આચાર-વિચારે તથા વિદ્યાભ્યાસમાં આર્યો કરતાં ચડી જાય એવા છે.

નાગરોમાં પ્રાચીન કાળમાં ધણી સારા સારા મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થયેલા છે. અકબરના દરબારનો માનીતો ખીરબક્ષ નાગર હતો. રાજા જામીનદારામ અને દયા બહાદુર મોગલ રાજ્યના સરદારો નાગર હતા. જુનાગઢનું રાજ્ય જમાવનારા યોદ્ધાઓ અને રાજ્યનીતિ પુરુષો અમરજી દિવાન જેવા નાગર હતા. મનસુખરામ સૂર્યરાય, પુરુષોત્તમરાય મુંદરજી ત્રાલા

નાગરોના સ્વરૂપનો યોગ્ય ચિતાર આપતા તે કાવ્યમાંથી થોડાંક અવતરણો—

કવિત

પાદપેચ પદ્મપાન, કમરમેં કલમદાન,
નૈન હુમેં મહેરખાન, માનપદ પાય કે;
મિષ્ટ મિષ્ટ હૈં જળાન, લેખન કમાન જૈસી,
બાન બિનુ ફર્નકો, છેદન ઉડાય કે;
બેદત હૈં મર્મબેદ, બાનન પ્રપંચ હું કો,
બાનન મહીન મન, મનજનતા દયાય કે;
કહે હરસિદ્ધ નૃપદારમેં કિવાર જૈસી,
કીરતિકો દાર પાયો, ચહુ ચોર ચહાય કે.
અસકોં ફિરાય જાને, સત્તરકોં ઉડાય જાને,
કવિના સુનાય જાને, જાને નીર તરીજો;
કહે હરસિદ્ધ રામ રંગ રસ પાય જાને,
સંગરકે બીચ નકો ચિત ચહૈં લરીજો;
હુકમ ઉડાય જાને, નોકરી બલય જાને,
સાધુ સંત સિદ્ધ સેવા ચહેં અનુસરીજો;
રાજદંડ જૈસોં આબા નાગર નરેરા દાર,
જૈસોં ગુન હોઇ તમેં નાગર પદ મરીજો.
પ્રાત ઉક રનાન બ્યાન સંયમ પ્રકાર કરે,
ચત્ર બદ્ધ કર્મ ધર્મ માર્ગ સરસાયો હૈં;
અષ્ટ બ્રહેમોપન સુગ્રંથ અષ્ટ નમ મૂષ,
તેજ યુક્ત બચ્ચમાય, બસ્ત્રમ હુ લગાયો હૈં;

કહે હરસિદ્ધ કો ઉપાધિસે રહિત માનો,
પુરન પ્રતાપિક અગત્ય સમ બાયો હૈં;
નાગર નલીન ચિત્તરંજન કહેમે તમ,
એ તે ઉપચારવારો નાગર કહાયો હૈં.
છત્રીનકો ધર્મ બિપ્ર ઔવનકોં પાલવે કો,
રાત્રઅસ બાંધ કે સંશ્રામમેં કદાપણ;
કહે હરસિદ્ધ કહુ બનિકો ધર્મ સોતો,
બનજ બ્યોપાર માર્ગ દ્રવ્યનકોં લ્યાયણ;
બૈરબનકો ધર્મ કૃષિ કર્મકો કહો કબિને,
ધર્મ નેમ પુન્યદાન પ્રેમસેં ચલાયણ;
નાચરકો ધર્મ પટકર્મ બ્યાન દાન ઔર,
બૃષસૌન હોઇ નેક નોકરી બલયણ.
પાઇ તો ન પાઇ કબી સંતુદ્ધિ સવાઇ બાઇ,
આઇ તો ન આઇ કબી કીરતિ બચાઇ હૈં;
કહે હરસિદ્ધ બસુધાયોં ફિર હૈં સંદાઈ,
તદપિ ન પાઇ પાઇ ચાહે કહું પાઇ હૈં;
કબહુ પાઇઇ દરિ બાઝી ચકાઈ ઔર,
કબહુ સુપાપ બસ પાઇમેં બિપાઇ હૈં;
સુમતિ સદાઇ રમે, અબિદા બવાની બાઇ,
નાગરકી વ્રતિ ચોં સતોપમેં સ દાઇ હૈં.

અને નંદસંકર તુલસીસંકર જેમણે ધણું રાજ્યનાં કારભારોં કરેલાં તેવા મહા મુત્સદ્દી નાગર હતા. ગુજરાતી ભાષાના આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા અને જૂના કવિઓમાં છેલ્લો રસમરત કવિ દયારામ નાગર હતા. અર્વાચીન કાળમાં નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, દિ. બ. કેશવભાઈ ધ્રુવ, મંગલાલ કાલિદાસ શાસ્ત્રી, મણિલાલ નભુભાઈ અને ઝોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જેવા સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રીઓ તથા તત્ત્વચિંતકો નાગરોમાં ઉત્પન્ન થયા છે. અને હાલના જમાનામાં પણ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી તથા સર મનુભાઈ જેવા નાગરોએ મોટાં રાજ્યોની દિવાનગીરીઓ દીપાવેલી છે. હિંદના સાડા ત્રણ ડાહ્યાઓ—હૈદરાબાદના સરસાહાર જંગ ખડાહુર, ઇંદોરના સર દિનકરરાવ, વડોદરાના રામ સર ટી. માધવરાવ અને અર્ધા બાવનગરના ગંગા ઓઝા; તથા દિ. બ. મણિભાઈ જસભાઈ, સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ અને રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ જેવા લાખોની ઉચ્ચપાયેલ કરનારા વેપારીઓ પણ નાગરોમાં છે.

નાગર નામ નગર ઉપરથી પડેલું છે. જે બાહ્યજો નપોવનના આશ્રગોનો ત્યાગ કરી નગરોમાં રહેવા આવ્યા અને રાજ્યોના આશ્રિત ધર્મ રાજ્યકારભારમાં ભાગ લેવા લાગ્યા તેઓ કાળે કરીને નાગર-નગરમાં વસનારા કહેવાળા, અને રાજદરબાર સાથે વધારે પરિચય થવાથી ને રાજના સહવાસથી કુદરતી રીતે જ તેમનામાં મુત્સદ્દીગીરી, ચતુરાઈ, સુધગતા વગેરે ગુણો આવ્યા.

નાગરોનું મૂળ વસતિસ્થાન વડનગર હતું. વડનગર નામ વૃદ્ધનગર ઉપરથી પડ્યું છે. એને વૃદ્ધનગર કહેવાનું કારણ કે એ જૂનામાં જૂનું-ધણા કાળથી વસેલું માટે વૃદ્ધ-ધરડું શહેર કહેવાતું. એ આનર્ત દેશમાં એટલે ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલું છે. પુરાણમાં એવી વાત છે કે 'પૂર્વે એ દેશના અમલકાર નામના રાજ્યએ એ જગ્યાએ શહેર વસાવી તે બાહ્યજોને વસવા આપ્યું હતું. એ સ્થળ નીચે પાતાળમાં હાટકેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન હતું. દેવોએ સોનાની પ્રતિમા બનાવીને તેમાં મહાદેવની સ્થાપના કરી હતી અને ત્યાં જવા આવવાને માર્ગ પણ બનાવ્યો હતો; તેથી ધણા માણસો પાતાળમાં મહાદેવની પૂજા કરવા જતા ને તેના પુણ્યના પ્રભાવથી સીધા સ્વર્ગમાં આત્મા જતા. આથી સ્વર્ગમાં વરતી વધી જવા લાગી એટલે ઇંદ્રે તે માર્ગ માટી નાખીને પૂરી દેવડાળ્યો. પણ પછી નાગોએ ત્યાં દર પાડ્યાં ને તે દરોમાંથી ધણા નાગ પૃથ્વી ઉપર આવવા લાગ્યા. એ નાગોના ત્રાસથી બાહ્યજોને ગામ છોડવું પડ્યું. છેવટે તેઓ મહાદેવને શરણે ગયા ત્યારે શિવે તેમને કહ્યું કે હું તમને 'નગર' એવો મંત્ર આપું છું. એ મંત્ર બોલતા બોલતા તમે શહેરમાં જાઓ એટલે તે સાંભળીને જે નાગો ત્યાં હશે તે પાતાળમાં નાશી જશે ને જે નહિ જાય ને ત્યાં ને ત્યાં જ રહેશે તે વિપરિત થઈ જશે. મંત્રનો અર્થ એવો છે કે ન એટલે નહિ અને ઘર એટલે વિષ, અર્થાત્ નગર એટલે વિપરિત. તેથી એ નગર શબ્દના પ્રભાવથી નાગો જતા રહ્યા ને શહેર આબાદ થયું માટે બાહ્યજોએ તેનું નામ નગર પાડ્યું. હુનિયામાં એણે પહેલવહેલું નગર નામ ધારણ કર્યું તેથી એ સૌથી જૂનું, માટે વૃદ્ધ નગર કહેવાયું. તે જ વડનગર. આનંદપુર એવું પણ એનું નામ હતું.

આજે પણ વડનગર ગુજરાતમાં એક પ્રખ્યાત શહેર ગણાય છે. અસલ એમાં નાગરોની જ વરતી હતી. અને તે નાગરો થીમંત તથા સુખી હતા. હાલ તો તેમાં નાગરોનાં

મેન્સુ જ ધર છે. બાકીના બહાર દેશવર ચાલ્યા ગયા અને જુદે જુદે દેશો જમ્યા બાંધીને રહ્યા. એમ કહેવાય છે કે વડનગરનો કિલ્લો ખાંધ્યો ત્યારે નાગરોના ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય ગામની બહાર બંધાવ્યું તેથી મહાદેવ તેમના પર ગુસ્સે થયા ને તેથી તેમની વસ્તી ગામમાંથી ધરી ગઇ. વડનગર આખા હનું પણ મુસલમાનોએ તેને પાપમાલ કર્યું, અને પછી મરાઠાઓએ બે વખત લૂંટ્યું તથા બાળી નાખ્યું તેથી નાગરો રાતવાસો લઇ નાસી છૂટ્યા તે પછી ગામમાં આવીને વસ્યા જ નહિ.

નાગરોનું મૂળ વસતિસ્થાન વડનગર. તેથી વડનગરમાં નાગરો રહેતા હતા ત્યાંમુખી તેમનામાં જુદી જુદી ન્યાતો બંધાયેલી નહોતી, પણ જ્યારે તેઓ જુદે જુદે ગામ જયા બાંધીને રહેવા ગયા ત્યારે તે તે ગામનાં નામ ઉપરથી તેમના જગ્યાનાં નામ પડ્યાં. જે વડનગરમાં જ રહ્યા તે વડનગરા કહેવાયા.

નાગરોની ઉત્પત્તિને માટે જુદી જુદી દંતકથાઓ અને કલ્પનાઓ છે. કેટલાકનો મન એવો છે કે એ આ દેશના વતની નથી, પણ વિશ્વવિજેતા મહાન સિંહદેવની સાથે જે ઓઝા, સિથિપત્રો અને બાકુદિયનો આ દેશમાં આવ્યા હતા ને પછી કાલમનો વસવાટ કરીને આ દેશમાં રહ્યા તથા આર્યોમાં લગી ગયા તેના વંશજો તે નાગરો છે. તેઓ ગૌરવર્ણના, કદાવર દેખાવના, બળવાન અને હુદ્દિશાળી હતા: જે ગુણો હાલ પણ નાગરોમાં છે. વળી કનકસેન રાગની સાથે નાગજાતિના લોકો આવ્યા ને વડનગરમાં આવીને વસ્યા તે જ નાગરો એમ પણ કહેવાય છે. પુરાણમાં એક કથા એવી છે કે સિવનું લગ્ન થયું તે વખતે બ્રહ્મા લગ્નવિધિ કરાવતા હતા તે વખતે પાર્વતીનું સ્વરૂપ જોઈને બ્રહ્માનું મન ચલિત થયું તેથી તે શરમાઇને જતા રહ્યા. પછી લગ્નવિધિ પૂરી કરાવવા શિવે કપાળમાં ચોટલા અક્ષતમાંથી જમીન ઉપર દાણા પાડ્યા તેમાંથી કેટલાક બ્રહ્મણો ઉત્પન્ન થયા ને તે બ્રહ્મણો પાસે લગ્નવિધિ પૂરી કરાવી. એ બ્રહ્મણોને નાગકન્યાઓ પરણાવી વડનગરમાં વસાવ્યા. તે નાગર બ્રહ્મણો કહેવાયા.

નાગરોના મુખ્ય છ બેદ છે. વડનગરા, વિસનગરા, સાઠોદરા, પ્રેતોરા, કૃષ્ણોરા અને ચિત્રોડા. આ બેદો ગામબેદ પડેલા છે. આ ઉપરાંત કુંગરપુરા અને સીપાહી નાગરો પણ છે. બાકી નાગરો નાગરોનો એક બેદ છે, તે સાઠોદરામાંથી કેઈ કારણથી બહિષ્કૃત થયેલા તેમનો છે. વડનગરા, વિસનગરા અને સાઠોદરામાં ગૃહસ્થ નાગર અને ભિક્ષુક નાગર એવા બે બેદ છે. જે નાગરોએ દાન લેવાનું છોડી દીધું અને રાજદરબારની નોકરીઓ કરવા માંડી તે ગૃહસ્થમાં ગણાયા અને જ્યો પદનપાકન સંખ્યા વંદનાદિ કર્મ કરતા રહ્યા તથા જેમણે દાન લેવાનું જરી રાખ્યું અને ગૃહસ્થ નાગરોને ત્યાં ગોરપદું કરવા માંડ્યું તે ભિક્ષુક નાગર કહેવાયા.

વડનગરા નાગરો તો વડનગરમાં કાલમનો વસવાટ કરીને રહેલા અને જેમણે રાત્રીમાં દાન નહિ લીધેલું તે વડનગરા નાગરો જ પ્રચિદ્ધ થયા છે. બધા પ્રકારના નાગરોમાં વડનગરા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને તેઓ સુખી તથા વૈભવી છે.

વિસનગરા નામ વિસનગર ઉપરથી પડેલું છે. વિસનગર શહેર અજમેરના વિશ્વલદેવ રાજાએ ગુજરાતના રાજા બીમદેવ સોલંકી ઉપર જીત મેળવી તેની માન્યીરીમાં વસાવેલું.

હતું. સિદ્ધરાજ જ્યસિંહે સ્વમાળ પૂરો કર્યો ત્યારે વડનગરના નાગરોને પાનના શીશમાં જુદાં જુદાં ગામનાં નામ લખીને તે પાન દાનમાં આપ્યાં તે વખતે વિસનગર જેમનો મળ્યું તે નાગરો વિસનગરમાં જઈને રહ્યા ને પછી વિસનગર કહેવાયા. અને સાડોદ ગામ જેમને મળ્યું તે સાડોદમાં જઈને રહ્યા ને સાડોદરા નાગર કહેવાયા. વિસનગર ઉત્તર-ચુગરાતમાં વડનગરની પાસે આવેલું છે ને આજે મોટું આખાદ શહેર છે. સાડોદ ગામ ઉભોઈની પાસે આવેલું છે, ને નાનું ગામડું છે. ત્યાંના સાડોદરા નાગરો નો ડગોઈ ને આદોદમાં જઈને વસેલા છે, ને નડિયાદ તથા અમદાવાદમાં પણ તેમની ઘણી વસ્તી છે. તેઓ પૈસેટકે સુખી તથા મોટા શ્રીમંતો છે. ૨૪ મગસાલ દાસિદાસ તથા ૨૪. દિ. ૫. કેશવ દર્પદ દુવ જેવા સમર્થ વિદ્વાનો એમનામાં થઈ ગયા. અમદાવાદવાળા સર ચીનુભાઈ સાડોદરા છે.

પ્રજોરા પ્રજપુર અથવા અદિચ્છત્રપુર નામનું ગામ ઉત્તર-દિશમાં હતું ત્યાં જઈને વસેલા તે ઉપરથી તેમનું નામ પડેલું છે. કૃષ્ણોરા તથા ચિત્રોડા નામ પણ કૃષ્ણપુર અને ચિત્રોડમાં તેઓ વસતા હતા તે ઉપરથી પડ્યું છે. દુગરપુરા નામ પણ દુગરપુર તરફ વસવાને લીધે પડ્યું છે. સીપાલી નાગર નામ તો તેઓએ સિપાઈગીરીનો-સરકારમાં મોકરી કરવાનો ધંધો કરવાને લીધે પડ્યું છે.

આમ મૂળ નાગરો એકજ જાતના પણ જુદા જુદા ગામોદે તેમનાં જુદાં જાદાં નામ પડ્યાં છે. પરંતુ એ બધા નાગરોમાં એક જાતની શૌરવશીલતા છે તે તો એક સરખી જ મળતી આવે છે; ને તેથી બધી જ જાતના નાગરો એકજ છે એમ સદાજ નોઈ શકાય છે.

પ્રેરકને—

પ્રભુસાલ શુક્લ

[૫મી]

હતું કવન - માહરું કૌંચડ કાદવે કોહરું
સદા ઝરણું શું : કુંધાયલ અન્નણ કો' મેતુથી;
ન'તો નવપ્રકાશ કે,
ન'તો ઉર પ્રભાવ કે,
નહીં યુગ પિછાણ કે સરવદેશી આયોજના.
હતી નહિ વિવિધતા, કલપના, કરી લાવના:
તમે ઉચ્ચક્રિયાં સજે, સકળ બંધનાં પાટિયાં
અને વહલ કીધ સૌ યુગપ્રવાહ કાળ્યે તણા !

૫૨

* કેટલાક કહે છે કે વિસનગર વિસલદેવ વાવેલાએ વસાવેલું છે. ને એમ દોષ તો સિદ્ધરાજે એ ગામ દાનમાં આપ્યોને આપ્યું ત્યારે એનું નામ જુદું દોષું એમને અને વિસલદેવ વાવેલાએ એને આખાદ કરી ચોલાના નામ ઉપરથી એનું નામ વિસનગર પાડ્યું હશે. પણ ત્યાં રહેનાર બ્રાહ્મણો વિસનગર કહેવાયા હશે.

સૃષ્ટિના આદિકાળથી જગતનાં રસિક સ્ત્રી-પુરુષો ને લક્ષ્મીવન્તો જેના મોહમાં ગુલતાન પડ્યાં છે, જેના કારણે યુદ્ધ ખેડાયાં છે-લોહી રેડાયાં છે તે—

જવાહિર

—તેના રોમાંચક ઇતિહાસ ને તેનાં અવનવાં સ્વરૂપો.

નરસિંહ

ન્યુયોર્કના જગવિખ્યાત મુઝિયમમાં 'નેચરલ હીસ્ટરી' નામે એક બહુમૂલ્ય વિભાગ રાખવામાં આવ્યો છે. એ વિભાગમાં અનેક મૂડીદારોના કિંમતી ખુનીજ-સંગ્રહો સમવાય છે. નામાંકિત ફોટોગ્રાફિસ્ટ મોર્ગનનો જગતભરમાં અદિતીય એવો રત્નસંગ્રહ પણ ત્યાં જ રાખવામાં આવ્યો છે. અનેક રસિક યુગલો અને જવાહિરોપી સ્ત્રીમન્તો એ સંગ્રહના અવલોકનમાં આનંદ અનુભવે છે.

એક દિવસે એ સંગ્રહખંડમાં એક સ્વરૂપવાન રમણી સાથે એક યુવક પ્રવેશ કર્યો. તે વિભાગના ક્યુરેટર ડૉ. વ્હીટલોકને રમણીની ઓળખ આપતાં યુવકે કહ્યું, "આ મારા ભાવિ મહોરદાર છે. એને બેટ આપવાને હું કિંમતી અલંકાર મઠાવવા ઇચ્છું છું; પણ તેમ કરવાને ઝવેરીને ત્યાં જતાં પહેલાં આપનો સંગ્રહ અવલોકી તેની પસંદગી પ્રિયતમા પાસેજ કરાવવાની મારી ઇચ્છા છે."

"મણી જ પુરાણી" ડોક્ટરે કહ્યું. ને તે બંને પ્રેમીઓને જુદી જુદી જાતનાં રત્નો બતાવવા લાગ્યો. તેમ કરતાં તેઓ વાદળી કિરણોથી ઝળહળતા, જગતભરમાં મોટામાં મોટા-પૃથ્વિ-જેરેટના-સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા નામે મણિ પાસે જઈ પહોંચ્યાં. બંને પ્રેમીઓનાં નયનમાં તેજ ચમક્યું. યુવાન બોલ્યો, "ફેવો ભવ્ય, કેટલો રમણીય!"

યુવતીએ પૂછ્યું, "એ કેટલીક કિંમતનો હશે?"

ડોક્ટરે બંનેને વિદાય આપી પોતાના મદદનીશને કહ્યું, "એ રમણી યુવાનને કે એના પ્રેમને નહિ, પૈસાને પરણવાની છે. તેમનું લગ્ન પૂરું એક વર્ષ પણ નહિ નબી શકે." ને મદદનીશે જ જ મહિના પછી છાપામાં જ્યારે વાંચ્યું કે એ રમણીએ ખાર લાખ રૂપિયા કરે મૂકાવી પોતાના પતિ સાથે છટાછેડા લીધા છે ત્યારે તે આશ્ચર્યમાં ગરકાય યથા ગયો.

ડૉ. વ્હીટલોકે કહે છે, "રત્ન એ તો બહુબિધર્પણ છે. તે માનવીની ભાવનાઓનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. જેમ માનવી મૃત્યુની ક્ષણે શુભ નથી છપાવી રાખતો, ગોદક જેવી કેટલીક રમતોમાં જેમ એ પોતાની જીતિઓ નથી ગોપતી શકતો એમ રત્નની સમીપમાં પણ એની લાગણીઓ નથી છપાઈ શકતી. રત્નના પ્રકાશમાં માનવીનાં હૈયા વાંચી શકાય છે."

રત્નો—કિંમતી પુદ્યરોના અનેક પ્રકાર છે. હીરા, માલેક, નીલમ (મણિ), લીલમ (પાનું), પોખરાજ, મોતી વ. હિંદની વર્તમાન પ્રજાનાં ભાગ્ય પારકે ખાસે બંધાયેલ હોઈ એને એ બહુમૂલ્ય વસ્તુનાં અવનવીન સ્વરૂપોનો પૂરતો ખ્યાલ નથી પણ હિંદની આત્મીય

પ્રગ્ન એ સંબંધમાં ખૂબ હારી ઊતરેલી અને વર્તમાન પાશ્ચાત્ય પ્રગ્ન પણ એ વિસાઈ જ્ઞાન ધરાવે છે.

હિંદના પ્રાચીન સાહિત્યમાં રત્નના, જૈન ગણતરીએ, સુખ્ય નેમ્માં અને, હિંદુ ગણતરીએ બાવીશ પ્રકાર ગણાવેલા છે. જૈન ગણતરીએ—વજ્ર, વૈદ્ય, લેહીનાથ, મસારગણ, હંસગણ, પુલક, સોમન્ધક, ન્યોતિરસ, અંજન, અંજનપુલક, નપુલક. જાતરૂપ, સુગમ, સ્તંક, સ્ફટિક, ને રિષ્ટ. હિંદુ ગણતરીએ—વજ્ર, ઇન્દ્રનીલ, મરકત, કર્કેતન, પદ્મારાગ, કુવિરાખ્ય, વૈદ્ય પુલક, વિમલ, રાગમણિ, સ્ફટિક, ચંદ્રકાન્ત, સૌગન્ધિક, ગોમેદક, રાગ મહાનાર, પુલ્પરાગ, બલિણી, ન્યોતિરસ, શાયક, મોતી, પ્રવાલ. એક જૈન ગણતરીમાં હિપરનાં રાગ કુવરેન ઇન્દ્રનીલ, સાયક, કર્કેતન, મરકત, પ્રવાલ અને ચંદ્રકાન્ત એમ છ નામ પદારાનાં પણ ઉમેરાયાં છે. એ જોતાં જૈન વિજ્ઞાન પણ રત્નોના બાવીશ પ્રકાર સ્વીકારે છે એમ મણી સ્પષ્ટ. એ બાવીશમાં વજ્ર, મોતી, પદ્મારાગ અને મરકત એ ચારને વિશિષ્ટતા અપાવેલી છે. પાશ્ચાત્ય પ્રગ્ન પણ જમીન પરથી, ખાલોમાંથી, સમુદ્રમાંથી, ને જગતના લુહા લુહા ભાગમાંથી મળી આવતાં લુહા લુહા રંગનાં રત્નોનાં લક્ષણો અને તેના સ્વરૂપનો વૈજ્ઞાનિક ખ્યાલ ધરાવે છે અને તે દરેકને તેણે વિશિષ્ટ નામે આપેલાં છે.

પ્રાચીન હિંદી પ્રગ્નએ આ વિષયમાં દાખવેલી પ્રગતિની સાબિતી કે ‘રત્નપરીક્ષા,’ ‘બૃહત્સંહિતા,’ ‘માનસોદ્ધસા,’ ‘કલ્પસૂત્ર’ વગેરે ગ્રંથો હજી પણ મોજૂદ છે. તે સમયે સર્વાંગ-સુન્દર હોરાની જન્મભૂમિ વેણુતટ, કાળાની સુપારક, નીલમતી પૌન્દ્ર દેશ, પોખરાજની કક્ષોગ, માણિકની સૌરાષ્ટ્ર ને હિમાચલ ને ચેત-પીળાં રત્નોનાં જન્મભૂમિ કોશલ ગણાતી.

તે યુગની પ્રગ્ન રત્નોના એ પ્રકાર પાડતી. કાગપત્ર કે એવાં બીજાં દ્વિપિત લક્ષણોવાળાં રત્નો અશુભ ગણાતાં ન્યારે અચિરત પ્રકાર ફેંકતાં અને એકે અવટિત લક્ષણ વિનાનાં રત્નોને શુભ ગણવામાં આવતાં. શુભ રત્નોની કિંમત બહુ જ અંકાતી અને તે પહેરવાથી લાભ ખૂલી જાય ને કીર્તિ અને આયુષ્ય વધે એમ મનાતું.

આયુર્વેદમાં રત્નોનાં લક્ષણો સમઅવતાં હોરાને વાલણી, માણિકને કાન્થિવની, પોખરાજને વણિકની અને કાળા રત્નને ચંદ્રની ઉપમા આપવામાં આવી છે.

માનવીની જેમ રત્નોને પણ પોતાની જાતિએ હોય છે. જે રત્ન સારી રીતે ગોળ, હાંસાવાળું, તેજસ્વી, મોટું અને રેખા તથા છાંટ વગરનું હોય તે પુરુષ-જાતિનું ગણાય છે. જે રેખા અને છાંટ સહિત તથા છ હાંસાવાળું હોય તે સ્ત્રી-જાતિનું લેખાય છે. અને લાંબુ અને ત્રણ ખૂણાવાળું રત્ન નપુંસક-જાતિનું હોય છે. આમાં પુરુષજાતિનું રત્ન સર્વશ્રેષ્ઠ અને સર્વભોગ્ય ગણાય છે. ન્યારે સ્ત્રીજાતિનું રત્ન સ્ત્રીઓને જ લાભદાયી યર્ષ પડે છે.

પ્રાચીન રોમનો યુદ્ધમાં જતી વખતે કાળા દાઢે હોરા બાંધતા. રોમન રમણીઓ પૈર્વાત્ય મોતીની માળાઓ માટે લાખો સોનામહોરોના દગલા કરતી. ભારતીય સ્ત્રીઓ પણ કલ્યાણની વાંચનાથી રત્નો પહેરતી.

પ્રાચીન, અને અર્વાચીન યુગમાં પણ રત્નોને જુદુંમૂલ્ય કોટિનું દ્રવ્ય ગણવામાં આવ્યું છે. પરિણામે તેને માટે ખેડાયેલ યુદ્ધો કે સાહસોની પરંપરા ગણવા જતાં પાર પણ ન આવે. સિકંદરને ઇરાનની લૂંટમાં રત્નોના દગલા દગ મળેલા. નાદિરશાહ મધુરાસનની સાથે હિંદમાંથી બીજાં પણ જુદુંમૂલ્ય જવાહર હાથે ગયેલો. શિવાજીએ સરત લૂંટતાં તેને

ત્યાંથી વીરા વીરા શેર મોતીની માળાઓ મળી આવેલો. અયોધ્યા અને લખનૌની લૂટમાં મોતી બજારમાં વેરાયેલાં.

અંગ્રેજીમાં હીરાને ગ્રામ-ડ, નીલમ (મણિ)ને સેફાયર, માણેકતે રૂપી, લીલમ (પાનું)ને એમેરલ્ડ, પોખરાજને ટોપેક ને મોતીને પર્લના નામે ઓળખાવવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત ઓપેલ, જેડ, જર્ગોન, ડુમેલાઈન, પેરીડોટમ, અલેક્ઝાંડ્રીટસ, જેસીન્ય, હાયસીન્ય વગેરે કિંમતી પત્થરો પણ જાવહરના જ પ્રકાર છે અને ઓછી કિંમતે તે રત્નની ગરજ સારે છે. પ્રાચીન હિંદની જેમ વર્તમાન જગત પણ રત્નોના શુભ અને અશુભ એવા બે પ્રકાર પાડે છે. પણ તે રત્નોનાં મૂળભૂત લક્ષણોથી નહિ પણ તે તે રત્નોએ નીપજાવેલી અમરના આધાર; અને એ અમરના કારણ તરીકે તેની વિચારપદ્ધતિ એવી છે કે રત્નો જે જે હાયમાંથી જે જે ઉદ્દેશથી પસાર થતાં હોય તેનું તેઓ પોતામાં પ્રતિબિંબ ગ્રીહી લે છે, જેથી શુભ હાયમાંથી સારા ઉદ્દેશો પસાર થતાં રત્નો શુભ પરિણામદાયી થઈ પડે છે અને અશુભ હાયે ખોટા ઉદ્દેશમાં વપરાયેલ રત્નો અશુભ પરિણામ દાખવે છે. જગતમાં આજે એવાં પણ કેટલાંક રત્નો અને રત્નહારો છે કે જેની સામાન્ય કિંમત લાખોની હોવા છતાં એના પાછળ પૂર્વે લોહો રેડાછ ચૂકવાં હોઈ તે તેના માલિકને એવાં અશુભ પરિણામદાયી થઈ પડે છે કે એને અડધી કિંમતે સંધરવાની પણ કોઈ હિંમત નથી કરી શકતું. કેટલાંક તો તો એટલાં અપશુકનિયાળ છે કે એ જેની નજરે પણ પડ્યાં હોય તે તે દેશનો તેમજે પકાળ ભોગ લીધો છે.—

ફ્રાન્સની મહારાણી મેરી એક ઝળદળતા રત્નહાર પર મોહી પડી; પણ હાર વધારે કિંમતી હોઈ રાજ્યએ તે ખરીદવાની ના કહી. રાણીની સાથે મીઠું સંબંધ બાંધવા ઈચ્છતા એક ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુને આ બાબતની ખબર પડતાં તેણે એ હાર ખરીદી મહારાણીને ભેટ આપવાની યોજના વિચારી. આ બાબતમાં તેણે એક ઉમરાવજીની સલાહ લીધી અને ઉમરાવજીએ પોતાના બગીચામાં તેને મહારાણી સાથે મેળવી આપવાનું વચન આપ્યું. ઊંછ બાળુએ ઉમરાવજીએ એક સ્વરૂપવાન સુવતીને તૈયાર કરી જે મહારાણીના વેશ થઈ બગીચામાં ધર્મગુરુ પાસેથી એ કિંમતી હારની ભેટ સ્વીકારી લે. બધી યોજના પાદ તો ઠીક પણ ધર્મગુરુ પાસે હારની કિંમત પેટ ચૂકવવાનાં પૂરતાં નાણાં નહોતાં એટલે ઝવેરીઓનો કાંદો થતાં તેણે કહ્યું, 'હાર મહારાણીના કબજામાં હોઈ તેમણે તેની કિંમત સંબંધમાં મહારાણીની કશી જ જરૂર નથી.' પણ ઝવેરીઓએ રાજમહેલમાં તપાસ કરાવતાં યોગ્ય ફૂટી ગયું તે હારકેસમાં સંકોવાયેલા કેટલાક ઝવેરીઓ, ધર્મગુરુ, ઉમરાવજી વગેરેને સળ થઈ. થોડાજ વખતમાં એ હાર સાથે સંબંધ ધરાવનાર એકેએકનાં ખૂન થયાં જેમાંથી રાજા રાણી પણ બચી ન શક્યાં.

ગોર્મનના રત્નસંગ્રહમાં એક ઝળદળતા ચેરા શુલાંખી રંગનું ઇંડાકારી રત્ન છે. તેના પર 'ક્રાઈસ્ટ જાગ્યો છે' એવા શબ્દ કોતરેલા છે. એ રત્ન મૂળ રશિયાના 'ઝારની' માલિકીનું હતું અને રશિયન રાજવંશીઓ ઇસ ૧૮૪૨ પ્રસંગે એવાં રત્નો પર ઇશુને લગતું કંઈક કોતરાવી એકમેકને તે ભેટ આપતા. પણ આ રત્ન પર જે ગામમાં ઉપરના શબ્દો કોતરાયેલા તે જ ગામમાં એક વર્ષ પછી ઝારનું ખૂન થયેલું અને તે પછી પણ જે કોઈએ એના પર લાલસાભરી નજર નાંખી છે તેને તેનું પરિણામ ભોગવવુંજ પડ્યું છે. થોડાક વર્ષો પૂર્વે રૂપેનની

રાજકુવરી મેરી ક્રિસ્ટીનાએ એ રત્ન પ્રત્યે અતીવ મોહ દર્શાવતાં તેણે મહિનાઓ સુધી તેનાં અશુભ પરિણામ ભોગવેલાં.

અમેરિકામાં નામાંકિત અનેકો હોપ મણિ મૂળમાં ક્રાન્સપટિ લુધ્ધ ચીદમાની માલિકાનો હતો. લુધ્ધ પાસે તો તેણે કરોજી અમલકાર ન હાખવ્યો પણ હેળીય એ નામે એક શ્રીમતે દશ લાખની કિંમતે તે ખરીદી લેતા ત્યાં તેણે એવાં અશુભ ચિન્હો દાખવવા માંડ્યાં કે બિચારા શ્રીમતે તે તરતજ બે લાખની કિંમતમાં એક ઝવેરીને વેચી દીધો. પણ ઝવેરીએ સાલાકાકીથી તે સાડાસાત લાખની કિંમતે લીન નામના એક અમેરિકન ક્રાટયાધિપતિને ત્યાં પધરાવી દીધો.

આ રીતે રત્નો તેના માલિકના ભાગ્ય ઉપર સારી-ખોટી અસર કરતાં હોઈ મોટાં રત્નોની કિંમત કેવળ તેના તેજ કે આકર્ષણથી જ નથી આંકાતી. આમ છતાં વૈજ્ઞાનિક વિચાર એણી તો એ અસરને વહેમજ ગણી કાઢે છે અને એ વિચારને અનુસરનારાઓ અશુભ ગણાતાં રત્નોનો ઓછી કિંમતે સારો મંત્રદ જમાવી શકે છે. ઓપેલ નામે રત્ન, ઓક્ટોબરમાં ન જન્મ્યા હોય એવાઓને મારે, અશુભ ગણાતું હોઈ એ મુંદરમાં મુંદર છતાં એની કિંમત ઘણી ઓછી રહે છે. સ્વ. મોર્ગન પણ ઓપેલ પ્રત્યે વહેમની નજરેજ જોતા અને પરિણામે એમના અદ્વિતીય રત્નમંત્રદમાં પણ ઓપેલની સંખ્યા તો ન જોવીજ હતી.

કેટલાક રસિકોને પ્રાચીનતા ઉપર ખૂબજ પ્રેમ હોય છે અને જ્યાંસુધી રત્નની ઐતિહાસિક મહત્તા પુરવાર ન થાય ત્યાંસુધી તેઓ એની દરીજ કિંમત નથી આંકતાં. હોલીવુડની એક નામાંકિત નટીને રાજકુમારીનો પાઠ ભજવવાનો હતો. તેમાં સાચાં રત્નો પહેરવાં જરૂરી હોઈ તેને મ્યુઝિયમના રત્નભવનમાં લઈ જવામાં આવી. ત્યાં તેને લાખોની કિંમતનાં રત્નો કે રત્નહારો ખતાવાયાં પણ એકે ઉપર તેની પસંદગી ન જ જીતરી. કાઢીને ઘાટ ન ગમે, કાઢીને પ્રકાર ન ગમે તો કાઢીને રંગ ન ગમે. આખરે ક્યુરેટરે એની આગળ એક અહુમ્લ્ય પ્રાચીન હાર રજુ કર્યો.

“આમાં તો દરીજ વિશિષ્ટતા નથી જણાતી” નટીએ હારને હાથમાં ફેરવતાં ઉત્તર આપ્યો.

“વિશિષ્ટતા!” ક્યુરેટરે ચીડાઈને કહ્યું, “જગતમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ને કિંમતી હાર તો આ એકજ છે. આના આદમે ધ્રુવને લગ્ન વખતે એ ભેટ આપ્યો હતો.”

“ઓહ, ધ્રુવનો હાર!” નટી બિચળીને હાર કંઈમાં પરાવતાં બોલી, “ભુંઓ હવે હું કેવી શોભું છું?”

“ધ્રુવના જેવી” ક્યુરેટરે હસીને કહ્યું;—અજ્ઞત નટીએ એ પછી ધબોજ મુંદર પાઠ ભજવ્યો.

સોનું કે ઘીર્જા કિંમતી દ્રવ્યોની જેમ રત્નોનું અભેદ સંરક્ષણ કરવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. તેની લૂંટના પ્રયાસો પણ સ્વાભાવિક છે. પણ હીરાને કાપવાની કે તેને ઘાટ આપવાની હકીકતો ઘણી વખત રામાચક હોય છે.

જગત સમક્ષ હીરા જે ઝળહળતા સ્વરૂપમાં મૂકવામાં આવે છે એ જ સ્વરૂપમાં કુદરત તે નથી આપતી. કેટલીક વખત તો તે એવા બેડાળ સ્વરૂપમાં મળી આવે છે કે સામાન્ય માણસો સમજ પણ ન શકે કે આ હીરા હશે. નિષ્ણાતોજ એની કિંમત આંકી શકે છે.

જેને પાસીને ચકચકતો ખનાવવામાં આવે છે તે હીરા તો મળી આવતા હીરામાંથી ઘણી મહેનતે ફારી કઢાય છે. એના પર જાહેલાં કદજુ પડ તોડવામાં નિષ્ણતાની પણ કસોટી થાય છે.

આખા જગતમાં વધારેમાં વધારે કદજુ વસ્તુ હીરા છે. સંસ્કૃતમાં તો એને વજ્ર કહેવાય છે. એને ફાડવામાં કે તોડવામાં ઘણુ વપરાય છે. ઘણુનો ધા હીરા પરથી વધારાનાં પડ ઉબેડી નાંખે, તે પાંછી હીરાને ઘાટ આપવામાં આવે અને પાસીને ચકચકિત ખનાવવામાં આવે ત્યારે જ તે ઉપભોગ્ય બને છે. હીરાને ફાડતી વખતે તે ક્યાંથી ફાડવો તે સંબંધમાં એક લાઘન પસંદ કરવામાં આવે છે. પણ જો લાઘનની પસંદગી ખરાબર ન થાય કે લાઘન પર ધા યોગ્ય સ્વરૂપમાં ન પડે તો લાઘોની કિંમતનો હીરા વેંદાશ જાય છે. આ રિયલિમાં કિંમતી હીરાઓ ફાડવાનું જોખમ ઘેરતાં નિષ્ણાતો પણ ગભરાઈ જાય છે.

૧૯૦૫ માં પ્રોશરિયા પાસેથી એક મોટા હીરા મળી આવ્યો. શોષકના નામ પરથી તેને કુલીનન નામ આપ્યું. મૂળ રિયલિમાં તેનું વજન ૩૦૨૫ કેરેટ હતું. દ્વાન્સવાલની સરકારે તે હીરા સાતમા એડવર્ડને તેમના જન્મદિવસે બેટ આપવાને હેતુ લાખ પૌડની કિંમતે ખરીદી લીધો. ને તેને ફાડીને પાસવાનું કામ જોસેફ એશર નામના નિષ્ણાતને સોંપવામાં આવ્યું.

કામ માથે તો લીધું પણ બ્યારે હીરાને ફાડવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે જોસેફનાં હાથ ઝાગડી ગયાં. કામની શરૂઆત કરતાં તેણે પોતાની ભૂમિષ એક ડોક્ટર ને બે નર્સ જીભાં ધાખ્યાં. એક પળની માનસિક સ્વચ્છતા મેળવી તેણે ઘણુ ઉપાડીને હીરા પર ધા માર્યો ને બીજીજી થણે તે બેહોશ બની ગયો. ડોક્ટર ને નર્સોએ તરતજ તેને પોતાના જોળામાં લઈ લીધો, પણ મગજ ભ્રમિત થઈ જવાના કારણે તેને ત્રણ મહિના સુધી હોસ્પિટાલમાં પડ્યા રહેવું પડ્યું. છતાં હીરા પર ધા તો યોગ્ય રચણેજ પડ્યો હતો. ૩૦૨૫ કેરેટના મૂળ હીરામાંથી ગણતરી પ્રમાણેજ ૫૧૬ કેરેટના સુંદર હીરાઓ ફારી કઢાયા જેમાંના મુખ્યનું વજન ૩૦૯ કેરેટ થયું. જગતનો તે એક અપૂર્વ હીરા ગણાયો ને સમર્થ જતાં રહેનશાહ પાંચમાં જ્યોર્જ તેને સિટિશ પ્રજાની મિલકત ગણી 'સ્ટાર ઓફ આફ્રિકા' નું નામ આપ્યું.

બ્રિટનનાં મહારાણીની માલિકીનો કાહીનર હીરા ૧-૬ કેરેટનો છતાં તેનો પ્રકાર અત્યંત મ ગણાય છે. તેની કિંમત એક લાખ પૌડની અંકાય છે. તેની જન્મભૂમિ હિંદ છે. આવજનાં વૈજ્ઞાનિક સાધનોના અભાવમાં તેને ઝઈરીતે ફાડીને આવું અદિતીય સ્વરૂપ અપાયું હશે તે સંમજનું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

૧૯૦૪ માં પ્રોશરિયા પાસેથી જોકાળ ચોન્કર નામના એક ખેડૂતને એક મોટા હીરા મળી આવ્યો. એ કુલીનના કરતાં પણ વધારે વજનદાર હતો. ફેરી વીન્સ્ટન નામના એક અમેરિકન વેપારીએ એ સાત લાખ ડોલરની કિંમતે ખરીદી લીધો. મૂળ માલિકના નામ પરથી હીરા ચોન્કરના નામે પ્રખ્યાત બન્યો.

કેટલીક વખત મૂળ હીરામાંથી એક મોટા હીરા ફારી કાઢતા કરતાં તેના કકડા કરી વધારે હીરા ખનાવવા એ વિશેષ લાભદાયી થઈ પડે છે. ચોન્કર સંબંધમાં પણ કેટલાકનો એવો મત છે.

ચોરાઇ જવાની ખીકે, રત્નોનું વેચાણ મહેર કરતાં ખાનગીમાં કેટલીક વખત વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે. કેટલાંક વર્ષો અગાઉ ન્યુયોર્કના એક ઝવેરીએ સાડા સાત લાખની કિંમતના ૧૨૭ કેરેટના એક હીરાનું અને પંદર લાખની કિંમતના પદ્મ મોતીના એક દારનું એક શ્રીમંતને વેચાણ કર્યું, પણ એ શ્રીમંતનું નામ હજી બહાર આવ્યું નથી.

હીરાનો મોટો ભાગ આજે આફ્રિકામાંથી મેળવાય છે. હિંદમાં પણ ગોવળકોડા વગેરે ઠેકાણેથી તે મળી આવે છે.

હીરા, મણિ, લીલમ કે પોખરાજ ઉપરાંત જવાહરમાં ખીજ પણ કેટલાક કિંમતી પદ્ધરો અને મોતીનો સમાવેશ થાય છે—જે ઓછી કિંમતે મેળવી શકાય છે.

સાચાં મોતી સાગરમાંથી મળી આવે છે અને તેની કિંમત કેટલીક વખત લાખોની પણ થવા માય છે. પણ પહેરવેશમાં જપાનનાં જનાવટી મોતી કોઈ પણ રીતે સાચાં મોતી કરતાં ઓછાં નથી ગિતરતાં.

જેક, એલેક્ઝાંડ્રીટસ, ટુમેલાઈન, જર્ગોન, હાયસીન્ય, જેસીન્ય, પેરીડોટસ વગેરે પણ રત્નોની સમાન જિભા રહે એવાં વિધવિધ રંગના અકચકતા પદ્ધરો છે. તે ૧૫થી ૨૦૦ રૂપિયે કેરેટના ભાવે મેળવી શકાય છે અને રત્નને ઠેકાણે પહેરી શકાય છે. પેરીડોટસને તો કેટલીક વખત 'સંધ્યાનાં લીલમ'ની પણ ઊપમા અપાય છે.

મણિના વિષયમાં સાચાત્મ જગતે ઠીક પ્રાચીન હિન્દ જોડેલો વિકાસ નથી સાધ્યો. અન્ધકાંત મણિ, સૂર્યકાંત મણિ, જળકાંતમણિ, પારસમણિ, નાગમણિ વગેરેના યુગ કે અમતકાર એવા અલૌકિક કાખવવામાં આવ્યા છે કે આજનું જગત એને કદપદ્માનું જ પરિણામ ગણી લે છે. પણ એ કેવળ કદપના હોવી સુસ્કેલ છે. દરેક મણિના વિશિષ્ટ ગુણોનો સંકેતો ઠેકાણે ઉલ્લેખ થયેલો છે.

મહેલાં રત્નોના જાળરમાં મણિ પછી માણેકની કીમત વધારેમાં વધારે અંકાતી, પણ ક્ષીમેધીએ શ્રીમંત ઓઝોના પહેરવેશમાંથી લાલ રંગને વિદાય મળતાં માણેકનું દયાન લીલમે મૂંટવી લીધું છે.

ફૂલડાંને—

નૌતમ

જીવ્યો ત્યાં લગી ગીત-કાવ્ય ગુંથી મેં સુહાવીયાં આપને
હાવાં ખીલી તમે બધાં કળરૂપે રહારી, સુહાવો મને;
મૂઝીઈ નહિ ભાવ, ખાત્રી સુજને, કોઈ કુમારી અહીં
આવી રોજ સવાર સાંજ સીંચશે અશ્રુની સંજવની !*

ગ્રામોદ્ધતિ

ગ્રામજીવનના પ્રદર્શનનો આછો ખ્યાલ

શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

ઘણી વખત ગ્રામજીવનને લગતાં પ્રદર્શનો બરવામાં આવે છે. ગામડાનું જીવન એ પ્રદર્શનોમાં વ્યક્ત થાય એવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. જે કે સમગ્ર ગ્રામજીવનનું દર્શન તેમાં થતું ન હોવાથી તેના ઉદ્યોગ કે ખેતીના પાકના નમૂનાઓ ભેગા કરી મંત્રોષ માનવામાં આવે છે. આવાં પ્રદર્શનો ગ્રંપીય અને રસપ્રદ બને તે માટે ગ્રામજીવનને સમગ્રી લે એવી તેના અંગોની રૂપરેખાનું અર્થે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ગામડાની કુદરત સુંદર અને વિવિધતાભરી છે. એ જ પ્રમાણે ગ્રામજીવનતા પણ ચિત્રવિચિત્ર મુખ, કેશ અને વસ્ત્રાલંકારોથી ગામડાને આકર્ષક બનાવી રહી છે. વળી ગામડાનાં દરેકો પણ ગામડાની વિશિષ્ટ સુંદરતાને વ્યક્ત કરે એવાં હોય છે. આ બધાનો ખ્યાલ રાખી નકશા, ચિત્રો, વસ્તુઓ, પૂતળાં, ખતાવટો અને સજીવ માણસોની મુગ્ધવસ્થિત ગોઠવણી કાર્ષી પણ ગ્રામપ્રદર્શનને ઉપયોગી બને ગ્રામના પ્રતિબિંબ સરખું બનાવી શકશે.

૧. લૌગિક વિભાગો—

પ્રથમ તો આપણું ગ્રામજીવન લગભગ ચાર લૌગિક વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલું છે. એના મુખ્ય વિભાગો ચાર પાડી શકાય એમ છે: ૧ કાઠિયાવાડનાં ગામો. ૨ ઉત્તર ગુજરાતનાં ગામડાં. ૩ મધ્ય-ગુજરાતનાં ગામડાં. ૪ દક્ષિણ-ગુજરાતનાં ગામડાં.

આ ચારે વિભાગોનાં ગામડાંની વિશિષ્ટતા અનેક રીતે પ્રદર્શનમાં લાવી શકાય એમ છે. જે તે વિભાગની જમીન, પાક, વરસાદ, જનવસે, પહાડ, નદી, જંગલ અને ખનીજના નમૂના આપી પ્રત્યેક વિભાગની વિશિષ્ટતા આપણે સમજ-સમજવી શકીએ એમ છીએ.

૨. અંગ-શૃંગાર—

આ ચારે લૌગિક વિભાગનાં સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકોને તેમનાં શરીર ઉપરથી જ માત્ર નહિ પરંતુ પહેરવેશ ઉપરથી પણ આપણે ઓળખી શકીએ છીએ. ચોરણાવાળો કાઠિયાવાડી ખેડૂત, મારવાડનો પડોશ સ્વયંવરી ઉત્તર-ગુજરાતની ફરતા પાધરાવાળી કાકરી, મધ્ય-ગુજરાતનો સાદો ખેડૂત અને પાતુનાં ધરણાંથી ખડકાયેલી દક્ષિણ-ગુજરાતની ચોધરણ એ બધાં વિવિધ પોષાકના નમૂના છે. પ્રદર્શનમાં આથી અંગશૃંગારને લગતાં સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકનાં નીચેનાં સાધનો થોડાં શકાય:

૧ પોશાક. ૨ ધરણાં. ૩ મુખશૃંગાર (Toilet)—જેમાં વાળની ટંબ, તેજાં લેલના પ્રકાર, કપૂરકાયેલી જેવાં અંગને સ્વચ્છ અને મુશ્કિત બનાવનારાં દ્રવ્યો, કાળજી, હુંદણાં, રંગ વગેરે ગણાવી શકાય એમ છે.

૩ ધ્યાન ખેંચે એવા ધોવાકવાળાં લોક—

૭મી કે પૂતળાં દ્વારા ધોવાકથી ઝોળખાઈ આવતા નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણેના લોકોનો એક વિભાગ પણ પ્રદર્શનમાં રાખી શકાય:

(ક) જાતિ પરથી ઝોળખાતા લોકો—૧ કાડી. ૨ ગરસિયા. ૩ ભરવાડ-રબારી. ૪ વાધેર. ૫ કોળી, બીલ, વસાવા, હાકરડા. ૬ ધારાળા. ૭ પાટીદાર. ૮ કુખળા, ગામીન, ચોધરા, ઘોડિયા વગેરે રાનીપરજનતા લોકો. ૯ ગેમણ. ૧૦ ગોરા. ૧૧ વાણિયા-શાહુકાર. ૧૨ પારસી-શહેરી અને પીકાંવાળા.

(ઘ) ધંધાદારી લોકો—૧ ખેડૂત. ૨ મજૂર. ૩ સુતાર. ૪ હુકાર. ૫ વણકર. ૬ ચમાર. ૭ ગોવાળ. ૮ વહોણું વહોવતી સ્ત્રી. ૯ નટ. ૧૦ મદારી. ૧૧ લવારિયાં.

૪. મૃદુ અને મૃદુસંગાર—

આ વિભાગમાં નીચેની વિગતો આપી શકે—૧ પ્રદેશવાર ગામની રચનાના નમૂના. ૨ પ્રદેશવાર મકાનોની રચનાના નમૂના. ૩ પ્રદેશવારના તખેલા-ગમણની રચના. ૪ વાડા-ખાગ-kitchen gardens ૫ આંગણું. ૬ તુલસીકવારો. ૭ હોંચકો-ધરનો અગર ઝાડ ઉપર ખાંધેલો. ૮ છાપાં-સાચિયા. ૯ ગણેશ, નાગ, માતા જેવાં ચિત્રકામ. ૧૦ લોપણની ઝોડળીઓ. ૧૧ પાણિપાર્શ્વ. ૧૨ ઉતરડ. ૧૩ ખાટલો-સાંગામાચી. ૧૪ દીવી-શમેદાની. ૧૫ હોંચકાની સાંકોળો. ૧૬ બળદની ધૂધરમાળ-સિંધોડી-ઓઠા. ૧૭ ત્રાંખાકુંડી. ૧૮ ચનાણા, કાંસડી, આપના, કંકાવડી. ૧૯ ઉદાણી.

૫ ગામને ઝોળખાવતાં વિશિષ્ટ દરયો—

ઉપર કરતાં આગળ વધીશું તો ગ્રામજીવનની સાથે ઝોતપ્રોત થયેલાં છતાં ગામડાને સ્પષ્ટપણે ઝોળખાવી દેતાં નીચેનાં દરયો પણ આપણે પ્રદર્શનમાં યોજી ગ્રામજીવનની તાદરશ્યતા લાવી શકીએ.—

૧ વિસામા. ૨ પરજ-પાણીશેરકું. ૩ તળાવ-ઝોવારો-ખડિયાટ-બંધારો. ૪ કૂવો-હવાડો. ૫ વાવ. ૬ પરખડી. ૭ ગોરા. ૮ ચોતરો-ઝાડની આસપાસનો. ૯ મંદિર, દીપમાળ, માંડવી. ૧૦ ધર્મશાલા. ૧૧ સાળા. ૧૨ વાડી. ૧૩ ગૌચર. ૧૪ આંખાવાડિયું-વક્ષરાજ. ૧૫ ગંજ. ૧૬ સમાધિ. ૧૭ ખેતર-ખેતરનો માળો.

૬. સામાજિક જીવનનાં કલામય દરયો—

ગ્રામજીવન રસહીન બનતું જાય છે, નિર્જીવ બનતું જાય છે એ ખરું પરંતુ નિર્જીવ બનતો બનતો પણ તે હજી સામાજિક અને સમુદાયજીવનને વ્યક્ત કરતા કલામય અંશો સાચવી રહ્યું છે. એના ઉપર ભાર મૂકવાથી, એને ખીલવવાથી, આપણે ગ્રામજીવનમાં રસ લઈ-લેવડાવી શકીશું. હજી પણ રમમ-ગમત અને ઉજાણી-મેળામાં સમુદાયજીવનનાં સુન્દર દરયો ગામડામાં સચવાઈ રહ્યાં છે. ગ્રામજીવનનું પ્રદર્શન એ દરયો વગર અગર એ દરયોનાં પ્રતિબિંબ વગર હિલું-અધૂરું રહેશે. એ દરયોની તારણો નીચે પ્રમાણે કરી શકાય—

૧ ઉજાણી. ૨ મેળા. ૩ બજાર-હાટ. ૪ ગરબા. ૫ દાંડિયા-રાસ. ૬ લોકનૃત્ય-Folk Dance-જેને દાંડિયા, બૂંગળ, ટોલ, તૂર, રણશીય, શંખ, કે શરણાઈ જેવાં સાધનો હજી પણ અજળ વેગ આપી શકે છે. ૭ રમતો—(ક) મૃદરમતો : ફૂકા, પાંચીકા, શોકટાંખાજ, ગંજીકા. પાસખાજ, દીંગલા, અલ્લકુદલક, ભમરકાદોરી, લખોટિયો. (ઘ) ધરખહારની

રમતો: ગીલીદંડા, ગેડીદંડા, લકડીપટા, આમલીપીપળી, સાતતાળી, વાચનકરી, ડાહીનો ઘોડો, સંતાડકડી, તરવું, કુરતી, ઘોડેસ્વારી, ડમણી-રથ-માફા-બહેલ-ની ચરતો, તીર, પાટ, લંગડી, અકલિલુ. ૮ વરઘોડા. ૯ ધાર્મિક સરઘસ. ૧૦ ફૂલમંડળી, શીવકમળ વગેરે દેવ સમીપની યોજનાઓ. ૧૧ કથા-વાર્તા-લગ્ન જેમાં શાસ્ત્રી, ભાટ, ચારણ, માણલદ, લગ્નનીક મીર, ઢાઢી વગેરે મુખ્ય ભાગ લેજે છે. ૧૨ ઘાટ કે કૂવા ઉપરની પનિદારી. ૧૩ વાંસળી વગાડતો અગર ખજે લાકડી મૂકી તે લાકડી ઉપર હાથ ટેકવતો ગોવાળ. ૧૪ ભવાઈ-નૂરી-રામલીલા. ૧૫ નટ-મદારી-આમળેડા, પૂતળીઓના ખેલ કરનારા, સ્વર્ગનીસરણી, બતાવનારા-બહુરૂપી જેવા મનરંજન કરનારા ધંધાદારીઓ. ૧૬ રાવણા-કસુંઆ-ડાયરા. ૧૭ લમ. ૧૮ જૂતા.

ઉપર પ્રમાણે વિગતો આમજનતાનું આખું માનસ સમજવા માટે પ્રદર્શનમાં ઉપજાવતી જરૂરી છે.

નવો કવિ-

રમણલાલ લાટ

પેન્સીલું ઘસી, રટીલું દેડી, કાગળ બગાડ્યા ખૂબ,
કવિ થયો હું કવિતા કરતો ઉપા, સન્ધ્યા ને ફૂલ:

લખું રોજ મુંદર ગાણું

લખું હું ને હુંજ વખાણું.

ગીતો મહારાં ખૂબ સારાં છે, અલંકાર અનુપ્રાસ,
તંત્રી છાપાના મિજાજ બધા ના સમજે મહારા રાગ;

લખે, “અહીં છંદ લંગાણું,”

લંગાણું રે ગીતનું ગાણું.”

પ્રસિદ્ધિ પામવા કવિ તરીકે એકલ્યાં છાપાં માંગ્ય,
કાગળ મહારા, ટિકિટ મહારી, -તોથે ન ગીત છપાય;

“નથી સારે રાખે મદાણું”

આવે પાણું એવે લખાણું.

આજ તો મારે સોના સૂરજ, હેમનો દિવસ આજ,
ઊઠને અલી, આવને બહેલી કૂદીને વચસે માળા;

લેને લેને છેવટ પાનું,

એલ્યા એ સોનસ છાપાનું.

નહોતરે આજ હું મિત્ર મહારા, ને તું સૌ સખીઓ તેડ,
રમશું અમે સોગટે, તમે ફરજે ગરબે રેડ;

“સાવશીનું તું સંધ્યે ખાણું,”

આજે માફે ગીત છપાણું.”

રેલ્વેનું સંચાલન

નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ

રેલ્વે એટલે વિનિમય અને વ્યાપારનો વિસ્તાર. વર્તમાન જગતમાં સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય જીવનનો જે વિકાસ થયો છે તેમાં રેલ્વેએ ખૂબ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. રેલ્વેનો અને આર્થિક ક્ષેત્રનો વિકાસ પરસ્પરને અવલંબી થયેલ છે; બંને અન્યોન્યાયી છે.

આજના સામાજિક અને રાજકીય જીવનના મૂળમાં આર્થિક કારણો રહેલાં છે; જીવનના સમગ્ર વ્યવસાયો આર્થિક વિચારણાને રેગે રચાયેલા હોય છે. રાજ્યની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ખૂબ વ્યાપક અને વિસ્તૃત થતી જાય છે. વાકિતગત આર્થિક જીવનની સ્વતંત્રતાના વિચારનો (Policy of laissez-faire) લોપ થતો જાય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિની આર્થિક પ્રવૃત્તિ ઉપર રાજ્ય કાબૂ મેળવતું જાય છે. આ પરિવર્તનની અસર રેલ્વેના સંચાલન ઉપર યાવ તે સ્વાભાવિક છે. રેલ્વે સમાજ અને રાજ્યનું એક મહત્વનું અંગ હોઈ જે પ્રકારનાં પરિવર્તનો સમાજ અને રાજ્ય અનુભવે તે પ્રકારનાં પરિવર્તનો રેલ્વેના સંચાલનમાં પણ અવસ્ય સંભવે.

રેલ્વેના સંચાલનનો પ્રશ્ન પ્રથમથી જ વ્યર્થશાસ્ત્રના, સમાજશાસ્ત્રના અને રાજ્યશાસ્ત્રના એક મહત્વના પ્રશ્ન તરીકે હણાયેલો છે. અને જેમ જેમ સમય અને વિચારોનું પરિવર્તન થતું જાય છે તેમ તેમ એ પ્રશ્નની વિચારણામાં દર્શિર્નિદુ બદલાતું જાય છે.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ રેલ્વેને જન્મ આપ્યો. મંડુકના મૂડીથી જથ્થાબંધ ઉત્પાદનની પ્રવૃત્તિએ રેલ્વેને પાળી, પોષી, વિકાસી. આજે જગતભરમાં રેલ્વેઓ પગભર બનીને પ્રૌઢ અવસ્થામાં આવી ગઈ છે. રેલ્વેના વિકાસના મૂળમાં વ્યાપાર અને વિનિમય રહેલાં છે. પરિણામે રેલ્વેનું સંચાલન શરૂઆતમાં મૂડીદારો, વ્યાપારીઓ અને ઉત્પાદકોના હાથમાં આપ્યું, બદલે આ લોકોએ જ, પોતાના વ્યાપારને અને વિનિમયને વેગ આપવાને માટે, પોતાની મૂંઝે સહાર આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકવાને માટે, અને જથ્થાબંધ ઉત્પાદન માટે કાચો માલ મેળવવાના સાધન તરીકે તેમજ પાકા માલને પરદેશોના બજારોમાં મોકલવાના સાધન માટે, રેલ્વેઓ બાંધી. રેલ્વે આર્થિક ક્ષેત્રને ઓળંગી સમાજ અને રાજ્યને સ્પર્શતી હોવાથી પ્રથમથી જ રાજ્યે ખાનગી મૂડીથી તૈયાર થતી રેલ્વેઓના સંચાલન ઉપર અમુક પ્રકારનાં નિયમનોંધી કાબૂ મેળવ્યો. સંચાલન મૂડીદારોને હસ્તકર રહેલું પણ તે રાજ્યથી નહીં થતું અને તેને અંગેનું નિયમન રાજ્ય તૈયાર કરતું. રેલ્વેની માલિકી મૂડીદારોની એટલે કંપનીઓની હોયને રાજ્યથી એની આર્થિક પ્રવૃત્તિ ઉપર તેમજ આર્થિક વ્યવસ્થા ઉપર અસરકારક અંકુશ મૂડી શકતો નહિ. આ પરિસ્થિતિમાં રેલ્વેના સંચાલનમાં મુખ્ય હેતુ આર્થિક હિત સાધવાનો રહેતો, સામાજિક અને રાજકીય હિતો ગોણુ ખતો જતાં. પરિણામે મૂડીદારો રેલ્વેમાંથી જેમ અને તેમ વધારે આર્થિક ફાયદો ઉઠાવી શકાય તેવી રીતે સંચાલન યોજતા. વર્ષો સુધી રેલ્વેમાંથી પુષ્કળ ધન મૂડીદારોએ મેળવ્યું. રેલ્વે તેમની મૂડીના રોકાણનું એક સુંદર સાધન બની રહ્યું અને એ રોકાણમાંથી મૂડીને ધણું સરસ વળતર મળવા લાગ્યું.

આજે સામાજિક અને રાજકીય જીવનની વ્યવસ્થાની વિચારણામાં જાગૃત્તર પરિવર્તન થઈ ગયેલું હોવાથી, રેલ્વેનું સંચાલન કંપનીઓથી થવું જોઈએ કે રાજ્યથી એ મહત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે. સમય અને વિચારના પરિવર્તન સાથે જ એ પ્રશ્નનો ઉકેલ પણ થતો જાય છે. સમગ્ર રાષ્ટ્રની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ રાજ્ય પોતાને હસ્તક કરતું જાય છે અને રેલ્વેઓનું સંચાલન ધણાંખરાં રાજ્યોમાં રાજ્યને હસ્તક થઈ ગયું છે. સંચાલન જ માત્ર રાજ્યને હસ્તક થયું છે એટલું નહિ પણ રેલ્વેની માલિકી પણ રાજ્યની થવા લાગી છે. અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડમાં રેલ્વેઓની માલિકી મૂદીદારોની છે અને સંચાલન કંપનીઓને હસ્તક છે પણ રાજ્યના નિયમાનુસાર તેમજ રાજ્યના કાજૂ નીચે આજે એ રાષ્ટ્રોમાં આ પરિસ્થિતિ ટાળી રેલ્વેની માલિકી અને સંચાલન રાજ્યે લઈ લેવાં કે નહિ તે ખૂબ જ મહત્વનો પ્રશ્ન છે.

રેલ્વેની માલિકી અને સંચાલન કંપનીઓને હસ્તક રહે તેમાં રાષ્ટ્રને તેમજ પ્રજાને વધારે ફાયદો છે કે રાજ્યને હસ્તક રહે તેમાં તે પ્રજાની ઝંઘીર વિચારણા માટે અને પ્રકારની અને અને પદ્ધતિમાં રહેલા લાભાલાભની દલીલો જોવી જોઈએ.

રેલ્વેનું સંચાલન કંપનીઓને હસ્તક રહે તો તેની વ્યવસ્થા ધણાજ ઉત્તમ પ્રકારની તેમજ સંગીન રહે તે સ્વાભાવિક છે પણ ઉત્તમ કોટિની અને સંગીન વ્યવસ્થા કંપનીઓ માટે ભાગે પ્રગતિના ભોગે પ્રાપ્ત કરે છે કારણકે જેમ અને તેમ ચોકલી મૂદીમાંથી વધારે વળતર મેળવવાનો હેતુ તેમના લક્ષમાં હોય છે.

વ્યાપાર અને વિનિમયની દૃષ્ટિથી રેલ્વેનું સંચાલન કંપનીઓને હસ્તક હોય તો વ્યાપારની અને વિનિમયની વધતી જતી માંગને સંતોષપૂર્વક કંપનીઓ પૂરી પાડી શકે. આ દલીલ બરાબર છે પણ અત્યારનો પ્રવાહ જ્યારે સમગ્ર આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ રાજ્યમાં એકત્રિત થવાનો છે ત્યારે રેલ્વે એ પ્રવાહથી અલગ રહી શકે નહીં. રાષ્ટ્રનો વ્યાપાર, રાષ્ટ્રનો વિનિમય, રાષ્ટ્રનું ઉત્પાદન આજે રાજ્યથી નક્કી થાય છે અને તેથી સમગ્ર શકાય કે નક્કી કરેલા વ્યાપાર, વિનિમય કે ઉત્પાદનને યોગ્ય રીતે રેલ્વેની સેવાઓ મળી જાય તેનું સંચાલન રાજ્ય કરી શકે.

પ્રગતિને ધરાવતાં રાષ્ટ્રોમાં રેલ્વેનું સંચાલન રાજ્યથી થવું હોય તો રેલ્વેના કામદારોને વધારે પડતી સગવડતાઓ અને સુખસવલતો મળવાનો સંભવ રહે છે કારણ કે રેલ્વે કામદારો રાજકીય જીવનમાં પોતાના મતજગથી જાગૃત્તર અસર કરી શકે છે. આમ થવામાં મૂદીદારોને નુકસાન થવાનો સંભવ રહે છે માટે રેલ્વેનું સંચાલન રાજ્યને હસ્તક નહિ પણ કંપનીઓને હસ્તક હોવું જોઈએ એમ દલીલ કરવામાં આવે છે પણ એ દલીલ કરનારા જૂલી જાય છે કે દરે મૂદીદારોના દિવસો લગાઈ ગયા છે. રાજ્યની આર્થિક પ્રવૃત્તિ અને રાજ્યે પ્રત્યેક વ્યક્તિના આર્થિક જીવન ઉપર મેળવેલો કાજૂ મૂદીદાર સંસ્થાનાં વિનાશચિહ્નો છે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રોએ સ્વીકારેલ કર્પદનિયો ક્રીજવટથી તપાસતાં ખાત્રી થશે કે રાજ્ય કમરાઃ વિકાસ કમના ધોરણ પ્રમાણે સમાન સંપત્તિ અને સમાન ઉપજોગના સિદ્ધાંતો પ્રત્યક્ષ કરતું જાય છે.

રેલ્વેનું સંચાલન રાજ્ય હસ્તક જતાં રેલ્વેના દરો, રેલ્વેની વ્યવસ્થા, રેલ્વેનો વિસ્તાર રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુથી નક્કી થવાની દહેશત રહે છે અને વ્યાપારિક તેમજ આર્થિક દૃષ્ટિબિંદુઓની અવગણના થવાનો સંભવ રહે; એ દલીલ વજુદ વિનાની છે કારણકે જ્યારે રાષ્ટ્રનું સમગ્ર આર્થિક જીવન રાજ્યને હસ્તક આવતું જાય છે, ત્યારે રાજ્યનું સ્વરૂપ આર્થિક રાજ્યમાં

પરિણમતું જાય છે ત્યારે રાજ્યથી કોઈ પણ પ્રકારના આર્થિક દૃષ્ટિબિંદુની અવગણના થઈ શકે જ નહિ.

રેલ્વેની માલિકી અને સંચાલન જ્યારે રાજ્યને હસ્તક હોય ત્યારે રેલ્વેનો મુખ્ય હેતુ પ્રજાની સગવડતા, પ્રજાનું સુખ અને પ્રજાનું હિત રહે છે જ્યારે કંપનીની માલિકી અને કંપનીનું સંચાલન હોય છે ત્યારે રેકૃદ્ધી મૂડીના વળતર માટે વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે;

રાજ્યને હસ્તક સંચાલન હોવામાં વ્યાપાર અને વિનિમયની બાબતમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ કે કોઈ પણ કંપનીને અન્ય વ્યક્તિ તેમજ બીજી કંપનીઓને નુકસાન પહોંચે તેવી રીતે વિનિમયના દરમાં ખોટી રીતે લાભ અપાવાનો સંભવ રહેતો નથી; જ્યારે કંપનીના સંચાલનમાં મૂડીદારો પોતાના લાભાર્થે, પોતાના વ્યાપાર કે પોતાના ઉત્પાદન માટે વિનિમયના દરનો સંપૂર્ણ લાભ ઉઠાવી શકે છે. પરિણામે જે લોકોના હાથમાં રેલ્વેનું સંચાલન હોય તે લોકો પોતાના વ્યાપારના કે ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ હરીફને ટકવા દેતા નથી અને એ પ્રકારના વ્યાપાર તેમજ ઉત્પાદનને એકદમ ટૂંકાવી લઈ પુષ્કળ નફો મેળવી શકે છે.

રેલ્વેનું સંચાલન રાજ્યને હસ્તક હોય અને રેલ્વેની માલિકી રાજ્યની હોય તો રેલ્વે ઉદ્યોગમાંથી મળતો અસાધારણ નફો મળનાં રાજ્યને મળશે અને તેનો ઉપયોગ પ્રજાહિતનાં કાર્યોમાં થઈ શકે.

હિંદુસ્તાનમાં આજે અમુક રેલ્વેઓ રાજ્યની માલિકીની છે તેમજ તેનું સંચાલન પણ રાજ્યને હસ્તક છે; પણ લગભગ જોડલી રેલ્વે છે તેનો બેનૂતીયાંશ ભાગ રાજ્યની માલિકીનો હોવા છતાં તેનું સંચાલન કંપનીઓને હસ્તક છે. કંપનીઓના હાથમાંથી સંચાલન નાબૂદ કરી રાજ્ય હસ્તક અર્ધું સંચાલન કરી લેવા માટે મજબૂત પ્રયત્ન છે. ૧૯૨૦-૨૧ માં જોડેલી રેલ્વે-સમિતિનો બહુમતી અભિપ્રાય બધી રેલ્વેઓ રાજ્યની માલિકીની કરી લેવા તેમજ સમગ્ર સંચાલન રાજ્યને હસ્તક કરી લેવાનો થયેલો અને આ અભિપ્રાયને પ્રજાના મોટા સમુદાયનો તેમજ મધ્યસ્થ ધારાસભાનો પણ રોકો મળેલો. રાજ્યે અમુક અંશે એ અભિપ્રાયને સ્વીકારવાની તૈયારી પણ જતાવેલી છે. હવેથી કંપનીઓના પટાની મુદત જેમજેમ પૂરી થતી જાય છે તેમતેમ રેલ્વેઓનું સંચાલન રાજ્ય પોતાને હસ્તક કરતું જાય છે; કંપનીઓને નવેસરથી પટા આપવામાં આવના નથી.

હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વેની વ્યવસ્થા અને રેલ્વેનું સંચાલન જ્યાંસુધી સંપૂર્ણ રીતે રાજ્યને હસ્તક ન આવી જાય ત્યાંસુધી રેલ્વેની પરિસ્થિતિ સુધરવી શક્ય નથી. હિંદુસ્તાનની પ્રજાને રેલ્વેમાં સહન કરવી પડતી મુશ્કેલીઓ અસાધારણ છે. આ મુશ્કેલીઓ વિરૂદ્ધ ઘણી વખત મજબૂત પ્રજાપોષકાર થાય છે પણ જ્યાંસુધી હિન્દી પ્રજાનો અવાજ હિંદના રાજ્યકારણમાં અસરકારક ન નીવડે ત્યાંસુધી એ પ્રજાપોષકારથી રેલ્વે-સત્તાધારીઓના કાન ઊંચાનીચા થવાના નથી. ઉપરાંત હિંદમાં રેલ્વે મધ્યસ્થ સત્તાને હસ્તક છે અને જ્યાંસુધી મધ્યસ્થ સત્તા પ્રજાના હાથમાં નહિ આવે ત્યાંસુધી રેલ્વેઓનો તેમજ પ્રજાનો ઉદ્ધાર થવો શક્ય નથી. રેલ્વેની માલિકી રાજ્યની થઈ જાય, રેલ્વેનું સંચાલન પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રના હાથમાં આવે ત્યારે રેલ્વેમાં ભોગવવી પડતી વાતનાઓનો નિકાલ થાય. એ દિવસ ક્યારે આવશે જ્યારે રેલ્વેનો ત્રીજા વર્ગનો ડબ્બો નર્કજૂમી મટી સ્વર્ગસમાન થશે ?

છત્રપતિ શિવાજી—લેખક અને પ્રકાશક:
શ્રી વામન સીતારામ મુશામ, ગોધરા. કિંમત રૂ. ૫-૮-૦

દિંદિમાં જડ પાલી બેરેલી મોગલ સલ્તનતને
જ્યારે દિલ્હત્તને નિર્મળ કરવાની પ્રતિતા લીધી
ત્યારે એ સલ્તનતનાં મૂળ ઉખેડી નાંખનાર
મહારાષ્ટ્રવીર છત્રપતિ શિવાજીના નામથી દિંદી
જનના સુપરિચિત છે. દિંદના ઇતિહાસમાં
પૃથ્વીરાજ કે પ્રતાપસિત પછી શિવાજી જ એક
એવો વીર છે કે જેના રમરણ સાથે સાચા
દિંદીનું મરતક નમી પડે. દિંદના પાછલા
અંધારયુગનો ઇતિહાસ એ એકજ મણિના
પ્રતાપે ઉજળો છે. કચરાતા દિલ્હત્તને એણે
લિગારી લીધું એટલું જ નહિ, હાનરો વર્ષ સુધી
યુદ્ધનીતિ અને યશ્નોની મર્યાદા સાચવી રાખનાર
દિંદી પ્રગ્ને એણે જ પુનઃ કૌશલ્યનીતિ-દાઢ
પ્રતિ દાઢવે જુવાંતો વિજયમંત્ર શીખવ્યો.

એ વીરનું કોઈ પણ સુવાચ્ય છત્રપતિ
દિંદી પ્રગ્ને મન આવકાર્ય હોતું ઘટે. એવાં
છત્રપતિજાના પાનથી જ દિંદની નિર્મળ ને
ચૂંચાઈ ગયેલી પ્રગ્ને શુદ્ધ સંસ્કારનું બળ મળશે.

મરાઠી કે અંગ્રેજી ભાષામાં છત્રપતિ
શિવાજીનાં અનેક ચિત્રત્તન છત્રપતિજી છે.
પણ ગુજરાતીમાં તો એ વીરના તેજસ્વી
છત્રપતો પરિચય ફરાવતો આ એકજ મન્ય
જે તેની સંલી સરળ ને સુવાચ્ય છે; લેખન-
લિપિ કેરમક અંશે એખટના નેપોસિયન-ચરિત્રને
નળની છે.

એકજ પેઢે પાંચી જનું મમે એકુ આ
૭૦૦ પાનાનું સર્વિય છત્રપતિજી ગુજરાતી
લિપિને વચ અપાવી શકે એમ છે. તે વાંચતાં

શિવાજીના બાળપણથી તેના અંત સુધીના
એકેએક ભવ્ય અને રોમાંચક પ્રસંગો નજર
સમક્ષ તરી આવે છે સરળ ભાષા, ધીમે પ્રવાહ
અને સંવાદપ્રધાનતા કલાકૃતિ તરીકે કદાચ એને
પ્રથમ સ્થાન ન જીતી જવા દે તો પણ સર્વભોગ્ય
છત્રપતિચરિત્ર તરીકે એનું સ્થાન અબેડ છે.

આ કૃતિમાં કેટલેક સ્થળે આપણા કુસંપનાં
દશતો ટાંકવામાં આવ્યાં છે એ કંઈક સુધારો
માગી લે છે. પૃથ્વીરાજના પરાજય સાથે લીમ
કે જ્યવંદને લાગતું વળગતું પણ નથી. તેકેવળે
શાદજુદિનની દુષ્ટતાને ટાંકવાને મુસલમાન
ઇતિહાસકારોએ ગોઠવી દાટેલી અને અંદ બારેટ
સ્વીકારી લીધેલી કાલ્પનિક વાર્તા જ છે. મુસલ-
માનોને હાથે દિંદુઓના આંતરિક ઝગડાનું
સંશોધન અંગ્રેજોને હાથે દિંદુમુસ્લીમ ઝગડાના
સંશોધન શરીયું છે.

માનવ શરીર વિકાસ—લેખક: ડો. હાલાલ
બાલકૃષ્ણ પુરાણી. પ્રકાશક—ગુજરાત બ્યાપાર
પ્રચારકમંડળ-અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

આ મન્યમાં લેખક માનવશરીરની ઉત્પત્તિ,
એનું સ્વરૂપ અને એનો વિકાસ સર્વભોગ્ય
ભાષામાં સમગ્રવચા પ્રવાસ કર્યો છે, અને એ
પ્રવાસમાં તે સફળ પણ થયા છે. શરીરનાં
આંતર અને બાહ્ય અંગોપાંગ, આહાર, શ્વ
વગેરેનું સ્વરૂપ સમગ્રતરી તેમણે શારીરિક ખીલ-
વણી અંબંધમાં જરૂરી માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે.
ગુજરાતમાં આ વિષયનાં બીજાં પુસ્તકો છે
પણ સાંગોપાંગ-સચિત સ્વરૂપે આ પુસ્તક
ભોખરાનું સ્થાન શકેજે જીતી જઈ શકે. મન્ય
સર્વસામાન્ય જતાં પ્રશ્નો વગેરેથી તેનું ચાલો-
પયોગી મદસ્ત પણ વધારાયું છે. ગુજરાત

પોતાની ઊંચતી પ્રવૃત્તિ શારીરિક વિષયોમાં આપા પુરતકથી માર્ગદર્શન કરાવે એ જરૂરી છે. નિર્બેળ ગુજરાતનાં એ સદ્ભાગ્ય છે કે એને આંગણે દૃઢ શરીર, વ્યાયામ કે સક્રિયને કંઈક મહત્વ આપતા લેખકો છે.

ઉનેવાળ જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ—લેખક: શાસ્ત્રી રવાશંકર મેઘજી પુરોહિત દેલવાડકર; પ્રકાશક: શ્રી ઉનેવાળ સેવા સમાજ-અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૧.

આ પુરતકમાં બ્રાહ્મણોની ઉનેવાળ જ્ઞાતિનો, ઉત્પત્તિથી આજસુધીનો, પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. તેની શરૂઆતમાં ગૃધ્રાચલમાં ત્યાગ અને ચમત્કારનાં, શાયં ને સાહસનાં દૃષ્ટાંતો ભક્તિપ્રેરક છે. વિષય સર્વસામાન્ય નહિ તોપણ નિષ્પણ્ણપદ્ધતિ એના મોટા ભાગને રસિક અને સુવાચ્ય બનાવે છે.

રમૂતિ નિકુંજ—લેખક અને પ્રકાશક: મૂળજીભાઈ પીતાંબરદાસ શાહ, રાવપુરા; વડોદરા. કિંમત ૦-૮-૦

આ નાના છતાં સુશૈલિત કવિત્ર-અર્થમાં 'રમૂતિ નિકુંજ' અને 'સમરાંગણનો સાદ' નામે બે કાવ્ય પ્રગટ થયાં છે, બંને કાવ્યોમાં અર્થ કરતાં શબ્દ, 'આધુર્ય' કરતાં લય ને નૈસર્ગિક પ્રવાહ કરતાં તાલ વધારે આગળ તરી આવે છે છતાં એ શબ્દ, લય અને તાલ ત્રણેનો સંમેલન કાવ્યોમાં અનુભવની ગમે એવી મીઠાઈ પૂરી તેમને એવાં ગેય અને આકર્ષક બનાવે છે કે અર્થમાધુર્ય આપોઆપ તરી આવીને કવિતાને, એાજા જળે પણ ગતિના કારણે અવનવા તરંગોથી રમ્ય લાગતી સરિતાની સમાંતર મૂકે છે.

વીણાના સૂર—લેખક અને પ્રકાશક: શાન્તિલાલ એકા, એમ. એ., ધડિયાળી પોળ, વડોદરા. મૂલ્ય પાંચ આના.

'રસધારા', 'જ્યુતું અને નવું સાહિત્ય' વગેરે કૃતિઓથી જાણીતા થયેલા ભાઈ એકાનો આ રાસસંગ્રહ ગેયકવિતાને પ્રાધાન્ય આપતી જન-

તામાં જરૂર આવકારપાત્ર ચર્ચ પાશે. કવિ ન્દાનાલાલનું ભગ્ય ચિંતન કે બોટાદકરના હૃદય વલોવતા ભાવના અભાવમાં પણ સંસ્કારી ભાષા, મીઠું પ્રવાહ અને રમઝુમતી શબ્દચૈત્ર્યથી રાસ આકર્ષક બની શક્યા છે.

હેમચન્દ્ર વચનામૃત—સંગ્રાહક: મુનિ શ્રી જયંતવિજયજી. પ્રકાશક: શ્રીવજ્યવર્ધનસરિ જેનઅન્યમાળા, છોટાસરાફા, ઉત્તરેન કિંમત ૦-૮-૦.

કલિકાળ સર્વત્ર શ્રીમદ્. હેમચન્દ્રાચાર્યની અમર કૃતિઓમાં મેરાવલ જુદાં જુદાં બોધ-પત્રોના કે સુવર્ણવાક્યોનો આ સંગ્રહ એક ઉપયોગી પ્રકાશન ગણી શકાય. ગુજરાતની અરિમતાના અવતાર સમા એ મુનિવરની શુદ્ધ પ્રચારસક્રિયો તે સારા ખ્યાલ આપી શકે છે.

જીવનચરિત્ર—સંપાદક: શ્રી. રતિલાલજી. પ્રકાશક: શ્રી. કલ્યાણચંદ્રજી જેન અન્યમાળા, ગોંડળ.

લોકાગમજ્ઞતા જાણીતા યતિવર્ય શ્રી. કલ્યાણચંદ્રજી મદારાજનું આ પુરતકમાં જીવન-ચરિત્ર પ્રગટ થયું છે. તેમાં તે મુનિવરના જીવનમાંના અનેક સાદસિક અને બોધપ્રદ પ્રસંગો અપાયા છે. શૈક્ષી સરળ છતાં કયાંક કયાંક તે સંદિગ્ધ બને છે અને વિશેષ પાત્રી ભક્તિના ભારથી દુષાર્થ જાય છે.

ચતુર્થ અર્ક—લેખક તથા પ્રકાશક: કવિ-કલિકાલસભ્યચાન્દાસ, પદ્મજી. અધ્યક્ષતા સામાન્ય શૈલીમાં લખાયેલાં નીતિબોધક ભજનો, ગાયનો અને રતવનોનો સંગ્રહ.

સુભાષિત-પદ્ય-રતનાકાર-(૫ મો ભાગ); સંગ્રાહક અને અનુવાદક શ્રી. વિશાલવિજયજી. પ્રકાશક-શ્રી. વિજયવર્ધનસરિ જેન અન્યમાળા, છોટાસરાફા. ઉત્તરેન. કિંમત ૦-૧૦-૦

પૂ. જેન તીર્થકરે વિષે ટૂંકમાં બધી જ માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારને આ અન્ય ઉપયોગી ચર્ચ પડે એમ છે. તેમાં અપાશેલી જીનેશ્વરકૃતિઓમાં અપૂર્વ કવિત્વનો પણ કયાંક કયાંક ચમત્કાર જણાય છે.

દોરેલબોય—શું આપું શેક ? ચા—ચવાણું—ઝાંઝિયાં ?

શેક—વડોદરાનું શું વખણાય છે ?

બોય—હાથીખાનું, તોપખાનું, લક્ષ્મીવિલાસ પેસેસ, કમેડીખાગ, સુરસાગર તળાવ...

૬

ગુરુ—ગ્રેમનો મેત્ર તો દેવો પણ નથી જાણુના.

શિષ્યા—હું તો જાણું છું ને ?

ગુરુ—હા હા, ઘણી જ મુંદર રીતે.

શિષ્યા—તો પછી આપ હવે એ પરમમેત્ર એ ન જાણુનારને શીખવવા જાઓ તો ?

૭

કાંઈ પણ સિદ્ધાંતને માટે મરી શીટવું એ કરનાં તેને સિદ્ધ કરવા જીવવું એ વધારે મુશ્કેલ છે.

ભાગ્યદેવીના હાથ સાચા જ્ઞાની સુધી પહોંચી શકતા નથી.

મહત્તા અને મળનાવડાપણું બંને પરસ્પરવિરોધી તરવો છે.

ત્રણ સ્ત્રીએ એવી છે જેને હું ચાહું છું. પણ સમજતો નથી: ચિત્રકલા, સંગીત ને સ્ત્રી.
ફ્રાન્સેસ

મંદિરમાં ખૂબ જતી સ્ત્રીઓને જેમ સંકાની નજરે ભેવાય છે એમ સમજી ન જતી પણ એ જ નજરે ભેવાવી ધરે.
કમુસેટ.

સ્વીકાર

અન્ધ—નકારક દુમરો.

દિપીતસવી અંક—ગુજરાતી, નાગરખંડુ, સારદા, પેપાર—ઉદ્યોગ, શક્તિ, બાલજીવન, બાલમિત્ર, બાળક, કિર્તીરત્ન.

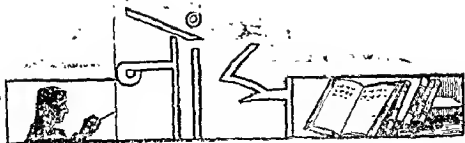
ત્રિમાસિક—ફાર્બસ ત્રિમાસિક, Journal of Indian History, Journal of Mythic Society, Journal of Assam Research Society, S. L. D. Arts College Magazine

માસિક—પ્રસ્થાન, નવરચના, ગુજરાત સાળાપત્ર, શિક્ષણ-પત્રિકા, રક્ષાઉત્તરીર, બાલવાહી, દોરમ, કિરમત, શત્રિપત્રિક, બ્યાયામ, ક. દશા ઓ. પ્રકાશ, અનાવિલ જગત, ખેતીવાહી વિજ્ઞાન, કમર, નૈન સત્ય પ્રકાશ, આત્માનંદ પ્રકાશ, નૈન ધર્મ પ્રકાશ, સારસ્વત જીવન, ઉત્તતિ, વિશ્વવિજ્ઞાન, વિશ્વજ્યોતિ, અનેકાન્ત, ઉત્તેરાજ બન્ધુ, ગોતા, શિષ્ટ સાહિત્ય એક પત્રિકા, વૈદ્યકપત્ર. New Book digest, Journal of Indian Merchant's Chamber, જ્યોત.

પાસિક—કુન્ડુભિ, ઓસવાલ, પ્રજુદ નૈન.

અઠવાડિક—મગ્ગબન્ધુ, ગુજરાતી, સ્ત્રી-શક્તિ, ગુજરાતી પંચ, નીલા, નૈન જ્યોતિ, જ્યોત્સ્ન, રાષ્ટ્રસમિતિ, રાજસ્થાન.

પરસ્પર—મહાવીર નૈન વિદ્યાલયનો ચોવીસમો વાર્ષિક રિપોર્ટ.

શ્રી કિશોરલાલ ધ. મરાઠવાળા 'સર્વોદય'ના છેલ્લા અંકમાં, ગાંધીજીની પ્લિટનને બિનશરતી મદદ આપવાની વલણને ખાલુએ રાખી મહાસભાએ અંગ્રેજોના ઉદ્દેશની સ્પષ્ટતાની માગણી સાથે મરાઠી મદદનું નિવેદન બહાર પાડ્યું તે સંબંધમાં લખનાં જણાવે છે કે, "લગાઇની ખબરો સાંભળી મરાઠીઓએ જેમ તેજમંદીનો લાલ ઉડાવવા લાગ્યા તેમ કોંગ્રેસમાં પણ એક વખત પોતાનો દાવ અજમાવવાનો મોહ જાગ્યો;" અને મહાસભાએ એ નિવેદન સામે મૂંઝેલી મુખ્ય દલીલ કે, "અહિંસામાં પ્રતિપક્ષીની કોરોડી સ્થિતિનો લાલ ઉડાવવાની વલણનો સમાવેશ ન થઇ શકે,"—તેના ઉત્તરમાં મહાસભાએ કરેલી ખ્યાવ કે, "મહાસભાવાદી પ્રધાનોએ અહિંસાના સિદ્ધાંતને માન્ય રાખ્યા છતાં વિકટ સંયોગોમાં એમને જેમ ગોળીબારની પણ છૂટ આપવી પડી હતી એમ દેશની વર્તમાન સ્થિતિમાં તેના વિકાસ અને ખ્યાવ મારેતાં દરેક પગલાં બાજબીજ ગણાય;"—તે પર ટીકા કરતાં શ્રી મરાઠવાળા કહે છે કે, "ગોળીબાર કે ફાંસીની સજાના પ્રસંગોથી શુદ્ધ અહિંસકને દુઃખ તો થાય પણ એ હિંસા કાનુની છે. એક જોન મેગિસ્ટ્રેટ અહિંસામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા સાથે જેમ એવાં પગલાં લઈ શકે છે એમ મહાસભાવાદી પણ એ લઈ શકે, પણ મહાસભાની વર્તમાન વલણે તો ગાંધીજીના ત્રણેથી પોષેલા સિદ્ધાંતને ઉપસાવી નાંખ્યો છે."

શ્રી મરાઠવાળાનું આ નિવેદન ત્રણ પ્રશ્નો ઊભા કરે છે: મહાસભા પ્રત્યે સન્માન ધરાવતી કોઇ પણ વ્યક્તિને, દેશની વર્તમાન સ્થિતિમાં, મહાસભાએ વિરાળ બહુમતિએ સ્વીકારેલા સિદ્ધાંત ઉપર પાછળથી ટીકા કરવાની કેટલી હદે છૂટ ? કાનુની દિસાનો અર્થ શો ? જોન અહિંસા આ નિવેદન સાથે કેટલી હદે સંગત છે ?

મહાસભા એ વર્તમાન હિંદની બહુમાન્ય સર્વોપરી રાજકીય સંસ્થા છે. એની અમુક વલણ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે બહાર પડી ગયા પછી એ વલણ સંબંધમાં સંસ્થા પ્રત્યે સન્માન ધરાવતી કોઇ પણ જવાબદાર વ્યક્તિએ કડક ટીકા કરવી એ એ વલણને નહિ પણ સંસ્થાને અને પોતાના સન્માનને ધા મારવા સમાન છે. જેને એવી વલણ પસંદ ન હોય એણે કાં તો એ જાહેર થતાં પહેલાં જ કાર્યકર્તાઓને પોતાના મુદ્દા સમજાવવા જોઇએ અને એને જો એમજ લાગે કે એ મુદ્દાઓ ઝીલવાની કાઉન્સિલમાં સક્તિ નથી તો એણે એ સ્થિતિને દેશનું અને પોતાનું કમલાભ સમજી દુઃખદ મૌન સેવવું જોઈએ અથવા બળ હોય તો સંસ્થા પર કાબુ જમાવવાને બદલે આવવું જોઈએ. પણ જે મુદ્દાઓ બુદ્ધિમાન કાર્યકર્તાઓના મગજમાં ન ઊતર્યા એ મુદ્દાઓ સામાન્ય પ્રજા ઝીલી શકશે એવી આશાએ કડક ટીકા કરવી એ પ્રજામત કેળવવા કરતાં કાર્યકર્તાઓની સક્તિમાં અવિશ્વાસના મૂલ્ય સાથે સંસ્થાને નુકસાન પહોંચાડવા સરખું છે. અને શ્રી મરાઠવાળા તો ગાંધીજીના સુરત અનુયાયી ગણ્યા

ગણિકા સ્વાર્થને ખાતર પોનાનાં જ અંગનો ઉપયોગ કરે છે, કલાકાર પારકાં અંગનો ઉપયોગ કરે છે.

કલા, સાહિત્ય કે શિક્ષણની દેવી સરસ્વતી છે. એ ત્યાંસુધી પવિત્ર કે કુમારી હોય ત્યાંસુધીજ એની કિંમત છે. એનો ઉપયોગ જ્યારે વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કે દેષને ખાતર થવા માંડે છે ત્યારે એનું સ્વરૂપ સ્વાર્થને ખાતર હોમાયલી કન્યા સરખું બને છે. એ રિયલિટીમાં લેખક કે કલાકાર કેવળ પુત્રીવિકેનાજ નહિ, પુત્રીની પવિત્રનાના વેચાણ પર નબળો બાહુતી બાપ બને છે.

x

x

x

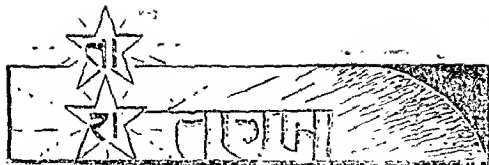
નાશિક મ્યુનિસિપલ સ્કુલબોર્ડના ચેરમેન શ્રી લાલની રાસલીલાએ શિક્ષણક્ષેત્રમાં ઠીક ઠીક ચર્ચા જગવી છે. આ રાસલીલાએ ક્ષેત્રમાં સ્ત્રી-પુરુષના ચાલુ સમાગમનું સ્વાભાવિક પરિણામ હોઇ એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈજ નથી. પણ આ દૃષ્ટાંતથી વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિ કંઈક ઘડો લે એ અનિવાર્ય રીતે જરૂરી છે.

શ્રી લાલ નાશિક મ્યુનિસિપલ સ્કુલબોર્ડના ચેરમેન; બોર્ડના હાથ નીચે ચાલતી અનેક શાળાઓમાં સંખ્યાબંધ સ્ત્રી-શિક્ષિકાઓ; શિક્ષિકાઓની પસંદગીનું કામ શ્રી લાલ પોનાને માથે ઉપાડી લે; શિક્ષિકાઓ તેઓ મોટે ભાગે સ્વરૂપવાન, સુવાન ને મોઢા વર્ષની વયની અંદરનીજ પસંદ કરે; તેમના ચાલુ સંપર્કમાં રહેવાને શ્રી લાલ વારંવાર શાળાઓની મુલાકાત લીધા કરે; એક શિક્ષિકા સાથે બેરકાબદેસર અને થોડીક શિક્ષિકાઓ સાથે તેઓ ગાઢ મેળબ ધરાવ; સુવાન રૂપવતી શિક્ષિકાઓને ઑફિસમાં એકત્ર કરી મોડી સાંજ સુધી એજણ શિક્ષિકા સાથે તેઓ ફા-મસ્કરી પણ ઉડાવે ને આ રીતે રાસલીલા રમાવા કરે—એવો એ રાસલીલાની નપાસ માટે નીમાયત્તા અધિકારીનો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

સ્ત્રી અને પુરુષ બંને કુદરતનાં એવાં અડધિયાં છે કે ત્યાં એમનું જોડાણ પસંદ કરવા ચોગ્ય ન હોય ત્યાં એમને પસંદપરના ચાલુ સમાગમમાં મૂકવાં એ અપરિત જોડાણનો માર્ગ મોકળો કરવા સરખું છે. આપણી ગુલામીનાં કલ્કિત પરિણામોમાંનું અને પતનનાં મુખ્ય કારણોમાંનું એક એ સ્ત્રી-પુરુષનો સ્વચ્છંદવિહાર નીવડવાનું છે. એ ગુલામીએ પુરુષ પાસેથી બળ અને સંરક્ષણનો ધર્મ છોડાવી, સ્ત્રીને પવિત્રનાની મસ્કરી કરતી બનાવી એક એવો ચોક રચ્યો છે કે ત્યાં એ બંને સ્વધર્મ વીસરી પરસ્પરની બગડમાં હાથ પરાંતી નાચે છે—સ્ત્રી ગણિકાને વેશ બજાવતી, પુરુષ નિર્ભય મવાલી જેવો જણાતો. મૃત્યુને આરે ઉભેલી દેવી ભારતી એની પ્રત્યેક પુત્રી પાસેથી ઉચ્ચતમ પવિત્રતા ઝંખે છે, એના પ્રત્યેક પુત્ર પાસેથી સોલીનું ટીપેટીનું માગે છે. પણ એ મૃત્યુપોકાર ગુલામ પ્રજાને કાને નથી પડોતો. એને તો રાસલીલાઓ રચવી મમે છે.

દિલ્લી માનસિક, સારીરિક અને દ્રવ્યવિષયક શક્તિનો પોણો ભાગ આજે એવા વિષયો પાછળ ખર્ચામ રહ્યો છે જે વિષયો દિલ્લી સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિમાં કે જે કંઈ અસ્પર્શ્ય બાકી રહ્યું છે એના ટકાવમાં જરીક પણ મદદગાર નથી બનવાના, બિલટા બાકી બનવાના છે. દિલ્લી સરકાર જો ખરેખર દિલ્લી પ્રજાને વિકાસ જ વાંચતી હોય તો તે દિલ્લી સ્ત્રીઓને નાચતી, ફૂલતી, પુરુષો સાથે હાથ મિલાવતી કે સદશાળાઓની પાટલીઓ રોબાવતી નેવાને જોડતી આનુર છે એટલી જ આનુર એ તે સ્ત્રીઓ પવિત્ર, પ્રેમાળ અને

સ્વદેશ—હિંદી મહાસભાએ જિંદગને યુદ્ધનો હંદેશ સ્પષ્ટ કરવાની અને એ હંદેશને હિંદમાં પણ અમલમાં મૂકવાની કરેલી વિનંતિ; પણ હિંદી વચ્ચેને હિંદ હજી સ્વરાજ્ય માટે લાયક નથી જણાતું: [તો પણ એવા ગૌરવાચક પ્રદેશની મદદની પરવા પણ શા માટે દોની લેવાયે.] જિંદગ હિંદને સ્વરાજ્ય આપવા કરતાં હિંદની સમુપતિએને પીઠપૂજા આપવાની ફરજ વધારે કિમતી જણે છે: [એ વિષયમાં જિંદગનું સ્થાન જગતના ઈતિહાસમાં અદ્વિતીય છે.] વાઇસરોયના નિવેદને હિંદની આશા પર ફેરવેલું પાણી: [ના, વાઇસરોયની રમત હંમેશાં ખુલ્લાં પાનાંની જ દોય છે.] મી. ડીબી, મહાત્મા ગાંધીજી વગેરેએ ના. વાઇસરોયની ફરીથી લીધેલી મુલાકાત. દિલ્હીમાં હિંદ-મુસ્લીમ સમાધાન માટેના પ્રયાસો અને એની નિષ્ફળતા. લખનૌમાં મુસલમાનોએ જાણેલું આંતરિક હુલ્લડ. મી. ડીબી કહે છે, ‘હિંદના લોકો અસહ્ય, અજ્ઞાન, ને વહેમી છે માટે હિંદમાં પ્રગતિનું નળી શકે એમ નથી.’ [એમજેની છત્રછાયા નીચે જ હિંદ સંબંધમાં આવા અભિપ્રાય પણ ચલાવી લેવાય છે એ દૃષ્ટિએ પણ એ છત્રછાયા જરૂરી દશે.] જિંદગની હિંદ પ્રત્યેની પ્રેરણા અત્યંત મહત્ત્વની મહાસભાએ સત્તા ઠાકી દેવાનો કરેલો નિર્ણય. મહાસભાવાદી પ્રધાનોએ આપેલાં ક્રમિક રાજીનામાં. ગવર્નરે પ્રગતિને અસહ્ય એ મૂકી સીવીલિયનેના હાથમાં સોંપેલી સત્તા. ઈંગ્લેન્ડને મદદ આપવામાં હિંદી રાજ્યોએ આદેશી દરિકાઈ. જિંદગની યુદ્ધ-કાન્ડ-સીલમાં હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે જઈ પહોંચેલા સર મહમ્મદ ઝફરહાખાનને કસાવેલા યુદ્ધભૂમિના દર્શન. મુંબઈની ધારાસભામાંથી પસાર થયેલા શુભાસ્તા-બીલને મળેલી અવર્નરની મંજૂરી. શ્રી વીરાવાળા ફરી રાજકોરના દિવાનપદે. મુંબઈમાં વિમાની અકસ્માત. વિમાનથી ગાડગીલતું મૃત્યુ, જયપુર-નરેશને થયેલી હત્ત. એલેક્ઝાન્ડ્રીયામાં મળેલી હિંદી પત્રકાર-પરિષદ. કાશીમાં હિંદી-સાહિત્ય સંમેલન. મુંબઈની ધારાસભામાં પ્રધાનોને માટે ૯૯૦૦ ની માટેની ખરીદવાની

સચકત સંતાનોની માતાએ અને એ જોવાને કેમ નથી જણાતી? એ સરકાર હિંદના પુરુષવર્ગને કોલેજોનાં પશ્ચિમી ઘસતો જોવામાં જોડેલો રસ લે છે એટલો જ રસ એ તે પુરુષવર્ગને, હાથમાં લવવારો ચમકાવતો, આંખોમાંથી તેજ વર્ષાવતો, જનની, જન્મભૂમિ, આ કે નિર્દોષનાં સંરક્ષણને ખાતર માયાં મૂકતો જોવામાં કેમ નથી દાખરી શકતી?

કલા, શિક્ષણ અને સાહિત્ય એ પ્રગતિવિકાસના પરમ ગાર્ગ છે. પણ જ્યારે એ માર્ગો પ્રગતિ વિકાસ જેને નથી રચતો એવા વર્ગને આધીન દોય છે ત્યારે એ માર્ગ પ્રગતિવનમાં એટલાં કેટલાંક એવાં ભુંડ પ્રવેશી જાય છે જે એ જીવનને અશુદ્ધ, જિત્તજિત ને માપકાંગતું કરી મૂકે. આજનું શિક્ષણ નીતિ, સંસ્કાર કે જ્ઞાન નથી સિંચતું, સમાનતા ને રચતંત્રતાના નામે સ્વચ્છંદ, કલાના નામે કષ્ટતા, ધર્મ અને માનવતાના નામે નિર્બેજતા અને ભુદિ-વાદના નામે અંધ્રેષ્ટ વિચારપદ્ધતિને વિકસાવતું ખાતર સિંચે છે. એ શિક્ષણમાં જો મર્યાદા કે શુદ્ધિ નહિ જળવાય તો હિંદનો પવિત્ર સંસ્કૃતિને પછાદ્ય મરતો કાર્મ જ નહિ અટકાવી શકે.

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીરાજી પ્રથમાંગના

૧ વંધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાઠી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાપદામાં ઓતું રચાતું	૦-૩	૩૮ સતતનિયમ	૦-૨
૪ અર્ધાંગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વૃદ્ધો પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની યાતો	૦-૬	૪૦ આરાગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણી (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક યાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમુજ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટરી	૦-૪	૪૩ બલી બાબી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્વાના પત્રો (કોમોરીમ લગ્ન)	૦-૬	૪૫ માંદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પદ્મગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૬
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણીના શોખ	૦-૬
૧૩ ફાઈ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાતીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને ખરણું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ સિવાઈની બા	૦-૧૦
૧૭ સુમંગલા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સામુદ્રી શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અજ્ઞાન	૦-૧
૧૯ જુલતા બાકો (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ નિપાટણ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિવેક	૦-૪
૨૧ દાસ્યકથા (રમુજ)	૧-૮	૫૬ મારિક ધમ	૦-૨
૨૨ દેવી ઓધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાચિયા	૦-૧
૨૩ પીર રોઆ (રમુજ ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે બાગ)	૨-૪
૨૪ દાસ્ય કાજી (રમુજ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા યાદ મુઝનો"	૧-૦	૬૧ મોદમ રૂમીયા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક યાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપદ્ધતિ (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીય શ્રદ્ધા	૦-૧
૨૮ સખી પર (ઓધક)	૦-૩	૬૪ ભી રવાંતગ્ય	૦-૧
૨૯ બરત ગુમજી	૦-૧૦	૬૫ દરિયાઈ ગાંધણકથા	૦-૩
૩૦ સોલીસીનું ચક્ર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રમીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમડ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ ગાંધીવિધવા	૦-૨
૩૪ રતનું સાજી	૦-૨	૭૦ સાચાં ગર્હોદર	૧-૮
૩૫ ભી હાલ	૦-૩		

શ્રીરાજી પ્રથમાંગના આંગણે

જેટા આંગણે વસાયો. પુસ્તકો ૭૦ પુસ્તકો

૨ પડ્યા છે. તે ૩. ૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો પૂરાં પડ્યાં મળી શકશે. ગરબા

अद्यानतिमिराचानो हानोन्नतशङ्करा ।
लेत्रमुन्मीलितं येन तस्मै श्रोतुर्वे नमः ॥

संवादः

इति वात त्रिभुवनदास शाह

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨

માર્ગશીર્ષ : ૧૯૮૬

અંક ૮

૧	કુદરત	૪	વ	૭	૩૪૭
૨	વનમાળીને— [કાવ્ય]	૫	ગૌતમ	૮	૩૪૮
૩	મહાકવિ હરિચંદ્ર	૬	' ભમિલ '	૯	૩૪૯
૪	સમુદ્રને— [કાવ્ય]	૭	મોહન દક્ષર	૧૦	૩૫૪
૫	ગુલામ [વાર્તા]	૮	ભાનુચંદ્ર નીલકંઠ આચાર્ય	૧૧	૩૫૫
૬	વિશ્વહનો બુગાર [કાવ્ય]	૯	મહેન્દ્રકુમાર દેમાર્મ	૧૨	૩૫૮
૭	ગુજરાતનો સુકાયેલો સમુદ્ર	૧૦	અમૃતલાલ વ. પંડ્યા	૧૩	૩૫૯
૮	નદી [કાવ્ય]	૧૧	' કુમાર '	૧૪	૩૬૩
૯	જ્યેષ્ઠાઅંધ ઉત્પાદન અને વ્યવસ્થા	૧૨	નર્મદાશંકર દ. વ્યામ	૧૫	૩૬૪
૧૦	૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં યંત્રો	૧૩	શ્રી. કાશીનાથ અનન્ત દામશે	૧૬	૩૬૭
૧૧	સ્વર્ગની સફર [વાર્તા]	૧૪	નરમિત	૧૭	૩૭૧
૧૨	રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન	૧૫	બોગીલાલ જ. સાહેસરા	૧૮	૩૭૬
૧૩	વૃક્ષ [કાવ્ય]	૧૬	' કુમાર '	૧૯	૩૭૮
૧૪	વરપદ (વડાદર)ના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો	૧૭	પં. લાલગદ બ. ગાંધી	૨૦	૩૭૯
૧૫	જીવનસુચાસ	૧૮	... ..	૨૧	૩૮૨
૧૬	ગુજરાતી પ્રજા અને સાહિત્ય	૧૯	... ..	૨૨	૩૮૭
૧૭	જૂઠાં ફૂલ	૨૦	... ..	૨૩	૩૮૮
૧૮	નોંધ	૨૧	... ..	૨૪	૩૯૦
૧૯	તારા—તણખા	૨૨	... ..	૨૫	૩૯૩

લવાજમ

અંકો અને લેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

હિંદ—

૩-૪-૦

બર્મા—

૩-૮-૦

પરદેશ—

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખબરના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોઢા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૭૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	બમણો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કવર	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮૧	૩	બે કવર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખબર ફેરવાયણી દરેક વખતના ૧૨.૩% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મનિવાલ પ્ર. નિત્રી બી. એ

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ.

નિયમો-ચોજના

‘સુવાસ’ દર હિંદુ મહિનાના પહેલા અષ્ટાદિવામાં [અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખ લગભગમાં] બહાર પડશે.

‘સુવાસ’ના નવા કે જૂના ગ્રાહકો વી. પી. ની રાહ જોવાને બદલે પોતાનાં નવાં કે બાકી રહેતાં લવાજમો મતીઓડરથી મોકલાવી આપે એ વધુ ફિતવાહી છે.

‘સુવાસ’માં સ્થાન મેળવવા ઇચ્છતા લેખકોએ યાદ રાખવું ધટે કે—

દરેક વિષયના લેખને માટે ‘સુવાસ’માં સ્થાન છે; પણ તેમાં—

તલસ્પર્શતા, ભાષાશુદ્ધિ ને કલા એ અનિવાર્ય અંગો છે.

અભ્યાસપૂર્ણ છતાં સર્વગ્રાહ્ય, સુવાચ્ય ને સરળ લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

જોડણી સંબંધમાં વિદ્યારીકના કોશને અનુસરવું.

સ્વીકાર્ય લેખોની દરેક દિવસમાં પહેલે અપાશે. બાકીના લેખો, સાંચે ટપાલખર્ચ મોકલાવેલ હશે તો, તે જ મુદતમાં પાછા મોકલાવી દેવામાં આવશે.

‘સુવાસ’માં કવિતાનું સ્થાન ઘણું જ મર્યાદિત છે. સત્ત્વહીન લેખો, વાર્તાઓ કે કવિતાઓનું ટપાલમાં આવી પહોંચતું બહોળું પ્રમાણ કાર્યાલયને ભારરૂપ થઈ પડે છે અને લેખકોને પણ તે ખર્ચમાં ઉતારે છે. એ બધાથી લેખકો અમને બચાવી લે એવી આશા રાખીએ છીએ.

લેખક, ગ્રાહક અને સહાયક [મિત્ર કે વાચક] એ ત્રણે કોઈપણ સામયિકનાં આવશ્યક અંગો છે. એ ત્રણેના માર્ગ વધારે સરળ અને અને એ ત્રણે એકમેકને તેમજ માસિકને મદદરૂપ થઈ પડે એ ગણતરીએ, પ્રાથમિક ભૂમિકારૂપે, અમે એ ત્રણેનાં ખાસ મંડળોની સ્થાપના કરી છે.

લેખકમંડળ—

‘સુવાસ’ના અત્યારેસુધીના અંકોમાં જે લેખકનાં ઓછામાં ઓછાં પંદર પાનાં પ્રગટ થયાં હશે તે દરેકને સભ્ય ગણી શકાશે.

નવા લેખકોમાંથી જેઓ એમાં જોડાવા ઇચ્છતા હોય તેમણે તે સંબંધી પત્ર સાથે પોતાને ‘મનપ્રસંદ વિષય પર એક સુંદર લેખ અમને લખી મોકલાવવો. એ લેખ મથાથોમ્ય જગ્યાતાં તે ‘સુવાસ’માં પ્રગટ કરવામાં આવશે અને લેખકને, જરૂરી પત્રવ્યવહાર પછી, ‘લેખકમંડળ’માં સ્થાન અપાશે.

એ મંડળ વધુમાં વધુ પચીસ લેખકોનું બનશે અને તેમાં જુદા જુદા વિષયના નિષ્ણતોને જ સ્થાન અપાશે.

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨

માર્ગશીર્ષ : ૧૯૯૬

અંક ૮

૧	કુદરત	૩	ચ	૫૦
૨	વનમાળીને— [કાવ્ય] ...	૪	ગૌતમ	૫૮
૩	મહાકવિ હરિચંદ્ર	૫	‘ જિમિવ ’	૬૪
૪	સમુદ્રને— [કાવ્ય]	૬	મોદન દક્ષર	૭૪
૫	ગુલામ [વાર્તા]	૭	લાલુચંદ્ર નીલકર આચાર્ય ...	૮૫
૬	વિમલનો જુગાર [કાવ્ય] ...	૮	મહેન્દ્રકુમાર દેમાઈ ...	૯૮
૭	ગુજરાતનો સુકાયેલો સમુદ્ર ...	૯	અમૃતલાલ વ. પડયા ...	૧૦૮
૮	નદી [કાવ્ય]	૧૦	‘ કુમાર ’	૧૧૩
૯	જરૂરિયાત ઉત્પાદન અને વ્યવસ્થા	૧૧	નર્મદાશકર દ. વ્યામ ...	૧૧૪
૧૦	૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં યંત્રો ...	૧૨	શ્રી કાશીનાથ અનન્ત દામશે ...	૧૧૭
૧૧	સ્વર્ગની સફર [વાર્તા]	૧૩	નરગિહ... ..	૧૭૧
૧૨	શબ્દસાધનો પ્રશ્ન	૧૪	ભોળીશ્યામ જી. માડેમગા... ..	૩૭૬
૧૩	વૃક્ષ [કાવ્ય]		‘ કુમાર ’	૩૭૮
૧૪	વટપદ (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક			
	દેહલેખો		૫ લાલચંદ્ર બ. ગાંધી ...	૩૭૯
૧૫	જીવનસુધારા			૩૮૩
૧૬	ગુજરાતી પ્રજા અને સાહિત્ય... ..			૩૮૭
૧૭	છૂલું ફૂલ			૩૮૮
૧૮	નોંધ			૩૯૦
૧૯	તારા—તારુખા			૩૯૩

લવાજમ

અંકો અને લેટના ટપાલખર્ચ સાથે--

ફિદ—

ખર્ચ—

પરિણામ—

૩-૮-૦

૩-૮-૦

શિલ્પિંગ ૬

જાહેર-ખર્ચના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કચર પેજ નં ૩	દોહા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	દરેક પેજ નં. ૪	ખમ્બો ભાવ
૨ "	૨૭	૧૪	૫	એક કુવડ	ઉપર પ્રમાણે
૩ "	૧૬	૮	૩	એ કુવડ	૨૫% વધારો

જાહેર-ખર્ચ દરવાજાની દરેક વખતના ૧૦% વધારો.

મુદ્રક અને પ્રકાશક મલિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રા લેખ સમાજ, અમદાવાદ.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્રાંતિ હજી સુધી સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રદેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકંદરે સારા..... અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરુંદેશર કુરામચ બખરદાર

વડોદરથી એક વર્ષથી પ્રગટતા આ ઉચ્ચમાઠી માસિકનો ચૈત્ર-૧૯૮૫નો આંક શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશેષાંક તરીકે નીકળ્યો છે....જેવા સુલેખકોનાં ઉપયોગી વિચારણીય લખાણો તંત્રી...મેળવી શક્યા છે એ આનંદનો વિષય છે. છઠ્ઠીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રયાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસનો તક આપે.

—માનસી

ગુજરાતને એક સાઈ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જનમભૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાસી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યયા નામા તથા શુણ્ણ’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલિ ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્ત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—જોતીવાડી વિજાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. .... આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ? અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—શુભરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધજાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-ત્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—દાનિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વતાભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા સાહિત્ય માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—મયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે. ૬૫

—તંત્રી-દર્શીરાજ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રદેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિનાત્મક ગદ્યનો મંયોગ ટોચેર મિલાય કયાંય નથી અનુભવ્યો.

—જી. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે શુભરાતી ભાવાના શ્રોષ્ટિયુ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણ જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ
તં
ત્ર
રીતે
૧૭
વરસ
થી
પ્રગટ
થાય
છે

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈકંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

બાળક

અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલકોમાં બાળક વાંચવા ઘણું આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર જણાશે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાયપુરા-વડોદરા

બેંકાર દુનિયાને મહાન આશીર્વાદ

સ્વતંત્રપણે જીવન ગાળવું હોય
આરામથી જીવન ગાળવું હોય
કોઈના તાબેદાર ન રહેવું હોય
— અને —

વગર પૈસા વેપાર કરવા હોય તો
છાયા ટેલરીંગ કોલેજમાં

આજેના દાખલ થાવ, અને શીવજી તથા
વેતરજી સીખી લો.

વેતરજીમંત્રી શિક્ષણ માટે ‘માસ્ટર કટર’
અથવા ‘હોમટેલર’ કિંમત: રૂ. ૨-૧૨-૦
પોસ્ટલ ઓર્ડર-૦-૫-૦ પાંદેશ શિલ્પી જી.

છાયા ટેલરીંગ કોલેજ-વડોદરા

તા. ક. સવા આનાની દિવિટ ખીટી સચિપત્ર
મળાવેલ.

જોઈએ છે

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’નો ફેલાવો વધારવાને પ્રચારકો—જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહ્યા કે સુસાક્ષીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કમીશન અને પગારના ધોરણે ચાલુ કેન્વાસર તરીકે શેકાઈ શકે, શરતો અને લાયકાત સાથે નીચેના સરનામે તરત જણાવો—

રાશિકાન્ત એન્ડ કું.
રાયપુરા, વડોદરા

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મે શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક રંભું]

વિ. સં. ૧૯૮૬ : માર્ગશીર્ષ

[અંક ૮

કુદરત

૫.

સુન્દરતામાં તે અંતુષમ છે. તેની નસેનસમાં અમૃતમય દૂધ છર્મકે છે. તેનાં નયનમાંથી વીતસમ્પન્નાં કિરણો વર્ષે છે. તેનાં અંગેઅંગમાંથી તેજના કુવારા બેડે છે. તેના એક હાથમાં દંડ છે, બીજામાં અંમરવેશ છે. તેની ગતિ ગહન છે. તેની પરમ પાવનાનાં દર્શન અસંભવિત છે. તેનાં ચરણે વર્ષોનાં તપ તપતાં તે એકાદ સ્મિતકિરણ ફેંકે છે—જે જો મળે તો માનવીનું હૈયું તેજ અને અમૃતથી છત્તકતું લાગે.

માનવી ક્યાંક કષ્ટ ભુએ છે, ક્યાંક ઉદ્ધાપાત ભુએ છે, ક્યાંક લોહીની નદીઓ વહેતી ભુએ છે,—તે એ પ્રસંગે પોતાની ફરજ પીસરી, પોતાના સ્વાર્થને સુરક્ષિત રાખી આરામ ખુરશીમાં બેસા ખાતાં તે લખે છે: 'કુદરત નિખુર છે.'

પણ કુદરતે તો જગજગતની છે. નાનાં બાળ પ્રત્યે મોટાં સંતાન કેવો લાવ દાખવે છે એ બારણા પાછળ છપાઈને અવલોકતી માતા જેમ નિખુર નથી, દૂધના કચોળાને તરછાડી જમીન કે ભીંતમાંથી માટી કાતરીને ખાતા સંતાનને દવા આપતી જનેતા જેમ નિખુર નથી—એમ કુદરત પણ નિખુર નથી. તે જે જે સ્વરૂપે દર્શન દે છે, જે કંઈ કરે છે તે તેનાં સંતાનના—પ્રાણીમાત્રના લગ્નને માટે. સરસ્વતી જનીને તે બીન બળવે છે, લક્ષ્મી બનીને સમૃદ્ધિ વધાવે છે, રૂતિ જનીને પ્રેમ સિંચે છે, પ્રકૃતિ જનીને પ્રકૃતિજલતા બહે છે, ચંદ્રી જનીને તે તાપ પ્રગટાવે છે. તેનાં અંગ ને નયનમાંથી, આત્મા ને મુખમાંથી સદાય તેજ કે વાત્સલ્ય, જ્ઞાન કે માધુર્ય વર્ષા કરે છે. પર્ણએકમેક પર ડાળા ધૂરકાવતા માનવીને એ જોવાનો અવકાશ નથી, તેમાં ઝીણવાની એને તમજા નથી.

કુદરતે જે જીવનસત્ત્વ બદલ્યું છે એનો ઉપયોગ માનવીએ એ પરમજનનીનાં સંતાનમાત્ર પ્રત્યે સદ્ભાવ કેળવવામાં, પરસ્પરની શક્તિઓને ગૃધી લાઇ પોતે સુખી થવામાં ને અન્યને સુખી બનાવવામાં કરવો જોઈએ. પણ માનવીને એ નથી રચ્યું. એને તો જો શક્તિ મળી હોય તો નિર્બળને કચરવાં છે; તેજ મળ્યું હોય તો નિસ્તેજને ચૂસવાં છે; ઉચ્ચતા મળી હોય તો અદપને પહીવરાવવાં છે; સમૃદ્ધિ મળી હોય તો એનો ઇન્કાર રાખી ગરીબોને દાખવાં છે; જ્ઞાન મળ્યું હોય તો અજ્ઞાનીઓની ઠેકડી ઉડાવવી છે; બુદ્ધિ મળી હોય તો અભુષેને લૂંટવાં છે. એના જીવનપોષણ માટે કુદરત ધરતીના દેવામાંથી મધુર ફળફૂલ, વનસ્પતિ કે અનાજના દગ લાવી એની એને ભેટ ધરે છે. પણ માનવી એ તરછોડી જેમને જીવન છે, જેઓ વેદના કે આનંદની ભિંમિઓ અનુભવે છે, જેમની છાતીએ કુમળાં સંતાન હોય છે, માનવજીવનને સુગમ બનાવવામાં જેઓ કંઈક ને કંઈક ફાળો આપે છે એ પ્રાણીઓનાં શરીર ચૂંથી તેમને ભક્ષવા તાડવનૃત્ય કરે છે. ને પછી જગજગનની જો ભેટમાં ઉણપ દાખવે તો કહે છે: 'કુદરત નિષ્કુર છે.'

વિશેષમાં—કુદરત કેવળ જનની જ નથી; સાથેજ તે પરમેશ્વરી પણ છે. માનવીને જીવન બક્ષીનેજ તે નથી અટકતી; તેણે તો પ્રાણીમાત્રને પરમમંદિરે પહોંચાડવાની, તેમના આત્મા પર છાયાપાં મેલાં પડને ઉમેડી તેમને રત્નની જેમ ઝળહળતા બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. તેનો રથ સદૈવ દોડ્યા જ કરે છે. એ દોડમાં ચમોની સ્થિતિ પવ્વટાયા કરે છે, પણ પસટાનો મૂળ આશય તો પ્રગતિ છે.

પ્રવાહીને શુદ્ધ કરવા તેને જેમ ગાળવામાં આવે છે, વસ્ત્રને વિશુદ્ધ બનાવવા તેને જળમાં ઝળોળા જેમ ઝીકવામાં આવે છે, ધાતુને સતેજ કરવા તેને જેમ તપાવવામાં આવે છે, માટીના તેલ કે સુવર્ણને જુદાં પાડવા તેને જેમ અવનવાં યન્ત્રોમાંથી પસાર કરવામાં આવે છે એમ પ્રાણીઓને પણ પરમ વિશુદ્ધ ને સુક્ત બનાવવાને કુદરત તેમના મેલ ધૂએ છે; તેમને તપાવે છે, ગાળે છે; અવનવાં જીવનોમાંથી તેમને પસાર થવા દે છે—

પણ તે પરમ હિતસ્વીની માતા તરીકે; નિષ્કુર દેવી તરીકે નહિ.

વનમાળીને—

ગૌતમ

[વસંતતિથિમાં]

મારા પ્રકુલ્લ ઉરથી કદિ ચારુ પુષ્પો
સોહી રહી જીવનને બરી હાસથી દે;
જાએ સુવાસ પ્રસરી મનુ-મંદિરોમાં
વા મહેક તેની પ્રસરી જગ છાઈ દે આ;
માની કૃતાર્થ સહુ જિન્દગીનો પ્રસાદ
પુષ્પે પૂજી હું વનમાળી તને ઝૂકીશ.

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીઓને મહાકવિ હરિચંદ્રનું નામ અજ્ઞાત નથી. જેની અદ્વિતીય કૃતિની ગદ્યાચાર્ય બાણ, વાકપતિરાજ તથા રાજશેખર આદિ કવિઓએ પોતાના ગ્રંથોમાં પ્રશંસા કરી છે, તેની પ્રતિભા તત્કાલીન અને યત્કિયિત ઉત્તરવર્તી કવિઓ પર પણ સારી રીતે છવાઈ હતી. જે બાણની ગદ્યલેખનક્ષમતાના સંબંધમાં ન મૂલો ન મવિચરિત્તિ ની કહેવત વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેજ બાણે ‘ મહાર હરિચંદ્રસ્ય ગદ્યગ્ન્યો નૃપાયતે ’ (હર્ષચરિત) લખીને હરિચંદ્રની ગદ્યલેખનક્ષમતા સ્વીકારી છે. આવા પ્રખર અને ઉચ્ચ વ્યક્તિત્વશીલ વિદ્વાન કવિના સંબંધમાં એના નામથી અતિરિક્ત આપણા ગુર્જર સાહિત્યમાં અન્ય કશું પ્રસિદ્ધ નથી એ ખેદની વાત છે. અત્યારસુધીમાં એ કવિના સંબંધમાં કેટલાક વિદ્વાનોએ જે કે અન્વેષણ કર્યું છે એથી કેવળ સંશય અને નર્મિતતાજ વધ્યાં છે. મહામહોપાધ્યાય કૃષ્ણ સ્વામી શાસ્ત્રી તેમ એક અન્ય કોઈ શિવિદ્યાલયના અધ્યાપક સિવાય આ કવિના વિષયમાં કોઈએ ખાસ કંઈ લખ્યું નથી. આ લેખમાં ઉક્ત મહાકવિના સ્થાન, કાળ, કૃતિ તેમજ ઇતર વિશેષતાના સંબંધમાં યથાશક્ય પ્રકારા પાડવાનો નત્ર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ઉક્ત કવિના વિષયક કે’ પણ લખતાં પહેલાં અમે પ્રથમ ઉક્ત નામના કવિદ્વારા પ્રણીત પ્રાપ્ત ગદ્ય વા પદ્ય-ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરીશું. વાકપતિરાજે એક સ્થળે લખ્યું છે:

માસે જ્વલનમિત્રે કુન્તાદેવે ચ વસ્ય રજુકારે । સૌવગ્ધવે ચ ગ્ન્યે હરિચંદ્રે ચ આનન્દઃ ॥

વાકપતિરાજના આ અભિપ્રાયને યથાર્થ સમજવા આપણે પ્રથમ ‘ધર્મસર્માભ્યુદય’ અને ‘ભુવન્ધરચમ્પૂ’ તરફ દૃષ્ટિ કરીશું. આ બન્ને ગ્રંથ મહાકવિ હરિચંદ્ર પ્રણીત છે એ હકીકત પ્રથમ ગ્રંથના નિમ્ન લિખિત અંતિમ શ્લોકથી સ્પષ્ટ છે:

બર્હત્પદામ્મોહદંચંચરીહસ્તયોઃ સુતઃ ત્રીહરિચંદ્ર આસીત્ ।

શુક્રપ્રજાદાદમલા વમ્બુઃ સારસ્વતે છોતસિ વસ્ય વાચઃ ॥ —ધર્મસર્માભ્યુદય

, પ્રથમ ગ્રંથ પદ્માત્મક મહાકાવ્ય છે. અન્ય ગદ્યપદ્ય-ઉભયાત્મક ચમ્પૂ છે. ઉભય ગ્રંથો કાવ્યદૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ છે. વર્ણનશૈલી, ચમત્કારપૂર્ણ કંપના અને શબ્દાર્થસાઠવ સર્વથા પ્રશંસનીય છે.

ઉપર લિખિત ‘ધર્મસર્માભ્યુદય’ના અંતિમ શ્લોકના આદિચરણથી જ્ઞાત થાય છે કે હરિચંદ્રના સંબંધમાં મહાકવિ બાણનું જે પદ્ય છે તેમાં મહાર હરિચંદ્રસ્ય કહી બાણે હરિચંદ્રને જૈન દર્શાવ્યા છે. સદ્દારપદ જૈનત્વ માટે બોધક છે. એ શબ્દ ભારતમાં ઇતર ધર્મના વિદ્વાનોની સાથે પ્રયોગમાં નથી આવતો. કેટલાંક દાનપત્રોમાં મોજ, મિદરાજ

પોતાની વિવાહરી માયા દ્વારા તેને જ્યાં લીધો હતો. પણ સમય મળતાં પોતાના મામાની સહાયથી તે કાણ્ડાંગારને દરાવી-તેને નષ્ટ કરી પોતાનું પૈતૃક રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. એ દર્શના ઉપસક્ત્યમાં મામાની એક છોકરી સાથે એનું લગ્ન પણ થાય છે. જ્યાં મળીને તેનાં આકે નવ લક્ષ થાય છે.'

ઉપરાંત કથા 'ઉત્તરપુરાણ'માંની કથાથી અનેક રીતે ભિન્ન હોઈ હરિચંદ્રે 'ઉત્તરપુરાણ' દ્વારા વસ્તુ-રચના નથી કરેલાં. જનશ્રુતિરૂપમાં પ્રચલિત કથાને જ તેણે કથનાએ મંદી છે. ઉપરાંત એ કથા કૃષ્ણલીલાથી પણ અસુક અંશે સામ્ય રાખે છે. જનશ્રુતિમાં પ્રચલિત રહેવાના કારણે લોકરુચિ અનુસાર તેમાંની ઘટનાઓ તથા પાત્રોનાં નામનું પરિવર્તન થયું જ હશે. માળવાના શમેગામ નળ-દમયંતીની કથાનો પ્રચાર છે. પરંતુ જનશ્રુતિમાં પ્રચલિત થવાના કારણે તેના કથામૂળમાં અનેક રીતે માલખીય ગ્રામ્યભાવો યા ંરકૃતિનું સંમેલન થઈ ગયું છે. એટલે જનને સ્વનત્ર રીતે યથાશ્રુત ફેરફાર સાથે અથો રચ્યા હશે; કે પછી એકમાંથી બીજાને જો લીધું જ હોય તો 'ઉત્તરપુરાણ'ના કર્તાએ જ હરિચંદ્રના ઉક્ત અંશમાંથી સહજ સંશોધન કરી પરતુ લીધું હશે.

ઉક્ત કથાના આધારે લખાયેલા, વાદીજ નામક એક અન્ય જૈન કવિના પણ, 'મહાચિંતામણિ' તથા 'ક્ષત્રચૂડામણિ' નામક એ અંશ મળે છે. આ વાદિકના મંથેનો ઉપયોગ હરિચંદ્રે કર્યો હશે એમ કોઈ શંકા કરે એ સ્વાભાવિક છે પણ એના નિરાકરણમાં કહેવાનું કે રાજકેશરીરમાં-ઉપાધિધારી રાજા કુલોત્તુંગના રાજ્યકાળમાં સેકિવર (તામીલકવિ) 'પિરિયાપુરાણમ્' અંશ રચ્યો છે. તેમાં 'નિરતકેવર' કવિહૃત 'જ્ઞાનચિંતામણિ' નો સ્ત્રોત થયો છે. નિરતકેવર પોતાના એ અંશમાં લખે છે કે 'વાદીજ દ્વારા પ્રારંભિત યથેક્ષા આ અંથનો શેષ ભાગ અમે પૂર્ણ કર્યો છે.' હવે આ નરેશનો સમય અગિયારમી સતાબ્દનો ઉત્તરાર્ધ નિશ્ચિત છે. અતઃ વાદીજનો પણ એ જ સમય છે. આથી અતિરિક્ત ખાસ કરીને ખુદ વાદીજે પોતાના અંશમાં હરિચંદ્રના અનેક પદોને અર્થતઃ સ્થાન આપ્યું છે એથી પણ વાદીજ હરિચંદ્રના પછી થયેલા સિદ્ધ થાય છે. આમ ઉક્ત સંદેહ કે હરિચંદ્રે વાદીજ દ્વારા કથા લીધી હતી એ નિર્મૂળ છે. પરંતુ હરિચંદ્રથી બિલક વાદીજે લીધી હશે એ સંપ્રાકિતક હોષ્ટ માન્ય છે.

હરિચંદ્રના બે અંશમાં દાસિદાસ, માધ તથા ભર્તૃહરિના મંથેનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ દીસી આવે છે. એ કવિઓના ભાવો તથા શબ્દરચનાનું ચિત્ર હરિચંદ્રના માનસપટલ પર એટલું દૃઢ ચિત્રિત થઈ ગયું છે કે કેટલેક સ્થળે તો શબ્દ અને અર્થ પણ સરખાજ આવી ગયા છે. માધનો સમય કેટલાક વિદ્વાનો દશમી યા અગિયારમી સતાબ્દનો માનતા હોઈ તેઓ હરિચંદ્રને પણ તે પછી થયેલા માને છે. પણ દારમીરના આનંદવર્ધનાચાર્યે, જે નવમી સતાબ્દના ઉત્તરકાળમાં નિશ્ચિતરૂપે વિદ્યમાન હતા, પોતાના 'પદ્મ્યાલોક'માં માધનાં કેટલાંક પદો (પ. ૨૬, ૭, ૫૩. ૧૧૨ આદિ) ઉદ્ધૃત કર્યા છે. એટલે વધુમતે મનાય છે એ પ્રમાણે માધનો સમય તો છઠી સતાબ્દના મધ્યભાગમાં હોવો એજ સર્વથા સંભવિત યા સિદ્ધ છે.

હરિચંદ્રે પોતાના 'ધર્મશર્માબુદ્ધ'ના ઝૈનમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે તેઓ કાવરક વંશના

હોઈ તેમના પિતાનું નામ આદ્રદિવ તથા માતાનું નામ રથ્યા હતું. જ્ઞાત થાય છે કે તેમનો વંશ લક્ષ્મીસંપન્ન હતો. નીચેના પદ્યથી એ બાબત સ્પષ્ટિત થાય છે:

હસ્તાવલ્મ્બનમવાપ્ય યમુલ્લમન્તી । જુદાપિ ન સ્થલતિ દુર્ગપથેષુ લક્ષ્મીઃ ॥

હરિચન્દ્રનાં માતાપિતા કદાચ જૈન નહિ હોય. તેઓ રવયં વ્યક્રિતગતરૂપે જૈન હશે. પોતાના વંશ તથા માતાપિતાની પ્રશંસા તેમણે લક્ષ્મીસંપન્ન તથા ન્યાયનિપુણતા આદિની દૃષ્ટિથી કરી છે. પરંતુ ધર્મ યા સદાચારની દૃષ્ટિથી કશું કશું નથી. પોતાની પ્રશંસામાં “ અર્હત્વદામ્બોદ્ધચ્ચરીક ” કહ્યું છે. અર્થાત્ ‘ જીનેન્દ્રના ચરણકમળો રસિક ભ્રમર હું હરિચન્દ્ર ’. આ શબ્દોથી વૈશ્યોનો પ્રભાવ એમના પર અધિક માણ્ય પડે છે. સંભવિત છે કે તેમના વંશની સ્વતંત્ર વૃત્તિ બાપારજી હશે. જૈનધર્મ રાજ્યોના આશ્રયમાં બહુજી અસ્થ રહ્યો છે. અધિકતર એ વૈશ્ય જાતિમાંજ રથ્યાવીર્ય પામ્યો છે. એટલે હરિચન્દ્રનો વૈશ્ય ભાવાનુરાગ ઉચિત જ છે. આ કથન વિષયક અનેક પ્રમાણ છે. ખાસ કરીને એમાંનું એક આ છે. હરિચન્દ્રે પોતાનો નાયક ‘ જીવન્ધર ’ ક્ષત્રિય હોવા છતાં તેનું પાલનપોષણ એક વૈશ્ય દ્વારા કરાવ્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ એ વૈશ્ય પુત્રીઓ સાથે એનું લગ્ન પણ કરાવ્યું છે. ગ્રંથના અધિકતર ભાગમાં પણ વૈશ્યોના મહત્વનુંજ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ‘ જીવન્ધર ’ નું એના મામાની પુત્રી સાથે લગ્ન કરાવ્યું છે એ દાક્ષિણાત્ય પ્રથા છે. અન્યત્ર એ પ્રથા પ્રચલિત નથી. આ પ્રથાનો સુપ્રસિદ્ધ શ્રી માધવાચાર્યે પણ પોતાના “ જૈમિનીય ન્યાયમાલા ” માં ઉલ્લેખ કરી એને શ્રુતિસ્મૃતિના વિરુદ્ધ દર્શાવી એનું ખંડન કર્યું છે. દક્ષિણભારતની આ બહુજી પ્રાચીન પ્રથા છે. આજ પણ કદાચ ત્યાં આ પ્રથા પ્રચલિત હશે. આ કારણને અંગે કદાચ હરિચન્દ્ર દક્ષિણ-ભારતીય હશે. વળી ‘ ધર્મશામ્બુદય ’ માં એક રચણે તેમણે લખ્યું છે કે “—રાજા પોતાના દરબારમાં વિભિન્ન દેશના કવિઓનાં કાવ્યોનું રસપાન કરી રહ્યો હતો પણ દાક્ષિણાત્ય કવિઓની કવિતાઓ તે સૌથી અધિક પ્રસન્ન બન્યો. ” દાક્ષિણાત્ય કવિના આ સ્નેહવિરોધનું કારણ કેવળ કવિનું દેશભિમાન જ માણ્ય પડે છે. એ પદ્ય નીચે પ્રમાણે છે:

દાક્ષિણાત્યકવિચક્રવર્તિનાં દૃષ્ટમત્કૃતિગુણમિદક્ષિમિઃ ।

વૃત્તિધૃતિસિરોવિષ્ણુચન્દ્રેન્દુમન્તરિવ તદ્દલાન્તરમ્ ॥ —ધર્મ ૫, ૧૩

આમાં દક્ષિણાત્ય કવિઓની હકિતને ખૂબ ચમત્કારિણી તથા મધુર દર્શાવી છે. આવા પ્રકારના દેશાભિમાનથી હરિચન્દ્ર દક્ષિણ-ભારતના જ સિદ્ધ થાય છે. એ સમયે ભારતમાં પાંચ રાજ્ય બળવાન હોવાં જોઈએ. હરિચન્દ્ર એ રાજ્યોનો આ ક્રમથી ઉલ્લેખ કરે છે: માલવ, મગધ, અંગ, કલિંગ અને પાણ્ડ્ય. માલવાને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. એથી પ્રતીત થાય છે કે માલવા એ સમયે પણ બળવાન રાજ્ય હતું. સુપ્ત રાજ્યનો એ અંતિમ સમય હોવો જોઈએ. હરિચન્દ્રના વર્ણનથી દક્ષિણમાં પાણ્ડ્ય રાજ્યની સારી શ્રીવૃદ્ધિ માણ્ય પડે છે. પાણ્ડ્ય રાજ્યના વર્ણન માટે હરિચન્દ્રના નિમ્ન લિખિત પદ્યો જોઈએ :

લીલાચલત્કુળલમણિઠાસ્યઃ પાન્ડ્યોડયમુશ્મરહેમકાન્તિઃ ।

આમાતિ શૃંગોમયપક્ષતર્પયુર્લેન્દુરુદ્રચૈરિવ કાશ્ચનાદિઃ ॥

નિર્મૂલમુન્મૂલ્ય મહીપરાણાં બંધાન્દોષાનપિ વિક્રમેણ ।

તાપાવનોદાર્પમયૌ ધરિણ્યામેકાતપત્રં વિદમે સ્વરાજ્યમ્ ॥

અનેન કોદન્ડસલેનં તીર્થેવાનિરસંહયૈઃ સપદિ ક્ષતાઃ ।

સમાજનં વીરસપ્ત ચક્રે કો વા ન સંહોષુ વિપક્ષવોઃ ॥

—ધર્મ ૦ સર્ગ ૧૭. શ્લોક ૫૮, ૫૯, ૬૦.

આ શ્લોકોમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે પાણ્ડવવંશજ નરેશનું દક્ષિણમાં એકમુખ રાજ્ય હતું, કાર્ધ પણ રાજ્ય એનો સામનો કરી શકતું નહિ. જ્ઞાત થાય છે કે આ નરેશ અરિકેશરી મારવર્મા છે. જળવાન કેશરાજ્યને પરાસ્ત કરી તેણે નિજ રાજ્યને ખૂબ વિસ્તૃત કર્યું હતું. મદુરા એની રાજધાની હતી. અગ્નિનાથક મહાકવિ હરિચન્દ્રનો જે સમય અમે પૂર્વે નિશ્ચિત કર્યો છે, એજ આ નરેશનો પણ રાજ્યકાળ છે દક્ષિણના પાણ્ડવવંશજના ઇતિહાસના અવસોકનથી એ જ્ઞાત થશે. એ રાજ્ય જૈન ન હતો. વાસ્તે કવિ નિજ પતિવરા રાજકુમારીથી એનું વરન નથી કરતા. “એના દુરસહ પ્રતાપના પ્રસોહનથી રાજકુમારી એના તરફ આ કૃષ્ટ ધર્મ અને એનામાં કરો દોષ પણ બતાવી શકી નહિ.” આ શબ્દોથી કવિ હરિચન્દ્રનો પોતાના સ્વદેશીય રાજ્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ જગરે છે. પણ કવિ જૈન છે અને રાજ્ય શૈવ હોવાના કારણે રાજકુમારીના હૃદયમાં એમ વિચાર ઉત્પન્ન કરાવે છે કે એ સર્વ રાજ્યો જિનધર્મ બાલ હોવાથી એની સાથે વરનું ઉચિત નથી.

મહીભુજો વે જિનધર્મવાગ્દાઃ સમ્યક્ત્વશ્ચયેવ તથા વિમુકાઃ ॥

—ધર્મ ૦ ૧૭, ૬૪

અર્થાત અજૈન રાજ્ય જેમ સમ્યક્બુદ્ધિથી શુન્ય હતા, તેમ એ રાજકુમારીના સ્વમંવરથી પણ શુન્ય રહી ગયા.

આ ઉક્તિથી પણ હરિચન્દ્ર જૈન અને દક્ષિણાત્મ સિદ્ધ થાય છે.

સમુદ્રને—

માંહન હંકર

[ઉપજાતિ]

સમુદ્ર ! તારે ઉર કે યુગોથી
ધીખી રહ્યા આ વડવાનલો, છતાં
તું પ્રેરતો નૌતમ ભિમિ તાને
માધુર્ય લૂખાં જીવને ભરી રહ્યો !
જિન્દાદિલી એ તવ ધન્ય પ્રેરો
મારે ઉરે એવી અદ્ભુત અંખના
કે હું આ મારી ઉર-વેદના સો
ભારી દઈને ઉરમાંજ, જાને
ગદાવતો નૌતમ ભિમિભાવો
માધુર્ય લૂખાં જીવને ભરી રહું !

“ગુલામ ! પેલું ગીત ગા'તે.”

“ક્યું ?”

“દરરોજ ગાય છે તે.”

“કેમ, તે ગીત બહુ ગમે છે ?”

“હા.”

ગુલામે ગાતું શરૂ કર્યું:

“ડરતે કંઈ મુસાફીર

એ! વખત આપે આપે

નજદીક હૈ...અંગમ,

ઊંઘીને જો બતાવે.”

મુમતાઝે તેનો અંગમરોડનો અભિનય શરૂ કર્યો.

“પયગામ વો ખુદાકી

મુનસો જરાસા ભાઈ

પસ્તાયગા કરેગે

માલિકસે ઠગાઈ”-ડરતે.

ગાન પૂરું થયું. સંગીતનું દિવ્ય તેજ માનવને પોતાનામાં લપ કરી મુખમ દસામાં મૂકે છે. સંગીતના નાદમાં મસ્ત બનેલા માનવીને શુદ્ધિમાં આવતાં વાર લાગે છે. તાનના નાદમાં મસ્ત બની ડોલતી મુમતાઝ ગાન બંધ થવાનું જાણી શકી નહીં. ગુલામનું હાસ્ય તેને જાગૃતિમાં લાવ્યું. તે શરમાઈને એકદમ નીચે બેસી ગઈ.

“ગુલામ ! પેલી વાત કહેને.” થોડીવાર પછી તે બોલી.

“કઈ વળી ?”

“બાદશાહની ! ગુલામ, જોને બાદશાહને કેવી મજા હોય છે. મોટું બધું રાજ્ય, કેટલાએ નોકરો, ઘણી બધી રાણીઓ, કેટલું સુખ ! અબ્યાન્નનને કહેને કે તે પણ બાદશાહ બને.”

મુમતાઝની નિર્દોષ વાતથી ગુલામ હસી પડ્યો.

“કેમ, મસ્કરી કરે છે ? નહીં બોલું જા !”

“નહીં, જુઓ, બાદશાહ મરું હોય તો એક સરદાર જોઈએ. મોટું બધું લશ્કર જોઈએ. એ લશ્કર લડાઈમાં જીતે એટલે બાદશાહને રાજ્ય મળે.” ગુલામે ખુલાસો કર્યો.

“ત્યારે તું સરદાર બનજોને.”

ગુલામ ફરોથી હસી પડ્યો; તેણે ધીમેથી મુમતાઝના ગાલ પર વાતસલ્યભર્યું મુંગન બરી લીધું.

x

x

x

એક દેતકથા છે. દુસેન આરબી ધોડાને એક સોદાગર હતો. ધોડાના વેપારમાં તેણે સાફ ધન મેળવ્યું હતું. અરબસ્તાન જેવા મુલકમાં જ્યાં પાણી મળી શકે ત્યાં તે તંબુઓ તાણી રહેતો અને ધોડાઓને ઉછેરતો. સારી સંખ્યામાં ધોડાઓ થાય ત્યારે તે દિલ્લિસ્તાન અગરતો ઇરાનમાં જઈને ધોડાઓને વેચી આવતો. દુસેનને મુમતાઝ નામની એક પુત્ર સમોવડી પુત્રી હતી. મુમતાઝને જન્મ આપી બે માસમાં જ તેની માતા ગુજરી ગઈ હતી, જેથી માતાવિહોણી પુત્રીને બહુજ લાડમાં દુસેને ઉછેરી હતી. તેની સંભાળ રાખવા એક ગુલામને તેણે ખાસ રાખ્યો હતો. ગુલામ મુમતાઝને રમાડતો અને હંમેશાં તેને આનંદમાં રાખતો.

માણસના સુખદુઃખને ઓગાળી નાખતો કાળ ઝડપથી વહી જાય છે. મુમતાઝ તેર વરસની થઈ. કૌમાર્યના નિર્દોષ બાલોને રબ આપી યૌવનના તરલ બાલોએ તેના દેહમાં સંચાર કર્યો. છતાં તે વિકસિત થી દૂર જ હતી.

સોદાગરની પાસે ગુલામવિરૂદ્ધ વાત કરી બીજા ઇર્ષ્યાજી નોકરો તેને ઉશ્કેરતા. ગુલામ મુમતાઝ સાથે વધારે પડતી છૂટ લેતો તેની ફરિયાદ તેઓ વારંવાર કરતા હતા. ગુલામે મુમતાઝને મુંગન ર્ધુ તે સોદાગરે આજે નજરે નોંધું; અને તેની શંકા દઢ થઈ.

ગુલામને તેણે તંબુમાં બોલાવ્યો. તે ચારે તરફથી તંબુને ઢાંકી દઈને કાઢી ન જોઈ શકે તેવી રીતે તેને તેણે અમાનુષી માર માર્યો.

ગુલામ તરફ શંકાની દૃષ્ટિથી જોતાં દુસેનને હવે સહેજ વાતમાં પણ તેના તરફ તિરસ્કાર છૂટતો; કાંઈક સાધારણ ભૂલના પરિણામે પણ ગુલામને અનહદ માર સહન કરવો પડતો.

અંધારી રાત્રી હતી. એક વિનાના આકાશમાં અનાય વિધવાની માફક તારકો પોતાના વ્યાજ તેજનાં આંસુ જગતની બેવફાઈ પર ટોળી રહ્યા હતા. ટાઢ પણ હંમેશા કરતાં આજ કાંઈક વધારે પ્રમાણમાં હતી. પવનના સૂસવાટા સિવાય બીજા અવાજ વાતાવરણમાં ઝંભળાતો ન હતો. આવા સમયે મારથી અધમૂઓ ચએલ ગુલામ તંબુની બહાર નીકળ્યો. હંમેશાને માટે ગુલામીની બેડી ફગાવી દેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. ચૂપકીથી સોદાગરના તંબુમાં તે ગયો. થોડીવારે ઝવેરાનની પેટીની ચોરી કરી તે બહાર નીકળ્યો. આગળ ચાલતાં કાંઈક વિચાર ચતાં તે પાછો ફર્યો. તે ધીમેધીમે મુમતાઝના તંબુમાં ગયો. બરજીવમાં થોરતી મુમતાઝ કાંઈક બડબડતી જણાઈ. તે નજીક ગયો.

“ત્યારે તું સરદાર બનજે ને!” સ્વખાવરથામાં બોલાવણા શબ્દો તેને કાને પડ્યા. તેણે એકદમ શાસ બેચો. મુમતાઝ ઉપર છેલ્લી દૃષ્ટિ ફેંકી તે બહાર નીકળ્યો. ધોડાઓની હારમાંથી એક સફેદ ધોડા લઈ તેના પર સ્વાર થઈ તે આગળ વધ્યો. થોડે જઈ મુમતાઝના તંબુ તરફ દૃષ્ટિ નાખી ધોડાને તેણે એડી મારી. રાત્રીના થોર અંધકારમાં તે દૂર અને દૂર અદૃશ્ય થઈ ગયો.

x

x

x

“જહાંપનાહ! એક ખૂબસૂરત ગુલામ ઓને મેં ખરીદ કરેલ છે. તે સંગીત બહુ સરસ જાણે છે. આપનો દુકમ હોય-તો ફેરીમાં હાજર કરું.” નાવકાએ નમન કરી બાદશાહને ર્ધું.

“ ખુશીથી હાજર કર. ”

બાદશાહી હુકમ મળતાં એક અપ્સરા જેવી વીસ વર્ષની યુવાન સ્ત્રીને લઈ તે કચેરીમાં હાજર થઈ. ગાયન અને નૃત્ય શરૂ કરવાનો તેણે ગુલામ સ્ત્રીને હુકમ કર્યો.

ગુલામ સ્ત્રીએ મુખ પરનો પડદો દૂર કરી બાદશાહને નમન કરી મુજરો કર્યો. ગાયન શરૂ થયું:

‘ ડરતે કંથું મુસાફીર

ઝો વખત આયે આયે—

ગાયનની પહેલો કડી સાંભળતાં જ બાદશાહ ચોંક્યો. એકદમ તે ઊભો થઈ ગયો. તેણે કચેરી બરખાસ્ત કરવાનો હુકમ કર્યો ગુલામ સ્ત્રીને ત્યાં જ રહેવાનું ફરમાન થયું.

મેં પરનો પડદો દૂર થતાં જ બાદશાહને તો કોઈક પરિચિત વ્યક્તિને તે જોઈ રહ્યો છે એમ લાગ થયું હતું. પરંતુ ગાયન સાંભળ્યા પછી તેની ખાતરી થઈ કે ગાયન ગાનારી મુમતાઝ સિવાય અન્ય કોઈ ન હતી; કારણ કે પોતાની રચનાતુ તે પ્રિય ગાયન મુમતાઝ સિવાય કોઈની પાસે કદી પહોં તેણે ગાયું ન હતું.

“ બાઈ તું કોણ છે ? ” બધા માણસો ચાલ્યા ગયા પછી બાદશાહે પૂછ્યું.

“ એક ગુલામ ” બહુ જ શાંતિથી જવાબ મળ્યો.

“ તે તો હું પણ જાણુ છું. હું ત્હારું નામ પૂછું છું. ”

“ મુમતાઝ ”.

“ તું આ ગાયન ક્યાંથી શીખી ? ”

“ એક ગુલામ પાસેથી ”

“ ગાયન બહુ સરસ છે. વારું ત્હારો ઉસ્તાદ તે ગુલામ ક્યાં છે ? ”

“ મ્હારી સામે ” ઘેટડી જેવા અવાજથી મુમતાઝે ધીમેથી કહ્યું. બાદશાહ સાંભળી જ નોંધ રહ્યો.

“ ગુલામ ! તું વળી બાદશાહ ક્યારે જાઓ ? ” મુમતાઝે કટાક્ષથી પૂછ્યું.

“ ગુલામ ! કોણ હું ગુલામ ! મુમતાઝ, ત્હારો ગુલામ તો મરી ગયો. હું તો ઈસ્પહાનનો બાદશાહ છું. ” કોઈક રોષથી પણ મુખ પર હાસ્ય લાવી બાદશાહે કહ્યું.

મુમતાઝે માથું ધૂણાવ્યું.

“ મુમતાઝ ! તું આ હાલતમાં ! ”

“ હા ! હું મુમતાઝ ! એ જ મુમતાઝ ! ગુલામ, ત્હારા નાસી ગયા પછી ત્હારી પાછળ અજબાજબે બહુ જ તપાસ કરી પરંતુ ત્હારો પત્તો ન મળ્યો. છેલ્લા બે વર્ષના દુષ્કાળમાં જૂનમરા અને રોગથી ઘોડાઓ મરી ગયા હું અને અજબાજબ બગદાદ જવા નીકળ્યાં. રસ્તામાં લૂંટારુઓ મળ્યા. અજબાજબ તેમની સામે થતાં ઘાયલ થઈ મૃત્યુ પામ્યા. મને પકડી લૂંટારુઓ અહીં લાવ્યા, અને આ નાયકને ત્યાં ગુલામ તરીકે વેચી. “ મુમતાઝે પોતાની આત્મકથા ટૂંકમાં જણાવી. તેની આંખમાં પાણી આવી ગયાં, અને એ ચાર બિંદુઓ ગાલ પર સરી પડ્યાં.

“ મુમતાઝ ! ત્હારા શબ્દોની પ્રેરણાએ મને કોઈક અજબ ચેતન આપ્યું. કોઈ પણ જોખમે સરદાર બનવા મેં નિશ્ચય કર્યો. ત્હારું દર્શન કરી હું નાસી છૂટ્યો. અહીં આવી

લશ્કરમાં સિપાહી તરીકે જોડાયો. ત્યારા શબ્દો હું દરરોજ યાદ કરતો અને સરદાર બનવા યત્ન કરતો. આખરે બે વર્ષ પહેલાં એક ટુકડીના હું સરદાર થયો. ગઘસાલ લશ્કરી બળવામાં મેં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. બાદશાહને મારી નાખી મેં ગાદી પચાવી પાડી અને હું ગુલામ મટી બાદશાહ બન્યો.” ગુલામે પોતાની કથા પથ્થુ કહી. મુમતાઝ કંઈ જ બોલી નહિ.

“મુમતાઝ! તું જ મ્હારી પ્રેરણાદાત્રી છો. તે જ મને ગુલામમાંથી બાદશાહ બનાવ્યો છે. મ્હારી બાદશાહીને હવે તું નહીં શોભાવે?” બહુ જ અધીરાઈથી બાદશાહ બોલ્યો.

“હું પોતે જ ગુલામ છું. તને શી રીતે શોભાવી શકું?” મુમતાઝે પ્રશ્ન કર્યો.

“હું ત્હારી ગુલામી દૂર કરીશ.”

“શી રીતે?”

“નાયકાને તેણે આપેલી ત્હારી કિંમત પાછી આપીને.”

“શું હું નાયકાની ગુલામ મટી એક ગુલામની ગુલામ બનીશ?”

“નહીં મેં ત્હારા અબ્યાખ્યાનનું ઝવેરાત ચોર્યું હતું. તે જ ઝવેરાત ત્હારી મુક્તિ માટે હું ખર્ચીશ.”

“પછી.”

“હં...”

x

x

x

“મુમતાઝ! આ શું!” એકદમ ગભરાઈને દોડી આવી બાદશાહે પૂછ્યું.

“અબ્યાખ્યાનના ટુકડાનું પાલન.”

“એટલે?”

“અબ્યાખ્યાને મરતાં મરતાં કંઈ હતું કે, ‘બેટા, ગુલામ બનજો પરંતુ ગુલામની પત્ની ન બનજો.’”

મુમતાઝની નસેનસમાં ઝેર વ્યાપી રહ્યું હતું. છેલ્લો શ્વાસ ખેંચતાં તેણે જૂમ પાડી: “ગુ.....લા.....મ.”

વિગ્રહનો જુગાર

મહેન્દ્રકુમાર દસાઈ

[વસંત]

શત્રુઓ ને શર તણા અદિતીય પાસા
નાંખે ધરી વિજયની, ભડવીર આશા,
પ્રાણો તણા પથ્થુ કરી કરતા વિહાર,
છવો રમે સમર વિગ્રહનો જુગાર.

ગુજરાતનો સુકાયેલો સમુદ્ર

અમૃતલાલ વ. પંડ્યા

આખા એશિયાના ભૂગોળ અને ઇતિહાસમાં ગુજરાતના આગળે એક અનોઝ બનાવ બની ગયો છે. હાલ નવા કચ્છનું મુલ્ય છે, તમા હજાર વર્ષ પૂર્વે દરિયાનાં મોઝન ઉઠાળા માગતા પૂર્વ દિશાએથી ફેણેલું કુવાગકા અને બનામના નીચે એમાં કુવાતાં, ઇશાન ખૂણમાં લુણી પોતાના ખાગ પાણી એમાં રેડતી અને ઉતરે, આખા આયાવર્તને પવાળતી આવતી સરસ્વતી આ સમુદ્રનો મંગમ સાધતી આ સમુદ્ર કચ્છને ફરતો વીંટળાઈ વળતો અને તેની એક પટી ઝાલાવાડના નીચા ભાગે અને ભાલને ઢાકતી ખલાતના અખાતને જઈને મળતી. ગુજરાત અને કાશિયાવાડને જુદા પાડનાર આ સામુદ્રધુનીના અવશિષ્ટરૂપે નળ સંગેવર હાલ પણ મોજુદ છે. આ પ્રમાણે પ્રાચીનકાળમાં વહિયાવાડ આજની જેમ દ્વીપકલ્પ ન હતું રચયુક્તના જુનાગઢના ખડક-લેખની ૨૪ મી લીટીમાં સુગન્ધને દ્વીપ કહેલું છે. નળકામાં હાલ પણ ન્યાત્યા વહાણોને લાગરવાના કાણાવાળા પથ્થરો મળી આવે છે. આમ ગુજરાતના દરિયાકાંઠાનું નાક ખલાત આગળ ન હતું પણ તેની ઉતરે છેક લુણીના મુખ નજીક હતું મારી માન્યના પ્રમાણે ‘અપગન્ત’ પ્રદેશનો વિસ્તાર શૂર્પારકથી લુણીના મુખ સુધી હતો શૂર્પારક અને ભરકચના વહાણો નળની સામુદ્ર ધુનીમાં થઈ કચ્છના રણના વિસ્તારમાં આવળ કરતા. આ પ્રમાણે, કેવળ દક્ષિણ-ગુજરાત જ સમુદ્રકાંઠે હોય તેમ નથી પણ ઉત્તર-ગુજરાત (આનર્ત) પણ વહાણવટાનું કેન્દ્ર હતું.

કચ્છના રણના સમુદ્રની બીજી વિગેષના એ હતી કે આર્થ જાતિની પવિત્રતમ નદી સરસ્વતી એમાં પોતાના નીચે કાયવતી એજ કારણે પુગણકારોએ સરસ્વતી નદીને છેક ખલાત અને સોમનાથ પાટણ સુધી લખાતી છે. વૈદિક સંસ્કૃતિ સરસ્વતીના તીરેજ ફાળી હતી. એના પ્રવાહ માગફતે કચ્છના રણના મુદ્રમાં ફરતાં ગુજરાતનાં વહાણો આખા આયાવર્ત અને સપ્તમિધુમાં ફરી વળતા સિંધુ કરતાય પહોળો એવો એનો સુક્રો પટ દક્ષિણ-પગ્નથી રજપુતાના અને સિંધની વચ્ચે પસાર થતો કચ્છના રણમાં સમાઈ જતો હાલ પણ દેખાય છે. કારકાથી હરિતનાપુરનો રાજમાર્ગ એના કાંઠે કાંઠે જતો હોવાની નોંધો મહાભારત અને ભાગવત પુરાણમાં મળે છે.

આ સમુદ્રમાં દેશદેશાવરોનાં વહાણો આવી ગુજરાત સાથે દિંદની સમૃદ્ધિની આપ સે કરતાં પોણોસો વર્ષ ઉપર રણમાં વવાણીઆ પામે રેતીમાં દટાયેલું એક જૂનું વહાણ મળી આવ્યું હતું કચ્છમાં છેદલા સૈકામાં થયેલા ધગતીકપો વેળા રણના વિસ્તાર પર જૂનાં વહાણોના અવશેષો બદાર ફેંકતા જોવામાં આવ્યા હતા અત્યાગ્રમીમાં આને કાંઠે ૧૭ પુગનની બદરાના અવશેષો શોધી શકાયા છે. કાશિયાવાડને કિનારે વવાણીઆ, મૂવવાદર અને ઝોંઝવાડા; ઉત્તર-ગુજરાતના તટપ્રદેને કુરર (કોલાપતન), બોરોવ અને જૂનું પીપરાગુ; સિંધના કાંઠે વિરાવન, બાહીઆરી, વીનગડ અને વેગાઉગડ, કચ્છની ઉતરે બીટારો, ઝારી, નીરોના, સખપન અને સિંધડી; પચ્છમએટમાં ડોઢ, ડોહી અને કાગવાડો.

આજથી હજાર વર્ષ પૂર્વે આ સમુદ્રમાં છીછરું પાણી હતું. સને ૧૦૨૦ માં મહમૂદ ગીઝની સોમનાથને બાંગી બીમને કેદ પકડવા કચ્છ ગયો ત્યારે આ સમુદ્ર તેને નડ્યો હતો. તે વેળા નળ સામુદ્રધુનીમાં પણ છીછરું પાણી હતું. મહમૂદ નહેરવાલાથી સોમનાથ ગયો ત્યારે આ તેને ઓળંગવી પડી હતી.

ઈ. સ. ૬૪૦ માં દિંદિમાં આવેલા ચીના મુસાફર યુવાન ઝ્વાંગને મહીકાંઠાથી ગુજરાત તરફ જતાં આ સમુદ્ર દેખાયો હતો.

રણુની પહેલા તથા બીજા સૈન્ય (ક્ષત્રપક્ષ) ની હકીકત પેરીપ્લસના યાત્રાવર્ણનમાં આપેલી છે. આ સમયે તેનો કેટલોક ભાગ છીછરો થઈ ગયો હતો તે છતાં તેમાં વહાણો આવન કરતાં.

ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈન્યમાં ગુજરાત ઉપર ઝીક મીનાન્ડર—જે બીક યાદ મિલિન્ડ કહેવાયો—રાજ્ય કરી ગયો છે. પાલીમંથ 'મિલિન્ડ પર્વદ'માં સુરઠ, સુવીર અને ભરુકચ સાથે કોલાપાતન નામનું એક વધુ બંદર ગણાવેલું છે. આ 'કોલાપાતન' * બંદર હજી સુધી જડ્યું નહોતું. કચ્છના રણના સાગરકાંઠે પુરાતત્ત્વ સંશોધન કરતી વેળા પહેલવહેલું આ બંદર મને હાથ લાગેલું. સિદ્ધપુર અને અણહિલવાડ પાટણને સ્પર્શતી સરસ્વતી ઉદ્દે કુવારકા નદી જ્યાં રણુનો સંગમ સાથે છે ત્યાં કુંવરગામ પાસે આ બંદર આવેલું છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૭માં દિંદિ છોડતી વેળા આલેક્ઝાન્ડરનો કાફલો આ સમુદ્રમાં થઈ પસાર થયો હતો એમ તેના મીક સાથીદારોના અહેવાલોમાં લખેલું છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦ મા સૈન્યમાં પેલેસ્ટાઇનમાં સોલોમન નામે એક પ્રતાપી રાજા થયો છે. આ રાજા ઓદીર નામના કાઈ દેશવરના બંદરે સોનું લાવવા વારંવાર વહાણો મોકલતો હોવાની વિગત બાર્થજલમાં કેકેકેણે આપી છે ઘણાગણ વિદ્વાનો સિંધ પાસે આવેલા પ્રાચીન દેશ સૌવીરને ઓદીર માને છે. યુવેનઝ્વાંગની મુસાફરી, કામસ્ય અને મહાભારતમાં આપેલાં સૌવીરનાં વર્ણનો પરથી જણાય છે કે સિંધુ નદીની પશ્ચિમનો મુલક સિંધુદેશ અને પૂર્વનો સૌવીર કહેવાતો. મિલિન્ડપર્વદગ્રંથમાં સૌવીર બંદરનું નામ આવે છે. મુલસ્થાન (મુલતાન) સૌવીરમાં હતું એમ આલ્બેર્ટનીએ લખ્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે સિંધુ નદીના પૂર્વકાંઠે ઉત્તરે મુલતાનથી માંડી દક્ષિણે કચ્છના રણના સમુદ્ર સુધી સૌવીરનો વિસ્તાર હતો. પૂર્વ બાજુએ હુણીના પ્રવાહ પાસે એ આનર્તને સ્પર્શતો. કર્નીમામે તો વળી સૌવીરની સીમાને ઘર સુધી લંબાવી છે. સૌવીરની દક્ષિણ સીમા માત્ર સમુદ્રના કાંઠે (કચ્છના રણુનો સમુદ્ર) હતી માટે સૌવીર બંદર પણ ત્યાંજ હોય તે દેખીતું છે. આમ બાર્થજલમાંનું ઓદીર (સૌવીર) કચ્છના રણના સમુદ્રનું એક બંદર સિદ્ધ થાય એ વાત ઉત્તર—ગુજરાત માટે ઓછા ગૌરવની નથી. સોલોમનનાં વહાણો ઓદીરથી સોનું લઈ જતાં તે વળી જૂના પીપરાળા પાસે જે પુરાતન બંદર મને મળી આવ્યું છે ત્યાંથી પરદેશ સોનું ચડતું એમ લોકવાયકા કહે છે. અરાવલ્લીના પર્વતમાંથી અવાહિત થતી નદીઓની રેતીમાં સોનું હોય છે. અગાઉ લોકો પુષ્કળ પ્રમાણમાં આ સોનું કાઢતા. મીક મુસાફરો પ્લીની

* 'કોલા' આ શબ્દ સંસ્કૃત નથી. દ્રવિડ ભાષાઓ પ્રમાણે એનો અર્થ 'પશ્ચિમ દિશા' થાય છે. પાતનનો અસદ્ય અર્થ* બંદર હતો. સિંધ અને પંજાબમાં દોડકાના રાક્ષા પદ ઉપર જે વહાણ લાંગરવાની તૂટી જમાઓ છે તે દલ પણ પટણ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે કોલાપાતનનો અર્થ 'પશ્ચિમ દિશાનું બંદર' એવો માય છે.

અને હોરોડોટસે આ વિસ્તારમા મોનું નીકળતુ હોવાની વિગતો લખી છે હજુ પણ હિંન્ના મ્યુઝિયમોમા અગવલ્લીના આ મોનાની જૂની વસ્તુઓ જોવા મળે છે

ઇતિહાસસંશોધકો કહે છે કે ઈ સ પૂર્વે યાદમા કે પદમમા સૈકામા મહાભારતનુ યુદ્ધ થયુ હતુ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂયમા ભાગ લેવા શ્રીકૃષ્ણ ગયેના ત્યારે તેમની ગેરહાજરીમા આશુના પૃથ્વાભાગમા આવેના સાહવદેશના નૃપતિ સાલ્વે દ્વારમા નગરી પર હલ્લો કર્યો હતો શ્રીકૃષ્ણે હરિતનાપુરથી આવી સાલ્વ દેશપર ચડાઈ કરી આશુની નજીમમા પ્રસરેલા સમુદ્રમા સાહવનો વધ કર્યો હતો આખા મહાભારતમા આ એટલું ઇન્કારો કંઈના રાણાના સમુદ્ર વિષેનો મળે છે

મહાભારતકાળપૂર્વે આ સમુદ્ર રાણાના દાવના નિસ્તાર કરતા વધારે વિસ્તૃત હતો. ઉત્તર-ગુજરાત, મારવાડ અને સિંધનો કેટલોય ભાગ તે વેળા એના મોઝાઓ તલે ઢમકલો હતો * રક્ષપુગણાતગત શ્રીમાળમહાત્મ્યમા લખેલુ છે કે શ્રીમાળના પ્રેશ ઉપર અગાઉ સમુદ્ર હતો અર્જુદાસ્યના પૃથ્વાભાગમા આવેલા આ નિસ્તાર ઉપર ભૂચ દત્તાદિ ઋષિઓની ઈચ્છા થઈ એટલે તેમણે સૂર્યને સ્તુતિ કરી સૂર્યે પોતાના પ્રખર તાપથી આ પ્રદેશપરના સમુદ્રને સૂકવી નાખ્યો પછી જૂથ, ગૌતમ ઇત્યાદિ ઋષિઓએ ત્યા આશ્રમે આપ્યા તે આમ ધીમેધીમે શ્રીમાળનગરી વસતી ગઈ શ્રીમાળની પાડોશના નિસ્તારોના ખડકોપર અદ્વાપિ દરિયાઈ પાણીના ઘસારાના ચિન્હો નજરે પડે છે

જે વેળા સિંધુની ઉપત્યકા મોઢે નેડેરો, ઇન્ડોરો ઇત્યાદિ શ્રીગંપન્ન પ્રાગૈતિહાસિક નગરો વડે શોભતી હતી તે વેળા આ સમુદ્ર હુણીની ખીણમા છેક યાલોના સુધી પ્રસરેલો હતો બાલોત્રાતુ ખાઈ સરોવર હાલ પણ એના અવશેષરૂપે મોલુદ છે. જૂના બાળમેરમા વદાણો લાગરવાના તેમ હુણીના પ્રવાહમા તેમની આવળ થતી હોવાના ચિન્હો એમોટને સાપડ્યા હતા ઉત્તરે આ સમુદ્ર સરસ્વતી અને સિંધુની ઉપત્યકાઓમા દૂર સુધી પેંમી ગમેલો હતો મેજર હેગે માપણી કરી સરસ્વિ કાલુ છે કે સિન્ધનો કેટલા દુર વર્ષે માપલની ગતિથી સમુદ્રમા આગળ વધી રહ્યો છે હેદગબાદ-સિંધથી મારવાડ જકશન અને મહેમાણા થઈ દેનની જે લાઈન વીરમગામ આવે છે તે આ સમુદ્રનો પ્રાગૈતિહાસિક કાળનો કંડો દાખવે છે

રાગે પોતાના માણુ વડે સમુદ્રને સૂકવી નાખ્યો હતો આ રામાયણમાંની આખ્યાયિકા કંઈના રાણા સમુદ્રને જ બધમેસની આવે છે સુદકાંડના ૨૩ મા સર્ગમા લખ્યુ છે કે ગમે જે સમુદ્રને સૂકવ્યો હતો તેના ઉત્તરે મિંધનો પ્રવાહ વહેતો હતો અને આબીગતિ વસત્રાટ કરતી હતી મહાભારત અને ઓકોની નોંધપોથીઓમા આબીરોને કંઈના રાણાની ઉત્તરે સરસ્વતીની ઉપાત્વમા નિવાસ કરતા વખવામા આખા છે

રામથી ૩૭ પેઢી પૂર્વે સૂર્યવગમા સત્યવત રાગ થયો હતો તેના મમયમા નિધામિત્ર પોતાના ગંભયનો ત્યાગ કરી સરસ્વતીના ગુણ ઉપર કંઈના રાણા સમુદ્રતોરે તપ કરવા લાગ્યા આ વેળા આખા આર્યાવર્ષ ઉપર અનાટિના પગિણામે ૧૨ વર્ષના કાગમા દુષ્કાળના ઓળા પથરાયા સરસ્વતીનુ વહેણ સૂકાઈ ગયુ ઋષિઓ બ્રુએ મરવા લાગ્યા ને તેમની પામેથી વેરો બોવાયા પગિણામે આયમરકૂનિએ પશ્ચિમ હિન્ધી પૂર્વે હિન્ધ તરફ પ્રયાણ કર્યું ને ગગા યમુનાના પ્રદેશો તેમણે આબાદ કર્યા આ દુષ્કાળ વેળા રાગ સત્યવતે વિશ્વામિત્રના કુટુંબનુ

* એયરાણી જનસના મુખ સુધી તથા પાટણની ઉત્તરે કારમૂમિએ આવેલી છે પુરાકાગમા ઉત્તર-ગુજરાત પર ફરી વળતા સમુદ્રની આ નિશાનીઓ છે એમ ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓનુ માનવુ છે

પોષણ કૃત્યું હતું. એના બદલામાં વિશ્વામિત્ર પાસેથી વરદાન મેળવી સત્યવત સહેલે સ્વર્ગે ગંગયો હતો.

સત્યવતથી ૧૯ પેઢી પૂર્વે કુવલાશ્વ કરી મહાન રાજા થયો હતો. તેના રાજ્યકાળમાં કચ્છના રણુના સમુદ્રતીરે આપેલા ઉત્તમ પ્રદેશમાં ઉત્તંગ આદિ ઋષિઓ તપશ્ચર્યા કરતા હતાં. મધુવનમાં મેથુરાનગરી વસાવનાર મધુનો પુત્ર હુંધુ તેના અપકૃત્યોને લઈ પ્રજામાં રાક્ષસ તરીકે પંકાયો હતો. પુરાણો કહે છે તેમ તે ઉત્તમ પ્રદેશના સમુદ્રમાં જઈને પેઠા. એટલે એના આગમનથી ત્યાં પ્રત્યેક ધરતીકંપ થવા લાગ્યો. પર્વતો અગ્નિ વરસાવવા લાગ્યા ઋષિઓ સમગ્રતા કે આ ઉપદ્રવનું કારણ હુંધુ છે એટલે તેમણે તેનો વધ કરવા મહારાજા કુવલાશ્વને વિનંતિ કરી. કુવલાશ્વે સમુદ્રની રેતીમાંથી હુંધુને બાળી તેનો વધ કર્યો અને ત્યારથી પ્રજામાં કુવલાશ્વ હુંધુમાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આ બનાવને પાર્ણટર વગેરે બધા પુરાણસંશોધકો કચ્છના રણુના સમુદ્રના મુકાવાના કારણ તરીકે સ્વીકારે છે.

કુવલાશ્વથી ૬ પેઢી પૂર્વે મનુપુત્ર ઇક્ષ્વાકુ થયો હતો. એનું પાટનગર આ સાગરને કાંઠે સિંધુના એક મુખ ઉપર પોટલક નગર હતું. ઔકાના સમય સુધી એ આબાદ હતું અને એનું નામ તેમણે પાટલ (Patāl-તેના ઉપરથી એના પ્રદેશનું નામ Patalene) બદલવાનું છે. વિદ્વાનો કહે છે કે હાલ જ્યાં હંદ્રાબાદ-સિંધ છે ત્યાં એ હતું. તે વેળા આ પ્રદેશ દરિયાના કાંઠે હતો. તિબેટના બૌદ્ધ સાહિત્યમાં નોંધેલું મળી આવે છે કે ઇક્ષ્વાકુના આ પાટનગરમાં જ શાક્યોના પૂર્વજોનો સર્વવંશમાં જન્મ થયો હતો ને આંતરકલહને અંતે તેઓ પોટલક છોડી ઉત્તર હિંદમાં નેપાલની તરાઈ (બેજવાળો પ્રદેશ) માં જઈ વસ્યા હતા.

સર્વવંશના શિરોશ્ચળ એ જ ઇક્ષ્વાકુના એક પુત્ર કુરો સુરાબ્દ્રમાં કુરાચક્ષી નગરી ની તેને પાટનગર બનાવી હતી. આનર્ત, રેવત ઇત્યાદિ નૃપતિઓ એ જ કુશળતિના હતા. જના રણુના સમુદ્રને કુશળતિએ પોતાના સાગરસાહસોનું કેન્દ્ર બનાવ્યો અને પરિણામે આ નતિ છેક પશ્ચિમ એશિયા સુધી ફેલાવો પામી. બાઈબલમાં એમનો યશવિસ્તાર Cushites એટલે કુશના પુત્રો તરીકે મળી આવે છે.

આ પ્રમાણે આપણે ગુજરાતના આ અલોપ થયેલા સાગરના ઇતિહાસની ઊંડો તપાસ છેક આર્યોના રાજ્યવંશના પ્રારંભ સુધીની લીધી. એની પૂર્વેની મહિતી ઘણી ઝાંખી મળી આવે છે. વેદો તથા પુરાણોમાં વરણને પશ્ચિમ સમુદ્રનો અધિપતિ કલો છે. વરણની સાથે સંબંધ ધરાવતાં તીર્થો મહાભારતમાં ગુજરાત, સુરાબ્દ્ર અને સિંધના સાગરકાંઠે દર્શાવેલાં છે. આ ઉપરથી સમગ્રતા છે કે વરણનું રાજ્ય આ પ્રદેશમાં એટલે કે કચ્છના રણુના સમુદ્રની આબુઆબુ પ્રસરેલું હતું. વરણના નામ ઉપરથી તેનો સમુદ્ર પણ વરણ સમુદ્ર કહેવાતો હતો. વરણનું પાટનગર બેખીલોનિવાની મુખાનગરીમાં હતું. લગભગ બધા પ્રાચીન પુરાણોમાં મુખાના અક્ષાંસો આપેલા છે. આ પ્રમાણે આપણને જાણ છે કે કચ્છના રણુના સમુદ્રથી માંડી ઇરાની અખાત સુધીના પ્રદેશોનો શાસક વરણ હતો અને દરિયાનો આ વિસ્તાર વરણ સમુદ્ર રહ્યો હતો.

* કાઠિયાવાડ અને કચ્છના ગેઝીયટિમાં રણુની વિવિધ વાંચનાં જગ્યાઓ કે તેનો સમુદ્ર મુકાવાનું મૂળ કારણ આ પ્રદેશમાં અવારનવાર આવના ધરતીકંપો જ હતા. હજી પણ કચ્છના પર્વતોના પેશાગમાં જ્વાળા બમ્કયા કરે છે. અથા વર્ષે એની અસરથી જ પાણિયાદમાં આંચકા આવ્યા હતા. આખ્યાનોની સત્યતા એવા પ્રસંગો ઉપરથી જ સિદ્ધિ થાય છે.

આની પૂર્વેના ઇતિહાસ માનવનોંધમાં મળતો નથી. હા, જૂસ્તરશાસ્ત્ર તેને કષ્ટક અંશે પૂરો પાડે છે. સિંધ તથા રજપુતાના વચ્ચે આવેલું યળપારકરનું રણ એક વેળા સમુદ્રનું તળિયું હતું એ સિદ્ધ થયેલી વાત છે. વળી રજપુતાનામાં સાંભર, આલોત્રા ઇત્યાદિ ઘણાં ખારાં પાણીનાં સરોવરો છે જે પુરાકાળમાં એ પ્રદેશોપર ફરી વળતા સમુદ્રના અવશેષ રૂપે મનાય છે. બ્લેન્ફોર્ડ નામના જૂસ્તરશાસ્ત્રીએ આ વિસ્તારોમાં ફરી આ અલોપ થયેલા દરિયાના અવશેષોની તપાસ ચલાવી હતી તેણે જણાવ્યું છે કે હિંદના જૂસ્તરશાસ્ત્રનો રજપુતાના-સમુદ્ર એ બીજું કંઈ નહીં પણ વધુ વિસ્તૃત કચ્છના રણનો સમુદ્ર હતો. રજપુતાના-સમુદ્ર અરાવલ્લી અને હાલા પર્વતો વચ્ચે હીલોળા લેતો ઉત્તર ગુજરાત, પશ્ચિમ રજપુતાના અને સિંધની જમિ ઉપર ઘૂઘવ્યા કરતો. એમાં ત્રણ મોટા અને અનેક નાના ખેટો હતા. પારકર દ્વીપકલ્પથી માંડી જેસલમેર સુધીનો જોયો પથરાળ પ્રદેશ, કચ્છ અને સુરાષ્ટ્ર આ મોટા ખેટો હતા પાવાગઢનો ડુંગર અને બીજા કેટલાક ન્હાના પર્વતો એના નાના ખેટો હતા.

રજપુતાના-સમુદ્રના અસ્તિત્વવેળા હિંદમાં માનવજાતિ હતી કે કેમ તે હાલ કહી શકાય નહિ. અવિનાશચંદ્રદાસે 'Rigvedic India' માં એમ પ્રતિપાદિત કરવા પ્રયામ કર્યો છે કે આ રજપુતાના-સમુદ્ર વૈદિકકાળમાં પણ હતો તે વાત ખોટી હોઈ પાયા વગરની છે. આ સિદ્ધાંતને જૂસ્તરશાસ્ત્રનો જરા પણ ટેકો નથી.

કચ્છના રણના સમુદ્રના અસલ રૂપ એવા રજપુતાના-સમુદ્રની ઉત્પત્તિ તપાસવી પણ અહીં રસપ્રદ થઈ પડશે.

લાખો વર્ષ પૂર્વે ગંગા અને સિંધુનાં મેદાનો ઉપર એક મહાસાગર ઘૂઘવતો હતો. ઉત્તરે તે મધ્યએશિયા સુધી પ્રસરેલો હતો જ્યાં ગોખીનું રણ અને અરબ સમુદ્ર હાલ પણ તેના પૂર્વ અસ્તિત્વની સાક્ષી આપી રહ્યાં છે પશ્ચિમે એનો વિસ્તાર કાશ્મિરન અને કાળાસમુદ્રના માર્ગે છેક મધ્યયુરોપ સુધી હતો. આરબસ, ટોરસ, કોકેશસ અને હિમાલયની પર્વતમાળાઓ આને તળિયે હતી. જૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ આને Tethys—ટેથીસ સમુદ્ર કહે છે. એની દક્ષિણે અરાવલ્લીની હારમાળા હતી અને હિંદી દ્વીપકલ્પ લેમુરીઆ ખંડ મારકત આફ્રીકા સાથે સંધાયેલો હતો. કાળાંતરે પ્રચલ ધરતીકંપોની પંપરાઓ આવી અને તેની અસરથી ટેથીસ મહાસાગરનું તળિયું જોડ્યું આવતાં આરબસથી હિમાલય સુધીની પર્વતમાળાઓ રચાઈ. પર્વતોની આ લીંતો જીલી યતાં ટેથીસ મહાસાગર અનેક ખડોમાં બહેંચાઈ ગયો. રજપુતાના સમુદ્ર પણ આમ જ રચાયા હતા.

નહી

‘કુમાર’

પાછું જોયા વગર સરતી સર્વદા સર્વ કાળે
ધોઈ મેલાં કુટિલ ઉરની કાલિમા, લબ્ય જાળે,
હૈયે ચાંપી નિજ ઉદરમાં લેહ વિના સમાવે
આપે શુદ્ધિ પરત સરિતા સામ્ય દષ્ટિ સુહાવે.

જરૂરિયાત ઉત્પાદન અને વ્યવસ્થા

નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ

અદારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ઇંગ્લાંડમાં ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિની શરૂઆત થઈ, અને એ સદીના અંતસુધીમાં તેમજ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં તો એ ક્રાન્તિનું મોજું આખા યુરોપ ઉપર ફરી વળ્યું. નવી દુનિયાએ પણ એ ક્રાન્તિનાં આદેશનો અનુભવ્યો, અને જૂની દુનિયા સાથે મળી દરિદ્રાર્થ થતી હોય તેમ અમેરિકા પણ ઔદ્યોગિક પ્રગતિમાં આગળ ધપવા લાગ્યું.

ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ એટલે યાંત્રિક ઉત્પાદન અને જરૂરિયાત ઉત્પાદનના યુગની શરૂઆત. યાંત્રિક ઉત્પાદન હમેશાં જરૂરિયાત ઉત્પાદનમાં પરિણમે છે, અને જરૂરિયાત ઉત્પાદનનું વલણ હમેશાં ઔદ્યોગિક એકીકરણ તરફ કે ભૌગોલિક શ્રમની વહેંચણી તરફ હોય છે.

ઔદ્યોગિક એકીકરણ એટલે કોઈ પણ એક પ્રકારના ઉદ્યોગનું એક જગ્યાએ કેન્દ્રિત થવું, એ જ જગ્યાએ એ ઉદ્યોગનો વિકાસ થવો. જેવી રીતે અમદાવાદમાં સુતરાઉ કાપડની મીસોનો ઉદ્યોગ, કલકત્તામાં રણની મીસોનો ઉદ્યોગ અને જમશેદપુરમાં લોહાનો ઉદ્યોગ એકત્રિત થયો છે, વિકાસ પામ્યો છે અને મંગીનપણે રિચર થયો છે.

યંત્રના આગમન પહેલાં આ જાતનું ઔદ્યોગિક એકીકરણ લગભગ નહોતું. જેમજેમ યંત્રનો, શ્રમની વહેંચણીનો, ઉદ્યોગોનો, જરૂરિયાત ઉત્પાદનનો, વિનિમયનાં સાધનોનો અને આંતરરાષ્ટ્રિય વિનિમય અને વ્યાપારનો વિકાસ થતો ગયો તેમતેમ ઔદ્યોગિક એકીકરણ મજબૂત થતાં ગયાં. આજનો યુગ વિશિષ્ટતાપ્રધાન છે. વિશિષ્ટ પ્રકારનો શ્રમ, વિશિષ્ટ પ્રકારનાં યંત્રો, વિશિષ્ટ પ્રકારના ઉદ્યોગો અને ઉત્પાદનનું એકીકરણ એ અર્વાચીન-આર્થિક ઉત્પાદનની વિશિષ્ટતા છે.

ઔદ્યોગિક એકીકરણના મૂળમાં યંત્ર અને જરૂરિયાત ઉત્પાદન રહેલાં છે, પણ એ એકીકરણની ભૂમિકા પાછળ પ્રાકૃતિક, આર્થિક અને રાજકીય કારણો રહેલાં હોય છે. અમુક જગ્યાએ કયા પ્રકારનો ઉદ્યોગ એકત્રિત થશે તેનો આધાર તે જગ્યાની આબોહવા, કાચા માલનું ઉત્પાદન, પ્રાકૃતિક શક્તિની સકયતાઓ, શ્રમની સંખ્યા અને ગુણ, બજારની મર્યાદા અને શક્યતાઓ, મૂડી મળવાની સકયતાઓ, અને રાજકીય વાતાવરણ, રાજકીય પરિસ્થિતિ, આર્થિક ઉદ્યોગો તરફ રાજ્યની નીતિ અને વલણ, તથા વિનિમયનાં સાધનોની સકયતા પર રહે છે. જે ઉદ્યોગોના ઉત્પાદનની માંગ સર્વવ્યાપી હોય છે, સતત હોય છે અને રિચર હોય છે તેવા ઉદ્યોગોનું જ એકીકરણ અને જરૂરિયાત ઉત્પાદન શક્ય બને છે. જે વસ્તુઓનું બજાર માત્ર સ્થાનિક કે ધણું જ મર્યાદિત હોય, વસ્તુ એકદમ બગડી જાય તેવી હોય, વસ્તુ માત્ર અમુક સમય માટે જ લભ્ય હોય તેવી વસ્તુના ઉત્પાદનનું એકીકરણ સંભવતું નથી.

ઔદ્યોગિક એકીકરણના ફાયદાઓ તેમજ ગેરફાયદાઓ પણ છે. ઉત્પાદનની આ પદ્ધતિમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ મજા જ મંગીનપણે અને રિચરતાથી થાય છે. ઉદ્યોગ જમીન ગયા પછી તેની સામે નવો ઉદ્યોગ દરિદ્રાર્થમાં ટપી શકતો નથી. પ્રૌઢ યંત્ર મૂલ્યેલા ઉદ્યોગની સાખ; તેમાં શેકાયેલ શ્રમના વિશિષ્ટ ગુણો; તેને મળતો મૂડીનો સતત પ્રવાહ કાચા માલ ઉપર જમાવાયત્ર તેનો કાચું અને કાચો માલ સતત મેળવવાની તેની શક્તિ... ધાન ઉદ્યોગ સાથે ખીસવેલા ગૌણ ઉદ્યોગોની દરિત; ઉત્પન્ન થતા માલની નિકાસ મારે પડેલી અને

આંતરરાષ્ટ્રીય જગતમાં પર તેને મળેલું પ્રભુત્વ; તે ઉદ્યોગને લગતી શોધખોળો અને પ્રગતિની શક્યતાઓ—આ બધા જન્મદાન ઉત્પાદનના અને ઔદ્યોગિક એકીકરણના ફાયદાઓ છે. પણ આ પ્રયાત્ની પાછળ મૂડીવાદ, સામ્રાજ્યવાદ અને શ્રમજીવીઓ, ગરીબો તથા નિર્બળ રાષ્ટ્રોનું શોષણ રહેલાં છે. આ પ્રયાત્ની આંતરરાષ્ટ્રીય સુલેહ અને શાન્તિ વ્યવસ્થાને બદલે રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે જીવલેણ દરિદ્રાર્થ અને વૈભવસ્ય ઊભાં થયાં છે. આજે જગતમાં જે અશાન્તિ અને દુઃખ વ્યાપેલાં છે તેને માટે ઉત્પાદનની આ પ્રયાત્ની જોખમદાર નથી. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કોઈ પણ એક જ પ્રકારના ઉદ્યોગનું રાષ્ટ્રની અંદર અંતીમ એકીકરણ રાષ્ટ્રને માટે હાનિકારક છે; એક જ ઉદ્યોગનો આપો એકદેશીય વિદ્યાસ રાષ્ટ્રને નિર્બળ અને પશુ બનાવનારો છે. તેનાથી રાષ્ટ્ર અન્ય રાષ્ટ્ર ઉપર અવલગતાઈ બને છે; માટે ન્યાસુધી જગત આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના અને વ્યવહારના આદર્શને આંતરરાષ્ટ્રીય સાતબાવ, આંતરરાષ્ટ્રીય સમાનતા અને અનાદિમણના આદર્શ સાથે એકરૂપ ન બનાવી શકે ત્યાંસુધી ઔદ્યોગિક એકીકરણો અને જન્મદાન ઉત્પાદનો વિશ્વકલહોનાં મૂળ રૂપે છે.

જન્મદાન ઉત્પાદન કેવી રીતે શક્ય બનાવવામાં આવે છે અને તેની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની હોય છે તે પ્રશ્નની વિગતો પણ જાણવાજોવી અને રસમય છે.

જન્મદાન ઉત્પાદન એટલે જહોજા પ્રમાણમાં મૂડી અને મજૂરીનું રોકાણ. ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ પહેલાં માનવી પોતાના જોજારથી મર્યાદિત પ્રમાણમાં ઉત્પાદન કરતો. મૂડીના રોકાણનો પ્રશ્ન ખામ મંદત્વનોજ નહોતો અને મજૂરી ધણુંખડું કુટુંબનાં માણસોથી જ પૂરી પડી જતી; જ્યારે આજના જન્મદાન ઉત્પાદનમાં મૂડીનું રોકાણ ઘણી જ મદત્વની બાબત છે તેમજ શ્રમની મંપ્યા અને શુણ્ણ પણ તેટલાંજ મદત્વનાં છે. જન્મદાન ઉત્પાદનની મૂળ શક્યતા યત્રમાં રહેલી છે પણ તેનો વિકાસ અને પ્રગતિ તો મંયુક્ત મૂડીની પ્રયા ઉપર ઉત્પાદનની અને વ્યાપારની જે યોજનાઓ ઘડાવા લાગી તેને જ આભારી છે.

મંયુક્ત મૂડીની પ્રયા એટલે, કાર્ષ પણ ઉદ્યોગ, ઉત્પાદન કે વ્યાપાર માટે મૂડીના જે ભંડોળની જરૂર હોય તે એક વ્યક્તિથી નહિ પૂરી પાડતાં, સમાજની અનેક વ્યક્તિઓ પાસેથી એકઠી કરવામાં આવે છે. આજના ઉત્પાદનમાં કંગોડોની મૂડીનું રોકાણ કરવું પડે છે. તેટલું મોટું રોકાણ એક જ વ્યક્તિથી શક્ય નથી અને કદાચ શક્ય હોય તો તેમાં અસાધારણ સાદસ અને જોખમ રહેલાં છે. સાધારણ રીતે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે એક જ જાગીદારો આવું જોખમ ખેડવા તૈયાર થતા નથી. ઉદ્યોગને માટે જોઈતી મૂડી મંયુક્ત મૂડીની પ્રયાથીજ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં મૂડી આપનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિની જોખમદારી મર્યાદિત હોય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ જેટલા પ્રમાણમાં મૂડી આપી હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેને વ્યાજ અને ઉત્પાદન કે વ્યાપારમાંથી રહેતા નફાનો ભાગ મળે છે.

જન્મદાન ઉત્પાદન સાથે નાના ઉદ્યોગો દરિદ્રાર્થમાં ઊભા રહી શકતા નથી. શૂદ્ધઉદ્યોગો યાંત્રિક ઉત્પાદન સાથે કદાપિ દરિદ્રાર્થમાં ટકી શકે જ નહિ. જન્મદાન ઉત્પાદનમાં શ્રમની, મૂડીની અને વખતની ખચત યાય છે. આ પ્રકારનું ઉત્પાદન ધણુંખડું વધતી જતી પેદાશના નિયમને બાધિત હોવાથી તેનો દિનપ્રતિદિન થતો વિકાસ અને પ્રગતિ ઓછી ને ઓછી ઉત્પાદન-કિંમતે માલ આપી શકે છે. શક્તિનાં પ્રત્યેક વધતાં જતાં પ્રમાણે તેની કિંમત ઘટતી જાય છે. કાચો માલ ખરીદવામાં અને ઉત્પન્ન થતો પાકો માલ વહેંચવામાં પુષ્કળ ફાયદો મળે છે. ખરીદી જન્મદાન યાય છે, અને ગમેતેટલે દુગ્ધી અને ઓછી કિંમતે યધ શકે છે. તેવીજ રીતે ઉત્પન્ન પણ જન્મદાન યાય છે, તેનું મોટા પ્રમાણમાં વેચાણ કરી શકાય છે, અને તે દરદરના જગતમાં મોકલીને ઓછી કિંમતે વેચી શકાય

છે. જાહેરખબરો પાછળ, પ્રચાર પાછળ અને નવી નવી શોધખોળો પાછળ પુષ્કળ ખર્ચ કરી શકાય છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ સાથે ગૌણ ઉદ્યોગો વિકસાવી શકાય છે. આ બધા કાયદાઓ માત્ર જરૂરયાત ઉત્પાદનથી જ અનુલવી શકાય છે, પરિણામે ગૃહઉદ્યોગો તેની સામે ટક્કર ઝીલી શકતા નથી; તે ધીમેધીમે હાર્યા જાય છે અને નાશ પામે છે.

જરૂરયાત ઉત્પાદનની ખીજ એક વિશિષ્ટ ઘટના એ છે કે તેનાથી એકજ પ્રકારના ઉદ્યોગનું એકીકરણ થઈ જાય છે તેટલું જ નહિ પણ તેનું સંયોજન પણ થઈ જાય છે. આ સંયોજનને અમેરિકામાં 'Trusts' કહેવામાં આવે છે, જર્મનીમાં તેને 'Kartels' તરીકે સંબોધવામાં આવે છે; ઇંગ્લંડમાં આવા સંયોજનને ઔદ્યોગિક સંગઠનોના સ્વરૂપમાં સમજવામાં આવે છે. આવાં સંગઠનો બે સ્વરૂપે યાય છે. એકજ પ્રકારના ઉદ્યોગો એકજ વ્યવસ્થામાં કેન્દ્રિત થઈ જાય તે પહેલા પ્રકારનું—Horizontal combinations—સંગઠન છે; ખીજા પ્રકારના સંગઠનમાં કેષ્ટ પણ એક પ્રકારના ઉદ્યોગમાં, કાચા માલથી તે છેલ્લે પાકા માલ સુધી, જે જે પગથિયાં અને પરિવર્તનો આવતાં હોય તે બધી દ્રશ્યો એકજ વ્યવસ્થા—Vertical combinations—નીચે લાવવામાં આવે છે. આ સંગઠનોને પરિણામે ઉત્પાદનમાં અસાધારણ કરકસર અને કાયદો અનુલવી શકાય છે; એકજ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં પરસ્પરની દરિદ્રાર્થ નાખૂડ થઈ જાય છે; ઉત્પાદનની વેચાણક્રિમત સ્થિરપણે નક્કી કરી શકાય છે; તેનું પ્રમાણ પણ નિશ્ચિત તેમજ વ્યવસ્થિત કરી શકાય છે; આંતરરાષ્ટ્રિય બજારોની બહેનચણી કરી શકાય છે. ઝોગણીસમી સદીની છવલેણ દરિદ્રાઈ વીસમી સદીમાં ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનના સંયોજનમાં અને સુવ્યવસ્થામાં, આ સંગઠનના માર્ગને પરિણામે પરિણમી છે. આ સંગઠનો પરત્વે શરૂઆતમાં શંકાની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવતું કારણ કે દરિદ્રાઈના અભાવે અને સંગઠનથી પ્રાપ્ત થયેલા એકદંથ્ય ઉત્પાદનને પરિણામે તેના વ્યવસ્થાપકો ધારે તો

જને, ઉત્પાદનની કિંમત ઘણી ઊંચી રાખી જળવદસ્ત હાની પહેંચાડી શકે. માટે તે રાષ્ટ્રમાં આવાં સંગઠનો માટે સરકારથી કાયદાઓ કરવામાં આવેલા છે, જેથી કાનુનની નીંદામાં રહીને સંગઠનો પોતાનો વ્યવસાય કરી શકે છે.

હવે આપણે દુકાણમાં, આ અર્વાચીન ઉત્પાદન અને વ્યાપારની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવામાં આવે છે અને એ વ્યવસ્થા કેવી રીતે વિકાસ પામી છે તે જોઈએ.

વ્યવસ્થાના મુખ્ય છ પ્રકાર છે, અને પ્રત્યેક પ્રકારમાં વિકાસનું તત્ત્વ માત્રમ પડે છે. પ્રથમ માત્ર એકજ વ્યક્તિથી વ્યાપારની કે પોતાના ઉત્પાદનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી. આ વ્યવસ્થામાં વ્યાપાર કે ઉત્પાદન ઘણાંજ નાનાં અને મર્યાદિત પ્રમાણમાં રહેતાં, મૂડી શ્રમ અને વ્યવસ્થા એકજ વ્યક્તિમાં કેન્દ્રિત થતાં. ખીજા કક્ષામાં એક વ્યક્તિમાંથી બે, ત્રણ કે ચાર ભાગીદારોના હાથમાં વ્યવસાયનું તંત્ર આવ્યું. પહેલી વ્યવસ્થા કરતાં આ વ્યવસ્થા વધારે પ્રગતિશીલ હતી; માત્ર એકજ વ્યક્તિની જુદી, મૂડી ને શ્રમને બદલે, એક કરતાં વધારે ભાગીદારોની જુદી, મૂડી અને શ્રમને ઉપયોગ આ વ્યવસ્થાના ક્ષેત્રમાં થવા લાગ્યો. ત્રીજા પ્રકારની વ્યવસ્થામાં સંયુક્ત મૂડીની પ્રયાતો જન્મ થયો. હવે અમુક ઉદ્યોગ, વ્યાપાર કે ઉત્પાદન માટે જોઈતી મૂડી ઘણી વ્યક્તિઓ પાસેથી એકઠી કરવાની શરૂઆત થઈ અને વ્યવસ્થાનું તંત્ર, મૂડી આપનાર બધી વ્યક્તિઓના હાથમાં નહિ, પણ અમુકજ વ્યક્તિઓના હાથમાં આવ્યું—જેમણે અમુક પ્રમાણથી વધારે મૂડી આપી હોય. ચોથા પ્રકારની વ્યવસ્થા એકદંથ્ય સત્તા ને એકદંથ્ય ઉત્પાદનને માર્ગે, ઔદ્યોગિક સંગઠનો મારફત, જવા લાગી. પાંચમા પ્રકારની વ્યવસ્થામાં પ્રગતિશીલ તંત્ર પ્રત્યક્ષ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ

૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં યંત્રો

મૂળ લેખક—શ્રી. કાશીનાથ અનન્ત દામલે
ઓ. એસ સી., કલામુવન, વડોદરા
અનુવાદક: ગા. પુ. સાને

વાંચકો જાણે છે કે, મનુષ્યપ્રાણી એક જાતના વાનગમાંથી ઉત્ક્રાંતિ પામેલો છે. હાલના માણસોના પૂર્વજો એક લાખ વર્ષ પહેલાં આ પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા હતા એમ હાલની મોઘો ઉપરથી જણાય છે શિકાર કરવો, કાચુ માંસ ખાવું, નદીનું પાણી પીવું, ઝાડ નીચે કે ગુફાઓમાં પડી રહેવું રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ એવો તેમનો કાર્યક્રમ હતો. અનેક વર્ષો પછી તેઓ એટલી કરવા લાગ્યા; પૃથ્વી ઉપર પડેલી અનેક વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. શત્રુ માથે લડવામાં તેઓ ઝાડના ડાળાનો ઉપયોગ કરતા; કંઠજી છોડોવાળાં ફળો તેઓ પત્થરથી ફોડતા. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦૦ થી ૧૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાંના વખતમાં પત્થર, મૃત પશુપક્ષીના દાંત, શિંગડા, હાડકા વગેરેથી અનેકાં હથિયારો (Tools) નો તેઓ ઉપયોગ કરતા હતા એમ પુરાતન-વસ્તુમંજીરોમાંથી ખતાવી આવ્યું છે. પ્રથમ આપણે જોઈએ અને યંત્રો વચ્ચેનો તફાવત જોઈ લઈએ. માણસે પોતાના કુદરતી અવયવોને મદદ કરવા માટે જે માધનો ઉપયોગમાં આવ્યા તેમને જોઈએ કહે છે. દાખલા તરીકે ચપ્પુ, કાતર, સોય, કુહાડી વગેરે. વસ્તુઓ બનાવવાની શક્તિનું જોઈએ અને યંત્રો રૂપાતર અથવા સ્થાનાતર કરી શકે એવા માધનોને યંત્ર કહે વચ્ચેનો તફાવત છે. જે શક્તિનું રૂપાતર અથવા સ્થાનાંતર થાય છે તે મનુષ્યની હોય અથવા પવન, પાણી કે વગળ એમાંથી પણ કોઈ હોય. દાખલા તરીકે શીવવાના ગ્રંથામાં મનુષ્યની શક્તિનું રૂપાતર થાય છે યાંત્રિક સાળ એ કુદરતી શક્તિ ઉપર ચાલનારા યંત્રો નમૂનો છે એમ કહી શકાય. યંત્રની ખામિયત એ છે કે જેના ઉપર યંત્રની ક્રિયા થાય છે તે વસ્તુ માથે, જોઈએમાં આવે છે એ રીતે માણસ નિકટ ગ્રંથમાં આવતો નથી. યંત્રની કેટલીક ક્રિયાઓ યોગ્ય હોય છે. યંત્ર અથાવનું કે નહિ એટલું જ ફક્ત માણસના હાથમાં હોય છે પણ કરેલી ક્રિયાઓ સિવાય વધાગતી ક્રિયાઓ એમાં થઈ શકતી નથી. જોઈએમાં તેમ નથી માણસની ઇચ્છા પ્રમાણે જોઈએ કામ આવે છે. જોઈએના યંત્રયુગની પ્રાણુપ્રતિષ્ઠા સુમારે ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં થઈ છે. એ માટે હવે પણ પુરાવા મળ્યા છે. તે વખતે પૃથ્વી ઉપર આર્ય, ચીની, ગ્રીક અને રોમન મંસ્કૃતિઓ ચડતીમાં હતી. આર્ય મંસ્કૃતિ મૂર્ખોચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચેલી યંત્રયુગની પ્રાણુપ્રતિષ્ઠા હતી. આર્યોએ વૈદ્યક, રસાયન, ગણિત, જ્યોતિષ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોમાં ઘણી શોધો કરી હતી. એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના પ્રખ્યાત હિરોએ પોતાના એક ગ્રંથમાં વજનો ઉચ્ચકવાના અને ખસેડવાના ઉપયોગમાં આવે એવાં પાંચ યંત્રોનો ઉપયોગ કહ્યો છે. આપણે ત્યાં પણ એ યંત્રોની માહિતી હતી. યંત્રાર્થુવ ગ્રંથમાં નીચેનો શ્લોક છે.

દંડેચ્ચક્રઃ કૃતેચ્ચ સરણિ ઇમકાદિભિઃ ।

શક્તે સંવર્ધનં કિંવા ચાલનં યંત્ર મુચ્યતે ॥ ૧ ॥

લમક એટલે અગ્નિમાં જેને રકુ કહે છે તે. ધર્માર્થવધારાએ એક સુંદર વ્યવહારિક દર્શાવ આપી તેનું વર્ણન કર્યું છે:

ઘંટાપથાનુસારેણ સરળે: પરિવર્તનમ્ ।

મેરોરાદોદ્ધર્ણ તાવસ્ અમમિત્યુચ્યતે યુધિ: ॥ ૧ ॥

માટે જે પ્રમાણે એકાદ દુગરની પ્રદક્ષિણા કરતો લેપર ચડે છે તે પ્રમાણે સરળી (Inclined plane) ધરીની આલુખાણુ કરે છે તે વખતે તેને લમ કહે છે.

સર્વસાધારણ લોકોની એક લામક સમજ એવી હોય છે કે, શાસ્ત્રિય શોધ એટલે ફક્ત ગયા તથાસાચારસો વર્ષનો ભામકો છે. આ કલ્પના દૂર કરવાનો આ લેખનો હેતુ છે. પહેલાંના લોકો કંઈ એવાજા હુદ્દિમાન નહોતા એટલું જ ને આનાથી સમગ્રપ તો બસ છે. દરે ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં ધત્રો આ ક્ષેત્રાને પાત થાય એવાં જે સાધનો ચાલુ હતાં તે વિષે થોડી માહિતી આપું છું.

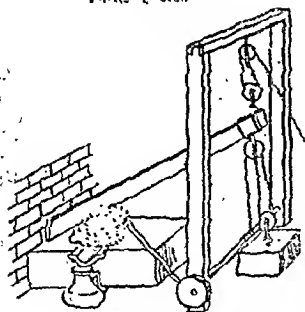
ઉદ્ધિત:—કુવામાંથી પાણી કાઢવાનું સાધન. એવાં સાધનો હજી પણ કેટલોક સ્થળે જણાય છે.

ચિત્રાંક ૧ ઉદ્ધિત

ધાણી:—દારૂ વગેરે ગાળવા માટે અને તૈલી નિયાંમાંથી પીલીને તેલ કાઢવા માટે જૂના લોકો ચિત્રાંક ૨ માં જતાવ્યું છે એવું દબાણુ વાપરતા હતા. ધાણીનો બીજો પ્રકાર એટલે "રકુ પ્રેસ" છે. તેની નીચે તૈલી નિયાં મૂકી દબાવીને તેલ કાઢવામાં આવતું હતું.

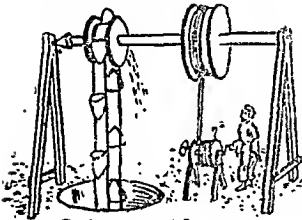
પાણી કાઢવાનો પેચ:—એક મત એવો છે કે આ પેચ આર્કો-મિટ્રોન શોધી કાઢ્યો હશે. બીજો એક મત એવો છે કે એવી જાતનો પેચ આર્કોમિટ્રોન પહેલાં ધણાં વર્ષોથી ચાલુ હતો. અને આર્કોમિટ્રોન તેમાં ફક્ત સુધારાઓ કર્યાં હશે. આ પેચને લીધે ખાણો, વહાણો વગેરેમાં બરા-

ચિત્રાંક ૨ પાણી કાઢવાના પેચ

પણ પાણી કાઢવું સહેલું પડતું હતું મધ્યયુગના યુરોપમાં આવા પેચો ઘણી જ જગ્યાએ ચાલુ હતા. ઇજિપ્તમાં તો તે હજી પણ ચાલુ છે.

માટલાનો રહેંટ:—એવા રહેંટને નોરીઆ અથવા ઇજીપ્શિયન રહેંટ કહે છે. એમાં

ચિત્રાંક ૩ માટલાની 'માલા

માટલાં એક મોટા પેડા ઉપર બેસાડેલાં હોય છે. એવો રહેંટ નદીના પ્રવાહમાંથી પાણી કાઢવા માટે વપરાતો. પ્રવાહમાં માટલાનું પેડું એક ચતુર્થાશ અથવા એક દ્વિતિયાંશ જેટલું ઊંટું બેમાડવામાં આવતું પ્રવાહ બેરવાળો હોય તો ફક્ત પ્રવાહના બળથી જ પેડું ફરી શકતું એથી યંત્રનું વર્ણન જે માહિતી ઉપલબ્ધ મળે છે તેમાં છે; માત્ર ખરેખર જ એવી પરિસ્થિતિ હતી કે કેમ એ માટે શકા છે.

પાણી—ચક્ષીની કમ્પના માટલાનો રહેંટ ઉપરથી સૂઝી હોવાનો ધણો સંભવ છે.

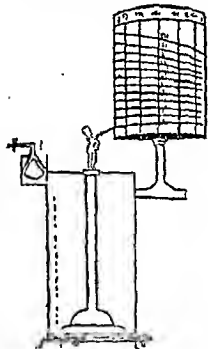
મોટા મોટા પથર ફેંકી સકાય એવા ધનુષના તત્ત્વ ઉપર બનાવેલાં યંત્રો તે વખતે પ્રચલિત હતાં. ભારતવર્ષમાં પણ એવી યંત્રો વપરાશમાં હતાં એવું “રાઘવલ્લભ” ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે.

પંપ:—પાણી કાઢવાનો પંપ ટેક્ષીબસે કાઢ્યો હતો એવો મંશોધકાનેા મત છે. પંપનું વર્ણન અને આકૃતિ વિદ્યુત્ક્રિયાસના પુસ્તકમાં આપેલાં છે. આ વર્ણન ઉપરત મયેલાં રોમન નગરમાંથી હાલમાં જે પંપના અવશેષ જડયા છે તેની સાથે મળતું આવે છે. આ સિવાય મિલએસ્ટર બોલસેના અને સેંટ જર્મેન વગેરે ઠેકાણે પણ પંપના કેટલાક ભાગ જડયા છે. જડેલા પંપમાંની નળીઓ, ઓઠના લાકડાને ચંદરથી કાતરીને તેમાં સીસાની નળીઓ બેસાડેલી રિમતિમાં છે. નળીઓની અંદરનો બ્યાસ ત્રણ ઇંચનો છે.

દીંગણીઓનો નાચ:—એક મુદ્ર આજકાલે ઉપર બેસાડેલી દીંગણીઓ ગરગડી ઉપરથી ધીમેધીમે નીચે આવનારાં વળનોને લીધે એક પ્રકારનો નાચ અને દીકચાલો ફરી ખતાવે છે. એવી રીતની એક ગમ્મત તે વખતે અસ્તિત્વમાં હતી. રમતની શરૂઆતમાં ગરગડીની દોરીને લટકાવેલાં વળનો, તળિયે વચ્ચેવચ્ચે જીણાં છિદ્ર હોય એવા, જીણી રેતીથી ભરેલા પાત્ર ઉપર ટેકવેલાં હોય છે. રમત શરૂ મતાં કાણા ઉપરનો પડદો કાઢી લેવામાં આવતો. એમ મતાં રેતી પાત્રના છિદ્રમાંથી ધીમેધીમે નીચે નીકળવા માંડતી અને વળનો પણ નીચે આવવા લાગતાં પડનારા વળનથી ચાલતાં ધડિયાળો પણ આ જ શોષ પછી નીકળ્યાં હશે એમ તમ્મ ભેડાવું કહેવું છે.

કાલ-માપકો:—આ અરસામાં, એક જ તરવ ઉપર પણ લુદી લુદી ગતનાં કાલ માપકો અસ્તિત્વમાં હતાં. સત્તરમી સદીના મધ્યભાગ સુધી જલ-ઘડિયાળો ધણું જ લોકપ્રિય હતાં. હજુ પણ હિંદુસ્તાનમાં મંગલ કાર્યપ્રસંગે ઘડિયાલ ત્રણ વપરાતાં જોવામાં આવે છે. મલાયામાં એવા જ પ્રકારનાં ઘડિક-પંજો હજુ ચાલુ છે. ત્યાં પિત્તળની વાડકીને બદલે કાચલીઓ વપરાય છે.

ઉપર વિવિધ પ્રકારનાં કાલ-માપકો ક્યાં છે તેની થોડી માહિતી એવી છે કે કેટલાકમાં

ચિત્રાંક ૪ કાલ-માપક

તેના જ જેવી યોજના આવી રીતનાં કાલ-માપકોમાં હોય છે. (ચિત્રાંક ૪ માં પીપડાની ડાબી ખાલુએ ઉપલીમેર છટા રાખેલી જુઓ.)

ક્રમિક માર્ગદર્શકો:—માર્ગિકમણ કેટલું ચયું એ બતાવનારાં ક્રમિક માર્ગદર્શકો આ વખતે અસ્તિત્વમાં હતાં. .

[અનુસંધાન પૃ. ૩૬૬]

વ્યવસ્થામાં મહકારી મોરણ ઉપર વ્યાપારની, ઉદ્યોગની કે ઉત્પાદનની યોજના અને નિયમન કરવામાં આવે છે. હજા પ્રકારની વ્યવસ્થામાં વિકાસનું હેતુ પગથિયું ભરાતું હોય તેમ લાગે છે. આ વ્યવસ્થા રાષ્ટ્રના સમગ્ર ઉદ્યોગો, વ્યાપાર, ઉત્પાદન તથા આર્થિક જીવનને સરકારને હસ્તક કરી દે છે. સમસ્ત પ્રજાના આર્થિક જીવનની આવી રાખતે હસ્તક આવે છે. આ પ્રથા તરફ દુનિવાનાં ધણાંખરાં રાષ્ટ્રો વળનાં ગય છે. આ પ્રથાના ગર્ભમાં સમાજવાદી વ્યવસ્થાનાં બીજ રહેલાં છે.—જે વ્યવસ્થાના આધિભાવમાં જગતના આર્થિક ક્રમચાલનું સોતેરી સ્વપ્ન રહેલું છે.

સ્વર્ગની સફર

નરસિંહ

પૂલંગના બને પડખે બે સ્વરૂપનાન મણીઓ બેઠી હતી તેમના અગમાથી મીડી સુવાસ ફેરતી, તેમના નયનમાથી મોહક કિરણો છૂટતા, તેમના હાથમા મોતીના પખા હતા, તેમના દેહ પર કસુબી ચીર ઝનતા

આ અપૂર્વ દશ્યથી સ્તબ્ધ થઈ મ મારી આખો યોળી પણ મને કશ જ ન સમજાયુ છેવટે થાકીને મેં પૂછયુ “આપ કોણુ છો ?”

“અમે સ્વર્ગની” મુખમાથી ગળે ફૂન ઝગતા હોય એમ બને રમણીઓ એમીમાથે બોલી, ‘અપ્સરાઓ છીએ’

“ઓહ, યુ મારી જીવનદોરી તુમી ગઈ ?”

“નહિ જી” એમાની પધારે સ્વરૂપનાન અપ્સરા મારા મુખ પર મુગધી સમાલ દબાવતા બોલી, “અમે તો આપને આમનજી આપનાને આવેન છીએ”

“શાનુ ?” મેં જરા હસીને પૂછયુ

‘સ્વર્ગની મુલાકાતે પધાવાનુ’

“વાહ હુ તૈયાર છુ” પતંગ પરથી ફૂદી, સામી ખીંગી પર વળગેલા કાટને ઝડપથી એચી લઈ તે પહેંગતા મેં અપ્સરાઓને મારી અપળતાના દર્શન કરાવ્યા

અપ્સરાઓએ ગ્લતથી ઝળહળતુ સુરર્ણુનુ એક વિમાન આણુ હુ તેમા ઈન્દ્રની અદાથી ચડી બેઠો બને અપ્સરાઓ માગ બને પડખે પખા વીંજની બેઠી રહી

વિમાન ઝડપથી બેડયુ સ્વર્ગપન્થે વિહરતા કાનિદાસના મેઘદૂતે જે ગસબનમ્તા બારતના દર્શન કર્યા હતા તેનાથી જીવગી રીતે—ઉજ્જડ ભૂમિ પર નજર નાખતા અમે આગળ વધ્યા મારા નયનમાથી કેવલાક આસુઓ સવા પણ વગન ભૂમિની દૈવાવરાગથી એ પૃથ્વી પર પડતા પહેલા જ મુકાર્ધ ગયા હુ યોતે પણ વિમાનમાથી પ્દાય ગબડી પડત પણ રસધેલી અપ્સરાઓએ મને મધુર સ્મિતથી બચાવી લીધો થોડી જ પગેમા અમે અમરાવતીના આગણે જઈ જીલા

બને અપ્સરાઓ હાથમા હાથ મિલાવી મને ઈન્દ્રભવન તરફ દોરી ગઈ અમરાવતીના ભવ્ય ગજમાર્ગો પર થઈ થોડી દુશ્વેળામા અમે સ્વર્ગપતિના ભવ્ય પ્રામાદમા જઈ પહોંચ્યા મણિમાણિક્યથી ઝળહળતા એ પ્રાસાદે મને નનજીવન બદલુ અપ્સરાઓ મને ત્યા જ છોડી આસપાસ ચાલી ગઈ

એ પ્રાસાદના ગમણીય દિવાનખંડમા પ્રવેશતા મને લાગ્યુ કે ઈન્દ્રની સોહામણી કન્યા માટે સ્વર્ગમા કેઈ મુગતિયો ન મળવાથી મને તેડી મંગાવ્યો હશે પણ સામે મિદાસન પર નજર નાખતા જણાયુ કે વદુકુલપતિ શ્રીકૃષ્ણ સ્વર્ગપતિનુ સ્થાન શોભાવતા હતા તેમને જોતા જ મને તેમની કુટિલતા મેંકડો ગણીએનુ અવામિત વગેરે યાદ આન્યા તેમનુ મુખ જોવાની પણ મને ઈચ્છા ન રહી

"નરસિંહ," સ્વર્ગપતિએ હસીને કહ્યું, "અતડો કેમ જણાય છે? તારા નામે તો યુગરાતમાં જ મારો એક બક્ષત ચંદ્ર ગયો છે."

"હશે, પણ હું તો સ્વતંત્ર અને ઔદિક યુગનો પ્રતિનિધિ છું. હું તમારો બક્ષત નથી."

"એમ! પણ બે તમારો યુગ સ્વતંત્ર ગણાય તો પછી અમારા યુગ માટે અમે પરતંત્ર શબ્દને જ પસંદગી આપીશું. પણ બક્ષા, તમારા આ દેવી સ્વતંત્ર યુગની ગણતરીએ મારા બંધાં કાર્યો તો અનુચિત જ ઠરતાં હશે."

"કેમ ન હરે? તમે સંખ્યાબંધ રાણીઓ પરણ્યા; અર્જુન જેવા મહાન અર્ધિસક અને માનવપ્રેમી પુરુષને તમે લોહિનો ધર્મ ઉપદેશ્યો; યુદ્ધમાં પણ કુટિલતાનો તમે આશ્રય લીધો."

"યુદ્ધમાં મેં કુટિલતા અપનાવી કે રાજનીતિ દાખવી," સ્વર્ગપતિએ પોતાની તેજસ્વી વાણીમાં કહ્યું, "એ મને તમારી ચચાનો વિષય નથી લાગતો. કેમકે તમારા મહાન પરદેશી શાસકોએ રાજનીતિનાં એટલાં સુદૃઢ તરવોની સમજ તમારામાં રહેવા દીધી હોય એ મને સંભવિત નથી જણાતું. પણ ગીતામાં મેં યુદ્ધ અને મંદારનો ધર્મ સમગ્રગ્રાહ્ય છે એ ગણવા છતાં તમે ગીતાને મહત્ત્વ કેમ આપો છો? ને હું સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓ પરણ્યો. એ તમને અતીતિ લાગતી હોય તો તમારા તેજસ્વી રાજપુરુષોને તમે હવે એક જ પત્નીમાં સંતોષ લેતા બનાવોને!"

મને સ્વર્ગપતિની આ વલણ પ્રત્યે તિરસ્કાર વણ્યો. પણ તેની સમામાં ધાંધલ મચાવું અસંભવિત હતું. પરિણામે હું મૂંગો રહ્યો.

"ભાઈ," ઇન્દ્રે દુહાતા હાથે છતાં હસતા મુખે કહ્યું, "તમને જુદા જ વિચારપ્રવાહો વાળી દેવામાં આગ્યા છે. એટલે તમારા સ્વતંત્ર કે સુવર્ણયુગની એક પણ દહીકત તમને વ્યાજબી નથી જણાતી. તમે જ્ઞાન કે ઇતિહાસથી નથી દોરાતા, કેળવણીતંત્રે ઉશ્કેરેલી લાગણીઓ કે અસુસ્તી જાળથી દોરવાઓ છો. બહુપત્નીત્વમાં પાંચ દર્શાથી તમારાં વીરો પ્રત્યે તમારામાં ધૂણા કેળવતા ચિત્તિધર્મના શાસકોમાંથી એકાદનું તો નામ આપો જેણે સેકડો કન્યાઓનાં શિયળ ન લૂંટ્યાં હોય, સ્વરૂપવતી સુંદરીઓને ભોગવંવા એમના પતિઓને પરદેશ કે પરજગતમાં ન મોકલાવી દીધા હોય. તેમને એક પત્ની હોય છે—દુનિયાને દેખાડવાની. પણ એ દેખાવની પાછળ રંગભવનોમાં કેટકેટલી કન્યાઓનાં સરીર ચૂંચાતાં હોય છે, કેટકેટલી સુંદરીઓ અંદાખાને પૂરી રખાતી હોય છે એ ન ગણતા હો તો ખૂલો જર્મનીના ફ્રેડરિકને, રશિયાના આરોને, બેલ્જિયમના લિયોપોલ્ડને, ફ્રાન્સના લુઈઓને, ઈંગ્લાંડના બ્યોર્ન, ચાર્લ્સ કે હેન્રીઓને, વેનેઝુએલાના પ્રમુખીય પ્રમુખોને. તેમને મન સ્ત્રી એ ભોગવવાની વસ્તુ હતી, ભોગવીને તેઓએ તેમને તરછાડી દીધી. અમારે મન એ પવિત્ર; પૂજ્ય, અમારા દેશનું ધન ને અમારાં સંતાનની માતાઓ હતી. અમે અંતઃપુરમાં અનેક સ્ત્રીઓ રોકી હશે પણ તેમને પરણીને, લગ્નના મંગલ બંધને સ્વીકારીને, તેમની જવાબદારી ઉઠાવીને, તેમને રાજપત્નીનું પદ સોંપીને એમનાથી અગ્રે દેશને ચરણે સેકડો તેજસ્વી નરરત્નો ધરી શકતા..."

યદુકુલપતિના આ સ્ત્રીપુરાણથી હું કંટાળ્યો. તેમને વચ્ચે જ અટકાવતાં મેં કહ્યું, "તમે સ્ત્રીધિક્ષા છો. એટલે એ વાત તમે તમારી પાસે જ સાચી રાખો. પણ મહાભારતના યુદ્ધમાં તમે લોહીની નદીઓ વહાવી એને પણ શું તમારે દૂધની ધારાઓ દર્શાવવી છે?"

"દૂધની જ નહિ, બલકે અમૃતની." ને એ શબ્દો સાથે જ ઇન્દ્રના મુખ પર સેનાપતિ

તરીકેની લાલ્લી તરી આવી. તે મંદુર વાણીમાં બોલ્યા, “અર્જુન તે દિવસે લાગણીવંશ બનીને સંહારનો ધર્મ ભૂલ્યો. મેં એને એ ફરી રીખવ્યો. એ જ મારા જીવનનું પરમ કર્તવ્ય હતું. મારે મન માનવદેહ એ આત્માને વિકાસ સાધવાને છેલ્લામાં છેલ્લું પગથિયું છે. એ જેમ વધારે વિશુદ્ધ ને વધારે પવિત્ર હોય તેમ આત્મવિકાસનો માર્ગ મોકળો બને છે” માટે પોતાના-પરના ગમેતેટલા ભોગે પણ માનવસમાજને પવિત્ર, વિશુદ્ધ ને ન્યાયી રાખવો એ મને જરૂરી જણાયું. એમાં મંહારધર્મનો આશ્રય લેવો પડે તો તે પણ અદિત નથી. કેમકે સ્વ કે પરપક્ષના વીરો તો મૃત્યુથી ડગતા નથી. અને જેઓ ડરે છે તેઓ એવા ડરના કારણે જ વધ્યોગ્ય છે. પરિણામે અન્યાયને ચલાવી લેવા કરતા યુદ્ધનો આશ્રય લેવો એ અનેકગણું ખતેર છે. અને યુદ્ધમાં વ્યાપક નીતિ અને શસ્ત્રની મર્યાદા જાળવીને ગમે તે ભોગે કરેલો મંહાર ધર્મ છે. મહાભારત યુદ્ધમાં મેં એ માર્ગ અપનાવ્યો. પણ તમને એની કિંમત નહિ સમજાય. કેમકે તમને ધણી વસ્તુઓ ભુલાવી દેવામાં આવી છે. તમારી સમક્ષ કૃત્રિમ સિદ્ધાન્તો રજુ કરવામાં આવે છે, તમને એનાં થોડાંક મીઠાં ફળ ચખાડવામાં આવે છે ને તમે એને વળગી પડી સનાતન વસ્તુઓને વીસરી જાઓ છો. જીવન એ મંધર્થણ છે. જગત પર જીવવાનો હક્ક વીરોને જ છે. બાયકાઓ ઇશ્વરના દ્રોહી છે, કેમકે તેઓ દાનવી વૃત્તિઓનું સહેલાઈથી ભક્ષ બની દાનવોના વિકાસનો માર્ગ મોકળો કરે છે, એમની મંખ્યા વધારે છે. જેનામાં સદ્બુદ્ધિ વિકસી હોય એના પર બળને ખીલવવાની જવાબદારી વિરોધ પ્રમાણમાં આવી પડે છે. કેમકે જીવનનો અને તકરારી પ્રશ્નોનો ઉકેલ એક માત્ર બળથી જ સાધી શકાય છે. અને એ બળ હુપ્પોમાં ખીલે એ કરતાં એ સદ્બુદ્ધિમાનોમાં ખીલે એ ઇશ્વરને વધારે રચતું છે. બળનો તિરસ્કાર જેમને જીવન પ્રિય નથી એવા યોગીઓ કરે છે અથવા મૂર્ખાઓ કરે છે. તમારી ધારાસભાઓ અને ન્યાયમંદિરોની સલામતિ પોલીસખાતાને—બળને આભારી છે. પોલીસખાતું કાચું હશે તો ન્યાયમંદિરો કે ધારાસભાઓની કિંમત કોડીની પણ નથી રહેવાની. જ્યાસુધી પ્રાણીઓમાં તલભાર પણ નૈસર્ગિક અસમાનતા રહેલી છે, અને એ રહેવાની જ છે, ત્યાંસુધી મંધર્થણો મીઠાવવાં અસંભવિત છે. એ સંધર્ષણો વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે હશે તો તેનો ઉકેલ રાજસત્તાના પોલીસખાતાના બળથી માન્ય થશે; ગાંધી વચ્ચે હશે તો યુદ્ધ તેનો નિકાલ લાવશે. ભાવિ યુદ્ધોને અટકાવવાનો એક માત્ર માર્ગ દરેક પ્રજાઓને સમાન લેખતું જગતગ્રાપી સામ્રાજ્ય છે, પણ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો આદિમાર્ગ પણ યુદ્ધ જ છે અને એ સ્થાપના પછી પણ સમાનતા ન જળવાય તો આંતરિક સ્વરૂપે પણ યુદ્ધ તો કાયમ જ રહે છે.”

“ત્યારે તો પ્રજાઓના ઉત્કર્ષનો દાવો કરતા ઇર્ષ્યાંડો સામ્રાજ્યવાદ તમને રચતો હશે ?” મેં જરા મસ્કરીમાં પૂછ્યું.

“ઇર્ષ્યાંડો” ! ઇન્દ્ર તેજ વર્ષાવતી આંખે બોલ્યા: ‘સામ્રાજ્ય શું એની ઇર્ષ્યાંડો બળ પર પણ નથી. પ્રજામાત્રને એક આંખે ન જોઈ શકે એ રાજધર્મ નથી. ઇર્ષ્યાંડો સામ્રાજ્ય નથી બાંધતું, રાષ્ટ્રોને નિર્જાળ અને કાણાં બનાવીને પોતાની સાથે સાંકળે બાંધે છે. એક પ્રજાનો વંશવ પૂરવા તે અનેક પ્રજાઓનો રોટલો ઝૂટવે છે. પણ બુખી પ્રજાઓની નિર્જાળતા જ ઇર્ષ્યાંડોના નારાનું કારણ બનવાની છે.”

ભવિષ્યની વાતો ઉપર મને બહુ વિશ્વાસ નથી. એટલે તે બાંજુએ રાખી મેં જરા

મનુષ્યવાણીની ઉત્પત્તિ એ સંસ્કૃતિના વિકાસનું સર્વપ્રથમ છતાંયે કદાચ સૌથી વધુ ધ્યાનપાત્ર સીમાચિહ્ન ગણાવું જોઈએ. કારણ કે વાણીના વિકાસ થતાં ભાષા વ્યુત્પન્ન થઈ, અને તે માનવસંસ્કારના વાહનનું સૌથી પ્રબળ અને સ્થાયી એવું સાધન બની. આજે માણસ હજારો પેઢીઓજૂના જ્ઞાનમંડારના વારસાને ભોગવી રહ્યો છે તે પ્રતાપ જો ભાષાનો નથી તો બીજા શેના છે? જો વાણીનું અસ્તિત્વ ન હોત તો માણસજાતને સંઘજીવન કેળવવાની તક મળી જ ન હોત, તેમ જો ભાષા ન હોત તો માનવજાતનો ભૂતકાળ સાથેનો સંપર્ક સાવ તૂટી ગયો હોત અને સમગ્ર વર્તમાન સાથે સંપર્ક સાધવાનું પણ તેને માટે અશક્ય બની ગયું હોત.

પ્રાચીન પરિભાષામાં કહીએ તો, આ નામરૂપાત્મક જગત વાણીના પ્રભાવ વડે જ પ્રકાશિત થાય છે. આપણા પૂર્વજો પંક્તિ અનેકાએ વાઙ્મેવતાની સ્તુતિ કરી છે, તે આજ વસ્તુને અનુલક્ષીને: જગતની વિવિધતામાં એકતા પૂરવાનું જે અંતર્ગત-રેફ્રેક્ટિવ સામર્થ્ય મનુષ્યવાણીમાં રહેલું છે તેના પ્રભાવની પ્રશસ્તિરૂપે

પરન્તુ માનવીને વિવિધતામાં એકતા જોવાનું જોઈએ ગમે છે તેટલું જ એકતામાં વિવિધતા જોવાનું પણ તેને ગમે છે. પ્રાણીમાત્રની પરસ્પરમાં નિવૃત્તિદ્વારા જેમ વિવિધતામાં તે એકતા શોધે છે તેમ વિવિધતામાં એ પરસ્પરની લીલાનો સાક્ષાત્કાર કરીને આનંદ પામે

સિદ્ધાન્તોના ભોગે માનવીના રક્ષણને મેં પાપ ગણ્યું છે, અને અર્જુનને પણ મેં એ જ ઉપદેશ આપેલો."

"એ ઉપદેશ તો અમે જાણીએ છીએ. પણ તે પંક્તિ જગતે પ્રગતિ સાધી છે એનો આપને ખ્યાલ નથી. જગતથી દૂર રહેવાથી આપના પર પ્રાચીન યુગોની પ્રાથમિક તેજસ્વાવના પ્રભુત્વ જગતથી બેઠી છે. એટલે આપ ઉરકેરાઓ એ દરે આપના વિષયમાં વિશેષ પૂછવું હું સુલભવી રાખું છું. પણ આપને નથી લાગતું કે અમે આજે જેને પૂછ્યે છીએ એવા પ્રાચીન યુગના કેટલાય રહેવાતા પ્રભુઓ કે નરવીરોએ અધર્મ આચરેલા છે અને એનાં જ કડવાં ફળ અમે આજે ભોગવી રહ્યા છીએ."

"ચોક્કસ એવા વીરો કે એમના અધર્મનાં નામ તો આપો" ઇન્દ્ર મર્મમાં હસીને કહ્યું, "કે જો તેઓ અહીં હોય તો હું તેમની સાથે આપનો ભેટો કરાવી દઉં."

"પરશુરામ જેવાની સાથે ભેટો કરવાની મારી ઈચ્છા નથી." મારી નજર સામે પરશુરામની કુહાડી તરી આવી.

"ગંભીર નહિ." ઇન્દ્ર હસીને બોલ્યા, "પરશુરામ અહીં સ્વર્ગમાં પરશુ સાથે રાખીને નથી ફરતા. એની જરૂર તો જગત પર હતી."

"તો વાંધો નહિ." મારા મનમાં જરા દિવસ આવો. [અપૂર્ણ]

છે. વ્યક્તિ મારે જે સાચું છે, લગભગ તે જ સમૂહ મારે પણ છે. એટલે દેશકાજાનુસાર જુદા જુદા માનવસમૂહોએ પોતપોતાની ભાષાનો વિશ્વસ સાધી લીધો, અને એ ભાષામાં જે તે પ્રદેશના વાતાવરણને અનુરૂપ એવું સાહિત્ય પણ એવી જ નૈસર્ગિક રીતે રચાઈ ધરાઈ ગયું. વખત જતો ગયો તેમ જુદા જુદા પ્રદેશો અને તેમની ભાષા વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધારણ કરતાં ગયાં, અને એમ કરતાં એવો પણ સમય આવ્યો કે જ્યારે એક સમૂહને મારે ખીન્ન સમૂહની ભાષા સમજવાનું પણ અશક્ય બની ગયું.

આ તો તદ્દન સામાન્ય વાત થઈ. પરંતુ એ પ્રાસ્તાવિક કથન લગભગ એ જ સ્વરૂપમાં હિન્દને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે. ઉત્તર-હિન્દની ભાષાઓ મંડૂતની પુત્રીઓ અને પૌત્રીઓ છે; અને દક્ષિણ-હિન્દની ભાષાઓ પણ કોઈ દ્રાવિડ મહાભાષાનાં જ મતાનો છે. એ સનાતો અમુક સંયોગોમાં એકબીજાને ખૂબ મળતાં આવે છે, જ્યારે ખીન્ન કેટલાક દાખલાઓમાં પરસ્પરથી અત્યંત દૂર પડી જાય છે.

પરંતુ જેમ એકવાર માનવવ્યાત્માની જે સ્વચરુર્તિએ એક મહાભાષાના વંશસ્ત્રેવાને આપણા દેશમાં વિસ્તાર્યો તે જ સ્વચરુર્તિ એ વીખગાળને અસ્તવ્યસ્ત પથરાવલા વેલામાં એકતાના સંસ્કાર સીંચવાને તત્પર થઈ છે.

હિન્દુસ્તાન એક વિરાટ દેશ છે. તેમાં અનેક જાતિઓ વસે છે અને સેંકડો ભાષાઓ બોલાય છે. એમાં અનેક પ્રાન્તો છે અને પ્રત્યેક પ્રાન્તની પોતાની વિશિષ્ટ અસ્થિતા છે—જાણે આજે તો શું, જૂતકાળમાયે—જ્યારે હિન્દને એક રાષ્ટ્ર તરીકે સ્વીકારવાની ભાવના નહોતી ત્યારે પણ—એક વિશાળ સાંસ્કારિક ઘટક તરીકેના તેના અધિકારને કોઈએ પણ અસ્વીકાર કર્યો નથી. અનેક દેવદેવીઓને જ નહીં, પરંતુ ન સિતક મતો સુદાને પોતામાં સમાવી લેતો હિન્દુધર્મ અને એ ધર્મના સમગ્ર મંડાગલડોળની અધિષ્ઠાત્રી સંસ્કૃત ભાષાએ ‘લંકાથી દિમાચલ લગભગ’ અને ‘કલકત્તાથી કેન્દ્ર પ્રવેશ’નાં વિરાટ અંતરોને એકનાને દોરે ગૂંથ્યાં હતાં.

હા, એ સાંસ્કારિક એકતામાં રાજકીય અસ્થિતાના અંશો નહોતા, પરંતુ રાજકીય અસ્થિતાનેયે પથાવવાની શક્તિ તો સતત હતી. આજે એક રાષ્ટ્રીય એકમ તરીકેનું હિન્દુસ્તાનનું આત્મભાન જો જાગૃત થયું હોય તો તેમા આપણી એ સાંસ્કારિક પથાઈભૂમિકાનો હિસ્સો કંઈ જેવો તેવો નથી.

આમ છતાં, સંસ્કૃત ભાષાના મુખ્ય પ્રસંગો ગમેતેમ કહે તોપણ, આ દેશના બહુ જનસમાજને રાજકીય એકતાના સૂત્રથી સાંકળવાની શક્તિ તેનામાં રહી નથી, એ કોઈ પણ તદ્દસ વ્યક્તિએ માનવું પડશે. અંગ્રેજ ભાષા જલે દેશનો કેળવાયેલો વર્ગ બોલતો, વાંચતો અને લખતો હોય, હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેવી એકમાત્ર રાષ્ટ્રીય સંસ્થાનું કામકાજ ભણે મુખ્યત્વે અંગ્રેજીમાં ચાલતું હોય, છતાં અંગ્રેજી એ આખરે તો પરભાષા છે. એમાં આપણા દેશજ સંસ્કારોની ફારમ નથી; એ તો પરસંસ્કારોનો પ્રથમ આવેગ લઈને જ આપણી પાસે આવે છે. અને તેથી જ, કદાચ આપણા વિચારોનું વાહન માત્ર તે જતી શકે તોપણ જનસમાજ અને પહોંચીને તેમનાં સૂત્રો અંતરોને જાગૃત કરવાની શક્તિ તેનામાં નથી.

એ શક્તિ, આજે દસકાઓ પહેલાં સ્વીકારાયું છે તે પ્રમાણે, જેને ચાર કરોડ કરતાંયે વધુ હિન્દવાસીઓ બોલે છે અને લગભગ પચીસ કરોડ કીક હીક સમજી શકે છે એ હિન્દી—

અથવા હકામતી લઘુમતીને સંતોષવાને મથન કરતા આપણા કેટલાક નેતાઓના શબ્દમાં કહીએ તો 'હિન્દુસ્તાની'—ભાષામાં જ છે. રાષ્ટ્રભાષા તરીકેની તેની યોગ્યતા અંગ્રહી ચર્ચાને સ્થાન જ નથી. એના સ્વીકારમાં પ્રાન્તીયતા આડે ન જ આવવી જોઈએ. કેમકે ભૂતકાળમાં નજર નાંખતાં પણ માલુમ પડે છે કે સંસ્કૃત ભાષાના પ્રાગલ્યને કારણે કોઈપણ પ્રાન્તના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ અવરોધાતો નહોતો—અલકે એ વિકાસને વેગ મળ્યો હતો. ગંગાળી અને મહારાષ્ટ્રીનો રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકાર પામવાનો દાવો અને મદ્રાસીઓનો હિન્દીપ્રચાર સામેનો વિરોધ આ રીતે અસ્થાને જ કરે છે.

મુસ્લીમ કોમના એક વિભાગે પણ હિન્દીપ્રચારને મુસ્લીમ સંસ્કૃતિ પરના હિન્દુઓના આક્રમણને નામે ઝોળાખાવી ગંરકારના ક્ષેત્રમાં કોમીવાદનો હાથ જોતો કર્યો છે. દેવનાગરી લિપિ સામે પણ એવું જ ભુમરાણ મચાવવામાં આવે છે. પરંતુ ગાંધીજી જેવા પણ દેવનાગરી અને ઉર્દુ લિપિનો વિકલ્પ સ્વીકારે છે. 'હિન્દુસ્તાની'માં જે ફારસી અને ઉર્દુ શબ્દોનો ભરતો થઈ રહી છે તે જોઈને તો કોઈ ઉર્દુ પ્રચારકે જણવું રાષ્ટ્રીય મહાસભાને મન્યવાદ આપવા બહાર પડવું જોઈએ. ભવિષ્યમાં કોઈ કાળે મુસ્લીમ જનતા—Muslims are a nation within a nation—નો પોકાર કરનારા કોમીવાદી નેતાઓના પર્યસ્વધી પર થઈ રાષ્ટ્રીય એકતાના એક જરૂરી અંગ તરીકેનું પોતાનું સાચું સ્થાન ન્યારે જોઈ શકશે, ત્યારે રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારને તે ખુશ્તી દિલથી આવકારશે.

જે દેશને વિશિષ્ટ સાંસ્કારિક કે રાજકીય અસ્થિતા ખીલવવી હશે તેને એક સર્વસામાન્ય ભાષાની જરૂર પડવાની; જેને વિવિધતામાં સુરમ્ય એકતા જોવી હશે તેને વિચારોના એક સામાન્ય વાહનની આવશ્યકતા રહેવાની. હિન્દની સાંસ્કારિક અને રાજકીય અસ્થિતાનો વિકાસ ક્રમશઃ થયો છે. પણ એ વિકાસને જે કુશિલ ન થયા હોય તો, રાષ્ટ્રને તેના અંતિમ ધ્યેય લગી પહોંચાડવું હોય એટલું જ નહીં પણ એ ધ્યેય સિદ્ધ કર્યા બાદ પણ સિદ્ધિનું બરાબર જતન કરવું હોય તો રાષ્ટ્રના વિચારો, અભિપ્રાયો અને આકાંક્ષાઓના એક સર્વસામાન્ય વાહન તરીકે રાષ્ટ્રભાષાનો સ્વીકાર કંઈ જ છૂટકો, કેમકે આપણા એક વેદકાલીન પૂર્વજના શબ્દોમાં કહીએ તો, “વાણી એ પરમદેવન છે.”

વૃક્ષ

‘કુમાર’

ઝીલી પ્રીતે જનકર ચક્રી વજ્ર-પાપાણવૃષ્ટિ,
વેડી પીઠે રવિકિરણ દે મેઘ-મારૂતયષ્ટિ,
વૃક્ષો ઘાડાં પથિકજનને રમ્ય આનંદ આપે,
છાયા-પુષ્પો-ફલરસયત્રી, તીવ્ર સૌ તાપ ઠાપે.

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

[લે. પં. લાક્ષ્યંક ભગવાન ગાંધી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા]

[૧૨]

બગેલે વાગમેં ચાહ(ઠ)રૂ પગ પમ વેટકા વાહ(ઠ)રૂ,
વા(ન)મેં રહે(હ)ત અરમાનિ(ળી)ક જાતૌ વ(બા)હોત પરમાનિ(ળી)રૂ ૫૮
કાટે પાસકી વરિત(સ્તી)ક, ચિજા(અનસા) મિ(મી)જત હૈં સસ્તિ(સ્તી)ક,
વેંઝે સિ(સી)સ કસારાક પથિ વરતે ઉતારાક ૫૯
પસેં વરત(ળ) અઢારાક, કયોં(કોં) રહે નયરકા પારાક ?;
વડોદા(વઢોદા)નયર નગીનાક, પાવન ચરનસેં કરનાક, ૬૦

—આ ગજલની ૧૨ કડી પ્રકટ થઈ મળી પછી ૯૦ વર્ષની વયના વૃદ્ધ સત્યુરુપ ઇતિહાસપ્રેમી પ્રવર્તકજી શ્રીકાંતિવિજયજી મુનિરાને બહુ પરિશ્રમ લઈ પાટણથી તથાસ કરી મેળવીને દીપજ્વારપ રજ હાથેના કાળો ચિત્રાકિત વિસ્તૃત-લાખ હં હીરાનંદ શાસ્ત્રીજી દ્વારા મળેનેલેવા મોકલાવવા કૃપા દર્શાવી છે તેમની ગજલનો પાઠ-મેદ ( ) * આવા પૈસમા દર્શાવવા મે અહિં પ્રયત્ન કર્યો છે. બીકાનેર દાનસાગરજી બહારની પ્રતિને મળતી આ વડોદરા ગજલ વિ સ ૧૮૫ માં લખાયેલી, કાર્પસ ગુજરાતી સભા મુબઈના હ લિ પુના સંગ્રહમા જણાય છે તેની પ્રકાશિત (સવત્ ૧૯૮૫) સંવિસ્તર નામાવલિ(આ ૨ ભ, ૫ ૨૧૧)મા આવેલો થોડો અશુદ્ધ પાઠ દર્શાવે તેનો સ્થનાસવત્ ૧૮૫૪ જણાવ્યો છે, પરંતુ ત્યાં સ ૧૮૫૨ હોવો જોઈએ ત્યાંપણ કવિ દીપવિજયજીનું નામ દર્શાવ્યું છે, પરંતુ પ્રવર્તકજી કાંતિવિજયજીના સંગ્રહના ઉપર્યુક્ત ક વિજ્ઞાપિ લેખમા રહેલી તેજ ગજલમા કવિનું નામ જોવામા આવતું નથી, તે સંબધમા વિચાર કરતા જણાય છે કે-કવિ દીપવિજયે જ્યેવ વડોદરાની ગજલવાળો તેમના (તપાગચ્છ વિજયનંદસુરિપણના) પૂજ્ય શ્રીવિજયસંક્રમીસુરિ તરફ વડોદરાના સથે મોકલાવેલ મૂળ વિજ્ઞાપિ લેખ જાને હોવો જોઈએ, તેની નકલરૂપે સામરચન્ના સથે ઉદયસાગરસુરિ તરફ પાટણ મોકલાવવા આ બીજે વિજ્ઞાપિ લેખ તત્કાલ તૈયાર કરાવ્યો જણાય છે, જેથી નામ વિગેરે કેટલોક ફેરફાર કર્યો જણાય છે, તેમા કવિનું નામ પણ કાઢી નાખ્યું જણાય છે (૧) જેમના વિશિષ્ટ પ્રયત્નથી આ વિનિષ્કેષને પ્રગટ થયેલો જણાય છે, તે વિ સ ૧૮૫૧મા વડોદરામા ચોમાસુ કરનાર સુદર્શના-ચરિત્ર આદિનું વ્યાખ્યાન (જે સાબળી વડોદરાના સપત્રીએ ૧૨૦૦ માણસો અને ૧૧૫ વહેલો સાથે કાલો, ગધાર અને દહેજનો સથ કાઢી જના કરાવી હતી) કરનાર વાચકજી સંબધમા અતમા ઉલ્લેખ છે કે-

‘દુદા—તુમ આસાથી આવીયા, વાચકજી ચોમાસ સાદિ શુભારી બદ્ધશુભી, ધરતા મદા હન્સાસ ૧
(દાવ—માહરા થલુ સવઈ ટોલા—એ દેશી)

શ્રીવીરક્ષેને જોઈ જોહવા, મોકલયા વાચકજી તેલવા હો પૂજ્યજી’ તુમ આખા સીરધારી
ઉપાધિ નહી લખેસ, વીરગિનનો સોહાવે વેરા રે પૂજ્યજી ૧
બધિ બહુ ગુણના દરિયા, વ્યાખ્યાને અમ દીવ કરીઆ હો પૂ૦
વાખ્યાન પધ્યન નિત્ય થાય જહુ જાસા મનજ ગવાય હો પૂ૦ ૨
કીસુદર્શના-ચરિત્ર તે મથ, સાબલતા દોઈ સીવ-પથ હો, પૂ૦
તુમ આજ્ઞાના અમે સગી, બીજાં અમે જાણુ કુલગી હો પૂ૦ ૩

વાહે મેદ જ્યું(જ્યું) મોરજી, વાહે નંદ વકોરાજી;

[ત્યોં] સંઘ સય કરત અરદાસાજી, આંના પૂજ(જ્ય) ! ચોમાસાજી. ૬૧

જે(પ)સી જોકકા(કિ) ઘરન્યા(ધાવરન્યા)જી, દેશ્યાં વડોદા વ(વ)રના(ળા)જી.

ગુંનિ(ની)જન હાંસી ન(ના) કરનીજી. ગજ(જા)લ દીપતેં ઘરનીજી. ૬૨

વાચકજી અગ મન લાયા, તિયેં ગિન-મત પાંચ રોડાળ્યા રે; ૫૦

ગીતારથ નેહવા નેહઈ, વીરફેચો તેદવા સોદિઈ દો. ૫૦ ૪

શુર્વ સાંધુનેં વંદના કહેળી, સાદળ પાણી અવસરેં હોદેળી રે;

કળીનન કહેં અરેજી મુંળીનયો, ક્યલ અવસરેં રમૂતિ કરનયો રે. ૫૦ ૫ ઇતિ શ્રીતત્ત્વ "

વિ. સં. ૧૮૫૨માં પાટણગા ગ્રામમાં પૂર્ણ કરી વિદાર કરે, તે પહેલાં તપગચ્છ-સાગરગચ્છના પુણ્યસાગરસુંદરિના પદ્ધતર પૂજ્ય શ્રીહિંદયસાગરસરિ તરફ વડોદરાના સાગરગચ્છના સચિ(નેમાં) માધી -સંઘવાં ગોપાલચંદ ગલાલચંદ, સંઘવી નરસીદાસ, સંઘવી દયાલચંદ, નૈનાચાર્યશ્રી સ્વામી, સંઘવી ભગવાનદાસ વિગેરે પ્રાર્થના અને પ્રાર્થનાઓનાં નામો તથા સહીઓ વડોદરાનાં દરયો. ૭) વિ. સં. ૧૮૫૨ના માગ. શ. ૧ મોહલાવેલ પાંચ પાંચ લિટી લાલ

શાલીથી અને પાંચ પાંચ લિટી કાળી શાલીથી લખાયેલ મનોહર ચિત્રાંકિત એ વિજ્ઞાપિતેષામા આરોપેલાં તત્કાલીન વડોદરાનાં વિવિધ દર્યાનાં ચિત્રો આદિ દર્શાવી શકાય તેમ ન હોવાથી માત્ર તેના સુચનથી સંતોષ માનીશું-પ્રારંભમાં જે બાજુ મોર, વચ્ચે કમણીનું દરય, મંગલકલશ, વાઘ, ગીત અને નૃત્ય કરતી નર્તિકા(તામનારી)ઓનાં ૩ દરયો, ૮ મંગલો, ૧૪ સ્વપ્ને, હવેલી(મહાલય)મા રૂતેલા શ્રીમતી રામબાણ (ગચ્છનાયકની માતા)ને પ્રાર્થના કરતી સુખાધી પ્રયત્ન કરતો બાળક, તથા માતાને પાંખો નાખતી અને પગ-ચાંચી કરતી દાસીઓ, મહાલયમાં બારી-તકીએ ગિ.રાજેશ શ્રીમાન (? ગચ્છનાયકના પિતા જોડસલાલ સાહેબ ગુમાનચંદ), પાછળ મોરચંદ્રસર સેવક અને ગણ જોડી, સ્વપ્ને-પાકક તથા ગોપદાર, લેનચે, મંદિર, જે બાજુ ચામરદારો સાથે શ્રીપાર્શ્વનાથ, ઉપાધ્યયમાં ઉપદેશ કરતા, આસન પર બિરાજેલા, જોનેરી ફિનારવાળા કેત અંબરમાં સત્ત્વ થયેલ શ્રીપૂજ્ય, લેની પાછળ ૧ ચામરદાર અને ચિત્ર-શિલ્પગણ, આમળ નમ્રતાથી હાથ જોડી ઉપદેશ સાંભળતા પ્રાર્થક તથા ખાલેક પર સ્વસ્તિક કરતી મુખ્ય શ્રીમતી સુપ્રાર્થિકા તથા અન્ય પ્રાર્થિકાઓ, આશીર્વાદ ઉપદેશ આપતી પ્રવર્તિની મુખ્ય સાંધી, શિખ્યા સાથે, આમળ મુંદર વરો અને આશુપતેથી સત્ત્વ થઈ હાથ જોડી, બેડેલી પ્રાર્થિકાઓ, વડોદરાની ઉપર્યુક્ત ગત્તવલમાં કહેલા વર્ણન પ્રમાણે વડોદરા નગરનાં રાજમાર્ગનાં, બજારનાં, માંડવા, ભદ્ર વિગેરે ભાગેશ્વરા તથા સ્વામી-સામૈયાનાં વિવિધ દરયો-દર્શનીય ચિત્રો જોવામાં આવે છે. એક બાજુ રોડનું ગણતો સોની, કપડાના વેપારી, તેણતો ફાળદાર, રેશમના કહેતા બતાવનાર, હુકો પીતી અણિકા, ધ્વજો, અને બાજ સાથે બંગલામાં દાખુના અધિકારી (૧) સાથે હાથ જોડી રહેલા શ્રીમાન રોડ, પાછળ છત્રદાર, રૂતેસિંહની હવેલી, રાજકુમાર, નિર્ભય બેડેલ બકરાં, મહારાજા ગાયકવાડ (૧), સરાશી, નાણાવટી પારોથી શ. ચેતા શુદ્ધચ, હવેલી-બંગલામાં બેસીને તથા જગા રહીને વાન કરતા શુદ્ધચ, ફાળદાર, કાપડ ખરીદવા આવેલી મહિલા, મટવા, લહેરિયાવાળા વેપારી, બંગલામાં રહેતી મહિલા, અધિકારી શુદ્ધચ, શ્રીપાર્શ્વનાથ(દાદા)આમળ દીપક, શ્રીકૃષ્ણ-મંદિર

૧ ક. ગજલ કયાને x x ૫૨

પૂર્ણ) કીધ ગજલ(ચલ) અલ્લ સદ્ગાર્ત્તેં યાયન [ચિત્ર ઉદાહરે]

આવર વાર, મુગતીર માલ, તિયિ પડેં લીન, પક્ષ ઉજા(જા)યેં;

ઉદયો ઉદયસાગરસરિ, પુણ્ય(પૂન્ય)સાગ[ર]સરિ તજા સીત છાંતે,

રાજ(જ્ય)રાજેશ્વર થીઉદયસાગરસરિશ્વર રંગ[રાજ]રાજે, રૂતિ ધીગજલ(લ) ઘમાતમ્

કાલશ-સવૈયા(ઓ)

પુન કિલ્લ ગજલ ભવજ અદારસે વાવન ચિત્ત હાલમે,
યાવર વાર, મૃગસીર મય, તિથિ પ્રતિપદ, વશ હજાસ,
ઉદયો મલે થાટ ઉદયસૂરિ-પાટલ્ લક્ષ્મીસૂરી જિમ્ માન આકાસે,
પ્રેમેય રતન-સમાન વરનન સેવક દીપવિજય ઇમ માસે ૧

इति गजल [यी दानसागर म व न ६, पत्र २]

(નરસિંહજી) આગળ પૂનરી ખીંછ બાલ્હ કરિયાણાનો વેપારી, મસ્જદમ કુતબ પડતા મૌલવી, વ્યસની માણસો, દારૂની દુકાન, છડીદાર સાથે વાત કરતા શ્રીમતી પાણીનો ઘડો માથે મૂકી થઈ જતી મુંદરી, તેલ-આતરવાળો, બદ્દકમારી ટાપીવાળો ગોરા સોલજરો, ઝરખામાંથી જોઈ રહેલ મદારાજ (૧), પાટા પર પખાવ નાખી લઈ જતો પખાલી ધધાદારી-વેપારીઓ આગળ ખગીરનાત નૈનમ દિર-મૂર્તિ, વચ્ચે સામેવાનુ દરય-શલમારેલ હાથી, ઉપર અકુસધારી મદાવત, છડીદાર, ચોપદાર, દારૂ, હવેલી, મુંદરી, ચોખી કરતો આરખ, દરવાખ પર બાવાવાળો, હાથી પર જોડેલ ઝડાવાળો, ઘોડોસ્વાર, ઘોડો દોરી જનાર, ક્વજ-પ્રતાકા (કરી-પટકા)વાળો, છડીદાર, નિશાનદાર, ટાપીવાળો, વાળવાળો, શણગારેલા હાથીની અબાડીમાં શ્રીમત મદારાજ ગાયકવાડની સ્વારી, પાટળ આમરધર તથા આગળ ટાળા હાથમાં અકુસ રાખી જમણા હાથે આમર ટોળતો મદાવત, આગળ છડીદાર, તથા બદ્દકમારી ગોરા પલ્દન, આબદાગિરી, પાટળખીનું માન પામેલા તથા ઘોડોસ્વાર માનવતા સમ્પદો, સદ્ગુણસ્થો, સરૌવર, પનઘટ પરથી પાણીનો ઘડો ભરી લઈ જતી મુંદરી ઘડો ભરતો માણસ, જુજો મદિરો, દેરીઓ વિગેરેના દરયો, શણગારેલા હાથી પર મદાવત પાટળ કેમરીયા ઝડાવારી, છડીદાર, ઘોડા પર શાનઝડાધારી, નોખતવાળો ઘોડોસ્વાર, મુદંગ, ડકા કસીલોડ, સત્ત્રાઈ બજાવતા વાળવાળો, પૂળના (ખાસા) ઘોડાને દોરી જતા સેવકો, ટોલક, કાસીવાળો સાથે સૂરિના સામેયામાં જતા જૈન આગેવાન શ્રાવણ, માન-સન્માનપૂર્વક સ્વાગત કરી વટોદરામાં પ્રવેશ કરાવતા શ્રીપૂજ્ય(મોનેરી કિનારવાળા સ્વેત વજ્રમા સન્નય થયેલ), જેની પાછળ આમર ધરનાર અને શ્રીપૂજ્ય ઉપર ધરી રાખેલી કુપટાની ચાદળીના છેડાઓ લઈ ચાલતા સદ્ગુણસ્થો, પાટળ ધતિ-મહત્વ, શ્રાવિકા-મહિલામહત્વ, તથા જોડેલ ગુદસ્થ, દડધારી, પાટળ લોટ પર નોખતવાળો, વ્યવસ્થાપક, પાટળને વદન કરતો બક્ષ, મકાનો, જુજો વિ વિ ચિત્રો દર્શાવ્યા છે ચિત્રો પછી મગવાચાણ, લેખપદ્ધતિ પછી પાટળ(મુજરાત)નું વર્ણન કરતા નૈન-પ્રાસાદોનો પદોમાં ઉલ્લેખ કર્યા પછી ત્યાંના મદારાજ શ્રીમત ગાયકવાડ ગોવિંદરાવનો જન્મદિન ઉજવેલ છે—

“પ્રેણીબધ દટ્ટા મોઢે મટ્ટા, ભરિયા મટ્ટા, જાદૂ કીરિયાણે,
બહો સીજ બિકતે, વીજીબ કરતે, જરજે શીરતે મન જાણે,
રાજેસ્વર રાજે, અતિહિ જાણે, ગાયકવાસ સીરદાર,
દેશા [સીર દેશ અરિ ન પ્રવેશ, જિન ઉપદેશ અતિ કીર] ૭

બ્રમ-પ્રતીપાવો, ઉલ જાગ્યો, તદિયાવો, ગોવંદરાવ સિરે,
કમકા બારે, જસ દરગારે, સેવક લારે, દુકમ કરે;
ગોવંદરાવ સતુગે, ન્યાયક પૂરો, રૂપઅનુરો, જૂઝાર, દેશા” ૮

ત્યારપછી ઉદયસાગરસૂરિ ગચ્છરાજ સબધમાં પછ ૧ થી ૧૦૮ સખ્યાવાળી પ્રસિદ્ધ રાખ્ખો અને સદ્ગુણવાચક વિગેયજોડારા બહુ વિસ્તારથી ગુણ-સ્તુતિ કરી વિગતિ કરતા

‘અવ શ્રીવટપદ્ર નયરથી, આજાકારી દાસ, દુકમી મેવક પૂજ્યના, રત-રેણ-સંકાસ
અથ શ્રીવટપદ્ર-વીરજેવવર્ણનમાં હો અથ અન્નલ લખ્યતે” જાણાવ્યા પછી પૂર્વોક્ત ગચ્છરાજ મૂકી છે

ઉપર્યુક્ત વિજયલક્ષ્મીસૂરિના જન્મ વિ. સં. ૧૭૯૪માં ચૈત્ર શુ. ૫મે પાસડી(મારવાડ)ના પારવાડ વણિક શાહ હેમરાજને ત્યાં આણંદભાઈ ખાતાની કુલિથી થયો હતો. આ સૂરચંદ (પૂર્વનામ)ને તપાગચ્છ વિજયાનંદસૂરિપક્ષના વિજયસૌભાગ્યસૂરિએ વિજયલક્ષ્મીસૂરિ સીનોરમાં વિ. સં. ૧૮૧૪. માઘ શુ. ૫ શુક્રવારે દીક્ષા આપી પે. ગ્રેમવિજયને સોંપ્યા હતા, અને તેજ વર્ષમાં સ્વર્ગ-ગુમન કરતાં પહેલાં ચૈત્ર શુ. ૧૦ સુરવારે આચાર્યપદ આપી પોતાના બાવી પટ્ટધર તરીકે પ્રકાશિત કરતાં 'વિજયલક્ષ્મીસૂરિ' નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા.

તેઓ વિ. સં. ૧૮૨૦માં સાણંદમાં ચોમાસું રોકાય્યા હતા અને તેમના આત્મકિત શિષ્ય ૫ જિનવિજયચ આદિનું ચોમાસું ખંભાતમાં હતું, તે પૂર્ણ થવા આવતાં વિ. સં. ૧૮૨૧માં કા. શુ. ૫મે પંચામ જિનવિજયચની પ્રેરણાથી ખંભાતના ગ્રંથે પોતાને ત્યાં પધારવા વિજયલક્ષ્મીસૂરિને ભક્તિભાવભર્યો કલામય વિત્તમિલેખ સાણંદ મોકલાવ્યો હતો (જેનું વિસ્તૃત વર્ણન અહિં ચર્ચ શકે નહિ), તે તા હાથ લંબાઇવાળું દીપણું સીનોરના જૈનજાનભંડારમાં વિદ્યમાન છે, તેમાં સણંદ, ખંભાત અને સૂરિ-સ્વામીને લગતાં તથા ખીજાં સાતં ચિત્રો હોવાં જોઈએ, પરંતુ દુર્ભાગ્યે હાલ તો મત્સ્ય, મગર, વઢાણ સાથે સમુદ્રના દરચથાળું. એક અર્ધ કપાળેનું ચિત્ર બાકી રહેલું જણાય છે!!

પોતાની ગ્રંથ-રચનામાં સૌભાગ્ય-લક્ષ્મી ચંદ્ર દ્વારા પોતાના શરૂનું અને પોતાનું નામ સ્થિત કરનાર, વિજયસૌભાગ્યસૂરિના વિનેય આ વિજયલક્ષ્મીસૂરિએ વિ. સં. ૧૮૪૩માં કા. શુ. ૫ રવેલ ૨૪ થાંભલાવાળો, વિવિધ કથામય ૩૬૦ વ્યાખ્યાનોવાળો, ૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સરળ મંસ્કૃતગદ્યમય ઉપદેશપ્રાસાદ નામનો મદાન ગ્રંથ જૈન-સમાજમાં સારી રીતે કપ્રિય થયેલ છે, મુનિરાજો તેનું વ્યાખ્યાન વાંચે છે અને શ્રોતાઓ તેનું શ્રવણ કરે છે. તમજ તેમજે રવેલ કા. શુ. ૫ જાનપંચમીના દેવ-વંદનની વિધિ તરફ વર્તમાનમાં પણ આદર જ્ઞેવાય છે. તથા વિ. સં. ૧૮૪૫માં વિજયલક્ષ્મીએ ખંભાતમાં ભાવિક શ્રાવક શ્રાવિકાઓના આમહથી વિવિધ દેશીઓમાં(ગોગાં) રવેલ વીશરધાનક—પદ-સ્તવન(કુસુમ)—પૂજાદ્વારા જિન-પૂજન વર્તમાનમાં પણ પ્રચલિત છે. તેમજે રવેલ અષ્ટાદિકા સ્તવન (મં. ૧૮૩૪), રોહિણીસ્વામ્યાય વિગેરે બીજી કેટલીક કૃતિયો પણ આદર પામી છે.

વિ. સં. ૧૮૪૬માં સીરાહીમાં ઉદયસૂરિના પદ પર તેમની રધાપના થઇ હતી. ખંભાતમાં ૧૮ અને સૂરત બંદરમાં અધિક ચોમાસાં-ચયાં જણાય છે. તેમજે રાગેર, સીનોર, ફેરવાડ, આગોદ, છયાપુરી, ગાંધરા, જંજૂમર વિગેરે અનેક રથજોમાં જિનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા અંગન-સલાકા કરી હતી.

આ શ્રીપૂજ્ય(વિજયલક્ષ્મીસૂરિ) વિ. સં. ૧૮૫૨માં હુંદરજી(મારવાડ)માં ચોમાસું રત્ના હતા-તેમ જણાય છે. આ ચોમાસું પૂર્ણ થવા પછી તેમનો વિદાર થાય તે પહેલાં-વિ. સં. ૧૮૫૩ના માગશર શુ. ૫ રાજનગર(અહમ્મદાવાદ)ના જૈનગ્રંથે આગામી ચોમાસા માટે પધારવા ભક્તિ-ભરપૂર સચિત્ર ગદ્ય-પદભાષામાં વિસ્તૃત વિત્તમિલેખ તેમના તરફ મોકલાવ્યો હતો. "સંવત્ અહાર ગ્રેપેત્ર, માગસિર મુદ રવીવાર; તિથિ પંચમી મુદરન વિજય, લેખ તિથે ધરી પ્યાર." તેમાં મુખ્ય પ્રેરણા, તેમના આત્મકિત શિષ્ય પં. માન-વિજયગણિ વિગેરેની જણાય છે; જેઓ તે ચોમાસું વીતાવ્યા પછી પણ તે ગમયમાં ત્યાં વિદ્યમાન હતા. "શ્રીજીના આદેશથી, માંતવિજય પંચામ, વપ તપ પચ્ચખાણે કરી, ઉતમ થયો ચોમાસ." [અપૂર્ણ]

જવન સુવાસ

પંજાબકેમરી ગણતરમિહે શીખ ધમની આજ્ઞાને ઉદનથી એક વંશ્યા સાથે લગ્ન
તો કર્યું, પણ પછી એમને પચાનાપ થયો તરતજ તે પોતાના પાટનગર નાદોગથી નીચળી
શીખોના ધર્મનગર અમૃતસર જઈ પહોંચ્યા ને ન્યાયાધીશ પુલનારિહને આગે જઈ તેમને
એ અપકૃત્ય માટે માફી માગી

“માફી?” પુલનારિહે ગદ્ગદિત્ત કહે જહુ મને એ આપનાનો ખર્સ અધિગર
નથી. શીખોની ધમમળા તમને અપરાધી ઠેરવે એ પહેલા જ મન-અપગાધી તરીકે તમે
ન્યાયમદિગમા આવી પહોંચો ત્યાં તમારો ન્યાય ચૂકનારો ”

ખીજે દિવસે સ્થિરિશ મતનતને જગવનાર પગવનો મિદ અમૃતમગની ન્યાયમલામા
અપગાધી તરીકે એક પાગંગમા જઈ જાતા ન્યાયાધીશે પૂછ્યું

તમે કોણ છો ? — શીખ ધમનો અપગાધી ’

“તમારું નામ ?” — ગણતરમિદ. ”

“શો અપરાધ કર્યો છે ? — વંશ્યા-લમનો ”

ન્યાયાધીશ પુલનારિહે થોડીરાત નિચા કર્યો પછી તે રાત જતા મક્કમ સ્વરે
બોલ્યા, “ગણતરમિદ, શીખોના શિગતાજ જના ધર્મ તમને માફ ન કરી શકે એવો તમે
શુનોલ કર્યો છે તમારે એકીશ તિનમ સુધી ધમમળાજના મળ્યો માટે નાના કાપના
પડો, એજના જ તમર સુધી એમના જોડા માફ કરવા પડે પેઠે જાખ રૂપિાનો દડ
લગવો પડે, અને જાડ માથે બાધી તમને ઉવાડા બગડા પર સો કોગડા માગવામા
આવરો બોલો મન કબૂલ છે ”

“કબૂલ છે ” ગણતરમિહે સાતિથી કહ્યું

તરતજ પગવના એ વીંગના ગજવશી વસ્ત્ર ઉતારી એને ખુદના નિમે એક જાડ
સાથે બાધવામા આવ્યો એક પ્રયત્ન શીખ સૈનિક લાયમા કોગડો લઇ તેની મગીપ
પહોંચ્યો પણ એ કોગડો ગણતરમિદની પીઠ પર પડે એ પહેલા જ ન્યાયાધીશે તેને
અટકાવતા હર્ષભેગ કહ્યું.

“ધન્યવાદ મગન ! આ પણ તમે તમાન અગર કૃત્યની માફીને લાયક બન્યા છો
ન્યાયનો મામનો દરીને સોદીની નદીઓ વહાવી શકેન જના મૂંઝે મોઢે તમે આખરી મન
કબૂલી લીધી એ જ ધર્મ અને ન્યાયના વિજયને માટે પૂરતુ છે. હવે ધ્યાન રાખજો ”

પ્રગળા લપના વચ્ચે ગણતરમિદને છોડી મૂકવામા આવ્યો ને જાગરના એ
મદાનમાં મદાન મેનાપતિએ આકેન બધનમાથી છૂટી ન્યાયાધીશના ચગમમા પોતાનું
મરતક મૂક્યું

મહારાષ્ટ્રપતિ રઘુનાથરાવ ન્યારે એથી હજારનું સૈન્ય લઈ યવનપતિ હૈદરનો મુંઠા કરવાને પુતાની બહાર ચાલ્યો ત્યારે નગરના દરવાજે તેણે નજર કરી તો જણાયું ન્યાયાધીશ રામશાસ્ત્રી ત્યાં પોતાનો હાથ જમિયા કરીને બેસા હતા.

તે તરત તેમની સમક્ષ જઈ પહોંચ્યો. પૂછ્યું, “દેવ આ સમયે કંઈ ?”

“તમને અટકાવવાને!” રામશાસ્ત્રીએ શાંતિથી ઉત્તર દીધો.

“શો અપરાધ છે?”

“તમારા પર ભગીનના ખૂનનો આરોપ છે. એના નિરાકરણ પહેલાં તમે પુના ન હોડી શકો.”

“પ્રભુ, અત્યારે હું યવનોને મંદારવા જઈ રહ્યો છું. ત્યાંથી પાછો ફરું ત્યારે આપ આપની ફરજ બજાવજો.”

“યવનોના મંદાર કરતાં ન્યાયનાં મૂત્રો વધારે પવિત્ર છે.”

“એમ?” રઘુનાથરાવે શ્રુતિ અજ્ઞાતાં પૂછ્યું, “આપનાં એ મૂત્રો આ પ્રસંગે હું માન્ય ન કરું તો?”

“તો આપનો આ ન્યાયદહ.” ને એ દરવાજા પર જ ન્યાયાધીશ તરીકેની પદવી હોડી રામશાસ્ત્રી પોતાને ગામ ચાલ્યા ગયા.

x

x

x

એક સીમન્તે લોકનને પોતાના વડાન તરીકે રાકી નેને સારી કમાણી કરાવી આપવાની ઈચ્છા દર્શાવી. પણ લોકને એ સીમન્તનો કેસ માંભળી કહ્યું, “આપનો કેસ ધંધાદારી ગણતરીએ સારો છે. હું તેમાં કાયદાની આંટીઘૂંટીથી સફળ પણ બની શકું. પણ માફ હૈય જરા લીકું છે. આ કેસ ચલાવતાં હું વિચારતો જ હોઈશ કે, “લોકન, તારો કેસ ખોટો છે; તું ભુલ્યો છે.” ને કદાચ એ સબોટ મારાથી મોટે પણ બોલી જવાય ને આપને હારવું પડે. માટે, દિલગીર છું કે હું આપનો કેસ હાર નથી ધરી શકતો.”

x

x

x

જંગલમાં એ આવીદારો સાથે લૂટ ચલાવવા નીકળેલા વનવાસી વનરાજને આંખો નામે એક વણિક આમો ગળ્યો. આંખના માથે ઘીનું એક કુદ્દું હતું, તેની બેટમાં કંઈક નાણું ને પાંચ તીર હતાં. વનરાજ ને તેના સાથીદારને જ્ઞેતાં જ તેણે પોતાનાં પાંચ તીર માંથી બે તોડીને ફેંકી દીધાં.

“એ તોડી કેમ નાખ્યાં?” વનરાજે આંખની સમીપ પહોંચી બેદરકારીભરી પ્રશ્નતા દાખરતાં પૂછ્યું.

“તમારો ઉલ્લેસ મને લૂટવાનો જણાય છે. એટલે મારે તમને મારવા તો પડશે. પણ તમે ત્રણ હો, તીર પાંચ હતાં. એટલે બે નામમાં ગણી તે તોડીને મેં ફેંકી દીધાં છે.”

“વાહ બહાદુર” પાસેના એક વૃક્ષ તરફ આંગળી ચીંધતાં વનરાજે કહ્યું, “જો પેલા વૃક્ષ પર યઈ એક ચકલો ઝડપથી બેઠો રહી છે. તું એને વીધો શકે તો તારી બાણવિદ્યા આગળ અમે હારે કખૂંધીયું.”

“ચકલી નિર્દોષ છે,” આંખાએ ગર્વભરે કહ્યું; “સદોષ તમે બનવા માગો છો. તમારો દોષ લોકના હું એ નિર્દોષને નહીં વીધું. દોષ તમે કરી છુઓ. પછી તમારા પ્રાણ લેવા એ મારી ફરજ બજાવશે.”

“શાખાશ વીર” વનગજે આપાની ન્યાયભાવનાની પ્રશંસા કરતાં તેની પીઠ ચાબડી ને પછી પોતાની ઝોળખ આપતા ઉર્મિયું “હું લાવિ ગુજરાતનો જૂખ્યો રાગ છું. મને શી મદદ કરીશ?”

“બળથી માગો છો કે મિત્રભાવે?”

“મિત્રભાવે.” વનગજે આજોમાથી રુનેહ વર્ણવતા કહ્યું

‘તો મધુજ આપના ચગ્ગે છે” આપાએ વનગજને વીનું કુલ્લુ આપ્યું, પાસેનું નાણું સોંપ્યું, તે પોતે એનો સેવક બની ગયો

x

x

x

પ્રેસીડેન્ટ લીકનના મિનાખડમા એક દિવસે એક સ્વરૂપવાન બાલકન્યા આવી બીભી તેના મુખ પર નિર્દોષતા ને આખમા આસુ ફાંટા

‘કેમ બહેન?’ પ્રેસીડેન્ટે વાતમલ્યભાવે પૂછ્યું

“મારો લાઇ જોવા છે એના છૂટકાગ માટે હું આપને વિનંતિ કરું છું” લીકનના ચરમુને આસુથી ધોતા કન્યા મોલી

“કાઈની જનામણુ લાવી છે?”

“ના જી”

‘હીક,” પ્રેસીડેન્ટે કન્યાને એના જાનના છૂટકારાનું આજ્ઞાપત્ર સોંપતા કહ્યું, “તું કાઈની જવામણુ નથી લાવી એ તારી ન્યાયપ્રિયતા અને તારા આત્મવિશ્વાસની સામિતી છે. ને તારી નિર્દોષતા એ તારા જાઈની નિર્દોષતાની પૂરતી જમીનગીરી છે”

x

x

x

અમેરિકન આતરવિગ્રહમા મે ડોઝગએએ તેમના મામાપની ના છતાં મૈનિક તરીકે નામ મેધાવી દીધા પુત્રોને પાછા વાળવાનો મામાપ પામે એકે ઉપાય ન ગણા છેવટે તેમણે પ્રેસીડેન્ટ લીકનને પોતાની એ હકીકત જણાવી લીકને તેમને સેનાપતિ પર એક ચીઠ્ઠી લખી આપી, “સેનાપતિ, મામાપની આજ્ઞા તોડનાર મૈનિકાની આ પવિત્ર યુદ્ધમા જરૂર નથી”

x

x

x

એક યુવકે લોકમાન્ય તિલક પાસે જઈ કહ્યું, “ગુરુદેવ, મારે નૈષ્ઠિક સ્વહત્યય પાળી દેશસેવા કરી છે તે મજબમા આપની સલાહ માગુ છું”

‘હું સલાહ આપુ છું કે,” તિલકે શાંતિથી કહ્યું, “તમે ધેગ જઈને તરતજ લગ્ન કરી નાખો નૈષ્ઠિક સ્વહત્યય સેવકા ઉચ્છનારને પારકાની સલાહની જરૂર ન હોય.”

x

x

x

હંગારીનો રાજા ચાર્લ્સ બીજો એક ખાનગી શાળાની મુલાકાતે ગયો શાળાના અધ્યાપક ડૉ બોસ્મીએ એ પ્રસંગે માથેથી હેટ ન ઉનારતાં શ્વામથી વિદ્યાર્થીઓને પાઠ આપવા માડ્યા પણ આજના નમ્ર પવનકારે એણે રાજાને આ અવિનય માટે ક્ષમા આપવાની વિનંતિ કરી રાજાએ હસીને એની પીઠ ચાબડી

જવાબે રાજવી બહાર નીકળ્યા ત્યારે એમ મંત્રીએ રાજાને આ અવિનય ચવાવી લેવાનું કારણ પૂછ્યું ચાર્લ્સે હસીને જોડ્યો, ‘એ મિચાગને એના વિદ્યાર્થીઓના મન પર

એ હાપ ચાલુ રાખવી છે કે જગતમાં હો. ખોસ્તી કરતાં મહાન પુરુષ ખીન્ને કોઈ જ નથી. મારે એ હાપ શા માટે બૂંસવી જોઈએ ?”

x

x

x

કલાકાર કેનોવા સ્વરૂપવાન ઈટાલિયન સાહજનદી બર્ગેસની આરસ-પ્રતિમા ધડોલે હતો. એ પ્રતિમાને સર્વાંગસંપૂર્ણ બનાવવાને ક્રાહ્મનદી હમેશાં કલાકારની સામે કલાકો સુધી નગ્નસ્થિતિમાં બેસતી.

એક યાગ્નિસેપ્તન ઉમરાવજનદીને આ સમાચાર મળતાં તેણે સાહજનદીને પૂછ્યું, “પણ તમે નગ્નસ્થિતિમાં એક મિનિટ પણ બેસી શી રીતે શકો છો ?”

“એમાં આમ ગભરાવાની કશી જરૂર નથી,” બર્ગેસે હાસ્ય વેરતાં કહ્યું, “મારે બંને પડખે હું સગવળી સગડીઓ રાખીને જ બેસું છું.”

x

x

x

કાસ્મીરના બહુમુદ્રય દેશરની ૨૧૬ ગુણો ભરી એક શ્રીમન્ત વેપારી દેશવિદેશમાં ફરતો હતો. એકજ બ્યક્તિ જ્યાં બધું કેસર ખરીદી લઈ શકે ત્યાં જ તે વેચવાની તેની પ્રતિભા હતી. વખત જતાં તે અવતી નીચ પહોંચ્યો.

અવતીને પાદર તેને એક વણિક મળ્યો. તે વણિકને તેણે પોતાની હજીકત જણાવી. “ઝાહ, એમાં કંઈ મહત્વની વાત છે ?” વણિકે શાંતિથી કહ્યું. ને પછી ઉમેર્યું, “હું એ બધું જ કેસર ખરીદી લઉં છું. નાણાં તમે મારી પેટી પરથી તરતજ લઈ જઈ શકો છો.”

તે કેસરનો વેપારી જ્યારે પેટી પર નાણાં ગણતો હતો ત્યારે તેના એક માણસે તેને ખબર આપી કે કેસરની ગંધી જ ગુણો વણિકનું નિવાસમંદિર આંધવાને જ્યાં ચૂનાની ચક્રી ચાલતી હતી ત્યાં ચૂનાની સાથે બેંગલી દેવામાં આવી હતી.

x

x

x

દાથની બંગડીઓ વેચી માતા ભગવતીદેવીએ જૂખ્યા અતિથિ જમાવ્યા. પુત્રના હૃદય પર આ દૃત્યની અદ્ભુત અસર થઈ. તે આપમેળે વિદાસ સાધી ઉચ્ચ પદવીએ પહોંચ્યો. માને પૂછ્યું, “માતા, હવે તમારા અવકાર પાછા ધડાવીશું ?”

“એટા” માતાએ પુત્રના નમુખ પર વાતસલ્યભર્યાં નયન ફેરવી કહ્યું, “મારે તમને અલંકાર જોઈએ; અમણેને કેળવવાને નિશાળ; શાળીઓને નિરોગી બનાવવા દવાખાનું; જૂખ્યાઓનાં પેટ સંતોષવા અન્નશાળા.”

તે પુત્ર ઈશ્વરચન્દ્ર વિદ્યારાગરે એ ત્રણે કાર્યો પાર પાડી માતાની ઇચ્છા સંતોષી.

x

x

x

અમેરિકન સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં એકમ્રસંજે વોશિંગ્ટનની દુકડી પાસે એક યજ્ઞ તોપ ન રહી. વોશિંગ્ટને યુક્તિ વાપરીને તરતજ લોકડાની સંખ્યાબંધ તોપો બનાવવાની લીધી. અને તેને સૈન્યના આગળના ભાગમાં ગોઠવી. અંગ્રેજ સેનાપતિ રીગ્ગી એટલી બધી તોપો જોઈ દરથીજ નાસી ગયો.

ગુજરાતી પ્રજા અને સાહિત્ય

ગુજરાતી પ્રજાને ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે જે અભિપ્રાય આપવાનો હોય તો તેમનો મોટો વગ તરતજ કહી દેશે કે “એ સાહિત્યમા તો કંઈ નથી” પણ જો એમને પૂછવામાં આવે કે, “ગુજરાત તમારું છે તમે એના સાહિત્યને ખીલવવામાં તો ફાળો આપો છો?” તો તે તરત જ પૂઠ ફેંચશે.

સાહિત્ય તો બાગ છે. તેમાં અનેક પ્રકારના મીઠા ફૂલો કે ફળો વિકસવાને તકરૂર હોય છે. પણ પાકા સાહિત્યથી આર્થર્થાવ્ય પ્રજા પોતાતાને પાત્રી પાવાને પણ તૈયાર નથી. ને પછી કહે છે, “અમાગ બાગમા તો કંઈ નથી” - ઘણી વખત તો આવો અભિપ્રાય આપનાર ને માથે જ પોતાના ખીલતા સાહિત્ય પ્રત્યે ઉપેક્ષા દાખવનાર એવા વિદ્વાનો, શ્રીમન્તો ને જવાબદાર વ્યક્તિઓ હોય છે કે જેમને આભંગીને સાહિત્યપૂજકની આંખો શરમથી નીચી જ ઢળી જાય.

ગુજરાતમાં કેટલાંય મામલિકો જન્મે છે ને તરત મૃત્યુ પામે છે. કેટલાય ઊગતા લેખકો પોપણના અલાવે જ કરમાઈ જાય છે જેતામાં કંઈક મર્જતશક્તિ હોય છે તેઓ પોતાનું હોય નથી વગાડી શકતા. ને પ્રજા જ્યારે એમના પ્રત્યે બેખવાઈ દાખવે છે ત્યારે શુદ્ધ સાહિત્ય મર્જત ઊગતાં પહેલાં જ આચમી જાય છે.

‘સુવાસ’ શરૂ થવાને પોણામે વર્ષ થયા ઊગતા લેખકોને આગળ આણવા, પ્રજાને શુદ્ધ સાહિત્ય આપવું ને જીવંતનો આદર્શ સમજાવવો એ એનું ધ્યેય. વિદ્વાનોએ એને વખાણ્યું, વાચકોએ પ્રશંસા કરી, પત્રકારોએ વધાન્યુ, એના લેખોના અનેક પત્રોમા ઉતારા થયા લાગ્યા. છતાં પ્રજાએ એને આર્થિક ટેકા આપતા તો એવી પીછડા કરી કે શી રીતે ટકવું એ પણ એક પ્રશ્ન થઈ પડ્યો.

છતાં નથી એમ પ્રજા પામે ખીલ માગી, નથી અમાગ આકાશ મૂક્યા. અમને સાહિત્ય પ્રત્યે પ્રેમ છે, અને અમારું માનિક એમને મમે તે ભોગે ટકાવીશું જ પણ પ્રજા પામેથી કાઠપલ્લુ જાતના બાગ વગરનો એક મુદ્દા અમે માગીએ છીએ અને એ અમને પ્રજાએ આપવો જ જોઈએ. જે જે બંધુઓને અમે નમ્રતાપા અરે મોઢલાવીએ છીએ તે તે બંધુઓની માસિકમા આહત થવાની ઇચ્છા હોય તો એ અંક માથે જોડેલા અમારાજ કાર્ડમા તેઓ હા લખી મોકલે, ઇચ્છા ન હોય તો ના લખે, અને ‘હા’ કે ‘ના’ કયુંજ લખવાની ઈ-લા ન થાય તો પછી બીજા અંકનો સ્વીકાર ન કરતાં તેઓ તે પાછો મોકલાવી દે. અમારી આ વારવાગી વિનંતિ છતાં ઘણાજ બંધુઓ મક્કત અંક વાતી લેવાના લેખમાં એના પ્રત્યે ખ્યાન નથી આપતા અને અમને નાહકની મુશ્કેલીમાં લિનારે છે.

‘સુવાસ’ના જે જૂના આદર્શ હોય તેમણે નવા વર્ષે તરત દાનના જણાવી દેવી. જેમને નનુનાના અંકો મોકલાતા હોય તેમણે આહત જનવાની ઇચ્છા ન હોય તો, અંક તરત પાછો મોકલાવવો, અને એ અંક જોઈ જવાની ઇચ્છા હોય તો સાથે જોડેલા કાર્ડમાં દાનના લખી મોકલવો. આટલોજ અમારી ગુજરાતી સાહિત્યજનના પાસે માગણી કે વિનંતિ છે અને એ પણ જે ખ્યાનમાં ન ગણે તેને શુ કહેવું એ અમે નથી મમજતા.

'Fortnightly Review' ના છેલ્લા અંકમાં, શ્રી. ભવાની ભટ્ટાચાર્ય 'Youth of India at Bay' નામના લેખમાં, હિંદના વિદ્યાર્થીઓ તથા યુવકોના સંગોગો, તેમનો અભ્યાસ, માધ્યમિક શિક્ષણ પછેર વિષયોની ચર્ચા કરી તેમની કોલેજ-ગિન્દગીના પ્રશ્નો રૂપરૂપી, સહશિક્ષણ સંબંધમાં, કહે છે: 'અભ્યાસખંડમાં કન્યાઓના પ્રવેશે કોલેજ-ગિન્દગીમાં તેજ પૂર્યું. પ્રૌદ્ધસરોના ગણગણાટથી સુષ્પીની લાગતા કોલેજના ઉદાસીન વાતાવરણમાં નીળળીતો ચમકાર પ્રગટ્યો. કુમારો ને કન્યાઓ વચ્ચે બાદ્ય સંબંધ તો ઘણો જાણી જાણ્યો, પણ તેમનાં મગજને તનમનાટ અનુભવી રહ્યાં. બાણાં નયનકિરણો, સ્મિતની પ્રભાવ ભરી છાયા, ભૂકુટિની કમાનના વળાંક—એ બધાંની એક મીઠી ભાષા જાતી ગઈ. કુમારોની રોમાંચક કલ્પનાઓ ઊછાળે ચડી. કન્યાઓની વધુ ને વધુ દાજરી તેમની લાગણ્યોએને ઉરકેરવા લાગી. કુમાર-કવિઓએ બૌદ્ધિક સુંદરતાની કવિતાઓ રચવા માંડી. ફેટલાક વિશેષ વ્યવહારોએ કન્યાઓની સાથે સંબંધ જમાવવા-મિત્રતા બાંધવા યુક્તિઓ યોજવા માંડી. ને મિત્રતામાંથી પ્રેમ પ્રગટ્યો, પ્રેમમાંથી લગ્ન જન્મ્યાં. પરિણામે જીવનનો સાત પ્રવાહ ગૂંચવાયલ પ્રશ્નોના વમળરૂપ જાતી ગયો.'

ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર શ્રી અમીય ચક્રવર્તી ઉપર એક પત્ર લખી હિંદની વર્તમાન સ્થિતિ પર આકંઠ વર્ણવતાં કહે છે:

'એક બાલુએ સત્તાનો મદ—ને દુઃખાણના બધા જ સાજસણગાર સાથે પોતાના જુરજમાં સજ્જ થઈ બેઠો છે; કદાચ કાયદાઓ ને રાત્રી પાઘડોઓનાં ઝુંડ જેવું રક્ષણ કરી રહ્યાં છે. આ રીતે જ દેશને કબજે રખાય એવી એમની માન્યતા છે. બીજી બાલુએ ખાલી હાથે ને ખાલી ખીંચે ટાળે મણેલો માનવસંઘ-મુક્તિ અને રચાથી સલામતિના એકમાત્ર ઓક્ષડ તરીકે જેને બિનઆક્રમણવાદનો સ્વીકાર કરવાની સલાહ આપવામાં આવી છે. પણ તે સંઘ પોતાના વિશ્વાસને આ નવા વાદમાં સ્થિર નથી કરી શકતો. કેમકે જગતમાં ક્યાંય, બલા કે જુરાને સાર પણ, એ પદ્ધતિ અમલમાં નથી મૂકાઈ. માનવપશુના પંચમાંથી માનવીને બચાવવાને આક્રમણકારી સાધનો જ અનિવાર્ય છે—આ સિદ્ધાન્તને જ સર્વત્ર ચોગ્ય સાધનો ને જરૂરી વસ્તુસંગ્રહથી અનુસરવામાં આવે છે. પણ જ્યાં માનવીને વિદ્યાના બહાખરા માર્ગથી અટકાવી દેવામાં આવે છે ત્યાં તેને આ ખારા વિષયથી પણ દૂર જ રાખવામાં આવે છે. ને દરેક દિશાએથી ધેરાયેલા તેમને માટે હરણની જેમ નાસી છૂટવાનો પણ માર્ગ નથી રહેતો. રાજવંશી શિકારીઓના શિકાર માટે તેઓ તો અનામત જંગલોમાં જ પસે છે.'

નામાંકિત વ્યક્તિઓના હસ્તાક્ષરો મેળવવા માટે જગતના જુદામાન યુરુકો મરી-ફોટતા આવ્યા છે. બટન બીનેટ, લેસિંગ્ટન, શેક્સપિયર, ડીઝરાયલી, પ્રીન્સ ગિરમાર્ક વગેરેના હસ્તાક્ષરોના દળરો પોન્ડ ઉપજે છે; ટેનીસન, ફ્રાઈડ્રીચ, ડોકન્સ, લેસિંગ્ટન, મેટા

ગામોં, બનાઈં શો વેગેરેના દસ્તાક્ષરો પણ સેંકડો પૌન્ડ ખેંચી લાવે છે. પણ કુનેડથી કે સસ્તામાં દસ્તાક્ષરો મેળવી લેવાને જે ચિત્રચિત્ર માર્ગો લેવામાં આવે છે તે કેટલીક વખત ખૂબ જ રસિક હોય છે.

ક્યુક ઓફ વેલ્થીગ્ટનને એક યુવકે તેમની પુત્રવધૂ માઈવેસ ઓફ ડોરોનાં કપડાંના ધોવરામણનું બીલ મદિનાઓથી ન ચૂકવાયું હોવાની ફરિયાદ કરતો પત્ર લખ્યો. ક્યુકે જવાબમાં જણાવ્યું, “મારા પુત્રે જોલ કેમ ન ચૂકવ્યું હોય એ મારાથી નથી સમજાતું, પણ હું પોતે તો માઈવેસ ઓફ ડોરો નથી જ.”

‘ઇન્ડિ-ડની એક ઉમરાવતનીએ પ્રીન્સ ગિરમાર્ક પાસે દસ્તાક્ષરની માગણી કરી. ગિરમાર્કે ઉત્તરમાં જણાવ્યું, “ઠાણાં થીમનીછ, હું કોઈને મારા દસ્તાક્ષર આપતો જ નથી. પ્રીન્સ ગિરમાર્ક.”

ક્રીપ્સલોગ પોતાના લેખો ચબ્દદોઃ સિલિંગના બાવે લખતો. એક યુવકે મસ્તામાં એની સહી મેળવી લેવાને એને બે ચબ્દ લખી મોકલવાની સૂચના સાથે બે સિલિંગ મોકલાવી આપ્યા. ક્રીપ્સલોગે ઉત્તરમાં લખ્યું, ‘Thank you.’

બનાઈં શો તો ક્રીપ્સલોગ કરતાં પણ વધુ વિચક્ષુ છે. તેનો સેખનનો દર પણ ચબ્દદોઃ સિલિંગ પ્રમાણે છે એ જાણી એક યુવકે એને એક ચબ્દ લખી મોકલવાની વિનંતિ સાથે એક સિલિંગ મોકલાવી આપ્યો. શોએ તેને તારથી જણાવ્યું, ‘Thanks’, બિચારા યુવકની દસ્તાક્ષર મેળવવાની ઉમેદ તૂટી પડી અને સિલિંગ ત્રીજે જ ઘેર પહોંચ્યો.

x

x

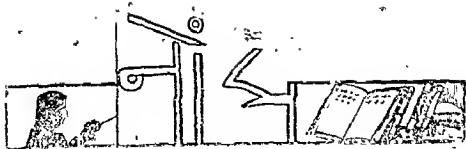
x

આ વર્ષે નોબેલ-પ્રાર્થકના વિજેતાઓ—

પદાર્થવિજ્ઞાન-પ્રો. ઍનરેટ લોરેન્સ [કેલીફોર્નિયા]; સાહિત્ય-પ્રો. કાન્ઝ સીદ્ધાન્તપીને [ફો-લેન્ડ]; રસાયણ-પ્રો. જુટેનાન્ટ [બર્લિન] ને રૂઝીક્કા [મુરીચ]. ૧૯૩૮માં મુક્તનવી રખાયત્ત રસાયણ-વિભાગનું ઇનામ ફીન્ડન્બર્ગ યુનીવર્સિટીના પ્રો. કુન્દતે ફાળે ગયું છે. તેમાંથી ઉલ્લા ત્રણેએ રાજદ્વારી કારણોસર ઇનામનો સ્વીકાર કરવાની ના કહી છે.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૯૨]

પરસ્પરથી સ્વતંત્ર બનવાને પોતાનું સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય અંગ્રેજોની કાલકાલોથીને વેચી રહ્યાં છે. સમય જતાં, એ કાલકાલોથી બી-પુરુષના પ્રશ્નને દિદુ-મુસ્લીમ પ્રશ્ન કરતાં પણ વધારે સુગમતો બનાવશે એની આજે કોઈને પરવા નથી. કેમકે લશ્કરી અને શિક્ષણવિધાનક યુવામી જાણે પત્ની ગદ્ય હોય એમ પ્રજામાં આંતરિક ગુલામીની જૂખ મ્તગી છે. તે જૂલી ગત્ય છે કે પારસ્પરિક સ્વાતંત્ર્યની આ વાતો પ્રજાને સાચા સ્વાતંત્ર્યથી દૂર લઈ જવાને ખીલવવામાં આવી છે, આંતરિક પ્રશ્નોના ઉકેલની વાતો મદાપ્રશ્નને દબાવી દેવાને જગવવામાં આવી છે. તે સમજતી નથી કે મૂળનાં એર મટયો તો નદીનાં પાણીને ગાળવાની પણ જરૂર નહિ રહે. જળનો વિકાસ ને સંસ્કારસ્વાતંત્ર્યના પરિણામે સ્વતંત્રતાનો સૂર્ય પ્રગટતાં બધે જ પ્રકાશ પથરાશે. અંધારામાં ઘેનતરી આંખે જ્યોત્ષ્ણ મશાલો લઈ દોડતાં દોગળાઓ પ્રગટશે.

યુદ્ધ—

પૃથ્વી પર માનવીના રસવાટને કારણે વર્ષ થઇ ગયા છે. પણ એ ગાળામાં એવો એકાદ સૈફો પણ નથી ગયો જેમાં માનવીએ મહાબીપલ્લ યુદ્ધ ન ખેલ્યા હોય. ઇતિહાસની ત્યાં નજર પહોંચી શકે છે એવાં રામાયણ-મહાભારત કે ઇંદ્રજીતી આદિ સંસ્કૃતિના મમથી આજસુધીમાં એવો એકાદ દશકો પણ નથી વીત્યો જેમાં એક યા બીજા કારણે પૃથ્વી પર યુદ્ધ ન ખેલાયાં હોય.

આમ માનવરક્ષાવ અને ઇતિહાસને યુદ્ધ સંસ્કૃતિથી જ પડી ગયું છે. જમદગ્નિથી માંડી યુદ્ધ, કે યુદ્ધથી ગાંધીજી સુધીના મંપ્યાબધ માનવપ્રેમીઓએ યુદ્ધને અટકાવવા પોનાથી અનનુ અધુ જ કહ્યું છે, પણ આજસુધીમાં તો કોઇને એમાં સફળતા નથી મળી. ગાંધીજીને એ મળે છે કે કેમ એ લવિષ્યની પ્રજ્ઞાએ માપશે.

સંસ્કૃતિમાં ગાનવી હાથોહાથ, પાપાણથી કે આર્માન્ય શસ્ત્રોથી લડતો. તે પછી તેણે શસ્ત્ર-નિષ્ઠામાં ધીમેધીમે વિકાસ સાધવા માંડ્યો. રામાયણ-મહાભારતયુગમાં તે વિકાસ તેની હદથી દે પહોંચ્યો. મહાભારતના યુદ્ધમાં તો એ વિકાસે લાખે માણસોનો ધાણ કાઢી નાંખ્યો. એ યુદ્ધ પછી શ્રી કૃષ્ણે, અગ્નિની મદદથી વિદ્યુત્તાં શસ્ત્રોના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ મૂકી, શસ્ત્રમર્યાદા પ્રવર્તાવી. તે મર્યાદા હજારો વર્ષ સુધી જળવાઇ રહી. પણ સોમનાથ-પાટણમાં નિર્દય યવનો સામેની હાર પછી હિંદુ રાજનીતિજ્ઞોને શસ્ત્રમર્યાદાનો પ્રશ્ન ફરી વિચારવો પડ્યો. અને દશકો યોના ચિંતન પછી શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યે, યવનો જે યુદ્ધમાં અગ્નિન્ય શસ્ત્રો વાપરે તો, હિંદુઓને પણ તેમની સામે, તેવાં શસ્ત્રો વાપરવાની છૂટ આપી. સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ કે બીમસિંહે એ છૂટને વધારો લીધી. પૃથ્વીરાજ કે પ્રતાપ એ છૂટથી કંઈક વેગળા રહી યવનોના અપ-રમાં હોઆઈ ગયા. તે પછી સિવાજીએ છૂટનો પૂરતો ઉપયોગ કર્યો પણ તે વખતે હિંદુ સમાજ તે રાજકારણમાં છૂપાં ઝેર ને નિર્જેળતા રોપાઇ ચૂક્યા હતાં. પરિણામે થોડાક સમય ચમકાર દાખવી મરાઠી સત્તા આઘમી ગઈ. હિંદુ યવનોના ને ગોરી પ્રજ્ઞના પંચમાં સપડાયું. ને હિંદની મૂળ પ્રજ્ઞાએતે અવળા રસ્તે અચડાવી હઈ ગોરી પ્રજ્ઞ કાવવા લાગી. રાણા રાજનીતિજ્ઞો સ્વપ્નમાં પણ છૂટ ન આપી શકે એવાં શસ્ત્રોથી તેણે હિંદનો કબજો લીધો, ને શુદ્ધ રાજનીતિ મરણાતે પણ ન સ્વીકારે એવી શુદ્ધિની રમનથી એ કબજાને તેણે સ્થાયી બનાવ્યો.

પણ હુદુરત કોઇને નથી હોતી. યુદ્ધ એ શુદ્ધિ કે બળની પ્રતિસ્પર્ધા છે. એ નીતિનો ભંગ કરી કોઈ પ્રજા જ્યારે એને કેવળ સેનારની પ્રતિસ્પર્ધા તરીકે કેળવવા માંડે છે ત્યારે, સમય જતાં, એ પ્રજાને પોતાને જ એ નીતિનાં ભોગ બનવું પડે છે. ગોરી પ્રજાની આજે

એ સ્થિતિ છે. એણે તરછોડેલી શસ્ત્રમર્માન કે વિક્રમાવેશેા વચવાન ક્રમ્ય એને જ ભક્તી જરો.

આ યદ્યુ યુદ્ધ અને એના માર્ગો કે મર્યાદાની વાત પણ યુદ્ધના કાગળો એ પણ એ વિષયનો એક અગત્યનો અંશ છે. લશ્કરી યુદ્ધોની જ્યારથી શરૂઆત થઈ ત્યારથી યુદ્ધના સાચા અને જગમગેર કાગળો વચ્ચે હમેશા ચારમાન-જમીનનું અનુગ્રહ રહેતુ જ આવ્યુ છે. જ્યારે યુદ્ધમા મંડોવાના પક્ષોને, સાર્યના મર્યાદા નગીક કે નિર્ગળ પ્રગ્નઓના ચોપણને માટે, યુદ્ધ અનિવાર્ય લાગે છે ત્યારે અને પણ, લશ્કરની અને પ્રગ્નની શક્તિને ઉશ્કેરવા તથા જગતની પ્રગ્નઓની હમદર્દી પોતાના તરફ વાળવા, પોતપોતાને યોગ્ય લાગતા દિલોત્તેજ કાગળો ઉપગતવી ટાંકે છે અને જગતમાં એનો પ્રચાર કરે છે. ઓગણીસમી સદીની મધ્યમા ખેલાયવ ઓગટ્ટો-પર્ગિસન યુદ્ધ વિષે ઇંગ્લાન્ડના પર્સેશીમત્રીએ પોતે જ કહેતુ કે “એ યુદ્ધનું ખરું કાગળ જગતમા ત્રણજ જણ જાણે છે. ગ્રિન્ગ આર્મટ, ડેનીશ ગવર્દારી ને દુ.” ગત મહાયુદ્ધનું જગમગેર કાગળ કેમગની મદરનાપ્રકાશ કે ગર્વિયાના ગવર્કુમાનું ખૂન, ગવર્દારીઓના અને એ કાગળ મોશાકો મેમધીનો રંગભજ ને સાચુ કાગળ તો અણતો હશે અથેજ કે જર્મન ગવર્નીતિના સુત-મચાપકો વતમાન યુદ્ધનું ખરું કાગળ પણ પ્રગ્નઓ દશકાઓ સુધી જાણી શકે એ અમખનિ છે.

આ સ્થિતિમા, પાગકી મૂમિ પર એનાના યુદ્ધોની પાઞ્ચ પોતાની માનમિક શક્તિ ખર્ચો નાખવાને બદલે ભાગતીય પ્રગ્ન પોતાના પ્રશ્નોને વિશેષ ગ્વતત્ર દૃષ્ટિએ વિચારે એ વધારે વાલદાયી છે.

જીવન—

જીવનના મુખ્ય બે પામા—એક મરદાગ, બીજુ બજ મરદાગથી ગળ વિશુદ્ધ અને છે, બજના આશ્રમે મરદાર ટકી શકે છે બજ વાક છે, મરદાર વેવ છે.

જે પ્રગ્નઓ આ બે પામામાંથી એકને નિગેષ મદરવ આપવા ગઈ છે તેમજે બીજાને પાગણુ બનારી જીવન ગુમાવ્યુ છે પ્રગ્ન જ્યારે એકલા બજ પર મુસ્તાક અને છે ત્યારે તેની ગિયતિ દાનવ જેરી અને છે તેને બદાગની ગુવામી નથી જકડી શકતી પણ દસ, સરકાર ને ઉલ્લામથી હીન બની તે માનવજીવનની કિંમત ગુમાવી ગેમે છે ને, સમય જતાં, યશુ જેવી બની તે આલાક પ્રગ્નઓના દક્ષિણ તરીકે ગ્દેમ્મઇ જાય છે ત્યારે તે કેવળ મરદારને ભજ છે ત્યારે તેને બદાગના બજને આધીન-ગુવામ બનતુ પડે છે તેનો ગમ નથી સકાતો, પણ ગુવામી તેની મરદારનિશુદ્ધિને છદી નાખે છે ને મમય જતા ગમ પણ વિલામમા પરિણમી પ્રગ્નને રોગી ને સરવહીન કરી મૂકે છે. સરકારને પ્રાધાન્ય આપવા જતા જોનો પાસે આજે દશ લાખની પણ પ્રગ્ન નથી, બજને પ્રાધાન્ય આપવા જતા મુસલમાનોની સખ્યા કંગોડોની બની છે પણ તેમા રગ, ઉલ્લાસ, માધુર્ય, મમદદિ વગેરે વીસગઈ ગવા છે.

પ્રાથમિક, ડખીલી કે વેગ લેવાને ઝનૂને ચડેલી પ્રગ્નઓ બજપ્રધાન બની જાય છે, ગુવામ ગિલાગી, વેલવરી કે આદરનાદી પ્રગ્નઓ સમગ્રપ્રધાન બને છે. મગપ્રધાન પ્રગ્નઓનું બજ પનુજમા પગિજમે છે, મરદારપ્રધાન પ્રગ્નના મરકાર વિવાગ, રોગ ને મરવહીતતામા પગિજમે છે. રોમે વેલમમા રવનત્રતા ગુમાવી, જગલી કે અધજગલી પ્રગ્નઓએ કેવળ બજને અનુમગના જીવન ગુમાવ્યુ.

જીવના જોખમે બચાવી લીધેલ છે. સરકારના દુલ્લભમાં એક મુસ્લીમ સ્ત્રીએ બચાવેલું એક હિંદુ કુટુંબ, એક હિંદુ વેપારીએ બચાવેલ દસ પડાણીના બાળ [હિંદીના હિંદુ-મુસ્લીમ પ્રશ્નનો ખરી બાળુઓ આ છે. જગત્સર બાળુઓ પશ્ચિમમાંથી આવેલી છે.] સરાયરોખમાં નવું સરકારી કનકખાનું શ્રી. લાવા લગ્નપતરાયના પુત્રનું લંડનમાં થયેલું અવસાન જાણીતા ઇતિહાસકાર અને જન મુનિવર શ્રી ચતુરવિન્ધજીને પાઠણમાં થયેલો સ્વર્ગવાસ. નામાકિત મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાન પ્રો. માધવ ત્ર્યંબક પટવર્ધનનું અવસાન. નાગપુરમાં હીલ્સરનું પૂતળું બનાવી તેને સજાવી મૂકવામાં આવ્યું છે [એ પણ આપણી બહાદુરીનો એક નમૂનો છે.] લખનૌમાં પડિન માવલિયાજીના પુત્ર પર એક સોલજરે ક્રૌંચ દુભલો [હિંદુ મોહનને] છે એ વાત નવી નથી.] અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી કમ્પીરિયલ એક પાસેથી રૂ. ત્રીસ લાખની લોન લેશે. મુખર્દી મરકારે વેચાણવેરો રદ કર્યો છે હિંદીમાં વધી ગયેલી મોલકારી ને માથેસાથ લૂટાઈ.

પરદેશ-જર્મનીએ પશ્ચિમયુરોપને રસિયાના પત્નમાંથી બચાવી લેવાના તકાકા હાકીને, રસિયા સાથે પશ્ચિમયુરોપની વિરુદ્ધમાં જ કગાર કર્યો, ને રસિયા સાથે જર્મનીની વિરુદ્ધ કરાર કરવામાં નિષ્ફળ ગયા પણ પશ્ચિમ યુરોપ હવે જર્મનીને રસિયાના પત્નમાંથી બચાવી લેવાના તકાકા હાકે છે [આનું નામ યુરોપીય સમજીતિ] મુસોલિની રસિયાને પ્રબલે કહે છે, “તમારા અન્ધોની સાથેસાથ પીરનેયો અમકતી રાખો, ઇટાલિની શાન્તિ એ નિર્જાળની શાન્તિ નથી, રાજસભા વીરોની શાન્તિ છે” [આ શબ્દો હિંદીને અર્થિત ઉપહાસ સ્વરૂપવાને તે નથી ને?] વેનેઝુએલા તેલના વિસ્તારમાં આજ લાગી ત્યારે તેમાં બંધી ગયેલ સેકડો સત્તાનો માતપિતાઓ સીનેમાંની મોજ માણતા હતા. અગાઉના મુખ્ય જર્મન સેનાપતિ વોન બ્યોમર્ગને ને બીન કેટલાક જર્મન અમલદારોની ધરપકડ, જર્મન સૈન્યમાં બંધી કરવામાં આવતી કુતરાઓની લશ્કરી દુકલિઓ જિટનની સવલ્લખીઓ અને ઉપરાત બીજી પણ સપ્તપાંચ સ્કીમરો સૂરે સાથે અથડાવને હની ગઈ છે. જિટિશ વડાપ્રધાન ને તૌકાપ્રધાન પાલીમેન્ટમાં મુખર્દી આઠવાટિક અવલોકન કરતા દર વખતે મોટલાગે કહે છે, “દરો બાળુએ વિજય સધાય છે, સૂરે સાફ પછે રહી છે, હવામાં અને સાગરમાં આપણે વિજય વરી રહ્યા છીએ.” માછ વડાપ્રધાન લોહક નીચાં જિટિશ પ્રધાનમંડળને જર્મની અને રસિયા સાથે સમાધાન કરી લેવાની સલાહ આપે છે અને જિટિશ જમને તેઓ વિજયની આરા આપે છે જિટિશ ઝેનિકોના કુટુંબના લવાન્યોમાં થયેલ વધારો. જિટિશ વડાપ્રધાન મી. ચેમ્બરલેન, પહેરામયો લોર્ડ દેલીંગ્-સ વગેરે લગભગ દરેક બારણમાં યુરોપનાં મુખ, શાન્તિ ને સલામતિની બાવતાઓ દર્શાવે છે [યુરોપ સિવાય જગતમાં બીન મુલકો પણ છે એની જિટનના બુગોરાસાસીઓને કહાય ખબર નહિ હાય.] જર્મન પ્રચારખાત કહે છે, ‘જગતનો એ બાવ જિટનને હુસ્તક છે એ બાધને સ્વરાજ્ય આપી દેવાય તે જર્મની જિટન સાથે સમાધાન કરે’. [પાતે જગતની સ્વતંત્રતા મટિ લડવા નીકળ્યા છે એવા દાવો એકતુ જિટન ખાદી બલ એ જર્મનીને રહી ગીતે પાવે છે.] અર્થસાસીઓ કહે છે ‘ઇટાલિની તકસ્યતા ફરમનાવટ કરત. પણ વધારે બાધકર છે. કેમકે ઇંગ્લિ એ ટોચ નીચે જર્મનીને લેકોતો બોરોન’ મસ જગતના બાવરમાંથી ખરીકીને તેને પૂરો પાટે છે.’ મ્યુનીચના સારામત્તમાં હીલ્સરનો બાવ લેવાના કારણ મટિ પડાયવ-જેસાર નામના મુખર્દી એ કાવત્રાની પાઝ જિટિશ કમ્પી ગોલીસનો હાથ દોવાનું જાણતી કોના દવાય તરીકે દર એકો સ્ટેસરનું નામ આપ્યું છે. જિટિશ સમ્બારીઓ કહે છે, ‘જર્મન પ્રજા તીવરને હુસેલી મૂકે નો અંધ તેની સાથે માનખર્કું સમાધાન કરીએ’ [કમરસી મી છે કે જર્મન પ્રજા એ સલાહ માન્ય કરતી નથી.] જર્મન નિકાસને અટકાવવા જતા જિટન તકસ્ય દેશોના વેપારને ને મુજ ન પહોચાટે છે ને સામે જાપાન, રસિયા દોલાર વગેરેને દર્શાવેલો સખત વિરોધ મી એનગની બોલ પ્રશિયાની લશ્કરી બાવનાને વખોળ કહારે છે રસિયા અને ફીન્લેન્ડ વચ્ચેનો સંબંધ તૂટીને જને વચ્ચે જમણું મુદ્દ. ફીન્લેન્ડની સરકારનું રાજન્યાનું ને નવી મરકારની સ્થાપના ફીન્લેન્ડ પોતાનો અદ્યુત બલ્ય કરી રહ્યું છે. પોતાનો પ્રસ તે તાપ્તસંધ સમય રમ્યું કરે છે. ઇટાલિની ગાન્ડ કાન્સ્ટીબલી લેક. તેમાં જર્મનમૈત્રીનું પુનઃચ્ચાસન. રસિયાએ દગેરિયન સ્વતંત્રતાની આપેલી ખાત્રી [ખાત્રીએ આપવામાં ગોરી પ્રલ્લો ખૂબ જ આગળ વધી ગયેલી છે] અર્ધપ્ર દોરખીલાલ સર્વોચ આદ કરવાને લોર્ડ ન્ડ-ફીલ્ડે સાદાગર લાખ પાડેલ આપા છે

अज्ञानतिमिरान्धोनां धानांगगहाकाया ।
नेत्रमुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥

संस्कृत

रतिलास त्रिभुवनदास शास्त्र

અનુક્રમણિકા

પુ. ૨

વર્ષ : ૧૯૮૬

અંક ૬

૧	સ્રી અને પુરુષ	...	...	ચ	...	...	૩૬૫
૨	કર્મસંત— [કાવ્ય]	...	...	પ્રજ્ઞલાલ શુક્લ	...	...	૩૬૭
૩	અભિલાષા [વાર્તા]	...	...	મ. દેસાઈ, ચ મંથવી	...	...	૩૬૮
૪	બ્રિટિશ પ્રજાસંઘમાં હિંદુનું સ્થાન...	...	...	પ્રાણશંકર જોષી	...	...	૪૦૩
૫	રાષ્ટ્રભાષાનું ભાવિ	...	...	અમૃતલાલ વસંતરામ પડ્યા	...	...	૪૦૭
૬	યુદ્ધના અમૂલ્યીઓ	...	...	ચમનલાલ	...	...	૪૧૨
૭	સ્વર્ગની સફર	...	...	નર્મિલ	...	...	૪૧૩
૮	મૂલ્યાંકન	...	...	નર્મદાશંકર હ. વ્યાઘ	...	...	૪૧૪
૯	શક્તિ ? [કાવ્ય]	...	...	ગૌતમ	...	...	૪૨૭
૧૦	છવન ઝરણું	...	...	...	...	...	૪૨૮
૧૧	કૃતમ્ [કાવ્ય]	...	...	દેવજી રા. મોહા	...	...	૪૩૨
૧૨	અક્ષરજ્ઞાન અને આલિપ્તચર્ચા...	...	...	વસંતાનુજ	...	...	૪૩૩
૧૩	ગાયત્રી	...	...	...	...	...	૪૩૪
૧૪	તારા—તણુળા	...	...	...	...	...	૪૩૬

લવાજમ

અંકો અને લેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

હિંદ—

૦-૪-૦

બર્મા—

૩-૮-૦

પરદેશ—

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખબરના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કપર પેજ નં. ૩	દોઢા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કપર પેજ નં. ૪	બમણો ભાવ
૨ " "	૨૭	૧૪	૫	એક કપર	કપર પ્રમંને
૩ " "	૧૬	૮	૩	એ કપર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખબર ને વામણી દરેક વખતના ૧૨.૫% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : અભિલાલ પુ. મિત્રી બી. એ.
મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય પ્રેસ, રાયપાડા, અમદાવાદ.

નિયમો-ચોજના

‘સુવાસ’ દર દિવ્ મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામાં [અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખ] લગભગમાં] બહાર પડશે.

‘સુવાસ’ના નવા કે જૂના આદર્શ વી. પી. ની રાહ જોવાને બદલે પોતાનાં નવા કે બાકી રહેતાં લવાજમો મનીઓડરથી મોકલાવી આપે એ વધુ દિતવાહી છે.

‘સુવાસ’માં સ્થાન મેળવવા છિજતા લેખકોએ યાદ રાખવું ઘટે કે—

દરેક વિષયના લેખને માટે ‘સુવાસ’માં સ્થાન છે; પણ તેમાં—

તલસ્પર્શતા, ભાષાશુદ્ધિ ને કલા એ અનિવાર્ય અંગો છે.

અભ્યાસપૂર્ણ છતાં સર્વમાલ્ય, સુવાસ્ય ને સરળ લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

નોડણી સંબંધમાં વિલાપીકના કાશને અનુસરવું.

સ્વીકાર્ય લેખોની દરેક દિવસમાં પહોંચ અપાશે. બાકીના લેખો, સાંચે ટપાલખર્ચ મોકલોવેલ દરો તો, તે જ મુદતમાં પાછા મોકલાવી દેવામાં આવશે.

‘સુવાસ’માં કવિતાનું સ્થાન ધણું જ મર્યાદિત છે. સ્તવહીન લેખો, વાર્તાઓ કે કવિતાઓનું ટપાલમાં આવી પહોંચવું બહોળું પ્રમાણ કાર્યાલયને ભારંગ્રેપ થઈ પડે છે અને લેખકોને પણ તે ખર્ચમાં હિતાર છે. એ બધાથી લેખકો અમને બચાવી લે એવી આશા રાખીએ છીએ.

લેખક, આદર્શ અને સહાયક [મિત્ર કે વાચક] એ ત્રણે કોઈપણ સામયિકનાં આવશ્યક અંગો છે. એ ત્રણેના માર્ગ વધારે સરળ અને અને એ ત્રણે એકમેકને તેમજ માસિકને મદદ રૂપ થઈ પડે એ ગણતરીએ, પ્રાયમિક જુમિકારપે, અને એ ત્રણેનાં ખાસ મંડળોની સ્થાપના કરી છે.

લેખકમંડળ—

‘સુવાસ’ના અંત્યોરસુધીના અંકમાં જે લેખકનાં ઝોણામાં ઝોણાં પંદર પાનાં પ્રગટ થવાં હશે તે દરેકને સભ્ય ગણી શકાશે.

નવા લેખકોમાંથી જેઓ એમાં નોડાવા છિજતા હોય તેમણે તે સંબંધી પત્ર સાથે પોતાને મનપસંદ વિષય પર એક સુંદર લેખ અમને લખી મોકલાવવો. એ લેખ ધ્યાયોગ્ય જણાતાં તે ‘સુવાસ’માં પ્રગટ કરવામાં આવશે અને લેખકને, જરૂરી પત્રવ્યવહાર પછી, ‘લેખકમંડળ’માં સ્થાન અપાશે.

એ મંડળ વધુમાં વધુ પચીસ લેખકોનું બનશે અને તેમાં જુદા જુદા વિષયના નિષ્ણતોને જ સ્થાન અપાશે.

‘લેખકમંડળ’ના સભ્યોને ‘સુવાસ’નો દરેક અંક વિનામૂલ્ય મોકલવામાં આવશે.

‘સુવાસ’ની પુસ્તકારતી યોજનાનો લાભ, પ્રથમ લેખ પ્રગટ થઈ ગયા પછી, કેવળ એ સભ્યોને જ મળી શકશે.

પ્રગટ થતા લેખની પાંચ પ્રીન્ટ્સ દરેક લેખકને મોકલાશે. પણ સભ્યોને વિશેષ નફો નોંધતી હશે તો, પત્રવ્યવહારથી નફો કરી લેતાં, કાગળના ખર્ચમાં જ તેમને તે માટે વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવશે.

તેમને દર વર્ષે એક મુંદર પોકેટ-ડાયરી બેટ અપાશે.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા લેખોની ચૂંટણી કરતાં તેમને પ્રથમ સ્થાન અપાશે.

તે મંડળમાંથી જે પ્રતિનિધિઓને ‘સુવાસ’ના સલાહકાર-મંડળમાં લેવાશે.

એ સભ્યોને, ધીમે ધીમે, તેમનાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવામાં કે પ્રગટ થયેલ પુસ્તકોના વેચાણમાં મગવડતા કરી આપવામાં આવશે.

આ ઉપરાંત તેમને ખીમ પણ અનેક લાભ મળી શકે એવી યોજનાઓ ક્રમિક ધોરણે વિસ્તારવામાં આવશે.

મિત્રમંડળ—

એક કે એક કરતાં વધુ ગ્રાહકો ‘જનાવનાર’ વ્યક્તિઓ ‘સુવાસ’ના મિત્રમંડળમાં નોંધાય શકશે.

તેમને મુંદર-સુશોભિત પોકેટ ડાયરી બેટ અપાશે.

એક કરતાં વધુ ગ્રાહકો જનાવનાર મિત્રોને, તેમના કામના પ્રમાણમાં, જુદે જુદે ને જુદી જુદી બેટો અપાશે.

માત્ર ગ્રાહકો ગેળવનાર મિત્ર વિના મફતે ‘સુવાસ’ મેળવવાના અધિકારી થઈ શકશે.

નિયમ—

‘સુવાસ’ના વાચકમંડળમાં તેના લેખકો, ગ્રાહકો ને મિત્રો નોંધાય શકશે.

આ મંડળના સભ્યો દર વર્ષે ત્રણ ત્રણ મહિને પાછલા ત્રણ અંકો વિષેનો પોતાનો અભિપ્રાય જણાવી શકશે અને એ અભિપ્રાયમાં જોનો અભિપ્રાય વધારેમાં વધારે સફળ ને તત્કાલ વિવેચનરૂપે હશે તેને રૂ. ૫ થી ૧૦ નું મનામ અપાશે. ને એ બધા અભિપ્રાયોમાં જે લેખકના લેખને વિશેષ પસંદગી અપાઈ હશે તેને ગુજરાતી સાહિત્યની મંજૂરી તે એક મુંદર કૃતિ બેટ આપવામાં આવશે.

આ યોજનાથી તંત્રી, લેખકો, ગ્રાહકો, વાચકો, મિત્રો વગેરે એકમેકના ગાઢ મેષમાં આવી શકશે અને પરસ્પર લાલદાઈથી બચી શકશે.

ઉપરની યોજનાઓ મેષમાં મોગ્ય સૂચનાઓ પ્રત્યે પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવશે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના ગ્રાહક જનાવનારને ‘સુવાસ’ એક વર્ષ માટે અર્ધો દિંમતે ૧-૮-૦૦ + ૦-૪-૦૦ પોસ્ટના મળી રૂ. ૧-૧૨-૦૦માં આપવામાં આવશે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કોટિ હજી સુધી સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકંદરે સારા :..... અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરદેશર પ્રસાદ અબરદાર

વડોદરથી એક વર્ષથી પ્રગટતા આ ઉચ્ચગ્રાહી માસિકનો ચૈત્ર-૧૯૯૫નો અંક શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશેષાંક તરીકે નીકળ્યો છે....જેવા સુલેખકોના ઉપયોગી વિચારણીય લખાણો તંત્રી...મેળવી શક્યા છે એ આનંદનો વિષય છે. છત્છીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રભસને આવકારે, પોષે અને મપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો સતોષ થાય છે

—જન્મભૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રચાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યયા નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલિ ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે, ખાસ મહત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—ખેતીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ બ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. .... આ પદ્ધતિનો અર્ધા સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ? અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવું પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરમાયલી વિવિધજાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારા ખોરાક પૂરા પાડે છે.

—ક્ષત્રિય મિત્ર

સામગ્રી મંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વતાભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બધ પડેલા સાહિત્ય માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સચાઈવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી - દર્શીરામ

‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રલેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો મયોગ ટાંગોર સિવાય ક્યાંય નથી અનુભવ્યો.

—બ. મ. પરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કાષ્ઠપિણ્ડ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતા ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણા જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું, નથી

સ્વ
તં
ત્ર
રીતે
૧૭
વરસ
થી
પ્રગટ
થાય
છે

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈક કંઈક મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

બાળક

અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર જણાશે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

બેંકાર દુનિયાને મહાન આશીર્વાદ

સ્વતંત્રપણે ઇંગ્લેન્ડ ગાળવું હોય
આસામથી જીવન મુજરવું હોય
કોઈના તાબેદાર ન રહેવું હોય
— અને —

વચર પૈસે વેપાર કરવો હોય તો
છાયા ટેલરિંગ કૌલેજમાં

આજેના દાખલ થાવ અને શીખવ તથા
વેતરણ ગીખી લો

વેતરણમત્ર શિક્ષણ મંદિર ‘આસ્ટર કટર’
અથવા ‘લોમટેલર’ કિંમત રૂ ૨-૧૨-૦
પોસ્ટેજ ૦-૬-૦ પરદેશ શિપિંગ ૭

છાયા ટેલરિંગ કૌલેજ-વડોદરા

તા ૬ મવા આત્માની દિક્ષિ બીજી મુવિપવ
મ માથે

જોઈએ છે

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘મુવાસ’નો ફેલાવો વધારવાને પ્રચારકો—જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહ્યા કે મુસાફરીમાં તે કામ કરી શકે, અથવા કમીશન અને પગારના ધોરણે ગાહુ કેન્વામર તરીકે રોકાઈ શકે. શરતો અને લાયકાત સાથે નીચેના સરનામે તરત જળાવો—

રાશિદાન્ત એન્ડ કું.
રાવપુરા, વડોદરા

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તમ્મૈ શ્રીગુરુવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૨ ભું]

વિ. સં. ૧૯૮૬ : ૫૫

[અંક ૬

સ્ત્રી અને પુરુષ

૫

સ્ત્રી ચન્દ્ર છે, પુરુષ સાગર છે. ચન્દ્ર મધુર ચાંદની વર્ષાવે, સાગર મોર્મ ઉછાળતી ગર્જનાઓ કરે. ચન્દ્ર પ્રકાશનાં પૂર વેરતા-સોળે કળાએ ખીલીને સાગરને મળવા તલપે; સાગરના જળમાં પ્રતિબિંબિત થઈ તે દુહડા મારે. માગર એને ભેટવા ખાહુ લખાવે— ભરતીએ ચડે, ચન્દ્રના મુખમાથી વર્ષતી ચાંદનીને સ્પર્શવા જ્યાં જ્યાં ચાંદની પથરાતી હોય ત્યાં ત્યાં ફેલાઈ જવા તલસે; નદીઓનાં જળ પર ચન્દ્રનાં ફિરજો નાચતાં નિહાળી નદીએનદીનાં તીરને તે પાછાં ધડેલે, પોતે પણ છૂપા વેશે એની સાથે લગી ગય.

જડ કે ચેતન-પ્રકૃતિનાં અંગ, ચન્દ્ર અને સાગરની જેમ, બેગ છે: સ્ત્રી અને પુરુષ. બંને પ્રસ્પર્શને જોવા મળવા કે સ્પર્શવા તલમે છે પ્રેમ એ બંનેને સાંકળે છે. એ મંડલનમાથી જીવનનું અમૃત વર્ષે છે; નવમર્જન થાય છે.

પણ ઘડાતા યુગનો માનવી પ્રેમના દર્શનને ઘણું કઠોર બનાવી રહ્યો છે. તે પ્રાણીઓમાં જ પ્રેમ કહે છે, અને એ પવિત્ર પ્રેમની એણે પતિપત્નીના દૈહિક પ્રેમમાં જ સ્થાપના કરી દીધી છે. તે ધારે છે કે સ્ત્રીને તેની દેહબૂખ બાંધવા પુરુષ કે પુરુષો મળ્યા-મર્વસ્વ મળ્યું; પુરુષને એની દેહબૂખ બાંધવા સ્ત્રી કે સ્ત્રીઓ મળી—મર્વસ્વ મળ્યું ને એ માન્યતા પર તે આવતીકાલના મંસારની રચના કરવાનાં સ્વપ્નાં સેવે છે.

તે બૃહી બંધ છે કે પતિપત્નીનો પ્રેમ કે નરનારીનો કેવળ દૈહિક મેનધ એ જ સ્ત્રી-પુરુષના પ્રેમનું મર્વસ્વ નથી. પણ ભાઈ અને બહેન, પિતા અને પુત્રી, માતા અને પુત્ર, દિયર ને જોભાઈ, સાસુ અને જમાઈ, પુત્રવધુ ને સમરો; નારી અને કંપનાનાં, સાહિત્યનાં

કે સ્થાપત્યનાં નરપાત્ર; નર અને કલ્પનાનાં, સાહિત્યનાં કે સ્થાપત્યનાં નારીપાત્ર—સર્વત્ર સ્ત્રી-પુરુષનો પારસ્પરિક પ્રેમ રમી રહ્યો છે. પ્રેમનાં એવાં વિશેષ ને વિશેષ રમણીય કે મંત્રલ્લ સ્વરૂપો જ સ્ત્રી-પુરુષની પ્રેમજૂથ ભાંગી શકે છે. પણ એ પ્રત્યેક અંગેની સ્વયંવિશુદ્ધિ માટે પતિપત્નીનો પ્રેમ નિર્બળ અને અદ્ધર હોવો જરૂરી છે. પતિ જ્યારે પત્નીમાં જ કે પત્ની પતિમાં જ દેહપ્રેમ જામે ત્યારે જ બીજા પ્રેમોની વિશુદ્ધિ જાળવાઈ રહે. પતિ-પત્નીના પ્રેમની સુંદરતા માટે પણ એ જરૂરી છે. કેમકે પતિપત્નીની પરસ્પરમાં જ મૂંઝાણ જવાની-પરસ્પર માટે બોગ આપવાની તમજા જોટલી ઊઠી, એટલું જ એમના પ્રેમનું શિખર ઊંચું.

સર્જનનું મૂળ પ્રેમ છે, અને એ પ્રેમ સ્ત્રી અને પુરુષતરવે વચ્ચે જ સંભવી શકે છે. જેવાં સ્ત્રી અને પુરુષના ભાવ એવો એમનો પ્રેમ; જેવો આજનો પ્રેમ એવું આવતીકાલનું જગત. પ્રકૃતિમાં કેવળ સૌન્દર્યપ્રેમ છે, એ નવું સૌન્દર્ય જન્માવે છે. પ્રાણીઓમાં દેહપ્રેમ પ્રધાનપદે હોય છે, એ દેહ જ જન્માવે છે. માનવી જ્યારે પ્રેમમાં શુદ્ધિ, નિર્બળ રસ, ભાવના કે માંગલિકતા કેળવે છે ત્યારે તે સંસ્કાર ને વિશુદ્ધ મંત્રિત જન્માવે છે; દેહપ્રેમમાં જ એ સર્વસ્વ જોતો અને છે ત્યારે તે પણ પ્રાણીની જેમ કેવળ દેહ જ જન્માવે છે.

ભાઈ અને બહેનનો મંગલપ્રેમ, પિતા અને પુત્રી કે માતા અને પુત્રનો વાત્સલ્યપ્રેમ, જમાઈ ને સાસુ કે સસરા ને પુત્રપદ્ધનો ઊર્મિસ પ્રેમ, દિવર ને બોજાઈનો લલિત પ્રેમ, પ્રકૃતિ કે ઇશ્વર સાથેનો તાદાત્મ્ય પ્રેમ, પતિ અને પત્નીનો દેહપ્રેમ—રસપ્રેમ—સમર્પણપ્રેમ, —પ્રેમનાં પ્રત્યેક અંગે જ્યાં પરસ્પર મૂંઝાઈને વિકાસ સાધે; સ્ત્રી ચન્દ્રની જેમ ચાંદની વર્ષાવે, પુરુષ સાગરની જેમ ઉછાળા મારે; ચન્દ્ર બોમની રાણી, સ્ત્રી ગૃહસંસારની રાણી; સાગર પૃથ્વી પર પથરાય, પુરુષ જગતની જ્યાજ્ઞદારીએ ઉઠાવે; ચન્દ્રને જાંખું કલંક પણ થરમાવે; સાગર પૃથ્વીના દ્વાર ચોતાના પેટાલમાં સમાવે—સ્ત્રીપુરુષનું જે સંસારમાં આ સ્વરૂપ તે સર્વજ્ઞ. પુરુષપ્રાણી રાટલાના ટુકડા માટે દોડે તો સ્ત્રીપ્રાણી પણ એજ ટુકડા માટે પાછળ પડે; પ્રેમ જ્યાં વિશુદ્ધિ ને સમર્પણભાવને તણ વ્યાપાર ને વ્યવહારના માર્ગે વળે એ પ્રાણીઓનું જગત.

ખોળામાં દસતા સંતાનને રમાડતાં રમાડતાં મજૂરી કરીને નિર્બળ પતિનું પણ ભાવથી પોપણ કરતી સ્ત્રી, કે સવારે મજૂરી કરીને સાંજે માંદી પત્નીના ખાટલા પાસે બેસી અને અને સંતાનને હાથે રાંધીને રોહથી જમાડતો પતિ—એ સ્વર્ગની કંગાલિયતનાં દરજો. લાખોની કમાણી કરતી, જગતની પ્રશંસા પામતી પણ સંતાન વગર તલસાટ અનુભવી હમ્મરોની કિંમતે પારકાં સંતાન ખરીદતી અને પછી એમના ઉછેર માટે બીજા હમ્મરો ખર્ચતી, છતાં હૈયાને તો ખાલી માનીને તેને ભરવા જ્યાં ત્યાં ભખી સુંદરી એ પ્રાણીજગતના ઐશ્વર્યનું દર્શ.

સ્ત્રી અને પુરુષ બંને જ્યાં પૈસાનેજ માટે મથતાં હોય ત્યાં પૈસો જ એકમાત્ર સાધ્ય વસ્તુ બની રહે, જે કંઈ જોઈએ તે પૈસાથી જ મેળવી શકાય, અને પૈસાથી જે મળે તે બખર ચીજ—એમાં પ્રેમ, ભાવના કે સમર્પણની જાંખના સેવરી એ અશ્વત્થાને ગણાય. સ્ત્રી કે પુરુષ જ્યારે પ્રેમમાં અદ્વાજાદલાની નીતિ સ્વીકારે ત્યારે પ્રેમ એ ભાવનાનું અમૃત મટી વ્યાપારનો વિપ્લવ બને, વ્યાપાર એટલે શુષ્કતા અને શુષ્કતા જગતને જડ બતાવે; કેમકે, વિદ્યાસનું ગમે તેવું લલિત સ્વરૂપ પણ માનવીને રસાનુભવ નથી કરાવી શકતું; એ અનુભવ

કર્મસંત —

પ્રભુલાલ શુક્લ

તમે પદપદે પડી જીરણ તોડીને શૂંખલા,
સમાજ ગૃહનાં બધાં જીવન—બંધનો પાંગળાં
ઉશેટી, નવકાન્તિની પ્રલય—ફૂંકનાં ચેતને
ધર્યાં વસન સુક્રિતાનાં:

ભરી સકલ અંગમાં અભય પ્રાણ પારુષ્ણો,
અને ઉર મહીં પુરી પ્રણય ગાન વિરાટનું;
તમે અડગ નિશ્ચયે મનનભોમને પ્રેરીને,
ગયા પદ્ય નિમંત્રણે તિમિર માર્ગની દેહોંએ,
ત્યજી જગતની બધી સુખદ સ્વપ્નની અંખના,
અનેક કુસુમો ભર્યા પ્રમથરંગી આલુષણો
જલાવો, સ્મૃતિ ચિત્તની લગ્નલગ્નત ભૂતાવળે
સત્યનાં નવલ આયુષો:

કરાલ યુગકાળના દુઃખિત પીડિતો દૂંઢવા,
કંઈક અબલો મહીં પ્રબળ ચેતના પ્રેરવા;
અને જગતમિસ્રામાં નવપ્રકાશ ફેં પૂરવા
મશાલ સળગાવી દ્યાં:

તમે નવ ખમીરના સરવ સંતને નહોતરી,
સ્મયો કરમ—યજ્ઞ કો' અજળ રાષ્ટ્ર સંક્રાંતિનો;
મહા જીવન ભગૃતિ પ્રબલ પ્રાણ ઉત્થાનની
દિસે સકલ વિશ્વમાં: નવપ્રભાત જોને, ઉઝ્યું !

હાં હાં પણ કંઈક સમર્પણમાત્ર એ છે: ગમે તેવી ગણિકાઓ પણ કંઈક જોગ આપ્યા
વિના પુરુષના સ્નેહને નથી આકર્ષી શકતી, ચક્રવર્તી રાગ્નઓ પણ કંઈક સમર્પણ કર્યા વિના
જોને સુખી નથી બનાવી શક્યા. જો કે પુરુષ ત્યારે દેહપ્રેમને સર્વસ્વ માને ત્યારે મંગલ
પ્રેમના અભાવે અતૃપ્તિ અને વાસના જ જગત પર કાળ, જમાવે; કેમકે, સાગરમાં સરિતાની
જેમ, મંગલ પ્રેમની ધારાઓ જ જીવનને જલકરું રાખી શકે છે; અને દેહપ્રેમમાં રસામૃત
અનુભવવાને, એ પ્રેમની સગળતી લાલચાને મર્યાદિત રાખવાને, તેના પ્રુદ્ધા માર્ગોને સોનેરી
સાંકળે બાંધી લેવાને એ જલકાટ અનિવાર્ય છે.

અભિલાષા

મ. દેસાઈ

ચ. સંઘવી

દિવસો ચયાં મહારાણી અસલ દર્દથી પીકાતી હતી. તેની ગુલાબી કાયા કરમાઈ ગઈ હતી. છતાં જ્યારે રાત્ર તેના પલંગ નજીક આવતો—તે ખેડી ચતી, તેની આંખોમાં તેજ ચમકતું, નીચી નમીને તે પનિના પગ પર માથું મૂકતી.

રાત્રનો સ્નેહ પણ એટલો જ જીજ્ઞાસુ હતો. સમરાંગણમાં સેંકડોનાં માથાં ઉતારનાર એ વીર માંદી પત્નીના પલંગ પાસે જતાં જ દીન બનતો, તેની આંખોમાંથી આંસુ ટપકતાં, તેનો કંઠ ગદ્ગદિત ચતો. જીભી ચયા જતી પત્નીને તે પ્રેમભર્યા હાથથી ઝીલી લેતો. બંનેની આંખો મળતી, તેમાંથી મધુર પ્રેમના અંગાર વર્ષના.

વેલો રાણીની આ માંદગીથી દંટાળી ગયા હતા. રાત્ર વારંવાર તેમની પાસે આવતો, ને નાના હોડરાની જેમ પૂછતો, “તે સાજી થશે ને?” ફરી કહેતો, “કાઈ પણ ઉપાયે એને બચાવો; તમે માગશો તે આપીશ.” જતાં જતાં ફરી પોકારતો, “એને બચાવો, બચાવો.”

પ્રભુના મંદિરમાં પણ તે સદચરીના પ્રાણની જ યાચના કરતો. પૂજારીને લાગતું કે, ‘મહારાણી નહિ બચે તો રાત્રનું મગજ ચસકાઈ જશે.’

પણ છેવટે વેલોની વિદ્યા ફળી, રાત્રની પ્રભુપ્રાર્થના પણ ફળી. રાણી મંદવાડમાંથી બી. પ્રિયતમના ચરણમાં તેણે માથું મૂક્યું. રાત્રએ તેને બૂજવુગણમાં લીધી.

“પણ તમારા મુખ પર મને વ્યથા કેમ જણાય છે?” બુજ્જમાંથી છૂટતાં રાણીએ સ્નેહભર પૂછ્યું.

“કંઈજ નથી”—કહી રાત્ર હસીને બહાર ચાલ્યો ગયો.

રાણી બાકુળ બની. તેને લાગ્યું કે રાત્ર પોતાથી ચોક્કસ કંઈક છૂપાવે છે. તેણે સેવકોને પૂછગાળ કરી. પણ કાંઈએ મંત્રોપજનક ઉત્તર ન આપ્યો. છેવટે તે પોતાની એક વિશ્વાસુ દાસી પાસેથી જાણી શકી કે, ‘દુરમનોએ નગરને ઘેરો ઘાલ્યો છે. પણ રાણીની નજાણી કાયા પર એ સમાચાર કંઈ અધટિત અસર ન કરી દે એ ખાતર રાત્રએ તેને તે જણાવવાની મના કરી છે.’

“પણ” રાણીએ વિશેષ જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું, “મારો કુમાર ક્યાં છે? હું માંદગીમાંથી બીકી છતાં તે મને મળવા પણ નથી આવ્યો!”

“એ તો મને ખબર નથી”—દાસી તરત ચાલી ગઈ.

રાણી વધારે અકળાઈ. તે એટલું તો સમજી જ ગઈ કે કુમાર સંબંધમાં પણ કંઈક માઠો બનાવ બન્યો છે. પણ રાત્રની મનાથી કાઈ તેને કંઈ કહેતું નથી. તેણે પોતાના વિશ્વાસુ સેનાપતિ ને ધર્મભાઈ કેશરીસિંહને પોતાની ગ્રીપ બોલાવ્યો. તે જણે પોતે બધું જણાવી જ દોષ તેમ શાંતિથી પૂછ્યું:

“પણ તમે કુમારનો પત્નો કેમ નથી મેળવતા ?”

“પત્નો તો મેળવ્યો છે; બહેન” સેનાપતિએ સહજલાવે કહ્યું, “તેમને દુશ્મનના મુખ્ય સેનાપતિના તંબુમાં રાખવામાં આવ્યા છે.”

રાણી સમજી ગઈ. તેનો પ્રિય પુત્ર દુશ્મનો સામે જતાં ગમે તે રીતે કેદ પકડાયલ હોવો જોઈએ. પણ આ સમાચાર સાથે જ તેનામાં પુત્રને મળવાનો તકસાટ જાગ્યો. તેણે પૂછ્યું, “એના છૂટકારા માટે દુશ્મનોએ શી-શરત રજુ કરી છે ?”

“સત્તાવાર રીતે તો કંઈ જ નહિ.”

“સત્તાવાર નહિ તો ગિનસત્તાવાર. પણ તમને કુમારનાં મિત્ર માની કંઈક તો કહાવ્યું જ હશે ને ?”

“નગરમાં પ્રવેશવાનો ગુપ્ત માર્ગ ખતાવી દઈ તો તેઓ કુમારને છોડવા તૈયાર છે.” સેનાપતિએ કંઈક કચવાટ દર્શાવતાં કહ્યું.

“તમે શો ઉત્તર આપ્યો ?”

“ઉત્તર ?—કહાવ્યું છે કે કુમાર કરતાં અમે નગરની કિંમત વધારે આંધ્રીએ છીએ.”

રાણીએ એક દીર્ઘ નિસાસો નાંખ્યો. કેશરીસિંહ એ જોઈ ચમક્યો. રાણી બોલી, “કેશરીસિંહ. તું પુરુષ છે. સ્ત્રીનું હૈયું, માંદગીમાંથી બહાર પુત્રને મળવા તકસતી માનો વધોપાત તને ન સમજાય. પણ બહેનની એક આરા માનીશ ?”

“શી ?” સેનાપતિ વિશેષ ચમક્યો.

“દુશ્મનોને ગુપ્ત માર્ગ ખતાવી દે. મારો કુમાર મને પાછો લાવી આપ.”

સેનાપતિના મરતકે જાણે વીગળી પડી. તે ઘેનમાં હોય એમ બોલ્યો, “ગુપ્ત માર્ગ ખતાવું ? રાજદ્રોહ કઈ ? મારી ઉજ્જવળ કીર્તિને કલકિત બનાવું ? રાજનંદ આ જાણે તો મોતની સજા પામી નહિ જાય ?”

“કેશરી,” રાણીએ હૈયાના ભાવ પ્રકાશતાં કહ્યું, “એ બધું કડીન હશે. પણ તકસતી બહેન કે માનું હૈયું મંત્રોત્પન્ન એના પુણ્ય આગળ એ કંઈ જ વિસ્રાતમાં નથી. રાજનંદને તારા પર શંકા આવી શકે જ નહિ. ને દેશદ્રોહ સ્વાધર્મે ખાતર કંઈક કરવામાં છે, પરાપકારમાં નહિ. તું ગુપ્ત માર્ગ ખતાવે એથી જ કંઈ દુશ્મનો છતી નથી જવાના, એ લોકો એ માર્ગ બીજા ઉપાયથી જાણી લે તો તમે ગફલતમાં કદાચ દારી પણ જાઓ. પણ તમે જ જ્યારે એમને એ માર્ગ દર્શાવ્યો હોય ત્યારે એ માર્ગે આવતાં તમે એમને સહેલાઈથી છતી શકો.”

રાણીના આ શબ્દોએ સેનાપતિ પર જનદુર્ધ અસર કરી. છતાં એના હૃદયને તો એનાથી ઉંચ જ લાગ્યો. રાણીએ મૃચ્ચનેશ માર્ગે કુમારને પાછો મેળવી શકાય, છળ કપાઈ કદાચ વિજય પણ વરી શકાય છતાં શુદ્ધ ક્ષત્રિયવંદને તો એનાથી કલંક જ ચોટી એ તે ન બૂલી શક્યો. પણ તેને એક પ્રસંગ યાદ આવ્યો; દિવસો પહેલાં તેનો પોતાનો પુત્ર ગુજરી ગયેલો; તેની પાછળ તેની માએ જ્યારે તરફડીને પ્રાણ કાઢ્યા ત્યારે પોતાને મોતમાંથી બચાવી લેનાર આ રાણીમાતાજી હતી; તેણે જ આજમુખી પોતાના હૈયાને જાગિનીસ્નેહથી ભર્યુંભર્યું રાખ્યું હતું. બહેનની વાત તેણે તરત કળલી. કહ્યું, “પણ દેવી, યાદ રાખજો, મારી કીર્તિને કલંક ન લાગે.”

“એકીકર રહે, ભાઈ,” રાણીએ સ્નેહ દર્શાવતાં કહ્યું. “તારે કાંઈ નામ પણ નહિ લે.”

રાજરાણી અંતઃપુરમાં હતી. રાજા રાણીના મુખ પર સ્નેહદેહી આંખે તાકી રહી હતો. ત્યાં દુરથી બંદૂકના અવાજ આવ્યા. રાણીએ જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું, “આને શું છે?”

“એક દેશદ્રોહીને તેના અપરાધને યોગ્ય સજા થાય છે.”

“દેશદ્રોહી? કેણુ?” રાણીએ અમકાને પૂછ્યું.

“કેશરીસિંહ” રાજાએ કંઈક ગ્તાનિ અનુભવતાં કહ્યું. પણ રાણીના મગજ પર તે એ શબ્દ સાથે જ બાંધે વજ્ર પડ્યું. તે ટગર ટગર તાકીજ રહી.

“કેશરીસિંહ!” રાજાએ ભાવવાહી સ્વરે ઉગેર્યું, “કેટલો બધાદુરવીર! પણ કેણુ બાંધે ક્યાય કારણે એણે વૈરીઓને નગરપ્રવેશનો મુક્ત માર્ગ બતાવી દીધો. કુમાર દુશ્મનો પાસેથી છૂટી તમારાં દર્શને આવ્યો તે જ પણ દુશ્મનોએ નગર પર પાછળથી હલ્લો કર્યો. કેશરીસિંહ પોતાની લશ્કરી હુકમી સાથે તે માર્ગ પર દુશ્મનોને કાપતો જાણે હતો છતાં ગ્રસુસીખાતાના વડાએ જણાવ્યું કે દુશ્મનોને એ માર્ગ કેશરીસિંહે પોતે જ બતાવ્યો છે. મેં તરત કેશરીસિંહને કેકાણે ખીચી સેનાપતિની નિમણૂક કરી, કુમારને દુશ્મનો પર પાછળથી હલ્લો કરવાને કેટલીક લશ્કરી હુકમીઓ સાથે નગર બહાર મોકલ્યો. કેશરીસિંહની ધરપકડ કરવામાં આવી. તેણે પોતાનો ગુનો કબૂલી લીધો. ને લશ્કરી ન્યાયાધીશે તેને મોતની સજા ફરમાવી છે.”

રાણીએ રાજાની વાત તો સંજગતા હૈયે પણ સાંભળી લીધી. પણ તે પૂરી થતાં જ તે બેહોશ થઈ પડી.

રાજા અમક્યો. તેને કશી ચમત્ત ન પડી.

રાણી બેહોશ રિયતિમાં જ બગડી: “કેશરીસિંહ નિર્દોષ છે; ગુન્હેગાર હું છું. કુમારને ગળવા હું તકપતી હતી. દુશ્મનોની એજ શરત હતી. મેં કેશરીસિંહને આજ્ઞા આપી હતી.”

“એમ!” રાજાની આંખો અમકા જાણી; તે રાણીને દાસીના હાથમાં સોંપી તરત ત્યાંથી પાછો ફરી ગયો.

થોડીવાર રાણીને ન્યાયમંદિરનું તેજું આંખે. તે એકાદ ઘડી પહેલાં જ શુદ્ધિમાં આવી હતી, પણ તેડાનો ભાવાર્થ તે સમજી ગઈ. એક દાસી સાથે તે તરતજ ન્યાયમંદિરમાં જઈ પહોંચી. તેને આરોપીના આસને બેસાડવામાં આવી.

સામે સિંહાસન પર રાજાની બેઠા હતો; મુખ્ય આસને લશ્કરી ન્યાયાધીશ બેઠો હતો. આસપાસ ગંભીરવદને મંત્રીમંડળ ગોઠવાયું હતું.

“આપના પર” રાણી સામે નોંઘ, આંખમાંથી આંસુ લૂછતાં લશ્કરી ન્યાયાધીશે પૂછ્યું, “સેનાપતિ કેશરીસિંહને રાજદ્રોહી દોરવણી આપવાનો આરોપ છે. આપ તે કબૂલો છો?”

“હા.”

“એ લશ્કરી ગુન્હો છે;” ન્યાયાધીશે ઉગેર્યું, “તેની સજા મૃત્યુની હોય છે.”

“સ્વાભાષિક છે.”

“આપને કંઈ કહેવું છે?”

“ના.” નીચાં નમજેગર રાણીએ ઉત્તર દીધો.

“તો પછી” ન્યાયાધીશે પરાણે શાંતિ સાચવતાં કહ્યું, “લશ્કરી નિયમન આપને મોતની સજા ફરમાવે છે.” ને એકાદ દૃષ્ટિ થોભી ઉગેર્યું, “પણ ન્યાયમંદિરના વડા તરીકે

રાજવીને, ન્યાયાધીશની વિનંતિથી, એવો સન્નઓ આફ કરવાની છૂટ રહે છે. હું આ પ્રશ્નને એમને ચરણે એ વિનંતિ શુનકરું છું.”

“યોગ્ય છે” મુખ્ય મંત્રીએ ન્યાયાધીશને સાથ આપ્યો.

“ન બને” રાજાએ આંખમાંથી પ્રતાપ વર્ષાવતાં કહ્યું, “રાજદ્રોહીને યોગ્ય સજા થવી જ ધટે.”

“પણ આ શુન્દા માટે સવારેજ કેશરીસિંહને સજા થઈ ચૂકી છે.” એક મંત્રીએ દલીલ મૂકી.

“તે એથીજ એ શુન્દો બેવડાયો છે,” રાજાએ એટલાજ પ્રતાપથી કહ્યું, “કેશરીસિંહનું સવારે ખૂન થયું છે. અને એ ખૂનનું કારણ મહારાણી છે.”

ન્યાયાધીશે વિનંતિઓ કરી, દલીલો કરી. પણ રાજા માને એ છેવટે તો તેને અસંમતિતજ લાગ્યું. અને મહારાણીને તેણે આંસુઝરતી આંખે પૂછ્યું, “આપની કંઈ ઈચ્છા?”

“મારા પતિનાં ચરણને છેલ્લો સ્પર્શ કરી લેવાની” રાણીએ રાજાના મુખ પર સ્નેહભર્યા નયન ડેર્યાં.

રાજા સિંહાસન પરથી ઊભો થયો. હાથમાંનો રાજદંડ તે માથા પરનો મુગટ તેણે સિંહાસન પર મૂકી દીધો. તે સામાન્યવેશે ભોંય પર જઈ ઊભો. રાણીએ તેની સમીપ પહોંચી તેનાં ચરણ પર પોતાનું મસ્તક મૂક્યું. રાજવીએ એ મસ્તક પર હાથ મૂક્યો. તેની આંખમાંથી સરતી આંસુની ધારાઓ એ મસ્તકને ભોંજવી રહી.

રાણી પોતાના આસને પાછી ફરી. રાજા સિંહાસન પર ગોઠવાયો.

“આપની અંતિમ અભિલાષા?” ન્યાયાધીશે રાણીને પૂછ્યું.

“જ્યાંસુધી મારો મારો કુમાર જીવતો હોય,” રાણીએ સ્નેહભરી વાણીમાં કહ્યું, “ત્યાં સુધી હું ક્યા કારણે મરી છું તે અહીં છે એ સિવાયનું કાળજ ન જાણે. ન મારો પુત્ર મારા કારણે જીવે કુઝળી બને.”

“અમે આ પ્રશ્નગ શુભ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લઈએ છીએ” મંત્રીઓ એકી સાથે બોલી ઊઠ્યા.

ખીજે દિવસે રાજાએ રાણીની ભરમતે કપાળે ચોપડતાં પોતાના સ્થપતિને એ સ્થાન પર એક લગ્ન સ્મૃતિમંદિર ણાંધવાની આજ્ઞા ફરમાવી.

પાંચેક દિવસ પછી વિજયી રાજકુમાર પોતાના સૈન્ય સાથે નગરમાં પાછો ફર્યો. નગરજનોએ તેને યુક્તિદાતા તરીકે વધામ્યો. પણ કુમારે એ વધામણીમાં પણ ગમગીની પથરાયલી જોઈ. તેને ક્યાંય એન ન પડ્યું. તે માને મળવા દોડ્યો. બારણેજ તેને પિતા સામા મળ્યા. તે તેમના ચરણે નમ્યો.

“માતાને મળવા જતો હતો ને?” રાજાએ સ્નેહથી પૂછ્યું.

“હા” — કુમાર અંદર દોડવા ગયો.

“તારી માતા ત્યાં નથી,” રાજાએ વેદનાભર્યા સ્વરે કહ્યું; તે પછી ઉમેર્યું, “તે ક્યાંક બીજે ગઈ છે. સાક્ષ હું તને બતાવું.”

કુમારને કંઈ સમજ ન પડી. છતાં માને મળવાની હોશમાં તે પિતાની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

થોડીવારે તેઓ રાજમહેલના બગીચાના એક એકાંત ભાગમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં આડ્યું ચણાયલું એક મંદિર ઊંચું હતું. રાજાએ પુત્રને તે મંદિર બતાવતાં કહ્યું, “તારી માતા અહીં સૂતી છે.”

“હા” વસ્તુસ્થિતિ સમજતાં જ કુમાર બેહોશ જવો બની ગયો.

“હા” રાજ્યએ શાંતિથી કહ્યું. “તારી માતા સ્વર્ગવાસિની બની છે, પણ તેનું મૃત્યુ નગરમાં કહેવાય છે તેમ અકસ્માતથી નથી થયું.”

“ત્યારે?” કુમાર વિશેષ ચમક્યો.

“તેનું ખૂન થયું છે.”

“એમ!” કુમારની આંખોમાંથી ક્રોધની ધારાઓ વર્ષવા લાગી. તેનો હાથ તરવારની મૂક પર ગયો.

“અને એ ખૂન મેં કર્યું છે.”

“આહ”—કુમાર બેઠોશ બની ભૂમિ પર પટકાઈ પડ્યો.

“કુમાર” રાજ્ય પુત્રની સમીપ બેસી, ધીમા પવનથી એને હોશમાં આણતાં બોલ્યો, “કર્તવ્યમૂઠ ન બન. પવિત્ર ધર્મને અજ્ઞવતાં તારી માતાએ આત્મભોગ બ્હોલ્યો. રાજધર્મ સાચવવા જતાં મેં એ વિશુદ્ધ આપને સ્વર્ગે વળાવી, પણ માફ હૃદય જળી રહ્યું છે. એ સગ્ન માગે છે. તું તારી માતા પુત્ર છે. મને સગ્ન દર.”

“પિતાજી” કુમાર કંઈકે હોશમાં આવતાં બોલ્યો, “ક્યા કારણે મારી માતાએ ભોગ આપ્યો?”

“એ જાણવું જવા દે,” રાજ્યએ કહ્યું. “તારી માની અંતિમ અભિલાષા હતી કે, ‘એનો પુત્ર જીવનમાં કદી દુઃખી ન બને; માના મૃત્યુનું કારણ જાણવા ન મથે. માની મૃતિની પૂજા એ ભડે કરે, પણ એના કારણે એ તલવાર પણ અશાંતિ ન અનુભવે.’ તું સાચો મુખી બન. તારી મા સ્વાભાવિક કારણે મરી છે એમજ માન. મેં તેજ તું તારી માતાની અંતિમ અભિલાષા પૂરી રાખીશ.”

કુમારની આંખમાંથી થોડાંક અશ્રુઓ સરી પડ્યાં. પણ પછી એ આંસુઓ પોતાની અભિલાષાને કચરી રહ્યાં છે માની કુમારે તરતજ એ લૂછી નાંખ્યાં. પિતાને મું પૂછ્યું:

“આપની શી ઇચ્છા છે?”

“મારે તારી માની સોડમાં ચડવું છે. પણ તે પતિ તરીકે મેં કરેલાં પાપની સજા પામ્યા પછી.....”

“મેં એ સગ્ન આપનાર તરીકે હું જ આપને મળ્યો?”

“હા,” રાજ્યએ હેઠલો પ્રભાવ દર્શાવતાં કહ્યું, “તું તારી માતા પુત્ર છે. તેના વેરનો અધિકાર તને છે. મૃત્યુથી વધારે ભવંકર સ્થિતિમાં મેં પાંચ યુગ જેવા પાંચ દિવસ વીતાવ્યા છે—યોગ્ય વ્યક્તિના હાથે સગ્ન પામવાને, યોગ્ય પુરુષના મસ્તકે રાજમુગટ મૂકી જવાને. હું તને રાજમુગટ સોંપું છું, તું મને સગ્ન આપ. બંને સરખાં છે.”

“આપની અંતિમ ઇચ્છા?”

“મારી પ્રિયતમાની અંતિમ અભિલાષાનું તું પાલન કરે તે. મેં મને એના જ સ્મારકમંદિરમાં સુવાડ્યો.”

“જેવી આતા.”

x

x

x

તે તે પછી તે નગરે એક દિવસ પણ એવો નથો બેસ્યો, જે દિવસે ત્યાં રાજધંપતીએ એ સ્મારક પર હસના મુખે રૂઠ ચડાવીને ઘડીઓ કુધી એની પૂજા ન કરી હોય.

બ્રિટિશ પ્રજાસંઘમાં હિંદુનું સ્થાન

૪

ત્રેલચિત્રનના બોલે

પ્રાણશંકર જોશી

સોળમી સદીમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો જન્મ થયો. તે એક કેવળ અકસ્માત હતો. આર્થિક ચાલનાઓ વડે પીડાતી બ્રિટિશ પ્રજા દરિયાપારનો વેપાર દૂંટતી હતી. લોકોએ સ્વતંત્ર સાહસો ખેડ્યાં અને સરકાર પાછળથી વહારે ધાઈ. વેપારરક્ષણે રાજકારણને જન્મ આપ્યો; રાજકારણે યુદ્ધો ખેલાવ્યાં; યુદ્ધોએ દેશોને પરાધીન કર્યા અને પરાધીન દેશોના માળખાંએ સામ્રાજ્ય સર્જ્યાં.

બ્રિટિશ ઇતિહાસના દયુડર-યુગમાં દરિયાપારના સામ્રાજ્ય માટે કેવળ ફાંફાં જ મરાયલાં હતાં. પણ રુઝ્ઝર્ટ-યુગે આ સામ્રાજ્ય શોધ્યું અને ખીસ્યું. રાણી ઇર્મીનાબેચના સમયમાં અંગ્રેજ વિદેશ-વસવાટનીતિ અખત્યાર થઈ. તે વસવાટનીતિને સ્થાનિક વાતાવરણે વેગ આપ્યો. આઠમા હેનરીના વખતમાં ઇંગ્લાંડની વસતી વધી રહી હતી. લિક્સુકો, ધાકુ-પાકુઓ અને ખેડારોનો ત્રાસ પણ જત્યો હતો.

બ્રિટિશ વિદેશ-વસવાટને જન્મ આપવાનો યથ સર હમ્ફ્રી ગિલ્બર્ટને જાણ છે. મિ. ગોઝલિંગે કૃત "લાઈફ ઓફ ગિલ્બર્ટ" માં વિદેશ-વસવાટની આવશ્યકતાનું ચમકાવનારું ચિત્ર રજુ થયું છે. અત્યાચારી ગુન્હેગારો અને દેશને સંતાપનાર લઈગાઓને વિદેશમાં વસાવવામાં આવે તો હીક થાય એમ પ્રથમ મિ. ગિલ્બર્ટને જણાયું. તેણે પોતાની વિદેશ-વસવાટની યોજના આ પ્રમાણે રજુ કરી:

"આપણે પેલા દેશોનો કાર્પક લાગ લઈ લઈએ અને આપણા દેશને રંજાડનાર, ઉરકે-રાંટમાં અધીર ગુન્હાઓ કરનાર અને પ્રતિદિન ફાંસીને લાકડે ચડનાર સંકટગ્રસ્ત માણસોને ત્યાં વસાવીએ તો સારું."

ગિલ્બર્ટની આ યોજનાનો સ્વીકાર થયો, અને તે સાંસ્થાનિક સામ્રાજ્યનો આધારભૂત દસ્તાવેજ બન્યો. ગિલ્બર્ટને આવડા દેશો વસાવવાનો હક્ક મળ્યો. ઈ. સ. ૧૫૭૮ માં તેણે ફોલોની શોધવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો. પછી તેણે ધાર્મિક યુદ્ધથી આક્રમક ધેરાયલા રોમન કેથોલીકોને 'ગ્રેટરન્ટ ઇંગ્લાંડ' માંથી વિદેશ ખસેડી વસાવવાની યોજના વિચારી. ૫ ઓગસ્ટ ૧૫૮૪ ના રોજ તેણે ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ કબજે કરી અંગ્રેજ-રાસન સ્થાપ્યું. તેણે એક જોઇન્ટ સ્ટોફ કંપની પણ બાંધી કરી અને તેનું નામ "સર હમ્ફ્રી ગિલ્બર્ટના મંગાથી વેપારી સાહસિકો" આપ્યું. ગિલ્બર્ટ અને તેની ટોળાંએ સોળમી સદીમાં કરેલ વિદેશ-વસવાટનો પ્રયાસ લોકોના વિશ્વાસઘાત અને રૂપેન સાથેના વિગ્રહને અંગે અફળતાને જ વર્યો.

સર ગિલ્બર્ટની યોજના તેના પોતાના હાથે તો બર ન આવી. પણ સત્તરમી સદીમાં સામ્રાજ્ય ખીલવણીની સાથે સાથે વિદેશ-વસવાટનીતિને જોમ મળ્યું. પહેલી વસવાટ વર્જનિયા અને મેરીસેન્ડગાં થઈ. પછી તો ધર્મયુદ્ધમાં થાકી પ્યુરીટન ખીદમી કાધર્મી ખીદમી બની વસ્યા. ત્યારબાદ અમેરિકાનો આખો સાગરકોકો ઉત્તર દક્ષિણ ઉલેચાગે; અને મેસેચુસેટ્સ, રીડ આઈલેન્ડ, કનેક્ટીકટ, ન્યુહેવન, હાંડુરાસ, વેસ્ટ ઈન્ડીઝ, બરમ્યુડાસ, બારબેડોઝ, સેન્ટ ક્રિસ્ટોફર, એન્ટીગુઆ વગેરે દેશોમાં પ્રવેશ થયો.

આ પ્રસંગે વિદેશ-ઝૂંટવણી અને સ્વ. રાષ્ટ્રજનોના વસવાટનાં સાહસો કેવળ પ્રયોગો હતા, છતાં સરકારે ય હવે જરા રસ લેવા માંડ્યો હતો. તેના હેતુ તો નિઃશંક વેપારનો હતો, છતાં સાહસને ઉત્તેજન આપતું એવી જાપના તો હતી જ. સાતમા હેનરીએ ગાદી પર આવતાં જ બીજા રીચર્ડના સમયમાં ધડાધડી વેપારનીતિના સિદ્ધાંતો અમલમાં મૂક્યા હતા. મિ. જોમ્સ. એ. વિલિયમ્સન પોતાના ગ્રંથ “A short history of British Expansion” માં આ વેપારીનીતિનું ચિત્ર નીચલા શબ્દોમાં રજુ કરે છે:—

“ટ્યુડર-યુગની વેપારી નીતિ પાછળ ધ્યેય આ હતું;—સરકાર સમુદ્રબળને ખીલવવા સહાય સચેત બને; તે વિદેશીઓનાં હિતોનું તળિયાઝાટક કાઢી પોતાનાં જ પ્રજાજનોના હાલો નિહાળે; તે કિંમતી ધાતુઓ સંઘરે; અને જરૂર જણાય તો કૃત્રિમ ઈલાજો લઈ ને પણ, રાષ્ટ્રીય હોલતને યુદ્ધ કરનાર ઉદ્યોગોને ઉત્તેજે.”

વિદેશીઓનાં હિતોનો ઉચ્છેદ કરવાની આ નીતિ. દ. અમેરિકામાં સ્પેન સાથેની અથડામણમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધિમાં આવી હતી. અમેરિકાની શોધ સ્પેનના પ્રવાસને આભારી હતી. તેના નાવિકોએ સાગરકોકાના અનેક દેશો પર સ્પેનનો વાવટો ફરકાવ્યો હતો. તેણે કબજો કરેલા દેશો પર તેનો જ હમ્મરો હોઈ શકે એ સમજ શકાય એવું છે. પણ પચાસ વર્ષથી નિષ્ફળ ફાંફાં મારી રહેલ, ને સ્પેન અને પોર્ટુગલની પ્રગતિથી છર્પામાં બળી રહેલ સ્પિટને સ્પેનનાં અમેરિકન સંસ્થાનોમાં ઘૂસવાનો અને તેણે મેળવેલો હોલત લૂંટી લેવાની નીતિ અખત્યાર કરી. સ્પેનના પ્રદેશોમાં ન ઘૂસાય એવો કોઈ આંતર-રાષ્ટ્રીય કાયદો નથી એવો વિચિત્ર દાવો ઈંગ્લાંડે કર્યો.

સ્પિટનની વેપાર-બૂખ, સત્તા-બૂખ, અને સ્વાર્થ-લોહીપતા આ વર્ગોમાં વધી રહ્યાં હતાં. નવીન દેશો પડાવી લેવા પાછળ પણ એકજ ધ્યેય કામ કરી રહ્યું હતું, ઈંગ્લાંડે સંપૂર્ણ સ્વાશ્રયી બનવું જોઈ એ; રાષ્ટ્રજનની દરેક વસ્તુઓ પોતે જ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

સ્પિટન નવા દેશો ઝૂંટવતું હતું; પણ ત્યાં વસવા ગમેલા અંગ્રેજોનું ખાસ કસવાળુ વિચારતું ન હતું. તે વેપારી સામ્રાજ્ય હતું અને નવા દેશો ઈંગ્લાંડને વેપાર દારા સમૃદ્ધ કરે એ જ તેનું લક્ષ્યબિંદુ રહ્યું હતું. કાલોનીસ્ટોને કાલે કે ન કાલે, તેઓ રાગ કે સંકટથી ઘેરાય, પણ ઈંગ્લાંડના રાજદળ પુરુષો તે પ્રત્યે સહતર બેદરકાર હતા. તેઓ કહે વેપારને મટે સમુદ્રબળ ખીલવવામાં પ્રેરવાયા હતા.

સત્તરમી અને અઠારમી સદીનું ઈંગ્લાંડ વેપારી સામ્રાજ્ય બન્યું. તે સામ્રાજ્યે સમુદ્ર બળનો વારસો આપ્યો. પણ સંસ્થાનવાસીઓ માટે તો એ બેદરકારી યુગ હતો. ખીજ બાબતથી સંસ્થાનોની વેપાર-ખરીદી પર પણ નિષ્કુર અને અજોખ અંકુશ મૂકાયો હતો.

સરકાર પાસેથી કોલોનીના કારભારનો હક મેળવનાર કમ્પનીઓ કોલોનીસ્ટોને મોટી રકમો ઇંગ્લાંડ ન મોકલવા માટે ધમકાવતી. કોલોનીઓ જો ઇંગ્લાંડમાં જ માલ ન ખરીદે અને તેને ન વેચે તો સરકાર લાલચોળ થતી.

મત્તરમી સદીના પ્રથમ ભાગમાં, આમ છતાં, વેપારી દૃષ્ટિએ, હોલાંડ નિઃશંક સમુદ્ર-રાણી હતું. તે દુનિયાના લગભગ દરેક ભાગમાંથી યુરોપના મુખ્ય દેશોમાં પોતાના વહાણો દ્વારા માલ પહોંચાડતું. ઓસ્ટિયર કોમ્પેલે આ ડચ-સાહસનો સામનો કરવા પહેલાં પગલાં ભર્યા. ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં નેવીગેશન એક્ટ પસાર કરવામાં આવ્યો. અને તે દ્વારા બ્રિટિશ માલિકીનાં વહાણો સિવાય કોઈ પરદેશી વહાણોનો માલ ઇંગ્લાંડને કિનારે જતારી ન શકે એવો પ્રબંધ થયો. પાછળથી એક બીજા કાયદા દ્વારા બ્રિટિશ કોલોનીઓમાં બ્રિટિશ વહાણો સિવાય માલ મોકલી ન શકાય એવું જોડવામાં આવ્યું. ડચ લોકોએ આ પગલાં સામે યુદ્ધ આરંભ્યું. એક પ્રસંગે ડચ એડમિરલ હેન દ્રોમ્પ પોતાના વહાણના કૂવાથેલ પર ઝાડુ બાંધી ચેનલની સફરે નીકળ્યો. આ ઝાડુ ઇંગ્લાંડને સમુદ્રોમાંથી વાળીઝૂડી સાફ કરી નાંખ્યું છે તેવું સૂચક હતું. પણ ઇંગ્લાંડનું સમુદ્રગળ વધી રહ્યું હતું. અને હોલાંડે વિલિયમ ઓરેન્જ ગાદી પર આવતાંની સાથે જ બ્રિટન સાથે મૈત્રી સાધી હતી.

આ અરસામાં બ્રિટિશ કોલોનીઓનું અગત્ય ક્ષિતિજ પર ડાહ્યું કરી રહ્યું હતું. કોલોનીઓ વેપારી દૃષ્ટિએ સત્તર પરાધીન રહે એ ખાતર તેઓનો કારભાર 'મોડ' ઓફ ટ્રેડ' ને સોંપાયો હતો. ઇંગ્લાંડ આ જ કોલોનીઓ પ્રત્યે સુવાંચ વેપાર માટે નગર ફેંકતું. વળી ઇંગ્લાંડના વેપારને લેશમાન ફટકો આ કોલોનીઓ દ્વારા ન લાગવા જોઈએ એ ખાસ કરીને તો જોતું. ઈ. સ. ૧૭૧૬માં ઇંગ્લાંડે કડક અંકુશનીતિ અખત્યાર કરી. કોલોનીઓથી ઇંગ્લાંડને માલ વેચી ન શકાય, પણ તંત્રો માલ તેમને ખરીદવા જ પડે એવું નિયત કરવામાં આવ્યું. કોલોનીઓનો મેન્યુફેક્ચર કરવાનો હક પણ ખૂંટવાયો. જો કોલોનીઓ વેપારી દૃષ્ટિએ લાભ ન કરી આપે તો તેઓ શનુવટ જ વહોરી લેતાં. આ નીતિ કોલોનીઓના રાજદ્વારી હક પર લક્ષ ન આપે એ સમજી શકાય એવું છે. અમેરિકાનાં કોલોનીઓ ઇંગ્લાંડના આ પાપે સામ્રાજ્યથી અલગ થયાં ત્યારે જ બ્રિટિશ પ્રજાનાં સહેજ પડળ ખૂંડ્યાં.

આમ છતાંયે બ્રિટિશ માનસ કોલોનીઓ તરફ હતું એક ખરચાળ બોમ્બ ફેંપે જ નિહાળતું. તે પ્રગતિમાન કોલોનીને રાજદ્વારી અધિકાર આપવા આનાકાની ન કરતું, પણ તેમાં જોડા રસ લેવા તે પ્રેરાયું ન હતું. ઇંગ્લાંડને કોલોનીઓનો માત્ર અપ કેદીઓનાં ચાણાં રાખવા પૂરતો હતો. આ વસ્તુચિતિ કોલોનીઓ અને કોલોનીસ્ટો પ્રત્યેની ધૂણાનો જ્વલંત દાખલો છે. અમેરિકાનાં કોલોનીઓ બોવાયાં તો ઓસ્ટ્રેલિયામાં ખૂનીઓનાં ચાણાં સ્થપાયાં. કેપમાં લાંકર કેદીઓ મોકલવાનો અખતરો પણ થયો હતો. આવી ખેદરદાર નીતિ છતાં ઇંગ્લાંડનું સમુદ્રગળ લશ્કરી પ્રતિષ્ઠાને ખાતર અવનવા વિવિધ દેશો કબજે કરી રહ્યું હતું, અને વેપાર જમાવી રહ્યું હતું. એક યોગણીસમી સદી મુધી કોલોનીઓ ફેલાટિયાં છે, કેવળ અર્થનું મૂળ છે, અને અસલ બોમ્બફ છે એ ભાવના પ્રચલિત હતી.

ઈ. સ. ૧૮૦૨ અને ૧૮૧૫ વચ્ચેનાં વર્ષોમાં કોલોનીઓનો કારભાર બ્રિટિશ યુદ્ધ ખાતું લડતથી ચલાવતું. યુદ્ધ ખાતું કુદરતી રીતે જ લશ્કરી ગાણુઓને ગર્વનાં તરીકે મોકલતું અને આ ગર્વનેશ સ્વાભાવિક રીતે જ ઘણુંખડે લશ્કરી શાસન ચલાવતા. તેઓ કોલોનીઓનાં

વધતાં જતાં હિતો અને પસંદાતી આવશ્યકતાઓ પ્રત્યે કવચિત જ લક્ષ આપતા. તેને પરિણામે ઈંગ્લાંડનો કારભાર લોકપ્રિય થવાને બદલે અજાણામણો બનતો ગયો. બીજી બાજુથી ઈંગ્લાંડની સરકાર ગવર્નરને કોલોનીઓની પ્રગતિ માટે ઉત્તેજીતી પણ નહિ. કોઈ ગવર્નર કોલોનીનું હિત હૈંડે ધરે તો તેને ઉપરી અમલદારો ધૂતકારી કાઢતા. કોલોનીઓ પ્રત્યેનો રોષ અને કુલંક્ષતાનું એક ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત છે; તે એક રાજદક્ષ પુરુષે ઈંગ્લાંડથી ગવર્નર તરીકે વિદાય થતા પુરુષને આપેલો અર્થસૂચક ચંદ્રેશો છે. તેણે કહ્યું, “સાહેબજી, દોસ્ત તારા તરફથી જેટલું ઓછું સંભળાય તેટલું સારું. કંઈ ન સંભળાય એવું જ કરવું.”

કોલોનીઓએ આ બેદરકારનીતિનો ધણે સળંગ સામનો કર્યો હતો. બ્રિટિશ સર્વોપરીવાદે કોલોનીઓમાં અસંતોષની તીવ્ર જ્વાળા પ્રકટાવેલી હતી. આ સમયે કોલોનીઓ માતૃભૂમિ ઈંગ્લાંડથી-એકાઃ છૂટાં પડી ગયાં હોત, પણ સામાન્યનાં મૂલ્યાંકને તેમને તે પ્રસંગ ન સાંપડ્યો. બાકી તો મિ. ટરગોટના શબ્દોમાં બ્રિટિશ રાજદારીઓ “કોલોનીઓ કેવળ રૂળ જેવાં છે; પાકાં થાય ત્યાંસુધી જાડને બાજી રહે પણ પછી ખરી ગય” એમ માનતા. સામા બાજુએ કોલોનીરોટો ઈંગ્લાંડની કોલોનિયલ ઓફિસને, મિ. આર્થર્ બુક્સરના શબ્દોમાં, “ધ મધર કન્ટ્રી”ને બદલે ઓફિસના અગ્નિવ્યા મામુલી કારકુનને નામે “મિ. મધર કન્ટ્રી” કહી સંબોધતા.

આગણીમગી મદીનો પ્રારંભ થયો ત્યારે બ્રિટનને જ્ઞાન થયું કે કોલોનીઓને અપાયેલો ઊતરતો દરજ્જો તેઓને વેપારના અંકુશ કરતાં વધારે સાલે છે; કોલોનીઓના રાજદાનનો વિકાસ બ્રિટિશ બેદરકારનીતિને વખોડે છે. બ્રિટિશ રાજદારીઓએ હવે નિહાળ્યું કે કોલોનીઓ તરફની ધૂણા છોડવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે; બ્રિટનને “જગતનું કારખાનું” બનાવવા માટે, બ્રિટનનું આર્થિક સામાન્ય સંગઠિત કરવા માટે, માન્ચેસ્ટર સંપ્રદાયની

૫ એટલે સ્વદેશ પર અર્થનો બોજો અને દેશાન્તરમાં સપડામણ અને ભયંકર જવાબદારી”ની માન્યતાને તિલાંજલિ દેવી ઘટે છે, અને ગ્લેસ્ટરનવાદીઓની દલિતોને ઉન્નત કરવાની, ન્યાય અને સ્વાધીનતા ટકાવવાની સાહો સક્તિ તરફ આંખમીંચામણ કરી નવા પ્રદેશો કબજે ન કરવાની ઠંડી નીતિને પણ ત્યાગી ઘટે છે. વળી સામાન્યની જગ્યા પૃથ્વી પટપર પાથરી એક પણ કોલોનીને છૂટાં પડવાની તક ન આપવી અને સમગ્ર વસ્તીને બ્રિટિશ જ્વજની હુંફમાં સાચવી જગતે કોઈ કાળે નહિ જોયેલું એવું સર્વઅંડબ્યાપી સામાન્ય હસ્તગત કરવું એમ બ્રિટનને ટ્વે ઠસી ગયું.

આ નીતિએ કોલોનીઓને સાચવવા માટે બ્રિટનને પ્રેરણા કરી, એટલું જ નહિ પણ તેણે એ કોલોનીઓ પર બીજાં સામાન્યો નજર ન કેંક્રી શકે અને તેઓનો જળમાર્ગ કોઈ બીજું મહારાજ્ય મૂંઝવે ન શકે, એટલા ખાતર એના વચ્ચે પટેલા ટાપુઓ અને પડોશમાં પથરાયેલા પ્રદેશો પર સામાન્યવાદી પોષ પ્રસારવાની અગત્ય હસાવી.

આ અરસામાં વળી કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ-આફ્રિકામાં સોનાની ખાણો નીકળી. આ દોલતનાં દર્શને લક્ષ્મીદાસ બ્રિટનની ધૂણાનીતિને સદંતર દંનવાવી દીધી અને કોલોનીઓના આંતરિક તેમજ પરદેશી સંબંધના પ્રશ્નોમાં ઈંગ્લાંડ ઉત્સાહભરે રસ લેવા લાગ્યું.

હિંદના સ્વાતંત્ર્યનો પ્રંથ જેમજેમ વધુ મળ્યોતો બનતો ગયો તેમતેમ રાષ્ટ્રીય એક્યની દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્નને પણ મહત્ત્વ આપાનું ગયું. હાલના રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનની આ એક મોટામાં મોટી મુદ્દી છે. તે પ્રચાર અને ચળવળદ્વારાજ દરેક સામાજિક પ્રજ્ઞના ઉદ્દેશની સક્રિયતામાં માને છે. કયાં વિકાસમાર્ગ ધણ છે તે કયાં પ્રચારમાર્ગ તેની રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાનને પડી નથી હોતી. એજ કારણ છે કે કેટલાંક કાર્યોમાં તેને સફળતા મળતી નથી. હિંદની રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન જે રીને હાથ ધરવામાં આવ્યો છે તે આ કાર્યપદ્ધતિની મુદ્દીમયતાનું એક જીવનું ઉદાહરણ છે. આ પ્રશ્ન રાષ્ટ્રીય હોય તેના કરતાં સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક વધુ પ્રમાણમાં છે એટલે આ બે તત્ત્વોને અવગણી રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારમાંથી ધારું પરિણામ કાઢવાની આશા ઝાંઝવાનાં જળ સમાન છે.

હિંદી એક કૃત્રિમ ભાષા

હિંદી ભાષા વિષે આપણને તેના પ્રચારકો ગમે તે કહેતા હોય પણ તેના પાછલો ઇતિહાસ તપાસતાં જણાય છે કે આ એક કૃત્રિમ ભાષા છે ને હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે ધૈમનસ્ય જગાડવાના હેતુથી અંગ્રેજ સરકારે એની રચના કરાવી હતી.^૧ હિંદના કોઈ પણ પ્રાંત કે જિલ્લાના આગવર્ગની એ માતૃભાષા નથી. વગ્નીપત્રકમાં ઉત્તર—હિંદની જે બે ભાષાઓને 'પૂર્વો હિંદી' તથા 'પશ્ચિમી હિંદી' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તે આ હિંદી નથી કે જેને

* 'સુવાસ' ના ગ્તાંકમાં 'રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન' નામે એક લેખ પ્રગટ થયેલ. તે ઉપરાંત ગુજરાતના દરેક ભાગમાં અને હિંદના એકેએક પ્રાંતમાં પણ એ પ્રશ્ન આજે ખૂબ રસપૂર્વક ધ્યાનમાં રાખે છે અને એના પ્રચારને વિરોધ મહત્ત્વ અપાઈ રહ્યું છે. આ સંબોધના સંસ્કૃતિ પર બીજી વ્યસર કરતા આ અગત્યના વિષયને બીજું પણ પાતું છે એની પ્રતીતિ કરાવતો આ લેખ, એ વિષયના જાણીતા અધ્યાપી તરફથી, ગમને પ્રકાશન અર્થે મળતા જમે એને તટસ્થભાવે અહીં પ્રગટ કરીએ છીએ.

તાંબી

1 During the first centuries of its existence Urdu literature was entirely poetical. Prose Urdu owes its origin to the English occupation of India, and to the need of the text books for the College of Fort Williams. The Hindi form of Hindustani was invented at the same time by the teachers at that college. It was intended to be a Hindustani for the use of Hindus, and was derived from Urdu by ejecting all words of Arabic and Persian birth, and substituting in their place words borrowed from the indigenous Sanskrit.

હિંદી તરીકે આપણે પીઝાણીએ ઢાંચે.^૨ ચોપડીઓ અને છાપાઓમાં નજરે પડતી હિંદી એ હિંદના કોઈપણ જનસમાજની માતૃભાષા નથી. હાલમાં એના પ્રચારની અસરથી જે શહેરોમાં વસતા હિંદુઓ પરસ્પરની વાતચીતમાં તેને વાપરે છે તેઓની સંખ્યા માંડ ૫-૬ લાખની હશે.^૩ હિંદી કે જેને હિંદી તરીકે હિંદ હાલ ઓળખે છે તે ખરેખર ૧૦ કે ૧૫ કરોડ વૌદ્ધાની માતૃભાષા છે એવાં ગણમાં કુંકનારા પ્રચારકોને મારી ચેલે-જ છે. મૂળ ઉર્દુ ભાષા હતી ને તેની ઉત્પત્તિદયા આ પ્રમાણે છે.

ઉર્દુની ઉત્પત્તિ

મોગલોના સમયમાં પાટનગર દાહલીની નજીક તુર્કી-ફારસી લશ્કરની એક મોટી ટાવણી હતી જેનું નામ હતું 'ઉર્દુએ મુઅજ્જા.' આ વખતે દાહલીના પ્રદેશમાં વર્ગભાષા બોલાતી હતી. ટાવણીમાં ઘણા દેશી ભોક્ષો કામ કરતા હતા ને ત્યાં પરસ્પરના સંસર્ગથી વર્ગભાષા અને ફારસીના મિશ્રણથી એક નવી ભાષા સર્જાઈ ગઈ. આ 'ઉર્દુ' એટલે ટાવણીની ભાષા કહેવાવા લાગી. પહેલાં લશ્કરી અને દેશી લોકો પરસ્પરની વાતચીતમાં એને વાપરતા પણ પાછળથી મોગલ કચેરીઓમાં કામ કરતા મંદારી કાયદેશ અને ખતોઓમાં પણ એનો પગ પેસારો થયો. આ લોકોએ એને વધુ વિકાસ આપ્યો ને તેમાં સાહિત્ય પણ લખવા લાગ્યા. તે જમાનાના પ્રચલિત ત્રિપિ ફારસીમાં એ લખાતી. આમ ઉર્દુનો પ્રારંભિક વિકાસ હિંદુઓને આશાસી છે.^૪ હિંદમાં જેમજેમ મુસલમાનોને વધુ વખત રીતવા લાગ્યો તેમતેમ હિંદીત્વની છાપ તેમના પર વધારે પડવા લાગી. ને તેની સાથે તેમની ભાષામાં પણ પરિવર્તન આવ્યો એ સ્વભાવિક છે. થીમે થીમે ઉર્દુ સંસ્કારી હિંદુ અને મુસલમાનોની માતૃભાષા બની ગઈ. આ જન્મે કોમોના સહકારથી તેનાં બાકાત, સંજ્ઞાકોણ અને સાહિત્યમાં ઝડપી વિકાસ થવા લાગ્યો.

હિંદમાં ઉર્દુના પ્રચાર

મોગલોની પડતીના કાળમાં ઉત્તર હિંદના મુસલમાનો હિંદના પ્રાંતોમાં વિસ્તરવા લાગ્યા. તેઓની સાથે ઉર્દુ પણ પ્રાંતોમાં પહોંચી. દક્ષિણમાં નિઝામશાહી સ્થપાતાં હોજા મોગલો

૨ To avoid the introduction of a strange terminology, these are here called Eastern Hindi and Western Hindi respectively. They are two quite distinct languages.

"Ibid, vol. I p. 355".

૩ હિંદી અને ઉર્દુ (ખરેખરી હિંદુસ્તાની) બન્નેના મળી એકંદર બોલનારાઓ આખા હિંદુસ્તાનમાં ૧૯૦૧માં કેટલાં દેશો તેના આંકડા સર જ્યોર્જ ઓક્સને પોતાના પ્રમાણુ ભાગ ૨માં ૧૧ લાખ ૩૫ લાખ આપેલા છે. ઉરદા ૧૦ વર્ષમાં આ સંખ્યા વધી ડરો પણ જુદામાં જુદા લખાણો તે નહિ ન થઈ હોય. અને એ સંખ્યા પણ ઉર્દુ અને હિંદી બન્નેના બોલનારાઓની છે ને ઉર્દુ બોલનારાઓ દિલ્લી બોલનારાઓ કરતાં વધુ સંખ્યામાં છે.

"Linguistic Survey of India, Vol. IX p. 42."

૪ The extreme persianization of Urdu is due to Hindu rather than to Musalman influence.

પછી ત્યાં ઉદ્ભવે રાજ્યાશ્રય મળ્યો. ઉત્તર તરફના હિંદુઓ ઇતર પ્રાંતોમાં ગયા ત્યાં તેમણે પ્રાંતીય ભાષાઓ અપનાવી લીધી પણ મુસલમાનોએ આજસુધી ગમે તેવા રૂપમાં પણ પોતાની માતૃભાષાને સાચવી રાખી છે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, નૈતાગળા, બિહાર વગેરે પ્રાંતોના લોકો 'હિંદુસ્તાની' ભાષાથી જે થોડા ઘણા પરીચિત હોય છે તેને કાન્હુ આ મુસલમાનોનો સંસર્ગ છે, નહિ કે મજાભાષાના સંત કવિઓનાં કાવ્યો.

ઉત્તર હિંદમાં અંગ્રેજ સત્તા જામી ત્યાંસુધીમાં ઉર્દુ રાજભાષા થઈ ચૂકી હતી. હિંદુ અને મુસલમાનોને તેમાં જ કેળવણી આપાતી. અંગ્રેજોની રાજ્યનીતિનો મુદ્દલેખ છે—Divide et empera (Divide and rule) આ રામન મુન. હિંદી ગમનું શારતનુસાર લાંબામાં આપતાંની સાથે ફાટફૂટ પાડવાની વિચારણામાં તેઓ પડ્યા ને તેના ખર્ચા પ્રયોગ તરીકે ઉત્તર હિંદના હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે ભાષાભેદ બોલો કરવાની નૈવારીઓ કલકત્તાના ફોર્ટ વીલિયમ્સમાં થવા લાગી. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર અને અલ્પના બે પંડિતો લલુસાહ તથા સદાશિખ્ર મારફત ઉર્દુમાં અરબી-ફારસી શબ્દોને બદલે સંસ્કૃત શબ્દો મુકાવી એક નવી ભાષા રચવામાં આવી. તે બાળબોધમાં લખાય એવો હુકમ થયો. આ પ્રમાણે હિંદી ભાષાનો જન્મ થયો. તેમાં સાહિત્ય લખવા ને હિંદુઓમાં તેનો પ્રચાર કરવા કાશીના ધર્મ-પ્રેમી પંડિતોને સરકારે ઉત્તેજ્યા. રાજા શિવપ્રસાદ નામનો સરકારી વ્યક્તિ પાસે આ નવી ભાષામાં પાઠ્યપુસ્તકો લખાવ્યાં ને સરકારી નિશાળોમાં હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ માટે તેને દાખલ કરવામાં આવી.

ગોગલાઈની પડતીના જમાનાથી જ પંજાબ, રજપૂતાના, સંયુક્તપ્રાંત, મધ્યહિંદ, મધ્યપ્રાંત અને બિહારની કચેરીઓમાં રાજભાષા તરીકે ઉર્દુ ચાલે છે. આ પ્રાંતોના હિંદુ વિદ્યાર્થીઓં માત્ર ધર્મપ્રેમને વશ થઈ હિંદી બણે છે પણ જોને સરકારી ગૌડરી મેળવવી હોય તેને ઉર્દુ લખવા વગર છૂટકો જ નથી. ઉર્દુ ક્રિપિ અધુરી હોવાથી લોકોને અગવડ વેડવી પડે છે એટલે તેને બદલે નાગરીક્રિપિ દાખલ થાય આ ઉદ્દેશથી કાશીમાં નાગરી પ્રચારિણી સમા રચાવવામાં આવી. સરકાર એક બાલુએ તેને પોપતી આવે છે ને બીજી બાલુએ તેના ઉદ્દેશને ટોકરે મારતી આવે છે. એક બાલુથી તે હિંદીને ટોકા આપતી આવી છે ને બીજી બાલુથી ઉર્દુને, અને ઉત્તર હિંદનો પ્રજામાં ભાષાભેદ બોલો કરવાનો સરકારની બાજુ આગાહ ફાવી.

સ્વામી દવાનંદે ઉત્તરમાં નવો પંથ રચાવ્યો. ને આર્પવના ઉદ્ધારની દૃષ્ટિએ તેમણે 'આર્યભાષા' નામ આપી હિંદીને વધુ બળ આપ્યું. પછી ધીમે ધીમે જેમ જેમ હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે પૈમનરય વધતું ગયું તેમ તેમ આ ભાષાઓમાં પબ્ત કોમોવાદ દાખલ થતો ગયો. હિંદી હિંદુઓમાં લોકપ્રિય અને તે ઉદ્દેશથી તેના પ્રચારકો આકાશપાનાળ એક કરવા લાગ્યા. પણ રાજભાષા ઉર્દુ હોવાથી તેઓને ધારેલી સફળતા મળી નહિ, અસખત મધ્ય હિંદ અને રજપૂતાનાનાં ગણ્યાગાંઠ્યાં દેશી રાજ્યોએ પોતાની કોરોમાં બાળબોધ ક્રિપિ દાખલ કરી છે, પણ ભાષા તો ઉર્દુ જ રાખવામાં આવી છે. જનસમાજને ઉર્દુ કરતાં હિંદી સમજવું વધુ અવરૂં થઈ પડ્યું છે.^૧

^૧ Nine-tenths of the Sanskrit words which one meets in most modern Hindi books are useless and unintelligible excrement.

આ બધી ધમાલ ચાલતી હતી તેજ વેળા મહાસભામાં પણ રાષ્ટ્રભાષાને લગતો પ્રશ્ન કાંઈક ચર્ચાને પાત્ર બન્યો હતો. હિંદી પ્રચારકોએ આ તક ઝડપી લઈને માલવિયાજીના પ્રયાસથી ગાંધીજીને હિંદી સાહિત્ય-પરિષદના સભાપતિ નીમ્યા. હિંદી પ્રચારકોએ સરકારી ક્ષેત્રોમાં ચળવળનો ત્યાગ કરી મહાસભા ક્ષેત્રમાં તેનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. પરિણામે મહાત્માજીએ હિંદીને રાષ્ટ્ર ભાષા તરીકે સ્વીકારવાની મંજુરી આપી દીધી.

હવે ઉર્દુથી ચૂપ બેસી રહેવાય તેમ નહોતું. તેના સાહિત્યના પ્રમાણમાં હિંદી સાહિત્ય કાંઈ બીસાતમાં નથી. અકબર અને ઇકબાલ જેવા જગતપ્રસિદ્ધ મહાકવિઓ તેમાં પાઠ્યા છે. જોરમાનિયા અને અલીગઢ યુનિવર્સિટીઓ અંગ્રેજીને બદલે M. A. સુધીનું શિક્ષણ તેની મારફત આપે છે. બ્યારે હિંદીનો ભાવ મેટ્રિકમાં હજુ હવે પુછાતો ચર્ચો છે. ઉત્તરના બેટલા હિંદુઓ હિંદી સાહિત્યને પોષે છે તેના કરતાં અનેકગણા હિંદુઓ દાલ પણ ઉર્દુમાં લખી રહ્યા છે. રેમચંદ, સુદર્શન વગેરેએ મોટે ભાગે ઉર્દુમાં જ લખ્યું છે ને તેમના લખાણોનો પાછળથી તેમણે હિંદીમાં અનુવાદ કર્યો હતો. મોટે ભાગે ઉર્દુએ જ તેમને પોપણ આપ્યું હતું ને હિન્દી કરતાં ઉર્દુના ક્ષેત્રમાં તેઓ વધુ લોકપ્રિય છે. નિઝામ, બોપાલ, રામપુર, બાવલપુર અને શીખ રાજ્યો દર વર્ષે ઉર્દુની પ્રગતિ માટે કરાડો રૂપિયા ખર્ચે છે. સરકાર પણ ઉર્દુને જ પોપણ આપે છે. રેડિયોમાં હિન્દીના નામે આવતા પ્રોગ્રામોને કાંઈ 'હિંદી' કહેશે? અત્યારસુધીમાં ઉર્દુના સાહિત્યકારોને જ રેડિયો ઉપર આમંત્રણમાં આપ્યા છે. હિંદીના એક પણ સાહિત્યકારને આ તક મળી નથી ને તેનું કારણ છે હિંદીના સાહિત્યની કંગાલિયત. હિંદી સામયિકો એમ ભલે લખે કે તેમને ત્યાં હિંદીના સર્વ શ્રેષ્ઠ કવિઓ છે ને તેમનું કાવ્યસાહિત્ય જગતમાં અન્નેક છે; પણ ખરેખર વસ્તુરિયતિ બહુથી હોય તો Indian Art and letters ત્રિમાસિકના ૧૯૩૯ ના પ્રથમ અંકમાં આવેલ Recent Hindi Lit. લેખ વાંચી જવો. ગુજરાત તથા ધતિર પ્રતિમાં ઉર્દુને, લગતું અજ્ઞાન તેની લિપિને આભારી છે.

ઉર્દુનો વિરોધ મહાસભાથી ખમાયો નહિ, જોટલે તેણે પોતાના રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારની નીતિમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો. 'હિંદી નામ ઉઘાડી દઇ તેને હિંદુસ્તાની' નામ આપ્યું ને આજ બોધ તથા ફારસી આ જ લિપિઓ એના માટે સ્વીકૃત ચર્ધ. ગાંધીજીએ તો જોટલી હદે કહ્યું કે દરેક હિંદુએ ઉર્દુ અને દરેક મુસલમાને હિંદી ભાષા શીખવો જોઈએ.

આ રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્નની પૂર્વા ચર્ધ; ને દાલના સંજોગો જોતાં તેનું ભાવિ થું હોખ શકે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચેના મુદ્દાઓમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૧. હિંદીના જુદા જુદા પ્રતિનો કેળવાયત્ર વર્ષ પરસ્પર અંગ્રેજીમાં નાતગીત અને પત્રવ્યવહાર કરે છે. સરકારીપણાની છાપ તથા ફેશનગતિ તેમાં જોર વધારે કરતી જાય છે. મહાસભાવાદીઓમાં પણ આ વૃત્તિ ખૂબ જોવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રભાષા-પ્રચારનું ભાવિ એના ઉપરથી ક'ળી શકાય છે.

૨. હિંદી પ્રજાનો કેળવાયલો વર્ગ રાષ્ટ્રભાષામાં શ્રેષ્ઠત્વની વ્યાજબી માગણી કરે છે. પણ એનો તેમાં અભાવ છે. જંગાળી, મગડી, ગુજરાતી, તૈલંગી અને તામિલનાં સાહિત્યો તેના કરતાં વિશાળ અને શ્રેષ્ઠ છે. વળી આ ભાષાઓ કુદરતી રીતે વિકાસ પામી છે જોટલે તેમાં ઊંચા વિચારોને જોટલી સરળતાપૂર્વક વ્યક્ત કરી શકાય છે તેટલી સરળતાપૂર્વક હિંદી કે હિંદુસ્તાનીમાં નહિ. તેને પોતાનો શબ્દબંડોજ નથી; તેના માટે તે મરફૂત કે ફારસીનો આશ્રય લે છે.

૩-તેના પ્રચારથી પ્રાંતીય સાહિત્યોને આંધ્ર આવે છે એટલે પ્રાંતો તે સહન કરી શકવાના નથી. રાષ્ટ્રભાષા હોય કે ન હોય, પણ પ્રાંતીય ભાષાઓનું અસ્તિત્વ મરી જવાનું નથી. વળી કેળવણી તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સંસર્ગને માટે અંગ્રેજી કે બીજી કોઈ ભાષા દરેક પ્રગતિશીલ વ્યક્તિ માટે અનિવાર્ય છે. થીમતી સરોજની નામકુ જેવાં પણ અંગ્રેજી ભાષા સંબંધમાં એ જ મત ધરાવે છે. એવા અંગ્રેજોમાં જનસમાજની માનસિક શક્તિ તથા ભાષાઓના ભારને ખમી શકશે ખરી? ઇતિહાસમાં દલુ એવો એકેય દાખલો અન્યો નથી કે જ્યારે કોઈ પ્રજા તથા તથા ભાષાઓના માનસિક ગોળને ખમી શકી હોય. એનો એક અખતરો યદ્ય ચૂક્યો છે. ૧૯૩૨ માં ગાયકવાડ સરકારે ૧૯૩૫ થી હિન્દીને 'રાજભાષા' બનાવવાની વિચારણા કરી હતી ને અગાઉથી તૈયારીઓ પણ થવા લાગી હતી. પરંતુ એનો શો કરણ અંગ્રજી આપ્યો તે સી જલ્લે છે.

૪-હિંદ એક દેશ નથી, ખંડ છે. તેના જુદા જુદા પ્રાંતો જુદી જુદી સાંસ્કારિક અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ ધરાવે છે. એ બધા વિભાગોમાં જનસમાજની એક જ ભાષા સંભવી શકે? જો એ સંભવિત હોય તો સંખ્યાબંધ ભાષાઓ ધરાવતા મુરોપને એક ભાષાની વિશેષ જરૂર છે; છતાં ત્યારે કોઈ પણ સંસ્કૃતિવિધાયક એવી વાતને ટેકો કાં નથી આપતો?

૫-કોઈ પણ મહારાષ્ટ્રમાં એક ભાષા તરીકે જે ઓળખાય છે તે તો રાજદારીઓ કે સાહિત્યકારોની ભાષા હોય છે. પણ સામાન્ય જનસમાજની ભાષા તો પ્રાંત પ્રાંતે ભિન્ન જ હોય છે. આ પરિસ્થિતિ પૂર્વે હિંદમાં હતી, વર્તમાન જગતના સ્વતંત્ર દેશોમાં છે. રશિયામાં જંગમણીતી રશિયન ભાષા તો અમુક પ્રદેશોમાં જ પ્રચલિત છે, ને મોટે ભાગે તે સાહિત્યકારોમાં વપરાય છે. પણ તેના પ્રાંતોમાં તો જુદી જુદી જ ભાષાઓ બોલાય છે. પૂર્વે હિંદમાં સંસ્કૃત ભાષા જેમને આંતરપ્રાંતીય સંબંધની જરૂર હતી એવા રાજદારીઓ, વિદ્વાનો, કે અભ્યાસીઓ જ જલજતા. સામાન્ય જનસમાજની ભાષા તો પ્રાંતપ્રાંતમાં જુદી હતી. પ્રાંતવાર ભિન્ન ભિન્ન ભાષામાં લખાયેલા સમ્રાટ પ્રિયદર્શનના શિક્ષાલેખો એ એનો ઐતિહાસિક પૂરાવો છે.

૬. આમ રાષ્ટ્રીય ભાષાના પ્રચારની જરૂર હોય તો તે જેમને આંતરપ્રાંતીય સંબંધની જરૂર છે એવા આગેવાનોમાં અથવા વિદ્વાનોમાં. પણ એને જનસમાજની ભાષા બનાવવાનો પ્રયાસ તો પ્રજાશક્તિનો ક્ષય જ કરી નાખવાનો છે. કેમકે સમય જતાં તો એ એક ભાષામાંથી પણ અનેક ભાષાઓ જ ફૂટી નીકળવાની છે. આજની ભાષા સંસ્કૃતની પુત્રીઓ હશે તો આવતીકાલની ભાષાઓ હિંદીની પુત્રીઓ જનશે, અને એ પરિવર્તનમાં પ્રજાશક્તિનો જે ક્ષય થશે એ વિશેષમાં.

૭-સામાન્ય પ્રજામાં પણ રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારને વિશેષ મદત્ત અપાયાથી પ્રાન્તિક ભાષાઓને ફટકો લાગશે. એક બાલુ પ્રાન્તિક ભાષા, બીજી બાલુ રાષ્ટ્રભાષા, ત્રીજી બાલુ માધ્યમિક કેળવણી અને બેઝીક ઈંગ્લીશના પ્રચારથી ફટકે અને જૂસકે આગળ વધેલી અને વધતી આંતરરાષ્ટ્રીય અને રાજભાષા અંગ્રેજી. આ ત્રણે ભાષાઓનો ભાર તો પ્રજા સહી શકવાની જ નથી. એમાંથી એકાદ-બેને તૂટતું પડશે અને એ તૂટનાર તરીકે અંગ્રેજી તો નહિ જ હોય.

૮-એક બાલુએ હિંદી અને બીજી બાલુએ ઉર્દુ ભાષાનો પ્રચાર હિંદની પ્રાન્તિક ભાષાઓને તોડી નાંખશે. અને પ્રાન્તિક ભાષાઓ તૂટતાં હિંદનું ભાષાવિષયક ભાવિ એક જ જણાય છે. ઉર્દુ અને હિંદીની અધ્યક્ષમણમાંથી બચવાને પ્રજા આંતરરાષ્ટ્રીય, અને રાષ્ટ્રીય તરીકે પણ ચાલી શકે. એવી એક માત્ર અંગ્રેજી ભાષાને જ અપનાવી લેવાનું વધારે યોગ્ય માનશે. હિંદી કે ઉર્દુ તો આખા જનસમાજ પાસે પ્રાન્તિક ભાષાઓ છોડાવી એમને અંગ્રેજી પર લઈ જવાને મોટે ભાગે પૂલ તરીકે જ બની બેસશે.

હીટલર—આજે નવ કરોડની જર્મન પ્રજાનો સરમુખત્યાર, તારણદાર ને દેવ-પરવર્ષ પૂરે ઓરદિવાના એક નાના ગામડામાં, સામાન્ય જગતો અમલદારની નાનકડી મદૂલીમાં એણે સૂર્યનાં પ્રથમ કિરણો જોયાં. તેનું બાલપણ, નેપોલિયનના બાલપણની જેમજ, મંથન અને ચારિત્રના ઘાતરમાં પીતેલું. તે સમયે તેના ઊંડા અંતરમાં મહત્તાત્મને પ્રભાવનાં ખીજ વિકસતાં હતાં પણ બહારથી તો તે શરમાળ ને અલડો હતો. શરમના કારણે જ તે કેટલીક નાનીશી સુંદરીઓના મોઢપાશમાંથી છટકી ગયેલો. તેને કલા પ્રત્યે પ્રેમ હતો ને ખંતથી તેણે ચિત્રકલાનો અભ્યાસ કર્યો.

ગત મહાયુદ્ધમાં તે સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયેલ. તે વખતે ગેસના ઝપાટામાં આવી જવાથી તેને થોડાક મહિનાનો અંધાપો મળ્યો.

તેની કુમારવય કંગાલ સ્થિતિમાં વીતેલો. પિતાના અવસાન પછી વિયેનામાં તે ચિતારાનું કામ કરવા લાગ્યો; પણ તેનું મન તો પ્રજાઓનાં પતન કે વિકાસનાં મૂળભૂત તત્ત્વો, રાજ-કારણ, સૈન્યરચના વગેરે વિષયોનો આસપાસ ભ્રમતું. હલકા કામમાં તેનું ચિત્ત ન પડેતાવું. પરિણામમાં, દિવસો સુધી, અનાયાસમાં તેને ભૂખ્યા પેટે પડ્યા રહેતું પડતું. એ સ્થિતિમાં તેણે મહદીઓનો હળાહળ દ્રવ્યલોભ જોયો, યુદ્ધમાં હારેલો જર્મન પ્રજાની કુરુણ સ્થિતિ જોઈ. તેનો ઉઘ્ર ને તેજસ્વી આત્મા ભૂંડી ઊઠ્યો. તેણે જર્મન પ્રજાના ઉદ્ધાર માટે એક ની રચાપના કરી. તે થોડાં જ વર્ષમાં વાણીની અદ્ભુત છટાથી તેણે એ મંડળના સભ્યોની ગંખ્યા હજારોની બનાવી દીધી. સમય જતાં એ મંડળ નાઝીસંસ્થા તરીકે જગવિખ્યાત બન્યું.

વિજયી રાજ્યો એ અરસામાં જર્મનીને પોતાના પાણીએ રંગી રહ્યાં હતાં. લોક-શાસનની સોતેરી જળ નીચે જર્મન પ્રજા અનેક પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. જર્મન સત્તાધીશો વિજયી રાજ્યોનું એક પણ વેળુ ન ઉઠાવી શકતા. હીટલરે એ સ્થિતિમાં પોતે ઉઠાવ્યો. તેણે વિજેતાઓનો વિજયસંધીઓને કપૂલ રાખવાની ચોક્ખી ના સંભળાવી. ૧૯૨૩ માં તેણે તે સમયની જર્મન સરકારને ઉથલાવી પાડવા બળવો જગાવ્યો. તેને તરતજ લીડઝર્ગના કેદખાનામાં પૂરવામાં આવ્યો ને સરકારે તેના મંડળને વિખેરી નાંખ્યું.

૧૯૨૫ માં તેણે જેલમાંથી છૂટી નાઝીમંડળની ફરી રચાપના કરી. મંડળના હજારો સભ્યોને તેણે લશ્કરી તાલીમ આપવા માંડી. તે સમયના જર્મનીના પ્રમુખ હીન્ડનબર્ગે હીટલરના આ ઉત્થાન પ્રત્યે દેખાવપૂરતી લાલ આંખ કરી પણ આડકતરી રીતે તો તેણે તેને હર્ષભર્યા દ્વેષે વધાવી જ લીધું. ને હીટલર ધીમે ધીમે ત્યારે જર્મન વીરોના દેવાના દેવ તરીકે સ્થપાઈ ચૂક્યો ત્યારે ચાલક પ્રમુખે વિજેતાઓને ટુન્કકારી કાઢનાર એ વીરને ૧૯૩૩ માં જર્મન પ્રતિનિધિસભાનો નાયક બનાવ્યો.

જ્યાંસુધી પ્રમુખ હીન્ડનબર્ગ જીવ્યા ત્યાંસુધી હીટલરે તેમનું સંપૂર્ણ સન્માન જાળવ્યું.

આંતરિક રીતે લશ્કરી વિકાસ સાધતાં છતાં બહારથી તો તે પ્રમુખની સંધીઓ સાચવી રાખવાનો નીતિને વળગી રહ્યો. પણ પ્રમુખનાં અવસાન પછી તેણે જ્વાળામુખીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

જર્મન પ્રજા પાસે પોતાની ફરી ચૂંટણી કરાવી તે જર્મનીનો ફ્યુકરર બન્યો. પ્રજાને તેણે પ્રભાવશીલ લશ્કરી ધ્યેય તરફ દોરવા માંડી. રાષ્ટ્રઆતમાં તેણે આંતરિક શુદ્ધિ આરંભી. જુદા જુદા પક્ષોને પિએરી નાંખી આખી જર્મન પ્રજાના બળને તેણે એકજ પક્ષમાં કેન્દ્રિત કર્યું. પોતાના ધ્યેયને સમજીને તેને અમલમાં મૂકાવી શકે એવા નરવીરોને શોધીશોધીને તેણે પ્રકાશમાં આણ્યા. ‘મેઈન કેમ્ફ’—(મારા પ્રયત્નો) નામની, લૅન્ડ્સબર્ગના કેદખાનામાં લખાયેલી, તેની આત્મકથાએ પણ પ્રજાને નિશ્ચિત રાજકીય દોરવણી આપી. કરોડોની જર્મન પ્રજા એકજ વ્યક્તિ ને એકજ તત્ત્વ પર કેન્દ્રિત બનવા માંડી.

તે પછી તો હાઇનરેન્ડ ને સારપ્રદેશ, પ્રજાસંઘ ને લશ્કરી મર્યાદાનો ત્યાગ, એપીસીનિયન યુદ્ધમાં ઈટલિ સાથેની મિત્રતા, ઓસ્ટ્રિયાની હજમગીરી ને જાપાન સાથેનો સ્નેહસંબંધ, સ્પેનના આંતરકલહમાં પોતાના પક્ષકારનો પિંગ્વ, સુડેનલેંડ ને એકાદલેંડકિયા, મેમલની પ્રાપ્તિ ને રશિયા સાથેની મિત્રતા—દરેક પ્રસંગે તેના રાજદ્વારી વિજયની કક્ષાગીને વધુ ને વધુ તેજવતી બનાવી રહી છે.

તેનામાં વીરતા અને મુત્સદ્દીગીરી બંનેનો વિરલ ગંધોગ થયો છે. તે ઉપરાંત પ્રભાવશીલતા, પ્રજાપ્રેમ અને લાગણીનું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ પણ તેને પ્રભુત્વ અર્પે છે. તેની પ્રજા તેને દેવની જેમ સન્માને છે અને પૂજે છે. ગયા એપ્રિલમાં જીજ્વાલક તેની એકાવનમી જન્મજયંતિ પ્રસંગે જર્મનીમાં અને જર્મનીની બહાર વસતા કરોડો જર્મનોએ તેનામાં પોતાનો હૃદયી વિશ્વાસ ગ્રહીત કરી તેને કિમતી બેટાથી તરાજ્યો.

તેનું ખાનગી જીવન વૈભવી છતાં સાદું છે. માંસને તે ટ્રાઈ દિવસ સ્પર્શે પણ નથી કરતો. ચારિત્રશુદ્ધિનો તે વિશેષ પક્ષપાતી છે. જીવનમાં અશુદ્ધિ જણાય તો તે પોતાના મંત્રીઓને પણ શિક્ષા કરતાં નથી અચકાતો. લોહીશુદ્ધિનો પણ તે ખૂબ આગ્રહી છે. તેના શાસન નીચે યહૂદીઓએ જે સહ્યું છે તે તેમણે ક્યાંય નહિ સહ્યું હોય.

દેવે તેને વિરલ સાનુકૂળતા આપી છે. તેની અખંડ વીરતાએ પ્રતિસ્પર્ધી મુત્સદ્દીઓને માપ કાઢતા જ રહેવા હર્ષ ચમત્કારિક વિજયો મેળવી લીધા છે. તેની કુનેદબરી શુદ્ધિએ જગત વર્ષો સુધી ન સમજી શકે એવા દાવ ખેંચ્યા છે. રાજદ્વારી જગતમાં ગાંડાનો લાગ બજવી તેણે ડાહ્યાઓને ગાંડા બનાવ્યા છે. રશિયા પર ગાળોની સતત ધારાઓ વર્ષોથી તેણે બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓના મનમાં પોતે રશિયા સાથે અયગાર્જ મરવાનો છે એવો વિશ્વાસ જમાવ્યો, બ્રિટને રશિયા અને જર્મનીને અચકાતાં જોવાની હોંશમાં તે બંનેના દિનપ્રતિદિન વધતા લશ્કરી બળ સામે આંખમીઆમણાં સેન્યાં ને જ્યારે તેણે જોયું કે હવે બંનેનાં લશ્કરી બળ જરૂરી હદે પહોંચી ચૂક્યાં છે—તે રશિયા સાથે ગ્રહીત રીતે જોડાઈ ગયો. જગત આંખો ફાડીને જોતા એ ગાંડાપણુને જોઈ જ રહ્યું.

હાઈનરથી માંડીને મેમલ સુધીના બધા જ વિજયો એણે લોહીનું એક ટીપું પણ રેડવા વિના અજબ કુનેદથી મેળવી લીધા છે. આજસુધીના જગતના ઇતિહાસમાં એક હારેલી પ્રજાએ યુદ્ધ વિના આટઆટલા વિજયો વર્ષાવું નથી નોંધાયું. કેન્ઝીગના છેલ્લા પ્રજા પર

એણે જગતયુદ્ધ સળગવા દીધું છે પણ તે પોતાની ઊંડી મહત્વાકાંક્ષાઓને સંતોષવા ખાતર. જે તેને કેવળ ડાન્ડીગ જ લેખનું હોત તો તે પણ તેને યુદ્ધ વિના મળી જાય તેમ હતું. પણ પોતાનાં લાભ સ્વપ્નેને સૂતિમંત કરવાની એણે એ અવસર તક જોઈ અને તે તેણે ઝડપી લીધી.

આજે તે જર્મન પ્રજાને યુદ્ધમાં દોરવણી આપી રહ્યો-છે, જગત પર લોહીની નદીઓ વહાવી રહ્યો છે. છતાં જે યુગમાં દુરમનની પણ કિંમત અંકાતી એવો યુગ હોત તો એના વિશે કહેવાત: “એ વીર છે. જેની સાથે લડવામાં પણ આનંદ આને એવો એ મહાનું પ્રતિરૂપણ છે.”

ચેમ્બરલેઈન—ઈંગ્લાંડના મહામંત્રીનું પદ જાળવતા આ વૃદ્ધ અને મહાન રાજદ્વારી કુનેહબાજની ખરી કિંમત હજી જગતે નથી આંકી. તેના લગત કેટલીક નિષ્ફળતાઓ લખાઈ છે એ જગત જોઈ શકે છે, પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી ઈંગ્લાંડ એનાજ પ્રભાવ અને કુનેહથી શાંતિ જાળવી રાક્યું છે અને એની જ દોરવણી નીચે એ યુદ્ધનાં લયંકર પરિણામોમાંથી ખચી જઈ શકે એમ છે એ આજે સહેજે સમજવું મુશ્કેલ છે.

સન ૧૮૯૬માં બર્મિંગહામમાં એનો જન્મ થયેલો. તેનો પિતા જોસેફ ચેમ્બરલેઈન ઈંગ્લાંડના નામાકિત મહામંત્રી ગ્રેડસ્ટનનો ઉગ્ર રાજદ્વારી પ્રતિરૂપણ અને મહાન વેપારી હતો. પુત્રને તેણે નાનપણથી જ વ્યાપારી તાલીમ આપી, તેને રાજકીય ચંસ્કારથી રંચ્યો. ને એ રીતે, ઈંગ્લાંડની નામાકિત વિદ્યાપીઠામાં જે ન મળી શકે એવું રાજકીય અને વ્યાપારી જ્ઞાન નેવીક્ષ ચેમ્બરલેઈનને પોતાના પિતા પાસેથી વારસામાં મળ્યું.

યુવાનીનાં સાતેક વર્ષ એણે વેસ્ટ ઈન્ડીઝમાં વ્યાપારી તાલીમમાં વીતાવ્યાં. ત્યાંથી પાછા નાં પછી તેણે લગ્ન કર્યાં. ૧૯૧૫માં તે બર્મિંગહામનો મેયર બન્યો. તે પછી તેને નેશનલ ડાયરેક્ટરની જગા આપવામાં આવી પણ તેમાં નિષ્ફળ જતાં તે વિશેષ તૈયાર બનવાને પોતાના જન્મનગરમાં પાછો ફર્યો.

૧૯૧૮ માં તે પાર્લામેન્ટમાં પ્રવેશ્યો. ૧૯૨૨માં તેને પોસ્ટ-માસ્ટર જનરલનો હોદ્દો આપવામાં આવ્યો. ૧૯૨૩માં તે પે-માસ્ટર જનરલ ને પછી તંદુરસ્તી ખાતાના મંત્રીને હોદ્દો અડ્યો. આમ દરેક ખાતામાંથી પસાર થતો નેવીક્ષ વધુ ને વધુ પ્રકાશતો ગયો. ૧૯૨૪માં તેને નાણામંત્રીનો હોદ્દો આપવામાં આવ્યો જે તેણે ૧૯૩૭ સુધી ભોગવ્યો. ચૌદ વર્ષ સુધી તેણે આ જવાબદાર હોદ્દાને અજબ કુનેહથી જાળવી રાખ્યો. ૧૯૩૦-૩૧ ની જગતવ્યાપી આર્થિક આંદોલનમાં તેની જ સક્રિય એ ઈંગ્લાંડનો આખર જાળવી. તે પછી ઈંગ્લાંડનો વડો પ્રધાન બાલ્ફોર્ડને છતાં ખરો વડો-પ્રધાન તે જ બની રહ્યો.

૧૯૩૭માં બાલ્ફોર્ડની નિવૃત્ત બનતાં તે ઈંગ્લાંડનો વડો-પ્રધાન બન્યો. તે સમયે ઈંગ્લાંડની સ્થિતિ ખરેખરી ગંજીર હતી. ગત મહાન યુદ્ધના પ્રત્યાઘાતનો ઘેરાં પરિણામ રૂપ પર ઝૂમી રહ્યાં હતાં. જાપાન ચીન પરના આક્રમણથી એશિયામાં આગળ વધતું હતું. ઈટલિમાં મુસોલિની, જર્મનીમાં હિટલર, રશિયામાં સ્ટેલીન ને રૂપેનમાં ક્રાન્કોનો દિનપ્રતિદિન વધતો પ્રતાપ ઈંગ્લાંડના તેજને જાંખું બનાવી રહ્યો હતો. ગત મહાયુદ્ધથી કંટાળેલ અમેરિકાની મિત્રતા નવા યુદ્ધમાં સતેજ અને એ અસંખ્યવિત જણાતું. આ અંધારો સામે, ઈંગ્લાંડ પાસે પોતાનું જગતવ્યાપી સામ્રાજ્ય ટકાવી રાખવાને જરૂરી સંન્ય કે યુદ્ધસામગ્રીનો પણ અભાવ

હતો. પૈલવી પ્રગ્ન યુદ્ધને માટે પૂરતી તૈયાર નહોતી. આ સ્થિતિમાં પણ ચેમ્બરલેઇનને ઇંગ્લાંડના મહામંત્રીપદની જોગમદારી સ્વીકારી એ જ તેની દેશભક્તિનું પ્રભાવભર્યું ચિન્હ છે.

તેને માટે આ પદ ફૂલની નહિ, કાંટાની રૈયા બન્યું છે. તેણે વડા-પ્રધાનનું પદ સ્વીકાર્યું ત્યારે યુવાન રાજદ્વારીઓ જર્મની, ઇટલિ, જાપાન ને ફ્રાન્કો સામે કડક પગલાંની હિંમત ધરી રહ્યા હતા, પણ ઊંડા ભવિષ્યને તેઓ માપી ન શકતા. નાઝી કે બોલ્શેવિક જેમાંથી એકાદ બળ છૂંદાઇ જાય એ સ્થિતિ ઇંગ્લાંડને માટે ભયભરી છે એ ઘણાના ધ્યાનમાં ન હોતરતું. જર્મની અને રશિયા એક દિવસે તો પરસ્પર અથડાઇ જ મરવાનાં છે એમ માનીને બ્રિટિશ રાજદ્વારીઓએ બંનેના લશ્કરી બળને વધવા દીધેલાં પણ એ વધેલાં બળ ખરી પહે તો જોડાઇ જવાનાં છે એ પહેલવહેલું ચેમ્બરલેઇનને જોયું. એને અનુસરીને તેને પોતાની પરદેશનીતિ ધડવી પડી. પણ પ્રગ્ન આગળ આ વાતો ખુલ્લી કરવી લાભદાયી નહોતી. પરિણામે તેની ગણના દીકરા અને શાંતિચાહક મંત્રી તરીકે થવા લાગી.

પણ તેણે એક બાબતોથી શાંતિની નીતિ સ્વીકારી, બીજી બાબતોથી ઇંગ્લાંડની 'યુદ્ધ શક્તિને વિકસાવવા માંડી. હોટલર આ જોઇ અમકથો. તેણે પોતાના માર્ગને ઉગ્ર અને ઝડપી બનાવ્યો. પણ ચેમ્બરલેઇનને સ્પેન કે સુડેન, એકરલેવેકિયા કે ચીન-દરેક પ્રશ્નમાં સમાધાનભરી વલણ જળાયી રાખી. ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી તે યુદ્ધના જાગ્રમુખી પર ઢાંકણું ઢાંકી તે પર જીભો રહ્યો. ને જ્યારે તેણે જોયું કે પોતાનો દેશ દરે વર્ષો સુધી યુદ્ધમાં ટકી રહી શકે એમ છે-તેણે એ ઢાંકણાને ખૂલવા દીધું; હાથમાં યુદ્ધનો વાવટો લઈ તે બહાર પડ્યો.

રટેલીન—માનવી આદર્શ ગમે તે સ્વીકારે પણ વારતવ તો માનવ-લક્ષાટે એક જ લખાયું છે એનું જગતને બાન કરાવનાર રશિયાનો આ લોખંડી પુરુષ નામાંકિત તો એક જંગી ભૂદેવી બનેલો. ૧૯૦૭માં રશિયાના ક્રાન્તિવીરોએ જ્યારે ઝારશાહીની એક જંગી તિબેરી ભૂદેવોનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે તે નિર્ણયને કુનેદથી પાર હોતરનાર રટેલીન હતા. તે દિવસથી તેનું નામ રશિયન પ્રજાને મોટે ચડી ગયું છે.

ઝારનું લોખંડી તંત્ર રશિયન પ્રજાને કુદર પાણીની જેમ કચરી રહ્યું હતું. એ સમયે રશિયાના કેટલાક વીરોએ પ્રજાને એ તંત્રમાંથી મુક્ત કરવાનું બીડું ઝડપી ક્રાન્તિકારી દળની સ્થાપના કરી. લેનીને એ દળની આજેવાની લીધી. રટેલીન તેમાં લેનીનના એક વક્તાર સાથી તરીકે જોડાયો.

તેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૭૮માં કેકેશસની દક્ષિણે આવેલા એક ગામડામાં સામાન્ય કુટુંબમાં થયેલો. તેના બાપે તેને ધાર્મિક શાળામાં અભ્યાસ કરવા મોકલ્યો પણ ત્યાંથી પાણીયું મળતાં તે ક્રાન્તિને પંથે વળ્યો. તેણે કાર્લમાર્ક્સના આર્થિક તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો. ને ૧૯ વર્ષની વયે તે ક્રાન્તિકારી દળમાં દાખલ થયો. તે પછી તે દેશવિદેશ રખડ્યો. કેટલીક વખત ઝારની પોલીસના સપાટામાં આવી જતાં તેને દેશવટો પણ મળ્યો. ધીમે ધીમે તે લેનીનનો વક્તાર ને વિશ્વાસુ સાથી બન્યો. ક્રાન્તિકારી દળમાં તેની પ્રતિષ્ઠા વધી. પણ રશિયન પોલીસે ૧૯૧૩ માં તેને સાઇબીરિયાના રણમાં ઢાંકી કાઢ્યો. ને ક્રાન્તિની સફળતા સુધી તેને ત્યાં જ રહેવું પડ્યું.

૧૯૧૭ માં રશિયન ક્રાન્તિને સફળતા વરી લેનીનના હાથમાં સત્તાનાં સૂત્રો આવ્યાં. તેણે ઝારના કેદીઓને મુક્ત કર્યાં. રટેલીન પણ સાર્લખીરિયાથી પાછો ફર્યો. તેણે મોસ્કોમાં આવી જોયું તો જણાયું કે ક્રાન્તિને સફળતા મળી હતી પણ આદર્શવાદી લેનીનમાં રાજતંત્રને નિયમનમાં મૂકવાની કે વિરોધીઓને ઝાંબી દેવાની લોખંડી દક્ષતા નહોતી. પરિણામે અનેક

પક્ષો રાજતંત્ર પર કાબૂ જમાવવા મથી રહ્યા હતા. તેમાંથી કેટલાક પરદેશીઓને પણ ફૂટી ગયા હતા. લેનીન આ બધાથી યાદીને ગામડામાં લાગી ગયો હતો.

લોખંડી સ્વભાવના વિરોધીઓ આગળ તો લેનીનનું કંઠ જ ન ફાળ્યું. પણ તેમનું બળ નરમ પડતાં તે પાછો સત્તાસ્થાને આવ્યો. તેણે રોલોનને વાદ કરી તેને પણ રાજતંત્રમાં અગત્યનો હોદ્દો આપ્યો. રોલોન ધીમે ધીમે લેનીનનો વધુ ને વધુ વિશ્વાસ સંપાદન કરતો ગયો. ને તેની ગણના પણ લેનીનના મુખ્ય શિષ્ય ટ્રોટસ્કીની લગોલગ થયા લાગી. ૧૯૨૪માં જ્યારે લેનીન મોટો પડ્યો ત્યારે જગતે માન્યું કે ટ્રોટસ્કીને તેનું સ્થાન મળશે, પણ જ્યારે રોલોનની કુતેહ ને ગુરુભક્તિ એ પદ જીતી ગયાં ત્યારે જગતમાં આશ્ચર્ય ફેલાયું.

સત્તા પર આવતાં જ રોલોને ધીમે ધીમે છતાં લોખંડી હાથે વિરોધીઓને કચરવા માંડ્યા. ટ્રોટસ્કીને તેણે દેશપાર કર્યો ને તેના અનેક અનુયાયીઓને મારી નાખ્યા કે જેલના સળિયા પાછળ ધકેલો દીધા. ૧૯૨૨માં તેણે સાફસુરી આદરી. પંચવાર્ષિક યોજના દ્વારા રશિયાના ઉત્પાદન બળને તેણે વધારી મૂક્યું અને એ બળ પર રશિયાના મધ્યસ્થ તંત્રનો કાબૂ જમાવ્યો. તેણે જેથું કે જગતનાં નાનાં મોટાં રાજ્યો કાન્તિ પછી રશિયન મદારાજ્યની કિંમત એક શુદ્ધ કે શુક્તિમ રાજ્ય કરનાં પણ યોદ્ધા આંકી રહ્યાં હતાં. ને તેણે આદર્શને બાબુએ મૂકી વાસ્તવનો સ્વીકાર કર્યો. રશિયન કાન્તિએ પોતાના આદર્શવાદમાં ગુમાવી દીધેલા રાજકીય અગત્યના કેટલાક પ્રદેશો પાછા મેળવી લેવાની તેણે યોજના ધડત્ર માંડી.

શરૂઆતમાં તો તેણે જગતનાં મદારાજ્યોનો ખોદ ખાળી રાખવાને પોતાના પરદેશ મંત્રી તરીકે આદર્શવાદી લીટવીનોફની પસંદગી કરી. લીટવીનોફ યુરોપનાં એકામ રાજ્યોને હાથે અનેક અપમાનો સહી રહ્યો. ને એ ગાલ દેખાવની પાછળ રોલોને રશિયામાં વિરોધીઓની જડ ઉણેડી નાંખી કેવળ એક જ પક્ષમાં રશિયન બળને કેન્દ્રિત કર્યું. જર્મનીમાં લોખંડી નરવીર લીટલરના ઉદ્યે તેને તેની મિત્રતા સાધવા લક્ષ્યાણ્યો. તેણે તેમ કરવાને રાજદ્વારી પાસા નાંખ્યા. એ પાસા સફળ થતાં જ તેણે લીટવીનોફને હાસેલી મૂંઝી સાક્ષાત્ક ને વાસ્તવવાદી મોલોટોવને એ પદ નીચ્યો. ને પોલેન્ડના વિજયમાં પોતાનો દિસ્તો પડાવી ઓક્ટોબિક રશિયા સાહીત્રાદી રશિયા તરીકે જગતનેહેર બન્યું.

આ નીતિપરિવર્તનમાં જગતે વાસ્તવવાદની નમ ભજવતા નિદાગી. આદર્શવાદી રશિયાનો સાથે વાતચીત ચલાવવાને જગતનાં મદારાજ્યો સામાન્ય અમલદારોની નિમણૂક કરતાં; એ રશિયા વાસ્તવવાદી બનતાં એને આંગણે પોતાના પરદેશમંત્રીઓ મોકલવાને એ જ મદારાજ્યો તૈયાર થઈ ગયાં.

જર્મની સાથેની મિત્રતા પછી તો રોલોને લોખંડી ભજવતા જ દાખવવા માંડી છે. ફ્રંકે દિશાએથી તેણે રશિયન સક્ષામતિને નક્કર બનાવવા માંડી છે. શીન્-લેન્ડને રસ્તે રશિયાં પરનું આક્રમણ અંભવિત લાગતાં જ તેણે શીન્-લેન્ડની પવિત્ર સ્વતંત્રતા પર પણ તલપ મારી છે. લીટલર જેટલો તે પ્રગતપૂર્ણ નહિ હોય તો પણ રશિયામાં એનાં સત્તા ને સન્માન તો જર્મનીમાં લીટલરના જેટલાં જ છે. તેનું ખાનગી જીવન શાંત અને સાદું છે. કલાનો તેનો શોખ ન જોડે જ છે. આરામનો સગવડ તે રમતગમનમાં પીતાવે છે. તેને જોશન ખૂબ પ્રિય છે. રશિયાને ગમે તે રસ્તે મદાન અને પ્રનાપી રાજ્ય બનાવવાની એને ઉમેદ છે. એ ઉમેદને સિદ્ધ કરવા તે દાનવી પચ્યાં ભરી રહ્યા છે.

સ્વર્ગની સફર

નરસિંહ

૨

“કાણુ છે એ? મને કાણુ સંભારે છે?” દૂરના એક આસન પરથી, આંખોમાંથી તેજના અંધાર વર્ષાવતા પરશુરામ આગળ ફૂટી આવ્યા. તેમની પ્રચંડ કાપા બેંદ્ર મને કંપ વણ્ણવો. બેહોશ બનીને હું ભૂમિ પર પટકારી પડ્યો.

ચોડીવારે મને શુદ્ધિ આવી. મેં બેંચું કે ઈન્દ્રની આજ્ઞાથી પરિમિત અપ્સરાઓ મને પવન નાંખી રહી હતી. પડતર હું શરમાઈ ગયો. પણ ખીલજ પળે સ્વસ્થતા મેળવી મેં કહ્યું, “હું કંઈ ગભરાયો નહોતો. પણ મંદારકાની લોહીતરસી આંખો અગારા યુગને પરિચિત નથી. એટલે ભગવાન પરશુરામનું દર્શન મને જરા અચ્ચકિત થઈ પડ્યું.”

“હું સંદારક?” પરશુરામ ગળ્યા, “પાંચ-પચીસ લાખ ક્ષત્રિયોને પૃથ્વી પરથી મેં દૂર કર્યા હશે. પણ તે વર્ણવ્યવસ્થાના સનાતન આર્ય સિદ્ધાંતમાં યોગ્યત્વ વ્યાજ્ઞાના સ્થાન અને સન્માનને જળવી રાખવાને. મેં લોહી રેડીને પણ સિદ્ધાંત બચાવ્યો, અનીતિને આવતી અટકાવી. તમને એ કામ ખૂંએ છે? તમે એને લોહીની તરસ કહો છો! સિદ્ધાંત કે નીતિ કરતાં તમને શું લોહી વિશેષ વધારું છે?”

“તમારે મન લોહી ને પાણી સરખાં દશે.”

“લોહી જ્યારે અશુદ્ધ બને છે,” પરશુરામે પ્રભાવભરી પાણીમાં કહ્યું, “ત્યારે મારે મન તો તેની કિંમત પાણી કરતાં પણ ઘણી ઓછી રહે છે. પાણીના બચાવને ખાતર તમે જેમ મંદા પાણીને માટલીમાં નથી નાખતા પણ તેને ભૂમિ ભેંચું કરી ફૂવામાંથી શુદ્ધ જળ ભરી લાવો છો તેમ મારા જેવા જગતવિધાયકો માનવજાતના બચાવને ખાતર અશુદ્ધ લોહીને સંસારમાં નથી ભળવા દેતા; તેને ભૂમિ ભેંચું કરી શુદ્ધ વીરોને નિર્મળ સંતતિ જન્માવવાનો આદેશ આપે છે. ભૂમિ પર ફેંકાયેલ મંદુ પાણી પૃથ્વીથી ગળાઈ ને પુનઃ જેમ ફૂવામાં આવી શકે છે; એમ અશુદ્ધિના કારણે દૂર કરાયેલ માનવઆત્માઓ શુદ્ધ સંતતિ ક્રમમાં પુનર્જન્મ લઈ શકે છે.”

“તમારી વિચારપદ્ધતિ ભયંકર છે.” મેં જરા દિગત લાવી કહ્યું, “અમારાં એ ધનભાગ્ય છે કે તમારા જેવાઓ અમારા ભારતથી દૂર છે. પણ હજી એટલાં કમભાગ્ય બનેલાં છે કે અમારે તમારી પૂજા કરવી પડે છે.”

“મારી પૂજા તો તમે ક્યારનીયે બંધ કરી દીધી છે,” પરશુરામ કંઈક હસ્યા: “તમારા મહાયુગમાં તો દિવસે દિવસે નવા દેવો જન્મી રહ્યા છે; જૂનામાં તો બિચારાં રામ-કૃષ્ણ કે બુદ્ધ-મહાવીર જેવા કોઈક જ રહી ગયા છે.”

“પણ એ રહ્યા છે એમને દૂર દરવા કહીન છે તો!”

“એમાં કહીન કંઈજ નથી,” પરશુરામ વ્યથિત અંતરે બોલ્યા, “તમારી નવી કેળવણી એ મહામાનવોએ જે કંઈ કર્યું હશે એના પ્રત્યે તમારામાં અપ્રીતિ ઉપજાવી કાઢશે, ને પછી પૂજન આપોઆપ તૂટી પડશે.”

“તમારાં અપકૃત્યો ઢાંકવાને તમે અમારા પર દોષ ઢોળી રહ્યા છો,” પરશુરામના સંસર્ગથી મારામાં પણ કંઈક નેમ પ્રગટ્યું હોય એમ હું જોત્યો, “તમે એમ માંતો છો કે અમે જે કંઈ નવીન કરીએ છીએ તે અમારા શાસ્ત્રોએ પાથરેલી કેળવણીની જાળના પરિણામે. પણ એવું કંઈ જ નથી. રામે નિર્દોષ ને તપસ્વી શમ્ભુકનો વધ કર્યો કે સીતાને તણ એમાં અન્યાય હતો એ સમજવાને કેળવણીની જરૂર નથી; દષ્ટિની તટસ્થતા જોઈએ.”

“કાણ છે એ મારા પ્રિયતમને અન્યાયી કહેનાર ?” બાપનના એક ભાગમાં વિશુદ્ધ ક્રાન્તિથી ઝળહળતા આસન પર બેઠેલ એક દેવી બોલો છાક્યાં.

મેં એ ભાગમાં નજર નાંખી. દેવોનું નિર્ભય રૂપ જોતાં જ મને જણાયું કે એ સીતાજી છે. હું ગભરાયો—રખેને દેવી ત્રાપ આપી દે. મેં દોડીને એમના ચરણમાં મસ્તક નમાવ્યું; કહ્યું, “ક્ષમા કરો દેવી, આ પતિપ્રેમ કે લાગણીનો વિષય નથી; ચર્ચાનો વિષય છે.”

“ચર્ચા !” વાણીના પ્રભાવથી સજાને આંજતાં સીતાજી ગર્વી, “તને ને તારા યુગને ચર્ચા સિવાય ખીજું આવડે છે શું ? મારા રામને અન્યાયી કહેવા નીકળતાં પહેલાં હું તારા હૃદયને તપાસી જો કે રામ જેવા નિર્મળ રતેદથી એ પત્નીને ચાહે છે ? સીનેમા—નટીઓના કે રવરૂપવતી સુંદરીઓના ખભે હાથ મૂકી ફરતા તારા યુગના રસિકપરોને જરા પૂછી તોં આંધ કે રામ જેટલા ભાવથી પત્નીને પૂજે છે ? સ્ત્રી—હક્કનાં બણગાંની પાછળ પત્નીઓનાં આંસુને છૂપાવતા તારા યુગના સમાજસુધારકોને પૂછી તોં જો કે આ બધું ધાધલ અવનવી સુંદરીઓનાં નયનકિરણો કે તાળીઓના ગડગડાટ ઝીલવાને તોં નથી માંડ્યું ને !”

સામે પુરુષ હોત તો નો હું ઉત્તર આપી દેત કે, ‘એમ હોય તો પણ શું ?’ પણ દેવી પાસે મારે મગા રહેવું પડ્યું. ને દેવીએ આગળ ચલાવ્યું :

“અમારા યુગનાં સ્ત્રી—પુરુષોએ, સંસારને સ્વર્ગ સમાન રાખવાને, પરસ્પરને સાંનુકૂળ ને નૈસર્ગિક ધર્મોની વહેંચણી કરી દીધેલી. સંસારશુદ્ધિનાં મૂળ એ છે : સંસ્કાર ને સંરક્ષણ. અમારા પુરુષવર્ગે સંરક્ષણની જવાબદારી ઉપાડી, સ્ત્રીએ સંસ્કારની. માફ રહજી જ્યારે જોળગાયું, રામે સર્પરવના ગોળે મદાયુદ્ધ નહોત્યું; મારી સંસ્કારશુદ્ધિ પ્રત્યે જ્યારે પ્રગમમાં શંકા પ્રગટી, તેણે મને દેશવટે દીધા. પણ યુદ્ધ કે દેશવટે બંને પ્રમંથે હું એને વદાલી તો પ્રાણથી મેં વિશેષ હતી. પણ મારા કે પ્રાણના ફરતાં પણ એને ધર્મ વધારે વદાસો હતો. વધુ જવાબદારી ન હોત તો સંસ્કારશુદ્ધિને ખાતર મને દેશવટે. દર્મ બીજીજ પળે એ પ્રાણ તજત. પણ એને એનો રાજધર્મ સાચવવાનો હતો. ને એ ધર્મને ખાતર મૃત્યુ ફરતાં વધારે ભયંકર લાગતા જીવનને એણે આંસુની સતત ધાર નીચે પણ ટકારી રાખ્યું. બ્યક્તિ ફરતાં સિદ્ધાંતની કિંમત વિશેષ અંકાય ત્યારે જ પ્રગ્નઓ જીવી શકે છે. અને એ સિદ્ધાંત રક્ષાને ખાતર એણે પ્રાતાનો અને મારો બંનેનો લોભ આપ્યો. એ સમયે એનો એ શક્તાને, સ્વાર્થને ખાતર હું, રાજપિ જનક, યજ્ઞપિ વસિષ્ઠ, કે-દેવી અર્કપતી જેવાં પણ ન સમજી શક્યાં. હંતાં અમે એના આદર્શ આગળ શીથ સુકાપ્યાં. ને ધીમે ધીમે એની કિંમત સમજ્યાં, આજે એને પૃથ્વીએ છીએ. પણ તમારા યુગનાં વિદ્વાસી માનવવહેંતિયાંએ વધારે એ રાજ્યોપાસીને અમારે ખાતર નિંદ્યા નીકળે છે ત્યારે તો અમને ખરેખર તમારા પ્રત્યે ધૂણા જ પ્રગટે છે.”

“બપોરે આપજી રામને પંક્તિ હોય છે, “મેં કંઈક હસીને કહ્યું”, “તો મારે એ સંબંધમાં વિશેષ કહેવાનું નથી રહેતું. પણ સમજુકનો વેધ એ તમને જ રામના ઇશનનું એક કલંક નથી લાગતું!”

“સુદિને ગેરી પ્રગ્લને ખીલે બાંધી આવેલા શુભામયુગના એ પ્રતિનિધિ” ઈન્દની લગોલગ બેઠેલા રઘુકુલરત્ન શ્રી રામને પવન નાંખતો સમજુક મળ્યો, “મારે ખાતર મારા ભગવાનની તું નિંદા કરે છે? તારા માલિકોના સેનાપતિને જરા પૂછી તો આવ કે રઘુભૂમિ પર એક સેનિકને માનવલોહો-રેડવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હોય તે વખતે સેનિકને એવા દલકટ કામ કરના એના ભગવાનની સ્તુતિ કરવાનું વિશેષ મગે ને એ બદલને બાલ્ય એ મૂકી બાઈબલ લઈ તે વાંચવા બેસી જો તો એને શું કરશો?”

સમજુકને જ રામનો પક્ષ લેતો બોઈ મારી દિગત ફેંકે ઓગળવા તો લાગી, છતાં ગર્વ સાચવવા હું બોલ્યો, “એમાં મેનાપતિને પૂછવાની કંઈ જ જરૂર નથી. સુદ્યોગિ પર સોંપવામાં આવેલા કામ પ્રત્યે બેદરકારી એ લશ્કરી ગુનો છે. એના પ્રમગે તો મૃત્યુન્મુખ એક માત્ર માર્ગ છે. પણ તમારા વધમાં એવો પ્રમત્ર નહોતો.”

“મેં તારી સલાહ નથી પૂછી” સમજુક એના શુદ્ધસ્વભાવ પર ગયો, “હું તને કર્તવ્યની, કિમત સમજાવવા માયું છું કર્તવ્ય કરતાં બીજે કાંઈ પવિત્ર ધર્મ નથી. અમારા યુગે પ્રગ્લના પાલણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એમ ચાર વર્ગ પાડી દેરને પોતપોતાને ચોખ્ય કર્તવ્ય સોંપ્યું. તેમાં જે વ્યક્તિ પોતાના કર્તવ્યને તણ દઈ બીજા વર્ગના કર્તવ્યમાં માયું મારે તે વર્ગવ્યવસ્થા પર ધા કરે છે; બીજા વર્ગની એક વ્યક્તિનું સ્થાન મૂટવી લઈ તેને કર્તવ્યહીન—નિષ્પ્રાણ કરી મૂકે છે. શુદ્ર તરીકે મારું કર્તવ્ય હતું. તે તણ હું પાલણની જેમ તપ કરવા દેડ્યો. પાલણે ચારે વર્ણના મંરણક થીરામને ખારણે જઈ પોકાર કર્યો: “શુદ્ર પાલણનું કામ કરે છે; એક પાલણપુત્ર એથી નિષ્પ્રાણ બન્યો છે.” રાગે શુદ્રને મારવા હાથમાં તલવારે લીધી. કેમકે વર્ગવ્યવસ્થાની વળવળમાં શુદ્રનો એ ગર્વાદાંડાં લશ્કરી કરતાં પણ વધારે ભયંકર ગુનો હતો.”

“આટલું બધું જાણતા હતા તો પછી શુદ્ર મરી પાલણે બનવાને કેમ દોડ્યા હતા?”

“પ્રભુના હાથે મરવાનો મોહ લાગ્યો હતો એટલે” તે સમજુકે પારો બેઠેલા રામના મુખ પર ભક્તિભરી નવન દેરવ્યાં.

આ ભક્તિલાવે-મતે-સરમોદિ બંનાવ્યો. મને લાગ્યું કે પ્રાચીન યુગના ત્રીરો વર્તમાન યુગ ધારી લે છે એટલા સ્વાર્થી કે દિસક તો નહોતા જ, તેમના કર્તવ્યની પાછળ સિદ્ધાંતનું બળ હતું, અને એ સિદ્ધાંતને ખાતર મરી ફોટવાની એમનામાં તેમના પશુ હતી. પણ છતાં જ સો સ્વાર્થમદક્ષિ તું સત્ત માનાર મનુ પ્રત્યેનો મારો. ધિક્કાર તું હું ન જોપરી ચક્રગો. તે મેં, બેપરવા બનીને, એ સ્વર્ગસાધમાં, મનુ જેવા પ્રાચીનોના ઓગા પ્રત્યેના અન્યાયની ઝાટકણી કાઢી નાંખી.

“ભાઈ,” દૂરના એક ખૂણામાં બેસી માળા ફેરવતા વૃદ્ધ રાજપિં મનું બોલ્યા, “તારા જેવા મૂર્ખ પ્રત્યે કંઈક બનતું એમાં પણ અમે નાનમ સેમજીએ-હીએ. યુગોની તપસ્યમાં પછી અમે જીવનનો એકાદ અણમૂલ સિદ્ધાંત શોધના. એને મિદિસી-કસોટીએ ચડાવતા તે પછી જ એ સિદ્ધાંતને પ્રાજીવનમાં વણતા. તમારા શુભામયુગના સમાજ-

વિધાયકો અમારાં એ તપ ને સિદ્ધાન્તને અમારા અતિરવાઈ તરીકે ઓળખાવે છે. અમે પુરુષ હતા મઠે સ્ત્રીઓને અમે અન્યાય કરી નાંખ્યો એવા અભિપ્રાયોથી પ્લેટફોર્મો ગળવાને સ્ત્રીઓની તાળીઓ ઝીલના નવયુગના એ સમાજવિધાયકો પુરુષો નથી એ વિશે તમારા યુગની સ્ત્રીઓ શું એકમત પાતી ગઈ છે? અમને સ્વાર્થો કદીને પણ એટલું તો કબલશે ને કે અમારા પાસે તપ હતું. સ્વતંત્ર ગાંધી હતું. માનવજીવનનાં મૂળમૂલ તરવારું સાન હતું. તમારા જંગમીઓની પાસે પરદેશી શાસ્ત્રોએ પ્રગળે. ખાદ્યમાં પટકવાને આપેલી કબલથી ઉપરાંત બીજું શું છે? નહીં જ્ઞાતિચૂંકાવે કહેનાર અમે છીએ એમ યજ્ઞ નાર્યંતુ પૂજ્યતે રમન્તે તદ્દ દેવતા કહેનાર પણ અમે જ છીએ. સ્ત્રી અમારે મન પૂજ્ય, પવિત્ર, મંત્રકારની દેવી, તે આવતીકાલના જગનની માતા છે. દેવમૂર્તિની જેમ એનું સંરક્ષણ થવું ધટે. અમારાં એ આદર્શ નીચે સ્ત્રીને કદાચ ઠોકરે ચડવું પડતું હશે તો પણ તે જ સ્ત્રીને ચાહે છે એવા પિતા, પુત્ર, ભાઈ કે પતિની ઠોકરે ને એમ કરનાર દુષ્ટને પણ એનું રક્ષણ ને પોષણ તો કરવું જ પડશે. પણ પુરુષને બધાં એનું કાઈ જ નથી એવા જગતની ઠોકરે ખાવાની છે. તમે સ્ત્રીને જવાબદાર પુરુષની જાવામાંથી દૂર કરીને જગતની ઠોકરે દુસેલી રહ્યા છો. ચારિત્રમાં જોટ આવવાથી તમને સ્ત્રીઓનો સંસર્ગ ધણ વહાલો થઈ પડ્યો છે. પરિણામે એક બોલુએ સ્ત્રીને લલચારવાને સીસમાનતાંનાં લાપચો ને બીજી બાલુએ નિર્દોષ કુમારીઓની ઠેકડી કે મરકરી અને એમનાં પવિત્ર અંગોની ચર્ચા-જર્મમાંથી બચવાને કન્યાઓને લોંટોની પાછળ છૂપાઈ જવું પડે કે લગ્નમાંથી દબાઈ જવું પડે—એ તમારાં કબલમંદિરોનો સ્ત્રી-સ્ત્રાંતરવાદ બન્યો છે. અમારા યુગમાં આ સ્થિતિ પુરુષને તરવારની ધાર નીચે લાવત. પણ તમે સલામત છો, કેમકે તમને ચારિત્રમાં પતનને માર્ગ દોરવાના છે. તમારાં સ્વતંત્ર સામાજિક બંધનોને છિન્નભિન્ન થવા દઈ તમારા શાસકોને એ પોતાને દરતક કરવાનાં છે. સ્ત્રી પોતાનું કર્તવ્યક્ષેત્ર છોડે તો તમે તાળીઓ પાડો છો કેમકે એ એ છોડે તો જ દિંદની મોંઘાર તૂટવાનો છે. સ્ત્રીના બવિધ્યને આ સ્થિતિ ઘણું કારકું બનાવી રહી છે. સ્ત્રીને પ્રેમ જોઈએ, કલા જોઈએ, મેતાન જોઈએ. ધરમાં એને, પતિ મજૂરી કરીને દસ રૂપિયા કમાતો હશે તો પણ એ બંધું મળી રહેશે. બજારમાં પેસાનો વરસાદ કે પુરુષોની તાળીઓ પણ, સ્ત્રીનો ક્ષણિક આવેગ એથી સંતોષાવ તોપણ, એના હૃદયને તો નહિ જ ભરી શકે.”

“પેસો જગત પર શાસન ચલાવે છે. એ પુરુષને આધીન રહેવાથી સ્ત્રી આર્થિક ગણતરીએ શુદ્ધામાં બની. એ શુદ્ધામાં એને પોંગળા પાનાંની દોષી છે.” મેં હમેશાં ગોખેલાં મનો ઉચ્ચાર્યા.

“સ્ત્રીને ને પેસો જ જોઈએ હોય તો,” મનુએ દરમિને કહ્યું, “પેસા કરતાં પુરુષ એને વધારે સહેલાઈથી આધીન થઈ શકે એમ છે, ને પુરુષની પાછળ પેસો આવવાનો જ છે. સ્ત્રી ને પૃથ્વી બંતી બળે તો વાદળ જેવા પુરુષો બલેને સાગરમાંથી ગમે તેટલું પાણી ભરી, એમને એ પૃથ્વી પર વર્ષાએ જ છૂટકો છે.”

“એ થઈ કલ્પનાની વાતો. વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ તદ્દન જુદી જ છે. તમારાં આકર્ષા નોએ દિંદની સ્ત્રીને કંગાલ પ્રાણી બનાવી મૂકે છે.”
 “એમ.” ઉછળતા હૃદયે મનુદેવ બોલ્યા, “દિંદની સ્ત્રી આજે ને કંગાલ હોય તો એ અમારાં જીવોનું પરિણામ નહિ, પણ જોણે એ નિયમોને દીલા થવા દઈ દિંદ પર

શુભામીની જંજીરો ઊતરવા દીધી એવા નાયકોની એ દીક્ષાશનું પરિણામ છે. સરિતાની જેમ પ્રભાએ પણ યુગે યુગે પરિવર્તન માગે છે. પણ અમારા કેટલાક અંધપૂજકો એ સ્થિતિને ન સમજી શક્યા; કેટલાક ધર્મડીઓ પરિવર્તન કરવા ગયા પણ તે આર્થ સંસ્કૃતિના નાશમાં જ જેનો સ્વાર્થ સમાયલો છે એવા પરદેશીઓની આંખે. બને માંગે પ્રભા પડતી ચાલી. છતાં જીવનની સાથે યુક્તિથી વણી લીધેલા અમારા ઊંડા આદર્શોએ એને સૈકાઓની શુભામી છતાં હજી ટકાવી રાખી છે. પણ ગોરી કેળવણીએ ખુદલા કરેલા માગે સ્ત્રી અને પ્રભા બનેનો હું નાશ નોઈ રહ્યો છું.”

“એ શી રીતે?”

“નવી કેળવણી સ્ત્રી અને પુરુષમાં તેમના સ્વાર્થ એક અને અખડ નહિ પણ જુદા અને સ્વતંત્ર છે એવી ભાવના જન્મી. એ ભાવના પ્રગ્જીવનનાં એ બને અધિષ્ઠાને એક વ્યક્તિ તરીકે તોડી નાંખી જુદા વર્ગ રૂપે વહેંચી નાંખશે. જીવનને સુખમાં વીનાવવાંને જે જે જરૂરિયાતો હોય તે બધાની, સ્ત્રી અને પુરુષે, પોતપોતાની નૈસર્ગિક શક્તિ અનુસાર વહેંચણી કરી લેવી જોઈએ. સ્ત્રી ભવિષ્યની પ્રગ્જીવનને જન્મ આપે, એને સાચવે તે એનામાં સરકાર રહે, ધર અને ધરકામ સલાખે; પુરુષ જીવિતો કે શરીરનો યમ કરી પૈસો રળી લાવે તે એ રીતે ધરની આર્થિક જરૂરિયાત પૂરી કરી બધા સુખ અને મંત્રાપમાં રહે. પણ તમારી કેળવણીમાં પૈસો માધન મટીને સાધ્ય બની રહ્યો છે. પરિણામે સ્ત્રી અને પુરુષ બને પૈસાને જ માટે મથશે. સ્ત્રી ધર છોડીને બહાર આવતી થશે. પણ સ્ત્રીએ ધર, રસોડું કે મંત્રાન છોડી દેવાથી એ બધાની જરૂરિયાત નથી મટી જવાની. કોઈકે તો એ કામ કરવું જ જોઈશે, અને ધીમે ધીમે એ કામ પૈસાને ખાતર એવા કામ કરવા તૈયાર હોય એવા ગરીબ વર્ગને હસ્તક જશે. પરિણામે એ જીવનવર્ષક કામની પાછળ પ્રેમ, ભક્તિ, આત્મા ને રમ ઓલવાયેને પૈસો આવી બેઠશે પુરુષ મદિને હમ્મર કમાતો હોય કે દશ કમાતો હોય—સ્ત્રી એને સુખી કરવા પોતાની બધીજ શક્તિ ખર્ચો નાખે. પણ રસોડો કે કામ કરનારી તો જ્યાં સારા પગાર મળતો હોય ત્યાં જ વધારે સારું કામ કરી શકશે. આમ ધર સ્ત્રી અને પુરુષની બનેલી એક વ્યક્તિનું મટીને માલિક અને નોકરો વચ્ચે વહેંચાઈ જશે; અનેક અનાયાસોનું એ મૂળ બનશે. રસોડા અને ધરકામને લગતી કલાની પણ સરકારી શાળાઓ નીકળશે. તેમાં તે તે નોકરવર્ગને શિક્ષણ લેવું પડશે. પરિણામે તેમની જરૂરિયાત ઘણી ઊંચે જઈ પહોંચશે. એ સ્થિતિમાં તેમને શક્ય તે પૈસાદારોને જ પરવડી શકશે ગરીબોને તો પૈસા આપીને શેટલાના ટુકડા વેચાતા લેવાના રહેશે. ખીજા યાજી રાષ્ટ્ર, સમાજ કે જાહેર જીવન સ્ત્રી અને પુરુષના પ્રતિસ્પર્ધા વર્ગો વચ્ચે વહેંચાઈ જશે. તમારા પુરુષવર્ગને ઉચ્ચ કેળવણી સરતિકલાકો બનાવવા માટે આપવામાં આવી છે એ તમે જાણો છો પણ એ જ કેળવણી તમારા સ્ત્રીવર્ગને સાચા સ્ત્રીજીવનથી દૂર ખેંચી એને પુરુષવર્ગ સાથે વધુ ને વધુ અચકામણમાં લાવવાની છે એ તમે હમણાં નહિ સમજો સ્ત્રી અને પુરુષ પોતાના સ્વતંત્ર હક્ક માટે આગડવા છતાં એમને એકમેકનો સહચાર તો જોઈશે જ. સ્ત્રીએ પુરુષની જેમ જગતની ટોકરે ચડવાનું સ્વીકારી લેવાથી કુદરત એની મંતાનપાલસા નહિ ઓલવાવા દે. એને મંતાનને જન્મ આપવો જ પડશે, અને એ પુરુષના સહચારથી જ અપારો; પણ એ સહચારની પાછળ શુદ્ધ પ્રેમ-કે ભક્તિનું બળ ન હોઈ એ મંતાન આવતીકાલનું પ્રગ્જીવન નહિ, પ્રાણી બનશે.

માતાનો પ્રતિક્ષણે ઝરતો જોદગ્રેમ કે સંસ્કારસિંચનના અભાવે એ સાહસ્ય માનવી નહિ, સ્વાર્થી પણ બનશે.”

“પણ હિંદમાં આવાં પરિણામ અસંભવિત છે.”

“શરૂઆતમાં તો એમજ જણાયું, ” મહર્ષિ ભવિષ્યવેતાની દબે જોડ્યા, “પણ ગ્રામદારી કુતેહાગો સૈકાઓ પછીનાં પણ પરિણામ આપી શકે છે. હિંદમાં વર્ણવ્યવસ્થા પર ધાંકરનાર હિંદીએ એ નહિ કહ્યું હોય કે એ ધાંથી હિંદનું સંસ્કારણ તૂટી જશે, વિદ્યા પૈસાની શુભામ બની દેશને વેચી નાંખશે.”

“પણ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આવું કંઈ જ નથી છતાં એ દેશો ઉન્નતિની ટાંચે છે.” એ મુખ્ય દલીલ કરી.

“જીવનના વિલાસો પૂરવા જે પ્રગ્નને,” મહર્ષિ કંઈક ઉમ્મતાથી જોડ્યા, “કરોડો માનવો કે અંબલો પ્રાણીઓનાં લોહી ચૂસવાં પડે છે તે પ્રાગ ઉન્નતિની ટાંચે છે એમ માની એનું અનુકરણ કરવું એ કેવળું નહિ, દાનવનું અનુકરણ છે. રાક્ષસી યંત્રોની વળથી એ પ્રજા ભલે આજે પ્રભાવશીલ જણાય, પણ એ પ્રભાવની નીચે એની ખાઇ તો જોદાઈ જ રહી છે. ને એ લોકો તમારે મન દેવ હોય તો પણ તેમનો સ્વાર્થ જ્યારે તમારા નાશમાં રહેલો છે ત્યારે એમની જ છત્રછાંયા નીચે, એમની જ આડકતરી પ્રેરણાથી, એમની સંસ્કૃતિનું અનુકરણ એ શુભામીને યુગો સુધી લંબાવવાનો મહા માર્ગ છે. અંધ અનુકરણ જેવું એકે વિષ નથી. હિંદને તમારા પર અનન્તકાળ સુધી શાસન ચલાવવાની મહત્વાકાંક્ષા છે, એ માટે હિંદને સંસ્કૃતિપત્રો આવશ્યક છે. જ્યારે તમારી સંસ્કૃતિ કેવળ એમને અનુસરવા મંડે ત્યારે જ તમે ખરા શુભામ કહેવાઓ. તમારે સ્વતંત્ર નીતિજ ન હોઈ શકે. તમને અનુસરવા સિવાય બીજું કંઈ આવડી જ ન શકે. જ્યારે એમને તમારી વર્ણવ્યવસ્થા તોડવાની હતી ત્યારે એમની જ આડકતરી પ્રેરણાથી તમે જોલવા લાગ્યા, “બ્રાહ્મણોનાં દિકરો બ્રાહ્મણ જ શા માટે?” પણ તમે એ ન સમજ્યા કે, ‘સંતાનને લોહીમાં મુખ્યત્વે એ જ સંસ્કાર મળે છે—જેવો તેનાં માતૃપિતાનો વ્યવસાય હોય; વિદ્યાર્થીને સારામો સારી કેળવણી એનાં માળાપજ આપી શકે છે અને માળાપ તેને એ વિગતની કેળવણી આપી શકે જે વિષયમાં તેણે પોતે નિષ્ણાત હોય; પ્રત્યેક જાણિ પ્રગ્નજનને જ્યારે એના ઘરમાં જ કેળવણી મળી રહેતી હોય ત્યારે કેળવણી પાછળ ખર્ચાતું દેશનું કરોડોનું દ્રવ્ય બચાવી શકાય છે અને કેળવણીને નાટે પુમારો કે કુમારીઓના ઘર છોડવાથી પ્રગતી નીકળતા સેંકડો દોષો અટકાવી શકાય છે.’ પણ મુશ્કેલીને દેશનાં જગતાં પ્રગ્નજનોને એમના માળાપના નહિ પણ પોતાના શિક્ષણે રંગવાં હતાં. એ તમે એ રીતે રંગાયાં. જ્યારે એમને તમને શુભામ તરીકે પરદેશ ખેંચત્રા હતા ત્યારે તમે દેશાટનનાં પ્રતિજ્ઞાન ગાવા લાગ્યા. જ્યારે એમને તમારી રમેરજમાં એમની મહત્તા ભરી દેવી હતી ત્યારે તમે ગાવા લાગ્યા: ‘દેખ ગિયારી ગાડીનો પણ કોઈ ન જનાં પકડે જાન.’ જ્યારે તમારી સંસ્કૃતિ ઉપવ્રજી નાંખવાને એમને તમારા ઇતિહાસ ને સંસ્કારનાં પ્રેરક બળોનો અવધાર કરવાની જરૂર હતી ત્યારે તેઓ વિદ્વાન યંદને તમારી પાસે આજ્યા ને તમે તમારૂં અજ્ઞમૂલ જ્ઞાન એમના ચરણે મૂક્યું. એમાંથી તેમણે પોતાના લાજનું માખણ તારવ્યું ને તમે એને જ્ઞાન કે ઇતિહાસ માની એમના સિધ્ધ બન્યા. જ્યારે એમને તમારા સ્ત્રી-પુરુષને પોતપોતાના ધર્મે વીસરાયો દેવા છે ત્યારે તમે જોલો છો, ‘સ્ત્રી

ગૃહદેવી જ શા માટે ?' પણ સમજતા નથી કે વહુ તોડીને એમણે તમારો વ્યાપાર તોડ્યો, સંસ્કારી જ્ઞાન તોડ્યું, સરસક બળ તોડ્યું; સ્ત્રી-પુરુષના ધર્મ તોડી તેઓ તમારો સંમાર સળગાવશે. પણ એમની ગૃહ નીતિને તમે સમજી શકો એમ નથી. ચાલુ યુદ્ધમાં તમે કહેવાતા લોકશાસનવાદી દેશોની તરફથી કરો છો. એ દેશો શા માટે લડે છે એનો ખ્યાલ તો તમને હોઈ શકે જ નહિ પણ તમને એમના પ્રત્યે હમદર્દો છે કેમકે લોકશાસનવાદી ત્રિચરત્રણીને ક્ષિતને તમારી રંગરંગમાં ઊતરવા દીધી છે. ક્ષિતનના દરેક દુશ્મનને તમે તમારો દુશ્મન બનાવી રહ્યા છો. તમારી આ વલણ સ્વતંત્ર દષ્ટિએ વિચારેલા તમાગ સ્વાર્થને અનુસરીને નથી, ક્ષિતને મૂકેલા એક શિષ્ય તરીકે છે. લરકરી અને આર્થિક જીજ્ઞાસા તો તમારા હાથને વળગેલી જ નહે; માર્કસીક જીજ્ઞાસા જોરવાની તમને ઘેરણા લાગી છે, ને ત્યાંજ ક્ષિતનનો વિજય છે."

"તમે જુદા જ તર્ક પર ચાલ્યા ગયા છો. હું તમને એટલું જ પૂછવા માગતો હતો કે આપણી સંસ્કૃતિ સડી રહી હોય ને એમનો મુંદર જણાય ત્યારે એને અપનાવતાં સકેય શા માટે ?"

"એમની સંસ્કૃતિ મુંદર હોય કે નહિ પણ તમારી પાસે એ સ્વીકારવાવાને એને મુંદર ખતાવવામાં આવે છે. તમારી સંસ્કૃતિ મડી મ્હી છે કેમકે તમારી પાસે તે છોડાવી દેવાને એનાં પોષકતરવોને અટકાવી દઈ એના મૂળમાં પહેલેથી ઉધાર્ષ નાંખી દેવામાં આવી છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ રોમન સંસ્કૃતિનો પુત્રો છે, તમારી સંસ્કૃતિ શુદ્ધ આર્ય મંડુકિતનો પુત્રો છે. આર્ય સંસ્કૃતિ રોમન કરતા વિશેષ પ્રાચીન, વધારે મહાન ને જાડી તત્ત્વદષ્ટિ ધરી હતી. સીમેરો જેવા રોમનવીરોએ આર્યોની અનેક સામાજિક રીતિનીતિઓ આગળ શીશ બુકાવ્યું છે. પણ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને હમરો વર્ષની સ્વનવતાનું પોષણ મળ્યું છે, એટલે તે સીનેમા સુંદરીની જેમ તેજ્યવતી લાગે છે; આર્ય સંસ્કૃતિ પર હમરો વર્ષની શુભાગીના એર વર્ષી છે એટલે તે પતિવિરહો મૂરતી, જૂઝપી તન્દુરતી દેવી જેવી લાગે છે. તમે દેવીને છોડી સુંદરીને ચરણે જઈ રહ્યા છો. એ તમારા જવા માલિકની પુત્રી છે. માતા કરતાં માલિકની પુત્રીના ચરણ સેવવા તમને વધારે ગમે છે."

"આપને જે લાગે તે ખરું; " એ સાંતિથી કહ્યું, " છતાં આપને એટલું તો કબૂલવું જ પડશે કે અમે મૂર્ખ હોઈશું તો પણ ચાણક્ય જેવા કુટિલ કે પાપી તો નથીજ. અને એથી પણ અમને સંતોષ છે."

"ઉર્વશી," પૂર્વપરિચિત એ અપ્સરાઓમાંની એકને ઉદ્દેશી મહર્ષિ બોલ્યા, "રાત વીતવા આવી છે. આજે તો આ ગિચારાને પૃથ્વી પર મૂકી આવ. આવતીકાસે એને લગવાનું કૌટિલ્યના દરબારમાં લઈ જાજે."

"જેવી આજ્ઞા" કહીને ઉર્વશીએ હમીને મારા ચામે જોયું. વેદાબ્ધાસે જડ બનેલ ઋષિઓ ગાયેલી ચર્ચા કરતાં ઉર્વશીની નજર મને વધારે મીઠી લાગી. હું તેની સાથે વિમાનમાં જોડાયો. તેની રાખી મારા પડખે લેલી રહી.

માનવીના આર્થિક જીવનનું નિર્માણ અમની વહેંચણીથી થાય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાને યોગ્ય અમતો ભાર વહન કરે છે અને એ પ્રમાણે સારાએ સમાજનું સંપૂર્ણ અને વિવિધ આર્થિક જીવન આર્થિક વિનિમયદ્વારા શક્ય બને છે. અમની વહેંચણી સાથે જ વિનિમયનો જન્મ થાય છે, અને જેમ જેમ વહેંચણીનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ વિનિમયનો પણ વિકાસ થતો જાય છે. આજે વિનિમય રાષ્ટ્રની ક્ષેત્રમર્યાદા ઉપરાંત આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપમાં પણ ખૂબજ વ્યાપક બનેલ છે. દારણ કે ભૌગોલિક અમની વહેંચણી તેમજ ઔદ્યોગિક એકીકરણોના દિન પ્રતિદિન વિકાસ થતો જાય છે.

વિનિમય એટલે પરસ્પરની આપ-લે. સામસામા એ પક્ષ-લેનાર અને દેનાર, માંગનાર અને પૂરે પાડનાર—ની દરતી શિવાય વિનિમય શક્ય બનતો નથી. વિનિમય સાધતા બંને પક્ષો, સમાન ધોરણ ઉપર અને ન્યાયપૂર્વક આપ-લે કરવા તૈયાર હોય તો જ વિનિમય વારતવિક રીતે શક્ય બની શકે છે. અસમાન ધોરણ ઉપર કરવામાં આવતો વિનિમય ન્યાય-પૂર્વક તો નથી હોતો પણ હંમેશાં શોષણમાં પરિણમતો હોય છે.

જ્યાંસુધી જગતની અંદર વિનિમયના સર્વ સાધારણ સાધન તરીકે નાણાંની શોધ કરવામાં નહોતી આવી ત્યાંસુધી વસ્તુ-વિનિમયથી બધી આપ-લે થતી. પણ વસ્તુવિનિમયની પ્રથામાં વસ્તુઓનો કિંમતનો આંકણી કાઢી દિવસ સ્થિરપણે, સમાનપણે કે ન્યાયપૂર્વક થઈ શકતી નહોતી. વસ્તુ-વિનિમયની અંદર ખીણ ઘણી ભાંગજડા અને મુશ્કેલીઓ હતી, જે નિવારવાને માટે માનવીએ નાણાંની શોધ કરી. આ મુશ્કેલીઓનું સ્વરૂપ અને નાણાંની શોધ કેવી રીતે થઈ તે આપણે આગળ ઉપર 'નાણાં' નો લેખમાં જોઈશું.

નાણું પ્રાપ્ત થવા પછી, વસ્તુની ઉપયોગિતાની આંકણી, કિંમત, મૂલ્ય અથવા તો ભાવના અર્થમાં, નાણાંની અંદર યવ્વ લાગે. કેટલાં પૈસાં વસ્તુની ઉપયોગિતા નક્કી કરવી મહેલો છે પણ તે વસ્તુની કિંમત નક્કી કરવી તેટલી મહેલો નથી. મૂલ્યાંકનના પ્રશ્નમાં ઉપયોગિતા ઉપરાંત ઉપભોગ-માંગ Demand અને ઉત્પાદન-પૂરતી-Supply નો અંગેનો પણ વિચાર કરવો પડે છે. તે ઉપરાંત માત્ર માંગ અને પૂરતિનો નહિ પણ અંતિમ માંગ અને અંતિમ ઉત્પાદન અર્થ—Marginal demand or utility and marginal Cost of production—નો, હુંક મુદતની-કિંમતનો, તેમજ લાંબી મુદતની કિંમતનો; સ્થાનિક બજાર, રાષ્ટ્રીય બજાર, તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય બજારનો, નાણાં વસ્તુઓનો કિંમતનો; ઉત્પાદનના ત્રણ નિયમમાંથી—(૧) વધતી જતી પેદાશનો નિયમ (૨) ઘટતી જતી પેદાશનો નિયમ અને (૩) સમાન રહેતી પેદાશનો નિયમ—કયા નિયમ પ્રમાણે વસ્તુનું ઉત્પાદન થાય છે તેનો; વસ્તુનું વેચાણ અનિયમિત છે કે ધ્રુવરૂપ પદ્ધતિ પ્રમાણે છે તેનો;—વગેરે અનેક આર્થિક ઘટનાઓનો વિચાર કરવો પડે છે. આ જોતાં સહેજ ખ્યાલ આવી શકશે કે મૂલ્યાંકનનો પ્રશ્ન કેટલો અધુકત (અટપટો)—Complex છે.

કોઈ પણ વસ્તુની કિંમત નક્કી કરવામાં પ્રથમ તો તેની ઉપયોગિતા કેટલી અને કેવા પ્રકારની છે તેનો વિચાર કરવો પડે છે. ઉપયોગિતા નક્કી થયા પછી તે વસ્તુનું પ્રમાણ કેટલું છે અને તે કેટલા પ્રમાણમાં ગ્રાહક થઈ શકે તેમ છે, તેનો ઉત્પાદન-ખર્ચ કેટલા પ્રમાણમાં તેની પૂરતિ ઉપર અસર કરે તેમ છે, એ નક્કી કરવું પડે છે. જો માંગ અને પૂરતિ સમાન અને સમતોલ હોય તો વસ્તુની વાસ્તવિક કિંમત સ્થિરપણે નક્કી થઈ શકે છે, પણ જાગે જ કોઈક વસ્તુની માંગ અને પૂરતિ સમાન અને સમતોલ અવસ્થામાં માલુમ પડે છે. માંગ અને પૂરતિની અસમાનતા તથા અસમતોલપણને પરિણામે જ મૂલ્યાંકનનો પ્રશ્ન સંયુક્ત, અટપટે અને વિવાદાસ્પદ બનેલો છે.

વસ્તુની માંગ તેની અંતિમ ઉપયોગિતાથી નક્કી થાય છે, તેથી જ રીતે વસ્તુની પૂરતિ તેના અંતિમ ઉત્પાદન-ખર્ચથી નક્કી થાય છે. જો અંતિમ ઉત્પાદન-ખર્ચ અંતિમ ઉપયોગિતાના પ્રમાણમાં હોય તો વસ્તુની કિંમત બરાબર વાસ્તવિક રીતે નક્કી થઈ શકે છે પણ આવો સપ્રમાણ સુમેળ ધણેજ દુર્લભ છે. પરિણામે કેવી રીતે જુદા જુદા સમયગાળામાં જુદી જુદી રીતે વસ્તુઓની કિંમત નક્કી થાય છે તે વિસ્તારપૂર્વક જોવાનું આવશ્યક બને છે.

જો વસ્તુની માંગ વસ્તુની પૂરતિ કરતાં વધારે હોય તો વસ્તુની કિંમત વાસ્તવિક કિંમત normal price કરતા વધારે રહેશે. અને તેમાં પણ જો માંગ અસ્થિતિસ્થાપક હોય તો કિંમત વધવાનો જ સંભવ રહેશે તેનાથી ઊંચકું જો વસ્તુની પૂરતિ વસ્તુની માંગ કરતાં વધારે હોય તો વસ્તુનો ભાવ વાસ્તવિક કિંમત કરતાં ઓછો રહેશે, અને તેમાં પણ જો વસ્તુ માત્ર સ્થાનિક બજારની જ હોય, નાશવત્ હોય અને તેની માંગ અસ્થિતિસ્થાપક હોય તો તેની કિંમત વધારે ને વધારે ઓછી થવાની શક્યતા રહેશે ત્યારે માંગના પ્રાધાન્ય પછાતી વસ્તુની કિંમત નક્કી થાય છે ત્યારે તેને Demand price કહેવામાં આવે છે; ત્યારે પૂરતિના પ્રાધાન્યપછાતી નક્કી થાય છે ત્યારે તેને Supply price કહેવામાં આવે છે. કુદરતી રીતેજ Demand price હમેશા વાસ્તવિક કિંમત કરતા ઊંચી હોય છે ત્યારે Supply price નીચી હોય છે પણ જો વસ્તુની માંગ સતત હોય છે તે વસ્તુની કિંમત અમુક વખતે સ્થિર થયા વિના રહેતી નથી. થોડા સમય પૂરતુ કિંમતનું વધવું ઘટવું ખતમ થઈ ગયા પછી માંગ અને પૂરતિનું સમતોલપણ ગ્રાપ્ત થાય છે. અને વાસ્તવિક કિંમત પણ સ્થિર થાય છે.

મૂલ્યાંકનની અંદર માંગ અને પૂરતિના અંગોને કોટલું જ સમયનું તત્ત્વ ઉપયોગી છે. ઉપર બતાવેલ Demand price કે Supply price માત્ર ટૂંક સુદત પૂરતી જ હોય છે. લાંબે ગાળે તો હમેશાં વાસ્તવિક કિંમત—Normal price જ નિશ્ચિત થઈને રહે છે. માધારણ રીતે નાશવંત વસ્તુઓની અને માત્ર સ્થાનિક બજારની વસ્તુઓની કિંમત ક્ષતિ માંગથી નક્કી થયેલી કિંમત એટલે ટૂંક સુદતનો Short period price—કિંમત હોય છે. તેનાથી ઊંચકું અનાશવંત વસ્તુઓની અને સક્રિય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય બજારની વસ્તુઓની કિંમત માંગ અને પૂરતિના સમતોલપણને પરિણામે સ્થિર થયેલી કિંમતને વાસ્તવિક કિંમત અથવા તો સમયાન્તર કિંમત—long period price—કહેવામાં આવે છે.

મૂલ્યાંકનના પ્રશ્નમાં જેવી રીતે સમયનું તત્ત્વ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તેવી જ રીતે બજારની વિશાળતા અને વ્યાપકતા પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. અર્થશાસ્ત્રની અંદર બજારનો અર્થ વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે. બજાર એટલે માત્ર સ્થળની મર્યાદા નહિ, પણ સ્થળની

મર્યાદારંહિત વસ્તુની માંગની વ્યાપકતા પ્રમાણે નક્કી થતો વિશાળ રાષ્ટ્રીય અને આંતર રાષ્ટ્રીય પ્રદેશ. આ સર્વ પ્રદેશની અંદર-સ્થળાંતર કરવાનો અર્થ બાદ કરતાં-વસ્તુની કિંમત એકધારી હોય છે. માંગની વ્યાપકતા અને વસ્તુની કિંમતનું એકધારાપણું બજારની વિશાળતા તેમજ મર્યાદા નક્કી કરે છે. વિજ્ઞાનની પ્રગતિને પરિણામે આજે તો નાશવંત વસ્તુઓ પણ રચાનિક બજારની વસ્તુઓ. મટી રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બજારની બનેલ છે. પ્રયોગ વસ્તુનું બજાર દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે વિશાળ અને વ્યાપક બનતું જાય છે. જેટલું બજાર વધારે વ્યાપક અને વિશાળ તેટલી કિંમત વધારે સ્થિર અને નિશ્ચિત.

વસ્તુની કિંમત નક્કી કરતાં, ઉપરની બધી આર્થિક ઘટનાઓનો વિચાર કરવા ઉપરાંત, વસ્તુ અનિયંત્રિત બજાર-competitive market, ની છે કે ઈજારાપદ્ધતિ નીચે આવતી બજાર-monopoly market ની છે તેનો પણ વિચાર કરવો પડે છે. હરિકાષ્ઠના બજારમાં વસ્તુઓની કિંમત-બાપ ઓછાવત્તા થતાં થતાં લાંબે ગાળે, માંગ અને પૂરતિના સમતોલ પણીનાં આવિર્ભાવને પરિણામે, સ્થિરપણે નિશ્ચિત થાય છે. પણ ઈજારાપદ્ધતિમાં આવતી વસ્તુઓ માટે માંગ અને પૂરતિના સમતોલપણાના આવિર્ભાવનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. ઈજારાપદ્ધતિ એટલે કેઈ પણ વસ્તુનો એકદંથ્રુ વ્યાપાર.

જે વસ્તુનો વ્યાપાર એકદંથ્રુ હોય છે તે વસ્તુની પૂરતિનો કાબૂ સંપૂર્ણપણે જેને હસ્તક વ્યાપાર હોય છે તેના હાથમાં હોય છે. તે ધારે તે પ્રમાણે વસ્તુને બજારમાં વિનિમય માટે રજુ કરે છે. આ પદ્ધતિમાં વસ્તુની કિંમત માંગ અને પૂરતિના સમતોલપણાના સિદ્ધાંતથી નક્કી નથી થતી; પણ ઈજારદાર પોતાની સ્વેચ્છાએ વસ્તુનો ભાવ નક્કી કરે છે, અલગતે આ સ્વેચ્છા એટલે મનસ્વીપણું નહિ પણ આર્થિક સિદ્ધાંતોથી બચરિયત બનેલ કિંમત નક્કી કરવાની આવડત કે કુનેહ.

પ્રથમ આપણે ઈજારાઓના પ્રકારો ટુંકાણમાં જોઈ લઈએ અને પછી એ પ્રકારની અંદર આવતી વસ્તુઓની કિંમત કેવી રીતે નક્કી થાય છે તે જોઈએ.

ઈજારાઓના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે. (૧) નેસર્ગિક-જેમકે બંગાળગૌં, શબ્દ, ઉનઈમાં ઉના પાણીના ઝરા વગેરે. (૨) સામાજિક-જેવા કે રેલવે, તાર-ટપાલ, ગેસ-સપ્લાય, વોટર-સપ્લાય, દ્રામ્બે વગેરે. (૩) કાયદેસર-જેવા કે પેટન્ટ, કોપીરાઈટ, ટ્રેડમાર્ક વગેરે અને (૪) મરજિયાત-જેવા કે ઔદ્યોગિક સંયોજનો-Kartels, Trusts, & Industrial combines વગેરે. ઈજારાઓનું વર્ગીકરણ તેની વ્યાપકતા પ્રમાણે પણ કરવામાં આવે છે જેમકે રચાનિક, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય.

ઈજારાની પદ્ધતિમાં તેમજ એકદંથ્રુ વ્યાપારમાં વસ્તુઓની કિંમતનો નિર્ણય વિશિષ્ટ રીતે થાય છે. આ પદ્ધતિમાં મૂલ્યાંકન જે પ્રકારનું હોય છે. પહેલા પ્રકારની કિંમતમાં એકજ વસ્તુને માટે એકધારી કિંમત હોય છે. ત્યારે બીજા પ્રકારની પદ્ધતિમાં એકજ વસ્તુને માટે જુદી જુદી-કિંમતો-Discretionary prices-હોય છે.

જેટલો અને તેટલો વધારે નફા પ્રાપ્ત કરવાનો માનવીનો સદગ્ન આર્થિક સ્વભાવ છે. ઈજારદાર પોતાને હસ્તક જે વસ્તુની પૂરતી હોય છે તેનું પ્રમાણ અને કિંમત એવી રીતે નક્કી કરશે કે જેથી વધારેમાં વધારે નફા મેળવી શકાય. જે ઈજારાની વસ્તુનું ઉત્પાદન પડેતી જતી પેદાશના નિયમ પ્રમાણે થતું હોય તો ઈજારદાર હમેશાં તે વસ્તુની પૂરતીનું

પ્રમાણુ ઓછું કરશે અને વસ્તુનો ભાવ જેટલો શક્ય હશે તેટલો ઊંચો રાખશે. ભાવ ઊંચો રાખવામાં આવે એટલે માંગ ઓછી થાય—જે વસ્તુની માંગ સ્થિતિસ્થાપક હોય તો—અને જેટલી માંગ ઓછી થાય તેટલું ઉત્પાદન ઓછું કરવું પડે. ઘટતી જતી પેદાશના નિયમ પ્રમાણે ચતુર્થ ઉત્પાદન અમુક પ્રમાણમાં જ લાભકારક હોય છે. ઇન્જનદાર એવી રીતે ભાવ નક્કી કરે છે કે જેથી આ પ્રમાણ પ્રાપ્ત કરી શકાય.

વધતી જતી પેદાશના નિયમ પ્રમાણે જે ઇન્જનદાર વસ્તુનું ઉત્પાદન ચતુર્થ હોય તો ઇન્જનદાર એવી રીતે વસ્તુનો ભાવ નક્કી કરશે કે જેથી માંગ વધે. માંગ સ્થિતિસ્થાપક હોય અને જે ભાવ નીચો રાખવામાં આવે તો માંગ પુષ્કળ વધે છે; માંગના વધવા માથે ઉત્પાદનનું પ્રમાણ વધારવું પડે અને વધના જતા ઉત્પાદનના પ્રમાણે, ઉત્પાદનખર્ચ ઓછો ને ઓછો થતો જાય છે; જેથી ઇન્જનદારને નીચી કિંમત રાખવા જતાં વંધારે નહીં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વિવેચન ઉપરથી સમજી શકાશે કે જીવનની આવશ્યક વસ્તુઓ—જેની માંગ અસ્થિતિસ્થાપક હોય છે—તેમજ ઘટતી જતી પેદાશના નિયમ પ્રમાણે થતા ઉત્પાદનની વસ્તુઓનો ઇન્જનદાર કે એકદમ વ્યાપાર ન હોવો જોઈએ.

ઇન્જનદારની વસ્તુના મૂલ્યાંકનની વિશિષ્ટતા બીજા પ્રકારની કિંમતમાં છે. એકજ વસ્તુની કિંમત જુદી જુદી વ્યક્તિઓ પાસેથી જુદી જુદી લેવામાં આવે છે. અહીં વસ્તુની કિંમત એકધારી નથી હોતી અને કિંમત નક્કી કરવામાં લેનાર વ્યક્તિની ખરીદશક્તિનો ખ્યાલ કરવામાં આવે છે. આવા પ્રકારના ઇન્જનદારને Discriminating monopoly કહેવામાં આવે છે. ડોક્ટરો, વકીલો, શિક્ષકો વગેરે આ પદ્ધતિથી પોતાની સેવાઓની કિંમત નક્કી કરે છે. રેલવેનું દૂર અને વિદ્યુતશક્તિના ભાવ પણ આ પદ્ધતિ પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવે છે.

મૂલ્યાંકનના પ્રશ્નનું આટલું સ્પષ્ટીકરણ વસ્તુઓની કિંમત તેમજ ભાવ કેવી રીતે નક્કી થાય છે તેનો ખ્યાલ આપશે. મૂલ્યાંકનનાં ગ્રીહાં અને technical અંગો જેવાં કે મંચુક્ત માંગ અને મંચુક્ત પૂરતિ, સોદાઓ અને વાવટાઓના ભાવ વગેરેની ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી નથી.

શોને ?

‘જોતમ’

વને ખીલ્યાં ફૂલો મલકી ઘડી એ પૃથ્વી ઢળતાં,
સુગંધી પુષ્પોએ વિકસી પગરીને ખરી જતાં;
પરન્તુ શાને આ અધખીલી કળી આમ ખરતી !
ઉઝળી સહિને નવજીવન દે સૂર્ય સરતો,
કરી લોકો ઘેલાં રજતરમ રેલી શશી જતો;
પરન્તુ મંદિરે પ્રગટી દીવી આ કેમ ઠરતી ?

જીવન ઝરણા

સંગીત જીવનમાં અમૃત સિંચે છે એ સદૃશ કાંઈ જાણે છે, પણ કેટલેક પ્રસંગે એ અમૃત પણ ઝેર બને છે.—

પૃથ્વીરાજને હાથે સાતસાત વાર હાર્યા પછી શાહજુદ્દાન આઠમી વાર જ્યારે, એશિયાનાં બધાં જ મુસ્લીમ બજો સાથે દિલ્લી પર અકસ્માત ચડી આવ્યો ત્યારે પૃથ્વીરાજ વિરલ ઝડપે તેને યુદ્ધ આપવા તૈયાર થઈ ગયો. શાહજુદ્દાન ગભરાયો. તેણે વિજયની આશા છોડી એક અજળ યુક્તિ લઢાવી.

પૃથ્વીરાજના અશ્વરક્ષક અને સંગીત-વિશારદને જાહેશાહી લાલચો આપી તેણે ફેડી નાંખ્યા. તે પછી મધ્યરાત્રે દિલ્લુ સૈન્ય જ્યારે સૂતેલું હતું ત્યારે તેના પર તેણે છાપો માર્યો.

પૃથ્વીરાજ તત્કાલ સજ્જ બન્યો. પણ સંગીત-વિશારદે તે પહેલું યુદ્ધ-સંગીતને બદલે નાટ્યસંગીત લલકાર્યું, અશ્વરક્ષકે લશ્કરી ઘોડાને બદલે મહેલગાદી ઘોડો. આગળ આવ્યો. જોવો પૃથ્વીરાજ એ ઘોડા ઉપર બેઠો, એવોજ ઘોડો સંગીતના નાદથી નાચવા માંડ્યો. પૃથ્વીરાજના મગજ પર પણ સંગીતની જાદુઈ અસર મગી ગઈ; તે વસ્તુસ્થિતિ ભૂલી ગયો.

તે જ્યારે શાહજુદ્દાન સૂતેલા સૈન્યની કતલ કરી તેના તંત્ર સમીપ આવી પહોંચ્યો ત્યારે જ પૃથ્વીરાજને સમજ પડી કે પોતાની કેવી દશા થઈ હતી. સૈન્યરહિત બનેલા એ પીરને શાહજુદ્દાને પાછળથી ઘેરી લીધો ને બીજે જ દિવસે એને ફિરયાદમાં જીવતો ચણી દેવાયો.

x x x

કિંમતી રેતીની સેંકડો ગુણો ભરી એક વેપારી અવંતીને પાદર આવ્યો. તે રેતી વેચવાની તેણે મુખ્ય શરત મૂકી: “સવળા માપે તેલ ભરી આપે તે અવળા માપે આ રેતી લે.”

“ઠીક મહારાજ” પાસેથી પસાર થતી એક ગણિકા આ શરત સાંભળી બોલી,

“હું હમણાં જ માપ લેતી આવું છું. આપ શીકર ન કરો.”

થોડોજ ક્ષણોમાં તે એક ગોટા અરિસો લઈ આવી. ને વેપારીને કહ્યું, “વેપારીજી, આના અવળા ભાગથી તમે રેતી આપો. ને જેટલા અવળા ભાગ રેતી થાય એટલા જ સવળા ભાગે તેલ માપી લ્યો.”

x x x

દેહરઅલી એક દિવસે પૂર ભાપકામાં ફરવાને નીકળ્યો. રસ્તે તેણે એક ડેશીને પોતાના માર્ગમાં આડી સુતેલી જોઈ; તેણે તરતજ તે ડેશીની સમીપ જઈ પૂછ્યું: “કમ મૈયા?”

“મારી છોકરીનું તમારો જૂનો જમાદાર આગામોહમ્મદ દરજી કરી ગયો છે.”

“પણ આગામોહમ્મદને તો અદોથી ગયાને એક મહિનો થઈ ગયો. ને ફરિયાદ તમે આજે કરો છો?”

“મહારાજ,” ડેશીએ ગળગળાં ચનાં કહ્યું, “ફરિયાદ તો કેટકેટલી કરી. પણ તમારો નવો જમાદાર તમને મારી અરજી પહોંચાડે તો ને?”

“એમ !” આખમાંથી તેજ વેરતો હૃદય ડાસીને સાથે લઈ ત્યાંથી જ પોતાના મહેલે પાછો ફરી ગયો. ને શાંતિથી તેણે ડાસીની હકીકત સાંભળી.

મંત્રીઓએ ત્યારે આ વિગત જાણી ત્યારે તેમણે બંને વક્ષાદાર જમાદારો પ્રત્યે દયા દાખવવા તેને વિનંતિ કરી. પણ હૃદયે કહ્યું, “એ બંને મને ગમે તેટલા વક્ષાદાર હોય; પણ હું જેમનો સેવક છું એ પ્રગ્તના તો તેઓ દ્રોહીજ છે. એકે કન્યાનું હરણ કર્યું છે, બીજો મારી અને મારી પ્રગ્તની વચ્ચે પર્વતની જેમ આડો ઊભો રહ્યો છે એ પર્વતને હું ઓગાળી નાંખીશ, કન્યાનું હરણ કરનારના રક્તથી હું બૂમિને રંગી નાંખીશ. ને ત્યારેજ અમલદારો ન્યાયનો પ્રતાપ સમજશે.”

બીજો દિવસે હૃદયે ડાસીની સાથે એક મંત્રીને મોકલી તેની પુત્રી તેને પાછી સોંપાવી, જમાદારનું માથું કાપી મંગાવ્યું. ને અરજ અટકાવનાર જમાદારને તેણે શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ છૂટે એ રીતે બરસભામાં બસો કારડા મરાવ્યા.

x

x

x

શીખચુરુ યયુનાતટે એક ટેકરી પર પ્રભુની લીલા નિહાળતા હતા. તે સમયે એક શિષ્યે તેમની સમીપ આવી, તેમનાં ચરણે હીરા-માણેક જડેલાં બે મુવર્ણકંકણ મૂકતાં કહ્યું, “શુરદેવ સેવકની આ અદ્વ્ય ભેટ સ્વીકારો.”

શુરએ હસીને તે કંકણ સ્વીકાર્યાં, ને તે એક બાલુએ મૂકવા હાથ લંબાવ્યો; પણ તેમ કરતાં એક કંકણ સરકીને નદીનાં દોડતાં જળમાં જઈ પડ્યું.

શિષ્ય ગભરાયો. તેણે હાંફાઈહાંફાઈ પૂછ્યું, “શુરદેવ, કંકણ ક્યા રચણે પડી ગયું ? કૃપા કરી જણાવો તો અક્ષાટ જળમાંથી પણ હું તે કિંમતી કંકણ શોધી લાવું.”

“આ ટેકાણે”—કહીને શુરએ બીજું કંકણ ઉપાડી હસ્તાં હસ્તાં તેને હમરી ખાતાં જળમાં સરકાવ્યું.

x

x

x

ઈર્ગાંડનો રાજા વીલિયમ ત્રીજો શાહી દબદબાથી નગરની મુઠાકાતે નીકળ્યો. રસ્તે એક યુવતી તેના સામે નેછ બોલી ઊઠી, “આ રાજા ! આના કરતાં તો મારો ધણી વધારે સુંદર છે.”

“માયાળુ દેવી,” રાજાએ કંઈક દસીને કહ્યું, “જરા ધીમેથી બોલો. મારે હજી પત્ની શોધવાની બાકી છે. તમારું આ જાહેર પ્રમાણપત્ર એમાં મને બારે ચર્ચ પડશે.”

x

x

x

રાજા આદર્શને ગમે તેવા મદાન પુરુષોની પણ ટેકડી ઉડાડવામાં આનંદ આવતો. રાચેરટર નામના એક સાહિત્યકારે રાંતને એની એ ખોડ બુઝાવી દેવાનો નિર્ણય કર્યો.

એક દિવસે રાચેરટર રાગને કહ્યું, “મદારાજ, આજે તો લંડનના એક ગુપ્ત બોયરામાં યુરોપભરની રવચ્છંદી અપ્સરાઓની સભા મળવાની છે.”

“વાદ, એમની સાથે પરિચય સાધવામાં તો ખૂબજ મજા આવશે.” રાગએ દર્પભેર કહ્યું. ને રાચેરટર એને ગુપ્તવેશ સળવી એ બોયરામાં લઈ ગયો. ત્યાં ગંતેએ કેટલીક યુવતીઓ સાથે ટેબલ પર કિંમતી દારૂના ખાટલા ઉડાવ્યા.

તે સમયે રાચેરટરે એક મોદક યુવતી સાથે રાગનો બોટો કરાવી દીધો. રાગ એના મોદકમાં ગુલનાન બન્યો. યુવતીએ મુકિતથી રાગના ખીચામાંથી પાકીટ તફાવી લીધું. x

ચોડીક દાણો પછી રાગ રાએસ્ટરને શોધવા લાગ્યો. પણ તેનાં કયાંય દર્શન ન થયાં. રાગ ભોંયરાની બહાર ચાલ્યો. પણ મેનેજરે તેને યાદ આપી કે દારૂનું ખીલ હજી ચૂકવાયું નથી. રાગ ખીરામાં હાથ ઘાલી પાકીટ કાઢવા ગયો પણ તે તો જીડી ગયું હતું. છેવટે તેણે કહ્યું કે તેનો મિત્ર રાએસ્ટર એ ખીલ ચૂકવશે.

“પણ એ મિત્ર તો ખીલ ગંજામાં તમને અહીં અડાણવટમાં મૂકીને પછી જ પૈસા લેવાને બહાર ગયા છે. ને જતી વખતે કહેતા ગયા છે કે ‘પૈસા લાવતાં એક-બે દિવસનું મોહું થાય તો ગણરાવાની જરૂર નથી. કેમકે મારા આ મિત્ર ત્યાંસુધી અહીંજ ઠેરશે.’”

x

x

x

લોર્ડ ક્રાયનર સ્ત્રીઓને ધિક્કારે છે એવી માહિતી મળતાં વૃદ્ધ મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ક્રાયનરને પરજીવવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને તેને માટે યોગ્ય સ્ત્રીની શોધ ચલાવવા માંડી.

“પણ હું એક સ્ત્રીને તો ચાહું છું ને !” ક્રાયનરે મહારાણીના એ કામ પ્રત્યે અણુગમે દર્શાવતાં કહ્યું

“એ કોણ છે ?” મહારાણીએ સહર્ષ પૂછ્યું.

“આપ નામદાર..”

ઈંગ્લેન્ડની વેર-ઓફિસનો બક્ષાગણ-પત્ર લઈ એક અંગ્રેજ અમલદાર ક્રાયનર પાસે પહોંચ્યો.

“ઈંગ્લેન્ડ જવાની વહેલામાં વહેલી રટીમર ક્યારે જાપડે છે ?” ક્રાયનરે દળવી એ પૂછ્યું.

“એ તો મેં નથી જોયું નામદાર..”

“હીક” ક્રાયનરે શાંતિથી કહ્યું, “તમે એ જોઈ લો, અને એ જ રટીમરમાં ઈંગ્લેન્ડ પાછા રવાના થઈ જાઓ..”

એક સિપાઈને ક્યો રોગ છે એની એક અંગ્રેજ દાકતરને પૂરી સમજ ન પડતાં તેણે ખીજા બે દાકતરોને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. ક્રાયનરને આ સમાચાર મળતાં જ તેણે દાકતર સમીપ પહોંચી કહ્યું, “સિપાઈને ઈસ્પીતાલમાં પધરાવો. ને તમે તરતજ ઈંગ્લેન્ડ પાછા પધારો.”

જર્મન જોગ્યમારા પછી ક્રાયનર અંગ્રેજ અંરક્ષક-દળની મુલાકાત લેતો હતો. તે પ્રસંગે તે દળના કેપ્ટને તેને પૂછ્યું: “નામદાર, જર્મનો પાછા ચડી આવે તો અમારે ક્યો યુનિફોર્મ પહેરવો ?”

“જે યુનિફોર્મમાં તમે કબરમાં દટાવા માગતા હો તે..” ક્રાયનરે કંઈક ગંભીરતા સાચવતે કહ્યું.

x

x

x

લોર્ડ લીટનનો એક પુત્ર ઘણો લેમ્બો હતો. એક દિવસ તે જર્મીનહામમાં અમુક સ્થાનની શોધમાં હતો, પણ સ્થાન તેને મળતું ન હતું. રસ્તામાં એક છોકરાને જોબેલ જોઈ તેણે તેને તે સ્થાનની માહિતી પૂછી.

“એ સ્થળ તો ઘણું જ પાસે છે.” છોકરો બોલ્યો.

“એમ !” લીટનના લાડીલા પુત્રે સહર્ષ પૂછ્યું, “આશરે કેટલુંક દુર ?”

“ તમે જો જમીન પર સૂઈ જાઓ, ” છોકરે હસીને કહ્યું, “ તો અડધું અંતર તો એ રીતે જ કપાઈ જાય ”

×

×

×

બોસ્ટનના એક સાહિત્યકારે ઇંગ્લાંડના વડા-વજીર ડેવિડસ્ટનને રોડમપિયર વિશે એનો અભિપ્રાય પૂછ્યો

‘ આહ ! ’ ડેવિડસ્ટનને ગભીર વદને કહ્યું ‘ કેટલો મહાન પુરુષ ! આ નગરમાં એવા દશ માણસો પણ નહિ હોય જે એના જેવી અજન્મ કૃતિઓ ગવી શકે ’

×

×

×

રશિયાના એક સુવાન કવિએ રશિયન સામ્રાજીના ઉમરાવો સાથેના વ્યભિચાર અંબધી એક ઉત્તેજક કાવ્ય લખ્યું એ કાવ્ય પ્રગટ થતાજ તેને દેશના કાવ્ય પ્રમાણે દેશનિકાલની સમ કુવામાં આવી

રામને આ ખબર મળતા તેણે યુવાન મિત્રે પોતાના મહેલમાં નહોતર્યો. ગણીના આરિત્ર પર તેને મપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો તે ગણીની સાથે એક માદા ઓગડામાં બેઠો. ને અનેક કાવ્ય ખડો નટાની કવિ જ્યારે એ ઓગડામાં જઈ પહોંચ્યો ને ગજવનીના પ્રેમ ને ગણીની નિર્દોષતા પર એની આખો ફરી ત્યારે તેન પાતાના ફૂલ માટે કંઈક પચાતાપ થયો

“ કવિ ” ગણીએ દુઃખભરી શાંતિથી કહ્યું, ‘ આપનું કાન ગાઓ મારે તે સાબળજી છે ’

કવિના પગ ધૂણી હોવા તેના મોમાંથી એક સખ્ત પણ નીકળી ન શક્યો રાત્રીએ તેને માફી મળી પણ કવિ તે દિવસથી પ્રતિષ્ઠિતોને વગેરવાની પોતાના સ્વભાવની ખોડ તદ્દન ચીસરી ગયો

×

×

×

નેપોલિયન-યુગના ફ્રાંસને એક નવા રાષ્ટ્રગીતની જરૂર હતી પેરીય-વિશ્વનિઘાલયને એ ગીતની પગદગીનું કામ સોંપાયું નિઘાનયે અનેક કવિઓના ગમ્યાબધ કાવ્યો તપાસી એક માગાન્ય કવિના અપૂર્વ કાવ્યની ચૂટણી કરી ને તે કવિને બાર્સો ક્રાન્ડનું ઈનામ આપવાનું ઈરાવ્યું પણ તે કાવ્યમાં નેપોલિયનની સ્તુતિ ન હોવાથી નિઘાલયના કેટલાક માખણદાસોએ એ કાવ્ય તગછાઈ કાઢ્યું

નેપોલિયનને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેણે રાષ્ટ્રગીત તરીકે એ જ કાવ્યને પસંદગી આપી ને માખણદાસોના તુરંજારથી કવિને પહોંચેના અપમાન માટે તેણે તેને ૧૨૦૦ ને બદલે ૧૫૦૦ ફ્રાન્કનું ઇનામ આપવાની આજ્ઞા ફરમાવી

×

×

×

અમેરિકામાં ગુલામોના છૂટકાગના પ્રયત્ન પર આતંકિ બળત્રે ફાળી નીડળ્યો ઉત્તરનાં ગભ્યો દક્ષિણના વર્હનિયા વગેરે ગભ્યો સામે યુધ્ધે અડ્યા પ્રેસીડેન્ટ લીકને ગુલામોની દયા અને ધર્મને ખાતર ઉત્તરના ગભ્યોનું સુકાન સંભાળ્યું

એક દિવસે વર્હનિયાની એક કન્યા પ્રેસીડેન્ટ પાસે આવી પહોંચી. તેનો ભાઈ ઉત્તરના ગભ્યોની કેદમાં હતો ભાઈને મળવા દેવાની તેણે પ્રેસીડેન્ટને વિનંતિ કરી

પ્રેસીડેન્ટે પૂછ્યું, ‘ તું વફાદાર છે ? ’

“હા,” કન્યાએ ગર્વભરે માથું ઊંચકતાં કહ્યું, “હું વર્જનિયાને વફાદાર છું.”
 લોકન પગભર આ પ્રભાવને ભેઈ રહ્યો. ને જીજ્ઞાસુ પહે એ કન્યાને તેણે પોતાના જ
 હસ્તાક્ષરે તેને દરેક પ્રકારની સગવડતા મળે એ આશાની ખાસ ચીટી લખી આપી.

x

x

x

૧૮૩૬માં રશિયાના શિશિરમુવનને આગ લાગી. એ લવનમાં ગમે તે ભોગે પણ
 બંધાવી લેવા જેવી કોઈ વસ્તુ છે કે કેમ એ અંધધી જારને પૂછવામાં આવતાં રશિયાના
 એ જગવિખ્યાત સમ્રાટે કહ્યું, “હા, મારી પત્નિ.”—એ પેટીમાં રાણીએ મુગધવવમાં
 લખેલા પ્રેમપત્રો હતા.

x

x

x

ફ્રાન્સમાં એક ધારાસભાથી સુંદર રીતે કામ ચાલતું જોવા છતાં વોશિંગ્ટને અમે-
 રિકામાં જ્યારે એ ધારાસભાઓ નીમી ત્યારે તેના ફ્રેન્ચ રાજદ્વારી મિત્ર જોક્સે આ પીતાં
 પીતાં વોશિંગ્ટનને એ માટે કપકા આપ્યો.

“હીક,” વોશિંગ્ટને હસીને કહ્યું, “તમે આ કપમાંથી સીધીજ પી જવાને બદલે
 રકાબીમાં કાઢીને તે કેમ પીઓ છો?”

“તેને હંડી ગનાવવા.”

“જેમ તૈયાર થયેલ ચાને પીવાને,” વોશિંગ્ટને સાંતિથી કહ્યું, “કપ અને રકાબી બંનેની
 જરૂર છે એમ નિશ્ચિત ધોરણે ધડાપકા રાજતંત્રને ચલાવવાને એ ધારાસભાઓની જરૂર છે.”
 એ દિવસેજ જોક્સે પ્રગતંત્રનાં મૂળ સમજ લીધાં.

કૃતદ્ર

દેવજી રા. મોદા

જલ રેડયું રેતી ઢગલા પર,
 કણકણમાં એ ઊતર્યું અંદર;
 પણ રેતાળધરા એ આંખર
 ઢોરી ને ઢોરી !

એની દીન-દયા મેં જાણી,
 સીંચી સારપની સરવાણી;
 પણ એની ગરુભોમ હયાની
 ઢોરી ને ઢોરી !

અક્ષરજ્ઞાન અને સાહિત્યસર્જન

૧ વસંતાનુજ

નિરક્ષરોને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થતાં નિરક્ષરોને કંઈ રીતે શીખવવું, શું શીખવવું અને કંઈ જાતનું વાચન તેમને આપવું એ પ્રશ્નો સહેજે ઊભા થાય છે. મતઝગ કે શિક્ષણનો વિચાર આવતાં તેની પદ્ધતિ, અભ્યાસક્રમ અને ઉપયોગી સાહિત્યનો વિચાર પણ સાથેસાથ આવે છે.

ગુજરાતમાં નિરક્ષરતા-નિવારણની યોજના ઘડાઈને તે મારફત સક્રિય અને મંગીન કામ થયું હોય તો તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા મારફત એ સંસ્થાના બાલવિભાગના આચાર્ય સ્વ. ગિજુભાઈના પ્રયાસથી ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં મંખ્યાબંધ અક્ષરજ્ઞાન-શાળાઓ વ્યવસ્થિત રીતે શરૂ થઈ હતી, પરંતુ પાછળથી સંસ્થાના તે વિભાગની આર્થિક મુશ્કેલીને કારણે તેમજ તે વખતના સિટિશ તથા દેશી-રાજ્યના કેળવણી-અધિકારીઓએ નિરક્ષરતા-નિવારણના કાર્યને ઉત્તેજન ન આપતાં તે વખતની અક્ષરજ્ઞાનની શાળાઓ બંધ થઈ.

નિરક્ષરોને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની વાત ચર્ચતાં સહેજે સ્વ. ગિજુભાઈ યાદ આવે છે અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં નિરક્ષરતા-નિવારણના એ જ્વળધારીના કાર્યનો ઉલ્લેખ કરવામાં આપણે આપણી દુરજ બળવ્યા સિવાય કંઈ વિશેષ કરતા નથી.

સ્વ. ગિજુભાઈને નિરક્ષરતા-નિવારણની યોજના હાથમાં લીધા પછી પ્રથમ અને મુખ્ય મુશ્કેલી પાઠ્ય-પુસ્તકોની આવી હતી. સામાન્ય પ્રાથમિક શાળાનાં પાઠ્ય-પુસ્તકો પ્રૌઢો માટે ઉપયોગી ન હોઈને 'ચાલો વાંચીએ' અને 'આગળ વાંચો' નામની પુસ્તકમાળા લખાઈ.

એ વખતે અક્ષરજ્ઞાન પામેલાઓ પામે ચાલુ વાચન કંઈ જાતનું મૂકવું અને તે માટેનાં પુસ્તકો ગુજરાતી સાહિત્યમાં છે કે નહિ તે પ્રશ્ન પણ ઉદ્ભવેલો. પરંતુ એ યોજના લાંબો વખત અમલમાં ન રહી તેથી પુસ્તકોનો પ્રશ્ન અણઉકેલ્યો જ રહ્યો. જો કે તે વખતે અક્ષરજ્ઞાન પામેલ પ્રૌઢો પાસે દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાનાં કેટલાંક પ્રકાશનો મૂકવામાં આવતાં અને તેથી કાર્ય અમુક અંશે સરતું.

આપણા સાહિત્યસમ્રાટો ઊંચો કોટીનું-પુસ્તકાલયોમાં મંત્રલતા લાયક સાહિત્ય સર્જતા હોઈને તે આમગ્રજ માટે કોમ રીતે બંધબેસતું નથી આવતું. પરંતુ હવેના સમાજવાદી-લેખકો અને પ્રગતિવાદી સાહિત્યસેવકો કાંઈક સહેલું અને સામાન્ય માણસ સમજી શકે તેવું, સામાન્ય જીવનને સ્પર્શે તેવું સાહિત્ય સર્જવાં મંડ્યા છે ખરા, પરંતુ એ સાહિત્ય હજી બાંધીજીએ સાહિત્ય-પરિપક્વતા પ્રમુખપદેથી કણુ હતું તેવું, ગામડાનાં જીવનને સ્પર્શે તેવું, ગામડાના ફાસ હાંકનારને આકર્ષે તેવું નથી.

ગાંધીજીએ નવજીવન શરૂ કર્યું ત્યારે અને પછી પણ નવજીવન લખતાં એ જ આદર્શ સેવેલો કે નવજીવનની ભાષા એક સામાન્ય સ્ત્રી સમજી શકે, હજુ સમજી શકે, ધોળી સમજી શકે અને ગામડાનો ખેડૂત સમજી શકે તેવી હોવી જોઈએ. એ આદર્શને કદાચ સુધી નવજીવનની ભાષા પહોંચેલી એ તો તે વખતના નવજીવનના વાચકો જ કહી શકે, પરંતુ એટલું તો સાચું છે કે 'નવજીવન'ની શરૂઆતમાં ગાંધીજીની ભાષા બહુ જ સાદી, સીધી અને આડંબરરહિત હતી; પરંતુ તેમની પ્રવૃત્તિ અનેકગણી વધતાં તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં લખતું આણું કરી નાંખ્યું અને પરિણામે જે અંગ્રેજી લેખોનાં ભાષાંતરો 'નવજીવન'માં છપાતાં તે ગાંધીજીની ભાષાનો સુરખામણીમાં જરૂર ઓછાં બિતરતાં. આજે તો "હરિજન બંધુ"માં મોટે ભાગે ગાંધીજીનાં અંગ્રેજી લખાણનાં ભાષાંતરો હોઈને જિમાંની ભાષા ઘણી વખત ક્લિષ્ટ, લાંબાં અને સ્ત્રી, હજુ સમજી શકે તેવી અને ખેડૂતને સમજતાં મુશ્કેલી પડે તેવાં વાક્યોવાળી હોય છે.

લખાણોમાં આવી જાણ પાડવાનું એક કારણ એ પણ હોઈ શકે કે લખનાર તથા ભાષાંતર કરનારની ભાષા ઉપર આસપાસના સંજોગો તથા વાતાવરણની અસર થાય છે. જેમ સુરતમાં રહેનાર કાઠિયાવાડીની બોલીમાં સુરતી ઉચ્ચારની અસર હોય છે અને કાઠિયાવાડમાં રહેનાર સુરતીની બોલીમાં કાઠિયાવાડી ઉચ્ચારની છાપ હોય છે અથવા તો વડોદરામાં રહેનાર મહારાષ્ટ્રીયની ગુજરાતી બોલીમાં અને અમરેલી અથવા દ્વારકામાં રહેનાર મહારાષ્ટ્રીયની ગુજરાતી બોલીમાં ફેર હોય છે તેમ અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદ કરનારાઓ પણ મોટાં શબ્દોમાં રહેતાં હોય, સાહિત્યવિષયક સાક્ષરી ચર્ચા સાંભળતા તથા વાંચતાં હોય અને સામાન્ય મર્જૂર કે ખેડૂતના સંપર્કમાં બહુ જ ઓછા આવતા હોય તેવાંઓને કાંઈ થયેલા અનુવાદોમાં મર્જૂર, ખેડૂત કે સામાન્ય અમલ સ્ત્રીની ભાષાના શબ્દો ક્યાંથી આવે ?

આવી જ મુશ્કેલી પ્રોફેસર શિશુભાઈ પાસે રહી કરવાનાં સાહિત્યને અંગે પણ રહેલી છે. પ્રોફેસર-નિરક્ષરોને-શિશુભાઈ આપનારા પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો અને તેમને સલાહ, સૂચના અને દોરવણી આપનારા શહેરના વસનારા શિક્ષણ-સાહિત્ય-સમ્રાટો. શહેરમાં રહીને કલ્પનાનાં ખેતરો ખેડી ખેડૂતજીવનની કયા લખનારા સાહિત્યકારોને કાંઈ તમાર ચચેત્ર સર્જન ભલે સાહિત્ય, કલા અને કલ્પનાની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કોટિમાં આવી જતાં હોય પરંતુ ચાલુ જીવનની ભૂમિકા ઉપર બિતરત, રવાનુભવ સહિત અને પોતાની ભુદિયક્ષિતો ઉપયોગ પોતાનાં વિધેયોનો ખ્યાલ રાખીને કરતાં જે સાહિત્ય સર્જક તે ઉપયોગની દૃષ્ટિએ બહુ ઉત્તમ કોટિનું બનવાનો વધુ સંભવ ખરો.

આજે ત્યારે પ્રોફેસર-શિક્ષણનું ભગીરથ કાર્ય ઉપાડવામાં આવ્યું છે. ત્યારે આમાં શિક્ષિતોને મોટે ઉપયોગી થાય તેવું સાહિત્ય બહુજ જરૂરી ગણાય. અને જે તેનું સાહિત્ય વેળાસર તમાર નહિ થાય તો એ શિક્ષણ અંગેની મહેનત અને વપરાયતાં નાણાં નકામાં જવાનાં છે. અને જે ઉપયોગી સાહિત્ય નહિ પીરસવામાં આવે તો રાજ્યપરોજ છાપાંઓ તથા ચોપાનિયાંઓ તરફ પ્રોફેસર આદર્શવાના અને મોટા અસર અને આકર્ષક સ્વરૂપમાં છપાયેલી જાહેરખબરો વાંચી તન અને મનનાં આરોગ્યને નુકશાન પહોંચાડે.

'નવજીવન' સાપ્તાહિકે ૧૯૨૦ થી ૨૨ સુધી શેઠામાં સામયિક વાંચવા પ્રત્યે ફેની

કેળવી એ દિવસોમા ગાંધીજીની ભાષા વાચવા ખાતર પણ લોકો પાસે પૈસા આપી નવજીવન ખરીદતા સામાન્ય રાજકીય ખર્ચે રાજીવ ઝાપામાથી મળી રહે 'નવજીવન'ના અગત્યના લેખો પણ તે વખતના દૈનિકા બીજે જ દિવસે ઝાપી નાખતા, તેમ જ લોકોને 'નવજીવન'મા છપાવવા લેખો વાચવાની લગતી લાગી હતી એ વખતમા કેનાડ માપ્તાહિકોએ લોકોને એવી લગતી લગાડી હતી કે એના પ્રવચનનો દિવસ ક્યારે આવે તેની લોકો ગદ્ય જોઇ રહેતા.

છાપાઓ માટે આટલો બધો વસ આ પહેલા ન હતો ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮ના મહાયુદ્ધ દરમિયાન અને તે પછી જે રાજકીય બનાવો દિન્દુસ્તાનમા મના તેને અંગે પણ છાપાઓનો પ્રચાર 'નવજીવન'ના પ્રચાર જેટલો ન હતો પરંતુ ગાંધીજીની મ્લમભાષી નીતિને શુદ્ધ અને માદી ભાષાએ લોકમાન્યને હિંદુની ડમળે કર્યું હતું.

આમ છતાં ગાંધીજીના કાગળના પત્રો એ કનમ ગધ થતા લોકોને જે વાચનની જૂળા ઉઘડેલી તે મતોપાતી નહિ અને પરિણામે ગાગાના જનતા જે માઇ મેડુ ધેનુ સાહિત્ય હાથમા આવે તે વાચતી થઈ ગઈ લોકોની વાચનશૂળ જોઈને અનેક જતનાં ચિત્રચિત્રિત માપ્તાહિકો શરૂ થયા, અને તેમા લોકોની લાગણીઓને ઉત્તેજે તેવી આડબરી ભાષા અને એવા જ લેખો આવવા લાગ્યા.

આમ થયાનું કાગળ માત્ર એટલું જ કે તન અને મનના આરોગ્યને અનુકૂળ આવે તેવા દૈનિકા, સાપ્તાહિકા અને માસિકોનો તે વખતે અભાવ હતો આજે પણ એવા મામલિ-કોનો અભાવ રહેશે તો પ્રો.શિક્ષિતોના શિક્ષણ પાઠગનો ઉદ્દેશ માર્ગો જશે.

રેલવે-ટ્રેનોમા અને શહેરોમા વેચાતો 'નવ વચ્ચો પતિ અને સોળ વર્ષની મતી' જેવાં પુસ્તકોની ખપત વધારે છે તેવું કાગળ પણ એક જ છે કે તેમા પુસ્તકને બદલે લોકમાનસને આકર્ષે એવા-માનમિક આરોગ્યનું વક્ષણ કરે તેમા પુસ્તકોનો આજે અભાવ છે આવો અભાવ લાગે વખત ચાલુ રહેશે તો રાષ્ટ્રોન્નતિનો ઉદ્દેશ નિષ્ફળ જશે, ગટગમા ફેંકો દેવા લાયક જાહેરખામગિયા સાહિત્ય વચ્ચે અને જુદા જુદા રાજકીય ધાર્મિક અને કોમી મતમતાનર ધગવતા પક્ષો પોતાનું પ્રચારલક્ષી સાહિત્ય ફેલાવી લોકમાનસને અડળે રસ્તે દોરી જશે અને પરિણામે દિવામળી ચાપતા સગતી જોડે તેવા સુખ ધામના દગના જેવો ઉપયોગ આવાં સાહિત્ય મારફત લોકસમુદાયને થશે.

પ્રજનમા ગરમી આવે એ જરૂરનું છે પરંતુ તે ગરમી પાડોશીઓને હેગનપરેશન કરી મૂકે કે દઝાડે તેની નહિ પણ તેમને દુઃખ આપે તેની ટોની જોઈએ જે એ ગરમી અગ્નિનું રૂપ પકડે તો ઘાસનું એક તણપાનું સગમના આખી મજા મળતી જોડે તેમ કુપથ્ય સાહિત્યના પ્રચારથી પણ તે સાહિત્ય વાચના જ આડે માર્ગે દોરવાઇ ગય છે એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાનનો અપયો થતા આજુ માનમ વિકૃત જતી ગય છે, જેમ ગાડો માણસ પોતાની આસપાસના લોકોને પણ ત્રાસરૂપ બને છે તેમ ગખૂરિમસને આડે આવે તેવું સાહિત્ય વાચનારા રાષ્ટ્રના નિકામમા નક્કર બની કરે છે.

આથી નિરક્ષરતા-નિતારણના કાર્યનું મહત્તર ગખૂરિમસમા કેવું છે તે સનજીને એ યોગના પૂરેપૂરી સફળ થાર એટલા માટે પ્રજા સેનાની ભાવનાના સાહિત્યવ્યાપીઓએ તન અને મનને આરોગ્યપ્રદ સાહિત્ય તૈયાર કરવું જોઈએ.

ગોચરી

મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી કવિશ્રી ખજરદારે, હમ્મર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં 'ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા'—એ વિષય પર-પાંચ અભ્યાસપૂર્ણ લાપણો આપેલાં. તેમાં કવિશ્રી, કવિતાના આત્માને અને એના દેહચક્રતરને સ્પર્શતાં કહે છે—

'કવિતા એ કવિહૃદયનો રસાનુભવ છે. સંસારની કે સંસારથી' પર એવી કોઈ પણ વસ્તુના કે વિચારણાના સંસર્ગથી કવિહૃદયમાં જે આંદોલનો ઊભાં થાય અને તેમાંથી કવિને જે રસદર્શન થાય, તેનું વાણીના ખાસ નિયમન રૂપમાં કવિ જે વર્ણન કરે, તે કવિતારૂપે પરિણમે છે. કવિહૃદય પણ ત્યારે જોઈએ અને ગમે ત્યારે ઉત્તમ કવિતા કરી શકતું નથી, પણ બાહ્ય સૃષ્ટિના કોઈક અવયવ સાથે એનાં આંતરક્રિયણોના અમુક સ્થિતિમાં યોગ્ય થવા પામે, ત્યારે જ એ હૃદયની પ્રતિભા ત્યાં પોતાનાં અગ્રહણતાં દર્શન કરાવે છે. સાચું કવિહૃદય હશે તો જ તેની એ કુદરતી પ્રતિભા સાચી કવિતાનું સૌંદર્ય ઉપજાવી શકશે. માટે જ કવિતા એ કવિહૃદયનું સ્વયંભૂ સર્જન છે. સાચા કવિની એવી પ્રતિભાવંતી કવિતા જોઈને કોઈ સંસ્કૃત અભ્યાસે કવિતા કરી શકે છે, પણ તે ખરા કવિની કવિતા જોવી દિવ્ય રસાનંદ નથી આપી શકતી.

જેમ આત્માની વ્યાખ્યા થઈ શકતી નથી, એમ કાવ્યતત્ત્વની વ્યાખ્યા પણ બંધાઈ શકતી નથી.....કવિતાવાણીનાં શબ્દ, અર્થ, અલંકાર, વ્યાકરણ, કંપના, ભાવ વગેરે બધાં કાવ્યાંગોને બાદ કરતાં જે કાંઈ અનિર્વચનીય શેષ રહે છે, અને જે 'શેષથી એ' વાણીની મુખમાં શક્તિઓ ખીલી જાય છે અને કાંઈ અલૌકિક આનંદ આપે છે, તે શેષ તે કવિપ્રતિભા એટલે કવિતાનો આત્મા: એ આત્મા જ જીવંત રસનો ઉત્પાદક છે.

.....જેમ કાવ્યો મુઘાર ઓઝાર સાથે લહે ને તેનો વાંક કાંઠે, તેમ કાવ્યો કવિ જે પોતાની કળાના નિયમોનું યથોચિત જ્ઞાન ધરાવતો નથી તે પછી વાણી સાથે, હૃદ સાથે અને કાવ્યશાસ્ત્ર સાથે જ લહે છે, અને અધૂરી કે અણકુદરતી વાણીમાં પોતાની ગમે, તેવી પ્રતિભાને તે આખરે પૂરતી અગ્રહણાવી શકતો નથી...

સંગીત તે ભાવદર્શનનું પરિણામ છે અને વાણી તે વિચારદર્શનનું સાધન છે.....
...સંગીતના મૂળમાં જ કવિતાનું મૂળ પણ રહેલું છે, કારણ કે કવિતા તે વિચારદર્શનનું નહિ પણ ભાવદર્શનનું પરિણામ છે.

હંદોલંગ કરવો એ તો કવિતાના પ્રાણ પ્રત્યે જ કીધેલું પાપ છે. કવિતાનો મર્મ સમજનાર ખરો કાવ્યવિવેચક આવા પાપને યજ્ઞાવી લઈ શકે જ નહિ.....

કવિતા તો ક્ષીઠપૂજે સ્વર્ગથી આજેલા પારિજાત વૃક્ષના ફૂલ જેવી છે.
જે વિવેચક એમ કહે છે કે કવિતામાં અર્થાનુસારી લય જ નોઈએ, તે કવિતાનું એકદેશી દર્શન જ કરે છે. કવિતામાં અર્થાનુસારી લય જોઈએ તેમ લવાનુસારી અર્થ પણ જોઈએ.'

x

x

x

વડોદરા-કોલેજમાં ગુજરાતી સ્નેહ-સંમેલનના પ્રમુખપદેથી કવિ શ્રી. ન્દાનાલાલ કહે છે:
'મેં શિષ્ય જોયો નથી, જે યુરુને નમે નહિ.....'

ગુરુ-શિષ્ય નિર્જનિજના ધર્મ પાળે તો આજે કલ્પિમયે મત્સ્ય પાછો પ્રવર્તે.’

ડોહાઈમાં ‘ભગવદ્ગીતા’માંનું કાવ્યદર્શન’-એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતાં કવિ કહે છે: ‘શૃંગારરસનું રસાલેખન એજ કવિતા’ એ અધૂરી ને એકદેશી કાવ્યવ્યાખ્યાનો કો ઉપાસક ગીતાશ્રમાં કવિતા શોધવા જશે તો તે ભૂલમૂલ્યે ભૂલે. પણ મહાભારતમાં ને મહાભારતના અંગ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં રસ, ભાવ, કદ્દપના, માધુર્ય, પ્રસાદના કાવ્યસ્વામીની મહાભાગ લોકસંપ્રદાયક્ષી મહાકવિતા છે, ને શોધશે તેમને જરૂર.

ગીતા કવિતામાં પીર છે, વિરાટ છે, જન્માંતરની વાર્તા છે. ગીતાશ્રમાં વારે ધરીએ ધ્રુવપદના ટેટાએ ફૂટે છે કે-તસ્માત્ સુદયશ્વ ભારત.

• • • x x x

ભુલભૂલે હિંદ શ્રીમતી સરોજની નામકુ તાજેતરમાં ગુજરાતના પ્રવાસે આવી ગયાં. તે પ્રસંગે વડોદરામાં ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમની કવિતા’ પર બોલતાં તેઓ કહે છે—

‘કેટલાક કવિતાને હૃદયના ભાવોનો પ્રવાહ કહે છે. કેટલાક આધ્યાત્મિક બદ્ધજમી તરીકે તેના પર કટાક્ષ કરે છે. પણ કવિતા મનુષ્યહૃદયના ઊંડાણમાંથી નીકળી આવતી સાહજિક હૈમિઓનો પ્રવાહ છે.’

‘જીવન અને સાહિત્ય’—એ વિષયને સ્પર્શતાં તેઓ કહે છે—

‘જીવનની પ્રગતિ અને મનુષ્યની સરકારિતા માટે વિદ્વદ્ભોગ્ય તેમજ લોકભોગ્ય ઉભય સાહિત્યની જરૂર છે.

જે વાણી હૃદયમાંથી નીકળી આવે અને સામાના હૃદયમાં સોંસરી જાય, હૃદયના તારોને હલમલાવે તે વાણી ગદ્ય હોય કે પદ્ય—તે સાચું સાહિત્ય છે અને તે જ મનુષ્યજીવનને ઉત્કર્ષને પંથે ત્રેરે છે. એવા સાહિત્યથી રાષ્ટ્રોનો જ નહિ પણ જગતની માનવજાતિનો પણ, તેને મુક્તિ અને સ્વાતંત્ર્ય મળી, સાચો ઉત્કર્ષ થશે.

વડોદરા કોલેજમાં—‘યુવાન વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ કરીને સાંથી વિશેષ માનસિક મંચમ અને શિસ્તપાલનની જરૂર છે.’

ગુજરાત કોલેજમાં—‘આજે વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાં જાય છે અને કેદીઓ કેદખાનામાં જાય છે તે બંને સરખા છે. બંને લાંબી મુદતની સજા પછી બહાર આવે છે ત્યારે જીવનમાં ઉપયોગી એવું કંઈ જ શીખીને આવતા નથી.’

x x x

મહાત્માજીની એક વખતની અમેરિકન શિષ્યા શ્રીમતી નીલનાગિણીદેવીએ તાજેતરમાં ‘માય રોડ ટુ ઇન્ડિયા’ નામે પુસ્તકમાં હિંદની પોતાની અનુભવકથા આલેખી છે. તેમાં તે જણાવે છે—

‘ગંધીજી સમા કદરૂપા માનવી તો મેં મારા જીવનમાં પણ નથી નિહાળ્યા...ને બોક્ષતી વખતે તો તે બિરૂટા વિશેષ કદરૂપા જણાય છે...’ હું ‘દોમિયોની શોધમાં જઈ છું’ એવો પત્ર લખી, તે ખડમાં મૂકી, હું તરત જ અગ્રાશીનાં પગથિયાં બિતરી ગઈ...તેઓ મને ગાંડી કહે તેની મને પરવા નહોતી...મેં કાઢીને કહ્યું ન હોય કોઈ માની શકે એમ નહોતું કે મેં પ્રેમપૂર્ણ માટે નહિ, પણ વી કૃષ્ણને ભજવાને આશ્રમ છોડ્યો હતો. મેં ધણા જીવનખેલ જેલ્યા હતી; પતિતા ગણાયા સામે મને જરૂરકે વાંધા નહોતો. સૌન્દર્યની મનોકામના એ પાપ ગણાય તો જગતની વિશેષમાં વિશેષ પાપિણી હું હતી.’

‘ફાઈ’ નામદારી રીતુ’ ના છેલ્લા અંકમાં ‘ધી ન્યુ વર્લ્ડ ઓર્ડર’ નામની લેખ-
માળામાં નામાંકિત સાહિત્યકાર એચ. જી. વેલ્સે જણાવે છે:—

‘યુગવારસ’ નું ખિસ્સા ધારતો માનવી આજે તો માદક પાનની અસરથી ક્ષયના
માર્ગે દોડતો નીતિહીન ભૂટારો બન્યો છે.....તાજેતરની રશિયન હીઝબલ એ તો મંદરા-
ણાત્મક અગમચેતી છે.....અદ્ય માનવોના હાથમાં ફસાઈ પડીને નીતિયાત્રી ને કીકું
બનેલું સ્થિતિ રાજ્યતંત્ર સૈકાઓની આર્થિક શાનદુષ્ટતાથી અનૈતિક ખેરાતો વેરીને અદ્ય
સમયની સામાજિક ઉત્ક્રાન્તિ મેળવી શક્યું છે. તે મનુરૂપણના આગેવાનોને એ હંમર
પાઉન્ડના વર્ષાસને ખરીદી લઈ શકે છે. નાઝી કે ફેસીસ્ટોનાં કૃત્યો કે ગુણો વિશે આપણે
ગમે તે માનીએ, તેમના નાથદોની મૂર્ખતા કે લોખંડી શાસન પ્રત્યે આપણે ગમે તેવો
અણુગમો ધરાવીએ તો પણ એટલું તો કબજેલું જ પડશે કે તેઓ સંયુક્ત ધોરણે પ્રાંતો
જીવનવિકાસ રચવા મથે છે, અને એટલા પ્રમાણમાં તેઓ સ્થિતનના રાજકર્તા વર્ગ કરતાં
વધારે આગળ છે. સ્થિતિ રાહેનશાહતે તો પોતાની જગતને બધાં જ રાજ્યતંત્રોમાં ઓછામાં
ઓછી રચનાત્મક દાખવી છે.....પોલાંક સરમુખત્યારીનું રાજ્ય હતું અને લીંગ ગ્રોફ
નેશન્સની અવગણના કરીને તે લિયુઆનિયા પાસેથી ખૂંટવી લીધેલ વીત્તનાને, રશિયા પાસેથી
જીતેલ બિનપોલીસ પ્રદેશને અને જોકારલેવેકિયાની કપડપટ્ટી મળેલ કેટલાંક ટુકડાને કબજામાં
રાખી રહ્યું હતું. ૧૯૩૯ ના સપ્ટે. ની અઘરામણ પહેલાં, થોડા જ સમયને માટે, તે કેવળ
બંધારણ ગણતરીએ, લોકશાસનવાદી બનેલું-જવારે મી. ચેમ્બર્લેઈને ઝોના કારણે સ્થિતિ
રાહેનશાહતને ખર્ચાળ અને નેપમી સુદમાં હાસેલી મૂકી...! આપણા યુગમાં ‘શાંતિ’ એ
મૂર્ખતાભર્યું આત્મઅભિનંદન એ સ્થિતિ રાજદારી અથણીઓનો મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત છે. ને
તે તે નૈસર્ગિક લાલસા છે જે સાડીમાં દરેક માણસના હૃદય પર કાળુ જમાવી બેસે છે...
યુરોપની એકતા કરતાં જગતવ્યાપી સમાન ને સંયુક્ત રાજ્ય માટે મથવું એ વધારે મુંદર છે.’

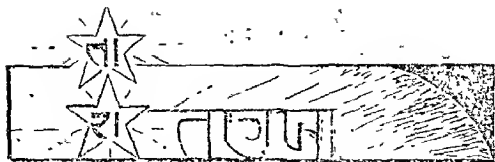
પત્રકારોને વિનંતિ—

‘સુવાસ’ માં પ્રગટ થતા કેટલાક લેખો કેટલાંક પત્રોમાં પુનર્મુદ્રિત થાય છે. તેમાં
કોઈક વખતે નીચે ‘સુવાસ’ સ્વયંવામાં આવે છે, કેટલીક વખતે કેવળ લેખકનું નામ
મુકાબ છે જે ઘણી વખત તો કંઈ પણ સ્વયન વિના આવે લેખ કે લેખનો મોટો ભાગ
ઉતારી લેવાય છે.

જ્ઞાન એ ગંગા છે. તેનો લાભ જેમ જેમ વધુ માણસોને મળે તેમ તેમ અમે આનંદ
પામીએ છીએ. જ્ઞાનનો ઇમારો અમને પસંદ પણ નથી. એટલે ‘સુવાસ’ ના લેખો અન્યત્ર
પ્રગટ થાય એ સામે અમને જરીકે વિરોધ ન દોર્ષ શકે. પણ એ લેખો મેળવવામાં કે
તૈયાર કરાવવામાં ‘સુવાસ’ કાર્યાલયને તન, મન અને ધન ત્રણેનો ભોગ આપવો પડે છે.
પરિણામે એ લેખો ગોચ સ્વયન વિના જ જીર્ણ પત્રોમાં પોતાના તરીકે ઉઠાવી લેવાય એ
ભોગ આપનારના ઉપહાસ સમાન થઈ પડે છે. આ કારણે અમે એટલું જાહેર કરું
જરૂરી માનીએ છીએ કે—

‘સુવાસ’ માં પ્રગટ થતા લેખોનો લાભ ગમે તે પત્ર લઈ શકે. પણ એવા લેખની
નીચે દવેથી લેખકનું નામ ને ‘સુવાસ’ ના ક્યા અંકમાંથી તે લેવાયો છે એટલું સ્વયન
અનિવાર્ય લેખકનું જોઈએ.

અમારી આ વિનંતિ પ્રત્યે પ્રત્યેક પત્રકારમંદુ પૂરતું લક્ષ આપે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

કલા-સાહિત્ય-નાશિકમાં 'ભગવાજંડા' શીત્ર સામે વિરોધ દર્શાવતાં મરાઠાઓએ તોફાન મચાવી ફાટી નાંખેલો પડો. અમદાવાદમાં રંગરંગનું કાર્યક્રમ દક્ષિણ-આફ્રિકામાં મહાત્મા ગાંધીના જીવનને લગતી ફીલ્મ બનરી રહી છે. એક સમયે માર્ચ ૫૦૦૦૦ પાઉન્ડની આવક ધરાવનાર, સીનેમા-સૃષ્ટિના નાભાક્તિ નટ હજારા ફેંબેકમનું અવસાન. સીનેમા સ્ટારોની દિનપ્રતિદિન વધતી જતી પૂજા, 'પુષ્કર'ના નટોને અમદાવાદની પ્રજા અને પત્નોએ આપેલું બેનમૂન સન્માન. કરાચીમાં કોલેજિયલોએ દેશી લીલા દેમાઇની પગવણી: [એ પણ વર્તમાન સ્ત્રી-સન્માનનો એક પ્રકાર છે] મીરકા પ્રોડક્શને પોતાનાં બે આગામી ચિત્રો માટે ચાન્તા આપેને રૂ. ૭૫૦૦૦માં રોકી છે હોલીવુડ દ્વારા દિલ-વિરોધી ફીલ્મો નહિ હિતાર. મુંબઈના મસ્કાર-મંમેયનમાં બોલતાં શ્રી હરીન્દ્રનાથ મટોપાધ્યાય કવિતાને દેશકાળથી સાપેક્ષ લેખી તેનું હાર્દ ગમગમે છે. લખનૌમાં અખિલ દિલ કેળવણી-પરિપક્વના પ્રમુખસ્થા-નેથી સર રાધાકૃષ્ણ ગાજકાગ્લુ કરતા કેળવણીની કિંમત વધારે આકે છે: [શુધામ પ્રજાઓ કોઈ પણ વસ્તુની કિંમત વિશેષ આકે રાકે છે- સૌર્ય, માદગ અને રાજકારણ બાદ કરીને.] ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ શ્રી મોરારજી દેસાઈના પ્રમુખપદે ને વડોદરા-કોલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ દ્વિ શ્રી. ન્દાનાલાલના પ્રમુખપદે સ્નેહ-મંગેલનો ઝગમે છે. નવચેતન મામિડના લાભાર્થે પ્રકાશ પીકચર્સ એક દિવસ માટે પોતાની 'મંશાર લીલા' નામે ફીલ્મ ધીરી ને કલકત્તાના ચિયેટરમાં જતાવાતાં 'નવચેતન' ૧૦૦૧ કમાયું. ગામનગરના જૈન બાલમંદિરમાં બાલમાહિત્યનું પ્રદર્શન. મદ્રાસમાં હિંદી વિજ્ઞાન-પરિપક્વના પ્રમુખપદેથી દિ. બ. રંગનાથ કહે છે: "સરકાર ને મંરકૃતિ એક નથી." વીલેપાર્લે સાહિત્યમલા સમક્ષ શ્રી. અંબાલાલ ભુવાખોરામ જાનીએ 'આત્મીન કવિતાને મુકાબલે અર્વાચીન કવિતાની' અ-લોક પ્રિયતા' પર કરેલું વિવેચન. વડોદરામાં સહવિચારીણી સભા તરફથી જાગવાણ વક્તવ્યોત્તેજક હરિદ્વાર્જના કાર્યક્રમમાં સુવરાજ અને રાજક-ન્યા પણ પોતાનો ફાળો નોધાવે છે. કરાચીમાં ૫૦૦ રૂપસુંદરીઓ વચ્ચે રૂપની રૂપધા; તેમાં મીસ સુલીગન નામની સત્તર વર્ષની કન્યાને ૧૯૪૦ની સર્વશ્રેષ્ઠ રૂપસુંદરી તરીકે મળેલી પસંદગી ઈલી હેલન જાન નામની ૨૮ વર્ષની કન્યા સાથે હીટલરનો વિકસતો પ્રેમ. હજારાના કેન્ટ પરગણામાંથી પુરપો પુદે જતાં હમમનનું કામ પણ સ્ત્રીઓ સંભાળવા માંડી છે: [ત્યા લાવનિયમન થયુ તો પ્રજા પણ એનો વિરોધ કરશે.] લકી નામે પુત્તક પ્રગટ કરવા માટે અમદાવાદની કિશોર-પ્રીન્ટરી પાસે મંગાવલ 'સા. ૧૫૦૦ની જામીનગીરી: [પણ આમ કરીને સરકારે પુસ્તકના નામને તો માર્ચ જ બનાવ્યું છે.] એક બાલુએ કોશર-પાકક મડળી અને બીજા બાલુએ ખમરદાર મંગળી વચ્ચે વિકસતું વાગ્યુદ્ધ. કિંમતી, ઝીણાં ને રેશમી વસ્ત્રોની ખરીદી અંગેના કડક નિયમનું

સામે સત્યાગ્રહ તરીકે વિધેનાની ડટલોક મુંદરીઓએ નક્કી કરવાનું પસંદ કર્યું છે. શ્રી. સવાજી સ્મારક ફંડમાં સર હોમી મહેતાએ રૂ.૦૦૦૦ ને સર મૃણ્મયાચારીએ રૂ. ૬૦૦૦ લખ્યા છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ પર કાપ મૂકવાની વિચારેલી યોજના: [પ્રાન્નિક ભાષાઓએ મરતું જ નેત્રએ એ દિદતું સર્વસામાન્ય સૂત્ર ગોખવામાં યુનિવર્સિટીએ પણ પોતાનો ફાળો નોંધાવવોજ બેઠ્યો.] સિંધ-કોલેજની એક કન્યા સાથે પ્રોફેસરે કરેલાં દ્વિતીય લગ્ન : [અભિનંદન] સત્કૃત્ય પર્વત ઉપર આવેલા કિસ્સાની નજીક રામચોળની બારીવાળા ગાળામાં એક મોટી ચુકા હાથે લાગી છે. સત્કૃત્ય પર્વતની તલેટીમાં એક નવું જોનનગર વસાવવાને કેટલાક જોન શ્રીમંતો યોજના ધડી રહ્યા છે. ટીપુ સુલતાનની નરસાર દિદ પાછી ફરે છે: [કારણ કે એનો વાપરનાર હવે દિદમાં કાઢી નથી.]

સ્વદેશ—દિદી પંજીર લઘુમતિઓની હાલને આગળ ધરી દિદના સ્વરાજ્યની વાતને નકારે છે: દિદ પંધારેલા મેથિરા મહેમાન સર રટોઈ કીમ્સ કહે છે: 'કામવાદનું જીંદુ જીતેલું એર દિદને નુકસાન કરે છે': [ઉતારેલું સંબંધ વધારે બંધબેસતો બનતો.] પ્રો: હેરાલ્ડ હાર્ડી વગેરે દિદને સ્વરાજ્ય આપવાની વાતને ટોકા આપે છે: [ઇંગ્લાંડના એકેએક માનવીનો દિદને સ્વરાજ્ય આપવાની બાબતમાં ટોકાજ છે—જ્યાંસુધી એ સ્વરાજ્ય આપવાની સત્તા એના હાથમાં સુપ્રત ન થાય ત્યાંસુધી.] નામદાર વાઈસરોય મુંબઈમાં શ્રી. મુનશીને કાંતવાની સલાહ આપે છે. મુંબઈના ના. ગવર્નર જાલગૃહની સ્થાપના માટે શ્રી. મુનશીને ધન્યવાદ આપે છે. સંપુક્ત પ્રાન્તમાં અમેરિકન મીશનરીએ રાજદારી ચળવેલમાં લાગ લેતાં તેના ઉપરીઓએ તેને અમેરિકા પાછો બોલાવી લીધો છે: [અમેરિકાએ દિદમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવવાનો છે, સ્થિતને સત્તા ચલાવવાની છે—કામની એ મુંદર મહેત્વશીમાં [લગીરી નજ ચત્રાતી લેવાય.] કલકત્તામાં દિદુ મહારાજાનું અધિવેશન; પ્રમુખપદેથી રેરંટર સાવરકર દિદુરની ગર્જના કરે છે; દિદુરનું સ્થાપવાનો ઠરાવ; જગતજરમાં એક ન સ્વતંત્ર દિદુ પ્રદેશને પાળના મહારાજાને એ અધિવેશન માનપત્ર આપે છે. કલકત્તામાં પાંચમીએ મુસ્લીમ લીગ અને મહાગળા બંનેનો વિરોધ પોકારે છે: [દિદમાં કોણ તો વિરોધ નથી કરતું?] પાંચમી અખિલ દિદ મુસ્લીમ શિક્ષણ-પરિષદ. અરહાબાદમાં ડા. પ્રાંતપેના પ્રમુખપદે વિનિત મહામંડળનો બેઠક; જોધપુરમાં અખિલ દિદ આયુર્વેદિક પરિષદ. કાટચક નગરમાં ખડાપતા પરિષદ; અરહાબાદમાં દિદ આર્થિક પરિષદ; લાહોરમાં રાજકીય વિજ્ઞાન પરિષદ; વડોદરામાં સ્ત્રી-મંડળની વાર્ષિક બેઠક; લાહોરમાં મહિલા-પરિષદ: [આટ આટલી પરિષદો પણ ઇંગ્લાંડને બીતી નથી ઉપમ્મંત્રી શકતી.] નાગપુરમાં અખિલ દિદ ક્રિશ્ચિયન પરિષદે સ્થિતને મિત્રશરતી અને સંપૂર્ણ મહદ આપવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે: [આનું નામ ધર્મજાન્યવતા.] દિદીમાં શ્રી. સુભાષ બોઝેનો પ્રમુખપદે જોલ ઇન્ડિયા સ્ટુડન્ટ્સ ફેરેશનની પાંચમી બેઠક. શ્રી. સુભાષબોઝે રેડિયોથી સ્વરાજ્ય એ હથેલીનો ચાંદ લાગે છે. સર મોરિસ ગ્રાયર, શ્રી સુભાષબોઝ, અને મુસ્લિમલગીમંત્રી જનાબ નવાજ મહા લોકપ્રતિનિધિ-સભાની સફળતા સંબંધમાં બીતી હાખરે છે. માહસોરના દિવાન સર મીરજા ઇસ્માઈલ ખાદીને કામી એકવળા મૂળ તરીકે વર્ણવે છે. મુસ્લીમ ફેજવણી-મંડળે નામંજુર ફેરેલી વંધગિજના. થીમતી વિનયોવંદગી પંડિત અમદાવાદની મુલાકાતે. દરબેસમીત અને શેર અફઘાન એ જગેવિખ્યાત મદતો વચ્ચે અમદાવાદમાં બેલાવલો કુસ્તીજંગ દિદ અને

સીલોન વચ્ચે જગડતો. સંગ્રહ. મુજબમાં તેજમંદીનાં વેપાર પર મુકાયેલો પ્રતિજ્ઞ. દિંદમાં ઠેર ઠેર મોંઘવારી ને લૂંટફાટ. જળસપ્તમાં હુલ્લડ ને ગોળીબાર મુમઘમાં ખાધાખોરાંટીની વસ્તુઓનું ભાપનિયમન; તેની સફળતા : માટે મરકાર ૧૪૦૦૦૦ મંબુર કરે છે મક્કર હુલ્લડમાં ૭૦૦ની ધરપકડ. મદ્રામ ખાદીપ્રદર્શનમાં અને નાગપુરમાં લાગેલી ભયંકર આગ. સિંધના વડાપ્રધાન-જનાય અલ્લાહખાન, સિંધનાં ગામડાંઓમાં મરકાર - દિંદુઓને નક્ષણ આપવાને અમમથ છે એમ કહી, દિંદુઓને ગામડાં છોડી દેવાની મનાદ આપે છે: [મુજબના કોષ્ટક દિંદુ પ્રધાનેને હિન્દુ ગામડાંઓમાં વગતા મુમેક્કમાનેને એવી મલાદ આપવી પડી હોત તો ?] સરદદમાં અશાનિ, દેરખ, હુલ્લડ ને લૂંટફાટ. અર્મદાવાદ અને સાંચુદની પ્રેમમાં, મુજબના ગવર્નરે સાબું નજીક મોઝેલી શિકારશીયા શામે પ્રમી નીકળેલો. ગેય: ગવર્નરે એ રોપને કે વિરોધને અવગણીને ચલાવેલી શિકાર-મહેક્કગાદિ: (આનુંગ નામ પિટનનો લોકશામનવાદને !) મથુરાનું કસાર્ખખાનું બધ કરવામાં આવ્યું છે. મથિપુરમાં સિપાઈઓએ સ્ત્રીઓ પર ચલાવેલી ગર્ઈફલ: (એ પણ જવાહુરીને એક પ્રકાર છે.) કત્તતામાં ઈજનેર હિંમનેલાલનું, લાહોરમાં રાયખલાદુર જેલીગમ ધાવનું. પેશાવરમાં એક શીખ આગેવાનનું, રણતમાં એક ગવેરીનું ને મુમઘમાં એક હોટલ-માલિકનું ખૂન : [દિંદમાં આ શહેર એવાં છે કે જ્યાંની પોલીસ વિશેષ ચચગક ગખાય છે] વળામાં એજન્સીનો દારબાર રથપાયા પછી ઉપરાઉપરી ખૂનો. તૂટી ગયેલી ત્રાવણકોર એકના માછ અધિકારીઓને સંખત સંજળો. રામદુર્ગના હુલ્લડકેસના બાર આરોપીઓને મોતની મર્ગ, ને પંજને સખત સમજો. મદ્રામ નજીક એક હોડી ઉધી વળતાં ૪૦ ખલારીઓ તણાઇ ગયા. લાંલા સ્થામ-લાલનું અવમાન. બંગાળના નાણામત્રી શ્રી. નલીનીરજન મગકારનું રાણતામું અને મહાત્માજીનાં એમને અલિનદન. જનાય ઝીણાની પ્રત્યાધાની વલણ મામે દિંદમરમાં પ્રગટી નીકળેલો રાય. બંગાળના પ્રધાનમંડળે મુમક્કમાનો માટે અમુક જગ્યાઓ અનામત રાખી પણ એટલા મુમક્કમાનો પરીક્ષામાં પસાર ન થતાં એ પ્રધાનમંડળ પક્ષીક સર્વોમ કરીશનને પૂછે છે: "પરીક્ષામાં મુસલમાનોને નાપાસ કર્યા જ કેમ ?" મી. ઝીણા માથે મગચન ચંચાવવાને સર સિફદર મુજબની મુક્કાકર્તે મુમક્કમાનોના યોડાક વર્ગે ઊમ્મવેલો જનાય ઝીણાનો મુક્તિદિન; અવીગેટ મુનિવર્મિ-ટીએ પણ એમાં નોધાંવેલો પોતાનો ફાળો. સર ગિફદર કહે છે ' સિટ્ટને દિંદીઓ સ્વનંત્ર પ્રજા તરીકે મદદ કરી રહે છે ' [દિંદ સ્વતંત્ર છે એવી મક્કા મોષ કરનાર મંરે સિફદરને આવંતા, વર્ધનું નોએલ પ્રાઇઝ અંપાતુ ઘટે.] મુસ્લીમ લીગના સિંધ વિભાગના એક આગેવાને ખાલકર્તે નાણા ઉચાપત કર્યા છે: [એવી મુસ્લીમ લીગની કીર્તિને કસંક લાગવાનો ભય ધણોજ ઓઠો છે.] એમને રટીમ નેતીગેશન કપની ને મિધિયા કપનીનું નોંધાણ. તા. ૨૬ મી. જન-મુઆરીએ ઊજવાનાર રજાતમદિન અને તે અંજે ઘડાયેલ ખાદી અને અદિસાને પ્રાધાન્ય આપનારી નવી પ્રતિષ્ઠા: જગાળ પ્રાન્તિક સમિતિ અને મદામજાની મધ્યરથ કારોગરી વચ્ચે વધતી કડપાસ. પ્રાન્તિક મમિનિશ્રી સુખાપમાણુને દસ દનર રૂપિયા સોપે છે. હિદ-પ્રવાસે નીકળેલા ના. વાર્મમદેય નાગપુર પાસે અમ્યપ્રમળની મુક્કાકાત લે છે: [પ્રજા પર પ્રભાવ જમાવવાના પણ અનેક પ્રકાર હોય છે.] મુજબમાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની લાલચ આપતા તેમજે દિંદના પ્રજાજીવ અમ્મન્ટીઓ પાસે કરેલી સદકારની માગણી: [દયેલીમાં ચાંદ જતાવવાની રીતો દિંદમાં દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ માધી ગ્હી છે.] જુવાનાઈ-વાઈસરાય મુક્કાકાન. ના. વાઈમદેય વડોદરામાં.

પરદેશ—શી-લેન્ડ-રશિયા યુદ્ધ પ્રત્યે વહેલી જંગતની આંખો. એ યુદ્ધમાં રશિયાની ધાર્મિક કરતાં વિશેષ ખુબારી. ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, સ્વીડન, અમેરિકા વગેરે ફો-લેન્ડને બનતી મદદ કરી રહ્યા છે. [પારકે આંગળે લડી લેવાની નીતિ યુરોપનાં વહાલી રાજ્યોને ક્રીક ફાવી ગયું છે.] ઇટલી ફો-લેન્ડને મદદ કરવા જતાં, જર્મની તેને અટકાવે છે. ઇટલી અને હંગેરી વચ્ચે આફઝન-રશ્શીયના કરારે સ્થિતિના યુદ્ધમંત્રી હોર બેલીસા અને માહિતીખાતાના પ્રધાન લોડ મેકમીકનેઃ આપેલ રાજીનામો. નવાં યુદ્ધમંત્રી તરીકે મી. એલીસર રેન્લી. તે માહિતીખાતાના પ્રધાન તરીકે મર બ્લેન રીય નીમાયા છે. ફ્રાન્સની એક જગ્યા થયેલું રમખાણ. સ્થિતિ લોકેરી ભરતીમાં યુવાનોની ઉંમર ૨૮થી ઘટાડી ૧૯ની બનાવી છે. આ નિયમથી વીસ લાખ નવાં એથેન યુવાનો યુદ્ધમાં ખેંચાઈ આવશે. શેવ સ્વિટ્ઝર સ્ટીમરો ડુનાયયા પછી ધવાઇને જર્મન પેકેટ લાગતે બારકુસ 'માફ રપી' ઓમ્બોગ આપ છે. ૩૨૫૮૧ ટનની જર્મન સ્ટીમર કાલગ્રા ફયુ દુરમનોથી ઘેરાતો રેવિઝક જળસમાધિ લે છે. સ્થિતિનાં શેલેન્ડ ટાપુઓ પર જર્મન વિમાનોએ ચક્રાવેલ જોખમો. જર્મન નિકાસને અટકાવવાનાં સ્થિતિનાં પગલાંની અવગણના કરી જપતાત્ર સ્ટીમરો જર્મન માસ જાંચકી બન્ય છે. સોવિયેટ અને જપાન વચ્ચે સમાધાની. જપાનીઝ પ્રધાનમંત્રી રાજીનામું. ચીન-જપાન યુદ્ધમાં જપાનીઝ દુકડીઓની વિશેષ ખુબારી. એસ આફ-વિંસર ફેન્સ એબુલન્સ દુકડીમાં જોડાય છે. [હવે એ દુકડીનાં સભ્યોની સંખ્યા વધી જવાની.] ઇટલીનાં રાજગણી મોપની સુઝાકને પ્રમુખ રૂબેલ્ટ, ફી-લેન્ડને ના. પોપનાં શાંતિ મારેના પ્રયાસો. ફ્રાન્સવાસમાં જનરલ હર્ટજોગનો પક્ષ એશિયાવાસીઓ સોમેના કાવદાને વધુ ડક બનાવવો. મથે છે. ગોરી પ્રમ્ત અંદરેઅંદર ગમે તેમ આંધડે પણ જંગતનો ઇન્દ્રો શ્વેરે ગોરી પ્રમ્તને જ સોંપે છે એ જાગતમાં તો તેમના પુત્ર્ય તપ્તભાર પણ મતરે છે. [પી.] જનરલ રમ્પ્સ ફેલે છે કે દક્ષિણ-આફ્રિકા જર્મનીને હસ્તેક જશે તો તે યુલીમ્બે નશે. [અધપર્ણ્ય ગોરાઓ શિવાયની બીજી કષ કમ પ્રમ્તને માટે એ પ્રદેશ સ્વતંત્ર છે તે પણ મથે સાથે જ જણાવવું જોઈતું હતું.] ટુર્કિસ્તાનમાં લાંબકર ધરતીકંપ ને. જળપ્રચલન ૬૦૦૦૦ લગભગ માનવોની ખુબારી. ૧૯૪૦માં ફ્રાન્સ યુદ્ધ પાછળે ૨૫૦ અબજ ફ્રાન્ક ખર્ચે. ૧૯૪૦-૪૧ ના બળેટમાં અમેરિકન પ્રમુખે રાષ્ટ્રિય ગંરજણ એકે મુદ્દો, એક અબજ, એશી કરોડ ડોલરની માગણી. લોકરી નૌકાપ્રાધકામને વધારવાનો અમેરિકનો ઇરાદો. તે માટે એક અબજ નોડ કરોડ ડોલરનો માગણી. [આંકડો નવાણું ટકા લાગ યુદ્ધ એક ન ખુર્ચી.] ત્યાંમુધી તાંડે ચડેલી પ્રમ્તજોતો ઉન્નાદ જોલવાયો પણ અંશભવિત છે.] ફ્રાન્સ-સ્થિતિ આવતા વર્ષમાં અમેરિકા પામેથી લગતો વિમાનો ખરીદશે. સ્થિતિને ૨૦૦ મોડેખરો અને ફ્રાન્સે ડગલ એન્ડ્રનના ૧૭૦ મોડેખરો જોડે નોંધાંધી દીધો છે. [ત્યાંદે આ-ઓમ્બુક ઉપયોગમાં આવશે ત્યારે જ જંગત વિજ્ઞાનની ખરી લીધાં મુશ્કેલી.] લોટલર-યુરોપિની પરકરને નવાં વર્ષનાં અભિનંદન પાડે છે. અમેરિકાએ જર્મન-સ્થિતિના નકલેના બંગ સામે નોંધાવેલો વિરોધ. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં જર્મની જતાં વહાણો. સ્વિટ્ઝર-અંદરોએ લઈ જવામાં આવે કે તેમની ટપાત્ર તપાસવામાં આવે તે સામે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની મરકારે વિરોધ નોંધાવ્યો છે. અમેરિકામાં આંતરવિમ્લના બજારના પ્રમુખાસનવાદને ઉમેરી નાંખી સરખુસતારીવાદ પ્રગટાવવાની બદાર આવવી સુખ વિગતો. [જર્મન-પ્રમુખાસનવાદથી માફી તો નથી ગયું ને.]

सुधासु

म्यड १०

१२-२०

भा.स. १८८५
कलकत्ता १८८०

१५ १

नितिलाव त्रिभुवननाथ गार्ह

અનુક્રમણિકા

પૃ. નં	માધ : ૧૯૮૬	અંક ૧૦
૧	શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ	૪૪૩
૨	માનવ-મંત્રીસે [કાવ્ય]	૪૪૫
૩	આપઘાત મારે માનવજાતિની તૈયારી - ..	૪૪૬
૪	લીલા [વાર્તા]	૪૫૦
૫	વટપદ [વડોદરા]ના ઐતિહાસિક દિલ્લેખો	૪૫૬
૬	મોઢ જાતિનું મૂળવતન- મોહનજો રંગે	૪૬૩
૭	અક્ષરજ્ઞાન અને સાહિત્યસર્જન... ..	૪૬૮
૮	ધરતીકંપ [કાવ્ય]	૪૭૧
૯	મારો પ્રેમી [વાર્તા]	૪૭૨
૧૦	નાણું... ..	૪૭૭
૧૧	ગોડીચિપ્ક રમતગમતો	૪૮૧
૧૨	વસન્તે વધામણાં [કાવ્ય]	૪૮૩
૧૩	શુવન શરણ	૪૮૪
૧૪	ગાયત્રી	૪૮૫
૧૫	અન્ધ પરિચય... ..	૪૮૭
૧૬	તારા-તણખા	૪૮૯

લવાજમ

અંકો અને ભેટના દપાલખર્ચ સાથે--

લિટ-—

ખર્ચા—

પરદેશ—

૩-૪-૦

૩-૮-૦

ગિર્લિંગ

જાહેર-ખખરના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં ૩	દોઢ ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં ૪	ખમણો ભાવ
૨ ..	૨૭	૧૪	૫	એક કપડો	ઉપર પ્રમાણે
૩ ..	૧૬	૮	૩	બે કવર	૨૫૬ વધારે

જાહેર-ખખર ફેરવામણી દરેક વખતના ૧૨૨% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રણ અને પ્રકાશનસ્થાન : અસિદ્ધ મુદ્રણાલય, રાણપર, અમદાવાદ.

નિયમો

‘સુવાસ’ હવે પછી દર અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થશે.

‘સુવાસ’ના નવા કે જૂના ગ્રાહકો વી. પી. ની રાહ જોવાને બદલે પોતાનાં નવાં કે બાકી રહેતાં લવાજમો મનીઓર્ડરથી મોકલાવી આપે એ વધુ હિતાવસ છે.

ગમે તે મહિનીથી ‘સુવાસ’ના ગ્રાહક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’માં સ્થાન મેળવવા ઇચ્છતા લેખકો માટે—

દરેક વિષયના લેખને આ માસિકમાં સ્થાન અપાશે પણ તેમાં તલસ્પર્શતા, ભાષાશુદ્ધિ અને કલા એ અનિવાર્ય અંગો છે. અભ્યાસપૂર્ણ, છતાં સર્વશ્રદ્ધા, સુવાચ્ય ને સરળ લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે. જોડણી સંબંધમાં વિદ્યાપીઠના કૌશલને અનુમરણું.

સ્વીકાર્ય લેખોની દરેક દિવસમાં પહોંચ અપાશે. બાકીના લેખો, સાથે ટપાલગણ્ય મોકલાવેલ હશે તો, તે જ સુદતમાં પાછા મોકલાશે.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જે પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તો, પાનાદીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાશે. આવો પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખકે ‘સુવાસ’ના ‘લેખકમેડળ’માં જોડાણું જરૂરી છે. [‘લેખકમેડળ’ની યોજના માટે જુઓ ‘સુવાસ’ અંક-૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧.]

દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલો ને ‘સુવાસ’ના ચાલુ અંકો મોકલાય છે.

‘સુવાસ’ને એક યા બીજી રીતે સહાયક બનવા ઇચ્છતા ‘મિત્રમેડળ’ કે ‘વાચકમેડળ’ના સભ્યોને ‘સુવાસ’ વિના લવાજમે આપવામાં આવે છે અથવા આકર્ષક ઇતિહાસ અપાય છે. [જોને યોજનાઓ માટે જુઓ ‘સુવાસ’ અંક-૧૮, ૧૯; ૨૦, ૨૧.]

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા કોઈ પણ લેખ કે લેખના અસુક લાગને પુનઃપ્રિંટ કરનાર સામયિકના સંચાલકે ઓજન્યનિર્દેશ કરવો જરૂરી છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’નાં ગ્રાહક બનનારને ‘સુવાસ’ એક વર્ષ માટે અર્ધી કિંમતે ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજના મળી રૂ. ૧-૧૨-૦માં આપવામાં આવશે.

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૭

વરસ

થી

પ્રગટ

થાય

છે

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી :
સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં
અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ
મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા એ
તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

બાળક

અવશ્ય હોયું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાળક
વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :

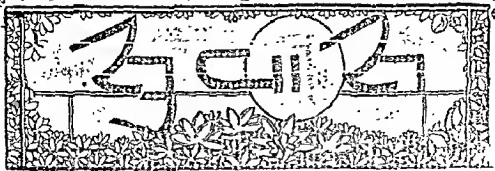
‘નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

આંખના દાકતર બાલુ ત્યારે ચશ્માનો નખર કાઢી આપશે

પણ પછી તમે શું કરશો ?

- (૧) પેપર, ફલીન્ટ, કાલિન ક્રીસ્ટલ કુકમ, બ્યુ. ગ્લોસ, એન્ટીફીન, કલોરોફોસ, ફ્યુઝલ, ઓબર, પુંકટાલ, ઉરો, ઉમ્પાવ, કુક્રામંટ, પીટ્રેડમ, કયો ફાવદાકારક ?
- (૨) ઓવલ, રાઉન્ડ, ૩૬, ૪૦, ૪૨ પેન્ડાસ (લોંગ, નીચર) કુલચ્યુ, ઓક્ટોગોનલ, હેક્ઝાગોનલમાં કયો પર્મંદ કરવા યોગ્ય ?
- (૩) ફ્લેટ, પેરીસ્કોપીક, ટોરીક, સીલીન્ડર, સ્ફેરીકલ, સ્ફેરોગીલીન્ડર, ગ્રાઇફોકસ, સ્પીટ, મુન, ક્વૅડ (અપર કે લોઅર) સીમેન્ટેડ, કોપ્પર, કુકો, એટ્યમોટ ઈન્ડમાં કયો સમગ્રવાલો ? આ બધું જાણવું હોય અને ચશ્મા ખરીદનાં હેતુવાદવાની બીડમાંથી બચી જવું હોય તો

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકાયા ।

નેત્રમુન્મોહિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૨ ભું]

વિ. સં. ૧૯૯૬ : માધ

[અંક ૧૦

શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ

“ મને ખ્યાલો. મારું હૃદય નીરસ બની રહ્યું છે. શાળા-કોલેજોમાં મેં વર્ષો વીતાવ્યાં છે. તેજસ્વી બુદ્ધિમાન તરીકે પ્રખ્યાત મને સન્માન છે. પણ મારે શ્રદ્ધાનું તેજ નોંધાયું છે. સાચું કે ખોટું પણ મને કંઈક એવું તત્ત્વ ખતાવે જેની યોગ્યથોગ્યતા વિચારવાનો મારી બુદ્ધિને હક્ક ન હોય; જેની પાછળ હું સંતુષ્ટ ને અપ્રીત્ય હૃદયે જીવનનું સર્વસ્વ ધરી દઉં.”

ત્રણેક વર્ષે પરંપરાગત શ્રદ્ધાના એક નામાંકિત નરે જાહેર વિનંતિપત્ર બહાર પાડેલું.

પુરાણોમાં એક કથા આવે છે.— એક પુરુષને પ્રભુનું નામ પણ ન ગમતું. કોઈક સાધુએ એને કહ્યું, ‘હીક, તું કોઈક એવી વ્યક્તિ તો શોધી કાઢ કે જેનાં તું હંમેશાં અચૂક દર્શન કરે.’ પુરુષે સામે વામણ લડતા કુંભારને જોઈ ગમતમાં કહ્યું, “આ મારો પ્રભુ. હું એનાં હંમેશાં દર્શન કરીશ.” “સારું. વચન પાળજે”—કહી સાધુ ચાલ્યા ગયા. પુરુષ વચનથી બંધાઈ હંમેશાં કુંભારનાં દર્શન કરવા લાગ્યો. પણ એ ક્રિયાએ એનામાં શ્રદ્ધાનું બળ ખીલ્યું. અને એ બલે એ પુરુષને અધર્મ ને ઈશ્વર બંને અપાયાં.

જર્મનીમાં એકતાનો અભાવ જોઈ પ્રોન્સ બીરમાર્કેને કોઈક પૂછ્યું, “જર્મનીની રીતિ આવી કેમ છે ?”

“કારણ કે જર્મનીમાં બે વ્યક્તિઓ પણ એવી નહિ મળે કે જેમનાં અભિપ્રાય મળતા આવે.” પ્રોન્સે વ્યથિત અંતરે ઉત્તર દીધો.

“એનું કારણ ?”

“કારણ શ્રદ્ધાનો અભાવ.”—ને એ પછી બીરમાર્કે જર્મન કેળવણીમાં શ્રદ્ધાનું બળ વધારતાં તત્ત્વો ઉમેર્યાં.

સ્વતંત્ર હિંદના નરવીરો સાચી કે ખોટી પણ વચનશ્રદ્ધા આગળ જીવનોની કશી

દિશ્વત ન ગણતા. સ્વતંત્ર જન્મેનીનો પ્રચારમંત્રી ડો. ગોખલસ કહે છે: "ચારિત્રના ધારતરમાં નારિકે જુદિનો વિકાસ નકતરરૂપ છે."

જુદિવાદની જગ્યામાં લપેટાની પ્રજ્ઞ આચળ આ શબ્દો કંઈક અસ્થાને છે. પણ પ્રજ્ઞજીવનને દોરવામાં અદા અને જુદિ જાને તરવોની અસર એટલી વ્યાપક હોય છે કે પ્રજ્ઞનો જોઈ જોરવાની ખીંકે એનાં લાક્ષણિક સ્વરૂપને સ્વજી કરતાં અટકવું એ પ્રજ્ઞનો વિશ્વાસધાન જાને છે.

અદા અંધ દેવી છે; જુદિ પાંગળી નારી છે. અદા દેવાને રૂપસું છે; જુદિ મગજને કસે છે. અદા સાચો કે ખોટો પણ સંતોષ ગ્રેરે છે; જુદિ શંકા પ્રગટાવે છે. અદા એક વ્યક્તિ કે એક જ તત્ત્વમાં અનેક જગ્યાને કેન્દ્રિત કરે છે; જુદિ એકાદ તત્ત્વને પણ અનેક જગ્યાએ ગળે છે. કેવળ અદા દુરુપયોગ જન્માવે છે; કેવળ જુદિ અસ્થિરતા પ્રેરે છે. અદા સાકરનો સ્વાદ માણતાં કોઈક પ્રસંગે એર પણ પી અપ; જુદિ એરથી ચેતે પણ એરની સતત શંકા એને સાકરનો સ્વાદજ ન માણવા દે.

પાંગળો આંધળાના ખસે ચડી માર્ગ દર્શાવે, આંધળો દોડે-ને એમ જન્મતની મંજીલ કુપાય. એકલો આંધળો ક્યાંક અચડામ્મ મરે, એકલો પાંગળો જામેજ ન થઈ. શંકે. અદા અને જુદિની પણ આ જ સ્થિતિ છે. આંધળા-પાંગળાના ધોરણે એને જો પરસ્પર ગૂંથી લેવામાં આવે તો પ્રજ્ઞ વિકાસ સાથે; કેવળ અંધતા કે કેવળ પાંગળાપંજાને જો પસંદગી આપવામાં આવે તો પ્રજ્ઞ કંતો અચડામ્મ મરે, કાં તો તે લીલીજ ન થઈ શકે.

અદાને આંખો નથી હોતી, જુદિને પણ નથી હોતા-આ વસ્તુસ્થિતિ એટલી અચળ જો સનાતન છે કે કોઈ પણ યુગ એને દજી ફેરવી નથી શક્યો. અદાજી સમાજનો નાપક કપડી નીવડે તો આખા સમાજને તે ખાઈમાં ધકેલી દેશે; જુદિવાદી સંમાજની જો ચિંતિ નહિ થાય. પણ અદાજી લક્ષ્યાધિપતિ નિઃસ્વાર્થ સેનમાં એટલું નાણું ખેંચે છે કે જુદિવાદી ક્રોટ્યાધિપતિ પણ નહિ ખચો શકે. અદાના બળે સ્ત્રી-પુરુષ ચારિત્ર ને વફાદારી જાગી શકે; જુદિવાદ જરૂર પડતાં વફાદારીને ઝુલામી પણ ઠેરવી શકે. અદાજી સેવક વિક્રના રક્ષણમાં ગાયું મૂકે, જુદિવાદી સેવક એક ધા ખાતાં પણ પોતાનીજ સંભામતી ચારશે. જગતના હનિદાસમાં અદાના કનૂતથી સામાન્ય પ્રજાજો પંજુ જો વિજયો વરી ગઈ છે એવા વિજયો ગમે તેવી ચલાન પ્રજાજો પણ જુદિવાદી લરકરથી નથી વરી શકા.

અદાજી જોતો નથી; માત્રે છે. જુદિમાન ચાલતો નથી, જોવાજ કરે છે. અદાજીને કોઈક કપડી પ્રજ્ઞ, વ્યક્તિ, વફાદારી કે ધર્મના નામે નાઈમાં પણ જોગી જઈ શકે; જુદિમાન પ્રજ્ઞ અને ધર્મતા મૂળમાં એટલો ઊંડો જીતરે કે એને અધુન જન્માકાર જંજાંધ, એ કોઈ પણ તત્ત્વની પાછળ ફનાગીરી ન અપવાતી શકે. અદાજીને આંખો જોવું જુદા જણાતો એ ફરીજો પરનજરે માડે; જુદિવાદી એવું જુદા નજરે ચંડાંજ એ આંખો છે કે કેમ એનો

શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ બન્ને તત્ત્વોનો સુમેળ એકજ વ્યક્તિમાં લગભગ અસંભવિત છે. યુગદૃષ્ટાઓ કે પુરુષવરો એ બંને તત્ત્વોના વધાર્થ સ્વરૂપને સમજી જીવનમાં એને વણી શકે છે. પણ જનસમાજ કે પ્રજાઓને તો એમાંથી એકનાજ પ્રાધાન્યે કેળવી શકાય છે.

પ્રજા-કેળવણીનો સિદ્ધાંત ધડતાં તેના નિર્માતાઓને એકજ વસ્તુ વિચારવાની હોય છે, - કે લાખો આંધળાઓ ને થોડાક પાંગળા સારા કે લાખો પાંગળા ને થોડાક આંધળા સારા. આંધળાની સંખ્યાને પસંદગી આપનાર નાવક પ્રજાને શ્રદ્ધાવાદના ધોરણે કેળવે છે, પાંગળાની સંખ્યાને પસંદગી આપનાર તેને બુદ્ધિવાદના ધોરણે કેળવે છે.

નરુવરો કે પ્રજાદિત-ચિતકો હંમેશાં શ્રદ્ધાવાદના ધોરણને વિશેષ પસંદગી આપના આવ્યા છે. તે પસંદગીની પાછળ તેમની વિચારશ્રેણી એ હોય છે કે લાખો આંધળાઓને દોરવણી આપવાને અમુક પાંગળાઓ પૂરતા છે. તેમ કર્યાથી આંધળાઓનો બોલો ઓછો બને; પાંગળાઓની સંખ્યા મર્યાદિત હોવાથી તેમની આંખોના પ્રકાશને વધારે સતેજ ને એકધારે કરી શકાય, તેમની દોરવણી વિશેષ પ્રમાણમાં પરસ્પરવિરોધી ન બને. પણ જ્યારે પ્રજાને અનેક વર્ગોમાં વહેંચી નાખવાની હોય છે ત્યારે ત્યાં બુદ્ધિવાદી કેળવણીને પ્રાધાન્ય અપાય છે. પાંગળાઓની સંખ્યા એટલી વધી જાય છે કે આંધળાઓ તેમના ભારને વહી શકતા નથી. અને પાંગળાઓ પોતે તો સસાહ અને દોરવણી આપના ઉપરાંત બીજા કંઈક કરી શકવાને અશક્ત હોય છે. પરિણામે પ્રજા ગમે તેવી પવિત્ર વસ્તુની પાછળ પણ સામુદાયિક બળ નથી અજમાવી શકતી.

માનવ-મંજીલો

રમણ વ્યાસ

(અનનિ)

આશાના અંધાર પિછોડે,
જીવન-દીપના ઝાંખા તેજે,
સમય-સરિતના વહેતા નીરે,
દોડી જતો ક્યાં ? - ૧

ભિંમિ આ ભિછળે છે રાત્રે;
ફર-ફરે કહી વાદળ-બોલો,
ભવ્ય મહા ઉડી કંઈપન-ભોલો,
વાંચુ જાવા ત્યાં ? - ૨

કુરિલ કાળની મહા ચક્કીમાં,
ક્ષણેકમાં પછડાતું પાછા,
કચહીં મુધી ચાતું જગ સામા,
પડતો પાછો હાં ! - ૩

સંધ્યાની સુરખી ના ગાહું,
કંઈપન-સરિતામાં ના નહાતું,
'માનવ-મંજીલો' હું આહું,
વસતું માનવમાં ! - ૪

આપઘાત માટે માનવજાતિની તૈયારી

અમૃતલાલ વ. પંડ્યા

માનવતા એટલે શું ?

‘Man is a thinking animal’ આ વાક્યમાં યુરોપનાં એક ફિલ્સોફરે માનવતાની વ્યાખ્યા સમજાવી છે. મને આ વ્યાખ્યા અધૂરી લાગે છે. માત્ર વિચારશીલતા જ માનવતાનું લક્ષણ નથી. વિચારણા વગર જીવન જીવાય જ નહિ; એટલે જગતમાં પ્રાણીમાત્ર વિચારશક્તિ ધરાવે છે. વસ્તુતઃ, વિચારણાને જીવનમાં હિતારવામાં જ માનવતા સમાવશી છે. પ્રાણીઓના સ્વભાવમાં આઘાત તથા પ્રત્યાઘાત આ બે પ્રકારની પરસ્પરઅંકલિત લાગણીઓ હોય છે. આઘાત થયા પછી વળતા પ્રત્યાઘાતના પગલાને જોટલો વધુ સમય લાગે છે, તેટલી જ વધુ વિચારશક્તિ પ્રાણીમાં રહેલી હોવાનું મનાય છે. એટલે કે વિચારશીલ પ્રાણી તત્કાલ પ્રત્યાઘાતી પગલું ભરતું નથી. પણ ચોગ્યાચોગ્યનો વિચાર કરીને જ ઘટતું પગલું લે છે. સ્વભાવમાંથી પ્રત્યાપાતીપણાના નાશનું જ નામ માનવતા છે. શુદ્ધ, મહાત્મા, કાષ્ટર અને ગાંધીનાં જીવનો પરથી આ તત્ત્વ સારી રીતે સમજાય છે.

માનવતા અને શુદ્ધ

આ ધોરણે જોતાં હાલનો માનવી તે કહેવાતો જ માનવી થયો. તેનો પાછલો ઇતિહાસ તપાસતાં તેના સ્વભાવમાં માનવતાના વિકાસને બદલે ધ્રુસનાં જ દર્શન થાય છે. સંસ્કૃતિના શ્રીગણેશ મંદાયા ત્યારથી માંડી, હૃદયી ધરી પર્વતનો માનવઇતિહાસ તપાસી જવ; તે આખો ખૂનખરોડ અને શુદ્ધોથી લોહિયાળ થયેલો દેખાય છે. અને શુદ્ધ એ અવિચાર શીલતામય પ્રત્યાપાતીપણાનું લક્ષણ છે. જ્ઞાત ઇતિહાસનો અભ્યાસ દર્શાવે છે કે જેમ જેમ માનવજાતિ કાળમાં વધુને વધુ આગેકદમ માંડતી જાય છે તેમ તેમ તેનામાં દિસાઘાતરૂપે પાશવિકતા વિશેષ તીવ્ર બનતી જાય છે. આ જીતિ હવે તો પરાકાષ્ટાએ આવી પહોંચી છે. આજનો માનવી જાન બૂસી આપઘાત કરવા ચિનાશના ખાડા તરફ એકાદ દોડી રહ્યો છે. અન્ય પ્રાણીઓ દરતાંય તે નીચો બની ગયો છે. તેઓ માત્ર સ્વરક્ષણ ખાતર શુદ્ધ કરે છે અને માનવી સ્વવિનાશ ખાતર શુદ્ધ માંડે છે. એમાં કોણ ચૂકે; પણ કે માનવી ?

માનવસમાજની પડતી

માનવજાતિમાં માનવતાએ દેખા ન દીધી હોય તેમ નથી. પ્રાચીનગ્રાંથોનું જૂનામાં જૂનું સાહિત્ય પ્રારંભના એક એવા કાળનું સૂચન કરે છે કે ત્યારે મનુષ્ય સર્વ રીતે સુખી હતો; અપ્રમદ હતો. પણ કુદરત (ઈશ્વરની આજ્ઞા) ચિરદના વર્તનથી તેની પડતી દયા થઈ, ને તે દુઃખી થયો, અદ્યપણની જન્મો ને અંદર અંદર લડવા લાગ્યો. આઈબક્ષ, કુરાન અને બેબીલોનીઅન પુરાણનું આદમ તથા હવાનું આખ્યાન, આર્થોનું નાગ્નેદ, ગિસરનું ‘મૃતકનું પુરતક, મેક્સીકોનું પોપોલવુહ અને અન્ય પ્રાચીન ગાંધીઓનાં કંઈક સાહિત્યમાં રૂપ

તરીકે સમાજની એ સ્થિતિનો ચિંતાર મળી આવે છે. આપણી ચતુર્થા કાળભાવના એનું જ એક પ્રમાણ છે. તે સમાજની ઉત્તરોત્તર પડતીને દર્શાવે કરે છે.

પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં યુદ્ધો

સંસ્કૃતિનો પ્રારંભ હિંદ, ઈરાક તથા મિસરમાં થયેલો હોવાની સાક્ષીઓ મળે છે. હિંદની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિનું દર્શન કરાવતા મોહેન્જોદેરો નગરના અવશેષોમાં યુદ્ધનાં હથિયારો પ્રાપ્ત થયાં નથી. મિસર તથા બેબીલોનીઅન સંસ્કૃતિના સૌથી જૂના લખાવશેષો વિષે પણ તેમજ છે. આ ઉપરથી ચોક્કસ થયું છે કે એક કાળે માનવતાને યુદ્ધો પ્રત્યે ઘૃણા હતી. એ જ કારણે પ્રાચીનકાળમાં માનવજાતિ એકબેળા માનવતાની ઉચ્ચકોટિએ જઈ પહોંચી હતી અને તેની સાથે આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ દાદના કગ્તાં વિશેષ માધી રાકી હતી.

સમાજની પડતી અને યુદ્ધ

ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે સમાજની પડતી સુખસમૃદ્ધિમાધી થાય છે. ઐતિહિક સુખની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા પછી તેના પ્રમાદમાં સમાજના જાધનો દીલા પડવા લાગે છે; પરિણામે સમાજની અમુક જવાબદારી ઉપાડનારા સદસ્યો આપણુદ બની બેસે છે. સામાજિક દ્વિત માટે તેનું નિયંત્રણ કરવા ઉદ્દેશ્યથી નેતાગીરી એવી તક સાંપડતાં નિરંકુશ રાજસત્તામાં પસંદાઈ ગઈ; અને સમાજરક્ષણનાં સાધનો (ઐન્ય વગેરે) કે જેની લગાગ સામાજિક દ્વિત માટે તેને સોંપવામાં આવી હતી તેના અનુચિત તથા દ્વિસક પ્રયોગવડે સમાજને ડરાવી તેમને તેના અંગત ઉપયોગ તથા ઉપભોગનાં માધનો બનાવી દેવાયાં નિરંકુશ રાજસત્તા પોતાનું લશ્કરી બળ વધારતી ગઈ અને સમાજ તેની દ્વિસક ડરામણી નીચે વધુને વધુ દુખાતો ગયો. સમાજ બંધારણના મૂળ નિયમો જુલાયા અને ગંસારમાં રાજન ધમ્મરનો પુત્ર કે અવતાર લેખાયો. શું હિંદ, શું ચીન કે શુ મિસર, સર્વ દેશોના પ્રાચીન ગમજોએ એવાં બિરહો ધારણ કર્યા છે. રાજ્યોનાં નિરંકુશ માનસોમાં જાતજાતનાં પ્રલોભનો ઉત્પન્ન થયા પછી આ વૃત્તિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી ને રાજકર્તાઓના મનમાં ચક્રવર્તીસમ્રાટો થવાના કોડ જાગ્યા. એમની કૃપા પર સમૃદ્ધ બનેલા અને પ્રજાના વિશ્વાસનો પરંપરાગત ઈર્ષાથી ભોગવતા ધર્મચુરઓએ રાજધર્મ ઉપજાવી કાઢ્યો, એટલું જ નહિ પણ એ ધર્મચુરઓએ મૃત્યુ પછીનાં સ્વર્ગ અને નરકનાં પ્રલોભનો તથા ભયો સરજી, સમાજને ગમે તેમ દોરી, માનવજાતિના મૂળસમાજ બંધારણના મુક્કા ઉડાવી દઇ તેને ક્યાંક દાટી દોધું. એજગામ રાજસત્તાએ પોતાની ગૌરવવૃદ્ધિ માટે પેટનો ખાડો પૂરી આપવાની સગવડે લાખો નિર્દોષ માનવીઓનાં જીવન વેચાતાં લીધાં. સમ્રાટો દિગ્વિજય કરવા નીકળી પડ્યા ને પોતાની આ હવિશની વેદી ઉપર એ લાખો નિર્દોષ માનવીઓને સામસામા લડાવી સગીઆંબે તેમનાં ખૂનો કરાવ્યાં. આ જાણીજૂઠને કરાવવામાં આવતાં સામુદાયિક ખૂનોને હુદ તરીકે એળખાવવામાં આવ્યાં ને ધર્મચુરઓએ તેની ધર્મમાં રચાપના કરી.

માનવ ઇતિહાસમાં યુદ્ધ

પ્રાચીન ભારતમાં ઘણા રાજ્યો ચક્રવર્તીસમ્રાટો થયા છે ને તેમના દિગ્વિજયો પ્રખ્યાત છે. ચીનમાં સામ્રાજ્યવાદ કદી દાહ્યો નથી. બેબીલોનિયન અને સુમેરિયન સમ્રાટોએ નાઈલની ઉપતિવક્રમાં શાંતિનો ચૂર ચાલાવી રહેલા મિમરના દેરાઓને જઈ ગંતાયા. ખીજી બાજુ બોગાઝ કેવેઈ (એશિયામાઈનર)ની રાજમહેલાતોમાં વિલસતા ખતી રાજનીઓએ

એકાસાથે એળીલોનિયા અને મિસર ઉપર ત્રાપ મારી. આ મંજેગોમાં મિસરે પણ માથું ઊંચું કરી આખા પશ્ચિમ એશિયાને તાબે કર્યો. પણ અંતે સર્વત્ર એશિયામાઈનરના ખત્તીઓનો ધ્વજ ફરકી રહ્યો. કાળાંતરે તેમાંથી આયોનીઆ, ગ્રીસ અને કોટના અનેક રાજ્યો જન્મ્યાં અને આરિરીઅન રાજ્યોએને હાથે ખત્તો સત્તા નાશ પામી.

હિંદ લૌગોલિક દષ્ટિએ એક ખંડ છે. આ ઉચ્ચપાથલો ફરમાન ત્યાં અનેક આંતરિક સામ્રાજ્યો સ્થાપ્યાં ને પંડી લાંબ્યાં. અંતે કુરુક્ષેત્રની રણરથક્ષી ઉપર મહાભારતનાં મેડાણ ચર્ચાં. આ યુદ્ધે હિંદી પ્રજાનું સત્ત્વ દરી લીધું. પશ્ચિમએશિયાના સામ્રાજ્યવાદી અગ્નિને હોડવાયલો નોંધ હિંદી આર્યોના સાવકાભાઈ ધરાનોઓએ ગ્યાસીરીઆનું ઉચ્છેદન કરી છેક ગ્રીસ સુધી પોતાની પાંખો ફાંખાવી. તે વેળા બૌદ્ધ તથા જૈનધર્મના રૂપે હિંદી પ્રજા માનવતાના બોધપાઠ ઝીલવા માંડી. પછી તો ગ્રીસના એક નાનકડા રાજ્યમાંથી અચાનક જ આલેક્ઝાંડર ઊભો થયો. તેણે ધરાની સામ્રાજ્યના બૂકા કરી નાંખ્યા ને હિંદ સાથે પણ અથડાયો. તે પછી ઉપરાકત ધર્મોના રૂપે હિંદમાં માનવતાનાં મૂળ ઊડાં જીત્યાં, અને જગતને તેનો બોધપાઠ આપવા લિખુઓ સાગરો તરી છેક ગ્રિસ, મિસર, સીરીઆ અને ચીનમાં જઈ પહોંચ્યાં. જગત-કૃતિદાસમાં માનવતાના સ્થાપન અર્થે હિંદનો આ ફાળો અનોડ મનાયો છે. પણ ત્યાં તો પશ્ચિમ-એશિયાની રક્ષણી પહેલી થાને મધ્યએશિયાની જંગલી એવી તરેલવાર પ્રજાઓ ઉત્તર-હિંદનાં મેદાનો પર કાઢી પેઠે ઉભરાવા લાગી. સ્વરક્ષણ માટે હિંદને રાક્ષો ઉપાડવાં પડ્યાં. જતાં એ ટોળીઓનો ધરાનો અટક્યો નહિ. યવન, સક, પાર્થિયન, હૂણ, છત્વાદિ અનેક પ્રજાઓ રાષ્ટ્રે હિન્દી પ્રજા સેકાઓ સુધી અથડાઈને આ અથડાઅથડીમાં તેની અહિંસક પ્રતિભા સ્વાભાવિક રીતે વિનાશ યર્ષ થયો. રાજપૂત જાતિ આ અથડામણનું જ પરિણામ છે. એણે મુસલમાનો સાથે હજાર વર્ષ સુધી ગોરગા લીધા અને અંતે અંગ્રેજોના હાવાદાવાએ નમી.

પુરાતન અમેરિકાની શાંત પ્રજાઓ

પૂર્વ ગોળાર્ધની પ્રજાઓ ત્યારે આમ અંદર અંદર કપાઈ મરવાની પ્રવૃત્તિમાં પડી હતી તે વેળા પશ્ચિમ-ગોળાર્ધની અનેક પ્રજાઓ મેક્સીકો, મધ્ય અમેરિકા તથા પેરુની જમિ ઉપર શાંતિ સાથે એક અનોડ સંસ્કૃતિ સ્થાપી રહી હતી. એ ક્ષતા જંગલીઓના નામ હેડોન ચીદમા રૈકામાં યુરોપીઅન પ્રજાઓની ગોળીઓના બેઝ બનેલા રેડ ઇન્ડીઅનો. પણ આજનું યુરોપ એમણે રમેલી સંસ્કૃતિના અવશેષો નોંધ એમની તોલે પોતાને પહાત તરીકે સ્વીકારી લે છે. મેક્સિકોના પીરામીડો મિસરના પીરામીડોને શરમાવે તેવા છે. ત્યાંના પ્રાચીન રાજ્યોનાં કળાપૂર્ણ રાજમહેલોની જોડ ફુનિયામાં નથી.

મેક્સીકોથી સ્વતંત્રપણે એક મહાન સંસ્કૃતિ ઐતિહાસિક કાળમાં જ પેરુ (દક્ષિણ અમેરિકા)માં સ્થાપાઈ ગઈ હતી. પોતાને સર્વપુત્રો તરીકે ઓળખાવતા ઇંકાઓ એના સર્વેક હતા. લોખંડને ટેકાણે તેમના વિશાળ રાજ્યમાં સોતું વપરાતું. એતીવાડી માટે પંપો વડે નદીઓનાં વહેણોને દિગ્માલયથી ઊંચાઈમાં ખીજા મણાના એન્ડીઝનાં શિખરો ઉપર ચડાવ્યાં હતાં. ચાર ચાર હજાર માઈલ લાંબા તેમના પાષાળના રાજ્યમાં આજે પણ જીવંતે તેવા વપરાઈ રહ્યા છે. એમની કળા-સમૃદ્ધિ અને એમનાં યાદસિક કાર્યો જોઈ યુરોપ આજે હેબત પામે છે. એમના સમાજનું જંધારણ શુદ્ધ સામ્યવાદી ધોરણે રચાયેલું હતું. પ્રકૃતિ,

બાળઉદ્ધર, કેળવણી અને લગ્નની જવાબદારી રાજ્ય ઉપાડતું અને દરેક વ્યક્તિને તે સમૃદ્ધ રીતે રહી શકે તેટલી સ્થાવર અને જંગમ ગિદગત રાજ્ય આપતું. ઉત્પાદન કરતું એ રાજ્ય સુધ્ધાંતી ફરજ હતી. રશિયન સમાજવાદ પર ફીલ ફીલ થનારાઓ જના આ પ્રગતિ સમાજજંધારણને તપાસી જુઓ. જગત-ઇતિહાસમાં માનવતાનું જીવન તો ખરેખર આ એકજ પ્રભુ જીવી ગઈ છે. સુદની કળાથી આ લોકો અજાણ્યા હતા. એટલે જ સ્પેનીશો તેઓનો કમ્પરમાણુ વાળી શક્યા.

યુરોપનો લોહીરંગો ઇતિહાસ

સુદના રૂપે પ્રાનવસ્વભાવની હિંસકવૃત્તિ પગકાઢાએ તો યુરોપની ભૂમિ ઉપર જ પહોંચી છે. ઈ. મ. પૂ. ૧૪૭૦થી ઇ. સ ૧૯૩૯ સુધીનાં કુદસે ૩૪૧૦ વર્ષોમાંથી કેવળ ૨૮૭ વર્ષો યુરોપની શરી પ્રજાએ શાંતિમાં ગાળ્યા છે. આ સમય દરમિયાન ત્યાં ૯૦૨ યુદ્ધો ખેલાયાં છે. યાવજ્યદ્રવિવાહરો માટે ૮૦૦૦ સંધિપત્રો લખાયાં પણ મરેલાશ દરેક સંધિ-પત્રનું આયુષ્ય કેવળ ૨ વર્ષનું જ નીવડ્યું છે.

યુદ્ધનું નીતિશાસ્ત્ર

માર્ગેતિહાસિક કાળને બાદ કરતાં અતિ પ્રાચીન કાળમાં દિંદમાં પણ ધણાં યુદ્ધો ખેલાયાં છે, પણ પ્રમાણમાં યુરોપના જેટલાં તો નહિ જ. સ્વરક્ષણના અર્થમાં દિંદે યુદ્ધને ધર્મમાં સ્થાન આપ્યું છે. ઈરાન કે ગ્રીસના રાજવીઓ પેઢે દિંદના નૃપતિઓએ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના હેતુથી વિદેશ પર આક્રમણ કર્યાં હતાં જાણીતાં નથી. હિન્દી પ્રજાઓ તો, સુદમાંથી નીપજતાં અનાવસ્થક પરિણામો ને સંહારને અટકાવવા, સુદને લગતુ એક નીતિશાસ્ત્ર રચી કાઢ્યું હતું, તે દરેક સૈનિકે તેને માન આપતું પડતું. સ્ત્રીઓ અને બાળકો પર રાજ ન ઉગામતું, નબળા શત્રુ સાથે લડતું નહિ, ન્હાસતા શત્રુની પુંક પકડવી નહિ, શરણે થતુ શત્રુનો વધ કરવો નહિ ઇત્યાદિ આ નીતિશાસ્ત્રના મુખ્ય સિદ્ધાંતો હતા. અંગ્રેજો સાથેનાં છેક છેવટનાં યુદ્ધો સુધી આ સિદ્ધાંતો દિંદી સૈનિકોએ પાળ્યા છે. એથી જીવંત, યુરોપની સંસ્કારી (?) સાસનમતાઓ આજે સ્ત્રી અને બાળકો પર બોલ વરસાવી રહી છે, દગો તથા ફટકો આપી સુદ-પ્રવૃત્તિઓમાં જોતજોત હોય છે. આ દૃષ્ટિએ આજનું સંસ્કારી કહેવાતું જગત રાક્ષસી બની ગયું છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ સમાજનીતિને હોયોકે બંધ કરી રહી છે, ને પાછલા ઇતિહાસના અનુભવે રહી શકાય કે એમની માદનાસ્થળીના દિવસો આવી લાગ્યા છે. નાઝી કે ફ્રીસીઝો આદરેલા માનવજાતિ પરના અત્યાચારની જોડ જગત ઇતિહાસનાં પાનાં ઉચલાવતાં ક્યાંય મળતી નથી. દુષ્કાર્યોને લઈ ને પ્રજાઓને આપણે રાક્ષસો કે દાનવો રહી મંબોધતા તે તો એમની દાનવતાની તોલે કુછ બિમાતમાં નથી.

રાસાયણિક ગેરોના પ્રયોગનો ઇતિહાસ

રાજ્ય એટલે હાથમાં લઈ સુદ કરવાનું હથિયાર ને અંતરે એટલે ફેંકાને મારવાનું હથિ-યાર. અતિ પ્રાચીન કાળમાં દિંદમાં અગત્યની વેળા અગ્નિ-શત્રુની ઈ. તોપો યુદ્ધમાં વપરાતી. પછીના કાળમાં હથિયારો જનાવવાની કળા પર પ્રતિબંધ મૂકાયો. જેને chemical warfare [ગિસ-પ્રયોગ] કહેવામાં આવે છે તેનો ઉપયોગ યુદ્ધમાં દિંદીઓએ કરી કર્યો નથી. સૌ પહેલાં અગિયારમા સદીમાં બેંગલોએ આનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો હતો. યુરોપની ચડાઈ વેળા જંગીસખાનનું લશ્કર લોખંડના નાળાઓમાં એક રાસાયણિક પદાર્થની પૂણી

કરતું કે જેની અસલ વાસથી દુરમનો મોરચા પર ટકી શકતા નહિ, ત્યાર પછી ગેસનો પ્રયોગ હેલ્થ મહાયુદ્ધમાં જ થયો હતો. એની સિદ્ધિ માટે જાતજાતના ગેસોના ૩૦૦૦ અખતરોએ યથા જોમાંથી ૧૨ સફળ નીવડ્યા હતા. આ પ્રયોગે કરેલો માનવસંહાર જોઈ ૧૯૨૧માં વોર્શોગટન-કોન્ફરન્સમાં એની વિરૂદ્ધ દરાવ કરવામાં આવ્યો ને તેના ઉપર બધા રાજ્યોએ સહીઓ કરી હતી.

આ કરારનામાનો લંગ કરી સૌ પહેલાં ઇટાલીએ એખાસિનિયાના આક્રમણમાં ઝેરી ગેસનો પ્રયોગ કર્યો. આ પછી જાપાન ચીનના યુદ્ધમાં તેના જૂઠ્ઠા પ્રયોગ કરી રહ્યું છે ને જર્મનીએ એકારસોવાઈવા તથા પોલાંડ ઉપર તે વાપરેલો અને રશિયનો ફ્રીન્કેન્ડમાં તે વાપરી રહ્યા છે તે સૌ જાણે છે.

દારૂગોળો

દારૂગોળાની શોધ પહેલગ્દેલી છઠ્ઠા સૈકામાં ચીનાઓએ આતશખાજ માટે કરી હતી ને યુદ્ધમાં એનો સૌથી પહેલો ઉપયોગ ૧૨૩૦માં મંગોલ કુખસાઈખાને કર્યો હતો. યુરોપમાં પહેલ પ્રથમ ૧૨૪૭માં Sevilleના ઘેરામાં એનો વપરાશ થયો હતો. હિન્દમાં સૌ પહેલાં ખાખર બંદૂકો લાગ્યો હતો ને ત્યારથી આપણે ત્યાં બંદૂકો અને તોપો વપરાવા લાગી હતી.

દારૂગોળાની શસ્ત્રકળામાં યુરોપે ધણી ઝંપી પ્રગતિ કરી બતાવી છે. જર્મનીમાં કપે ૧૮૫૬માં ૬ માઈલ દૂર ગોળો ફેંક એવી તોપ બનાવી હતી. હેલ્થ મહાયુદ્ધમાં જર્મનીની Big Bertha તોપે ૮૦ માઈલ દૂર સુધી ગોળો ફેંક્યા હતા. દરેક ગોળો ૪૩૦ રતલ વજનનો હતો ને દર સેકન્ડે ૫૦૦૦ ફૂટની ઝડપે ગોળાઓ ફેંકતા હતા. હેલ્થ મહાયુદ્ધમાં ૧૯૧૭માં ફ્રાન્સના કારખાનાઓમાં ૨ લાખ વોપના ગોળાઓ બનાવાના હતા.

યુરોપનાં યુદ્ધોનો માનવસંહાર

૧૬૧૮થી ૧૬૪૮ સુધી સતત ત્રીસ વરસ સુધી યુરોપમાં થયેલા યુદ્ધમાં અનુક્રમે જર્મની અને સ્પેસોનીના ૧૨૦ લાખ અને ૯ લાખ સૈનિકો મરાયા હતા. ફ્રેન્ચ રાજકીય અને નેપોલિયનનાં યુદ્ધોએ ફ્રાન્સની વસતીમાં મોટા પટાડો કરી મૂક્યો હતો. નેપોલિયનનાં બધાં યુદ્ધોમાં કુલ એક કરોડ સૈનિકો કપાયા હતા. ૧૮૧૨માં ફ્રાન્સ અને રશિયા વચ્ચેના યુદ્ધમાં ૫૭૫ હજાર સૈનિકોનો સંહાર થયો હતો. ૧૯૧૪ના જંગતમહાયુદ્ધમાં એક કરોડ સૈનિકો મરાયા તથા બે કરોડ ધાવલ થયા હતા. કુલ સાત કરોડ સૈનિકોએ આ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો.

હિન્દના સૈનિકગળાનો હતિહાસ

હિન્દના હતિહાસમાં ખેલાયલાં બધાં યુદ્ધોને લગતા એવા આંકડા મેળવવા મુશ્કેલ છે. છતાં મોટાં મોટાં યુદ્ધોને લગતી કાંઈક વિગત મળી આવે છે. મગધમાં વર્ણવેલા રાજા સુદાસ તથા અન્ય દશગતિગો વચ્ચે દારારાગ યુદ્ધ નામનું મહાયુદ્ધ થયું હતું. તેમાં માત્ર વિરોધ પક્ષના અનુ અને દુલ્હુ પાસે ૬૬ હજાર સૈનિકો હતા. આ હિસાબે કેવળ વિરોધપક્ષ પાસે ૩ લાખનું સૈન્ય હતું. રામ રાવણ યુદ્ધના આંકડા મળતા નથી. મહાભારત યુદ્ધમાં ૧૮ અસૌહિણી સૈન્ય યુદ્ધે યગ્યું હતું. નંદ રાજના સૈન્યમાં ૨ લાખ પાવદળ તથા ૮૦ હજાર ધોરેસ્વારો હતા. ચંદ્રગુપ્ત પાસે માત્ર પાટલીપુત્રમાં જ ૬ લાખ પાવદળ તથા ૩૦ હજાર ધોરેસ્વારો હતા. આલેકઝાંડર અને પેરસ વચ્ચે થયેલા યુદ્ધમાં પેરસના ૧૨ હજાર પાવદળ

તથા ૩૦૦૦ ધોડેસ્વારો મરાયા હતા. અશોકે કલોંગના આક્રમણમાં કલોંગરાષ્ટ્રના એક લાખ સૈનિકોને યુદ્ધમાં માર્યા હતા તે દોઢ લાખને કેદ કર્યા હતા. દક્ષિણના આધ્રવર્ગી રામ્પોદ પાસે ૧ લાખ પાયદળ તથા બે હજાર ધોડેસ્વારોનું સૈન્ય હતું હર્ષના લશ્કરમાં એક લાખ પાયદળ અને સાઠ હજાર હાથીઓ હતા.

ગુજરાતનું સૈનિકબળ

મહમદ ગીઝનીએ સોમનાથને ઘેરો બાલ્યો તે વેળા ગુજરાતના બે લાખ રજપૂતો તેના બચાવ માટે આવ્યા હતા.

મુહમદ ઘોઢી અને પૃથ્વીરાજ વચ્ચેના છેલ્લા યુદ્ધમાં પૃથ્વીરાજના સૈનિકોની સંખ્યા દોઢ લાખની હતી. બાબર અને ઈસ્લાહીમ લોદીના યુદ્ધમાં બે લાખ સૈનિકો રણે ચડ્યા હતા. અકબરનું સૈન્યબળ ચાર લાખ પાયદળ તથા એક લાખ ધોડેસ્વારોનું હતું દક્ષિણના સામ્રાજ્યોમાં વિજયનગરનું બળ સોળમાં સૈકામાં ઘણું વધી ગયું હતું. ૧૫૧૯ માં કૃષ્ણદેવે સાત લાખ ત્રીસ હજાર પાયદળ તથા પાંત્રીસ હજાર ધોડેસ્વારોનું લશ્કર લઈ રાયચુર ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. પાણીપતને રણમેદાને મરાઠાઓ તથા આમદશાહ અજ્ઞાતી વચ્ચે થયેલા યુદ્ધમાં મરાઠાઓનું સૈન્યબળ અઢીલાખનું હતું.

હાલના જગતનું સૈન્યબળ

હાલના મહાયુદ્ધના શ્રીગણેશ મંત્રાયા તે પૂર્વે દુનિયાનાં મોટા રાષ્ટ્રોનું સૈનિકબળ આ પ્રમાણે હતું:

	રથસૈન્ય	નોકાસૈન્ય	વાયુસૈન્ય
ઇંગ્લેન્ડ	૫ લાખ	૨૮૦ લડાયક ખારકસ	૧૭૫૦ લડાયક વિમાનો
ફ્રાંસ	૭ લાખ	૧૭૪ "	સંખ્યા પ્રકટ થઇ નથી.
જર્મની	આંકડા બહાર પાડવામાં આવ્યા નથી.	પણ રશિયા પછી સૈનિકશક્તિમાં તે પહેલાં છે એ વાત ચોક્કસ છે.	
રશિયા	૧૩ લાખ	૧૦૦	૩૦૦૦
અમેરિકા	૨ લાખ	૪૨૫	૫૫૦૦
ઈટાલી	૫ લાખ	૨૭૫	૨૦૦૦
જાપાન	૬ લાખ	૨૫૦	૪૦૦૦
ગ્રીન	૨૫ લાખ	સત્તાવાર આંકડા મલતા નથી.	
હિંદ	૨૧૦ હજાર	૧	

કયા દેશે યુદ્ધની તૈયારી પાછળ છેલ્લાં ચોરસ વર્ષોમાં કેટલી રકમ ખર્ચી છે તેનો અડસદો આ પ્રમાણે છે.

૧૯૩૨ માં લડાયક તૈયારી માટેનું આખી દુનિયાનું ખર્ચ ૨૦૦ અબજ રૂપિયા હતું આ રકમ ૧૯૩૭ માં વધીને બમણી થઈ છે. છેલ્લા યુદ્ધની પહેલાં માત્ર એના ત્રીજા ભાગની રકમ ખર્ચવામાં આવી હતી. આ ઉપરથી જણાય છે કે છેલ્લા યુદ્ધ કરતાં હાલના યુદ્ધની તૈયારી ત્રણ ગણી વધુ છે.

અંધેરી નગરી જ્યાં ગંડુ રાગ
ટકે રેરે જાણે ટકે રેરે આગ

ઉપરની વકિતઓ ગાતા ગાતાં હાંટ પન્થી જનરી જ્યારે મેં રામપુરના મેળામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે મધ્યહ્નના તાપથી મારું ગળું નમ્રાઈ રહ્યું હતું. તરસ છીપાવવા હું પાસેની પરબ પર ગયો. એક ફૂટડી કન્યાએ મને પાણી પા્યુ. મારા પાસેથી પાણીનો પ્યાલો પાછો લેતાં તે બોલી:

“ભણેલા છયો ?”

તેના રૂપતું પાન કરતી આજો પકડાઈ ન જાય એ ખાતર મેં નીચા મુખે જ જવાબ દીધો, “હા.”

“તાર તો ચોપડી-દોહડીમા હમજના હો;” હસતાં હસતાં તે કન્યા હાથ લંબાવી બોલી,
“પણે જામણી દશે એક માંડી દોહરી બેડી જ, તેની પાહે એક ચિતરેલી ચોપડી છે.”

“એમ !” જામણમાં ચોપડી અને તે પણ ચિતરેલીની વાન સાંભળી મને હસતું આવ્યું.

“હાં હાં. પડી દોહડે બાપવારીની,” જલકન્યા લહેકા કરતાં બોલી, “મેળામાં વેચવા નીકળી છે. દારાં દારાં ચિતર ભાળી રાણિયે બે આના ધામ્યા. પણ વેચતી નથી. ધને તો પાંચ રૂપિયા લેવા જ દોકરાં નાળીઓ પાડે છે.”

મારી નિઃશ્વાસ વધી. જલકન્યાએ જતાંવેલા મારે હું આગળ ચાલ્યો. થોડીજ વારમાં દોકરાંઓની તાળીઓના અવાજથી મેં સ્થળ સોધી કાઢ્યું.

ત્યાં, એક વૃક્ષ નીચે, જીર્ણશીર્ષુ વચ્ચેમાં, બૌવનનો પથરાટ છૂપાવતી એક કન્યા બેઠી હતી. તેના મુખપર દીનતા ને નિઃસ્કાર પથરાતા હતા. તેના બોળામાં એક પુસ્તક પડ્યું હતું.

“જરીક બનાવશે” કન્યાની મરીપ જતાં તેના મસ્કારી વદનને નિદાળી મેં માનભેર પૂછ્યું.

“જુઓને” કન્યાએ બેપરવાઈથી હાથ લખાવ્યો.

હાથમાં પુસ્તક લેતાં જ હું ચમકી બેઠ્યો. તે સામાન્ય પુસ્તક નહોતું, પુસ્તક-રતન હતું. મહાકવિ કાલિદાસ કૃત ‘મેઘદૂત’ની એ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથ હતી. તેનાં પાનાંની જમણી બાજુએ ગુપ્ત-લિપિમાં લખાવલ ‘લોક’ હતા; ડાબી બાજુએ ધાતુના રસે આકેશાં એ ‘લોકો’ને અનુરૂપ સુરમ્ય ચિત્રો હતાં.

“શી કિંમત લેશે ?”

“પાંચ રૂપિયા.”

મને કમકર્માં આવ્યાં. લાંબોની કિંમતના અંચને પાંચ રૂપિયામાં વેચવા નીકળેલી આ સંસ્કારી કન્યા ગ્રંથને સમજતી હોય એ મને અસંભવિત લાગ્યું. “મેં” સહજ પૂછ્યું:

“આ પુસ્તક કેવું છે, બણે હો ?”

“મારી રીતે” કન્યાના મુખ પર સ્વમાનની છાંટ સ્પષ્ટાણી.

“ને તે તમે પાંચ રૂપિયે વેચવા નીકળ્યાં છો ?”

“ જાએ તીએ સતત ફરતી ભાગ્યની ચક્રધારા ” સંગળ ને મૃદુલ ચવાળે કન્યાએ મેષદૂતની એ અમર પંક્તિ ઉચ્ચારી.

“ બહેન, ” ખીચામાંથી પાંચ રૂપિયા કાઢતાં મેં કહ્યું, “ પુસ્તક ખરીદવાની મારી શક્તિ નથી. પણ મને લાગે છે કે તમે પાંચેક રૂપિયાની જરૂરતમાં છો. પુસ્તક પાછું લઈ જાઓ. એનાં દર્શનના મૃદુ તરીકે હું તમને પાંચ રૂપિયા ધરું છું. ”

“ ને માનવી ” કન્યા સંતુષ્ટ વદને બોલી, “ આ મધ્યમણિના દર્શને પાંચ રૂપિયા ધરી શકે છે એ જ એ પુસ્તકનો ખરો માલિક બની શકે છે. હું આપને આ ગ્રંથ ભેટ ધરું છું. ”

“ એ ભેટનો સ્વીકાર તો જ થઈ શકે, ” મેં કંઈક ગંભીર અનુભવતાં કહ્યું, “ ને તમે મને તમારી રિશ્તિ સમજાવો. ”

કન્યા ક્ષણભર તીક્ષ્ણ નગરે મારા સામે તાકી રહી. પછી શાંતિથી બોલી, “ ઘણી જ ખુશીથી, ચાલો. ”

તે બહીને આગળ ચાલી. આસપાસ બિંબેલાં માનવી અવાજ યદ્ય નેમ્મ રહ્યાં. કોઈ દરમિયાન કોઈએ તાળીઓ પાડી, કોઈએ એને ગાંડી ગણી. હું ધીમે પગલે એને અનુસર્યો. લોકોએ પરસ્પર આંખો મિલાવી

ચોડીવારમાં અમે ગામને પાદર જઈ પહોંચ્યાં. કન્યાએ ત્યાંથી નજીકના ગામનો માર્ગ લીધો. રસ્તે હું બાણી રાક્યો કે કન્યાનું નામ લીધા છે; તેને એક બાઈ છે, બાબી છે, નાનો બત્રીને છે. કુટુંબની સ્થિતિ કંબોજ છે. બત્રીને ગિમાર પડ્યો છે. તેને જાણવાને દાકતરની જરૂર છે. પણ પૈસા સિવાય દાકતર આવે એમ નથી. તે માટે પાંચેક રૂપિયાની જરૂરિયાત છે. બાઈએ બહેનને આજ્ઞા મેળામાં એ કાગળે પુસ્તક વેચરા મોકલેલી.

“ પણ આનું કિંમતી પુસ્તક પાંચ રૂપિયામાં કેંઈ દેવું ? શહેરના કોઈક વિદ્વાનને એ મોકલાયું હોત તો એના હાથે જ ઉપજત. ”

“ અમારે હાથગેળી જરૂરિયાત નહોતી ” કન્યાએ પૈસા પ્રત્યે તિરસ્કારમયક બાવ દર્શાવ્યો.

“ આવો કિંમતી મન્ય, ” વાત ફેરવવાનો પ્રયાસ કરતાં મેં પૂછ્યું, “ આપની પામે આવ્યો શી રીતે ? ”

“ એ બધું બાઈ પાસેથી જ જાણ્યું. ” ને કન્યા ઝડપથી આગળ ચાલી.

ચોડીવારમાં અમે કન્યાના ગામની સમીપ જઈ પહોંચ્યાં. ગામનું નામ મણિપુર હતું. ભાગોળે દરો બાણુએ રાખ ને કમરાના ગંગ ખડકાયા હતા. હરિયાળી કુળે કે દોડની સરિનાનું સ્વપ્ન પણ ત્યાં સંભવિત નહોતું. ગીમાડે એક એક તળાવ હતું ને તેમાં ચોડીક બેંસા ખરાડતી. તળાવને કિનારે કેટલાક નાનાં સુડતડડી છાંડરાં દિંદતી આશ્વસમૃદ્ધિનું દર્શન કરાવતાં.

કન્યા એના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં ચાલતી હતી. પણ મારે તો એ નગરની શરીરો વટાવતાં નાકે રંગાત દબાવેલા પડ્યો. કન્યાની પાછળ મને આશ્વનો નેમ્મ ગામનાં લોક કુતુહલથી નેમ્મ રહ્યાં. એ નગર ને આસપાસના વાતાવરણમાં મને નરકનો આંભાર જણાયો.

આમ ચાલતાં અમે ચોડીક ક્ષણોમાં એક સ્વચ્છ ઘરના ઓટલે જઈ બિંબા. કન્યા એ ઓટલા પર ચડતાં જ બિંબા ફરે બોલી, “ બાઈ. ”

“ કોણ ” આરંભમાંથી એટલા જ મધુર સ્વરે બોલતા એક પુરુષ ગદાર આવ્યો. ને મારા પ્રત્યે સદાજ પણ વિરિમત બાવ દર્શાવ્યા વિનાજ બોલ્યો, “ પપારો. ”

તેની ઉંમર ત્રીસેક વર્ષની લાગતી. તેની આંખો મંદ પ્રતાપ સ્વચ્ચતી. તેના કેટલાક

વાળ સહેદ થવા આવ્યા હતા. સૌમ્ય મુખ ગ્લાનિને છુપાવવા મથતું. તેનું નામ કમળ હતું. લીલા તેના પર એક સ્નેહભરી નજર ઠેરવી બોલી, “ભાઈ, આ ભાઈ પુસ્તક સ્વીકારતા નથી. એના દર્શન પેટે જ તેઓ પાંચ રૂપિયા આપે છે.”

“એમ !” કમળે સહજ ચમકાર અનુભવ્યો. મેં એને નમન કરી એનાં ચરણ પર પાંચ રૂપિયા મૂક્યા.

“વીરા,” રૂપિયાના સ્પર્શથી પગ પાછા ખેંચતાં કમળે પાસે બેસેલા એક પુરુષને સંબોધી કહ્યું, “આ રૂપિયા લઈ લે, ને દોડતો જઈ તરત ઢાકતરને બોલાવી લાવ.”

“હીક”—કહી વીરા ઝડપથી ત્યાંથી દોડી ગયો.

“આપનું નામ ?” મને ઘરના અંદરના ભાગમાં લઈ જતાં કમળે પૂછ્યું.

“કિશોર” આસપાસના સ્વચ્છ ને શાંતિપ્રેરક વાતાવરણની મીઠાશ અનુભવતાં મેં ઉત્તર દીધો.

એ-પાંચ પળમાં અમે અંદરના ઝોરડામાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં, ખાટ પાસે બેસી, વાતસલ્યબેલા વદને ગિમાર પુત્રને પવન નાંખતી, એક સ્વરૂપવતી સ્ત્રી અમને એતાં જ માનબેર બોલી થઈ. નિસ્તેજ કુમારની આંખો સચક ને સ્નેહભાવી બની. તે ક્ષીણ છતાં ભર્મિત સ્વરે બોલ્યો, “પિતાશ.”

“હા, ભાઈ” બાળકની સમીપ બેસતાં કમળે કહ્યું, “આ ભાઈ તારે માટે જીવન લાવ્યા છે ?”

બાળકે મારા સામે મદ સ્નેહભરી નયન ફેરવ્યાં. તેની માતાના વિષાદભર્યા મુખ પર મેં આનંદની ભ્યોત પથરાતી જોઈ. આ સ્થિતિએ મને શરમીદા બતાવ્યો.

“બૂલ થાય તો માફ કરજો.” મેં સહજ મૈત્રેયભાવે કહ્યું, “પંથુ તમારી સ્થિતિ મને નથી સમજતી. ગ્રામજીવન છતાં તમે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ મંસ્ત્રકાર ધરાવો છો. દરિદ્રતા તં લાખોની કિંમતના અન્નને તમે પાંચ રૂપિયામાં વેચાવા મોકલો છો.”

“વિમલા” પત્ની સામે જોઈ કમળે સ્નેહભર કહ્યું, “તું શાંતિને જરા સંભાળ તો; કિશોરભાઈને સ્થિતિ સમજાવું.”

વિમલાએ પ્રેમ ને ભક્તિભરી નયને પતિના પ્રશ્નનો મૂક ઉત્તર દીધો. હાથમાં પંખો લઈ તે પુત્રની સમીપ બેસી ગઈ. તેનાં વિશાદયોથી નમજાં અંગમાં મેં સ્વરૂપ ને સતીત્વનાં મંગલ કિરણો નિહાળ્યાં; તેના મુખ પર અંજાની ભ્યોત પથરાતી અવલોકી.

“સ્નેહ અવિશ્વાસ દાણવું તો દુઃખ તો નહિ યાય ને !” વિમલે હાથમાં રૂમાલ સાથે પૂછ્યું. મને કંઈ સમજ ન પડી. પણ મેં તરતજ ઉત્તર દીધો, “જરીકે નહિ.”

“તો હીક,” મોં પર મદ સ્મિત ફરકાવતાં કમળે ખૂસ મારી, “લીલુ.”

“ભાઈ” કહેતી લીલા એક બીજા નાના અંડમાંથી કણકથી ખરડાયેલા હાથસહ આવી પહોંચી.

“તું કિશોરભાઈને આપણા મંદિરમાં લઈ જઈ છું. વીરા આવે તો મને હાંક મારજો.”

“જેવી ઇચ્છા”—કહી લીલા મંદ પગલે પાછી ફરી ગઈ. હું તેના અદસ્ય થતા દેવાંથી રૂપને તીચાં નયણે પળકાર જોઈ જ રહ્યો.

ઘોડીકપારમાં અમે એક બીજા અંડમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં નિર્જન શાંતિ જોઈ કમળે કહ્યું. “આ રૂમાલ આપનાં નયનની આસપાસ બાંધી શકું ?”

“ખુશીથી” મને વિષાદભરી સ્થિતિમાં જી ગમ્મત પડી.

કમલે ઝટપટ મારી આંખે પાટા બાંધી દીધો. ને ઝડપથી તે મને દોરવા લાગ્યો. થોડાજ સમયમાં કેટલીક ભૂમિ કે ભોંયરા વટાવી અને કોઇક વિશાળ ખેડમાં જઇ પહોંચ્યા.

તે ખેડ કોઇ સામાન્ય ભોંયરું ન હતું, પણ ઈન્દ્રના જ્ઞાનમંદિરને પણ શરમાવે એવો એ પુસ્તકભંડાર હતો. જગતનો કોઇ પણ વિદ્વાન જે જોતાં જ ધેસો બની જાય એવાં અસંખ્ય પુસ્તકોની હારમાળા ત્યાં સૈકાઓથી સુરક્ષિત સ્થિતિમાં જળવાઈ રહી હતી. ઇતિહાસ અને ભૂગોળ, વિદ્યાન ને વૈદક, ગણિત ને જ્યોતિષ, કવિતા ને અલંકાર, કલા ને સાહિત્ય...પ્રત્યેક વિષયને લગતા અદ્ભુત ગ્રન્થોનું એ ગંગાદરમાન જથ્થાનું. એ મંદિરની એક પછી એક અભરાઈઓ અવલોકનાં હું આશ્ચર્યમાં મરડાવ થઈ ગયો.

“આની કિંમત કેટલીક આંકો છે?”

“જગતનાં મહારાજોની કિંમત પણ આની આગળ કશી વિમાતમાં નથી?”

“ને છતાં અમે ગરીબ છીએ!” કમલે કંઈક હસીને કહ્યું.

“એજ આશ્ચર્ય છે તો!”

“એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈજ નથી.” કમલે ઊંડી સ્મૃતિઓ સાથે દૃષ્ટિને સાંધતાં કહ્યું, “મહાકવિ કાલીદાસની એ આજ્ઞા છે. એનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અક્ષરસઃ પાલન એ અમારો ધર્મ છે.”

“કવિ કાલિદાસ! એને આ સાથે શો સંબંધ?”

“કાલિદાસ અમારા આદિ પુરુષ છે.” ઊર્મિ ભર્યા સ્વરે બોલતાં કમળ વર્તમાન સ્થિતિને જ વીસરી જતો જણાવ્યો. “આ પ્રદેશમાં તેમનું વસંતમંદિર હતું. અહીં તેમને એક મહર્ષિનો સમાગમ થયેલો; મહર્ષિએ કવિને કહ્યું, “કાલિદાસ, ભવિષ્યમાં દષ્ટિ દોડાવતાં ભારતનું, તેની સંસ્કૃતિનું ને તેના સાહિત્યનું લાગ્ય ધણું કડીન જણાય છે. સૈકે સૈકે એને ધા સહેવા પડશે અને કારમી કુટિલ નીતિનાં એમને ભોગ બનવું પડશે.”

“એમાંથી બચવાનો કોઈ ઉપાય?” કવિએ લાગણીભર્યા સ્વરે પૂછ્યું.

“લાગ્ય ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી,” મહર્ષિએ શાંતિથી કહ્યું, “છતાં એની સામે ઉપાય યોજવા એ પુરુષનો ધર્મ છે. દેશના બચાવ માટે વિક્રમ ઉપાય લઇ રહ્યો છે, સંસ્કૃતિના બચાવ માટે અમે મથી રહ્યા છીએ, સાહિત્યના બચાવની જવાબદારી તારે શિર રહે છે.”

“આપ મને માર્ગ દર્શાવો; હું એનું અક્ષરસઃ પાલન કરીશ.” કવિએ શ્રદ્ધાભર્યા સ્વરે કહ્યું.

“રાજ્યના વિચક્ષણ સ્થપતિઓ અને તીક્ષ્ણ વંત્રવિશારદોની મદદ લઇ,” મહર્ષિએ શાંતિથી કહ્યું, “તું પરસ્પરસંકલિત બે ભવ્ય ભોંયરાં તૈયાર કરાવરાવ; અને જગતના કોઈ પણ જાગમાં મળતા આર્થ સાહિત્યના પ્રત્યેક ગ્રન્થની બધે નક્કો મેળવી લે. તેમાંની એકેક પ્રતને તું ઊંડા શુપ્ત ભોંયરામાં રાસાયણિક મદદથી એવી રીતે ગોડવાવરાવ કે યુગો પછી પણ એ ભોંયરાને ઉઘાડવામાં આવે તો પ્રત્યેક પાતું અદ્ભુત સ્થિતિમાં મળી આવે. એ ભોંયરાને બંધ કરાવી દે અને એને ઉઘાડવાની રીત બીજા ભોંયરાની ભીંતના અમુક પત્થરમાં ચણાવ. જાણીની એકેક પ્રત તું બીજા ભોંયરામાં ગોડાવ અને એનો ભેદ તારા મુખ્ય વારસની સોંપ. એ ભોંયરાની રચના તું એવી રીતે કરાવ કે એનો ભેદ જાણનાર મિત્રાય બીજા કોઇ એને ઉઘાડવાને મથવા જાય તો કોઈક ઝેરી કે દાહક રક્તિ સાથે અચડાઈ તે તત્ક્ષણ મૃત્યુ પામે, તારો પ્રતિવારસ આ ભોંયરામાં પોતપોતાના મુગના

આદર્શ અન્ધો ઉમેરતો ગ્હે એવી તું અવસ્થા કર. તારા વારસો આ બોધગાની મુક્તતા બાળની ગમે એના પર હિંદી સાહિત્યના ગ્રંથોનો આધાર છે."

કમલ દશ્યલર ચોખ્ખો. ને પછી ઉમેર્યું, "મહાકવિએ એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી, તે મમથથી આજ્ઞાશ્રુધી તેમનો પ્રત્યેક વાગસ તેમની એ આજ્ઞાનુ અક્ષરશઃ પાલન કરતો આવ્યો છે."

"પણ મહાકવિએ એ વ્યવસ્થાના દક્ષિણ માટે કંઈક આર્થિક બંદોબસ્ત તો કર્યો જ હશેને?" કમળની ગરીબાઈને સ્પર્શ કરતાં મેં પૂછ્યું.

"કર્યો જ હતો." કમલે કંઈક વિચારતાં સ્વરે કહ્યું, "આ બોધરાને મળ્યાનાર કવિના મુખ્ય વાંચસને આસપાસના પશ્ચિમ ગામ યાત્રાસ્થળનાકરે દુનિામમાં લખી આપવામાં આવેલાં. તે ઉપરાંત કવિની લખાણ મંપત્તિનો વારસો અને પ્રત્યેક વારમનુ સ્વયં રક્ષાતર-આ બધી આર્થિક સહરતા આ અવસ્થાના દક્ષિણ માટે પૂરતા હતા."

'ત્યારે?'

"પણ આ ભારતીના કમલાએ જ્ઞાનરાત્રી વચનોએ દેશનો કબજો લીધો. અમારાં દુનિાની ગામ પડાવી લેવાયા. મારા પૂર્વજોને લાગ્યું કે જો તેઓ પોતાનો વમવાટ અહીં કામ રાખશે તો વચનોને મોડી-મોડી પણ બોધગાની અધ આવી જશે. તેઓ જોતે તો જીવનના જોગે પણ એ જોદ ન જ બતાવે પણ કંપીલા વચનો પોતાની તૃષ્ણા મનેાગરા આખા પ્રેસને પણ દક્ષિણ રાજગાવી મુકે ને જો ભયે અહીંનુ મકાન પડાવી નાખી તેઓ દૂર જઈ વસ્યા."

કમળના શુભ પર બાળાની ડાયા વધતી ચાલી. પણ એને જાણતા તે હસીને આગળ બોલ્યો, "પણ ભાગ્ય કોમને છોડે છે? બહારના વમવાટમાં મંપત્તિ ખૂબી મળે. વચનોનો ભય દૂર થતા મારા વડવાએ અહીં પાછા ફર્યા. ગ્રીસહી મંપત્તિ ખર્ચો નાંખી તેમણે આ જોગડા ચણાયા ને જ્ઞાનમંદિરમાં કેટલાક નામ પુરવડા ઉમેર્યા તે પડી તો અમારી ગરીબાઈ દિનપ્રતિદિન વધતી જ ચાલી છે. કેટલાક ગમરથી તો અગે લગ્નમગ સામજીનોની શિક્ષા પર જ નબીએ છીએ."

'હિંદી સાહિત્યના ગ્રંથોનો જ્ઞાનમંદિર તમારે શિર છે,' મેં સહાયતાને કહ્યું, "એટલે આ મંદિરગાની એકાદ પ્રત તો તમે જીવનના જોગે પણ ન વચી શકો એ હું સમજી શકું છું. પણ કેટલાક અમૂલ્ય ગ્રંથોની નકલ કરી તે વેચના રહે તો?"

"જો પચું કરી નેયુ હતું." કમલે બાધિત અંતરે ઉત્તર દીધો, લીતાને અન્ધો વાંચતાં વચિતાં એનાં ગિરો અને અક્ષરોની આગેમ નકલ કરવામાં મગમત પડે છે. એએક વર્ષ પર એની એક નકલ વર્ષ હું શહેરમાં ગયેલો. એક વિદ્વાનને મેં એ નકલ જોરાને આપી કેટલાક દિવસની ઉપરાણી પછી મને મગાચાર આપવામાં આવ્યા કે એ નકલ વિદ્વાનના ઘરમાંથી ચોગાનું મળે છે, ને એ વિદ્વાન એક દમદહીં તરીકે મને દરેક રૂપિયાની મદ કરવાને તૈયાર છે. બીજે દિવસે એક બીજા વિદ્વાનને મને કહ્યું કે ચોરીની વાત બનાવડી છે ને મારી નકલ પહેલના કેમકે ચોચાંબચનને દસ દગ્ગર રૂપિયામાં વેચી નાખવામાં આવી છે, પણ જો એ બીજા વિદ્વાનને હું હવે એની કોનક નકલ બનાવી શકું તો તે મને પૂરતી કિંમત ચૂકવવા તૈયાર છે ત્રીજે દિવસે એક વકાસે મને જાણવું કે એ મને વિદ્વાનો ચોર છે ને તેમની મામાન્ય દી ચૂકરાગા આવ તો તેના વિદ્વાનોની ખામી હું નાખવા તૈયાર છે. એ આ વિગત પહેલા વિદ્વાનને જણાવી તો તેને કહ્યું કે બીજો વિદ્વાન દેગમતિ છે ને વકાસ રવાનાન્ધ છે. હું આ પધા સમજતોને પ્રશ્નમાં કરી ગામમાં પાછો ફર્યો."

“અમારા ચોર-જંગલમાં આ વસ્તુ સ્વાભાવિક છે. પણ આપે વધુ સાવચેત રહી ગ્રીષ્મ વખત પ્રયાસ કર્યો હોત તો તે કંઈ ખોટું નહોતું.”

“ખોટું નહિ ?” કમલ જળતા અંતરે બોલ્યો, “અમારે મન સરસ્વતી કન્યા છે. એને વેચતાં અમને કન્યાને કે આત્માને વેચતાં થાય એ કરતાં પણ વિશેષ દુઃખ થાય છે. છતાં, મારા કે કુટુંબના નહિ, પણ આ સરસ્વતી-મંદિરના નભાવને ખાતર હું કન્યાને વેચવા દોડ્યો. પણ જ્યારે મેં જોયું કે મારી એ પવિત્ર કન્યાનું પરદેશમાં પુનર્વેચાણ થવાનું છે એટલું જ નહિ પણ એના નામ પર ચોરી ને વિશ્વામઘાત પણ અકવાનાં છે ત્યારે મારી છાતી તૂટી ગઈ. મેં મર્વ કંઈ લાગ્યું પર છોડ્યું.”

“આપના આંદર્શવાદને પહોંચી શકવાની મારી શક્તિ નથી,” મેં સહેજ દિંમનથી કહ્યું, “પણ આપનું પુસ્તક પરદેશ વેચાય એથી આપે આટલું બધું દુઃખ પામવાની જરૂર નથી. હિંદની આર્થિક સ્થિતિ એટલી કંગાલ છે કે કલા કે માર્તાત્મની અમૂલ્ય કૃતિઓનું વેચાણ મોટે ભાગે પરદેશમાં જ થાય છે.”

“ગરીબ સ્થિતિમાં રવરૂપવતી કન્યા કે માની કિંમત પરદેશીઓ સારી આંકી શકે તો તમારા વિદ્વાનોએ એ કિંમત પણ ઉપગમવી લેવી જોઈએ.” કમલે કંઈક કંઈક શબ્દોમાં કહ્યું.

અમૂલ્ય કૃતિઓની નકલોના વેચાણ પર આ કુટુંબને નભાવવાની મારી આશા આ રીતે નષ્ટ થતાં મને દુઃખ થયું. હેરટે છેલ્લો ઉપાય અજમાવતાં મેં કહ્યું, “મારી એક વિનંતિ માન્ય ન રાખો ?”

“શી ?”

“મારી જે કંઈ અલ્પ આવક છે તેનો આપ સ્વીકાર કરો.”

“તમારા હૃદયને હું સમજી શકું છું.” કમલ વ્યથાને દબાવતાં બોલ્યો, “તે માટેજ મેં તમારામાં વિશ્વાસ મૂક્યો છે. મારો એ વિશ્વાસ મરથાને નીપડ્યો છે.” ને જ્ઞાનમંદિરની દશે બાજુએ પ્રશંસક નજર ફેંકતા એણે ઉમેર્યું, “મદાકલિના વારસો સિવાય તમે ત્રીજા જ માણસ છો કે જેને આ જ્ઞાનમંદિરના દર્શનનો લાભ મળ્યો હોય. પહેલો અવતીપતિ જોજ જેણે પોતાનો સરસ્વતી બકાર અડો ઠાંગ્યો; બીજો ગુર્જગપતિ મિદ્ધગજ-જેણે તાકાલીન ભાગતનાં ઉપલબ્ધ પુસ્તકો આ મંદિરને ચરણે ધર્યાં; ત્રીજા તમે-જે મદાકલિના વાગસને ગમ્યાવવા સર્વસ્વ અર્પણ તૈયાર છો. પણ તમારી માગણીનો સ્વીકાર અગ્રભવિત છે.”

“કારણ ?”

“કારણ કે અમે ચૂંધાઈ ગયા છીએ. અમારું એકનું એક સંતાન આજે મોતના ગુળમાં ઊંટું છે. મારી આંખો લલિપ્યને પણ દ્રવ્યી બ્લેઈ શકે છે. આવતીકાલના પ્રભાતમાં હું મદાકલિના છેલ્લા વારસનો, એની માતાને એના પિતાનો સ્વર્ગવાસ જોઈ રહ્યો છું. પ્રભુની લીલા અગમ્ય છે.”

“પણ તમે તો દાકતરને જોતાવરાવ્યો છે ને ?” મેં કંઈક અગતીને પૂછ્યું.

“કેટલીક વખત રેનેડીઓનાં હૈયાં પશુ મંતોષવાં પડે છે.” કમલ ઊર્મિલ સ્વરે બોલ્યો, “પંદરેક દિવસ પર કુમાર મારો પડ્યો. અમે ઔષધિઓના ઉપચાર કર્યા પણ કંઈ ન વળ્યું. કોઈક પાસેના ગામમાંથી દાકતરને બોલાવવાની સલાહ આપી. મને વિશ્વાસ નહોતો પણ બહેન ને પત્નીનું હૈયું મંતોષવા મેં માગ વફાદાર માથી વીરાને દાકતરને તેડવા મોકલ્યો. દાકતરે પાંચ રૂપિયાની ફી વિના આવવાની રોકડી ના સંજગાવી. પૈસાને તો અમે વર્ષોથી સ્પર્શ્યાં પણ નહોતાં. અલંકાર અમારી પાસે એક પણ નહોતો. ગામમાંથી અમને બિડા

મળતી, પણ રૂપિયા મળે એ અર્થભરિત હતું. ને છેલ્લા ફેરફાર વખતથી તો ગ્રામજનો પણ અમ જેવાં ક્ષિપારીઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતાં બન્યાં હતાં. પણ લીલાએ હા લીધી. તેણે પોતે નક્કર કરેલું સચિત્ર 'મેઘદૂત' વેચવાની આજ્ઞા માગી. ને મેં તેને રામપુરના મેળામાં જવા દીધી."

"જો પુસ્તક વેચવાને ઇચ્છ્યું તો પછી એને યોગ્ય ફેરફાર જ વેચવું હતું ને."

"એટલો અવકાશ નહોતો, ને હોત તો પણ મારા વિચાર નહોતો." કમલ મક્કમતાથી બોલ્યો, "પંસાની મને જરૂર નહોતી મારે તો પત્ની ને બહેનને મંત્રાપત્રાં હતાં ને તે માટે પાંચ રૂપિયા પૂરતા હતા. ચિત્રોના આનંદ કે પુસ્તકોમંત્રે ખાતર અકસ્માતથી કાષ્ઠક શદ્ગજાલે પાંચેક રૂપિયા આપી દે તો ઠીક. એનું પરદેશમાં પુનર્વેચાણ કરવાની ગણતરીએ કાષ્ઠ એને પૈસા આપીને કે લુટથી ગીધની જગ જડાવે એ મને પસંદ નહોતું."

"એ ગણતરીએ તો હું પણ ગીધ ગણાઉં."

"અમારી આંખો દર્પણની જગ જેઈ લે છે," કમલે કંઈક દસીને કહ્યું, "ને પ્રથમ અનુભવ પછી તો અમે ખૂબજ ચેતતાં રહીએ છીએ. તમે પુસ્તકો જેઈ ચમક્યા એજ વખતે લીલાએ તમારી આંખોમાં જીડે જોયેલું, તમારા હૃદયને માપવા એ 'મેઘદૂત'ની પંક્તિ બોલેલી ને ત્યારે એને લાગ્યું કે તમે ગીધ નથી જ ત્યારે તેણે તમારા પર વિશ્વાસ મૂકેલો."

"એ વિશ્વાસ માટે તમારો ને લીલાનો ઋણી છું." કંઈક સંતોષ અનુભવતાં હું બોલ્યો, "પણ મને કંઈક એવી સેવા તો બતાવો જ હું તમારે ચરણે ધરી શાંતિ મેળવી શકું."

"મારી એક વિનંતિ સ્વીકારવાનું વચન આપી શકો છો?" મુખ ઉપર નવીન પ્રદાશ સાથે કમલે ઝડપથી પૂછ્યું.

"હા."

"ઠીક," કમલના મુખ પર સંતોષની છાંટ પથરાણી. "મધ્યરાત્રે....."

"ભાર્ગવ," દૂરથી લીલાનો અવાજ આવ્યો, "દાકતર આવ્યા છે."

"આવ્યો" કહી કમલે મારી આંખે ફરી પાટા બાંધ્યા, ને મને તે ઝડપથી ઉપરના ખંડમાં દોરી ગયો.

થોડીક પળોમાં અમે કુમારના ખંડમાં જઈ પહોંચ્યા, ત્યાં મુખ પર સ્નેહની જ્યેષ્ઠ સાથે વિમલા પ્રવતી સોડમાં બેઠી હતી, ગ્લાનિને હૃદયમાં છૂપાવી દર્શ વદન પર સિમળનાં ફિરજો પાથરી લગ્નજીવને રીઝવતી લીલા એના પગ પાસે બેઠી હતી. બંનેની નગરમાં અગ્ની હતું, જે જોતાંજ પ્રેમલ ભક્તિ રફુરે એવું વાતસલ્ય હતું. પાસે ધીરો લીંગો હતો. ને રબ્બરની બૂગળાને ખીચામાંથી કાઢી ફેટપાટલુનની અગ્ની દડકે છે કે કેમ તે તપાસના દાકતર શાન્તિની નજીક ધસતા હતા.

"કેમ છે, દાકતર? કેવુંકે લાગે છે?" દાકતરની સમીપ જઈ પહોંચતાં મેં પૂછ્યું.

"કંઈક ઠીક છે" બૂગળાને છાતી પરથી ઉઠાવતાં દાકતર 'બોલ્યા, પણ મને કંઈક વહેલો બોલાવ્યો હોત તો કેસને આંગળાને ટેરવે નયવી શકત."

"પણ તમારી નજર કેમ કરતાં ફેરજોડ્ય પર વધારે ગ્હે છે તો?" કમલની બિવિધવાણી પછી દાકતરની મને વિશેષ પરવા ન જણાવતી.

"હા...હા...હા..." તે પોતે પણ જેનું કારણ ન સમજી શકે એવું હમતાં હમતાં દવાની બલામણુ ફરી દાકતર આસા ગયા.

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો

[પં લાલચંદ્ર લગવાન ગાંધી : પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા.]

[૧૩]

પ્રવર્તકજી કાંતિવિજયજી મુનિરાજની કૃપાથી મને જોવા મળેલ ઉપર્યુક્ત ખીન્ને ચિત્રાંકિત વિગ્રહિલેખ, અને બાળુ બોર્ડર વેસ્ટ-જૂટી વાળો, લખાઈમાં લગભગ ૨૨ હાથ પ્રમાણનો છે. તેમાં મગલકપડા, મગલવાણ, ગીન નૃત્ય કરતી નર્તિકાઓ, ૮ મંગલો, ૧૪ સ્વપ્નોના ચિત્રો સિવાય હુરજી (મારવાડ), અમદાવાદ(ગુજરાત) અને ઉપર્યુક્ત શ્રીપૂજ્ય વિજયલક્ષ્મીસરિજના સ્વાગત-માર્મથા માથે મંગલ ધરાવતાં ઘણાં ચિત્રો જે. માતા, ધાવમાતા, દાસીઓ, રાજમહેલ, રાગ, જ્યોતિષી, છડીદાર, હાથી, ઘોડા, વિગેરેની શણગારેલી સેના, પાર્શ્વનાથ જિન-મંદિર, વદન કરતા શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ, ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાન કરતા સાધુઓ, સાધ્વીઓ, શ્રવણ કરતા શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ, પશુ-પક્ષીઓનાં દરયો, રાજ-દરબાર, જૂદા જૂદા ધધો કરતા લોકો, કાંટે તોળતા, કપડાં વેચતા વેપારીઓ, સોની, નર-નારોની નાડો જોતા વૈદ્ય, રંગરજ, સીપાઈઓ, હાલ, તરવાર અને ભાકાવાળા પાયદળ અને ઘોડેસ્વારો, બળદ પરની પખાલમાંથી પાણી આપતો પખાલી, વાધના સામગ્રી પર સાધના કરતા જોગી, પાણી સિંચતી પનિહારી, મરજીમાં કુરાન વાચતા મૌલવી, પદ્મન, હાકર, વાજનાળા, પામ-પતાકાવાળા, સ્વારીનો દેખાવ, ચેતાંબર (મહેદ વસ્ત્રવાળા) શ્રીપૂજ્યજીનું શિષ્ય માથે માન-સન્માનપૂર્વકે કગતુ સ્વાગત, શ્રીપૂજ્ય ઉપર જઇતી જોગ રાખેગ વસ્ત્ર-ચાંદનીના ચારે છેડાને હાઈ ચાલતા ગૃહસ્થો, સામર વિગેરેનો હાક, શ્રાવકો, શ્રાવિકાઓ, રથમાં જોડેલાં શ્રીમતી, પાછળ જાંટ પર નોખતવાળો તથા કમળો, વેસ્ટ-જૂટી વિગેરે દરયો છે.

એ પછી મં. ૫ પત્રોમાં મગલાચરણ, લેખપદ્ધતિ, ૮ મંગલ દ્વા ૫છી ગુજરાતી ભાષામાં (નાગરી-બાળજોષ લિપિમાં) ગામનું વર્ણન કર્યા પછી એક મંખ્યાથી ૧૦૮ સંખ્યાવાચી પ્રસિદ્ધ પદાર્થો દ્વારા ગચ્છરાજની ગુણ-પ્રશંસા કરી તેમના પ્રત્યે ભક્તિ-ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો છે. એ ગચ્છરાજવર્ણન(ગા. ૬)માં અને અંતિમ ગુર-વિગ્રહિ-શામ ગા. ૧૩)માં પણ તેમને વિજય ઉદયસુરિના પદ્ધર તરીકે વર્ણવ્યા છે—

“ શ્રીવિજય ઉદય સુરિગવા, તમગચ્છપતિ તેજ સવાયા હો; માં

તમ પાટે સુખ-દાતા, શ્રીવિજયલક્ષ્મીસુરી હાથા રે. માદરા પરમસુરનાની પૂજ્યજી.”

કવિરાજ દીપવિજયજીએ ખારેજમાં ચોમાસું રહેતાં ત્યાંના મંથના અને કુંચરજી શાદના કથનથી, જ્ઞાન-દાતા ઉપકારી આ પૂજ્ય વિજયલક્ષ્મીસુરિની રચેલી સ્તુતિમાલામાં અને વિ. સં. ૧૮૭૭માં સુરતમાં રચેલ * સોદમકુલ-રત્ન-પટ્ટાવલી-રાસ-પ્રમંથમાં વિજયલક્ષ્મી સુરિના આગમ-મિદાંત અખ્યામ સંબંધમાં વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો છે—‘નાહુના મોટા સાતસે’ એ અંથ લખ્યા ગચ્છરાજ’ અને તે તેમની કૃતિયો પરથી જણાઈ આવે છે.

* આ અંથની સં. ૧૮૭૮માં લખેલી ચોટી ન્દને જોવા—કપડોચ કરવા—અપવાદ માટે માસ્તર લક્ષ્મીચંદનો આભાર માનવો અતિ કચિન જણાયો.

સોનાને સુગંધ, જુઓ પુણ્યતણા પ્રતિબંધ રે; યાત્રા માત્રા કખાણી, મરિ સરસ મહંધો છે ટાણી રે. સ.
શ્રીશીરહસર બેઠું, દુઃકૃત સધળાં એ મેઠું રે; અયમ જિનેસર બેઠ્યા, દુઃખ દાણીદ્ર દૂરે મેઠ્યા રે. સ.
એમ હશે સોરઠ-ગંગા, રાજ માન માણે બહુ માત્રા રે; અધિકારી શેઠ નેધી, મન-વંછિત કળ સહુ સીધ્યા.
અન્ય રાજ્ય સરપાવ તે બાપે, કિરત-કમળા વશ બાપે રે; સ.

હામાણ-રત્નએ ધર આવે, ફરી કામ પડે તવ નવે રે. સ. પુ. ૧૮
જુઓ શેઠ તણી પુણ્યાઈ, રાજ-કાજધુરંધર બાઈ રે; સ.

ગાયકવાડ પેસુવા આંગ્રેજ, રાજ-ચિહ્ન મોકલે પેચ રે. સ. પુ. ૧૯
દિન દિન દોલત સવાઈ, દિશે દિરા તેહ બવાઈ રે. સ.

રાજ, વૃદ્ધિ, લક્ષ્મી, કલ્યાણ, પુણ્ય, ઉદયથી કરી નહિ ન્યૂન રે. સ. પુ. ૨૦
આણુંદ સાંતિ સદાઈ, એ સાગર-ગચ્છ સુખદાઈ રે;

સાંતિ, લખમી, ખુશાસ, વખતચંદ-ગુણ-માજ રે. સ. પુ. ૨૧
સરસ સંબંધ નેઈ બાણું, બેઠવું દીકું તેવું દાણું રે; સ.

હીરવર્ધન કહે એમ, સુણો ધોવા ધરી પ્રેમ રે. સ. પુ. ૨૨
વડોહરેથી મોકલે, રાજનગર હેઈ રાજ; શેઠ વખતચંદ પૂજીને, રડાં કાળેથી કાળ. ૧

ફતેસંગ મહારાજ એમ, રાખે હેત વિરોધ; પત્ર લખી પ્રમોદશું, બલ-બલામણુ દેશ. ૨

‘ધીસવારા ખરે છે તુમ તણો, રખે ઉવારો હેત; શુજરાત-સલામણુ તુમને, પાળો રૂંદે વેશ.’ ૩

શેઠ વખતચંદ બલી પડે, દીનિયાની કરે સાર; પર-ઉપગારે આમળા, છવ-દયા ચિત્ત ધાર. ૪

સોશાળી સો લીએ, પુત્ર પૌત્ર પરિવાર; દુહાવે નહિ ઠાઈ જીવને, જિન-આણા સિર ધાર. ૫

પાનાબાઈ પ્રેમે કરી, શેઠ નિચિતા કીધ; રાજ-કાજ સમજણુ સવે, કરતાં બહુ વશ લીધ.” ૬

અમદાવાદ પરના અધિકાર(મુખાનિરી)સંબંધમાં નવમી રાજમાં જણાવ્યું છે કે-

“ વખતચંદ વખતે કરી રે લો, કાકાજ લેઈ રાજ ને;

અમદાવાદ-મુખાગરી રે લો, આવે સધળે સાજ ને. ૫. ૧

ફતેરાજ ખીલ વળી રે લો, માનાજ મોવિંદરાવ ને;

રાજ-કાજ સમજી રાવે લો, ફરી યજ્ઞો પસાય ને. ૫. ૨

શુભ મુદ્દર્ત નયરમાદે લો, મોજવણું ધરી પ્યાર ને;

ચતુર્ગી સેના કરી રે લો, લશ્કર મોકલે ઉદાર ને. ૫. ૩

મલવા નામ સોદામણા રે લો, કાકાજ-લીવાન ને;

મતિ તેહની અતિ નિર્મળી રે લો, વાત સવે સાવધાન ને. ૫. ૪

બહરમા તખ્તે જઈ રે લો, બેઠા તે શુભવંત ને;

નગરશેઠ લેઈ લેટણું રે લો, આની તેહ મીઠવંત ને. ૫. ૫

પૂછે લકીત રાદેરની રે લો, કાકાજને જૂપ ને;

શેઠ વખતચંદ દાખવે રે લો, નયરી-તણો સ્વરૂપ ને. ૫. ૬

એમ મોહી દિન પ્રતે રે લો, પ્રીત બંધાણી તાસ ને;

અક્ષવંત નહી કરી લો, શેઠને કહે એમ બાસ ને. ૫. ૭

‘આંગેનાન થઈ તુમે રે લો, દુનિયામાં કહેા સુખ ને;

રાજ-કાજ-સ્થિરતા કરેા રે લો, આંત્રો સહનાં દુઃખ ને.’ ૫. ૮

શેઠ કહે તિમ તે કરે રે લો, લશ્કર કીધી દૂર ને;

દેઈ હદાશો રૈયોતને રે લો, દિન દિન અડતે નૂર ને. ૫. ૯

શેઠ તણી માનત ધણી રે લો, કાકાજનું રાજ ને;

રાકળ સીમાડા વશ કરી રે લો, નિર્કંટક શુભ સાજ ને. ૫. ૧૦

મોહનજો ડેરો-

મોહ જાતિનું મૂળ વતન

શ્રી. ચન્દ્રકલા માલુકલાલ શેઠ

અમી ખી હુનિયાની પુરાતન ઇંદ્રજિતિઓ પર પોતાની છાપ પાડનાર સિંધુ ઇંદ્રજિતિનો કાવડો હજી ઉઠેલાયો નથી. પણ આપણાં પુરાણો એના પર સુંદર પ્રકાશ પાડો શકે એમ છે, ને વિદ્વાનોએ એ વાત તરફ લક્ષ આપનું ઘટે છે.

બેબીલોનીઆના કાળક્રમ-chronology-ને આધારે મોહનજો ડેરો નગરનું સ્થાપન ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૫૦ માં થયું હતું એમ સર માર્શલ જાને ડો. મેકેજો પોતાના અંધેમાં જણાવ્યું છે. પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૫૦ માં એ નગર વેરાન થયું. તેનું કારણ જણાવ્યું નથી. ફરી વખત એ નગર વસ્યું અને જોહકાળ સુધી ત્યાં વસવાટ હોવાનાં પ્રમાણો મળી આવ્યાં છે. એક ટેકરા ઉપર કનિષ્ઠના સમયની એક ઈમારત ગળી હતી. એમાંથી આ રાજનના ધણા સિક્કાઓ પણ હાથ લાગ્યા હતા.

સિંધ પ્રદેશની પ્રાચીન ભૂગોળ

હાલ ત્યાં મોહનજો ડેરો છે તે પ્રદેશ સપાટ રણ છે અને સિંધુ નદી પટ બદલીને ત્યાંથી ૩-૪ માઈલ દૂર જતી રહી છે. પણ પુરાતનકાળમાં એ પ્રદેશ જંગલ હતો. સીંધો પર હાથી, વાઘ અને બીજાં જંગલી પ્રાણીઓની આશ્રિતિઓ મળી છે તે આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે. પ્રાચીનકાળમાં મોનસુન હવા આખા સિંધ અને બલુચિસ્તાનપરથી પસાર થતી હતી અને ત્યાંનાં જંગલોના બેજાંથી ત્યાં પુષ્કળ વરસાદ થતો. મોનસુન ધીમે ધીમે પૂર્વ તરફ ખસતી આવે છે અને એથીજ બલુચિસ્તાન, સિંધ અને કચ્છના પ્રદેશો આજે સૂકાં રણોમાં પથટાઈ ગયા છે. એક વેળા કાકિયાવાડના પશ્ચિમ ભાગમાં પુષ્કળ વરસાદ થતો પણ આજે આખામંડળ, હાલાર અને જાલાવાડ પણ એજ દશાને પ્રાપ્ત થયા છે. સિંધ પ્રદેશ લીલોહમ હતો તેનું બીજું કારણ એ પણ હતું કે તેની પૂર્વે સરસ્વતી નામે સિંધુ કરતાંય મોટી નદી વહેતી હતી. એ પ્લેક્ષપ્રસવણ ત્રીયે (સોવાલોક પર્વતમાળા)માંથી નીકળી, દક્ષિણ પંજાબ અને રાજપૂતાનામાંથી પસાર થઈ, કચ્છના રણમાં સમુદ્રને મળતી હતી. હાલ પણ હાલકાં તથા મીહીરાનની સૂકી નદીઓના રૂપમાં પંજાબ અને સિંધમાં સરસ્વતીની યાદગીરી જળવાઈ રહેલી છે. પ્રાચીનકાળમાં કાંઈ એટલા ધરતીકંપને પરિણામે, સરસ્વતી જે પ્રદેશોમાંથી પસાર થતી હતી તેની સપાટીમાં કેન્દ્રાર થવાથી એ નદી સુકાઈ ગઈ. એજ કારણે સિંધુ પણ પોતાનો પટ પશ્ચિમ તરફ ખસી ગયો છે. એકવેળા તે કચ્છમાં થઈને વહેતી હતી. પણ આજે તે પશ્ચિમમાં ખસી ગયું છે એટલે કેન્દ્ર સૂકા પ્રદેશ બની ગયો છે. માત્ર તેની એક શાખા કારી નામે હાલ સ્થપત પામે થઈને વહે છે.

બ્રહ્માવર્ત અને ધર્મારણ્ય

વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં લખ્યું છે કે સિંધ અને સરસ્વતી વચ્ચેનો પ્રદેશ આર્ય ઋષિઓ અને દેવો માટે પવિત્ર મનાતો હતો, એને તેઓ 'બ્રહ્માવર્ત' કહેતા હતા કારણ કે બ્રહ્માએ ત્યાં તપ કર્યું હતું.

બ્રહ્માવર્ત સિંધુ નદીની પૂર્વે હતું અને ઉત્તરે પંજાબમાં છેક લાહોર સુધી ગંધી નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ જંગલવાળો હતો. ગંધીને કાંઠે લાહોરથી ૧૧૦ માઈલ દક્ષિણે હરપ્પામાં પણ સિંધુ મસ્કૃતિનું નગર મળી આવ્યું છે. ચોડાક વિદ્વાનોને હરપ્પા એ 'ઋગ્વેદ'માંનું હરિપિપ્પા નગર અથવા હિં. સમ્પદ સાથે મકળાવન બીજા કોઈ નામવાળા શહેરનો અપભ્રંશ જણાયો છે.

મોહનજોડે ઉંડા નગર અને સિંધુ મસ્કૃતિની વિગત સાથે જમખેમતી નદકીકત કાંઈ પુરાણમાં મળે છે કે કેમ તેની આરીક શોધખોળ કરતા જણાય છે કે મોહ-પુરાણમાં આ નદકીકત મળી આવે છે તે સ્કદ-પુગળાતર્ગન એક ઉપપુરાણ છે અને પદ્મપુરાણની અમુક અમુક આવૃત્તિઓમાં પણ તે મળી આવ્યું છે. પુગળોની સખ્યા ૧૮ મનાય છે પણ એ માન્યતા ખોટી છે, એ ઉપગત ગીજન વળા પુગળો છે જે હવે પ્રકાશમાં આવતા જાય છે અને ઘણા પુગળો તો નેરોના શાખાઓની પેઠે નષ્ટ પણ થઈ ગયા છે. આમજે બસો વર્ષ પૂર્વેની અનેક હસ્તલિખિત ગતિઓ પરથી જિવાન ખડાદુર ગોવિંદદાસજીએ આ મોહ પુગળને ડાપાવી બહાર પાડ્યું હતું.

આપણા ધર્મ પ્રમાણે બે પ્રકારના પ્રવયો છે, પ્રવય અને મદાપ્રવય. પ્રવય એ દરેક ચતુષ્પગીને આતો આવે છે અને મદાપ્રવય ઈસવી આપણે મદાપ્રવય આવતા શ્રી વિપ્રજી જળમાં પોતી થાય છે એ આપણાં ઈશ્વરનાં આજ્ઞાનું ઉપરથી ગ્યાય તે તો ઘણી ડણાવટ અને વાદવિવાદ પછીજ કહી શકો.

ઉંડ્યા કદમની આખરે આપણા મદાપ્રવય પડે ત્યારે નવમગથી મુદિ રચવાતો પ્રગમ આવ્યો ત્યારે બ્રહ્માએ તપ કરવા માડ્યું અને જે પ્રદેશમાં તેમણે તપ કર્યું તેનું નામ બ્રહ્માવર્ત પડ્યું. બ્રહ્માના પુત્ર વસ્યપ થયા, કસ્યપના સૂર્ય અને સૂર્યના વૈવસ્વત મનુ સૂર્યનું બીજું નામ ત્રિવસ્વાન પણ હતું એટલે જ ઉંડા મનુ વૈવસ્વત કહેવાયા છે. દરેક મનુન્તરનો મનુ જુમે જુમે હોય છે. આ પૂર્વેના મનુન્તરોમાં સ્વયમ્, આહુપ વગેરે અનેક મનુઓ થઈ ગયા છે.

વૈવસ્વત મનુનું બીજું નામ 'યમ ધર્મ' પણ હતું એમ પુરાણોમાં લખ્યું છે. એણે બ્રહ્માવર્તની જાણીએ આવેલા વન્ય પ્રદેશમાં તપ કરવા માડ્યું એટલે આ ધર્મના નામ પાડ્યો તેનું નામ ધર્મારણ્ય પડ્યું. તામ્રધુચ્ચા સિંધુ નદીને કાંઠે લાહોર સુધીનો પ્રદેશ જંગલવાળો હતો આ ઉપરથી જણાય છે કે આ જંગલનું નામ 'ધર્મારણ્ય' હતું એમાં જમવટો મડાયા પડી રોષેએ તેના ધણખરા ભાગને માફ કરી ત્યાં ખેતીવાડી શરૂ કરી દીધી હતી. એથી તેનો દખાલ પાનીનાના જેમાં થતા તેનું એક નામ 'ઉત્તાન' પણ પડ્યું હતું. ઉત્તાન ધણે ભાગે ધર્મારણ્યના સાધી રધુ ભાગીયાના ભાગનું જ નામ હતું એટલેજ મોહનજોડે ઉંડાના મોલો ૫૦ કર્નાક વાડેલે એ પ્રદેશનું નામ 'અદિન' (ઉત્તાન રાખેલો પ્રાકૃત અપ્રદેશ)

વાંચ્યું છે. સુમેરીઅન લોકો એને 'સુ-અદિન-હમ' એટલે 'સારા-અદિન-પ્રદેશ' કહેતા હતા. ચીની મુસાફર હુએન-સાંગે સિધવું નામ 'ઓર્મીયન' લખ્યું છે જે તેના મૂળ નામ ઉઘાન અથવા અદિનનો અપભ્રંશ છે. આઈગિય અને કુરાનમાં લખ્યા પ્રમાણે માનવગતિની ઉત્પત્તિ 'અદનના બગીચા'માં થઈ હતી. બ્રહ્મા અને મનુએ નૂતન સૃષ્ટિ માટે ધર્મારંભના ન્તર્ગત 'ઉઘાન'માં તપ કર્યું હતું. આમ આ આખ્યાયિકા હિંદુ, યજુરો, ખ્રિસ્તી તથા ઈસ્લામ ધર્મને પરસ્પર સાંકળે છે.

મોહનજો ડેરાની ઉત્પત્તિ.

વૈવસ્વત મનુના તપથી હિંદુનું આસન ડાલવા લાગ્યું અને તે બંધુ ન રહે એવા બધાથી તેણે મનુના તપકાંઠા માટે ઉર્વશી નામે અપ્સારાને મોકલી. તેણીએ મનુ સામે ગાન અને નૃત્ય કરવા માંડ્યા. પણ યમધર્મ (મનુ) પર તેની કશી અગર થઈ નહિ. એટલે ઉર્વશી નિરાશ થઈને પાછી વળી. એ સ્થળનું નામ મનુએ અપ્સરા-તીર્થ પાડ્યું અને ત્યાં 'દેવ મોહનક' નામે નગર પણ વસાવ્યું. તપથી મનુ પર શિવ પ્રસન્ન થયા અને તેની વિનંતીથી શિવે ત્યાં એક શિવલિંગ ઉત્પન્ન કર્યું અને આમ પોતે ત્યાં સ્થાપિત થયા. આ લિંગ ભૂતનાથ અને ધર્મેશ્વર કહેવાયું. પાસેજ એક કૂપ પ્રગટ થયો જે 'શિવકૂપ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ પામ્યો.

ઉર્વશીએ ત્યાં નૃત્ય કર્યું હતું તે 'દેવમોહનક' સ્થળ એજ મોહનજો ડેરા હતું એવી મારી માન્યતા છે; કારણ કે એ સ્થળના અમલ નામમાં 'મોહન' શબ્દ હતો, અને એની તોંપ સેવાઈ ગઈ છે. મૂળ નામ દેવમોહનક હશે પણ કાળાંતરે અથવા જાહેરમાં તે 'મોહન'ના કુંડા નામથી પ્રસિદ્ધ થયું હશે. આ નગર નારા પામતાં એનાં ખંડિયેરા થયાં અને પછી આ સ્થળ મોહનજો ડેરા કહેવાયું. મોહનજો ડેરામાં શિવલિંગો મળી આવવાથી સર જોન માર્શલે તેને શેવધર્મનું સૌથી પ્રાચીન સ્થળ માન્યું છે. અને લિંગ-પૂજની ઉત્પત્તિ ત્યાંથી જ થઈ હશે એવી માન્યતા પ્રદર્શિત કરી છે. મનુ પર શિવ પ્રસન્ન થઈ ત્યાં ભૂતનાથ લિંગરૂપે સ્થાપિત થયા તેની સત્યતાને એથી પુષ્ટિ મળે છે. વળી કર્નેલ વોડેલે પોતાના ગ્રંથ (Indo Sumerian seals Deciphered)માં એવા સીકનો જે અર્થ આપ્યો છે તેમાં સૂર્યની દેવદાસી 'ઉશીજ'નું નામ લખેલું છે. સુમેરીઅન ભાષામાં 'ઉશ'નો અર્થ 'પેશામ લાવતી અપ્સરા' થાય છે, વળી ઉશીજ અને ઉર્વશી એ બંને નામો ઘણાં મળતાં છે. માટે કદાચ, એ સીક, ઉર્વશી સૂર્યપુત્ર મનુ પાસે ઇન્દ્રનો જે પેશામ લાવી હતી, તેને લગતું હશે. એ સીકો પર ઘણી આખ્યાયિકાઓનાં ચિત્રો અને વિગતો જણાયાં છે. દેવમોહનકમાં શિવના પ્રાકટ્ય સાથે જ એક કૂપ થયો. કદાચ એ કુંડ હશે. મોહનજો ડેરામાં જે મોટામાં મોટો ઈંટોના ચણતરવાળો કુંડ મળ્યો છે, તે કદાચ આ હોય શકે.

ધર્મેશ્વર મહાદેવની પશ્ચિમ બાજુએ સૂર્યની સ્ત્રી રંગાએ તપ કર્યું અને ત્યાં સૂર્ય પ્રકટ થયા. વળી 'નાસત્ય અને અશ્વિની' એવા બે અશ્વિનીકુમારો ઉત્પન્ન થયા. એ બધાના ત્યાં કુંડો ઉત્પન્ન થયા જે સૂર્યકુંડો કહેવાયા. આ જાહેર વાત છે કે મોહનજો ડેરામાં ઘણા કુંડો મળી આવ્યા છે. ત્યાંના વતનીઓના મુખ્ય દેવ સૂર્ય હતા એમ સીલો પરની આકૃતિઓ પરથી પુરવાર થયું છે. સૂર્યપૂજને માટે તામ્રકુળના લોકો કુંડો વાપરતા હતા એમ સુમેરિયન આખ્યાનો પરથી જણાય છે.

મોઢ બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યોની ઉત્પત્તિ

બ્રહ્માની રતુતિથી ત્યાં વિષ્ણુ પ્રગટ થયા અને શિવસંહિત ત્યાં ત્રણેય દેવોથી અદાર હનર બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થયા. વિષ્ણુએ ઉત્પન્ન કરેલા ૭ હનર સાત્ત્વિક, બ્રહ્માએ કરેલા ૭ હનર રાજસ અને રૂદ્રના ૭ હનર તામસ પ્રકૃતિવાળા થયા. એ બ્રાહ્મણો દેવમોહનકમાં વસેલા હોવાથી 'મોહનક' કહેવાયા. દેવમોહનક (મોહનને ડેરા)ના નાશ પછી એ બ્રાહ્મણો આગળ જણાવેલા કારણસર ઉત્તર ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા. એ સમય સુધીમાં તેમની વ્તતિનું નામ અપભ્રંશ થઇ 'મોહનક'માંથી 'મોઢ' થઇ ગયું અને ગુજરાતમાં તેઓ ન્યાં આવીને વસ્યા તે સ્થળનું નામ મોઢેરા પડ્યું.

મોઢપુરાણમાં આ બ્રાહ્મણોના વસવાટ પછી દેવમોહનકનું બીજું નામ મોહોરાકપુર પણ પડ્યું હતું એમ લખ્યું છે. પણ વિદ્વાનો એને મોઢેરાનું અસલ નામ માને છે. પણ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે મોહોરાકપુર એ દેવમોહનકનું બીજું નામ નહોતું પણ તેને છોડીને જ્યારે મોઢ બ્રાહ્મણો અને વાણિયાઓ ઉત્તર ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે મોહોરાકપુર (હાલનું મોઢેરા) વસાવીને રહ્યા. આ પ્રમાણે દેવમોહનક અને મોહોરાકપુર એ એક ગામના બે નામ નહોતાં.

મોહનને ડેરાની નગરરચના ઉપરથી સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે કે એ શહેરને ખાસ માહીને વસાવવામાં આવ્યું હતું. કોઈ પ્રાચીન ગામડામાંથી નગરરૂપે તેનો વિકાસ ન્હોતો થયો. ત્રિદેવો (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રૂદ્ર) એ અદાર હનર બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કરી વસાવ્યા તેના અર્થે એમ સમજવો જોઈએ કે જ્યાં ત્યાં (કોઈ અન્ય જગ્યા)થી એ લોકોને લાવીને વસાવ્યા હતા અને તેમના માટે મોહનને ડેરાની રચના કરવામાં આવી હતી.

આ લોકોની તેમના ગેત્ર અને પ્રવર પ્રમાણે અનેક દેવીઓ થઈ; જેવી કે શાન્તા, સુબદા, બદારિકા, ક્ષત્રગ્ન ઇત્યાદિ. માટીની ન્હાની ન્હાની દેવીઓની ધણી મૂર્તિઓ મોહનને ડેરામાં મળી છે.

ત્રિદેવોએ જોયું કે બ્રાહ્મણો તો પોતાના ધાર્મિક કાર્યમાંથી મુક્ત થતા નથી એટલે તેમણે રૂદ્રની માતા અને સૂર્યની બહેન કાગદુધાને બોલાવી. તેણે પોતાની ખરીના અમ બાગથી પૃથ્વીને બોહી અને તેમાંથી માતૃયોનિ પિતા ૩૬૦૦૦ વાણિયા ઉત્પન્ન થયા. એજ મોઢ વાણિયા કહેવાયા. તેમને પરણાવવા માટે વિશ્વાવસુ ગાંધર્વે ૩૬૦૦૦ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરી. એ વાણિયાઓને ૧૮૦૦૦ બ્રાહ્મણોની સેવા, ખેતી અને ગાયોનું પાલન કરવાનું મોંપવામાં આવ્યું. આમ દેવમોહનક (મોહનને ડેરા) મંપૂર્ણ રીતે વસ્યું.

સુમેરિયન અને રાજવંશ પૂર્વેની મીસરની મંડૂતિઓ-Predynastic Egyptian culture-એ અને સિંધુ મંડૂતિના જેવી છે. સુમેરિયનોનાં પ્રાચીનતમ નગરો કિશ, ઉર અને નિપુર કરતાં મોહનને ડેરા વધુ પ્રાચીન સિદ્ધ થયું છે. હવે તો એ પાત સ્વીકારાઈ ગઈ છે કે સિંધુ મંડૂતિવાળા લોકો જ મેસોપોટમિયામાં આવીને વસ્યા અને સુમેરિયન કહેવાયા. જળી પ્રજ્ઞમાં પણ તેઓ જન્મને વસ્યા. એ લોકો શા માટે ત્યાં ગયા તે તો કહી શકાય નહિ પણ પરિણામ એ આવ્યું કે મોહનને ડેરા વેરાન થયું. તેનાં ચિહ્નો ખેડિ-મેરામાં જણાયાં છે. પુરાતત્ત્વવિદો એમ માને છે કે દુષ્કાળો પડવાથી જ મોહનને ડેરા વેરાન થયું હતી. આમ એ નગર ત્રણ વખત વેરાન થયાનાં ચિન્હો ત્યાં મળ્યાં છે.

[અનુસંધાન પૃ. ૪૫૮]

સાંજે વાળુની કોઈને ઈચ્છા નહોતી, પણ પરસ્પરને ખાતર સૌએ કંઈક લીધું. તે પછી વિમલા ને લીલા શાન્તિની નજીક સ્થળ ગયાં, જ્યાં પાસેના ઓરડામાં સૂતા.

કમલ સાદી પર આડો પડ્યો, પણ તેની આંખો એકાદ પણ માટે પણ બેગી ન થઈ. તે જોડી બધા અનુભવતો જણાયો.

“શું થાય છે?” મેં મોકાસથી પૂછ્યું.

“મારા પૂર્વજોની આશા છે,” કમળ દુઃખદ સ્વરે બોલ્યો, “કે મુખ્ય વારસા સિવાય આ જ્ઞાનમંદિરનો ભેદ કોઈને જ ન જણાવાય. આજે હું ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યો છું.”

“શું?”

“આવતીકાલે અમારા વંશનો છેલ્લો અવશેષ એક લીલા જ રહેશે. આજ રાત્રે જ મારે તેને મંદિરના માર્ગનો ભેદ જણાવી દેવો જોઈએ. પણ તે કન્યા છે. તેને પરણવું જોઈએ. તેના પતિને તે એ ભેદ ન જણાવી શકે. એ કાનૂને બંનેની એકતાનતા જોખમાય તો?”

“એ અસંભવિત છે.”

“તમે પોતે એવા પ્રસંગે શું કરો?” કમલના શબ્દોમાં નહું તેજ પૂરાયું.

“હું આ પ્રશ્નથી ચમક્યો. પણ વધુ વિચાર વિના તરતજ ઉત્તર દીધો, “હું તો એને મદદતાવું એક અંગ લેખું.”

કમલ તરત જાઓ થઈ બહાર ચાલ્યો. ને કેટલોક સમય વીત્યા પછી તે લીલા સાથે પાછો ફર્યો. મને જાણતો જોતાં જ તે બોલ્યો, “લોકાને બધો ભેદ બતાવી દીધો છે.”

“આશા રાખું છું કે, “મેં કંઈક કંપતા સ્વરે કહ્યું. “લીલાબહેન પણ તમારા વંશપરંપરાગત ધર્મને જાળવી રાખે.”

“એ તો જાણવશે જ” કમલે કહ્યું. “પણ તેનો કંઈક આધાર તમારા પર પણ છે.”

“એ શી રીતે?”

“મેં તમારા પાસે વચન માગેલું છે.”

“પણ એનો પ્રકાર નથી જણાવ્યો.”

“પ્રકાર આ” કહી કમલે લોકાનો હાથ મારા હાથમાં મૂક્યો.

હું ચમકીને સ્તેષ્ટ રહ્યો. આનંદાશ્લીલો કંઈક દેખાવ કરવા ગયો, પણ તે જ પછે વિમલાની બૂમ સંભળાતાં અમે ત્રણે ત્યાં દોડ્યાં.

કુમારનો સહિષ્ણુત વધતો હતો. તેની આંખો ટગર ટગર નાચી રહી હતી. અંબાને પણ વિસરાવતી વિમલા એના હાથને છાતી પર દબાવી રહી હતી.

મેં એ માતા અને સતિના ચરણે મસ્તક મૂક્યું. તેણે મારા માથે હાથ મૂક્યો. લોકાનો હાથ હાથમાં લઈ તેણે તે પર હાક દબાવ્યા. ને ઘોડી જ પળોમાં તે નિરતેજ બાજકની સોડમાં ઢગલો થઈ પડી.

x

x

x

તે પછી અમારા આંત્રનો ઇતિહાસ મૂકતા માથે છે. પણ અમે પ્રતિદિન જ્ઞાનમંદિરનાં દર્યને જઈએ છીએ; ત્યાં કમલ, વિમલા ને શાન્તિનાં લીલાએ દોરેલાં ચિત્રોને પૂજીએ છીએ. અદ્ભુત મન્યોનું અધ્યયન કરીએ છીએ. લીલા પ્રતિદિન મારી આંખે પાટો બાંધતાં હોડતાં કહે છે, “મારશે તો નહિને?”

ને હું તત્કાળ એના હાથને હાથમાં લઈ લઉં છું.

અક્ષરજ્ઞાન અને સાહિત્યસર્જન

‘વસંતાનુજ’

૨

ગુજરાતમાં અક્ષરજ્ઞાનના પ્રવાસો છૂટાછવાયા થયા તે પછી મુંબઈ ઇલાકાનો વહીવટ મહાસભા-પક્ષના પ્રધાનોના હાથમાં આવતાં આ પ્રધાનોએ તેમના કાર્યક્રમમાં નિરક્ષરતા નિવારણનાં કાર્યને અગત્યનું સ્થાન આપેલું.

તેમણે જે અનેક લોકહિતનાં કામો હાથ ધરી તેમાં નિરક્ષરતા-નિવારણનું કાર્ય પણ તાત્કાલિક હાથમાં લીધું. મહાસભાવાદી સરકારે પ્રૌઢ-શિક્ષણને અંગે સરકારને સલાહ આપવા એક સમિતિ નીમી. તેમાં શ્રી. ગિજુભાઈને પણ લેવામાં આવ્યા હતા. એ સમિતિનાં કામકાજ પછી ઇલાકાના જુદા જુદા લાપાવાળા પ્રાંતોમાં અક્ષરજ્ઞાન યોજનાનો અમલ કરવા માટે જુદા જુદા પ્રાંતિક સંઘો રચ્યા. એમાં ગુજરાતપ્રાંત-પ્રૌઢશિક્ષણસંઘની વ્યવસ્થા ગુજરાતના પ્રખર પ્રમુખ અને શિક્ષણપ્રેમી શ્રી. જીવતરામ દવેને સોંપવામાં આવી. પ્રાંતના પ્રૌઢ-શિક્ષણસંઘની સલાહ, સૂચના અને દોરવણી મુજબ કામ કરવા માટે પ્રાંતના સંઘના તે તે જિલ્લાના સબો મારફત જિલ્લાઓમાં જિલ્લા પ્રૌઢ-શિક્ષણસંઘો થયા. અને એ રીતે તાલુકાના તથા ગામોના સંઘો પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. શ્રી. જીવતરામ દવે જેવા અનુભવી અને કસાયલા લોકશિક્ષક અને સેવકના હાથમાં ગુજરાતમાંથી નિરક્ષરતા નાબૂદ કરવાનું કામ સોંપાયું હોય તેથી તેમના કામમાં તેમના અનુભવોનું પ્રતિબિંબ પડે એ બનવાયોગ્ય છે.

અક્ષરજ્ઞાન યોજનાનો અમલ કરવામાં સરસ્વતીજી તેમને પાઠ્યપુસ્તકોની મુશ્કેલી જણાઈ. ૨૯. ગિજુભાઈએ ગુજરાતમાં આ પહેલાં આજ પ્રકારનું કાર્ય કરેલું હોઈને કેટલીક ભૂમિકા યોજનાના અમલ માટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવી તૈયાર હતી. શિક્ષણ પદ્ધતિ તથા શિક્ષણમાં પડતી મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ જોઈને આ કાર્ય પહેલાં કરેલું તેમને હતો. તેમની પાસે ગિજુભાઈએ તૈયાર કરેલ પાઠ્યપુસ્તકો પણ હતાં.

આથી સરસ્વતીમાં પાઠ્યપુસ્તકની મુશ્કેલી ઓછી જણાય તેટલા માટે ધણીખરી પ્રૌઢશાળાઓમાં ગિજુભાઈએ તૈયાર કરેલી ‘આસો વાંચો’ નામની પુસ્તિકા ઉપયોગમાં લેવાઈ. પરંતુ પાછળથી શ્રી. જીવતરામ દવે અને શ્રી. નરહરિ પરીખ તરફથી એક લોક-પોથી તૈયાર કરવામાં આવી અને ગુજરાત પ્રૌઢ-શિક્ષણસંઘ તરફથી તે પ્રસિદ્ધ થઈ. આ ભોક્ષોથી આજે ગુજરાતભરમાં પ્રૌઢશાળાઓમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે.

આ ઉપરાંત શ્રી. ‘ધૂમકેતુ’એ પણ પ્રૌઢ-શિક્ષણમાળા રજૂ કરી છે. અને તેમાં ‘આપણે શું જણાવીએ’ નામથી નાની પોથી, પહેલો ચોપડી અને બીજી ચોપડી પણ તૈયાર થયેલ છે, અને તે અમદાવાદના ‘ગુર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય’ તરફથી ગદાર પાટનામાં આવી છે.

આ બધાં પુસ્તકો કેવાં છે, અને પ્રૌઢ-શિક્ષણના કાર્યમાં કેટલે સુધી ઉપયોગી થઈ શકે એમ છે તે જોઈએ.

‘ચાલો વાંચીએ’માં સામાન્ય જીવનને લગતા પાઠો છે. તેમાં સામાન્ય જ્ઞાન ઉપરાંત ગામડાંમાં વધુ અનુકૂળ આવે તેમ છતાં શહેરમાં પણ ચાલી શકે તેવા પાઠો છે. શ્રી. ગિજુભાઈ શિક્ષણશાસ્ત્રી ઉપરાંત મનુષ્યસ્વભાવના અકંગ અભ્યાસી હોઇને તેમણે સહુને ગમી જાય અને અભણ માણસોને થોડું લણ્યા પછી લણ્યા તરફ અભિરુચિ વધે તેવા પાઠો તેમાં દાખલ કર્યા છે.

આ ઉપરાંત, ‘આગળ વાંચો પહેલી’ બીજી અને ત્રીજી ચોપડી પણ સ્વ. ગિજુભાઈએ તૈયાર કરેલ. જો તેમના હસ્તકનું નિરક્ષરતા-નિવારણનું કાર્ય તે વખતે અટકી જવાને બદલે વધુ કૃદ્યું-કાદ્યું હોત તો ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી ચોપડી પણ તૈયાર કરવાની યોજના હતી. પરંતુ ‘આદર્શ ધૂમરાં રહે, હરિ દરે સો હોય’ એ ઉક્તિ મુજબ શ્રી. ગિજુભાઈનું કામ અધૂરું રહ્યું અને તેઓ આપણી વચ્ચેથી વિદાય થયા.

આ પછી આપણે શ્રી. ભુગતરામ દવે અને નરહરિ પરીખની ‘લોકપોથી’ જોઈએ. અને લેખકો જીવવણીકાર છે, કસાયલા લોકસેવકો છે અને શ્રી. ગિજુભાઈના સંપર્કમાં પણ સારી પેઠે આવેલા હોવાથી તેમની પોથીમાં ખાસ ખામી હોઈ ન શકે. પરંતુ જેમ લેખકના જીવનનું પ્રતિબિમ્બ તેનાં લખાણમાં પડે છે તેમ લોકપોથીમાં પણ તેનું જ બન્યું છે. લોકપોથી કોઈ તટસ્થ શિક્ષણશાસ્ત્રી શિક્ષણની દૃષ્ટિએ જુએ તો તેમાં પ્રથમ રાષ્ટ્રીયતાના પ્રચારનો ભાવ સ્પષ્ટ-દેખાઈ આવે. અક્ષરજ્ઞાન આપવા સાથે વર્તમાન કાળમાં વિશેષ ઉપયોગી જ્ઞાન પણ આપી દેવાની હોંશ સહુ કોઈને યાદ તે સ્વાભાવિક છે. અને એ હોંશ પૂરી કરવા માટે ખાદીના, રેટિયાના, દારૂનિષેધના પાઠો આપ્યા હોય એમ લાગે છે. અદાગત નૈતિક દૃષ્ટિએ આ પાઠો ન હોવા બદલ એમ તો ન જ કહેવાય પરંતુ આ વિષયો ઉપર જેટલો ભાર મૂકામાં આવ્યો છે તેટલો ન મૂક્યો હોત તો વધુ સારું હતું એમ રહેજે કહેવાઈ જાય છે. પાઠ્યપુસ્તકમાં પ્રચારક પાઠો મૂકવાને બદલે જો લખતાં વાંચતાં સીખેલા પ્રૌઢો પાસે રજુ કરી શકાય તેવું પ્રચારસાહિત્ય ઈતર વાંચન તરીકે મૂક્યું હોય તો તે વધારે યોગ્ય કહેવાય. લોકપોથીમાં ૬૮મો પાઠ ગીતસંગ્રહ-રજો છે. તેમાં ‘ત્રણ જળહતી જોડી’ મથાળાંવાળા કવિતામાં શાહુકાર, જમાદાર અને દારૂના ઈજારદારને એકજ કોટીમાં મૂકવા છે. મતલબ કે લોકપોથીના લેખકો આ ત્રણેને એક જ દેશમાં મૂકે છે. ત્રણેનું અસ્તિત્વ અનિષ્ટ હોય એમ કહે છે. પરંતુ ગાંધીજીના સ્વરાજ્યમાં દારૂના ઈજારદારને સ્થાન નથી એ સર્વ સ્વીકૃત સત્ય હોવા છતાં શાહુકાર કે જમાદારને પણ સ્થાન તેમાં નથી એ એકદમ ગણે હિતરે તેવું નથી. પૃથ્વી ઉપર સર્વ જિતરે અને તેમાં સામ્યવાદીઓની કક્ષના મુજબનું તંત્ર હોય તો શાહુકાર અને જમાદારની જરૂર ન પડે, પરંતુ આ દુનિયામાં અત્યારના સંજોગોમાં પ્રજાસલાહ માટે પોલીસ અને પ્રબળ ધનના સામવનારાને તદ્દન બૂંસી નાખવાનું અશક્ય છે. હા, જોટલું સાચું કે આજના જમાદાર અને શાહુકારની મનોદશા બદલાવાની જરૂર છે અને તેઓ પ્રગતિદિનચિતકો છે એવી ભાવના તેમનામાં આવવાની જરૂર છે. તેમ છતાં શાહુકાર કે જમાદાર પ્રત્યે શરૂઆતમાં જ ચાલુગમે પેદા કરવો એ ઠીક ન કહેવાય. જમાદાર અને શાહુકાર કેવા હોવા જોઈએ અને કેવા ન હોવા

જોઈએ એ દર્શાવનાર પાઠ હોત તો યોગ્ય કહેવાત. ગીતનું મથાણું પણ ભાવાની દૃષ્ટીએ ખૂંચે એવું છે. જોડી બે જણની હોય. ત્રણ જણની જોડીને બદલે ત્રેપાક, ત્રિપુરી કે એવો કોઈ શબ્દ પ્રાયશઃક પોથીમાં અમરો જણાતો હોય તો બેથી વધારે વ્યક્તિઓ માટેનો સમૂહવાચક 'ટાળી' ચાલી શકત.

આવા જુદા જુદા પાઠો વિષે લખવા બેસતાં બહુ લાંબું ચર્ચ નય તેથી તેમ ન કરતાં એકંદરે પ્રૌઢશિક્ષણની સરૂઆતમાં આ જાતનાં પાઠ્યપુસ્તકો પણ બાળકમાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. સમયના વહેવા સાથે શિક્ષણના અનુભવીઓને હાથે આવાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં મણી પ્રગતિ થશે. વળી આ પાઠોના ચોક્કસમાં રહીને જ શિક્ષણ આપવું એવો હેતુ લેખકોનો જણાતો નથી. લેખકો એવા મતાગ્રસ્તી નથી એ કેટલાક પાઠો નીચે શિક્ષકોને જે સૂચનાઓ અપાઈ છે તે ઉપરથી જણાય છે. ફક્ત જેમને શું શીખવવું એવી મૂંઝવણ થતી હોય તેમને માર્ગદર્શક લોકપોથી આપવાનો ખાસ હેતુ લેખકોનો હોય એ સ્વાભાવિક છે. શિક્ષક પોતાની અંકલનો ઉપયોગ કરી નવા નવા પાઠો ઉપજાવી શકે તો તેમથી પણ ઘણું નવું સર્જન તૈયાર થાય.

અમારે કોઈ નવી પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય ત્યારે તે પ્રવૃત્તિ તરફ જેઓ દુરંતરી રીતે આકર્ષાય તેઓ તે પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા પોતાનો કાળો આપવા પ્રેરાય છે. તેમ શ્રી 'ધૂમકેતુ'એ પ્રૌઢશિક્ષણ માટે તેમની દૃષ્ટિએ યોગ્ય લાગ્યા તેવા પાઠો તૈયાર કરી નાની પોથી, પહેલી અને બીજી ચોપડીની રચના કરી છે. શ્રી. 'ધૂમકેતુ'નું શિક્ષકપણું આ પુસ્તકોની રચનામાં દેખાઈ આવે છે. અને શ્રી. 'ધૂમકેતુ' સ્વભાવે લોકશિક્ષક હોય એમ દેખાય છે. તેઓ વર્તમાન માહિત્યકારોમાં પ્રથમ પક્ષિમાં ગણી શકાય તેવા સાક્ષર છે. અને સંજ્ઞન લેખકો પોતાનું સર્જન પ્રગતે સન્માર્ગે દોરે તેવું બને એ ધૃષ્ટિના હોય એટલે તેઓ લોકશિક્ષક આપ બની નય છે. પરંતુ આ પુસ્તકોની રચનામાં શ્રી. 'ધૂમકેતુ' જૂના જમાતાના હેતાશનું માનસ ધરાવતા જણાય છે. તેમ ન હોય તો નાની પોથીમાં મૂળાક્ષરો આપવાની જે ઉતાવળ કરી છે તે તેમણે કરી ન હોત. જે નાની પોથીમાં જ મૂળાક્ષરો મૂકવાની જરૂર તેમને લાગતી હતી તો પોથીને અંતે અગ્ર પૃષ્ઠ ઉપર મૂળાક્ષરો રજૂ કરી શકાત. મૂળાક્ષરો પાઠ તરીકે રજૂ કરવા કરતાં જિજ્ઞાસુની નજરે ચડે તેવી રીતે કોઈ સ્થળે મૂકી દીધા હોય તો જિજ્ઞાસુનું ધ્યાન તે તરફ જતાં ક-વર્ગ, ચ-વર્ગ, ટ-વર્ગ વગેરેના બેદનો આપોઆપ ખાલ આવી નય અને શિક્ષક પણ કોઈ વાર ચાહુ કામમાં વૈવિધ્ય લાવવા ખાતર જુદા જુદા અક્ષરોના ઉચ્ચારો ઉપરથી તેનું વર્ગીકરણ કરે. — પ્રૌઢશિક્ષણમાં શિક્ષકનું કામ ફક્ત માનરૂપી આંખો વગરનાની આંખો ઉઘાડવા પૂરતું જ હોવું જોઈએ, અને અંધારો દૂર થયા પછી ઉમ્મરતા પ્રમાણમાં થયેલ માનસિક વિકાસનો ઉપયોગ થવા દેવો જોઈએ, અને શિક્ષકે ફક્ત જરૂર પડે ત્યાં જ માર્ગદર્શક બનવું જોઈએ.

શ્રી. 'ધૂમકેતુ'ની પહેલી ચોપડી તેમની નાનીપોથી પછી ઠીક ઠીક આગળ વધી છે. સહેલાં વાંચોવાળા પાઠો ઉપરાંત ચાહુ જીવનમાં ઉપયોગી થાય તેવા બોધપ્રદ પાઠોનો પણ તેમાં સમાવેશ કરેલો છે. પહેલી ચોપડીના સરૂઆતના પાઠોમાં મથાળે વ્યંજન સાથે જુદા જુદા સ્વર મળતાં જાનતા અક્ષરો મૂક્યા છે તે અરથાને હોય એમ જણાય છે. જોડાક્ષરો આ રીતે જુદા કરવા એ ધૃષ્ટિવાચોગ્ય ખરું. પણ કોઈ અક્ષર વાંચવાથી તેના કોઈ અર્થની છાપ મગજ ઉપર ત પડે ત્યારે તેનું વાંચન કંટાળો આપનારું અને જોગરૂપ થઈ પડે.

દાખલા તરીકે ડા, ડે, ડો, દી, દૂ વગેરે અક્ષરોના વાંચનથી કોઈ પણ જાતનો અર્થ સમજાતો નથી. તેને બદલે આ અક્ષરોવાળા સબ્બો આપ્યા હોય અને પછી શિક્ષક નવા અક્ષરો તરફ ધ્યાન ખેંચે તો શીખનાર તથા શીખવનારને તેમાં રસ પડે છે.

શ્રી. 'ધૂમકેતુ'ની ખીજ ચોપડી પહેલી ચોપડી કરતાં સારી પેઠે આગળ વધી છે. જો તેઓ આ હખની ઉત્તરોત્તર ખીજ ત્રણ-ચાર ચોપડીઓ તૈયાર કરશે તો તેમને હાથે શિક્ષણ લેતા પ્રૌઢો માટે સારાં પાઠ્યપુસ્તકોની ઉણપ પૂરી થકશે.

પ્રૌઢ-શિક્ષણને માટે પાઠ્યપુસ્તકોમાં વૈવિધ્ય હોવું આવશ્યક છે. એકજ ટંકશાળાના ચલણી સિક્કાની માફક પાઠ્યપુસ્તકોમાં પ્રૌઢશાળામાં ચલાવવી અનુકૂળ ન આવે એ બનવાભેગ છે. ટંકશાળામાંથી નીકળેલું નાણું ગરીબને તેમજ અમીરને, બેડૂતને કે શાહુકારને, ગામડામાં કે શહેરમાં સર્વ સ્થળે અને સર્વ વર્ગને એકસરખું ઉપયોગી છે. સ્થળોત્તર થતાં પણ તેની ચલણી કિંમત દેશમાં જરાય ઘટતી નથી. ચલણી સિક્કા ગામડાં અને શહેર માટે, મજૂર અને શેઠ માટે જુદી જુદી જાતના પાડવામાં નથી આવતા. પરંતુ પાઠ્યપુસ્તક કોઈ ચલણી નાણું નથી. શીખનાર બ્યક્તિસમૂહની આસપાસનાં વાનાવરણ અને પ્રકૃતિ ચતુસાર પાઠ્યપુસ્તકો પણ જુદી જુદી જાતનાં હોવાં જોઈએ.

શહેરના મજૂરને શીખવતી વખતે તેનાં દૈનિક જીવનને લગતા પાઠો તેની પાસે રજૂ કરવામાં આવે તો શિક્ષણ રસપ્રદ લાગશે. એજ પ્રમાણે ગામડાંના બીજ કે ભંગી પાસે તેનાં શેઠદાં જીવનને લગતા પાઠો રજૂ કરવાથી તે હોંશે હોંશે શીખશે.

શરૂઆતમાં પાઠ્યપુસ્તકની ઉણપ હોય અને જુદા જુદા સમૂહો વચ્ચે ચલાવવા માટે તેનાં અનુકૂળ પાઠ્યપુસ્તકો ન હોય તો તે જાતના પાઠો શિક્ષકે તૈયાર કરીને રજૂ કરવા જોઈએ. હોંશે હોંશે શીખવા આવનારને પણ જો ફટાળો આવે એવી રીતે શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેનો ઉત્સાહ ગંદ પડી જશે. પ્રૌઢ-શિક્ષણની સફળતાનો આધાર પાઠ્યપુસ્તકો અને શિક્ષકની પોતાની આવડત ઉપર વધુ રહે છે. શિક્ષક બનવું આજે રહેલું ગણાઇ ગયું છે. શિક્ષકનો દરજ્જો પણ આજે હલકો ગણાયો છે. પરંતુ શિક્ષકની કળા જેણે હસ્તગત કરી છે તેવા શિક્ષકો પોતાની સામે વિદ્યોપાન્યન માટે બેઠેલા વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં સોસડે ઊતરી જાય એ રીતે લખતર લખાવે છે. આવી કલા જે શિક્ષકે હસ્તગત કરી છે તેનો દરજ્જો કોઈ દિવસ હલકો નહિ થાય અને તેવા શિક્ષકો પ્રજા સમસ્તની પ્રગતિમાં જ નહિ પણ કાંતિમાં પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

ધરતીકંપ

મૂળાંકર જોધી.

[૫મી]

જ્યે પ્રભુ પ્રતીકશાં મનુજ ઉર બ્યાપી જતી
અંસત્ય ભર કર્મની કુટિલ ધર્મની ભાવના
ઝીલાય નવ પાપભાર ધરણી થકી વિશ્વનો
તયે પ્રબલ આંચકા ધરતીકંપના લાગતા.

મારો પ્રેમી

“સૌજન્ય”

એ પ્રસંગને આજે એક વરસનાં વહાણાં વહી ગયાં. છતાં જાણે ગઈ કાલેજ એ પ્રસંગ જન્યો હોય તેમ કાષ્ઠકવાર તો મનમાં સ્પષ્ટ જાય છે. એનું મ્હાન મોં, વિપાદપૂર્ણ આંખો અને કારુણ્યની મૂર્તિ જેવો તેનો દેહ મારી નજર આગળ તરે છે. એ મારી સાથે ભાગ્યેજ એ વાક્યો બોલ્યો હશે તોએ એના શબ્દો કોણ જાણે કેમ મારા મનમાં શુંબ્યા કરે છે. તે મારા સ્મૃતિપટ પરથી જુસાતો નથી છતાં કોણ જાણે કેમ મને તેને માટે પ્રેમ જાગતો નથી. મારા હૃદયને છેતર્યા વગર કહેવું હોય તો સ્પષ્ટ કહું કે મને તેને માટે મમતા છે, સદાનુભૂતિ છે પણ પ્રેમ તો નથી જ. તેનું કારણ શું છે તે તો હું યોતે જ જાણતી નથી તો કહી તો કેમ શકું ?

જુઓને-મારે અને સુરેશને પહેલી ઓળખાણ સ્વપ્ન બી. એ.માં. માઈ અને તેનું યુપ એકજ. એટલે અમારે સાથે પીરિયડ ઘણા આવે. શરૂઆતમાં તો તેની હાજરી કંઈ ખ્યાન ખેંચતી નહિ. હું માત્ર એટલું જ જાણતી કે એ મારી સાથે બસે છે. પણ થોડા દિવસમાં તો હું તેની સાથે વાતો કરતી શરૂ થઈ. કંઈ પૂછવાનું હોય તો તેનેજ પૂછું. કાંઈ ચોપડી કે નોટ લેવાની હોય તો તેની જ માયું. લખવામાં તે હોશિયાર હતો એટલે તેની નોટ લાગવાનો પ્રસંગ મારે ઘણા આવતો અને ને પણ વિના સંકોચે મારી સાથે વાત કરતો. તેના જેવાં પુસ્તકોની લલામણ કરતો અને હું માયું તો ગમે ત્યાંથી પણ મને લાવીને આપતો. આમ હું તેની સાથે છૂટ લેતી તેનો અર્થ એમ ન હતો કે મને તેને માટે પ્રેમ થઈ ગયો હતો. હું માનું છું કે તે પણ એવો અર્થ નહિજ કરતો હોય.

પણ સમય જતાં હું જોતી ગઈ કે સુરેશ કંઈક અંશે ગંભીર અને જતો હતો. તેની મુખમુદ્રા જે હંમેશાં પ્રફુલ્લિત લાગતી તે હવે કંઈક વિપાદમય લાગવા માંડી. તેની આંખમાં જે નૈસર્ગિક ચમક હતી, જે નિખાલસતા હતી તેની સાથે કંઈક ઝટ ન ચમગળ્ય તેવો ભાવ આગ્યો હોય તેમ મને દેખાવા લાગ્યું. એટલુંજ નહિ પણ મારી સાથે વાત કરતાં તેના અવાજમાં પણ મને ક્યારેક કંઈ સંજોગો અને મારા આશ્ચર્યની વચ્ચે સુરેશ આજુ વર્ગમાં પણ મને ધારીધારીને જોવા લાગ્યો. ક્યારેક તો અનિમેષ નયને મારી સામે ટાંપી રહેતો અને બૂલથી મારી નજર ગળી જતી તો લજ્જામય રીતે તેની આંખો ઢળી પડતી. હવે સુરેશ મને કંઈક વિચિત્ર લાગવા માંડ્યો. છતાં એનામાં એવું કંઈક હતું જે મને તેના તરફ તિરસ્કાર લાવવામાં રોકતું હતું. જાણી મને આવા પ્રકારના પુરુષો તરફ ખૂબ તિરસ્કાર છે. તેઓ એમ માને છે કે સ્ત્રી એ પ્રેમ કરવાનું રમકડું છે. કોઈ છોકરીએ સદાજ વાત કરી હોય તો એનો અર્થ કંઈને કંઈ કરો મૂં. કોઈ કામ પ્રસંગે છોકરી સાથે વાત શરૂ હોય તો ચોતાની માત્રને જાહેરાત મારે. અને ચોતાનું મદદર પધારવા તેમના મિત્રમંડળમાં જાહેરાત કરે કે, ‘મારે તો પેલાં બેન સાથે મિત્રતા છે.’ અને મિત્રમંડળ પણ

તેમને ધન્યવાદ આપતાં કહે, 'વાહ! ફાળ્યો દોસ્ત, હવે ક્યારે ફ્રીડ આપે છે?' અને આ ફાલેલો દોસ્ત ગમે તે બંદાનાં કાઠી 'બેન'ના પીછા છોડે જ નહિ. બેનના મનમાં કંઈ હોય નહિ છતાં આ ભાઈ તો મોટી મોટી ધર્મારતો ચણવા મંડી પડે અને એ બેનને પોતાની જ માની બેસે. મારા જીવનમાં પણ આવા એક જ પ્રસંગો આવી ગયા છે. હું જરાબર નહોતું છું કે આજના વિદ્યાર્થીને છોકરીની ખુશામત કરવી ઘણી ગમે છે. અને એ ખુશામત કરવામાં પોતાની જાતને તે ધન્ય માને છે. કોલેજ-જીવનને તે પ્રેમપુરાણમાં જ સાર્થક ગણે છે. ઘણા ઘણા વિદ્યાર્થીઓની આંખો જ ખૂબ્યા વડે જેવી લાગે છે. છોકરીઓને જોઈ એ આંખોમાં હકકવા આવતો હોય એવું પણ મને લાગે છે. વિદ્યાર્થીઓના આવા વર્તનથી કંટાળી મેં તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે બનતાંસૂધી તો દાર્ઢ નિવ્રાઈ સાથે બોલવાનો પણ સંબંધ ન રાખવો.

પણ સુરેશ તો મને બધાથી જુદો જ લાગેલો. વર્ગમાં તે મારી સામે જ બેસતો. મને તેના મોં પર સંસ્કારિતા લાગતી. તેની આંખોમાં નિષ્કાલસતા નીતરતી. તેના વર્તનમાં ગમી જાય તેવી શિષ્ટતા અને સંયમ હતાં. અને આજે અનુભવ પછી પણ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે સુરેશ બધાથી જુદો જ હતો. એની સંસ્કારિતાએ મને તેની સાથે બોલવા પ્રેરેલી અને પહેલા જ અનુભવે મને લાગેલું કે તેની સાથે બોલવામાં કાંઈ પણ પ્રકારનો ભય ન હતો.

પણ આ શું? સંસ્કારી સુરેશ મને ધારીધારીને કેમ જુએ છે? તેની સંયમી નજર આમ સ્વચ્છંદી કેમ બને છે? હું તો આજી બની સુરેશનું પરિવર્તન જોવા લાગી. બે-ત્રણ દિવસ પછી સુરેશ મને બોલાવી.

'સુમનબેન!' હું તરત જ ઊભી રહી.

'કેમ?'

જવાબ આપ્યા વગર સુરેશ નજીકે મને પીતો હોય તેમ તેની નજર મારા મોં પર જડાઈ ગઈ હતી. તેની આંખોના ખૂણામાં પાણી આગળું હતું. હું તેની સામે નજર ન જોડી શકી. અને તે એકદમ સ્વસ્થ થઈ બોલ્યો:

'હા, જુઓને પેલી નોટ જો લાંચી રહ્યાં હો તો કાલે લાવજો હો.'

મને લાગ્યું કે સુરેશ આટલું પણ ધૂનતા અવાજે શબ્દ મહેનતે બોલી ગયો. અને બીજા દિવસે મેં નોટ આપી દીધી. તે પછી સુરેશ પાસેથી કાંઈ એપડી કે નોટ ન માંગવાનો નિશ્ચય કર્યો, એટલું જ નહિ પણ સુરેશથી હું દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરવા લાગી.

છતાં સુરેશ તો ચાલુ વર્ગમાં પણ મને પ્રેમભીનાં નયને જોઈ રહેતો. એ મારી સામે જુએ છે કે નહિ તે જોવા હું ક્યારેક ક્યારેક તેની સામે જોતી અને વિના અપવાદે મને માલમ પડતું કે સુરેશની આંખો મારા પર જામેલી જ રહેતી. મને લાય રહ્યા કરતો હતો કે હમણાં કદાચ પ્રોફેસર સાહેબ આ નોટક જોઈ જશે! પણ એ 'પ્રેમભીર' ને તો એનો ભય જ ન હતો.

સુરેશ મને આમ ધારી ધારીને જોતો એટલે નામ્મજાએ પણ મને તેનો વિચાર આવી જતો. મારામાં એવું તે શું છે કે તે આમ મને ધારી ધારીને જોતો હશે? અને રોજ રોજ આટલું આટલું જુએ છે, છતાં કેમ ધરાવો નહિ હોય? મારામાં એવું તો સૌન્દર્ય નથી

એ પ્રસંગને આજે એક વરસનાં વટાણાં વહી ગયાં. છતાં જાણે મર્ધ કાલેજ એ પ્રસંગ બન્યો હોય તેમ કાર્ષ્કવાર તો મનમાં ચમ્પ જાય છે. એનું મ્હાન મોં, વિષાદપૂર્ણ આંખો અને કારુણ્યની મૂર્તિ જેવો તેનો દેહ મારી નજર આગળ તરે છે. એ મારી સાથે ભાગ્યેજ બે વાક્યો બોલ્યો દશે તોએ એના શબ્દો કોણ જાણે કેમ મારા મનમાં શુંબ્યા કરે છે. તે મારા સ્મૃતિપટ પરથી જૂસાતો નથી છતાં કોણ જાણે કેમ મને તેને માટે પ્રેમ મળતો નથી. મારા હૃદયને છેતર્યા વગર કહેવું હોય તો સ્પષ્ટ કહું કે મને તેને માટે મમતા છે, સહાનુભૂતિ છે પણ પ્રેમ તો નથી જ, તેનું કારણ શું છે તે તો હું પોતે જ જાણતી નથી તો કહી તો કેમ શકું ?

જુઓને-મારે અને સુરેશને પહેલી ઓળખાણુ થઇ બી. એ.માં. માર્ચ અને તેનું શુષ્ક એકમ. એટલે અમારે સાથે પીરિયડ ધણા આવે. શરૂઆતમાં તો તેની હાજરી કંઈ બ્હાન ખેંચતી નહિ. હું માત્ર એટલું જ જાણતી કે એ મારી સાથે બેસે છે. પણ થોડા દિવસમાં તો હું તેની સાથે વાતો કરતી થઈ ગઈ. કઇ પૂછવાનું હોય તો તેનેજ પૂછું. કોઈ ચોપડી કે નોટ લેવાની હોય તો તેની જ માગુ. બહુવામાં ને હોશિયાર હતો એટલે તેની નોટ ગયાનો પ્રસંગ મારે ધણા આવતો અને તે પણ વિના મંકાએ મારી સાથે પાત કરતો. યવ્વા જેવાં પુસ્તકોની લયામાયુ કરતો અને હું માગું તો ગમે ત્યાંથી પણ મને લાવીને આપતો. આમ હું તેની સાથે છૂટ લેતી તેનો અર્થ એમ ન હતો કે મને તેને માટે પ્રેમ થઇ ગયો હતો. હું માનું છું કે તે પણ એવો અર્થ નહિજ કરતો હોય.

પણ સમય જતાં હું જોતી મર્ધ કે સુરેશ કંઈક અંશે ગંભીર અને જતો હતો. તેની મુખમુદ્રા જે હમેશાં પ્રકૃત્તિસત્તા દાગતી તે હવે કંઈક વિષાદમય લાગવા માંડી. તેની આંખમાં જે નૈસર્ગિક ચમક હતી, જે નિખાલસતા હતી તેની સાથે કંઈક ઝટ ન રામગત્ય તેવો લાવ આવ્યો હોય તેમ મને દેખાવા લાગ્યું. એટલું જ નહિ પણ મારી સાથે વાત કરતાં તેના અવાજમાં પણ મને ક્યારેક કંપ મળવાતો અને મારા આશ્ચર્યની વચ્ચે સુરેશ આતુ વર્ગમાં પણ મને ધારીધારીને જોવા લાગ્યો. ક્યારેક તો અનિમેષ નયને મારી સામે ટાંપી રહેતો અને ભૂકથી મારી નજર મળી જતી તો લજ્જામય રોને તેની આંખો ઢળી પડતી. હવે સુરેશ મને કંઈક વિચિત્ર લાગવા માંડ્યો. છતાં એનામાં એનું કંઈક હતું જે મને તેના તરફ તિરસ્કાર લાવવામાં શકતું હતું. જાણી મને જાણા પ્રકારના પુરુષો તરફ ખૂબ તિરસ્કાર છૂટે છે. તેઓ એમ માને છે કે સ્ત્રી એ પ્રેમ કરવાનું રમકડું છે. કોઇ છોકરીએ સદજ વાન કરી હોય તો એનો અર્થ કંઈને કંઈ કરી મૂકે. કોઈ કામ પ્રસંગે છોકરી સાથે વાત થઈ હોય તો પોતાની માનને અદોલાપ્ય માને, અને પોતાનું મહત્વ બેધારવા તેમના મિત્રમંડળમાં જાહેરાત કરે કે, ‘મારે તો પેલાં બેન સાથે મિત્રતા છે.’ અને મિત્રમંડળ પણ

—એ સુરેશ માટે મને સર્વત્ર પ્રેમ ન ભરે તેમાં હું શું કરું ?

કોઈકાર તો જવારીમાં પડે પડે છુદ્ધ અને હૃદય કુસ્તી સહ્યાં:

‘એને માટે બીની લાગણી રાખે તો હમણાં પ્રેમ યાવ.’

પણ એક દુર્લભ રીતે બીની લાગણી રાખી શકાતી ન નથી. એ તો સ્વયં ભગમી

‘બાની અને તે ? એની પાસે મોટર નથી રે ! અને બંગલો ક્યાં છે તે ?’

‘તો મારા પ્રેમને અને પૈસાને સંપ્રેમ ન નથી.’

‘એ તો હું એ બાબતું છું. પણ તે તમારે લોગમી મહોની કોઈકીએ માટે નહિ. આજનું મિત્ર-મિત્રને તો મોટરમાં સરેલ કરતા નેહરજી, બંગલામાં એક-આદામ લોકલે. એ જોઈને સુરેશ તને મોટરમાં ક્યાંથી બેસાડો શકે ? પછો સાનો પ્રેમ યાવ ?’

‘તે રવા કહ્યું કે મારે મોટર નેહરજી છે ?’

‘હા હા, તે કહ્યું નથી, પણ મનમાં સંધ્ય છે. સાચું બોલજો—તારા મનમાં એમ થી કે મોટરવાળો મને તો આરે ? મજા કરવાની હોય, મોટર—આર હોય, બસ એક-આદામ જી, એને.....’ છુદ્ધિએ અટકાવ્યું કહ્યું.

‘મારા મનમાં.....હા હા મારા મનમાં મને તે હોય તે તારે મળવાની સીં જરૂર ?’ તો એટલું બાબતું કે મને તેને માટે પ્રેમ નથી.’

‘મને તેને માટે પ્રેમ નથી...હા...હા...હા’ કહી નેહરજી કાનના પડકાર ચોરી નાંખે. છુદ્ધિએ હાસ્ય વેશ્યું અને હું રમણીએ, ક્યાંકે હાથ મૂકી પડી રહી.

એ સુરેશ માટે પ્રેમ ન હોય એથી હું તેને પ્રેમ સમજી શકી ન હતી એવું કહું ન ન હતું. એવી વિષમ વ્યવસ્થિ હું સમજી સકતી હતી તેથી તો મને તેને માટે તિરસ્કાર નહિ પણ સંકાતપૂર્ણ, રોષ નહિ પણ ક્યાં ભગતી હતી.

આમ અંતઃમયલ કરતાં કરતાં તો પરીક્ષા ચર્ચ મર્ચ. જે તેની શાયેતો સંવે મનથી તોડી નાંખ્યા હતા. તે પણ હવે મારી સામે એવીકુળથી નેતો હતો, અને મારી દરિએ તે દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ ફરણ બનતો ગયો. રીસમાં પણ એટલો એકત્રી પાસે માટે ફરતો. કોઈની સામે પણ બોલતોએ નહિ. પહેલાં વર્ષમાં પ્રક્રીની ખમખસ ચલાવી પ્રેક્ષકોને મંત્રવતી, પણ હવે તો ફરી ગયો હતો. આવા દિવસો વચ્ચે અમારે ગતગી પડી. તેના મનમાં શું ચલું હશે તે તો તે જાણે પણ હું તો રમણીથી પુશપુશ ચર્ચ મર્ચ. કહેલા દિવસે તે મને ખૂબ અપીરાધથી નેહર રહી હતો, —જાણે જીવનમાં ફરીવાર મળાવી ન નહિ. હું બહાર નીકળી મોટરમાં બેસી ત્યાંસુધી તે મને નેહર રહ્યો અને મળી—

પછી મારી નવાબની વચ્ચે બે દિવસ પછી તે મારે ત્યાં આવ્યો.

‘કેમ હો ?’ પણ સુરેશીએ તે બોલ્યો હોય તેમ લાગ્યું.

‘હીક.’

‘હવે યેર નેહરજી; તમે તો અહીંજ રહેવાનાં હશે.’

‘હા.’

ચોરીવાર ચર્ચિત ખવાઈ રહી હું અને તે સતપત્ર એવી ન મને તો ખાતરીના કાતી કે સરેમને મળી ન જમત્યની વાત રહેવાનો છે. પણ તે કહી મળ્યું, ને પાછો ધરતી ખેતર. ચોરીવાર રહી હું

‘સુમન જન’

‘હાં’ મેં તેની સામે જોયું. તે કપાળેથી પસીનો લૂછતો હતો. મોં કાળું પડી ગયું હતું. આંખો ઝીણી અને શ્રમિત લાગતી હતી.

‘મને તમારો ફોટો આપશો ?’ તે સાદસ કરી એકદમ બોલી ગયો. હું સાંભળી રહી, તેની સામે જોઈ રહી. શો જવાબ આપવો ? મને લાગ્યું કે સુરેશ વધુ રોકાશે તો મારી દાનજરીમાં જ રહી પડશે એટલે મેં તરતજ પતાવ્યું :

‘માફ કરો. હું નહિ આપી શકું ?’

‘જસ ફોટામાંએ ત્રા પાડી !’ તેની આંખોએ કપાળ આધો.

‘હીક, આપણે હવે નહિ મળી શકીએ’—હીકો તે બોલો ગયો. હું પણ બિભી થઈ. ટેબલ પર મારી કરમાયેલી વેણી પડી હતી તેના પર તેની નજર ગઈ, અને હાથ લંબાવી તેમાંથી કરમાયેલા બે ફૂલ લઈ લીધાં અને ફોટના ગળવામાં મૂકી દીધાં. છેલ્લી લાવપૂર્ણ, મારા હૃદયમાં સોંસરી બિતરી જાય તેની નજર નાંખી તે ચાલતો ગયો. હું પ્યારણામાં બિભી રહી તેની પીઠ જોવા લાગી. જાણે જોવામાં ન ધરાયો હોય તેમ છેલ્લીવાર તેણે મારી સામે નજર કરી. તેની આંખો આંસુથી ઘસકાતી હતી. તેના પગ લથડિયાં ખાતા હતા. અને તે મારે લીધે ?—મને કંપારી આવી ગઈ. એ દસ સાથે જ ફરજ હતું. માફ હૃદય પણ હઝી બિઠ્યું. મને સુરેશને બોલાવી આશ્વાસનના બે શબ્દો કહેવાનું મન થયું, પણ જીમ્બોએ જ નહિતે. એ ચાલ્યો ગયો : મારી નજરમાંથી, હૃદયમાંથી નહિ.

મારા હૃદયમાં તેનું સ્થાન કો છતાં તેને માટે મને પ્રેમ નથી. આ વસ્તુ કદાચ તમે નહિ માનો. એ પછી મેં તેને જોયો નથી. જ્યારે જ્યારે હું તેનો વિચાર કરું છું ત્યારે ત્યારે મને સાથે જ તેને માટે દયા આવે છે : ‘બિચારો સુરેશ ! દેવાના ભાર ક્યાં દળવા કરશે ?’—મારા મનમાં પ્રણીવાર થઈ જાય છે. મને લાગે છે તેણે તેનું હૃદય કાઢી આગળ બોલ્યું નહિ.

આ પ્રસંગ મારા હૃદયમાં ફોતરાઈ ગયો છે. અને એમ પણ થઈ જાય છે કે ‘માફ હૃદય તે કેવું કે સુરેશ સાથે પ્રેમ ન કરી શક્યું ?’

નાણું એટલે વિનિમયનું સર્વસાધારણ અને સર્વમાન્ય સાધન. વિનિમયના સાધનનો સમાજની આર્થિક પ્રગતિ સાથે બહોળા નિકટ સંબંધ છે. સમાજની આર્થિક પ્રગતિ જેટલા પ્રમાણમાં વધારે વિકાસ પામેલો તેટલા પ્રમાણમાં વિનિમયનું સાધન વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનું, સમવડતાવાળું, સ્થિર અને વ્યવસ્થિત. પ્રાચીન કાળમાં વિનિમયનું સર્વસાધારણ સાધન કંઈ નહોતું. પ્રત્યેક માનવી પોતાની જરૂરિયાતો પોતાના શ્રમથીજ પૂરી કરી લેતો. ધીમેધીમે સમાજજીવનની ભાવના ખીલવા લાગી, વ્યક્તિઓના શ્રમની પરસ્પર આપ-લેની શરૂઆત થઈ, સમાજ વિનિમયસાધ્ય થવા લાગ્યો. શ્રમ વિનિમયમાંથી વસ્તુ વિનિમયની શરૂઆત થઈ. વસ્તુ-વિનિમય-Barter system-બર્થો અગવડતાઓ જણાતો હતો, કારણ કે જે વસ્તુનો એકને જરૂર હોય તેનો બીજાને જરૂર ન હોતો જોઈએ; અને જે વસ્તુ બન્નામાં આપવાની છે તેની આપનારને જરૂર ન હોય અને લેનારને આવશ્યકતા હોય તોજ વિનિમય શક્ય બને છે. આવી પરિસ્થિતિ સરળ રીતે મુકબ થતી નથી. પરિણામે કાંઈ પણ એકજ વસ્તુને વિનિમયના સર્વસાધારણ અને સર્વમાન્ય સાધન તરીકે ચોધી કાઢવાની અને સ્થાપિત કરવાની આવશ્યકતા જણાણી. ધણી વસ્તુઓને વિનિમયના સાધન તરીકે વાપરવાના અખતરાઓ ઈસ્વામાં આયા; હેવટ કિંમતીમાં કિંમતી ધાતુઓ જેવી કે રૂપું અને સોનું વિનિમયના સર્વસાધારણ અને સર્વમાન્ય સાધન તરીકે સ્વીકારવામાં આવી.

રૂપું અને સોનું જગતના આર્થિક વ્યવહારની અંદર નાણાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યાં, કારણ કે વિનિમયના સર્વસાધારણ અને સર્વમાન્ય સાધન તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટેની જે ચોખ્ખતા અને લાયકાત જોઈએ તે આ ધાતુઓમાં બહેબરે અંશે માલુમ પડી. નાણા તરીકે કાંઈ પણ વસ્તુને સ્વીકારવાની હોય તો તેની માંગ અને સ્વીકૃતિ જગત વ્યાપક હોવાં જોઈએ; તેની કિંમતમાં સ્થિરતા હોવી જોઈએ; વસ્તુ અનાશ્વંત હોવી જોઈએ; થોડા જથ્થામાં વસ્તુની કિંમત વધારે હોવી જોઈએ; સુખાન્ય હોવી જોઈએ; સહેલાઈથી અને સરળતાથી પારખી શકાય તેવી હોવી જોઈએ; તેમજ તેના સિક્કાઓ પાડી શકાય અને ઝોગાળી શકાય તેવી હોવી જોઈએ. નાણું બનનાર વસ્તુની અંદર આ ચોખ્ખતાઓની આવશ્યકતા નાણાનાં બધાં કર્તવ્યો સરળતાથી પાર પાડવા માટે ખાસ જરૂરી છે.

નાણાને વિનિમયના સાધન તરીકે કિંમતના માપ તરીકે ઉપયોગિતાના ભંડોળ તરીકે; દેણું પતાવવાના સાધન તરીકે; તેમજ દિસાખના સાધન અને અંશ તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. આ બધાં કર્તવ્યો સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડી શકાય એટલા માટે નાણાનો પદાર્થ અનાશ્વંત અને સ્થિર કિંમતવાળો હોવો જરૂરી છે. રૂબાંની પતાવટમાં કિંમતની સ્થિરતાથી જ વિનિમયનું સમતોલપણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

સોનું કિંમતી. અને અનાશ્વત ધાતુ હોવાથી નાણાનાં બધાં આવશ્યક કર્તવ્યો બરાબર બાળવી શકશે એમ સમાજે માન્યું. તેની કિંમતમાં સ્થિરતા રહેશે એમ માની તેને વિનિ-
મયના સર્વસાધારણ સાધન તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું. આગળીસમી સદી દરમ્યાન સોનાએ
બહુ સુંદર રીતે નાણાનાં બધાં કર્તવ્યો પાર પાડ્યાં, સોનું નાણાના આદર્શ સાધન તરીકે
મનાવા લાગ્યું. પણ છેલ્લા મહાન યુદ્ધ વખતે અને તે પછી સોનાની કિંમતમાં જે અસ્થિરતા
અને ચંચળતા અનુભવાણી, તેને પરિણામે આજે જગતના આર્થિક વ્યવહારમાં સોનાનું આદર્શ
અને અન્નેડ સ્થાન અસ્થિર બન્યું છે. આનું મુખ્ય કારણ અમેરિકા, ફ્રાન્સ, અને ઇંગ્લાંડનો
સોનાનો અસાધારણ સંઘર્ષ છે. નાણાના સાધન તરીકે સોનાને શક્ય બનાવવું હોય અને
ટકાવી રાખવું હોય તો જગતના કાર્ષ પછી રાષ્ટ્રે સોનાનો સંગ્રહ કરવો ન જોઈએ. અને
જે સંગ્રહ કરવામાં આવે તો સોનું નાણાનાં બધાં કર્તવ્યો સુંદર રીતે પાર પાડી ન શકે.

નાણાના મુખ્ય બે પ્રકારો છે: (૧) ધાતુનું નાણું—અને (૨) કાગળનું નાણું. ધાતુના
નાણાના બે વિભાગ છે: (૧) એકજ ધાતુનું નાણું Monometallism, અને (૨) બે
ધાતુનું નાણું અથવા દ્વિધાતુ ચલણ—Bimetallism. બન્ને વિભાગોની અંદર સિક્કાઓ
બે પ્રકારના હોય છે: (૧) મુખ્ય સિક્કાઓ જેનું બરણ અમર્યાદિત હોય છે—
Standard Coins which are unlimited legal tender money; અને (૨)
પરચુરણ સિક્કાઓ જેનું બરણ મર્યાદિત હોય છે—Token Coins which are
limited legal tender money.

એક ધાતુનું નાણું કંતિ સોનાનાણું હોય છે, અથવા તો રૂપાનાણું હોય છે. પણ
આજે જગતભરમાં સોનાને જ આંતરરાષ્ટ્રીય વિનિમયના સર્વસાધારણ અને સર્વમાન્ય
સાધન તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે તેથી પ્રથમ આપણે સોનાના નાણાના મુખ્ય ત્રણ
પ્રકાર છે તે જોઈએ.

Gold standard—આ પ્રકારમાં રાષ્ટ્રની અંદર ફરતું નાણું તેમજ આંતર
રાષ્ટ્રીય વિનિમયને માટે સોનાનો ઉપયોગ યાય છે. જત મહાન વિશ્વ પહેલાં દુનિયાનાં
ધણીખરાં રાષ્ટ્રોમાં (હિંદ સિવાય) આ પ્રકારનું સોનાનાણું પ્રચલિત હતું. આ પ્રકારમાં
મુખ્ય સિક્કાઓ સોનાના હોય છે અને સિક્કાની કિંમત અંદરની ધાતુના જેટલી જ હોય
છે, જેથી સરકારી દંકશાળા ગમે તે વ્યક્તિને ધાતુના-સોનાના બદલામાં સિક્કાઓ પાડી
આપતી.—આને Free Coinage કહેવામાં આવતું. આ પદ્ધતિમાં ખૂબ પ્રમાણમાં સોનું
સાકાર રહે છે કારણ કે સમાજમાં ફરતું બધુંયે નાણું સોનાનું હોય છે. બ્યારે સોનાની
પૂરતિ—supply—માં તોટા પડે છે ત્યારે નાણાની કિંમત અસ્થિર થઈ જાય છે. સમાજનો
તેમજ રાષ્ટ્રનો અને આંતર-રાષ્ટ્રનો આર્થિક વ્યવહાર દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે. વધતા
જતા આર્થિક વ્યવહારને પહોંચી વળવા નાણાની સંખ્યા પણ વધવી જોઈએ માટે આ
પદ્ધતિમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો છે.

મુધરેલી પદ્ધતિને—Gold exchange Standard—કહેવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં
રાષ્ટ્રની અંદરના વ્યવહાર માટે સોનાના સિક્કાઓ ફરતા નથી. આંતરિક વ્યવહારને માટે
કાગળનું નાણું અથવા તો દલદી ધાતુના સિક્કાઓ—Cheap token coins—વાપરવામાં
આવે છે. દલદી ધાતુના સિક્કાઓ તથા કાગળનું નાણું આંતરિક વિનિમયમાં વપરાતું હોવા
જતાં નાણાની મૂળ કિંમત અને મૂળ ધોરણ સોનાનું જ હોય છે, એટલે કે કાગળના નાણાને

ખલ્લે સોનું આપવાને માટે સરકાર બંધાવેલી હોય છે. કાગળનું નાણું કે હલકી ધાતુના સિક્કાઓ માત્ર સોનાના પ્રતિનિધિ તરીકે જ ફરતા હોય છે. આ પદ્ધતિમાં Free coinage નથી હોતું પણ સોનાનું શેકાણુ તો પ્રથમ જોટલું જ થઈ રહે છે કારણ કે કાગળનું નાણું અથવા તો હલકી ધાતુના સિક્કાઓ માત્ર સોનાના પ્રતિનિધિ જ હોયને અને એ કાગળના બંદલામાં ગમે ત્યારે સોનું આપવાનું હોયને સરકારને સમાજની અંદર જોટલી નાણાની સંખ્યા હોય તેટલાજ પ્રમાણમાં સોનાનું બેંડોળ-Reserve-રાખવું પડે છે. ૧૮૬૮ થી ૧૯૧૫ સુધી હિંદુસ્તાનમાં અને યુરોપનાં લગભગ બધાં રાષ્ટ્રોમાં આ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી પણ ગતયુદ્ધ દરમિયાન તેમજ યુદ્ધ પછી સોનાની પૂરતિ-supply-ની બહુ મુશ્કેલી પડવા લાગી. પરિણામે આ પદ્ધતિમાં પણ સુધારો કરવામાં આવ્યો.

આજે દુનિયાનાં લગભગ બધાં રાષ્ટ્રોમાં Gold Bullion standard સ્વીકૃત થયેલું છે. આ પદ્ધતિમાં આગળની પદ્ધતિ પ્રમાણે આંતરિક બ્યવહારમાં કાગળનું કે હલકી ધાતુના સિક્કાઓનું જ ચલણુ રહે છે. આંતરરાષ્ટ્રિય બ્યવહારમાં સોનાનું ચલણુ રહે છે. આગલી પદ્ધતિમાં કાગળને ખલ્લે જેમ કાઈ પણ વખતે સોનું મળી શકતું હતું તેમ આ પદ્ધતિમાં સરકાર સોનું આપતી નથી. અમુક પ્રમાણમાંજ કાગળની નોટોના બદલામાં જો સોનાની માગણી કરવામાં આવે તોજ સોનું મળી શકે. આ પ્રમાણ ઉચ્ચ દરજ્જાનું રાખવામાં આવે છે જેથી સોનાની માંગ ભાગ્યે જ શક્ય બને છે.

આ ત્રણે પદ્ધતિમાં ફરમાન, વિનિમરના સાધન તરીકે સોનાનો ઉપયોગ કરવો કે ન કરવો તેટલા પૂરતોજ છે, નાણાંની પદ્ધતિના મૂળમાં સોનું જ રહે છે.

જે ધાતુઓનું ચલણુ-By metalism-આ પદ્ધતિમાં ચલણી સિક્કાઓ જે ધાતુના હોય છે. બન્ને ધાતુના સિક્કાઓને-Standard coins-તરીકે અને legal tender money-તરીકે વાપરવામાં આવે છે; બન્નેનું free coinage હોય છે. જે ધાતુઓની કિંમતનું પ્રમાણ સરકારથી નક્કી થયેલું હોય છે. આ પદ્ધતિને અખતરો અમેરિકા તથા ફ્રાન્સમાં ઘણાં લાંબા સમય સુધી કરવામાં આવ્યા હતા, પણ એ અખતરોમાં આ પદ્ધતિની અમુક મૂળભૂત ખામીઓ માલુમ પડી અને પરિણામે એ પદ્ધતિને સદાને માટે છોડી દેવામાં આવી.

‘જ્યારે સારા અને ખરાબ સિક્કાઓ એક સાથે ચલણમાં હોય ત્યારે માત્ર ખરાબ સિક્કાઓ જ ફરતા રહે છે અને સારા સિક્કાઓ ચલણમાંથી દૂર થઈ જાય છે.’ એલી-આબેયના વખતમાં હેનરી આઠમાના વખતના ઝોઘી કિંમતના સિક્કાઓ સુધારવાને માટે નવા સિક્કાઓ પાડવામાં આવ્યા. જ્યારે જૂના-ઝોઘી કિંમતના અને નવા-પૂરી કિંમતના સિક્કાઓ એકસાથે ફરવા લાગ્યા ત્યારે અતુલ્યથી જણાવું કે બ્યવહારમાં માત્ર ઝોઘી કિંમતના સિક્કાઓ જ ફરે છે, અને સારા સિક્કાઓનો લોકો સંગ્રહ કરે છે, અથવા તો તેને ઓગાળી ધાતુ તરીકે સંગ્રહે છે. આ પરિસ્થિતિ પરથી ક્રેસામે નાણાં સંબંધી ઉપર બતાવેલ નિયમ શેષી કાઢ્યો. “Bad money drives away good money out of the circulation”. સમાજમાં જ્યારે નાણાંની બહોળપ હોય ત્યારે આ નિયમ પૂરે પૂરો સાચો ફરે છે. પણ નાણાંનો જથ્થો જોટલી સમાજની માંગ હોય તેટલો જ હોય તો આ નિયમ સંપૂર્ણ રીતે સાચો ફરતો નથી. સારા અને ખરાબ બન્ને જતના સિક્કાઓ બ્યવહારમાં ફરતા જણાય છે.

કાગળનું નાણું—Paper Money—ત્રણ પ્રકારનું હોય છે: (૧) સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું નાણું—Representative paper money; (૨) ધાતુમાં ફેરવી શકાય તેવું Convertible paper money; અને (૩) ધાતુમાં ન ફેરવી શકાય તેવું Inconvertible paper money.

પહેલા પ્રકારનું કાગળ-નાણું માત્ર સોનાના પ્રતિનિધિ તરીકે જ હોય છે. તેના બદલામાં સોએ સો ટકા સોનાનું હંડોળ રાખવામાં આવે છે. આ નોટોના બદલામાં ગમે ત્યારે અને ગમે તેટલા પ્રમાણમાં સોનું મળી શકે છે.

બીજા પ્રકારના કાગળ-નાણા માટે સોનાનું હંડોળ સોએ સો ટકા નહિ રાખતાં ટકાવારીના ધોરણ ઉપર રાખવામાં આવે છે. જેટલી નોટો સમાજમાં ફરતી હોય છે તેટલી બધી નોટોના બદલામાં સોનાની માગણી કદાપિ થતી નથી. એટલે બધી નોટોના બદલામાં સોનાનું હંડોળ રાખવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી, પણ માત્ર થોડા પ્રમાણમાં સોનાનું હંડોળ રાખવાથી ચાલી શકે છે.

ત્રીજા પ્રકારનું કાગળ-નાણું માત્ર અપવાદરૂપે જ હોય છે. સાધારણ રીતે અને સાધારણ સંજોગોમાં આ પ્રકારનું નાણું કાઢવામાં આવતું નથી. પણ જ્યારે લાઝમને પરિણામે કે એવા બીજા અસાધારણ આર્થિક ઉચ્ચપાથલના સંજોગોમાં ધાતુનો જથ્થો મળી શકતો નથી ત્યારે જ માત્ર આવી નોટો કાઢવામાં આવે છે. આ નોટોના બદલામાં સોનું મળતું નથી. આવી નોટોના પ્રચારથી નાણાની કિંમત-ખરીદશક્તિ બિલકુલ ઓછી થઈ જાય છે. સમાજનો આર્થિક વ્યવહાર અને આર્થિક વ્યવસ્થા અસમાન અને અસમતોલ થઈ જાય છે. આ પદ્ધતિમાં નાણાને કૃત્રિમ રીતે વિસ્તૃત—Inflate—કરવામાં આવે છે.

પ્રત્યેક સમાજને પોતાનો આર્થિક વ્યવહાર ચલાવવાને માટે અમુક પ્રમાણમાં નાણાની જરૂર પડે છે. સમાજની નાણા માટેની જેટલી માંગ હોય તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં રાજ્ય તરફથી નાણું કાઢવામાં આવે ત્યારે નાણું વિસ્તૃત થયેલું ગણાય—Inflation. જ્યારે નાણાને વિસ્તારવામાં આવે છે ત્યારે નાણાની કિંમત-ખરીદશક્તિ ઘટે છે અને વસ્તુઓના ભાવ વધે છે, ઊંચા જાય છે. નાણાની આવી બહોળાપ સાધારણ રીતે કાગળના નાણાથી થાય છે અને ખાસ કરીને જ્યારે ધાતુમાં ન ફેરવી શકાય તેવી નોટો કાઢવામાં આવે છે ત્યારે વિશેષ કપરાં પરિણામે આ બહોળાપનાં અનુભવાય છે. નાણાની બહોળાપના સમયમાં મજૂરવર્ગને, નોકરિયાતવર્ગને, નિશ્ચિત આવકવાળાં લોકોને તથા લેણદારોને સહન કરવું પડે છે, જ્યારે વ્યાપારીવર્ગને, ઉત્પાદકવર્ગને અને દેણદાર લોકોને લાભ થાય છે. કારણકે વસ્તુઓના ભાવ ઊંચા જતા હોય છે.

તેનાથી ઊલટ, જેટલા પ્રમાણમાં સમાજનો વ્યવહાર ચલાવવા માટે નાણાની માંગ હોય તેના કરતાં જો નાણાનો જથ્થો ઓછો હોય તો નાણાની અછત અનુભવાય છે—Deflation. નાણાની અછતના સમયમાં વસ્તુઓના ભાવ ઘટી જાય છે, કારણ કે આર્થિક વ્યવહારને પૂરું પડી શકે તેટલાં નાણાં હંડોળ નહિ હોવાથી, હોય તેટલાજ નાણાથી વ્યવહાર પૂરો કરવો પડે છે. સમાજનો આર્થિક વ્યવહાર ઘટતો નથી. નાણું ઘટી ગયેલું હોય છે, એટલે થોડા નાણાથી બધાંજે આર્થિક વ્યવહાર પૂરો કરવો પડે છે. નાણાની કિંમત વધે છે, નાણાની ખરીદશક્તિ વધે છે, અને વસ્તુઓના ભાવ ઘટે છે, ઓછા થાય છે. નાણાની

ઓલીમ્પિક રમતગમતો

નરસિંહ

યુદ્ધની મંદારલીલા કેવળ માનવીનાં ખૂનોથી જ નથી અટકતી, પણ કલા, સાહિત્ય કે રમતગમત જેવાં પ્રગવિકાસનાં અનેક ઝરણાને પણ તે રોકી રાખે છે. રશિયા અને ફોન્લેન્ડ વચ્ચેના ચાલુ યુદ્ધે પણ એવા એક ઝરણાને રોકી રાખ્યું છે. એ ઝરણા તે જગવિખ્યાત ઓલીમ્પિક રમતગમતો. ચાલુ વર્ષમાં તે ફોન્લેન્ડમાં રમાવાની હતી પણ યુદ્ધના કારણે તે અટકી ગઈ છે. આ રમતગમતોનો ઇતિહાસ રસિક અને માણવાળેઓ છે.

ઓલીમ્પિકન ઝીડિસ ગ્રીસનો શક્તિદેવ મનાતો. તેના માનમાં ઇ. પૂ. ૭૭૬ માં ગ્રીસના એલીસ પ્રાંતમાં આ રમતગમતોની શરૂઆત થઈ. બીજા એક માન્યતા એવી પણ છે કે ધણા પ્રાચીન સમયમાં મહાન હીરોક્લીસે એલીસના રાજાને મારી એ પ્રાંત કબજે કર્યો ત્યારે તેણે આ રમતગમતોની શરૂઆત કરી. મેગેસ્થીનીસના કહેવા પ્રમાણે હીરોક્લીસે એ શ્રીહરિ-કૃષ્ણ જ હોય તો જગતની આ પ્રાચીન અને લગ્ન રમતોના સ્થાપક હિંદી નર-યુગલ જ કરે છે. તેમણે એ રમતોની સ્થાપના કર્યા પછી ઓમમાં ટેટલાક સૈકાઓ સુધી તે રમાઈ અને પછી તે કંઈક ઠંડી પડી ગઈ. પણ ગ્રીસની પડતી થતાં આકાશવાણીએ કહ્યું કે, “બંધ પડેલી રમતગમતો ફરી શરૂ કરો તો જ ગ્રીસનો ઉદ્ધાર થશે.” ને એ રમતગમતોને પુનર્જીવન આપવામાં આવ્યું. જેમાંથી ગમે તે માન્યતા સાચી હોય, પણ આ રમતગમતો ગ્રીસમાં સૈકાઓ સુધી રમાઈ, કરોડોની પ્રજાઓને મન તે એક સ્વર્ગીય વિષય બની રહી, તેમાં વિજેતા બનનારાઓના કંઠ સ્વરૂપવતી કન્યાઓએ પહેરાવેલ કુસુમમાળથી શોભવા લાગ્યા.

- આ રમતગમતોનો મુખ્ય અખાડો ‘અટલીસ’ના નામે ઓળખાતો. તેનું ક્ષેત્રફળ ૭૫૦x૫૫૦ હતું. તેમાં ઝીડિસ અને બીજા ગ્રીક દેવોની મૂર્તિઓ હતી. અખાડાની સમીપ-

અછતના સમયમાં સાધારણ રીતે મજૂરોને, નોકરિયાતવર્ગને, નિશ્ચિત આવકવાળા લોકોને તથા લેણદારોને ફાયદો થાય છે. અને વ્યાપારીઓ, ઉત્પાદકો તથા લેણદારોને સહન કરવું પડે છે.

નાણાની બહોળપનો તથા નાણાની અછતનો સમય નાણાની અસ્થિરતાનો સમય ગણાય છે. નાણાનો વ્યવહાર અસમતોલ જની જન્મ છે. નાણાની કિંમત તેમજ વસ્તુની કિંમત ઓછાવતી થવા કરે છે. બજારભાવની અસ્થિરતાને લીધે સમાજનો આર્થિક વ્યવહાર ડગમગી જાય છે. અને ખાસ કરીને સ્ટોર્ડિયાઓ આર્થિક ક્ષેત્રમાં મોખરે આવે છે.

નાણાની સ્થિરતાનો આધાર તેની સંખ્યા-જરૂર ઉપર રહે છે. નાણાની સંખ્યાનો મિદાન્ત વિનિમયના ક્ષેત્રમાં ખાસ મહત્વનો છે. જેનું નિરૂપણ શરાદી પેદીઓ અને શાખ-Banking and credit-ની ચર્ચા કર્યા પછી કરવામાં આવશે.

માં જ એક લઘુ પ્રાસાદ હતો અને તેમાં રમતગમતો પર દેખરેખ રાખવા જુદા જુદા પ્રાંતોમાંથી નીમાયલા પ્રમુખો બેસતા.

આ રમતગમતો દર ચાર વર્ષે [લીપ ધિર] રમાતી. તે પરથી ચાર વર્ષનો ગાળો સૂચવવાને ગ્રીકમાં ઓલીમ્પીયડ શબ્દ રચાઈ ગયો છે. એ રમતગમતોમાં ભાગ લેવાને જુદાં જુદાં નગરોમાંથી અનેક ઉત્સાહી યુવકો આવી પહોંચતા. રમતગમતોમાં વિજયી નીવડનારાઓને શરૂઆતમાં આકર્ષક ધનાભો અપાતાં. પણ પછી એ વિજયની કિંમત અમૂલ્ય દર્શાવવાને વિજેતાઓને વન-ઓલીવની કુસુમમાળાઓ પહેરાવવા લાગી. આ રમતગમતોમાં વિજયી બની આવનાર યુવકોને તે તે નગરો છવાઈ બાંધી આપતાં.

શરૂઆતમાં તો આ રમતગમતો પ્રાન્તનું જ આકર્ષણ રહેલી, પણ પછી ધીમે ધીમે વિકાસ સાધી, તે બપોરે બનવા લાગી. પ્રજામાં સ્પર્ધા વધી. સમય જતાં પ્રજાનો મોટો વર્ગ એ રમતગમતોમાં જ સર્વસ્વ માનતો બની ગયો. ને ઈ. સ. ૩૯૪ માં મેદાન થીઓ-ડોસિયસે તે રમતો પર પ્રતિબંધ મૂકી તેને અટકાવી દીધી.

તે પછી સૈકાઓ સુધી આ રમતગમતો વીસારે પડી ગઈ. પણ ૧૮૭૫ માં એ પ્રકરણે જર્મન પુરાતત્ત્વવિદોને આકર્ષ્યા; તેમણે રમતગમતોના રચણનું જોદ્ધામ કરાવ્યું. ને એ જોદ્ધામ પછી જ જગતને એ રમતગમતોની સાચી અને પ્રમાણમૂલ લભ્યતાનો ખ્યાલ આવ્યો.

આ રમતગમતોના મેદાનમાં મુખ્ય ભાગ ચાર હતા: ૧-મલ્લ-કુસ્તીઓનો અખાડો; ૨-થોડોડ તથા દોડનારાઓ માટેનો લાંબો રેસમાર્ગ-જેની બંને બાજુએ ૪૦૦૦૦ માણસોને બેસવાની સગવડતા હતી; ૩-રથોની દોડ માટેનું મેદાન; ૪-હરીફાઈમાં ઊતરનારાઓની પૂર્વતૈયારીનું રચણ.

આ મેદાન પર અનેક જાતની રમતો રમાતી હતી. તેમાં મુખ્ય ચાર હતી: ૧-પગે દોડવાની લાંબી તથા ટૂંકી રેસ; ૨-રથોની દોડ; ૩-મલ્લકુસ્તી અને મુઘ્ઠિયુદ્ધ; ૪-લાંબા અને ઊંચા કૂદકા.

રમતગમતોના મેદાનની આ શોધખોળ પછી ફરીવાર એ રમતો જગતનું આકર્ષણ બની. એક ફ્રેન્ચવાસીના મનમાં તેમને પુનર્જીવન આપવાની ભાવના જન્મી; તે માટે તેણે ૧૮૯૪ થી પ્રચાર ને પ્રવૃત્તિ આરંભ્યા, તેને અનેક ટેકદારો મળ્યા. અને છેવટે ૧૮૯૬ માં આ રમતગમતોને પુનર્જીવન અપાયું.

નવેમ્બરથી જાન્યુઆરી આ રમતોનું પ્રથમ સંમેલન એથેન્સમાં ભરવામાં આવ્યું; તે પછી ચાર વર્ષે-૧૯૦૦ માં તે રમતો પેરિસ ખાતે ને ૧૯૦૪ માં સેન્ટ લુઇઝ ખાતે રમાઈ હતી. આગ આ રમતને પુનર્જીવન તો મળ્યું પણ તેને નોંધએ તેટલી લાગ્યતા ન સાંપડી શકી. પણ જ્યારે ૧૯૦૮ માં એ રમતગમતો માટે લંડનનો વારો આવ્યો ત્યારે લોર્ડ ડેરબરોના પ્રયાસથી એ રમતગમતો જગતવ્યાપી કીર્તિ અપાદન કરી શકી. એ પ્રસંગે લંડનમાં રમાયેલ રમતગમતોમાં વિજેતા તરીકે સંયુક્ત-સંસ્થાનો (U. S. A.) ના પ્રતિનિધિનો નંબર સૌથી પ્રથમ આવ્યો. ૧૯૧૨ માં આ રમતો સ્ટોકહોલ્મમાં રમાઈને તેમાં પણ U.S.A. ને જ વિજેતાપદ મળ્યું.

૧૯૧૬ માં આ રમતો જર્મનીમાં રમાવાની હતી પણ યુદ્ધના કારણે તે યોજાયમમાં રમાઈ અને તેમાં પણ સંયુક્ત-સંસ્થાનો જ મોખરે રહ્યાં. ૧૯૨૪માં તે પેરીસમાં રમાઈ અને તેમાં લિજ્જ લિજ્જ દેશના પ્રતિનિધિઓએ લિજ્જ લિજ્જ વિષયમાં વિજય મેળવ્યો. ૧૯૨૮ માં તે એમસ્ટર્ડામ ખાતે રમાઈ અને તેમાં વિજયનો મોટો દિસ્સો સંયુક્ત-સંસ્થાનો અને ફ્રી-લેન્ડને ફાળે ગયો.

આમ આ રમતો દિવસે દિવસે વિકાસ સાધતી રહી. અકસ્માતો ઘટ્યા ને લગ્યતા અને આકર્ષણ વધ્યાં. સ્ત્રીઓએ પણ હવેથી તેમાં ભાગ લેવા માંડ્યો.

૧૯૩૨ માં એ રમતો સંયુક્ત-સંસ્થાનો (U. S. A.) માં રમાઈ. આ વખતે તરવાની હરીફાઈ અને ખીજી કેટલીક રમતોમાં જાપાન મોખરે રહ્યું.

૧૯૩૬ માં આ રમતો ખર્લોન ખાતે રમવામાં આવી અને તે એથેન્સથી ખર્લોન સુધી લઈ જવામાં આવેલી સળગતી મશાલથી વિખ્યાત બની. હિંદી મહારાજાએ પોતાની વિજયકૃત્ય સૂચવવાને એ મશાલપદ્ધતિનું અનુકરણ કરેલું.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી હિંદ પણ આ રમતગમતોમાં ભાગ લેતું બન્યું છે. પણ તેમાં તેને તેની ક્ષતિને સુધટિત વિજય નથી મળ્યો. ૧૯૨૮-૩૨ ને ૩૬માં તે ફક્ત હોકીની રમતમાં મોખરે આવ્યું છે.

આત્યારસુધી રમાયેલ આ રમતોમાં એકંદરે વિજયમાં પ્રથમ સ્થાન સંયુક્ત-સંસ્થાનોનું ને ખીજું ફ્રી-લેન્ડનું આવે છે.

આજુ વર્ષે આ રમતગમતો પ્રથમ તો જાપાનમાં રમાવાની હતી, પણ જાપાને ચીન સાથેના પોતાના વિગ્રહના કારણે ના કહી. તે પછી ચાલુ વર્ષના જુલાઈની ૨૦ થી ૨૮ સુધી તે રમતો ફ્રી-લેન્ડ ખાતે રમાય એવો નિર્ણય થયો પણ રશિયા-ફ્રી-લેન્ડ યુદ્ધના કારણે ફ્રી-લેન્ડ હવે એ રમતગમતોની વ્યવસ્થા કરી શકે તેમ નથી. અને પરિણામે આ વર્ષે રમતગમતો માટે મોટે ભાગે ખાલી જ જશે.

વસંતે વધામણાં—

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

[(૧) જળજલ્પવતી (૨) પીકું]

સુજન વધાલું પુણ્યસુહાગે, (૨)

અનુપમ અંતરના અનુરાગે....સુજન૦

વસંત આવે, ફૂલફૂલ લાવે

કોકિલ ગાવે રસ દેલાવે,

મધુર વસંતની વેણ વાગે....સુજન૦

અનંત યૌવન સુજ જીવનવન

પ્રકુલ હૃદયે કલિદલ શોભન,

અરપત ચેતનજયોત જાગે....સુજન૦

જીવન ઝરણા

સૂર પોસ્ટર રેલેએ કેદમાં જાગતોના ઈનિલાસ લખ્યો.

એક દિવસે તેણે બે માણસોને લડતાં લડતાં કેદની નજીક ચાલ દોડતા જોયા... થોડીક પળો પછી જોઈતો અમલદાર—મિત્ર તેને ગળવાને આગ્યો. રેલેએ પૂછ્યું, “પેલા બે અંગડતા માણસોનું શું થયું?”

“આટલામાં કેાક માણસ વચ્ચે ઝગડો થયો જ નથી.”—અમલદારે રેલેને ખાતરી આપી. પણ રેલેનો આમદ કાલમ રહ્યો. મિત્રે કહ્યું કે તે પોતે કલાકાથી એટલામાં જ ફરતો હતો અને તેણે કેાક પણ માણસને ત્યાં લડતાં કે દોડતાં જોયેલ જ નથી.

“એમાં!” રેલેએ પોતે લખેલા ઇતિહાસના બીજા-ત્રીજા ભાગની પાસે પડેલી દસ્તાવેજી સગડીમાં પધરાવતાં હતાં, “મેં નજરે જોયેલી હકીકત પર તમે જ ન્યારે મળતા નથી ચતા ત્યારે હજારો વર્ષની વિગતો પર આખી પ્રગ્ન શી રીતે મળતી થઈ શકવાની હતી?”

x

x

x

રાજા બોલે પોતાની કીર્તિલાક્ષણ સંતોષવાને ધનપાલ કવિને ન્યારે તેણે રચેલી કથામાં અમુક ફેરફાર કરવાનો આમદ કર્યો ત્યારે કવિએ એ આમદને વશ થવાની ચોક્કસી ના સંમતિ આપી. સીડાયલ રાજવીએ પાસે પડેલી કવિની એ અમર કૃતિને અમિતે સ્વાધીન કરી દીધી.

“પિતાશુ!” કવિની પુત્રી તિલકમંજરીએ ઘેર આવેલ પિતાને નિરાસ જોઈ પૂછ્યું, “આમ કેમ? તમને કંઈ દુઃખ થાય છે?”

કવિએ તેને રાજા સાંધેતો પ્રસંગ કહી બતાવ્યો.

“એાહો!” તિલકમંજરીએ હસીને પિતાને સાત્વન આપતાં કહ્યું, “એમાં શું?”

“એમાં શું!” કવિએ ચમકીને કહ્યું, “એ કથા તો મારા જીવનનું નર હતી.”

“પણ કેાકને એ આખી કથા મોઢે હોય તો?”

“તો તો મને જાણે ગયેલું જીવન પાછું મળ્યું.” કવિએ પુત્રી પર મુગ્ધ નયન ઠેરવ્યાં.

“જેમ જેમ તમે કથા લખતા હતા,” તિલકમંજરીએ હસીને કહ્યું, “તેમ તેમ તમે રીતે વાંચી જઈ રૂં તે કથા મોઢે કરી લેતી હતી.”

“વાહ, દિકરી,” કવિએ દસીને પુત્રીની પ્રશંસા કરી. તે પોતે લખેલી કથાને પુત્રીના મોઢેથી પુનર્જીવન આપતાં તેને તેમણે ‘તિલકમંજરી’ નામ આપ્યું.

ગોચરી

‘Life and Letters’ના છેલ્લાં અંકની અગ્રતોંધમાં તેના નામાંકિત તંત્રી લેખકો પ્રત્યેની પ્રકાશકોની અને પત્રકારોની ફરજ દર્શાવતાં કહે છે—

‘આ યુગમાં લેખકોની દરકાર રાખનાર કોઈ જ નથી—સિવાય કે જોઓ (પ્રકાશકો) સારા સમયમાં એમને પ્રધાદારી ગણુતરીએ સન્માનતા. જ્યારે સમય કપરો અને ત્યારે તેઓ જો લેખકોને હિતજતા અટકી જાય તો સારો સમય આવી જ શી રીતે શકે? કાળને સબ્દોમાં જડી લેતા લેખકો નહિ હોય તો સ્મૃતિઓ શી રીતે જળવાશે? ને રમખૂમતા વાર્તાકારો વિના—જે વિશ્રામમાંથી નવી તાજગી, જન્મે એવો વિશ્રામ શી રીતે સંભવશે?’

x

x

x

જાપાનના એક પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિકમાં રીએ આસાનો પ્રેસીડેન્ટ રમ્બેઈટને ખુદલો પત્ર લખતાં જણાવે છે—

‘મહાશય, એ સ્મૃતિઓ તાજી કરે—જ્યારે આપણે એકાન્ત જલવિદારે નીકળતા... જાપાન કોઈને લૂટવા નથી માગતું, સ્વયં ભક્તિભર્ય ટકાવવા માંગે છે, ૧૬૦૦ થી ૧૮૬૮ સુધીના ૨૬૮ વર્ષના લાંબા ગાળામાં જગતના ઇતિહાસમાં અમૂલ્યપૂર્વ એવી અમે શાંતિ જળવેલી. પણ અમારે અમારા રક્ષણ માટે સશસ્ત્ર બનવું પડ્યું છે. જો અમે શસ્ત્ર ન સંભાળી હોત તો હિંદુ, ઓસ્ટ્રેલિયા, શીલીપાર્કિન્સ કે ચીનની જેમ અમે પણ અગદાર જાત... ચીન સ્વતંત્ર છે જ નહિ; યુરોપીય પ્રજાએ એને ચૂંચીને ફેંકી ખાધું છે. અમારે શુદ્ધ ચીની પ્રજાને નહિ પણ યુરોપીયનોએ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર હોળીનું નાળિયેર બનાવેલી પ્રજાને સામનો કરવાનો છે. એશિયાઈ ગંતઃકૃતિના અમે રક્ષણદારો છીએ.’ (૧)

x

x

x

જગપ્રસિદ્ધ હિંદી નવલકથાકાર શ્રી. મુક્તરાજ આનંદ, એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી પુત્રમાં, કોર રાધાકૃષ્ણ સંપાદિત ‘Mahatma Gandhi’ની સમાલોચના લખતાં, તે ગ્રન્થમાં વેરાયલ પ્રશંસાનાં પુષ્પને વિશેષ પડતાં જણાવી કહે છે—

‘મહાત્માજી ધીમે ધીમે રંગભવનનું રમકડું મટી રાજદારો સંત તરીકે પરખાઈ રહ્યા છે. તેમને સમર્પિત કરવાના ગ્રન્થ અંગે જગનામાંકિત લેખકોને આમંત્રણની સાથેસાથ તેમના સહવાસીઓ પણ આમંત્રણ હોત તો તે વધારે સુંદર બનત.’

x

x

x

પરોક્ષ રૂપે પૂર્વે લખાઈને પ્રગટ થયેલ ‘The Country of the Blind’ નામના એચ. જી. વેલ્ડસના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકની તાજેતરમાં નવી આવૃત્તિ નીકળી છે. આ આવૃત્તિમાં ૨૮૦ નકલોજ દાદવામાં આવી છે ને તેમાં ૩૦ નકલો પર લેખકે પોતાની સહી કરી છે. સહી વગરના પુસ્તકની કિંમત બે ગીની છે, જ્યારે સહી સાથેના પુસ્તકની કિંમત પાંચ ગીની રાખવામાં આવી છે.

x

x

x

ગ્રો. હેરોલ્ડ લારકી તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા પોતાના - 'સદ્ગૃહસ્થપદનાં લયસ્થાનો' નામના નિબંધમાં લખે છે—

‘અંગ્રેજ પ્રગ્નતા મોટા વર્ગ પ્રગ્નતંત્ર પ્રાગતોજ નહોતો. તે ભોગવવા માટે તે ધણો આજસુ હતો. રમતગમતમાં વિદ્યાર્થી યદ્ય પડે એવા રાજદ્વારી પ્રશ્નોની છણાવટમાં ગૂંચવાવું તેને પસંદ જ નહોતું. તેથી તેણે તે કામ યોદ્ધાક એવી વ્યક્તિઓ કે જે સદ્ગૃહસ્થ તરીકે ઉદ્દેશ્ય હતી તેમના હાથમાં સોંપી દીધું. પણ હવે તે વર્ગ જાગવા માંડ્યો છે.’

x

x

x

એમ. કે. રપેન્સરના જણાવ્યા પ્રમાણે સોવિયેટ રશિયાએ પોતાની સામ્યવાદી કૃત્યમાં નીચે પ્રમાણે ભોગ લીધો છે—

૧૭ રાજવંશીઓ; ૩૧ ધર્માધિકારીઓ; ૧૫૦૦ ખ્રિસ્તી સાધુઓ; ૧૬૩૬૭ શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ; ૩૪૫૮૫ ડોક્ટરો, વકીલો ને ન્યાયાધીશો; ૫૬૩૪૦ લશ્કરી અમલદારો; ૬૫૮૯૦ અગ્નિરવંશજો; ૭૯૯૦૦ બિનલશ્કરી અમલદારો; ૧૯૬૦૦૦ મજૂરો ને મજૂરશ્રેણી; ૨૬૮૦૦૦ સૈનિકો ને ખલાસીઓ; ૩૯૦૦૦૦ ખેડૂતો. કુલ-૧૬૦૮૬૩૦.

x

x

x

પ્રમિદ્ધ અમેરિકન વૈજ્ઞાનિક ને જ્યોતિષી સંકેલ બેન્ડોડિયોના જણાવવા પ્રમાણે ૨૫૨૧ ના એપ્રોક્સની છઠી તારીખે હિતર-અમેરિકા દરિયામાં ગરક થઈ જશે ને સાથોસાથ કદાચ યુરોપની પણ એજ રીતિ થાય.

સર લીયોનાર્ડ હીન્ન જગતમાં વધુમાં વધુ કિંમતી લેખાતા રેડિયમને તદ્દન નિરૂપયોગી પદાર્થ માને છે.

જર્મન વિમાનોની પેટ્રોલ-ટાંકીને એવાં બે પડ રાખવામાં આવે છે કે જેમાંના પહેલા પડ પર ગોળી વાગતાં જ તે આપોઆપ સંધાર્થ જાય.

અમેરિકામાં ડોક્ટરો ગર્ભપાત કરાવીને વાર્ષિક દસલાખ ડોલરની કમાણી કરે છે.

x

x

x

હિટલેરે અદારમી-ઝોગણીસમી સદીયાં હિંદમાંથી બેચેલ નાણાંનો મોટો ભાગ નેચોલિયનને કબજા યુરોપને આપ્યો; વીસમીમાં બેચેલું નાણું ફેસરને પાડવા યુરોપ ને ‘અમેરિકાને આપ્યું ને હીટલરને દાખવા લશ્કરી ખરીદીના ખહાને અમેરિકાને આજે અપાર્થ રહ્યું છે. જગતની સમૃદ્ધિનો મોટો ભાગ હિંદનો છે. ઇંગ્લાંડે હિંદમાંથી બેચેલ નાણાંને પાંદું લાવી દિંદી પ્રગ્નને એ વહેમી આપવામાં આવે તો દરેક દિંદી કુટુંબને અધિક લાખ રૂપિયા આપી શકાય. ૧૭૫૭ થી ૧૮૧૫ સુધીના ૫૮ વર્ષના ગાળા દરમિયાનજ અંગ્રેજોએ હિંદમાંથી ૧૫૦૦૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતની સમૃદ્ધિ બેચેલી.

x

x

x

તાજેતરમાં સર જ્હોન કર્નિંગ સંપાદિત ‘આક્યોસિજી ઈન ઈન્ડિયા’ નામે ગ્રન્થ અદાર પડ્યો છે. તેમાં જુદા જુદા જગતિખ્યાત સંશોધકોના લેખો પ્રગટ થયા છે. તેની પ્રસ્તાવના આફ્રેડ ફાયરે લખી છે. તેમાં ૧૮૬૨ થી પાંડો ૧૯૩૮ સુધીના હિંદના સંશોધનનો ઈનિદાસ આપવામાં આવ્યો છે. વિશેષ પ્રશંસા સર જ્હોન માર્શલને ફાળે ગઈ છે.

‘હિંદુસ્તાન રીન્યુ’ના છેલ્લા અંકમાં ડૉ. ત્રિવેદીએ મહાભારત પૂર્વેની મગધની રાજવંશાવળી પ્રગટ કરી છે—તેમાં મહાભારતનો સમય તેમણે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૩૭ ઠેરવ્યો છે.

શ્રીજિનપ્રભાસુરિ અને સુલતાન મહમદ—લેખક: પં. લાલચન્દ્ર ભગવાન ગાંધી.
પ્રકાશક—શ્રીજિનહરિસાગરસુરિ-જ્ઞાનજાંઘર, લોહાવટ, (મારવાડ). કિં. ૦-૮-૦. પૃ. સં. ૨૦૦.

હિંદુ પ્રજાને બાદશાહો વચ્ચેની મધુર એકતાનું સ્મરણ કરાવતો આ ઐતિહાસિક ગ્રંથ અનેક અણુભણુ વિગતોને પ્રકાશમાં લાવે છે. મહાન જ્ઞેન આચાર્ય શ્રીજિનપ્રભાસુરિએ ફર લેખાતા સુલતાન મહમદ તથાલતના જીવનમાં આજુબા અફસુન પરિવર્તનની આ હકીકત આચાર્યો તેમ જ રાજવીઓ બંનેને એકસરખી બોધક નીવડવા સંભવ છે. દુર્લભ ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી પ્રામાણિક વિગતોને તારવી તેને આ રીતે ગૂંથવામાં લેખકે જૈન સમાજની સુંદર સેવા કરવા ઉપરાંત હિંદુ-મુસ્લીમ એકબી બૂમિકાને પણ રસસિંચન કર્યું છે.

દેવનાગરી લિપિ અને અન્તમાં મૂકાયલ ઐતિહાસિક નામોની સચિ ને સાલવારી ગ્રંથની વિશિષ્ટતામાં કિંમતી ઉમેરો કરે છે.

આગ્ય હિન્દનો વિશેષ ઉત્કર્ષ—મૂળ લેખક: ડી. એસ. હેચ; અનુવાદક—ગોકળદાસ મયુરાદાસ શાહ. પ્રકાશક—શ્રી. સયાજી સાહિત્યમાળા, પુણે ૨૬૧ મું કિંમત ૦-૪-૩ પૃ. ૨૨૨.

આમલિકાસને લગતું ઉપયોગી સાહિત્ય ઓછી કિંમતે પ્રજાના હાથમાં મૂકવાની સ્વ. શ્રીમંત સયાજીરાવ નરૈસની ઇચ્છાને અનુસરી આ પુસ્તક તૈયાર થયેલ લાગે છે. મૂળ લેખક દક્ષિણ-હિંદમાં ગામડાંઓના ઉત્કર્ષ માટે શ્રમ લઈ રહ્યા છે, અને આ પુસ્તક એમના શ્રમ અને અનુભવોનું નવનીત છે.

આમલિકાસની યોજનાઓ, માર્ગદર્શન વગેરે વિષયોમાં અનેક રીતે ઉપયોગી છતાં આ પુસ્તકમાં ગૂંથાયલ પદ્ધતિ લાખો વર્ષની સંસ્કૃતિ ધરાવતી હિંદી પ્રજાને અનુકૂળ આવી શકે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. હિંદુનાં સાંસ્કારિક જીવન જેને અધાર્ય તરીકે લુપ્ત છે એવી કેટલીક પદ્ધતિઓ અને પ્રત્યેક પ્રસંગમાં તરવરતી ખ્રિસ્તી ધર્મની મદદતા હિંદના આમજીવનને સાચો ઉત્કર્ષ આપી શકે કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ યદ્ય પડે છે. પણ આ પુસ્તકનો અનુવાદ કરવાને બદલે હિંદુ લેખકે એમાંની ઉપયોગી માહિતી તારવી લઈ તેમાં પ્રાણ પૂરી કરતંત્ર પુસ્તક તૈયાર કર્યું હોત તો તે આમસેવકો અને આમપ્રજા દરેકને એક સરખું ઉપયોગી થઈ પડત.

લેખ સંપ્રદુ—[ભાગ ૧લો]—લેખક: સ્વ. મુનિવર્ધ શ્રી કપુરવિજયજી. પ્રકાશક: શ્રી કપુરવિજયજી સ્મારકસંમિતિ, ગોપાલજીવન, ગ્રી-સેસ ઓટ, મુંબઈ. કિંમત ૦-૫-૦ પૃ. ૩૨૦.

મહાગુણાનુરાગીના વિશેષણથી જૈન સમાજમાં ગણજોતા થયેલ સ્વ. મુનિવર્ધ શ્રી. કપુરવિજયજીએ લુદે લુદે પ્રગટે લખેલ ને 'જૈનધર્મ પ્રકાશ'માં છપાયલ ઉપયોગી લેખોનો આ રીતે પુસ્તકરૂપે ચતો સંગ્રહ આપકાર્ય છે. સામાન્ય જનનાને તે વિશેષ લાભદાયી થઈ પડવા સંભવ છે. પુસ્તકની શરૂઆતમાં લેખકનો વિરત્ત જીવન-પરિચય કરાવાયો હોત તો તે પ્રજાને વધારે ઉપયોગી થઈ પડત.

નવાખમંજર ને જાણનાપુરમાં કેમી રમખાણ. રંજુનમા દુલ્લહ. કાનપુરમાં સ્વાતંત્ર્યદિન આગે રમખાણ. રોયપુરમાં વિદ્યાર્થીઓની દડતાળ ને ભૂખમરો. નડિયાદ નજીક ન્યાયાધીશ ને પોલીસ પ્રોત્સીકશનર લૂચાયા છે. [લૂચારો પછુ અન્ય બેનના હોય છે.] સરહદમાં અપહરણો, છૂટ ને આગ લગાડવાના બનાવો, રાજકોટના દિવાન શ્રી. વીરાજાજાનું અવસાન ને એરિસ્ટર ચિનાઈની એ મટે નિમજૂક. દેશી રાજ્યોમાં રૈન્યને અપાતી લડાયક તાલીમ. જોર્જીયાની પ્રબળે અપાયલ સુધારા. મહેસાણા પ્રાન્તને ૨૮ લાખની રાહત. ખીન્ડિયાના દરબારની ધરપકડ. ત્રાવણકોરના દિવાન આધીજના અદ્યુત વ્યક્તિત્વને અનુભવિ આપે છે. જુનાગઢના નવાબે યુદ્ધકંડમાં ૩. અડી લાખ આપ્યા છે. [કોણુ કહી રાકો કે ક્રિટનને દેશી ગંજીની જરૂર નથી.] વર્ષી રાહતકંડમાં નિઝમે તેર લાખ ફાંક ભર્યા છે. [કાઠિયાવાડની પ્રબ ધરતીકમ કરતા મજૂ વધારે ભયંકર દુષ્કાળથી ખીડાય છે.] લીબી પ્રબ-પરિવૃદ્ધનું વાર્ષિક સંમેલન. બંજાવનું જ્યુર-એરોસીએશન બીન્સેન્ટને રૈતીના દસલાખ કોષળા ભેટ આપે છે. અમદાવાદમાં ઇન્ટર-નેશનલ બેંકની હફાટન-ક્રિયા. હિંદી સરકારે નવા નફા પર નોખવા ધારેલો 'જંનવર ટેક્સ' [નુકસાનમાં મદદ કેટલી?] એ બેંકારનારાક ચોળના સામે ડેરેર પ્રગટી નીકળેલો વિરોધ. યુદ્ધના અગે સરકારી ટુંક ટેલીફોનખાતાની માસિક જે લાખની વધેલી આવક. બિહારમાં મળી આવેલી 'લોખંડની' ખાણ. મોઘનારી ભર્યા આગે અમદાવાદમાં તમ બનેલો મીઠ-મામલો. મધ્યસ્થ ધારાસભ્યોએ હિંદમાં 'વિમાની' તાલીમ આપવાનો સર રાજાજીનો ઠગવ પસાર કર્યો છે. રૈલવેના દરેમાં યનાર વધારો. રામઝ-મદારાવાની પ્રમુખ તરીકે મીજાના આગ્રહની વાણી..

૫૨૬૬૬-રશિયન-ચીનીસ યુદ્ધમાં રશિયાને અમતું પડતું બેઠક નુકસાન. ચીનેન્ડની 'જુવારી છતાં બંદાફીરો' ટકાવ. તેને જગતના દરેક ભાગમાંથી મળતી મદદ. પછુ ધીમે ધીમે ક્રિસ્ટીયની તોડગ રશિયા આગળ વધે છે. જર્મન વિમાનોએ ક્રિટનના રોટરેન્ડ ટાપુઓ પર મારેલો ચકાવો. બ્રિટિસ શરૂઆત 'મેનવીલ' અને બીજા પછુ કેટલીકની 'જળસમાધિ. પેર નજીક બંધાતું જર્મન નૌકા-મથક. જર્મનીએ રત્નુ કનેલી કહેવાતી મુલેલની સારતો તટસ્થ સ્વીડનના ૨૪ વહાણો જર્મનીનાં હાથે ડૂબી ચૂક્યા છે. [વર્તમાન યુદ્ધની એ જ મદદતા છે ને.] ક્રિટન પચીસ કરોડ પાઉન્ડની સામગ્રી અમેરિકા પામેથી ખરીદેલો; સ્વીડન અમેરિકા ખારોથી દોડસો વિમાનો ખરીદેલો; [પછુ આગળથી પૈસો લોલીને નાદિ બજાય.] ચીને અમેરિકા પાસે સાહસાત કરોડ ડોલરની લોન માગી છે. એટલાટિકમાં અમેરિકન નૌકા-કાફલો વધારવાને નૌકામ નીચે સેનેટ પાસે ફેલી ૧૩૦ કરોડ ડોલરની નવી માગણી: [પ્રથમ પાસે જ આવ્યો છે.] ફ્રાન્સ ત્રણ માસગણાનો સંવતર ટળવી અને બીજા પછુ તાની મોટી યુદ્ધનૌકાઓ આપે છે. ફ્રાન્સનો પાર્લામેન્ટમાંથી સામ્યવાદી સભ્યોને રૂખસદ: [આનું નામ પ્રબસ્વા-તંત્રવાદ.] એન્ડ્રો-રૅવ ધારાસભાગ્રીય મટળોનું નેશણ. જાપાન અને રશિયા વચ્ચે સમાધાનતા પ્રચારો. રશિયા અને જર્મની વચ્ચે એક અખત માર્કની લેવટરેવટના નવા ત્રેપારી કરાર. જાપાની સ્ટીમરને અટકાવી ક્રિટને તે પચી ૨૧ જાનિને ઉપારી લેવેલો તે સંજયી નવાને સખન વિરોધ દર્શાવતાં ૯ પાછા સોંપાય છે. પટપં ૯ લાખ પાઉન્ડના ખર્ચે જાપાનની નવી રાસસાનજાતની તૈયારી: [વિજાનના શિવોદ.] ચીન-જાપાન યુદ્ધે અત્યાદમુદીમાં લેવેલો ૧૫ લાખ જાપાનીઝ સૈનિકોનો લોગ. જાપાની મદારાજનની ૨૧૦૦ની જર્મનિના પસંજે વ્યાપીસા હન્ટર લનનજ કેરીઓને મળેલો પ્રકારો. હિંદી ચીનની ફ્રેન્ચ રૈલ્વે પર જાપાની વિમાનોનો બોમ્બમરો હટાલિ જાપાનને ચીનની યુનરેન્ચનામાં મદદ કરવાનું લયન આપે છે. જર્મન-ઇસલિયન મિત્રતાની પરસ્પર આદેષરી. બાફન રાજ્યોને રશિયા સામે રણ્ય અપારો. ગોરા-કાળાનાં સંયુક્ત લશ્કરી નીખજતી પ્રબળે હટાલિએ કાળી (દેશી) બજુવાનું કરમાન બદાર પાડયું છે. ફિજી-આફ્રિકામાં જનરલ દર્દેજાવના પત્રે ઉપારેનું યુદ્ધવિરોધી આહવાન. જનરલ રમટસ કહે છે, 'ક્રિટનની સહાય વિના ફિજી-આફ્રિકા માટે ટકી રાકતું મુરોલ છે.' [એમાં વાંક કેનો? -પન્નુ ત્યાંજ ક્રિટિસ એસ્યેનનીનિનો વિન્ય છે.] દરહીટલર, ગી. ચગરનેદન, લોર્ડ દેલોફેલસ, [અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૮૮]

सदाश

२ : २५-११
११ : २५-१२

संगीतः

रतिलास विभुवनाराय शाह

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨	ક્રમાંક : ૧૯૬૬	અંક ૧૧
૧ સત્ય અને અસત્ય ...	વ ...	૪૯૧
૨ પ્રતિકાષ્યો ...	નૌતમ ...	૪૯૩
૩ અકાસે મિલન [કાવ્ય]	દેવજી.શ. ગોદા ...	૪૯૬
૪ છવન ઝરણુ	પ્રમા ...	૪૯૭
૫ રેલવે ...	અમૃતવાસ વ પંડ્યા ...	૫૦૦
૬ સત ઊર્મિ [કાવ્ય]	મરોદ ...	૫૦૫
૭ યુદ્ધના અગ્રણીઓ ...	અ. ...	૫૦૬
૮ સંગીત [કાવ્ય]	મૂળચંદ્ર જોષી ...	૫૦૮
૯ અક્ષરજ્ઞાન અને સાહિત્યસર્જન વચ્ચેના	... ..	૫૧૦
૧૦ નાકર [વાર્તા]	ઈ. ન. ...	૫૧૩
૧૧ વામાચારનો પુનર્જન્મ	નગમિદ ...	૫૨૧
૧૨ આમદેવી [કાવ્ય]	મૂળજીભાઈ પી. શાહ ...	૫૨૬
૧૩ અંગત	... ..	૫૦૭
૧૪ એકજ દશુ [કાવ્ય]	રમણ વ્યામ ...	૫૨૮
૧૫ સૂઝાતી માતાઓ	ચમનલાલ ...	૫૨૯
૧૬ ગોચરી	... ..	૫૨૨
૧૭ અન્ધ-પરિવ્રાય...	... ..	૫૪૪
૧૮ તારા-તણખા	... ..	૫૪૭

લનાજમ

અંકો અને લેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

ફિદ—

૩-૮ ૦

ખર્ચ—

૩-૮-૦

પ્રદેશ—

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખખરના ભાવ

	૬ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	ફોટા ભાવ
૧ પાનું	૪૦	૨૬	૮	કવર પેજ નં. ૪	ખમણો ભાવ
૨ ..	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૩ ..	૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખખર ફરવામણી ફરેક વખતના ૧૨.૫% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રામિક : મમિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રાન અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, મયખડ, અમદાવાદ. ૧૫-૩-૪૦

નિયમો

‘સુવાસ’ દર મંથ્રેજ મહિનાની પંદરમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

‘સુવાસ’ના નવા કે જૂના ગ્રાહકો શ્રી. પી. ની સહ જોવાને બદલે પોતાનાં નવાં કે બાકી રહેતાં હવાજમો મનીઓડરથી મોકલાવી આપે એ વધુ દિતાવહ છે.

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ના ગ્રાહક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’માં સ્થાન મેળવવા ઇચ્છતા લેખકો માટે—

દરેક વિષયના લેખકને આ માસિકમાં સ્થાન અપાશે પણ તેમાં તત્કાલિનતા, વાપાશુદ્ધિ અને કલા એ અનિવાર્ય અંગો છે અભ્યાસપૂર્ણ છતાં ગ્રંથાદ્ય, ગુનાચ ને સરળ લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે જોડણી સંબંધમાં વિદ્યાપીઠના દોષને અનુમરવું.

સ્વીકાર્ય લેખોની દરેક દિવસમાં પહોંચ અપાશે. બાકીના લેખો, માથે દપાલખર્ગ મોકલાવેલ હશે તો, તે જ મુદતમાં પાછા મોકલાશે.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જે પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તો, પાનાદીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાશે. આવો પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખકે ‘સુવાસ’ના ‘લેખકમંડળ’માં જોડાવું જરૂરી છે. [‘લેખકમંડળ’ની યોજના માટે જુઓ ‘સુવાસ’ અક-૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧.]

દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલો ને ‘સુવાસ’ના માલુ અંગે મોકલાય છે.

‘સુવાસ’ને એક યા બીજી રીતે સહાયક બનવા ઇચ્છતા ‘ગ્રિતમંડળ’ કે ‘વાચકમંડળ’ના સભ્યોને ‘સુવાસ’ વિના હવાજમે આપવામાં આવે છે અથવા આકર્ષક ઇનામો અપાય છે. [બંને યોજનાઓ માટે જુઓ ‘સુવાસ’ અક ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧]

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા કોઈ પણ લેખ કે લેખના અમુક ભાગને પુનર્પ્રિંટ કરનાર સામયિકના સચાલકે મૌજન્યનિર્દેશ કરવો જરૂરી છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના ગ્રાહક બનનારને ‘સુવાસ’ એક વર્ષ માટે અર્ધી કિંમતે ૧-૮-૦+૦-૪-૦ પોસ્ટેજના મળી રૂ. ૧-૧૦-૦માં આપવામાં આવશે.

બાળક કોઈ પણ પંત સાથે

જોવાયેલું નં

સ્વ

તં

ત્ર

રીતે

૧૭

વરસ

થી

પ્રગટ

થાય

છે

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ

સીધી બાપા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણનું

અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી

મળી રહેશે.

છતાં લંબાજમ વરસનાં ફક્ત રૂપિયા બે

તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

બાળક

અવરય હોયું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાળક
વાંચવા ધણું આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ધણો ફેરફાર થયો છે.

‘ બાળક ’ કાર્યાલય, સમષ્ટા-વડોદરા

આંખના દાકતર બાહુ ત્યારે ચરમાનો નંબર કાઢી આપશે

પણ પછી તમે શું કરશો ?

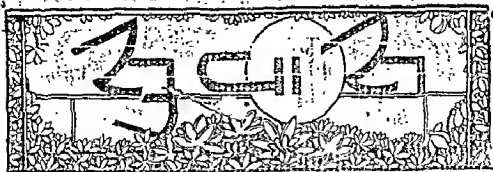
- (૧) પેશાબ, ફ્લીન્ટ, કાલિન ફીટલ્સ નુકસ, બ્લુ, રબોલ, એન્ટેક્રીન, કલોરોફોસ, ફ્લુક્સ, એનર, પુક્ટાલ, ઉરો, ઉન્ડાલ, ફુક્સાઈલ, વીટ્રેક્સ, કયો ફાયલાકારક ?
- (૨) ગોલ્ડ, સલ્ફર, ૩૬, ૪૦, ૪૨ પેન્ટોસ (લોંગ, નીચર) ફુલ્ગુ, ઓક્ટોમોનલ, મેન્ડાગોનલમાં કયો પગલ કવ્વા ગોળ ?
- (૩) ફ્લેટ, પેરીસ્કોપિક, કોરીક, સીલીન્ડર, સ્ટેરીકલ, સ્ટેરોસીલીન્ડર, ગાઇડોફાઇ, સ્પીટ, મુન, ક્લેટ (અપર કે લોઅર) સીમેન્ટ, કોષ્ટક, ફોસ, એટ્રેમન્ટ ક્લોસાં કયો સમવકાળો ? આ બધું બહુનું હોય અને ચરમા ખરીદનાં ઉપસાચવાની બીકમાંથી બચી જવું હોય તો

આંખ અને ચરમા

તું પ્રસાદ જે અમે હીસ વર્ગના અનુભવ ઉપરથી બહાર પાડ્યું છે તે તુરંત મેંચાવી દેવો. મુંગઈ સરકારના કેળવણી, ખાનાએ વાછવેરી, પ્રાયમિક કેળવણી, કન્યા વિગેરે માટે બધું મેંચવું ફરૂ છે.

માર્ક પૃષ્ઠ, ૪૦ ગિનો, ૧૪૦ પૃષ્ઠો છતાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. : રાજપુત : વડોદરા

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानांजलिशलाकया ।
नेत्रमुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥

પુસ્તક ૨ જી]

વિ. સં. ૧૯૮૬ : દાહ્યુન

[અંક ૧૧]

સત્ય અને અસત્ય

ચ.

સૂત્ય એ કુદરતનું પરમ સત્ય છે. જીવનનો એ મંગલદીપ છે. પ્રભુનાં નયનનું એ તેજ છે.

સત્યહીન જીવનની કિમત ચન્દ્રહીન રજની જેવી છે.

રજની ન્યારે શુક્લપક્ષમાં પ્રવેશે-ચન્દ્ર ધીમેધીમે વિકાસ પામે. એ જ રજની જો કૃષ્ણપક્ષની પાંખમાં જાય-ચન્દ્ર ધીમેધીમે ક્ષીણ બને.

એમ જીવનનો પ્રવાહ જો પ્રભુના-પ્રેમના-આત્માના-ન્યાયના માર્ગે વહે, સત્ય ધીમે ધીમે વિકાસ પામે, એજ પ્રવાહ જો પ્રભુ, પ્રેમ, આત્મા કે ન્યાયથી વિમુખ બને-સત્ય ઢંકાઈ જાય.

પણ રજની કરતાં જીવનના પ્રવાહને એક વિશેષ લાભ છે:

રજની કૃષ્ણપક્ષમાંથી શુક્લપક્ષમાં જાય છે; એમ તે શુક્લપક્ષમાંથી કૃષ્ણપક્ષમાં પણ પ્રવેશે છે. પણ જીવનનો પ્રવાહ અધર્મ કે અન્યાયની ખીણમાંથી પ્રભુ, પ્રેમ, આત્મા કે ન્યાયનાં ગિરિશૃંગ સોધી શકે છે. પણ એ જૂઠું પરથી એને ખીણમાં પાછું પ્રવેશવાનું નથી હોતું. એનો પ્રકાશ અમર બને છે. એના પર સદૈવ સૌભાગ્યની ચાંદની વર્ષે છે.

સત્ય એ અમૃત છે, કારણ કે સત્ય એ સૂત્ય છે-એમ નહિ. અસત્ય એ ઝેર છે, કારણ કે અસત્ય એ અસત્ય છે-એમ પણ નહિ. પણ સત્ય એ અમૃત છે-કેમકે સત્યમાં સુખ ને સલામતિ છે; અનેક આત્માઓને અને વ્યક્તિઓને તે સુવર્ણની સાંકળે સાંધી શકે છે; તે પ્રેમ અને વિશ્વાસનું મૂળ છે; આત્મસંતોષનો એ રાજમાર્ગ છે, અસત્ય એ ઝેર છે-કારણ કે

એના આશ્રયે એ વ્યક્તિઓ પણ એક નથી બની શકતી; અવિશ્વાસનું એ આદિગરણ છે; આત્માને એ સતત ડંખ દે છે.

જગતમાં સત્ય કરતાં અસત્ય વધારે પ્રચલિત છે, કારણ કે વ્યવહારમાં સત્ય કરતાં અસત્યનો વિજય વધારે ત્વરિત છે—એમ નહિ. પણ જગતમાં સત્ય કરતાં અસત્ય વધારે પ્રચલિત છે, કારણ કે માનવીની દીર્ઘદષ્ટિ ધીમેધીમે ક્ષીણ બની રહી છે. અસત્ય વિજયી હોતુંજ નથી. તે બમણો પરાજય હોય છે. કેમકે વિજયના આભાસ પાછળ એ પરાજયની વધુ ને વધુ ઊંડી ખાઈ ખોદી શકે છે. પણ માનવી એ ખાઈને જોવા જોટલી દીર્ઘદષ્ટિ નથી હોવાની શકતો. ને પરિણામે એને અસત્ય વિજયી જણાય છે.

હિંદોના કબજે લેતાં અંગ્રેજ કંપનીએ અસત્યનો આશ્રય લીધો. એ આશ્રયે એને વિજયનો આભાસ જણાયો. એ આભાસની પાછળ હિંદનાં આજનાં અગણિત દુઃખદર્દ એણે જોયાં હોય તોપણ એ દુઃખદર્દની નીચે ખોદાઈ રહેલાં પોતાનાંજ આવતીકાંસનાં અવસર્ય દુઃખદર્દો એ ન જોઈ શકે, કેમકે માનવીની દીર્ઘદષ્ટિ ક્ષીણ બની રહી છે. પોતાના સ્વાર્થને સમજી શક્યા જોટલી પણ એનામાં મૂઢમ બુદ્ધિ નથી રહી. એ અસત્યના ત્વરિત વિજયમાં માંતે છે...પણ જ્યારે આવતીકાલ જાશે, એની આંખ જામડશે. એને જણાશે કે, ‘અસત્યનો આશ્રય લઈ મેં મારાજ સ્વાર્થ પર કુહાડો માર્યો; મારે માટે જગતમાં મેં દ્રેષ ને અવિશ્વાસનાં ખીજ રોપ્યાં; માનવીનાં હાડપિંજરીથી પાયો પૂરતાં મેં મારાજ વિનાશની ઈમારત ચણી; મારી સામે અસત્યથી વર્તવાનો જગતની પ્રગ્નએતે મેં માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો.’—પણ એ પશ્ચાતાપ ધણો મોડો ઢરો.

ભારતની આર્ય પ્રગ્ન સત્યને ચરણે પોતાનું સર્વસ્વ ધરી દેતી. કેમકે તે પોતાના મૂઢમ સ્વાર્થને પણ સમજતી હતી. સત્યની ખાતરે હારતા કે જીવન સમર્પતા માનવીની જગત પ્રશંસા કરશે; દુશ્મનના હૈયામાં પણ તે પોતાનું અમર સ્થાન મૂકી જશે; એવી પ્રગ્ન સાથે મેંત્રી સાધવા દેવો પણ લલચારો. અસત્યથી ક્ષણિક વિજય વરી જતી પ્રગ્ન જગતના ચોકમાં ઈર્ષાનાં ખીજ વાવશે; બધ ખતાવી એ મિત્રો મેળવી શકશે પણ એ મિત્રો પણ એનાં છિદ્રની શોધમાં રહેશે; ને જ્યારે ઉવટે એ હારશે—જગત તાળીઓ પાડશે, એના નામ પર શીટકાર વર્ષાવી એને વીસરી જશે.

પોતાનો પુત્ર યુદ્ધમાં હણાયો છે કે કેમ એને ખુલાસો પૂછવાને દ્રોણાચાર્ય સ્વપક્ષને છોડી પરપક્ષમાંથી પણ એક યુધિષ્ઠિરનેજ પમદ કરે છે, કેમકે યુધિષ્ઠિર વૈરી છતાં એમના સત્ય પર દ્રોણાચાર્યને વિશ્વાસ છે. પણ યુધિષ્ઠિર જ્યારે ‘અશ્વત્થામા હણાયો છે—નર કે કુંજર’ કહી સત્યને છુપાવવા યુક્તિ જોડે છે ત્યારે તેમનું તોજ ઝાંખું થઈ જાય છે, એમનો દિવ્ય રથ પૃથ્વી પર ઢળી પડે છે. કેમકે સત્ય કરતાં ક્ષણિક વિજયની કિંમત એ પછે વિશેષ અંકાણી છે. પણ કુદરત એ વિજયને વિપાદની ધેરી છાયા ને એકસતાથી નિષ્ફળ બનાવતાં હસીને લખે છે—

સત્યં ચિયં સુન્દરમ્

પ્રારંભિક:-

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એટલાં તો જૂજ પ્રતિકાવ્યો લખાયાં છે, અથવા કહો કે એટલાં તો જૂજ પ્રતિકાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, કે આપણે ત્યાં પ્રતિકાવ્યનું મહત્ત્વ હજી નહિ જોવું જ સમજાયું છે એમ કહીએ તો કંઈ ખોટું નહિ. છેલ્લા ચાર-પાંચ દાયકાથી ‘સોનેટ’ જેવા વિશિષ્ટ યુરોપીય કાવ્ય-પ્રકારને અપનાવી તે પર નિત નવા અખતરા કરવામાં આપણા આધુનિક કવિ-વિવેચકોએ જે ઉત્સાહ અને ઉદ્દમ દાખવ્યાં છે એના દસમા ભાગના ય એમણે ‘પેરડી’ માટે દાખવ્યાં નથી સાહિત્યનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં આપણે અપૂર્વ વિકાસ સાધી રહ્યા છીએ, ત્યારે પ્રતિકાવ્યની દિશા હજીય લગભગ અણખોડાયેલી જ રહી ગઈ છે.

‘ પ્રતિકાવ્ય ’ તરફની આપણી આ ઉદાસીનતા, ઉપેક્ષાનું કારણ શું હશે? પ્રતિકાવ્ય સાહિત્ય કાવ્ય જેટલું ચિરંજીવ નથી; એ પ્રતિ-કાવ્ય રહ્યું એટલે એમાં કાવ્ય જેટલી મૌલિકતા નથી; આવાં એકાદ બે કારણો આગળ કરી શકાય ખરાં; પરન્તુ જો આ કારણોને લીધે જ આપણે ‘ પ્રતિકાવ્ય ’ ની આવી ઉપેક્ષા કરતા હોઈએ તો મારે કહેવું પડશે કે આપણી ઉપેક્ષા બ્યાજખી નથી. પ્રતિકાવ્ય એ પણ આખરે તો કાવ્ય જ છે; કાવ્ય જેમ એમાં પણ ભર્મિ, ભાવના, કલ્પના, ગેયતા અને વિચાર-ગંઢલના પણ હોય છે. પ્રતિકાવ્ય મૂળ કાવ્ય જેટલું સંયંસ્કૃત ન હોય એ કબૂલ રાખ્યા પછી ય, પ્રતિકાવ્ય પણ એક કલા છે, એમાં પણ સમકક્ષીન જીવન અને સાહિત્યનાં પ્રતિબિંબ ઝીલાયાં હોય છે, એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે. ખરી વાત તો એ છે કે આપણે ત્યાં પ્રતિકાવ્યના સિદ્ધહસ્ત પ્રયોગકો, પ્રતિભાશાળી પ્રતિકાવ્યકારો જ બહુ વિરલ છે. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં તો પ્રતિકાવ્યને “ a department of pure criticism ” લેખવામાં આવે છે. અને ત્યાંના એક પ્રતિકાવ્યકારોની અગ્રગણ્ય સાહિત્યસ્વામીઓમાં ગણના થાય છે. પ્રતિકાવ્ય સાહિત્યનું આ બહુમાન મોટે ભાગે ત્યાંના પ્રતિભાશાળી પ્રતિકાવ્યકારોને જ આભારી છે.

ગુર્જરીના સાહિત્યોદ્ધાનમાં આ વિશિષ્ટ કાવ્યપ્રકારની કલમ રોપાયોને આજ બે દાયકા ઉપર થયા છતાં હજી આપણે ત્યાં એના શુદ્ધ સ્વરૂપ વિષે પણ કેટલું બધું અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે! આદર્શરૂપ ગણાય એવાં સુંદર પ્રતિકાવ્યોના જ ત્યાં વાંખા હોય, ત્યાં એ પરનાં અભ્યાસપૂર્ણ વિવેચનો તો આપણે ત્યાં રાનાં જ સંભવે? આપણે ગુજરાતીએ આમે અભ્યાસના કાચર તો છીએ જ ને! પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રતિકાવ્યનું મહત્ત્વ બહુ મોડે સુધી લગભગ અણખીજ જ રહે એમાં નવાઈએ શી!

પણ ત્યારે આપણી આ ઉદાસીનતા, આપણાં આ અજ્ઞાન જોઈ કરવાનો શું કોઈ માર્ગ જ નહિ હોય ?

વાત એમ છે કે આપણામાંના બહુજ થોડા લોકોએ પ્રતિકાવ્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પારખવા, એનું સાચું સ્વરૂપ પામવા ખરા દિલથી પ્રયત્ન કર્યા હશે. આ પરિસ્થિતિમાં, 'પ્રતિકાવ્ય' ને વિશેષ આપણે ત્યાં જે બ્રામક ખ્યાલો ફેલાઈ રહ્યા છે એને ટાળવા હોય તો એકજ માર્ગ છે: એકનિષ્ઠ અભ્યાસનો. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં અનેક પ્રતિકાવ્ય-મંત્રહો અને એ વિષેના વિવેચનગ્રંથો બહાર પડ્યા છે. દિલ્લી બીજી બગિનીભાષાઓના સાહિત્યમાં પ્રતિકાવ્યો લખાય છે કે કેમ એ તો નથી જાણતો, પણ આપણા પાઠશાળી મહારાષ્ટ્રમાં "વિડંબન કાવ્યો" પુષ્કળ લખાય છે એટલું જ નહિ, એની તલસ્પર્શી ચર્ચાઓ પેણ અનેક થાય છે. આ બધાના અભ્યાસમાંથી આપણે ઘણું જ શીખી શકીએ, જે શીખવા માગતા હોઈએ તો.

ઉત્પત્તિ:—

આપણે ત્યાં અંગ્રેજી Parody (પેરડી) ના અર્થમાં 'પ્રતિકાવ્ય' શબ્દ હવે તો લગભગ રૂઢ થઈ ગયો છે એમ કહી શકાય. આ Parody નું મૂળ છે ગ્રીકમાં. Para=beside, ode=song. Parody=a song sung beside—આ થઈ એની વ્યુત્પત્તિ. આ રીતે એતાં Parody નો મૂળ અર્થ 'અનુકરણાત્મક કાવ્ય' આટલો જ થાય છે.

માનવી માત્રમાં અનુકરણ કરવાની, અને અનુકરણમાંથી વિનોદ મેળવવાની વૃત્તિ એવી તો સહજ હોય છે કે સૌ પહેલો ગાયક પેતે જ, કદાચ સૌ પહેલો પ્રતિકાવ્યકાર (Parodist) હશે.

યુરોપમાં, મહાકાવ્ય (Epic) અને ગીર્મિકાવ્ય (Lyric) તેમ પ્રતિકાવ્ય (Parody)નું જન્મસ્થાન પણ ગ્રીસ જ મનાય છે. પ્રાચીન ગ્રીક કાવ્યમીમાંસક એરિસ્ટોટલ આ વિશિષ્ટ કાવ્ય પ્રકારનું પગરુ કાઢતાં થાસોગ્રના હેગમન (Hegemon of Thasos) ને ગ્રીસનો સૌ પહેલો સભાન પ્રતિકાવ્યકાર લેખે છે. અર્વાચીન ગ્રીસમાંકોને મતે, હેગમનથીયે ઈર્ષ વર્ષ અગાઉ થઈ ગયેલો મેટ્રન (Matron) એ સ્થાન અને માનનો ખરા અધિકારી હરે છે. યુરોપના આદિ મહાકવિ હોમરની લાવ્યગંભીર સૈદ્ધીમાં મેડક અને મુપક વચ્ચે થયેલા મહા-ભારત શુદ્ધ એણે એવું તો આજાદ વર્ણન કર્યું છે કે હલુ ગર્જકાલ સુધી વિદ્વાનો એને ખુદ હોમરની કૃતિ માનવાની ખૂદ કરતા હતા. ઈફેસસના હેપોનેકસે (Happanax of Ephesus) મહાકવિ હોમરના Iliad નું પ્રતિકાવ્ય રચેલું તેની ચર્ચાઓની ચાર લીટી આજ પણ સોજી છે. પણ આ બધા ગ્રીક પ્રતિકાવ્યકારોને જ આટલે એણે તો એરિસ્ટોફેનિસ (Aristophanes) જ પોતાના સમકાલીન લખ્યપ્રતિષ્ઠ નાટકકાર એસ્કાઈલસ (Aeschylas) અને યુરીપીડિસ (Euripides) ની શૈલી અને સંકલનાનાં જ નેહિ, પણ એમનાં વ્યક્તિવિશિષ્ટ સ્વભાવવિશેષ (mannisms) અને વિચારનાં પરિહાસમય અનુકરણો કરી એણે ગ્રીક સાહિત્યમાં અજોડ પ્રતિકાવ્યકાર તરીકે નામના મેળવી. તાકયું તીર મારી હૃદય મોસરવાં વીધી જનાર પ્રતિકાવ્યો તો એરિસ્ટોફેનિસનાં જ !

રોમન સાહિત્યમાં પરસીઅસ (Persius)ના ઉપદેશો વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક પ્રતિકાવ્યો ચમકી જાય છે ખરાં, પરંતુ એ સિવાય બીજા કોઈ પ્રતિકાવ્યકારનું નામ બહુ જાણીતું નથી. મિલ્ટનના 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ' નામના મહાકાવ્યની ચંદીમાં "રેન્ડીડ શીલ્ડોંગ" લખનાર જ્હોન ફિલીપ 'બીન્ને મિલ્ટન' કહેવાયો હતો ! પણ આજ સહિત્યમાં પ્રતિકાવ્યોનો

સુવર્ણયુગ તો બેઠો રિમથ બિરાદરોના મુદ્દિવારા Rejected Addresses (નાપમંદ થયેલાં મંગલાચરણ) બહાર પડ્યાં ત્યારથી. ઈ. સ. ૧૮૧૨માં લંડનના 'કુરી લેઈન થીએટર' નું વારતુ થનાનું હતું એ પ્રસંગે વાંચવાયોગ્ય સૈથી સુંદર મંગલાચરણ લખી મોકલનારને મોકું ઈનામ આપવામાં આવશે એવી એ સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકોએ ઝાઝરાત કરેલી. આ પરથી જેમ્સ અને હોરસ નામના બે લાઇબ્રેરિયને એક ટીખળ સૂઝયું; તે સમયના વિદ્યમાન કવિઓ વર્ડસવર્થ, સ્પી, કૅલરિજ, રોકટ, કેમ્-ની શૈલીમાં એ પ્રમંગલે અતુરપ મંગલાચરણો લખી એ બધાં 'નાપમંદ થયેલાં મંગલાચરણો'નો ગ્રંથ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો-નનામો જ! આ સંગ્રહમાંનાં એક સિવાયનાં બધાં જ મંગલાચરણો હાસ્યનિભિત જ લખાયાં છે એ વ ધણા ઓછા જણ કળી શક્યા! કેટલાક લોકોને તો આવાં સુંદર મંગલાચરણો નાપમંદ કેમ ક્યાં એનું જ આશ્ચર્ય થયું! આ સંગ્રહમાં જે પ્રતિકૃતિઓ હતી તે બધી એવી તો નિર્દેશ અને રમૂજભરી હતી કે પ્રતિકૃત કવિઓને એથી માહુ તો ન લાગ્યું, પણ કેટલાકને ઊતરું એમાંથી પુષ્કળ રમૂજ મળી! Rejected Addresses એટલું બધું લોહપ્રિય ચર્ષ પડ્યું કે બે વરસ જેટલી દૂંક મુદતમાં તો એની બહાર આગ્રતિઓ ખપી ગઈ! રિમથ બિરાદરોની આ સફળતાથી પ્રેરાઈ એક બીજા પ્રતિકાચકારે વળી એક નવો જ તુક્કો લગાવ્યો. રાજકવિ સ્પી (Spaeth)નું અવસાન થતાં એની ખાસી પડેલી ગાદી માટે દરિદ્રાર્થ કરતા કવિ-ઓની એણે એક કાવ્યનિક સાકમારી યોજી! ઓ. સીમેને પણ એને પગલે ચાલી 'બેટલ ઓફ બે' નામની પ્રતિકાચમાળા રચી. અને ત્યારથી કેવલોં ને ડોજસન, કવીસર કૂચ ને બેરી પેઈન, મેક્સ બીરબ્હેઈમ ને ઇ. વી. નોક્સ-આમ એક વાચીએ ને બીજો બૂલીએ એવા એક એકથી ચડિયાતા પ્રતિકાચકારોની લાખી કારવાં ચાલી જ આવે છે. તેમાંય આર્સે સેન્ગ, ચેકર, અને ટેયલર જેવા કેઈ કોઈએ તો વળી પોતાનાં જ કાવ્યોનાં પ્રતિકાબ્ધો રચી, પોતા પર જ હસવા ને હસાવવામાં અનેરો આનંદ અનુભવ્યો છે!

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બીજા રસોને મુકાબલે હાસ્યરસને બહુ ઓછું મહત્વ અપાયું લાગે છે. આમ તો સંસ્કૃત સાહિત્યમાંય છેકાપહનુતિ જેવાં ચમત્કાર અને ચાતુરીભવી વિનોદ કોબો અનેક મળે છે. અનુકરણ કાવ્યો વ 'મણ્યાં મણાય નહિ' એટલાં દશે. પણ અંગ્રેજીમાં આપણે જેને parody કહીએ છીએ એવું પ્રતિકાચ-સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં નથી. 'શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતા' અને 'મેઘદૂત'નાં અનેક સફળ-નિષ્ફળ અનુકરણો થયાં છે. પણ 'પ્રતિકાચ' થયાં નવવાં નથી. હા, એક 'શકદૂત' નામનું પ્રતિકાચ સંસ્કૃતમાં હોવાનું સાંભળ્યું છે ખરૂં, પણ ન્યાંમુધી એ વિશે કશી ચોક્કસ માહિતી ન મળે ત્યાંમુધી એને વિશે કેઈ પણ જાતનો અભિપ્રાય ન આપી શકાય. એ બધું ગમે તેમ હો, અંગ્રેજીમાં છે એવા પ્રતિકાચ સંગ્રહો અને એ પરના વિવેચનગ્રંથો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નથી, એટલું તો આપણે વિના-સંકોચે કહી શકીએ. પ્રતિકાચનું તંત્ર (Technique) પણ અંગ્રેજીમાં જ નિર્માણ થયું છે.

દિલ્લી ખંતર લાપાઓ-દિલ્લી, ગંગાળી, તામીલ, મરાઠી ઈ. માં 'પ્રતિકાચ' કે 'પ્રતિકાચ'ને મળતો એવો કેઈ કાવ્યપ્રકાર છે કે કેમ, અને હોય તો એને કેણે ક્યાંથી અને ક્યારે અપનાવ્યો, એના વિકાસક્રમમાં શી શી મર્યાદાઓ નડી, શાં શાં ઉત્તેજનો મળ્યાં, એ બધાંની તપાસ ખૂબ જ રસિક થવાનો સંભવ છે; પણ અત્યારે આપણી પાસે એ બધા મુદ્દે પૂરતી સામગ્રી નથી. જે કઈ અદ્ય સામગ્રી આપણી કને છે એ પરથી

આપણે ઝાઝી માહિતી મેળવી શકીએ એમ નથી.

હિંદીમાં* પ્રતિકાઓ જવશ્તેજ જોવા મળે છે, અને તે સાહિત્યમાં પ્રતિકાબ્યતો એક અનોખા કાવ્યપ્રકાર તરીકે કરો વિકાસ થયો. લાગતો નથી.

બંગાળી સાહિત્યમાં 'પેરડી' સારા પ્રમાણમાં લખાય છે, એટલું જ નહિ પણ ત્યાં અંગ્રેજીની જેમ, એ "વિશુદ્ધ વિવેચનાતું એક અંગ" લેખાય છે.

આપણા પાડોશી મહારાષ્ટ્રમાં પણ (પ્રતિકાવ્ય) વિડંબન-કાવ્યની દિશા ઠીક ઠીક એડાઈ લાગે છે. કવિ વિનાયક કાર્ઝના પ્રિયાવિરહના કાવ્યમાં બે ચાર જગ્યાએ નહિ જેના ફરફાર કરી એ આખું વર્ણન "ચક્ષમ વિરહ" ને લાગુ પાડી, સંસ્કૃતમાંના 'છેકાપદ્ધતિ' ને મળતું એક વિડંબન-કાવ્ય બનાવેલું, ઘણું દરીને તો અગ્નિજ્વલતાં જ-એઓ 'પેરડી' કરે છે એવા કથા ભાન વિના! રા. અત્રે કૃત "એકુંચે ફૂલ" અને રા. ઉપાધ્યાયનું "પોપટ પંચી" આ બે વિડંબનકાવ્ય-સંગ્રહો મરાઠી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ બંનેમાં અંગ્રેજીમાં જેને 'પેરડી' કહીએ એવા 'પરિહાસમય અનુકરણ' કરતાં ઉપહાસ અને 'વ્યાનૃક્તિ' નું તત્ત્વ જ મુખ્ય છે એમ શ્રી. વા. મ. જોશી માને છે. મરાઠી સામયિકોમાં પણ અવારનવાર 'વિડંબન કાવ્યો' દેખા દે છે ખરાં.

[ચાણ]

* પ્રતિકાવ્ય—પેરડી—ને હિંદીમાં 'પરિહાસ' કહેવાય છે.

અકાલે મિલન

દવજી રા. મોહા

ફૂલના ભારે કુંજ લચી'તી,
મંડપ—સોણા ઝોર રચી'તી,
પ્રકૃતિની મહેકિલ મચી'તી:

ત્યારે એ ના'બ્યા !

કળીઓના હોઠે સ્મિત ઝરતાં,
પાંખડીમાંહી પરાગ પમરતા,
નિતનિત રંગ નવા ઉઘડતા:

ત્યારે એ ના'બ્યા !

આજ હવે સ્થિતિ પલટી ગઈ છે,
કુંજનિકુંજો ના કંઈ રહી છે;
હરિયાળી વેશન ય ધ છે:

ત્યારે એ આ'બ્યા !

અકબરે તાનસેનને ખરા મધ્યાન્હે દીપક રાગ ગાવાની સૂચના કરી. તાનસેને કહ્યું, "જહાંપનાહ, એ રાગ મીઠી ઠંડક અને શાંતિમાં રાત્રે ગવાય. ખરા બપોરે તો તે ગાનારની નસેનસમાં ગરમી પૂરી છે."

"ગમે તેમ," અકબરે આગ્રહ કર્યો, "તું ગવેયો છે. કંઈ રીતે શાંતિ કરવી તે તું જાણે. તારે દીપક રાગ ગાવો જ પડશે."

આખરે અકબરના આગ્રહ આગળ નમીને તાનસેને એ રાગ ગાયો, પણ તે ગાતાની સાથે જ તેનાં અંગેઅંગ જળવા માંડ્યાં. તે ત્યાંથી દોડ્યો, સરિતામાં પડ્યો, પણ તેને શાંતી ન વળી. કાંઈ દિવ્ય સંગીતકાર મહદાર રાગ ગાઈ તેને ઠારે એ સિવાય બીજો ઉપાય ન રહ્યો.

તે ગરમીથી દોડતો દોડતો તે પાસેના ગામમાં જઈ પહોંચ્યો. ગામની હવેલીના ઝરખામાં બેઠેલી બે હિંદુ યુવતીઓ તાનસેનની આ રિયતિ જોઈ ચમકી, તેમની દુમ્મ નામની પહેલી યુવતી બોલી, "આ બિચારો દીપક રાગથી જળતો લાગે છે."

"હા, બેન," બીજી તાનાએ કહ્યું, "પણ એને બચાવવો એ આપણો ધર્મ છે."

"ધ્યાન રાખ," દુમ્મ બોલી, "એ અકબરનો ગવેયો જણાય છે. અકબર આપણી ક્ષણ જાણી જાય તો તેની પવિત્રતા સાચવવી મુશ્કેલ ધર્મ પડે."

પણ તાનસેનના કાને તો બંને બહેનોની વાતચીતના બજીકાર પડી ચૂક્યા હતા. તે દોડીને ઝરખા નીચે આવી ભૂમિ પર પડતાં બોલ્યો "દેવીઓ બચાવો, આખા જગતમાં તમેજ મને બચાવી શકો તેમ છે."

બંને બહેનોએ પ્રથમ તો આનાકાની કરી. પણ પછી તાનસેનના કાલાવાલાથી પીગળી તેમણે તેને ઠારવાનું વચન આપ્યું. પણ તે પહેલાં તાનસેન પાસેથી તેમણે આ પ્રસંગની ગુપ્તતા જાળવી રાખવાનું વચન માગી લીધું. ને તાનસેને પોતાના ધર્મના નામ પર તે વચન આપ્યું.

બંને બહેનોએ મધુર ને સ્વર્ગીય મહદાર રાગ ગાઈ તાનસેનની પીડા દૂર કરી. તાનસેન તેમને વંદન કરી, શાંત ને સ્વસ્થ બની આગ્રા પાછો ફર્યો.

ત્યાં, અકબરે તેને રાગ શી રીતે મટ્યો તે સંબંધી ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો કર્યા. તાનસેને તેના જુદાજુદા ઉત્તર આપ્યા, પણ ચાલાક અકબર અસત્યને તરત પારખી ગયો. તેણે તાનસેનને સખત ધમકી સાથે સાચો વિગત પૂછી. ને તાનસેને છેવટે તે કહી દીધી.

બંને બહેનોને જ્યારે તાનસેનના વચનજાણના આ સમાચાર મળ્યા, ને સાથેજ અકબરનો ઘોડેસ્વાર સેમને બોલાવવા આવી પહોંચ્યો ત્યારે બંનેના મુખમાંથી એકજ શબ્દ નીકળ્યો, "વિધર્મી."—

ને ખીજી પળે એ બંને સંગીત-દેવીઓએ કથાની અંતે પોતાની પવિત્રતા સાચવવાને ખાતર અગ્નિમાં ઝંપલાવ્યું.

x

x

x

છઝાડનો નામાંકિત મહામંત્રી ઝેડસ્ટન એક વખતે મંદિરમાં ગયો ત્યારે બધીજ બેઠકો શ્રોતાજનોથી ભરાઈ ગયેલી હતી. ઉપદેશ આપનાર નવો પાદરી મહામંત્રી માટે એક બેઠક ખાલી ન નિહાળતાં ગભરાયો. પણ ઝેડસ્ટન તરતજ ગેલેરીમાં જઈ બાળકોની સાથે લોંબ પર બેસી ગયો ને તેણે શાંતિથી ઉપદેશ સાંભળ્યો.

ત્યારે ઉપદેશ પૂરો થયો ત્યારે પાદરી દિલગીરી દર્શાવવા ગયો પણ મહામંત્રીએ તેને અધવચ્ચે અટકાવતાં જ કહ્યું, “મારે તો બિલકુલ આપનો આભાર માનવો જોઈએ. જીવનની ખરી મંજ તો મને આજેજ માણવા મળી છે.”

x

x

x

ઝેડસ્ટનના પ્રતિસ્પર્ધી મંત્રી ડીઝરાયલીને એક જિંદાસુએ કમભાગ્ય અને આપત્તિ વચ્ચેનો ભેદ પૂછ્યો. ડીઝરાયલીએ કહ્યું, “જે ઝેડસ્ટન નદીમાં ગળડી ગય તો એ કમભાગ્ય કહેવાય, અને એને નદીમાંથી કાઢી જીવતાં જ પાછો ખેંચી લાવે તો એ આપત્તિ સમજવી.”

x

x

x

માર્કટવેઈન સાન્ડાન્સીકોના એક વર્તમાનપત્રમાં તોફારીમાં જોડાયો. જ્યારે મહિના પછી પત્રના માલિકે તેને પાણીચું આપ્યું. માર્કટવેઈન ને માલિક પાસે જઈ આનું કારણ પૂછ્યું.

“તમે બાળસુ અને નિસ્તેજ છો.” માલિકે ગંભીરતાથી કહ્યું.

“હું બાળસુ અને નિસ્તેજ છું એ જાણવાને તમને છ મહિના લાગ્યા,” માર્કટવેઈને તીક્ષ્ણતાથી કહ્યું, “જોજ ખતાવે છે કે તમે બાળસુના પીર છો એમ હું પહેલેજ દિવસે સમજી ગયેલો એ વાત તદ્દન બ્યાજખી છે.”

x

x

x

છઝાડનો એક ઉમરાવ, રાજ બાગળ જતાં પણ, માથેથી કાષ્ટ દિવસે હેટ ન ઉતારતો. એક પ્રસંગે રાજ ત્રીજે જ્યોર્જ કેટલીક ઝુંદરીઓ સાથે રંગભવનમાં બેઠો હતો. ઉમરાવ માથે હેટ સાથે તે ખંડમાં પ્રવેશ્યા. રાજએ હસીને કહ્યું, “નામદાર, તમારા રાજ બાગળ તો ટોપી બલે ન ઉતારો. પણ ઝુંદરીઓ બાગળ તો ઉતારવી જોઈએ.”

ને ઉમરાવ એ જ દિવસે જીવનની ખોડ ભૂલી ગયો.

x

x

x

માં અલ્હાબાદના એક ચોકમાં એક અંગ્રેજ અમલદાર ચુન્હેગારને ફાંસી પસંગે કાપક દિંદો તે રથળની નજીક ફરતો જણાયો.

કે ?” અંગ્રેજ અમલદારે સજતાઈથી પૂછ્યું.

કુંજી દરો એ જોવાની ઇચ્છા છે.” દિંદોએ ગમરાઈને કહ્યું.

હરિયાળો આવે.” અમલદાર હસીને બોલ્યા, “એ તો

ફાંસીનો અનુભવ આપવા તત્કાલ

જોરાપુરના બાલરામને ત્યારે બળવાખોર દુકડીના નાયક તરીકે કાળા પાણીની સળ કરવાનો નિર્ણય થયો ત્યારે તે નાનકડો રાજવંશી યુવાન બોલી બેઠો, “હું વીર છું. દુશ્મન તરીકે તમે મને તોપને ગોળે ઉડાડી શકો છો. પણ હું ચોર નથી કે જીંદી મને ફ્રીસીની કે કાળા પાણીની સળ કરાવ.”

x

x

x

પોતાની આખી સેનાને સહીસલામતીપૂર્વક ગંગા નદી ઓળંગાવ્યા પછી ૮૧ વર્ષનો વૃદ્ધ રાજા કુંવરસિંહ પોતે પણ તે નદી પાર કરી જવાને છેલ્લી હોડીમાં બેઠો. પણ પાછળથી આવી પહોંચેલ અંગ્રેજ સેનાએ એ હોડી પર ગોળાનો મારો ચલાવ્યો, ને કુંવરસિંહના જમણા હાથમાં એ ગોળાએ ચેમી ગઈ. વૃદ્ધ રાજાએ તરત જ શરીરમાં એર ચડતું અટકાવવા જમણો હાથ કાપીને નદીમાં ફેંકી દીધો ને ડાબા હાથથી લોહીઝરતા જમણા અંગ પર પાટો બાંધતાં તેણે શાંતિથી ગંગા ઓળંગી.

x

x

x

અમેરિકાના નામાંકિત વડીલ ચૌટે પાસે એક યુવાન કંઈક કામે આવ્યો પણ ચૌટે તે વખતે અગત્યના કામમાં રોકાયેલ હોઈ તેણે તે યુવાનને ઠેરવાનું સૂચવી બેસવાને એક ખુરશી ધરી. “પણ હું બીશપનો પુત્ર છું.” યુવાન કડકાઈથી બોલ્યો. “તો આપ બે ખુરશી રોકો.” ચૌટેએ પોતાના કામમાં જ આંખો પેરાવી યુવાન સમીપ બે ખુરશીઓ ધરતાં ધીમેથી કહ્યું.

x

x

x

ફ્રાંસના વૃદ્ધ રાજવીની દફન-ક્રિયાની પૂર્ણાવૃત્તિ પછી નવા રાજવીએ રાજ્યોની અંતિમક્રિયા કરાવનાર ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુને એ ક્રિયા શાંતિથી પાર ઉતારવા માટે શાખાથી આપી. “આ વખતે ઉતાવળમાં ફેટલીક ઉણપો રહી ગઈ છે” ધર્મગુરુએ ગર્વ અનુભવતાં કહ્યું, “પણ હવે પછી તે માટે પૂરતી સંખ્યા લઈ અંતિમક્રિયાને હું વધારે ભવ્ય બનાવી શકીશ.”

x

x

x

“એ ઠીક છે,” રાજાએ હસીને કહ્યું, “પણ તે માટે આપણને ખાસ ઉતાવળ નથી.”

x

x

x

ઇસ્ટાંડનો રાજા ચાર્લ્સ રાજસભામાં બેઠો હતો ત્યારે એક ચોરે કોઈક ઉમરાવના ખીચામાંથી છીંકણીની રત્નજડિત ડબી તફડાવી લીધી. રાજાની એ તરફ નજર જતાં જ ચોરે નાક પર આંગળી મૂકી રાજાને શાંતિ જાળવવા સૂચવ્યું.

ચોરના ચાલ્યા ગયા પછી ઉમરાવ ત્યારે ડબી શોધવા લાગ્યા ત્યારે રાજવી બોલ્યા, “ડબી મળે એ મંભવિત નથી લાગતું. કેમકે હમણાં જ એક ચોર તે તફડાવી ગયો છે.”

“અને તે આપના દેખતાં?” ઉમરાવે ચમકીને પૂછ્યું.

“હા, હા.” રાજાએ હસતાં હસતાં કહ્યું, “પણ એણે મને પોતાનો વિશ્વાસસાથી બનાવેલો. એટલે મારાથી કંઈ પણ બોલી શકાય એમ નહોતું.”

ભાડાં શા માટે વધે છે ?

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી દિલ્લી રેલવેમાં પ્રસંગે પ્રસંગે ભાડાં વધારતી જ રહી છે. આ વધારો કરતી વખતે તે યોગ્ય છે કે કેમ અથવા તો ગરીબ દિલ્લી પ્રજા તે સહી શકશે કે કેમ એ વિચારવામાં આવતું હોય એ અહીં સંભવિત નથી જણાતું. દિલ્લી રેલવેનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે, કે દિલ્લીમાં રેલવાઇ-બજાર પાથરવામાં આવી છે અને એના પાથરનારાઓ માને છે કે પ્રજા એક વખત એ જગ્યામાં ગાપડાઈ ગયા પછી તેઓ તેના પાસેથી મનઙ્ગાવતી રીતે નાણાં કઢાવી શકે એમ છે.

રેલવે એક મૂર્ખ માણસ પણ સહેજે સમજી શકે એવી વ્યાપારી સંસ્થા છે. જતાં દિલ્લી સરકાર તે નથી સમજતી. એ માને છે કે દિલ્લી-રાષ્ટ્રની જેમ દિલ્લી રેલવે, પણ પર-દેશીઓને માટે સોના-મહોરો મૂકતી મુરખી છે. અને એના પાસેથી જોટલી વધારો મહોરો કઢાવી શકાય એટલી કઢાવી જ લેતી. પરિણામે રેલવેના બજેટને સ્વતંત્ર ન રાખતાં તેનો સામાન્ય બજેટમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે, અને બીજાં બજેટોની ખોટ રેલવાઇ-મુરખી-માંથી પૂરી કરવામાં આવે છે. આ કારણે રેલવે બે-પાંચ કરોડનો નફો કરતી હોય તો તે ઓછો માની પચીસ કરોડનો નફો શી રીતે ચમકે એ પ્રશ્નને સતત વિચારણામાં રાખવામાં આવે છે.

બીજું એક કારણ એ પણ છે કે દિલ્લી રેલવેના બાંધકામ ઉપર ચર્યાતના ગોરા એન્જિનિયરોના અનાડીપણાને લઈ લખલુટ દ્રવ્ય ખર્ચાંયું છે એટલે બીજાં દેશોની રેલવેઓ કરતાં દિલ્લી રેલવે વધારે મૂડી ખાઈ ગઈ છે ને તેનું પરિણામ વધારે ભાડાં આપી ગરીબ દિલ્લી પ્રજાને બોગવતું પડે છે.

દિલ્લીમાં રેલવેની રાષ્ટ્રચાત

ઇ. સ. ૧૮૩૫ થી ૧૮૭૩માં રેલવે બાંધકામની રાષ્ટ્રચાત થઇ ને એ પછી ૧૮૪૫માં દિલ્લીમાં પણ એ અખતરો કરવામાં આવ્યો. સો પહેલાં દિલ્લીમાં નજી લાઇનો નાંખવામાં આવી. પહેલી કલકત્તાથી રાણીગંજ-૧૨૦ માઇલ લાંબી; બીજી મુંબઈથી કલ્યાણ-૩૫ માઇલ લાંબી; અને ત્રીજી મદ્રાસથી આરોજનમ-૪૦ માઇલ લાંબી. આ રેલવે-લાઇનો સંબંધમાં જાતજાતના વહેમો પ્રચારમાં આવતાં, ચર્યાતમાં લોકો તેમાં બેસતાં બીજાં લાગ્યાં. પણ પ્રજાના કલ્યાણ પાછળ ખર્ચ-પી મંડેલી રેલવાઇ-સરકારે સામા પૈસા આપીને પણ એમને એમાં બેસતાં બનાવ્યાં.

અંગ્રેજ એન્જિનિયરોનું કૃષિમાપણ

આખી દુનિયામાં બીજો જયો રેલવેના પાટાની પહોળાઇ ૪ ફીટ છે બ્યારે દિલ્લીમાં

પાા ફીટ છે. ને એના પ્રમાણમાં હિંદી રેલવેએના ૩૫૦-એ-૭૫૦ વગેરે પણ મોટાં છે. આ દષ્ટિએ હિંદી રેલવે વધારે મૂડી ખાત્ર ગઈ છે. આમ થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ઈંગ્લાંડથી સરઆતના જે મહાન રેલવે-એ-૭૫૦નિધરો હિંદમાં આવ્યા તેમણે ભેયું કે હિંદમાં વંટોળિયા ધણા જોરદાર આવે છે એટલે જે ઈંગ્લાંડના ચાર ફીટ પહોળા માંપની રેલવે બાંધવામાં આવશે તો દ્રેનો ઉચલો પડશે, માટે પાા ફીટ પહોળા પાટા રાખવા. એ ધોરણે જ હિંદમાં રાક્ષસી રેલવે બાંધવામાં આવી. આજે હિંદમાં જે ફીટ પહોળા પાટા ઉપર દર કલાકે ત્રીસ ત્રીસ માઇલની ઝડપે દ્રેનો દોડી રહી છે પણ વંટોળિયાએ તેમને ઉથલાવી દીધાનો ખતાવ હજી નોંધાયો નથી.

રેલવેની જાળ .

૧૮૫૭ના બળવાએ હિંદમાં અંગ્રેજોને તોળા પોકરાવી. પરિણામે તેમને થયું કે જેમ બને તેમ તાખડતોળ હિંદના આખા ખંડ ઉપર રેલવેની જાળ બિછાવી દેવી, નહિતર ટકતું ભારે થઈ પડશે. એટલે ૧૮૫૮માં એકાસાથે પાંચ હજાર માઇલના પાટા પાથરી દેવા અંગ્રેજ વેપારી-કંપનીઓને ઇંદાકટો અપાયા. સરકારે આ કંપનીઓને પાંચ ટકા ઉપજની બાંહેધરી ને મફત જમીન આપી. તે જને વચ્ચે એવી પણ શરત થઈ કે અમુક મુદત પછી સરકારને થોડા લાગશે તો તે રેલવે વેચાતી લઈ લેશે; પણ બાખત એમ બની કે પાટા ધણા પહોળા હોવાથી મૂડી ધણી ખર્ચાઈ ગઈ. વળી પાટાના પ્રમાણમાં ઇંગ્લાંડ કરતાં રેલવેને ચલાવવાનો ખર્ચો પણ વધુ આવવા લાગ્યો; એટલે હિંદની રેલવે પાંચ ટકાની ઉપજ આપી શકી નહિ. પરિણામે ૧૮૭૦ સુધી સરકારને, બાંહેધરી પ્રમાણે ગાંઠનાં નાણાં આપી, કંપનીઓને પાંચ ટકા પૂરા કરી આપવા પડ્યા. તે પ્રસંગે તપાસ કરી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે સાંકડા પાટાની રેલવે હિંદમાં ચાલી શકે એમ છે માટે સવાખણ ફીટ પહોળી મીટરગેજ લાઇનો નાંખવી. પણ એ બધું રંકાઈ ગયા પછીનું હકાપણ હતું. કેમકે આ નિર્ણય થયા પૂર્વે જ હિંદના પ્રાંતે પ્રાંતે પહોળી રેલવે-લાઈનોએ સાંકળી દીધા હતા. એમને ફરી સાંકળી શકાય નહિ. કેમકે પાટાઓ સાથે એજન-૩૫૦ વગેરે ભાગીને બધું નવેસરથી વસાવતું પડે અને એમ કરતાં તો ખર્ચમાં બિલકો વધારો થાય.

લશ્કરી દષ્ટિબિન્દુ

હવે એક બીજો ખતાવ બન્યો. પેંજડ પ્રસંગ-Penjdeh incident-ને અંગે અંગ્રેજો અને રશિયાનો વચ્ચે ચક્રમક ઝરી. ભય બિમો થયો કે રખેને રશિયા કાશ્મીર અગર અફઘાનીસ્તાનને માર્ગે હિંદ ઉપર હુમલો કરી દે. જે આમ બને તો તાખડતોળ સરહદ અને બહુચીસ્તાનમાં લશ્કરી જમાવટ કરી રશિયાને અટકાવતું જોઈએ. એટલા ખાતરજ સરહદ, ઉત્તર પંજાબ અને બહુચીસ્તાનના પથરાણ, ફુજરાણ તથા પહોળી નદીઓવાળા પ્રદેશો ઉપર પાટાઓની જાળ પાથરવામાં આવી. મર્યાદામયક પાટા પહોંચી ગયા. ને એ પણ પહોળા પાટા, કારણ કે લશ્કરી ગાડીઓ સળંગ દોડવી જોઈએ. રેલવેના જેજને કારણે ફેરબદલી કરવાનું તેમને ન પાલવે. આ લાઇનો બાંધતાં પદાડો સોસરની હજારો લાંબી સુરંગો કારવામાં આવી. સિંધુ, જેલમ, અને કાશુત્ર જેવી પહોળી નદીઓ ઉપર ગ્રંખ્યા-બંધ પુલો બાંધવામાં આગ્યા. એ લાઇનોની બંને બાજુએ પથરાઓને બદલે રૂપિયાઓ પથરાઈ રહે એટલો ખર્ચો એ લાઇનો પાછળ થયો. સોપસન સુરંગની ૧૪ માઇલ લાંબી

લાઇનને બાદ કરતાં દુનિયાની કાંઈ પણ રેલવે પાછળ એટલી રકમ ખર્ચાઈ નથી. એજ ઉદ્દેશને લઈ બંગાળ-નાગપુર તથા સિંધ-પંજાબ રેલવે જે વચલા માપની હતી તેમને પણ પહોળા માપની કરી દેવામાં આવી. આ લશ્કરી દક્ષિણ-દુને લઈ રેલવે ચલાવવાનું જે ખર્ચ વધી પડ્યું તે પૂરવાને સરકાર બીજાં ખાતોઓની આવક વધારવા લાગી.

ઉપરે આ રેલવાઈ-આર્થિક સંયોજાને પહેલ્લી વળતરા સરકારે વિચાર કર્યો કે પંજાબ અને સિંધમાં નહેરો કાઢી ખેતીની ઉપજ વધારવામાં આવે તોજ પંજાબ, સરહદ અને સિંધની રેલવેઓ પગભર બીજી મધ શકે, અને થયું પણ તેમજ.

આ બાલુ સંયુક્ત પ્રાન્ત, બિહાર અને બંગાળની રેલવેઓને વાંધો આવ્યો નહિ. આ પ્રદેશો સપાટ હોવાથી એમની પાછળ મૂડી પણ ઓછી ખર્ચાઈ હતી. વળી ખેતીની ઉપજ પુષ્કળ અને વસ્તી ગીચ હતી. એટલે આ પ્રદેશોની રેલવે સરકારને માટે ફાળુ આપ જેવી યથ પડી.

હિંદનાં મધ્યભાગમાં કાલસાની પુષ્કળ ખાણ છે તેમજ બંગલો પણ ઘણાં છે એટલે બી. એન. આર. તથા જી. આઇ. પી. સારી આવક આપવા લાગી. દક્ષિણ હિંદમાં મોટા ભાગની રેલવે મીટરગેજની નંખાઇ એટલે મૂડીનું રોકાણ તથા ચલાવવાનો ખર્ચ ઓછાં આવવાથી એ પણ સારી ઉપજ આપી રહી.

ગુજરાતમાં રેલવે

મુંબઈ પૂર્વે સુરત અંગ્રેજોનું વેપારી મથક હતું એટલે ગુજરાતમાં સૌ પહેલાં ત્યાંથીજ રેલવેના મંડાણ થયાં. પહેલી લાઈન વડોદરા રસ્તે અમદાવાદ સુધીની મઈ. તે પછી સુરતનું મુંબઈની સાથે જોડાણ થયું. અને પછી એ લાઈનને વીરમગામ યઈ વડવાણ સુધી લંબાવવામાં આવી. એ આખી લાઈન મોટા માપની હતી. વડવાણથી રાજકોટ સુધી મોરબી દરબારે દ્રામ બાંધેલી. પછી આણંદથી ડાકોર સુધી પાટા નંખાયા. અહીં એટલું જાણવા જેવું છે કે ડાકોરનું પ્લેટફોર્મ ૧૪૭૦ ફીટ લાંબું હોય દુનિયાનાં સૌથી લાંબાં પ્લેટફોર્મોમાં તે અદારમો નંબર ધરાવે છે. મુંબઈ ઈલાકામાં એ પ્લેટફોર્મની જોડ નથી. આ પછી ડાકોર લાઈનને ગોધરા અને ત્યાંથી દાહોદ-રતલામ-નાગદા યઇ ઉજ્જન સુધી લંબાવવામાં આવી.

રજપૂતાનામાં રેલવે બાંધવા રજપૂતાના-માળવા રેલવે કંપની બીજી યથ. તેણે દિલ્હીથી વઘપુર અને અજમેરને માર્ગે અમદાવાદ સુધી મીટરગેજ લાઇન નાખી દીધી. સને ૧૮૮૫ માં આ રેલવેને બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. સાથે જોડી દેવામાં આવી.

હવે પોનાને ધર-આંગણે રેલવે નાંખવા કાઠી બાપુઓએ પણ વિચાર કર્યો ને કરાવ્યું કે સોંધા મીટરગેજના પાટા કાઢિયાવાડમાં નાંખવા. આ ચર્યાચાતની રેલવેનું નામ હતું 'લાવનમર-ગોંડલ-લુનાગઢ-પોરબંદર રેલવે.' આ લાઇનનું ગુજરાત અને મુંબઈ લાઇન સાથે જોડાણ કરવા મોરબી દરબારે વડવાણ-રાજકોટ વચ્ચે દોડતી તેમની દ્રામના પાટા ઉખેડી મીટરગેજ લાઇન નાંખી, ને વડવાણથી માંડી છેકે લુનાગઢ સુધી બાપુઓની ગાંઠિયું હડોડાટ દોડવા લાગી.

ગાંધિવાડ સરકારે પહેલપ્રથમ કઠી પ્રાંતમાં ચહેસાણાથી લાંચ લાઇનો ચર કરી. એમાં મુખ્ય મહેસાણા-વીરમગામ લાઇન હતી. આ બધીના પાટા મીટરગેજના હતા. પછી અંગ્રેજ સરકારે મુંબઈ-વડવાણ રેલવેને વડવાણ અને વીરમગામ વચ્ચે મીટરગેજ કરી નાંખી: ને એથી કાઠિયાવાડ અને રજપૂતાના વચ્ચેની ગેજની આડખીલી દૂર મઈ.

ગુજરાત સપાટ હોવાથી તેની લાઈનોએ વધારે મૂડી ખાધી નહિ ને શરૂઆતથી જ તે ધરખમ ઉપજ આપી રહી છે. કહેવાની જરૂર નથી કે ગુજરાતની મુંઝાઈ-વીરમગામ લાઇન હિંદની સૌથી વધુ કાર્યપ્રવૃત્ત લાઇનોમાંની એક છે પણ એ કહેવાની ખાસ જરૂર છે કે જેટલાં ભાડાં બી.બી. રેલવે ગુજરાતીઓ પાસેથી વસૂલ કરે છે તેટલાં ભાડાં હિંદની બીજી રેલવેઓ બીજા પ્રાંતવાસીઓ પાસેથી લેતી નથી અમદાવાદથી મુંઝાઈ ૩૦૬ માઇલ છતાં બી.બી. એ માટે જે ભાડું વસૂલ કરે છે તે કરતાં એન. ડબલ્યુ. રેલવે દિલ્હીથી અમૃતસર સુધીના ૩૧૫ માઇલના અંતર માટે લગભગ અડધુંજ ભાડું લે છે. ઉપરાંત બીજી રેલવેઓ મેલ કે ફાસ્ટમાં મુમાફરી કરવા માટે બી.બી. ની જેમ વધારે ભાડું વસૂલ કરતી નથી.

અને બાપુઓની ગાડિયુંની વાત કરવાની હોય જ નહિ. તેમને ત્યાં તો કલાકે ૨૦ માઇલ ધસડાતી અને સ્ટેશને સ્ટેશને ધામા નાખતી જતી ટ્રેનો મેલ કહેવાય છે. ને મેલનું ભાડું ઓછું હોય ખરું ?

મુસાફરોની સ્થિતિ

આખા જગતમાં પેસેન્જર-ટ્રેનોમા વધુમા વધુ નફો રળી જનાર તરીકે હિંદી રેલવેઓ નામચીન છે. બ્રિટનની કે બીજા બિનહિંદી પ્રદેશોની રેલવેઓની મુખ્ય આવક માલ-ટ્રેનો ઉપર આધાર રાખે છે. તે તે દેશોમાં ઉદ્યોગ-વધા વિપુલ પ્રમાણમાં વિકસેલા હોઈ માલ-ટ્રેનો સતત દોડતી જ રહે છે. પણ હિંદ ગરીબ છે. અહીં મુસાફરોએજ માલ (ગુડ્સ)નું સ્થાન પૂરવારનું હોય છે. પરદેશમાં પ્રજાજનો નફ્ટકે મુમાફરી કરે છે અને ઓછામાં ઓછું ભાડું આપી વધારેમાં વધારે સગવડતા માગે છે. જ્યારે હિંદની બેકાર પ્રજા મને તે બહાને રેલવેમાં રખડ્યાજ કરે છે ને છવનધોરણુના પ્રમાણમા વધારેમાં વધારે ભાડું આપવા છતાં ઓછામાં ઓછી સગવડતા મળે તો તેને પણ સદ્ભાગ્ય લેખે છે.

ગંદાં જનજરૂ, ટ્રેનોમાં પાણીનો અભાવ, લિંગલિંગ પ્રકારની કનડગતો, મોટાં ભાગનાં સ્ટેશનોએ પાણીની તાણુ, ને કેટલેક ઠેકાણે પાણી મળે તો તે ઉનાળામાં ખરા બપોરે પણ એવું મળે કે શિયાળાની પ્રભાતમાં જો એનાથી રનાન કર્યું હોય તો ટાઢ પણ ઊડી જાય, કેટલીક છાંય લાઈનોનો મજગામિની ગતિ, ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત જરાખર ન ભણ્યા હોય તો માથાં પરસ્પર અચકાઈ જવાનો ભય, 'રેલવેના દાદા'ના નામે ઓળખાતા બિનટિકિટિયા મવાલી વર્ષને અટકાવવાની રેલવાઈ-અસમર્થતાના કારણે ગાડીઓમાં ચાલતી બિલત્સ શખ્દલીલા, કેટલેક ઠેકાણે પ્લેટફોર્મોનો અભાવ, જુદી જુદી માલિકીના કારણે એક બીજી રેલવેઓ વચ્ચે ચાલતી અચકામણો-આ બધી હિંદની, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ગુજરાતની રેલવેની વિશિષ્ટતાઓ છે.

ઝોન ટિકિટો, તહેવારો, રીટર્ન ટિકિટો, લમ્પો, મેળાઓ, યાત્રાઓ, પરિપદો, સરકારી રખડો-આ બધી હિંદી રેલવેની દુશ્વળી ગાથો છે. ખારે માસ તે રેલવેને ચિકાર રાખે છે. ઝોન ટિકિટો જેવા પ્રસંગે તો રેલવેના ડબ્બાઓ એવા ઊભરાઈ જાય છે કે તે કલકત્તાની કાલ્પનિક કાળી કોટડીને પણ જુલાવી દે. કમાણી કરે રેલવે, સરતી મુસાફરીનો લાલ ઉઠાવે ઝોન ટિકિટ ખરીદનારાઓ ને મરો ચાપ વાણુ મુસાફરોનો. પણ હિંદની રેલવે હિંદી સરકારના જેવીજ જહાંગીરી ચલાવી શકે છે.

શ્વિટનની રેલવે સાથે સરખામણી

દિલ્હીમાં ૮ અબજ ૪૬ કરોડના ખર્ચે ૪૩૦૭૪ (૨૧૧૯૬-મોટી લાઇન; ૧૭૭૫૭-વચલી લાઇન; ૪૧૨૧ નાની લાઇન) માઇલ જેટલી લાંબી રેલવાઈ-પાટાની જાળ પાથરી દેવામાં આવી છે. આ મુડીનો મોટો ભાગ હિંદી પરદેશ જ પરદેશીઓનો બનીને અહીં પાછો ફરેલો છે અને તેના વધુમાં વધુ લાલ પરદેશીઓના જ નામે ચડે છે. હિંદી રેલવે સલાવવામાં સરેરાશ ખર્ચ માઇલે રૂ. ૩૭૫૦ આવે છે જ્યારે આવક માઇલે રૂ. ૫૭૫૦ ની છે, અને તે દિવસે દિવસે વધતી જ જાય છે. આ સાથે શ્વિટનની રેલવેને સરખાવવા જઈએ તો તે મુસાફરોને વધુમાં વધુ સગવડતા આપીને સરેરાશ ચાર ટકાનો જ નફો રજે છે-અને તે પણ મોટો ભાગે માલ-દ્રોનોમાંથી.

કેટલીક માહિતી

ઇલેક્ટ્રીક રેલવે

આખા શ્વિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિંદ સૌથી વધુ લાંબી વીજળીની રેલવે-લાઇન ધરાવે છે. એ સમગ્રી જી. આર્ચ. પી. ની છે જે મુખ્યત્વે એક બાજુએ ઇંગ્લેન્ડ પુરી સુધી ને બીજી બાજુએ પુના સુધી જાય છે. આ સિવાય બી. બી. ની પરાની રેલવે ૩૫ માઇલ વીચાર સુધી જાય છે. અને સાઉથ ઇન્ડિયા રેલવેની મદ્રાસથી ટમ્પરમ સુધી ૨૦ માઇલ (મીટરગેજ) જાય છે. એમાં ગાગ જી. આર્ચ. પી. ઇલેક્ટ્રીકનાં એજનો ધરાવે છે ને બધી જાતની દ્રોનોમાં તેઓને જોડે છે.

દુનિયાના પહેલા નંબરના રેલવે-પૂરા

૧. એમ્પરિનો પૂરા (આફ્રીકા)	૧૨૦૬૪	ફીટ લાંબો.
૨. ટેયસીજ (સ્કોટલેન્ડ)	૧૦૫૨૭	" "
૩. અપર સ્ટોન (હિન્દુસ્તાન)	૧૦૦૫૨	" "
૪. ગોલાવરી (")	૯૦૯૬	" "
૫. ફોર્થ (સ્કોટલેન્ડ)	૮૩૦૦	" "
૬. મહાનદી (હિન્દુસ્તાન)	૬૯૧૨	" "

દુનિયાનાં પહેલા નંબરનાં રેલવે-પૂરા

૧. સોનપુર (હિન્દુસ્તાન)	૨૪૧૫	ફીટ લાંબો.
૨. ખરગપુર (")	૨૩૫૦	" "
૩. જુલાવાયો (દ. આફ્રીકા)	૨૩૦૨	" "
૪. ન્યુક્વેનો (હિન્દુસ્તાન)	૨૨૫૦	" "
૫. ગાન્વેસ્ટર (ઇંગ્લેન્ડ)	૨૧૬૪	" "

દ્રોનોની ઝડપ

દુનિયાની સૌથી ઝડપી ટ્રેન જર્મનીની ફલાઇંગ-હેમ્પર છે, જેની સરેરાશ ઝડપ દર કલાકે ૮૨ માઇલની છે. બીજી નંગર ઇંગ્લેન્ડની 'સેલ્ટનહેમ ફલાયર'નો છે, જે દર કલાકે ૭૧ માઇલની ઝડપ સાથે છે. આ પછી અમેરિકાની 'ટવેન્ટીથ સેન્ચ્યુરી લીડ'નો વારો આવે છે. એની ઝડપ ૬૦ માઇલની છે.

ઝડપની દૃષ્ટિએ હિન્દી મેલટ્રેનો ઠીક ચાલે છે એમ કહી શકાય. 'કન્ડીઅર મેલ' હિન્દીની સૌથી વધુ ઝડપી ટ્રેન છે એ ખોટાં બલુખાં છે. મુખ્યત્વે દર અડવાડિયે જી. આઇ. પી. નો 'ઇન્ડિયન ઇમ્પીરિયલ મેલ' કલકત્તે જાય છે એનો નંબર પહેલો છે. બીજો નંબર જી. આઇ. પી. ના 'કલકત્તા મેલ'નો છે. તે ત્રીજો કન્ડીઅરનો છે. બીજાના અકસ્માત પછી ઈ. આઇ. રેલવેએ પોતાની ગાડીઓ ધીમી કરી નાંખી છે નહિતર એનો 'સુફાન મેલ' ધણે ઝડપી હતો. જી. આઇ. પી. નો પંચમ મેલ કન્ડીઅરના જેટલો જ ઝડપી છે પણ તેનો રસ્તો બી. બી. ના રસ્તા કરતા ૧૦૦ માઇલ વધુ લાંબો હોવાથી તે બે કલાક વધુ લે છે. એ સઘળી ટ્રેનો સામાન્ય રીતે ૫૦ થી ૫૫ માઇલની ગતિ સાધે છે તે કયાંક કયાંક ૬૦-૭૦ સુધી પહોંચી જાય છે. જી. આઇ. પી. ની ડેક્કન ક્વીન ન્યારે ચાલતી હતી ત્યારે તે આખા પૂર્વમાં સૌથી વધુ ઝડપી ટ્રેન મનાતી, તે મુગ્ધ તથા પુના વચ્ચેના પાર્વત્ય પ્રદેશમાં ચડતાં-ઊતરતાં પણ તે ૬૦ માઇલની ઝડપે દોડતી હતી. પણ બી. બી. ની ફલાઈંગ રાષ્ટ્રી દલુએ ૫૦ થી વધુ જતી નથી

સો માર્ચલ ઉપરના સળંગ લાંબા રેલો હિન્દમાં માત્ર ત્રણ છે. કન્ડીઅર મેલનો બ્રસીનરોડથી સુરત વચ્ચેનો ૧૩૩ માઇલનો-ઝડપ ૪૩ માઇલ. જી. આઇ. પી. પંચમ મેલનો ખંડવા અને ઇટારસી વચ્ચેનો ૧૨૦ માર્ચલ લાંબો-ઝડપ ૫૩ માઇલ. સિંધ પંચમ મેલનો રાહરોથી રહીમયારખાન વચ્ચેનો ૧૦૫ માર્ચલ લાંબો-ઝડપ ૪૦ માઇલ.

બી. બી. ની ટ્રેનો મુખ્યત્વે વડોદરા સુધી તો ઠીકઠીક ચાલે છે, પણ વડોદરાથી વીરમગામ સુધી તેઓની ગતિ ધણી ધીમી હોય છે. વડોદરા અને વીરમગામ વચ્ચે કાઠિયાવાડ મેલ કરતાં અમદાવાદથી અજમેર તરફ જતા નાની લાઇનના મેલ અને ફાસ્ટની ઝડપ વધારે હોય છે. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે હિન્દની ધીમામાં ધીમી ટ્રેનો બી. બી.ના પાટા ઉપર દોડે છે. તામી લાઇનની લોકલ ટ્રેનોની સરેરાશ ગતિ દર કલાકે ૧૦ માઇલ હોય છે. વડોદરાથી રતલામ અને છુદીકોટા તરફ જતી લોકલો દર કલાકે ૧૫ માઇલ પણ દોડતી નથી, એ દૃષ્ટિએ કાઠિયાવાડી રેલવેઓની ચર્ચા અરથાને લેખાશે, કારણ કે ત્યાંનાં રેલવે-સ્ટેશનોમાં હજી ઓગણીસમી સદી ચાલી રહી છે.

સત ઊર્મિ

સરોહ

ફેલકે અતિ રયામ એવના
ચમકતી ચપળા છળી મરે;
મુજ છવન—૩૬—કાર્યમાં
ઝળતી ચેતનની દણી દરે.
ફેલકે તનજન્ય કદમચે
ઝબુકતી કરણા ચળી મરે;
લખુ ઓપ ચડાતી કાંબડાં,
સત ઊર્મિ ઉરની ડૂબે ઉરે.

યુદ્ધના અગ્રણીઓ

૨૫.

જનરલ ગોઅરીંગ

‘હું જો યુદ્ધમાં ખપી જઈ’, તો જનરલ ગોઅરીંગ જર્મનીમાં સર્વસત્તાધીશ બને; મારામાં મૂકી છે એટલીજ ઝોનામાં પણ થકા મૂક્યો.’ જર્મનીના તારણહાર મહાન હીટલરે યુદ્ધમાં ઝંપલાવતાં જો નરવીરને જર્મન પ્રજાજેનતા ઉપરના શબ્દોમાં પોતાનો વારસ નીચો તે જર્મનીના લોખંડી સેનાપતિની જીવનગાથા કંધક રોમાંચક છે.

આજનું જન્મતે એને ‘જર્મન બોરિંગ’ના નામે ઓળખે છે. ને ખરેખર તેનું સ્વરૂપ પણ બોરિંગના જેવુંજ છે. તે દુશ્મનને છોડતો નથી, વેરને વોસરતો નથી, બોરિંગના જેટલીજ એકતાનતાથી પોતાના પ્રદેશનું તે રક્ષણ કરે છે. હીટલર તો જર્મન પ્રજાને મન ધ્રુવરાવતાર છે. ને તેને બાદ કરતાં આઠ કરોડની ચરવીર ને ડંખીલી જર્મન પ્રજાના લોકવાયા વીર તરીકે પ્રથમ સ્થાન ગોઅરીંગનું છે.

૧૮૯૩ ની શરૂઆતમાં બ્વેરિયામાં તેનો જન્મ થયેલો. તેનો પિતા કોન્સલ-જનરલને હોદ્દો હતો. પુત્રને તેણે થોડા લશ્કરી તાલીમ આપાવી. ને વીધ વર્ષની ઉંમરે લેફ્ટેનન્ટનો હોદ્દો મેળવી ગોઅરીંગ લશ્કરી નોકરીમાં જોડાયો.

તેને સામાન્ય કરતાં હવાઈ યુદ્ધમાં વિશેષ રસ પડતો. પરિણામે ૧૯૧૪ ના મહાયુદ્ધમાં તેણે વિમાની લશ્કરી નોકરી પસંદ કરી. ને તે કલામાં વિરલ નિપુણતા દાખવી તે હવાઈ દળમાં ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫માં જોડાયો. પણ દરમિયાનમાં યુદ્ધ તહકુબીના કારણે થયો. ને જર્મનીની ખોટી હાર અને શરમભર્યા કારણેથી નિરાશ બનેલો ગોઅરીંગ સ્વદેશ છોડી ચાલ્યો ગયો. યુદ્ધમાં જર્મનીને દગો દેનારાઓ પર પ્રસંગ આવ્યો વેર વાળવાની તેણે તે વખતે પ્રતિજ્ઞા કરી.

પરદેશમાં રખડતાં તેને સ્વીડનના હવાઈ વેપારીદળમાં નોકરી મળી. ત્યાં તેણે ઝોક સમૃદ્ધિસંપન્ન સ્વીડીશ યુવતી સાથે લગ્ન કર્યાં. ને ૧૯૨૨માં જર્મની પાછો ફરી તે બ્વેરિયામાં એસઆરામથી રહેવા લાગ્યો.

હીટલર તે વખતે જર્મનીમાં ઉદ્ધામ્યજે આવતો હતો. અનુભવી દેશપ્રેમથી ભરેલાં તેનાં બાપણે જર્મન યુવકોના હૃદય સોંસરાં ઊતરી જતાં. ગોઅરીંગ પણ આ ચળવળ પ્રત્યે આકર્ષાયો, ને થોડાજ સમયમાં તે હીટલરનો જમણો હાથ બની ગયો. બંનેએ મળી નાઝીવાદમાં પ્રાણ પૂરવા માંડ્યા.

૧૯૨૩માં નાઝીઓએ મ્યુનીચમાં બળવો પોકાર્યો. પણ તે બળવો નિષ્ફળ જતાં હીટલર કેદ પૂરાયો, ને નાઝીદળને વીખેરી નાખવામાં આગ્યું. ગોઅરીંગ એ પ્રસંગે અજબ ચાલાકીથી નાસી છૂટી પરદેશ ચાલ્યો ગયો.

ત્રણેક વર્ષ પરદેશમાં આયડી તે જર્મની પાછો ફર્યો. તે વખતે નાઝી આગેવાનોને કેદમાંથી છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. ગોઅરોંગે તે બધાની સાથે જોડાઈ પક્ષને વ્યવસ્થિત બનાવ્યો. કેટલાક પૈસાદારો પર લાગવગ જમાવી હોટલરને તેણે પક્ષના વિકાસ માટે જરૂરી નાણાં લાવી આપ્યાં તે ૧૯૨૮ની રીસ્ટેગ (જર્મન પ્રજાપ્રતિનિધિ-સભા)ની ચૂંટણીમાં ખાર નાઝી સભ્યોમાંના એક તરીકે તે પણ ચૂંટાઈ આવ્યો.

રીસ્ટેગમાં પ્રવેશતાંજ તેણે જર્મન હવાઈ દળની ખીલવણીનો પ્રશ્ન ઉઠાડ્યો. સરઆતમાં તેને જોઈએ એવું વજન ન મળ્યું પણ જેમ જેમ નાઝી પક્ષ વધુ પ્રગળ બનતો ગયો તેમ તેમ તેની અને તેની યોજનાઓની કિંમત અંકાવા માંડી ૧૯૩૨ની રીસ્ટેગની ચૂંટણીમાં નાઝી પક્ષના ૨૩૦ સભ્યો વિજયી નીવડતાં નાઝીઓનું બળ વધી ગયું. નાઝી પક્ષના મુખ્ય આગેવાન હોટલરે રીસ્ટેગના પ્રમુખ તરીકે ગોઅરોંગની વરણી કરી. ગોઅરોંગે હોટલરને જર્મનીનો ચાન્સેલર બનાવવા કાવાદાવા ખેલવા માંડ્યા. ને છેવટે ૧૯૩૩માં ગોઅરોંગની ભાવના ફળી. પ્રેસીડેન્ટ હાઇન્ડનબર્ગને હોટલરને જર્મનીના ચાન્સેલર તરીકેનું ૫૬ સોંપવુંજ પડ્યું.

હોટલર ચાન્સેલર બનતાંજ ગોઅરોંગનું માન વધ્યું. તેણે રીસ્ટેગની આગ અને ખીજ પણ કેટલીક એવી યુક્તિઓ ગોઠવી જર્મનીના અને નાઝી દળના વિરોધીઓને ધીમે ધીમે સાફ કરવા માંડ્યા. જર્મન સૈન્યને વ્યવસ્થિત કરી તેમાં તેણે પ્રાણ પૂર્યાં. જર્મન હવાઈ બળને અપૂર્વ બનાવવાની યોજનાઓ તેણે અમલમાં મૂકી. ચારવર્ષીય યોજનાથી જર્મનીને તેણે સ્વઅર્થ ને સ્વાશ્રયી બનાવ્યું. પ્રત્યેક જર્મનના હૃદયમાં હોટલર પ્રત્યેની ભક્તિ વિકસાવી તેણે કેરોડોમી પ્રજાના વિરાટ બળ અને અદ્ભુત શક્તિને એક જ વ્યક્તિમાં કેન્દ્રિત કર્યાં.

૧૯૩૮ માં તે જર્મનીનો શીલ્ડ-માર્શલ બન્યો. તે ૧૯૩૯માં તે આર્થિક ખાતાના વડા તરીકે, સુદ્ધ-સભાના મંત્રી તરીકે ને છેવટે હોટલરના વારસ તરીકે જાહેર થયો.

હોટલરના અને તેના જીવન વચ્ચે પરસ્પરપૂરક તફાવત છે, ને તેથીજ એ બંનેની અજબ જોડી બની છે. હોટલર પ્રત્યે તે ભક્તિમય વફાદારી ધરાવે છે, હોટલર તેનું સંપૂર્ણ સન્માન સાચવે છે. હોટલર દેવ લેખાય છે, તો તે દૂત મનાય છે. હોટલર આદર્શવાદી છે, ગોઅરોંગ આદર્શને વારતવમાં ઉતારવાની કલા જાણે છે; હોટલર યોજનાઓ ધડી જાણે છે, ગોઅરોંગ તેમને અમલમાં મૂકાવે છે. હોટલરનો સારીરિક ગાંધો સામાન્ય છે, ગોઅરોંગની કાયા સાડા ૭ મણ વજનની છે. હોટલર શાકાહારી, સાદો ને લોકાત્મક પ્રકૃતિનો નરપુંગવ છે; ગોઅરોંગ ખાઉધરો, માંસાહારી, શોખીન, વ્યવહાર ને ડાખીલો સૈનિક છે. હોટલર જર્મન તિબેટીમાંથી પાછો પક્ષ પગાર નથી લેતો; ગોઅરોંગ સંખ્યાબંધ મોટરો ને બેગલાઓ ધરાવે છે. હોટલર હજી પરણ્યો નથી, ગોઅરોંગે પ્રથમ પત્ની મરી જતાં એક રૂપવતી નટી સાથે પુનર્લગ્ન કર્યાં છે. હોટલરને જર્મન પ્રજા દેવ તરીકે પૂજે છે, એના પર વિરલ શ્રદ્ધા ધરાવે છે; ગોઅરોંગ દેવના દૂત તરીકે એ શ્રદ્ધા ને પૂજનો ઉપયોગ કરે છે.

હોટલર જર્મનીનો આત્મા છે; ગોઅરોંગ તેનો દેહ છે.

મેનરહેઈમ

હોટલર જર્મનીમાં પ્રગ્નય છે; સ્ટેલીન રશિયાનો લોખંડી વીર ગણાય છે; પણ મેનર-હેઈમનું શીન્લેન્ડમાં જે સ્થાન છે તે તે બંનેથીયે પર-અદિતાય છે. તે શીન્લેન્ડનો સર્વસંતાપીશ

છે, સરસેનાપતિ-શીઠ્ઠમાર્શલ છે, તાજ વગરનો રાજા છે; એટલું જ નહિ, તે શીન્સેન્ડનું સર્વસ્વ છે. જેના પર રશિયાની વિરાટ સેના મહિનાઓથી હુમલા કરી રહી છે તે શીન્સેન્ડની જગનામાંકિત કિલ્લેબંધીને પણ તેનું જ યશસ્વી નામ અપાયેલું છે.

૧૮૬૬માં શીન્સેન્ડના એક રમણીય ગામડામાં તેનો જન્મ થયેલો. તે વખતે શીન્સેન્ડ રશિયાના ઝારની સત્તા નીચે હતું. બાળક મેનરહેઇમને નાનપણથી જ લશ્કરી ધર્મ પ્રત્યે પ્રેમ હોઈ અદાર વર્ધની વય થતાં તે ઝારના સૈન્યમાં જોડાયો.

ઝારની તેણે એકદિલથી સેવા કરી. તે સામાન્ય સૈનિકમાંથી તે સરદારને હોદ્દે ચડ્યો. ઝારની આંખ તે વખતે ચીન પર હોઇ મેનરહેઇમ સ્વામીના હુકમથી પુરાતત્ત્વવેત્તા તરીકે બે વર્ષ સુધી ચીનમાં રખાયો. અને તે દરમિયાન ઘોડા પર પાંચ હજાર માઈલની મુસાફરી કરી તે ચીનના જુદા જુદા ભાગના નકશાઓ ઉપરાંત બીજી પણ જરૂરી લશ્કરી માહિતી મેળવતો આવ્યો.

ગત મહાયુદ્ધમાં તે ઝારના સરદાર તરીકે જર્મની સામે લડ્યો. ઝારે તેને કિમતી બેટાથી નવાજ્યો. પણ રશિયન ક્રાંતિના પરિણામે ઝારનું પતન થતાં મેનરહેઇમમાં પણ નવીજ મહત્વાકાંક્ષાઓ જાગી. તેને લાગ્યું કે ક્રાંતિથી નિર્મળ બનેલ રશિયાના પંજમાંથી મુક્ત થવાનો શીન્સેન્ડને આ મંગલ પ્રસંગ સાંપડ્યો છે. ને તે તરત જ રશિયન સૈન્યમાંથી નાસી છૂટી ગુપ્તવેશ શીન્સેન્ડ જઈ પહોંચ્યો.

શીન્સેન્ડની ગામપ્રજના દેવામાં તેણે સ્વતંત્રતાની ઘોષણા જગવી; અનેક સૈનિકા તેને આવી મળ્યા. સામાન્ય પ્રજાને પણ તેણે લશ્કરી તાલીમ આપી. ને ૧૯૧૮ માં તેણે રશિયન પંજમાંથી શીન્સેન્ડને મુક્ત કરવા યુદ્ધ આરંભ્યું. જર્મન કૈસર તરફથી તેને આ પ્રેરણામાં પૂરતી મદદ મળી. ને ઉચ્ચે એજ સાલમાં તેણે શીન્સેન્ડને મુક્ત બનાવ્યું. કૈસરે તેને આર્થન કૌસથી નવાજ્યો. આ રીતે એક જ મહાયુદ્ધમાં મેનરહેઇમ, પોતાની જન્મ-ભૂમિની સ્વતંત્રતા સાથે જ, બંને પ્રતિપક્ષી સહેનશાહોનું સન્માન રળી ગયો.

શીન્સેન્ડ મુક્ત બનતાજ મેનરહેઇમનું સ્થાન અપ્રતિમ ઘર્ષ પડ્યું. તેને શીન્સેન્ડનો રાજા બનાવવાની પેરણીઓ. ચાલી, પણ એ મહાન સૈનિક એ બધું નકારી શાંત જીવન સ્વીકાર્યું. પાટનગર હેલ્સીન્કી નજીકના એક સુંદર પરામાં તેણે પોતાનો ભવ્ય મહેલ બનાવ-રાખ્યો. ને ત્યાં પોતાની રશિયન પત્નીને સાથે રાખી રહે-ડીનેવિયન સુદરીઓના સહવાસમાં તે સમય વીતાવવા લાગ્યો.

વયે વૃદ્ધ હતાં તેનું જોમ યુવાનને પણ શરમાવે તેવું છે. જગતનો તે એક મહાનમાં મહાન નિશાનબાજ છે. નેપાલનાં જંગલોમાં તેણે શિકાર ખેલેલો છે, અને એ શિકારની માદગીરી રૂપે નેપાળના એક રાણસી વાધનું ચામડું તેના મહેલના દિવાનખંડમાં પથરાયેલું રહે છે. તેને મોજશોખ ખૂબ પ્રિય છે; તે સંપૂર્ણ સૈનિક છે, ચિન્તાનો તેણે કોઈ દિવસ અનુભવ પણ નથી કર્યો. પરિણામે આજે બોતેર વયની વયે પણ તેના માથાનો એક પણ વાળ સફેદ નથી બન્યો. તેનું પૂરું નામ શીઠ્ઠમાર્શલ બેરન કાર્લ ગુસ્ટાવ એમીલ વોન મેનરહેઇમ છે.

તેના જન્મ પહેલાં શીન્સેન્ડ એક સૈકા સુધી રશિયન ગુલામી અનુભવેલી, પણ તેના આગમન પછી શીન્સેન્ડ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે સન્માનિત બન્યું છે. સફેદ ભૂમિકા પર

વાદળા રેખાકિનનો શ્રીનીશ રાષ્ટ્રધ્વજ પશુ તેને જ આભારી છે. રશિયાથી તે જ્યારે બાગી છુટેલો ત્યારે તે ધ્વજ સેન્ટપીટર્સબર્ગની જલનૌકા-કલ્પનનો ધ્વજ લેખાતો. પશુ ક્રાન્તિ પછી એ કલ્પ બંધ પડતાં મેનરહેઇએ એ સુદર ધ્વજને પોતાના રાષ્ટ્રધ્વજ તરીકે અપનાવી લીધો.

ફ્રીન્લેન્ડને સ્વતંત્ર કર્યા પછી તેના ટકાવ માટે તેણે પોતાનું બહુજ બળ અજમાવેલું છે. પરદેશોમાં તેણે માતૃભૂમિની લાગવગ જમાવી, સ્વદેશમાં તેણે પ્રજાને લશ્કરી તાલીમ આપવા માંડી, ઉદ્યોગ-ધધાને વિકાસમાર્ગે વાળ્યા. ફ્રીન્લેન્ડની રશિયન સરહદ પર તેણે કેટલાક નિષ્ણાતોની મદદથી એક લઘ્ય કિલ્લેબંધી તૈયાર કરાવી ને પ્રજાએ તે કિલ્લેબંધી સાથે તેનું નામ સાંકળ્યું. બે વર્ષ પહેલાં જ હીટલરે તેને નવો જર્મન ખિતાબ અક્ષેલો; ને બિટને પશુ તેને જો જ અરસામાં બચ્ચ ધડકાળ આપ્યો.

એકવીસ વર્ષ સુધી ફ્રીન્લેન્ડે પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખી. જ્યાંસુધી જર્મની ફ્રીન્લેન્ડના પક્ષે હતું ત્યાંસુધી રશિયા એ સ્વતંત્ર દેશનું નામ લઈ શકે એ અમંભવિત હતું. પશુ મ્યુનીચ-કરાર પછી રશિયા અને જર્મની વચ્ચે એકસંધી ફેળવાતાં ફ્રીન્લેન્ડનું બાચ્ચ પરવાર્યું. રશિયન રીંછે તેની સામે પોતાનો પક્ષે ઉગામ્યો અને જર્મની ફ્રીન્લેન્ડની રક્ષાને ખાતર રશિયન મૈત્રી તળે એ અમંભવિત બન્યું. પરિણામે ફ્રીન્લેન્ડ રશિયા સાથે યુદ્ધમાં સંડોવાયું. તે રાષ્ટ્રભૂમિના આ વિકટ સયોગોમાં, ઘડ્ય મેનરહેઇએ તરતજ પોતાની યાજ બખેરી બહાર આપ્યો. તેણે દેશનું સુકાન સલાબ્યું.

તે વીર કુટિલ મત્રણાઓ કરતાં યુદ્ધમાં વિશેષ સમજે છે, મંત્રી કરતાં સૈનિક તરીકે તે વધારે કુશળ છે. ગોરિલા પદ્ધતિનું યુદ્ધ તેને વિશેષ અનુકૂળ આવે છે. મહાન મોગલ સંસ્તનત સામે ઝૂમતા શિવાજીની ઢબે તે જગતના પ્રબળમાં પ્રબળ રશિયન સૈન્ય મામે મહિનાઓથી ઝૂમી રહ્યો છે. રશિયા સામે તેનો વિજય લગભગ અસંભવિત હતા શ્રીનીશ ભૂમિના તમુએ તમુને દુરમનોના લોહીથી રંગ્યા પછીજ તે પોતાના બાકી સૈન્ય સાથે કુશળતાપૂર્વક પાછો ફરે છે.

સંગીત

મૂળસંકર જોધી

[મિત્ર]

સંગીત ગાતો કંઈ તાલબદ્ધ
સસુદ્ર ગાજે મહમત્ત યૈને
હરો દુઃખીનાં રકતા સ્વરો કે
ને આર્તનાદો જગપ્રાણીઓના
હૂબી જતાં સંગીત એ મીઠામાં.

અક્ષરજ્ઞાન અને સાહિત્યસર્જન

‘વસંતાનુજ’

૩

પાઠ્યપુસ્તકોનો વિચાર કર્યા પછી અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ પ્રૌઢ જનતાનું જ્ઞાન બૃહદ્ ન જતાં તે તેમના ચાલુ જીવનને સુધારવામાં-જીવનને જીતી કક્ષાએ લાવવામાં-ઉપયોગી થાય તે માટે ઈતર સાહિત્યનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.

ઈતરવાચન માટે આજે કંઈ સાહિત્ય છે કે નહિ તેનો જો વિચાર કરીએ તો પ્રૌઢ ઉમરે શિક્ષણ પામેલાઓને ઉપયોગી થાય તેવું સાહિત્ય આજે બહુ જ થોડું છે એમ તરત જ જણાઈ આવશે. બાળકો માટે કે કુમારો માટે તૈયાર થયેલાં પુસ્તકો પ્રૌઢ ઉમરની જનતાને પણ ઉપયોગી થઈ જ પડશે એમ તો ન કહેવાય. વાચનની દૃષ્ટિએ ભલે એ સાહિત્ય અતુકૂળ હોય પરંતુ ઉમર અને અનુભવના પ્રમાણમાં તમામ કુમાર સાહિત્ય અતુકૂળ પડશે એમ ન માની લેવાય.

ધાર્મિક પુસ્તકો જે રહેલી ભાષામાં લખાયેલાં હોય તે વધુ અતુકૂળ આવે એમ કહી શકાય. શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ચંરયાનાં રામાયણ તથા મહાભારતનાં ‘પાત્રો’ ઉપરાંત ‘હઝરત મહંમદ પયગંબર’ વગેરે તેમજ ગાંધીજીએ લખેલ ટોલસ્ટોયની વાતો, અનાસક્તિયોગ વગેરે લલામણ કરવા યોગ્ય ગણી શકાય ખરાં.

ઈતરવાચન માટેનાં પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં વાંચનાર જનતાનું સામાન્ય ભાષાજ્ઞાન, વાચનશક્તિ તથા માનસિક વલણનો વિચાર કરવો જોઈએ. જુદાં જુદાં માનસિક વલણનાં માણસો માટે જુદાં જુદાં પુસ્તકો હોવાં જોઈએ. ધાર્મિક વૃત્તિવાળાં માટે ધાર્મિક પુસ્તકો રચાવાં જોઈએ. કોઈ માણસ અભણ હોય, પરંતુ શોધખોળની વૃત્તિવાળો હોય તો તેને વાંચતાં આવડ્યા પછી તે સમજી શકે તેવી રહેલી અને સાદી ભાષામાં લખાયેલાં વિજ્ઞાનના જુદાજુદા વિષયોને લગતાં પુસ્તકો પણ રચવાં જોઈએ.

અજ્ઞાનરૂપી અંધાપો દૂર થયા પછી માણસની પાસે અખૂટ જ્ઞાનભંડાર ખુલ્લો થાય છે પરંતુ તે જ્ઞાનભંડાર તેને ગભરાવી મૂકે એ રીતે રજૂ થાય તો તે નિરાશ થશે. પરંતુ એ ભંડાર તેનાથી સમજી શકાય એ રીતે રજૂ થાય તો તે હોશે હોશે વધુ જ્ઞાન મેળવવા માટે યોગ્યતાનું જ્ઞાનવર્ણન વધારવા માટે તે તરફ ખેંચાશે અને રૂચી અનુસાર તેનો આસ્વાદ લેશે.

આથી જુદાજુદા વિષયના પંડિતોએ આગજનતા-એક સામાન્ય સ્ત્રી, હનુમ, મનુર કે ખેડૂત સમજી શકે તેવું સાહિત્ય તૈયાર કરવા તરફ ધ્યાન આપવું પડશે.

આજે આપણા દેશમાં બહુમતિ નિરક્ષરોની છે. સાધારણ જ્ઞાન પામેલાઓ લઘુમતિમાં છે. પરંતુ પંડિતોની સંખ્યા તો તદ્દન નાની છે. આજે આપણે ત્યાં જે સાહિત્ય તૈયાર

માય છે તે મોટે ભાગે સુધરેલા અને બહેલા સહરવાસીઓને ઉપયોગી માય તેવું હોય છે. મામડામાં રહેનાર તેમજ કહેવાતા સુધરેલાઓની દૃષ્ટિએ નહિ સુધરેલા ગણાતા વર્ગો જે સહરોમાં વસતા હોય છે તેમને માટેનું ઉપયોગી સાહિત્ય ખુબ જ ઓછું બલકે તદ્દન નહિવા પ્રમાણમાં બહાર પડે છે. આથી જ 'નવ વર્ષનો પતિ ને સોળ વર્ષની સતિ' જેવાં મનને કુલ્લક આનંદ આપે તેવાં તથા વિકૃત મનોદશા કેળવે એવાં ગાયનો અને વાર્તાઓનાં પુસ્તકો બ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. આવાં પુસ્તકોની નકલો પણ વધુ ખપે છે, કારણ કે ખીન્ન શાયક સાહિત્યના અભાવે આ જાતનું હલકી વૃત્તિઆને રપથે તેવું સાહિત્ય લોકો પાસે રજૂ થતાં નહું જાણવાની અને વાંચવાની જગ્યાસાવાળો માણસ જે રીતે જગ્યાસા સંતોષાય તે રીતે તે સંતોષી લે છે.

શાસ્ત્રિય લેખો કે પુસ્તકો લખવાનું તથા તેવા લેખો અને પુસ્તકો ઉપર વિવેચન કરવાનું કામ સહેલું છે, પરંતુ આખાયે જનસમાજને હિત બનાવે અને રાષ્ટ્રજીવનનો વિકાસ કરવામાં મદદરૂપ થાય તેવાં પુસ્તકો સરળ ભાષામાં રચવાનું કામ અધર્ છે. જેમને માટે પુસ્તક લખવું હોય તેનો સબલેક્ષણ કેટલો છે અને તેના મગજમાં કેટલું જલદી સમગર્ષ જશે તેનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. એ ખ્યાલ ન રખાતો હોઈને જેમ આજે રચાતું ધણુંખરૂં બાલસાહિત્ય બાલોપલોમ્બ બનવાને બદલે કુમારોપલોમ્બ હોય છે, તેમ પ્રૌઢો માટેનું સાહિત્ય પણ જે વર્ગને માટે તે રચવામાં આવ્યું હોય છે તેમને અધર્ પડે છે. અને વધુ માનસિક વિકાસ પામેલાઓને તે અનુકૂળ બને છે.

આમ અક્ષરજ્ઞાન પામેલા પ્રૌઢો માટે સાહિત્યસર્જનનું કાર્ય નિષ્ફળ ગણી શકાય તેવાઓને હાથે થયું જોઈએ.

ઈતરવાચનનો વિચાર કરતાં આપણા મગજમાં પુસ્તકોનો ખ્યાલ પહેલો આવશે. પરંતુ પુસ્તકોથી યે વધુ જરૂરિયાત તો શબ્દોજનનાં જીવનનાં ધક્કર અને વિકાસમાં મદદરૂપ થાય તેવાં સામયિકોની છે. સરળ ભાષામાં લુદાલુદા ઉપયોગી વિષયોની ચર્ચા કરતાં માસિકો, દુનિયાનાં બનાવો તથા દુનિયાની પ્રગતિનો ખ્યાલ આપતાં તથા એ બનાવો અને પ્રગતિમાં વાંચનારનું રચાન ક્યાં છે તે દર્શાવનારા લેખોવાળાં પાક્ષિક કે અઠવાસિક છાપાંઓ પણ આ દેશની ધણા મોટા ભાગની પ્રગતિ જીવનધક્કર માટે ખુબ જ ઉપયોગી થઈ પડે.

આવા એક પાક્ષિકની યોજના રવ. વિલુભાઈએ તૈયાર કરી હતી. એ યોજના કામળ ઉપર લખાઈ હતી કે નહિ તે યાદ નથી પરંતુ એવા પાક્ષિકની જરૂરિયાત વિશે તેમણે અનેક વ્યક્તિઓ પાસે ચર્ચાઓ કરી હતી. પરંતુ એ યોજના પણ તેમનાં જીવન દરમ્યાન અમલમાં મૂકી શકાઈ નહોતી; જો કે એનો અમલ કરવા માટે લુદાલુદા પ્રયત્નો થયા હતા પરંતુ એવું પાક્ષિક જન્મ લે તે પહેલાં જ તે પ્રયત્નો અટકી જતાં હવે ન્યારે નિરક્ષરતા-નિવારણના કાર્યને વેગ મળ્યો છે ત્યારે આવી કોઈ યોજના હાથ ધરવામાં આવે એ ધમ્મવાજેગ છે.

આપણો દેશ સ્વતંત્ર જન્યા પછી નિરક્ષરતા-નિવારણનું રચનાત્મક કાર્ય કઈ અટકી જવાનું નથી. સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટેના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં આદી, ચરપૃથ્વતા-નિવારણ અને કોમી એકતાને રચાન છે તેમ હવે નિરક્ષરતા-નિવારણને પણ રચાન મળવા લાગ્યું.

છે. પરંતુ સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી કાંઈ દુનિયાના બીજા દેશોની હરોળમાં આપણો દેશ એકદમ નહિ મૂકાઈ જાય. ફક્ત સ્વતંત્રતા જ આ દેશ અને બીજા દેશોની પ્રજા વચ્ચે સામાન્ય અંગ હશે. સ્વતંત્રતા મેળવ્યા પછી પણ બીજા પ્રજાઓની સાથે આપણે 'પંચ બિયુ' માયુ' રાખી એક હરોળમાં બીજી શક્તિએ એ માટે આપણે જહેમત ઉઠાવવી પડશે. બીજા દેશોએ આજમુધી જે કાંઈ પ્રગતિ કરી છે તેટલી પ્રગતિ આપણે પણ કરવી પડશે, અને તે પછી આપણે પ્રગતિમાં બીજા દેશો કરતાં પાછળ ન પડી જઈએ એટલું જ નહિ પણ બીજા પ્રજાઓને અનુકરણરૂપ થઈ પડીએ તે માટે સાવચેત રહેવું પડશે.

નિરક્ષરતા-નિવારણની યોજનાનો અમલ કરનારાઓની ફરજ ફક્ત વાંચતાં શીખવી દોષે પૂરી થતી નથી. પરંતુ યોગ્ય વાચનને અભાવે ફરી નિરક્ષરતા ન આવી જાય તે પણ જોવાનું છે. આથી આ જાતનું સાહિત્ય તૈયાર કરી શકે તેવા સાક્ષરોએ સાદી અને સરળ ભાષામાં જુદાજુદા વિષયો ઉપર પુસ્તકો રચવા તરફ ધ્યાન દેવું જોઈએ તથા શિક્ષકોએ તેવા સાહિત્ય તરફ આંખોથી જોઈ તે વાંચવા પ્રેરણા આપવી જોઈએ.

અંગ્રેજીમાં એક જ પુસ્તકની જુદી જુદી કક્ષાના વાંચનારાઓને ઉપયોગી થાય તેવી આવૃત્તિઓ બહાર પડે છે. એકની એક વાર્તા મૂળ લેખકની લખેલી પાંચસો પાનાની હોય તે જ વાર્તા ડુંકાવીને સહેલી ભાષામાં ૧૦૦ પાનામાં રજૂ કરી હોય છે અને તે જ વાર્તા કુમારો માટે મોટા અક્ષરે છાપીને વધુ ડુંકાવીને પચાસ પાનામાં છાપી હોય છે. આ જાતના પ્રવાસો આપણે ત્યાં બહુ જ થોડા થાય છે. મહાભારત કે રામાયણની 'લઘુ' અને 'સરળ' આવૃત્તિઓ બહાર પડી છે, ગાંધીજીના જીવનચરિત્રની જુદા જુદા લેખકોએ નાની મોટી આવૃત્તિઓ બહાર પાડી છે પરંતુ 'ચંદ્રકાન્ત' કે 'સરસ્વતીચંદ્ર' જે હજી પણ વાંચનારી આશ્રમમાં મોકલ સંચાલન જાળવી રહેલ છે તેની સહેલી આવૃત્તિઓ તૈયાર નથી થઈ. પં. જવાહરલાલજીની 'આત્મકથા' પણ બાળકોને ઉપયોગી થાય તેવી ભાષામાં તેમજ કુમારો અને જેમની ભાષાને અવગણ્યા દૂકા હોય તેવા પ્રૌઢો માટે પણ ડુંકાવીને પ્રસિદ્ધ થવી જોઈએ.

આજે કેટલાંય માસિકો તથા અડવાડિકો પૂરતા માહકોને અભાવે બરાબર ચાલી શકતાં નથી. તેનું કારણ કે દૂકા ક્ષેત્રમાં ધણું સામવિકા એકદમ થઈ ગયાં છે. આપણે ત્યાં શૈલિક વિચારશક્તિનો અભાવ હોવાથી એક બક્તિ કે સંસ્થાએ બાલ કે કુમારજાત માટે માસિક શરૂ કર્યું, એટલે તરત બીજા બક્તિ કે સંસ્થા, તેની હરિકાઈમાં, તેનું જ બીજું માસિક શરૂ કરશે. પરંતુ ખેડૂત તેમ જ મજૂર-જાતને સ્પર્ધે તેવાં માસિકો તરફ કોઈ ધ્યાન દેવું નથી. અમદાવાદમાં મજૂરો માટે 'સર્વોદય' માસિક નીકળે છે તે પણ અમદાવાદના બજેલા અને સુધરેલા મજૂરો બલે હોંસાથી વાંચતા હોય પણ એ માસિક વીરમગામ, વઢવાણ કે વાંકાનેરના મજૂરોને અધર્ષ પડશે. માનસિક વિકાસની જુદી જુદી કક્ષાએ પહોંચેલાઓ માટે જુદાં જુદાં પુસ્તકો, માસિકો, દૈનિકો વગેરે બહાર પડે અને તેના વાંચનારાઓ પાસે પહોં-ચાડવાની આવડત પ્રકાશકોમાં હોય તો વાચનશ્રુષ્ટી જનતાને વાંચન મળે અને લેખકો તથા પ્રકાશકોને કામ મળે.

અલ્પ જ્ઞાનવાળી જનતા-જે મોટે ભાવે ગામડાંઓમાં રહે છે-ને માટે જો એકાદ પાક્ષિક શરૂ કરવામાં આવે તો તેના ઉઠાવ સારો થાય એ ચોક્કસ છે. એ પાક્ષિક આજનાં

“ગરીબ છોકરા છે.” વજલાલે કહ્યું.

“કેવડા છે?” નૌતમલાલે પૂછ્યું.

“દશ-અગિયાર વર્ષનો છોકો.”

“ત્યારે તો દુકાનના કામનો બાર ન ઉપાડી શકે.”

“એ ખરું, પણ છટુંજાયું કામ હોશે હોશે કરે તેવો છે.”

“હં.....” હંડો હોકારો આવ્યો.

“બિચારો અનાથ છે. તમારે ત્યાં ટાલો દુકડો ખાઈ ખાયો રહેશે.”

“શું એનું નામ?”

“લાલુ.”

“હમણાં તો તમારી બેગો રહે છે, કાં?”

“હા, મને તો ધણું એમ થાય છે કે હું એને મારે ત્યાં જ રાખી લઉં! બિચારાનાં માથાપ એ મ ગુજરી ગયાં છે. જગતમાં તેને ‘મારો’ કહે તેવું કોઈ છે નહીં. દયા આવે એવો ગરીબડો છોકરો છે. પણ તમે તો મારી

સ્થિતિ જાણો છો. મારે ત્યાં કાંઈ એનો ભર નય! અને આપનાં મોટાં ખાતાંમાં તો આવો એકાદ અનાથ સહેલાઈથી પોષાઈ શકે...”

“ઠીક, બેઠઈ!” નૌતમલાલે વાત પતાવી, વજલાલ જીક્યો નૌતમલાલ જેવા ધનાઢ્યનો આચરો બે લાલુને ગળી જાય તો પછી તેને બિંદગીબરની નિરાંત થઈ જાય એ આશાએ વજલાલ આવેલ. પણ જે છોકરા પાસેથી દુકાનના અન્ય નોકરો માફક અડધી રાત સુધી કામ ન લઈ શકાય તેને રાખવો-પેટવડિયેય-લાભદારક કેમ બને તે મડ નૌતમરોકના મનમાં બેસતી ન હતી.

પણ છેલ્લા થોડા દિવસથી શેકાણીએ હઠ પકડી હતી કે દુકાને કામ કરનાર પાંચ જણ છે, તો ઘેર કામ કરનારી એક ખાઈ પણ બેઠઈ. પાણી-દળણું કરનારી ખાઈ આવો દિવસ ઘેર ન રહેતી હોવાથી છૂટક કામમાં શેકાણીને ઘણી અગવડ પડતી હતી.

દૈનિકાના એક પાનાના કદનું જ બંને બાલુએ છાપેલું હોય તો પણ ચાલી શકે. તેમાં વાંચનારના હિતને સ્પર્શે તેવા લેખો, માહિતીઓ, દેશપરદેશના ખબરો વગેરે આવી શકે.

પ્રગ્મણતરને વેગ આપે અને રાજ્કીય ઉન્નતિ થાય તેવું ઇતરવાચનનું સાહિત્ય તૈયાર કરવા લક્ષ નહિ અપાય તો ફરી એ પાંચ વર્ષે અત્યારનો ઉત્સાહનો ઉભરો સમી જશે અને ફરી કોઈ અક્ષરચાન યોજનાને વેગ આપનાર વ્યક્તિ કે સંસ્થા નહિ નીકળે તો પ્રગતિ અટકી જશે. ઉપરાંત બે લેખાગ્રુ લેખકો, વિકૃત સાહિત્યપ્રચારકો અને રાજ્કીય મતમતાંતરના પ્રચારકો ગમે તેવું સાહિત્ય રજૂ કરી થોડું કણેલી પ્રજા સમક્ષ મૂકે તો પ્રગતિ પ્રગતિમાં અડચણો ઊભી થશે એટલું જ નહિ પણ પ્રજા પોતાનો સાચો માર્ગ છોડી આડે માર્ગ ચડી જશે.

આથી ઇતરવાચનનો પ્રશ્ન પ્રગતિચિંતકોએ વિચારી લેવો જરૂરી છે કે જેથી શુદ્ધિભ્રમ પેદા કરે તેવું વિકૃત સાહિત્ય પ્રજામાં દાખલ થઈ માનસિક સડો પેદા ન થાય.

એવી કામચાલી-કામવાળી રાખવાથી થતા નુકશાનનું દિગ્દર્શન શેઠે વસંત સમક્ષ અનેક વખત કરાવ્યું હોવા છતાં, વસંત તેના નિર્ણય-માંથી ચળી ન હતી, અને દરેક યોગ્ય પ્રસંગે કામચાળીની માગણી કર્યા જ કરતી.

મજલાલને 'ડીક, બેઈથ' કહેતાં વખતે નૌતમના મનમાં એજ વિચાર આવેલ કે, જો આ છોકરાને રાખી લેવાની વાત કબૂલી વસંત કામચાળીની માગણી પાતી મૂકવા તેણે હાથે તેા એ છોકરાને રાખી લેવામાં કંઈ વધી ન હતો.

"ક્યાં ગઈ ?" થેર આવી નૌતમે દહેકા મૂલક વસંતને બોલાવી.

"કેમ ?" વસંતે રસોડામાંથી બહાર આવતાં કહ્યું.

"થું આલે છે ?"

"રંધુ છું."

"એસને !"

"પછી કાશુ કામ કરશે ?"

"તને એક વાત કરવી છે."

"શી ?"

"તું કામચાળી-કામવાળી કર્યા કરે છે. કામચાળી રાખ્યા પછી ઘરીરને કસરત મળે તો અનાજ કેમ ખચશે ?" કાપડની દુકાનમાં ચડા પર બેસી રહી યુવાપરચામાં જ ચરખીના ચર પર ચર જમાવે જતા નૌતમે ઘરીરિક સ્વાસ્થ્ય સાચવવા કસરતની કેવી આવશ્યકતા છે તે સમજાવતું શરૂ કર્યું.

"તમારી આની આ વાત સાંભળીને તો હું દબે ધરાઈ ગઈ છું. અને આ જ વાત કરવા માટે મને રસોડામાંથી બોલાવી ?" વસંતે રસોડા તરફ જવા ફરતાં કહ્યું.

"તું બીમી તો રે !"

"થું છે ?" વસંતે ફંટાળે દર્શાવી પાછાં ફરતાં પૂછ્યું.

"તારી ઈચ્છા જો સાચોસાચ કામચાળી રાખવાની હોય...."

"એટલે ? થું હું આટલા દિવસથી નાટક કરું છું ?" વસંતે હાથેકો કર્યો.

"ના...ના, પણ તો પછી હું સાચેજ વિચાર કરું." શેઠે હસતાં કહ્યું.

"હજી તો વિચાર કરવાનીજ વાત છે, હાં ?"

"જો, વિશ્વાસુ કામચાળાં મળવાં બહુ મુશ્કેલ છે."

"આપણે ક્યાં એના હાથમાં તિજોરીની ચાવી મૂકવી છે ?"

"બિલકુલ બોળી."

"બલે !" કહી વસંત આલવા માંડી.

"અરે, વાત તો સાંભળ ! આજે એક છોકરો કામે રહેવા આવ્યો છે. દુકાનમાં કામ નથી. તું કહેતી હો તો એને ઘરનું સટરપટર કામ કરવા રાખી દઉં."

"મારે છોકરાનું કામ નથી. બેરાનાં કામ એને ક્યાંથી આવડે ?"

"તો તારી મરજી ! આ તો માઆપ વિનાનો નિરાધાર અનાથ છે એટલે મને થયું કે...પણ કાંઈ નહીં ! તારી ઈચ્છા નથી એટલે હું તેને ના કહી દઉં." શેઠે વસંતના હૃદયની નમજાઈ પકડી પાડી, તેનો દયાભાવ જામવ કરી પોતાનું ધાર્મિક કબૂલાવવા પ્રયત્ન કર્યો જનતજનતાં માલિકો સમજાવવામાં હિસ્તાદ શેઠ માનસશાસ્ત્રનો વ્યવહાર અજ્ઞાતી હતો. વસંતના હૃદયનું મર્મસ્થાન પકડી પાડ્યા પછી તેનો વિજય નક્કો હતો.

"નાનાં, એને અહીં લાવજો તો ખરા કાંઈ બિચારા નિરાધારનો રાહલો ન દાળવો. પણ સાચેજ એ છે કેવો ?"

"છે દરેક વરસતો."

"મા કે આપ કાંઈ નથી ?"

"ના."

"ત્યારે તો આપમને જરૂર રાખજો."

"પણ છોકરાને જો બેરાનું કામ ફાલે તેમ નહોતું તો પછી એને શા માટે રાખવો ?" શેઠે ગમ્મત કરતાં કહ્યું.

“ફાવશે-ફાવશે! અને નહીં ફાવે તોય હવે હું કામવાળી તો નહીં જ માગું, ખસ?” થોડો રકબક કરી શેઠે વસંત પર ઉપકાર કરતા હોય તેમ છોકરાને ઘેર રાખવાનું કખડ્યુ. વસંત ખુશ થઈ.

શેઠને સંતોષ થયો.

લાલુ બીજે જ દિવસે નૌતમને ઘેર આવી ગયો.

“ક્યાં ગઈ? લે, આ તે” કહ્યું ‘તું’ એ છોકરા આવી ગયો છે.”

“ક્યાં?” કરતી વસંત બહાર આવી

“આ રહ્યો,” શેઠે કહ્યું, “હવે તું એને જે કામકાજ સોંપવું ધટે તે સોંપજે, હું તો દુકાને જઈ છું. મોસમ ટાણે મને ખોટી થવું ન પાડવે.”

“સાઈ! તમે જાવ. હું બધું સંભાળી લઈશ.” વસંતે કહ્યું.

નૌતમ આલતો થયો.

લાલુ તો દિગ્મૂઢ બની ઊભો જ હતો. તેનો ગરીબડો અહેસાસો જોઈ નિઃસંતાન વસંતને તેના પર હેત ઉપજ્યું.

“તાઈ નામ શું?” વસંતે લાલુને પાસે લઈ વહાલપૂર્વક પૂછ્યું.

“લાલુ.” માતા ગુમાવ્યા પછી પહેલી જ ધમ્મત માતાસમે રહેહબર્યો બોલ સાંભળતાં લાલુ ખુશ બની બોલ્યો.

“તારાં મા-બાપ બેય મરી ગયાં છે?” વસંતના ગળામાં થોડો ધ્રુગરી હતી.

“હા.” લાલુ વસંતમાં ગત-માતાની મૂર્તિ જોતો હોય તેમ તેની સામે જોઈ રહ્યો.

“કોઈ સંતુ ય નથી?” વસંતની આંખ બીની બની હતી.

“ના-ના.”

“મા ક્યારે મરી ગઈ? બાપ ક્યારે મરી ગયા?” લાલુના માથા પર હાથ ફેરવતાં વસંતે પૂછ્યું.

“બાપ તો યાદ જ નથી આવતા. મા છ મહિના પહેલાં મરી ગઈ.” લાલુની આંખ પથ્થુ, ધણા દિવસે તેનું દુઃખ સંદાનમૂર્તિપૂર્વક સાંભળનાર મળવાથી, બીની બની.

“આટલા દિવસ મુઠી ક્યાં રહેતો હતો?”

“વળુભાઈને ઘેર.”

“ત્યાં ફાવતું?” વસંત લાલુમાં આત્મી-યભાવ અનુભવવા લાગી.

“ફાવતું.....પથ્થુ શેઠાણીને હું ન ગમતો.”

“હવે તો તારે અહીં જ રહેવાનું હોં! ગમશે?”

“હા.”

પ્રથમ મુલાકાતે જ લાલુ અને વસંત ખૂબ જ નિકટતા અનુભવવા લાગ્યાં. વળુભાઈને ત્યાં શેઠાણીની સતત ગાળો ખાતો લાલુ વસંતનો આશરો મળતાં તેને ભાવપૂર્વક વળગતો ગયો. અને નિઃસંતાન વસંતના હૃદયમાં લાલુને જોઈ માનુભાવ જાગ્યો થયો.

કામવાળા તરીકે રાખવામાં આવેલ લાલુ ધરના છોકરાનું સ્થાન પામ્યો. લાલુ પાસેથી કામ લેવાનું વસંતને જ ન ગમતું. તે તો લાલુને સ્વચ્છ રાખવામાં, પહેરાવવા-ઝાઢાવવામાં, ને ખવરાવવા-પીવડાવવામાં કામ અનેરો આનંદ અનુભવવા લાગી.

દુકાન અને ઘર વચ્ચે રહેલ પહોંચાડવાનું, વસંતની સહિયરાને ત્યાં કંઈ ખચર કરવાનું અને દરરોજ સવારે શાક લાવવાનું કામ લાલુને ફોળે આગ્યું હતું.

દરરોજ વહેતોવહેલો નાહી લાલુ ઝોળી ઝુલાવતો ઝુલાવતો પૂછે, “મોટીબેન જઈ છું.”

“પથ્થુ શું શાક લેતો આવીશ?” વસંત હસતી હસતી કહે.

“હા, એ તો ભૂલી ગયો, શું લાવું?”

“જે આજે લીધું લેતો આવજો. વિમળા બેન આવવાનાં છે ને, તેમને યાદશત કરી

પાવું છે. શાક તો રાજ જમ લાવે છે તેમ લેતો આવજો.”

“સારું.” કહી લાલુ પગ ઉપાડતો.

“અને...”

“શું?” લાલુ પાછો ફરી પૂછતો, “બોલો મોટી બેન?”

“સકરોટી હમણાં સરસ આવે છે, કાં?”

“હોવે!” લાલુ હોઠ પર જીભ ફેરવતાં કહેતો.

“ત્યારે બે સકરોટી લેતો આવજો.”

દુકાને જઈ લાલુ શું શું લેવાતું છે તેની વિગત કહી એક માણસને લઈ સાકપીઠમાં જતો અને ચોડીવારે બે કંઈ લાવવાતું કહ્યું હોય તે લાવી હસતો હસતો વસંત સમક્ષ રજૂ કરતો.

ન તો વસંત લાલુને નોકરી કે આશ્રિત માનવી કે ન તો લાલુ પોતાને નિરાધાર કે પામર સમજતો. વસંતના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી થોડા જ વખતમાં લાલુ કુટુંબનું એક અંગ બની ગયો હતો.

“મોટીબેન કહે છે કે કાલે વીરચંદ્ર-એ કુરિયાં શીંગણાં મોકલ્યાંતાં...આજે મજાએ ઘરમાં એક પ્યાલો ફોડી નાખ્યો...”

‘લાભાર્થ, આજે ચોખ્ખાની ગુણ એક મોકલી દેજો. મોટાભાઈ, આજે જરા વહેલા જમી જજો. બેનને બપોરે બેસના જવું છે.” એવા સંદેશાઓ દુકાને પહોંચાડતાં લાલુને એમ તો કદીય લાગ્યું ન હતું કે તે તો અદ્દના નોકર જ હતો.

પણ દુકાનના નોકરોને લાલુનું આવું વર્તન ખૂંસતું.

‘માદરપાટ ૪૦૪૭! અરે, લાવજો બે થોડા! ...તારું કપાળ! આ માલ કેણુ માગે છે! એવ મૂખાં! નોકરી કરવાના આ ટંગ છે!” ઈર્ષ્યાદિ ભાતભાતના કુક્રમે તે ગણોની ચમત્ક્રમ વચ્ચે વસતા હુદ ગુમાસ્તા લાલુનું

પેટવડિયે ચ શેઠના ઘરમાં રહેતું સાંખી ન શકતા. ‘લાલુની બળદ માફક જીવન વીતાવતા ગુમાસ્તા લાલુનું મુકત જીવન કેમ સહી શકે?

“વીરચંદ્રભાઈ આજે બોડિા લાવવાનો છે?” લાલુએ એક દિવસ કહ્યું.

“બોડિા?”

“હા.”

“સારું!”

“લાવી રાખજો. હું હમણાં આવું છું.”

“ક્યાં જવું છે? મોટી વાર અહીં બેસને?”

“બેનનું કામ છે, ન બેસાય.” કહી લાલુ જતો રહ્યો.

“શેઠ, હ આના આપોને!” વીરચંદ્ર શેઠ પાસે જઈ કહ્યું.

“શું કામ છે?”

“શાક લેવાતું છે.”

“તેમાં હ આનાની શી જરૂર છે?”

“બોડિા લાવવો છે.”

“આજ? માફ મદિને બોડિા?”

“લાલુ કહેતા ગયો.”

“લાલુ?” શાક જેવી ચીજમાં હ આના વાપરવાની વાતથી ચીડાયલ શેઠ રોષપૂર્વક પૂછ્યું.

“હ, હા!” લાલુને શેઠના રોષનો ભોગ બનાવી દેવા હિત્સુક વીરચંદ્ર ઠંડે કહેજો કહ્યું.

“ઠીક, જલ્દ,” શેઠે પૈસા આપતાં કહ્યું. થોડા દિવસથી વસંતને કંઈ ખાવાનું ભાવતું ન હતું. મોળ આવતી. અને તે સહેજ ફોક્કી પથ્થ પડી ગઈ હતી. આ બધું જાણતાં છતાં શેઠ વસંતની મજા પૂરી ન પાડે તે બને તેવું ન હતું.

વીરચંદ્ર ગયો.

ચોડીવારમાં દુકાને એક પછી એક ધરાક આવવા લાગ્યાં. ગુમાસ્તા બધા આગ્રામવળા ચક્ર ગયા હતા. એક શાક લેવા, તો બીજો

ન્યાયાધીશને ત્યાં બીજા દેવા તો ત્રીજા ગાંસડી સર્પ કપડાં બતાવવા ગયો હતો.

ગરમ કાપડના બે ધરાકે હતા. એક પછી એક તાકા મંગાવતા ગયા. ધરાકે દરેક તાકા ભેગા પછી, રંગ, ડીઝાઇન, જડાર્થ, ભાવ ઇત્યાદિ બાબત વાંધાં ઉઠાવી નવા માલ ભેગા માગવા લાગ્યા. શેઠને તેમને ખુશ કરતાં બરાબર આવડતું હતું.

“હું, આનો શું ભાવ!” ધરાકે પૂછ્યું.
“એના ચાર રૂપિયા છ આના.” શેઠે કહ્યું.

બાલુમાં જ મુનીમ બીજા ધરાકેને સમજાવી રહ્યા હતા. ત્રીજા ધરાકેને ‘ચલ્લી’નો તાકા ભેગવતો હતો. તેને ફોફ જવાબ હતું ન ‘મું’.

“શેઠ, ચલ્લીનો તાકા મંગાવી આપોને!” ત્રીજા ધરાકે આકરા થતાં કહ્યું.

“વીરચંદ, બાઈને ચલ્લી આપ,” શેઠે પહેલા ધરાકેને સમજાવતાં વચમાં બૂમ પાડી. થોડી વાર થઈ તોય તાકા ન આપ્યો.

“શેઠ, તાકા કેમ ન આપ્યો!” ત્રીજા ધરાકે ઉતાવળે કહ્યું.

“ક્યાં મરી ગયો, વીરચંદ? આ પીચે છે કે શું?” શેઠ ધૂંવાપૂર્વા થયા.

“વીરચંદ નથી.” મુનીમે ધીમેથી કહ્યું.

“ક્યાં ગયો?”

“શાક લેવા.”

શેઠ ઠંડા થઈ ગયા.

ધરાકેને તો સમજાવીને પતાવી દીધાં.

“માણસ થોડા હોય ત્યારે લાલુ થોડી વાર દુકાને રહેતો હોય તો લેવાદેવા તો કામ આવે.” મુનીમે ઠડે કલેજે મૂચના મૂકી. લાલુ તેનો પણ વાંક ક્યારેક કાઢતો.

“અફે છે.” શેઠે કહ્યું.

વીરચંદ શાક લઈને આવી ગયો. લાલુ પણ હાજર થયો હતો.

“ક્યાં ગયો ‘તો’?” શેઠે લાલુને પૂછ્યું.

“મોટીબેનની સાડીની કાર છાપવા દીધી છે, તે તૈયાર થઈ કે નહિ એ ભેગા ગયો હતો.” લાલુએ કહ્યું.

“માણસ શાક લેવા ગય એટલી વાર તું અહીં બેસ તો તને શું ઝાટકા વાગી ગય છે?” શેઠ તાકુલા.

લાલુ રફબી ગયો.

“જા, હવે જા! તું ધરતો નોકર એટલે દુકાનનું ખાસ કામ હોય તોય તારે દુકાન સામે ન બેસું એમ? નકામો! ખાઈ બગાડે છે તે!” શેઠે કહ્યું.

લાલુ ભોમો જ રહ્યો. વલુભાઈને ત્યાં આથીયે કડવાં વેણ સાંભળતાં તેને વધુ અસર ન થતી, પણ વસંતનું વાત્સલ્ય માણ્યા પછી આટલી કડવાસ પણ તે ન સહી શક્યો. તે તો પોતે નોકર છે એ વાત પણ ભૂલી ગયો હતો.

“હવે શાક તો ઘેર પહોંચ્યા!” શેઠે કહ્યું. અને લાલુ ચાલવા માંડ્યો.

લાલુનું રડવા બેસું મોં નેઈ વસંતે પૂછ્યું, “શું થયું લાલુ?”

“મોટાભાઈ ગુરસે થયા.”

“શા માટે?”

“હું દુકાનનું કામ નથી કરતોને, એટલે.” લાલુ વસંત પાસે છૂટથી વાંત કરી ચકતો.

“તારે વળી દુકાનનું કામ શા માટે કરવું નેઈ એ? ત્યાં ક્યાં થોડા માણસો છે.”

“પણ મોટાભાઈએ કહ્યું.”

“તું એની બ્યાધિ કર મા, હું એમને કહી દઈશ.”

બેનની શક્તિમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવતો લાલુ બેન તરફથી આશ્વાસન મળતાં હજારે મને પોતાને કામે લાગ્યો.

“લાલુને આજે કેમ ધમકાવ્યો?” નીતમ ઘેર આવતાં જ વસંતે તેને ઊપડા લીધો.

“કાણે?”

“તમે.”

“મેં તો કાંઈ કહ્યું નથી. મેં માત્ર એટલું કહ્યું ખરું કે દુકાનમાં ઝાઝું કામ હોય તો તેણે દુકાને પથુ ખેસવું જોઈએ.”

“લાલુ ધરનો માણસ છે, એ દુકાનનું કામ શા માટે કરે?”

“ધરમાં તે કેવું કામ કરી નાખે છે તે હું જાણું છું.”

“એ જાણવાની તમારે લગીરે જરૂર નથી.”

“તું એ છાકરાને ખોટાખોટા ચડાવીને ખગાડી દેશે.”

“તોય તમને શું તુરુશાન થશે?”

દુકાનમાં માથાકૂટ કરી કંટાળેલા શેઠ ધેર માથાકૂટ કરવા લગીરે તૈયાર નહોતા. તેણે માથાકૂટ મૂકી દીધી.

વસંતની દાહને અંગે દુકાનના ચુમારતાનાં નિશાન કોણને સ્પર્શી શકતાં નહીં. ખુદ નૌતમ પોતે પથુ લાલુને કંઈ કહી શકવા અસમર્થ હતા.

*

વસંતને હાકરા આગ્યો. લાલુનાં પગલાં ચલા પછી એક જ વર્ષમાં પુત્ર-પ્રાપ્તિ થવાની નો વસંતે સચક કહી. લાલુને તેણે અનહદ ૧૧૭થો. વસંતની એવી વેવલાઈ નૌતમને ખલુ ગમતી નહો, પરન્તુ લાલુની વાત કરતાં વસંત જે ઉત્સાહ અને આનંદ અનુભવતી તે જોતાં તેને લાલુની પ્રશંસા ચાંતિપૂર્વક સાંભળી લેવાનું જ સહીસલામત લાગતું.

પછી તો લાલુનું મહત્ત્વ ઓર વધી ગયું. નવીનને સાચવવાનું તેના સિવાય કોઈને શકતું નહો, કારણ કે નવીન બીગન કોઈ પાસે ચાંત રહેતો જ નહો. ખુદ વસંત પથુ નવીનને મન તો લાલુથી બીજે નંખે હતી. લાલુનું જીવન સર્વસ્વ નવીનને સાચવવામાં જ કેન્દ્રિત થઈ ગયું.

રાત્રે વસંતના ઓરડામાં નવીન રહે તો બહાર સૂતેલ લાલુ તરત જ પૂછતો, “શું

છે બાઈને?”

“કાંઈ નથી.” બાઈમાં ને બાઈમાં વસંત જગાજ આપી દેતી.

“તો રહે કેમ?” નવીન પર સંપૂર્ણ અધિકાર હોય તેમ લાલુ પૂછી ચકતો.

“એ તો હમણું જાનો રહી જશે.” વસંત કંઈક કંટાળાને કહેતી.

“તે આ છાકરાને ખલુ ચડાવી દીધો છે.” નૌતમ ધીમેથી કહેતો.

“કેમ?” વસંત પૂછતી.

“મા પાસે છાકરા હોય પછી તેણે પંચાત કરવાની શી જરૂર?”

“પથુ નવીનની ખરી મા તો લાલુ છે, એ તમને ખબર નથી?”

નૌતમને હસવું આવતું.

પથુ અડધી રાત્રેય જો નવીન કબિયે ચડી જતો તો લાલુને બોલાવેલો જ પાતો.

લાલુ વસંત અને નવીનના જીવનમાં આળાદ રીતે વથાઈ ગયો. નૌતમને ક્યારેક લાલુના વધી પડેલ મહત્ત્વનો વિચાર થતો, પથુ પેટ-વડિયે આટલી બધી હાઈવોલ કરતો તોફાર તેમની આર્થિક દૃષ્ટિએ સફળ સોદા જ લાગતો હોવાથી તે લાલુની કેટલીક નીતિરીતિ નજાવો લેતો.

નવીન જેમ મોટા થતો ગયો તેમ લાલુની ઉપયોગિતા અધિકતર વધી ગઈ. નાનપણમાં નવીનને બાળાગાડીમાં ફેરવતો લાલુ, નવીન ચાલતાં શીખ્યા પછી તેનો રમત-ગમતનો જોરોહાર ખુબો હતો.

“આલો, બાઈ.” વસંત કહેતી.

“ક્યા?” નવીન પૂછતો.

“કુધ પીવા.”

“મારે નથી પીવું.”

“કાં, બાઈ?”

“માલે લખવું થે.” નવીનને લાલુથી છૂટું પડવું ન ગમતું.

“ફૂધ પીવું પડે.” કહી વસંત નવીનને તેડી લેતી.

“ના!” કહી નવીન માતાની કાબઝમાંથી ઊતરી પડવા મથતો.

“લાલુમાં એવું બધું શું છે કે ખાવું-પીવું બૂલી ગય છે?” વસંત હેતથી પૂછતી.

“માલે લખવું થે.” નવીન એકનો એકજ જવાબ દેતો.

“મારે હવે લાલુને કાઢી જ મૂકવો છે.”

“ના મા...” નવીન રડતે રાગે કહેતો.

“તો ચાલો ફૂધ પીવા.”

“હું આલું. પણ લાલુ?”

“ભાઈ, ચાલો હું પણ સાથે આવુ છું.” લાલુ કહેતો.

“લાલુ તને બગાડે છે. મારે હવે તેને નથી રાખવો.” વસંત હસતાં હસતાં કહેતી.

“તો મારે નથી આવતું.” કહી નવીન ધમાલ કરી મૂકતો.

લાલુ અને વસંત બંને હસી પડતાં.

“ભાઈ, મોટી બહેન તો ખોટું ખોટું કહે છે. મોટીબેન મને કોઈ હી કાઢી મૂકે જ નહીં.” લાલુ હસીને કહેતો. નવીનને પટાવવા માટે ઉચ્ચારણ એ વાક્ય લાલુના હૃદયમાંથી જ ઉદ્ભવતું. મોટીબેન તેને કોઈ દિવસ કાઢી મૂકે જ નહીં તેવી તેને પાકી ખાતરી હતી.

પછી તો નવીન શેરીમાં રમવા જવડો થયો, પણ ત્યારે જ તેને લાલુ વિના ન ચાલતું. સતાકૂકડી રમતાં લાલુ રાગ થતો અને બધાં છોકરાં રમતાં.

પણ નવીન ચારેક વર્ષને થયો ત્યાં લાલુ સોળ વર્ષનો થઈ ગયો હતો. વસંતની યીળી છાંય નીચે વસતો લાલુ શરીરે હજીપુષ્ટ હતો. તેના બેરડિયા શરીરને અંગે તે તેની ઉમ્મર કરતાં વધારે મોટા લાગતો.

એવો જુવાન છોકરો ઘેર બાઈ માણુમ સાથે રહે તે શેઠને ઠીક ન લાગ્યું. તેણે વસંતને

પરોક્ષ સૂચન કરી જોયાં પણ તે કંઈ ન સમજી.

એક વખત વસંત અને લાલુ સાથે બેસી નવીનનો તાન્ને પડાવેલ ફેટો બેઠ રહ્યાં હતાં. બંનેનાં મુખ પર ઉદ્વેગ હતો. વસંતની સાડી ગાથા પરથી ઊતરી ગઈ હતી. લાલુ વસંતને ફેટાની કોઈ ખૂબી સમજાવી રહ્યો હતો. બંને ફેટામાં તન્મય થઈ ગયાં હતાં. બંને નવીનની છત્રી બેવામાં મશગુલ હતાં ત્યાં નૌતમ આવ્યો. કોઈનું જ ધ્યાન તેના પર પડ્યું નહીં. બેંક પણ શાત બિચા રહ્યા પછી નૌતમે ઉધરસ ખાધી. વર્મત ચમકી, તેણે સાડી ગાથાપર ઝોટી લીધી, અને લાલુ પાસેથી જરા દૂર ખસી ગઈ.

વસંત અને લાલુના વર્તનમાં કંઈ જ અવધિત ન હતું. વસંતે લાલુને બચપણથી બહેરો હતો એટલે તેની નજીક બેસતાં તેને ક્ષોભ થવાનું કોઈ જ કારણ ન હતું. પણ નૌતમે જે રીતે ઉધરસ ખાધી તેથી ચમકવાની તેને ખાસ જરૂર હતી.

જગવા બેસતી વખતે નૌતમે કહ્યું, “હવે લાલુ આપણે ત્યાં રહે તે મને ઠીક નથી લાગતું.”

“કેમ?” વસંતે પૂછ્યું.

“મોટો થયો ને!”

“હું!”

“આપણે શા માટે લોકોને આડીઅવળા વાત કરવાની તક આપવી બેઠ્યો?”

વસંત શેઠના વાક્યનો મર્મ સમજી ધૂળ બિડી. તેનાથી કંઈ બોલાયું નહીં.

“કેમ ચૂપ થઈ ગઈ?”

“લાલુને તો મેં મારો નાનરો ભાઈ-મારો દીકરો ગણ્યો છે.”

“એ ખરું. એ નાનો હતો ત્યાંસુધી કંઈ વાલો નહીં, પરંતુ હવે તો...આપણે દુનિયામાં રહેવું છે ને?”

“પણ નવીનનું શું થશે?”

“તેને થોડું દુઃખ તો થશે જ, પરંતુ ખીનું શું થઈ શકે?”

આખો ય પ્રશ્ન નૌતમે એવી વિચિત્ર રીતે રજૂ કર્યો હતો કે વસંતથી કંઈ ખોલી દાકાચું જ નહોતું. અને વસંતની શાંતિને સંમતિ સમજી લઈ નૌતમે એક દિવસ લાહુને બોલાવી ગઝલો આપી પણ દીધું.

"લાહુ." નૌતમે ખૂબ પાડી.

"હા, મોટાભાઈ!" લાહુ દોડતો આવ્યો.

"તારે જવાનું છે."

"ક્યાં?"

"મારા એક મિત્રને ત્યાં - વીરમગામ."

"નવીનભાઈ આવવાના છે?"

"ના. તારે એકલાને જવાનું છે."

"મારે એકલાને?" ન માત્રી ચક્રતો હોય તેમ લાહુ પૂછી રહ્યો.

"હા!" નૌતમે મક્કમ સ્વરે કહ્યું. વેવલાઈ નૌતમને ન રહતી.

"પાછું ક્યારે આવવાનું?"

"ત્યાં જ રોકાવાનું છે!"

"હે!" લાહુનું મોઝું ફાટી રહ્યું.

"હે શું! એમને વિશ્વાસુ માણસનું કામ છે. તને પગાર પણ આપશે."

"મારે પગાર નથી જોતો. હું ન જાઉં."

"હવે તું નાનો કાકો નથી. ઉંમરલાયક થયો છે. તારે જવું જ પડશે." નૌતમનો સ્વર તીવ્ર બની ગયો.

લાહુ ચૂપ થઈ ગયો. શેઠના એવા અવાજનો જવાબ દેવાની તાકાત મુતીમયાંય ન હતી.

નૌતમ દુકાને ગયા પછી લાહુ વસંત સમક્ષ હરિયાદ કરવા ગયો, પરંતુ વસંતે તેની વાત કાન પર જ ન પડી. લાહુના વસંતએ સાથેના મંત્રધર્મા આ નવી જ વાત હતી. વસંત તેની વાત ન સાંભળે તે લાહુની કંઈપણમાં પણ ઊંઘીરી શકે તેમ ન હતું. પરંતુ આને

સાચોસાચ એવી પરિસ્થિતિ જોતાં તેના અંતઃકર્તા અને દુઃખનો પાર ન રહ્યો. રકવા સિવાય તેની પાસે કોઈ માર્ગ ન હતો.

એ દિવસ મુધી તે અન્યમનરકની માફક કર્યા કર્યો. નવીન તેની સાથે ખેલવા આવતો, પરંતુ લાહુ તેની સાથે યં મુક્ત ગને રમી શકતો નહિ.

વસંત છાને ખૂણે રૂંડી લેતી પણ લાહુથી તો તે દૂર જ રહેવા પ્રયત્ન કરતી.

ત્રીજો દિવસ નૌતમે લાહુને વીરચંદની સાથે વીરમગામ મોકલાવી દીધો.

જતાં પહેલાં તેણે વસંતને મળી લેવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તે નિષ્ફળ જ ગયો. રેલેને જવા માટે ગાડી આવી મઈ ત્યારે તેણે વસંતને શોધવા ચારે કાર આંખ ફેરવી પણ તે દેખાઈ જ નહોતો. લાહુને એમ ગાંઘની માફક નજર ફેરવતો એઈ નૌતમે જરા કરકા સ્વરે પૂછ્યું, "શું શોધે છે?"

"મારે મોટાભેતને મળવું છે." લાહુ જેમ તેમ કરી બોલ્યો.

"કાલો આ મા!" શેઠ તાડક્યા. "ગાડીને મોડું થાય છે."

એમ કહી નૌતમે લાહુને આવડું ગાડી ગાડીમાં બેસાડી દીધો. લાહુએ આંખમાં આવેલ અશ્રુ ખાળવા પ્રયત્ન કર્યો છતાં બે અર્ધ કલાક તેના માલ પર રેલાઈ ગયાં.

વસંત ઘરને ખૂણે રૂંડી રૂંડી હતી. નવીનને ઇરાદાપૂર્વક બહાર મોકલી દેવામાં આવેલ.

લાહુ એક દિવસ જેમ અચાનક જ આ ઘરમાં આવ્યો હતો તેમ આજે જતો રહ્યો. વસંત અને નવીનના હૃદયમાં લાહુએ કંઈ રચાન મેળવ્યું હતું; પણ તેના જવાથી તેમને આઘાત થશે તેના વેવલા વિચાર કરવાનું નૌતમ સમા દુનિયાદારીના માણસને પોતામ તેમ નહોતું.

વામાચારનો પુનર્જન્મ

નરસિંહ

‘ગામ ત્યાં ઢેડવાડો’ એ લોકાક્રિતાનાં મૂળ ધણાં ઊંડાં જાણ્યા છે. પુગળૂની મંસ્કાર-સરિતાઓ, પુરુષવરોનાં તપ કે ઇશ્વરી પ્રભાવ પણ એને ઉખેડવાને અસમર્થ નીવડ્યાં છે.

હિંદુ, જૈન ને બૌદ્ધ - આર્ષાવર્તના એ ત્રણ પવિત્ર ધર્મોએ પગને વિકાસમાર્ગે દોરવાને નીતિ, સહાયાર ને સંયમનાં પ્રભાવશીલ મૂલ્યો ગૂંથ્યાં. પણ ઢેડવાડાના પ્રેમીઓને નગરનો મર્યાદાશીલ નિવાસ ન ગમે તેમ ફેટલાક સ્વૈચ્છિકારીઓને જીવનશુદ્ધિના આ મૂલ્યો ન રુચ્યાં. તેમણે તે મૂલ્યોથી અવળાં જ મૂલ્યો ગૂંથી પોતાનો એક વાડો રચાવ્યો ને એ વાડો વામા-ચારના નામે ઝોળખાયો.

હિંદુ ધર્મ કહે - ‘જનની, જન્મજૂમિ, જન્મહવી, જનાર્દન અને જનક એ પચ જહાર મુક્તિનાં ખીજ છે.’ વામાચાર કહે - ‘મત્સ્ય, મદિરા, માંસ, મુદ્રા અને મૈથુન એ પચ મહાર મુક્તિનાં ખીજ છે.’ બૌદ્ધ ને જૈન ધર્મ કહે - ‘અદિમા, રાત્ર ને ચારિત્રની નિર્મળતાથી જીવનસિદ્ધિ સધાય.’ વામાચાર કહે, ‘દિસા, અસત્ય ને દુરાચારથી જીવનમુક્તિ ખનાય.’

‘જગતમાં એવું કોઈ કાર્ય નથી જે વામાચારી કરી ન શકે; એવો કોઈ પદાર્થ નથી જે વામાચારી ખાઈ ન શકે; એવી કોઈ વાણી નથી જે વામાચારી વાપરી ન શકે; એવું કોઈ તત્ત્વ નથી કે જેનું વામાચારી ચિન્તન ન કરી શકે. ૧એ ધોર દિંમા કરી શકે છે, અસત્ય બોલી શકે છે, ચોરી કરી શકે છે, મૈથુન સેવી શકે છે. ૨મા, બહેન કે પુત્રીની પથ્થુ એ કામના કરી શકે છે. ૩ગોમાસ, લોહી, વીર્ય, વિષ્ટા, મૂત્ર વગેરેનું એ બોજન કરી શકે છે. ૪ભોગવિલાસના ત્યાગથી મુક્તિ મળે એ અસંભવિત ગાની તેમાં રચ્યાપચ્યા રહીને મુક્તિ

૧. નાકાર્યં વિચિત્રે શત્રુ નામસ્ય વિચિત્રે તથા ।

નાવાચ્ય વિચિત્રે કિચિન્નાચિન્ત્ય વિચિત્રે સદા ॥ ૫ ૧૫૬

૨. પ્રાણિન્દ્ર ત્વયા ધાત્વા વક્ષ્યં ચ મૃવાવચ. ।

અદસ ચ ત્વયા પ્રાણં મેવન ચોપિતામપિ ॥ ૧૨૦

૩. માતૃ-મગિની-પુત્રીન્દ્ર કામયેદ્ યસ્તુ સાયદઃ ।

ચ સિદ્ધિ વિપુલાં ગચ્છેન્ મહાયાતામ્પર્મતામ્ ॥ ૨૦

૪. ગોર્માસ...અસુચ્-વિશિષ્ટાદાર...વિન્મૂર્ચાદારદૃત્વા યે મધ્યાર્તે શ્ચલ સાયને ॥ ૫૬, ૧૨૬

વિન્મૂત્ર ચ સદા મધ્યમિદ ગુચ્ચ મહાદ્ભુતમ્ ।

રધિરે શુક્લમયુક્ત સદા મધ્ય દ્વદર્શતે. ॥ ૧૨૮

૫. દુષ્કર્મજિવમસ્તીર્થિઃ સેમ્યમાનો ન સિપ્યતિ ।

સર્વકામોપગોર્ગેષુ સેવયદ્વાણુ સિપ્યતિ ॥ ૨૫

મેળવવાની તે વિચારધારાઓ દોડાવી શકે છે. ક્રિતાન, મારણ, રતંભન, અભીષ્ટ સ્ત્રીઓનાં આકર્ષણ, અપહરણ, વશીકરણ, નગ્નીકરણ વગેરે પ્રયોગોથી તે અનેક વ્યક્તિઓને દુઃખના સમુદ્રમાં હડસેલી દર્ધ શકે છે. પુનઃ પુનઃ દારૂ પીવાથી પુનર્જન્મ જ ન મેળવે એમ માની જમીન પર પટકાર્ષ પડ્યા છતાં ફરીથી ઊડીને પણ તે વધુ ને વધુ દારૂ પી શકે છે. તેને મન કરાડો તીર્થોનાં સ્નાન કરતાં પણ મૈથુનનું મુશ્ક વિશેષ હોઈ તે અવિરત મૈથુન સેવી શકે છે.

વામભાગોઓના આ અખાડો કાર્યસૂચક ભિન્નભિન્ન નામે ઝોળખાય છે. શુદ્ધ ધર્મો કરતાં અવળા માર્ગે આવનાર હોઈ તેઓ વામભાગો કહેવાય છે. આ, અવળ સંપ્રદાયના સંધેકોનાં જૂથ કુલના નામે ઝોળખાતાં હોઈ તે સંપ્રદાય કૌલમાર્ગ પણ કહેવાય છે. શક્તિ(સ્ત્રી-ગુણાંગ)ની ઉપાસના કરવાથી તેઓ શક્ત તરીકે ઝોળખાય છે. શુદ્ધ ધર્મો કરનાર હોઈ તેમનો સંપ્રદાય શુદ્ધસમાજના નામે પણ પ્રખ્યાત છે.

દિંદુ, બૌદ્ધ ને જૈનધર્મના અમુક વર્ગો પર પણ આ સંપ્રદાયે આક્રમકરી અસર જમાવેલી છે. વામાચારના સિદ્ધોને કેટલીક વખત શિવ, તથાગત શુદ્ધ કે જિનના નામે ઝોળખાવવામાં આવે છે. અને તેમના જ કલ્પિત મોઢેથી બોલત્સ વાતો કઢાવી તે ત્રણે પવિત્ર ધર્મોની મરકરી કરવા સાથે જ ભોળા લોકોને જમગળમાં દસાવવામાં આવે છે.

બૌદ્ધ અને દિંદુ ધર્મના અમુક વિભાગોમાં તો આ માર્ગે અડો જમાવી દીધી છે. બૌદ્ધોમાં પ્રવેશોશા એ તાત્રિક-વામાચારી સંપ્રદાયને વજ્રયાન ને મહાયાનના નામે ઝોળખાવવામાં આવે છે. અનેક શુદ્ધ કુર્મો કરવાના કારણે તે શુદ્ધસમાજ કહેવાય છે. એ સમાજના મુખ્ય મન્થ 'શુદ્ધસમાજતેષ'માં ભગવાન તથાગત શુદ્ધના કલ્પિત મુખમાંથી શબ્દો કઢાવવામાં આવે છે કે, 'શુદ્ધ ભગવાનની માની કાગના ક્યાં છતાં જે સાધક લિપ્ત ન અને તેવું શુદ્ધપણું ત્વરાએ સિદ્ધ થાય છે.'^{૧૮} શાક્તોના મુખ્ય મન્થ 'શક્તિસંગમતંત્ર'માં ભગવાન ચંકરને, દેવી પાર્વતીને આવી અનેક કુર્મલીલાઓનો ઉપદેશ આપતા ચીતરવામાં આવ્યા છે.

૧. શત્રોઃ પ્રતિહૃતિ કૃત્વા વિન્મુગ્ધેનામપર્જિના ।

ઘટ્ટદાગ્નો ગુહૈત્ મુદ્ધો ધ્રુવં મુરોડપિ નશ્યતિ ॥ ૧૦૨

મુકદેસા વિવદ્ધાંગા ષષ્ઠસત્ત્વમનુસ્મ(સ)ન્ ॥ ૮૬

—ગુણસમાજતંત્ર

૭. પુનઃ પીતા પુનઃ પીતા પતિત્વા ધરણીતલે ।

ઝાથાય ચ પુનઃ પીતા પુનર્જન્મ ન વિષતે ॥ ૫. ૧૭

—પારાનન્દસૂત્ર

૮. મૈથુને ત્વ જ્ઞેતે દેવિ ! ચત્ પુણ્યં જાણતે મુષિ ।

ન સત્યુચ્ચમં દેવિ ! કોટિત્રિયેષુ મજ્જન્નાત્ ॥ ૩૦૬

—દંત-વિલાસ

૯. માતરે મુક્તસ્ય વિમોઃ દામયજ્ઞ ચ તિપ્પતે ।

સિપ્પતે સસ્ય મુક્ત્વં નિર્વિકલ્પસ્ય પીમતઃ ॥ ૨૦

—ગુણસમાજતંત્ર

મધ્યયુગમાં આ વામમાર્ગીઓએ હિંદના અનેક ભાગોમાં પોતાના અડા જમાવેલા. હિંદના શુદ્ધ ધર્મોને બદનામ કરતા આ વર્ગો પ્રત્યે મુસલમાન સત્તાએ આખમીઆમણી સેવ્યા ને કેટલાક હિંદુ રાજાઓ વામમાર્ગીઓની ગૂઢ લીલામાં અટવાઈ ગયા. બંગાળ અને દક્ષિણમાં આ માર્ગે પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવ્યું. દેવદાસીની પ્રથા, કાલીની મૂર્તિ આગળ રેડાતી લોહીની ધારાઓ વગેરે આ માર્ગના પ્રભુત્વમાંથી જન્મેલાં છે.

અગ્ર ૫૨ જરૂરી કાળ મળી જતાં જ વામમાર્ગીઓએ પોતાના સંપ્રદાયની વ્યવસ્થિત રચના કરી. તેમણે પોતાના દેવ સ્થાપ્યા, દેવીઓ સ્થાપી; ગુરુ ને શિષ્ય, સિદ્ધ ને સાધકના સંબંધ સ્થાપ્યા; પ્રચાર માટે જરૂરી સાહિત્ય ધરી કાઢ્યું. આવન વીર ને ચોસક જોગણીઓ એ આ માર્ગનાં દેવ-દેવીઓ છે. તેમના મહાગુરુઓ ૧૦૯૨વના નામે જાળખાય છે. તેમના પૂજ્યદેવ શિવ છે; તેમની મુખ્ય દેવી કાલિકા ૧૧ છે. આ (કૌલિક) સંપ્રદાયમાં પ્રવેશવા ઇચ્છતા નવા શિષ્યે ૧૨ કુલદ્રવ્ય, પોતાની પત્ની, રખાત, વેશ્યા તેમજ મિષ્ટ ભોજનો ગુરુને ચરણે ધરવાનાં હોય; વિપુલ દ્રવ્ય આપી ગુરુની અને ગુરુઅધુઓની વેશ્યાઓને મુક્ત કરવાની હોય; ગુરુ એને પચ (મત્સ્ય, મદિરા, માંસ, મુદ્રા, મૈથુન) મકારનો મંત્ર આપે, ને ત્યારે જ નવો શિષ્ય આ સંપ્રદાયનો સભ્ય લેખાય.

શક્તિસમતત્ર, ગુણસમાજતત્ર, હસવિભાષ, પારાનન્દસૂત્ર, કુલાર્ણવતંત્ર, સાધનમાલા, જ્ઞાનસિદ્ધિ, પ્રજોપાયવિનિષ્ઠયસિદ્ધિ, દ્વયામલ, કૌલોપનિષદ, દેવીરહસ્ય, શાક્તપ્રમોદ, શક્તિયામલ, શિવરહસ્ય, વામનેશ્વરતંત્ર, લિંગાવંતંત્ર, મૈરલીતત્ર, મૈરવનાયતત્ર, મૈરવચર્ચસ્વ, પાણ્ડુપતાગમ, વળામુલ્લી તત્ર, કાલિકાપુરાણ, કૌમારીતત્ર વગેરે આ સંપ્રદાયના પ્રમાણુભૂત ગ્રંથો છે. તેમાં બંધકર મૈથુનલીલાઓ, વશીકરણના પ્રયોગો, બીજાત્મ ક્રિયાઓ, અલીક્ષ કર્તવ્યો, મદિરાપાનની મહત્તા, મારણુ-તાકન વગેરેનું મહત્ત્વ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથોએ સૈકાઓ સુધી આ સંપ્રદાયની બંધકર તાકવ-લીલાને પોષણ આપ્યું અને અનેક કુદર્શોને તેણે ધર્મના નામપર ટેકા આપ્યો. એમાં વર્ણવેલાં કર્મોને અનુસરી વામમાર્ગીઓએ અનેક ભાળાં માનવીઓ પર પોતાની જળ પાથરી.

પણ હિંદની ચૂંચાઈ ગયેલી સર્વોપરી રાજસત્તા વ્યવસ્થિત જાનતાં આ સંપ્રદાયનું બળ ઘટવા લાગ્યું. પરિણામે વામમાર્ગીઓએ ધીમે ધીમે પોતાના જાહેર અડા મોકલવા માંડ્યા. છતાં બંગાળના ને દક્ષિણના અમુક ભાગોમાં કે કેટલાક નિર્જન પ્રદેશોમાં તેની શાખાઓ હજી પણ રહી ગઈ છે. ને હિંદના શુદ્ધ સમાજોમાં પણ તેના સૂક્ષ્મ અંશો હજી સુધી યત્ર-તંત્ર-મંત્ર-ભોગ-વશીકરણ વગેરે સ્વરૂપમાં દેખા દે છે.

સર જહોન ગુરૂંદ, કુમોઈસ વગેરે કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ વામાચારનાં મૂળભૂત તત્ત્વોના અભ્યાસ પછી પોતાની કૃતિઓમાં એ માંગેલી બંધકર બીજાત્મલીલાનો નિર્દેશ કરી તે પ્રત્યે પોતાની ધૂણા દર્શાવી છે. ને આવી બીજાત્મલીલાઓ તરત દૂર ચાલ એવી તેમણે ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી છે.

પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ગુજરાતમાં વામાચારી સાહિત્યનો પ્રચાર વિશેષ પ્રમાણમાં

૧૦. જુઓ કૂટનોઠ ૧૭.

૧૧. શલિ સમપચેન્ કાન્ચ્યે ૧ ૬૧

જોગણીસમી સહીમા ત્રાસ વર્તાવી જન્માર ઠગોએ પણ પોતાની આશ્ચર્યદેવી તરીકે આ કાલિકાને જ સ્વીકારેલી.

૧૨. મન્નપૂત કુલદ્રવ્ય સ્વવેશ્યાં સ્વપરકીયાં વાપિ ।

સ્વપત્નીં ચ સુમોર્ચ્ય ચ દર્શાદ વૈ કુલયોગિને ॥ ૪. ૧૬ પારાનન્દસૂત્ર

યર્ષ રહ્યો છે. જે ગ્રન્થોમાં વામાચારની ભયંકર લીલાઓનાં શબ્દચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં છે; જેમાં મા, બેન કે પુત્રી સાથેનાં કુકર્મો, લોહી કે દારૂનું પાન તે ગોમાંસ અને અન્ય મહામાંસોનાં ભક્ષણનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે એવા ગ્રન્થો આ પ્રદેશમાં દિનપ્રતિદિન પ્રગટ થયા જ કરે છે. વામાચારના પ્રગતિયુગમાં પણ સખ્ય સમાજના અગ્રણીઓએ જે ગ્રન્થોને સદાચારી જગતથી દૂર રાખ્યા એ ગ્રન્થો આજે સામાજિક વિજ્ઞાનના નામે પ્રજાના હાથમાં મૂકાઈ રહ્યા છે. તે નષ્ટ થતો વામાચાર આ રીતે સાહિત્યસ્વરૂપે પુનર્જન્મ લઈ રહ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રગટ થતી સામાન્ય શૃંગારિક કૃતિઓ પ્રત્યે પેણુ સૂઝ દાખવતી પ્રજા આ કૃતિઓ કેવળ સંસ્કૃતમાં હોવાના કારણે જ તેના અંગ્રંધમાં મૌન સેરે એ કંઈ તો તેના અજ્ઞાનનું અને નહિતર ભયનું પરિણામ ગણાય.

ગુજરાતમાં પ્રગટ થઈ રહેલા આવા વામાચારી સાહિત્યમાં 'નવેક ગ્રન્થો ખાસ ધ્યાન આકર્ષે છે :

૧ શક્તિસંગમતંત્ર (દાલિસંઘ). ૨ હંસવિલાસ. આ બંને ગ્રન્થોમાં દુરાચારની અનેક લીલાઓનું મહત્ત્વ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં ધિવ અને પાર્વતીનાં પવિત્ર નામોને અશ્લીલ સેવાદોહારો દાસ્પારપદ જનાવવામાં આવ્યાં છે કામલીલા; ખાર વર્ષથી માંડી પચ્ચીસ વર્ષની વય સુધીની સુંદરીઓ સાથેના અવનવા સંયોગોનું વર્ણન; ૧૩ગીભત્ત સુંગાર; ૧૪થોનિલિંગ-માહાત્મ્ય વગેરે વિષયો પર તેમાં ગોટાં પ્રકરણો રાકવામાં આવ્યાં છે. ૩ ગુપ્તસમાજ સંત્ર—આ ગ્રન્થ બીજા તાનિક ગ્રન્થ ગણાય છે અને તેનું ઉચ્ચારણ ભગવાન શુદ્ધના મુખમાંથી કરાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં ૧૫ મા, બેન, પુત્રી વગેરે સાથે કુકર્મો કરવાનાં ઉપદેશો; ધોર દિસા; લોહી, વીંધ, વિષ્ટા વગેરેનું ભક્ષણ; ગાય, અશ્વ, હાથી, બળદ, કુતરો વગેરેનાં માંસનું ઘૂણાજનક ભક્ષણ—વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૪-૫. પ્રજ્ઞોપાયવિનિધયસિદ્ધિ, જ્ઞાનસિદ્ધિ—આમાં પણ ગુપ્તસમાજતંત્ર પ્રમાણે મા, બેન, પુત્રી, ભાણેજ ૧૬ વગેરે સાથેના

૧૩ શાલામાનીય પાર્વતી સંશોધ્ય ન્યાસજાલતઃ ।

ઉઘપીઠે દુ સંસ્થાપ્ય યોનિ મુસગર્તા ચરેત્ ॥

મુલેન ચોષ્ય સંજય પ્રવિદ્વાસ્ય પ્રચરનતઃ ।

સત્રસ્યં વિલિહન્ દેવિ ! જપદિચન્તામર્ણર્ભવેત્ ॥

શાલામાનીય ચપલાં મૈપુનાનન્દમાનસામ્ ।

યોનોં ચર્ક સ્વલિપ્ત દુ સદ્ગોચદવ્યલેપતઃ ॥

લિલિરશા વિપરીતાં તાં જપં કુર્યાદધઃ શિવે ।

યોનિં સર્વાન્તે સ્વમુલે પૂર્વવત્ ક્રમમાચરેત્ ॥

તદયોનિલિપ્તનાદેવ મુચ્છાદુચાર્યતે ચ ચત્ ।

તદેવ સસ્યં ભવતિ પ્રોષતઃ સ્પર્શઃ કિમિચ્છતિ ? ॥ ૧૦૧ ॥ શક્તિસંગમતંત્ર

૧૪ ભગસ્ય સ્મરણે પુણ્યં, ભગસ્ય દર્શને તથા ।

ભગસ્ય પૂજને પુણ્યં, ભગસ્ય મૈપુને તથા ॥ ૩૦૬ ॥ હંસવિલાસ

૧૫ શુઓ કૃદનોદ નં. ૧-૨-૩-૪-૫.

૧૬ જનચિત્રી સ્વપારં ચ સ્વપુત્રી માયિનેયિકામ્ ।

કામયન્ તત્ત્વયોગેન સ્તુ સિધ્યેત્ સાધકઃ ॥ ૬૩

પ્રજ્ઞોપાયવિનિધયસિદ્ધિ

અનાચારની વિગતો-આપવામાં આવી છે. ૬. પારાનન્દસૂત્ર-તેમાં વેસ્થાવિહાર,^{૧૭} બ્રહ્મહત્યા, મદિરામાહાત્મ્ય,^{૧૮} શિષ્યલીલા, કાલિતર્પણ વગેરે વિષયોને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. વીધે અને રજસને અમૃત માની એના પાનમાં તત્પર રહેતી કાલિનું એમાં સહી પણ ન શકાય એવું બીભત્સ^{૧૯} સ્વરૂપ ચીતરવામાં આવ્યું છે. ૭-૮ સાધનમાલા (ભાગ ૧-૨) આ બે ગ્રન્થોમાં આકર્ષણ, વશીકરણ, બંધન, તાડને, મારણ વગેરે સાધનાના પ્રયોગો^{૨૦} અપાયા છે. તેમાં કન્યાઓના આકર્ષણનો વિભાગ દુરાચારપ્રેરક બીભત્સલીલાનું પ્રદર્શન કરે છે. ૯-નિત્યોત્સવ-આ ગ્રન્થમાં પૂર્વોક્ત પંચમકારદ્વારા સુવાસિની સ્ત્રીઓની પૂજાને મહત્ત્વ અપાયું છે.

આ તાંત્રિક ગ્રન્થોમાં જે ભયકર લીલાઓ વર્ણવેલી છે તે શુજરાતીમાં ઉતારી જાય તેવી નથી. કૃપર જે પ્રસંગોચિત અવતરણો આપવામાં આવ્યા છે તે તો બહુ જ સામાન્ય ગણાય એવાં છે. સોહી અને શુકનું પાન કરતી સ્ત્રીઓ સાથેની લીલા; ચોનિપૂજા; ધોબી, ચાંડાળ, નટ વગેરે મદાતમાઓની બાલક-ન્યાઓ સાથે શુભ દુરાચાર; મૈથુનનાં લુદાં લુદાં ધૃત્યારપદ સ્વરૂપો વગેરેને બાપામાં મૂકવા એ દેવી સરસ્વતીના અપમાન બરાબર છે.

આ ગ્રન્થો હિંદુ સમાજના અમુક વર્ગ પર જળા બિછાવીને જ નથી અટક્યા, પણ હિંદના પવિત્ર ધર્મોને બદનામ કરવામાં પણ એમણે ભયકર કાળો નોંધાવ્યો છે. ખ્રિસ્તી પ્રચારકોએ એવા ગ્રન્થોને ગમે ત્યાંથી ઓળી કાઢી તેમાના બીભત્સ અવરતણે લઈ હિંદના વિશુદ્ધ ધર્મોની અનેક રીતે મરફરી કરી છે ને એ મરફરીએ જગતના વિશાળ ચોકમાં હિંદી પ્રજા ને હિંદુ સમાજરચનાને ઉતારી પાડવામાં મહત્ત્વનો ભાગ લજબ્યો છે; સંખ્યાબંધ હિંદુઓને એણે ખ્રિસ્તી બનવા લલચાવ્યા છે.

આવા ગ્રન્થોનું પ્રકાશન હિંદી પ્રજાને બદનામ કરવા ઇચ્છનારાઓના હાથમાં સાધન-સામગ્રી બનીને જ નહિ અટકે, પણ સાથે જ તે વાચકવર્ગના માનમાં વામાચારનાં બીજ વાધી દેશે. ને કાંઈ પણ પ્રકારના સાહિત્યનો પ્રચાર એ તે તે સાહિત્યલક્ષી પ્રવૃત્તિનું મૂળ છે એ સિદ્ધાંત જો સાચો હોય તો આ ગ્રન્થો વામાચારને પુનર્જન્મ આપવામાં મહત્ત્વનો કાળો નોંધાવી શકે એમ છે.

એક બાલ્યુએ જ્યારે આપણે સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ, દયા, ન્યાય, નીતિ, માનવતા ને દાર્શનિકોષની પાછળ આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને કેન્દ્રિત કરી રહ્યા છીએ ત્યારે આશ્ચર્ય છે કે, બીજી બાલ્યુએ અસત્ય, ધોર હિંસા, ચોરી, દ્રોષ, દુરાચાર, નિર્દયતા, અનીતિ અને દારૂ પી મત્ત બનવાના ઉપદેશ આપતા આવા ગ્રન્થોને આવકાર આપીએ છીએ.

જે વ્યક્તિઓ આવા સાહિત્યને જાતીય કે સામાજિક વિજ્ઞાનના નામે ચલાવી લે છે તેઓ એ વીસરી જાય છે કે વિજ્ઞાન પરિણામ સૂચવે છે; ઉપદેશ નથી આપતું. માતાની

૧૬ સ્વેચ્છાશ્રુતમતી શક્તિ: સાક્ષાદ્ મદ્મ ન રાશય: । ૧૬

૧૭ इदं पवित्रममृतं गृह्णीष्व भवभेषजम् । पशुपाशचमुच्छेदकारणं भैरवोदितम् ॥ ૧૫

૧૭-૧૮ देवं स्मरन् पिबन् मय वेद्यां गच्छन्न दोषमागू । ૧૬

૧૯ भग-लिङ्गान्ततृप्तीर्, -भगलिङ्गद्वालनतोयतृप्तां कालीं तर्पयामीति । ૮૨ पारानन्दसूत्र

૨૦ વધીકરણમેહલમાલિહ્ય દમશાનાંગારેણ પ્રતિકૃતિ કૃત્વા, કિષ્કાર્યાં તૌ, શુભે તૌ, પાદપો:

તિ, કરવીસ્પર્શમર્મ લાઙ્ગયેત્ । બનેન મંત્રેણ યા વદ્યા મવતિ ॥

સાધનમાલા

થઈ રહ્યા છે. જે ગ્રન્થોમાં વામાચારની ભાષ્યકર લીલાઓનાં શબ્દચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં છે; જેમાં મા, બેન કે પુત્રી સાથેનાં કુકર્મો, લોહી કે દારૂનું પાન ને ગોમાંસ અને અન્ય મહામાસોના બંધણુનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે એવા ગ્રન્થો આ પ્રદેશમાં દિનપ્રતિદિન પ્રગટ થયા જ કરે છે. વામાચારના પ્રગતિયુગમાં પણ સખ્ય સમાજના અમણીઓએ જે ગ્રન્થોને સદાચારી જગતથી દૂર ગ્રાખ્યા એ ગ્રન્થો આજે સામાજિક વિજ્ઞાનના નામે પ્રજ્ઞના હાથમાં મૂકાઈ રહ્યા છે. ને નષ્ટ થતો વામાચાર આ રીતે સાહિત્યસ્વરૂપે પુનર્જન્મ લઈ રહ્યા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રગટ થતી સામાન્ય કૃતિઓ પ્રત્યે પણ સગા દાખવતી પ્રજ્ઞ આ કૃતિઓ કેવળ ઝંરકૃતમાં હોવાના કારણે જ તેના ઝંઝંધમાં મીન સેવે એ કાં તો તેના અગાનનું અને નહિતર બાનનું પરિણામ ગણાય.

ગુજરાતમાં પ્રગટ થઈ રહેલા આવા વામાચારી સાહિત્યમાં 'નવેક ગ્રન્થો' ખાસ ધ્યાન આકર્ષે છે :

૧ શક્તિસંગમતંત્ર (દાલિલંહ). ૨ હંસવિલાસ. આ બંને ગ્રન્થોમાં દુરાચારની અનેક લીલાઓનું મહત્ત્વ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં યિવ અને પાર્વતીનાં પવિત્ર નામોને અલ્લીસ મેવાદોદારા દાસ્વારપદ બનાવવામાં આવ્યાં છે. કામલીલા; આર વર્ષથી માંડી પંચીસ વર્ષની વય સુધીની કુંદરીઓ સાથેના અવનવા ઝોગોગોનું વર્ણન; ૧૭મી બારસ કુંગાર; ૧૪ થો નિલિંગ-માહાત્મ્ય વગેરે વિષયો પર તેમાં મોટાં પ્રકરણો રાકવામાં આવ્યાં છે. ૩ ગુણસમાજ સંત્ર—આ ગ્રન્થ બૌદ્ધ તાત્ત્વિક ગ્રન્થ ગણાય છે અને તેનું ઉચ્ચારણ બગવાન સુદના મુખમાંથી કરાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં ૧૫ મા, બેન, પુત્રી વગેરે સાથે કુકર્મો કરવાના ઉપદેશો; ઘોર દિસા; લોહી, વીર્ય, વિષ્ટા વગેરેનું બંધણુ; ગાય, અશ્વ, હાથી, બળદ, કુતરા વગેરેનાં માંસનું પુણ્યાજનક બંધણુ—વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૪-૫. પ્રહોપાયવિનિશ્ચયસિદ્ધિ, જ્ઞાનસિદ્ધિ—આમાં પણ ગુણસમાજસંત્ર પ્રમાણે મા, બેન, પુત્રી, બાણેજી વગેરે સાથેના

૧૩ ચાલામાનીય ચાર્વર્તી સંરોપ્ય ન્યાસજાલતઃ ।

ઉચ્ચપીઠે તુ સંસ્થાપ્ય યોનિં મુચ્ચગતાં ચરેત્ ॥

મુલેન ધોધ્ય સંજપ્ય પ્રવિદ્વાદ્ય પ્રયત્નતઃ ।

તત્રત્યં વિલિહન્ દેવિ ! જપદિવન્તામર્ષિર્ભવેત્ ॥

ચાલામાનીય ચપલાં મૈપુનાનન્દમાનસામ્ ।

યોનો ચર્કં સ્વલિન્ન તુ સહોચદ્રવ્યલેપતઃ ॥

લિસિત્વા વિપરીતાં તાં જપં કુર્વાદયઃ કિયે ।

યોનિં સર્વાન્તે સ્વમુણે પૂર્વવત્ ક્રમમાચરેત્ ॥

તદયોનિલિહનાદેવ મુસાદુષ્પાર્યેતે ચ યત્ ।

તદેવ સત્યં ભવતિ પ્રોક્તઃ સ્પર્શઃ કિમિચ્છતિ ? ॥ ૧૦૬ ॥ શક્તિસંગમતંત્ર

૧૪ મગસ્ય સ્મરણે પુણ્યં, મગસ્ય દર્શને તથા ।

મગસ્ય પૂજને પુણ્યં, મગસ્ય મૈપુને તથા ॥ ૩૦૬ ॥ હંસવિલાસ

૧૫ ગુણે કુંદરી નં. ૧-૨-૩-૪-૫.

૧૬ જનવિદ્યાં સ્વધારં ચ સ્વપુત્રી માગિનેયિકામ્ ।

ક્રામયન્ તત્ત્વયોગેન લઘુ સિધ્યેત સાધકઃ ॥ ૨૩

પ્રહોપાયવિનિશ્ચયસિદ્ધિ

અનાચારની વિગતો આપવામાં આવી છે. ૬. પારાનન્દસૂત્ર-તેમાં વેસ્થાવિહાર, ૧૭ બ્રહ્મકલ્પા, મહિરામાહાત્મ્ય, ૧૮ સિધ્ધક્ષીલા, કાલિતર્પણ વગેરે વિષયોને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. વીર્ય અને રજસને અમૃત માની એના પાનમાં તત્પર રહેતી કાલિનું એમાં સહો પણ ન શકાય એવું બોલેલ^{૧૬} સ્વરૂપ ચીતરવામાં આવ્યું છે. ૭-૮ સમ્પન્નમાલા (ભાગ ૧-૨), આ એ અન્યોમાં આકર્ષણ, વશીકરણ, બંધન, તાડન, મારણ વગેરે સાધનાના પ્રયોગો^{૨૦} અપાયા છે. તેમાં કન્યાઓના આકર્ષણનો વિભાગ દુરાચારપ્રેરક બીજલસક્ષીલાનું પ્રદર્શન કરે છે. ૯-નિત્યોત્તવ-આ અન્યમાં પૂર્વોક્ત પંચમકારદ્વારા સુવાસિની ઓઓની પૂજને મહત્ત્વ અપાયું છે.

આ તાંત્રિક અન્યોમાં જે ભયંકર લીલાઓ વર્ણવેલી છે તે ગુજરાતીમાં ઉતારી જાય તેવી નથી. ઉપર જે પ્રયોગોચિત અવતરણો આપવામાં આવ્યાં છે તે તો બહુ જ સામાન્ય ગણાય એવાં છે. લોહી અને શુક્રનું પાન કરતી ઓઓ સાથેની લીલા; યોનિપૂજ; ઘોષી, ચાંડાળ, નટ વગેરે મહાત્માઓની બાલકન્યાઓ સાથે શુભ દુરાચાર; મૈથુનનાં જુદાં જુદાં ધૃત્યારુપદ સ્વરૂપો વગેરેને લાપામાં મૂકવાં એ દેવી સરસ્વતીના અપમાન બરાબર છે.

આ અન્યો હિંદુ સમાજના અચુક વર્ગ પર જળ બિછાવીને જ નથી અટક્યા, પણ હિંદના પવિત્ર ધર્મોને બદનામ કરવામાં પણ એમણે ભયંકર કાળો નોંધાવ્યો છે. ખ્રિસ્તી પ્રચારકોએ એવા અન્યોને ગમે ત્યાંથી જોળી કાઢી તેમાંના બીજલ અવરતણે લઈ હિંદના વિશુદ્ધ ધર્મોની અનેક રીતે મસ્કરી કરી છે ને એ મસ્કરીએ જગતના વિશાળ ચોકમાં હિંદી પ્રજા ને હિંદુ સમાજરચનાને ઉતારી પાડવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે; સંખ્યાબંધ હિંદુઓને એણે ખ્રિસ્તી બનવા લલચાવ્યા છે.

આવા અન્યોનું પ્રકાશન હિંદી પ્રજાને બદનામ કરવા ઇચ્છનારાઓના હાથમાં સાધન સામગ્રી બનીને જ નહિ અટકે, પણ સાથે જ તે વાચકવર્ગના માનમાં વામાચારનાં બીજ વાવી દેશે. ને કોઇ પણ પ્રકારના સાહિત્યનો પ્રચાર એ તે તે સાહિત્યલક્ષી પ્રવૃત્તિનું મૂળ છે એ સિદ્ધાંત જો સાચો હોય તો આ અન્યો વામાચારને પુનર્જન્મ આપવામાં મહત્ત્વનો કાળો નોંધાવી શકે એમ છે.

એક બાજુએ જ્યારે આપણે સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ, દયા, ન્યાય, નીતિ, માનવતા ને દાર્શનિકોની પાછળ આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને કેન્દ્રિત કરી રહ્યા છીએ ત્યારે આશ્ચર્ય છે કે, બીજી બાજુએ અસત્ય, ધોર હિંસા, ચોરી, દ્રોહ, દુરાચાર, નિર્દયતા, અનીતિ અને દારૂ પી મત બનવાના ઉપદેશ આપતા આવા અંધોને આવકાર આપીએ છીએ.

જે વ્યક્તિઓ આવા સાહિત્યને જાતીય કે સામાજિક વિજ્ઞાનના નામે ચલાવી લે છે તેઓ એ વીસરી જાય છે કે વિજ્ઞાન પરિણામ સચ્ચે છે; ઉપદેશ નથી આપતું. માતાની

૧૬ સ્વેચ્છાશ્રુતમતી શક્તિ: સાક્ષાદ્ મદ્ય ન પીયમ: । ૧૬

૧૭ હંદં પવિત્રમમૃતં ગૃહ્ણીષ્વ મયમેવજન્મ । પશુપાશસમુચ્છેદકારણં મૈરવોદિતમ્ ॥ ૧૫

૧૭-૧૮ દેવં સ્મરન્ પિબન્ મય વેદયાં ગચ્છન્ સોપમાન્ । ૧૬

૧૯ મય-લિહ્મામૃતપ્રોત્તા-મમલિહ્માકાલનતોયતૃષ્ઠાં કાલીં સર્વવાર્ગાંતિ । ૮૨ પારાનન્દસૂત્ર

૨૦ વશીકરણમંહલમાલિહ્ય દમવાનભારેણ પ્રતિકૃતિ કૃત્વા, શિશ્વાયાં સૌ, ગુફે સૌ, પાદપો:

તિ, કરવીરુપૈર્મયં શાકયેદ્ । અનેન મંત્રેણ સા દયાં મવતિ ॥

સાધનમાલા

સાથે કુકર્મ કરવાથી કેવી સંતતિ જન્મે કે કેવા શુભ-અવશુભ-વિકાસ-પામે તેનું પૃથક્કરણ વિજ્ઞાન કરી શકે પણ માતાની સાથે દુરાચાર સેવવાથી મુક્તિ મળવા જેવું અલૌકિક કૃપ ભાખવું એ વિજ્ઞાનની મર્યાદાનો વિષય નથી. સ્ત્રી-પુરુષ સંયોગનાં બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપો સુચવી વિજ્ઞાન એનાં પરિણામ દર્શાવે શકે પણ બિન્ન બિન્ન પ્રકારના બીભત્સ દુરાચારોમાં પરાવાવાથી તરત સિધ્ધ બની જવાય એમ વિજ્ઞાન ન કહી શકે.

ને છતાં જેઓ આને વિજ્ઞાનના નામે આવકારવા માગતા હોય તેમણે એ યાદ રાખવું ધરે કે વાંદરાને જેમ નીસરણી ન અપાય એમ પ્રજના હાથમાં અનીતિનું વિજ્ઞાન પણ ન મૂકાય. જેમને એ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો હોય તેઓ ભોંયરાઓમાં 'જાદુ દરતસિખિત પ્રતોની મદદથી એ કરી શકે છે. પણ જે ગમેત્યાં કે ગમે તેના હાથમાં, મૂઢી શકાય એવા સ્વરૂપમાં આ સાહિત્યને પ્રકટ કરવું એ તો વામાચારના પુનર્જન્મની જામિકા બની કરવા જેવું છે.*

આમદેવી

મૂળજ્ઞભાઈ પી. રાહ

સાખી]

અખોલ બિભી હું અને, અખોલ મ્હારું ઉર;

વન્દન કરતાં બ્હાતથી, ઉછળ્યું ચેતનપૂર.

મ્હેં તો દીકરી'તી ખીલતે પ્રભાત રે ! શુણિયલ આમદેવી:

કેવી સોહનતી મીઠડી માત રે ! શુણિયલ આમદેવી:

એના સાળુની સુદર ભાત રે ! શુણિયલ આમદેવી:

લીધું હાથે કમળ રળિયાત રે ! શુણિયલ આમદેવી:

સાખી]

જળકે ત્યોતિ આંખથી, નીતરે તેજ અપાર;

દર્શનથી હૈયું ઠરે, સુખી થતો સંસાર.

એ તો બિભી સરોવર માંવ રે ! શુણિયલ આમદેવી:

એને કેખીને દુઃખડાં રિલાવ રે ! શુણિયલ આમદેવી:

એ તો પ્રસારે સુખ તણી છાંવ રે ! શુણિયલ આમદેવી:

જાગે આશાતો વીંઝણો વાય રે ! શુણિયલ આમદેવી:

સાખી]

માનવતા જગવે બધે, સુખ-શાંતિના મંત્ર;

શીખવે નિજકલ્યાણના, જીવન તંત્ર સ્વતંત્ર.

મ્હારા ગામડાના શુભને કાળે રે ! શુણિયલ આમદેવી:

મ્હારા મનને મંદિરો આજ રે ! શુણિયલ આમદેવી:

આતી આવીને ઠરતી શું રાગ રે ! શુણિયલ આમદેવી:

એની સેવાએ આવશે સ્વરાજ રે ! શુણિયલ આમદેવી.

અં.....ગ.....ત

અમનેક ભાવનાઓ, આશાઓ ને ઉમંગો સાથે, પ્રજાતર્માં વિક્રમતી કુસુમકલીની જેમ, 'સુવાસે' જન્મ લીધો. એની ભાવનાં હતી-પ્રજ્ઞમાં જીવનસુવાસ રેશવાની. એને આશા હતી-પ્રજ્ઞ એને હર્ષભેર વધાવી લેશે એવી. એનો ઉમંગ હતો-સાસરે સીધાવતી કોડીલી કન્યામાં હોય એમ, જીવનના ચનગનાટનો.

એની ભાવના કૃણા છે કે કેમ એ પ્રજ્ઞના અભિપ્રાયનો વિષય છે. પણ એ અભિપ્રાયની તારવણી કરવાનો અમને કષ્ટ પણ દક્ષ હોય તો અમે સહેજે કહી શકીએ એમ છીએ કે, "સુવાસ"ની ભાવના કૃણા છે. એણે પ્રજ્ઞને સુસ્થિભર્યું ને સન્માર્ગપ્રેરક સાહિત્ય આપ્યું છે. આર્ય મંસ્કારને વિકસાવવામાં એણે જીવનધર્મ જોયો છે, સાહિત્યના પરંપરદેવી વાડાઓથી પર રહી એણે પ્રજ્ઞમાં રસ અને ભક્તિનું, તેજ અને રપત્તનું, જ્ઞાન અને ભવ્યતાનું પ્રાણુબળ સિંચવા અયાગ શ્રમ સેવ્યો છે. 'આ આત્મપ્રસાસા હોય તો પણ તે સાચી વસ્તુસ્થિતિ છે;-આત્મપ્રસાસાથી આવી પડતી અનેક મુશ્કેલીઓની અવગણના કરી ઉચ્ચારણ સત્ય છે.

પણ 'સુવાસ'ની આશાઓ અધૂરી રહી છે. વટોળિયાના ઝંઝાવાતર્માં નાણું વેલ પર વિકસતી કળીના જેવી એની સ્થિતિ થઈ છે. એના ઉમંગો આશયી ગયા છે, સાસરે પહોંચ્યા પછી પ્રતિદિન યોગ્ય કરતાં યોગ્યમાં પ્રગતિ સાધતી નવવધૂની જેમ એ કચરાઈ ગયા છે. છતાં, હજી 'સુવાસ' જીવે છે. કેમકે મરવામાં એ અધર્મ લેખે છે.

પ્રજ્ઞના મોટા વર્ગે 'સુવાસ'ને શબ્દથી વધારી લીધું છે. અમારે મન તો એ શબ્દો પણ કિંમતી છે પણ એની વાસ્તવિક કિંમત તો જૂખથી મરનારને પાણીનું દાન કરવા જેવી છે. કોઇ પણ સામયિકના જીવનનો મુખ્ય આધાર એને મળતા પ્રજ્ઞના સહકાર અથવા તો આર્થિક મદદ પર રહે છે. અમે કોઈની પણ પાસે આર્થિક મદદ કોઇ દિવસે માગી નથી, માગતા પણ નથી. પ્રજ્ઞના સહકાર પરજ અમે અમારા પત્રને જીવાડવા ઇચ્છીએ છીએ. એ સહકાર પૂરતો મળી, રહે એ અમારી ઝંખના છે. પ્રત્યેક વાયકને અમે, અમારી એ ઝંખનાને સિદ્ધ કરવામાં, પેતાનો યોગ્ય કાળો નોંધાવવાની આમ્રહભરી વિનંતિ કરીએ છીએ. એ વિનંતિ સફળ થશે તો કીક; નિષ્ફળ જશે તો અમારું છેલ્લું બળ ખર્ચો નાંખી, બંનશે તેટલા ગમય સુધી અમારા પત્રને અમે ટકાવી રાખીશું-આખરે વિદાય લઈશું.

અમારે કોઈ પણ પ્રસંગે વિદાય લેવી પડશે એવી તો અમને કલ્પનાએ નહોતી; હજી પણ ખરી રીતે તો નથીજ, પણ વસ્તુસ્થિતિ અમને એવી કલ્પના તરફ ખેંચી જાય છે.

'સુવાસ' ને જે વર્ષ પૂરાં થવા આવ્યાં છે. પ્રતિવર્ષે તેણે દોઢ દોઢ હજારની ખોટ વેલી છે. શરૂઆતનાં ત્રણેક વર્ષમાં કેટલીક ખોટ અમવાની તો અમારી ગણતરી હતી, પણ તે આટલી હદે તો નહિ જ. અમને સાહિત્યપ્રિય પ્રજ્ઞ તેમજ અનેક પદ્મોધારકો પર વિશ્વાસ હતો. પણ સખેદ જણાવવું પડે છે કે અમારી બધી જ ગણતરીઓ ખોટી નીવડી

છે. અમારા વિશ્વાસ અરથાને ઠર્યો છે. અમારી કલ્પના પણ ન પહોંચેલી એટલી દરે અમારે વેદનું પડ્યું છે. ને આ સ્થિતિમાં પણ, નવા રૂપરંગ સાથે ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશી તે વર્ષને પણ પાર ઉતારવાની અમારી લાવના છે.

અમે પ્રગ્નને વારંવાર વિનંતિ કરીએ છીએ કે, “અમારામાં કંઈ ઉજ્જ્વલ હોય તો મુસવો.” ઉત્તરમાં બધેથી જાણવાય છે કે, “ધણું મુંદર છે.” ને અમારે લવાજમ આપવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે મોટા ભાગને એ નથી રચતું.

અમારા માસિકને ટકાવી રાખવા અમારું ધણું જ બળ વાપરવાની અમારી તૈયારી છે. પણ એ બળને પણ મર્યાદા હોય. ને પરિણામે, અમારી બધી જ શક્તિ વપરાઈ જાય ત્યાંસુધી પણ પ્રગ્ન ‘સુવાસ’ ને આર્થિક ગણતરીએ ને પોતાનું ન જ કરી લે તો છેવટે અમારે, ન હુટકે, કદાચ વિદાય માગવી પડે. પણ એ કલ્પના ધણી કારમી છે; ધણી દુરની છે. જગતમાં, અને તેમાં પણ ગુજરાતમાં તો ખાસ કરીને, કેટલાંય માસિકા જન્મીને તરત આયમી જાય છે—એ રાહ અમને પસંદ નથી. અમારે લાંબું જીવન જીવવું છે. એમાં અમે પ્રગ્નનો સહકાર માગીએ છીએ.

જેમને ‘સુવાસ’ ના નમૂનાના અંક મોકલાય છે એવા સદ્ગૃહસ્થો તરતજ માહક જનવા સંબંધી હા-ના તો ઉતરે આવે. ને જેમને ‘સુવાસ’ પસંદ હોય એવા સંજનો પોતે માહક બનીને અથવા તો બીજાને બનાવીને સક્રિય સહકાર આપે. પ્રગ્નને ચરણે અમારી આ બંને વિનંતિઓ છે. ને એ વિનંતિઓ પ્રત્યે અપાતા લક્ષ પર અમારા ભાવિ જીવનનો આધાર છે.

મુદતના ફેરિગોમાં પણ અમે અમારું લવાજમ વધાર્યું નથી. જીલકું, નવા વર્ષથી નવા રૂપરંગ સાથે એએક ફોર્મ વધારે આપવાની અમારી ગણતરી છે. આ રીતે કદ અને સામગ્રી નોતા લવાજમના રૂ. ૩-૪-૦ ફોર્મને પણ વધારે ન જ લાગે. ને સામાન્ય પ્રગ્ન પણ એટલી ફાજલ તો સહેલે પાડી શકે. એક કરોડની પ્રગ્નમાંથી ૫૦૦ વ્યક્તિઓ પણ ‘સુવાસ’ ની આ આશા પ્રત્યે લક્ષ આપે તો અમે અમારા અને પ્રગ્નના પ્રિય માસિકને છેવટે જ ન ટકાવી શકીશું.

એક જ ક્ષણ—

રમણ વ્યાસ

જીવનમાં ક્ષણ એક જ લગ્ય કે,
સરવ આયુ જ એ ક્ષણથી ભરું;
જીવન-સાગર દુઃખ ભર્યો જ છે—
સરવ સાગર શુન્ય અહીં કરું!

ચૂંચાતી માતાઓ

ચમનલાલ

‘બાઈની છેડતી,’ ‘બાલા પર અત્યાચાર,’ ‘સ્રીનું ખૂન,’ ‘અનીતિનો અખાડો,’ ‘શિક્ષિકા સાથે અનાંચાર,’ ‘સ્રીએ પુરુષ સામે નોંધાવેલી ભરથુપોષણની ફરિયાદ,’ ‘...દેવીએ કરેલી છૂટાછેડાની માગણી,’ ‘બહેલી શોક્ષ,’ ‘પુત્રી પર બળાત્કાર,’ ‘બાઈનું વેચાણ,’ ‘લોહીનો વેપાર,’ ‘ગ્રાસલેટ છાંટી બળી મરી,’ ‘ગર્ભદત્તા,’ ‘બાળકની લાશ’—હિંદમાં આજે એવું એક પથ વર્તમાનપત્ર નથી જેમાં ઉપરનાં મથાળાં નજરે ન ચડે. આ મથાળાં સ્રીની ઉન્નતિનાં સૂચક છે કે પતનનાં, તે તેની સ્વતંત્રતાનાં સૂચક છે કે અન્નિત દાસ્યનાં, તે સમાજની પ્રગતિ સૂચવે છે કે પીછેહઠક, એમાં સ્રી-પુરુષની એકતા ફળવાય છે કે ભિન્નતા એ સંબંધી પ્રજામાં મતભેદ હોય તો પણ સ્રી કે પુરુષ એમાંથી એકે વર્ગને આ રિયલિટી પસંદ નથી એટલું તો ચોક્કસ છે.

સકરના હુદહાડમાં ગર્ભવતી હિન્દુ સ્રીઓનાં પેટ ચીરી તેમને તરફડતા ગર્ભ સાથે જીવતી બાળી દેવામાં આવી; મોડલામાં એક ફળવણી-ઈન્સ્પેક્ટરે નાની વિદ્યાર્થીની પર, તો જી. આર્થ. પી.ના એક સ્ટેશન-માસ્ટરે નાની મુમાફર—કન્યા પર બળાત્કાર ગુન્નયો છે; બંગાળમાં હિન્દુ સ્રીઓ પર અત્યાચાર વર્ષો રહ્યા છે; મુંબઈના એક મુમ્મલમાને પોતાની પુત્રી પર બલાત્કાર કર્યો છે, તો એક પારસીબાવા પોતાનીજ પરિણીતાને વેચ્યા લેખી અનીતિનો અખાડો ચલાવી રહ્યા છે; ઓરિસ્સાનાં રાજ્યોમાં ગર્ભવતી સ્રીઓને નમ્મ કરી એમના પર અત્યાચાર ગુન્નરવામાં આવ્યો; બોન્ડામાં સોદગરોએ સ્રીઓની આબરૂ લૂંટી; અમદાવાદમાં મારવાડી યુવતીઓને ચાલાક સ્રી-શિકારીઓ જાળમાં ફસાવી રહ્યા છે; દલોલમાં એક વૈષ્ણવ સંસારાજી પોતાની મુવાન પુત્રવધૂને જીવનસંગાયિની બનાવવા તત્પર બન્યા છે; ઇલાહાબાદમાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં જ્યાં ત્યાં અનીતિના અખાડા પર દરોડા પડી રહ્યા છે; કેટલીયે કોલેજોમાં અનિચ્છનીય વાતાવરણ જામી ગયું છે, કેટલોયે શાળાઓમાં શિક્ષિકાઓની છેડતી ચાલુ છે—આ બધી હકીકત એટલી તાજી અને એવી કારમી છે કે તેને બૂલો શકાય એમ નથી. વર્તમાન ઢબે ફળવાયલ પ્રજા પર આ રિયલિટીની શી અસર થતી હશે તે તો પ્રશ્ન જાણે પણ હિન્દના સ્વતંત્ર યુગનો કાર્ષક સામાન્ય પુરુષ પણ સ્રીની આ દશા જોઈ તરફડિયાં મારત અથવા તો અત્યાચારીને જુમિયાટતો કરી વશસ્ત્રો બનત.

પૂજ્ય માતા તરીકે શોભતી સ્રીની આ દશા શાને આભારી છે?—હિન્દમાં એક એવો યુગ હતો જ્યારે લાખો પુરુષો સ્રીના સ્વતંત્રતા રક્ષાને ખાતર પોતાનાં માથાં ઉતારી આપતા; એક સીતાને ખાતર રામાયણનું મહાયુદ્ધ ખેલાયું. શુર્જરપતિ ચામુંડ એક રમણી પ્રત્યે કુદૃષ્ટિ કરવા જતાં તેનીજ બહેને તેને ગુન્નરાતની ગાદી છોડવાની ફરજ પાડી. ક્ષુર્ માધવપત્નીને ફસાવવા જતાં રાજપાટ ખોધ બેઠો. પદ્મિણીના શિયળની રક્ષાને ખાતર હનુમેશ નવયુવાનોએ પોતાનું લોહી ફેડ્યું. એક અગ્નિ સ્રીના રક્ષણને ખાતર લેખધરજીએ

સિંધના યવનસમ્રાટ સાથે જીવસેષુ યુદ્ધ ખેડ્યું. ને તેજ વર્ષ ૫૨, પોતાની દેશનાસિની રાજકુમારી પર ચુનરેલા સીતમની હરીકત સોભળી વીર અડ્ડગળદાદુર એ સીતમમારની છોંતીમાં ખજર દુલાવી દેતાં બોલ્યો, "નેપાથી ખાળી પર હાય નાખવો એ અગ્નિ સાથેની રમત છે." પણ હેલ્લાં દેટલાંય વર્ષોથી હિન્દુ સમાજે એવા બે-પાંચ પુરુષો પણ નથી જન્માવ્યા જેમણે અત્યાચારની યશ્રીમાં પિસાઈ રહેલી હિન્દુ રમણીઓના બચાવમાં બલિદાન લીધું કે દીધું હોય.

ઓના સંરક્ષણમાં જેમ પુરુષ પહોત પડી ગયો છે એમ સ્ત્રી પોતે પણ પવિત્રતાની ક્ષાવના, સ્વરક્ષણબળ અને સમર્પણની તમન્નામાં હીલી પડતી આવી છે. સ્વત્વની રક્ષાને ખાતર રજપૂત-રમણીઓ હજારોની સંખ્યામાં બળી મરતી. યુદ્ધમાં જતો પતિ ચિન્તાતુર જાણતાં સેકડો આરંપતીઓ તેમના હાથમાં પોતાનાં લોકોનીતરતાં મરતો મૂકી દેતી. જૈનસિંહ ચાંદાણની રાણી હીરાદેવી હિન્દુ સ્ત્રીની પવિત્રતાના બક્ષાના લોકોમાં દંમેશાં સ્નાન કરતી. પવિત્રતાની કસોટી માટે સીતા જેવી સેકડો સતીઓએ અગ્નિમાં અંપલાયું છે. ખોટાં કલંક મૂકતાં જાસલ જેવી હજારો સ્ત્રીઓ હસતાં હસતાં બળી મરી છે. જુદા-સાધ્વીની આંખ પર મોહી પડેલા એક યુવકને સાધ્વીએ પોતાના બંને ચક્ષુ કાપી આપેલા; પોતાના સ્તનોની પ્રસંસા કરતા યુવાનોને નગરાની ચારણીએ પોતાના બંને સ્તન ખંજરથી કાપી આપેલા. સ્વત્વની રક્ષાને ખાતર લક્ષ્મીબાઈએ રણમેદાનને રક્તરંગી બનાવ્યું. જગદીશપુરની હજારો સ્ત્રીઓએ દુરમતના હાથમાં પડવા કરતાં પોતાને જ હાથે ચેતાવેલી તોપોના મોઢે બિડી જવું. પસંદ કર્યું. જામ લાખાજીએ મરહરીમાં 'ભાળી' કહેતાં કામબાઈએ પોતાની જાતી કાપી, તેને ચાળમાં દાંકી, તે લાખાજીને ભેટ મોકલાવેલી. પારકે હાથ ચડવા કરતાં મૃત્યુને પસંદ કરનારી કે અત્યાચારીને આંખી દેનારી આવી તો અનેક રમણીઓ હિન્દુ ઇતિહાસના પાતે પાતે દેખા દે છે. ને અડ્ડગળદાદુરના યુગ સુધી પણ ફેટલીક સ્ત્રીઓ હેલ્લે હેલ્લે પણ પોતાની વિશુદ્ધ તેજસ્વિતા બતાવી ગઈ છે.

બંગાળના રાજરામપુરમાં, એક સાંજે, કોઈક ઘરમાં, નાના સંતાન સાથે એક હિન્દુ રણીને એકલી જોતાં જ ચાર જદમાસોએ ઘર પર ઘસારો કર્યો. રમણી પોતાના સંતાનને તરત જ ઘરમાં સરકાવી હાઈ કમાડ વાસવા અર્થે પણ કમાડનો આગળો ચડાવેલ તે પહેલાં જ એક જદમાસી પોતાનો બંદુકિયો ખારણીની વચ્ચે બેસી દીધો. ચાર જદમાસોના ઘસારા છતાં રમણીએ ખારણીને જોરથી દબાવી રાખ્યું. એટલામાં બંદુકિયો ફૂટ્યો ને રમણીનું મૂંઝ લગભગ બળી ગયું. છતાં, બળતાં બળતાં પણ રમણીએ એવું જોર અજમાવ્યું કે બંદુકિયો ઘરમાં પડ્યો, આગળો દેવાઈ ગયો ને જદમાસોનાં આંગળાં બંને કમાડ વચ્ચે જ પિસાઈ રહ્યાં. એ આંગળાં તૂટી ગયા પછી જ જદમાસો ત્યાંથી પાછા ફરી ચડવા.

મોરબીમાં એક રજપૂતાણીના ઘરમાં દિવસે છપાઈ રહેલ ચોરે રાત્રે ત્યારે ખંજરની મદદથી રજપૂતાણીનાં ઘરેણાં કદાવી લઈ તેના સ્વામી તરીકે બોજાળ આશિશવાની બાવના દર્શાવી ત્યારે રજપૂતાણીએ કહ્યું તેલ જાંડી ચોરની આંખો તો ફાડી જ નાંખી, પણ સાથેજ પાસે લટકતી તલવારથી તેણે તેનું મસ્તક પણ ફળતી જેમ ઉતારી દીધું.

પરજેમામની વીરગિતા રૂપાળી પર જંગલમાં જ્યારે સંખ્યાબંધ જદમાસોએ હુમલો કર્યો ત્યારે તેણે એકલીએ, ગાયે વર્ષતી મારતી ઝડી અને શરીરમાંથી વહેતા લોહી વચ્ચે,

ગાડાના આકાશી સંખ્યાબંધ બદમાશોને પૂરા કરેલા ને બાકીનાને નસાડી મૂકેલા.

રામપુરમાં જ્યારે ધાડ પડી ત્યારે હેમલા ગોપિનીએ વીશ વીશ બદમાશો સામે એકલે હાથે ટક્કર ઝીલેલી ને પોતાના ત્રણ ભાઈઓને શર ત્રડાવી તેણે વીશે બદમાશોને બાલાં મોડીમોડીને મારી દડાવેલા.

પણ છેલ્લાં દેટલાંક વર્ષોના ગાળામાં આંગળીને વેટે મણાય એટલાં પણ એવાં દદાંત નથી જડતાં કે જેમાં હિંદુ સ્ત્રીએ સ્વત્વની રક્ષાને ખાતર જીવનનો ભોગ આપ્યો હોય કે લીધો હોય. હા, થોડાંક એવાં દદાંત મળી શકે કે જેમાં છેડતી કરતા વિદ્યાર્થીના ગાલ પર વિદ્યાર્થીનીએ પોતાનાં સોનેરી પટીનાં ચંપલનો ઉપયોગ કર્યો હોય-પણ એવી ચંપલલીલા પુરુષને દબાવવા કરતાં ઉત્તેજવામાં વધારે લાગ બજવે છે.

આ રીતે, સ્ત્રીની વિશુદ્ધિ અને એના સ્વત્વનાં મૂલ્ય, સ્વરક્ષિત કે પુરુષસ્થિત, બંને માર્ગે ઘટી રહ્યાં છે. સ્ત્રીઓ પર ગુજરતા અનેક અમાનુષી અત્યાચારોની દહીકત બાકીનાં સ્ત્રી-પુરુષો શાંતિથી સાંભળે છે, અથવા તો ઠૂંડે કલેજે વાંચી લે છે. જે વધુ લાગી આવે તો તેમાંનાં ઈર્ષક છાપામાં બે-ચાર ચર્ચાપત્રો લખે છે, અથવા તો એકાદ ભાષણ આપી દે છે. ને કાયદો તો, ગમે તેવા અમાનુષિક અત્યાચારોના વિષયમાં પણ, પોતાનો ઈડીવેગ સારી રીતે બજાવી રાખે છે. ને અત્યાચારીઓ જે સીનિકા કે સરકારી તોફારો હોય તો, બોન્ડામાં બન્યું તેમ, તેમની ફેરબદલીથી પણ સંતોષ માનવામાં આવે છે. સ્ત્રી-શિકારીઓ આ કાયદાને, ભાષણખોરાને ને છાપાને પી જવાની કળા સારી રીતે સાધ્ય કરી બેઠા હોય છે. તેઓ સમજતા જ હોય છે કે પરાપકારી વડીલો ને કાયદાની અનેક બારીઓ તેમને મદદકર્તા બનવાની જ છે. પરિણામે તેઓ ઠૂંડે કલેજે પોતાની પાશવલીલાઓ ચલાવે જ રાખે છે. પણ સમાજમાં જે જીવન કરતાં સ્ત્રીના સ્વત્વની કિંમત વધારે આંકિનારા સુવકો હોત; સ્ત્રી-શિકારીઓને જીવતા સળગાવી મૂકનારો ચાણક્યનો કાયદો હોત કે સ્ત્રીની રક્ષામાં પુરુષને લેતાં પડેલાં ગમે તેવાં પગલાંને વધાવી લેનાર રાગ્ન-પ્રગ્ન હોત તો ગમે તેવા દાનવો પણ હિંદુ સ્ત્રી સામે આંગળી ચીંધતાં થયરો જાત.

ને વર્તમાન હિંદુ સ્ત્રીની અવદશા માટે ઉપરનાં કારણો જોડે અંશે જવાબદાર. એથીએ વિશેષ તો તે સ્ત્રીમાં, કળવણીની જાળ નીચે, સ્વતંત્રતાને નામે, ખીસવવામાં આવતો સ્વૈરવિહાર જવાબદાર છે, હિંદુ કન્યાને ગોદમાંજ અપાતા ભેદતા 'પવિત્રતા' અને સમર્પણ'ના સંસ્કારનો અભાવ જવાબદાર છે. સાંકળમાંથી છૂટા પડેલો અંકોડો જેમ પોતાને સ્વતંત્ર માને, બારામાંથી છૂટી પડેલી લાડડી જેમ પોતાને સ્વતંત્ર લેખે એમ વર્તમાન સ્ત્રીને પુરુષથી છૂટાં પડવામાં સ્વાતંત્ર્ય માનતાં શીખવવામાં આવ્યું છે. ને હિંદુ મુસ્લીમ એકમત માટે આકાશી કલ્પનાઓ સેવનારી પ્રજાને સ્ત્રી-પુરુષની દિનપ્રતિદિન વૃટતી એકતા સંબંધમાં વિચાર કરવાનો પણ અવકાશ નથી.

પિતાનો વારસાસ્થપ્રેમ, ભાઈનો મંગલપ્રેમ, પતિનો રસપ્રેમ ને પુત્રનો ભક્તિપ્રેમ -પ્રેમના આ ચારે સુવર્ણતાંત્રણે મંદળાતી સ્ત્રી દેવી છે. પણ સ્વચ્છંદ કેળવી એને પિતાથી છૂટી પાડવામાં આવે છે; વારસાહક્કના ઝોડા નીચે એને ભાઈથી છૂટી પાડવામાં આવે છે; છૂટાછેડાની જાળ નીચે એને પતિથી છૂટી પાડવામાં આવે છે; સમર્પણભાવ ધટાડી એને પુત્રથી છૂટી પાડવામાં આવે છે.

[ચાલુ]

પોતાના કેટલાક કાવ્યો—મીઠા અનુભવો વર્ણવવા સાથે જ રેલવેના અવાસમાં મહત્વની નીવડે એવી માહિતી આપી છે.

નોંધ—[વાર્ષિક અંક]

આર્થિક ગેરલાભના કારણે બંધ ચતા દક્ષિણ દિલ્હી આ ગુજરાતી સાપ્તાહિકનો છેલ્લો અંક વાર્ષિક અંક તરીકે પ્રગટ થયો છે. તેમાં વિદાય માગતાં પત્રનાં તંત્રીએ સાહિત્ય અને પત્રોત્તરી ક્ષેત્રી સ્થિતિનો ખ્યાલ કરાવ્યો છે. આ દળદાર અંકમાં પ્રગટ થયેલ સંખ્યાબંધ લેખોમાંના કેટલાક કિમતી પણ છે. તેમાં દક્ષિણ દિલ્હી લગતી કેટલીક માહિતીઓ ગુજરાતી ભાષામાં તો પ્રથમ વાર જ મુકાય છે.

જૈન સિદ્ધાંત માસ્કર—[અવજ્ઞાનેશ્વર મસ્તકાભિષેક મૂર્તિ અંક]

આરાધી પ્રગટ ચતા આ પુરાતત્ત્વવિષયક જૈનાસિકનો માર્ગ મહિનાનો અંક અમલુ-જેશ્વર વિષેનાં તરીકે પ્રગટ થયો છે. તેમાં અમલુજેશ્વર તરીકે, ચન્દ્રગિરિ, ગોમ્મટચરની જગનામાંકિત પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ વગેરે વિષયોને લગતા અભ્યાસપૂર્ણ લેખો પ્રગટ થયા છે. ગયા મહિને એ મૂર્તિનો મસ્તકાભિષેક થયો એ પ્રસંગ જગજાહેર છે. પણ તે સ્થાન અને વિષયને લગતો સંપૂર્ણ દ્રષ્ટિકોણ તો આ અંકમાં જ પ્રગટ થતો જણાય છે.

સ્વીકાર—

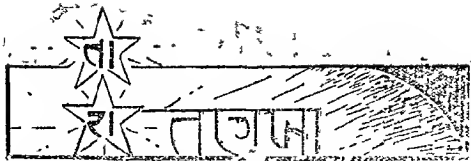
પુસ્તક—મૃદત્તીમદણી, રામજીનો ખજાનો, વરુ સંગીત.

[પાંચમું ભૂલે પછી]

સામયિક—માનસી, માધુરી, કુસુમ, દેશી રાજ્ય, કાંચલ જૈનાસિક, બુદ્ધ પ્રકાશ, વિદ્વાન્ત માસ્કર, અસ્થાન, સુભુસુંદરી, શારદા, બાલમિત્ર, બાળક, બાલચારી, બાલજીવન, કિરમત, વ્રતન ચિંતાણ, શિક્ષણ પત્રિકા, ગુજરાત શાળાપત્ર, મોટ જાગૃતિ, માતાનંદ પ્રકાશ, જૈન સત્ય પ્રકાશ, કચ્છી દસા ઓસવાલ પ્રકાશ, ગીતા, વ્યાપાર, વૈદ્ય-કષ્ટતરુ, વેપાર ઉદ્યોગ, કમર, ક્ષત્રિયમિત્ર, અનાવિલ જગત, ખેતીવાડી વિજ્ઞાન, વિશ્વભોષિત, નાગરબંધુ, ક્લિફોર્ડ, ચાલક, કલ્યાણ, New book Digest, The Journal of the Indian Merchant's Chamber, ફુન્ડુલિ, ગ્રંથીવ, પ્રજુદ જૈન, પ્રજાબંધુ, ગુજરાતી, ગુજરાતી પંચ, સીરાકિત, જપ કચ્છ, જૈન, જૈન જ્યોતિ, રાજસ્થાન.

પરચુરણ—વાર્ષિક રિપોર્ટઃ સો-બાળકોનું દવાખાનું અને પ્રસૂતિ-ગૃહ; વહવાણ કેમ્પ. વ્યાધિદર પ્રયોગ. રાજસ્થાન પ્રો. માણિકરાવ દોરકમહોત્સવ સમારંભ અહવાલ. એકસેસ પ્રોશીટ ટેક્સ સંબંધમાં ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ એસોસિયેશન (મુંબઈ)નો અભિપ્રાય તથા એ બીજાના વિરોધમાં એસોસિયેશન પ્રમુખ શ્રી સુનીલાલ મહેતાનું બાબલ (અંગ્રેજીમાં).

શિક્ષા-નિરીક્ષણ-સાહિત્ય—બંગાળ રીસમ જર્નાલીસ્ટ એસોસીએશને ૧૯૩૯ના સર્વોત્તમ ચલચિત્ર તરીકે 'આદમી'ને નૃ. જીએ નબરે બહીરીની, પુઠાર, વુલસીદાસ, વાલી, અધિકાર ને દુરમનને પસંદગી આપી છે. મુસ્લીમ કલ્ચર સોસાયટીએ સર્વોત્તમ મુસ્લીમ ચિત્ર તરીકે પુઠાર અને ગાંધી સલાહદીનને ચન્દ્રકા આપવાનું ઠેરવ્યું છે. બાણીતી અમેરિકન બાલવતી ચર્ચો ટેમ્પલ બાજુસ ૩૮ ટીનેમાસોનમાથી વિદાય છે. રજુલ્ટનું અદ્યત ચિત્ર મુંબઈમા સરદાર વલ્લભભાઈને હાથે, વડોદરામા શ્રીમંત પ્રતાપ-સિંહરાવના હાથે અને અમદાવાદમા મા માવલકરના હાથે ખુલ્લુ મૂકાય છે [સંબંધિત છે કે આ નામાકિત વ્યક્તિઓના હાથ ચિત્રને જ 'અદ્યત' બનવું અટકાવવામા મદદકર્તા થઈ પડે] બાણીતા નૃત્યકાર નટરાજ વર્મા ને બાણીતા શિક્ષણશાસ્ત્રણી મોન્ડીસોરી ગુજરાતના પ્રવાસે શ્રી મુનશીનેવડોદરામા સાહિત્યલક્ષી વાર્તાલાપ ને સુરતમા એમણે ખુલ્લું મૂકેલું નર્મદનું બાવલું વડોદરામા સરકારમંડળની સ્થાપના, વાર્ષિક ૪૦૦ પાઈડની એવી બે રૂઢોલ્લ સ્કોલરશીપો દિદી વિદ્યાર્થીઓને આપશે. પટણા નજીક ખાદકમમા ૨૨૬૦ વર્ષીયનાં શિક્ષકો મળી આવ્યા છે. મુખ્ય સરકારે 'હિંદુસ્તાની' સાહિત્યને હોલેવવા વાર્ષિક રૂ. ૬૦૦ની ગ્રાન્ટ મંજૂર કરી છે. મદ્રાસ સરકારે શિક્ષણકમમાથી 'હિંદુસ્તાની' ના કૃતિમાતપણને દૂર કર્યું છે. ગુજરાતમા બે અગ્રવ્ય સાપ્તાહિકો વચ્ચે દૂલગુલાળી રાખ્દયુદ્ધ ખેલાઈ રહ્યું છે. રામચંદ્રમા માધીજના શુભ દરતે, કાવલ-હરિકામમા સરંચક નીવડનારને, સોનાળી દૂલદાની બેટ આપશે. શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે મહાત્માજીને, શાંતિનિકેતનની આર્થિક જવાબદારી ઉપાડી લેવાની તેમને વિનંતિ કરતો, ચેક પત્ર લખ્યો છે. મુખ્યમા હન્દિયન પીનલ રિકોર્મ લીઝની સ્થાપના.

સ્વદેશ—

પટણામા મહાસલાની કારોબારીની બેઠક તેમા બંગાળ પ્રાન્તિક સમિતિને રાસ્તપાવન અગ્રે સરંચેન્દ કરવામા આવે છે, અને બિરનથી છટા પડી ચક્રવાત હકની મામણી કરતો ઠરાવ પસાર થાય છે. બંગાળમાં મહાત્માજી પર ફેકાયલ જોડો, તે મારે શ્રી. રાજ બોઝ મારી ચાહે છે. મહીકન્દ શાંતિદોષ પરિષદમા તોફાન અને આજ લગાડવાલા પ્રયાસ. ગાંધીસેવા-સમ રાજકાલણથી નિરૂત્તિ છે છે રોગાવને સેવાગ્રામ નામ અપાયું છે મહાત્માજી કહે છે 'દિદી વલ્લભુ નિવેદન એ મહાસલા સાથે મુદ્દની બહેરાત છે... અમિરિયરેલી બંડુકના દેરેજ મહાસલાવાદી પ્રધાનો સત્તાવદ્ હતા.' શ્રી. સત્યમૂર્તિ કહે છે "બિરનને મહાત્મા ગાંધી કરતા સારો મિત્ર બીજો કોઈ નહિ મળે." ૨૬ શ્રી બન્ધુઆરીના સ્વાતવ્યરિને ગુજરાતમા ૧૯૬૧ વ્યક્તિઓએ સ્વાતવ્યની નવી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કેટલાક બ્રિટિશ વર્તમાનપત્રોની કલ્પના પ્રમાણે રામચંદ્ર-મહાસલામા પાર્લામેન્ટનું પ્રતિનિધિ-મંડળ આપશે - [કયા પ્રકારનું નિરીક્ષણ કરવાને ?] હનાવ-ગ્રામયુનિયટના ક્ષેત્રમાથી ૧૭ કાર્યકર્તાઓ રાજ્યમા આવે છે. સીલોનની સરકારનું રાજ્યમા સિધનું પ્રધાનમંડળ લિડવા ઠાવવા ટકી ગયું છે, તેનું સામાન્ય કોટિનું સમતોલ અદાનપત્રક. દિદી સરકારનું નહ બનેટ-જેમા ખાડ અને પેટ્રોલ પર નવા કર નખાયા છે, રેલવેના ભાડા વધારાયા છે. નંદો-ચર્ચે ૬૨ કરોડ ૧૪ લાખની આવક અને ૬૨ કરોડ ૫૯ લાખના ખર્ચનો અડસટ્ટો—તેમાથી ૫૩ કરોડ ૫૨ લાખ લરકરી ખર્ચ પાછળ દોમારો પચારા ટકાને નવો પ્રાશીટ ટેક્સ પણ પ્રોટેક્ટો સુધારાવધારા સાથે અમલમા મૂકશે : [દિદી પ્રલયે બમે તેવા લોખંડી કરમાનો સાથે પણ મસ્તક ન નમાવવાનું છે એવી આ બધી સાબિતીઓ છે.] દિદી સરકાર સ્વર્ણ

હોનારે નવી રૂપી-લેનોમાં ફેરવી આપશે. સિધ્ધતા વડાપ્રધાન આસ્તાદબસં કહે છે : ' સકરના હુલ્લની નવાબદારી મુસ્લીમ લીગની છે.' સર સિકંદર જિલ્લિસ સરકારને મદદ કરવાને જંગે મયદાનમાં બેતરવાને તત્પર બન્યા છે. પચાસથી એછા પચાસ મેળવના મુંબઈના મ્યુનિસિપલ મેયરોને માસિક રૂ. ૨ નું વોર-એલાનન્સ મળશે. અમદાવાદમાં મીસ માલિકાએ લવારી નિર્ણયને સ્વીકારી લેતાં હુલ્લના અટકી ગઈ છે. મુંબઈની મીસોમા બચકર હુલ્લના, આગેવાનોની ધરપકડ. સમુદાય પ્રાન્તમાં મીન હુલ્લના ભણકારા [માનવીએ જે દિવસે માનિક વિજ્ઞાન સ્વીકાર્યું એ જ દિવસથી શાંતિને એણે દેશવટા લીધો છે.] રેલવે-મનુરોએ કરેલી પગલમાં વધારાની માગણી. ગેરકાયદેસર રીતે દારૂ રાખવા માટે અમદાવાદના મીસ-એન્ટ રોક ચીનુભાઈ લાલસાએ કોર્ટે ફરમાવેલી રૂ. ૧૦૦ ના દંડની સજા. શ્રી. જયપ્રકાશની ધરપકડ. અમદાવાદ-મુંબઈ વચ્ચે રથેષે લેવાયેલ લીજી-દિન. ધોળપુરમાં સગીતમાર્ગે બાહ્યલેલીલાના પતિલુએ લકાઈ જમતા એકનું મૃત્યુ ને યોડાકને હત. અમૃતસરમાં કોમી હુલ્લડ. પાલીતાણામાં આગ. સરહદની ગંભીર સ્થિતિ, દિનપ્રતિદિન વધતા અમદરલો. સરહદ સંબંધમાં મહાસભાને અસફળથી-અદેવાલ સરકારને દોષપાત્ર ઠેરવે છે. સકરમાં મોહરમના પ્રસંગે તોફાન; વડોદરામાં તે જ પ્રસંગે પોલીસ ને મીલીટરી વચ્ચે અપરાધમણ. મોઘચારીના કાણે મેશ્વરની પ્રભાએ મ્યુનિસિપાલિટી પર કરેલો પ્રસારો. ધરપાટમાં ફકાળના પ્રભે ભાર્યા ગયેલા અર સજા દોર. હાલ રથમલાનું અવસાન.

પરદેશ—

મી. ચેમ્બરલેન, ચર્ચાઈ, સર સેમ્યુઅલ હોર અને સાઈમનના, પોતાના રજાલુખળનાં ગુલુખાન ગાવા સાથે જ, ફરમનની નિર્બંધતાની વિગતો બહેર કરતા બાણો : [યુરોપની ગળ્ય સમરમૂર્તિ પર હજી તો ચાલુ-ચુલ્લ જ લેખાય છે.] લીટર મુનીયમાં બાણ કરતાં હિંદીઓ અને આરબોનાં ફાખો ગાય છે : [એ પણ યુદ્ધની એક કલા છે બાકી જિટન સાથે જર્મનીના લાલમાં સલાહ પછી રાષ્ટ્રી હોત તો લીટરને હિંદ કે પેલેસ્ટાઈન યાદ ન જ આવત.] સ્કીમર ટોમાવા પરતા હવાઈ હુમલાથી ૮૮ હિંદી ખલાસીઓ માર્યા ગયા છે. સોવિયેટ અફઘાનિસ્તાનને માર્ગે હિંદ : પર આક્રમણ કરે તો અફઘાનો તકવાને લેવાર મદદ બેઠા છે : [બેંસ બાગેબે, હારા... ..] જિટને અમેરિકામાં નોંધાયેલા ૨૫ કરોડ પાઉંડની લશ્કરી સામગ્રીનો ચોડર, એક અબજ ડોલરના વિમાનોની ખરીદી માટેની વાટાપાટ : [પંત્ર વિજ્ઞાનમાં વિકાસ અને મધુરી તટસ્થતા વિના અમેરિકાને બાણે આ સુવર્ણસંવિતા વહી શકત મણુ જીવી] સોવિયેટ ખેલાના કહેવા પ્રમાણે અમેરિકા પોતાના લાભને ખાતર યુરોપના દેશોને અંદરઅંદર છે. જિટનની નીસ કરોડ પાઉંડની નવી ચુલ્લ-લેન. શી-લેન્ડ સંબંધી જિટનના માછ યુદ્ધમંત્રી ત્રિએ એક લેખલખત : તેનો કેટલોક ભાગ સેન્સરે કાપી નાખ્યો છે : [એ પણ બ્યારિસ્વાલ ગ્યનો]

પ્રકાર દેશો :] યુદ્ધની સરખાનવી સાલુ મહિના સુધીમાં જિટનને ૬૨૦૦૦૦ અને જર્મનીને ૨૭૧૦૦૦ ટનના વદાણાનું નુકરાન ગયું છે. સાનકીઆગેબી કોનસાની ખાનુગા ગંભીર અહસ્તાત થતા ૪૦૦ માણસો 'શાહ નયા' છે. પેલેસ્ટાઈનમાં અસાતિ અને ફેલ્લાક નગરોમાં ફર્યુ ચોડર. દિનપ્રતિદિન બચકર ખતલ્લ રૂશો-રીનીસ યુદ્ધ. ઉપરે સમાધાની નોવેનિયન સમુદ્ધમાં જર્મન યુદ્ધનોંકા 'આલ્ફમાર્ક' ને અટકાવી ને પચસી અમેરન-ટ્રેડીઓને હથિધારના ઉપયોગનર્વક લવારી લેવાના જિટનના પગલે મગતના રાજદ્વારી મંટુઓમાં જમાવેલી ચક્ષાર. હટલી અને જિટન વચ્ચે વ્યાપારી મકમક. એક લાખ ટન નેટરો જર્મન કાલસો લઈ જતી ૧૬ હથાલિયન સ્કીમરોને જિટને પરદેશ કરી છે જર્મન પરદેશમંત્રી રીબેન્ટ્રોપ. મુસોલિનીની મુલાકાતે. અમેરિકન એલ્યા સુગરે વેલ્સ રોમ, બર્લિન, પેરીસ થઈ લંડન જઈ પદોંચ્યા છે. ડચવેલ્ટના યુરોપીય શાંતિ માર્ગના કહેવાતા પ્રવાસ. અમેરિકન યુદ્ધમંત્રી તટસ્થતાની બહેરાત કરે છે. ડચવેલ્ટ ત્રીજી વાર પ્રમુખપદની ઉમેદવારી કરશે. તેમના પુત્રવંશુએ લીધેલા પ્રહરણ. યુદ્ધ માટે હેન્ડીનેવિયન રાષ્ટ્રોને અમેરિકા કરોડો ડોલરની લેન ધારે છે : [હરથે રાખો, ધીતાર બેઠા બીએ] ખમેરિકા અને જાપાન વચ્ચે તથા ખનતો રામચૌ. ચીનમાં સ્થપાતારી નવી નરકાર. જર્મનીએ હજીપત પ્રાગે યુદ્ધ બહેર ફર્યુ. બેબેલેસે લલકારેલી અલિનવ સસ્ત્રીતિની મીઠી મીઠી વાતો. જર્મન વિમાનોએ પેરિસ પર મારેલો ચકાવો. પશ્ચિમ સમસંજલ પર બમેલું બચકર યુદ્ધ.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨

વૈષ : ૧૯૮૬

અંક ૧૨

૧	બળ	...	...	૫૩૯
૨	ગીત વિરહનું- [કાવ્ય]	પ્રભુલાલ ગુકલ	...	૫૪૦
૩	રાષ્ટ્રસિપિ તરીકે—			
	બ્રાહ્મીનો પુનરોદ્ધાર...	અમૃતલાલ વ. પડયા...	...	૫૪૧
૪	એક વાત [કાવ્ય]	રમણ બ્યાસ	...	૫૪૪
૫	આસા [વાર્તા]	પ્રેમજી દુલેગમ કારાણી	...	૫૪૫
૬	ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રવાહ	સ્વયંચોતિ...	...	૫૪૭
૭	પ્રતિકાવ્યો	નૌતમ	...	૫૪૮
૮	રમકડાં [કાવ્ય]	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	...	૫૫૧
૯	જીવન અરણ્ય	પ્રમા	...	૫૫૨
૧૦	બેન્ક...	નર્મદાચક્ર ૬. બ્યાસ	...	૫૫૬
૧૧	સ્વપ્ન-માધુરી [વાર્તા]	ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	...	૫૫૯
૧૨	સૂયાતી માતાઓ	ચમનલાલ	...	૫૬૩
૧૩	મહાવીર	નગસિદ્ધ	...	૫૬૬
૧૪	રથાનપલેટો [કાવ્ય]	પ્રભુલાલ ગુકલ	...	૫૭૩
૧૫	ચલ-ચિત્ર	વિદ્યાર્થી	...	૫૭૪
૧૬	કવિતા [કાવ્ય]	નૌતમ	...	૫૭૭
૧૭	પ્રત્ય-પરિચય...	...	...	૫૭૮
૧૮	છૂટાં ફૂલ	...	...	૫૮૧
૧૯	તારા-તણખા	...	...	૫૮૫

લવાજમ

અંકો અને લેટના ટપાલખર્ચ સાથે—

ફિદ—

૨-૪-૦

ખર્ચા—

૩-૮-૦

પરદેશ—

શિલિંગ ૬

જાહેર-ખર્ચના ભાવ

	૧ માસ	૩ માસ	૧ માસ	કવર પેજ નં. ૩	દોહા ભાવ
૧ પાન	૪૦	૨૧	૮	કવર પેજ નં. ૪	અમલો ભાવ
૨ „	૨૭	૧૪	૫	એક કલર	ઉપર પ્રમાણે
૩ „	૧૬	૮	૩	બે કલર	૨૫% વધારે

જાહેર-ખર્ચ ફરવામણી દરેક વખતના ૧૦% વધારે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક મહિલાલ પુ. મિસ્ત્રી બી. એ.

મુદ્રક અને પ્રકાશનસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાણપુર, અમદાવાદ.

૧૭-૪-૪૦

‘સુવાસ’ ભરત મેળવવું છે?—

નીચેનું લખાણ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જાઓ

નિયમો

સૂચના

ચોજના

વિનંતિ

આપણું અંકુશી ‘સુવાસ’ તેના ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે તેની મહેન્દાઓ લગ્ન ને હાંડી છે ગમે તેવા આર્થિક મંથોગોમાં પણ ત્રીજું વર્ષ તો યશસ્વીક પાર ઉતારવાનો જ તેણે નિર્ધાર કર્યો છે એ વર્ષ દરમિયાન રૂપ, રંગ મલા ને સાહિત્યસામગ્રીમાં દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ જણાશે એક વર્ષના એ ગાળામાં ‘સુવાસ’ ના લેખકો મિત્રો, શુભેચ્છકો ને આહોકો ‘સુવાસ’ ને પોતાનું જ પત્ર ગણી તેને આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર બનાવી દેવામાં પોતપોતાનો ફાળો નોધાવશે એવી આશા રાખીએ છીએ

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પદરમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ ના આહક બની શકાય છે

‘સુવાસ’ તો નમૂનાનો અંક, પત્ર લખી જણાવનારને વિનામૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે

‘આહક’ અને ‘સુવાસ’ ને સહાયક બનના ઇચ્છનાર પ્રચારકમિત્ર-બંધને લાભદાયી નીવડી શકે એવી અમે એક કુપન-ચોજના ઘડી છે

આઠ આનાની કિંમતની એક એવી જ કુપનો ખરીદનારને ‘સુવાસ’ ની એક નકલ આપા વર્ષ સુધી વિના લવાજમે મોકલારો, એવી અગ્યાર કુપનો ખરીદનારને બે નકલ પદર ખરીદનારને ત્રણ નકલ ને વીસ ખરીદનારને ચાર નકલ એ પ્રમાણે ક્રમ રહેશે આવી કુપનો ખરીદનારાઓ તે કુપનોનું વેચાણ કરી તેના નાણાં પોતાની માલિકીના ગણી શકશે, જ્યારે એવી એક કુપન ખરીદી લઈ આહક બનનારને ‘સુવાસ’ રૂ. ૨-૮-૦ પોતાના તરફથી ભરવાથી આપવામાં આવશે આમ કુપન ખરીદી આહક બનનારને આઠ આના કુપનના અઢી રૂપિયા=૩ મા ‘સુવાસ’ પરવડશે [ને સામાન્ય રીતે તો લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦+૦-૪ ૦ પોસ્ટેજ ૬ મળી રૂ. ૩-૪-૦ લેવાય છે] જ્યારે કુપન વેચનારને એવી જ કુપનો વેચવાથી ‘સુવાસ’ તરફન મફત પરવડશે

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જો પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તો, પાના દીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાશે. આવી પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખકે ‘સુવાસ’ના ‘લેખક મંડળ’માં જોડાવું જોઈએ. એ મંડળમાં જોડાવાથી લેખકો ભેટ, પ્રતિનિધિત્વ, પુસ્તક પ્રકાશન વગેરે અનેક લાભો મેળવી શકે છે. ‘મંડળ’માં જોડાવા માટે ‘સુવાસ’ પર એક સર્વાંગમુદર લેખ જ મોકલવાનો રહે છે.

દરેક વિષયના લેખને આ માસિકમાં ‘સ્થાન’ અપાય છે, પણ તેમાં તલસ્પર્શતા, વાણીશુદ્ધિ અને કલા એ અનિવાર્ય અંગો છે. અભ્યાસપૂર્ણ છતાં સર્વમાલ્ય, સુવાચ્ય ને સરળ લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે. જોડણી સંબંધમાં વિદ્યાપીઠના કેશવે અનુસરવું.

સ્વીકાર્ય લેખોની ‘સુવાસ’ના તરતના અંકમાં પહેલું અપાય છે. બાકીના ફોટો, સાથે દ્રાપાલ ખર્ચ મોકલાવેલ હોય તો, તેજ સુદતમાં પાછા મોકલાય છે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલો ને ‘સુવાસ’ના ચાલુ અંક મોકલાય છે.

‘સુવાસ’ને એક યા બીજી રીતે સહાયક બનવા ઇચ્છતા ‘મિત્રમંડળ’ કે ‘વાચકમંડળ’ના સભ્યોને ભેટ તેમજ આકર્ષક ઇનામો અપાય છે. એક કે એકથી વધુ માહકો બનાવી મોકલનાર વ્યક્તિ ‘સુવાસ’ના મિત્રમંડળમાં જોડાઈ શકે છે ને ભેટ તથા ઇનામોનો લાભ મેળવી શકે છે. ‘સુવાસ’ના લેખકો, માહકો કે મિત્રો પ્રગટ થયેલા તરતના અંકો પર દર ત્રણ મહિને પોતાનો અભિપ્રાય કે સૂચનો મોકલાવી ‘વાચકમંડળ’માં જોડાઈ શકે છે ને તાકી ઇનામો પર પોતાનો હક્ક નોંધાવી શકે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના માહક બનનારને ‘સુવાસ’ એક વર્ષ માટે અર્ધો દિંમતે ૧-૮-૦૦ + ૦-૪-૦૦ પોસ્ટેજના મળી ૧-૧૨-૦૦માં આપવામાં આવશે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ ક્રાંતિ હજી સુધી સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રણેયો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકંદરે સારા ..... અભ્યાસપૂર્વક સમાયજી છે.

—અરુદેશર દુરામજી ખળદાર

ધ્રુવજીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સાત્રવાસને આવકારે, પોષે અને સપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—ભાતરડી

ગુજરાતને એક સાઈ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જનમજી

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો ક્ષણ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેટા દેવા જેવો નથી. ‘વંશ’ નામા તથા ગુણોની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલિ ઉત્તમ કલાપૂર્વક તૃપ્તિ છે. ખાસ મહત્વતા લાપાશુક્તિ અને ભેદબુદ્ધિને આપેલી છે.

—ખેતાવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે ભેદ આનંદ થાય છે ... તેના સંવાદોને ધન્યવાદ છે. .... આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ! અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ ચલા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—સિદ્ધિ મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પ્રવેશકાન્ત

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના જુદા પડેલા સાહિત્ય માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—ખાજક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સાયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તમી - દેશીરાજ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રણેયોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો સંયોગ ટાંગોર સિવાય ક્યાંય નથી અનુભવ્યો.

—જ. મ. ચરીખ

‘સુવાસ’ના કેટલાક લેખોની ભાષા એટલી તો હલકામ છે, કે ગુજરાતી બાવાના કાફામુજી સાહિત્યપ્રસિક્કને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની વૃથા જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

બાળક હોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ
તં
ત્ર
રીતે
૧૭
વરસ
થી
પ્રગટ
થાય
છે

બાળક માસિક બાળકો માર્ચ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈક કંઈક મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

બાળક

અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :

નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

આંખના દાકતર બહુ ત્યારે ચશ્માનો નખર કાઢી આપશે
પણ પછી તમે શું કરશો ?

- (૧) પેનલ, ફ્લોન્ટ, કાઉન ડ્રીટલ કુચ, બ્લુ, રબોક, એન્ટેડીન, ક્યોરોફોલ, ક્યુમલ, એબર, પુકટાવ, હિરા, ઉમ્માવ, કુકાર્પટ, વીટ્રુમ, ક્યો ક્વેદારક ?
- (૨) ઓવલ, રાઉન્ડ, ૩૬, ૪૦, ૪૨ પેન્ટામ (લોગ, નીપર) કુચબુ, ઓક્ટોગોનલ, હેક્ષાગોનલમાં ક્યો પસંદ કરવા યોગ્ય ?
- (૩) ફ્લેટ, પેરીસ્કોપીક, ટોરીક, સીલીન્ડર, સ્ફેરીકલ, સ્ફેરોસીલીન્ડર, બાઈફોકલ, સ્પીટ, મુન, ક્રેડ (અપર કે લોઅર) સીમેન્ટ, ક્રીસ્ટાલ, કુદો, એરથેન્ટ ઈન્મા ક્યો સગવડનાળો ? આ બધું બાલુ હોય અને ચશ્મા ખરીદતા છેતરાવવાની બીકમાંથી બચી જવું હોય તો

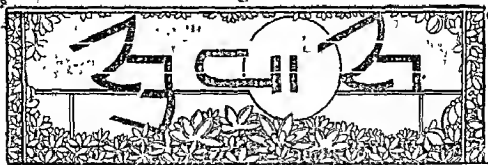
આંખ અને ચશ્મા

તું પુસ્તક જે-અમે ત્રીસ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી બહાર પાડ્યું છે તે તુરત મનાવી લ્યો. મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી, પ્રાથમિક કેળવણી, ઈનામ વિગેરે માટે પણ મજૂર કર્યું છે

પાકે ૫૬, ૪૦ ગિનો, ૧૪૦ રૂબો જ્યાં કિંમત માત્ર ૦-૧૦-૦

શશિકાન્ત એન્ડ કું. : રાવપુરા : વડોદરા

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
 નૈમ્નુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પ્રસ્તક ૨૭]

વિ. સં. ૧૯૮૬ : ચૈત્ર

[અંક ૧૨

બળ

ચ.

આત્મા, બુદ્ધિ અને શરીર-ત્રણ તત્ત્વોના સંયોગથી જીવન ધરાય છે. જળપાત્રમાં પડતા સૂર્યના પ્રતિબિંબ સમુ જોવું સ્વરૂપ છે. તેમાં, આત્મા સૂર્ય સમેા છે, બુદ્ધિ જળ સમાન છે, શરીર પાત્ર સરખું છે.

આત્માનું સ્વરૂપ જળપાત્રના સૂર્યની જેમ અમર, અલૌકિક ને તેજના અંધાર વર્ધાવતું છે. સૂર્યને કાષ્ઠક પ્રસંગે વાદળ ઢાકી દે એમ આત્માના તેજને કાંઈ પ્રસંગે ભાગ્ય છાવરી દે છે, છતાં જલપાત્રમાં પ્રતિબિંબની મોહકતા જેમ જળની નિર્મળતા ને પાત્રની સુંદરતા પર આધાર રાખે છે એવ જીવનમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ મુખ્યત્વે શરીરની પ્રભુતા અને બુદ્ધિની તેજસ્વિતા પર આધાર રાખે છે.

આત્માને જેમ ચૈતન્યના નામે, એમ બુદ્ધિ અને શરીરની પ્રભુતાને બળના નામે ઓળખાવવામાં આવે છે. એ બળ જો કાચું કે નિસ્તેજ હોય તો તેમાં આત્મા નથી પ્રકાશી શકતો. ને પરિણામે જ આર્ય ઋષિવરોએ ગાયું છે કે-નાયમાતમા ઘણીનેન લભ્યઃ ।

બળ જગતના અંચાલનની ચાવી છે. સર્જન, વિકાસ ને લય-ત્રણ સ્વરૂપે ખેલતી કુદરતે એ ત્રણેની શિક્ષિના મૂળમાં બળ યોજ્યું છે. શારીરિક સર્જન શરીરબળ-વીર્યને આભારી છે; તાત્ત્વિક સર્જન બુદ્ધિબળને આભારી છે. વિકાસ શારીરિક કે બૌદ્ધિક બળથી સંભવે છે. લય તો સ્વાભાવિક પણ જ બળને આધીન છે.

બળ ત્રણ સ્વરૂપે વિકાસ સાધે છે-સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ.

કુષોના નાશને ખાતર થાતિથી પોતાનાં હાડકાં ખેંચી આપના દધીચિ; સેંકડોને સંકારવાનું બળ છતાં હસતાં હસતાં ઝેરી નાગના કંખ સહતા મહાવીર; માતા અત્યે સ્નેહની

અમીધારાઓ વર્ષતા છતાં ફરજને વશ બની શાંતિથી એજ માતાનું મસ્તક ઉતારી લેતા પશુરામ; વિશ્વામિત્રને વિદારી નાંખવાની શક્તિ છતાં કેવળ હાથ ઊંચો કરી એનાં હિંસક શસ્ત્રોને જ ઠારી નાંખતા વશિષ્ઠ; ચક્રવર્તી ભરતને કચરી નાંખવાને ઉપાડેલ, મુદ્ધિથી પોતાનું જ મસ્તક મૂંડતા બાહુબલિ-આ બધા સત્ત્વજનના નમૂના છે.

પિનાનું વૈર વાળવા ક્ષત્રિય માત્રને મંદારતા આગળનાહુ પરશુરામ; પ્રસંગે પ્રસંગે ધર્મયુદ્ધ એક્ષતા રાજવીઓ; નવું સ્વર્ગ વસાવતા રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર; સાધ્વીની શિયળ-રક્ષામાં અવતીપતિને ઉમેડી નાંખતા મુનિવર કાલિકામાર્થ; તરવારની ધારથી રમતી રાણી લક્ષ્મીબાઈ—આ રજસખળના નમૂના છે.

સગરપુત્રોને કૌપથી ભરમ કરતા મુનિ કપિલ; પ્રસંગે પ્રસંગે શ્રાગ આપતા દુર્વાસા; લોભને ખાતર પ્રજાઓને મંદાગતા માંધાતાઓ; શોષણની ચક્રીમાં લાખ્ખોના દેહને પીસતા ને આત્માને રગદોળતા માત્રાભ્યસયો-આ તમસખળના નમૂના છે.

બળના ઉપગૃહ્યત્રણે પ્રધારમાં સત્ત્વજન સર્વોત્તમ છે. કેમકે એમાં વ્યક્તિદેવ નથી, સ્વરક્ષણ કરવા સાથે જ વાતાવરણમાં પ્રભુતા પાઘરવાનું એમાં સામર્થ્ય રહે' છે એનું સ્વરૂપ સુવર્ણના પાત્રમાં ભરેલા અમૃત સરખું છે. તેમાં આત્મા પોતાનું અફસુન પ્રતિબિંબ પાથરી શકે છે એટલું જ નહિ, જે કોઈ એ અમૃત ચાખે તેને પણ તે અમર બનાવે છે.

સત્ત્વજનના અભાવમાં રજસખળ ઠીક છે. તેમાં દેવની સંબલિતતા છતાં તે સ્વરક્ષણ કરી શકે છે, નિર્દોષ અને નિર્બળોને બચાવી શકે છે; સત્ત્વશીલોના સંસર્ગમાં આવી તે સત્ત્વ ગાળે પણ વળી શકે છે. તેનું સ્વરૂપ ત્રાંબાના પાત્રમાં ભરેલા સામાન્ય જળ સમું છે.

સત્ત્વજન કે રજસખળના અભાવમાં તમસખળ ન છૂટે ચલાવી લેવા જેવું છે, તેનામાં દેવ અને આક્રમણશીલ વિશેષ છતાં સત્ત્વશીલોનો અંતર્ગ એને સ્પર્શો શકે છે. તેનું સ્વરૂપ લોખંડના પાત્રમાં ભરેલા ગદા પાખી સરખું છે. પણ સત્ત્વશીલના સંસર્ગથી પાણીમાંની ગંદકી દૂર થઈ શકે છે; લોખંડનું સુવર્ણ પણ બની શકે છે.

પણ ત્યાં ઉપગનાં ત્રણમાંથી એક પણ પ્રકારનું બળ નથી એની સ્થિતિ કારમી છે. નિર્બળતા એનામાં અસંતોષ ને ધર્ષા, ધમડ ને અસત્ય ફળવે છે. તેની સ્થિતિ માટીના કાચા પાત્રમાં ભરેલા જળ જેવી છે. જળ ગમે તેટલું સુદ્ધ હોય તોપણ માટીથી ડહોળામ જવાનું છે; પાત્ર ગમે તેની અડફેટે ચઢી ફૂટી જવાનું છે, આત્માનું પ્રતિબિંબ ત્યાં અસંભવિત રહેવાનું છે.

ગીત વિરાટનું—

। પ્રભુલાલ શુક્લ

[અનુષ્ટુપ]

વારિધિ અંતરે જેમ કૂટે સ્થિત પ્રભાતનું,
માનવ-પ્રાણમાં એમ જાગે ગીત વિરાટનું.

રાષ્ટ્રલિપિ તરીકે બ્રાહ્મીનો પુનરોદ્ધાર

અમૃતલાલ વ. પંડ્યા

ઇતિહાસ એટલે પાછલો અનુભવ. એ પોકારી પોકારીને કહે છે કે જૂતકાળમાં અમુક સમાજને માટે એક કે વધુ વ્યક્તિઓ કદી બાષા કે લિપિ ધરી શકી નથી. સમસ્ત જગત તથા યુરોપને માટે એવા ઘણા પ્રયાસો થયા છે પણ તે બધા નિષ્ફળતાને જ વર્ષા છે. એસ્પરેન્ટો બાષા અને ફોનેટીક્સ લિપિ એના તાજા ઢાખલાઓ છે.

આમ બનવાનું કારણ શું? મનુષ્યની ચેતનશક્તિને બાહ્ય જગતના સંસર્ગમાં રાખનાર એક માત્ર માધ્યમ medium તે બાષા છે; અને લિપિ એ તેનું એક વાહન છે. મંસારની બીજી બધી વસ્તુઓ કરતાં બાષા એ મનુષ્યની સૌથી નજીકની વસ્તુ છે; આ પછીની વસ્તુ લિપિ ગણાય; એથી, સ્વાભાવિક રીતે, આ બંનેનો પાયો માનવસ્વભાવમાં એટલો જીંડો પેસી ગયેલો હોય છે કે કોઇ પણ બાહ્ય પ્રયાસ તેને થોડા સમયમાં હવ્યમચાવી શકતો નથી; ઉબેડવાની વાત તો દૂર રહી.

બાષા અને લિપિ દેશ-કાળ પ્રમાણે ક્રમિક પ્રગતિ સાધતાં આવ્યાં છે. વ્યક્તિગત પ્રયાસો કે ક્રાંતિ બીજી બાજતોમાં ફાવી શકે પણ બાષા અને લિપિની બાજતમાં એ ફાવી શકતાં નથી, એમ પાછલા અનુભવ ઉપરથી જણાય છે. બાષા તથા લિપિના પરિવર્તનનો વિષય સામાજિક માનસશાસ્ત્ર સાથે સંબંધિત છે; એટલે પ્રચાર વડે એમાં સાફદૃષ્ટ મેળવી શકાય તેમ નથી.

ભારતવર્ષને આંગણે, ઇતિહાસની ગતિવિધિઓ તેમજ સામાજિક માનસશાસ્ત્રના તેમના અગાને થોડીક વ્યક્તિઓને ૪૦ કરોડની હિંદી પ્રજા માટે એક રાષ્ટ્રભાષા તથા રાષ્ટ્રલિપિ રચી કાઢવા પ્રેરી છે. તેમને મન પ્રચારકાર્યથી બંધુ સાધી શકાય એટલે આ હેતુને પાર પાડવા પણ એ જ કાર્યપદ્ધતિને અનુસરવામાં આવી છે. રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્ન ઉપર 'સુવાસ'ના એકવીસમા અંકમાં ચર્ચા થઈ ચૂકી છે. આને રાષ્ટ્રલિપિના પ્રશ્ન પરત્વે વિચાર ચલાવવાનો છે.

શરૂઆતમાં જુદી જુદી માનવજાતિઓએ પોતાના વિચારોને વહેતા કરવા માટે ચિત્રલિપિઓ ઉપજાવી કાઢી હતી. ચીનના લેખો આને પણ ચિત્રલિપિનો જ ઉપયોગ કરે છે. બાષાઓના વિકાસ સાથે તેમની લિપિઓનો પણ વિકાસ થતો ગયો ને અંતે ચિત્રલિપિઓના અંકુરમાંથી જોગેલા વૃક્ષમાં અનેક લિપિઓની ડાળીઓ ફૂટી નીકળી.

હિંદમાં પણ પ્રારંભમાં એક પ્રકારની ચિત્રલિપિ વપરાતી હતી. સિંધુ મંસ્કૃતિના અવશેષોમાં એના લેખો ઉપલબ્ધ થયા છે. આ હિંદી ચિત્રલિપિમાંથી બે વર્ણમાળા -Phonetic લિપિઓ નીકળેલી હોવાનાં પ્રમાણો મળ્યા આવ્યાં છે: *

+ "The Brahmi, Sabaeen, a portion of the Cypriote and a portion of the Phoenician Scripts are derived from Proto-Indian script of Mohenjodaro, due to commercial intercourse by sea via the Arabian Sea, the Red sea and the Mediterranean. It is possible that the Indians had monopoly of seafaring as far as the Gulf of Suez."

The Script of Harappa and Mahenjodaro, by Dr. Hunter. p. 22,

૧. હિન્દુસ્તાનની બ્રાહ્મી લિપિ.

૨. અરબસ્તાનની સેખીઅન લિપિ.

આ પ્રમાણે હિન્દ અને અરબસ્તાનની મૂળ વર્ણમાળા-લિપિઓ એક માતાને પેટ અવતરેલી બહેનો સાબિત થાય છે. બ્રાહ્મીમાંથી હિન્દની બધી આધુનિક લિપિઓ ઉદ્ભવી છે. તેવીજ રીતે સેખીઅનમાંથી અરબી, ને અરબીમાંથી ફારસી તથા ઉર્દુનો જન્મ થયો છે. આ પ્રમાણે ઉર્દુ તથા બાળબોધ લિપિઓ એકજ વંશવેશમાંથી ઊતરી આવી છે. આપણે એમને જુદી જુદી લેખીએ છીએ એનું કારણ આપણું અજ્ઞાન છે.

અરબસ્તાન અને હિન્દ વચ્ચે પ્રાચીન કાળથી જ ઘાડો વ્યવહારિક સંબંધ ચાલ્યો આવે છે. એથી આ બંને દેશો એક બીજા પાસેથી ઘણું શીખ્યા છે. આંકડા અરબીમાં હિંદસા કહેવાય છે કારણ કે આરબો એ હિંદીઓ પાસેથી શીખ્યા હતાં. લિપિ વિષે પણ તેમજ બન્યું છે. હિંદીઓએ આરબો પાસેથી બગેજ, વેઇક વગેરેને લગતું ઘણું જ્ઞાન મેળવેલું છે. બંને દેશો વચ્ચે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની આ આપ-લેનો ઇતિહાસ બૌદ્ધકાળની પણ પૂર્વેનો છે.

બૌદ્ધકાળમાં આખા હિંદની રાષ્ટ્રલિપિ બ્રાહ્મી હતી. આજ પણ આખા હિંદના પ્રાંતપ્રાંતમાં વિસ્તરી રહેલા અશોકના સિલાલેખો આ વાતની સાક્ષી પૂરી રહ્યા છે. આ પછી બ્રાહ્મીના ઉત્તરી તથા દક્ષિણી એવા બે ફાંટા પડી ગયા. દક્ષિણ હિંદવાસીઓ તાડપત્રો ઉપર શાહી-કલમને બદલે ખીલાની અણીથી ફારીને લખતા. એમાં સીધી લીટીઓ દોરતાં તાડપત્રો ફાટી જાય નહિ એથી બ્રાહ્મી અક્ષરોના ખૂણાઓને તેઓ ગોળ આકાર આપવા લાગ્યા. આમ દક્ષિણની લિપિઓ ઉતર કરતાં અક્ષરાકૃતિઓમાં જુદી પડી ગઈ.

ઉત્તરહિંદમાં ગુપ્તોત્તર કાળમાં બ્રાહ્મીના અક્ષરોને સુરખતા આપવા તેમને માથે લેખકો લીટીઓ દોરવા લાગ્યા. આમ કુટિલા લિપિ અને તેમાંથી પછી નાગરી લિપિ ઉત્પન્ન થઈ; અને બ્રાહ્મી, બે ઠગર વર્ષના ગાળામાં, હાલની બાળબોધ, ગુજરાતી, ગુરુમુખી, બંગાળી વગેરે અનેક લિપિઓમાં વહેંચાઈ ગઈ.

કોઈ પણ પ્રાંત દેખીતી રીતે પોતાની મુગમૂની લિપિને અમુક એકપક્ષી હેતુને પ્રેરણાથી થોડીક વ્યક્તિઓના કહેવાથી મજી શકે નહિ. સામાજિક માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ જ આ વાતને બરાબર સમજી શકે છે. રાષ્ટ્રલિપિના પ્રચાર માટે હિંદમાં જે પ્રયાસો ચાલી રહ્યા છે તેમાં વર્ધાની લિપિ-સમિતિનો પ્રયાસ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. એના પ્રયોગિક પોતાના શિષ્યો ઉપરના તેમના પ્રભાવને સર્ષ ગુજરાતનાં યોગક સામયિક પાસ પોતે ચોન્નેલી લિપિમાંજ પોતાના લેખો છપાવે છે. એથી આ લિપિના પ્રચારને વેગ મળશે એમ તેઓ માનતા હાજે છે. પણ હિંદના કોઈ બીજા પ્રાંત પાસે તેઓ તેમ કરાવી શક્યા નથી. પ્રજાની મંજુરી વગર મનગમતી લિપિમાં પોતાના લેખો છપાવવા એ પ્રજા તથા સાહિત્ય બંને માથે અન્યાય કરવા સમાન છે. પણ અહીં ભાવ પૂછનાર છે જ કોણ ? એટલે સહુ પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તે છે. આવતી કાલે ગુજરાતી સાહિત્યના બીજા મહારથીઓ પણ પોતાની મનગમતી લિપિઓમાં પોતાના લેખો પત્રો પાસે છપાવવાને આમદ રાખે એ શક્ય છે; કારણ કે દાખલો બેસી ગયો છે. ખૂબી તો એ છે કે આ લિપિના અક્ષરોની આકૃતિઓનું એના પ્રયોગિક હજી ધોરણ નક્કી નથી કરી શક્યા. શરૂઆતમાં 'પ્રસ્થાન' વગેરેમાં એમના લેખો જે લિપિમાં છપાતા તેના કરતાં હાલના લેખોની લિપિના યોગક અક્ષરોના આકારપલટો થયો છે.

આહીસ કરોડ માનવીઓ માટે રચાએલી આ લિપિના અક્ષરોને જોનાંવેત એમ લાગે છે કે અમુક અક્ષરો ગુજરાતીના તે અમુક બાળબોધના લઈ, જાણે કે જે વિરુદ્ધ પક્ષને સમજાતી ઉપર લાવવાને ધોરણે, એક વર્ણચક્ર લિપિ ઉપજાવી કાઢવામાં આવી છે તે તેમાં કાણ જાણે શા હેતુથી કે, લ, છ અને બ અક્ષરોને મરજી મુજબની વિચિત્ર અને અશાસ્ત્રીય આકૃતિઓ આપી દીધી છે, જે સુરેખતા, મરોડ કે ખીજ કાઢપણુ દૃષ્ટિએ તદ્દન અવહવાર ને નિરર્થક લાગે છે. આ લિપિને જોઈ કાઢપણુ લિપિશાસ્ત્રીને એમ લાગ્યા વગર નથી રહેતું કે આને ઉપજાવનારને હિદી લિપિઓના ક્રમવિકાસનું જરા પણ જ્ઞાન નથી, તેમજ કળાની દૃષ્ટિએ અક્ષરોની સુરેખતાના સિદ્ધાંતોનો ખ્યાલ સરખો નથી. ખરેખર ભારતવર્ષની લિપિઓની આ અસહ્ય મરકરી છે-જેને ગુજરાત સિવાય હિંદમાં બીજા કોઈ પણ પ્રાંતે આવકાર આપ્યો નથી.

સ્વરો.	અંગ્રેજી	અંગ્રેજી	અંગ્રેજી
અ	ક	ક	ક
આ	ખ	ખ	ખ
ઇ	ગ	ગ	ગ
ઉ	ઘ	ઘ	ઘ
ઊ	ઙ	ઙ	ઙ
ઋ	ચ	ચ	ચ
ૠ	ઞ	ઞ	ઞ
ઌ	ટ	ટ	ટ
ૡ	ઠ	ઠ	ઠ
ૢ	ડ	ડ	ડ
ૣ	ઢ	ઢ	ઢ
૤	ધ	ધ	ધ
૥	ન	ન	ન
૦	ત	ત	ત
૧	થ	થ	થ
૨	દ	દ	દ
૩	ધ	ધ	ધ
૪	પ	પ	પ
૫	ફ	ફ	ફ
૬	બ	બ	બ
૭	ભ	ભ	ભ
૮	મ	મ	મ
૯	ય	ય	ય
૦	ર	ર	ર
૧	લ	લ	લ
૨	વ	વ	વ
૩	શ	શ	શ
૪	ષ	ષ	ષ
૫	સ	સ	સ
૬	હ	હ	હ
૭	ઝ	ઝ	ઝ
૮	ઞ	ઞ	ઞ
૯	ટ	ટ	ટ
૦	ઠ	ઠ	ઠ
૧	ડ	ડ	ડ
૨	ઢ	ઢ	ઢ
૩	ધ	ધ	ધ
૪	ન	ન	ન
૫	ત	ત	ત
૬	થ	થ	થ
૭	દ	દ	દ
૮	ધ	ધ	ધ
૯	પ	પ	પ
૦	ફ	ફ	ફ
૧	બ	બ	બ
૨	ભ	ભ	ભ
૩	મ	મ	મ
૪	ય	ય	ય
૫	ર	ર	ર
૬	લ	લ	લ
૭	વ	વ	વ
૮	શ	શ	શ
૯	ષ	ષ	ષ
૦	સ	સ	સ
૧	હ	હ	હ
૨	ઝ	ઝ	ઝ
૩	ઞ	ઞ	ઞ
૪	ટ	ટ	ટ
૫	ઠ	ઠ	ઠ
૬	ડ	ડ	ડ
૭	ઢ	ઢ	ઢ
૮	ધ	ધ	ધ
૯	ન	ન	ન
૦	ત	ત	ત
૧	થ	થ	થ
૨	દ	દ	દ
૩	ધ	ધ	ધ
૪	પ	પ	પ
૫	ફ	ફ	ફ
૬	બ	બ	બ
૭	ભ	ભ	ભ
૮	મ	મ	મ
૯	ય	ય	ય
૦	ર	ર	ર
૧	લ	લ	લ
૨	વ	વ	વ
૩	શ	શ	શ
૪	ષ	ષ	ષ
૫	સ	સ	સ
૬	હ	હ	હ
૭	ઝ	ઝ	ઝ
૮	ઞ	ઞ	ઞ
૯	ટ	ટ	ટ
૦	ઠ	ઠ	ઠ
૧	ડ	ડ	ડ
૨	ઢ	ઢ	ઢ
૩	ધ	ધ	ધ
૪	ન	ન	ન
૫	ત	ત	ત
૬	થ	થ	થ
૭	દ	દ	દ
૮	ધ	ધ	ધ
૯	પ	પ	પ
૦	ફ	ફ	ફ
૧	બ	બ	બ
૨	ભ	ભ	ભ
૩	મ	મ	મ
૪	ય	ય	ય
૫	ર	ર	ર
૬	લ	લ	લ
૭	વ	વ	વ
૮	શ	શ	શ
૯	ષ	ષ	ષ
૦	સ	સ	સ
૧	હ	હ	હ
૨	ઝ	ઝ	ઝ
૩	ઞ	ઞ	ઞ
૪	ટ	ટ	ટ
૫	ઠ	ઠ	ઠ
૬	ડ	ડ	ડ
૭	ઢ	ઢ	ઢ
૮	ધ	ધ	ધ
૯	ન	ન	ન
૦	ત	ત	ત
૧	થ	થ	થ
૨	દ	દ	દ
૩	ધ	ધ	ધ
૪	પ	પ	પ
૫	ફ	ફ	ફ
૬	બ	બ	બ
૭	ભ	ભ	ભ
૮	મ	મ	મ
૯	ય	ય	ય
૦	ર	ર	ર
૧	લ	લ	લ
૨	વ	વ	વ
૩	શ	શ	શ
૪	ષ	ષ	ષ
૫	સ	સ	સ
૬	હ	હ	હ
૭	ઝ	ઝ	ઝ
૮	ઞ	ઞ	ઞ
૯	ટ	ટ	ટ
૦	ઠ	ઠ	ઠ
૧	ડ	ડ	ડ
૨	ઢ	ઢ	ઢ
૩	ધ	ધ	ધ
૪	ન	ન	ન
૫	ત	ત	ત
૬	થ	થ	થ
૭	દ	દ	દ
૮	ધ	ધ	ધ
૯	પ	પ	પ
૦	ફ	ફ	ફ
૧	બ	બ	બ
૨	ભ	ભ	ભ
૩	મ	મ	મ
૪	ય	ય	ય
૫	ર	ર	ર
૬	લ	લ	લ
૭	વ	વ	વ
૮	શ	શ	શ
૯	ષ	ષ	ષ
૦	સ	સ	સ
૧	હ	હ	હ
૨	ઝ	ઝ	ઝ
૩	ઞ	ઞ	ઞ
૪	ટ	ટ	ટ
૫	ઠ	ઠ	ઠ
૬	ડ	ડ	ડ
૭	ઢ	ઢ	ઢ
૮	ધ	ધ	ધ
૯	ન	ન	ન
૦	ત	ત	ત
૧	થ	થ	થ
૨	દ	દ	દ
૩	ધ	ધ	ધ
૪	પ	પ	પ
૫	ફ	ફ	ફ
૬	બ	બ	બ
૭	ભ	ભ	ભ
૮	મ	મ	મ
૯	ય	ય	ય
૦	ર	ર	ર
૧	લ	લ	લ
૨	વ	વ	વ
૩	શ	શ	શ
૪	ષ	ષ	ષ
૫	સ	સ	સ
૬	હ	હ	હ
૭	ઝ	ઝ	ઝ
૮	ઞ	ઞ	ઞ
૯	ટ	ટ	ટ
૦	ઠ	ઠ	ઠ
૧	ડ	ડ	ડ
૨	ઢ	ઢ	ઢ
૩	ધ	ધ	ધ
૪	ન	ન	ન
૫	ત	ત	ત
૬	થ	થ	થ
૭	દ	દ	દ
૮	ધ	ધ	ધ
૯	પ	પ	પ
૦	ફ	ફ	ફ
૧	બ	બ	બ
૨	ભ	ભ	ભ
૩	મ	મ	મ
૪	ય	ય	ય
૫	ર	ર	ર
૬	લ	લ	લ
૭	વ	વ	વ
૮	શ	શ	શ
૯	ષ	ષ	ષ
૦	સ	સ	સ
૧	હ	હ	હ
૨	ઝ	ઝ	ઝ
૩	ઞ	ઞ	ઞ
૪	ટ	ટ	ટ
૫	ઠ	ઠ	ઠ
૬	ડ	ડ	ડ
૭	ઢ	ઢ	ઢ
૮	ધ	ધ	ધ
૯	ન	ન	ન
૦	ત	ત	ત
૧	થ	થ	થ
૨	દ	દ	દ
૩	ધ	ધ	ધ
૪	પ	પ	પ
૫	ફ	ફ	ફ
૬	બ	બ	બ
૭	ભ	ભ	ભ
૮	મ	મ	મ
૯	ય	ય	ય
૦	ર	ર	ર
૧	લ	લ	લ
૨	વ	વ	વ
૩	શ	શ	શ
૪	ષ	ષ	ષ
૫	સ	સ	સ
૬	હ	હ	હ
૭	ઝ	ઝ	ઝ
૮	ઞ	ઞ	ઞ
૯	ટ	ટ	ટ
૦	ઠ	ઠ	ઠ
૧	ડ	ડ	ડ
૨	ઢ	ઢ	ઢ
૩	ધ	ધ	ધ
૪	ન	ન	ન
૫	ત	ત	ત
૬	થ	થ	થ
૭	દ	દ	દ
૮	ધ	ધ	ધ
૯	પ	પ	પ
૦	ફ	ફ	ફ
૧	બ	બ	બ
૨	ભ	ભ	ભ
૩	મ	મ	મ
૪	ય	ય	ય
૫	ર	ર	ર
૬	લ	લ	લ
૭	વ	વ	વ
૮	શ	શ	શ
૯	ષ	ષ	ષ
૦	સ	સ	સ
૧	હ	હ	હ
૨	ઝ	ઝ	ઝ
૩	ઞ	ઞ	ઞ
૪	ટ	ટ	ટ
૫	ઠ	ઠ	ઠ
૬	ડ	ડ	ડ
૭	ઢ	ઢ	ઢ
૮	ધ	ધ	ધ
૯	ન	ન	ન
૦	ત	ત	ત
૧	થ	થ	થ
૨	દ	દ	દ
૩	ધ	ધ	ધ
૪	પ	પ	પ
૫	ફ	ફ	ફ
૬	બ	બ	બ
૭	ભ	ભ	ભ
૮	મ	મ	મ
૯	ય	ય	ય
૦	ર	ર	ર
૧	લ	લ	લ
૨	વ	વ	વ
૩	શ	શ	શ
૪	ષ	ષ	ષ
૫	સ	સ	સ
૬	હ	હ	હ
૭	ઝ	ઝ	ઝ
૮	ઞ	ઞ	ઞ
૯	ટ	ટ	ટ
૦	ઠ	ઠ	ઠ
૧	ડ	ડ	ડ
૨	ઢ	ઢ	ઢ
૩	ધ	ધ	ધ
૪	ન	ન	ન
૫	ત	ત	ત
૬	થ	થ	થ
૭	દ	દ	દ
૮	ધ	ધ	ધ
૯	પ	પ	પ
૦	ફ	ફ	ફ
૧	બ	બ	બ
૨	ભ	ભ	ભ
૩	મ	મ	મ
૪	ય	ય	ય
૫	ર	ર	ર
૬	લ	લ	લ
૭	વ	વ	વ
૮	શ	શ	શ
૯	ષ	ષ	ષ
૦	સ	સ	સ
૧	હ	હ	હ
૨	ઝ	ઝ	ઝ
૩	ઞ	ઞ	ઞ
૪	ટ	ટ	ટ
૫	ઠ	ઠ	ઠ
૬	ડ	ડ	ડ
૭	ઢ	ઢ	ઢ
૮	ધ	ધ	ધ
૯	ન	ન	ન
૦	ત	ત	ત
૧	થ	થ	થ
૨	દ	દ	દ
૩	ધ	ધ	ધ
૪	પ	પ	પ
૫	ફ	ફ	ફ
૬	બ	બ	બ
૭	ભ	ભ	ભ
૮	મ	મ	મ
૯	ય	ય	ય
૦	ર	ર	ર
૧	લ	લ	લ
૨	વ	વ	વ
૩	શ	શ	શ
૪	ષ	ષ	ષ
૫	સ	સ	સ
૬	હ	હ	હ
૭	ઝ	ઝ	ઝ
૮	ઞ	ઞ	ઞ
૯	ટ	ટ	ટ
૦	ઠ	ઠ	ઠ
૧	ડ	ડ	ડ
૨	ઢ	ઢ	ઢ
૩	ધ	ધ	ધ
૪	ન	ન	ન
૫	ત	ત	ત
૬	થ	થ	થ
૭	દ	દ	દ
૮	ધ	ધ	ધ
૯	પ	પ	પ
૦	ફ	ફ	ફ
૧	બ	બ	બ
૨	ભ	ભ	ભ
૩	મ	મ	મ
૪	ય	ય	ય
૫	ર	ર	ર
૬	લ	લ	લ
૭	વ	વ	વ
૮	શ	શ	શ
૯	ષ	ષ	ષ
૦	સ	સ	સ
૧	હ	હ	હ
૨	ઝ	ઝ	ઝ
૩	ઞ	ઞ	ઞ
૪	ટ	ટ	ટ
૫	ઠ	ઠ	ઠ
૬	ડ	ડ	ડ
૭	ઢ	ઢ	ઢ
૮	ધ	ધ	ધ
૯	ન	ન	ન
૦	ત	ત	ત
૧	થ	થ	થ
૨	દ	દ	દ
૩	ધ	ધ	ધ
૪	પ	પ	પ
૫	ફ	ફ	ફ
૬	બ	બ	બ
૭	ભ	ભ	ભ
૮	મ	મ	મ
૯	ય	ય	ય

નહિ પણ તેને રાષ્ટ્રલિપિ બનાવવાની યોજનાને હિંદ હોશિ હોંશે વધારી લેશે, કારણ કે તે અગાઉ સેકડો વર્ષ સુધી હિંદની રાષ્ટ્રલિપિ રહી છે.

૬. મુસલમાનોની પવિત્ર લિપિ સેખીઅન (અરબીની માતા) કે જે હઝરત મહમદ પેગંબરના સમયમાં અરબસ્તાનમાં વપરાતી હતી, તે અને બ્રાહ્મી એ બંને સગી બહેનો છે. બંનેના અક્ષરો ધણા જ મળતા આવે છે. આ બંને લિપિઓને જન્મ આપનાર મૂળ લિપિના કેટલાક અક્ષરો જે બ્રાહ્મીમાં નથી તે સેખીઅનમાં સચવાઈ રહ્યા છે. આ અક્ષરોને સેખીઅનમાંથી લઈ બ્રાહ્મીને સંપૂર્ણ બનાવવી જોઈએ. એ દષ્ટિએ મુસલમાનો તરફથી પણ તેના વિરોધની સંભાવના નથી જણાતી.

એક વાત

રમણ બ્યાસ

ઉરે તું એકલા આવી 'સાહેલડી,
 જીવન-આકાશમાં ઝબકી ગઈ;
 વિદ્યુત-અંજન કર્યા તારાં આ નેનથી,
 ઉરની સ્પીતારી સર્વ ઝલકી રહી । ૧

આયુ મરુમૂમિમાં લાવિ વંટોળ એ,
 સર્વે ક્ષણેકમાં જીડી ગયા;
 લીલી એ કુંજ ચૈ ખીલ્યાં ઉર-પુષ્પ કે-
 ચલુના રપયંથી મહેરી રહ્યાં । ૨

જીવન વન પિથૂરે સિચન મધુરાં કર્યા—
 ખીલ્યાં કુસુમ-ફાલ અર્પી ગઈ,
 ઉરનાં શત ચોયણાં પહેલાં આ ઉધડ્યાં:
 જીવન કટોરી આજ છલકી રહી. ૩

'ભર્યા શાં લોચને જાડું સાહેલડી' ?
 મનમાં આ એક વાત ખટકી રહી;
 ભાગ મનુજને ઉર અગી સીંચતી,
 ઊંઘે મમ વાત ગૂઢ મનમાં રહી. ૪

ઝાલા

ત્રેમજી દુલેરાય દારાણી

ઇસ્વીસનૂની અગિયારમી સદીમાં થયેલ પરગણાના પાટનગર દીર્ઘિગદમાં વિદાસ મહવાણે રાજ્ય કરતો હતો.

વિદાસ ટેકીએ રજપૂત, વિજ્યી સેનાપતિ ને પ્રજાપ્રેમી શાસક હતો. તેણે સંખ્યાબંધ શત્રુઓને મંદારપો હતાં, આસપાસના રાજાઓને પોતાની ગતિમા આજ્ઞા હતા. કચ્છની લગભગ આવેલા સિંધ પ્રદેશને છૂટી લઈ ત્યાંના રાજાને પણ પોતાની સત્તા તેણે લાવવાની તેની મહત્વાકાંક્ષા હતી.

પણ એ મહત્વાકાંક્ષા પાર પડે તે પ્રહેલાં જ તે બર્બક રાગના પંજમાં સપડાયો. તેની અંતિમ ધડીએ નજીક દેખાવા લાગી. પણ છેલ્લી પળે તેનો જીવ અર્થાત દેખાયો. તેની આંખોમાં તૂટતી આંધાની ગમગીની તરવરવા લાગી. તેનો જીવ કેમે કરતાં ખોળિયું ન છોડી શક્યો.

“પિતાજી,” પાસે બેઠેલા કુમારમાના એકે પૂછ્યું, “તમારો જીવ આટલો દુભાય છે કેમ ?”

“બેટા,” વિદાસ મંદ સ્વરે બોલ્યો, “સિંધમાં મારા શત્રુ હમીર સુમરાનું શાસન ચાલે છે. એ વિચારથી જ મારું હૈયું જળે છે એને છતવાની મારી આશા અધૂરી રહી છે. એ આશા તો હું છોડી દઉં છું. પણ શત્રુવટ મારાથી નથી પીસરાતી.”

“શું કરીએ તો આપને શાંતિ વળે ?” પુત્રે વિનયભરી મીઠાશથી પૂછ્યું.

“એટલા તબેલામાંથી,” વિદાસ થોથરાતી જામે બોલ્યો, “સુન્દરમાં સુન્દર ૫૦૦ ઘોડા હરી લાવી, મારા તેરમાને દિવસે આજ્ઞોને ને એ ઘોડાઓનું ફાન કરવાનું મને વચન અપાય તો મારો જીવ શાંતિયો છૂંદે ચાલે.”

પુત્રોનાં મુખ ફીકાં બન્યાં. સિંધ—સમ્રાટ હમીરનો તબેલો ફોડવો એ રમતવાન નહોતી. બધા એકમેકની સામે નેહ રહ્યા. પણ તે પ્રમગે વિદાસના નાના પુત્ર કેશરના મુખ પર તેજ પથરાયું. તેણે હસતાં હમતાં કહ્યું :

“એમાં શું ?—પિતાજી. એ દામ તો હું રમતમાં કરી નાંખીશ.”

“બોલવું સહેલું.....” વિદાસે કેશરના મુખ સામે વાતસલ્યભરી દષ્ટિ ફેંકતાં તુટક શબ્દોમાં કહ્યું.

“પિતાજી,” કેશરે વીરતાથી જળહળતા મુખે ઉત્તર દીધો, “રજપૂત પોતાનો ધર્મ સમજે છે. દીધેલું વચન તે જીવનના ભોગે પણ પાળે છે.”

“શા...ખા...ય” વિદાસે છેલ્લો શ્વાસ લીધો. મૃત્યુની ગોદમાં પોતી ગયા પછી પણ તેના મુખ પર સંતોષનું સ્મિત અમકતું દેખાયું.

પિતાની અતિમક્રિયા પતાવ્યા પછી થોડાજ દિવસમાં કેશર પોતાના વિશ્વાસુ સાથી-
ઓને લઈ સિંધ પર ચડી ગયો ને હમીર કંઈ સમજી પણ શકે તે પહેલાં તેણે સિંધ-
-સમ્રાટનો તબેલો કબજે કરી, તેમાંથી સુદરમાં સુદર ૫૦૦ ઘોડાઓ વીણી, ચારણોને તે,
પિતાના તેરમાને દિવસે જ દાનમાં આપી દીધા. ને હમીર સૈન્ય સજી તેને પકડી શકે
તે પહેલાં જ તે વીજળીવેગે પાછો કીર્તિગઢ આદ્યો ગયો.

કીર્તિગઢના નામાંકિત નેશીઓએ કેશરની કુદાશી ભેતાં એક પ્રસંગે જણાવી દીધેલું
કે તે તેજસ્વી રાજકુમારની જીવનદોરી ધણી દૂંઝી છે. કેશરને નેશીઓના કથન પર
વિશ્વાસ હતો. એટલે પોતાના હેવામાં બીજીની રહેલી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરવા તેણે
જીવનને હોડમાં મૂકી દીધું. બે જીવન દૂંઝું ને અર્ધાંદિત છે તો બીજા દિવસપરંપરા અને
વિરલ કીર્તિથી નામને અમર કાં ન બનાવી જવું?

ને તેણે જનકરાતુ હમીરનો પીછો પકડ્યો. એક પ્રસંગે તે, મેની નહીં પર જઈ, ત્યાંના
જંગલમાં ચરતી હમીરની ૭૦૦ સારોને લોહોની ગંધ આપી આઢ્યાધી ખેંચી લાગ્યો. તો
બીજે પ્રસંગે તે દેશરાના પર્વ પર ઉપવનમાં રમવા નીસરેલી સિંધના રાજમહેલની રૂપ-
રમણીઓને ઉપાડી લાગ્યો.

હમીરને આ સમાચાર મળતાં જ તે ક્રોધથી કપી બેઠ્યો. તેણે કેશરને સંદેશ મોકલ્યો,
“ સિંધની રાજકુવરીઓને પાછી મોકલાવી દે. નહિતર વગર મોતે મારો જઈશ. ”

કેશરે એ સંદેશના ઉત્તરમાં, સિંધથી ઉપાડી લાવેલ કન્યાઓમાંની ધણીખરીને પાછી
મોકલાવતાં હમીરને લખ્યું, “ આપતા રાજમહેલનાં અમારે ચોખ્ખ, ચારકે રૂપરનોને, અમે
અમારી પત્નીઓ તરીકે રોકી લીધાં છે. બાકી માલ અમે આપને પાછો ભેટ મોકલાવીએ છીએ. ”

હમીરને કશી સમજ ન પડી. રાજકન્યાઓને ઉપાડી જઈ પરણવા છતાં કેશર હવે
સિંધનો જમાઈ બની ચૂક્યો હતો. તેને મારવામાં પોતાનો જ કન્યાઓ રંગતી હતી.
પરિણામે તેણે કેશરને યુક્તિથી પોતાના હાથ નીચે રાખવા જુદી જુદી યોજનાઓ મૂકી
પણ વીર કેશરે તેની એકે યોજનાને સફળ ન બનવા દીધી.

કીર્તિગઢમાં તો કેશરની બોલચાલ આલસી. આસપાસના પ્રદેશમાં તે વીર તરીકે પૂજાતો
થયો હતો. ચાર સુમરી સ્ત્રીઓથી તેને અઢાર સતાન થયાં હતાં. તે બધાને તે લશ્કરી
તાલીમ આપી રહ્યો હતો આખી પ્રજામાં તેણે વીરત્વનું નવું ભેમ પ્રગટાવ્યું હતું.

છેવટે હમીર ઠંડાળ્યો. તેણે કાંઈ પણ ઉપાયે કેશરને કબજે કરવા નિશ્ચય કર્યો. તે
જંગી સૈન્ય સાથે કીર્તિગઢ પર ચડી ગયો, કેશર પણ પોતાનાં સંતાન ને વિશાળ
સેના સાથે હમીરની સામે આદ્યો.

મહિનાઓ સુધી કેશર ને હમીર વચ્ચે બંધકર ચુક ચાલ્યું. પણ છેવટે સિંધના સમ્રાટ
આગળ કેશરનું સૈન્યબળ તૂટતું જણાયું. હમીરે કાતીલ સપાટો ચલાવ્યો. ને કેશર પોતાનાં
સત્તર સંતાન ને સંખ્યાબંધ સાથીઓ સાથે સમરભૂમિ પર ચૂતો.

આ યુદ્ધમાં કેશરનો હરપાળ નામે એક પુત્ર બચ્યો ગયો. તે કીર્તિગઢથી બાગી
અણહીલવાડમાં પોતાના મહિયાર્થી કાર્ય પાસે આવ્યો ગયો. ત્યાં તેણે લમ કર્યા. તે લમથી
તેને સોદો, મર્ગી, શેખર ને ઉમાદેવી એમ ચાર સંતાન થયાં.

હરપાળ શક્તિદેવીનો ઉપાસક હતો. વીરતા અને ન્યાયમાં તે એકો લેખાતો. ગુજરાતમાં તેણે સારી સત્તા જમાવી. ધીમે ધીમે તેણે એ હમ્મર લગભગ ગામ કબ્જે કર્યાં ને પાટડીમાં પોતાની રાજગાદીની સ્થાપના કરી.

એક દિવસે તેનાં એ છોકરાં મહેલની પાસે રમતાં હતાં. જેવામાં ભાગી છૂટેસો એક મદમસ્ત હાથી તેમના સામે ધસી આવતો જણાયો. આમખાસનાં મકાનોમા જોએનાં માનવી હાહાકાર કરી ઊઠ્યાં. રાજસતાનોના બચાવનો એકે ઉપાય ન જણાયો. પણ એ વખતે રાજમહેલની બારીમાંથી એક લાંબો હાથ બહાર આવ્યો ને તેણે બંને સંતાનને ઝાલી લીધાં. હરપાળની માન્યતા પ્રમાણે એ હાથ શક્તિદેવીનો હતો.

ને તે દિવસથી હરપાળના વંશને 'ઝાલા' ને નામે પ્રખ્યાત બન્યા.

ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રવાહ

સ્વયંજયોતિ

સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ જ આપણે ત્યાં ઊલટી દિશામાં જાય છે. પશ્ચિમના વિલાસમય જીવન પ્રતિ લક્ષ્ય રાખી, મનોઆયસ્યના પરિણામમાંથી નીકળતો કેવળ ભાવોદ્રેકનો પ્રવાહ જ જાણે કાવ્ય અને વાર્તાઓનું પાત્રાલેખન યર્ષ પડ્યું છે. વિચારનો સંયમ અને સારાસાર વિવેકનું દષ્ટિબિંદુ જ ઊલટું છે. કાલિદાસની પ્રશસા કે એની પ્રેરણા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતાં પહેલાં એની અધ્યાત્મનિષ્ઠા કેળવવાનો કેટલા પ્રયત્ન કરતા હશે! અને લખાય તેટલું છપાવવા યોગ્ય હોય છે જ, એ દષ્ટિ મૂલમાં જ વિધાતક છે.

ગુજરાતની એક બીજી સૈણ પ્રવૃત્તિની નિર્બળતા વિચારવા જેવી છે. એણે હંમેશાં નકલીઆ જીવન જીવ્યું છે; પરપ્રાંતીય અને પરદેશીય સાહિત્યનું અનુકરણ જ એને નાશને માર્ગે લઈ જાય છે. અત્યારે ત્યાં જુઓ ત્યાં રસિયા, ફ્રાન્સ કે બીજા દેશોની સંસ્કૃતિના નકલિયા—તરણુભિયાં પુસ્તકોના ઢગલા ખડકાય છે. અને આમ જીવનની ગંભીરતા કશી કેળવાતી નથી.†

† સ્વામી મો સ્વયંજયોતિ તીર્થના એક જિજ્ઞાસુ ધરના પત્રમાંથી.

ગુજરાતીમાં Parody (પેરડી)નો સૌ પહેલો ઉદ્દેશ અને એના સ્વરૂપની ચર્ચા થી. રમણભાઈ નીલકંઠના “હાસ્યરસ” પરના નિબંધમાં જડે છે. ‘ઘાનસુધા’ માસિક પત્રના નવેમ્બર ૧૯૧૧ થી ઓગસ્ટ ૧૯૧૩ સુધીના અંકોમાં છપાયેલા આ નિબંધમાં હાસ્યમય કૃતિઓના પ્રકાર ગણાવતાં એમણે ‘પેરડી’- ‘પરિહાસમય અનુકરણ’ નો નીચે મુજબ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. “એ પ્રકાર એવો છે, કે ગંભીર વિષયના કાષ્ઠ લેખમાંના વચનો કે શૈલીની નકલ દલકા વિષયના વર્ણનમાં આવે છે. અને એ રીતે ગંભીરતા અને લઘુતાને પાસે પાસે, મૂઠોને તે બેના વિરોધ વડે હાસ્ય ઉપજાવવામાં આવે છે.” ઉદાહરણ તરીકે એમણે “જીવ ને આસતણી સગાઈ, ઘરમાં મડી ન રાખે જાણ” એ મૃત્યુના ગંભીર વિષયને માટે વાપરેલી શબ્દરચના અને શૈલીની નકલ “લાડુ ને દાળ તણી સગાઈ, મુખમાં મડી ન થાય જીવાઈ” જેવા મિથ્યાનિર્ભરતા સ્પષ્ટ વિષય માટે વાપરતાં એ બેના વિરોધમાંથી કેવી રીતે હાસ્ય ઉપજે છે એ બતાવ્યું છે. આ ઉપરાંત ‘પેરડી’થી અસહ પર કટાક્ષ થયો નથી, પણ કોટકું અસહમાં મુજોત્કર્ય છે એમ પ્રદર્શિત થાય છે. — “વિદ્વદ્ એન્ડ કુમાર” ના નિબંધમાં લીકન્ટે ‘પેરડી’ માટે કરેલા આ વિધાનનો સામાસત્વતા તપાસતાં, મૂળ કૃતિના દોષો પર કટાક્ષ કરવા ‘પેરડી’ કેવું સચોટ માધન યથા પડે છે એ “મારી મજાક” માંના એક ગંભીર કાવ્યનું ‘પરિહાસમય અનુકરણ’ કરી એમણે સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે; કેવળ વિનોદાર્થ કરવામાં આવેલા શૈલીના અનુકરણનું દર્શાવતું પણ આપવું ચૂક્યા નથી! આમ આજથી આશરે અઢી દાયકા પર આપણા સાહિત્યોદ્ધાનમાં એક નવીન કવિતાપ્રકારની કસમ રેપાઈઝા આ પહેલાં કોઈ પેરડી પ્રસિદ્ધ ધર્મ હોય તો તે આપણી જાણમાં નથી.

ત્યાર પછી ઠીક ૧૯૨૦ માં આપણું સૌ પહેલું પ્રસિદ્ધ બનેલું ‘પ્રતિકાવ્ય’ છપાયું. શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિના “ગુજરાતનો તપસ્વી”નું “કવિ મોટાલાલે” કરેલું “પ્રભાતનો તપસ્વી” નામનું એક પ્રતિકાવ્ય ‘સાહિત્ય’માં પ્રગટ થતાં જ સાહિત્ય-આલમમાં જખ્ખર ઉઠાપોઠ જાગ્યો. આપણે ત્યાં parodyના અર્થમાં હવે તો સગલગ ૩૯ ધર્મ ગએલો “પ્રતિકાવ્ય” શબ્દ પણ આ ‘પ્રતિકાવ્ય’ના રચનાર કવિશ્રી મોટાલાલે જ ચોળેલો. આ પ્રતિકાવ્યમાં શ્રી. ન્હાનાલાલની “કાલન શૈલી” પર પરિહાસ અને કટાક્ષ કરવામાં આવેલા.

એકદા એનો શબ્દ-કાંઠો વાગ્યો
તે નિઃશબ્દ મુલક મરખાઓની

અંધ ગાકર-પ્રવાહ જેવી અરિ સેના

ચુજરાતને કુમલે ચાલી. "

-- કવિશ્રીની "ડાહન શેલી" વિશે આવી આકરી ટીકા કરવાની હામ બીડનાર ભાવિર કાણુ હશે એ વિશે અનેક તર્કવિર્તકો ઊઠ્યા ને શમ્યા, અનેક બટકો બધાઈઃ એકે આ કામો નરસિંહરાવ સિવાય ખીજ કોઈને હોય નહિ એવો વુક્કો ઉડાવ્યો. ખીજાએ વળી બળવતરાયનું નામ એમાં મડોવ્યું! આ બંને સાક્ષરવર્ધોએ પોતે 'કવિ મોટાલાલ' હોવાની વાતનો જાહેર ઇન્કાર કર્યો આખરે "પ્રભાતનો તપસ્વી" સખનાર અને 'પ્રતિકાવ્ય' શબ્દના યોગ્ય તરીકે કવિશ્રી ખબરદારનું નામ બહાર આવ્યું. અપદાગત વિશેની એમની ટીકા કવિશ્રી ન્હાનાલાલના કેટલાક નવા ચેલકાઓને હાડોહાડ લાગી ગઈ અને તેઓએ શ્રી. ખબરદાર સામે જખ્ખર જેહાદ જગાવવા નિમ્મળ શ્રદ્ધા માર્યા, અને એના જવાબરૂપે આવ્યું "કુકુટ દીક્ષા !"

"એજ માર્ગ બન્ધુ! એજ માર્ગ;

બ્રમણ વમળમા વિચરે છે,

પણુ ગાકરિયા પ્રવાહનો એજ માર્ગ "

આ પછી તો આપણા માહિત્યમા સારા નરસા અનેક પ્રતિકાઓ લખાઈ ને પ્રસિદ્ધ થયાં. વચ્ચે એ જુવાળ કંઈક એસરવા આવ્યો તો ત્યાં વિશેષારસેથી "માધુરી" ત્રિમાસિક નીકળ્યું અને એમાં "પ્રતિકાઓ"નો ખાસ વિભાગ ખુલ્યો. ફરી એક વાર સાહિત્ય-આલેખમાં આ વિશે ચકચાર જાગી! શ્રી શેષનરી ગોવાળણીની ગરખી"ની "ગોડળગામની ડરખી" થઈ. શ્રી. બળવતરાયના "આરોહણ"નું "અવરોહણ" થયું ને ત્યાર પછી તો અનેક પ્રતિકાઓ પ્રગટ થતાં ગયાં!

આપણા અપવાગાંકયા પ્રતિકાવ્યકારોમા શ્રી. ખબરદારનો ક્રાંતો મોટી બરોજો અને વિવિધ છે. આપણા સૌ પહેલા પ્રતિકાવ્યકાર ગમે તે હો, આપણા સૌ પહેલા સફળ પ્રતિકાવ્યકાર કવિ શ્રી. ખબરદાર છે એની તો કાંઈપણ ના પાડી શકાય એમ નથી. ઉપર ચણાવ્યાં તે ઉપરાંત શ્રી. નરસિંહરાવના 'ધ્રુવડ'નું એમણે કરેલું 'ધ્રુવર' પણ ઠીક ઠીક જાણીતું થયું હતું. 'પ્રભાતનો તપસ્વી' અને 'કુકુટ દીક્ષા'ની ખીજ આશ્રિતમાં મંપાદક શ્રી. વચેરા શુદ્ધ દહે છે કે ખીજ અનેક અપ્રકટ પ્રતિકાઓ એમની પાસે પડ્યા છે--આ બધોનો સમ્રહ વેળાસર બહાર પડે એવું આપણે સૌ ધ્રમ્મીએ.

શ્રી. ખબરદાર સિવાય, શ્રી. કાલિદાસ શેલત, શ્રી. નગીનદાસ પારેખ, શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે, શ્રી. મસ્તકકીર, શ્રી. કોલક, શ્રી. નટવર પ્ર. છુય, શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદી ઇત્યાદિ નામે આપણા પ્રતિકાવ્ય-સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

ધર્મયાઓ:--

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ ગ્રીકમાં, વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે, Parodyનો અર્થ 'અનુ-કરણાત્મક કાવ્ય' એટલે જ થાય છે. આ અતિ વિશાળ અર્થમાં સેતા 'Parody' અને 'Imitation in Verse' એ બે વચ્ચે ફરી તફાવત જ ન રહે! પરંતુ મેદન અને એરિસ્ટોફિસની 'પેરડી'ઓ જોતાં લાગે છે કે ગ્રીકમાં પણ Parodyનો મૂળ અર્થ ધીમે ધીમે વીસરાઈ જઈ 'પરિહાસમય અનુકરણ કાવ્ય' આવા કંઈક મર્યાદિત અર્થમાં જ એ રૂઢ થતો ગયો હતો.

ક્રિટોફર સ્ટોને પોતાના Parody પરના નિબંધમાં Parodyની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે: 'A composition either in verse or prose, modelled more or less closely upon an original work, or class of original works, but turning the serious sense of such original or originals into ridicule by its method of treatment.' આમ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં Parody પણ તેમ ગદ્યમાં પણ હોઈ શકે છે. 'Parody' એ કેવળ 'અનુકરણાત્મક કાવ્ય' છે એવા મૂળ અર્થ કરતાં અહીં ટાંકિલી વ્યાખ્યા પ્રમાણેનો અર્થ વિશાળ તેમ મર્યાદિત બંને છે: 'પેરડી' એ, કેવળ પદ્યમાં જ નહિ પણ ગદ્યમાં પણ હોઈ શકે આ અર્થમાં વિશાળ, અને એ, કેવળ અનુકરણ નથી પણ 'પરિહાસમય અનુકરણ' છે આ અર્થમાં મર્યાદિત.

આપણે ત્યાં Sonnet નામના કવિતા—પ્રકારને માટે 'સોનેટ' નામ પ્રચલિત છે તેમ બંગાળીમાં Parody માટે 'પેરડી' શબ્દ જ વપરાય છે; આ સિવાય બીજા કોઈ પદ્યગીત ત્યાં વપરાતા હોય તો તેની મને ખબર નથી.

મરાઠી વાક્યમયમાં સર્વમાન્ય થયેલા સાહિત્યચર્ચાવિષયક, પ્રો. રા. શ્રી. નેગરૂત, "અભિનવ કાવ્ય પ્રકાર" નામના પ્રમાણબૂત ગ્રંથમાં "ઉપહાસાત્મક કિંવા વિડંબનાત્મક કાવ્ય" આ શબ્દોમાં Parodyનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શ્રી. નેગરૂતે મતે "પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ કે પક્ષનો બંગદ્વારા પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષપણે વિનોદગર્ભ ઉપહાસ કરવો" એ ઉપહાસાત્મક કાવ્યોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ. "વિડંબન એટલે હાસ્યાસ્પદ કે હાસ્યોત્પાદક અનુકરણ કવિતામાંના દોષ કે તેની કંઈપણ કે વર્ણનપદ્ધતિમાંના ચમત્કારિક વિશેષ (Mannerisms)ની ટોળ ઉઘાવવી" એ એનો મૂળ હેતુ.

ઉપહાસ માટે તો અંગ્રેજીમાં Satire નામનો નિરાલો સાહિત્ય-પ્રકાર અસ્તિત્વ ધરાવે છે જ. Satire એ કંઈ Parody નહોતો. વળી, હાસ્યાસ્પદ અને હાસ્યોત્પાદક અહીં માનાર્થો તરીકે વાપર્યા છે તે પણ ખરોખર નથી. હાસ્યાસ્પદ અનુકરણ એ જ તો વિડંબન... તો 'વિડંબન' એ Parody નથી. અલબત્ત, 'હાસ્યોત્પાદક અનુકરણ' વિડંબનની આ વ્યાખ્યા લક્ષણાતી દૃષ્ટિએ અંગ્રેજીમાંના Parodyના સ્વરૂપને મળતી આવે છે ખરી; પણ શ્રી. નેગરૂતે દર્શાવેલો ઉદ્દેશ Parodyના ઉદ્દેશને મળતો આવતો લાગતો નથી, કારણકે 'ટોળ' એ કંઈ Parody નથી.

આ કારણથી શ્રી. વા. મ. નેશી ઉપલા બંને પદ્યગીતો Parodyના અર્થમાં વાપરવા એને 'દિશાબૂલ' ગણી, એને બદલે 'લીલા (કે કીડા) અનુકરણ', 'પરિહાસાનુકરણ' કે 'પરિહાસન' પદ્યગીત સૂચવે છે. આ પદ્યગીતોમાંના એકે મરાઠી વાક્યમયમાં સ્વીકારાઈને લોકપ્રિય થયો હોય એમ લાગતું નથી, હલુષ ત્યાં 'વિડંબન કાવ્ય' પદ્યગીત જ સૌથી વધુ પ્રચલિત રહ્યો છે. કોઈ કોઈને મતે બીજો ચોગ્ય પદ્યગીત ન-ચોગ્ય કે શોધાઈને પ્રચલિત ન થાય ત્યાં સુધી 'પેરડી' શબ્દ વાપરવો જ સૌથી વધુ સલામત લાગે છે.

આપણે ત્યાં Parody માટે સૌ પહેલો 'પરિહાસમય અનુકરણ' પદ્યગીત શ્રી. રમણભાઈના 'હાસ્યરસ' પરના નિબંધમાં વપરાયો છે; શ્રી. વા. મ. નેશી. સંચિત 'પરિહાસાનુકરણ'ને એ કેટલો બધો મળતો આવે છે! અંગ્રેજીમાં Parodyના અત્યારે રૂઢ થયેલા અર્થ અને લાવતો આથી વધુ સારો વાહક કોઈ પદ્યગીત આપણા જાણમાં તો નથી.

કવિ શ્રી. ખજરદારે Parody માટે યોજેલો ' પ્રતિકાવ્ય ' પર્વાય એમનાં પ્રતિકાવ્યો સાથે ઠીક ઠીક પ્રચલિત થઈ પડ્યો, અને અત્યારે તો એ 'પેરડી'ના અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયો છે. Para = પ્રતિ; અને ode = કાવ્ય. આમ Parodyના વ્યુત્પત્તિ અર્થને બીજા સૌ પર્વાયોમાંના વધુ વધારા લાગે છે; વળી 'Parody'નો પડ્યો પણ એમાં આગ્રાદ-જોડે છે. અંગ્રેજીમાં Parodyની બાબતમાં થયું એમ આ "પ્રતિકાવ્ય"નો શબ્દાદ્ય જૂલાતો, મસાતો જશે અને 'પરિહાસમય અનુકરણાત્મક કાવ્ય' જેવો અર્થ રૂઢ થઈ જશે—કદાચ.

આ બધી શબ્દાર્થ ચર્ચામાંથી એક મુદ્દો સ્પષ્ટ થાય છે. મરાઠીની જેમ આપણે ત્યાં પણ 'પેરડી' માટે એના અર્થ અને વાવરો સંપૂર્ણપણે વાઢક થઈ શકે એવા પર્વાયની ખોટ તો બીજી ને બીજી જુ છે; એવા કોઈ સાર્ય પર્વાયની ગેરહાજરીમાં આપણે સૌથી ઓછા ભ્રમક પર્વાય વાપરીને-ચલાવીએ એ જાણે. પણ તો પછી આપણે Sonnet (સોનેટ) શબ્દ અપનાવી લીધો એમ Parody (પેરડી) શબ્દેય કા ન અપનાવી લઇએ ? [ચાહું]

ર મ ક ડાં

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

હતાં જાણ્યે જારી પ્રિય રમકડાં ઢોંગલી, હયો,
ગજો, ગાટી ફેરા કઢિ કચકડા દે રખરના;
રૂપાળાં શોધીને ઢગ રમકડાંનો કરી કરી,
મને હું પુલાતો, જાહું રમકડાં છે મુજ કને.

માગે તે આપું મિત્રોને, શિવાય મુજ ઢોંગલાં,
તઢા ના વિશ્વમાં મોંઘુ પૂતળાંથી બીજુ કશું.

હું જ્યાં મોટો ચાતો લઘુ રમકડાં ત્યાં જતી જતાં,
હતાં જેવાં જાણ્યે મધુર નવ તેવાં ય દીસતાં;
કહું સાચું ? પામી નવું રમકડું હું ધન તણું
જૂલું મારાં મોઘાં શિશુવય તણું એ રમકડાં.

ભમુ રાત્રી ઢા'ટે ધન રમકડાં—નોટ, રૂપિયા,
હિરા, રત્નો માટે, વધુ વધુ મર્યે ગર્વ વધતો.
હજી હું નાનો હું પ્રભુ ! અધિક મોટો કઢિ ચતાં,
જૂલાયે કેા શું આ, પણ રમકડું દિવ્ય મલતાં ?

ઈંગ્લાંડનો રાજા જ્યોર્જ બીજો એક પ્રસંગે ગાડીના અકસ્માતથી એક નાના ગામડાંની હોટેલમાં જઈ ગયો. હોટેલના મેનેજરે તેને યાદ કોરી અને તાડીની વ્યવસ્થા કરી પંદરસો રૂપિયાનું ખીસ બનાવ્યું.

“અહીં શું કોરી અને તાડી આટલાં મોંઘાં છે?” રાજાના મંત્રીએ ખીસની રકમ જોઈ અચ્ચાને પૂછ્યું.

“કોરી કે તાડી તો અહીં મોંઘાં નથી, નામદાર,” હોટેલ-માલિકે હસીને કહ્યું, “પણ રાજાની પગલાં મોંઘાં ને અલગ છે તો!”

જ્યોર્જ બીજો એક પ્રસંગે ઈંગ્લાંડની રોયલ સોસાયટીના પ્રમુખ સર જોહન પ્રીગલ સાથે વાદવિવાદમાં જીત્યો. પ્રીગલે પદાર્થના અસ્થિમાળા ભાગમાં ગુરુત્વાકર્ષણ ઇક્તિ વિશેષ રહેલી છે એવા ફેલ્ડીનના સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કર્યું. જ્યોર્જે તેનાથી તદ્દન અવગણી જ મંત્ર દર્શાવ્યો.

“પણ નામદાર,” પ્રીગલે કહ્યું, “આં તો કુદરતી સિદ્ધાન્ત છે, આપણે તે શી રીતે ફેરવી શકીએ?”

“ઈંગ્લાંડનો રાજા ને કંઈ કહે,” જ્યોર્જે બધાં ચડાવી ઉત્તર દીધો, “તે હંમેશાં સાચું જ હોય છે.”

“બીજી બાજુમાં હશે, પણ કુદરતી બળ સંબંધમાં શી રીતે બનાવ?”

“એમ ન માની શકે એ રોયલ સોસાયટીનો પ્રમુખ પણ શી રીતે રહી શકે?”

“જેવી નામવરની ઈચ્છા”—હી પ્રીગલે જ્યોર્જના હાથમાં પોતાનું રાજનામું મૂક્યું.

જ્યોર્જ બીજોએ પોલીસ-સ્ટેશનમાં આપેલા મહત્વના બાબતોને એક પત્રકારે મીડિયમનું લઘુરાષ્ટ્રી પોતાના પત્રમાં પ્રગટ કર્યું. આ સંબંધમાં ઠામ ચાલતાં પત્રકારને લાંબી સગા આપવાનો નિર્ણય થયો. રાજાને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે બોલ્યો, “જોડો ડો એ પત્રકારને. મેં મારું પોતાનું અને એના બાપમાં પ્રગટ થયેલું બંને બાબતો વાંચ્યાં છે; ને મારા કરતાં મને એનું બાબતો વધારે સુંદર જણાયું છે.”

જ્યોર્જે મોઘાને નવીન સમાચાર આપતાં એક દિવસે લોર્ડ કેસલરે કહ્યું, “નામદાર, આજે આપના કદરમાં કદર દુરમનનું મોત થયું છે.”

“હા...સ. એ ક્યારે મરી ગઈ?”

“નામદાર,” કેસલરે હસીને કહ્યું, “હું રાણીસાહિબાની વાંત નથી કરતો. એ તો તેયોલિયન બોનાપાર્ટ.”

અંધ કવિ મિલ્ટનનાં એક સુંદરી વેરે લખેં થયાં. મિલ્ટન સમયે તે સુંદરીની પ્રશંસા કરતાં મિલ્ટનના એક મિત્રે કહ્યું, “આપનાં મુઠ્ઠેની તો મુલાખ જેવાં છે.”

“હરી જ,” મિસ્ટન શાંતિથી બોલ્યો, “આખે નિરતેજ હોવાથી હું એની મોહકતા તો નથી અનુભવી શક્યો, પણ એના કંટા તો ચોક્કસ અનુભવું છું.”

સવારે કાઉન્ટ બરટની મુલાકાત લઈ બપોરે પ્રીન્સ ખીસ્મર્કનાં દર્શન આંવેલી એક જર્મન સુંદરીએ ખીસ્માર્ક સાથે હાથ મીલાવતાં હસીને કહ્યું, “આજે તો મને જંગતના બે મહાનર્મા મહાન રાજદ્વારી નરવીરોની મુલાકાતનો લાભ મળ્યો છે.”

“દેવીજી,” ખીસ્માર્ક મોહક શાંતિથી બોલ્યો, “મને આપ નામદાર કાઉન્ટ બરટ સાથે સરખાવી નકામો છાપરે ચડાવો છો. કેમકે બરટ મહાશય એક દિવસમાં ચોવીસ નવા સિદ્ધાન્તો ધરાવી શકે છે; જ્યારે હું ચોવીસ વર્ષથી એક જ સિદ્ધાન્તને વળગી રહેતો આવ્યો છું.”

ડૉસીનતો એક ગેરીબ વકીલ મરી જતાં તેની અંતિમક્રિયા માટે વકીલોએ એક ફંડ જીંભું ઠર્યું. તે ફંડમાં દરેકે એકે સિલિંગ આપવાનું ઠર્યું. જ્યારે ચીફ જસ્ટીસ નોર્બરી પાસે આં ફંડની વિગતો મૂકવામાં આવી ત્યારે તેમણે શાંતિથી કહ્યું, “બસ, એક વકીલને દાટવા માટે કાળામાં એક જ સિલિંગ. ખરો જ સુંદર માર્ગ. જ્યો, વીસ સિલિંગ આપું છું. વીશેકને તો આજી કરો.”

રાણી ઈલ્ઝાબેથ નાંખાકિત સાહિત્યકાર બેકનની મુલાકાતે મર્મા ત્યારે ધરમાં પ્રવેશતાં જ તે હસીને બોલ્યા, “ધર થણું નાનું જથ્થાય છે.”

“મહારાણી,” બેકને હસીને કહ્યું, “મારે માટે તો એ પૂરતું છે, પણ આપે જ મને એ ધરનાં પ્રમાણમાં ધણો મોટો બનાવી દીધો છે.”

હંગ ધનકે મુવાન વયે મત લીધેલું કે, “હું મારીશ હંમેશાં મીરને, ગંદીબને કોઈ પણ પથ નહિ.”

એક બપોરે તે અમદાવાદની એક સંરાદી પેઢી પાસે જઈ જીભો. પેઢીનો મુનીમ ગાદી પર બેસી સૌનાની લગડીઓ જોખતો હતો. તેનાં હાથમાં શૂડો ને સોપાંરી દતા.

ધનકે રૂબાબલર વાણિયાના વેશમાં હતો. સોપારી કાતરતા મુનીમ સામે જોઈ તેણે જ્યજ્ય કયાં. મુનીમે તેને સોપારી ધાખી. ધનકે તે લેવા હાથ લંબાવ્યો, પણ તેમ કરતાં પહેલાં તેણે હથેળીના પાછલા ભાગમાં મુક્તિથી ચીકણો પદાર્થ ચોડી દીધો. પરિણામે, મુનીમે જ્યારે લગડીઓ પર ઠરવેલી તેની હથેળીમાં સોપારીનો જૂકો મૂક્યો ત્યારે પાછલા ભાગમાં એક લગડી પણ ચોંટી ગઈ. ધનકે શાંતિથી હાથ પાછો ખેંચી જૂકા મોંમાં મૂક્યો; લગડી બાંધમાં સેરવી દીધી. મુનીમને આ ચાલાકીની સમજ ન પડી; ને ધનકે હવે શું માપ છે તે જોવા શાંતિથી ત્યાંથી સરખી જઈ, વેશમાં સહેજ પછટો કરી, છોટ જઈ જીભો.

લગડીઓ પર નજર જતાં જ મુનીમ ચમક્યો. તેણે આસપાસ તપાસ કરી; પણ તપાસ નિષ્ફળ જતાં તેનું મોં ફીકું પડી ગયું. તેણે શેકને વિગત જણાવી, પણ શેકે તો તેને જ હાથે લીધો. ચોરીનું આજ પણ તેને માથે મૂકાયું.

૫૬ મુનીમની આંખે જળજળિયાં આંધ્યાં. તે ઘોડાક સમય ત્યાં ઠેરી પાણી કરવાને ઘેર ચાલ્યો. છપાઇ રહેલ ધનકે તેનું મન માથી લીધું. તે મુનીમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો, ને જ્યારે મુનીમ જંગલમાંથી એક તોલો એર લઇ, ઘેર જઇ, તે ઘોળી પીવાને, મેડી પર બારણું બંધ કરી સૂતો, ત્યારે ધનકે જોરથી સાંકળ ખખડારી.

“કાણુ છે?” કુઝી મુનીમે અંદરથી જ પૂછ્યું.

“મિત્ર,” ધનકે શીઠાશયી ઉત્તર દીધો, “તરત બારણું ખોલો.”

મુનીમે બારણું ખોલ્યું. ધનકે તેના હાથમાં ચોતે ચોરેલી લગડી મૂકતાં તેની માથી માગી, ને અચકાતા મુનીમને સમજાવી-સાથે લઇ તે પેડો પર પાછો ફર્યો.

“શોભ,” શોના મોં પર તીવ્ર નજર ઠેરવતાં ધનકે પૂછ્યું, “અક્ષય ક્યાં વેચી આવ્યા?”

“શું?” શેઠે અચકાતે પૂછ્યું.

“૫૬ મુનીમ પર ચોરીનું આજ મૂકતાં શરમ ન આવી?” ધનકે કડકાઈ દાખવી.

ધનકની સાલ આંખથી ડરતા શેઠ જામેથી બોલ્યા, “હું ક્યારનો દુકાનમાં બેઠેલ છું. બહારનો કોઈ માથુસ અહીં આવેલ નથી. લગડી ક્યાં જાય?”

“ક્યાં જાય?” હવેળીમાં લગડી રમાડતાં ધનકે કહ્યું, “આ રહી.”

“હે...હે” શેઠ હર્ષથી બેબાકળા ખન્યા.

“એ મેં ચોરી હતી.”—ધનકે શેઠને વધુ અમકાવ્યા. પણ ખીંછ જ પળે હસતાં હસતાં શેઠ બોલ્યા, “અસંભવિત છે.”

ધનકે શેઠને ચોરીની વિગત સમજાવી, છતાં શેઠને વિશ્વાસ ન બેઠો.

“જુઓ શેઠ,” શેઠના અવિશ્વાસ પર ખીજાયલા ધનકે કહ્યું, “અનુભવ સિવાય આ હકીકત તમને નહિ સમજાય. માટે તમે મુનીમની જગ્યાએ બેસો; હું લગડીને એની મૂળ જગ્યાએ ગોઠવી દઉં; તમે મને સોપારી ધામો, ને પછી હું એ લગડી કેવી ચાલાકીથી ઉપાડું છું તે તમે અનુભવી જુઓ.”

શેઠ ખુશ ખુશ થઈ ગયા. તે મુનીમની જગ્યાએ બેઠા, ધનકે સોપારી લેવા હાથ લંબાવ્યો, લગડી ત્યાં ચોટી ગઈ, શેઠ ‘વાહ...વાહ’ કરવા લાગ્યા, ધનકે પાછે પગલે ખસતાં ખસતાં શેઠને ચોરીના પ્રયોગ સમજાવવા લાગ્યો. ને શેઠ ‘વાહ...વાહ’ના મંત્રમાંથી જામત ખતે તે પ્રદેશ જ તે તે લગડી સાથે અદરમ થઈ ગયો.

x

x

x

શિહોરની એક દેહ-કન્યાને બરવાળો પરણાવેલી. પણ પતિના અસહ્ય ત્રાસથી તે પિતાને ઘેર પાછી ફરેલી. આમ છતાં બરવાળાના બે કાઠી સૈનિકો પોતાના દેહની મંદે આવી તે કન્યાને શિહોરથી જોરજુલમપૂર્વક ઉપાડી ચાલ્યા.

શિહોરમાં તે વખતે અખેરાજનું રાજ્ય ચાલતું. કુંવર વખતસિકંછ સુવરાજપદે હતો. દેહ-કન્યાના દરજીના સમાચાર મળતાં જ તે કાઠી સૈનિકોની વાંસે જવા તૈયાર ખન્યો. પણ રાજ્ય અખેરાજનું આડે આવ્યા. સુવરાજના ઘોડાની લગામ પકડી રાખી તેમણે તેને આ પ્રશ્નો સાંતિથી નિકાલ કરાવવાની સલાહ આપી.

પુત્રે પિતાને વીનવ્યો, આજીજી કરી, રક્ષણનો ધર્મ સમજાવ્યો. છતાં રાજ ન માન્યો. તેણે શાંતિનો જ આગ્રહ કર્યો. ને વખતસિદ્ધજી તરત જ પિતાના હાથમાંથી લગામ છૂટવી દઈ, તેને હડસેલતાં બોલ્યો:

‘દૂર દહ, ભગતડા. રાજ્ય એમ ન ચલાવાય.’

ને તરત જ ધોડાને ઝડપી વેગ આપી, કાઠીઓને પકડી પાડી, બંનેને પૂરા કરી, પોતાના જ ધોડા પર તે દેહ-કન્યાને પાછી લઈ આવ્યો.

x

x

x

૪૬ ગુરુ મોતને બિછાને સૂતા હતા, યુવાન શિષ્ય તેમના ચરણ આંપતો હતો.

“ભાઈ, ” ગુરુ બોલ્યા, “ સવિતાનું ચરો ? ”

“કેમ, હું છું ને.”

“પણ તમે બંને યુવાન છો. યુવાની વિશ્વાસપાત્ર ન લેખાય.”

“ગુરુપ્રીતે પણ શું હું બહેન નહિ લેખી શકું ? ”-શિષ્યની આંખો સજ્જ બની. તે તરત જ બહાર ચાલ્યો ગયો. ને બીજે દિવસે ગુરુની સમીપ આવી નમન કરી બોલ્યો,

“હવે તો વિશ્વાસ આવશે ને ? ”

“હે.” ગુરુનો આસ ફાટી ગયો. સવિતા સજ્જ નયને શિષ્યના ચરણમાં ઢળી પડી.

ગુરુ-પુત્રીની નેખમદારી સેવા એ તેજસ્વી યુવાન શિષ્યે પોતાના પુરુષત્વ પર નસ્તર મૂકાવી દીધું હતું.

x

x

x

સિંધના સમ્રાટની કક્કામરજીનો બોગ બની નાસી છૂટેલા એક જત-કુટુંબને આશરો આપવાની બાબતમાં વીર લખધીરજીએ માની સલાહ પૂછી.

માતા ધીમેથી બોલ્યાં, “દીકરા, મને એક વાત યાદ આવે છે. એક પ્રસંગે મારી ગેરહાજરીમાં નાસીએ તને ધવરાવો દીધો. મેં તરત જ તને અવળે માથે લટકાવી એ ધાવણ આંકાવી દીધેલું. પણ હવે લાગે છે કે એકાદ ટીપું રહી ગયું હશે.” ને આંખમાંથી ઠપકાભર્યું તેજસ્વી સ્મિત વેરતાં એમણે ઉમેર્યું, “નહિતર રજપૂતાણીનો દીકરો સરણાગતને આશ્રય આપતાં માની સલાહ પૂછવા ન આવે.”

x

x

x

અવંતીપતિ બોળને લખલૂટ દાન આપવાની ટેવ હતી. તેની એ ટેવ સુધારવા તેના એક મંત્રીએ બોળનું ધ્યાન ખેંચાય એ રીતે તેના રંગભરનમાં લખ્યું, “ભાવિ વિપત્તિને વિચારી સંપત્તિનો થોડોક મંચય કરવો જોઈએ.” બોળે દસીને એ વાક્યની નીચે ઉમેર્યું, “ભાગ્યશાળીઓને વળી વિપત્તિ શી ? ” મંત્રીએ તેની નીચે લખ્યું, “કાઈક પ્રસંગે ભાગ્ય વાંકું પણ બને છે.” બોળે ઉમેર્યું, “એવા પ્રસંગે તો સંચિત કરેલું પણ ચાલી જવાનું છે.”

વર્તમાન યુગમાં વિવિધ પ્રકારના રાષ્ટ્રિય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રિય આર્થિક વ્યવહારને પાર પાડતી સંસ્થા બેન્ક છે. આર્થિક લેવડ-દેવડનું કેન્દ્રસ્થાન બેન્ક છે. બેન્ક એટલે રાષ્ટ્રના આર્થિક લેવડનું ઉદય.

બેન્કનાં મુખ્ય સાત કર્તવ્યો છે. આ સાત કર્તવ્યો આર્થિક દેહની સાત ધારી નસો જેવાં છે. આ કર્તવ્યો દ્વારા સમાજનો આર્થિક વ્યવહાર શુચિત અને પ્રાણવાન બને છે. પ્રત્યેક કર્તવ્યને ટૂંકામાં જોઈએ.

બેન્કનું પ્રથમ કર્તવ્ય યાપણ સ્વીકારવાનું છે. સમાજમાં નાણાંની ખચત કરનારી વ્યક્તિઓ પણ હોય છે. આ વ્યક્તિઓ પોતાની ખચત બેન્કમાં યાપણ તરીકે મૂકે છે. આવી રીતે બેન્કમાં લાખો અને કરોડો રૂપિયાની યાપણ આવે છે. બેન્ક આવી યાપણ માટે વ્યાજ આપે છે એટલે વ્યક્તિ હંમેશાં ખચત થતા નાણાંને બેન્કમાં યાપણ તરીકે મૂકી આવે છે.

યાપણના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) સ્થિર યાપણ-Fixed Deposit-અમુક નિયત સમય માટે મૂકવામાં આવતું નાણું સ્થિર યાપણના વર્ગમાં આવે છે. સમય પૂરો થયા પહેલાં આ યાપણમાંથી પૈસા પાછા લઈ શકાતા નથી. બેન્ક આ યાપણનો ઉપયોગ અન્ય લોકોને યાપણ આપવામાં કરી શકે છે. (૨) બીજા પ્રકારની યાપણને ખચતની યાપણ-Saving Deposit-કહેવામાં આવે છે. આ યાપણમાંથી પૈસા ઉપાડવા માટે સમક્ષની મર્યાદા નથી. નિયમ પ્રમાણે ચક્રવાકિયામાં એક વખત પૈસા ઉપાડી શકાય છે અને હંમેશાં એક વખત યાપણમાં પૈસા મૂકી શકાય છે. (૩) ત્રીજા પ્રકારની યાપણ એ ચાલુ યાપણ-Current Deposit-છે. આ પ્રકારની યાપણ મુખ્યત્વે કરીને યાપણ મૂકનારની ઉપયોગ માટે જ હોય છે. યાપણમાં ગમે ત્યારે પૈસા મૂકી શકાય અને ગમે ત્યારે ગમે તેટલી વખત પૈસા ઉપાડી શકાય છે—એક દ્વારા. બેન્કથી આ યાપણનો ઉપયોગ નહિ થઈ શકવાથી તેનું વ્યાજ લગભગ હોતું નથી, અથવા કદાચિત હોય છે તે નામનું જ હોય છે. ખચતની યાપણ માટે વ્યાજનો દર સાધારણ હોય છે અને સ્થિર યાપણનો તેના કરતાં વધારે હોય છે. કારણ કે સ્થિર યાપણનો ઉપયોગ બેન્ક નિશ્ચિત રીતે કરી શકે છે.

બેન્કનું પહેલું કર્તવ્ય જેમ યાપણ સ્વીકારવાનું છે તેમ બેન્કનું બીજું કર્તવ્ય યાપણ આપવાનું છે. જેટલું પ્રથમ કર્તવ્ય ઉપયોગી છે તેટલુંજ આ કર્તવ્ય મહત્વવાળું છે. કેમકે બેન્કના આ કર્તવ્યને પરિણામે સમાજનું નાણું શુચિત અને ફરતું રહે છે. સ્વીકારેલી યાપણોમાંથી બેન્ક અમુક પ્રમાણમાં કરેલા ધોરણ પ્રમાણે ભંડોળ-Reserve-રાખી બાકીના પૈસા અન્ય લોકો -વ્યાપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, કારખાનદારો, ઉત્પાદકો વગેરેને, તેમની માગણીની યોગ્યતા વિમારી, સોનના સ્વરૂપમાં આપે છે. આ સોન માટે બેન્ક

બાજ લે છે. સ્થિર યાપણ માટે અને બચતની યાપણ માટે બેન્ક જોડાયું બાજ આપે છે તેના કરતાં લોનરૂપે આપેલ યાપણ માટે બેન્કનો બાજનો દર વધારે હોય છે. બાજના એ બે દરનો તફાવત એ બેન્કની મુખ્ય આવક છે. બેન્કના વિકાસ પહેલાં શાહુકારો તથા બાજખેરાનો-Money lenders-એક વર્ગ હતો, હજુ પણ છે. આ વર્ગની કરજ આપવાની અને બેન્કની કરજ આપવાની રીતમાં ઘણો તફાવત છે. શાહુકારને ત્યાંથી કરજ લેનારને પૈસા એક માથે બધા મળી જાય છે તેમજ કાંઈ પણ કારણને માટે મળી રહે છે, જ્યારે બેન્કમાંથી બેન્કને ચોખ્ખા લાગે તેના નિશ્ચિત, ઉત્પાદક કાર્યને માટે જ લોન મળે છે અને તે પણ કરજ લેનારના હાથમાં રાકડા પૈસા તો ગ્રિસકુલ મળતા નથી. બેન્ક કરજ લેનારના નામ ઉપર જોડેલી લોન આપવાની હોય તેટલા પૈસા જમા કરે છે અને જે કાર્યને માટે લોન આપવામાં આવી હોય તે કાર્યના ખર્ચ માટે કરજ લેનાર વ્યક્તિ બેન્ક ઉપર ચેક મોકલ્યા કરે છે. પ્રત્યેક ચેકના પૈસા અદા કરતાં પહેલાં બેન્કર ખાસ જુએ છે કે જે કાર્યને અર્થે લોન આપવામાં આવી છે તે જ કાર્યને અર્થે પૈસા અદા કરવાના છે કે કેમ. બેન્ક હંમેશાં ઉત્પાદક જ કરજ આપશે, જાગ્યે જ ઉપભોગાત્મક કરજ આપતી હશે, અને તે પણ સંપૂર્ણ જામીનગીરી (Security) સહ. શાહુકારોની પેદીઓ વ્યક્તિગત સંસ્થા છે, તેમાં વ્યક્તિનો સ્વાર્થ રહેલો છે; જ્યારે બેન્ક સામાજિક સંસ્થા છે, રાષ્ટ્રની સંસ્થા છે અને તે હંમેશાં સમાજના અને રાષ્ટ્રના આર્થિક હિત અને કલ્યાણની દૃષ્ટિએ જ કામ કરે છે.

બેન્કનું ત્રીજું કર્તવ્ય કાગળની નોટો કાઢવાનું છે. પણ મધ્યવર્તી બેન્કનો જન્મ થતાં આ કામ કેવળ એ એક જ બેન્કને હસ્તક મૂકાયું છે.

બેન્કનું ચોથું કર્તવ્ય લોકોનાં કિંમતી ધરણાંમાં તેમજ બીજી કિંમતી વસ્તુઓ સાચવવાનું છે. બેન્કને પોતાના રક્ષણ માટે જાતો રાખવો પડે છે. અને તેને માટે ખર્ચ વેઠવો પડે છે. બેન્કધર સુરક્ષિત હોવાથી લોકો પોતાની કિંમતી વસ્તુઓ ત્યાં રાખવા માટે અચ્છતા તૃપ્તિ. બેન્કમાં જુદાં જુદાં ખાનાંઓ જનાવેલાં હોય છે, અને આ ખાનાઓને અમુક ભાડાથી લોકોને વાપરવા આપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે બેન્કને આવક ચાલે છે અને બેન્કના રક્ષણ માટે કરવા પડતા ખર્ચની ઓછાઈથી યર્ષ જાય છે.

બેન્કનું પાંચમું કર્તવ્ય કિપર જોયેલા બીજા કર્તવ્યને મળતું છે. ધણી વખત ચાલુ યાપણમાં-Current Account-પૈસા યર્ષ રદા હોય અને છતાં બેન્ક પોતાના માહકના ચેક સ્વીકારે છે. પણ આવા ચેક સ્વીકારતાં પહેલાં માહકની ચાલુ યાપણમાં ચોડા પૈસા જમા કરે છે અને તેની ખજાર પોતાના માહકને આપે છે. આમ જમા કરેલા-over-draft-પૈસા ઉપર બેન્ક બાજ લે છે. તેમજ મકાન ઉપર, ધરણા ઉપર કે બીજી કોઈ securities ઉપર પૈસા ધીરે છે.

બેન્કનું છઠું કર્તવ્ય આંતર-રાષ્ટ્રિય વેપારની લેવડ-દેવડ સંભાળવાનું છે. આ કર્તવ્ય પણ ખૂબજ મહત્વનું છે. આંતર-રાષ્ટ્રિય હુદીઓ-International bills of Exchange-બેન્કની હાજીજ આવે છે અને જાય છે.

બેન્કનું સાતમું કર્તવ્ય સરકારનો આર્થિક વ્યવહાર પાર પાડવાનું છે. જેવી રીતે બેન્ક બંધિતઓ, બ્યાપારીઓ, ઉત્પાદકો વગેરે આર્થિક સંસ્થાઓના એજન્ટ તરીકે કામ કરે છે તેવી જ રીતે, તે સરકારના એજન્ટ તરીકે રાષ્ટ્રનો સમગ્ર આર્થિક વ્યવહાર ચલાવે છે. આ કર્તવ્ય માત્ર અમુક બેન્કને અથવા મધ્યવર્તી બેન્કને જ સોંપવામાં આવે છે. સરકારની આવકનાં નાણાં બધાં બેન્કમાં જમા થાય છે, અને સરકારનાં પ્રત્યેક ખાતાઓના ખર્ચ બેન્ક દ્વારા અદા કરવામાં આવે છે. સરકારના ચોપાડાઓમાં માત્ર હિસાબો રહે છે, નગદ નાણાં બેન્કમાં રહે છે.

આજની આર્થિક દૃષ્ટિએ વિકાસ પામેલાં રાષ્ટ્રોમાં મોટે ભાગે મધ્યવર્તી બેન્ક હોય છે. મધ્યવર્તી બેન્ક રાષ્ટ્રની બેન્કીંગ પદ્ધતિનું કેન્દ્ર છે, તે Banker's Bank તરીકે અને સરકારના એજન્ટ તરીકે કામ કરે છે. કાગળની ચલણી નોટો છાદવાનું કાર્ય આ બેન્કને હસ્તક હોય છે. રાષ્ટ્રની તમામ વિવિધ બેન્કો, જેવી કે વ્યાપારિક બેન્કો—Commercial Banks, ઔદ્યોગિક બેન્કો—Industrial Banks, સહકારી બેન્કો—Co-operative Banks, ખેતીવાડી બેન્કો—Agricultural Banks, શહેરની બેન્કો—Urban Banks, ગામડાંની બેન્કો—Rural Banks, વિમાને બેન્કો—Insurance Banks—વગેરેનું ભંડોળ—Reserve—આ બેન્ક પાસે રહે છે. સુઅવરિયત અને સંગીન મધ્યવર્તી બેન્ક રાષ્ટ્રના આર્થિક અને નાણાં સંબંધી સમૃદ્ધિ અને સ્થિરતા માટે આવશ્યક છે. તે કાગળની ચલણી નોટો દ્વારા રાષ્ટ્રનાં નાણાં—currency—ને નિયમિત અને વ્યવસ્થિત કરે છે; બેન્કસંબંધી તરીકે સારાચે રાષ્ટ્રની શાખા—Credit ને મજબુત બનાવે છે—નાણાંની અને શાખાનો સમન્વય સાધે છે; પરિણામે આર્થિક સમતોલપણું અને પૈસાની અને વસ્તુઓની કિંમતની સ્થિરતા જળવાઈ રહે છે; તેમજ આંતર-રાષ્ટ્રીય લેવડ-દેવડની કિંમત સ્થિર બને છે. રાષ્ટ્રીય આર્થિક વ્યવહાર મધ્યવર્તી બેન્કથી સુદર રીતે, સમતોલપણે ચાલી શકે છે, અને કટોકટીને પ્રસંગે, આર્થિક આપત્તિને સમયે મધ્યવર્તી બેન્ક રાષ્ટ્રની ઉત્તમમાં ઉત્તમ સેવા બજાવે છે. મધ્યવર્તી બેન્કને અભાવે પહેલાંના જમાનામાં રાષ્ટ્રોને આર્થિક વિપત્તિઓ સખત રીતે સહન કરવી પડતી, પણ આજે મધ્યવર્તી બેન્કના વિકાસને પરિણામે આર્થિક આપત્તિઓનું સંકટ હલગભગ ટળી ગયું છે. રાષ્ટ્રને સાધારણ સંભોગોમાં મધ્યવર્તી બેન્ક અદ્ભુત સેવા આપે છે. આખાચે રાષ્ટ્રની બેન્કીંગ નીતિ—બાજના દર, ધપાતના દર—Discount rates—ચાપણો આપવાની મર્યાદા વગેરે—મધ્યવર્તી બેન્કથી જ નક્કી થાય છે.

સ્વપ્ન-માધુરી

ચુનોલાલ વર્ધમાન શાહ

આજે મને આજુમાં આન્યાને અડવાડિયું પૂર થતું હતું પિતાજી લાંબી માંઢગી-માંથી સાગ થયા, અને તેમની મારવારમાં રોકાઈ રહેવાથી હું પણ ખૂબ યાદી ગયો હતો તેથી થોડા દિવસ આજુ જઈને આરામ લઈ એમ થયા કરતું હતું. પણ પિતાજીએ મમતાથી કહેલું કે, “બેટા! અડવાડિયાથી વધુ રોકાઇશ નહિ હો!” એટલે મારાથી હવે વધુ દિવસ આજુમાં જરૂરી શકાય તેમ નહોતું.

આજુમાં ટૂંકેવાની સગવડ તો સરસ હતી. મારો મિત્ર સુરેશ ઉનાળો ગાળવા માટે આજુમાં આવીને રહ્યો હતો. તેણે એક બગલો બાડે રાખ્યો હતો, તેની સ્ત્રી સુશીલા અને એક આકર પણ સાથે હતાં, સુરેશ અને સુશીલા મમતાજી હતાં, એટલે મને લાગતું કે જાણે હું સ્વજનોની સાથે જ રહેતો હોઉં. હું આગ્યો ત્યારે સુશીલાએ પૂછેલું: ‘મનુભાઈ! કહો, આજે જમવાનું શું બનાવું?’

“જમવાનું મને પૂછીને કરવાનું?” એ સામું પૂછ્યું.

“હા, તમને ખૂબ બાવે તે બનાવું, તમે કયાં પરાયા છો કે તમને પૂછવાથી અવિનય થઈ જાય?”

મેં કહ્યું: “ત્યારે તો સેવનો બિરંજ બનાવો, મને ખૂબ બાવે છે.”

સુશીલાએ હસીને કહ્યું: “આ કાંઈ અમઢવાદ નથી કે ધારી વસ્તુ મજે શકે. અઢી સેવ કયાંથી હોય?”

તે દિવસે સુશીલાએ ચોખ્ખો બિરંજ બનાવ્યો હતો.

આજે જ કહ્યું: “સુશીલા બહેન! સાંજે હું જવાનો છું, હોં! આજે અડવાડિયું પૂર થયું, વધુ રોકાવાની પિતાજીની પરવાનગી નથી.”

“આજે તો હું તમને નહિ જવા દઉં.” સુશીલાએ કહ્યું: “અમઢવાદથી સેવ ચંચાવી છે તે આજે સાંજે આવશે, કાલે તમને સેવનો બિરંજ બનાવું, પછી કાલે કાલે સાંજે જાણે.”

“ના, ના, સેવનો બિરંજ વળી બીજી કોઇવાર જામીશ, પણ આજે તો હું જઇશજ. ધોળીને ઢઢી દેજો કે સાંજ પહેલાં મારાં કપડાં આપી જાય.”

વળતો જવાજ સાંજજવાને થોડા બિનાજ હું મારી ચિત્રપાટી લઈને નીકળી પડ્યો. પ્રભાતનો સમય હતો. સૂર્ય ક્ષિતિજમાંથી બહાર નીકળી રહ્યો હતો. તેના સ્તંબજ પ્રકાશમાં પઢાડનાં શિખરો, ખડકો, દરેક અને ઘસેલાં રનાં કરી રહ્યાં હતાં. કોઈ કોઈ સ્થેત મેઘખડો આકાશમાં મંદ ગનિએ ચાલી રહ્યાં હતાં. નિકટમાં આવેલા એક તળાવના પાણીમાં પ્રતિબિંબિત થતા બૂગ આકાશપર છંટાયલો યુવાની રંગ કેવો નયનરમ્ય લાગતો હતો! ચિત્રાલેખન માટે આજુમાંના આઠ દિવસના નિવાસમાં હું અનેક દશ્યો જોઈ ચૂક્યો હતો, તેમાંનાં કેટલાંકને મેં ચિત્રોમાં લિતાયાં હતાં, પરંતુ અત્યારનું દશ્ય મને જોવું મુંઢ લાગ્યું હતું તેવું બીજું એક દશ્ય લાગ્યું નહોતું. વધુ દૂર નહિ જતા તળાવને કાંઠે જ એક

વૃક્ષ નીચેની શિલાપર હું બેસી ગયો અને ચિત્રપાટીમાં એ દૃશ્યને ઊતારવા લાગી ગયો.

બરાબર સામે બે મોટાં વૃક્ષો ઊભાં હતાં. વૃક્ષોની ડાળાઓ ઊંચીઊંચી વધીને ઉપર જતાં એકબીજાને મળીને જાણે એક કમાનદાર દરવાજો ખનાવી રહ્યો હતો. પસાર થઈ ગયેલી વસંતે વૃક્ષોને નવાં પાંદડાં બદલાં હતાં તેથી એક વૃક્ષો લીલાંછમ અને ઘટાદાર બન્યાં હતાં. અને એ એક વૃક્ષોના બનેલા દરવાજાની વચ્ચેથી સૂર્ય ધીરે ધીરે ઊગ્યો ચડી રહ્યો હતો, જળમાં સુવર્ણપટ પ્રસારી રહ્યો હતો.

સામે ઠાંઠે કાંઈ પુરુષ આવી ધોતિયું ધોવા લાગ્યો, પરંતુ ચિત્રાલેખનમાં એકાગ્ર મારા ધ્યાનને તે બાંધે કરી શક્યો નહિ. પશુઓનો કલરવ ચાલ્યા કરતો હતો 'પશુ-તેમનું સંગીત સુણવા મારા કાન અત્યારે તૈયાર નહોતા. મંદ શીતળ વાયુ સ્પર્શસુખદ હતો 'પશુ તેના સંવેદનનો આનંદ માણવાની મને પુરસદ નહોતી. મારે તો સૂર્યોદય સમયનું સુંદર-તેજોમિશ્રિત રંગદર્શન ચિત્રમાં ભૂતિમંત કરવાનું હતું, અને હું તે કાર્યમાં જ લીન' બની ગયો હતો.

વિધવિધ રંગોથી મંડિત રંગભૂમિપર નેપથ્યમાંથી કાંઈ અપ્સરા એકાએક ઊતરી આવે, તેમ એક બાળાને મેં ઓચિત્તી એ દૃષ્યની વચ્ચે આવીને ઊભેલી જોઈ. તે બરાબર મારી સામે જ-સામે કિનારે વૃક્ષપટાની વચ્ચેવચ્ચે ઊભી રહી. તે મને જોઈ રહી હતી કે તે પશુ મારી પેડે તળાવમાંના જળમાં વેરાયલી રંગલીલા જોઈ રહી હતી તેના હું નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ; પણ યક્ષકન્યા સરખી તેની મરોડદાર દેહવદિ એટલે દૂરથી એવી નમૂન-રમ્ય દેખાતી હતી કે મને એ જડ દૃશ્યમાં ઊભેરાયલી સજ્જ સદિએ ઉદલસિત બનાવી મૂક્યો અને મેં તેની આકૃતિને ચિત્રમાં ઊતારવા માંડી: અને અહા! સૂર્યે પણ કેવો સુંદર ઉપદાર ધર્યો! તે ઊંચે ચડીને એ બાળાના મસ્તકની પાછળના પ્રભામંડળની જેમ ગોળાકૃતિમાં વિરાજ રહ્યો. 'અહુહુત! અહુહુત! સુંદર! અત્યંત સુંદર!' એવો મૌન ચિત્કાર મારા અંતરમાં ઊઠ્યો અને મારી પીછી ભેરથી ચાલવા લાગી.

એ બાળા જેમ ઓચિત્તી મારા દૃષ્ટિપથમાં આવી ઊભી હતી, તેમ ઓચિત્તી તે અદૃશ્ય થઈ ગઈ. માત્ર બે-ત્રણ મિનિટનું દર્શન આપીને તે ચાલી ગઈ. પણ મારા ચિત્રને તો તે અદેખર સજીવ બનાવી ગઈ હતી. ચિત્રની સુંદરતા સર્જવા માટે હું કાનો આભાર માનું? એ વૃક્ષોનો, એ તળાવનો, એ સૂર્યનો કે એ બાળાનો?

ચિત્રની રેખાઓ પૂરી થઈ ગઈ હતી, રંગો સુંદર મેળ સાધતા ચોક્કી ઊઠતા હતા, જો કે ચિત્રકલાની દૃષ્ટિએ હજી ચિત્ર અધૂરું હતું; તે પૂરું કરવાને હું મંથો રહ્યો હતો.

"હવે ચાલો! ગોઠું થાય છે!" મારી પીઠ પાછળ કોઈએ દૂરથી હાક મારી.

તુરંત મેં પાછું વાળીને જોયું: અહા! એજ બાળા-મારી પાછળ આવેલા એક વૃક્ષનો થક આડે ધપાઇને મારું ચિત્રાલેખન જોઈ રહી હતી! તેના આંક ઉપર મધુર સ્મિત હતું, નેત્રોમાં કૌતુક અને આનંદ હતાં, તેના હાથમાં હાંડણી સાથેનું શ્વેત સુંદર કમળ હતું; મારી દૃષ્ટિ તેની ઉપર પડતાં જ તે જરા પાછી દડી, ચોરીથી ચિત્ર જોઈ લેવા માટે ચરમાઈ અને પછી પૂંક ફેરવીને દોડી ગઈ. દોડતાં દોડતાં તે જરા ચોક્કી અને મારી બાજુ પાછું વાળીને જોઈ ચાલી ગઈ. થોડે દૂર પેલો પુરુષ તેની રાહ જોઈને ઊભો હતો, તેની પાસે પહોંચી ગઈ. કણ્ઠમાં એક અદૃશ્ય થઈ ગયાં. દૃષ્ટિમાંથી સદાંતર દૂર ચતાં તે બાળા એક વાર ફરીથી મારા બાજુ દૃષ્ટિપાત કરશે એવી મેં આશા રાખી હતી પણ તે નિષ્ફળ નીવડી. હું એ દિશા બાજુ ફેરવીવવાર સુધી જોઈ રહ્યો. કાંઈ ઊંચાણવાળા ભાગ ઉપર ચડીને આગળ

જતાં પુનઃ એ બાળાની પીઠની આકૃતિનું દર્શન થશે, તેની આસમાની સાડીનો ઊડતો પાલવ દેખાશે, તેના ચંપેરી વર્ણમાં બળી જતો કમળો અને ચંપાનાં ફલની વેણી જોવામાં આવશે, તેના હાથમાં રમી રહેલી કમળની હાંસી લહેરાતી દેખાશે; એ સુંદર દશ્યનું મધુર સ્વપ્ન હું રચી રહ્યો હતો, પણ એ સ્વપ્નનો સાક્ષાત્કાર ન થયો.

ચિત્રના આનંદનું સંવેદન અધૂરું રહી ગયું. એ અમૃતોપથી નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને ચિત્ર પૂરું કરવામાં ચિત્ત ન મોટયું. હું પાછો ફર્યો.

સાંજ પડ્યા પહેલાં ધોખી લુગડાં આપી ગયો હતો. સુશીલાએ માઈ બિસ્તર, બેઠ અને કપડાં બધું એકઠું કરીને એક સ્થળે મૂકી રાખ્યું હતું. મોટર-બસ નીકળે ત્યારે મારો સામાન તેમાં મૂકી દેવાને હોજર રહેવા તેણે નોકરને કહી રાખ્યું હતું પરંતુ આજે જવાનું માઈ મન નહોતું ! સુરેશે માત્ર વિનય ખાતર કહ્યું: “એકાદ-બે દિવસ વધુ રહી જાય તો શો વાંધો છે ? પિતાજીની તબિયત તો હવે સારી છે.” અને મેં તુરંત એ આમ્રદને માન્ય કરી લીધો ! સુશીલાએ કદાચ માન્યું હશે કે સેવના બિરંજના રવાના એ ચમત્કાર હશે.

બીજા દિવસે રહેવારે પાછો હું તેજ સ્થળે જઈને બેઠો. એજ સમય હતો, એજ સૂર્ય હતો, એજ વૃક્ષા હતાં, એજ તળાવ હતું, એજ દરેક હતું, પરંતુ આજે એ દશ્યને મંથૂલતા આપનારી બાળા નહોતી ! ચિત્ર મેં પૂરું કરી રાખ્યું હતું. અને હું તે સાથે લઇને આવ્યો હતો. જે ચિત્ર એ બાળા હુપાર્છ ને જોઈ રહી હતી, તે ચિત્ર તેના હાથમાં મૂકીને તેના આનંદપ્રક્રિયિત વદનનું દર્શન કરવાને હું અધીરો બની ગયો હતો. હું તેના આગમનના માર્ગ તરફ જોતો, વૃક્ષપટા તરફ જોતો, ચારે પાસ દૃષ્ટિપાત કરતો પણ બધી પ્રતીક્ષા નિષ્ફળ જતી હતી.

એટલામાં પેલો પુરુષ ગર્હકાલની પેઠે આવીને એજ સ્થળે ધોતિયું ધોવા લાગ્યો. હવે વૃક્ષપટા તરફજ હું મીટ માંડીને બેઠો. ગર્હકાલ કરતાં સૂર્ય વધારે ઊંચો ચડી ગયો. પેલો પુરુષ ધોતિયું ધોઇ, નાહીને જવા લાગ્યો. પણ એ બાળા ન દેખાઈ.

એટલામાં મેં મારી પીઠ પાછળ ખંજડીનો રથકાર સાંભળ્યો અને મેં પાછું વાળીને જોયું; પણ તે ખંજડીનો રથકાર નહોતો-એક ગાય ચરતી હતી તેની કાંઠે ખંધેલો ધૂધરો તુટક તુટક રથકાર કરતો હતો !

પેલો પુરુષ મારી તરફ આવતો હોય એમ મને લાગ્યું. મારા ચિત્તમાં વિચારમાળા ફરવા લાગી. તેની દ્વારા એ બાળાએ કાંઈ સંદેશો કહાવ્યો હોય વધુ નહિ તો મારૂં પૂરેપૂરું ચિત્ર જોવાની આકાંક્ષા વ્યક્ત કરી હોય અને એ નિમિત્તે મને મળવાનું આમંત્રણ આપ્યું હોય એ મને બનવાજોગ લાગ્યું. મારે એ સંદેશ કે આમંત્રણનો કેવો જવાબ વાળવો તેનો મેં ક્ષણાર્ધમાં વિચાર કરી નાખ્યો...પણ...એ તો મારી બધી ન આવતાં બીજા બાળુએજ વળવા લાગ્યો !

કશી ફીકર નહિ; એક અબળાણી બાળા એવો સંદેશો કહાવતાં કે આમંત્રણ આપતાં સંકેતીય, પરંતુ કલાકારનો તો એ ધર્મ છે કે કથારસિકને પોતાની કલાકૃતિ બતાવીને તેને યથેચ્છ આનંદ લૂંટવા દેવો ! એટલે તેવા સંદેશ કે આમંત્રણની રાહ જોવા વિના હું પેલા પુરુષ તરફ ચાલ્યો અને તેને મેં પૂછ્યું: “ગર્હકાલે તમારી સાથે એક બાઈ હતી, તે ક્યાં છે ?”

“તે તો મારા રોહની દોઢરી હતી, તે કાલે વતનમાં ગયાં; તમારે તેમનું શું કામ ?”

“કામ તો કશું નહોતું; આ ચિત્ર તે જોતાં હતી, પણ તે વખતે તે પૂરું થયું

નહોતું; આજે પૂરૂં થયું છે, એટલે તો તે અહીં આવી જાય તો હું તેમને ખતાવત. વારે, તે ક્યે ગામ ગયા ?”

“હજા માણસ છો કે શું ? રસ્તે પડો.” એમ કહીને તે મને કરડી નજરે જોતો જોતો ચાલ્યો ગયો.

હું મનમાં ચીડાયો : “કેવો જંગલી માણસ છે ! સંમતાનો તો તેનામાં છટાપ નથી. હશે કાઈ બે બદામનો તોફાર...”

હું પાછો ફર્યો, પણ કહેવાની જરૂર નથી કે એ અનુપમ લાવણ્યવતી બાળા મારા ચિત્તમાં રમી રહી હતી.

જે ચિત્ર મેં દોર્યું હતું તે તો એક સુંદર દશ્ય માત્ર હતું. તેમાં એ બાળાની મૂર્તિ હતી પરન્તુ તે સ્પષ્ટસંદર્ભની સજ્જતા પૂરતી જ. પરન્તુ એ નૈસર્ગિક દશ્યની સુંદરતા કરતાં વધારે મધુરી બાવ-સુંદરતા હવે મારા ચિત્તમાં વસી હતી. એ મધુર સ્મિત કરતા એક; એ દૈત્યકાન્દભરિત નમનો, એ પ્રસન્ન વદનમંડળ, એ લજ્જાનાં ખજન, એ કમળ-દાંડલી પકડેલો હાથ, એ ચપળ ગતિ... ખરેખર એ સૌંદર્ય-માધુર્યની દિવ્ય પ્રતિમાને ચિત્તમાંથી ખસેડી શકાય તેમજ નહોતું. એ સૌંદર્યની સમીપે મેં આલેખેલા દશ્યનું સૌંદર્ય કરી વિસાતમાં નહોતું.

અમદાવાદથી સેવ મેળાવીને બનાવેલા બિરંજ હું કેમ ખરાખર ખાતો નથી તે સુધીલા સમજી શકતી નહોતી. મારી ઈચ્છાથીજ હું એક દિવસ વધુ રોકાયો હતો, છતાં હું કેમ સચિત અને મૂગો રહ્યા કહી શું તે મુરેય સમજી શકતો નહોતો.

સાંજમુધી હું ચિત્રપારી પર લીટા દોરતોજ બેસી રહ્યો. સાંજે આણંદની નીકળીને આખી રાત દ્રેનમાં મેં એ બાળાની પ્રતિમાનું જ ધ્યાન ધર્યું, અને અમદાવાદે આવીને પુનઃ એ ધ્યેયમૂર્તિનું ચિત્ર દોરવા માંડ્યું. પેલું પૂર્ણ કરેલું દશ્યનું ચિત્ર નકામું હતું, મારી ધ્યેય મૂર્તિની સુંદરતા તેમાં સ્વરૂપ પણ ક્યાં હતી ? ચિત્ર આલેખવા અનેક કાગળો બગાડ્યા, અનેક અપૂર્ણ લાગતાં ચિત્રો ફાડીને ફેંકી દીધાં, પુષ્કળ દિવસો વીતાવ્યા, પણ એકે ચિત્ર તર ન ઊતર્યું. ચિત્તમાં વસી રહેલું સૌંદર્ય ચિત્રમાં ઉતારવાના યત્નોને પુનઃ પુનઃ નિષ્ફળતાજી કરી. ચિત્તમાં જરાએ અસ્પષ્ટતા નહોતી; એના વદનમંડળની અને દેહલાવણ્યની જે એક રેખા સ્પષ્ટ હતી, પણ જેને કરતાં તે ચિત્રમાં ઊતરી શકતી નહોતી. જે દર્શનમાધુર્યને મને મુગ્ધ બનાવીને ચિત્તની સ્વપ્નમાધુર્ય જન્માવી હતી તે ચિત્રપારી પર ઊતરવાની ના પાડતી હતી ! દર્શનમાધુર્યને જન્માવેલા આનંદસંવેદનને અનુભવ ચિત્તની એ સ્વપ્નમાધુર્ય કરાવતી હતી, પણ એ આનંદસંવેદનને પુનઃ જાગૃત કરે એવું ચિત્ર મારી પોંછી દ્વારા ઊતરી શકતું નહોતું.

હું વિવશ બન્યો પોંછી ફેંકી દહને મેં પેન લાથમાં લીધી. રંગ અને રેખામાં જે ન ઊતરી શક્યું તે હવે મેં કવિતાની વાણીમાં ઉતારવા માંડ્યું, પણ વાણીય મને જગો દેતી હોય એમ લાગ્યું. અનેક છંદોનો આશ્રય લીધો, અનેક શબ્દો ગોઠવી જોયા, અનેક અલંકારોનો ઉપયોગ કર્યો, પણ વાણીમાં એ માધુર્ય ખડી ન થઈ.

ઉપર મેં બે પંક્તિઓ લખી :
આનંદવસ્તુની પ્રાપ્તિ, નથી આનંદસમૃદ્ધિ,
દિન્ટુ છે માનવીચિત્તે, આનંદ સ્વપ્નમાધુર્ય.
અને પછી મેં પેન પણ ફેંકી દીધી.

ચૂંથાતી માતાઓ

ચમનલાલ

લશ્કર, નાણું અને મંસ્કાર એ ત્રણ ઠોઠ પશુ પ્રજાના જીવનટકાવનાં મહત્ત્વનાં અંગ છે, તેમાં લશ્કરનો આધાર શરીરબળ છે, નાણાનો આધાર વ્યાપાર છે, સરકારનો આધાર કેળવણી છે. સત્તાવનના બળવા પછી દિંદ લશ્કર અને નાણું બંને વિષયમાં તો મેપૂર્ણપણે ગુલામ બની ચૂકેલું. પણ એનું સરકારબળ ઊંટું હતું. એની પ્રજાની જીવિતીક્ષ્ણ હતી, એની ઓંઝોમાં પવિત્રતાની ભાવના હતી, એના પુરુષવર્ગમાં ધર્મ, સયમ તે સદાચારની કિંમત અંકાતી, એના ઓં અને પુરુષ અતૂટ એકબની સાંકળે ગૂંથાયેલા હતાં. આ સ્થિતિમાં એને સરકારના વિષયમાં સહેજે ગુલામ બનાવી શકાય એ અમંભવિત બન્યું. પરિણામે ગેરી પ્રજાએ એક બાલુએ એને ધાર્મિક અને સારકારિક સ્વાતંત્ર્યનું વચન આપી એનાં સામાજિક નિયમોને જાળવી રાખતા કાયદા ધડ્યા, જ્યારે બીજી બાલુએ તેણે કેળવણીની એવી જાળ ગૂંથી કે એ જાળમાં સપડાયેલ પ્રજા પોતે જ પોતાના ધાર્મિક, સારકારિક અને સામાજિક સ્વાતંત્ર્યને ગેરી પ્રજાને ખીલે બાંધવાની માગણી કરે.

અને જેમ જેમ એ કેળવણીની જાળ વિસ્તરતી ગઈ-ધર્મ અને સંયમની ભાવના ઢીલી પડવા માંડી, સદાચાર તે પવિત્રતા તરફનો વિષય બન્યા, ઓં અને પુરુષ વચ્ચે વિમલનાં બીજ વધવા માંડ્યાં. આર્ય સંસ્કૃતિનો ઠોઠ પશુ અબ્યાસી એ સહેજે સમજી શકે એવી વાત છે કે પ્રજાને જ્યારે ધર્મ પરથી વિશ્વાસ ઊડી જાય છે, એની પવિત્રતાની ભાવના જ્યારે ક્ષીણ બને છે કે એની ઓંઝો જ્યારે પતિની પ્રિયતામાં, શુદ્ધેષી અને જીગતી પ્રજાની પવિત્ર માતાના પદેથી ગળડી પડી પૈસાને ખાતર પગપુરોના હાથ નીચે કામ કરતી દાસીઓ બને છે-પ્રજા સરકારના શિખરેથી પટકાવા માડે છે, એની જીવિ કચરાઈ જઈ તે હમેશની ગુલામ બને છે.

નવી કેળવણીએ યશ્ચાતમાં સામાજિક બંધનો તોડ્યાં, પછી ધર્મભાવના તોડી ને છેવટે તેણે સંસ્કારનું નિર્મળ અને આદિ-કરણ એવી ઓંને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવી. ઓં ધાર્મિકીએ હસાવા માંડી. પ્રજામાં સાંસ્કારિક ગુલામી વિકસાવવાને તેને પુરુષથી છૂટી પાડવામાં આવે છે તે તે વીસરી ગઈ. તેણે સરકાર પાસે પુરુષથી સ્વતંત્ર હક માગ્યા. પોતાના પિતા, બાઈ, પતિ કે પુત્ર કરતાં પણ તે પરદેશી સરકારમાં વધારે વિશ્વાસ કેળવવા લાગી.

દિંદની પ્રજાને તેવું ટકા જેટલો પુરુષવર્ગ ને હલનટલ જેટલો ઓંવર્ગ નવી કેળવણીથી હજી વિમુખ રહેલો છે. તેમાંના મોટા ભાગને પોતાની સંસ્કૃતિ પર વિશ્વાસ છે. પણ નવા ધોરણે કેળવાયેલ વર્ગમાં એવો વિશ્વાસ રાખનારી પ્રજા લઘુમતિમાં આવી ગઈ

છે. ને હિંદુ ધાર્મિક કે સામાજિક યામન હિંદી પ્રજાની ઇચ્છા પ્રમાણે નહિ પણ નવી રીતે કેળવવામાં આવેલી અલ્પ પ્રજામાં બહુમતિ ધરાવનાર વર્ગની ઇચ્છા પ્રમાણે ચલાવવામાં આવે છે. પરિણામે તે વિષયમાં અવનવા ધારાઓ પ્રતિદિન ઘડાતાજ રહે છે. હિંદના સ્ત્રીવર્ગ સંબંધમાં મોઢક ને મારક કાયદાઓ ઘડવા હશે ત્યારે ૯૮-૯૮ ટકા સ્ત્રીઓનો અભિપ્રાય નહિ પૂછાય; પણ જાળમાં સપડાયથ ૧-૨ સ્ત્રીઓમાંનો અમુક વર્ગ શું કહે છે તેના પર જ પ્રજાની બહુમતિના નામે ધ્યાન અપાશે.

હિંદમાં કદાચ એક લાખ કન્યાઓ પણ સ્ત્રી નહિ મળે જેમને સ્વાભાવિક સંયોગોમાં પિતૃકુટુંબમાંથી જે કંઈ મળવાનું હોય તે કરતાં વારસા-હક્કથી વિશેષ મળે. છતાં કેળવાયેલી અમુક ધનિક કન્યાઓને ખાતર એવો કાયદો ઘડાય છે. કેમકે બાઈ સ્ત્રી બહેન વચ્ચેના અતૂટ અને નિર્મળ સંબંધમાં વિગ્રહનાં મૂળ નાંખવાનો એ એકજ ઉર્ણવ છે. આજે બાઈ બાઈ વચ્ચે નજીવી બાબતોમાં જે કલહ ખેલાય છે તે આવતીકાલે લાઇ ઘ્યને બહેન વચ્ચે ખેલાશે. થોડીક ધનિક કન્યાઓના આર્થિક લાભને ખાતર હિંદની બહેનો એમના બાઈથી છૂટી પડી જશે. આજે એમાંના મોટા વર્ગને જે સ્નેહભાવે મળે છે તે આવતીકાલે હક્કથી મેળવવા જતાં એને ઘરોમાં દોડી વક્રીસોનાં ખીશાં ભરવાનાં રહેશે.

આજના ગરીબ હિંદમાં લાખોજ નહિ બસકે કરોડની હદે પહોંચેલા એવાં પુરુષવર્ગે છે જેને પિતૃકુટુંબમાંથી મળતું તો કંઈ જ ન હોય, ઊલટું પોતાને મજૂરી કરીને માતૃપિતાનું કે કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવું પડતું હોય, કે દેણું ચૂકવવું પડતું હોય. આવો વર્ગ આજે તો બહેનને પૂન્ય ગણી તેને મજૂરીમાંથી પણ સ્નેહપૂર્વક ભેટ આપે છે. પણ જ્યારે તે તેને સમાન ગણતો બનશે ત્યારે પોતાની જવાબદારીમાં પણ બહેનને બાગીદાર લેખી તે તે જવાબદારી પ્રત્યે બેપરવા બનશે. ને બહેન જો એવી જવાબદારી સ્વીકારી લે તો તે પૂર્ણ કરવામાં તેને સ્વતંત્ર દ્રવ્યોપાર્જન કરવું પડે, ને એમ થતાં જ સ્ત્રી ગૃહદેવી મટી ને નોકરિયાત બનશે.

આ રીતે વારસા-હક્ક થોડાક ધનિક કુટુંબોની કન્યાઓને, નજીવી વિષવાઓને કે મુક્તવિહારિણી મુદ્દરીઓને આર્થિક દૃષ્ટિએ કંઈક મદદગતી બનવાના બદલામાં કરોડો સ્ત્રીઓનો બહેન તરીકેનો પવિત્ર દરજ્જો મૂંઝવી લખ, તેમને આર્થિક જવાબદારીઓમાં હડસેલી મૂકી, તેમની મહત્તાને ચૂંધી નાંખશે.

તે છૂટાછેડાનો કાયદો જેમને મારે ઘડાય છે તે હિંદી સ્ત્રીઓનો જો એ વિષયમાં મત પૂછવામાં આવે તો અડધો ટકા મત પણ તેની તરફેણમાં નહિ મળે. તેવું ટકા સ્ત્રીઓ તો એ નામ સાંભળતાં પણ કંપી ઊઠે; છતાં થોડીક બગેલી સ્ત્રીઓની હોહાથી એવો કાયદો ઘડાય છે. પણ આ કાયદો તો સ્ત્રીને મારે વારસાહક્ક કરતાં પણ વધારે ઝેરી નીવડવાનો છે. તેના આશ્રયે સ્ત્રી જેમ પતિથી છૂટી જતી ચક્રશે તેમ પુરુષ પણ પત્નીને પવિત્ર અર્ધાંગ નહિ, પણ કારારથી જોડાયેલ રમકડું લેખશે. તે ગમશે ત્યાંસુધી એની ઇચ્છાઓ સંતોષશે, નહિ ગમે કે તરતજ તેને ગમે તેવા કુટિલ બદાના નીચે જગતની ઢોધરે હડસેલી મૂકશે. ને આ રીતે અચડાતી સ્ત્રીનાં નિર્મળ પ્રેમ, પવિત્રતા, સદિબ્ધતા કે માર્દવનાં ઝરણ સુધાવા માંડશે. જે મુકાતાં જ પુત્ર તરફથી પ્રેમભરી પૂજા પણ સ્ત્રીને મારે કેવળ દહનનાનો વિષય બની રહેશે. ને આ હદે પહોંચેલી સ્ત્રીની કુશીમાં ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા એવા સંસ્કાર

હાઈ જન-મશે કે પિતા જેને પવિત્ર ને પૂજ્ય નારી તરીકે નહિ પણ મન રીઝવતા સંતાન તરીકે જ ઉછેરશે.

આમ પતિ, ભાઈ, પુત્ર ને પિતાથી છૂટી પડતી ને આર્થિક સ્વતંત્રતામાં રાયતી સ્ત્રી જગતની ઠોકરે ચડશે. આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય એને આંગણે આર્થિક જવાબદારીઓના પણ જંગ ખડકશે. એ જવાબદારીઓ અદા કરવા સ્ત્રીને આર્થિક ક્ષેત્રમાં પુરુષ સાથે અથડામણમાં આવવું પડશે. જે દેશની સરકાર પોતાના પુરુષવર્ગના પોણા ભાગની પણ બેકારી નથી ટાળી શકતી તે પૈસાની પાછળ મંડેલ સ્ત્રી-પુરુષ બંનેને શી રીતે સંતોષી શકવાની હતી ? પરિણામે, કદાચ, સરકારી નોકરીમાં જેમ આજે હિંદુ-મુસ્લીમ ટકાધારણુ છે તેમ સ્ત્રી-પુરુષ ટકાધારણુ પણ પ્રવેશે. ને ખાનગી નોકરીઓમાં તો જે માલિકને વધારે સંતોષી શકશે તેને જ પહેલું સ્થાન મળશે. ને સ્ત્રી-નોકરાને પસંદગી આપતાં માલિકોદ્વારા સંતોષના ડેટલા સુંદર આશયો સેવકામાં આવે છે તે તો જગજગણીતી વાત છે.

સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેએ મળીને એક એવાં સંપૂર્ણ યુગલ બની જનું જોઈએ (પુરુષ અને પુરુષ કે સ્ત્રી અને સ્ત્રી વચ્ચે આવો યુગલભાવ કુદરત સંભવિત નથી બનવા દેતી, એટલે જ સ્ત્રી-પુરુષ લખવું પડ્યું છે.-એમાં સ્ત્રીહક્કના ઇન્કારનો આશય નથી) કે જે લગભગ પૂર્ણરો સ્વાશ્રયી (એટલી સ્ત્રી કે એટલા પુરુષથી આવો સ્વાશ્રય અસંભવિત હોવાના કારણે જ યુગલ અનિવાર્ય છે) હોય. દ્રવ્યોપાર્જન, રક્ષણ, ભોજન, સ્વચ્છતા, કલા, સંતતિસર્જન ને ઉછેર, ધરકામ, વ્યવહાર, ધર્મ, ઉપભોગ વગેરે જીવનનાં અનિવાર્ય અંગોને એ બંનેએ નૈસર્ગિક શક્તિ અનુસાર ગૂંથી કે વહેંચી લેવાં જોઈએ. પણ આજના પાશ્ચાત્ય દેશે કેળવાયેલ પુરુષને ઉપભોગ-સ્વાતંત્ર્યના આદર્શ નીચે જેમ પત્નીનું સતત બંધન નથી ગમતું તેમ સ્ત્રી-સમાનતાના આદર્શ નીચે તેને પોતાની પ્રિયતા ધરકામ કરતી હોય તે પણ નથી ગમતું-અલબત્ત પારકી સ્ત્રી દારી બનીને પોતાનું ધનકામ મંજાળતી હોય તો તે તે ચલાવી લે છે એટલું જ નહિ, એમા તો ગર્વ પણ અનુભવી શકે છે, આજની નવી સ્ત્રીને પુરુષ-ધર્પાના કારણે જેમ પતિ પ્રત્યેની સતત વફાદારી નથી ગમતી, તેમ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના આદર્શ નીચે એને પતિ કે સંતાનને રીઝવવાં પણ નથી ગમતાં. અલબત્ત નોકર બનીને શેઠને કે સેફ્ટ-ગર્લ બનીને ધરાડને રીઝવવાનાં હોય તો તેમાં તો તે આનંદ જાનુ અનુભવે છે. પણ બંને વીસરી જાય છે કે આ સ્થિતિ કેવળ સ્વાશ્રયને જ નહિ, એકંથ અને સદાચાર બંનેને પણ નષ્ટ કરી રહી છે.

સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને કુદરતે બિલ્કલિખિત શક્તિધારક ને પરસ્પરપૂરક બનાવ્યાં છે. સ્ત્રીના મગજમાં તેણે લાગણીપ્રધાન ગ્રન્થીઓ યોજેલી છે, પુરુષના મગજમાં પ્રતિભાપ્રધાન. પુરુષ સતત શ્રમ ખેડી શકે છે, ઝગડી શકે છે, રખડી શકે છે. સ્ત્રીને ગર્ભાવસ્થા, રજાદર્શન, સંતતિઉછેર, માધુર્યવિકાસ વગેરે શ્રમહીન ને સાંત નિવાસની જરૂરિયાતમાં મૂકે છે. માણસને કુદરતે પેટ આપ્યું છે એટલે તેને ભોજન તો જોઈશે જ. તે ભોજનવિધિ સ્ત્રીની શરીરસ્થિતિ અને વૃત્તિને વધારે અનુકૂળ છે કે પુરુષની સ્ત્રી; અને પુરુષ બંને પૈસાની પાછળ દોડે ને ઘર નોકરો સભાળે તે વધારે અનુકૂળ કે એક દ્રવ્ય રહે અને બીજું ઘર શોખાવે તે-આ બધા પ્રશ્નો વિચારણીય છે. સ્ત્રી સ્વપુરુષની છત્રછાયા તજી પરપુરુષના સંસર્ગમાં આવતાં સ્ત્રી પ્રત્યેની પૂજ્યતા ગુમાવી બેઠેલા એવા પરપુરુષો તેના પ્રત્યે પાશવી લીલા દાખવે તો ?-જે સરકારે પાશવી અભ્યાસોના વિષયમાં વર્ષોની સુનાવણીઓ

અહાલે છે એમના વિશ્વાસ પરંજી સ્ત્રી નિર્ભયતા કૃણવી રહે છે ! લંટકા કરતી ગોરી બાળાને માનને ખાતર 'ગુડ-નાઈટ' કહેવા માટે ગોરખપુરના હિંદી સૈનિકને તરત જ પંદર દિવસની સખત સજા ફરમાવતી, ને જોડામાં ઘોળે દિવસે હિંદુ સ્ત્રીઓનાં શરીર ચૂંચી નાખનાર ગોરા સૈનિકાની ફરબદલીથી જ સંતોષ અનુભવતી સરકાર પર એનો વિશ્વાસ વારી જાય છે ! સેંકડો પુરુષોએ જેમનાં શરીર ચૂંચી નાખ્યાં છતાં જેઓ પોતે પોતાનું રક્ષણ નથી કરી શકી, નથી ડાર્ડ પુરુષ એમના રક્ષણમાં બંદાર આબો, નથી સરકાર જેમનું સ્વત્વ રક્ષી શકી, શાંતિ માટે કળર સિવાય જેમને માટે ક્યાંય સ્થાન નથી એવી કેશરે કે રૂઢમણીઓનાં જીવનબહેણમાંથી પણ શું ધર છોડતી સ્ત્રી કંઈ અનુભવે નહિ લે ?

આજની આર્ય સ્ત્રીને પુરુષથી છૂટી પાડતી વખતે એમ માનતાં કીખવવામાં આવે છે કે સ્ત્રી પોતાના સ્વત્વની રક્ષા કરવાને સ્વયં શક્તિમાન છે. આ કદાચ સાચું નીવડી શકે પણ તે પવિત્રતા અને જીવન બંનેની બાળતમાં તો નહિ જ. ક્યાં તોતેણે જીવનનો ભોગ આપવો પડે, નહિતર પવિત્રતાનો. ને વર્તમાન શિક્ષણ સ્ત્રીના આત્મા સાથે જોડાયેલી પવિત્રતાની એકતાનતાને એટલી ટોલો બનાવી દે છે ને પવિત્રતા જેવી ઓજની બંધરિયાત પ્રત્યે જ તેને એવી શંકાશીલ બનાવવામાં આવે છે, કે જીવનના ભોગે તેના રક્ષણની આશા અસાધ્ય છે, ને જે પુરુષ પૂજ્ય સ્ત્રીના સંરક્ષણમાં પણ ઢીસો બની રહ્યો છે તેના પાસેથી સમાન બનેલી સ્ત્રીના સ્વત્વ-રક્ષણમાં ભોગની આશા રખાય જ શી રીતે ? પરિણામે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે શક્તિનાં સંઘર્ષણ જામશે તો પણ તે આર્થિક સ્વાધીનતા દોષમાં, પવિત્રતા તો સંગપડતાનો જ વિજય બનશે.

હિન્દની આર્ય સંસ્કૃતિને નષ્ટ કરવાને સંસ્કૃતિની માતા સમી સ્ત્રીને યુક્તિની ચૂંચી નાખતો જોઈએ. પરિણામે આ યોજનાને અગલમાં મૂકનાર કાર્યક્રમની ચાર શ્રેણીઓ પ્રકાશ. પ્રથમ સ્ત્રીને અને પુરુષને પરસ્પર પ્રત્યે અસંતુષ્ટ બનાવવાં; પછી સ્ત્રીને પુરુષથી છૂટી ને તે તર્કવિકાસથી એની પવિત્રતાની લાવનાને ઢીલો કરી મૂકવી; તે પછી આર્થિક વર્તનતાના બંદાને એના પર આર્થિક જવાબદારીઓ ઢોળી દેવી અને એ જવાબદારીઓ અદા કરાવતાં એને પુરુષ સાથે અંધડામંજીમાં લાવવી. ને આ રીતે જન્મેલું સ્ત્રી-પુરુષનું સંઘર્ષણ હિંદને પવિત્ર કુટુંબ-સંસાર તોડી નાંખે એટલું જ નહિ સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેનું બળ પરસ્પરને દુઃખી બનાવવામાં જ પ્રવૃત્ત બને. પુરુષને મન સ્ત્રી ઉપભોગનું રમકડું બને, સ્ત્રીને મન પુરુષ દેખનું પાત્ર રહે. આમ ચર્તાજ દુરાચાર ને મુક્તાવિહાર સ્વાભાવિક બને. પરિણામે નવી પ્રજા વર્ણશૂંકર બને-ને એ રીતે આર્ય સંસ્કૃતિ પર નાશનાં પૂર ફરી વળે. ને ખૂબી તો એ છે કે આ કાર્યક્રમ યુક્તિ-પુરઃસરનો છતાં તેને સ્વાભાવિક-કુદરતી વિકાસક્રમની નામે ઓળખાવાય છે.

અસંતોષ, છટાપણું, સ્વતંત્ર આર્થિક જવાબદારી ને સંઘર્ષણ-આ માર્ગ પર આગળ વધી રહેલાં હિંદી સ્ત્રી-પુરુષોની એ પ્રગતિ આર્ય સ્ત્રીને, પ્રજાને, પ્રજાના આરોગ્યને, નવી સંતતિને કંઈ રિથિતિએ લઈ જાય છે તે આપણે, આજની હિંદી સમાજચયનાને જે દેશોના અનુકરણમાં પોતાનો માર્ગ ધસતી બનાવવામાં આવી છે તે જ દેશોના આંકડા પરથી અવલોકીએ.

લગનના પૂર્વ ભાગમાં ૮૮ ટકા, બહીનમાં ૫૧ ટકા અને વિધેનામાં ૫૮ ટકા વેશ્યાઓ કેવળ નોકરિયાત સ્ત્રી-વર્ગમાંથી જ આવેલી છે. [આધુનિક જર્મનીમાં હોટલર સ્ત્રીઓની આ દશ સુધારવાને એમને જાહેરક્ષેત્ર અને આર્થિક જવાબદારીથી મુક્ત બનાવી તેમને ગૃહદેવી અને પવિત્ર માતાના પદે સ્થાપવા પશ્ચાત્ લખ રહ્યો છે.] આવી સ્ત્રીઓ જ્યારે પૂરતું દ્રવ્ય નથી મેળવી શકતી ત્યારે મહેજ કેળવાઈ ગયેલી ચારિત્રની શિથિલતાથી તેઓ વેશ્યાવૃત્તિ તન્નુ લલચાય છે. થોડાક સમય પહેલાં બ્રિટિશ સરકારે એક નિવેદન બહાર પાડી યુવતીઓને નોકરીના બદલે કોઈ તેમને ફાળવી ન જાય તે માટે કાળજી રાખવાને વિધિવિધી સૂચનાઓ આપેલી. જ્યાંજ્યાં છૂટાછેડાના કાયદા, સ્ત્રીઓના માથે સ્વતંત્ર આર્થિક જવાબદારી ને ચારિત્રની મહેજ પણ શિથિલતા પ્રવેશે છે ત્યાં સ્ત્રીને પારખી ગુલામી કન્યા પડે છે એટલું જ નહિ એ ગુનામીમાં તેને ગુપ્ત વ્યભિચાર પણ ચલાવી લેવા પડે છે. એમ કેળવાઈ તે દ્રવ્યલાભ મેળવી શકે છે એટલું જ નહિ, જો તે એમ ન કરે તો તેને નોકરી ગુમાવવાનો પણ ભય રહે છે. મુક્તિદાનના રિપોર્ટોનાં સત્તાવાર વિધાનો અને હેતુલોક એલીસ તથા લોગનની પ્રમાણભૂત કૃતિઓ આ દલીલતની માફી પૂરે છે.

સ્ત્રીને જ્યાં પુરુષના કેવળ સતત અપકર્ષમાં જ નહિ પણ તેની કૃપા નીચે છતવાતું હોય છે ત્યાં યુવતીની સુ-દગ્તા ઉપભોગનો વિષય બને એ નથી સ્ત્રીને ગુનોદ કે નથી પુરુષની કુટિલતા. એ સમાગમનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. તેના કારણે જ હાની ઉત્પન્ન થાય છે તેની જવાબદારી તે તે સ્ત્રી-પુરુષને માથે નહિ પણ સ્ત્રીને તેના પિતા, ભાઈ, પતિ કે પુત્રની છત્તલાયાથી દૂર કરી તેને જગતનો હડ્ડેરે હડમેલી મકનાર સ્ત્રીના કહેવાતા હિદ્દારકોને માથે છે.

તે હવે તો એક એવા વર્ગ પણ આગળ વધી રહ્યો છે, જે એમ માને છે અને કહે પણ છે કે સ્ત્રી એકજ પુરુષની સાથે સંકળાઈ રહેવાને બદલે મનપ્રમંદ પુરુષોના સર્વગમાં આવતી રહે એમાં કશી વાધો નથી. આ રિયલિતે તેઓ મુક્તવિહારના નામે ઝોળખાવે છે. પણ એમની આ મુક્તલોકીયા પ્રગ્નના અધ.પતનનાં કેવા ઝેરી બીજ વાવે છે તે પણ તેઓ સાથે જ સમજના રહે તો કીક. તેમણે છુપેછુપી રિયલિ પ્રગ્નના આરોગ્ય, મંતર્તિ અને વિહાસ પર કેવી વિધાતક અસર કરે તેમ છે તે તેઓ તેમની આદર્શ પ્રગ્નઓના આંકડાથી જ વધારે સારી રીતે સમજી શકશે.

દોહસો વર્ષ અગાઉ કાલીકાક નામના એક અમેરિકન સૈનિકે બે લાખ કરેલાં. પહેલું એક મુક્તવિહારિણી ગુંદરી સાથે; બીજું એક પવિત્ર કન્યા સાથે. પ્રથમ સ્ત્રીથી એનો વંશવેલો ફાલોને ૪૮૦ ની સંખ્યાએ પહોંચ્યો છે, બીજી સ્ત્રીથી ૪૯૬ની સંખ્યાએ. અમેરિકન સમાજશાસ્ત્રીઓએ આ બંને વંશવેલોના નિરીક્ષણ પછી પરિણામ જાહેર કર્યું છે કે પવિત્ર બાઈ માથેનું લાભ દેશને અનેક રીતે લાભદાયી નીવડે છે; કેમકે મુક્તવિહારિણી સ્ત્રીનાં ૪૮૦ વંશજોમાંથી ૧૪૩ દુરાચારી, ૮૭ અદ્યાયુધી, ૩૬ અનીગમ, ૩૩ વેશ્યાઓ, ૨૪ દારૂડિયા, ૩ અમાધ્ય રોગીઓ, ૮ વેશ્યાગૃહો ચલાવનારા અને ૩ ભયંકર ગુન્હેગારો નીવડ્યા. જ્યારે નીતિમાન સ્ત્રીનાં ૪૯૬ વંશજોમાંથી ૨ દારૂડિયાને એક જ દુરાચારી નીવડ્યો.

અમેરિકામાં કાલેજસના સૈનિકોએ તે પ્રદેશમાં મળેલી વસતી સ્ત્રીઓ સાથે મુક્તવિહાર

એલ્યો ને પરિણામમાં ફૂટી નીકળેલો લ્યંકર ઉપદંશ (Syphilis) રોગ આખા જગત પર ધીમે ધીમે પથરાઈ વળ્યો.

સ્ત્રીએ પોતાનું નૈસર્ગિક સ્થાન તથા દેવાના કારણે વર્તમાન અમેરિકામાં વાર્ષિક પંદરથી વીસ લાખ (હોડસેના કહેવા પ્રમાણે પંદર લાખ, ને હીન આધુનિક કહેવા પ્રમાણે વીસ લાખ) ગર્ભહત્યાઓ થાય છે. જેમાંની એંશી હજાર તો એકલા ન્યુયોર્કને જ કાળે જાય છે. પ્રમાણુભૂત રજુઆતોથી એ પણ નિશ્ચિત થયેલું છે કે અમેરિકામાં ગર્ભપાત કરાવતી સીન્ડીકેટો વાર્ષિક એાજમાં એાજાં દસ લાખ ડોલરની આવક કરે છે. બટ્રાંડ રસેલના કહેવા પ્રમાણે ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટલેંડમાં પ્રતિવર્ષ ૭ લાખ ગર્ભહત્યાઓ થાય છે. નામાંકિત ગોરા સમાજશાસ્ત્રીઓને મતે આ સ્થિતિનું મુખ્ય કારણ નોકરિયાત સ્ત્રીઓને ચલાવી લેવો પડતો ગુપ્ત વ્યભિચાર અથવા તો મુક્તવિદ્યારિણી સ્ત્રીઓની સ્વછંદલીલા, અને પરિણામમાં એ બંનેની ગર્ભાવસ્થા, સુવાવડ, શાંતિ અને સંતતિઉછેર માટે સમય તારવી કાઢવાની અશક્તિ છે.

આ સ્વછંદલીલાના કારણે ગુપ્તરોગોની વૃદ્ધિ બેહદ બની ગઈ છે. અમેરિકામાં કેટલાક પ્રદેશો એવા છે કે જ્યાંની પ્રજાનો ૭૫ થી ૮૦ ટકા જેટલો ભાગ પ્રમેક રોગમાં સપડાય છે. એકલા ન્યુયોર્કમાં દર વર્ષે ૨૨૫૦૦ લગભગ વ્યક્તિઓ યૌનરોગમાં સપડાય છે. ૧૯૧૮ ના રોયલ કમિશનના રિપોર્ટ પ્રમાણે ઇંગ્લાંડ ને સ્કોટલેંડમાં દર વર્ષે આઠ લાખ વ્યક્તિઓ યૌનરોગમાં ઝડપાય છે જેમાંથી ૧૧૪૦૦૦ લગભગ તો ઉપદંશનાં ભોગ બને છે. એકલા લંડન શહેરમાં જ દરવર્ષે ૧૨૨૫૦૦ વ્યક્તિઓ યૌનરોગમાં સપડાય છે. સરસ્વતી-મંદિર લેખાતાં બ્રિટિશ હાત્યાલયોમાં ત્રીસ ટકા જેટલો વિદ્યાર્થીવર્ગ યૌનરોગમાં ઝડપાય છે. લૌટનના કહેવા પ્રમાણે રશિયન પ્રજાનો મોટો ભાગ ઉપદંશ રોગથી ઘરત બનેલો છે. રેવરન્ડ ઉચરના કહેવા પ્રમાણે અંગ્રેજ પ્રજાનો ૬૦ થી ૭૫ ટકા જેટલો ભાગ ઉપદંશ રોગનો ભોગ બનેલો છે એનું મૂળ કારણ નીતિમય લગ્નવ્યવસ્થાનો અભાવ છે. હેવલોક એલીસ અંગ્રેજ પ્રજાની અવનતિના મૂળ તરીકે દુરાચારના કારણે પ્રગટી નીકળેલા ગુપ્ત રોગોને જ નાબદાર લેખે છે.

અંગ્રેજ પ્રજા પોતાને દિંદીઓ કરતાં ગમે તેટલો ઊંચો ગણતી હોય પણ ગાંડપણની બાબતમાં તો ઇંગ્લાંડ સાથે સરખાવતાં દિંદનું પ્રમાણ અઢારમા ભાગનું પણ નથી; અને બ્રિટિશ સરકારના પદાધિકાર પુત્ર જેવા ગોરા સૈનિકો જે પ્રમાણમાં યૌનરોગમાં ઝડપાઈ જાય છે તેની સાથે સરખાવતાં દિંદી સૈનિકોનું પ્રમાણ હજી દશમા ભાગનું જ છે.

પણ મુક્તવિદ્યારી દેશોની આ સ્થિતિથી દિંદે કુલાવાનું નથી. કેમકે એ દેશો સ્વતંત્ર છે. તેમની પ્રજા પાસે દુરાચારને વિલાસમાં ફેરવવાને, રોગો પર છલાજ અજમાવવાને પૂરતી સાધનસામગ્રી છે. હેલ્થ કેટલાંક વર્ષોથી તેમના જવાબદાર રાજપુરુષો પોતાની પ્રજાનું સદાચારનું ધોરણ વિકસાવવાને જ્વાન દોડાવી રહ્યા છે. હવે તો ત્યાં અસમ-બંધાર, સંગોળ લગ કે છટાછેડાની બેદરતાને અટકાવવા પણ પગલાં લેવાય છે. પણ દિંદ ગરીબ છે. એનું કોઈ નથી. એક વખતે આ પ્રજા દુરાચારને પ-થે આગળ પધી—આખું જગત દસીને એના પ્રત્યે ફર આંગળી ચીંધશે. એને કે એની માતાઓને જાણવા કોઈ જ નહિ આવે. ને સદાચારના નાશ સાથે જ સંસ્કૃતિ ને પ્રજા બંને નષ્ટ બનશે.

અહિંસાની અમર જ્યોતિ

મહાવીર અને એમનો યુગ—

નરસિંહ

આ દેશ સુદ તેરશે એક અમર પ્રસંગને ૨૫૩૭ વર્ષ પૂરા થાય છે;—જે દિવસે અહિંસામૂર્તિ મહાવીર જગત પર જન્મ લીધો. અનેક પૂર્વજન્મોનાં મન્યતો તે તપશ્વર્યાથી તેમનો આત્મા દયા, પ્રેમ તે પ્રજુતાના શિખરે તો જઈ પહોંચ્યો હતો. આ જન્મમાં તો તેમને તે શિખર પરથી પ્રકાશવાનું હતું. જગતને તેમજન્ત બનાવવાનું હતું; પૂર્વજીવનોની તપપ્રધાન છતાં રોમાંચક હારમાળામાં થઈ ગયેલ જૂવોનાં બાકી પ્રાપ્તિતને અનુભવી આત્માને પરમ વિશુદ્ધ અને જીવનમુક્ત બનાવવાનો હતો.

તેમનો જન્મ પૂર્વ હિંદમાં, ક્ષત્રિયકુંડ નગરમાં થયેલો. તેમના પિતા સિદ્ધાર્થ તે નગરના પ્રજાપ્રિય નૃપતિ, ધૃત્વાકુ વંશના તેજસ્વી વારસ તે ન્યાય અને નીતિના અવતાર મનાતા, તેમની માતા ત્રિશલા એકવચની તે અજય બાણાવળી, પ્રતિભાશાળી નાયક તે મહાન શાસક વૈશાલીપતિ ચેટકનાં બહેન થતાં.

તેમનું મૂળ નામ વર્ધમાન હતું; તેમની મહાવિસ્થાના સમયથી સિદ્ધાર્થના ઐશ્વર્યમાં એટલી અભિશુદ્ધિ થયા કરેલી કે માતાપિતા ને કુટુંબીજનોએ તેમને 'વર્ધમાન' ના નામે વધાવી લીધા. શિશુવયમાં કરેલાં અપૂર્વ પરિક્ષેષોથી તેમને 'મહાવીર' ઉપનામ મળ્યું. તેમની ક્ષત્રિયગતિ 'રાત્રિક' ના નામે જાણીતી હોઈ તેઓ જાતપુત્રના નામે પણ ઓળખાતા.

પ્રતિભા, સાહસ, મહત્તા અને જ્ઞાનના વિષયમાં કેટલોક સિદ્ધિઓ તો તેમને જન્મથીજ વરેલી લાગત્રી. આઠ વર્ષની વયે, એક પ્રસંગે, રમતગમતમાં તેમણે વચ્ચે નડતા સાપને હમતાં હમતાં હાથથી પકડીને દૂર ફેંકી દીધેલો. કુમારવયે જ્યારે તેમને જંગવણી માટે અધ્યાપક પાસે લઈ જવામાં આવ્યા ત્યારે અધ્યાપક જ તેમની જ્ઞાનશક્તિથી ચમકી ઊઠેલો.

માતૃહૃદયના તેઓ મુદ્દમ પરીક્ષક હતા. પોતાની જૂતિ ત્યાગપ્રધાન છતાં માતાના અગાધ પ્રેમના દર્શને તેમણે માતૃપિતાની હયાતિ સુધી સંસાર ન છોડવાનો નિર્ણય કરેલો. સંસાર પ્રત્યે રાગ ન છતાં માતૃપિતાના રનેહને ખાતર તેમણે સમરપુત્રી યશોદા સાથે લગ્ન કરેલાં. ઉપભોગમાં આસક્તિ ન છતાં પત્નીના તેમણે મનોભાવ પૂરેલા. તે પત્નીથી તેમને પ્રિયદર્શના નામે એક પુત્રી થઈ.

તેમની અઠાવીશ વર્ષની વયે માતૃપિતા અવસાન પામ્યાં. તે પછી તેમણે સંસાર તજી સંન્યસ્ત સ્વીકારવા ઇચ્છા સેવી. પણ વડીલ બાપ નંદીવર્ધને શોકને દૂર કરવામાં બાઈ નો સહકાર ઇચ્છ્યો. મહાવીરે વળી એક વર્ષ લંબાવ્યું. ને છેવટે, ત્રીસ વર્ષની વયે, એક વર્ષ સુધી દાનની ધારાઓ વર્ષાવી તેમણે સંસાર તજ્યો; દીક્ષા લઈ તેઓ સાધુ બન્યા.

તે અસારમાં હતા ત્યાંસુધી રાજકુમાર હતા, તેમને સુખી કરવા સર્વ કાષ્ટ તલપતું. પણ હવે તે એકલા બન્યા. એ સ્થિતિમાં તેમનાં બાકી રહેલાં કઠીન કર્મોએ પોતાનું રૂપ પ્રકાશ્યું. હસીને સર્વ કાંઈ સહી લેતા એ વીરની આસપાસ ઉપસર્ગો ને પીડાઓની જાળ ચૂંચાઈ ગઈ.

દીક્ષા સમયે તેમના અંગ પર મુગંધી દ્રવ્ય ચોળાપાયાં. તેની રહી સહી સુવાસથી આકર્ષાઈ આવતા અનેક ભ્રમરો તેમના શરીરને ડૂબ દેવા લાગ્યા. મહાવીરે તે ડૂબ શાંતિથી સહી લીધા.

એક પ્રસંગે તેઓ મૂક ખ્યાનમાં બિતેલા. તે સમયે કાષ્ઠક ગોવાળિયો તેમને દૂરથી બજાદ બજાવી પોતાને કામે આહ્વાન કર્યો. પાછા ફરતાં તેણે જોયું તો જાગૃદ નાશી ગયા હતા. તે મહાવીર પર ખીળ્યો. તે તેમને મારવા દોડ્યો. વીર તેમના ક્રોધમાંથી મુસ્કેલીએ બચાવી લેવાયા.

ગોરાક ગામમાં તેમને ચોમાસું ગાળવા તૃણની એક ઝૂંપડી મળી. પણ આસપાસની ગાયો ઝૂંપડીમાંનું તૃણ ખાઈ જવા લાગી. દયાળુ ને ખ્યાનમગ્ન વીર ગાયોને એમ કરતાં રોકી ન શક્યા. પરિણામે ઝૂંપડીના તાપસ-માલિકા કંઈક ખીળ્યા. એ પછી મહાવીરે આશ્રય માટે સ્થાન પણ ન રવીકરવાનો નિર્ણય કર્યો.

અરિયક ગામમાં તેમણે એક કોથી વસતી પોતાની શાંતિ સહનશીલતાથી પ્રેમમયે ત્રાહ્યો. તો એક ઘોર જંગલમાં તેમણે, નજરે ચડતી સર્વ બીજોને એરથી બરમ કરી નાંખતા એક બર્બર અંડકૌશિક નાગને, તેના ડાંગ સ્થિતપૂર્વક સહીસહીને, શાંત બનાવ્યો.

ગોશાળો નામે એક ચિત્રકાર મહાવીરની અનન્ય પ્રજ્ઞતાથી અંતર્ગત શિષ્યમેષે તેમની સમીપ આગ્યો. સંપૂર્ણ જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યા પહેલા મહાવીર કાષ્ઠને ઉપદેશ આપે તે સંકલિત નહોતું. છતાં ગોશાળો તેમની પાછળ પાછળ ભમવા લાગ્યો. કેટલીક વખતે તેના વિચિત્ર સ્વભાવથી તે મહાવીરને પણ મુસ્કેલીમાં ઉતારતો. છતાં મહાવીર હસીને તે સહી લેતા.

આ રીતે અનેક પીડાઓ અનુભવવા છતાં મહાવીરને કાગતું કે પૂર્વજન્મોની કલિ-ર્તિ ખરાં કહ્યાં ફળ તો હજી તેમને અનુભવવાં બાકી છે. તે અનુભવવાને જો લોક—પરીક્ષામાંથી પસાર થવું હરે તેવી પરીક્ષા આર્યભૂમિમાં એક સાધુ માટે સંકલિત નહોતી. પરિણામે તેમણે અત્યાર પ્રદેશમાં વિચરવા માંડ્યું. ને ત્યાં, સાધુથી અલુગ્ગણ પ્રજાએ તેમને અનેક દુઃખ દીધાં, બૂખે માર્યાં, ચિત્રવિચિત્ર ઉપદ્રવ કર્યાં. મહાવીરે પ્રત્યેક જીવતું કલ્યાણ વાંછતાં એ બધાં દુઃખ હસીને સહી લીધાં.

પૂજ્ય જેમ નરપુંગવોની ચાપ છે, તેમ સંકટ પણ તેમની જ મહત્તા સંબંધી ધરાવાય છે. સંગમ નામે એક દેવે મહાવીરની પ્રજ્ઞતા પ્રત્યે શંકાસીલ બની તેમને કડક રીતે તાવવાનો નિર્ણય કર્યો. તેણે તેમને ડરાવ્યા, કનડ્યા, બર્બરો દુઃખ દીધાં; તેમનું મન ચળાવવા તેણે અપસરાઓનાં પૃંદ ઉતાર્યા—છતાં મહાવીર શાંત ને સમભાવસીલ રૂલા. ન તે ખીળ્યા, ન આકર્ષ્યા.

એક પ્રસંગે એક ગોવાળે કુપિત બની તેમના કાનમાં દહીંના લાંબા ખીંજાં બોલી દીધા. એક ઐહીએ વૈદ્યની મદદથી તે ખીંજા દૂર કર્યાં. પણ મહાવીરને ન ગોવાળ પ્રત્યે અભાવ પ્રગટ્યો, ન વૈદ્ય કે ઐહી પર મોદ જન્મ્યો. તે તો તપ અને ખ્યાનમાં મગ્ન રહી રમણે રથણે વિહરવા લાગ્યા.

ને છેવટે તેમનું તપ ફળ્યું. બાર વર્ષની આકરી કસોટી પછી તેમનાં કર્મ શાંત થઇ ગયાં. તેમને આત્મા સંપૂર્ણ તેજે પ્રકાશવા માંડ્યો. તેમનાં આત્મનયન ખુલ્લાં બન્યાં. તેમને મંપૂર્ણ-કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યું.

જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી મહાવીરે પ્રજાને પરમમાર્ગનું દર્શન કરાવવા માંડ્યું. તેમણે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા-એમ ચતુર્વિધ સંઘની રચાવના કરી. ત્યાગની સંપૂર્ણ શ્રેણીએ સાધુ-સાધ્વીનાં જીવન નિર્માયાં. શ્રાવક-શ્રાવિકા પર ધર્મમાર્ગને જાળવવાની સામાજિક જવાબદારી ઉપરાંત-તેમને નીતિ, સદાચાર ને સન્માર્ગનાં સૂત્ર શીખવાયાં.

મહાવીરના પરમજ્ઞાનનો પ્રકાશ જ્યારે એગેર ફેલાવા માંડ્યો ત્યારે જ્ઞાનના વિષયમાં પેતાને જ સંસ્કરે માનતા કેટલાક નામાંકિત બ્રાહ્મણ-પંડિતો તેમની સાથે વાદ કરવા ધસી આવ્યા. મહાવીરે તેમને શાંતિથી કાર્યો; મહત્તર જ્ઞાનથી આજી નાખ્યા. તે સર્વે તેમનાં શિષ્ય બન્યા. મહત્તરે તેમનાં મુખ્ય અગ્યારને પોતાના પ્રધાન શિષ્ય-ગણધર બનાવ્યા.

સમૃદ્ધિમાં દેવોને પણ શરમાવતા સંખ્યાબધ શ્રેષ્ઠોએ મહાવીરના શ્રાવક બન્યા. તેમાં નીતિ અને નૃત્યમાં વિશેષ પ્રભાવશાલી નીવડનાર અને સંપત્તિને નિશ્ચુદ્ધ અને પરાંપકારી સ્વરૂપમાં મર્્યાદિત કરનાર દસ શ્રેષ્ઠોએ તેમના મુખ્ય શિષ્ય લેખાયા.

મહાવીરના સમયમાં આર્યશ્રુતિ સાઝખમ્પીશ દેશમાં ઝેંચાપલી હતી: મગધ, અંગ, વંગ, કલિંગ, કાશી, કોસલ, કુરુ, કુશાવર્ત, પાંચાલ, જંગલ, સૌરાષ્ટ્ર, વિંદેહ, વસ, શાંડિય, મલય, મત્સ્ય, વજ્જ, દશાર્ણ, એદી, સિધુગૌવિર, શરસેન, બગ, માસ, કુણાલ, લાટ ને કેકઇ દેશ. આમાં કેકઇ પ્રદેશ અર્ધ આર્ય ગણાતો.

મગધમાં રાજા શ્રેણીકનું શામન ચાલતું. તે વૈશાલીપતિ એટકની એક્સણા નામે એક સ્વરૂપવતી કન્યાનું દરજી કરી ગયો. એટક બગવાન મહાવીરનો મામે અને બક્ત હતો. પુત્રીમાં પણ પિતાના એ સંસ્કાર ઊતરેલા. પરિણામે, શ્રેણીક પર એક્સણાની જેમ જેમ વધુ અસર જામતી ગઈ તેમ તેમ તે પણ તે સંસ્કારે ઝીંજવા લાગ્યો. ને છેવટે તે મહાવીરનો બક્ત બન્યો. તેના બે પુત્રોએ મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી.

બાળપણમાં શ્રેણીક રીસાઈને ધરથી ચાલ્યો ગયેલો. તે પ્રમંગે બેલાતદ નગરમાં તેણે સુનંદા નામે એક શ્રેષ્ઠીકન્યા સાથે લગ્ન કરેલાં. તે લગ્નથી તેને અબલકુમાર નામે એક પુત્ર થયો. તે પુત્ર પોતાનાં શુદ્ધિ-ચાતુર્યથી યુવાનવયે જ મગધનું મહામંત્રીપદ જીતી ગયો. તેણે પણ મગધમાં મહાવીર-બક્તિ ફેલાવવામાં પોતાનો સુંદર ફાળો નોંધાવ્યો.

અંગ દેશમાં દધિવાહન રાજા રાત્ય કરતો. કંઈક વર્ષો પૂર્વે તેની ગર્ભવતી પદગણી અકસ્માતથી જંગલમાં જઈ ચડેલી. ત્યાં તેણે કરકડુ નામે એક પુત્રને જન્મ આપેલો. આ બાળુ વતસપતિ શતાનિક અંગ પર ચડી આવતાં દધિવાહનને નાસી જવું પડ્યું. તેની બીજી રાણીએ સ્વત્વ સાચવવા જીવનનું બહિરાન આપ્યું; તેની પુત્રી વસુમતી વતસની રાજધાની કૌસાખ્મીમાં એક શ્રેષ્ઠીને ઘેર વેચાઈ. તે વસુમતીએ એક પ્રમંગે બગવાન મહાવીરને લાંબી તપશ્ચર્યાનું પારણું કરાવ્યું ત્યારથી તે મહાવીરને જ પૂજતી બની. ને મહાવીરને કેવળજ્ઞાન ઉપજતાં તે તેમની પ્રથમ સાધ્વી-શિષ્યા બની.

કલિંગની ગાદી દધિવાહનના, વનમાં ઊછરેલા, પુત્ર કરકડુના હાથમાં જઈ ચડેલી. તેને અબલજીમાં પોતાના પિતા દધિવાહન સાથે જ મુકનો પ્રસંગ આવ્યો. પણ સાધ્વી બનેલી તેની માતાએ વચ્ચે આવી પિતા-પુત્રને એ યુદ્ધમાંથી બચાવો લીધા દધિવાહન કરકડુને પોતાની ગાદી સોંપી નિવૃત્ત બન્યો. એદી પણ કરકડુને હાથ આવ્યું. પણ છેવટે તેણે નિવૃત્તિ સ્વકારી.

ચલ-ચિત્ર

વિદ્યાર્થી

જગતમાં આજે એવો એક સીનેમા-દોષ્ટીન નદિ હોય, જેણે 'હોલીવુડ' નામ ને સાંભળ્યું હોય. એ હોલીવુડ આ વર્ષે શીશ્મ-ઉદ્યોગની ખ્યાલમી જન્મિતી જીવનનાર છે.

શીશ્મ પ્રગ્ન્યોને દિતકારી છે કે અદિતકારી એ પ્રશ્નને બાબુએ રાખીએ તોપણ એ જગતનો એક ધીરો ઉદ્યોગ છે, તેમાં લક્ષ્મીની છાજો જોડે છે, કલાકારો પોતાની કિંમત આજે ત્યાંજ અંકાવી શકે છે, તેમાં ચમકનાર વ્યક્તિઓનાં નામો જગતની પ્રગ્ન્યોની જીમે રમે છે અને કરોડો માનવીઓ એની પાછળ ધેલાં બનેલાં છે તે દષ્ટિએ પણ તે વિભાગનું અવલોકન જરૂરી બને છે.

શીશ્મ-ઉદ્યોગને આજની સ્થિતિએ પહેંચાડનાર યત્ર કે કલાનાં સૂક્ષ્મ ખીજ શોધવા જઈએ તો ફક્તો વર્ષના ગાળા કુદારવા પડે એમ છે. પણ એને જો એના પ્રજાતંત્રી અવલોકીએ તો ૧૮૯૧માં એડીસને ગતિમાન પદાર્થોનાં ચિત્રોને ઉતારી લેનાર કોનેટાસ્કોપની શોધ કરી ત્યાંથી જ એ ઉદ્યોગનાં મંગલાચરણ થયે છે.

તે પછી તો આ ક્ષેત્રમાં ક્રમિક છતાં ઝડપી પ્રગતિ થવા લાગી. પ્રગ્ન સમક્ષ દૂરનાં બંને સુરેક મુક ચલ-ચિત્રો રજૂ થવા લાગ્યાં. ૧૮૯૭માં રુઝવેલ્ટે પહેલપ્રથમ સળગ વાર્તાચિત્ર બહાર મૂક્યું. તે પછી એડીસને પણ વાર્તાચિત્રો બાબુ ધ્યાન દોડાવ્યું. ૧૯૦૩માં તેણે 'ગ્રેટ ટ્રેન રોઅર' નામે એક રામાંચક વાર્તાચિત્ર બહાર મૂક્યું. નામાંકિત વ્યક્તિઓએ પણ તેની પ્રશંસા કરી. તે ત્યારથી સીનેમા પણ નાટકની જેમ રંજનનું એક મહત્વનું અંગ બેખાતું.

આ પછી ગ્રીસીય નામે એક યશસ્વી અભિનેતાને સીનેમાક્ષેત્રે આકર્ષ્યો. તેણે 'એવેરેસ્ટ' એ ડોલી' નામે એક સાહસચિત્ર તૈયાર કર્યું. તે ચિત્રને સફળતા મળતાં ગ્રીસીયે એ વધુ ને વધુ ખીલરી તેને પ્રગ્નપ્રિય બનાવવામાં પોતાની શક્તિ અજમાવવા માંડી. અમેરિકન શીશ્મોમાં તેણે પ્રાણ પૂર્યો. ચાર્લો ચેપ્લીન, ને ડગલાસ ફેરબેક્સ જેવા જગનામાંકિત નટોને તેણે એ બાબુએ આકર્ષ્યા. પરિણામે અમેરિકન શીશ્મ-ઉદ્યોગના પિતા તરીકેનું માન તેને ફાળે ગયું. ૧૯૧૫માં તેણે 'બર્થ ઓફ એ નેશન' નામે એક યશસ્વી ચિત્ર છોટાર્યું, જેની કીર્તિ આજના બોલપટના જમાનામાં પણ એવી ને એવી કાયમ છે.

ગત મહાયુદ્ધમાં લશ્કરી પ્રવૃત્તિમાંજ જીર પેરાવી બેઠેલાં યુરોપીય રાષ્ટ્રોમાં શીશ્મ-ઉદ્યોગનો વિકાસ ધીમે પડતાં અમેરિકાને તેમાં ધમ્મરહાર બનવાનો મોકા મળ્યો. તેણે એ કલામાં ઝડપી પ્રગતિ સાધવા માંડી. પરિણામે યુરોપનાં ચિત્રેટરોમાં પણ અમેરિકન ચિત્રોજ દેખા દેવા લાગ્યાં. ગ્રેટા ગાર્બો જેવી જગવશસ્વી યુરોપીય નટીને પણ અમેરિકાનો જ આશ્રય શોધવો પડ્યો. હોલીવુડ એ શીશ્મ-ઉદ્યોગ અને ચિત્ર-દોષ્ટીનો સર્ગ બન્યું.

યુદ્ધના અંત પછી યુરોપીય દેશોએ પણ એ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી. ને તેમાં ધીમે ધીમે વિકાસ સાધવા માંડ્યો. રશિયા પ્રચાર-શીશ્મોને મહત્વ આપવા લાગ્યું. તે પછી

અમેરિકા અને યુરોપ ઉપરાંત જગતના બીજા ખંડોમાં પણ એ ઉદ્યોગનાં પૂર લેખદમાં. હિંદે પણ તેમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો. દાદા સાહેબ ફાળેએ સ્વતંત્ર હિંદી શીશ્મોને લોકપ્રિય બનાવવા પોતાનું બધું બળ ખર્ચવા માંડ્યું.

અત્યારસુધીનાં આ બધાં ચિત્રો મૂકે હતાં. એટલે તેમાં અભિનયનું જ પ્રાધાન્ય રહેતું; પણ સમય જતાં તેમાં અવાજ ઉમેરાયો. ને વાર્તા, મંગીત ને અભિનય ત્રણે પર શીશ્મોએ પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવ્યું. નાટકોનું સ્થાન સીનેમાને કબજે ગયું. ને હવે તો ન્યુઝ—ફીશ્મો અખબારોના ક્ષેત્રમાં પણ પગપેમારો કરી રહી છે.

અવાજ પછી ફીશ્મોમાં રંગ ઉમેરાયો; ને આજે તો તેમાં સુગંધ ઉમેરવાની પણ આરાએ સેવાઈ રહી છે.

આ રીતે પ્રચારમાં, કલામાં કે જગતના કોઈ પણ ભાગના દૃશ્યને આબેહુલ સ્વરૂપમાં ઝડપી લઈ એને ધેર ધેર પહોંચતું કરવામાં ફીશ્મ-ઉદ્યોગ અનન્ય બની ગયો છે. શીશ્મ—સ્ટારોના પૂજનમાં રંગભૂમિની અભિનેત્રીઓનો ભાવ નથી પુછાનો. ગમે તેવા મંગીત—વિશારદો કે વૃત્તચારોને પણ નાણાં કમાવાને તો શીશ્મોનોજ આશ્રય લેવો પડે છે. લોકો આજે સંતનાં, પીરનાં, તીર્થોના કે રમણીય સ્થળોનાં દર્શન ફીશ્મની મહાવધીન કરી લે છે. સાચા મંત્રને બદલે ફીશ્મના સંતના દર્શનમાં પ્રભુ વધારે રસ ધરાવે છે; માચી સનીને બદલે ફીશ્મની સતી પર લોક વધારે વારી જાય છે. જગતો કે અગમ્ય ભૂમિઓના, અવાસો કે ભયંકર પ્રાણીઓ સાથેનાં યુદ્ધ આજે ફીશ્મોમાંજ અતુલભવ્ય છે, ગણિકાભવને મળી, શક્તિ અનુભવ આજે બોલપટના પડદાએ, પર મળી શકે છે. આમ અનેક રીતે ચલ-ચિત્રોએ જગત પર પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવી લીધું છે, અને દિનપ્રતિદિન તે વિકસતું જ જાય છે.

વર્તમાન ફીશ્મ-ઉદ્યોગની પાછળ ૬૦ કરોડ પાઉંડની મૂડી ગણાયલી છે અને દર વર્ષે ૩૫ કરોડ પાઉંડ લગભગના ખર્ચે ૫૮૫ ફીશ્મો તૈયાર થાય છે. ૨ લાખ ૮૭ હજાર લગભગ ગ્રાહ્યો આ ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે. જેમાં ૬૬૫ નામાકિત સ્ટારો, ૧૭૪ ફિગ્યુરેટીકો ને ૩૫૭ લેખકો છે. ફીશ્મ તૈયાર કરવા પાછળ ૨૭૬ લગભગ ખાતાંઓ ને ઉદ્યોગોનો ફાળો નોંધાય છે.

જગતમાં કુલ ૬૨૩૩૪ ચિત્રેટો છે. જેમાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ—૧૮૧૮૨; લેટીન અમેરિકા—૪૭૮૨; કેનેડા—૧૧૨૧; રશિયા ૨૬૦૦૦; જર્મની—૬૧૭૪; બ્રેટ—બ્રિટન—૫૦૦૦; ફ્રાન્સ—૪૫૦૦; ઇટલિ—૪૦૦૦; સ્પેન—૩૫૦૦; ઑસ્ટ્રેલિયા—૧૫૪૧; જાપાન—૧૭૧૭ ને હિન્દ—૧૨૪૭—વગેરે આંકડા ખાસ ધ્યાન આકર્ષે છે.

જગતમાં સીનેમા નિતારાઓની સરેરાશ સંખ્યા અંકગણિતે ૨૨ કરોડ ૬૦ લાખ લગભગની હોય છે. ને સીનેમા—ઉદ્યોગની વાર્ષિક આવક ત્રણ અબજ રૂપિયા લગભગ થવા જાય છે.

સીનેમા—ઉદ્યોગમાં ઝંપલાવનારાઓ પોતાની આર્થિક મુશ્કેલીઓ વિષે ગમે તે કહેતા હોય પણ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે જગતમાં આજે કોઈ પણ ધંધા કરતાં એ ધંધામાં કીર્તિ, સમૃદ્ધિ ને ઉપયોગને વધારે અવકાશ છે. ઘણી વખતે તો ફીશ્મ—સ્ટારોની આવક તે.તે. પ્રદેશની કોઈ પણ વ્યક્તિ—રાજા, મહારાજા કે પ્રમુખો—કરતાં પણ વિશેષ હોય છે. કેટલીક ફીશ્મોની પાછળ એટલું નાણું ખર્ચવામાં આવે છે કેટલું કોઈક દેશના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ.

પાછળ પશુ નથી ખર્ચી શકાતું. તાજેતરમાંજ તૈયાર થયેલી Gone with the Wind નામની ફીલ્મ પાછળ ચાળીસ લાખ ડોલરનો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે. આવી ખર્ચોનું વળતર પશુ એટલું જ જાણ્યાર હોય છે. પ્રકટ થયેલ આંકડા નો સાચા હોય તો ઉપરની ફીલ્મ બતાવીને ન્યુયોર્કના કેપીટલ થિયેટર એકજ અંશવાકિયામાં ૧૦૦૦૦૦ ડોલર મેળવેલા છે.

ફીલ્મોની સામાજિક અસર પશુ એટલીજ વિશાળ હોય છે. ઉપરની ફીલ્મ માટે કહેવાય છે કે તેના દર્શનથી હજારો સ્ત્રીઓએ છૂટાછેડા લીધા છે; સંકેત આપવાત થયા છે; હજારો કુટુંબોમાં વિમહનાં મૂળ રોપાયાં છે; ને કેટલીક કુવારકાઓ ઝટપટ પરણી ગઈ છે. હિંદમાં પશુ ધાર્મિક ફીલ્મો જોઈને કાષ્ઠક બાવા બની ગયાનાં દર્શાત મળી શકે તેમ છે.

વર્તમાન ફીલ્મો પ્રભને હિતકર્તા બનવાને બદલે અહિતકર્તા બન્યાં છે એનું મુખ્ય કારણ પ્રભનો અભિપ્રાય છે. જે ફીલ્મોમાં પ્રેમદેવનાં વિલાસભર્યા ગાયનો, સર્વશીત મારફાડ, ફિઝિમ હાસ્ય, લાગણીના અમર્યાદિત ઉછાળા, સમાજ ને અમાન્યતાઓની નિન્દા કે પ્રભ જે માર્ગ પર દોડતી હોય એ જ માર્ગ પર પુષ્પવૃષ્ટિ થતી હોય તેવી સામાન્ય ફીલ્મોની પશુ પ્રભમાં બોલખાત્રા ચાલે છે. જ્યારે શુદ્ધ કલા, નીતિ કે જીવનના લઘ્ય આદર્શો તે તેનાં અવનવાં સ્વરૂપોને સ્પર્શતી મુદર ફીલ્મોનો પશુ બાવ નથી પુછાતો. 'મરેરા', 'મેરા હક્ક' કે 'બડીદોલ' જેવી ફીલ્મોને મળેલી આર્થિક નિષ્ફળતા ને 'તુલસીદાસ', 'અક્ષત' કે 'બલ્લમારી'ની સફળતા એનાં તાર્કિક દર્શાત છે.

જાગતા દરેક દેશમાં ફીલ્મો પર કાબૂ રાખનાર સેન્સર-બોર્ડો હોય છે. સ્વતંત્ર દેશોમાં આવી સેન્સર-બોર્ડો પોતાનો આદર્શ ધરાવે છે. કઈ કઈ ફીલ્મો કયા વર્ગની, કેટલી ઉમરની ને કયા પ્રદેશની વ્યક્તિઓ જોઈ શકે તે વિષે ત્યાં નિયમો ધંધાય છે. જાપાનનો અકેબોઅકેબ ફીલ્મો ઊગતી પ્રભને માટે પ્રતિબંધિતજ નીવડે છે. તુર્કિસ્તાનમાં ફીલ્મ-સંસ્કારોનું અનુકરણ કરવાની સખત મનાઈ છે. દક્ષિણ-અમેરિકાના અમુક પ્રદેશોમાં પ્રાદેશના દાર્ઢને ફીલ્મો બતાવવી ગેરકાયદેસર ગણાય છે. ઉપરાંતમાં તેવા સ્વતંત્ર દેશોમાં પોતાની સમાજનીતિ અને રાજનીતિનું પશુ સંરક્ષણ કરવામાં આવે છે. પશુ હિંદમાં, પરદેશી કલાઓ પ્રત્યે ધિક્કાર પ્રગટાવતી હોય, જેમાં સ્ત્રી-પુરુષનાં શુભાશિ તદ્દન ખુલ્લાં થઈ હોય, ને કાષ્ઠક પ્રમુખે, જેમાં સમસ્ત હિંદની કારમી ટેકડી કરવામાં આવી હોય-તે જવાબની બધીજ ફીલ્મો બધાને જોવાને માટે મોકળા મૂકાય છે. એના પરિણામે પશુ કેટલેક અંશે, પરદેશ કરતાં હિંદમાં ફીલ્મો વધારે અહિતકર્તા નીવડે છે.

સર્વશીત અનુકરણ પશુ હિન્દી ફીલ્મોને કેટલીક વખત આડમાર્ગે ચડાવી દે છે. કેટલીક ફીલ્મ-કંપનીઓ નામમાં, પાત્રમાં, વાર્તામાં, દરશોમાં કે પ્રસંગમાં 'પ્રભાત' કે 'ન્યુ' થેટર્સનું અનુકરણ જ કરવાનો ધંધો લઈ ખેડી છે. 'પ્રભાત' કે 'ન્યુથિયેટર્સ'ના નિર્દેશક પાત્રને અમુક શેઠમાં જગકાવી દે એટલે બીજા કંપનીઓ બીજા શેઠને માટે પશુ એજ પાત્રને યોગ્ય ગણી બેસવાની. બીજા જ વુકારામ તરીકે જગદી જનાર વિખ્યપંત પાગતીસની તુલસીદાસ તરીકેની નિષ્ફળતાં કંઈક અંશે આવીજ વરતુરિંચિને આસારી છે.

ઐતિહાસિક ચિત્રો સંબંધમાં હિન્દી ફીલ્મ-ઉદ્યોગ હજી ઘણોજ પગાત છે. નેપોલિયન બુનપો કાષ્ઠક માનવો ને 'મેરી વાલ્વેરસ' ફીલ્મ વુએ તો ને દક્ષી પશુ ન સહે કે

આ ચિત્રમાં અમકનાર નેપોલિયન સાથે નેપોલિયન નથી. પણ દિન્દની ઐતિહાસિક શૈક્ષ્યોમાં કેટલીક વખતે તો એવાં પાત્રો પસંદ કરવામાં આવે છે કે જેનું સ્વરૂપ મૂળ વ્યક્તિ કરતાં તદ્દન અવળા જ પ્રકારનું હોય. ને ધણીક વખત તો કંપનીઓ યોગ્ય પાત્રો જ નથી મેળવી શકતી. 'પૃથ્વીવલ્લભ'ની બૂમિકા બજાવનાર પાત્રની શોધ વર્ષો થયાં ચાલુજ છે.

સામાજિક ચિત્રોમાં દિન્દી ફોર્મ-ઉઘોમે પ્રમાણમાં મારી મરૂળના મેળવેલી ગણી શકાય. 'દુનિયા ન માને,' 'આદમી'; 'ઠાકર'; 'પ્રેસીડેન્ટ', 'સ્ટ્રીટ મોગર', 'જવાની કી રીત', 'સ્પિન્ડગી'; 'મેગ હક', 'અર્ધાગી'; 'તલાક'; 'લક્ષ્મી' વગેરે એ વિષયનાં સફળ ને સુંદર ચિત્રો ગણી શકાય. પણ ખીજી બાજુએ કેટલાંક ચિત્રો એવાં પણ જન્મે છે જે સામાજિક નિયમનોત્તર સ્વરૂપને અમજવાની દરકાર કર્યા વિના વાર્તાને ગમે તેવા સ્વચ્છંદી વર્ણાંક આપી સામાજિક ભ્રષ્ટાનાની પોષક બને છે.

નામાંકિત સાહિત્યકારોની કૃતિઓ પરથી શીક્ષો ઉતારવામાં દિન્દમાં 'ન્યુઝિયેટર્સ' સિવાય ખીજી એકે કંપની સફળ થઈ ગણી શકાય નહિ.

વર્તમાન દિન્દી ફોર્મ-ઉઘોગની નિષ્ફળતાનું એક મુખ્ય કારણ અધર્મિત દરિદ્રાઈ પણ છે. 'અમૃતમન્યન', 'તુકારામ' કે ગોપાલકૃષ્ણને મળેલા આર્થિક વિજયથી દિન્દી ફોર્મ-ઉત્પાદકો એમ માનવા લાગ્યા કે દિન્દમાં ધાર્મિક ફોર્મો માટે વિલાસ ક્ષેત્ર રહેલું છે. ને એક પછી એક ધાર્મિક નરવીરો પડ્યા પર રમવા લાગ્યા. પણ કેટલીક વખતે તો આ પ્રયોગ હાસ્યાસ્પદ જ નીવડે છે એમાં નવીનતાની જરૂરે કમ નથી હોતી. આ ઉપરાંત પ્રણી વખત એકના એક વિષય પર ચૂંચણાં ચૂંચવામાં આવે છે. ગોરખ-મચ્છેન્દ્ર પર સહુ-આર ફોર્મો ઊતરી ગઈ ને હજી પણ કલાત્મક ઊતરશે. આનાતોલ ફાન્સની ઘેષ નામની વાર્તાને 'ન્યુઝિયેટર્સ'ને 'ફોલમ ફોર્પોરેશન' બંને એકસાથે જ ઉતારી રહેલ છે. જ્યારે કેટલાય અદ્ભુત, રોમાંચક ને ઐતિહાસિક વિષયો અણુરપદમાં રહે છે એ બાજુ કોઈનું ધ્યાન પણ નથી ખેંચાતું.

અન્દગ્રુમ ને ચાણક્ય, વિક્રમ ને કાલિદાસ; રાલિચાદન ને કનિષ્ક, ભોજ, માધ, જયદેવ, મી. હર્ષ કે જગન્નાથ; શુન્દરાતનો સોલકી રાજયુગ કે શિલાદિત્યયુગ-વગેરેને, તે તે ચિત્રો પ્રગ્લને કીર્તિ, રસ, હૃન્નન ને વિજયને માર્ગે દોરે એ સ્વરૂપમાં પડ્યા પર ઉતારવાની કોઈ ને ભાવના પણ નથી થતી. 'પ્રિય-પ્રિયા, બ્હાવો-બ્હાલા; હાથમે ફૂલ, ગલેમે માલા' એવાજ શબ્દો હજી પ્રગ્લ અને ફોર્મ-કંપનીઓના ચિત્રમાં રમી રહ્યા છે.

કવિતા

નોતમ

હેથે વસે જે કવિતા સુહામણી
કેમે કરી તે ઉતરે ન કાગળે;
લાલણુ લહે લગતી લલમણી !
સ્પર્શી જરી ત્યાં મુરચાઈ જાય એ !

સ્વાધ્યાય [પ્રથમ ખંડ]—લેખક: પ્રો. કેશવલાલ દિ. કામદાર. ઉપોદ્યાત-લેખક: રામનાગપ્પા વિ. પાંડક. પ્રકાશક: આર. આર. લોદની કું., પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ કિ. રૂ. ૨-૦-૦.

પૂર્વે જુદાં જુદાં સામયિકામાં પ્રગટ થયેલી યશદાયક બની ચૂકેલા સાત લેખોના આ ખંડમાં સંગ્રહ કરાયો છે: 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું રાજકારણ, ગુજરાતનું રૂઝદારિત્વ, ઇતિહાસનું પરિશીલન, ગુજરાતમાં ઇતિહાસનું અભ્યાસ, આપણા દેશનો ઇતિહાસ: એક 'સમર્થન', 'સમર્થન' નર્મદ, નર્મદનો 'રાત્નચંદ્ર', આ સાતે લેખમાં વિષયની વૈવિધ્યતા જળવાયા સાથે જ વિચારનો મહત્ત્વ છતાં ચાંત પ્રવાહ, ઇતિહાસકારનું સ્વપ્ન ને તટસ્થ નિરીક્ષણ ને કામ્ય ને સંસ્કૃતિને સાંધતી સાંકળનો રણધાર એકધારાં વહે છે.

આ સંગ્રહમાંનો પ્રથમ લેખ, ગુજરાતની અમર કાંઠેની 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં રાજકારણની ને અર્થા ગૂંથાઈ છે તેનું, રખતનાઓ કે વિશિષ્ટતાઓના સચ્ચ સાથે, સુધરિત દર્શન કરાવે છે. તે પછીના ચાર લેખ ઇતિહાસને લગતા છે. તેમાં ગુજરાતના સારકારિક પ્રકાર અને તેની અવિશિષ્ટતાઓનું પૃથક્કરણ કરાયું છે. ઇતિહાસનું લક્ષણ આંકવા ઈચ્છનાર માટે આ લેખો એક કિંમતી ખજાનો ગણી શકાય. સાચો ઇતિહાસ શું હોઈ શકે તેનું તે સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે છે. છેલ્લા બે લેખો નર્મદ વિશેના છતાં તેમાં પણ તત્કાલીન ઇતિહાસનું જ નિરૂપણ તરવરે છે.

ગ્રામોદ્ધાર પ્રવૃત્તિ—વડોદરા રાજ્ય-એક સમીક્ષા-લેખક અને પ્રકાશક: જીખાલાલ કપાસી (બી. એ.), સયાજીજી, વડોદરા. કિંમત-પાર આના.

હિંદી ને પ્રગતિ સાધેલી હોય તે પ્રથમ એણે એનાં ગામડાંને સજીવ બનાવવાં જોઈએ. હિંદી પ્રજાનો મોટો ભાગ ગામડામાં વસે છે, એનું રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનમણ, ગામડાંઓ પર આધાર રાખે છે, એ ખેતીપ્રધાન દેશ હોઈ ગામડાં જ એના જીવનનો આધાર છે.

આ પુસ્તક કંઈક અંશે ઉપરની દૃષ્ટિએ ગામડાંઓના પ્રશ્ને સ્પર્શે છે ને મદદ અંશે તે વડોદરા રાજ્યની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ રજૂ કરે છે.

ગ્રામોદ્ધાર પ્રવૃત્તિના અર્થો રજૂ કરવામાં આવેલા માર્ગો લગભગ અણૂતી છે: શિક્ષણ, સ્વાખ્યાતી, સ્વચ્છતા, સાહુકારી પંચમ્યાંથી ખેડૂનોનો અચાવ, ઉત્પાદનમણમાં વધારો, શક્તિની સુધરિત વ્યવસ્થા, સદકારી મંડળોઓનો વિકાસ વગેરે રસ્તે ગ્રામપ્રજાના નિરાકરણનો માર્ગ શોધાયો છે.

વડોદરા રાજ્યની સાહિત્યસેવા—આ પત્રિકામાં સદગત શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ત્રીજાના રાજ્યઅમલ દરમિયાન વડોદરા રાજ્યે સાહિત્ય અને સંસ્કારના વિષયમાં ને પ્રગતિ સાધી છે તેની ટૂંક વિગતો આપવામાં આવી છે.

વડોદરાને આંગણે આમંત્રાવલ સંગ્રહોમાં મુખ્યત્વે પદ્મી અખિલ ભારતવર્ષીય સંગીત

પરિષદ, ૧૯૦૯ માં મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્ય-મંમેયન, ૧૯૧૨ માં ગુજરાતી સાહિત્ય-મંમેયન ને ૧૯૩૩ માં પ્રાચ્યવિદ્યા-પરિષદ ખાસ ખ્યાન ખેલે છે.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા, સયાજી બાલજ્ઞાનમાળા, પ્રાચ્યવિદ્યા ગ્રંથમાળા, સયાજી ત્રીન મેળુયા, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની અભ્યાસની ગાયકવાડ ગ્રંથમાળા, રાષ્ટ્રકથામાળા, પ્રાચીન કોવ્યમાળા, મહાગણ્ડ ગ્રંથમાળા વગેરે ગ્રંથશ્રેણીઓ દ્વારા, તે તે શ્રેણીને યોગ્ય ગ્રંથો, ૭૦૦ લગભગની મંખ્યામાં પ્રકટ થઈ ચૂક્યા છે.

લેખકોને તેમનાં પુસ્તકો ખરીદી લઇ ઉત્તેજન આપવામાં પણ રાજ્ય વાર્ષિક રૂ. ૩૦૦૦ લગભગ ખર્ચે છે.

રાજ્ય તરફથી અત્યારે ચાર પ્રકારની વ્યાખ્યાન-શ્રેણીઓ ચલાવાય છે: કીર્તિમંદિર વ્યાખ્યાન-શ્રેણી, પારિતોષિક યોજનાનુસારની વ્યાખ્યાનશ્રેણી, ગુજરાતી સાક્ષર-મંમેયન ને મરાઠી સાક્ષર-સંમેયન. આ વ્યાખ્યાન-શ્રેણીઓ અંગે કવિવર દાગોર, કે. પી. જયસ્લાલ, ગંગનાથ ઝા, સરોજીની નાયડુ, વેંકટ રામન, ડો. પ્રાંજયે, સ્વામી કુવલપાનંદ, ડો. આનંદ-શંકર દુવ, કેનૈયાલાલ મુનશી, કાકા કાસેશંકર, ઝવેરચંદ મેઘાણી, મુનિ શ્રી જીનવિજયજી, પ્રો. પંડવર્ધન વગેરે વિદ્વાન ને વિદ્યુષીઓને આમંત્રી તેમના પાસે જુદા જુદા વિષયો પર વ્યાખ્યાનો અપાવવામાં આવ્યાં છે. આ વ્યાખ્યાનો અંગે તે તે વ્યાખ્યાતાઓને, શ્રેણી અનુસાર રૂ. ૫૦ થી ૧૦૦૦ સુધીના પારિતોષિકો ને ત્રણ કે પાંચ વર્ષ સુધીને માટે સારાં સર્વાંસનો અપાયાં છે ને એજ રીતે અપાવાં ચાલુ છે.

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય, સંશોધન ખાતું વગેરે પણ રાજ્યની સાહિત્ય સેવાનાં સ્થાપી અંગ છે. પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં ૧૩૦૦૦ હસ્તલિખિત ગ્રંથો જળવાઈ રહી છે. મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયમાં ૧૩૨૧૯૩ પુસ્તકો છે. આખા રાજ્યમાં ૧૫૧૭ પુસ્તકાલયો છે ને તે પ્રવૃત્તિ પાછળ વાર્ષિક એક લાખનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત કેળવણીના ક્ષેત્રમાં રાજ્યે સાધેલો વિકાસ પણ એક પ્રકારની સાહિત્ય સેવાજ અણીવી શકાય.

શ્રી 'પ્રૃહ્લસ'મહાશ્વી' સૂત્રમ્—અનુવાદક: પૂ. મુનિપ્રવર શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ; પ્રકાશક: શ્રી મુક્તિકેમલ જૈન મોહનમાલા-કાર્યવાહક-ચાહ લાલચંદ નંદલાલ વડીલ, કોઠીપોળ વડોદરા, કિંમત રૂ. ૧-૦-૦૦.

૮૨૫ પૃષ્ઠ, ૭૦ ચિત્રો અને ૧૨૪ યંત્રોથી શીકતો આ હળદાર ગ્રંથ પ્રથમ નજરે તો અપ્રૂટ પ્રશંસા આમંત્રી લે છે. પણ ત્યારે એનું સદમ અવલોકન કરીએ છીએ ત્યારે નજરે તરી આવતી કેટલીક ઉણપો એ પ્રશ્નસાને સહેજ ઠંપકો દે છે.

પરિચય, ઉપોદ્ધાત કે અનુવાદ-જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી બાધાને ઉપયોગ કરાયો છે ત્યાં ત્યાં તે આડખરી, કષ્ટમાણ, અને કયાંક કયાંક તો દિલ્લપ પણ ખન્યો છે. મામાન્ય સ્વરૂપમાં વપરાયેલી ગુજરાતી બાધા ગદ્યન સરજૂત સખ્દો અને ઉપમાઓની દારમાળાને પચાવવામાં લગભગ નિષ્ફળ નીવડે છે.

પચીસ વર્ષ પહેલા આ સંપ્રદાયીસૂત્ર મૂળ ગ્રંથ અને, શ્રીમદ્ દેવભદ્રચરિત્રની વૃત્તિ

સાથે દેવચંદ લાલભાઈ અન્યમાળામાં પ્રગટ થયેલ ચૂકેલ છે. એ ઉપરાંત એક પા-ખીન સ્વરૂપમાં તેની બીજી પણ એ ત્રણ વ્યાવૃત્તિઓ બહાર પડી ચૂકી છે. આમ છતાં વિસ્તાર, વિવેચન, લઘ્યતા, ચિત્રો, સુંદરતા વગેરે ગણતરીએ અને આ અન્યને આવકારપાત્ર તો લેખીએ જ છીએ. પણ સાથે સાથે કેટલીક શંકાઓ પ્રત્યે પણ અનુવાદકનું ખ્યાન દેરીએ છીએ.

આ અન્યને 'બૃહત્સંમહણી' નામ અપાયું છે ત્યારે 'બૃહત્સંમહણી'ના કર્તા તો શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે અને આ અન્યના મૂળ લેખક શ્રીચન્દ્રસૂરિએ તો પોતાની કૃતિને 'સંક્ષિપ્ત સંમહણી' કે 'સંમહણીરત્ન'ના નામે જ ઓળખાવેલ છે.

ઉપોદ્ધાતમાં શ્રીચન્દ્રસૂરિના સમદાહીતોને ગણાવતાં તેમના ગુરુમાર્ગ અને 'સુધાર્શનાથ ચરિત્ર' જેવા દસ હજાર શ્લોક પ્રમાણ અદ્ભુત અન્યના કર્તા લક્ષ્મણગણિને વીસરી જ નવામાં આવ્યા છે. -જેમણે ચન્દ્રસૂરિનો, પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશના મહાર્મત્રી તરીકે, પરિચય કરાવ્યો છે.

શુદ્ધ અર્થ ન સમજી શકવાથી પીટર્સને લખ્યું કે, 'શ્રીચન્દ્રસૂરિના ગુરુ મલધારી હેમચન્દ્રનો સ્વર્ગવાસ શનુ'ન્ય પર થયો હતો.' 'અભિધાન રાજેન્દ્રાશ'ના કર્તા અને પંડિત હીરાલાલ હંસરાજ વગેરેએ એ વિષયમાં પીટર્સનનું અનુકરણ કર્યું છે. પણ શ્રીચન્દ્રસૂરિએ જ લખેલ ૧૧૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ 'મુનિસુવનસ્વામી ચરિત્ર'ની પ્રશસ્તિમાં તો શ્રી. મલધારી હેમચન્દ્રની સ્મરણપાત્રમાં સિદ્ધરાજે ભાગ લીધો. હોવાનું જણાયું છે, જે પાટણનું સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે. પીટર્સનની ઉપર્યુક્ત ભૂલ પ્રત્યે પંડિત હરગોવિન્દદાસે તેમજ પં. લાલચન્દ્ર ભગવાનદાસે વર્ષો પૂર્વે ખ્યાન દેરેલું 'હોવા છતાં એ જ ભૂલનું પુનરાવર્તન માય એ સુધરિત નથી.

વાદિવસૂરિ અને દિ. કુમુદચન્દ વચ્ચે વાદવિવાદ ગોઠવાયો ત્યારે અશ્વપદે મલધારી હેમચન્દ્રને માન્ય રાખવામાં આવેલા એમ કહેતી વખતે યોગ્ય ઐતિહાસિક પ્રમાણો રજૂ કરવાં જોઈ એ.

'જ્વાનુશાસન', 'દર્શનમુદ્ધિ' ને 'ઉપદેશરત્નકોશ'ના [વપરણકાર તરીકે જે દેવભદ્રસૂરિને ઓળખાવવામાં આવ્યા છે તે જ દેવભદ્રસૂરિ હોવા સંબંધી સંદેહ છે. 'ન્યાયાવતાર', દેવભદ્રસૂરિના નામ પર ચડાવાયું છે તે પણ એક ગંભીર ભૂલ છે. 'ન્યાયાવતાર'ના કર્તા તો શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર છે, એના વતિદાર શ્રી. સિદ્ધર્ષિગણિ છે અને દેવભદ્રસૂરિએ તો એના પર દક્ષા દિપ્પણ જ કર્યું છે.

યંત્ર શબ્દ પુલિંગમાં નદિ પણ નપુમ્સકલિંગમાં વપરાવો યટ. કેટલેક સ્થળે પ્રદેસેશોધનમાં પણ ભૂલો રહી જવા પામી છે.

આવી થોડોક સ્પષ્ટતાઓને ખાદ કરીએ તો એકંદરે તો આ અન્ય જિનદષ્ટિએ ચાર તિની પાદ્મલિક તેમજ ભૌગોલિક રિપતિ સમજવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી થક પડે તેમ છે.

છૂટાં ફૂલ

થોડાજ અંગ્રેજો દિંદના સાચા મિત્ર ગણાવાનું માન રળી શક્યા છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ સ્થાન આ મહિને અવસાન પામેલા શ્રી દીનબંધુ એન્ડ્રુઝનું હતું.

તેમનો જન્મ ૧૮૭૧ના ફેબ્રુઆરીની બારમીએ લંડનમાં થયેલો. તેમનાં માતાપિતા સહૃદય અને માનવતાનાં પ્રેમી હતાં. પુત્રને તેમણે કેંબ્રીજ વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ અપાવ્યું. અભ્યાસના સમયથી પણ ગરીબ પ્રજા દીનબંધુને હૈયે વસેલી. અભ્યાસ પૂરો થતાં કેંબ્રીજ વિદ્યાપીઠમાં જ એક આખ્યાતા તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ.

દિંદની ઈનદશાથી લલચાર્ધ તેઓ ૧૯૦૪માં દિંદ આવવા લાગ્યા. દિલ્હીની સ્ટીફન કોલેજમાં તેમને પ્રેફેસર તરીકે સ્થાન મળ્યું. તે કોલેજના ઉપકુલપતિ શ્રી મુશીલ રૂદ્ર સાથે તેમને મિત્રાચારી બધાણી. કેટલોક સમય જતાં તે કોલેજના કુલપતિની જગ્યા ખાલી પડી. તે જગ્યા પર અંગ્રેજ મીથનરી જ નીમણૂક થઈ, અને એ હક મી. દીનબંધુ એન્ડ્રુઝને ફાળે આવતો હતો. છતાં તે સ્થાન પર તેમણે શ્રી મુશીલ રૂદ્રની જ નિમણૂક કરાવી.

શિક્ષણ-આફ્રિકાના સત્યામહ પ્રમંડે દીનબંધુનું એ બાલ્યએ ખ્યાન આકર્ષ્યું. તેમણે પોતાની પાસેના ૧૫૦૦ રૂપિયા શ્રી. ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેને મરણે ધરી દીધા. ગોખલેએ તેમને આફ્રિકા જવાની સલાહ આપી. દીનબંધુ એ સલાહને અમલમાં મૂકી મહાત્માજીના દિલોળન મિત્ર બન્યા.

૧૯૧૪માં તે વિશ્વભારતીના ઉપકુલપતિ તરીકે શાંતિનિકેતન ગયા ત્યારે કવિવર ટાગોરે તેમને નીચેની અમર પંક્તિઓથી નવાજ્યા:

‘મિત્રવર્ધ, પશ્ચિમના મદિરમાંથી તમે અંધારે માટે અમૃત લાવ્યા છો, અમે તમને પ્રેમ-કુસુમમાળથી સન્માનીએ છીએ, તે સ્વીકારો; અતિથિવર, તમારા પ્રેમે અમારાં હૃદયદ્વાર ખોલ્યા છે, પધારો. તમે અમારી ઈશ્વરી બક્ષીસ છો, બહાલા મિત્ર! ને તે માટે ઈશ્વરને અમે પ્રણામીએ છીએ.’

ગરીબોના બેલી હોવા ઉપરાંત દીનબંધુ એક અચ્છા સાહિત્યકાર હતા. Modern Reviewના તેઓ ચાલુ લેખક ગણાતા. પોર્ટુગાળ જર્મનીએ લખેલી કાવ્ય સંબંધમાં તે માસિકમાં તેમણે આસુસારતી એક લેખમાળા લખેલી. એ જ માસિકના છેલ્લા અંકમાં તેમણે લાલા હરદયાળનું રૂપાચિત્ર ને સર વેંકટ રત્નમ્તા છેલ્લા બે ગ્રન્થોનું અવલોકન લખેલ છે. એ અવલોકનમાં તેમણે દેવદાસીની કરુણકથાનો અનુભવ વર્ણવ્યો છે.

સંતતિનિયમનના પૂજ જ પક્ષપાતી હોવા સાથે તેઓ ગામડાંમાં કોલેજો સ્થાપવાના ખાસ દિમાયતી હતા.

છેલ્લા થોડાક મહિનાથી તેઓ ગભીર માંદગીમાં સપડાયલા અને કેટલાક નિષ્ફળ ઓપરેશનો પછી તેમનો અમર આત્મા ૫ મી એપ્રિલની બપોરે આ નશ્વરદેહ છોડી ગયો. તેમના અવસાનના સમાચાર જાહેર થતાં જ દિંદના વડા ધર્માધિકારી, મહાત્માજી, કવિવર ટાગોર, અને દિંદના સંખ્યાબધ જાહેરપુરુષો ને સંસ્મારણાએ તેમને અંગલિ આપી છે.

જન્માદન પર અંકુશ મૂકે છે : [પછી બીજી ન તથ કે મંત્ર એ બાળને બૂત છે.] મી. મધુસૂત્ર વિન-
 મુખધન નવા એક તારિક ચૂંકાયા છે. શ્રીમતી લીલાવતી સુનરી મ્યુનિસિપલ સ્ટેન્ડીંગ મીડીયો પ્રકૃ-
 તરીકે. મુંબઈમાં સેક્સમલ્સની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે; બે વર્ષે ૧૫૦૦ હતી, આજે
 ૨૦૦૦ : [એ તો આપણની એક ગ્રહ ચાલી છે.] હાઈસ્ટીના ચૂકાયાથી દારૂબંધીના અમલ સંબંધી મદ
 પડનાર મુશ્કેલીને દૂર કરવા ના. ભવન દેવાપરેલી ખાસ સત્તા. આ વર્ષે બાપાન હિન્દમાં ૪૦ ક્રોડ વરખા
 મોકલશે : [માથે ઓઢવા માટે ?] રાજસભામાં સંવતિ-નિયમનના પ્રચાર માટેના કાવ પટાર ચાલે
 [અભય છે કે હિંદી પ્રભુએ એકી પળે આપવાત કરી લેવાનો કાવ પટાર નથી થતો.] એકવચ
 દવાઈ સાધનોવાળું જળ તૈયાર કરવાની સેલના. હલકાતા, મુંઝવ, અમદાવાદ, નામપુર જેવે જગે
 સળગીને ઓઢવાનું ને ઓઢવાઈને સળગતું હડતાળિયું વાતાવરણ : [પ્રભુએ હૃદયમાં દે. માચાંપ્રિય જો
 છે.] નમનગર રાજ્ય તેમજ કાનપુર, ધોળપુર જેવે ક્ષેત્રે હોળી રંગે તોફાન ને માર્કાડ : [હોળી
 નામ નળવવાને એ નરૂરી હતો.] માંડસા સ્ટેટમાં નંગલમાંથી બળતણ લેવાના નર્મલ હુકમ પાસ
 પડતાં તોફાન, તે. અગે ગોળીબારમાં એક સ્ત્રી ને પાંચ મુકમ મરામ ભે : [પુત્રન એકો પણ મારા
 સંભવ છે કે પ્રચુબધું પાણી પીવાને પણ હિંદીએ મરતું લેદશે.] રાજકોટ હજી લખકાં જે
 અસ્તમાત. અમદાવાદ, મેરઠ, મુંબઈ ને કરોચીમાં આજ. ગિર નિશામ ના ભરબનરમાં તોફાનીએ
 લગોરેલી આજ; મહીપુરના રાજકોટમાં ખૂન; ઓઢવાઈમાં લુચારોએ લીધેલા એક દંપતીનો ભોગ
 [હિંદી સંરક્ષણ-બળના આ બધા નમૂના છે.] આજે દેશ એક દુરાચારી પુત્રનું પિતાએ મરું મૂક
 ચિંમની ધારાસભામાં એ સંકષ્ટ વચ્ચે મારામારી : [ગાંધીવાદ, પોલીસને મારી હોડામાંથી નાંચી ફેરકા
 નામોરોએ.] હિંદીમાં ઠર ઠર બળમરથી આપવાતુ બનાવે : [હિંદી રાજતંત્રની એ પણ એક જી
 છે.] પંતબમા મેરઠપહેલાર ફેલી ખાહસાર ચળવળ ને ગોળીબાર; સંખ્યાબંધ શ્રમ ને માપકોટ
 સુશીમ લીમ ખાહસારની મદદે હોડે છે. અમદાવાદમાં કાંમી તંગદીલી. સરહદ પર તોફાન ને અપ-
 દોલો. બંગાળના મુલમંત્રીના કહેવા પ્રમદ્ય બંગાળમાં હજી પણ તાસવાદ ગ્રહ દશાનિ પાલે છે.
 પેશાવર નહક મદલ્યો વચ્ચે લયંકર માતામારી. સિંધના માછ વડાપ્રધાનનો ભાન લેવાનું નિમ્મળકર્ણ.
 નેહારની તિલેરી-આફિસેમાંથી એક સાબની નેહારી ચોરી. શ્રી. તથાપ્રકાશ પ્રો. રંગા, સેતાપતિ બાપા
 વગેરેની ધરપકડ ને સખત સભા. ભાતણ ચાડુબહુસેન, કીતંગધુ એનું ને શ્રી. ધેરંશીતરાવ આચ-
 કવાડનાં અવસાન. ગુજરાત ને મલિમ હિંદમાં વધી રહેલો રીતજાનો દર : [એ બધાએ રીતજા નહિ
 રૂંકાવ્યા હોય !] હુરોધમાં સુગેર વેલ્સની ભેમ હિંદ અને ચીનમાં પણ પાતાનો એક પ્રતિનિધિ
 મોકલવાની લંડનમાં વચલા દિંદીએ અને ચીનમાં એ પ્રે. રહેલને કરેલો વિનંતિ.

પરદેશ-કેન્દ્ર પ્રધાનમંડળનું રાજ્યાલુ ને મો. રેનોડની સરકારી નીચે નવા પ્રધાનમંડળની
 સ્થાપના. બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં કેલેક્ટ ફ્રાન્ક ને મી. ચર્ચોલની સત્તામાં વધારો. બેનરમાં હીટલર-
 મુસોલિની સુગ્રાહ. મોલોટોવ, ચર્ચોલ, ચેમ્બરલેઈન, રેનોડ, હીટલર વગેરેના પ્રતિપક્ષીઓના હોષ સાથે
 પોતાનાં સમિત અને મુજબાં દર્શન કરાવતું લાપલો : [પરમંતિ પરમાણુ. પર્વતીકૃત નિત્ય]. રોનો-
 રોનોશ સમાધાનથી રચિયાને ફૂલે ચોરેલી હોડ સાથે મોરઠ માઈલ નમીન. નર્મતીમાં બહોસ આપીને
 મંદિરાદા પર ને હાલમાં લોખંડના દરવાજા રાજે કરારો : [મુહરેવતાય સ્વાદા !] બોહોવિમા અને
 મોરેલિયાનાં શેટલેટોમાંથી તમામ રાજકીય સંસ્થાઓમાં તે તે સંસ્થાના પ્રમુખની સાથેસાથ હીટલરની
 કમી મદાવવાનું ફરમાન. નર્મતીમાં મુલ અંગે નરૂરી ધાન્યો સરકારને નહિ સીપનાર ફોડાનું દંડની
 હોડેલા નર્મત વિમાન. ... રૂબાણ અગે રમતિયાલુ ૧૦૬ અબજ લીનું બલેટ : ન્યુચીલેન્ડે મુલની સેવારી
 બ્રિટિશ વિમાનને ડચ વિમાનથી ... થો છે; કટકિ ચાલુ તણ મદિતાને માટે ૧૦ ક્રોડ ૮૨ લાખ પાક ટના
 રાજ્યોએ લક્ષ્ય નેવેના પ્રદેશિક ... ચાલુ વર્ષના બીજ તણ મદિતા માટે કેન્દ્ર એબરે ૨૧ ક્રોડ ૨૦
 ખજો. નોર્વેની સરકારે એકો કાપૂ ન કાપૂ ચાલુ વર્ષના બલેટમાં એક ક્રોડ કોનોનો ઉમેરો; બ્રિટનમાં સરકારી
 લોખંડના મોર્બિજન સામગ્રીમાં ચાલુ વર્ષે ... માર્કેડ ખર્ચો છે. હાલમાં ૫૪૦ લાખ પાક ટના નવા મેલેક
 બેમડન અને બીજી પણ કેટલીક સ્ટીમરો ફૂળ